

कवितार्किकचक्रचूडामणिश्रीश्रीहर्षप्रणीतं

खण्डनखण्डखाद्यम्

नाम

अनिर्वचनीयतासर्वस्वम्

श्रीशङ्करचैतन्यभारतीयतिना विरचितया

शारदाख्यटीकया

तन्निर्मितदर्शनसर्वस्वाभिधनिबन्धेन च

विभूषितम् ।

तेनैव च सम्पादितम् ।

द्वितीयो भागः ।

स च

वाराणस्यां

"अपारनाथमठसन्न्यासिसंस्कृतकालेज" इत्यतः

श्रीबालानन्दस्वामिना प्रकाशितम् ।

तत एव च

विश्वनाथमुद्रणालये श्रीमोहनानन्दस्वामिना सम्मुद्रितम् ।

[संवत् १९९६] [सन् १९४०]

पुस्तकप्राप्तिस्थानम्

सन्न्यासिसंस्कृत कालेज मन्त्री, ढुण्ढीराजगणेश

अमारनाथ मठ बनारस सिटी ।

काशी की प्रसिद्ध दुकानों पर भी मिल सकता है ।

PRINTER

Dhannu lal Khatry.

KASHI VISWANATH PRESS

DHUNDHIRAJ GANESH

BENARES CITY.

* ॐ *

किमपि वृत्तम् ।

अथ खण्डनखण्डखाद्यस्य द्वितीयोऽयं शारदासमुद्भासितो भागो विदुषां सानन्दं नायनेन तेजसाऽपि सम्पर्कमवाप्नोतीति प्रकाश्यते । अद्यावे प्रचलितां प्रणालीमवलम्ब्य भूमिकोपबन्धमपीह निरचैषम्, परन्तु नव्यपरिपाटीजुषां मनांसि रञ्जयितुं प्राचीनपथप्रवृत्तस्य प्रयत्नः कथमिव कल्पेत । तैर्हि भूमिकायाः 'ग्रन्थममुं कः ? किंवृत्तः ? कदा ? किमर्थं च प्रणिनाय ? ग्रन्थस्य च कः संक्षिप्तो विषयः ? कैश्च ग्रन्थान्तरैः ग्रन्थोऽयं संलग्नः'? इत्यादयो बहवोऽंशा निरणायिषत । तेषु कियन्तश्चिदंशा दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे शैवशाक्तसौगताद्वैताद्यालोचनपरेऽस्माभिरभिहितप्राया इति स्वतन्त्रनिबन्धभावमर्हतोऽप्यस्य खण्डनशारदाभूमिकापदेऽप्यभिषेको नानौचितीं चुम्बति । परिशिष्टांशास्तु निर्णीता अप्यन्यत्र येचिरं पाश्चिदनुरोधादिहैतत्पुस्तकाङ्कितकराणां कृते सक्षिप्योपक्षिप्यन्ते ।

श्रीश्रीहर्षः किल प्राग्भवोपार्जिततपसां प्रसूतिर्मामल्लदेवीश्रीहीरयोरङ्कालङ्कर्ता कान्यकुब्जेश्वरसदसि विचारे स्वपितुरवमन्तारं कञ्चित्पण्डितं पितृनिदेशेन पराजेतुं तीव्रसंवेगेन संविद्देवतोपासनया सद्यः समुद्भिन्नविद्यस्तं पराजित्य निर्दिष्टेश्वरेणोपाहृतसमर्हणामर्हयन्नन्यसामान्यासनासीनतां स्वात्मसात्कुर्वन् कवितातर्करसिकताभगवद्भक्तातत्त्वज्ञताऽनुभविताऽत्यागिताभोगिताप्रभृतीनां प्रायोऽसमावेशानामपि समावेशभूमिभूय·

---

(१) कान्यकुब्जेश्वरोऽयं जयन्तचन्द्र इति बहवः, यदि तु—

गोविन्दनन्दनतया च वपुःश्रिया च
माऽस्मिन्नृपे कुरुत काममियं तरुण्यः ।
अस्त्रीकरोति जगतां विजये स्मरः स्त्रो—
रस्त्री जनः पुनरनेन विधीयते स्त्री ॥"

इति श्लोकः श्रीहर्षस्यैव, तदा जयन्तचन्द्रजनको गोविन्दनन्दनो विजयचन्द्र एवासावित्यन्ये । उभयथापि श्रीहर्षस्य द्वादशशताब्दीवर्तितायाः वक्ष्यरीत्या आवश्यकत्वेन दानपत्रानुसारेण तद्वर्तित्वेन निश्चितजयन्तचन्द्रसमकालिकत्वं निरुपप्लवमेव । आयुराधिक्यं परं श्रीहर्षस्य कल्पनीयमित्यन्यत् ।

(२) पण्डितोऽसावुदयनाचार्य इत्येके । तस्य स्वीयलक्षणावलीग्रन्थस्यपद्यानुसारेण [984 A D] दशमशताब्दीगतवया द्वादशशताब्दीसंस्पर्शिश्रीहर्षसमकालिकत्वासम्भवेन पण्डितोऽसावुदयनाचार्यान्य एवेत्यन्ये । लक्षणावलीग्रन्थस्य [984 A D] दशमशताब्दीशेषे प्रथमे वयसि श्रीमदुदयनाचार्यैर्निर्माणसम्भवेनैकादशशताब्द्युत्तरभागे श्रीहर्षेण स्ववयस्केन साकं विचारोपपत्तेः प्रथम एव पक्षो युक्त इत्यपरे ।

मनुभवन् चिद्विलासमुल्लासयन् षिष्टादशशताब्दीं चिरमालिङ्गन् दमयन्तीकाव्येनिपदं दीपयन्तीं कामाढ्यमिवावेदयन्तीममृतमिव स्यन्दयन्तीमितरापरिशीलितकल्पनाकलापमयीं वाणीं वाणीपतेरपि मनोहारिणीमाविष्कृत्य निर्विशेषचिदद्वयवादमिममुदपीपदत्। येन हि निरसनीयनयाऽपि द्वैतसम्पर्कप्रसक्तपापदलनो दीक्षा खण्डनात्मकमेव हृद्यानवद्यं खण्डखाद्यं स्वाध्येतृभ्यो यावद्दिनेन्दु वितरीतुं गृहीता स्वजनकादेव। यस्य च तिरस्करणाय प्रवृत्ता अपि तार्किकाश्चिन्तामणिप्रणेतृप्रभृतयो न तदीयं सुमनोमानमावर्जिमहिमानं कणशोऽपि निवारयितुमपारयन्। यस्य च परिष्कारप्रक्रियां

---

(३) चिद्विलासः कश्चित्सुधधौरेयो बाल्य एव समस्तशास्त्रपारदृश्वा श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठे सप्तदशहायनस्तुर्याश्रमं प्रविश्याद्वैतानन्दबोधाचार्यतया प्रतीतो ब्रह्मविद्याभरणं नाम निबन्धं जुगुम्फ [११६८ A D] अष्टषष्ट्युत्तरैकादशशतीतश्च [११९९ A D] एकोनद्वादशशतीं यावदाचार्यपदमलञ्चकारेति पुण्यश्लोकमञ्जर्यां प्रतिपादितम्। गुप्ताभिधश्च बुधोबाह्वन्यनमन्त्रादिभिः प्रतिपण्डितपरिपीडनपरो गलितगर्वतां नीतश्चिद्विलासैः। कदाचिच्चैतैः समं विचारप्रसङ्गे श्रीहर्षस्तेषामगाधवैदुष्ये महतीं श्रद्धां दधे, स्थैर्यविचारणप्रकरणादौ च—

"तन्त्रैर्दुर्यन्त्रमन्त्रैरपि बुधजनतागाधबोधापमृत्योः
कृत्योद्यत्क्रूरधारावहपरमतेर्गुप्तनाम्नः शरारोः।
चेष्टाविष्टम्भकानां प्रतिविबुधसभोत्खातजैत्रध्वजाना-
माजानज्ञानभाजां त्रिभवमभिदधे चिद्विलासार्यभूम्नाम्॥
क्षोणीक्षौमधरित्नकाञ्चिविकचत्काञ्चीपदोद्यत्प्रश्री-
श्रीकामासनवासवासितमहासत्त्वोऽग्रसत्त्ववः।
प्रस्फूर्जश्चिदचिद्विलासत्रदुमामोमार्धचूडालयो-
रैक्योक्ताविह भारतीं मदयतां श्रीचिद्विलासो मम॥"

इत्येव नाम समर्चीकृतदिवि वेदान्तविशारदश्रीराजेन्द्रनाथघोषसम्पादिते वेदान्तदर्शनेतिहासेऽभिव्यक्तम्। गुप्तनामा चात्राभिनवगुप्त एव काश्मीरिकशैवसम्प्रदायाचार्य इत्याहुः।

(४) नलीयचरिते स्वप्रशस्तिश्लोकेषु प्रायः सर्वेषामपि स्वप्रणीतग्रन्थानां निर्देशदर्शनेन काश्मीरैर्महितत्वस्यापि निर्देशनेन च सर्वेषामपि प्रशस्तिश्लोकानां स्वयमेव ग्रन्थकृता पश्चान्निबद्धतया अंशविशेषपरिवर्तनस्य वाऽवश्यं वक्तव्यत्वेन तेषु खण्डननामग्रहणस्य खण्डनग्रन्थस्य पूर्वनिर्माणेऽप्रमाणत्वेन खण्डने च मुमुक्षूद्देशे चेतश्चापलनिरोधोप्युपायस्यानुक्तौ न्यूनत्वप्रसङ्गेन तन्निरासाय नैषधचरिते तदुक्तेरुक्तेरन्यथयितुमशक्यत्वेन नैषधचरितं प्रागेव रचितमित्यभिप्रेत्यैतदुक्तम्। स्वकाव्यस्य काश्मीरैर्बुधैर्महितत्वलाभप्रकारस्तु नैषधभूमिकायां निबद्धोऽवधेयः।

(५) शाकम्बरी निद्रभञ्जा पुष्पो मुण्डितिका मता।
ताम्रमूली च गायत्री त्रिफलायामश्चकथा॥

कन्दलयतो निखिलमपि नव्यन्यायशास्त्रमद्य यावदुच्छलदवधिभावं गतमप्यधमर्णायमानमेव। किं बहुना, यस्यातिजरतोऽप्यद्वैतव्योमाध्वसञ्चारिणः पदानीङ्गितानि च विशदाशया शारदैव विदुषो दर्शयन्ती सौभाग्यं भजत इति।

एवमर्णववर्णनशिवशक्तिसिद्धिसाहसाङ्कचम्पूछन्दःप्रशस्तीश्वराभिसन्धिस्थैर्यविचारणप्रकरणादिकानपि कानपि निबन्धान् न्यभान्त्सीत्। परन्त्वद्यत्वे एतेऽस्मदीयानुपलब्ध्यैव लब्धा इति दुर्दैवदेवनमेवेदम्।

खण्डनग्रन्थे चायं "नेह नानास्ति" इत्यादिश्रुत्यर्थविचारे ब्रह्मसिद्धिविधातृमण्डनमिश्रानुसारिवाचस्पतिमतमनुमनुत इति दर्शितं दर्शनसर्वस्वान्तर्गतविवर्तवादे शारदायाञ्च। शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकत्वं निदिध्यासनात्मकोपासनया च तत्त्वसाक्षात्कार इत्यपि स्वरसतः [११७ पृ०] मुमुक्षूपदेशप्रकरणाकर्णनेनानुमाननिरसनप्रस्तावे [२०४ पृ०] "ध्यानादन्यरूपेण चे" त्युक्त्यालोचनेन चास्य मतमिति मीयते, एकदेशानुमतिद्वारा स्वज्ञानाश्रयत्वविषयत्वाद्यंशेऽप्यस्य भामतीप्रस्थानानुगामित्वमिति सम्भावनैव। प्रस्थानस्यास्य विवरणप्रस्थानापेक्षया युक्तायुक्तत्वविचारस्य तु निष्प्रयोजनप्रायतामाकलय्य तत्र न प्रावर्ति, फलतोऽविशेषस्याऽन्यत्र व्युत्पादितत्वात्।

निष्कृष्टं श्लोकषट्कात्मकं तु खण्डनं [पृ० २५३] नात्यापरथा प्रमामात्रात्... ....इत्यादि पादसेवागतिस्तयोरित्यन्तं सुविदितमेव, तदभिप्रायस्तु तत्रैव शारदायामनुसन्धेयः।

भार्ङ्गी पुष्करमूलं च पृथक् पञ्चपलानि च।
जलद्रोणे विपक्तव्यमष्टभागावशेषितम् ॥ इत्यादिना
रक्तपित्तं क्षयं कासं पक्तिशूलं विशेषतः।
वातरक्तं प्रमेहं च शीतपित्तं वमिं क्रिमिम् ॥
श्वयथुं पाण्डुरोगं च कुष्ठं प्लीहोदरं तथा।
आनाहं मूत्रसंस्रावमम्लपित्तं निहन्ति च ॥
चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं माङ्गल्यं प्रीतिवर्धनम्।
श्रीकरं लाघवकरं खण्डखाद्यं प्रकीर्तितम् ॥ इत्यन्तेन

हारीते वितानितं खण्डखाद्यमाहुः। मोदकादिमिष्टभोज्यमात्रग्रहणेऽपि तु न दोषः।

(६) गृहस्थावस्थायां कुमारिलभट्टपादशिष्यमण्डनमिश्रत्वेन प्रसिद्धश्रीसुरेश्वराचार्यभिन्नो नवाऽयं मण्डनमिश्र इत्यत्र विवदन्ते। आद्यैव तु कोटिरुचिता प्रतिभाति, ब्रह्मसिद्धिविधिविवेकयोरवलोकनेन गृहस्थावस्थायामेवायमद्वैतवादीति प्रतीतेर्भेदप्रत्यादानमेतेन सह विचारस्यानवसरपराहतत्वात्। न चानेन शब्दस्य साक्षात्कारजनकताया अनभ्युपगमेन महदर्यादिवद् ब्रह्मणो वाचस्पत्युपगमेन च तदंशे विचारसम्भव इति वाच्यम्, अद्वैतसम्प्रदायप्रतिष्ठापनवेलासु सगोत्रकलहस्याचार्याणां नीतिविरुद्धत्वात्, वाचस्पत्यादृत्यापि फलतोऽविशेष एवेति विवर्तवादे दर्शितत्वाच्च। अस्मिन्नंशे विचारोऽभूदित्यत्र प्रमाणाभावाच्च। भवत्पक्षाधारभूते शङ्करदिग्विजये वेदान्तानां सिद्धार्थप्रामाण्याप्रामाण्यादिकोटिकविचारस्य वर्णितत्वात्।

शारदां प्रस्तुत्य तु प्रथमभागप्रकाशनकाले किञ्चिन्न्यवेदयम्। अधिकं त्वन्यैरेवोदारहृदयैरूह्यमुचितमिति "धियाऽऽत्मनस्तावदचारु नाचरं परस्तु तद्वेद स यद्वदिष्यति। जनावनायोद्यमिनं जनार्दनं त्वमे जगज्जीवपितं शिव वद" इति नैषधपद्यमेवानुस्मरन्नुदासे।

अनिर्वचनीयताचिन्तायां सुमनोमनोमौनमुद्रोन्मुद्रणं विदधीयं मुद्रणमिति मत्या वाराणसीनिवासरसज्ञानां वेदान्तोदन्तोद्धुरीकरणधुरीणानां शान्तिसरिन्मकरन्दपादारविन्दानां मोक्षमाणैरनिशमिष्यमाणपरापरायणताऽनुप्राणकानां यतिकुलोत्तंसपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमज्जयेन्द्रपुरीस्वामिपादानां प्रेरणैव तेनात्मना विवर्तामवाप्नोति तेऽत्रत्यतीर्थैरेव भावैर्मोचनीया इत्युपरमामि।

शङ्करचैतन्यभारती।

ललिताघट्टस्थराजराजेश्वरीमन्दिरे वाराणस्याम्

माघशुक्लपञ्चमी १९९६
१३—२—१९४० ई०

तेषां सिद्ध्यर्थं प्रामाण्यवादेश्च ब्रह्मसिद्ध्यादौ तेन स्वीकृतत्वात्। तथाचार्यं विचारानन्तरमेव सन्न्यासग्रहणात्पूर्वं कियत्स्वेव दिनेषु ब्रह्मसिद्ध्यादिनिबन्धनमिति पराजयपरिखिन्नचेतसोऽरण्यस्थस्य शक्यं कल्पयितुम्। न च ब्रह्मसिद्धिगतानां बहूनां वाक्यानां शब्दतोऽर्थतश्च बृहदारण्यकवार्तिके दर्शनेनाभेदसिद्धिरिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्, भामत्यामपि वाचस्पतिवाक्यानां तथा दर्शनेन वाचस्पतिमिश्रेष्वपि मण्डनमिश्रैक्यकल्पनापत्तेश्च। तस्मात् "तत्त्वस्यान्यस्य सद्भावे पूर्वस्थित्यनुयाय्यपि। वस्तु भातितरां तन्व्याः शशिच्छायमिवाननम्" मिति ध्वन्यालोकोक्तरीत्यैव समाधेयमत्र। सति चैवं ब्रह्मसिद्धिप्रणेतारमुद्दिश्य "केचित्तु पण्डितम्मन्याः मण्डनाद्यनुसारिणः" इति श्रीसुरेश्वराचार्योक्तेरपि साधीयसी गतिरिति।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमहामण्डलेश्वर-

श्रीजयेन्द्रपुरीस्वामिपादाः

प्रकटितपरिमितसत्यार्थः, परमहंसपरिव्राजकाचार्यः ।
मतिपूर्णकृपाचन्द्रो, जयतितरां श्रीजयेन्द्रयोगीन्द्रः ॥

शारदा प्रस्तुत तु प्रथमभागप्रकाशनकाल किञ्चिन्न्यवेदयम्। अधिकं त्वन्ये रेवादारहस्यवर्यवत्सुचितमिति "धियाऽऽत्मनस्तावदचारु नाचर परस्तु तद्वेद स यद्विदिष्यति। जनार्दनायोऽयमिन जनार्दनं त्वं जगज्जीवपितः शिवं वद" इति नैषधपद्यमेवानुस्मरन्नुदासे।

अनिर्वचनीयताचिन्तायां सुमनोमनोमोदमुद्रोन्मद्रण दिवदमीय मुद्रणमिति मत्वा वाराणसीनिवासरसज्ञानां वेदान्ताद्वैतोद्धुरीकरणधुरीणानां शान्तिसरित्मकरन्दपारावारचिन्द्राणां माक्षमाणैरनिशमिष्यमाणपरापरायणताऽनुप्राणकानां यतिकुलोत्तंसपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमज्जयेन्द्रपुरीस्वामिपादानां प्रेरणैव तेनात्मना विवर्तामनाप्नोति तेऽवर्जनीयैन्त भारेमोचनीया इत्युपरमामि।

शङ्करचैतन्यभारती।

ललिताघट्टस्थपात्रराजे- माघशुक्लपञ्चमी १९९६
श्वरीमन्दिरे वाराणस्याम् १३—२—१९४० ई०

येषां सिद्ध्यर्थं प्रामाण्यादेश्च ब्रह्मसिद्ध्यादौ तेन स्वीकृतत्वात्। सचाचार्यैं विचारानन्तरमेव मन्त्यागमद्ग्रहणात्पूर्वं कियत्स्वेव दिनेषु ब्रह्मसिद्ध्यादिनिबन्धनमिति पराजयपरिखिन्नचेतसोऽस्वस्थस्य शक्यं कल्पयितुम्। न च ब्रह्मसिद्धिगतानां बहूनां वाक्यानां शाब्दतोऽर्थतश्च बृहदारण्यकवार्तिके दर्शनेनाभेदसिद्धिरिति वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्, भामत्यामपि तादृशानां कथानां तथा दर्शनेन वाचस्पतिमिश्रेष्वपि मण्डनमिश्रैक्यकल्पनापत्तेश्च। तस्मात् "सत्त्वस्थान्यस्य मद्धाने पूर्वसिद्धत्वनुयाच्यति। वस्तु भाविताः सन्ध्या शशिचिद्धायमितालन" मिति ध्वन्या लोकोत्तरीत्यैव समाधेयमत्र। सति चैवं ब्रह्मसिद्धिप्रणेतारमुद्दिश्य "केचित्तु पण्डितम्मन्या मन्दाद्यानुसारत" इति श्रीसुरेश्वराचार्योक्तिरपि साघोयसी गतिरिति।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यमहामण्डलेश्वर—

श्रीजयेन्द्रपुरीस्वामिपादाः

प्रकटितपरिमलचर्यः, परमहंसपरिव्राजकाचार्यः ।
यतिकुलकैरवचन्द्रो, जयतितरां श्रीजयेन्द्रपुरीन्द्रः ॥

दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे

विषयानुक्रमः ।

शारदासमेतस्यानुमानखण्डनादिद्वितीयभागस्य

संक्षिप्तो विषयानुक्रमः ।

इति प्रथमपरिच्छेदः ।

इति चतुर्थपरिच्छेदः।

श्री शारदायै नमः

दर्शनसर्वस्वम्

अनिर्वचनीयतावादः ।

मार्गिता गुरुगणेशगे रताः, सञ्जिता निजपदाम्बुजे पुनः ।
मञ्जिता मदमहष्टि येन तत्, त्रैपुरं किमपि मन्महे महः ॥

अथ ज्ञेयस्य ज्ञानानात्मकत्वेनेव तदात्मकत्वेनापि निरूपणानर्हतया मिथ्यात्वेन ज्ञानमेवैकं परमार्थसदिति वेदान्तमते मतेऽज्ज्वलीकरणाय ज्ञेयस्य क्षणिकज्ञानात्मकत्वं क्षणिकज्ञानसहितस्यैव वा मिथ्यात्वं नित्यज्ञानात्मकत्वं वेति मतत्रयमवलम्ब्य क्रमेण प्रत्यवस्थीयते । तथाहि—

विज्ञानवादः ।

अस्ति तावत्समस्तसंसारसर्वस्वायितं फलतः स्फुरति सुखं स्फुरतीत्यादिप्रतीत्या समर्थितं विमतिपदस्या न दूरतोऽप्यालोकितं स्फुरणतत्त्वम्, शून्यवादिनोऽपि न तत्स्वरूपे विप्रतिपत्तिरपि तु पारमार्थिकत्वे एव । आहुश्च—

प्रकाशो नाम यश्चायं सर्वत्रैव प्रकाशते ।
अनपह्नवनीयत्वात्किं तस्मिन् मानकल्पनैरिति ॥ ।

तच्च स्वप्रकाशवादे शारदोक्तरीत्या स्वप्रकाशम् । एवं च तेनैव निर्वाहसम्भवे तदतिरिक्ताभ्युपगमो गौरवेणावहेलनीयः । तदतिरिक्तोपनायकानि प्रमाणान्येवं विमर्शीभावं भजेरन्निति तु न सुमनसामोजोजृम्भणम्, को जानाति स्फूर्त्यनात्मकोऽपि कोऽप्यस्तीति, तथासति नासौ स्फुरेत, न च विषयविषयिभावो नियामकः; भेदनियतस्तन्निरासस्य शारदायां तुरीये उपवर्णितत्वात् । कलसो यदि स्फुरणानात्मकः स्यात् स्फुरणविषयो न स्यादित्यापादने विषयविषयिभावेन प्रत्यवस्थितेन तर्ककौशलोन्मीलनाच्च, आपाद्यव्यतिरेकादिनिश्चयस्यापत्तिप्रसवितुर्ममापि सद्भावात्, आपादकविधूननायैव यतनीयत्वात् । अथ भवानपि मादृश एव, सर्वस्य स्फुरणात्मकत्वे आपादकाप्रसिद्धेः आपाद्यापादकयोस्तत्स्फुरणोपादाने तत्स्फुरणानात्मकत्वस्य पटादौ स्फुरणान्तरात्मके प्रसिद्धावपि विपर्ययपर्यवसानासम्भवात्, तथाहि— तत्स्फुरणविषयत्वं तत्स्फुरणाभिन्नत्वं न सम्भवति, साध्याविशेषात्, नाप्यभेदनियतमन्यत् किञ्चित्, अभेदसिद्धिं विनाऽसिद्धेः, नापि भेदनियतम्, विरुद्धत्वापत्तेः, नापि भेदसाधारणम्, अप्रयोजकताया दुर्वारत्वात् । एतेन प्रकाशमानत्वं हेतुरपास्तः, प्रकाशाभिन्नत्वप्रकाशविषयत्वाद्यर्थकत्वे उक्तदोषात्, प्रकाशाश्रयत्वार्थकत्वे स्वरूपासिद्धेः, अप्रसिद्धेश्च, भवता प्रका-

शस्य निराधारत्वाभ्युपगमादिति चेन्न स्फुरणविषयतात्वेनैव हेतुताया वक्तव्यत्वात्, अभेद नियतत्वस्य प्रागसिद्धावपि क्षत्यभावात्, भेदनियतत्वस्याप्यसिद्धेः, सर्वं प्रमेयमित्यादिज्ञानाना स्वविषयकत्वस्य भवतोऽप्यनुमतत्वात्। यदि हि विषयविषयिभावस्याभेदे विरोधः स्यात्तदा रूपभेदेनापि तत्परिहारस्य 'नहि दक्षोऽपि देवदत्तः कुशली स्वमारोढुमी'ति न्यायेनासम्भवात्। विषयतात्वं च वस्तुगत्या स्वविषयकज्ञानात्मकमेवेति न तन्निर्वचनानुयोग, अभेदासिद्धि दशायाञ्च प्रतीतिविशेषसाक्षिकत्वेन तन्निवेशः सुकर।

न च व्याप्तिग्रहस्थलाभाव, स्वप्ने भासमानाना स्फूर्त्यात्मकताया एव वक्तव्यत्वात्, अविद्ययापि भवन्मते विलक्षणस्य ज्ञानस्यैवोत्पादनौचित्यात्, विषयोत्पत्तौ गौरवान्निष्प्रयोजनत्वात्। एव सति बाह्यप्रपञ्चापलाप स्यादित्यस्य बाह्यनिराकरणे सन्नद्धान् प्रति वक्तुमशक्यत्वात्। न चैव जाग्रति चक्षुरादिव्यापारवैयर्थ्यम्, दृष्टिसृष्टिवादे भवतामपि समानत्वात्, स्वप्नदृष्टान्तेन नियोगपर्यनुयोगानर्हत्वोक्त्या फलबलेन कार्यकारणभावविशेषकल्पनया वा समाधानस्यापि समानत्वात्। अन्यथाख्यातिवादेऽपि ज्ञानप्रत्यासत्त्या गंज पश्यामीत्यादि प्रतीतिसाक्षिकविषयताविशेषनियामकत्वाभावेन दोषस्यैव च तथात्वेन तदायत्तविलक्षणविषयतयैव निर्वाहौचित्यात्। दोषत्वस्य चानुगतस्य क्वचिन्नियन्त्रितस्याभावेन फलबलेन पूर्ववर्ति ज्ञाने एव तस्य वक्तुं शक्यत्वात् बहिष्ठादिविषयकतया प्रायो ज्ञानमात्रस्यैव भ्रमत्वात्। घटो द्रव्यमित्यादौ तादात्म्यसम्बन्धस्य क्लृप्तत्वात् सर्वं प्रमेयमित्यादिव्यवहारे च तेन सम्बन्धेन ज्ञानस्य प्रयोजकताया अपि क्लृप्तत्वादन्यत्रापि तथैवौचित्यात्। घट स्फुरतीत्यादावपि तादात्म्याध्यवसाय एवेति तु न मन्यामहे, यौक्तिकाध्यवसायो नत्वानुभविक, नचैवं घटं स्फुरणमित्यपि कुतो नानुभूयेत, भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकस्य तु समानम्। इदन्तु स्यात्—यदि घट स्फुरतीत्यादौ तादात्म्यातिरिक्तसम्बन्धभान तदा तादात्म्यसिद्धौ सत्या तस्या प्रतीतेरप्रमात्वमेव वक्तव्यम्, यदि तु तादात्म्यभान तदा तत्प्रमात्वमेवेति।

अथ तादात्म्य भेदाभेदरूपमेव क्लृप्तम्, नत्वत्यन्ताभेदरूपम्, तस्य सम्बन्धताया प्रामाणिकत्वात्, घटो द्रव्यमित्यादौ भेदाभेदयोरेवानुभवात्, तथाच ज्ञानज्ञेययो भेदाभेदवाद एवापतित, प्राचीनग्रन्थेषु च सौगतनये आकाराकारिणोरभेद एव सिद्धान्ततया प्रसिद्ध "चित्तमात्रं भो जिनपुत्रा" इति सौगतसूत्रञ्चेदमेवाचष्ट इति चेत्का क्षति ? भवतु नव्यविज्ञानवाद एवायम्। युक्तिबलादागतो ह्यर्थो न केनानुरुध्येत, अपसिद्धान्तस्याकिञ्चित्करताया 'रिक्तस्य जन्तो' रित्यादिवदद्भिः सौगतै स्वीकारात्, भेदस्यापि ज्ञानात्मकत्वेन वस्तु ज्ञानात्मकमेवेति सिद्धान्तस्य तथाप्यभङ्गाच्च। लघुचन्द्रिकाकृतस्तु—'घटादिकं विषयितास्थानीयो ज्ञानधर्मो ज्ञानाद्भिन्नाभिन्नतया बौद्धैरुच्यते' इत्येवाचचक्षिरे। किञ्च "आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मते'ति सौगतोक्तिराकारस्य भिन्नाभिन्नत्वे एव स्वरसत सङ्गच्छते, अत्यन्ताभेदे साहित्यानुपपत्तेः, अत्यन्तभेदे च बाह्यस्य स्वीकारप्रसङ्गेन तेन तस्यानुपपादनीयत्वात्। न च विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेकज्ञानात्मकत्वासम्भव, अनाहार्यग्रहे एकत्र तयोरवगाहनस्याप्यसम्भवेन समानत्वात्। समाधानस्यापि कथञ्चि समान वाच। चित्राकारस्य वक्ष्यमाणत्वाच। वस्तुतस्तु घटमहं जानामीतिप्रतीतेरेवाकारविषयकत्वेन तद्विषये तदभेदव्याप्तेश्च दृढत्वेनात्यन्ताभेदपक्ष एवोचित, साहित्यव्यवहारस्य विकल्पात्मकत्वात्, एवञ्च साहित्यमपि विकल्पात्मकमित्यन्यत्।

एतेन बहिष्ठं तावज्ज्ञानभिन्नत्वेदन्त्वाद्यपरपर्यायम्, तच्चालीकं वाऽनलीकं वा, आद्ये अयं घट इत्यादिज्ञानविषयस्यापि तस्य ज्ञानात्मकत्वासम्भवेन तत्र व्यभिचारो दुर्वारः, द्वितीयेऽपि ज्ञानभिन्नस्य कस्यचिदावश्यकत्वेन व्यभिचार एव, नहि ज्ञानान्तरमेवोक्तज्ञानविषयः, तद्विषयो वा कथं तदन्य इति नाशङ्कनीयम्, ज्ञानभिन्नत्वस्यापि स्वविषयकज्ञानात्मकत्वात्, क्वचित्तस्यालीकत्वोक्तिस्तु यादृशं ज्ञानभिन्नत्वं तार्किकप्रसिद्धं तदनङ्गीकारमात्राभिप्रायेण । हन्त तदपीदृशज्ञानविषयतां नातिवर्तते इति चेत्किमेतावता ? अलीकं न किञ्चित्स्यादिति चेत्, तत्किमलीकरक्षणायैव धृतव्रतोऽसि । शशशृङ्गमस्तीत्यादेरपीदृश्येव गतिः । अतएव विज्ञानवादानुसारिभिः स्वातन्त्र्यवादिभिरपि—

"कः सद्भावविशेषः कुसुमाद्भवति गगनकुसुमस्य ।
यत्स्फुरणानुप्राणो लोकः स्फुरणञ्च सर्वसामान्यम् ॥"

इति "महासत्ता हि खपुष्पादिकमपि व्याप्नोती" ति चोक्तम् । वेदान्तिनां तु तस्यानिर्वाच्यविषयकत्वोपगमेनेदं रजतमित्यनेन समानयोगक्षेमत्वात । विकल्पवृत्तिस्तु 'अत्यन्तासत्यपी' ति न्यायविषयीभूताऽस्त्यादिपदाघटितेनासच्छशशृङ्गमित्यादिवाक्येनैव तन्मते जन्यते, मन्मते तु तद्विषयीभूतस्यापि ज्ञानात्मकत्वेनासत्त्वस्यार्थक्रियाकारित्वाभावरूपत्वेन ज्ञानात्मनि चान्ततः स्वध्वंसादिजनकत्वेनैव तदसम्भवेन ,तदवगाहितयेदं रजतमित्येतत्तौल्यमेव । तार्किकनये त्वनन्वयनिश्चयदशायां व्यधिकरणप्रकारकप्रत्ययजनकत्वोपगमेन तादृशप्रत्ययस्य च सन्मात्रविषयकत्वस्य सदुपरागासद्विषयकत्वस्य वा हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्षेपशेषावशाखायां निरस्तत्वेन ज्ञाने विलक्षणाकारस्यैव वक्तव्यत्वेन सिद्धं नः समीहितम्, क्लृप्तत्वेनान्यत्रापि तथैवोचितत्वात् । नचैवं ज्ञानात्मकस्य शशशृङ्गादेः सत्यत्वेनार्थक्रियाकारित्वापातः, ज्ञानत्वेन तस्य तथात्वेष्टेः, अर्थक्रियाविशेषापादनस्य त्वाकारवैचित्र्येणैव परिहरणीयत्वात्, आकारवैचित्र्यप्रयोजकत्वं स्वभावविशेषस्येति वक्ष्यते । एवञ्चायं घट इत्यादेः शुक्तौ इदं रजतमित्यादेश्च प्रत्ययस्यापि साम्यमेव, बहिष्ठस्योक्तरीत्या ज्ञानात्मकस्य ज्ञानानात्मकतया व्यवहृतस्योभयत्र स्फुरणात् । स्वप्नजाग्रत्प्रतीतिसाम्यं तु वर्णितं 'आरामोद्यकल्पने' इत्यादिकारिकाव्याख्यायां व्यक्तञ्चान्यत्राकरेषु । नचैवं त्वयाऽबाधितत्वा स्वीकृतवस्तुविषयकजाग्रत्प्रत्ययस्यापि भ्रमत्वं स्यात्; न स्यात्, *विषयाबाधस्यैव तत्र विशेषात्* ।

एवं भ्रमत्सुरिक्षप्रतीत्यादिव्यवहारप्रयोजिकानां क्रियाणां यौगपद्याभावेन बौद्धक्रियासमुदायस्य च बुद्ध्यात्मकतायामेव पर्यवसानेन बुद्धेरेवाकारविशेषेण निर्वाह्योऽसौ व्यवहारः, स्थिराणामपि समुदायस्य वक्तव्यरीत्या बुद्ध्याकारत्वे क्रमजन्मनां क्रियाणां समुदायस्य तथात्वे किमु वाच्यम्, अतएव—'क्षणतत्क्रमयो र्नास्ति वस्तुसमाहार इति बुद्धिसमाहारो मुहूर्ताहोरात्रादय' इति योगभाष्येप्युक्तम् । एतेनालातचक्रादिप्रत्ययो व्याख्यातः । एवं वनादिविषयकप्रत्ययस्यापि साकारत्वं क्लृप्तप्रायमेव । तथाहि—समुदायस्य न समुदायिपार्थक्यम्, अनभ्युपगमात्, अनुपलम्भबाधाच्च, वृक्षा वनमिति प्रत्ययापाताच्च । नाप्यभेदः, एकस्मिन्नपि वृक्षे वनप्रत्ययापातात् । समुदिता वृक्षा वनमिति चेन्न, समुदायस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । न च वृक्षा वनमिति समानाधिकरणप्रत्ययबलाद्भेदाभेदोऽस्तु, विरोधात्, अवच्छेदकभेदस्य दुर्निरूपत्वात, अवच्छेदकस्याप्यवच्छिन्नवृत्तिकत्वे आत्माश्रयाद्यापाताच्च, अनवच्छिन्नवृत्तिकत्वे तु न विरोधशङ्काशामकत्वम् । समुदायत्वस्याभेदप्रयोजकत्वे तस्य धीविशेषविषयत्वरूप

तया विषयबुद्धयोर्विशेषे परस्पराश्रितत्वापत्त्योभयोरप्यसिद्धि र्मा प्रसाङ्क्षीदिति ज्ञाने एव विलक्षणाकारस्य मन्तुमौचित्याच्च । एतेन विषयस्येव ज्ञानस्यापि विचित्राकारता निर्द्धैवेत्य प्यनवकाशाकृतम् । वक्ष्यते चाधिकम् । न चावच्छेदकभेदानपेक्षावेव भेदाभेदौ, तथासति घृता घृता इत्यादेरप्यापत्ते, रूपभेदापेक्षणे च वाचोभङ्ग्यन्तरेणावच्छेदकभेदापेक्षाऽनुमतैव । न च भेदस्याविद्यकत्वेन न विरोध अविद्ययापि ज्ञानमात्रस्यैवोत्पादनौचित्यादित्युक्तत्वात् । नच 'विरुद्धमिति न क प्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तते' इति न्यायावतार, भेदाभेदयोरन्यत्र विरोधस्य दृष्टत्वेनात्र तदुभयावगाहिन्या,मते प्रमात्वस्यैवाविश्वसनीयत्वात् । ज्ञानात्मकतयै वाविरोधस्यापपत्तेश्च । न च शब्दतत्त्वमेव तथातथाऽवभासते इति वाच्यम् तस्य ज्ञानात्मकत्वे ऽविवादात् ज्ञानभिन्नत्वे तु शब्दाश्रवणदशायामनुपपत्ते । न च तत्राप्यन्त सञ्जल्प, तस्यापि ज्ञानविशेषातिरिक्तस्य दुर्निरूपत्वात्, स्पन्दनस्य प्राणधर्मस्य सम्भेगनेन ज्ञानविशेषे एवान्त सञ्जल्पशब्दप्रयोगात् । स्पन्दनमपि च मन्मते ज्ञानात्मकमेवेत्यन्यत् । अत एव कैश्चिदुक्तम्—

अन्त सञ्जल्पो वर्ण्यते मध्यमावाक् ।
सेय बुद्ध्यात्मा नैव वाच प्रभेद ॥
बुद्धिर्नान्या वा वाचक बोधयन्ती ।
रूप नात्मीय बोधभाव जहाति ॥
पश्यन्तीति तु निर्विकल्पकमसौ नामान्तर कल्पितम् ।
विज्ञानस्य हि न प्रकाशवपुषा वाग्रूपता शाश्वती ॥इति॥

तदित्थ ख्यातिमहत्स्थलाना न दौर्भिक्ष्यम् । ननु योऽय ग्राह्यग्राहकभेदो ग्राह्यनो लपीतादिर्भेदो वा प्रकारित स किं स यो वाऽसन् यो वा, आद्ये नाय द्वितीये तु नायमात्मा सत्यविज्ञानस्येति व्यभिचार इति चेन्न भेदस्य स्वविषयकज्ञानात्मकतया सत्यत्वे ऽपि बहिष्ट्वतद्देशासत्य वकाल्पनिकत्वाद्यभिधानात् । अनुमितिपरामर्शयो पक्ष साध्यविषयकत्वसाम्येनैक्यापत्त्या हेतुहेतुमद्भावासम्भव इति तु कुचोद्यम् परामर्शस्यानुमिति विषयव्याप्त्यादिविषयकतयाऽऽकारवैचित्र्यात् । अतएव स्थाणुरयमि यतदपेक्षया स्थाणु र्वा पुरुषो वाऽयमिति प्रत्ययवैचित्र्यम् ननु स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विरुद्धत्वेनैकज्ञानात्मकताया अस म्भव, तादृशाकारविशेषस्यालीकत्वे तु तदात्मकज्ञानस्यापि तथात्वापत्त्या पत्तिविनाशानतु भवापत्तिरिति चेदत्रोच्यते तादृशज्ञानस्य युगपदुत्पन्ननानाज्ञानात्मकत्वेऽविरलक्रमोत्पन्ननाना ज्ञानात्मकत्वं वा स्वयमभ्युपगमात् । ज्ञानयौगपद्यञ्चानुभवबलात्, यज्जगदे तथागते —"तद्यथा विशालमत ! महत उदकौघस्य वहत स चेदेकस्य तरङ्गस्योत्पत्तिप्रत्यय प्रत्युपस्थितो भवत्ये कमेव तरङ्ग प्रवर्तते सचेद् द्वयोस्त्रयाणा सम्बहुलाना तरङ्गाणामुत्पत्तिप्रत्यय प्रत्युपस्थितो भवति यावत्सम्बहुलानि तरङ्गाणि प्रवर्तन्ते, न च तस्योदकौघस्य स्रोतसा वहत समुच्छित्ति भवति एवमेव विशालमते । तदोघस्थानीयमालयविज्ञान सन्निश्रित्य प्रतिष्ठाय सचेदेकस्य विज्ञानस्योत्पत्तिप्रत्यय प्रत्युपस्थितो भवति, चक्षुर्विज्ञान प्रवर्तते सचेन्द्वयोस्त्रयाणा स चेत् पञ्चाना विज्ञानानामु त्पत्तिप्रत्यय प्रत्युपस्थितो भवति, सकृद्याव पञ्चाना प्रवृत्तिर्भवति" इति । प्रत्यय शब्दोऽत्र कारणपर । किञ्च तार्किकनयेऽपि मनसोऽणुत्वेन नयनघ्राणादिनानेन्द्रियकरणक ज्ञानाना यौगपद्यासम्भवेऽपि एकस्यैवेन्द्रियस्य युगपद्घटपटादिभि सन्निकर्षे ज्ञानयौगपद्यमौचि

स्यप्राप्तम्, तत्र नानाज्ञानोपगमे गौरवात् समूहालम्बनमेवैकं लाघवात्स्वीक्रियत इति [illegible] न मान-सार्वजिसमाधानम्, सामग्रीभेदेन कार्यभेद इत्युत्सर्गस्य लाघवमात्रापेक्षया दौर्बल्ये प्रमाणाना-कलनात्। ज्ञानकरणमेकं देकमेव ज्ञानमर्जयतीत्यस्य परिभाषामात्रत्वात्। समूहालम्बनोच्छेदे द्वित्वादिप्रत्यक्षता न स्यादिति तु न, घटश्च पटश्चेत्यादिद्वित्वादिविषयकसमूहालम्बनस्यैवाविनिगम्यत्वे तांस्पयोन्, घटपटावित्यादेरपि ज्ञानस्य मन्मते गतेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च। यथा च प्राभाकरैः पूर्वोक्त-स्थले ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावमभ्युपेत्य विशेषदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्त-त्वं स्वसमवायिसमवेतत्वकालिकसम्बन्धाभ्यां कोटिद्वयस्मृतिविशिष्टधर्म्यनुभवात्मके संशय-पदार्थे स्वीक्रियते इत्युक्तं चतुर्थे शारदायाम्, तथाऽस्माभिरपि स्वीकरिष्यते इति को विरोधः। आद्यसम्बन्धस्थाने स्वघटितसन्तानघटकत्वं निवेश्यमिति तु विशेषः, समवायस्य समवा-यिनो चाऽनङ्गीकारात्।

अस्तु वैकज्ञानात्मकत्वमेव संशयस्य, कोटिताख्यविलक्षणविषयतानिरूपकत्वमन्यत्रा-दृष्टमपि यथा तार्किकादिभिश्च स्वीक्रियते तथाऽन्यत्राऽदृष्टमपि विलक्षणाकारत्वमीदृशमनुभव-बलादेवास्माभिः स्वीकरिष्यते, विरुद्धप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गवारणस्यापि भवद्भिरिवास्माभिरपि सुकरत्वात्, इयांस्तु विशेषः–यद्भवद्भिः कार्यकारणभावे प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे च विलक्षण-विषयता प्रवेश्या, अस्माभिस्तु विषयस्थानीयो ज्ञानस्य विलक्षणाकारविशेष इति। वस्तुतस्तु विषयतायां बाह्यविषयसंस्पर्शिना वैलक्षण्यस्य प्रकारान्तराणां वा संशये दुर्निरूपतायाः शारदा-यामावेदितत्वेन ज्ञानस्य विचित्राकारता भवतामपि स्वीकर्तुमुचितेति समाधिसाम्यमेव। एतेन समूहालम्बनादिस्थले नीलाकारस्य ज्ञानस्य पीताकारत्वेन पीताकारस्य च नीलाकारत्वे-नानुपलम्भो नीलपीताकारयोरभेदे बाधकः, अन्यथैकैकाकारस्यापि ज्ञानस्योभयाकारत्वेनोप-लम्भप्रसङ्ग इति निरस्तम्, नरसिंहवत्स्वकारणसामर्थ्याज्ज्ञाने वैजात्यस्य स्वीकर्तुं शक्यत्वात्। नचैवं प्रत्येकोचितव्यवहारस्य इदं नीलमिदं पीतमित्यादिकस्यापलापापत्तिः, भवदभ्युपगतनीला-दिविलक्षणचित्ररूपेण समानयोगक्षेमत्वात्, वैजात्येऽपि भागोऽयं नरस्य भागोऽयं सिंहस्येति व्यवहारवत्सम्भवाच्च। ननु चित्ररूपस्यातिरिक्ततायां तावद्विवदन्ते तार्किकाः, नीलादेर्नीला-द्यतिरिक्तरूपाजनकत्वनियमात्, समानाधिकरणविजातीयरूपसमुदायादेव चित्रव्यवहारोप-पादनात्, तादृशनियमस्याप्रयोजकत्वेऽपि चित्रं रूपमिति प्रतीतावविवाद एव, एवं नरसिंहे-ऽपि नरत्वसिंहत्वयोरनुपपत्तेः वैजात्यप्रतीतेरनुभविकत्वेनादरः। इमौ नीलपीतौ घटा-वित्यादौ तु चित्रत्वप्रकारकप्रतीत्यनुदयेन कथं निर्वाहः, तथाच नीलपीतादिप्रत्येकातिरिक्ता-कारस्वीकारासम्भवः, एकस्यापि नीलपीताद्यनेकाकारत्वं त्वेकस्याप्यनेकात्मतापर्यवसन्नं व्याहतमेवेति चेन्न, भावानवबोधात्, तथाहि 'इमौ नीलपीतौ' इत्यत्र ज्ञाने वैजात्यमनुभूयते न वा, आद्ये तदेवास्माभिश्चित्रशब्देनोच्यते इति चित्रत्वप्रकारकप्रतीतेः कः प्रसङ्गः? ज्ञाने वैजा-त्यस्य भवतोऽप्यनुगतत्वात्, अन्यथा बाह्यसिद्धिरपि कुतः? घट इति ज्ञानात्पटस्यापि वा सिद्धिर्न कुतः? अतएव न विषय एव वैजात्यम्, असंसृष्टस्य विषयत्वे विषयान्तरसाधारण्यात्। एतेन द्वितीयोऽपि परास्तः। तस्माद्विषयाधीनं ज्ञाने वैजात्यं भवता वाच्यम्, बाह्यस्य विषय-स्य दुर्निरूपत्वात्तु ज्ञानस्य स्वस्वकारणसामर्थ्यायातं मयाभ्युपगन्तव्यमिति काऽसङ्गतिः? किञ्च नीलत्वपीतत्वादे विरोध इवैव ज्ञानात्मकत्वाविप्रतिपत्तिदशायां कथमवधारितमायुष्मता? ज्ञानात्मकतासिद्धौ विरोधस्यैवासम्भवात्। अन्यथा तु विरोधस्य सन्देहात्। पांसुलपादा-

द्याऽपि नीलमितिबुद्ध्या पीते न प्रवर्तन्ते इति सिद्ध एव विरोध इति चेन्नूनं स्वाभीष्टसाधने देहात्मवादिन पांसुलपादादय एव तव साहाय्यं रचयन्ति ननु विद्वांस, तथा च स्वीकुरु देहात्मवादमपि । युक्तिविरोधेन प्रत्यवस्थानं तु समानमेव, विरोधभानमेव विरोधो नत्वन्यत्, सच न सर्वपुरुषादिसाधारण । तत्रापि किंनियामकमिति तु प्रतिविधास्यते । अन्यथाख्यातिनिरासेन स्वप्ने चैकत्रैव नीलत्वपीतत्वादिप्रत्ययद्वयस्यानुभविकत्वेन कार्यकारणभावप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावमात्रस्य तत्र व्यभिचारित्वात् । यदाह खण्डनकार 'स्वप्नदशा सर्वविशेषोपलम्भा' दिति । जाग्रद्वैधर्म्यं तु स्वप्ने बाह्यसिद्धिं विना तत्प्रतीते प्रमात्वनिरूपणञ्च विना न शक्यं निरूपयितुम् । एवञ्च नरसिंहे पूर्वोक्तनरत्वसिंहत्वव्यवहारानुरोधेन तादृशान्वर्थसञ्ज्ञानुरोधेन च तत्र तयोरावश्यकत्वेन हेत्वन्तरविशेषाच्च तत्र तयोरभावस्यापि धौव्येणावच्छेदकपक्षे चानवस्थानादिप्रसङ्गेन तत्रापि विरोधो मन्तव्यः, एवं चित्ररूपस्थलेऽपीति ज्ञानाकारतैव युक्तेति ।

किञ्चैकस्यापि नीलाद्यनेकाकारत्वे का क्षतिः ? व्याघातइति चेन्न, अनेकत्वस्य नीलादौ विषयतासम्बन्धेन बुद्धिविशेषस्यैवोपगमात्, तस्य च व्याघाताप्रयोजकत्वात् । एतेन— घटपटाविति धी किङ्गत द्वित्वमवगाहते, न स्वगतम्, तस्या एकत्वात्, नापि विषयगतम्, ज्ञानातिरिक्तस्याभावात् एवं परचित्तविषयकं योगिज्ञानमपि किङ्गत परत्वमवगाहत इत्यपि— नाशङ्कनीयम्, द्वित्वस्य परत्वस्य च स्वज्ञानाकारमात्रत्वे एतादृशविकल्पानवकाशात । यथाहि भवन्मते रूपादावपेक्षाबुद्धिरेव विषयतासम्बन्धेन द्वित्वादि नत्वन्यत्, तथा मन्मते सर्वत्रैव । धर्मबन्धुस्त्वभ्यधात्, न केवलं परचित्तविषयकमेवापि तु स्वविषयकमपि चित्तमयथार्थमेव ग्राह्यग्राहकविकल्पस्याप्रहीणत्वादिति । तत्तु ऋजुतयोपेक्षितम् । उत्पलदेवोऽप्यवादीत्—"योगिनामपि भासन्ते न दृशो दर्शनान्तरे । स्वसंविदेकमानास्ता भान्ति" . इति ।

ननु भवदुक्तमपि प्रलापमात्रम्, एकस्मिन् भेदनियतापेक्षामतेरेवासम्भवात्, एवमन्यत्रापि तत्तद्विचित्राकारस्य किन्नियामकम्, कादाचित्क कार्षिकक्ष्माकार कादाचित्कं च चित्त च कारणमाक्षिपेत, तथाच स्वीकार्यं बाह्यम् समनन्तरप्रत्ययस्य साधारण्यात, न च वासनाप्रबोधो नियामक, वासनाना मात्रयापि ज्ञानातिरेकेऽसिद्धान्तात्, प्रबोधार्थं च नियामकस्य गवेषणीयत्वात्, स्वविषयकज्ञानात्मकत्वे तदभावेऽभावप्रसङ्गेन नियामकत्वा सम्भवात् नहि वासनाविषयिण्यपि धीधारा समुन्मिषति, समनन्तरप्रत्ययविधयैव चैवं कारणतापर्यवसानेनान्यवासनात्मकघटप्रत्ययात कथमपरवासनात्मकपटप्रत्ययसमुद्भव, अयमेव हि वासनासङ्क्रमो भवता यन्नाम तादृशवासनात्मकज्ञानात्तादृशवासनात्मकज्ञानोत्पत्तिरिति अन्यथा ज्ञानातिरिक्तस्थिरवासनास्वीकारप्रसङ्गात, तथापि वा प्रबोधकस्यापेक्षणीयत्वादिति चेदत्रोच्यते—बाह्यार्थाभ्युपगमेऽपि चक्षुरादिना तत्सन्निकर्षमात्रेण न तत्प्रत्यक्षम्, सत्सद्भावेऽपि मनोऽनवधाने प्रत्यक्षानुदयात् मनोऽवधाने च निमित्तं मृग्यमाणमदृष्टविशेषो वा विषयविशेषबुभुत्सा वा स्यात्, नाद्य तथासत्यदृष्टविशेषादेव तत्तदाकारज्ञानकादाचित्कत्वस्य निर्वाहसम्भवेन घटादेरकिञ्चित्करत्वात् । नचादृष्टविशेषोऽपि ज्ञानातिरिक्त एवेति न ज्ञानातिरिक्तमात्रस्य प्रतिक्षेप इति वाच्यम्, अदृष्टविशेषो यदि प्रागप्यासीत् तदा तदापि कुतो नेदानीन्तनं प्रत्ययमजीजनत् ? सन्नपि न सहकारिसमवहित आसीदिति चेत् सहकारिणो दुर्निरूपत्वात्, बुभुत्साविशेषस्य सहकारित्वे द्वितीयकल्पेऽन्तर्भावात्, घटादेस्तत्सन्निकर्षस्य

वा तथात्वे तु तस्य प्रागपि सत्त्वेनातिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्। यदि चादृष्टविशेष इदानीमेवोत्पन्नः, तदा तस्यापि पूर्वमनुत्पत्तिसिद्धये कारणविशेषो वक्तव्यः। यदि ह्यदृष्टविशेषस्य कारणमदृष्टविशेषान्तरमेव, तस्यापि चादृष्टविशेषान्तरमेवेति प्रवाहः, तदा ज्ञानप्रवाहेण किमपराद्धम्, अन्ततः स्वभावविशेषस्य सर्वत्र शरणीकरणीयत्वेन यादृशज्ञानानन्तरं यादृशज्ञानं दृश्यते तादृशज्ञानं प्रति समनन्तरप्रत्ययविधया तादृशज्ञानस्य जननस्वभावतोक्तेः निर्बाधत्वात्, विषयविषयिभावस्य च भेदे दुर्निरूपत्वेऽदृष्टविशेषस्यापि ज्ञानात्मकताया एव वक्तव्यत्वात्, अन्यथाऽलीकतापत्तेः। इत्थमेव विज्ञानवाद्यभ्युपगतो वासनापरिपाको निष्कर्षणीयः। एतेन—आत्मनः स्थायिनोऽभावे घटमहमद्राक्षमित्यनुभवो नोपपादयितुं शक्यः, पूर्वकालीनज्ञानस्यैतत्कालीनज्ञानाभिन्नत्वेन तद्विषयत्वासम्भवादिति तादृशानुभवाधीनलोकव्यवहारमर्दनमिति—नाशङ्कनीयम्, स्थाय्यात्मोपगमेऽप्युक्तरीत्या स्वभावविशेषलम्बनध्रौव्येण स्थायित्वे वक्ष्यमाणबाधकेन च पूर्वप्रत्ययरूपस्य कारणसामर्थ्यकल्पनयैव तादृशाकारस्योपपादनीयत्वात्। नापि द्वितीयः, विषयविशेषबुभुत्साया विषयविशेषज्ञानाधीनतया तत्सिद्धौ बुभुत्साऽनुपपत्तेः, बुभुत्साविषयतावच्छेदकरूपेण ज्ञानासिद्धौ च तदनवच्छिन्नज्ञानोत्पत्तौ बीजजिज्ञासायां निरस्तकल्पे एव पर्यवसानम्। तस्मात् सूक्ष्मसंसारपर्यालोचननिपुणैरेव बाह्याभ्युपगम इति युक्तमुत्पश्यामः।

किञ्च ज्ञानं तावद्विषयनिरूप्यमिति भवतोऽप्यनुमतम्, विषयोऽपि च यदि ज्ञानादतिरिच्यते तदा विषयनिरूपणमपि ज्ञाननिरूपणायत्तमेव, न च विषयज्ञानमेव विषयनिरूपणम्; विषयनिरूपणं हीह न विषयप्रकाशनमात्रं विवक्षितम्, अपि तु विषयस्य सत्यत्वनिरूपणम्, तच्च प्रमात्वेन ज्ञाननिरूपणे आयतत इत्यन्योन्याश्रयः। बाह्यानां लक्षणान्तरखण्डने च सति तल्लक्षणमपि प्रतीतिविशेषसाक्षिकतयैव निरूप्यमित्येवमप्यन्योन्याश्रय इत्युभयोरपि मा भूदसिद्धिरिति "सर्वनाशे समुत्पन्ने" इति न्यायेन ज्ञानस्यैव स्वविषयकस्य परिशेषः समुचितः, तस्य बाह्याभ्युपगमेऽपि ध्रौव्यात्। नह्येवं सति 'जानामी'त्येवानुभवो भवेदिति शक्यमापादयितुम्, विलक्षणाकारस्यैव ज्ञानस्याभ्युपगमात्।

किञ्च बाह्यं घटादि मायिकं वाऽमायिकं वा, नाद्यः, मायिकवादे दृष्टिसृष्टिवादस्यैव मुख्यत्वेन तत्र बाह्याभ्युपगमस्य निष्प्रयोजनत्वादेरुक्तत्वात्। द्वितीये तु परमाणुसमुदायो वा, तदतिरिक्तावयवी वा समुदायस्यावशेषो वा, न तृतीयः—अवस्थायां विशेषस्य दुर्निरूपत्वात्, सदसत्कार्यवादयोश्चतुर्थे शारदायां निरस्तत्वाच्च, अत एव न द्वितीयः, किञ्च, अव्यासज्यवृत्तित्वे प्रत्यवयवमवयविकार्यकारित्वं स्यात्, व्यासज्यवृत्तित्वे तु यावदवयवप्रत्यक्षं विना प्रत्यक्षासम्भवः, व्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात्। अवयवप्रयोजकत्वेन द्वित्वादिवैलक्षण्यमित्यत्र तु भवतो नियामकम्। प्रत्यक्षात्मकं फलमन्यथानुपपन्नमिति चेन्न, ज्ञानात्मकतायामप्युपपत्तेरन्यथानुपपत्तेरप्रसरात्, अन्यथाऽवयवभिन्नत्वाविशेषेऽप्यवयवी तत्रैव वर्तते नान्यत्रेत्यत्र किन्नियामकम्। समवायस्यायुतसिद्धत्वस्य च चतुर्थे निरस्तत्वात्। अत एव घटादौ गुरुत्वादेर्गुरुत्वप्रसङ्गोऽपि युक्त एव। किञ्च—तत्कपालवृत्तित्वविशिष्टोऽवयवी एतत्कपालवृत्तित्वविशिष्ट इति भवताऽपि न स्वीकार्यं विरोधात्, उपलक्षणत्वञ्च तत्तत्कपालवृत्तित्वयोर्विद्यमानत्वगर्भं जीवत्पयपिनि न सम्भवदुक्तिकम्, उपाधित्वं तु स्यात्, तथा च यत्र घटत्वे संयोगकपालवृत्तित्वं

तत्र तत्कपालवृत्तित्वमित्येवोक्तं स्यात्, एतच्चैतत्कपालवृत्तिरयं कथं तत्कपालवृत्तिरिति जिज्ञासाया नेदमभिधानं निवारकमित्यनुत्तरम्। तथाच कथमनेकावयवसमवेतोऽवयवी। किञ्च तद्देशवृत्तित्वविशिष्टस्यैतद्देशवृत्तित्वविशिष्टेन भेदाभेद एव स्यात्, स च ज्ञानाकारतां विना न निर्वहतीत्यावेदितमधस्तात्। एतेनावयविन्यावृतत्वानावृतत्वग्रहणाग्रहणसकम्पत्वनिष्कम्पत्वादिविरुद्धधर्माध्यासप्रसङ्गोऽपि बौद्धैरुक्तः समर्थनीयः, न हि कतिपयावयवावरणेऽप्यन्यावयविनोऽनावरणमेवेत्यादिरीत्या कैश्चित् समाधीयते, परन्तु तदावयविनोऽनावरणे प्राग्वत् परिमाणविशेषोपलम्भप्रसङ्गः, न चावयविनि परिमाणविशेषस्य समवायो नत्वभेद इति नावयव्युपलम्भेऽपि परिमाणविशेषोपलम्भप्रसङ्ग इति वाच्यम् समवायनिरासात्। किञ्च य एव घटोऽंशेनावृतः, स एवांशेनानावृतः, य एव घटोंऽशेन सकम्पः स एवांशेन निष्कम्पः, य एव घटोंऽशेन गृहीतः स एवांशेनागृहीत इत्यनुभवो दुरपह्नवः तस्य प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेनांशयोरेवावृतत्वानावृतत्वाद्यवगाहितायां तु संयोगतदभावावपि नैकत्र सिद्ध्येताम्, अवयवयोरेव तयोर्वक्तुं शक्यत्वात्, अनुभवानुरोधेनोत्तरं तु समानम्। अवयवधर्मैरेवावयविनि तत्तत्प्रकारकप्रतीतिनिर्वाहे चावयविनो निर्धर्मकत्वापत्तिः, परमाणुरेव त्रसरेणुरेव वा तद्धर्मकः स्यात्, एकाकारधर्मप्रकारकप्रतीतेः क्वचित्साक्षात्सम्बन्धावगाहित्वं क्वचिच्च परम्परासम्बन्धावगाहित्वमिति दो स्थानव। आवरणग्रहाग्रहाभ्यामावृतत्वादिधियो भ्रमत्वमेकत्र संयोगतदभावादिबुद्धेश्च प्रमात्वमिति चेन्न भेदापत्तिरूपबाधकभियैवैवं परिकल्पने संयोगस्थलेऽपि तत्तौल्यात्। न चैकमस्त्ववच्छेदकभेदेनैवाविरोधः, अवच्छेदकस्य सर्वथैव घटादिभिन्नत्वे तद्भेदेन विरोधसमाधानासम्भवेन सर्वथैवाभेदस्य चानुभवविरोधेनासम्भवेन समवायेन प्रत्ययस्थानस्य च निराकृतत्वेन भेदाभेदापगमस्य च दत्तोत्तरत्वेनावच्छेदकस्य चानवच्छिन्नवृत्तिकत्वे निरोधतादवस्थ्येनावच्छिन्नवृत्तिकत्वे चात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थान्यतमप्रसङ्गेनावयविविलापस्य दुर्वारत्वात्।

न च परमाणुरेवान्तिमोऽवच्छेदकः, तत्रापि युगपदनेकमूर्तसंयोगित्वस्यानेकदिगवच्छेदेनाभ्युपगन्तव्येन पूर्वदिगवस्थितस्य परमाणोः परदिगवस्थितेन परमाणुना परदिगवच्छेदेनावृतत्वस्यावश्यवक्तव्येन च परमाणुनिष्ठसंयोगस्यावच्छेदकेऽप्यवच्छेदकान्तरस्य वक्तव्यत्वेनानवस्थाया दुर्वारत्वात्। एतेन दिग्दशकसंयोगनिबन्धनो दशावयवकत्वप्रसङ्गः परमाणौ, एवं तदवयवेष्वपीति दूषणमेतेनापि समर्थितम्। तत्तद्दिक्सम्बन्धस्य परमाणौ व्याप्यवृत्तित्वेऽवच्छेदकत्वानुपपत्तेः। एतेन धर्मिग्राहकमानेन परमाणोर्निरवयवत्वसिद्धौ तत्र तत्तत्सम्बन्धस्य व्याप्यवृत्तित्वमेवोपेयमिति नाशङ्कनीयम्, एतादृशरीत्या धर्मिग्राहकमानस्यानुपपन्नताया एव प्रदर्श्यमानत्वाच्च। न च परमाणोः सावयवत्वेऽनवस्थाऽन्यथानुपपत्तिर्वा, बाह्यानुपगम एव सर्वानुपपत्तिशान्तेः। निरवयवद्रव्ये च सद्विजातीयपरिमाणारम्भकं द्व्यणुकं वेदान्तिगोष्ठीसिद्धा माया परमाण्वाद्यन्यतमान्यत् किञ्चिदिति मन्दधीबन्धकोऽयं परमाणुवादः। तदपाया स्थौल्यप्रयोजकत्वमित्यपि तार्किकाणां स्वगोष्ठीसमय एवेति त्रसरेणौ स्थौल्यानुपपत्त्यावस्थायाः विपर्ययन्त एवानुपपत्तिरेव। एतेन परमाणुसमुदायपक्षोऽपि परास्तः। परमाणोरेव निराकृतत्वात्। अतीन्द्रियत्वप्रसङ्गश्च घटादौ तार्किकैरेवात्र पक्षे समर्थितः। एतादृशरीत्या परमाणुनिराकरणं तु सिद्धसाधनमिति दूराकारासम्भवमेवानन्यशरणाय। भवदभ्युप

गतत्वेनैव निराकार्यत्वात्, वक्ष्यते च विकल्पबलाद्व्यवहारोपपत्तिः शून्यवादे।

ज्ञानाकारतायामनुभवविरोध इति चेत्, बाह्येऽपि युक्तिविरोधं किन्न पश्यसि ? एवं सत्यनिर्वाच्यवादिन एव विजयेरन्निति चेन्नात्रातीव खेदः, ते ह्यस्माकं सतीर्थ्याः, बाह्याभिनिवेशिनो भवतस्तु पराजय एव। प्रबलयुक्तिविरोधे च बाह्यप्रतीतिर्ज्ञानाकारमेव भेदमुल्लिखन्ती समर्थ्यमाना न कामपि क्षतिमावहति, चिन्तितञ्च बहिष्ठम्, बुद्धिघटितमूर्ता भवतोऽपि सम्मतेति न तस्याः परमाणुवत्खण्डनभागिता।

एवं स्थिमते ज्ञानाभिन्नं ज्ञानाविषयकप्रतीत्यविषयत्वादित्यपि 'सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियो' रिति बौद्धोक्तेर्विनिःसृतं समर्थनीयम्, तदविषयकप्रतीत्यविषयस्य तथात्वकतादर्शनात्, न च रूपप्रभयोर्भेदेन व्यभिचारः, प्रभाया रूपाविषयकप्रत्यक्षाविषयत्वेऽपि रूपाविषयकशाब्दादिविषयत्वदर्शनेन तदविषयकप्रतीतिविषयतासामान्याभावस्याभावात्। नन्वाधाराधेययोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वेन तत्र व्यभिचारः, यदि चाधारादिपदजन्योपस्थितिविषयत्वस्याधेयत्वाद्यदर्शनेन न परस्पराविषयकप्रतीतिविषयत्वसामान्याभाव इत्युच्यते, तदा ज्ञानपदार्थानोपस्थितेर्ज्ञानसामान्यविषयिकाया अपि घटादिविषयकत्वाभावेन घटादावपि स्वविषयकज्ञानाभेदो न सिद्ध्येत्, प्रतीतिशब्देनानुभवमात्रविवक्षणेऽपि ज्ञानमस्तीत्याद्यविशाम्यजानुभवस्यापलापासम्भवेनोक्तदोष एव, न च ज्ञानमस्तीति बोधस्य स्वमात्रावगाहित्वम्, ननु ज्ञानाग्रतोऽपि 'अयं घट' इत्यादिज्ञानान्तरावगाहित्वमिति वाच्यम्, ज्ञानद्वैक्यसिद्धिविनैतं वक्तुमशक्यत्वात्, ज्ञानविषयत्वेनैव ज्ञानाभेदसाधने चास्यानुमानस्य निष्फलत्वात्, तस्मात्प्रतीतिः प्रत्यक्षरूपैव विवक्षणीया, तत्र च तमसो रूपवद्द्रव्यत्वपक्षस्यैव यौक्तिकत्वेन प्रभाऽविषयकप्रत्यक्षविषयत्वस्य रूपे दर्शनेऽपि रूपाविषयकप्रत्यक्षविषयत्वस्य प्रभायामभावेन व्यभिचारो दुर्वारः, रूपं च तत्प्रभाया याऽन्यस्य वेद्यमन्यत्, एवं यस्य यूकादेः शरीरविशेषप्रत्यक्षविषयत्वं नियतं तत्रापि व्यभिचार इति चेन्न, विशिष्य तज्ज्ञानाविषयकप्रतीत्यविषयत्वे तज्ज्ञानाभेदनिरूपितायास्तज्ज्ञानेऽवगताया व्याप्तेर्विवक्षायामदोषात्, अनुकूलतर्कोच्याद्प्रयोजकतायाः परिहृतत्वात्। तज्ज्ञानत्वं तु ■ तज्ज्ञानातिरिक्तमिति न व्यभिचारः।

अथवा तदविषयकज्ञानविषयतायोग्यत्वाभावे तदभेदव्याप्यत्वमिति सामान्यत एव प्रष्टव्यम्, योग्यतावच्छेदकं तु तद्वृत्तित्वविशिष्टधर्मवत्त्वम्, यूकाविशेषादौ चैतद्दृष्टमिति न व्यभिचारः। भूतले घट इत्यादिप्रतीतिविषयस्याधाराधेयभावस्य तु विषयविषयिभाववदखण्डत्वमेवोचितमित्यपि ध्येयम्। नचैवं पक्षे हेतुमत्तासन्देहः; बाह्यस्य निरस्ततया स्थौल्यादेर्विकल्पात्मकत्वस्यैव वक्तव्यतया पक्षधर्मतानिश्चयादिति। न चायं घट इतिव्यवहारापलापः, घटमहं जानामीतिज्ञानावगाहिन एव भवता व्यवहारस्य वाच्यत्वादितिवाच्यम्, घटं जानामीत्येवानुभवेऽपि घटोऽयमिति व्यवहारे बाधकाभावात्। घटोऽयमित्यनुभवस्यापि शपथेन निर्णये तु श्रीरामानुजानुयायिनामिवास्माकमपि तत्र स्वरूपतो ज्ञानभानाभ्युपगमसम्भवात्; जात्यखण्डोपाध्यतिरिक्तस्य न स्वरूपतो भानमित्यस्य परिभाषामात्रत्वात्।

ननु तत्तदाकाराविशेषितरूपेण ज्ञानस्योत्पत्त्याद्यननुभवाल्लाघवाच्च ज्ञानस्यैकत्वं नित्यत्वं व्यापकत्वञ्चास्थाय वेदान्तिना सन्धीयताम्, विषयस्यानिर्वाच्यतायां एव शक्य-

वचनत्वादिति चेन्न, निराकारज्ञानस्यानुभवबाधितत्वेन लाघवादेरकिञ्चित्करत्वात् । किञ्च तादृश ज्ञान कालासम्बन्धि वा तत्सम्बन्धि वा, आद्येऽलीकत्वप्रसङ्ग, द्वितीये तु पूर्वक्षणवृत्तित्ववैशिष्टस्योत्तरक्षणवृत्तित्ववैशिष्ट्येन विरोधोऽस्ति न वा, आद्ये यत्पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टं तन्नोत्तरक्षणवृत्तित्वविशिष्टमिति कथ नित्य वादिकम् । द्वितीये तु पूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्ट ज्ञानमेतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टमिति ज्ञानस्य प्रमात्वापत्ति, न चैतत्पूर्वक्षणस्यैतत्क्षणदशायामविद्यमानत्वे शक्यमुररीकर्तुम् । अवच्छेदकभेदेनाविरोध इति चेन्नूनमस्वस्थोऽसि, येन भूय आवितमप्यनवस्थादिक न स्मरसि । पूर्वक्षणवृत्तित्वोपलक्षितमेतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टमिति स्वीकारे न विरोध इति चेदेतत्क्षणवृत्तित्वविशिष्ट यत् तदेव पूर्वक्षणवृत्तित्वोपलक्षितमिति कथं ज्ञेयम्, उपलक्ष्यतावच्छेदकाज्ञानात्, स्वरूपस्य क्षणान्तरसाधारण्यात् । अहो सिद्धमेतावतैव समीहितमिति चेदनवसरे प्रमोदोऽय ते यत स्वरूपस्यैकस्य नानाक्षणमेलनासम्भवस्यैवेत्थमभिधित्सितत्वात् । एकदा मा भूत्कालभेदेन तु तत्कुतो न स्यादिति चेदुक्तोत्तरत्वात्, पूर्वादिक्षणस्य पूर्वादिक्षणावच्छेदेन मेलनोपगमे आत्माश्रयादिप्रसङ्गात्, अन्यथाऽनवस्थानात्, तत्तत्क्षणसम्बन्धानां कालानवच्छिन्नत्वे सर्वेषां सर्वदा प्रतीतेः प्रमात्वस्य दुष्परिहरत्वात् । एवमेव सहकारिभिराधीयमानातिशयविशिष्टस्यापूर्वत्वेन क्षणभङ्गोज्जीवनम् । न च सहकारिसमवधानमेवातिशय, तद्विशिष्टस्यैवोक्तरीत्या भेदाभेदादिना च विकल्पोपहतत्वात् । एतेन व्यापकत्वमपि निराकृतप्रायम्, तद्देशसम्बन्धानुयोगित्वविशिष्टस्यैतद्देशसम्बन्धानुयोगित्वविशिष्टत्वमस्ति नवेत्यादिविकल्पकवलितत्वात् । उक्तञ्चैतदनुपदमवयविनिरासे । एवं कालाकाशादीनामपि नित्यत्वव्यापकत्वे प्रत्याख्येये । विषयस्यानिर्वाच्यत्वं यदुक्तं तदपि न, तस्य ज्ञानभिन्नत्वे ज्ञानविषयत्वासम्भवात् । तदभिन्नत्वे तु न मिथ्यात्वम्, ज्ञानस्य क्षणिकत्वेऽपि परमार्थसत्त्वाभ्युपगमात् । न च पारमार्थिकत्वं यद्यर्थक्रियाकारित्वं तदा न तन्मिथ्यात्वं विरुध्यतेऽति वाच्यम्, भ्रमस्थले ज्ञानमात्रोत्पत्तिसमर्थनं तस्यैवार्थक्रियाकारितया तद्भिन्नस्य सांवृतस्य क्वाप्यर्थक्रियाकारितयाऽक्लृप्तत्वादिति ।

अथ ज्ञानस्य पारमार्थिकत्वे सर्वशून्यतादेशनाविरोध इति चेदत्राह त्रिंशिकाप्रकरणे वसुबन्धु—"यो बालै धर्माणां स्वभावो ग्राह्यग्राहकादि परिकल्पितस्तेन कल्पितेनात्मना तेषां नैरात्म्यं न त्वनभिलाप्येनात्मने"ति । अयमत्राशय—ज्ञानभिन्नस्य प्रागुपदर्शितरीत्या विकल्पमात्रजीवितत्वेन ज्ञानभिन्नत्वावच्छिन्ना ग्राह्यता कल्पिता च ग्राहकता विकल्पमात्रप्राणैव, अनभिलाप्यं तु ज्ञानवपु स्वलक्षणम्, अननुगतमिति यावत्, अनुगमश्च देशतो वा कालतो वा, आद्यो विभुषु घटते, द्वितीयस्तु नित्यमात्रेषु तदुभयमपि यत्र नास्ति तदेव पारमार्थिकम्, अन्यथोक्तरीत्या विरुद्धधर्माध्यासस्य दुर्वारत्वात् । तथाच 'ज्ञानवज्ज्ञेयमपि पारमार्थिकम्' 'ज्ञेयवद्वा ज्ञानमपि सांवृत' मिति मतद्वयनिराकरणं विज्ञानवादप्राणायितं निर्व्यूढम् । एवञ्च क्षणिकत्वादिकमपि न्यायानीतम् । अतएव सर्वं क्षणिकमिति भगवतो बुद्धस्य देशना । एतेनैवाशयेन तत्त्वसंग्रहे वेदान्तिमतमनूद्य विज्ञानस्य नित्यताभिधाने वेदान्तिनामपराध एवेति "तेषामल्पापराधं तु दर्शनं नित्यतोक्तितः" इत्यनेनोक्तम्, अल्पे यनेन ज्ञानस्य वेदान्ते पारमार्थिकत्वोपगमेनाशेषयौक्तिकत्वं सूचितम् । सौगतैकदेशिभिर्वात्सीपुत्रीयैरपि स्कन्धेभ्यो भिन्नाभिन्नत्वाभ्यामात्मनोऽनिर्वाच्यत्वोपगतेति न वेदान्तिसाम्यम् । अतएव—

"स्कन्धेभ्य पुद्गलो नान्यस्तीर्थदृष्टिप्रसङ्गतः ।"

"नान्योऽनेकत्वाद्याप्तेः साध्वी तस्मादवाच्यते" इत्येवं तन्मतमनूद्य—

"ते वाच्याः पुद्गलो नैव विद्यते पारमार्थिकः।

तत्त्वान्यत्वाद्यवाच्यत्वान्नभःकोकनदादिवत्" इत्यादिना

तत्त्वसंग्रहे निराकृतम्। त्रिंशिकाप्रकरणेऽपि—

"आत्मधर्मोपचारो हि विविधो यः प्रवर्तते। विज्ञानपरिणामेऽसौ"......।

इति ग्रन्थे आत्मा जीवो जन्तुरित्यादिक आत्मोपचारः स्कन्धा धातव आयतनानि रूपं वेदनादिकञ्च विज्ञानपरिणाम एव न मुख्ये आत्मनि धर्मेषु च। कुत एतत्? धर्माणामात्मनश्च विज्ञानपरिणामाद्बहिरभावादिति निरूपितम्, एतेन मुख्यः कश्चिदात्मा धर्मो वाऽपरिणामात्मकं विज्ञानं वा किञ्चिदस्त्यादिति भ्रमो निराकृतः। परिणामि विज्ञानमपि स्वपूर्ववर्तिविज्ञानपरिणाम एव, न तु नित्यमिति च "कारणक्षणनिरोधसमकालः कारणक्षणविलक्षणः कार्यस्यात्मलाभः परिणाम" इत्यनेन स्फोरितम्। तत्र कालान्तेन दर्शनान्तरप्रसिद्धपरिणामवैलक्षण्यं दर्शितम्। बौद्धसिद्धान्ते वस्तुस्वरूपस्यैव क्षणात्मकतायास्तत्त्वसंग्रहादौ निर्णीतत्वेन कारणक्षणनिरोधसमकालत्वोक्तेः कारणनिरोधसमकालत्वे एव पर्यवसानात्। एतादृशार्थानभ्युपगमे एतद्दलवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अत एव सांख्ययोगादिसम्मतो नेह निरोधोऽनुरोध्यः, अपि तु तार्किकादिसम्मत एव। अन्यथा क्षणपदस्यापि वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। अग्रे विज्ञानमात्रस्य प्रतीत्यसमुत्पन्नत्वाद्युक्त्या चायमभिप्रायो दृढीकृतः।

"विज्ञानपरिणामोऽयं विकल्पो यद्विकल्प्यते।
तेन तन्नास्ति तेनेदं सर्वं विज्ञप्तिमात्रक"मिति॥

कारिकाव्याख्यायाञ्च 'पूर्वकालिकतज्जातीयविज्ञानात् विज्ञानमुत्पद्यते' इति कण्ठरवेणोक्तम्। आस्तिकदर्शनेषु तु निखिलेष्वपि सौगतनये क्षणिकज्ञानाभ्युपगमाभिधानं सुप्रसिद्धमेव। क्षणिकतया स्रोतोवदविच्छेदेन प्रवर्तमानं चालयविज्ञानमनोविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञानं साकारमेव न तु वेदान्तिवत्किमपि विज्ञानं निराकारम्। यदाह वसुबन्धुः—"नहि निरालम्बनं निराकारं वा विज्ञानं युज्यते, नैव तन्निरालम्बनं निराकारं वेद्यते किं तर्हि परिच्छिन्नालम्बनाकार"मिति। विशुद्धमपि ज्ञानसन्तानमुपेक्षात्मकमेव न तु वेदान्तिवदानन्दात्मकम्, अलौकिकानन्दानभ्युपगमाल्लौकिकस्य च रागात्मकक्लेशानुविद्धत्वादिति द्रष्टव्यम्। तस्मात् क्षणिकं ज्ञानस्रोतोऽनुच्छिन्नसन्तति विजातीयस्वलक्षणभेदशून्यमद्वैतं परमार्थसदिति सिद्धम्। इति दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे विज्ञानवादपरिष्कारप्रकारः।

शून्यवादः ।

अथ परस्मिन्निव स्वस्मिन्नपि विषयविषयिभावस्य निरूपणासम्भवे स्वस्यापि रक्षणं नाचितमिति निष्पक्षपाताः शून्यवादिनः। नचोक्तरीत्या ज्ञानज्ञेयाभेदसिद्धौ शारदायां चतुर्थपरिच्छेदोक्तदिशा माहात्म्य लक्षणान्तरासम्भवेऽपि ज्ञानाभिन्नत्वं वा ज्ञानसामग्रीजन्यत्वं वा तल्लक्षणमस्तु, सर्वस्य ज्ञानात्मकत्वव्यवस्थितौ देवदत्तो ग्रामं गच्छतीति ज्ञानस्यैव क्रियाकर्मकर्तृतया भानेन तद्विरोधोद्भावनासम्भवादिति वाच्यम्, भेदस्य प्रथमे चतुर्थे चोक्तरीत्या दुर्निरूपत्वे तत्प्रतियोगिकतया तदायत्तसिद्धिकत्वेनाभेदस्यापि दुर्निरूपत्वात्। न च भेदप्रतियोगिकत्वोपलक्षितं तथापि सत्त्वं स्यात्; भेदप्रतियोगिकतासद्भावदशायां तस्या उपलक्षणत्वासम्भवात्, तदसद्भावदशायां स्वभेदस्यापि स्वरूपत्यागप्रसङ्गात्, उपलक्षितत्वस्य विशेषणत्वोपलक्षणत्वाभ्यां दोषाच्च। एतेन ज्ञानभिन्नाभिन्नत्वमपि पराकार्यम्। द्वितीये तु जन्यतावच्छेदकं निरूपणीयम्। न च ज्ञानत्वं तत्; आकारस्य ज्ञानभिन्नाभिन्नतायां पर्यवसानस्योक्तत्वेन ज्ञानत्वस्य तथाऽसम्भवात्, अतएव तत्र ज्ञानसामग्रीजन्यत्वमपि कथम्। ननु भेदस्यापि स्वविषयकज्ञानात्मकत्वमुक्तमेव, किञ्च त्यक्त एव भेदाभेदपक्षः, अतएव घटमहं जानामीत्यत्र भेदाभेदस्फुरणमपि नापाद्यमिति चेन्न, साकारं सर्वं ज्ञानमितिप्रमितिः प्रमिति र्वा भ्रान्तिर्वा विकल्पो वा, आद्ये आकारसाहित्यं नालीकं नवाऽऽकारात्मकं नवा ज्ञानात्मकम्, तथासति ज्ञानं ज्ञानमित्याद्यपि तादृशमिति ज्ञानाय प्रयुज्येत, अतएव सर्वं प्रमेयमिति ज्ञानं स्वविषयकमित्यर्थस्य सर्वं प्रमेयमिति ज्ञानं स्वाभिन्नं स्वसामग्रीजन्यं वेति व्यवहारागोचरतया विषयस्वरूपस्य ज्ञानाभिन्नत्वाद्यात्मकताऽशक्यशङ्कैव। द्वितीये तु ज्ञानस्य निराकारत्वप्रसङ्गः। तृतीये तु ज्ञानानां सर्वेषां तादृशविकल्पविषयतया विकल्पात्मकत्वेन न किमपि ज्ञानं प्रमात्मकं स्यात्। अथ विकल्पो व्योमकुसुममित्यादिकः प्रमित्यनात्मकः, अयं तु विकल्पोऽपि प्रमित्यात्मक एवेति कश्चिद्ब्रूते, तदा प्रथमकल्पोक्तदोषः। अथ सा भूतिकिञ्चिज्ज्ञानं प्रमा, संवृत्यैव तु व्यवहारः, न चास्यैव ज्ञानस्य प्रमात्वाप्रमात्वाभ्यां व्याघातः; यक्षानुरूपो बलिरिति न्यायेन संवृत्यैव संवृतेर्व्यवस्थापने बाधकाभावात्, न हि संवृतिरपि पारमार्थिकीति वक्ष्यते येन तद्व्यवस्थापनाय पर्यनुयुज्येत, न च व्यवस्थापनापक्षाश्रयणमिदानीं मे कुलधर्मोऽपि तु खण्डनपक्षाश्रयणमेवेति न व्याघातशङ्कापि, द्रष्टव्यं च व्याघातखण्डनमनुमानखण्डने द्वितीयपरिच्छेदे च शारदायामिति मन्यसे, तदाऽस्मदीयशून्योद्यानरिरंसोस्ते स्वागतमादराद्विदध्महे। वस्तुतस्तु सर्वज्ञानाप्रामाण्याभ्युपगमोऽनुचित एव, व्यवहारदशायां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य लौकिकदृशा चाप्रामाण्यस्यौत्सर्गिकत्वं हि नापवादस्थलं विना निर्वहति, शून्यत्वाशून्यत्वयोः सांवृतत्वाविशेषेऽपि शून्यत्वादिमहे तत्कर्षस्य कथञ्चिद्व्यवस्थापेयत्वादिति हि वक्ष्यते।

किञ्च ज्ञानमपोहात्मकं वाऽन्यादृशं वा, उभयथाऽपि प्रतिव्यक्तिविश्रान्तं वाऽनुगतं वा, आद्येऽननुगमः, द्वितीये त्वपसिद्धान्तः, देशकालानुगमयोर्भवतैव विज्ञानवादखण्डने निरस्तत्वात्। किञ्चानुगतत्वं व्यापकत्वमिह वाच्यम्, तच्च देशानवच्छिन्नत्वं वा तद्भिन्नप्रभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं वाऽभावरूपम्, अभावस्याधयोरलीकः; तथा च व्यापकत्वे व्यापकत्वमस्ति, न वा, आद्ये आश्रयाश्रयिणोऽनवस्था वा, न चेष्टापत्तिः, व्यवहारानुगमदर्शनात्। सर्वस्य

सर्वव्यापकत्वप्रसङ्गश्च, जातेः सर्वव्यापकत्वात्। मध्यमभेदमादाय व्यवस्थानं तु निराकृतमन्यत्र। द्वितीये तु देशानवच्छिन्नस्य देशावच्छिन्नत्वं व्याहतम्, अनलीकाभाववादिमतेऽपि देशत्वकालत्वव्यापकत्वस्य जातिमात्रनिष्ठत्वेन तद्वर्जितदेशाभावेनोक्तव्याघातो दुर्वार एव। व्यापकतावच्छेदकत्वशारदा चेदानुसन्धेया। नित्यसमजात्यापत्तिस्तु न, दूषकसमत्वात्, अस्माकं व्यवस्थापनीयाभावाच्च, शून्यतायाः सर्वासिद्ध्यैव सिद्धेः। एवं क्षणिकत्वस्य क्षणिकत्वाक्षणिकत्वाभ्यामपि क्षणिकज्ञानस्य दुर्निरूपत्वमेव, द्वितीये निर्धर्मिकधर्मासम्भवेन स्थायिस्वीकारप्रसङ्गात्. आद्ये चात्माश्रयाद्यापत्त्या नानुगमः, तद्वत्तायैव चापसिद्धान्तमवधीर्य स्थाय्यतिरिक्तपदार्थसत्त्वं शिरोमणिरप्यनुमेने। एवं ज्ञाने स्वनिरूपितविषयिताविशेषे सत्यत्वोपगमो न युक्तः प्रमाणसिद्धिं विना, सा च न तत्सत्यत्वसिद्धिं विनेति स्वविषयत्वाविषयत्वाभ्यामपि दुर्निरूपत्वमेव ज्ञानस्येति द्रष्टव्यं "सोऽपि वा धीविशेषः किं स्वीकार्यस्तद्वियं विने"ति प्रपञ्चके। एवं प्रमाणखण्डनरोपे शारदोदितप्रमात्वस्वतस्त्वपरतस्त्वनिरासप्रणाल्यापि ज्ञानस्य सत्यत्वावधारणीया. तस्मात्स्वविषयत्वं ज्ञाने सांवृतमेव वक्तव्यमिति परविषयत्वमपि तथैव, स्वयञ्च परोऽपि सांवृत एव स्वलोक इति न व्यवहारविरोधः। तदुक्तं लङ्कावतारे—

केशोण्डुकं यथा मिथ्या गृह्यते तैमिरैर्जनैः।
तथा भावविकल्पोऽयं मिथ्या बालैर्विकल्प्यते॥ इति॥

अतएव शून्यत्वं कालसम्बन्धित्वनियतं वेदान्त्यभिमतं मिथ्यात्वमेवेति शारदायां तत्र तत्रोपपादितम्। अतएव आत्मतत्त्वविवेके प्रपञ्चस्य विचारासहत्वसाधकप्रमाणे विचारासहत्वं न वेति विकल्प्य द्वितीये तत्रैव विचारासहत्वसाधकत्वेनाभिमतानां युक्तीनां व्यभिचारः, आद्ये तु भयदोषविचारस्य भीतविचारकल्पत्वप्रसङ्गः, तथाहि—केन चिद्भीतेन राजद्वारि द्विरदमवलोक्य विकल्पितम्, किमयमन्धकारो मूलकमस्ति, आहोस्विज्जलवाहो बलाकावान् वर्षति गर्जति च, यद्वा बान्धवोऽयम् 'राजद्वारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धव' इति परमाचार्यवचनात्, अथवा येऽयं भूमौ दृश्यते तस्य च्छायेति, वृषितं च, नाद्यः, तस्य शूर्पयुगलप्रस्फोटनाभावात्, न द्वितीयः, तस्य स्तम्भचतुष्टयाभावात्, न तृतीयः, तस्य कन्दुकभ्रामणाभावात्, न चतुर्थः, तस्य नरशिरःशतोद्गमनाभावात्, ततो न किञ्चिदेतदिति। किमेतावता द्विपस्वरूपं निवर्तेत इत्युपहसतामुदयनाचार्याणामभिप्रायाद् हृदयानभिज्ञता ज्ञापयितुं तद्भिज्ञानामपि वा तेषां द्वैताभिनिवेशमात्रं बोधयितुं द्वैताभिनिवेशशून्यानामपि वा तेषां द्वैतवादपरिष्करणस्याद्वैतप्रामाण्यो स्वकर्तव्यनिर्वाहमात्रपरत्वं सूचयितुं अत्रदृशोपक्रमे एव शून्यवादे सांगतमतोऽपि तत्तदाभासलक्षणानामान्तर प्रमाणाङ्क, साधकता समर्थिता।

इत्यत्र माध्यमिकवृत्तावुक्तम्। न चैवं प्रपञ्चस्याशून्यत्वप्रसङ्गः; निषेध्यतावच्छेदकस्य विषयत्वस्य प्रपञ्चशून्यतोभयसाधारण्येन तथा प्रसङ्गासम्भवादिति वेदान्तिवदेव समाधेयत्वात्, प्रक्रियादशायां सर्वत्रैव सांवृतसत्त्वोपगमेन समसत्ताकयोरपि स्वाप्नभावाभावदोरिव सांवृतप्रपञ्चशून्यत्वयोरविरोधस्य तद्वदेव मयापि सुवचत्वाच्च। तर्हि शून्यतायाः सांवृतत्वमेव, तथा च मूले कुठाराघातः, उक्तं हि सौगतैः—

"द्वे सत्ये समुपाश्रित्य बुद्धानां धर्मदेशना।
लोके संवृतिसत्यञ्च सत्यञ्च परमार्थतः" ॥इति॥

"परमार्थमजरममरमप्रपञ्चं निर्वाणं शून्यतास्वभाव" मिति च, उक्तञ्च भामत्यां "शून्यवादिनामपि शून्यताया एव पारमार्थिकत्वा"दिति चेन्नूनं सुकुमारमतिरसि, येन शून्यतायाः शून्यनोक्तिमृषित्वापि सांवृततोक्तिं न मृष्यसे, यैर्हि सौगतैर्निर्वाणस्यापि पारमार्थिकत्वाय दत्तो जलाञ्जलिः, तैः शून्यतायाः पारमार्थिकत्वं रक्षणीयमिति साहसम्। अतएव भावत्वे ध्वंसप्रतियोगिनाशेरभावत्वे च क्लेशाद्यात्मकप्रतियोगिदुर्निरूपताप्रयुक्तायाः स्वरूपतश्च दुर्निरूपताया आपत्तिमभिसन्धाय

"न चाभावोऽपि निर्वाणं कुत एवास्य भावना।
भावाभावपरामर्शक्षयो निर्वाणमुच्यते ॥" इति ॥

"निर्वाणमप्यायुष्मन् सुभूते! मायोपमं स्वप्नोपम"मिति च माध्यमिकग्रन्थेऽभिहितम्। इन्तैवं कथं वचसां विरोधं धुनीमहीति चेदित्थम्—यथा

"न निरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥"

इति वदतां वेदान्तिनां वस्तुतो बन्धमोक्षव्यवस्थाविरहेऽपि—

"अविद्यास्तमयो मोक्षः सा च बन्ध उदाहृतः।
निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ॥"

इत्यादिना मोक्षस्यात्मरूपतया पारमार्थिकत्वोक्तिः, तथा प्रतियोगिनोऽभावेन परमार्थतः शून्यताया अनिर्वचनीयतामभिप्रेत्य सांवृतत्वेनासत्त्वेन चोक्ताया एव तस्याःसिद्धान्तान्तरनिरासनिरूपणदशायां तदपेक्षया कथञ्चिदादरणीयतामनुसृत्य शिष्यप्रवृत्तये पारमार्थिकत्वोक्तिः विनेयमत्यनुरोधेन नानाप्रकारैः देशनाशैली त्वनादिकालप्रचलिता न गर्हामर्हति। अयं तु विशेषः—यद्वेदान्तिमते कस्यचित्परमार्थतत्त्वस्य स्वीकृतत्वेन तस्य परिशेषादवश्यम्भावेन तदात्मकतया मुक्तेः पारमार्थिकत्वोक्तिसम्भव एव। बन्धस्यातात्त्विकतया तत्प्रतियोगिकत्वेन रूपेण मुक्तेरप्यतात्त्विकताभिप्रायेण निषेधसम्भवोऽपि। सर्वथापि मुक्तित्वेन रूपेण मुक्तिं नास्त्येव। शून्यवादिमते तु कस्यचित्तत्त्वस्यापरिशेषितत्वेन न केनाप्यात्मना कस्यापि तात्त्विकत्वसम्भव इति शून्यताया यौक्तिकत्वरूपोत्कर्षमात्रविवक्षयैव पारमार्थिकत्वोक्तिः। तथाचाविद्यकत्वाविशेषेऽपि यथा वेदान्तिमते प्रातिभासिकत्वव्यावहारिकत्वविभागः, तथाऽत्र सांवृतसत्यत्वाविशेषेऽपि लौकिकालौकिकसांवृतसत्यत्वविभागः। इयांस्तु विशेषः—यद्वेदान्तिमते व्यवहारसिद्धस्य प्रातिभासिकापेक्षयोत्कर्षः, अत्र तु व्यवहारासिद्धस्यापि शून्यत्वस्य युक्तिमात्रसिद्धत्वयोत्कर्ष इति। एतेन "संवृतिसत्यव्यपेक्षया लोकस्येदंसत्याभिनिवेशस्य प्रतिपक्षभावेन मृषार्थेन मायानां प्रतिपाद्यतेऽस्माभिः, नैव त्वार्याः कृतकार्याः किञ्चिदुपल-

भन्ते यन्मृषा वाऽमृषा वा स्या"दिति माध्यमिकवृत्त्युक्तं निर्व्यूढम्। एवञ्च नैरात्म्याभिनिवेशोऽप्यनुत्तमानामेव बौद्धानाम्, वस्तुतस्तु—

"बुद्धैर्नात्मा न चानात्मा कश्चिदित्यपि देशितः"

इत्येव मुख्यः सिद्धान्तः। अतएव शून्यता मध्यमेत्यप्युच्यते, यदाहुः—"आत्मेति काश्यप! अयमेकोऽन्तः, नैरात्म्यमित्ययं द्वितीयोऽन्तः। यदेतदनयोरन्तयोर्मध्यं तदरूप्यमनिदर्शनमप्रतिष्ठमनाभासमविज्ञप्तिकमनिकेतमित्युच्यते। काश्यप! मध्यमा प्रतिपद्धर्माणां भूतप्रत्यवेक्षे"ति। तथाच त्रिकालाबाध्यतत्त्वपर्यन्तमगत्वैव बौद्धानां चित्तसन्तोष इति शून्यतापि शून्यैवेति सर्वं शून्यमित्येव सिद्धान्तनिष्कर्षः। एवं स्थिते—

"अस्तित्वं ये तु पश्यन्ति नास्तित्वं चाल्पबुद्धयः।
भावानां ते न पश्यन्ति द्रष्टव्योपशमं शिवम्"॥

इति माध्यमिकग्रन्थे शिवशब्दो दुःखाभावपर एवावगन्तव्यः, अतएवोत्तमसमाधौ दुःखाभाव एव न तु सुखमित्युक्तमभिधर्मकोषे। उपशमशब्दस्तूपेक्षासंविदतिरिक्तसंविदभावाभिप्रायेणेति न पौनरुक्त्यम्। शिवमित्यस्य शिवस्य लक्षणमित्यर्थकत्वे तु न पौनरुक्त्यशङ्कापि, ज्ञानज्ञेयनिवृत्तिस्वभावं सर्वकल्पनाजालरहितं द्रष्टव्योपशमं शिवलक्षणमिति तद्वृत्त्याद्युक्तत्वात्। भामत्यां शून्यतायाः पारमार्थिकत्वोक्तिस्तु शून्यतायाः शून्यत्वेऽपि निषेधस्य परिशेषो ध्रौव्येणापततीति कस्यचित्परमार्थतत्त्वस्य शून्यवादिनोऽप्यभ्युपगम आवश्यक इति कृत्वाचिन्तया।

इदमत्रावधेयम्—शून्यता शून्या नवेति विकल्पस्य निरासो नित्यसमजातिलक्षणाक्रान्त इति तार्किकादिभिर्नेत्थं प्रत्यवस्थेयम्, अस्माकं तु किञ्चिद्व्यवस्थापयता श्रीगौतमेन गुरुणोद्गीर्णायां वितण्डायामुत्तमाधिकारितया तादृशरीत्या तत्र तत्र खण्डनेऽपि न दोषः, यदा तु कथाविशेषे तार्किकादिरपि वैतण्डिककथामालम्बते तदा तस्याप्यनिर्वाच्यवादिकार्यकारित्वेन तदनुसरणमेवापद्यते इति।

तदित्थं—

"आकारसहिता बुद्धिर्योगाचारस्य सम्मता।
केवलां संविदं स्वस्थां मन्यन्ते मध्यमाः पुनः"॥

इत्यपि निरूपितमात्राभिप्रायं मन्तव्यम्। तथाहि—आकारसहिता = पारमार्थिकाकारसहिता। केवलां = सांवृताकारसद्भावेऽपि परमार्थत आकाररहिताम्, विषयविषयिभावस्यैकत्रापि विचारासहत्वस्योक्तत्वात्। स्वस्थां = वस्तुगत्या स्वविषयत्वाभावेऽपि सांवृतस्वविषयत्ववतीम्, एतेनैवाभिप्रायेणास्माभिः शारदायां स्वप्रकाशवादे शून्यवादिमतेऽपि ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वमवादि। परमार्थतस्तदभावाभिप्रायेण तु क्रियाकर्मविरोधादिना तन्मते क्वचिद्ग्रन्थे तन्निरासोऽपि नासङ्गतः। बाह्यार्थानङ्गीकारमात्राभिप्रायेण तु क्वचित् ज्ञानपारमार्थिकत्ववादियोगाचारस्यापि शून्यवादित्वोक्तिरिति विवेक्तव्यम्। उक्तश्लोके स्वस्थसंविदभिधानमपि शून्यवादिमते संसारदशायामेव न तु मोक्षदशायाम्, प्रदीपनिर्वाणवदात्महानरूपमोक्षस्य तन्मते तदीयनिबन्धेषु सुप्रतीतत्वात्। उक्तञ्च लङ्कावतारे भगवता—

"यथा न भावो नाभावो गगनं कथ्यते मया।
आलयं हि तथा काये भावाभावविवर्जितम्॥

लोकायतमिदं सर्वं यच्चोर्ध्वं दृश्यते मृषा ।
कार्यकारणसद्दृष्ट्या स्वसिद्धान्तो न विद्यते ॥
अहमेक स्वसिद्धान्त कार्यकारणवर्जितम् ।
दिशामि शिष्यवर्गस्य लोकायतविवर्जितम् ॥
चित्तमात्र न दृश्योऽस्ति द्विधा चित्त हि दृश्यते ।
ग्राह्यग्राहकभावेन शाश्वतोच्छेदवर्जितम् ।
यावत्प्रवर्तते चित्तं तावल्लोकायत भवेत् ॥" इति ।

आलय = आलयविज्ञानम् । कार्यकारणवर्जितमित्यनेन निर्विकल्पकमात्रोऽप्रामाण्यापरपर्याय प्रतीत्यसमुत्पाद आसूत्रित । चित्तमात्रमिति । वस्तुतो न परविषयक नापि स्वविषयकमिति मात्रपदस्वरस । एतेन निरुक्तकैवल्यस्वरूपतयोरासूत्रणम् । तदाह न दृश्यइत्यादिना । द्विधेत्य स्य व्याख्यान ग्राह्यग्राहकभावे-ति । दृश्यतेइति । यत एव केवल दृश्यते, न तु विचारेण व्यवस्थापयितु शक्यते, अत एव शाश्वतोच्छेदवर्जितम् । न नित्य नाप्यनित्यमित्य निर्वाच्यम्, अतएव क्षणिकत्वाक्षणिकत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वं प्रागावेदितम् । एवञ्च मोक्षदशाया स्वविदनरूपान दृश्यत्वलिङ्गेनैव ज्ञानेऽपि शून्यत्वस्य साधनं च सुघितम् । नचात्मनो वेदा न्त्यभिमतस्याद्वयत्वेन तत्र मिथ्यात्वासिद्धिरिति वाच्यम्, अदृश्यस्य तस्याप्रामाणिकताया निष्प्रयोजनतायाश्च वक्ष्यमाणत्वात् । विषयत्वमात्रं च लिङ्ग दृश्यनिवेशे प्रयोजनाभावात् । एवञ्च सत्त्वेन प्रतीत्यर्हं न परमार्थसत् विषयत्वात्, बाधयोग्यत्वाद्, अत्यसत्, कालसम्ब न्धात् तुच्छस्य पक्षतावच्छेदकानालिङ्गितत्वान्न प्रथमे सिद्धसाधनम्, बाधयोग्यत्वस्य च नासिद्धि, असत्त्वाभावमात्रेऽपि च न बाधासिद्धो, विषयो न सदसन् विरोधात्, निषेधश्चा सत्वयालुरनीतस्येति द्रष्टव्यम्, विषयत्वाविकल्पेन सदसद्भेदयोरभावत्वात् सदसद्भेदाभ्या निरूपणानर्हत्वादिति शून्यत्वसिद्धि । पूर्वेष्वपि साध्येषु परमार्थसत्त्वादिनाऽनिर्वाच्यत्वस्य यथासम्भव हेतुता द्रष्टव्या । एतेन च कोटिचतुष्टयविनिर्मुक्तत्वमपि दर्शितम्, यथा च क्वचांशे फलतो वेदान्तिनामत्र सम्प्रतिपत्तिस्तथाऽनिर्वाच्यत्वनिरुक्तौ शारदाया दर्शितम् । अत्र च स्वरूपासिद्धिशङ्कानिरासाय शास्त्रासमेत खण्डनमेवाखिलमवलोकनीयम् । वस्तुतस्तु परमत निरासमुखेनैव शून्यतासाधनौचित्य न तु तत्र निरुक्तोपन्यासोऽप्यमन्दप्रयोजनक इत्युक्तप्रायम् ।" तावल्लोकायत भवेदिति । अस्मद्दृष्ट्या तार्किकाद्योऽपि लोकायतप्राया एव, स्थूलदर्शित्व साम्यात्, लोके विस्तृतत्वाच्च, सूक्ष्मदर्शिना हि विरलतैव स्यात्, प्रमाणविचारे निपुणा अपि तार्किका न प्रमेयविचारणाचणा इति निश्चप्रचमिद विद्वत्पश्चिमानाम्, नव्यन्यायतत्त्व गौरवलाघवकार्यकारणभावपत्तिजन्यप्रतिबन्धकभावप्रकारमुद्रासंसर्गमुद्रानिवेशेनैव स मासम् । विशिष्य चाखण्डोपाधिनिर्धिरेव कथमपि नव्यैर्जित, परन्तु वेधसाऽसावप्यनिर्व चनीयताऽविसारकृत कर्मविपाके आजन्मदरिद्रतया परिक्लृप्तेषु तार्किकेषु तत्स्वामित्वमनु चितमितिभिया । अथवा प्रमाणानामपि स्वभावतोऽनिर्वाच्यत्वेवेति तत्पोषणायैवैतेऽवतीर्णा इति गोपालम्भो युक्त प्रमोदावाधिनि जने, एतावता प्रयत्नेन निर्वचनेऽपि तदुक्तरीतिभिरेव दोषाणामागरूकत्वात् । अद्य यावच्च न कोऽपि निरंकुश शशाकेऽप्यग्रेऽपि क शक्यति । यत्तु स्वभावोल्लंघनस्याशक्यत्वात् । एतेनानिर्वचनीयवादिनमुद्दिश्य तदीयनिर्वचनाशक्तत्वमभि प्रायेण सोऽय पवनतनयवार्तामुपश्रुत्य त स्पर्धया वालवानर कियदपि दूरमुत्प्लुत्य महा-

पंथ एव पतितः प्राह, 'अपार एवायमकूपारो मिथ्या रामायण'मिति तार्किकैः स्वोपहास एव कृत इति द्रष्टव्यम्, भवान् निर्वचनानि भङ्क्तुमप्रभुरित्यन्योऽपि न प्रभविष्यतीत्यस्य वक्तु-मनौचित्यादित्यलमतिप्रपञ्चेन ।

कालसम्बन्धित्वे सति सर्वदेशकालवृत्त्यभावप्रतियोगित्वादिवच्छून्यत्वस्य लक्षणा-न्तरमपि द्रष्टव्यम् । यदाहुर्माध्यमिककारिकासु—

य. प्रतीत्यसमुत्पादः शून्यतां तां प्रचक्ष्महे ।
सा प्रज्ञप्तिरुपादाय प्रतिपत्सैव मध्यमा ॥ इति ॥

प्रतीत्यसमुत्पादः = स्वभावेनानुत्पादः, कारणसापेक्षत्वात्, उपादाय कारणानि प्रज्ञप्तिः = कारणा-पेक्षतयोत्पन्नत्वप्रतीतिः । मध्यमा प्रतिपदिति । यस्य हि स्वभावेनानुत्पत्तिस्तस्यास्तित्वा-भावः, स्वभावेन चानुत्पन्नस्य विगमाभावान्नास्तित्वाभावः, अतो भावाभावान्तद्वयरहित-त्वात्सर्वस्वभावानुत्पत्तिलक्षणा शून्यता मध्यमा प्रतिपत् = मध्यमामार्ग इति तद्व्याख्यातारः ।

अत्र कालसम्बन्धित्वे सत्युत्पन्नस्वभावत्वाभावो लक्षणम्, अन्यथाऽलीकेऽतिव्याप्तेः, नित्येऽपि न मा, तस्यालीकताया वक्ष्यमाणत्वाच्च । ननु विशेष्यदलेन किं विवक्षितम्, न तावज्जन्यतावच्छेदकधर्मराहित्यम्, घटत्वादेस्तादृशधर्मस्यापोहात्मकस्यान्याहशस्य वा घटादौ सद्भावात् । नापि निरपेक्षोत्पत्तिकत्वाभावः, प्रतियोग्यप्रसिद्धेः, सिद्धसाधनाच्च, अत एव न सापेक्षोत्पत्तिकत्वम्, नवोत्पत्तितादात्म्यानापन्नत्वम्, उत्पत्तेरपि कार्यत्वेन लक्ष्यतया तत्राव्याप्तेश्च, नापि यावत्स्वसमुत्पत्तिमत्त्वस्याभावः, मन्मते क्षणिकानभ्युपगमेन प्रतियोग्य-प्रसिद्धेः, स्थिरत्वसाधकार्थान्तराच्च, सिद्धसाधनाच्च, नाप्युत्पत्तिधर्मकत्वाभावः, उत्पादस्य भवताऽपि स्वीकारात्, अन्यथा प्रतीत्यसमुत्पादशब्दप्रयोगासङ्गतेरिति; मैवम्, पारमा-र्थिकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताककार्यत्वाभावस्य विवक्षितत्वात्, कार्यकारणतयैव प्रायो नित्यस्य साधनेन कार्यासिद्धौ न तत्सिद्धिसम्भवः, पारमार्थिकत्वञ्च मन्मतेऽप्रसिद्धमप्यसत्ख्यात्युपनीतं भासिष्यत इत्यदोषः । कार्यत्वसामान्याभाव एव वा विवक्षणीयः, स्वात्मभावाभावादिन्या-येनोक्तेन कार्यत्वेन सांवृतेन स्वीकृतेनापि विरोधाभावात् । प्रतीत्येति ल्यबन्तेन कारणसापे-क्षतोक्तिः सांवृतत्वव्यक्तीकरणाय, उत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा सापेक्षमात्रस्य सांवृतत्वात् । एवञ्च सांवृ-तोत्पत्तिकत्वमपि लक्षणान्तरं सम्भवति ।

अथ कथमेतदवधार्यमिति चेदत्र गीतं सौगतैः—

"अन्यत्प्रतीत्य यदि नाम परोऽभविष्य-
ज्जायेत तर्हि बहुलः शिखिनोऽन्धकारः ।
सर्वस्य जन्म च भवेत्खलु सर्वतश्च
तुल्यं परत्वमखिले जनकेऽपि यस्मात् ॥" इति

अयम्भावः—घटः स्वस्मादुत्पद्यते परस्माद्वा, आद्ये स्वस्य पूर्वं सत्त्वासत्त्वाभ्यां व्याघातः । द्वितीये तु परत्वस्य तन्त्वादिसाधारण्येन ततोऽपि घटोत्पत्त्यापत्तिः । न च यत उत्पत्तिरनुभूयते तत एवोत्पत्तिः; यतस्तदर्थस्यैव पृच्छ्यमानत्वात् । तत्किमन्धोऽसि ? हन्त यद्यहमन्धस्तदा भवतोऽन्धत्वमेवापद्यते, बाह्यदृष्टिवैधुर्यापेक्षयाऽन्तर्दृष्टिवैधुर्यस्याधिकदोषत्वात् । यथाहि-यस्य यत्कारणं ततस्तदुत्पद्यत इति भवतोऽभिप्रायः; यदा च कार्यकारणभाव एवाक्षिप्यते तदा स कथं विवादास्पदकोटौ निवेशयितुं शक्यते । न च यदन्विताव्यतिरेकानुविधायितया लोक-

सिद्ध इत्युद्देशाशय, तस्य साधृतसाधारणत्वात् प्रमितत्वान्तर्भावे च कारणत्वस्यैव निरूपणीयत्वात्, अन्यथा कथं तदीय प्रमात्वमवधारणीयम्। तत्र च नैयत्यादिघटितलक्षणाना चतुर्थे दुर्निरूपतया उक्तत्वेन नव्यतार्किकैरपि च तस्या स्वीकृतत्वेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपतायाश्चानुगमाभावात्त्वेन स्व न स्वीयमित्यनुभवबाधितत्वेन चासम्भवेन पदार्थान्तरत्ववाचोयुक्तेश्च लक्षणाभिधानविकलाया कार्याक्षमत्वेन प्रतीतिविशेषसाक्षिकतया निरूपणस्य च प्रतीतौ विशेषायैव मुमुक्ष्यमानतयाऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गस्त्वेन विशेषसत्त्वसमर्थनमन्तरेण प्रतीते प्रमात्वानिर्णीताया कूटसाक्षित्वेन चानिर्वाचनीयताचरणचुम्बनातिरिक्तगतेरभावात्। अधिक तु चतुर्थे सम्बन्धखण्डने कारणताखण्डने च शारदाया दर्शनीयम्। चेतनमनपेक्ष्यैव प्रतिक्षण तत्त दुर्धर्षस्वविशिष्टकारणकूटाधीनोत्पत्तिस्वभावत्वं प्रतीत्यसमुत्पाद इति तु "इदं प्रत्ययफल" मिति बुद्धोक्तेरर्थ यत सौत्रान्तिकप्रस्थानीय न तु शून्यताप्रस्थानीयमित्युक्तमविस्तरादित्यलमखण्डनशारदायाम्।

अथैवं सर्वशून्यत्वे आत्महानमेव मोक्ष स्यात्, पुरुषार्थत्वाभावात्तु तत्र सङ्गच्छत इति चेन्न, दु ख तावत्सर्वोऽपि जिहासति येन केनचिदुपायेन, अतएवाप्रतिसमाधेयव्याधिभिर्दंह्यमानाभिमानिभिर्जलाग्निप्रवेशेन प्राणत्यागोऽर्थ्यते, परन्तु जन्मान्तरेऽपि क्लेशोपनिपाताव श्यम्भावेन प्राणत्यागो नात्यन्तिक उपायोऽपि त्वात्मनाश एव, यदाह—

> सत्यात्मनि परसञ्ज्ञा स्वपरविभागात्परिग्रहद्वेषौ।
> अनयो सम्प्रतिबद्धा सर्वे दोषा प्रजायन्ते॥ इति॥

दोषाणा क्लेशमूलत्व तु सुविदितमेव। एवञ्च स्त्रोपप्लुता मसङ्घाषापेक्षयाऽऽत्मनाश एव श्रेयानिति कथं न पुरुषार्थ। तार्किकैरपि सुखविरहेऽपि दु खहाने पुरुषार्थत्वं समर्थ्यत एव, परन्तु प्रागभावासहवृत्तदु खध्वंसे विशेषगुणनिवृत्तेर्थमिति शुक्तिनान्तरीयकत्वदर्शनेन तेषामप्यात्महानमापद्यत इति सांख्यमतेऽप्यद्वैतवादिनो वदन्ति, तदनापत्तावपि वाऽस्फुरद्रूपतदाऽऽत्मा सन्नप्यसत्सम एवेति नात्मसद्भावो मुक्ते पुरुषार्थतायामुपयुज्यते। एव च सत्यत्व धर्मिणि बन्धविश्लेषो मोक्षपदवाच्य इत्यपव्याख्या त्याज्यम्, कथयो तकच्च।

अथ भवत्वेवम्, तथापि संविद क्षणिकत्वेन स्वभावत एव नाशसम्भवेन मोक्षार्थं प्रयत्नवैयर्थ्यमेव, न च सन्तानस्य विनाशाय प्रयत्यते, तस्यातिरिक्तस्याभावात्, अन्यथा सन्तानिनाशेन सन्नाशोऽपि कुत इति तन्नित्यत्वमपि स्यात्, नित्यत्व च स्वपूर्वपूर्वत्तिभ्या मर्यादभरपलम्यते, आद्ये आत्माश्रयात्, द्वितीये च ध्वंसप्रतियोगित्वाभावरूपनित्यत्वे कालानवच्छिन्ने कालावच्छिन्नत्वरूपानित्यत्वप्रसक्तौ व्याघातादिति चेत्, सत्यम्, सन्तानस्य सन्तानिभिन्न भिन्नत्वाभ्या दुर्वचतया सावृतस्यैव विनाशो मोक्ष इति स्वीकारात्, उक्तविकल्पपराहतिस्तु सावृतत्वं पुष्णातीति न दोष। बन्धस्य दुर्निरूप वादेव तु बन्धमोक्षव्यवस्था नास्तीयत इत्यलमादिम।

यत्त निरसाक्षिकबाधसिद्धयसम्भवेन नित्यस्य साक्षिणोऽभ्युपगम आवश्यक, अन्यथा तस्यापि बाध्यत्वे तद्बाधसिद्धये साक्ष्यन्तरस्वीकारेऽनवस्थाप्रसक्तिरितिवेदान्तिनोच्यते, तत्रेत्य समाधेयम्, आनिर्वाण ज्ञानधारा तावदभ्युपेयत एव, निर्वाणकाले तु यद्यपि नास्ति ज्ञानमिति नान्तिमज्ञाननाशप्रत्यक्षसम्भव तथापि न वयं योगभवर्गप्रभावानभ्युपगन्तारो येन भाविप्रत्यक्षं न भवेत्। नवा चार्वाका इव प्रत्यक्षमात्रोपजीविनोऽपि सद्विदशायामनुमानोपजीविनो

ऽपि, अनुमानञ्चेदानीमपि सन्ततित्वलिङ्गकमुच्छेदसाधकं शून्यत्वसाधकं वा विचारासहत्वादिलिङ्गकं सम्भवत्येव, अनुमितेश्च स्वविषयवत्त्वं मांवृतमनुमन्यत एवेति न तद्भानायापि साक्ष्यपेक्षा, मुक्तिकाले च बाधभाने किं किञ्चित्फलं प्रसूते येन तदा तदर्थं साक्ष्यपेक्ष्येतेति भवानेव प्रष्टव्यः। एतेन विशुद्धज्ञानसन्तानोदयो मोक्ष इत्यप्यपास्तप्रायम्।

यदपि निरधिष्ठानकभ्रमो न दृष्टचर इति मदधिष्ठानमवश्यमङ्गीकार्यमिति वेदान्तिन आहुस्तत्रापीत्थं नः प्रतिभाति, अधिष्ठानं हि स्थूलदृशां रजतादेः शुक्त्यादिकम्, वेदान्तवासनावासितमतीनां तु परमार्थसच्चैतन्यम्, तत्राद्यं सांवृतं न ममापि दण्डवारितम्, अधिकसत्ताकत्वं तु रजतापेक्षया तस्य दृष्टिसृष्टिवादे भवतां निष्कृष्टमतेऽपि नास्ति येन शुक्तेरत्राधिष्ठानं तदपेक्षयाऽधिकसत्ताकं सिद्ध्यत् त्रिकालाबाध्यत्वे पर्यवस्येत्। किञ्च सांवृतत्वेऽपि व्यवहारानुरोधाच्छुक्तेर्यदि रजतापेक्षयाऽधिकसत्ताकत्वं स्वीक्रियेत, तावतापि शून्यत्वाभङ्गात्, अन्यथा भवतोऽप्यनिष्टप्रसङ्गात्, शून्यत्वमिथ्यात्वयोरैक्यात्, तत्रापि दृष्टत्वादेव शुक्तेरधिकसत्ताकत्वं न तु तस्याधिष्ठानतायामप्युपयोगः, उपयोगे वा द्वितीयकल्पे एवान्तर्भावः। द्वितीयस्य तु किमर्थमपेक्षेति चर्च्यताम्। तदभावे सत्तानुवेधो न स्यादिति चेत्स्यादेवं यद्यस्माभिर्याचितमण्डनन्यायेन रजतादौ शुक्त्यादौ च सत्ताऽनुमन्येत, यदा तु तेषां सांवृतमेव सत्त्वं स्वकीयं स्वीकुर्मस्तदा काऽपेक्षाऽधिष्ठानस्य भगवतः। हन्त यदि स्वकीयं सत्त्वं तदा कथं सांवृतम्, तद्वति तत्प्रकारकज्ञानस्य संवृतिरूपत्वाभावात्, यदि तु सांवृतं तदा कथं स्वकीयमिति चेत्तुल्यमेतत्, तथाहि—भवतां मिथ्यात्वं यदि प्रपञ्चस्य स्वकीयम्, तदा कथं प्रपञ्चे तन्मिथ्या, यदि तु मिथ्या तदा कथं स्वकीयमिति साम्यात्, तस्मात्स्वकीयमपि सत्त्वं बाध्यत्वात्सांवृतमिति नासुन्दरम्, अतएव भवतां मते शुक्तौ रजतस्योत्पत्तावपि बाध्यत्वेनैव तस्य मिथ्यात्वम्, अन्यथा रजतवति रजतप्रकारकत्वेन तज्ज्ञानस्य भ्रमत्वमपि दुर्लभं भवेदिति रजतस्य मिथ्यात्वं दूरोत्सारितं स्यात्, तस्माद्बाध्यविषयकत्वेन भ्रमत्वं भवतोऽनुमतमेवेति नेयमपूर्वा सृतिः।

अथास्त्वेतदपि, तथाप्यबाध्यस्य कस्यचिदभावे बाध्यत्वव्यवहारोऽपि कथम्? प्रमितेरभावे च संवृतिरपि किमपेक्ष्येति चेत्सत्युक्तमेतत्, अशून्यस्याभावेन शून्यत्वमपि न वस्तुतः किञ्चित्, एवं संवृतिरपि। बाध्यत्वं च निरुक्तं शून्यत्वमेव, नत्वधिष्ठानतत्त्वज्ञानबोध्याभावप्रतियोगित्वम्। व्यवहारस्त्वसत्त्वेनापि सम्भवति। तथाहसत्ख्यातिद्वेधा, मिथ्यार्थविवक्षयाऽसच्छब्दप्रयोगेऽयं घट इत्याद्याद्या, अलीकविवक्षया तत्प्रयोगे तु भवदभ्युपगतविकल्पवृत्तिस्थानीया द्वितीया, प्रकृते स्वबाध्यांशे द्वितीया बाध्यांशे प्रथमेति विवेकः। ननु मिथ्याभूतस्यापि कालसम्बन्धित्वोपगमेन व्यवहार्यत्वसम्भवेन स्यादाद्या, द्वितीया तु कथङ्कारम्, अलीकस्याव्यवहार्यत्वेन तत्र सङ्केतग्रहासम्भवाच्छब्दाद्विषयत्वानुपपत्तेः, यदाह 'समयसीमविक्रमत्वाच्छब्दस्ये'ति, समयसीमोल्लङ्घने च शशविषाणादिशब्दात्कूर्मरोमादिविकल्पस्याप्युदयप्रसङ्गात्, शब्दस्वाभाव्यात्स्वविषसङ्केतग्रहेऽव्युत्पन्नस्याप्यव्युत्पन्नस्यापि तथाविधविकल्पोदयापातादिति चेन्न, यथा भवन्मते पदेषु शक्तिग्रह एव विशिष्टवाक्यार्थबोधमापादयति, न तु वाक्यस्यापि विशिष्टार्थे पृथक् शक्तिग्रहः, तथा प्रत्येकं शशादिशब्दानामेव शक्तिग्रहोऽलीकबोधमाधत्ताम्, अन्यथा 'शशविषाणात्कूर्मरोम भिन्नम्' 'गवि शशविषाणं नास्ती' त्यादिप्रतीतेरनुभवसिद्धाया भवताऽपलपनीयत्वप्रसङ्गात्, अलीके न व्यवहार्यत्वमिति यदपि भवताऽङ्गी-

के व्यवहार्यत्वनिषेधस्याशक्यत्वान्यथाऽलीके व्यवहार्यत्वोपगमप्रसङ्गेनानलीके एव तन्निषेधे स्वसिद्धान्ताक्षेपकत्वप्रसङ्गाच्च, तथा च यथा यथाऽलीके व्यवहार्यत्वनिषेधस्तथैव तथैव तस्य व्यवहार्यत्वप्रसङ्ग इति चित्रम्। व्यवहार्यत्वव्यापकरूपत्वमित्यभिधानेनापि फलतोऽलीके व्यवहार्यत्वनिषेधबुद्धेरवश्योपेयत्वात्। ईदृशस्थलेष्वनुभवापलापकुसृष्टिकल्पनाऽपेक्षयाऽखण्डालीकभानोपगमेऽनुभवानुरोधिव्यवहारसौकर्यस्यैव विनिगमकत्वात्। एवञ्चालीकेतिशब्दस्यापि शक्तिग्रहोपपादनमावयोः समानमेव। बौद्धार्थे शक्तिग्रहोऽन्यत्र सुप्रतीत एवेति नेह वितन्यते। प्रमाणेनासदंशानुल्लेखेऽसत्ख्यातित्वासिद्धेस्तदुल्लेखे तु प्रमाणस्याप्रमाणतया असतो वा सत्त्वस्यापत्तेरिति तु न सत्, संसर्गांशेऽसत्ख्यातेः प्राचीनतार्किकैरपि स्वीकृतत्वेन तद्विषयकप्रमाणेऽप्युक्तपर्यनुयोगसाम्यात्, ज्ञानपारतन्त्र्येणासङ्ग्रान प्रमाणेऽपीति समाधानं तु समानम् संसर्गस्य सत्त्वेऽपि व्यधिकरणप्रकारकत्वेनैव भ्रमत्वमिति नव्यमते तु बहुशः क्षुण्णं शारदायाम्। वस्तुतस्तु मन्मतेऽसत्ख्यातेरपि स्वाकृतत्वेन तत्र प्रमाणानुयोगोऽनाकलितपरसिद्धान्तस्यैवेति भवत्स्वेव, तादृशपर्यनुयोगनिराकरणपर इति। केचित्तु-निरुपाख्यादिपदानामलीकेऽनुभावकत्वात्पशक्तिविरहेऽप्यननुभवरूपमलीकविषयकं विकल्पं प्रति योगेन लक्षणया सङ्केतविशेषेण वाऽलीकोपस्थितिसिद्धान्त अनेक प्रमावश्यकम्, तादृशविकल्पस्य साक्षिसिद्धत्वात्, साक्षी भ्रमप्रमाबहिर्भूत इति नासत्ख्यातित्वासिद्धिर्नवा प्रमाणस्याप्रमाणत्वप्रसङ्ग, नच निर्धर्मकत्वादलीके निरुपाख्यादिपदानां योगादिवृत्त्यसम्भव इति वाच्यम्, तस्येतरधर्मशून्यत्वेऽप्यभावस्य विकल्पविषयतावच्छेदकधर्मस्य तत्र स्वीकारेण 'उपाख्याया अभावो निरुपाख्य'मित्यादि योगेन बाधकशब्दरूपोपाख्याविरहादलीकस्य साक्षिणा प्रसिद्धत्वात्तद्विरहाश्रयालीकोपस्थितिसम्भवेन लक्षणासम्भवात्, 'अनेन पदेनालीकं बोध्य'मिति सङ्केतसम्भवाच्चेति-वदन्ति। अस्या रीतेरादर्तव्यत्वे शून्यवादे परमतसिद्धसाक्ष्यनभ्युपगमेऽप्यनुभववैषम्यायोगेन भ्रमप्रमाबहिर्भूतस्यापि ज्ञानपरिकल्पनयैव निर्वहणीयम्, युगपन्नानाज्ञानसम्भवस्य विज्ञानवादवदीरितत्वादिति। तस्माच्छून्यतैवाद्वया विजयत इति शिवम्। इति दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे शून्यवादपरिष्कारप्रकारः।

स्वातन्त्र्यवादः ।

अथोक्तवादद्वये ज्ञानज्ञेयाभेदातिरिक्तांशं निरावर्तुं नित्यं स्फुरणतत्त्वं च वेदान्तिसाधारण्येन व्यवस्थापयितुं काश्मीरिकशैवाद्वैतिमतमनुसृत्य स्वातन्त्र्यवादः प्रस्तूयते ।

विज्ञानवादोक्तरीत्या ज्ञानस्य स्वातिरिक्ताविषयकत्वव्यवस्थितौ यदि तस्य क्षणिकत्वं तदा घटमहमज्ञासिषमित्यादिरनुभवो नानुरुध्येत, अध्यक्षं असौ बाधकाभावात्, न च पूर्वकालीनस्य ज्ञानस्यैतत्कालीनज्ञानभिन्नत्वे तद्विषयत्वसम्भवः । यत्तु—स्थाय्यारमोपगमेऽपि पूर्वोपदर्शितरीत्या स्वभावविशेषालम्बनधौव्येण स्वकारणसामर्थ्यविशेषकल्पनयैव तादृशाकार उपपादनीय इति; तत्सत्यम्, स्वभावविशेषस्य सर्वसाधारणस्य स्वातन्त्र्यनाम्नाऽस्माभिरपि समर्थयिष्यमाणत्वात्, परन्त्वसौ स्वभावविशेषः क्षणिकस्य ज्ञानस्य वा स्थायिनो वेति विमर्शे द्वितीय एव कल्पो युक्तः, तत्र स्वभावविशेषस्याप्येकस्यैव कल्पनीयत्वेन लाघवात्, अन्यथा क्षणिकज्ञानस्यानुत्पत्तिदशायां तादृशस्वभावविशेषाणामनन्तानां कल्पनम्, पूर्वपूर्वज्ञानेषु च तदीयानन्तसम्बन्धकल्पनम्, तादृशस्वभावानां पूर्वपूर्वज्ञानेषु सत्त्वेऽपि घटमहमज्ञासिषमित्यादिरनुभवः कुतो नाजनिष्टेति पर्यनुयोगवारणाय तदुत्पादविरोधिस्वभावानामनन्तानां कल्पनम्, परस्परविरुद्धस्वभावानाञ्च सामानाधिकरण्यकल्पनम्, सामानाधिकरण्ये च सति विरोध एव नेति पुनरप्युक्तपर्यनुयोगवारणायानन्तस्वभावान्तरकल्पनम्, पुनश्चैवम्, उक्तज्ञानोत्पादविरोधिस्वभावविशेषधारोच्छेदिस्वभावविशेषस्य चोक्तज्ञानजनकज्ञाने कल्पनम्, पुनश्च तस्यामेव धारायां कालान्तरे उत्पत्स्यमानोक्तज्ञानजातीयज्ञाननिर्वाहाय तदुत्पादानुकूलतद्विरोधिस्वभावधाराकल्पनं चेत्यादि मुहुः मध्यस्थतामास्थाय कस्य प्रमाणस्य गोचरो येन नित्यामेकामनुभूतिं नाभिप्रैषे । नित्ये ह्येकस्मिन स्वभावे सर्वदैकाकारभानप्रसङ्गभङ्गायापर्यनुयोज्यत्वमपि कल्प्येत, अनित्यानां तु जीवनमपि यदा परोपजीवकम्, तदा कथमपर्यनुयोज्यत्वम् । एतावता च तत्तत्स्वभावविशेषस्य तत्तज्ज्ञानात्मकत्वेऽपि बाधकमुक्तप्रायम्, पूर्वज्ञानेनेदानीमेवेदृशं ज्ञानं कुतो जनितमित्यत्र स्वभावविशेषेणोत्तरस्य पूर्वज्ञानत्वे एव पर्यवसानेनानुसरत्वाच्च । तदित्थम्—

> "एवमन्योन्यभिन्नानामपरस्परवेदिनाम् ।
> ज्ञानानामनुसन्धानजन्मा नश्येज्जनस्थितिः ॥
> नचेदन्तः कृतानन्तविश्वरूपो महेश्वरः ।
> स्यादेकश्चिद्वपुर्ज्ञानस्मृत्यपोहनशक्तिमान् ॥"

इति यदुक्तमुत्पलदेवैस्तदुपपादितम् । अयं घट इत्यादिर्ज्ञानशक्तिः, घटमहमज्ञासिषमित्यादिः स्मृतिशक्तिः, व्यावृत्तेर्वस्तुतोऽभावेन तदवगाहिनी विकल्पात्मिकाऽपोहनशक्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

अथ नित्यत्वे प्रागुक्तस्य बाधकस्य का गतिरिति चेत्, दुर्गतिरेव, तादृशाचिदसिद्धौ बाधकस्यैवोक्तरीत्याऽसिद्धेः, तत्सिद्धौ तु बाधकं तस्याः किं करिष्यति, प्रत्युत तदधीनसिद्धिकतया तदनुकूलतयैव वर्त्स्यति । न च बाधकज्ञानं सामग्र्यभावादेव पूर्वमनुत्पन्नमिति समाधानसम्भव इति वाच्यम् । सामग्र्या अपि ज्ञानात्मकतया पूर्वमापाद्यत्वात् । एवं शून्यवादेऽपि शक्यं पर्यनुयोक्तुम्, तेन शून्यताया असाधनीयत्वेऽपि परमतनिरासमुखेनाधिकसिद्धेरवश्योपेयत्वेन तत्र पर्यनुयोगस्य दुर्वारत्वात् । तेन सांवृतसामग्रीसद्भावोऽनुमन्तव्य इति चेत्तदेव

कुतः ? व्यवहारानुरोधादिति चेन्नन्वस्माभिरपि पूर्वज्ञानानुसन्धानादीनव्यवहारानुरोधादेव नित्यं स्फुरणमाश्रितमिति किन्न पश्यसि । न च तथाप्यविनिगम्यत्वम्; लाघवस्य विनिगमकत्वात्. न च क्षणिकैरपि निर्वाहसम्भवः, क्षणिकत्वस्यैवोक्तरीत्या निर्वहणासम्भवे क्षणिकैर्निर्वाहसम्भवोक्तेरुन्मत्तप्रलापत्वात् । नित्यस्वस्यापि निर्वहणासम्भवे नित्येनापि निर्वाहसम्भवाभिधानमुन्मत्तकृत्यमेवेति चेन्, निर्धर्मकतायामेव तात्पर्यात् । तत्किमस्थिरवृत्तिज्ञानानुपगम एव ? तदुपगमस्य प्रक्रियामात्रत्वात् । निर्वाहकत्वमपि धर्मः प्रक्रियापतित एव, कथं च निर्धर्मकेऽसाविति चेद्वस्तुतो निर्वाहकत्वस्याप्यनिर्वाह्यत्वात् ।

एवञ्च क्षणिकं वा कतिपयकालावस्थायिनं वा कालत्रयावच्छिन्नं वा भवदुक्तं बाधकं बाध्यताम्, को वारयति, कालानवच्छिन्नं तु कथं बाध्यताम् । हन्तैवमलीकत्वं प्रसक्तमिति चेद्यदि कालानवच्छिन्नमलीकं तदा कालोऽप्यात्माश्रयभिया कालानवच्छिन्नो मन्तव्य इति सोऽप्यलीक इत्यलीकानवच्छिन्नमलीकमलीकावच्छिन्नं तु परमार्थसदित्यर्थकं वाक्यं ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो भवान् । तस्मात्सूर्यादिसञ्चारात्मककालस्तावदविद्यात्मकमहाकालेनानुमापितत्वेनावच्छिन्नः तादृशमहाकालस्तु न केनापि कालेनावच्छिन्न इति धर्मिग्राहकमानबाधेन नोक्तकल्पनाऽम्भवोऽपि । तदिदमभिप्रेत्योक्तं खण्डने "कालानवच्छेदमादाय च नित्यत्वोपचार" इति ।

किञ्च भवदीयवाक्यघटकीभूतकालपदार्थश्चिद्वाऽचिद्वा, न द्वितीयोऽपसिद्धान्तात् । नाद्यः, तथासति चिदनवच्छिन्नत्वस्य चिद्‌तादात्म्ये पर्यवसन्नत्वेन सत्य च चिति मयाऽप्यनभ्युपगतत्वेन कथमलीकत्वशङ्कापि । तदेतेन—

"इह कालो नामेदम्भावविशिष्टस्य विशेषणतामवलम्बमानस्तं विशिष्टीकुर्वन् तत्सङ्कोचादिरिदं सम्पादयति, आत्मनश्च चित्स्वभावत्वादिदमिति प्रथनाभावेन विशेष्यत्वं नास्ति, विशेषणविशेष्यभावो हि योजकायत्तः, न च स्वप्रकाशे योजकान्तरमस्ति" इत्यभिनवगुप्तपादोक्तमप्युपपादनीयम् । अयमात्मेति व्यवहारस्तु न विश्वोत्तीर्णावगाहने क्षमोऽपि तु नरशक्त्यात्मताविशिष्टावगाहन इति परतो व्यक्तीभविष्यति । इदन्त्वमेव हि जडत्वम्, क्रियात्मककालोऽपि च तादृशः, न च निर्धर्मकस्य चैतन्यस्य जडविशिष्टत्वसम्भवः, विरोधात् तदधीनसिद्धिकस्य च तत्परिच्छेदकत्वानुपपत्तेरिति ।

किञ्चालीकं स्फुरति न वा, नचेत् कथमलीकत्वप्रसङ्गः; स्फुरति चेत्, तत्स्फुरणात्मकमेव तत्स्वरूपं भावादिति कथमलीकत्वप्रसङ्गः, नहि स्फुरणभिन्न सत्स्वरूपं किञ्चिदलीकम्, बुद्धिरेव हि तत्र तादृशी । तदाह शिवदृष्टिटीकाकृत् 'असत्स्वपि प्रकाशमानं चिद्रूपमेवे'ति । खपुष्पकूर्मरोमादिशब्देभ्य एताकारधीस्तु न, मायाशक्तिरशाद्भिन्नतया प्रथितशब्दस्यापि विपर्यीकरणात्, इदं च व्युत्पन्नाव्युत्पन्नसाधारणम्, व्युत्पत्तिश्च शून्यवादोक्तरीत्या । एतेन कालानवच्छिन्नस्यापि परमार्थत्वे खपुष्पादेरपि तथात्वप्रसङ्ग इति नाशङ्कनीयम् । प्रतीतेः कालावच्छिन्नत्वे च प्रतीतिरूपतया खपुष्पादेरपि तथात्वमौचित्यप्राप्तमित्यन्यत् । प्रक्रियादशायामनन्तक्षणतत्स्वीकारेण क्षणिकविपर्ययादिज्ञानाभ्युपगमात्, यदाहुरभिनवगुप्तपादाः "नवनवाभासाप्रविश्रमणमुदयव्ययभाजः" इति ।

"मौन्मुख्यं यावद्विश्रान्तिं यावत्तिष्ठति स क्षणः ।
अन्यथा न स निर्वक्तुं निपुणैरपि पार्यते ॥"

इति च तन्त्रालोके। प्रकारान्तरेण क्षणनिर्वचनभङ्गस्तु नेह प्रतन्यते, मन्दप्रयोजनत्वात्। न चैवं घटादेरपि तत्तत्क्षणिकज्ञानात्मकत्वमेव स्यान्न तु परमार्थचिद्रूपत्वमिति शङ्क्यम्, क्षणिकज्ञानानामपि चिद्विषयत्वेन तथात्वं तु, तेषां भेदप्रतीतेराविर्भावतिरोभावमनीतेश्च भगवतश्चिद्वपुषः स्वातन्त्र्यचमत्कारमात्रसारत्वादिति वक्ष्यते। आह च—

"मायाशक्त्या विभोः सैव भिन्नसंवेद्यगोचरा।
कथिता ज्ञानसङ्कल्पाध्यवसायादिनामभिः" ॥ इति ॥

सैवेति। चितिशक्तिरेवेत्यर्थः। प्रासङ्गिकमिदम्। प्रकृतमनुसरामः—

अथास्त्वेवम्, तथापि नित्यत्वे नित्यत्वमस्ति नवेत्यादिविकल्प्य निरसनस्य किमुत्तरम्, परं प्रकाशस्य व्यापकतया अव्यवस्थोपेयत्वेन तस्य व्युदीरितरीत्या दोषभाजनत्वमेवेति चेन्न, नित्यत्वव्यापकत्वादिकं धर्मजातं तद्विशिष्टञ्च चिन्मात्रातिरिक्तमेवमपलप्यते चिन्मात्रं वा। नाद्यः, तदपलापेऽस्माकं क्षत्यभावात्, नहि घटे निषिद्धे पटो निषिद्धो भवति। नित्यत्ववैशिष्ट्यं फलतोऽपलप्यते इति चेत्तस्यापि चिदतिरेको वा तदनतिरेको वेति विकल्पनात्। न द्वितीयः, चिद्रूपापलापस्य भवतोऽप्यनिष्टत्वात्। क्षणिकत्वविशिष्टं नष्टमिति चेन्, क्षणिकत्वस्याप्युक्तरीत्या दोषत्वात्, तस्मात्सर्वधर्मधिक्कृतं सर्वकल्पनायिकलं किमपि लोकोत्तरं तत्त्वमद्वयोपेयम्, एवं च विरुद्धधर्माध्यासस्य तद्भेदकत्वशङ्कैव नावतरति, सर्वधर्मराहित्याभिप्रायेण तु तस्य शून्यत्वमप्युच्यमानं न कामपि क्षतिमातनोति, निःस्वरूपत्वं तु कुतः? एवं च स्वत सिद्धिरपि स्वेतरानपेक्षतया निर्धर्मकस्यैव सम्भविनी न तु क्षणिकज्ञानस्य। तदेव सर्वमभिप्रेत्याह तत्त्वकारः—"प्रकाशात्मतामात्रयैव स्वतःसिद्धिसम्भवेन जडात्मनां धर्माणां केषामपि तदन्तर्भावानुपपत्ते" रिति। उक्तञ्च वेदान्तिभिरेव—

"अन्तर्भावे तु बाह्यानां स्वस्वभावो निरञ्जनः।
यद्विर्भावे तु बाह्यानां चित्स्वभावो निरञ्जनः" ॥ इति ॥

एवञ्च दिव्यलोचनमुन्मील्यैवालोचितं वेदान्तिभिः 'साक्षिणो बाधासम्भव' इति। माध्यमिकस्तु शून्यवादी सधर्मकमेव सर्वं बाधमानो भ्रान्तो मोदत इति। धर्मिणो भिन्नस्य भिन्नाभिन्नस्य वा तत्समसत्ताकस्यैव धर्मपदमुख्यार्थत्वम्, अत्यन्ताभिन्ने तु धर्मत्वं परिभाषामात्रमेव, एवञ्च स्वीकृतमिदन्निर्धर्मकत्वमभिनवगुप्तपादैरपि, यदाहुस्तन्त्रालोके—

"नचास्य विभुताऽऽदर्श धर्मोऽन्योन्यं विभिद्यते।
एक एवास्य धर्मोऽसौ सर्वाक्षेपेण वर्तते ॥
तेन स्वातन्त्र्यशक्त्यैव युक्त इत्याञ्जसो विधिः"। इति।

विभुतादेः प्रकाशात्मकत्वेन परस्परमप्यैक्यमेवेत्यखण्डव्यवहार्यस्वातन्त्र्यशक्तिरेव माययापि ततोऽनतिरिक्तापि धर्मशब्देन व्यवह्रियत इति तत्सम्प्रदायानुसारिणी व्याख्या। अधिकञ्चाग्रे वक्ष्यामः। एतेन विषयविषयिभावस्य निरस्ततया सांवृतत्वेन सम्बन्धिनोरपि तथात्वमित्यपि प्रत्यादिष्टम्। उक्तरीत्या चित्सिद्धौ विषयविषयिभावस्य तदनतिरेके तत्सिद्धिरेव तत्सिद्धिः, अतिरेके तु तद्बाधेन चिद्बाधप्रसङ्गाभावेन मात्सर्य्यनिग्रहमनुहरति। नच चितोऽसिद्धौ किञ्चिन्निरसनमपि सिद्ध्यतीत्युक्तम्। एवं च स्वतःप्रमाणाख्या वस्तुसिद्धिरिति सर्वदा निर्धर्मकस्यैव व्यभिचरिता। तदाह तत्त्वकृत्—"वस्तुतस्तु स्वात्मसिद्धमेव चिद्रूप" मिति। आह च तन्त्रालोककारोऽपि—

प्रमाणान्यपि वस्तूनां जीवितं यानि तन्वते ।
तेषामपि परो जीवः स एव परमेश्वरः ॥ इति ॥

तदित्थं निरूपितं स्फुरणतत्त्वम् अनौपाधिकप्रेमास्पदतया तु वेदान्तदर्शन इव सदानन्दात्मकमपि । 'यो वै भूमा तत्सुखम्' 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपम्' इत्यादिश्रुतेश्च,

आ मा ऽऽनन्दमयं सर्वप्रियहेतुत्वतः शिवे ।
भारादि यागसुव्यक्तसुखात्मत्वाच्च शङ्करि ! ॥'

इति परमानन्दतन्त्राच्च स्वरूपभूतसुखस्यापि पुरुषार्थत्वोपपत्तेरात्मसद्भावेऽपि क्लेशानुपपत्तेश्च प्रकारस्तु शारदायां दर्शितः । इदानीं तु वेदान्तसिद्धान्तात् स्वातन्त्र्यवाद वैलक्षण्यं निरूप्यते ।

तथाहि—यथा लौकिकः प्रतिभासो न विमर्शात्मकः नचैवं विमर्शस्वरूप स्मृतिजननयोग्यतानियततया तद्विकलमुपेक्षात्मकं ज्ञानं न स्यात्, न स्यादेव, मनोऽवधाने मया दृष्टमिति यादृशे प्रमातृविश्रान्त्यपरपर्यायस्याहमर्थलग्नतया भानस्यौचित्यावर्जितत्वेन विमर्शात्मकतापत्तौ स्मृतिजननयोग्यताया आवश्यकत्वात्, मनोऽवधानाभावे च ज्ञानोत्पत्तेरेवासम्भवात् नचाजिज्ञासितविषयकज्ञानानामुपेक्षा सर्वानुभवसिद्धमेव तैश्च संस्काराजननेन स्मृतिजननयोग्यताऽपि तत्र नास्तीति वाच्यम् अजिज्ञासितविषयकज्ञानं हि दृढतरत्वादिरूपवैजात्यविशेषविशिष्टं संस्कारं नाधत्ताम् संस्कारमात्राधानं तु कथं वार्यताम् एतेन संस्काराजनकत्वमुपेक्षात्वमिति परास्तम् । एवञ्च विशिष्य मनोऽवधानं विना ज्ञानदर्शनेऽपि सामान्यतोऽपि मनोऽवधानं विना ज्ञानापत्तौ न मानम् । अहमर्थालग्नतया तु भानाभावे भानमपि जडप्रायमेव ।

तथा विश्वोत्तीर्णोऽपि प्रकाशो विमर्शात्मक एव । विमर्शश्चासौ चैतन्यस्फुरत्तास्पन्दसत्तैश्वर्यादिशब्दितोऽपि । चैतन्यञ्च वेदान्तिनामिव न स्वव्यवहारे संविदन्तरानपेक्षत्वपर्यवसन्नं स्वप्रकाशत्वमात्रम्, अपि तु केवलस्वात्मभाने स्वात्मकविश्वाकारतया च भाने इतरानपेक्षत्वम्, अत एव स्वात्मवेद्यांशप्राधान्यविवक्षायां विमर्शशब्देन वेदकांशप्राधान्यविवक्षायां तु तदेव प्रकाशशब्देनाऽन्यत इत्यपि क्वचिद्व्यवहारः । तच्चैतन्यमेव स्वातन्त्र्यम्, इयमेवास्य शक्तिरित्याप्युच्यते स्पन्दत्वमपि किञ्चिच्चलनात्मकत्वमुख्यार्थे एव पर्यवस्यति अन्यथाऽनित्यत्वप्रसङ्गात् अत एवोक्तम्—

किञ्चिच्चलनमेतावदनन्यस्फुरणं हि यत् ।
ऊर्मिरेषा विबोधाब्धेर्न संविदनया विना ॥ इति ।

अनन्यस्फुरणं स्वयमेव तथा तथा प्रकाशमानत्वमिति तत्सम्प्रदायः । एवञ्च विश्वस्यैव दृश्यमानस्य स्वात्मधर्ममात्रे तस्य चिदात्मकत्वमेव ।

एतेन दृग्दृश्ययोर्दर्पणप्रतिबिम्बभावोऽप्यादर्शितः प्रतिबिम्बस्य दर्पणपार्थक्ये मानाभावेन दर्पणात्मकत्वेन दृग्दृश्ययोरभेदस्यैव विज्ञानवादे निरूपितस्य तेन विवक्षितत्वात् । विस्तरं तु विवर्तवादे वक्ष्यामः । बिम्बस्थानीयतायां प्रकाशे विमर्शात्मके दर्पणात्मकेऽपि व्यवहारस्तु भेदमौपचारिकमादायैवान्यत्र नातीवाभिनिवेष्टव्यम् । तत्तद्विवक्षितार्थस्यैवादरणीयत्वात् । प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्ववादस्तु न युक्तः क्वापि न मिथ्यात्वमित्यस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एवञ्च जडभावाभावेन विच्छिन्नतया प्रथनमूला, तादृशप्रथनेऽपि मूलमुख्यत्वात् एवमेव । भेदस्यापि तद्घटका

कारघटत्वात् । एवञ्चात्र दर्शने वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गोऽपि नावतारणीयः, वैषम्याद्यात्मना दुःखित्वाद्यात्मना पुण्यापुण्याद्यात्मना च स्वयमेव स्फुरणात् । न चैवमितरापेक्षत्वमप्रसिद्धं कथं निषिध्यते ? खपुष्पभित्यादिविकल्पालोचनेन दत्तोत्तरत्वात् । न च सुखित्वादिरूपेणैव कुतो न भाति ? नियतात्मना भाने किमिदं स्वातन्त्र्यमपि तु परिच्छित्तिरेव । दुःखस्वरूपाननुभवे च सुखस्वरूपस्यैव निवेक्तुमशक्यत्वेनोक्तपर्यनुयोगस्यैवासम्भवात् । तस्माद्द्वन्द्वात्मना भानमपि फलतः सुखप्रतीतय एव । आहुश्च-'हिंसाप्यनुग्रहः स्याद्व्रणादीनां शस्त्रवैद्यकव' दिति । सर्वथाऽपि स्वातन्त्र्यमपर्यनुयोज्यमेव । एतेन विश्वाकारत्वे सततमेव सर्वैराकारैः कुतो न भातीति परास्तम् ।

प्रक्रियादशायान्तूक्तस्वातन्त्र्यशक्तिरेवेच्छाज्ञानक्रियाशक्तिरूपेण त्रिभक्ततया वर्ण्यते, सर्वस्यापि व्यवहारस्य त्रितयनान्तरीयकत्वात्. ज्ञानशक्तिरप्यनुभवस्मृत्याद्यनेकशक्त्यात्मिका, 'स तपोऽतप्यते'ति श्रुतिसिद्धमालोचनमपि ज्ञानशक्तिरूपमेव । सर्वं च सर्वात्मकमेव, तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वध्रौव्यात् । तथापि तु तत्तद्रूपस्य प्राधान्याप्राधान्यविवक्षयायुक्तत्रिकव्यवहारः । एवं तदेव परपरापरापरात्मकं क्रमेणाभेद-भेदाभेद-भेदभानप्रयोजकमनुत्तरेच्छोन्मेषात्मकं 'अ इ उ' इति मातृकाक्रमव्यङ्ग्यं 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' 'एकोऽहं बहु स्याम्' 'सच्च त्यच्चाभवत्' इतिश्रुतिभिः क्रमेणावगाहितं शिवशक्तिनरात्मकं 'अहं भवामि, त्वं भवसि, इदं भवति' इत्युत्तममध्यमप्रथमपुरुषैः समीक्षितमीक्ष्यते, परमेश्वरो हि प्रथमं तटस्थ इवेति प्रथमपुरुषः, उपासनादशायां तु त्वमित्यवभासते इति मध्यमपुरुषः, तत्त्ववेदनवेलायां त्वहमिति चकास्तीत्युत्तमपुरुषः । एवं च पूर्णाहन्तोल्लेखिपरामर्शमादायैव परत्वम् । तदाह—

'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।
ततोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः
उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत' इति ॥

शक्तिमत्त्वमेवाहमित्युक्तम्, नरतत्त्वं तु त्वमिति, अत्रैव घटादेरन्तर्भावः । इदन्तास्पदतयैव तेषु चिरसे सत्यपि जडत्वव्यवहारः । जडेष्वपि क्वचित्परतत्त्वाभावनाध्यवसानेन तु 'मेरुः शिखरिणामहम्' इत्युत्तमपुरुषप्रयोगः । यदाह तन्त्रालोके—

तस्यैव तु स्वतन्त्रत्वाद्द्विगुणे जडचिद्वपुषि,

शक्तिरूपताध्यवसानेन तु 'शृणुत ग्रावाणः' इति मध्यमपुरुषप्रयोगः । एवमन्यत्रापि साङ्कर्यं द्रष्टव्यम् । सम्प्रदायान्तरस्य सिद्धान्तोपासनाचारत्रितयपर्याप्तत्वेऽपि सिद्धान्तमात्रसंशोधनाय प्रवृत्तस्य मे इहोपासनादिसौधमनारुह्यैव किञ्चिदभिधाने त्रिकैर्न्यूनता न देशनीया । एतावता च त्रिकदर्शनत्वमपि व्याख्यातम् । अयं च सामान्यविभागः ।

अथावगतमेतत्, प्रपञ्चस्तु सोपादानो वा निरुपादानो वा, नाद्यः, शिवस्यातिरिक्तोपादानापेक्षित्वेऽद्वैतभङ्गात्, यत्तु दाक्षिणात्यविशिष्टाद्वैतिशैवैः श्रीकण्ठभाष्यादौ—नामरूपविभागानर्हसूक्ष्मचिदचित्प्रपञ्चशक्तिविशिष्टतया केवलः शिवः सर्गकाले स्वसङ्कल्पमात्रेणोपादानकारणमनपेक्ष्यैव तत्तन्नामविशिष्टं सकलं चिदचिद्वर्गजातं प्रकाशयतीत्युक्तौ 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' 'तस्माद्विराडजायत' इत्यादिश्रुत्या मायापुरुषयोरुपादानत्वसिद्धौ कथं निरुपादानत्वमित्याशङ्क्य यथा घटनिष्पत्तौ कुलालस्य स्वशरीरपृथक्त्वेन मृत्पिण्ड उपादानं दृश्यते तथा न परमेश्वरापृथक्सिद्धं मायाद्युपादानमपि स्वापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन परमेश्वरविशिष्टमेवे-

त्येव निरुपादानत्वमित्युक्तम्, तदतिरिक्तोपादानापेक्षायामेव पर्यवस्यतीति तत्रापि नाद्वैतोपपत्तिः, विशिष्टाद्वैतवादस्य निराकरिष्यमाणत्वात्। स्वस्यैवोपादानत्वे तु विकारित्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, भावकार्यस्य सोपादानत्वव्याप्तिभङ्गात्, प्रकृत्यादितत्त्वस्वीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गश्चेति चेन्न, कार्यकारणभावस्यादृष्टिः वा, पारमार्थिकः कल्पितश्च, तत्र परमेश्वर एव तथातथा भातीत्याद्य। बीजादङ्कुर इत्यादिलौकिकदृष्ट्या तु द्वितीयः, तमादायैव च प्रकृत्यादितत्त्वोपवर्णनम्। तत्रापि तु बीजात्मना भातः सन् परमेश्वर एवाङ्कुरात्मना भातीति पारमार्थिकः कार्यकारणभावोऽनुगत एव, कुलालस्यापि शिवानतिरेकात्तु घटेऽपि शिवस्य कर्तृत्वम्। नन्वेवं फलतो निरुपादानत्वमेवापतितमित्युक्तव्याप्तिभङ्ग एवेति चेत्सत्यम्, योगीच्छानिर्मितघटादौ निरुपादाने व्यभिचारात्, न च तत्रापि योगीच्छया घटाकारेण परमाणुसंघट्टनम्; साक्षात्तस्य लोकेऽनुपलम्भात्, द्व्यणुकादिक्रमेण तथोत्पत्तौ च कालान्तर योगीच्छया कार्यसिद्ध्यनुपपत्तेः। अतएव विद्युल्लेखायामारम्भवादभङ्गो वेदान्तिभिरपि दृश्यते, चेतनस्यैव चेतनानुरोधितया लोके दर्शनाच्च, योगिसामर्थ्यस्यावश्यादरणीयत्वे परमाणुपुरःसरस्य निष्प्रयोजन नात्। एतेनाद्यकार्येऽपि निरुपादानत्वं समर्थनीयम्। किञ्चान्यथाख्यातेः शारदाश्री निरस्तत्वेनास्य शतेश्च विज्ञानवादे दर्शितत्वेन स्वतन्त्रावपि तादृशत्वाप्रसिद्धेन्ना। इत्यपि न ज्ञानोपायप्रकरणे शारदायाञ्च दीपितमेतत्। आहुश्चोत्पलदेवाः—

"चिदात्मैव हि देवोऽन्तःस्थितमिच्छावशाद्बहिः।
योगीव निरुपादानमर्थजातं प्रकाशयेत्॥" इति॥
"विश्वामित्रादयः सर्वे परिपक्वसमाधयः।
उपादानोपकरणप्रयोजनविवर्जिताः ॥
स्वेच्छया ससृजुः स्वर्गं सर्वभोगोपबृंहितम्।
ईश्वरोऽनन्यशक्तित्वात्स्वतन्त्रोऽन्यानपेक्षकः ॥
स्वेच्छामात्रेण सकलं सृजत्यवति हन्ति च।" इति च मानसोल्लाससारः।

अथ भवतु वेदान्तिसम्मतमायाविद्योपादानम्, तस्याश्च मिथ्याभूततया न विकारेऽपि सत्यत्वसम्भव, समसत्ताकत्वेन विरोधादिति चेदुच्यते—साक्षात्कृताखण्डत्वेनापि योगिना घटादिनिर्माणात्तस्य चाविद्याया असम्भवात्। तत्र प्रारब्धलेशाविद्येति चेत्तत्रापि साक्षात्कृतात्मत्वे का गतिः?। तयोरावरणांशनाशेऽपि विक्षेपांशसद्भाव एव गतिः, यस्तु न नश्यति भ्रमोऽपि स्वाधार्यांशेन, अनुभवानुसाराच्च स लौकिकप्रत्यक्षात्मक इति चेद्भवतैव योगीच्छानुरोधात्र विक्षेपांशः परिणत इत्युक्तं स्यात् तत्र चावधि नाचेतनस्य चेतनेच्छानुरोधित्वमिति। योगमाहात्म्यादरे चोपादानत्यागेन कृतम्। एतेन प्रकृतिपरिणामपक्षोऽपि विक्षिप्तः। किञ्चाविद्या तावदेकजातीया, नचैकजातीयस्य वस्तुनो गगनादिकं सूक्ष्मं पृथिव्यादिकं च स्थूलं प्रति दृष्टचरमुपादानत्वम्, लोकप्रसिद्धोपादानाभावानभ्युपगमे चानुपादानत्वं गत्वेपादुकान्यायेन दुर्निवारम्, नहि पारिभाषिकपदार्थैर्लोकव्यवहारनिर्वाहः। किञ्च मिथ्याभूताया अपि तस्याः अनादित्वमित्यत्र वस्तुत्वमावातिरिक्तयोर्द्वयत्वस्यासम्भवेन सद्रूपमात्र एव स्वात्मदर्शितात्मना भासनत्वम् आस्तम्, स एव ह्यस्माभिः स्वातन्त्र्यशक्तिशब्देनोच्यते इति कृतमतिरिक्तपदार्थकल्पनया।

न वा तस्यां प्रमाणमपि, परिपूर्णानन्दाप्रथनस्य स्वरूपगोपनकारिण्या क्रियाशक्त्यैवोपपत्तेस्तदन्यथानुपपत्तेरप्रसरात्, अप्रथस्य प्रपञ्चस्य वा सोपादानत्वान्यथानुपपत्ते रुक्तरीत्यैव वक्तुमशक्यत्वात्, "तमः आसीत्" "नीहारेण प्रावृताः" "अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" "अजामेकाम्" इत्यादिश्रुतीनां च यथासम्भवं तादृशक्रियाशक्तिपरतयाऽपूर्णम्मन्यतारूपाज्ञानपरतया वक्ष्यमाणतत्त्वान्तर्गतप्रकृतिपरतया च योजयितुं शक्यत्वात्, परिपूर्णम्मन्यतारूपतत्तिरोधितयाऽनृतशब्देनोक्तक्रियाशक्तेस्तत्त्वाज्ञानस्य वा व्यपदेशसम्भवेन "अनृतेन प्रत्यूढा" इति श्रुतेरपि सामञ्जस्यात्। स्वरूपावारकत्वस्य बन्धादिविलक्षणस्य भवताऽपि वक्तव्यत्वात्। विवादपदं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वाद्यनुमानानाञ्चानुकूलतर्कशून्यत्वात्। 'त्वदुक्तमर्थं न जानामी'त्यादिप्रत्यक्षान्यथानुपपत्तेस्तु न प्रसरः, तथाहि—प्रतियोगिसिद्ध्यसिद्धिभ्यां तादृशाज्ञानस्य व्याहतत्वेन भावरूपाज्ञानस्य तद्विषयता कल्प्यते, तथा सति तस्य साक्षिभास्यतया तदवच्छेदकतया विषयावगाहेऽपि क्षत्यभावात्। परन्त्वज्ञानस्य ज्ञानाभावव्याप्यतया ज्ञानाभावस्यापि भवताऽनुमन्तव्यतयाऽवलुप्ताज्ञानकल्पनापेक्षया क्लृप्तज्ञानाभावस्यैव साक्षिभास्यताकल्पने लाघवात्, साक्षिरूपाभावज्ञानं च प्रति प्रतियोगितावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानस्य कारणताया अकल्पनीयत्वात्, कल्पनायाः फलबलमूलत्वात्, अतएवाभावविशेषणज्ञानविशेषणतया त्वदुक्तार्थादेरपि साक्षिभास्यत्वेऽपि न क्षतिः। अनुपलब्धिगम्य एवाभावो न तु साक्षिभास्य इति तु न परमेश्वरानुशासनम्। पटेऽपि घटज्ञानाभावसद्भावेन स्वात्मनि घटाज्ञानं साक्षात्करोमीतिवत् पटे घटाज्ञानं साक्षात्करोमीति व्यवहारापत्तेरहमर्थे एव घटज्ञानाभावस्य साक्षिभास्यत्वकल्पनया वारयितुमसम्भवात्, अतएव सुषुप्तावपि निर्विकल्पकसाक्षिभास्यत्वेन जागरायां 'न किञ्चिदवेदिष'मिति स्मरणोपपत्तिः, भाव एव निर्विकल्पकवेद्य इत्यस्यातिरिक्तधर्मिकल्पनापत्त्याऽनभ्युपगमनीयत्वात्, विषयविशेषविशेषितरूपेण तु न सुषुप्तौ साक्षिवेद्यत्वम्। न वा ज्ञानाभावे ज्ञानप्रदेशेनासमर्थमाणत्वस्य लिङ्गताऽपि न सम्भवति, अपेक्षात्मकज्ञानस्यैव निराकृतत्वेन व्यभिचाराभावात्, तत्स्वीकारपक्षेऽपि वा न व्यभिचाराप्रतिसन्धानदशायामनुमितेरनुपपत्तिः, नहि वस्तुगत्या साध्यवति व्यभिचारिलिङ्गेनापि नानुमितिः प्रमात्मोपपद्यते। भवतु च मूला शीला वा कथमपि भावरूपाज्ञानपक्षेऽप्यामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वाप्रतिबन्धकाभावत्वादिना तत्र तत्र कारणताकल्पनामपेक्ष्य भावरूपाप्रामाण्याज्ञानत्वेन कारणताकल्पने लाघवम्, तथापि तादृशाज्ञानस्य मदुक्तशक्तिविशेषे पर्यवसानम्। मिथ्यात्वं तु तस्य कुतोऽनुरोधात्, प्रकाशविषयत्वे विज्ञानवादोक्तरीत्या प्रकाशात्मकतया सत्यत्वावश्यम्भावात्, तदविषयत्वे तु तन्नैव स्यादिति कृतं विस्तरेण। तदुक्तं शैवैः—

"अप्रकाशमानं न पृथक् प्रकाशात्
स च प्रकाशो न पृथग् विमर्शात्।
नान्यो विमर्शोऽहमिति स्वरूपा—
दहं स्वरूपोऽस्मि चिदेकरूपः॥" इति।

पूर्वोक्तं कल्पितमेव कार्यकारणभावमादाय तु विशिष्य तत्त्वविभागोऽपि, तत्र पञ्चविंशतिः पुरुषान्तानि तत्त्वानि साङ्ख्यवत्, पुरुषस्तु पशुरेव, तत्त्वञ्चापूर्णम्मन्यतारूपाणवमलविशिष्टत्वं नियतिकालरागविद्याकलात्मककञ्चुकपञ्चकविशिष्टत्वं वा, एतेषां च क्रमेण व्यापकत्वनित्यत्वपूर्णत्वसर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वविरुद्धस्वरूपमवसेयम्, निर्वर्णितस्वतन्त्रप्रकाश-

एव च स्वरूपतिरोधित्सया पशुतां गतः। अनादित्वञ्च दर्शनान्तरवत्संसारस्यैवेष्टमेवेति स्वीकृतं त्रयोदशाह्निके श्रीतन्त्रालोके। स्वरूपतिरोधित्सात्मकमायाशक्तेरनादित्वेऽपि संसारः सादिरित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्। "यथाऽनादिप्रवृत्तोऽयं घोरः संसारसागरः। शिवोऽपि हि तथानादिः संसारान्मोचकः स्मृतः" इत्युक्तेः। मोक्षश्चास्य पशोस्तादृशत्वात्तत्प्रशस्त्यभिज्ञाप्रकाशात्मक एव, "मोक्षस्य नैव किञ्चिद्धामास्ति न चापि गमनमन्यत्र। अज्ञानग्रन्थिभिदा स्वशक्त्यभिव्यक्तता मोक्षः" इतिपरमार्थसारेऽभिनवगुप्तपादोक्तेरप्यत्रैव तात्पर्यम्। जीवन्मुक्तिदशा तु वेदान्तिवदेवेति तत्रैवाभिव्यक्तम्। विवर्तवादे भाविशक्तिस्वरूपालोचनप्रणाल्या तु विदेहमुक्तावपि शब्दभेद एव। बन्धस्य वस्तुतोऽभावेन तु तत्प्रतियोगिकत्वेन रूपेण मोक्षोऽपि नास्तीति वेदान्तिवदेव व्यवह्रियते। यत्स्वीकृतं तन्त्रालोकटीकायाम्—

"संसारोऽस्ति न तत्त्वतस्तनुभृतां बन्धस्य वार्तैव का।
बन्धो यस्य न जातु तस्य वितथा मुक्तस्य मुक्तिक्रिया॥
मिथ्यामोहकृदेष रज्जुभुजगच्छायापिशाचभ्रमो
मा किञ्चित्त्यज मा गृहाण विरम स्वस्थो यथाऽवस्थितः॥" इति॥

प्रकाशात्मना सत्यत्वेऽपि बहिष्ट्वेनाभावमभिप्रेत्य मिथ्यात्वोक्तिरेतन्मतेऽपि सम्भवति। अधिकं तु विवर्तवादे वक्ष्यामः। तात्त्विकशुद्धत्वप्रयोजकं तु भेदप्रतीत्यात्मकं मायातत्त्वम्, तदुपरि अहमिदमिति परामर्शात्मकं क्रियाशक्तिप्रधानं शुद्धविद्यातत्त्वम्। अत्राहन्तेदन्तयोः समीकृत्यावभासनम्, तत्रैवेदमंशप्राधान्ये ईश्वरतत्त्वं ज्ञानशक्तिप्रधानम्, अहमंशप्राधान्ये तु सदाशिवतत्त्वमिच्छाशक्तिप्रधानम्, अहमित्येतावन्मात्रपरामर्शस्त्वानन्दशक्तिप्रधानं चैतन्यं शक्तितत्त्वम्, लोकेऽपि कश्चित्प्रवर्तिष्यमाणस्य स्वात्मानमनुसन्धायैव चिकीर्षितस्य बुद्धावारोहणदर्शनादयं दुरूहः पन्थाः। सर्वमेतत्तत्त्वव्यूहं गर्भीकृत्य वर्तमानं परिपूर्णानन्दमयं चिद्रूपं शिवतत्त्वम्। अतएव चिदानन्देच्छाज्ञानक्रियेतिशक्तिपञ्चकस्यापि क्वचिदुल्लेखः। अथ चैतन्यज्ञानयोः को भेदः? चैतन्यं तावदात्मस्वरूपमनुस्यूतमेव, तदेव स्वीकृद्वयेन बाह्याभासात्मकतामापन्नं ज्ञानशक्तिरित्यवस्थाभेदात्, बाह्यस्त्विदमंशः। एवं षट्त्रिंशत्तत्त्वानि। अयं च प्रसिद्धो विभाग', शिवाद्वैतप्रतिपत्तावेव सन्नाहेन तु प्रक्रियामनादृत्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वोपवर्णनमागमेषु दृश्यते, अत एवैतन्मतोपवर्णनपरेऽपि मानसोल्लासे तत्त्ववर्णनायां क्रमान्तरमकारि। तन्त्रालोके तु—

"यत्तु सर्वाविभागात्म स्वतन्त्रं बोधसुन्दरम्।
सप्तत्रिंशं तु तत्प्राहुस्तत्त्वं परशिवाभिधम्॥"
"एवं सृष्टिप्रलयाः प्राणे एकत्र निष्ठिताः।
सोऽपि संविदि संविच्च चिन्मात्रे ज्ञेयवर्जिते॥
चिन्मात्रमेव देवी च सा परा परमेश्वरी।
अष्टात्रिंशं च तत् तत्त्वं हृदयं तत्परात्परम्॥"

इत्यप्युक्तम्। केचित्तु "पञ्चविंश आत्मा भवती"ति तैत्तरीयश्रुत्यनुगृहीतानि पञ्चविंशतिरेव तत्त्वानि, तानि च पञ्चभूतानि तन्मात्रपञ्चकं पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि मनस्तत्त्वं मायाविशुद्धविद्यामहेश्वरसदाशिवात्मकानि चत्वारीति, परिशिष्टानां त्वेतेष्वेवान्तर्भावः, सर्वतत्त्वातीतं तु षड्विंशं शिवशक्तिसम्मेलनमिति प्राहुः। सर्वथायं तत्त्वनिवहः प्रागुदीरित-

त्रिकात्मक एव, त्रिकं च स्वातन्त्र्यरूपविमर्शात्मकमेव, विमर्शश्च प्रकाशात्मक एव। एतच्च श्रीविद्योपासकैः शाक्तैरप्यनुमन्यत एवेति शाक्तदर्शने त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डेऽभिव्यक्तम्। अत एव 'शक्तिविशिष्टमेव परं ब्रह्मे'ति तान्त्रिकसिद्धान्तेऽपि शक्तिशक्तिमतोरभेदान्न ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वभङ्ग'इति योगिनीहृदयसेतुबन्धे भास्करराय्योऽप्युररीचकार। पारिभाषिको भावनोपनीतो वा शक्तिशक्तिमदादिव्यवहारो नाद्वैतवादिनं दुनोति। अधिकं तु शाक्तदर्शनीयं दर्शनीयं विवर्तवादे। शक्तिप्राधान्यं तु वैवक्षिकं न भेदप्रसाधनस्य प्रभवति।

एतेन—स्वातन्त्र्यादिशक्तिनिवहस्तत्तो भिन्नो वाऽभिन्नो वा, आद्ये तद्विशिष्टस्याद्वैते द्वैतमेव पर्यवस्येत्, विशिष्टस्य विशेषणादिव्यतिरिक्तत्वे विशेषणादेर्विशिष्टस्य चावशिष्टत्वात्, विशेषणाद्यव्यतिरिक्तत्वेऽपि विशेषणादीनामेव बहूनामवशेषाज्ञाद्वैतसिद्धिः। अतएव 'शक्तिस्तु शक्तिमद्रूपाद्व्यतिरेकं न गच्छति' इत्यभियुक्तवचनं शक्तिशक्तिमतोराश्रयाश्रयिभावघोत्येऽप्यपृथक्सिद्धिसम्बन्धभिप्रायेण, तयोर्घटपटन्यायेन स्वतन्त्रपृथगवस्थानरूपमेदस्यैवासम्भवात्, सामरस्यापरपर्यायविशिष्टरूपतयैव च तयोरद्वैतप्रवादादिपदार्थतोपगमादिति दाक्षिणात्यविशिष्टाद्वैतवादिशैवमतमनुपादेयम्, अधिकं तु विवर्तवादे वक्ष्यामः। भेदाभेदे तु विरोधानवस्थादिकमुक्तंप्राक्। द्वितीये तु प्रकाशतत्त्वमेकमपि कथं नानात्मना भासत इति शङ्कायां स्वातन्त्र्यशक्तिमाहात्म्यादित्युत्तरस्य स्वयमेव नानात्मना भासते इत्यर्थे पर्यवसानेन स्वयमेकमपि कथं तथा भासते इत्युक्तशङ्कायाः पुनरुज्जीवकत्वेनानुत्तरत्वादिति— नाशङ्कनीयम्, शक्तिशक्तिमतोः सर्वथैक्यात्, भेदस्य विवर्तरूपप्रतिभासमात्रत्वात्, स्वातन्त्र्यशरीरे च नानावेद्यतया भानेऽपि स्वेतरानपेक्षतायाः प्रतिष्ठितत्वान्न द्वितीयकल्पोक्तदोषः। उक्तञ्चाभिनवगुप्तपादैः—

"पारमेश्वरशास्त्रे हि न च काणादृष्टिवत्।
शक्तीनां धर्मरूपाणामाश्रयः कोऽपि कथ्यते॥
ततश्च स्वक्रियेच्छाद्या भिन्नाश्चेच्छक्तयस्तथा।
एकः शिव इतीयं वाग् वस्तुशून्यैव जायते" इति।

इत्थमनिरर्गलमेव चिदद्वैतं विजृम्भत इति शिवम्। इति दर्शनसर्वस्वेऽभिनवगीयतापादे स्वातन्त्र्यवादः।

विवर्तवादः ।

स्वातन्त्र्यवादनिष्पीडनम् ।

तदेव निरूपितमौपनिषदाद्वैतवादसन्निहितं मतत्रयम् । तेषां च परस्परमपि प्रतिद्वन्द्वित्वेऽपि विशिष्य बाह्यदृष्टिप्रधानं तार्किकं प्रति प्रतिरोधिता, तेष्वपि केवलान्तरदृष्टिप्रधानो विज्ञानवादी, आन्तरप्रपञ्चानुरोधेन बाह्यप्रपञ्चनयनात्, उभयदृष्टिप्रधानस्तु शून्यवादी, उभयोरप्यान्तरबाह्ययोः साहुलतया समीकृत्य व्यवस्थापनात्, दिव्यलोचनमात्रप्रधानस्तु स्वातन्त्र्यवादी, यथावद्व्यवहारमव्यवस्थाप्यैव कालाकलितचिदानन्दाद्वैतनिमग्नत्वात्, विस्फारितलोचनत्रयास्तु वेदान्तिनः, आन्तरबाह्यप्रपञ्चमनवधार्यैव तादृशाद्वैतसरसि निमज्जनात् । एवञ्च तन्मतानुसारेण द्वैतमिथ्यात्वसिद्धये स्वरूपमेवेदानीं वक्तुमवशिष्यते ।

ननु किमेतेनापि, यदि हि द्वैतमिथ्यात्वमस्ति तर्ह्यस्त्येव, यदि नास्ति, तर्हि नास्त्येव, नहि केषाञ्चिन्मण्डनेन तन्निवर्तेत, भवदीयमण्डनेन वा प्रवर्तेत, न च तज्ज्ञापनमद्वैतप्रत्ययफलकम्, स्वातन्त्र्यवादीङ्गीकरोत्यैवोपपत्ते, नापि वैराग्योत्पत्तिफलकम्, अचिरस्थिरत्वमहात्म्येव तत्सम्भवात्, अथोपायस्योपायान्तरापूरकत्वम्, तथापि विशिष्य प्रयासो मन्दप्रयोजन एव, अचिरस्थिरत्वं निश्चिन्वतामपि विषयेषु प्रवृत्तिदर्शनं तु समानमेव, नहि प्रपञ्चमिथ्यात्वं निश्चिन्वाना अपि सर्वे विरज्यन्ति, प्रत्युत बहवो विषयभोगस्यापि मिथ्यात्वेन तेन किमस्माकं हीयत इत्यनुशयाना अन्येभ्योऽप्यधिकं भुञ्जाना इत्यवलोक्यते बहुलं विलोक्यते, तस्माद्भक्तिविशेषावर्जितेश्वरानुग्रह एव वैराग्यहेतुरिति युक्तम्, यदि च सोऽपि विषयदोषदर्शनमुत्पाद्यैव वैराग्यमर्जयति तदाप्युक्तमेव । न च मिथ्यात्वं विना क्षयिष्णुत्वादिकमपि कथम्, मा भूत् तज्ज्ञानं तु केन वार्यते, अन्यथा दर्शनान्तरवेदिनां तदनुत्पत्त्यापत्तेरिति चेन्न, दृढतरमिथ्यात्वभावनाया ईश्वरानुकम्पासहकृतमिथ्यात्वनिश्चयस्यैव वा वैराग्योत्पादकत्वात्, व्यभिचारस्त्वव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनैव वारणीय इति क्वचिदचिरस्थायित्वनिश्चयेनैव वैराग्योत्पत्तावपि न क्षतिः, मुख्यं प्रयोजनं तु मुक्तिप्रदाद्वैतसाक्षात्कारविधौपयिकाद्वैतप्रतिपत्तिरेव मिथ्यात्वोपपादनस्येति न प्रयासवैफल्यम्, द्वैतसत्यत्वेऽद्वैतानुपपत्ते ।

तथाहि—स्वातन्त्र्यवादी प्रष्टव्यः, विश्वस्य सत्यत्वं शिवोक्तागमानुरोधाद्वोच्यते, युक्तियुक्तत्वाद्वा, नाद्यः, भवद्भिरपि प्रमाणतयाऽनुमते विज्ञानभैरवादौ—

यत्किञ्चित्सकलं रूपं भैरवस्य प्रकीर्तितम् ।
तदसारतया देवि ! विज्ञेयं शक्रजालवत् ॥
मायास्वप्नोपमं चैव गन्धर्वनगरभ्रमम् ।
अनास्थमिन्द्रजालाभमिदं सर्वमवस्थितम् ॥
किं तत्त्वमिन्द्रजालस्य इति दार्ढ्याच्छमं व्रजेत् ।"

इत्यादिपरमेश्वरवचनानां जागरूकत्वात्, भवन्नये प्रकाशात्मतया शक्रजालादेरपि सत्यत्वेन तन्न्यायेनासारत्वाद्यसम्भवात् । यत्तु शिवदृष्टौ सोमानन्दनाथैः—

"निःसारत्वासत्यरूपत्वं यैर्वाक्यैर्वर्णितं क्वचित् ।
शिवोक्तैस्तैर्विरोधः स्यात्सर्वसत्यत्ववादिनः ॥"

इत्यादावपि विश्वासत्यत्वबोधकवाक्यानामर्थवादत्वाभिप्रायेण

'विध्यन्तुच्छ्ववाक्यानां वैराग्याद्यर्थवादिनाम् ।
तात्पर्येण न दोषोऽस्ति"………

इत्युक्तम्, तत्तु तत्रैव ग्रन्थेऽर्थवादबलादपि शिवतत्त्वसमर्थनवेलायाम्—

"सोऽरोदीदिति वेदेऽस्ति नार्थवादो निरर्थकः ।
विध्यङ्गत्वेन चेत्सत्ता नासत्यस्याङ्गता स्थिता ॥
अर्थवादादपि फलं रात्रिक्रतुषु दर्शितम् ॥"

इति स्ववचनैरेव सर्वथा व्याहन्यते । अत एव 'गुणवादस्तु' इति सूत्रे निरालम्बो नार्थवाद इत्यभिप्रायेण 'प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्' इति कथमिदं निरालम्बनमवगम्यत इत्याक्षेपे "मन्त्रार्थवादेतिहासप्रामाण्यात् सृष्टिप्रलयाविष्येते, तत्र सृष्ट्यादौ प्रजापतिरेव योगी तस्मिन् काले पुण्यकर्मोद्भवाभ्युपगमेन पशूनामभावात्स्वमाहात्म्येनात्मन एव पशुरूपमभिनिर्माय वपोत्खननादि कृतवान्, ततोऽस्मात् एव कर्मणि तूपरः पशुरालभ्यत इतीदमिदं कर्म प्रत्यासन्नफलम्, एवञ्च महता यत्नेन प्रजापतिना चरितमिति सर्वं सत्यमेव । प्रति सृष्टि चर्तुर्लिङ्गन्यायेन तुल्यनामप्रभावव्यापारवस्तूत्पत्ते नानित्यताप्रसङ्ग" इत्यभिधाय कुमारिलभट्टपादा अप्युत्तरमीमांसागतदेवताधिकरणन्यायमेवागमयाऽनुसस्रुः । एवञ्चोपनिषदामर्थवादत्वेऽपि तत्प्रतिपादितसर्वज्ञादिस्वीकारावश्यकतया तन्निराकरणं भट्टपादानां वेदेषु स्वतः प्रामाण्यप्रतिपादनादिफलकमेवेति नेह वितन्यते ग्रन्थगौरवात् । अत एव खण्डनकारोऽप्युपनिषदामर्थवादत्वमुपेत्याप्यद्वैतप्रामाणिकत्वप्रकरणेऽद्वैतसिद्धिमनुमेने । प्राञ्चो हि वेदान्तिनो वेदान्तेष्वात्मोपासनविध्यनुप्रवेशानुपूर्व्येणाद्वैतं महोररीचक्रुः । अत एवाद्वैतवादिभिरपि भर्तृहरिपादैर्वेदमुपक्रम्य वाक्यपदीये

तस्यार्थवादरूपाणि निश्रित्य स्वविकल्पजाः ।
एकत्विनां द्वैतिनाञ्च प्रवादा बहुधा मताः ॥

इत्युपनिषदामर्थवादत्वमवादि । वेदस्य विधिमन्त्राद्यात्मकतायाः स्थितावुपनिषदो भूतार्थवादे एवान्तर्भावनीयत्वादिति कृतमनुप्रसक्तेन । एवं च प्रकृते द्वैतमिथ्यात्वे आगमोऽनुकूल एव न तु प्रतिकूल इति ।

अथास्त्वेवं युक्त्युपष्टम्भादिति द्वितीयः पक्षः, तत्र तथाप्युक्तविरोधस्तदवस्थ एव, युक्तिविरोधे आगमस्य भूतार्थतया वक्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा तत्सिद्धिर्वैदिकाऽसङ्गते, अत एव—

युक्त्यानुपेतामसतीं प्रकल्प्य मन्त्रास्तथार्थनिराक्रियेयम् ।
आख्यानिकात्यर्थमगाद्धि बौद्धं प्राहं गतास्तत्र कथञ्चिदन्ये ॥

इति तर्कपादस्था भट्टपादा युक्तमात्तमिव मत्वाऽपि युक्तिविरोधेन क्षणिकत्वादिविषयकतद्दुक्तैर्वैराग्योत्पादनफलकतयाऽर्थवादत्वं वदन्तः सङ्गच्छन्ते अन्यथोक्तरीत्या तस्याः साङ्ख्यत्वे भ्रान्ताभिधानमत्यसङ्गतं स्यात्, तत एव युक्त्यानुपेतामिति विशेषितमिति चेन्न; भवत्पक्षे प्रकाशाभिन्नतया शुक्तौ रजतादेरपि सत्त्वे तत्रागमवचनानां गौणार्थतयाऽप्युपपादनासम्भवात्, अन्यथा प्रकाशस्यापि निस्सारत्वप्रसङ्गेन शून्यत्वस्यैवापत्तेः । अथ प्रकाशमानस्य चिद्रूपत्वेऽपि विरोधिपरामर्शान्तरोदयाद् रजतादेर्बाध्यत्वव्यवहारस्तावदस्त्येव, व्यवहारप्रयोजनश्च सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानभेदः स्वीकार्य इत्याह स्म शिवदृष्टिव्याख्यायामुत्पलदेव 'घटज्ञानरजतज्ञानयोर्द्वयोरपि सत्यत्वे सम्यङ्मिथ्यात्वभेदस्तर्हि कथ"मित्याशङ्कोत्तरमिति चेत्सत्यं तादृशज्ञानयो विशेषः स्वीकार्यस्तथापि यावत्पर्यन्तं 'नाप्रकाशः प्रकाशते' इति चिद्रूपत्वात्सत्यं सर्वं मिति योगाचारशिक्षितानां भवतो जयदुन्दुभिर्नोपरमति तावदसौ न स्वी

कर्तुं शक्यः । न च वाच्यम्—दृष्टिसृष्टिवादे भवतो यथा 'इदं रजतं नेदं रजतमित्येतयोः प्रतिभासमात्रशरीरत्वाविशेषेऽपि बाध्यबाधकभावः कथञ्चिन्, तथा सत्यत्वाविशेषेऽपि कथं न स्यादिति,' यतो मिथ्यात्ववादेऽनुपपन्नो बाध्यबाधकभावो मिथ्यात्वमेवोपोद्बलयेत्, अनुपपन्नत्वमेव हि मिथ्यात्वम्, तदीयपरिष्काराणामप्यनुपपन्नत्वादनुपपन्नत्वस्याप्यत्वाच्च मिथ्याभूतस्य च यन्मिथ्यात्वमपि न शक्यं निरूपयितुं तदिदमस्य गण्डोपरि स्फोट इव महामिथ्यात्वम्, एवञ्च वेदान्तिनं प्रति यः कोऽपि यस्य कस्यापि महनीयमतेः पर्यनुयोगोऽभूद्भवति भविष्यति वा, स तत्सिद्धान्तानवबोधविलास एव, चितेर्निर्धर्मकत्वेनैव पर्यनुयोगाविषयत्वात्, तदन्यस्य च मायिकस्य वा मायाया वाऽनुपपन्नत्वादेव, स्वस्त्रीनासुरवच्च वेदान्तिनाऽप्येव वा येन केनचिदुक्तस्य निरुक्तिरिक्तस्य निर्वाहकस्य निर्वाह्यस्य वा पदार्थस्य भेदनं द्वैतनिभेदाय तर्काणुरणनानि प्रसूते । अधिकं तु शून्यवादे प्रयोक्ष्यामः । सत्यत्ववादे तु नैवं शक्यं वक्तुम्, तत्र हि स्तोकतोऽप्यनुपपत्तिः सत्यत्वं न सूयते, उपपन्नत्वमेव तद्व्याप्यमेव वा हि सत्यत्वम् ।

एतेन—यत् "व्यवहारस्तु न कदाचिद्वास्तवोऽपि तु भ्रम एव" इति शिवदृष्टिवृत्त्याद्युपलक्षेऽभ्युदितम्, तत्सम्बन्धसिद्धौ च सम्बन्धमुद्दिश्य यत्स्वमाचष्ट्य "विश्वमपीदं चिद्भेदाख्यातिमयभ्रान्तिरूपमेव, आत्मनोऽपि यास्यौ पुनः स्वरूपाद्विपरीतत्वेन भ्रान्तता नास्तिकमतं वा" इति तेनैवोक्तम्, यच्च "रजतिकाविमर्शिनी" ति प्रत्यभिज्ञाकारिकावृत्तौ "अपूर्णख्यातिरूपाऽख्यातिरेव भ्रान्तितत्त्वम्, तद्वशेनासद्विपरीतानिर्वाच्यादिख्यातयोऽप्युच्यन्ताम् । ननु सत्यस्यज्ञानमप्यपूर्णख्यातिः । ततः किम् ? इदम्, अतः सर्वं भ्रान्तिरित्यागच्छेत् । दिष्ट्या दृष्टिरुन्मिमीलिषति आयुष्मतः, मायापदे हि सर्वं भ्रान्तिः, तथापि तु स्वप्ने स्वप्न इव गण्डे स्फोट इवापरेव भ्रान्तिरुच्यते, अनुवृत्तस्थितस्यापि विमर्शस्यास्थैर्य" इत्यभिनवगुप्तपादैरङ्कितम्, यच्चैतदेव शैवदर्शनानुसारिपरमार्थसारे "विश्वात्मतान्तर्यामिप्राणविराड्देहजातिपिण्डान्ता । व्यवहारमात्रमेतत्परमार्थेन तु न सन्त्येव" "रज्जौ नास्ति भुजङ्गस्त्रासं कुरुते च मृत्युपर्यन्तम् । तद्वद्धर्माधर्मस्वर्निरयोत्पत्तिमरणसुखदुःखम् । वर्णाश्रमादि चास्मिन्नसदपि विभ्रमबलाद्भवति" इति भाषितम्, तत्सर्वं तेषामेव प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिपादकवाक्यैः स्वाहितमिति—हन्तव्यम् ।

किञ्चैतादृशवचोभिः सत्तात्रैविध्यं भवद्भिर्हृदयङ्गमीकृतमिति व्यज्यते । अथास्त्वेवमेव, प्रातिभासिकव्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन सत्तानानात्वोपगमे क्षत्यभावात् । इयांस्तु विशेषः, यद्भवन्मते प्रातिभासिकव्यावहारिकसत्तयोर्मिथ्यात्वम्, मन्मते तु प्रकाशमानतया सत्यत्वम्, सत्येऽपि चोत्कर्षापकर्षप्रथा स्वातन्त्र्यमूला, आहुश्चाभिनवगुप्तपादाः—"चेतन एव तु यथा यथा भवति भगवान् भूरिभर्गो महाशैवो निमज्जयत्येवोत्कृष्टघनघनतरस्वातन्त्र्य" इति । असारमिदम्, उत्कर्षापकर्षौ वास्तवौ वाऽवास्तवौ वा, आद्ये स्यादयोऽद्वैताभिनिवेशः, उत्कर्षापकर्षयोर्विषयद्वयात्मकत्वेऽपि भिन्नो न तद्द्वयात्मकत्वमिति नाद्वैतक्षतिः; अस्य पक्षस्य द्वैतमिथ्यात्वे पर्यवसानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । द्वितीयस्तु विवर्तवादस्यैवोद्गार इति स्वागतं निर्धार्यतो तस्य । न च प्रकाशात्मना वास्तवत्वेऽपि बाह्यरूपेणावास्तवत्वमिति वाच्यम्, बाह्यत्वं नाम प्रकाशभिन्नत्वम्, अन्यस्यासम्भवात्, तथा च तदपि वास्तवं वाऽवास्तवं वेति विकल्पग्रस्तमेव ।

एतेन—शैवग्रन्थेषु 'विश्वमनतिरिक्तमप्यतिरिक्तमिव भासते' ज्ञानं न भवतो भिन्नं ज्ञेयं ज्ञानात्पृथगस्तीह । अतो न किमपि किञ्चित्तस्माद्भेदो न वास्तवः' इत्यादिव्यवहाराणां विवर्तवादं विनाऽसामञ्जस्यमवगन्तव्यम् ।

यदपि बाह्याभासवत्विभिन्नं चैतन्यमेव ज्ञानशक्तिरित्यादिरीत्या ज्ञानेच्छाक्रियाशक्तीनां निरूपणम्, तदप्येतेन निरस्तम्, बाह्यत्वस्य बाह्याभाससाभेदस्य च चेतने उपचरितत्वेन विकल्प्यत्वात् । एव-

न्योक्तशक्तित्रयस्य विवर्तान्तःपातित्वमेवायाति । चिच्छब्दस्तु ब्रह्मपर्याय इति चिच्छक्तेः सत्यत्वमेव, यदाहुः श्रीविद्यारत्नसूत्रविधातारः "आत्मैवाखण्डाकारः" "चैतन्यस्वरूपा चिच्छक्तिः" इति । "सत्यं ज्ञान" मिति श्रुतौ तु चैतन्याभिप्रायेणैव ज्ञानशब्दप्रयोगो नतु बाह्याभाससम्भिन्नाभिप्रायेणेति न तद्विरोधः । वस्तुतस्तु यदशाखिलं तत्त्वं प्रागुपवर्णितं सैवौपनिषदी चितिः, अन्यत्तु सर्वं शबलान्तःपाति । उक्तञ्च शाक्तदर्शने त्रिपुरारहस्यज्ञानखण्डे—

त्रिपुराऽनन्तशक्त्यैक्यरूपिणी सर्वसाक्षिणी ।
सा चितिः सर्वतः पूर्णा परिच्छेदविवर्जनात्॥ इति

त्रिपुरा हरिहरविरिञ्चिकादपि पूर्वं सद्भावात् । "त्रिमूर्तिसर्गाच्च पुराभवत्वात्त्रयीमयत्वाच्च पुरैव देव्याः । लये त्रिलोक्या अपि पूरणत्वात्प्रायोऽम्बिकायास्त्रिपुरेति नाम" इति प्रपञ्चसारे श्रीभगवत्पादोक्तेः । शक्तिशब्दस्तु सत्त्वपर्यायः 'स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः कैवल्यम्' "चितिशक्तिरप्रतिसङ्क्रमे" ति योगनिबन्धेषु तथा दर्शनात् । "शक्योऽस्य जगत्कृत्स्नम्" इत्यभिप्रायेण त्वनन्तेत्युक्तम्, यथा च शाक्त्यान्तराणां विवर्तत्वेऽपि "अनन्तशक्त्यैक्यरूपिणी" त्यनेन "पूर्वं आसीच्चिदात्मैकरूपं सत्यमुदीरित" मित्युक्तज्ञानखण्डवाक्यान्तरेण च न विरोधस्तथाऽनुपदं वक्ष्यामः । चितिरिति शक्तिरिति स्त्रीलिङ्गशब्दप्रयोगस्तु भावनाविशेषार्थः । वस्तुतस्तु निर्विशेषैव । तदुक्तं तत्रैव—

"न स्त्री न षण्ढो न पुमांस्त्रिपुरा चिच्छरीरिणी ।
अवाङ्मनसगम्या सा चैत्यनिर्मुक्तचिन्मयी" ॥ इति

चैत्यनिर्मुक्तेत्यनेन चिदाश्रयस्य मिथ्यात्वं सूचितम् । अतएव पदार्थानां स्वभावस्य दुर्विवेकत्वेन विचारासहत्वमालोच्य तत्र—

"अत एव हि भावानां विचारासहरूपता ।
तथाहि सूर्यालोको हि वस्तूनामवभासकः ॥
उलूकादिदिवान्धानां विपरीतोऽन्धकारवान् ।
प्रकाशान्धकारत्वेन विविक्तेऽनयोः स्फुटे ॥
एवं विषं कस्यचित्स्यादविषं कस्यचिद्भवेत् ।
मनुष्यादेः प्रतिघातकरी भित्तिर्हि लक्ष्यते ॥
योगिनां गुह्यकादीनामप्रतिघातलक्षणा ।
कालो देशश्च दीर्घो यो मनुष्यादिप्रमाविनः ॥
स एव विपरीतो वै देवानां योगिनामपि ।
दर्पणे भासमानस्य दूरादे दूरता यथा ॥
इत्थैवास्य स्वभावोऽपि विचारे न स्थिरीभवेत् ।
अत आत्मस्वरूपेण विना नास्ति हि किञ्चन ॥
यदस्तीति भाति तत्तु चितिरेव महेश्वरी ।" इति
संवेदनं सत्यमेकं संवेद्यं तत्र कल्पितम् ।
आदर्शनगरप्रख्यं श्रुत्यैव प्रमापितम् । इति योगम् ।

अतएवेति । चैत्यस्य व्यभिचारित्वेन चितेश्चानुस्यूतत्वेनेत्यर्थः । यदस्तीत्यादिनाऽधिष्ठानानुवेधोऽभिहितः । संवेद्यं तत्र कल्पितमित्यनेन प्रकाश्यमात्रस्य मिथ्यात्वव्याप्यत्वं न तु सत्यत्वव्याप्यत्वमिति सूचितम् । एतच्च पुरस्तादुपपादयिष्यते । अतएव रहस्यनामसहस्रेऽपि 'मिथ्याजगदधिष्ठानेत्युक्तम्,

तत्राधिष्ठानपदस्य कर्मव्युत्पत्त्या मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेन वाऽध्यस्तार्थकतया बहुव्रीहिः, आर्षो वा लिङ्गव्यत्ययः। अत्र भास्कररायस्यान्यथाव्याख्यानं स्वविद्याविलसितमेवेति वक्ष्यते। परमानन्दतन्त्रेऽपि—

"यद्यच्चानेकरूपेण भाति तत्तत्र कल्पितम्,
अनेकेष्वेकरूपेण भाति यत्तदकल्पितम्।
देहोऽनेकः कल्पितः स्याज्ज्ञानं त्वेकमकल्पितम्॥ इत्युक्तम्।

एवञ्च समानप्रक्रियाऽवलम्बितया शैवसम्प्रदायानामपि शाक्तानां प्रपञ्चमिथ्यात्वे न विवादः। तथाच शक्त्यद्वैतशिवाद्वैतयोः समीकरणायैव वेदान्तदर्शने ब्रह्मेति नपुंसकलिङ्गशब्दप्रयोगः। अतएव "नपुंसकमनपुंसकेनैकवच्चे"ति सूत्रयन् पाणिनिः सङ्गच्छते, स्त्रीत्वपुंस्त्वयोस्तदभावयो र्वा सर्वत्र समीभावात्। एवञ्च ब्रह्मशब्दः स्वरसतो निर्विशेषमेव तत्त्वं वेदयते इति तत्रैवोत्तरमीमांसायास्तात्पर्यमिति प्रपञ्चाद्यनन्तरम्। सति चैवं भगवत्पादैर्न परमुपनिषद एव शब्दतोऽपि त्वर्थत आगमानां सिद्धान्ता अप्युत्तरमीमांसायां परिमार्जिताः। शाङ्करोपज्ञागमविरुद्धार्थवर्णनं च न शाङ्करस्यैव युज्यते। शुभाशुभत्वेन कैश्चित्परिभावितागमेषु समयकौलाद्याचारभेदप्रतिपादनं त्वधिकारिभेदेन सर्वानुकम्पकस्य नासत्तां व्याहन्तुमीष्टे। भेदभेदाभेदयोः प्राधान्येन केषुचिदागमेषु निरूपणं तु स्थूलारुन्धतीन्यायेनैव।

"प्रकृतिः पुरुषश्चैव नित्यौ कालश्च सत्तम"

इति प्रपञ्चसारोक्तेस्तु न विरोधः, एकस्यैव परमार्थतत्त्वस्य परप्रकृतित्वेन परपुरुषत्वेन परकालत्वेन च भेदविवक्षया तथाऽभिधानात्, उत्तरग्रन्थे प्रकृतेः "स्वसंवेद्यस्वरूपा से"ति पूर्वोक्तचितिरूपतया तस्या एव च "साऽहम्" इत्यात्मरूपपरपुरुषरूपतया सा तु कालात्मना सत्य" तीति प्रपञ्चकल्पनात्मकतया स्वयमेवोक्तत्वात्। अपरप्रकृत्यादेरपि चितिरूपत्वं वक्ष्यमाणरीत्या सम्भवद्युक्तिकमेव। किञ्च प्रकृतिपुरुषकाला अकारोकारमकाराः, ते नित्याः = नियमेन प्रयोज्याः, सन्ध्योपासनादिकं नित्यं कर्मेत्यादौ तथादर्शनादित्यादिना प्रणवादिपरतयोक्तप्रघट्टकस्य पद्मपादाचार्यैर्व्याख्यातत्वाच्च तद्विरोधशङ्काऽपीति दिक्।

विवर्तवादस्वातन्त्र्यवादयोरैकीकरणप्रकारः।

यदि तु—स्फुरणतत्त्वस्य प्रागुक्तरीत्या व्यापकत्वेन तद्बहिर्भूतस्तावन्न प्रपञ्चः, तदन्तरपि च न नारिकेलफले इव जलम्, तच्छून्यदेशस्यैवाभावात्, तदविषयकप्रतीत्यविषयत्वात्, अयं घटः सन्नित्यादावपि स्वरूपतः स्फुरणभानाभ्युपगमात्, कालादिवदन्यत्रोपदर्शितदिशा नीरूपत्वेऽपि चाक्षुषत्वादेरपि सम्भवाच्च, सत्तास्फुरणयोरैक्याच्च, एतेन प्रपञ्चे स्फुरणभेदपक्षः परास्तः, भेदलक्षणप्रमाणानां खण्डने शारदायां निरासाच्च नाप्ययोजकता। नापि समुद्रे इव तरङ्गादिः, सविशेषत्वापत्त्याऽद्वैतवादानुपपत्तेः, यथा च विशिष्टाद्वैतवादोऽपि नात्र परिघूर्णितु प्रभुरित्योक्तं स्वातन्त्र्यवादखण्डे, वक्ष्यते च। परिणामवादस्तु बालानामेवालाप इति किं तच्चर्चया। अपि तु दर्पणे प्रतिबिम्ब इव, योगवासिष्ठे आगमेषु च तथाभिधानस्य बहुलमुपलम्भात्, उक्तं च भगवत्पादैरपि "विश्वं दर्पणदृश्यमाननगरीतुल्यं निजान्तर्गत"मिति। अथ किमेतत्प्रतिबिम्बत्वम्? न तावद्भेदेन भासितुमशक्तस्यान्यस्यामिश्रत्वेनैव भानं तत्प्रतिबिम्बत्वमिति तन्त्रसारादावभिनवगुप्तपादोक्तं युक्तम्, प्रसिद्धप्रतिबिम्बस्य दर्पणातिरिक्ततया भासनस्यानल्पनीयत्वात्। ननु तद्विभागानर्हत्वे सति तत्पारतन्त्र्यं तस्मिन् प्रतिबिम्बत्वमिति वक्तव्यम्, तद्घटविभागानर्हत्वस्य तद्घटेऽपि सत्त्वेनातिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम्। मैवम्, घटीयरूपादेर्घटादौ प्रतिबिम्बत्वव्यवहारापत्तेः। तदन्तर्गतत्वं तत्पारतन्त्र्यार्थ इति चेत्, तर्हि तत्तादात्म्यम्, तदा साधनीयमेव, विशेष्यदलवैयर्थ्यञ्च, आद्ये चोक्तो दोषः। यदि तु तद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं वा तत्य-

तियोगिकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं वा तदन्तर्गतत्वं तदा घटीयरूपादेर्घटादौ प्रतिबिम्बत्वव्यवहारा-पत्तिस्तद्वस्थैव यदि तु तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वम्, तदा प्रतिबिम्बादिशब्दाधीनप्रतीते दर्पणादि-विषयिकाया अपि सम्भवेनासम्भवोऽव्याप्ति र्वा, यदि तु तद्विषयकप्रत्यक्षाविषयत्वम्, तदापि चिद्विष-यकप्रतीतिमात्राप्रसिद्धिरेव, शरीरादावेवोत्पन्नविनष्टयूकादावतिप्रसङ्गश्चेत्यादिकमूहनीयम्। यदि तु रूपादिव्यावृत्तं प्रतीतिसाक्षिकमेव किञ्चिचदन्तर्गतत्वमुच्यते, तदापि घटाद्यन्तर्गतजलेऽतिव्याप्तिः, तस्य घटनिष्ठतया घटतन्त्रताया अपि सम्भवात्। नन्वेवमारोपितमेवान्तर्गतत्व वक्तव्यम्, उक्तजले तु न तत्तारतम्, एवञ्च घटोपहिताकाशेऽतिव्याप्तिवारणायौपाधिकपरिच्छेदशून्यत्वं विशेषणदत्वेनानीय-मस्तु, घटोपहिताकाशस्य घटसमानपरिमाणतया तथात्वाभावात्। मैवम्, रिक्तघटादौ जलवत्ता-भ्रममादायातिव्याप्तेः, मत्यौपाधिकपरिच्छेदोऽपि तत्रारोपित', तत्सामान्याभावश्च विवक्षित इति वाच्यम्, प्रतिबिम्बमात्रे औपाधिकपरिच्छेदारोपेणासम्भवप्रसङ्गात्। नन्पाधिसमानपरिमाणशून्यत्व-विवक्षायां नैव दोषः, प्रतिबिम्बस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तथात्वात्, अतएव—स्फटिके लौहित्यस्य धर्म-स्यैव व्याप्यवृत्तिःप्रतिबिम्बः, धर्मारोपस्य धर्म्यारोपव्याप्यत्वेऽपि धर्मप्रतिबिम्बस्य धर्मिप्रतिबिम्बव्याप्य-त्वानङ्गीकारादिति भामतीकृन्मतमसङ्गतम्। मुखाद्यपेक्षयाऽल्पपरिमाणेऽपि दर्पणादौ मुखादेः प्रति-बिम्बस्याव्याप्यवृत्तेरेव दर्शनेन स्फटिके प्रतिबिम्बेऽपि व्याप्यवृत्तित्वनियमस्य नियामकस्य दुर्भणत्वात्। न च धर्ममात्रबिम्बकत्वमेव नियामकम्, धर्मिणं विहाय धर्म एव केवलः प्रतिबिम्बत इति कः श्रद्दधीत, न चानुभवबलादेवैवम्, अनुभवबलस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। न च स्फटिकस्य सर्वतः स्वच्छत्वमेव नियामकम्, दर्पणादेस्तु पाश्चात्यभागो न स्वच्छ इति वाच्यम्, स्वच्छेऽपि सर्वस्मिन्नंशे प्रतिबिम्बानुद-यादिति चेन्न, दर्पणाद्यपेक्षया विलक्षणस्वच्छताशालितया स्फटिके सर्वांशे एव प्रसरत्-प्रतिबिम्बस्य वाक्यसमर्थनत्वयोपाधिसमानपरिमाणशून्यत्वाभावेन तत्राव्याप्ते' महति कलसे आरो-पिते स्वल्पजले उपाधिसमानपरिमाणशून्यतयाऽतिव्याप्तेश्च। तस्मात्प्रतिबिम्बत्वमनुभवविशेषसाक्षिक-तयैव निरूप्यम्, अनुभवश्च सार्वजनीनो दर्पणादिस्थले एवेति बिम्बप्रतिबिम्बत्वं घटादौ यथं मुख्यम्, आगमादौ तथाभिधानस्याभिप्रायान्तरालम्बितायां वक्ष्यमाणरीत्या सम्भवात्। प्रतिबिम्बसमानसंस्था-नकबिम्बाभावाच्च। लोकसिद्धबिम्बाभावेऽपि प्रतिबिम्बलक्षणयोगादेव जगत्यपि प्रतिबिम्बत्वम्, बिम्बस्य निमित्तविधयैवापेक्षणीयतया स्वातन्त्र्यस्यैव निर्वाहादियेव ह्यभिनवगुप्तपादादिभिरुक्तमिति, न च प्रतिबिम्बलक्षणासम्भवे तथा वदितुं शक्यमिति चेत्सत्यमेतत्, तद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वापो-षत्वस्य तदभेदव्याप्यत्वे एव तात्पर्यात्। व्युत्पादितश्चैतद्विज्ञानवादे। तथाच दर्पणप्रतिबिम्बयोरैक्य-मिव स्फुरणप्रपञ्चयोरप्यैक्यमितिस्थितौ भेदोऽस्तु मिथ्यैवेत्युच्यते, तदा प्रकाशविषयत्वं सत्यत्वव्याप्य-मिति प्रतिपत्तमेवेति भेदिनामपि मिथ्यात्वं न्यायानीतम्, तथाहि—दर्पणे प्रतिबिम्ब इव चितौ प्रती-यमानोऽयं प्रपञ्चो यथोक्तरीत्या न तद्भिन्न', तथा न तदभिन्नोऽपि, दर्पणस्य सर्वदा प्रतिबिम्बत्व-स्येव चितेरपि सर्वदैकाकारप्रपञ्चत्वस्यापत्तौ वस्तूनां निमेषोन्मेषयोरनुभूयमानयोरपलापापत्तेरित्यहो दुर्गतिरस्य प्रपञ्चस्य दीनस्य।

यदि तु—एतद्दोषपरिजिहीर्षया दर्पणो न प्रतिबिम्बात्मकोऽपि तु प्रतिबिम्ब एव दर्पणात्मक', ननु साङ्ख्येषु वेदान्तिषु च केषुचित्सत्सु यद्यप्येतदपि, तैर्बुद्ध्यादौ चैतन्यस्यैव प्रतिबिम्बाभ्युपगमात्। नन्तु साङ्ख्येषु वेदान्तिषु च केषुचित्सत्सु यद्यप्येतदपि, तैर्बुद्ध्यादौ चैतन्यस्यैव प्रतिबिम्बाभ्युपगमात्, तस्य अथ कोऽत्रातिभारः, प्रतिबिम्बस्य बिम्बात्मकत्वे हि तस्य बुद्ध्याद्यात्मकत्वमसम्भवदुक्तिकं स्यात्, तस्य बिम्बातिरिक्तत्वे तु बुद्ध्याद्यनधिकसत्ताकत्वस्यैव सम्भवेन बुद्ध्याद्यभिन्नत्वेऽपि सत्यभावात्, एवञ्च बिम्बातिरिक्ततया प्रतिबिम्बे समर्थनेनैव निर्वृतिरस्तु, किन्तु चैतन्ये बुद्ध्यादेरेव प्रतिबिम्ब इत्यस्तु।

जीवेश्वरविषये प्रतिबिम्बवादमनादृत्यावच्छेदवादोपगमेऽपि क्षत्यभावात्, प्रक्रियामहिम्ना हि न तत्त्वविदामिति चेत्तथापि प्रतिबिम्बस्य बिम्बात्मकत्वे प्रतिबिम्ब एव दर्पणात्मक इत्यशक्यवचनमेवेति चेन्न, प्रतिबिम्बत्वेन रूपेण प्रतिबिम्बस्य बिम्बात्मकतायाः केनापि वक्तुमशक्यत्वात्, तथाहि "दर्पणाभिहता दृष्टिः परावृत्य स्वमाननम्। व्याप्नुवत्याभिमुख्येन व्यत्यस्तं दर्शयेन्मुखम्" इति नयेन दर्पणादौ न मुखद्वयत्तद्भ्रमरमस्ति तज्जनकशून्यत्वात् शशशिरसि विषाणवत्. उपाध्यन्वयव्यतिरेकयोरुपाधिसम्बन्धोत्पत्तिमात्रोपक्षीणत्वान्न प्रतिबिम्बोत्पत्तिसाधकता, न च दर्पणेन प्रतिफलनस्य कृतत्वादिदानीं दर्पणं विनापि स्वमुखग्रहणं स्यादिति तत्त्वालोकटीकाकृदुक्तं युक्तम्, दर्पणसद्भावदशायामेव प्रतिफलनस्याभ्युपगमेन दर्पणनिवृत्तौ तस्यापि निवृत्तेः। न च "विपर्यस्तैस्तु तेजोभिर्ग्राहकत्वमागतैः। रूपं दृश्येत वदने निजे न मकुरान्तरे" इत्यभिनवगुप्तपादोक्तं साम्प्रतम्, स्वमुखे एव दर्पणस्थत्वादिप्रकारकभ्रमोदयात्। न च शिलादिसंयोगादपि नायनरश्मिप्रतिघातसम्भवेन दर्पणोपयोगो न शक्यसमर्थन इति युक्तम्, स्वच्छस्यैव प्रतिबिम्बप्रत्यक्षप्रयोजकताया भवतोऽप्यनुमतत्वेन स्वच्छसंयोगत्वेनैव प्रतिघातं प्रति हेतुताया वदितुं शक्यत्वात्। न चालोकस्य स्वच्छत्वात्तस्मिन् सति नभसि न कस्याप्यवकाशः स्यादिति वाच्यम्, नायनतेजसि वदनसंयोगजनकप्रतिघातविशेषं प्रत्येव तथाहेतुत्वाभ्युपगमात्, । एवं सत्यालोकेऽपि प्रतिबिम्बोऽवलोक्येतेति तु तत्र प्रतिबिम्बोत्पत्तिपर्यनुयोगेन समानसमाधानम्, स्वच्छत्वं तु प्रतिबिम्बप्रत्यक्षताप्रयोजको धर्मविशेष एव, एवं च प्रतिबिम्बस्य बिम्बाभेदे प्रमाणप्रश्ने यद्यपि प्रत्यभिज्ञासद्भावे विवाद एव, तत्सत्त्वेऽपि तस्या अत्र प्रामाण्ये विप्रतिपत्तिरेव, यत्किञ्चित्सादृश्यविषयकतयैवोपपत्तेः, भिन्नदेशस्थत्वादिप्रतीतेर्बाधकत्वात्, तथापि प्रतिबिम्बो बिम्बाभिन्नो बिम्बाजनकाजन्यत्वादिति मानं नावमाननीयमिति बिम्बप्रतिबिम्बैक्यमतमाश्रित्य वक्तव्यम् ।

परन्त्वसारमेतत्, बिम्बाभेदसिद्धिं विना बिम्बाजनकाजन्यत्वासिद्धेः, न च जनकान्तरानिरूपणेन तत्सिद्धिः, मुखसंनिहितदर्पणादेः कारणतया वक्तुं शक्यत्वात्, माया चेदर्थी भवता क्व गता येन साऽपि प्रातिभासिकस्य तस्य प्रसवायोपाधिसंनिधिरूपदोषान्तरापेक्षा न कुर्यात्, न चोपाधिसम्बन्धमात्रोत्पत्त्यैवान्यथासिद्धिरिति वाच्यम्, धर्मिणोऽपि प्रत्यङ्मुखत्वादिविशिष्टस्यान्यस्यैवोपलम्भात्, न च—प्रत्यङ्मुखत्वादिकमौपाधिकम्, एवञ्च स्वाभाविकविरुद्धधर्मानधिकरणत्वेन बिम्बाभेदः साधनीय इति—वाच्यम्, यतः प्रतिबिम्बत्वविशिष्टस्य कश्चित्स्वाभाविको धर्मोऽस्ति न वा, नचेत्, न परं बिम्बेनैवापि तु सर्वेणैव प्रतिबिम्बस्यैक्यमेवेति दर्पणात्मकत्वोक्तौ कथं प्रद्वेषः, आद्ये तु कोऽसौ धर्मः ? बिम्बगत इति चेत्, अभेदसिद्धिं विनाऽसिद्धेः, अन्यश्चेत्, बिम्बधर्मविरुद्धो न वा, आद्ये कथमभेदः, द्वितीयस्तु बिम्बगत एव स्यादिति कथमभेदसिद्धिं विना निराधारि, एवञ्च प्रतिबिम्बत्वं यदि स्वाभाविकं तर्हि बिम्बत्वविरुद्धमेवेति स्वरूपासिद्धिः, यदिचौपाधिकम्, तर्हि कस्यादः स्वाभाविकमिति वक्तव्यम्, कस्यचित्स्वाभाविक एव हि धर्मोऽन्यस्यौपाधिको लोके व्यवह्रियते। सर्वथापि बिम्बाभेदे विप्रतिपन्नः स्वाभाविकविरुद्धधर्मानधिकरणतां न मन्तुमर्हति। न च तद्गतासाधारणधर्मवत्त्वं तदभेदसाधकमत्र, देवदत्तीयचित्रादेरपि देवदत्तेन कुतो नैक्यमित्यनेन समानयोगक्षेमत्वात्। तस्माद्दर्पणस्थत्वस्य बिम्बेऽलीकस्यासम्भवेन सम्बन्धं विना च विशिष्टबुद्ध्यसम्भवेन तस्यासत्यत्वे सम्बन्धिनोऽपि तथात्वमावश्यकमनुभवाद्यनुरोधाच्च न बिम्बात्मकत्वमित्येव युक्तम्। नायनतेजसि वदनसंयोगजनकप्रतिघातं प्रति स्वच्छसंयोगत्वेन हेतुतेत्यपि नातीव मनोज्ञम्, अस्वच्छमूर्तसंयोगस्यापि तादृशप्रतिघातजनकताया औचित्यावर्जितत्वात्,

तस्मात्प्रतिबिम्बप्रत्यक्षताप्रयोजकत्वमपि स्वच्छे बिम्बातिरिक्तप्रतिबिम्बाधिकरणतयैव शक्यमुपपादयितुमिति युक्तमेवैतद् यद्दर्पणो न प्रतिबिम्बात्मकोऽपि तु प्रतिबिम्ब एव दर्पणात्मकः, उ-

त्वयुक्तेः, एवं स्फुरणं न प्रपञ्चात्मकम्, प्रपञ्च एव तु स्फुरणात्मकः, एवमेव च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतीनां "चितिश्चेत्यं चितिरहं चितिः सर्वं चराचरम्" मित्याद्यागमिकवचनानां च सामञ्जस्यम्। अतएव "नहि शिवो घटादिरूपोऽपि तु घटादि शिवरूपः" इति शिवदृष्टिव्याख्यायामुत्पलदेवैरुक्तम्। ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रैश्च ब्रह्मणः सर्वात्मत्वे सर्वस्योच्छेदासम्भवेन नित्यसंसारितापत्तिमाशङ्क्य सर्वं ब्रह्मैव, न तु ब्रह्म सर्वमेव, ब्रह्मैव च घटादीनां परमार्थं स्वरूपमित्युक्तम्। ईदृशाभेदवादित्वादेव च तैस्तर्ककाण्डे 'आहु र्विधातृ प्रत्यक्षं न निषेद्धृ विपश्चितः' इत्यादिना भेदखण्डनायैव पराक्रान्तम्, तदनुसारिभि र्वाचस्पतिमिश्रैरपि समन्वयसूत्रभामत्यां "अभेदोपादानैव भेदकल्पना" इत्यभेदस्य पारमार्थिकत्वं सद्भिरस्तित्वेनैव सूचितम्, एवं खण्डनकारैरपि "पारमार्थिकमभेदमिच्छन्तोऽपि" ति भणद्भिस्तदेवानुसृतम्, अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वाभावे सर्वाभेदस्यापि ब्रह्मात्मकत्वासम्भवेन तस्य पारमार्थिकत्वोक्ते र्निर्विषयत्वापत्तेः। एतेनानन्तशक्त्यैकरूपिणीति प्रागुक्तं

त्रिपुरा त्रिविधा देवी ब्रह्मविष्ण्वीशरूपिणी।
ज्ञानशक्तिः क्रियाशक्तिरिच्छाशक्त्यात्मिका प्रिये ॥"

इति चितौ ज्ञानक्रियाद्यभेदात्मकताभिप्रायकं वामकेश्वरतन्त्रश्लोकस्य व्याख्यातम्। अतएवैतेषां मण्डनमिश्रादीनां त्रयाणामपि मते 'नेह नानास्ति' इत्यादिश्रुते र्न प्रपञ्चमिथ्यात्वार्थकत्वम्, अपि तु सर्वं ब्रह्माभिन्नमित्यर्थकत्वमिति व्युत्पादितं प्रत्यक्षादिबाधोद्धारोपक्रमे शारदायाम्, बृहदारण्यके च "स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य" इत्यत्र भाष्ये श्रीमद्भगवत्पादैरपि 'चिन्मात्रानुगमात्सर्वत्र चित्स्वरूपतैव, चित्स्वरूपव्यतिरेकेणाग्रहणं यस्य तस्य तदात्मत्वमेव लोके दृष्ट' मित्युक्तम्। एवञ्च ज्ञेयस्य ज्ञानाभिन्नत्वं न केवलं योगाचाराणां शैवानां शाक्तानां वाऽपि तु वेदान्तिनामपि सम्मतमेवेत्युपपद्यते,

तदा-ईदृशाभेदो विश्वस्य पारमार्थिकत्वं व्युत्पादयति न त्वयाभ्युपगम इति विवर्तवादप्रसरणीकृपण न निस्तार इति सिद्धमद्वैतसिद्धे र्द्वैतमिथ्यात्वसिद्धिपूर्वकत्वम्।

तथाहि-प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वादिरूपं मिथ्यात्वमाचक्षते तद्विदः। तत्र प्रतीतिर्यद्यपि लक्षणे सामान्यरूपेण प्रविष्टा, अन्यथा वस्त्वन्तरासङ्ग्रहापत्तेः, तथापि वस्तुगत्या प्रपञ्चे प्रतीयमानत्वं वृत्तिविषयत्वं वा चिद्विषयकप्रतीतिविषयत्वं वा, आध्यासिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेन चिद्विशिष्टत्वरूपं चिन्न्यूनसत्ताकत्वनियतचिद्विवर्तत्वं वा, तत्र प्रथमे न कस्यापि विप्रतिपत्तिः, द्वितीयस्तु समान आवयोरित्युपपादितम्, "सर्वप्रत्ययवेद्येऽस्मिन् ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते" इति चाहुर्वेदान्तिनः, अन्यथाऽधिष्ठानानुवेधस्यानुपपत्तेः। तृतीये तु विवादः, परन्तु घटादौ चिद्विषयकप्रतीत्यविषयत्वेऽपि चितौ घटाद्यविषयकप्रतीतिविषयत्वदर्शनेन घटादेश्चिदभिन्नत्वं चित्सत्ताऽतिरिक्तसत्ताशून्यत्वमेवायाति, एतच्चाप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावाभ्युपगमेन, अन्यथा तु सिद्ध्यसिद्धिव्याघातवारणाय भेदसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचिदभाववत्त्वमिति यथाश्रुतमेव, मिथ्याभेदस्योक्तरीत्या प्रसिद्धत्वात्, तत्रापि सम्प्रतिपत्तिरेव। द्वितीये तु यदि भेदसम्बन्धेन घटादौ चिन्नास्ति, तर्हि केन सम्बन्धेनास्तीति वक्तव्यम्, न तावन्न केनापि सम्बन्धेन, घटादेरलीकत्वप्रसङ्गात्, नाप्यभेदसम्बन्धेन, चिति घटाद्यविषयकप्रतीतिविषयत्वाभावप्रसङ्गात्, नापि विषयतासम्बन्धेन, तस्य चतुर्थे शारदायां निरस्तत्वात्, न च चिदात्मको विषयतासम्बन्ध इति न निरासभाजनम्, सम्बन्धस्य सम्बन्ध्यात्मकताया अप्रामाणिकत्वात्, तस्मात्परिशेषादाध्यासिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वसम्बन्धेनैव घटादौ चिदस्तीति वक्तव्यमिति विजयते विवर्तवादः। एवं च त्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वमप्यागतमेव, तथाहि चिद्भिन्नत्वेन नास्ति प्रपञ्च इति भवद्भिः स्वीकृतमेव, चिद्भिन्नस्वरूपत्वं च जडत्वम्, दृश्यत्वमप्युक्तरीत्या तन्नियतमेव,

तथाच तद्रूपवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावेन वेदान्त्युक्तेन किमपराद्धम्, अद्वैतादेश्च घटत्वादिव्यापकत्वेन व्यापकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे च व्याप्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-काभावस्यावश्यकत्वेन घटत्वेन घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽपि दुर्वार एव । न च विशेषस्य सद्भावेऽपि सामान्यरूपेण विशेषाभावेन सिद्धसाधनम्; तस्याप्रामाणिकत्वात् । द्रव्यत्वेन घटो नास्तीत्यादौ प्रतियोगितया घटत्वावच्छिन्नस्यापि भानेन घटवति तदसम्भवात् । आध्यासिक सम्बन्धसिद्धौ साक्षादपि विशेषधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताघटितमिथ्यात्वसाधने उपद्रवाभावाच्चेति ।

एवं स्थिते प्रपञ्चं गर्भीकृत्य वर्तमानतया तत्र स्वनिष्ठधर्मविशेषसद्भावात्मकतया स्वच्छतया च चितेर्दर्पणत्वं विरुद्धतर्कतयाऽनिर्वाच्यतया सद्भासमानविरुद्धधर्मविशेषतया च प्रपञ्चस्य प्रतिबिम्ब-त्वमित्येवागमेषु दर्पणप्रतिबिम्बन्यायतात्पर्यम् । यच्च प्रतिबिम्बमधिकृत्योक्तमभिनवगुप्तपादैः—

"न देशो नो रूपं न च समययोगो न परिमा ।
न चान्योन्यासङ्गो न च तदपहानिर्न घनता ॥
न चावस्तुत्वं स्यान्न च किमपि सारं निजमिति,
ध्रुवं मोहः शाम्येदिति निरदिशद्दर्पणविधिः" इति ।

तदनिर्वाच्यतोद्गारभूतमपि प्रकाशविषयत्वस्य सत्यताव्याप्यताऽभिमानेन प्रतिबिम्बस्य सत्यतोक्ति-सहितमनुपादेयमेव, तादृशाभिमानस्य निराकृतत्वात् । प्रतिबिम्बस्य बिम्बरूपतावादिनापि सूर्यकस्य सूर्यवद्दुर्दर्शित्वापत्तिवारणाय सूर्यसाम्मुख्यमेव दुर्दर्शताप्रयोजकमित्यभिदधता प्रतिबिम्ब एव बिम्बा-त्मको न तु बिम्बोऽपि प्रतिबिम्बात्मक इत्यवश्यं स्वीकर्तव्यम्, अन्यथा सूर्यकसाम्मुख्ये सूर्यसाम्मुख्य-मप्यस्तीत्युक्तापत्तिस्तदवस्थैवेति प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वं तन्मतेऽप्यावश्यकमेवेति ।

एतेन—"अस्यां परिणतायां तु…… …" इतियोगिनीहृदयचतुश्शत्युक्त्या तान्त्रिकाणां शक्तिपरिणाम एव जगत्, 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' 'आत्मकृतेः परिणामात्,' 'तदनन्यत्व-मारम्भणशब्दादिभ्य' इत्यादिवैयासिकसूत्राणां च परिणामवादे एव स्वरसात् । शक्तिवादिनोऽपि परमतं चैतन्यमेव, सैवानन्तरूपत्वान्मायेत्युच्यते, 'पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते' 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवती'ति श्रुतेः, एकस्यैव तावद्धर्मधर्मिभेदकल्पनया 'अस्ये'ति व्यपदेशः, वस्तुतस्तु शक्तिशक्तिमतो-रैक्यमेव, एवञ्च चित्परिणामत्वाच्चिद्रूप एव प्रपञ्चः सत्यश्च, मृद्घटयोरिव च ब्रह्मजगतोरपि वस्तुतोऽन्य-त्वाभेद एवेति 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति सामानाधिकरण्यं यथाश्रुतमेव न तु बाधायाम्, अद्वैतश्रुतिसामञ्जस्य-मपि भेदमात्रस्य मिथ्यात्वोपगमात्, एवञ्च सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वकल्पनं वेदान्तिनामनर्थकमेवेति शाम्भवानन्दकल्पलतानुसारिणा भास्कररायेण सेतुबन्धादौ तत्र तत्रोक्तं परास्तम् ।

तथाहि—चितिजगतोः परिणामपरिणामिभावो मृद्घटादिसाधारणो लौकिको वाऽलौकिको वा, आद्येऽप्येकदेशेन वा, सर्वात्मना वा, आद्येऽनिरवयवस्य द्वितीये च स्वरूपोच्छेदस्यापि प्रसङ्गः, एक-रसस्य ब्रह्मणो नानारसप्रपञ्चपरिणामित्वासम्भवश्च, न च शक्तिवैलक्षण्यात् तस्या ब्रह्मातिरिक्ताया अप-सिद्धान्तात् । सदसत्कार्यवादयोः कार्यकारणभावमाश्रित्य च शारदायां निरस्तत्वाच्च । द्वितीये त्वलौकिकत्वं तन्नियामकञ्च भवता जन्मसहस्रेणापि न निर्वक्तुं शक्यते । तस्मादन्यानपेक्षया येन तेन रूपेण भासमानत्व-रूपं स्वातन्त्र्यमेव सकलागमसिद्धं स्वीकर्तव्यम् । इदमेव चाविकृतपरिणामशब्देनाप्युच्यताम् । "स्वाभाविकी स्फुरत्ता विमर्शरूपाऽस्य विद्यते शक्तिः । सैव चराचरमखिलं जनयति जगदेतदपि च संहरती"ति सौभाग्यसुधोदयोक्तिरपीममेवार्थमुपोद्बलयति, स्वाभावि-कीति । अन्यानपेक्षैश्वर्यम् । पुनरेतदालोचयिष्यते । जनयति = उत्पन्नतया भासयति । संह-

इति = संहततया भासयति । कामकलाविलासटीकायोगिनीहृदयदीपिकाकृदादीनामपीदृशैव निर्भरः । "चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः" "स्वेच्छया स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयती"ति वाक्यद्वयस्याप्ययमेव स्वरसः । नह्यत्र परिणामवादगन्धोऽपि, परिणामीच्छया घटादिकमुत्पद्यत इति हि कोऽनुमनुते । अत "अस्यां परिणतायां तु......" इति वाक्यस्याप्ययमेव तात्पर्यमूहनीयम्, अन्यथा प्रागुपदर्शितागमयुक्ति निकरविरोधात् । एवञ्च दर्पणप्रतिबिम्बन्याय एव पर्यवसानम्, स च विवर्ततामनालिङ्ग्य न प्राणान् धारयितुं पारयतीत्युक्तमेव । तथा च भेदस्येव प्रपञ्चान्तरस्यापि मिथ्यात्वं दुर्वारम्, उक्तन्यायसाम्यात्, भेदस्य मिथ्यात्वे तत्संसृष्टस्य सत्यत्वोक्तेर्व्याहतत्वाच्च । तस्मादाभासाभासविवेकन्यायेन संवदभिन्नमात्रमेव सत्यं तदन्यमिति कृत घटत्वाद्यवच्छिन्नस्य सत्यताप्रतिज्ञानदुराग्रहेण । अज्ञान एवैकस्य सर्वधर्मधर्मित्वेऽपि घटत्वपटत्वादेः सत्यत्वे समावेशासम्भवेन तत्कल्पितत्वस्यावश्याभ्युपेयत्वेन कथं भेदस्यैव कल्पितत्वम् । विश्वसत्यत्वाभिनिविष्टचेतसस्तु प्रागिव विवर्तवादे प्रवेशो न सम्भवतीति तदनुग्रहाय परिणामवादो वैयासिकसूत्रेषु एवंभूमिकयोपनिबद्ध इति व्यक्तं संक्षेपशारीरकादौ । अनया च रीत्याऽत्रापि परिणामोक्तिः समन्वीयमाना न विरोधमावहति ।

अत्र चायं निर्गलितोऽर्थः । विश्वं चिदभिन्नमित्येका दृष्टिः, चिन्न विश्वाभिन्नेति द्वितीया, तत्राद्योन्मीलने जगति सत्यत्वबुद्धिः प्ररोहति, द्वितीयोन्मीलने तु मिथ्यात्वमतिः, द्वयोरेवोन्मीलने तु चिदेवैका परमार्थसती तदन्यदसत्यमिति निर्मला मतिरिति । एवञ्च स्वरूपेण मिथ्याभूतोऽपि प्रपञ्चश्चिदात्मना सत्य एवेत्यभिप्रायेण प्रामाणिकग्रन्थेषु क्वचित् प्रपञ्चे सत्यत्वमभ्युपगमातं न नः किञ्चिद्विच्छिद्यते, एतेन—"एवं जगच्चिदात्मैकरूपं सत्यमुदीरित"मिति प्रागुक्तं त्रिपुरारहस्यवाक्यं व्याख्यातम् । परन्तु चिदात्मना सत्यत्वोक्तिः प्रासाभासविवेकन्यायेन चित एव सत्यत्वे पर्यवस्यतीति न विस्मर्तव्यम् ।

पूर्णाहन्तेत्यादिकन्दस्तु चैतन्यदीपकेन अहन्तारूपेदन्ताव्याप्तिमात्रप्रदर्शनाय प्रयुज्यते, न तु तत्राहंक्रियापि विवक्षितेति भ्रमितव्यम्, अन्यथाऽपरिच्छिन्नस्वात्मकपूर्णपदवैयर्थ्यसंपत्तेः, तर्हि देहादिगताहन्ताव्यावर्तनाय । एवमकृत्रिमाहमिति चमत्कारसतत्त्वो महेश्वर इत्यादावपि प्रकृतमुचितम् । अकृत्रिमत्वं चैतन्ये स्वाभाविकत्वम् । सततोदिताहमितिप्रत्ययविषयस्यात्मविज्ञानधारावद्बुद्बुदैरेव शोभते ।

यत्तु सर्वदैव चिदात्मनः सृष्ट्यादिपञ्चविधकृत्यकारित्वं विश्वमयत्वञ्चाभिधाय प्रज्ञाप्रासादस्वमतस्य विरोधं व्युत्पादयति स स्वपक्षार्थमेव नावबुध्यते, तथाहि सर्वदेत्यस्य सर्वकालावच्छेदेनेत्यर्थः, कालश्चात्र चाह एव, अन्यथाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावानुपपत्तेः, तथा चाविद्यादशायां एवेदमिति को विरोधः, चिन्मात्रे त्वष्टात्रिंशत्तत्त्वात्मना भवद्भिरपि स्वीकृते 'सर्वदे'त्यस्यैवाभावेन कथं तादात्विधेयोद्देश्यत्वम् । एवञ्च परमार्थतो विश्वोत्तीर्णत्वेऽप्यविद्यातो विश्वमयत्वमित्यकामेनाप्याश्रयणीयमिति ।

एवं सति वेदान्तव्यवहारे स्वात्मकचिन्नात्मना व्यवहारे चैतन्यांशस्वरूपं स्वातन्त्र्यमपि न वैरस्यमातनोति, मिथ्याभूतस्याविषयकस्योक्तरीत्या चिदात्मकतायाः । यत्तु मन्यावात्, वस्तुत इतराभावेन चैतन्यांशताया अप्यनिवार्यत्वात् । परन्त्वेतदविद्यामायामेवेति परमार्थतश्चैतन्यं वेदान्तिसम्मतमेवायाति, अन्यथा तु विमर्शो वेदान्तिनिवेदो विमर्शस्यैव प्रकाशात्मकत्वं ननु प्रकाशस्य विमर्शात्मकत्वमित्युक्तरीत्यैव द्रष्टव्यम् । सति चैवं वेदान्तिसम्मतमायायामेव पर्यवसानम्, सा हि यदि सत्या तर्हि चिदात्मनैव, यदि तु मिथ्या तर्हि स्वरूपेणैवेत्यत्र नेशामी भवद्भिर्विप्रतिपत्तव्यम् उक्तञ्चैतच्छ्रानन्दिपादपर्णानां चितिरपि विवर्तमिति तन्नैव मायात्वम्, यदि तु तासां अन्यवृत्तिविशेषावच्छिन्नचिद्रूपत्वं वा अन्यवृत्तिविशेषरूपत्वमेव चेत्यादि बाह्याभाससविमर्शचिद्रूपतादेरप्यत्रैव पर्यवसानात्, मायायास्तु मूलकारणत्वाऽना-

द्वित्वमेवोचितम्, 'अजामेकां' 'स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' इत्यादिश्रुतिस्वारस्यात्, अतएव संस्काराणामेव मायात्वमित्यसङ्गतम्, अन्यथाऽऽगन्तुकत्वेनास्वाभाविकत्वात्, अनिर्वाच्यत्वपोषकत्वसाम्येऽप्यनवस्थाद्य-पेक्षयाऽप्रामाण्ये एव लाघवादित्याचोच्यते, तदा षट्त्रिंशत्तत्त्वान्तर्गता प्रकृतिरेव स्वरूपावारकमाया-तिरेकिणी नोपगन्तव्या, क्रमविपर्यासः परमतिरिच्यताम् । उपगम्यतां वा सा, सत्त्वरजस्तमसामनपल-पनीयत्वञ्च, तथापि प्रोक्तमायाया आवश्यकत्वमेव, भेदप्रथायां तु मायाशब्दप्रयोगोऽविद्याकार्येऽप्यध्यासे "तमेतमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते" इत्यत्राविद्याशब्दप्रयोगवत् । एतच्च मायासमर्थक-मागुरीतितत्तुल्यादीनामन्यथाकरणनिराकरणमकारि । निराक्षपाततया तु व्यपदेशसद्भावेन भावुकानां स्फुरत्तायामपि दणिव्यवहारं न वारयामः । प्रपञ्चस्य सोपादानत्वे तु नास्माकमप्याग्रहः, परन्तु निरु-पादानत्वेऽपि नास्ति किञ्चिद् विशेषः, अनिर्वाच्यवादित्वात् । कस्यापि पक्षस्योपपादनसम्भवेऽनिर्वाच्यत्वभङ्ग-प्रसङ्गात् । योगिनिर्मितघटादेरिव मृदादिना कुम्भकारादिनिर्मितघटादेरपि दर्शनेन सर्गादिकालिककार्याणां सोपादानत्वानुपादानत्वसन्देहेनैकतरपक्षं कर्तुमशक्यत्वात् । न च परमाणुवादस्य निरस्तत्वेन मायाया एवैकजातीयायाः स्थूलसूक्ष्मादिकार्योपादानत्वासम्भवेनानुपादानत्वनिश्चय इति वाच्यम्, मायाया एक-जातीयत्वस्यैव निर्णेतुमशक्यत्वात् । न च नानाजातीयत्वे तस्या विरुद्धधर्माध्यासेन नानात्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, तस्या नानाजातीयतायाः अनभ्युपगमात् । तर्हि कीदृशी सा ? कथं च जीवति ? किञ्च भद्रे ! स्वरूपतो दुर्निरूप्याऽपि चितिचरणाश्रयतया तदैवानुभाविता निराहारैव जीवतीति जानीहि । एतेन "कार्यं चेदुपगम्येत किं कारणपरीक्षया । कार्यं चेन्नोपगम्येत किं कारणपरीक्षये"ति न्यायानुसरणमाकलि-तम् । अन्यथा तस्या अभावे ब्रह्मण एव स्वभावतो द्वैतस्फुरणस्य प्रतिक्षणमापद्यमानत्वप्रसङ्गादिति स्वयं मलिनापि सा ब्रह्मणो नैर्मल्यसंविधात्रीति सर्वमवदातम् ।

एतेन—विमर्शमधिकृत्य प्रत्यभिज्ञानासिद्धौ "एतेन शाम्भवमतवादः प्रत्याख्यातः" इति यदुक्तं तदसदेव, परात्रिंशिकायां "अन्तर्गतविश्ववीर्यसमुच्छलत्स्वात्मकविसर्गविश्लेषणात्मकत्वस्यैव प्रधानं ब्रह्म न तु वेदान्तपाठकाहितकेवलशून्यवादादिदूरवर्तिब्रह्मदर्शने इवे' ति भणन्तोऽभिनवगुप्ताः, प्रत्यभिज्ञाहृद-यस्पन्दनिर्णयस्पन्दसन्दोहेषु "ईश्वराद्वयदर्शनस्य ब्रह्मवादिभ्योऽयमेव विशेषो यत् सदा सृष्ट्यादिपञ्च-विधकृत्यकारित्वं चिदात्मनो भगवतः" 'विमर्शोऽयं विश्वमयश्च स्वस्वभाव एव शङ्करो न तु वेदान्तवादिवत् [illegible] महेश्वरस्य" न च भासमानोऽसावसत्यः, अज्ञानस्यापि तथा-त्वापत्तेः विमर्शस्य विमर्शनान्तरोपमाहिता विवर्त इत्यपि न सङ्गतम्" "मूलमाया ऐश्वर्यानन्दविमर्श-शून्यप्रकाशमात्रतत्त्वो ब्रह्मरूपोऽपि यत्र नास्ति वस्तु स्वप्नविदः प्रतिपन्नाः विज्ञानं ब्रह्मेति, तथा-पि स्वात्मस्पन्दनादिं विना ब्रह्मत्वात्" "शुद्धविमर्शपादमात्मनिकादय क्षोभमये विमर्श-स्फोटरूपात्मकमेव तत्त्वमुपादिश"न्ति यदुक्तः क्षेमराजाद्यैः, तत्पराकृताः । एतेषां भोगनामधी-स्थानमभिधानं न केवलं वेदान्तादिदर्शनाननुमूलकम्, अपि तु स्वसिद्धान्तस्याप्यनिष्पादनमूलकम्, भक्तियोगे ज्ञानयोगे विमर्शादेः पर्यवसानस्य श्रीवागीशगुरुणाऽपि दुर्वारत्वादिति कृतं परदोषा-विष्करणेन ।

यत्तु

"वाचैव विमर्शेन विना किं वा प्रकाशते ।
वाच्येनापि प्रकाशेन विना किं वा विमृश्यते ॥
तस्माद्विमर्शो विमृष्टौ प्रकाशं समपेक्षते ।
प्रकाशमात्मनो ज्ञाने विमर्शं समपेक्षते ॥" इति वदन्ति,

तदपि निष्कृष्यमाणमुक्तार्थं नातिक्रामति, तथाहि—परस्परसिद्ध्यधीनसिद्धिकत्वं तावन्न प्रकाशविमर्शयोर्वक्तुं शक्यम्, अन्योन्याश्रयेणोभयोरेवासिद्धिप्रसङ्गात् । यदि तु विषयितासम्बन्धेन विषयतासम्बन्धेन वा परस्परमविनाभावस्तयोः, तथा च द्वयोरान्तरयकत्वे तात्पर्यम्. उक्तञ्च ज्ञानमात्रस्य स्वरूपतो वा स्फुरणत्वादिना वा स्फुरणविषयकत्वम्, निर्विकल्पकानुपगमेन वा तदुपगमेऽपि तस्यापि सूक्ष्मवाग्विषयकत्वोपगमेन वा ज्ञानमात्रस्य शब्दविषयकत्वमपि निर्बाधम्, 'न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र शब्दो न भासते' इत्यभियुक्तोक्तेः, एवं स्थिते विषयतासम्बन्धावच्छिन्नव्याप्यतापि तयोः परस्परनिरूपिता स्थिरैवेत्युच्यते, तदापि विमर्शशब्देन घटादिशब्दो वा शब्दसामान्यं वा विवक्षितम्, शब्दसामान्यमपि प्रकाशाभिन्नं वा तद्भिन्नं वा, तद्भिन्नाभिन्नं वा, प्रकाशशब्देनापि घटादिप्रकाशो वा प्रकाशसामान्यं वा, प्रकाशसामान्यमपि विमर्शाभिन्नं वा तद्भिन्नं वा तद्भिन्नाभिन्नं वेति । तत्र घटादिशब्दस्य घटादिप्रकाशस्य च साधनाय कः प्रयत्नः । चालनीन्यायेन व्याप्तौ व्यभिचारश्च । विमर्शसामान्यप्रकाशसामान्ये तु के इति विवेचनीयम्, न तावच्छब्दस्य ज्ञानस्वरूपे तद्व्यतिरेके वा ताभ्यां रूपाभ्यां ज्ञानमात्रे शब्दप्रकाशयोर्भानस्याप्रामाणिकत्वात् । अथ प्रकाशसामान्यं चिदित्येव विवक्षितम्, सा च ज्ञानमात्रगोचरा, तदीया स्फुरत्ता च शब्दसामान्यम् इयमेव वाग्रूपतापदोदिताऽपि तस्याश्च स्वरूपतोऽपि भानाभ्युपगम इत्युच्यते तदा न तावद्भेदपक्षः, एकस्यैव तत्त्वस्य पारमार्थिकतासम्भवस्य भणितत्वेनापरस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गात्, नाप्यभेदपक्षः, एकस्मिन् ग्राह्यग्राहकभावस्यैवानौचित्येन ग्राह्यग्राहकनिषेधमुखेन स्वच्छपरमानन्दरूपात्मादौ निषिद्धतया च वाच्यवाचकभावस्य दूरोत्सारितत्वात् । नापि भेदाभेदपक्षो विरोधात्, रूपभेदोपगमेऽनवस्थानात् । भेदस्य मिथ्याभूतस्योपगमेनापि चैतत्र वाच्यवाचकभावसमर्थनेऽनुरागः किन्निमित्तः । यदि चोक्तरीत्या घटादेरपि प्रकाशात्मकत्वेन तेषु च वाच्यतायाः आनुभविकत्वेन तदभिप्रायेण प्रकाशे वाच्यत्वाभिधानम्, तदा विरोधमवभूय को न पराणिष्टं विदध्यात्, परन्तु तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वध्रौव्येण विमर्शस्यापि घटाद्यभेदे प्रकाशमात्रस्य विमर्श एव वाचकतायाः अनुग्रहः कथमनुग्रहीतव्यः ।

यत्तु—प्रकाशमात्रावच्छिन्न एवेति तत्रैव वाग्रूपता कल्पनीया, अन्यथाऽतिरिक्तधर्मिणोऽपि कल्पनप्रसङ्गेन गौरवात्, एवञ्च वाग्रूपत्वेनैव वाचकतामनुसन्धाय विमर्शो वाचक इत्युच्यते, तेन च घटादिशब्देनैव घटादिविषयकता स्यात्, नो चेत्प्रकाशतामेवात्यजेत् । अतएव—

"वाग्रूपता चेदुत्क्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।
न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥"

इति भगवद्भर्तृहरिपदानुसारिमण्डनमिश्रैः ब्रह्मसिद्धौ "शब्दसंस्पर्शोऽर्थे बोधोऽकर्तृदर्शनात्सम्प्रतिसंहारे च सञ्चेतितानामप्यसञ्चेतितकल्पत्वात्पथि गच्छतस्तृणादीनां बोधापकर्षाद्वाग्रूपाधीनमेव चितश्चितित्वम्, वाग्रूपैव वा चिति" इत्युक्तम् । अत्र च प्रथमकल्पे स्वभावतश्चितेर्जडत्वप्रसङ्गो द्वैतप्रसङ्गश्चेत्यादिकमस्य बाधकमूहनीयमित्युच्यते ।

तदापि तृणादौ शब्दसंस्पर्शविरहदशायां वृत्तिविशेषरूपितचित्सम्पर्कः सम्भवति न वेति वक्तव्यम्, द्वितीये 'सम्प्रतिसंहारे च'त्यादिना व्यतिरेकनिरूपणासङ्गतिः स्यात् । आद्ये तु शब्दसंस्पर्शविरहोऽवान्तरशब्दसंस्पर्शविरहो वा शब्दसामान्यसंस्पर्शविरहो वा, द्वितीये भवन्मते तस्य ज्ञायमाने तृणादावप्रसिद्धिः, प्रसिद्धौ वा स्फुरत्तात्मकशब्दसामान्यस्यापि कादाचित्कत्वेनानिष्टप्रसङ्गः । आद्येऽप्यवान्तरशब्दस्य कादाचित्कत्वेन चितौ तद्रूपता न तात्त्विकी स्यात्, चैतन्यमागन्तुकं स्यादिति यावत् । तथा च क्षितेऽपि रज्जुने न दाहको व्याधिः । तस्माच्चित्सम्पर्कं एव वाक्सम्पर्कः इति वक्तव्यम् तथा च वाग्रूपत्वमेव चितेरिदं

चितित्वमेव च वाग्रूपत्वमिति नामान्तरकाणमेव, अन्यथा घटादेर्ब्रह्मरूपत्वेऽपि ब्रह्मणो घटादित्वाभावेन यथा घटादेर्मिथ्यात्वमुक्तम्, तथा चितेर्वाग्रूपत्वेऽपि वाग्रूपस्य चितिरूपत्वाभावे चितेर्मिथ्यात्वं स्यात्, तदाह शारदातिलककृत् "चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मति"रिति । अतएव च भावनोपनिषद्भाष्ये "गुरुराद्या भवेच्छक्तिः सा विमर्शमयी मते"ति तन्त्रराजवाक्यमुद्धृत्य "ईश्वरानुग्रहवशेन जायमानो विवेक एव सर्वमन्त्रभेदनेन मन्त्रार्थप्रकाशनेन सात्त्विकपदार्थनामवकाशप्रदानाद्विमर्शपदाभिधेयो गुरु"रिति भास्कररायैरुदीरितम्, अत्र विवेकाख्यवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विमर्शतायां तात्पर्यम्, तादृशचैतन्योपाधित्वात्तु तत्र सुषुम्नाख्यनाड्यां विमर्शमयीत्वोक्तिः ।

नन्वेवं शब्दब्रह्मवादस्य दर्शनान्तरत्वप्रसिद्धिर्निर्मूला स्यादिति चेन्न, आपाततः एकस्मिन्नेव चैतन्ये धर्मधर्मिभावविकल्पनामात्रस्य शब्दब्रह्मवादो विमर्शवादो वा, तादृशकल्पनामपास्य त्वौपनिषदब्रह्मवादः । अथवा तटस्थस्य विशिष्टस्फुरणस्य वा प्रत्यवमर्शसततरूपपरपर्यायस्य चित्त्वे प्रतिपिपादयिषया वाक्शक्तिरिति शब्दब्रह्मेति चाभिधाय शाब्दिकास्तुष्यन्ति । स्वभावतो निस्तरङ्गमेव चित्तत्त्वम्, उपाधिविशेषरूपागमवशात्तु सतरङ्गमिति मन्यमाना औपनिषदाः पुनस्तथाभिधानं नातीवाद्रियन्ते, प्रत्युत तथाभिधानस्य वाच्यवाचकभावकल्पनातोऽन्यथाभावभ्रमजनकत्वम् । दर्शिता चाधस्तान्निस्तरङ्गावस्थाऽभ्युपगतमाताऽभ्युपगमाद्वा चाऽवस्थात्रितयस्वीक्रियया विमर्शवादिनामपि, कादाचित्कावस्थाया अभ्यावश्यकत्वेन तु विमर्शं विना न संविदित्यभिधीयमानं न नो दुनोति । अत एव वाक्यपदीयोक्तमनादिनिधनत्वं सकले शब्दब्रह्मणि यथाश्रुतमसहमाना नव्याः शाब्दिका यावत्सृष्टिकालावस्थायित्वाभिप्रायेण तद्व्याचक्षते । विशेष्यचैतन्यमात्राभिप्रायेण तु यथाश्रुतमेवानादिनिधनत्वं सम्यक्, अतएव श्रीमद्भगवत्पादैरपि "मनोवृत्त्युपाधिपरिच्छिन्नं मनोवृत्तिनिष्ठमात्मचैतन्यमनादिनिधनं यजुःशब्दवाच्यमात्मविज्ञानं मन्त्राः, एवञ्च नित्यत्वोपपत्तिर्वेदानाम्, 'सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मे'ति श्रुतिर्नित्यत्वेनैकत्वं मुख्यृगादीनां नित्यत्वे समञ्जसा स्या'दिति तैत्तिरीयभाष्ये" भाषितम् । "वागेव विश्वा भुवनानि जज्ञे वागेवेदं बुभुजे" इत्यादिश्रुतिरपीत्थमेव योजनीया । मध्यमावस्थतत्त्ववाक्शा मनोवृत्तिरत्र विवक्षितोपाधिः । समष्टौ तु तादृशी मायावृत्तिर्वेति दृश्या । मानसीनः = मनोवृत्त्यवच्छिन्नः । एवञ्च मन्त्रात्मकचैतन्येन बोध्यमपि चैतन्यमित्युपाधिमात्रभेदे सति वाच्यवाचकसामान्ययोरैक्यमुपपन्नमेव । वाच्यवाचकविशेषावपि उदीरितरीत्या परा चितिशक्तिर्निर्गुणमायामहिम्ना विश्वमयीभवितुमनया स्वात्मसात्कुर्वती तयोर्भेदात्त्रिकरूपतद्विकल्पात्मकपश्यन्तीमध्यमादशामधिगम्य वैखरीभूमौ भेदं स्फुटतरं भासयन्ती तद्व्यवहारं निर्वाहयति । एवञ्च "अक्षरमम्बरान्तधृते"रित्यधिकरणे प्रणवस्य तत्प्रतिपाद्यब्रह्मणश्च भेदमुपपाद्य भाष्यकृतां प्रणवरूपेणोपाधिमात्रविवक्षयेति न विरोधः । बृहदारण्यकद्वितीयाध्यायभाष्ये "अनेके हि विलक्षणाश्चेतनाचेतनरूपाः सामान्यविशेषाः, तेषां पारम्पर्यगत्या यथैकस्मिन् महासामान्येऽन्तर्भावः प्रज्ञानघने" इत्यभिप्रायेण वाच्यवाचकात्मकप्रपञ्चस्य ब्रह्मरूपताभिधानं स्वप्रकाशाद्विवेचितरीतिं मनसि निधायैव, एवञ्च वाक्शक्तिरेव चितिरित्यनुक्त्वा चितिरेव वाक्शक्तिरिति मण्डनमिश्रैरुच्यमानं समञ्जसं स्यात् । अनुस्यूतत्वाद्विचिन्त्यत्वं व्यभिचारिणश्च कल्पितत्वमित्यत्रागमा अपि सङ्गच्छन्तेऽनुकूलतामित्याकलनीयं किञ्च [illegible] प्रोक्तं पुरा ।

तदुपलक्षितव्यक्तेर्ब्रह्मस्वरूपलक्षणत्वाभ्युपगमे ज्ञानानन्दरूपैव चितिरितिवत् वाक्शक्तिरेव चितिरित्यप्युक्तिर्न दुष्यतीत्येषा दिक्।

किञ्च विवर्तवादानभ्युपगमे सृष्ट्यादिकमपि नोपपद्यते तथाहि—परमेश्वरोऽनाप्तकामो वाऽऽप्तकामो वा, आद्ये तस्य संसारित्वप्रसङ्गः, द्वितीये तु कथं प्रपञ्चोल्लासनप्रवृत्तिः, न च हसितादिसाम्यम्; तत्रापि स्वानन्दप्रकटनादेः प्रयोजनस्योत्प्रेक्षणसम्भवात्, आनन्दोच्छलनादिरूपाणां तेषां बहिर्मुखताविशेषरूपत्वेऽपि बहिर्मुखतायां बीजस्य वक्तव्यत्वाच्च, तस्याः स्वाभाविकत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गात्, अतएवात्र निमेषादिसाम्यम्, देवस्यैष स्वभावोऽयमित्युक्तेरिति न वाच्यम्, स्वाभाविकत्वेऽपि मिथ्यात्वेऽभीष्टसिद्धेरिति मायावाद एवेदं समञ्जसम्। यत्तु—कृतार्थानामाप्तकामानामेव क्रीडादिप्रवृत्तिरुल्लासात् प्रार्थनापरिक्लिष्टचेतसां तु रतिविरहिणामनभिमतैव क्रीडा भवति, न च वैषम्यनैर्घृण्यदोषः, न हि मायाकारस्य विविधं प्रपञ्चं दर्शयतोऽङ्गसाकल्यवैकल्यविभागेन रागद्वेषविभाग इति; तदपि प्रपञ्चमिथ्यात्ववाद एव शोभते, न वा तत्रापि, वैषम्यनैर्घृण्यपरिहारेऽप्याप्तकामत्वस्यासम्भवात्—तद्धि कामसामान्यशून्यत्वं वा प्राप्तसर्वकाम्यकत्वं वा, उभयथापि प्रवृत्तेरिच्छाव्याप्यत्वेन तदभावे तदभावात्। द्वितीयस्य निर्विशेषतायां प्रसक्तेरेवाभावाच्च। मायानिबन्धनरागासक्तौ च विषयलाभेनैव रतेरसम्भवात्, रतिसद्भावे चानवाप्तकामताया आवश्यकत्वादिति। ननु किमुक्तविकल्पद्वयेन, यतः स्वयमेव स्वेच्छापूरणक्षमः परमेश्वर इत्युक्तौ संसारित्वादिप्रसङ्गाभावादिति चेन्न, द्वैतमनुज्ञाय नोज्झाय वा स्वेच्छापूरणक्षम इति विकल्पसम्भवात्, आद्ये द्वैतप्रतीतेरपलापापत्तेः द्वितीये तु द्वैतस्य मृषात्मतायाः ऊहत्वेन विवर्तवादः समापतित एव, नहि तत्र तादृशविकल्पसम्भवः आप्तकामत्वेऽपि भ्रान्तेः प्रयोजनानपेक्षत्वात्। तदिदमाहुर्मण्डनमिश्राद्य—"नहि गन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ती"ति। एवञ्च "क्रीडां करोति सृष्ट्यादिक्रमेण सर्वसाक्षिणी" त्यादि निष्प्रयोजनत्वनिरासपरत्वाभिप्रायेणैव वचनमनुचितम्। भ्रमश्च भ्रमाहितसंस्कारमूलोऽपि, कस्यचिद्ध्वंसः रज्ज्वादावेव सर्पत्वभ्रमवतो बालस्य तादृशे पुनः सर्पत्वभ्रमस्योद्भवदर्शनात्, प्रमातृत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च, वस्तुतस्तु भ्रमाहितसंस्कारमूल एव हृदयस्थजलशुक्तिरजतयोरविषयकत्वाविशेषात्, स्वप्नजाग्रतोरविशेषमधिकृत्य चोक्तम्। किञ्च नानिर्वाच्यवादिना भ्रमत्वं व्यवस्थापनीयम्, अपि तु प्रमात्वं खण्डनीयम्, तत्खण्डनं च शारदायां द्रष्टव्यम्। न च तथापि प्रमात्वे न व्यवस्थापनीयम्, अपितु भ्रमत्व खण्डनीयम्; प्रमात्वखण्डने सति विषयसत्यताया असिद्धेः भ्रमत्वखण्डनस्येष्टत्वात्।

ननु भवत्वेवं तथापि भ्रान्तिः कस्य? वस्तुतोऽङ्ग! न कस्यापि, यथाव्यवहारं तु भवादृशामस्मादृशाञ्च। तेऽपि के इति चेत् वस्तुतो न केऽपि, यथाव्यवहारं तु यथानुभूयन्ते तथैव। तत्किं वस्तुतः शून्यतैव? न वस्तुतः सापि। वस्तुतस्तु यया शाक्यनयेन क्षणिकता दुःखरूपताञ्च स्पष्टमप्यपास्यन्त्या कालकलनातिपात्यानन्दरूपया चित्या भास्यते सा, सैव तत्किं भ्रान्तिर्निर्मूलैव? वस्तुत एवमेतत्, तथाऽप्यनाद्यविद्यामूला सेति प्रक्रियावलम्बिभिरालोच्यते। सा चोक्तरीत्यैवावतारितुं मानवर्यं कथमपि क्षमत एव। वयं तु शुद्धानिर्वाच्यवादिनोऽविद्यामपास्यैव वर्तमाना लक्षणप्रमाणलोकेऽवलोकितदोषजाला न लेशतोऽपि दोषाविनाभूतप्रक्रियासमर्थनमर्थयामहे। अचिरे च श्रीसुरेश्वराचार्याः—

"सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी।
सहते न विचारं सा तमो यद्वद्दिवाकरम्॥

अविद्याया अविद्यात्वमिदमेवात्र लक्षणम् ।
यद्विचारासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत्" ॥ इति ।

अनीदृशविचारधाराधिरूढमतिस्तु दैवताप्रसादमनासाद्य नाद्वैततत्त्वं प्रतिपत्तुं प्रभवतीति तन्मतिमलक्षालनाय नेह यत्नः । येन केनापि यत्किञ्चित्खण्ड्यते तत्सर्वं सविशेषतया मुख्यवेदान्तसिद्धान्तबहिर्भूतमेव, प्रपञ्चमिथ्यात्वादिलक्षणादेरपि निरासस्य शारदायां यथायथं दर्शितत्वात् । यत्तु सुरगुरुणापि न शक्यं खण्डयितुम्, तदेव मुख्यो वेदान्तसिद्धान्तः । तच्च वाङ्मनसागोचरमप्यापातत आकाङ्क्षामात्रापनुत्तये निर्विशेषं ब्रह्मेत्युच्यते । निर्विशेषे न प्रमाणसम्भव इत्याक्षिपंस्तु 'भवदीयवाक्यं निर्विशेषपरं निर्विशेषं बोधयति सविशेषं वा, आद्ये स्वभावान्तरस्थेन तेन निर्विशेषबोधनं कुतो न स्यात्, तात्पर्याधीना वृत्तिरिति निर्णीते भवताप्यनुमन्तव्यत्वात् । द्वितीये तु सविशेषे न प्रमाणसम्भव इत्यर्थपर्यवसाने स्वसिद्धान्त एव भवताऽऽक्षिप्तः स्या'दित्येवं प्रतिबोधनीयः । प्रामाणिकत्वव्यापकं सविशेषत्वमिति वदतापि सविशेषत्वाभाववति प्रामाणिकत्वाभावबोधोऽनुमन्तव्य इति शाब्दबोधात्मकप्रमाविषयत्वं निर्विशेषे निर्बाधम्, अन्यथोक्तदोषात् । एवमुक्तव्यापकताज्ञानेन निर्विशेषे प्रामाणिकत्वग्रहप्रतिबन्ध इत्याद्यभिधानेऽपि द्रष्टव्यम् । अधिकमुक्तं शारदायाम् ।

वस्तुतस्तु निर्विशेषे तादृशशब्दप्रयोगोऽपि तस्य मानहानिमावहति । न च वीतरागाणामीदृशो व्यापार इति शान्तपारङ्गता महानुभावा मौनेन तदुपदिशन्ति । तदुक्तम्—

चित्रं वटतरोर्मूले शिष्या वृद्धा गुरुर्युवा ।
गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तु छिन्नसंशयाः ॥ इति ।

न चेदृशावस्थास्थितिर्दैवतानुकम्पां विना, न चासौ तदुपासनां विना, न चैषा गुरोः कारुण्यं विना, न च यस्य न देशयति देशना दिशं दिशामष्टानामपि शास्त्रस्य गुरुताऽपि, न च यस्य नापारपुण्यपरम्परापरिपाकस्तस्य तादृग्गुरोरासत्तिरपीति स्वस्वाधिकारानुरूप्येण कार्यचर्यावर्येति इत्यलमनुप्रसक्तेन ।

सर्वज्ञानयाथार्थ्यभङ्गः ।

ननु यथार्थं सर्वं ज्ञानमिति कथं भ्रान्तिः ? न च धर्म्यंशे ज्ञानमात्रस्य याथार्थ्यं सर्वसम्प्रतिपन्नमेवेति सिद्धसाधनम्; तज्ज्ञानीयविशेष्यताश्रयावृत्तिधर्मस्य तज्ज्ञानीयप्रकारत्वाभावस्येति तात्पर्यात्, न च तथापि रङ्गरजतयोरिमे रजतरङ्गे इति ज्ञानप्रकारयो रजतत्वरङ्गत्वयोस्तज्ज्ञानीयविशेष्यावृत्तित्वाभावेन तादृशज्ञानस्य भ्रमत्वाव्यावृत्तिः, तद्वृत्तिधर्मस्तन्निष्ठविषयतावच्छेदकत्वाभाववान् तद्वृत्तित्वादिति विवक्षितत्वात् । न च रजतत्वेनेदं जानामीत्यनुभवेन रजतत्वावच्छिन्ननिरूपितविशेष्यताकज्ञानसिद्ध्या बाधः, एवं तद्विशेष्यकतत्प्रकारकप्रवृत्तिं प्रति तद्विशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुतयापि तादृशज्ञानसिद्धौ बाध इति वाच्यम्, भ्रमस्थलेऽपि रजतत्वप्रकारकनिर्णयधर्मितावच्छेदकेदन्त्वप्रकारकनिर्णययोः प्रवृत्तेः पूर्वमावश्यकत्वेन ताभ्यामेव तादृशानुभवप्रवृत्त्योरुपपत्त्या । किं च गौरवमेवान्यथाख्यातेस्तावदिति ? नैवम्, अन्यदपि तद्बाधकमस्त्येव, सुरभि चन्दनमित्यादौ सौरभं पश्यामीत्यनुभवाभावेन विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः सौरभादौ मानाभावेन लौकिकत्वविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषत्वस्य ज्ञानत्वावच्छिन्नाधिकरणतायां मानाभावात् । ननु सम्प्रयोगज्ञानलक्षणया निर्वाह इति, तथापि लौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति योग्यतापि हेतुरनुभवान्यथाप्रसिद्ध्यानिरासविधानं कुतो न स्यात्,

यदाह खण्डनकारः—"प्रत्यभिज्ञार्थां तदर्थं इन्द्रियेणासन्निकृष्टं एवोल्लिख्यते विभ्रमार्थवत्, सन्निकृष्टग्राहिता चेन्द्रियस्य सन्निकर्षसहकार्यवश्यम्भावमात्रम्, तच्चेदंशसन्निकर्षादेव स्यात्, न तु सर्वग्राह्यसन्निकर्षसहकारित्वे" इति नव्यतार्किकैरपि चायमेव पक्षः कक्षीकृत इति चेन्न, संयोगदोषयोरुभयोर्हेतुत्वे व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वस्य कार्यतावच्छेदके निवेशनीयत्वेन दोषस्य रजतभ्रमं प्रति हेतुतायाः कल्पनीयत्वेन च गौरवात् ।

ननु शुक्तित्वप्रकारकज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकत्वं दोषस्य भवतापि वाच्यम्, सत्यम्, भवतोऽपि स्वेतरतत्त्वम्, यथा च सम्यग्विषयकत्वासत्संसर्गविषयकत्वाद्यनुपपत्त्यापि नान्यथाख्यातिसम्भवस्तथा लक्षणप्रयोजनखण्डने हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्षेपशोपादौ च शास्त्रदायामेवानुसन्धेयम् । न च तथापि प्रवृत्तिसामान्यं प्रति संवादिप्रवृत्तिं प्रति विसंवादिप्रवृत्तिं च प्रति क्रमेण स्वतन्त्रोपस्थितेष्टतावच्छेदकधर्म्यसंसर्गाग्रहस्य विशिष्टज्ञानस्य दोषाधीनज्ञानस्य च कारणतायाः कल्पनीयतया गौरवम्; सर्वत्रैव स्वाश्रयसमवेतत्वस्वसमानकालिकत्वाभ्यां रजतत्वप्रकारताशालिज्ञानविशिष्टेदन्त्वप्रकारतानिरूपितधर्मिनिष्ठनिरवच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन हेतुतायाः शक्यवचनत्वात् । नचैवं नेदं रजतमिति ज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तिः, रजतभेदरजतत्वात्यन्ताभावतद्व्याप्यावगाहिज्ञानानि इदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकरजतत्वप्रकारकबुद्धिप्रतिबन्धकत्वेनानुगमय्य तादृशानुगतरूपावच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यस्यापि प्रोक्तसम्बन्धाभ्यां प्रवृत्तिजनकतावच्छेदककोटौ निवेशादिति चेन्न,

इदं रजतमितिज्ञानद्वयस्य नेदं रजतमितिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितरजतत्वप्रकारताकबुद्धित्वानाक्रान्तत्वेन तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकतानापत्तेः । रजतं साक्षात्करोमीतिमनीतिसाक्षिकविषयतायाः स्मृतावसम्भवेन निवृत्तकरणप्रतिविधित्सायाम्यां शुक्त्यादौ रजतादिसत्तावस्य भवद्भिरभ्युपगतत्वेन सुरासदृशवस्तुनि सुरात्वप्रकारकप्रतीतेरयुक्तरीत्या प्रमात्वेन तत्पानेन सुरां न पिबेदिति निषेधशास्त्रोल्लङ्घनेन प्रत्यवायापत्तेश्च । नच—विसंवादिप्रवृत्तिजनकज्ञानद्वयीयविशेष्यताप्रकारतयो निरूप्यनिरूपकभावाङ्गीकारेण विशिष्टज्ञानवज्ज्ञानद्वयस्यापि रजतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिज्ञानत्वेन प्रवृत्तिजनकत्वम्, एवञ्च नोक्तप्रतिबन्धकतानुपपत्तिर्न वोक्तरीत्या प्रत्यवायापत्तिः, स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वस्वनिरूपितत्वाभ्यां प्रकारताविशिष्टविशेष्यताशालिबुद्धित्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमेन सदन्याक्रान्तसुरात्वप्रकारकप्रमाविशेष्यकपानस्यैव प्रत्यवायप्रयोजकत्वात्, अन्यथाख्यातित्वं तु स्वाश्रयाभावविशिष्टस्वनिरूपितप्रकारतानिरूपकज्ञाननिरूपितत्वैः प्रकारताविशिष्टविशेष्यताकत्वरूपमेव मयानाङ्गीक्रियते इति—वाच्यम्, ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावे मानाभावात्, न च सर्वज्ञानयाथार्थ्यसिद्धिरेव मानम्, उक्तनिरूप्यनिरूपकभावसिद्धिं विना तदसिद्धेरन्योन्याश्रयात् । न च रजतत्वं स्वनिरूपकज्ञाननिरूपितत्वस्वनिरूपितत्वाभ्यां शुक्तिनिष्ठविषयताविशिष्टाया अवच्छेदकताया अभाववत्, शुक्त्यवृत्तित्वादित्यनुमानेन फलतो ज्ञानयाथार्थ्यं प्रसाध्य भवदुक्तबाधकविधूननायोक्तविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावः स्वीकार्यः; उक्तबाधकनिरासं विना तादृशानुमितेरुत्पादयितुमशक्यत्वात्, अप्रयोजकत्वाच्च, यथाहि घटावृत्तित्वेऽपि घटत्वस्य घटनिष्ठप्रतियोगितारूपधर्मावच्छेदकत्वदर्शनेन यो यदवृत्तिः स तन्निष्ठधर्मनिरूपितावच्छेदकताभाववानिति व्याप्तिरप्रामाणिकी, तथोक्तानुमानेऽपि । यद्यपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः सांशयिक एवेत्युपपादितमनुमानखण्डनशारदायाम्, तथापि तस्य सांशयिकत्वेऽपि व्यभिचारसंशयस्य दुर्वारत्वात् । खण्डनविधाता त्वत्र "कस्मात्प्रत्यभिज्ञाद्योऽप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता इत्यु-

च्छिया विशिष्टविज्ञानसङ्कथा, सञ्जातश्च गौरवः पुरुष इतिवद्धिशकरितो विज्ञानसंसार" इति चतुर्थे परिच्छेदेऽभ्यधात् ।

किञ्च सर्वज्ञानयाथार्थ्यंसाधनं विद्धनोभवतोऽन्यत्रोदीरितस्य प्रमात्वादिखण्डनस्यावतारे क्व प्रतिकार. ? अत्रेऽपि तादृशरीत्या दूषणोऽस्त्वनसम्भव इति प्रतिवन्दिरेवेतिचेन्न ज्ञानस्य तावद्विषय एव सर्वस्वम्, स एव तु तत्र तत्रोक्तरीत्योपाचत्वानुपपन्नत्वाभ्यामपि दुर्निरूपतया यस्यालब्धसत्ताक इवाविषयक इति मन्महे तस्य निर्धनस्य किमपहृत्य चेत् सन्तोषयिष्यसि । प्रमायास्तु खण्डनेन सविशेषविषयापहारे निर्धना सती सा भवत. किं प्रसाधयिष्यति । तस्मात्यक्तसर्वस्वा प्रमाकुलस्यापि सर्वस्वमाच्छिद्याविद्योदरे निक्षिपन्ती भ्रान्तिरेव विजृम्भते न तु प्रमितिरिति दिक् ।

शरीरशरीरिभावभङ्ग. ।

ये तु चिदचिदुभयविशिष्टाद्वैतोपपादनाय "यस्य पृथिवी शरीर" मित्याद्यियथाश्रुतश्रुत्यर्थाभिमानेन वैशिष्ट्यमभोक्तं शरीरशरीरिभावमिच्छन्ति, तैरसौ निर्वक्तव्य । तथाहि न तावत् न तु दृष्टान्तभाष्यदिति-सूत्रस्यश्रीभाष्यानुसारेण यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना स्वार्थे नियन्तुं शक्य तत्तस्य शरीरमिति युक्तम्, जडे नियामकत्वाप्रसक्तेश्चेतनपदस्याव्यावर्तकत्वात्, चिदचिदुभयस्य द्रव्यत्वे द्रव्यपदस्याप्यव्यावर्तकत्वात्, गुणादेर्व्यतिरेके तु तेषां भगवच्छरीरत्वानुपपत्ते, सर्वपदस्य बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने वाचकतया छिन्नादिधर्मानादाय पश्वादौ देवदत्तीयशरीरत्वव्यवहारप्रसक्तेश्च । तदपत्तेरपि सर्वपदार्थान्तर्भावे तु नित्यानां भगवच्छरीरत्वानुपपत्तेश्च । चित्वाचित्वान्यतरस्य प्रत्येकमन्यतरत्वेन वा तदुभयस्य वा नियम्यतावच्छेदकत्वेऽव्याप्तेर्व्याप्त्यतिव्याप्तेरसम्भवस्य वा प्रसक्तेश्च ।

एतेन—तदीयकृतिप्रयुक्तस्वीयचेष्टासामान्यकत्वरूपं तन्नियम्यत्वमेव तच्छरीरत्वम्, तदीयत्वस्य समभिव्याहारलभ्यत्वेन तु परिशिष्टमेव शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति परास्तम्, ईश्वरनियम्यतावच्छेदकस्यापि निरूप्यत्वेनोक्तदोषात् । अन्यथा कं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य तादृशसामान्यकत्वं ज्ञेयमित्यज्ञानात् । हस्तादौ देवदत्तीयशरीरत्वव्यवहारापत्तेश्च, पर्वतादौ चेष्टायां मानाभावेन तेषां भगवच्छरीरत्वानापत्तेश्च । चेष्टापदेन स्पन्दमात्रविवक्षायामपि गुणादेर्भगवच्छरीरत्वानापत्तेश्च, देवदत्तीयमृतशरीरस्पन्दस्य पक्षादसाविकृतिप्रयुक्तताया अपि सम्भवेन प्रसिद्धशरीरेऽसम्भवाच्च, जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादित्यादौ जीवत्पदोपादानेन लौकिकानामिव वैनयिकानामपि मृते शरीरत्वस्येष्टत्वात् । एतेन पूर्वं शरीरतया सिद्धस्य मृत्यूपचेतनवियोगानन्तरक्षण एव नाशाभ्युपगम इति नाभ्युपगन्तव्यम्, अरयकस्येदमुक्तम्, परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्यावश्यकत्वेन जीवद्दशायामप्युपचयापचयदर्शनेन शरीरनाशस्यावश्यकत्वात्, पश्चात्तु शरीरत्वव्यवहार सर्वत्र समान एवाबाधितः । न च मृतं शरीरमन्यदीयं जायत इति वक्तुं शक्यम्, पूर्वशरीरसमपरिच्छेदससङ्कीर्णदेशत्वेन मृते शरीरत्वव्यवहार इति तु ब्रुवाणे जीवद्दशायामुपचयापचयशरीरैकदेशावेनारयपावस्थेऽपि शरीरत्वव्यवहारो न तु वस्तुनस्तस्य शरीरत्वमित्यपि कुतो न ब्रूयात् । विभूनां निष्पन्दतयाऽव्याप्तेश्च । नित्यानां कालादीनां सत्ताया अपि कृतिप्रयुक्तत्वाभावेन धात्वर्थमात्रस्य चेष्टापदेन विवक्षायामप्यनिस्ताराच्च । धात्वर्थस्य क्रियावाचकत्वेन निवेशोऽन्योन्याश्रयेणाखण्डोपाधितया अपि प्रतीतिनिरूप्यतयाऽन्योन्याश्रयपराहततयाऽऽत्मत्वत्वेन व्याप्यत्वाभावेन निवेशो व्यवधानत्वेनानुयोगिप्रतियोगिविधया सम्बन्धनिवेशेन दुर्वहत्वप्रसङ्गाच्च । स्वात्वघटितत्वेनापि नायकतावच्छेदकानुगमासम्भवाच्च ।

एतेन यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना धारयितुं शक्यं तत्तस्य शरीरमित्यस्य प्रागुक्तदोषकलुषितत्व प्रमाणाभूतं तदीयकृतिप्रयुक्तस्वप्रतियोगिकपतनप्रतिबन्धकसंयोगसामान्यकत्वं तच्छरीरत्व-

मित्यपि निरस्तम्, अवच्छेदकस्य दुर्निरूपत्वात्, हस्तादावतिप्रसङ्गात्, उक्तरीत्या मृतशरीरमादाय प्रसिद्धशरीरेऽसम्भवात्, अननुगमात्, पतनप्रतिबन्धकपदवैयर्थ्यात्, अगुरुप्रतियोगिकसंयोगस्य पतनप्रतिबन्धकत्वासम्भवेनाव्याप्तेश्च । न च जगदाधारत्वबोधकश्रुतिबलादेवागुरोरपि तादृशसंयोगाभ्युपगमः; अगुरोस्तादृशसंयोगादर्शनेन जगदाधारत्वमेवान्यादृशमित्यस्यापि सुवचत्वात्, उपपादितो हि दर्पणप्रतिबिम्बन्यायः । विभूनामजसंयोगास्वीकारेण तस्य कृतिप्रयुक्तत्वाभावेनाव्याप्तेश्च । संयोगे जन्यत्वोपादाने तु जन्यत्वस्य प्रागभावप्रतियोगित्वोत्पत्तिमत्त्वाद्यनेकविधत्वेनोत्पत्तिप्रागभावत्वयोरपि तथात्वस्य चतुर्थे शारदायां दर्शितत्वेन च कस्या विधाया इहोपादानमित्यत्र विनिगमकाभावेन शरीरपदस्य नानार्थत्वप्रसङ्गश्च । अत्रैव सर्वासां विधानां प्रतिविधानाच्च ।

एवं यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यं सर्वात्मना चोपलैकस्वरूपं तत्तस्य शरीरमित्यप्युक्तरीत्या निराकार्यम्, चोपलस्य दुर्निरूपत्वात् । यत्तु—प्रकृते कार्यत्वकारणत्वान्यतररूपशेषत्वाभिप्रायेण ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकापृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकत्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तम्, सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः कारणत्वात् स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य च तस्य कार्यत्वात् ब्रह्मनिष्ठकार्यत्वकारणत्वान्यतरावच्छेदकत्वस्य प्रपञ्चसामान्ये सत्त्वात् । अत्र ज्ञानं देवदत्तस्य शरीरमितिव्यवहारवारणाय ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वमपृथक्सिद्धिसम्बन्धे निवेशितम्, ज्ञानप्रतियोगिकसम्बन्धस्य ज्ञानावच्छिन्नानुयोगिताकत्वाभावात् । न च शरीरविशिष्टत्वेन जीवस्य सुखादिकारणतायामेव शरीरस्यावच्छेदकत्वं सम्भवति, नत्वेवम्, विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण जीवविशिष्टशरीरत्वेनापि कारणतायां कार्यकारणभावद्वयप्रसङ्गात्, अपि तु स्वातन्त्र्येणैव कारणता जीवस्येति कथमवच्छेदकत्वं प्रसिद्धशरीरे इति वाच्यम्, कारणत्वस्य प्रयोजकतासाधारणस्य विवक्षितत्वात् एकविशिष्टापरत्वरूपसामग्रीत्वेन च कार्योत्पत्तिप्रयोजकतोपगमेन जीवनिष्ठप्रयोजकतावच्छेदकतामादाय प्रसिद्धशरीरे समन्वयात् । तादृशावच्छेदकतायामपृथक्सिद्धिसम्बन्धावच्छिन्नत्वनिवेशाच्च भृत्यविशिष्टराजादेः कार्यकारित्वेऽपि न भृत्यो राजशरीरमिति व्यवहारापत्तिरिति । तदसत्, युक्त्युक्तया ज्ञाने भगवच्छरीरत्वापत्तेः । तत्कार्योत्पत्तिप्रयोजकताया एकत्वे सामग्र्यां शरीरस्यापि प्रवेशावश्यम्भावेन जीवनिष्ठायामिव स्वनिष्ठायामपि प्रयोजकतायां शरीरस्यावच्छेदकताया अनुपपत्तेः एतदापत्तेश्च, तादृशप्रयोजकताया नानात्वे तु किन्नियामकम्, तत्कार्यस्यैकत्वात् । प्रयोजकतावच्छेदकस्य नानात्वमेव नियामकम्, विशेष्यविशेषणभावे विनिगमकाभावेनैकविशिष्टापरत्वरूपसामग्रीत्वस्यैकत्वासम्भवादिति चेदयं तर्ह्येकविशिष्टापरत्वघटितकार्यत्वसामग्र्या अपि नानात्वमिति तत्कार्यं नानासामग्रीकमिति सर्वजनानुभवापलापव्यवहारापत्तिः । किञ्च स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्य ब्रह्मणः कार्यत्वं किं विशेषणकार्यत्वप्रयुक्तं वा विशेष्यकार्यत्वप्रयुक्तं वोभयकार्यत्वप्रयुक्तं वा, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वपक्ष एव वा, नान्त्यः, विशेष्यविशेषणयोरकार्यत्वे तस्य कार्यताया अनुपपन्नत्वात्, न तृतीयो नापि द्वितीयः, ब्रह्मणः कार्यत्वस्याप्रामाणिकत्वात्, नाद्यः, वैशिष्ट्यनिरूपणं विना विशेषणस्य कार्यतया विशिष्टे कार्यताव्यवहारस्यागत्यासमर्थनत्वात्, न च शरीरशरीरिभावसम्बन्ध एव वैशिष्ट्यम्, तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । न चापृथक्सिद्धिसम्बन्धेन वैशिष्ट्यम्, अत एव कार्यतावच्छेदकतया स एव प्रयुक्त इति वाच्यम्, तस्यातिदुर्वचत्वात्, यद्धि यावत्सत्त्वमसम्बन्धानर्हत्वमिति भवद्भिर्निरूप्यते, तत्तु स्वसत्ताव्यापकसत्त्व व्यपेक्षताकत्वं वा, स्वसत्ताव्यापकोऽसम्बन्धयोग्यत्वस्याभावो यस्य तत्त्वं वा, उभयथापि पूर्वोक्तरीत्या मृतेऽपि शरीरव्यवहारस्य प्रामाणिकत्वेनाव्याप्तिः । आद्ये च योग्यतावच्छेदकत्वं न शरीरशरीरिभावस्यैव, अन्योन्याश्रयात्, न चान्यदपि सम्भवतीत्युक्तम्, गुणत्वादिना कालिकादिकमादाय हिमवद्वि-

न्यादेरपृथक्सिद्धत्वव्यवहारापाताच्च, निमित्ते संयोगादेर्निवेशेऽपि देवदत्तादिशरीरे एवोत्पन्नविनष्टयूकादेरपि देवदत्तादिशरीरापृथक्सिद्धत्वव्यवहारापाताच्च चिद्गगनस्य घटादेश्च भगवति समवायाभावाच्च। एवं द्वितीयोऽपि परास्तनीयः। अपृथक्सिद्धेः प्रतीतिविशेषसाक्षिकसम्बन्धत्वे तु प्रतीतिविषयविशेषयोः परस्परापेक्षसिद्धिकतया परस्पराश्रयप्रसङ्ग इति।

एवं यथासम्भवमुदीरितदोषैरेव न्यायसिद्धाञ्जनोक्तं 'यस्य चेतनस्य यद्द्रव्यमपृथक्सिद्धविशेषणं द्रव्यं तत्तस्य शरीरमिति, ज्ञानाश्रयानुयोगिताकापृथक्सिद्धत्वसम्बन्धनिरूपितद्रव्यत्वसमानाधिकरणप्रतियोगित्वं शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति च पूर्वोक्तलक्षणत्रयफलीभूतं निरस्तम्।

यत्तु अन्त्यावयवित्वे सति चेष्टाश्रयत्वम्, अन्त्यावयवित्वे सतीन्द्रियाश्रयत्वम्, अन्त्यावयवित्वे सति भोगावच्छेदकत्वं वा शरीरपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति तार्किकमतम्, तन्न, चेष्टाया उपलक्षणत्वे उपलक्षणतावच्छेदकस्य मृतशरीरसाधारणस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्, विशेषणत्वे तु मृतशरीरे एवाव्याप्तेः, एवं द्वितीयतृतीययोरपि द्रष्टव्यम्, अवयविस्वरूपस्य विज्ञानवादे निरस्तत्वात्। अतएव अन्त्यावयविमात्रवृत्ति चेष्टावद्वृत्ति जातिमत्त्वम्, जातिश्च तादृशी मानुषत्वचैत्रत्वादिरित्यपि न युक्तम्, अधस्तात् देशकालानुगमस्य संसृष्टधर्ममात्रे निरासेन जातिमात्रस्य निरस्तत्वाच्च। पर्यायेऽनिरस्तत्वेनान्त्यावयविभिन्नवृत्तित्ववति योगिकाभावमुभयात्मकादिसाधारणं प्रत्यक्षादावारायानिव्याप्तेश्च। तत्तत्पदार्थत्वेन रूपयतायाः शारदायां निरस्तत्वेन तादृशजातिमत्त्वस्यैव लक्षणतावच्छेदकतायां विरोधाच्च। जातित्वस्याखण्डोपाधित्वेऽप्योऽन्याश्रयेण सतत्त्वे चाननुगततयाननुगमकत्वासम्भवेनानन्तानां तादृशजातीनां प्रत्येकमितिप्रविकल्पानुपपत्तेश्चेत्यादिकमूहनीयम्। भाष्ये तु–आद्ये देवदत्त ईश्वरस्य शरीरमितिव्यवहारस्य तार्किकानभिमतस्य प्रसङ्गः, ईश्वरकृतिप्रयुक्तचेष्टावत्त्वस्य देवदत्तेऽसत्त्वात्, चेष्टाया कृतिप्रयुक्तत्वमादायैव देवदत्तस्य शरीरमिदमिति व्यवहारात्, कृत्यसाधारणकारणत्वस्य यथार्थतास्वीकारेणातिप्रसङ्गवारणेऽप्यहल्यादिशरीरभूतशिलादावुक्तलक्षणाव्याप्तिर्दुर्वारैव। द्वितीये इन्द्रियपदं समवायेनाश्रयत्वपरकम्, इन्द्रियावयवेष्वतिव्याप्तश्च, संयोगेन तु घटादावतिप्रसक्तम्, स्वजन्यज्ञानावच्छेदकत्वसम्बन्धेन तथात्वे तु रामादिशरीरेष्वव्याप्तम्, ईश्वरज्ञानस्य जन्यतो नित्यत्वात्, व्याप्यवृत्तित्वेनावच्छेदकनिरपेक्षत्वाच्च, शिलादिरूपाहल्यादिशरीरेऽव्याप्तिश्च। तृतीये चैत्रमातावतिव्याप्तिः, तत्र स्वावयवातिरिक्तदेशानवच्छिन्नत्वस्य भोगनिरूपितावच्छेदकतायां निवेशाच्च दोषः, चेदात्मनो देहावच्छिन्नस्यैवावच्छेदकत्वादिति युक्तम्; परकायस्य प्रविष्टं प्रति शरीरत्वापत्ते, ईश्वरभोगस्य व्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेदकाप्रसिद्ध्या रामादिशरीरेऽव्याप्तेश्च, अतएवाणीतौ तद्वदिति सूत्रे श्रीभाष्ये ईश्वरानन्दे व्याप्यवृत्तित्वरूपं निरतिशयानन्दमुक्तमिति वदन्ति।

शरीरत्वस्य जातित्वं तु पृथिवीत्वादिना साङ्कर्येण तार्किकैरपि नानुमन्यते, निरस्तञ्च जातिमात्रं प्राक् शारदायां च। अतएव तत्तद्गोव्यक्तिभेदकूटवद्वृत्तिविषयतासम्बन्धेन यावद्गोव्यक्तिषु सम्बद्धं तावद्विषयकज्ञानमेव 'इयं गौ'रित्यादौ स्वरूपतः प्रकारतया भासमानं गोत्वमितिरीत्या शरीरत्वनिरुक्तिर्न सङ्गता, किञ्च भेदकूटस्यासर्वज्ञापरिच्छेद्यत्वेन विशिष्य च सर्वासां गोव्यक्तीनां ज्ञानेनापि प्रतिपादयितुमशक्यत्वेन गोत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदो निवेशनीय, तत्र च 'इयं गौ'रित्यत्र स्वरूपत एव ज्ञानमलोपगमेन विषयतानवस्थानस्याभावेऽपि लक्षणज्ञाने तस्यावश्यकत्वमेव, नहि 'इयं गौ'रित्यत्र यज्ज्ञानं स्वरूपतो भासते तदेव गोत्वमित्यभिधानमात्रेण तत् प्रतिपादयितुं शक्यते, व्यक्तिविशेषे पुनस्तस्य सम्बन्धित्वशङ्काऽनिवारणादित्यवधेयम्। जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे गवादिशब्दवच्छरीरशब्दस्य ससम्बन्धिकत्वानुपपत्तिरित्यपि केचित्।

ननु लक्षणखण्डनेनैतेन किं कृतं स्यात् ? एवं तर्हि तन्निरूपणेनापि न किञ्चित् स्यात्, तेन यदि वस्तुसाधनं तर्ह्येतेन तद्बाधनमपि स्यात । ननु परिच्छेत्तुमनर्हायाः परमेश्वरविभूतेरस्य प्रपञ्चस्यालौकिकत्वेनाप्यनिर्वचनं स्यात्, मिथ्यात्वं च कुतः ? अविभूतिश्चासौ परमात्मा कथमिवोपास्यः स्यादिति चेच्छ्रद्धालुतया भगवत्कृपाभाजनेनापि भवता 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्' विचारमूढः प्रतिभासि मे त्व'मिति न्यायविषयता नातिक्रम्यते, संसृष्टवस्तुमात्रस्य खण्डनावतारपात्रतया विभूतिसंसृष्टःपरमात्मापि तथा मा भूदित्यसंसृष्टस्यैव तस्योपास्यत्वे स्वतःसिद्धस्वरूपं स्वातन्त्र्यमेव तस्य स्वात्मकं पारमार्थिकी विभूतिः, अन्या तु तदात्मकतादृष्ट्या पारमार्थिकत्वेन पूर्वोक्तरीत्योच्यमानापि तदन्यत्वेन बाधितत्वादद्भुताऽपि मिथ्याभूतैव नत्वलौकिकेति न दोषः । अलौकिकत्वं हि मायामहिम्नैवेति मायिकत्वमेवोपोद्बलयति, अन्यथा तु लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति मर्यादातिक्रमे यत्किञ्चिदत्र क्वचिदेव स्वीकार्यं किमिति न स्यात् । तस्माद्विचारस्य तादृशमर्यादामादृत्यैव प्रवर्तनीयत्वे लक्षणप्रमाणयोः केनापि निरूपणासम्भवेन द्वैते वस्तुत्वसाधनप्रौढ्यमेव, अधिकं तूक्तं शून्यवादे, यद्यपि तादृशमर्यादा ब्रह्मणि स्यक्ता, तथापि स्वतः सिद्धे एवासाधनीये तस्मिन्, न तु परतः सिद्धेऽपि, नहि लक्षणं विना प्रमाणमात्रेणैव वस्तुसिद्धिरस्तु अनुभूयते हि प्रपञ्च इति शक्यं वक्तुम्, इदं प्रमाणमिदमप्रमाणमिति विभागस्यापि लक्षणनिरूपणं विनाऽसम्भवदुक्तिकत्वात्, तस्माद्द्वैतसत्यत्वेऽभिनिविष्टस्य निरूपणासमर्थस्यालौकिकत्वोक्तिमात्रेण न निस्तारः, यथा च विशिष्टाद्वैतं द्वैतस्यैव नामान्तरकरणं तथोक्तं स्वातन्त्र्यवादशेष इति कृतमतिमन्दमतिना साकं वाग्विलासेनेति ।

एवञ्च सम्बन्धान्तरस्यासम्भवदुक्तिकत्वे आध्यासिक एवावशिष्यते सम्बन्ध इति "यस्य पृथिवी शरीर" मित्यादिश्रुतिरप्याध्यासिकनियम्यत्वेनैवोपपाद्येति सिद्धमचिन्तविचद्ध्यत्वमिति ।

अथ पुनरेतत्प्रकरणार्थनिष्कर्षः—ब्रह्मैव पारमार्थिकं तत्त्वम्, तस्यास्त्येका मायाख्या शक्तिः, सा च वस्तुतस्ततोऽभिन्नापि कल्पिततद्भेदवती, ब्रह्मणः सत्यत्वेन तु तद्रूपेण सा सत्येत्युच्यते, ब्रह्मातिरिक्तत्वस्य मिथ्यात्वेन च तेन रूपेण सा मिथ्येति कथ्यते । स्वरूपतः सा सत्या वा मिथ्या चेति प्रश्ने तु स्वरूपं यदि ब्रह्मरूपत्वं वा ब्रह्माभिन्नत्वं वा विवक्षितं तदोक्तमेवोत्तरम्, यदि तु मायात्वशक्तित्वदृश्यत्वादिकं, तदा धर्ममात्रस्य मिथ्यात्वेन तत्तद्धर्मेण रूपेण सा मिथ्यैव । एवं सति तत्तद्धर्मोपलक्षितं स्वरूपं सत्यं स्यादित्ययं नुयोगो निरवकाश एव, ब्रह्मण एव सर्वधर्मोपलक्षितत्वात् । घटत्वादिनापि तस्यैव व्यवहारात् । सा च कथितानुपपत्त्यर्थप्रदर्शकस्वरूपस्यातत्त्वप्रकाशितयाऽर्थं नुपोऽस्मा सा यत्वे मिथ्यात्वे चोत्तरीत्या स्वानुरूपान् भ्रान्तान् भ्रमविषयान् भ्रमांश्च नैकविधान् प्रकाशयति, स्वयमेवोद्भासितेन चोपायकलापेन कांश्चिन्मुक्ततया भासयति, वस्तुतस्तु न बन्धो न वा मोक्षः । नन्वेवं भ्रमनिवृत्तेरेव मायाया निवृत्तिर्न तु स्वरूपतोऽपि तन्निवृत्तिरिति स्यादित्याक्षेपे तु पूर्वोक्तरीत्योत्तरमेवोत्तरम् । यथा मिथ्या तथा निवृत्ता, यथा तु सत्या तथाऽवशिष्टेति चिद्गतिरित्थं भावनिष्ठम् । भावनिष्ठमिति शब्देन बोध्यमाननिषेधस्य गति तु खण्डनखण्डखाद्यादावसेया । यदि तु तन्नैवोक्तरीत्या न मायाद्वैते न वा स्वस्वेतरसर्वदृश्यनाशस्य पूर्वाग्रस्वरूपत्वे न वा परमात्मज्ञानस्य दृश्याश्रयकाशपूरित्वाभावनियमे विप्रतिपत्तिः, नापि प्रत्यक्षप्रकारानापत्तिः. सदसत्त्वभ्यामसत्त्वभयविलक्षणविलक्षणस्य दुष्प्रमारोदयात् तदा प्रत्यक्षयोक्तरीत्या दुर्निरूपतया मिथ्यात्वमसन्दिग्धमेव शास्त्रप्रतिपादनया च शरीरपातोत्तरमेव "न कदाचिदनीदृश" मिति श्रुत्याद्यनन्तरतोऽस्तु एवाभिनवोऽभिनयाय कर्मविशेषेण । तद्भावादिप्रमानिर्मुक्तिवशः परिपूर्णानन्दाबोधोदय एव च परमः पुरुषार्थः । शरीरविशे-

पापच्छेदेन द्वैतप्रतिभासनिवृत्तिरेव च "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति" रितिश्रुतिविषयः । मायायास्तूक्तैव गतिः; परन्तु [illegible] मुक्तावेवेयं गतिरपि तु बन्धेऽपीत्येषा दिक् । इति दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वचनीयतावादे स्वात्मभूयवादनिष्पीडनप्रकारो विवर्तवादश्च ।

शक्तिशून्यशिवतत्त्वविवर्ता-
स्त्रैगुण्ये महसा सद्भूताः ।
द्वैतदर्पदलनाय सुसज्जा-
दर्शनेषु कुशलैः परिशोध्याः ॥

इति श्रीशङ्करचैतन्यभारतीयतिविरचिते दर्शनसर्वस्वापरपर्याये-
ऽनिर्वचनीयतावादः समाप्तिमगात् ।

श्रीशारदार्पणमस्तु ।

श्रीशारदायै नमः ।

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

शारदाख्यव्याख्यासंवलितम् ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

अनुमानखण्डनप्रकरणम् ।

अनुमितिपरामर्शयोः खण्डनम् ।

अनुमानमपि किमुच्यते ? । करणपक्षे लिङ्गपरामर्शोऽनुमानमिति चेत् , किं

भणिता गुणगणेशने रता
सञ्चिता निजपदाम्बुजे पुरा ।
भक्षिता मदनदृष्टि येन त-
त्त्रैपुरं किमपि मन्महे महः ॥

प्रमाणविशेषलक्षणनिरासः प्रस्तुतः, तत्र च न केवलमुपजीव्यप्रत्यक्षदुर्निरूपत्वेनैवानुमानादेर्दुर्निरूपत्वमपि तु स्वरूपेणापीत्यनुशयानः सावसरमाह अनुमानमपीति । अपिपदं प्रत्यक्षं दृष्टान्तीकर्तुम् । किमिति च वक्ष्यमाणाक्षेपगर्भा पृच्छा, केवला हीयं जिज्ञासोरेव शोभते, आक्षेपः पुनः केवलं स्फुट एव स्यादिति हेतोरभिधानमपेक्षते, तथा च प्रत्यक्षपदार्थ इवानुमानपदार्थोऽपि बाधित एव वक्ष्यमाणदोषादिति तात्पर्यार्थः । दोषानारम्भातु परं तावदुत्थापयति करणपक्षे इति । अनुमानशब्दस्य करणल्युडन्तत्वपक्षे इत्यर्थः । परामर्श इति । यद्यपि परामर्शो निर्व्यापारत्वान्न करणम्, व्याप्तिज्ञानमात्रविवक्षणे तु 'व्याप्तस्य' इत्यादिग्रन्थासङ्गतिः, तथा व्याप्तिज्ञानादेरपि करणत्वसम्भव इत्युक्तं करणत्वखण्डने प्राक् । तथैतेषां प्रमितिकरणतावच्छेदकरूपविरहिणां प्रमाणत्वं प्रामाणिकमपि । न च वक्ष्यमाणरीत्या व्यभिचारप्रकारकज्ञानसामग्रीसत्त्वे व्याप्तिनिश्चयसम्भवोऽपि, तदुक्तं सर्वज्ञकल्पैर्भर्तृहरिपादैः —"देशकालावस्थाभेदाद्भिन्नासु शक्तिषु । भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरतिदुर्लभा" इति । प्रसिद्धिः = प्रमितिः । सम्भवति चातीन्द्रियार्थप्रसिद्धिः श्रद्धाधनानामागमादेव । अत एवेश्वरोऽप्यागमादेव व्यवस्थापित ईश्वरप्रतिपत्तिप्रकाशादौ । लिङ्गज्ञानजन्या सम्भावनैव च तत्तद्व्यवहारजननी । एतेन—भवदीयवाक्यस्य सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्येवार्थवत्त्वात्तयोश्च परकीययोः प्रत्यक्षत्वेनानुमानप्रामाण्योपगम आवश्यक इति निरस्तम् । सम्भावना चागृहीतासंसर्गकयोः पर्वताग्न्यादेर्निश्चय इति केचित्, उत्कटैककोटिकः संशय इत्यन्ये । उत्कटत्वं तु विषयताविशेषः । एवञ्चानुमितौ प्रमितिधीविषयता तादृशसम्भावनायामेव वक्तव्या तस्यामेव च दर्शितनिश्चयत्वाभिमानः । वस्तुतस्तु किञ्चिदप्यवस्थापयति न कश्चित्पर्यनुयोगो युज्यतेऽप्यनिर्वचनीयतावादिनि, "बाधेऽदृष्टेऽप्यसाध्यात्कि" मित्याद्युक्तत्वात् । एवञ्च सति मूलोच्छेदे न बहु वक्तव्यम्, तथापि निरासप्रकारान्तरं शिक्षयितुमाह किमिति । परं प्रतिपत्ते व्याप्तस्येति । व्याप्तिसमानाधिकरणपक्षधर्मतावगाहिनिश्चयत्वं

लिङ्गत्वम् ? व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वमितिचेत् संशयस्योपलक्षणत्वे तत्र दृष्ट्वाऽपि व्यापकं तत्परामर्शेऽतिप्रसङ्गात्, अत एव न तस्य वर्तमानस्य, अतत्कालेऽप्युपलक्षणत्वात्,

---

परामर्शत्वमिति यथाश्रुतान्नुभ्यते । अत्र यद्यपि परामर्शस्य तादृशनिश्चयरूपत्वे तदवच्छिन्नजनकताक-जन्यताशालिज्ञानमनुमितिरिति स्यात्, तत्र च भ्रमात्मकपरामर्शजन्यानुमितावव्याप्तिः, तस्या यथार्था या अपि सम्भवात्, एवं तज्जनकपरामर्शेऽप्यव्याप्ति । अथ व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यविषयताशालिनि-श्चयत्वेन व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वात्मकेन जनकता विवक्षणीया, हेतुतावच्छेदकानवगाहिज्ञानादनुमितिः स्वीक्रियत एव । व्याप्तिघटकपदार्थानाञ्च परस्पर-निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयताश्रयतयैव निवेश आदर्तव्यः । अत्र च विशिष्टस्मरणादावप्यनति-प्रसङ्ग, पक्षविशेष्यकस्यैव परामर्शस्यानुमितिहेतुत्वे त्वनुमितिलक्षणे तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकता-कजन्यताशालिनि व्याप्यविषयकत्वमेव निवेशनीयम्, अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योस्तु व्यभिचारधीविरोधिधी-विषयत्वेन निवेशः, साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रह प्रति, साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्ति ग्रहस्यैव विरोधित्वं न त्वन्वयव्याप्तिग्रहस्य, मणिमन्त्रादिन्यायेन प्रतिबन्धकतायां मानाभावादिति मतान्तरे तु विशिष्यैव व्याप्ती निवेशनार्हे । लाघवात्साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिग्रहस्यैव वाऽनुमितिहेतुतावाद केवलान्वयिग्रन्थोक्तः पुरस्कर्तव्यः । व्याप्यत्वादे साध्यादिभेदभिन्नमूर्ति-कत्वेन लिङ्गोपधानमताभ्युपगमेऽपि कस्याश्चिदनुमितेर्व्याप्तिविषयकत्वासम्भवेन चाव्याप्तिवा-रणाय जातिघटितलक्षणस्यावश्यादरणीयत्वे तु नेय चिन्तापि । एवञ्चोक्तजनकताकजन्यता-शालिज्ञानवृत्यनुभवत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेवानुमितेर्लक्षणम् । अत्र व्याप्यत्वं तु तत्समानाधिकरणत्वे सति तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति नानुभवत्वे स्वव्याप्यत्वमादाय प्रत्यक्षाद्यावर्ति-प्रसङ्गः, अनुभवत्वं न चतुष्टयसाधारणी जातिरिति प्राक्प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तमते तु स्मरणासमवेतत्वमे-वानुभवत्वव्याप्यस्थाने प्रवेश्यम्, तादृशजन्यताशालिज्ञानं तु तद्व्यतिरेकेणापि शक्यमुपादातुमिति चेन्न, साक्षात्कारित्वखण्डने जातिमात्रनिरासस्य निवेदितत्वेनोक्तलक्षणस्यासम्भवदुक्तिकत्वात्, एवञ्च परामर्शाऽव्याप्त्यनुगमाय तस्य मानसत्वव्याप्यजातिविशेषतोपगमोऽपि नादरार्हः, एवञ्चानुमितिपराम-र्शयोरुभयोरेव दुर्वचता, अनुपद वक्ष्यते चाधिकम् । तथापि स्फुटत्वादेतदुपेक्ष्य पक्षधर्मताघटकीभूतपक्ष-ताया साध्यसन्देहात्मकत्वमते दूषणान्तरमाह संशयस्येति । समानाकारसिद्धेरेव संशयनिवर्तकताया प्रामाणिकत्वे सिद्धिनिवर्त्यत्वेन पक्ष साध्यवान्नवा साध्यं पक्षवृत्ति नवा पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि नवेत्या-दिसंशयानामनुगमस्याप्रामाणिकत्वेनाननुगतत्वत्वव्यवत्वादिघटितत्वावयवभावेन चाव्यवहितोत्तरत्वसत्व-त्वेन तत्संशयविशिष्टानुमां प्रति तत्संशयस्य कारणतेति विशिष्यैव कार्यकारणभावपर्यवसानसूचनाय संशयस्येत्येवाभिधानम् । उपलक्षणत्व इति । उपलक्षणतया परामर्शनिष्ठजनकतावच्छेदकत्वे इत्यर्थः । विषयतया तदवच्छेदकत्वं त्वसम्भावितमेव, पक्षतायाः परामर्शाविषयत्वात् । तत्र = पर्वतादौ । तत्परामर्शे = पर्वतादिधर्मिकपरामर्शे । अतिप्रसङ्गात् = अनुमित्युपधायकत्वप्रसङ्गात् । अविद्यमानस्यै-वोपलक्षणत्वेन कालान्तरीयसंशयोपलक्षितधर्मिवृत्तिताविषयकपरामर्शसत्त्वे सिद्धिदशायामपि तदभि-मतसामग्रीसद्भावात् । सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादाय च पक्षताया हेतुत्वं त्वयानुमन्यत इतीष्टापत्ते-रनवसरादिति भाव । अत एव = उक्तातिप्रसङ्गादेव । वर्तमानस्येति । उपलक्षणतया जनकतावच्छे-दकत्वमिति शेष । उपाधिसाधारणमुपलक्षणत्वं कालिकाव्याप्यवृत्तिमभिप्रेत्य विधेयतानन्वयित्वे सति व्यावर्तकत्वमेवात्र विवक्षितमित्याशय. । पूर्वज्ञानकालेऽभीम्यत्रापरैरपि सामान्यम्, अन्यथा

विशेषणत्वे चानुमाय व्यापकं धर्मिनाशवदप्रवृत्त्यापत्तेः। पक्षधर्माद्धेतोः पक्षांशे विशेष्ये साध्यसिद्धिः, ईदृशश्च वैयधिकरण्यमिष्टमेवेत्यतो नैवमिति चेत्; पक्षमादायैव वैयधिकरण्ये नियतसामानाधिकरण्यलक्षणव्याप्तिलोपापत्तेः। तथापि विशेष्यमादाय साऽस्तीति

विद्यमानत्वगर्भोपाधित्वस्याविद्यमानत्वगर्भोपलक्षणत्वस्य वा विवक्षणे तदसङ्गतेः। अतत्काले = तदभावकाले। उपलक्षणत्वादिति। तथाच कालान्तरीयसंशयमादायोक्तातिप्रसङ्गसम्भवः। तद्वारणाय विद्यमानत्वगर्भविशेषणतया संशयस्य जनकतावच्छेदकत्वोपगमे त्वाह विशेषणत्वे चेति। अस्त्वर्थः। अत्र च जनकतावच्छेदकत्वेऽपि स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालितया जनकत्वस्यापि संशये सम्भवः, इन्द्रियसम्प्रयोगनिष्ठकारणतावच्छेदकस्यापीन्द्रियस्य कारणतापि स्वीक्रियत एव। प्रकृते पुनः कारणतावच्छेदकत्वं त्यक्तुमपि शक्यमित्यन्यत्। विशेषणत्वं चात्रोपाधित्वमेव, संशयाविषयकत्वे संशयविशिष्टधर्मिविषयकत्वस्य परामर्शेऽनुपपत्तेरिति। धर्मिनाशवत् = पर्वतादेर्धर्मिणो नाशस्थले इव। यथा पर्वते वह्न्याद्यनुमित्यनन्तरं पर्वतस्य स्वरूपतो विनाशे न वह्न्याद्युपादित्सोस्तत्र प्रवृत्तिः, तथा संशये विनष्टे तदवच्छिन्नस्य तस्य विनाशेऽपि न सा स्यात्, यादृशे हि धर्मिणि साध्यसिद्धिस्तादृशे एव प्रवृत्तिः, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याभासः। ननु यादृशे इति यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकेत्यर्थः, ननु वस्तुगत्या वह्निविशिष्टविशेष्यकेत्यर्थः। अनुमितौ च विशेष्यतावच्छेदकं पर्वतत्वादिकमेव, ननु संशयावच्छिन्नत्वमभासमानत्वात्, तथा च पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यिका प्रवृत्तिः सम्भवत्येव सत्यपि संशयस्य विनाशे इत्याशङ्कते पक्षधर्मादिति। विद्यमानपक्षताकधर्मिवृत्तितया परामृश्यमानादित्यर्थः। पक्षांशे = पक्षतोपलक्षिते। ननु यद्यप्यनुमिताविव परामर्शेऽपि सांशयिकतया न धर्मिभानम्, तथापि संशयस्यानुमितिकारणत्ववादिना प्राथमिकसंशयस्य परामर्शादिना नाशेऽप्यनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणे संशयान्तरस्य कल्पनीयतया परामर्शकाले संशयस्यावश्यकत्वेन वस्तुगत्या संशयविशिष्टविशेष्यकत्वं परामर्शे निर्बाधम्, अनुमितेस्तु कदाचित्संशयनाशक्षणेऽप्युत्पत्तिसम्भवेन नोक्तविशेष्यकत्वम्, एवञ्चोक्तरीत्या प्रवृत्तेरुपपादनेऽपि परामर्शानुमित्योर्विशेष्यतया संशयविशिष्टाविशिष्टरूपभिन्नधर्मिवृत्तित्वात्मकं वैयधिकरण्यमापन्नम्, युक्तञ्च कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्यमित्याशङ्कां शमयितुमाह ईदृशमिति। वैयधिकरण्यमिति। साध्यसाधनयो वैयधिकरण्यं त्वत्र न शङ्कास्पदमपि संशयकाले द्वयोरेव संशयोपहितत्वात्, तदभावकाले च द्वयोरेव संशयोपलक्षितनिष्ठत्वादिति तथा न व्याख्यातम्। इष्टमेवेति। उक्तवैयधिकरण्यस्यानतिप्रसञ्जकत्वात्, संशयाविषयकत्वस्य च द्वयोरविशिष्टत्वाद्विशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन सामानाधिकरण्योपपत्तेरित्यभिप्रायोऽत्रे उद्घाटनीयः। तदनुद्घाटनदशायामाह पक्षमादायैवेति। पक्षताविशिष्टात्मभावेनैवेत्यर्थः। परामर्शानुमित्योरितिशेषः। विशिष्टकेवलयोश्च भेदाभिप्रायेणेदम्। वस्तुतस्तु तयोरत्यन्तभेदस्य विशिष्टसत्ता न सत्तेतिप्रतीतेः प्रमाण्यापादकत्वेनासम्भवितयाऽभेदस्य भेदाभेदस्य वोपगमे सामानाधिकरण्यसम्भव इति। नियतेति। स्वव्यापकेत्यर्थः। व्याप्तीति। कारणनिरूपिता हि कार्ये व्याप्तिरावश्यकीतिभावः। उक्ताभिप्रायमुद्घाटयति तथापीति। अभासमानं संशयमादाय वैयधिकरण्येऽपीत्यर्थः। विशेष्यमिति। विशेष्यतया तदवच्छेदकतया वा भासमानमित्यर्थः। सा = व्याप्तिः। इतिचेन्नेति। इति चेत्तथापीति वक्तुमुचितम्। पूर्वपक्षस्य सर्वथैव निराकरणीयतायां हि नकारप्रयोगः समुचितः, न चात्र तथा। 'उच्यते' इतिवत्पदाङ्गीकारे, सत्यमित्यादिवचेर्षाविचाराकार्यत्वे प्रयोग इति द्रष्टव्यम्। "सास्ती"त्यत्र 'तथा च विशेषणत्वपक्षे दोषाभावात्संशयात्मकपक्षताया अनुमितिहेतुत्वसम्भव' इति शेषतया व्याख्याने ॥ यथाश्रुतमेव सम्यक्। सिद्धिकालेऽनुमित्युत्पत्तिवारणमेव पक्षताया अनुमितिहेतुत्व-

चेन्न, साध्यविशेषसिद्धिरपि यत्र व्याप्तिबलायातं सामान्यं तत्र सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानप्रलादेवेति सामान्यविशेषसिद्ध्यनुपयोगिनी पक्षधर्मता त्वदिष्टा केवलं सिद्धसाधनपरिहारायानुमितिकारणत्वेनेष्टव्या, सिद्धसाधनञ्च न स्वार्थानुमाने दोष इति नानुमितिमात्रहेतुनिवेशनी सेति । मोक्षमाणै हि "आगमेनानुमानेन ध्यानात्प्रत्यक्षणेन च । त्रिधाऽऽत्मनि

कलानफलमिति पर्यवसाययितुं व्यापकतावच्छेदकरूपेण तदनवच्छेदकरूपेण वाऽनुमितेः साध्यावगाहित्वे पक्षताया उपायतासम्भावनानारोहं तावदाह साध्यविशेषेति । यत्र व्याप्तिबलायातं सामान्यं तत्र साध्यविशेषसिद्धिरपि सामान्यप्रतीत्यपर्यवसानबलादेवेति योजना । यथाऽनुमितौ व्याप्तिग्रहस्य वह्नित्वादिविषयकत्वप्रयुक्तं वह्नित्वादिविषयकत्वं तथ वह्नित्वाश्रयव्यक्तिविषयकत्वमपि जातिनिष्ठसमवायसम्बन्धावच्छिन्नपम प्रकारतायाश्च समवायिव्यक्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपितत्वनियमस्य प्रामाणिकत्वनिबन्धनमेवेत्यनुक्रमेण तदर्थं । एतेनानुमितेः पर्वतादौ व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहिता व्याप्तिप्रकारकेण पर्वतादिवृत्ति ज्ञानेनैव प्रयुज्यते नतु पक्षताविशिष्टपर्वतादिवृत्तित्वज्ञानेनेति न तत्र पक्षतोपयोग इत्युक्तम् । एवमेव लाघवज्ञानात्मन इतरविशेषबाधात्मनो वा सहकारिण सद्भावदशायामनुमितेर्व्यापकतानवच्छेदकरूपेण साध्यावगाहितायामपि द्रष्टव्यम् । यद्यपि पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकव्यापकताख्यप्रतियोगिकसंसर्गेण व्यापकतावच्छेदकसंसर्गतया परामर्शानवगाहित्वेनैव साध्यभानेन तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताविषयकपरामर्शस्यैव प्रतिबन्धिकाया पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेरभावस्यापि हेतुत्वेन व्यापकतानवच्छेदकसंसर्गेण साध्यावगाहिताया पक्षताया उपयोग, तथापि नैतदपि पक्षताया सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादनिर्वाहकतातिरिक्तार्थे पर्यवस्यतीति भाव । पक्षधर्मता = पक्षताविशिष्टधर्मिवृत्तिता, पक्षतेति यावत् । सिद्धसाधनपरिहाराय = सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादनिर्वाहाय । सिद्धसाधनं च = पक्षे साध्यवत्त्वनिश्चयस्तु । न स्वार्थानुमाने दोष = न स्वानुमित्सानिवृत्तिप्रयोजनकानुमितेः प्रतिबन्धक, नानुमित्साधीनानुमितेः प्रतिबन्धक इति यावत् । सिद्धिदशायां ह्यनुमितेः स्वसंशयनिवृत्तिफलकतया स्वार्थत्वासम्भव तत्फलविरहात्, एवञ्च वायुपन्यस्तप्रमाणेनानुमित्सुयानिती च्छाधीनाया अपि तस्य दोऽनुमितेः । नानुमितिमात्रहेतुनिवेशनी सा = न निखिलानुमितिषु विशिष्यापि हेतुतावती सत्त्वयात्मिका पक्षता, तेन पक्षताया. पक्षतात्वस्य वाऽनुगम्यनुमशक्यत्वयाऽनुमितित्वव्यापकजन्यतानिरूपितजनकताया क्वचिदपि पक्षताया परेणाप्यनङ्गीकार्यत्वेऽपि न क्षति । सिद्धिसत्त्वे यत्रानुमित्युत्पादो नेष्टस्तत्र तन्निर्वाहाय पक्षताया हेतुत्वं कल्प्यताम्, यत्र तु सिद्धिसत्त्वेऽप्यसाविष्टस्तत्र निर्वाह्याभावात्तस्या हेतुताकल्पनाऽसम्भव, एतेनानुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यापि तत्र हेतुत्वकल्पनाया अप्रामाणिकत्वं सूचितम्, वक्ष्यते चाधिकं पक्षताखण्डने । न वा तदा संशयात्मकपक्षता सम्भाव्यापीत्युपष्टम्भसङ्गति । निश्चितेऽप्यर्थेऽनुमितिरित्यत्र स्थलविशेषमुदाहरति मोक्षमाणैरिति । मुमुक्षुभिरित्यर्थं । मुचोऽकर्मकस्येति साधु । इष्यते इत्यन्वय । आगमेन = आगमाधीनशाब्दबोधेन । तृतीयार्थोऽभेद सम्प्लवघटकज्ञानेऽन्वेति । एवमग्रेऽपि । अनुमानेन = अनुमित्या । ध्यानात्प्रत्यक्षणेन = ध्यानाधीनसाक्षात्कारेण, यदाहु — "वेदान्तवाक्यजज्ञानभावनाजाऽपरोक्षधी" रिति । ध्यानं स्मृतिविशेषो न प्रमेति न तस्य प्रमाणसम्प्लवप्रयोजकत्वम्, यदाह "ध्यानादिभावं स्मृतिरेव लब्ध्वा चिन्तामणिस्वद्भिमतं स्मरति" । प्रमाणानां त्रिधात्मनि सम्प्लव = आत्मरूपसमानविषयकज्ञानप्रयोजकत्वमिति यावत् । स्वार्थं = स्वदुःखनिवृत्तिफलकम् । न्यायात्मकमेव ह्यनुमानं परार्थमिति भाव । प्रत्यक्षिकसिद्धनन्तरमनुमित्सयाऽनुमितिरित्यत्र तु न ग्रन्थकर्तुं स्वरस इति प्रत्यक्षखण्डने निवेदित-

प्रमाणानां सम्प्लवः स्वार्थमिष्यते" इति । एतेन संशययोग्यतापि निरस्ता ।

व्याप्यत्वमिति चेत्, किं वस्तुगत्या व्याप्यस्य स्वरूपेण परामर्शोऽनुमानम् ? व्याप्यतया वा ?; नाद्यः, अगृहीतव्याप्तिनापि धूमादिपरामर्शस्यानुमानताप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, व्याप्त्युल्लेखिनः प्रमाणस्यानुमानत्वप्रसङ्गात्, तस्यापि व्याप्यत्वग्राहिताया अवश्यं वक्तव्यत्वात् । अत एव द्वितीयतृतीयविशेषणे अपि निरस्ते, धारावाहिनि तथात्वापत्तेः । गृहीतव्याप्तिनापि च युगपदुभयग्रहणे 'द्वावेतौ व्याप्यव्यापकावि' तिपरामर्शस्यानुमानत्वप्रसङ्गात् । न च तदनुमानमेव, असन्दिग्धतया पक्षत्वाभावेन तद्धर्मस्य

मिति सा नोपाहृता । एतेनेति । सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमितेर्दर्शनेन तदभावघटितयोग्यताया अनुमितिसामान्ये हेतुताया असम्भवयुक्तिकत्वेनेत्यर्थः । संशययोग्यता = सिषाधयिषाभावविशिष्टसिद्ध्यभावः । बाधाभावस्येवानुमितिं प्रति पृथक्कारणता न कल्पनीयेत्यभिप्रायः । अत्र मते संशयस्य परामर्शं विना नाशस्थले संशयान्तरमनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणे न कल्पनीयमिति लाघवम् । यद्यपि संशयकारणतावादिमते बाधाभावस्यानुमितौ कारणतैव न कल्पनीया, बाधदशायां संशयासम्भवादिति समं लाघवम्, तथापि संशयान्तरस्योक्तस्थले कल्पनाऽनुभवविरोधेनापि शक्या निरस्कर्तुमित्याशयेन संशयकारणतां निरस्य मतस्यास्य निरास इत्यवधेयम् ।

व्याप्यत्वमिति । किमुत्त्वमिति प्रश्नवाक्यस्थमनुषज्यते । यद्यपि पक्षतायाः कस्याश्चिदनुमितिहेतुत्वमङ्गीकुर्वतां, धर्मिवृत्तिताविषयकत्वं न परामर्शे स्वीकार्यम्, तथापि सामान्यतो धर्मिवृत्तितानिवेशो व्याप्यत्वेनैव चरितार्थः, साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तावपि साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशस्यावश्यकत्वात्, विशिष्य तु तन्निवेशोऽनुगमस्यावश्यरक्षणीयतां मन्वानेनोद्धरणीय इति व्याप्तेरनुगमाभिमानिनोऽभिप्रायः । स्वरूपेण = धूमत्वादिना । परामर्शो निश्चयः । अगृहीतव्याप्तिनेति पुरुषपरम्, हेतौ तृतीया । व्याप्यविषयकधूमादिनिश्चयस्येति तु भावार्थः अनुमानताप्रसङ्गात् = अनुमित्युपधायकताप्रसङ्गात् । व्याकलितसामग्रीसत्त्वादिति भावः । एवमग्रेऽपि । अयमालोको वा धूमो वा सर्वथैव वह्निव्याप्य इति परामर्शोऽनुमित्यनुपधायकत्वप्रसङ्गस्याप्युपलक्षणमिदम् । 'व्याप्त्युल्लेखिन' इति । पक्षधर्मताऽनुल्लेखिन इति शेषः । तेन नेष्टापत्तेरवसरः । प्रमाणस्य = निश्चयस्य । तस्यापि = पक्षधर्मतानुल्लेखिनोऽपि । सपदेन व्याप्त्युल्लेखित्वेन परामर्शे "व्याप्यत्वग्राहिताया" इत्यस्यासंगतत्वापत्ते । वक्तव्यत्वादिति । नहि व्याप्तिविषयकत्वं पक्षधर्मताविषयकत्वव्याप्यम्, वह्निव्याप्यो धूम इत्यस्यापि प्रत्ययस्य जागरूकत्वादिति भावः । अतएव = वक्ष्यमाणादेव । द्वितीयेति । व्याप्तिप्रकारको द्वितीयो वा तृतीयो वा परामर्शोऽनुमानमित्यर्थः । धारेति । पक्षधर्मत्वानवगाहिन्यपि व्याप्यत्वगाहिनि ज्ञाने धारावहनस्थले द्वितीयत्वतृतीयत्वयोरुपपत्तेरितिभावः । ननु व्याप्तिधर्मिविशेषवृत्तितोभयवैशिष्ट्यमवगाहमानमेवं ज्ञानं द्वितीयादिशब्देन विवक्षितम्, अननुगमस्त्वनायत्या सोढव्य', आधुनिकस्तु प्रत्ययो महानसादौ न पक्षधर्मतामवगाहत इत्याशङ्क्याह गृहीतव्याप्तिनेति । इदं परामर्शस्य व्याप्यत्वावगाहित्वसम्पत्तये । युगपदिति परामर्शस्य सिद्धात्मकत्वोपपत्तये प्रसङ्गे इष्टापत्तिं परिहर्तुम् । उभयग्रहणे = व्याप्यव्यापकोभयविषयकज्ञानवति जने, इदमनुमानत्वघटकानुमितावन्वेति, तेन नास्य वैयर्थ्यम्, एवं हि पुरुषनिष्ठप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावः सूचितो भवति । किं चोभयग्रहणे इत्यस्योभयग्रहणसामग्रीदशायामित्यर्थः । एतावति धर्मिविशेषवृत्तितामानलाभाय । परामर्शाकारे तु नादरः । अनुमानं = अनुमित्युपधायकम् । असन्दिग्धतयेति । साध्यवत्त्वेनेत्यादिः । सिद्धसाधनवत् = साध्यवत्त्वेन निश्चिते धर्मिणि

हेतोः सिद्धसाधनवदपक्षधर्मत्वात्। स्वार्थानुमाने नायं दोष इति चेन्न, प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्या साक्षात्त्वासाक्षात्त्वविरोधापत्तेः। अव्यापकविषयत्वे सतीति चेन्न, व्याप्यत्वविप-

---

वर्तमानस्यैव। यद्यपि प्रकृतेऽपि साध्यवत्त्वेन निश्चितत्वम्, तथानिश्चितेऽपि चासन्दिग्धत्वम्, तथापि साध्यवत्तयाऽसन्दिग्धत्वेन निश्चितत्वेन च भेदमभिप्रेत्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः सिद्ध्यभावात्मिकायाः संशयात्मिकायाश्च पक्षतायाः पार्थक्यनिबन्धनः प्रकृते तदुभयाभावे पर्यवस्यति। स्वार्थानुमाने नायं दोष इति। अनुमित्सास्थले संशयादिविरहोऽनुमितेरनुत्पादप्रयोजको नेत्यर्थः। उक्तरीत्या सिद्धिविरहेण तत्र पक्षताया हेतुत्वस्याकल्पनीयत्वादिति भावः। प्रत्यक्षेति। इन्द्रियसन्निकृष्टविषयके स्थाणुत्वपुरुषत्वकोटरादिमानयमित्यादिव्याप्तिधर्मिविशेषवृत्तिसाधनजं ज्ञानमित्यादिः। साक्षात्त्वेत्यादि। साक्षात्त्वासाक्षात्त्वयोर्विरुद्धयोरेकविषयकत्वावच्छेदेनापत्तेरित्यर्थः। पक्षताया अनुमितिहेतुत्वे तु तदजन्यतया प्रकृतज्ञाने नानुमितित्वसम्भवः। नन्विन्द्रियजत्वेन न प्रत्यक्षत्वापादनसम्भवः, व्यापकत्वानापादकत्वात्, इन्द्रियत्वावच्छिन्नजनकताकज्ञानत्वं तु तत्र प्रत्यक्षत्वनिर्णयेनैव निर्णेयम्, प्रत्यक्षत्वेनेन्द्रियत्वेन च कार्यकारणभावात्। साक्षात्करोमीत्याद्यनुव्यवसायस्यैव तत्र प्रत्यक्षत्वनिर्णायकत्वमितिचेत्, अनुमितिसामग्रीसत्त्वग्रहे तादृशानुव्यवसायस्य प्रामाण्यानिश्चयात्, अनुव्यवसायः सर्वः प्रमैवेति हि न राजाज्ञा, अतएवानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य स्थलविशेषे पक्षतागाद्यर्थं भ्रमत्वमभ्यधायीति चेन्न; एवं सति तादृशज्ञानेऽनुमितित्वस्याप्यनापत्तेः, न हि परामर्शजन्यत्वेन तत्, तस्य व्यापकत्वात्, अत एव व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताकज्ञानत्वेनापि न तत्, तस्यापि स्मृतिविशेषेऽपि वर्तमानत्वेन व्यापकत्वात्, व्याप्तिज्ञानकरणकत्वं त्वनुमितात्वसम्भावितमित्युक्तं करणत्वखण्डने, अप्रयोजकत्वञ्चानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्य प्रकृते प्रामाण्यसमर्थनं विना शक्योद्भावनम्। तादृशजनकताकानुभवत्वं यद्यपि व्याप्यमनुमितित्वस्य, तथापि प्रकृतानुभवेऽनुमितित्वसिद्धिं विना तादृशनिश्चयत्वेन कारणता तत्र कथं ग्रहीतव्या, अनुमिनोमीत्यनुव्यवसाये प्रामाण्यनिश्चयासम्भवस्य प्रत्यक्षसामग्रीसद्भावग्रहप्रयुक्तस्य त्वदुक्तरीत्यैव वक्तुं शक्यत्वात्, एवं च समानसमाधानमेवेदम्। तस्मात्स कीदृशोऽनुव्यवसायः प्रमात्मकः सन् प्रामाणिक इति सर्वथानिर्वाच्यमेव। अथैवमनुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमित्साया एव वा तत्र पक्षतात्वं परिकल्प्य तज्जन्यत्वे प्रकृतज्ञानेऽनुमितित्वमेव मन्यताम्, तदेतदप्युक्तं 'स्वार्थानुमाने' इत्यनेन, अनुमित्सास्थले तस्या एव पक्षतात्वेनासन्दिग्धत्वं सिद्धत्वं वाऽऽदायापक्षधर्मत्वं नेति तदर्थः, अनुमित्सा तु सिषाधयिषाप्रकारकपरामर्शस्येष्टसाधनताविषयकत्वे तदुत्तरभाविनी, अन्यथा तु तदव्यवहितप्राक्क्षणभाविनी वा तत्सम्भवत्वनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणे, यद्यपि भिन्नविषये प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्याः प्राबल्यम्, अन्यथा परामर्शानन्तरं तदनुव्यवसाय एव स्यात्, नत्वनुमितिः, तथापि प्रकृते इच्छाघटितत्वेन प्राबल्यसम्भवः, अनुमित्साया विरहे तु प्रकृतज्ञाने प्रत्यक्षनिश्चयत्वमेवेतिचेदनुमित्साजन्यत्वादेरपि तद्विषयकत्वाद्यादिवृत्तित्वा व्यापकत्वेनानुमितित्वानापादकत्वात्। न वा साध्यादिभेदभिन्नमूर्तिकपक्षताया अननुगमे पक्षतात्वेनानुमितित्वेन च कार्यकारणभावोऽपि। विशिष्यकार्यकारणभावश्च न प्रकृतज्ञानेऽनुमितित्वसिद्धिं विना निर्वहनीय इत्यन्योन्याश्रयः। न स्वप्रकाशवादोदितदिशाऽनुव्यवसायं निराकृत्य नित्यं साक्षिणं ज्ञानमात्रं स्वीकृत्य परामर्शानन्तरमनुव्यवसायापत्त्याऽनुमितिसामग्र्या प्राबल्यमितिरीति। न चोत्तेजकाभावविशिष्टत्वनिबन्धघटितत्वेनैव परिभाषितानुमित्याऽनुमितिसामग्री निविशतेऽपि। अत एव ज्ञानस्य स्वविषयकेच्छानधीनत्वेन तद्विषयापादनमात्रप्रयोजकत्वेन

यत्त्वाभावप्रसङ्गात्, व्याप्यत्वं हि सप्रतियोगिकग्रहणम्, तथाचैतस्य व्याप्यमिदमिति गृह्यते, तथा च सति व्यापकस्यापि विशेषणस्य ग्रहणमवश्यं वक्तव्यम्, अन्यथा विशिष्टग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात्। विशेषतो व्यापकाविषयत्वे सतीति चेन्, अग्निधूमौ व्याप्ताविस्याप्तोपदेशाद्वा, पूर्वं भूयोगृहीतवह्निधूमसाहचर्यस्य वह्निधूमाग्रहणकाले

साध्यताव्यविषयताविरहिणि तस्मिन् न विधेयतामनुमन्यन्ते प्राभमीमांसकाः। अत एवाहार्यवृत्तेरपि न ज्ञानत्वम्, अनुमितावित्यधर्माश्रयकल्पनं तु प्रक्रियामात्रम्, सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे एव विवादे च सुतरामित्यादिकं लघुचन्द्रिकायां तृतीयपरिच्छेदेऽभिहितम्। वक्ष्यते चाधिकम्। न चानुमित्साऽस्तीत्येतावतैव तदुत्तरवर्तिज्ञाने विशेषदर्शनजेऽनुमितित्वं स्यात्, ज्ञानगतविशेषाणामिच्छानुरोधित्वे मानाभावात्। यदि चानुमित्सास्थलेऽनुभव एवानुमितौ प्रमाणतयोपन्यस्यते, तदेन्द्रियार्थसन्निकर्षादिरूपलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे तत्र प्रत्यक्षत्वेऽपि नानुभव इति वक्तुमशक्यमेव, तदेतदप्युक्तं 'प्रत्यक्षलक्षणोपपत्त्ये'ति, लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीसत्तयेत्यर्थ इति। अव्यापकेत्यादि। तद्विषयकत्वे सति तन्निरूपितव्याप्तिप्रकारकधर्मिविशेषवृत्तितानिश्चयोऽनुमानमिति सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्य नानुमित्युपधायकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। सप्रतियोगिकग्रहणं = व्यापकज्ञानाधीनज्ञानकम्। विशेषणस्य = निरूपकस्य घटकस्य वा। विशेषतः = धर्मिविशेषवृत्तितया। तथा च तत्साध्यनिरूपितव्याप्तिनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वा तल्लिङ्गनिष्ठविषयतया निरूपिता तत्साध्यनिष्ठविषयतया च साक्षादनिरूपिता या धर्मिविशेषनिष्ठविषयता तच्छालिनिश्चयोऽनुमानम्, एवञ्च व्याप्तिनिरूपकतया साध्यावगाहित्वेऽपि परामर्शस्य नोक्तासम्भव इति भावः। अत्र सिध्यात्मकपरामर्शादनुमित्यापत्तेर्वारणेऽपि परामर्शात्पूर्वमुत्तरं वा सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्सां विनाऽनुमित्यापत्ते र्वारणाय भवता पक्षतायाः स्वातन्त्र्येणानुमितिहेतुताया अवश्यवाच्यतयोक्तरीत्या परामर्शे सिध्यानात्मकत्वनिवेशो विफल', सिध्यात्मकपरामर्शादपि लौकिकप्रत्यक्षसामग्रीविरहदशायामनुमित्सयाऽनुमितेरिष्टत्वेन तदनुपपत्तिश्चेति दूषणं स्फुटत्वादुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह अग्निधूमाविति। व्याप्तौ = एकव्याप्तिनिरूपकाश्रयौ। आप्तोपदेशाद्वेति। जायमानेत्यनेनान्वयः। व्याप्तिग्रहो हि सहचारदर्शनाधीनो वाऽन्यथा वा, तत्र द्वितीयमभिधाय प्रथममाह पूर्वमिति। यद्यपि व्यभिचाराग्रहसहकृतस्य सहचारग्रहमात्रस्य व्याप्तिग्राहकत्वेन भूयस्त्वमकिञ्चित्करम्, गृहीताप्याद्यापादकव्याप्तिकस्य च वक्ष्यमाणविमर्शपदार्थकर्तावतारस्यापि प्रथमदर्शनेनैव सम्भवात्, तथाप्येकत्र सहचारदर्शनसत्त्वेऽपि स्थलान्तरान्तर्भावेण व्यभिचारशङ्कास्थले द्वितीयादिसहचारदर्शनस्योपयोगमभिप्रेत्य तदुक्तम्। ग्रहीति। पक्षे इत्यादिः। अन्यथा व्याप्तिज्ञानस्य हेतुसाध्याज्ञानेऽसम्भवेनासङ्गतेः। यद्यपि परामर्शस्य सिद्ध्यनात्मकत्वसम्पत्तये पक्षे साध्याप्रतीत्यभिधानमेवोपयुज्यते तथापि पक्षे हेतोरग्रहणाभिधानमापादनीयेऽर्थे इष्टापत्तिं परिहर्तुम्। धर्मिविशेषवृत्तिताविषयकत्वस्य परामर्शे निविष्टत्वेऽपि मत्पक्षस्यचिद्धर्मिणो विवक्षानातिप्रसङ्गं भङ्क्तुमलम्। प्रातिस्विकरूपेण तद्विवक्षायां ▮ वक्ष्यत्यननुगमम्। अन्वयस्तु तदग्रहणस्य जायमानेत्यनेन, तेन पक्षद्वयसाधारण्यसम्भवः। विमर्श = धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादित्यादिकस्तर्कः। आप्तोपदेशाद्वा विमर्शाद्वा व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्यादित्येतावदुक्तयैव पञ्चम्या अर्थान्तरार्थकतया निर्वाहेऽपि जायमानव्याप्तिग्रहणस्येत्यस्य बहुव्रीहिणा पुरुषपरस्योक्तिर्येऽस्य तादृशः परामर्शस्तस्यैवानुमित्यापत्तिलाभाय। अन्येषां तु शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शानुकारितैव। एवमग्रे 'प्रत्यभिज्ञानानन्तरे' त्यत्रापि द्रष्टव्यम्। व्याप्यपरामर्शः = वह्निव्याप्यो धूमो महानसादिष्वस्तीति निश्चयः। प्रथमग्रहणे = तदनिश्चये। प्रत्यभिज्ञानं यदि तत्तामप्यवगाह-

विमर्शवशाद्वा जायमानव्याप्तिग्रहणस्य व्याप्यपरामर्शोऽनुमानं स्यात्। न परामर्शः प्रत्ययमात्र येन प्रथमग्रहणे प्रसङ्गः स्यात्, किन्नाम प्रत्यभिज्ञानमितिचेन्न, विचाराद्वाप्तोपदेशाद्वा प्रतीत्य व्याप्तिं पुनराप्तोपदेशाद्विचारान्तराद्वा 'यैव मया व्याप्तिर्गृहीता सैवेय' मिति प्रत्यभिजानानस्य व्याप्तिज्ञानमनुमानं स्यात् । विशेषतो व्याप्यविषयत्वे सतीति चेन्न, अव्यापकत्वप्रसङ्गात्, एकव्यक्तिविषयत्वस्य व्यक्त्यन्तरेऽसम्भवात्, सामान्यतो व्यक्तिविषयत्वस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् ।

मानं ज्ञानं विवक्षितं तदा तत्तावगाहित्वं तस्य व्याप्त्यंशमादायापि सम्भवदतिप्रसक्तिवारणस्य नेष्टे, इत्याशयेनाह विचारादित्यादि । विचारात् = उक्ततर्कात् । विचारान्तरादित्यन्तरपदं व्यक्तिभेदाभिप्रायेणैवाऽऽकारभेदाभिप्रायेणापि सम्भवति । सैवेति । साध्याभाववदवृत्तित्वस्य स्वव्यापकसमानाधिकरणधूमत्वादेर्वा व्याप्तेरैक्यसम्भव इति भाव । उदासीनेऽपि तत्तावगाहिज्ञानमुपादाय हेतौ तादृशत्वावगाहित्वविवक्षायामपक्षवृत्तिधूमे एव तादृशत्वावगाहिज्ञानमादायातिप्रसङ्गस्योपलक्षणमिदम् । इयम् = महानसादिगतधूमगता । प्रत्यभिज्ञानपदेन यत्स्वाभिप्रेतं तदाह विशेषत इति । यत्रुद्देश्यकाऽनुमितिरिष्टा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तद्वृत्तित्वयेत्यर्थः । सतीति । विशेषतो व्यापकाविषयकनिश्चयोऽनुमानमिति विपरिणामादिनाऽनुपश्नीयम् । तथा च पर्वतोद्देश्यकवह्निसाध्यकानुमा प्रति पर्वतोवह्निव्याप्यधूमवानितिनिश्चयो हेतुः, लिङ्गान्तरविषयपरामर्शमादाय व्यभिचारस्तु वारणीयोऽन्यथ हितोत्तरत्वनिवेशेनैव, अनुमित्युपधायकत्वं तु तादृशनिश्चयस्य पक्षताविशेषसहकृतस्यैवेति भाव' । कार्यमात्रवृत्तिधर्मस्यानुमितित्वस्याकस्मिकत्वप्रसक्तिव्युदस्तयेऽनुगतानतिप्रसक्तधर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतायास्तत्रावश्योपेयतयाऽननुगमस्यैव्युमशक्यत्वमेव प्रसङ्ग इति माह अव्यापकत्वेति । ननु विशेषकार्यकारणभावोपगमेऽपि सामान्यघटितविशेषस्यैव कार्यतावच्छेद', कत्वाच्च सामान्यस्याकस्मिकत्वापात इत्याशङ्कां शमयितुं मोक्तकार्यकारणदले पक्षसाध्यादिव्यक्तिविशेषो यदि निविशते तदाह एकेति । पर्वतवह्न्यादिव्यक्तिविशेषनिष्ठस्यानुमितिपरामर्शविषयत्वस्य पर्वतवह्न्यादिव्यक्त्यन्तरेऽसम्भवेन नैकधर्मावच्छिन्नपक्षकादिस्थलेऽप्यनुगतकार्यकारणभावनिर्वाह इत्यर्थः । यत्तुनत्तु सामान्यघटितविशेषस्य कार्यतावच्छेदकतयैवाकस्मिकत्वस्य परिहारोपगमे सामान्यकार्यकारणभावनिरूपणस्य सर्वत्रैव तार्किकाणां वैयर्थ्यप्रसङ्ग, एव व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्री व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्या सवलितैव कार्यजननी, साऽपि व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्या समेतैव, व्यापकधर्मविरहिणो व्याप्यस्यैव निर्विशेषस्य सामान्यस्याप्यसम्भवत्वादित्याद्यभिधानस्यापीति द्रष्टव्यम् । अधिकं त्वनुपदं वक्ष्यते । पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन हेतुतोक्तौ त्वाह सामान्यत इति । सामान्यधर्मावच्छिन्नत्वेनेत्यर्थः । अतिप्रसञ्जकत्वादिति । पर्वतविशेषादिपक्षकवह्निविशेषादिसाध्यकानुमित्यवच्छेदकत्वादिविषयकपरामर्शस्य कारणत्वप्रसङ्गात्, अधिकं त्ववितन्यायेन तत्राप्युद्देश्यतादौ पर्वतत्वावच्छिन्नत्वस्य विधेयतादौ च वह्नित्वावच्छिन्नत्वस्य सत्त्वात्, इतरवारकपर्याप्तिनिवेशेऽनवच्छिन्नप्रसङ्गस्य निवेशितदोषमात्रस्य स्तम्भस्तम्भखण्डने भावेदितत्वात् । किञ्चान्याधिकरणवृत्तितादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्यन्याधिकरणवृत्तितादृशनिश्चयत्वाश्रयस्य कारणत्वप्रसङ्गात् । न चैकाधिकरणानुयोगिकसमवाय-

सम्बन्धेन कार्यकारणभावः, सामान्यत एकत्वस्याव्यावर्तकत्वात्, तद्व्यक्त्यनुयोगिकसमवायविवक्षाया तु नैकधर्मावच्छिन्नपक्षकादिस्थलेऽपि कार्यकारणभावानुगमः । अपि च सर्वत्र पक्षविशेष्यकादेव परामर्शादनुमितिरिति तावच्छपथैकप्रमाणकमेव, तथा च व्याप्यविशेष्यकस्यापि परामर्शस्यानुगमाय यतनीयम्, नच—वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेनानुगमः, एवञ्च हेतुतावच्छेदकानवगाहिनोऽपि पर्वतो वह्निव्याप्यवानित्यादेः परामर्शस्य सङ्ग्रह इति—वाच्यम्, आलोकलिङ्गकानुमितीच्छायां तल्लिङ्गकपरामर्शसत्त्वेऽपि धूमलिङ्गकपरामर्शात्सिद्धिदशाया मनुमित्यापत्तेः । एतेन—वह्निव्याप्यधूमत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयोत्तरपर्वतत्वावच्छिन्नपक्षकवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमां प्रति तादृशनिश्चयत्वेन हेतुतेति—परास्तम्, सिद्धिदशायां वह्निव्याप्यधूमविशेष्यकपर्वतप्रकारकनिश्चयोत्तरानुमितिर्जायतामितीच्छातस्तादृशनिश्चयाभावेऽपि वह्निव्याप्यधूमप्रकारकपर्वतविशेष्यकनिश्चयादनुमित्यापत्तेः । पक्षताघटको यादृशनिश्चयस्तादृशनिश्चयोत्तरप्रकृतपक्षसाध्यकानुमितित्वस्यैव तादृशनिश्चयघटितपक्षताजन्यतावच्छेदकत्वोपगमेऽपि सिद्धेरनुमितिसामान्यस्य बाधाभावस्थले पक्षविशेष्यकव्याप्यविशेष्यकनिश्चयद्वयघटितापेक्षितपक्षताद्वयस्य विशेष्याभानप्रयुक्तस्य तत्तेनैकविधपरामर्शस्योभयविधपरामर्शजन्यतावच्छेदकपक्षविशेष्यकसाध्यविशेष्यकनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नयोरापत्तेरिति लिङ्गविशेष्यकपरामर्शस्य पक्षविशेष्यकपरामर्शस्य च तत्तन्निश्चयघटितोक्तप्रकृतपक्षसाध्यकानुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकं वाच्यमिति नानुगमः ।

अथ—स्वत्वघटितैव पक्षताया अनुमाहेतुतेति कथितापत्त्यसम्भवेन वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्ननिष्ठतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेनानुगमो निराबाधः, व्याप्यतावच्छेदकसम्बन्ध एव ■ वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतावच्छेदकसम्बन्ध इति नान्यान्यसम्बन्धेन व्याप्यवान् पर्वतधर्मतावगाहनानपरामर्शादनुमित्यापत्तिः । विशेष्यतायाः सम्बन्धानवच्छिन्नत्वेन वह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नविशेष्यताकपरामर्शानुपग्रहस्तु न चोदनीयः, घटोऽभूतलवृत्तिरितिबुद्धिं प्रति संयोगेन घटवद्भूतलं संयोगेन घटवान् पट इत्यादिनिश्चयानां संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायां लाघवेन प्रकारतायामिव संयोगेन घटवद्भूतलं घटवद्भूतलमित्यादिनिश्चयानां संयोगेनानधिकरणं भूतलमितिमितिं प्रति संयोगसम्बन्धावच्छिन्नभूतलत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायां लाघवेन विशेष्यतायामपि सम्बन्धावच्छिन्नत्वसम्भवात् । पुरस्कर्तव्यो वा हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्ना हेतुतावच्छेदकसम्बन्धान्यसम्बन्धानवच्छिन्ना या या व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयता तन्निरूपिता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारताभिन्ना हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतान्यसम्बन्धानवच्छिन्ना या या धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयता तच्छालिनिश्चयत्वेन हेतुतानुगमप्रकारः । अन्तरा भासमानपदार्थनिष्ठप्रकारताविशेष्यतयोस्तु नैक्यमपि त्ववच्छेद्यावच्छेदकभाव इत्यन्यत्र द्रष्टव्यम्, तेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवान् देश इति परामर्शस्य पर्वतनिष्ठप्रकारताविशेष्यतयोरैक्यमादाय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयतासम्बन्धानवच्छिन्नप्रकारताभिन्नत्वस्य पर्वतनिष्ठविशेष्यतायां सत्त्वात्प्रयुक्तोऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गोऽनवकाश एव इति । नेदं चारु । साध्याभाववद्वृत्तित्वघटितान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसामानाधिकरण्यस्य साध्याभाववत्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया व्याप्तेनैकविधत्वेन विशिष्यैव निवेशे तेषामननुगमस्य तथाप्यसम्भवात्, व्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वेनानुगमस्तु व्यभिचारस्यापि नैकविधत्वेन नाद्रियन्तेऽन्ये, व्याप्तिधीविरोधिधीविषयत्वेन तदनुगमेऽन्योन्याश्रयः । यत्तु प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितानां साध्याभावघटितव्याप्तिलक्षणानामन्यतमतया प्रतियोग्यवृत्तित्वघटितत्वात् एवमुभय-

भेदघटितव्यापकताज्ञानमेवानुमितिहेतुतापदेऽभिषिञ्चति, यो वा कारणतावच्छेदकस्य कल्पनायाश्च लाघवात् साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानस्यैवानुमाजनकतामनुमनुते, स प्रतिपादनीयः, नहि कस्याप्यत्यन्ताभावघटितव्यापकताज्ञानं कदापि चानुमितिनिर्मकर्तात्वसर्वांशेन वक्तुं शक्यम् । कथमन्यथा व्याप्त्यनुगमग्रन्थे प्राचीनास्तज्ज्ञानेनानुमितेरानुभविकत्वं वदेयुः । एवञ्च व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकतायां लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वाभावादावपि न ग्रन्थवस्यानसम्भव । एतेन—व्यापकताज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे ज्ञानत्वत्वादिना ज्ञानत्वादेर्व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहे ज्ञानादिमानित्यनुमितिर्न स्यात्, स्याच्च ज्ञानत्ववत्त्वानित्येवानुमितिः, पक्षधर्मतावच्छेदकत्वग्रहस्तेन रूपेण साध्यतावच्छेदकस्यानुमितिगोचरत्वनियमादिति—निरस्तम्, कथितरीत्या व्यापकताज्ञानेऽनुमित्याधायकत्वस्यानुभविकत्वे "को हि हस्तगतं पादगतं करोति" इतिन्यायेन 'ज्ञानादिमानि'त्यनुमितेरुपपादने भवद्भिरवश्यं यतनीयत्वात्, अन्यथाऽपरीक्षकत्वापत्तेः । निरवच्छेदवह्नित्वेन प्रतियोगित्वेऽपि वह्नित्वेनाप्रतियोगितामनुमत्य स्वरूपतः साध्यतावच्छेदकभानेनापि सम्भवन् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्ने हेतुमन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमित्यादिकं समाधानमन्यत्रेति नास्माभिः परिश्रमणीयम् । एवं च निश्चयत्वव्यधिकरणस्याऽप्यननुगमोऽनुसन्धेयः, तत्र व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रवेशात्, तथाहि—जातिमात्रस्य निरस्तत्वेन निश्चयत्वस्य जातितया वक्तुमशक्यत्वेन तदभावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वस्यैव तदात्मकतया वचनीयत्वेन धर्मिप्रकारकस्य व्याप्यप्रकारकस्य चैकरूप्याय हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नाभावप्रकारत्वानिरूपितया हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नया व्याप्यतावच्छिन्नविषयतया निरूपिता या हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकव्याप्यत्वावच्छिन्नाभावप्रकारत्वानिरूपिता हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाधेयत्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताभिन्नधर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविषयता तच्छालिज्ञानत्वं निश्चयत्वं विवक्षणीयम्, नचैतत्तुक्रमणासिकया व्याप्यत्वानामनुगमस्सम्भवेऽनुगमः सम्भवति, एवं पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्यधूमवदभावावगाहिनिश्चयापर्वते पक्षसामानाधिकरण्येनानुमितेरभावात् पर्वतत्वावच्छेदेन च तदनुपपत्त्या सामानाधिकरण्येनावच्छेदकावच्छेदेन चानुमितौ विलक्षण एव कार्यकारणभाव इति नानुगम ।

किञ्च वह्निव्याप्यालोकवानयं पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवांश्चेति संशयादनुमित्युत्पत्तये व्याप्यत्वावच्छिन्नाभावप्रकारकत्वानिरूपितत्वं अथवा व्याप्यत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावप्रकारत्वानिरूपितत्वमेव विवक्षणीयम्, सति चैव यदि कश्चित् 'वह्निव्याप्यधूमवानयमेति संशयानस्य तेऽद्य कुतो नानुमितिरुत्पन्ना, वह्निव्याप्यत्वपर्याप्तावच्छेदकताकप्रतियोगिताकाभावाप्रकारकज्ञानस्य सत्त्वादिति ब्रूयात्, तं कथं प्रतिविधातव्यः ? । तादृशप्रतियोगिताकाभावप्रकारकत्वं स्वज्ञानेऽस्त्येव, किन्तु स्वयं न ज्ञायते इत्येव प्रतिविधेयमिति चेद्धन्त सत्ये ! एवं प्रतिविधातुर्भवतो वा साम्यम्, तादृशप्रष्टुर्वेति निर्णयाय न प्रभविष्यतो यतम् । न हि स्वज्ञानविषयं न जानाति भवांस्तु तं कल्पयतीति कोऽयं मन्यप्रभावः, नहि जानन् 'जानामी'ति जानन् वा 'न जानामी'ति कश्चिदनुव्यवस्यति, ज्ञानस्वाभाव्यभङ्गप्रसङ्गात् । एवञ्च सति सति बाधेऽनुमित्यनुत्पत्त्यनुपपत्तिरत्र प्रयोक्तव्या । तस्मादनिर्वचनीयतयैव सततः नास्त्यनुगत इति दर्शयितव्येति साधु, समाधानान्तरन्तु प्रतारणामात्रमेवेति दिक्मि । एवमप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वनिवेशस्याप्यावश्यकत्वेन तदादायाप्यननुगमो द्रष्टव्यः, अप्रामाण्यं हि प्रमाण्याभाव. प्रमाभेदो भ्रमत्वञ्चेत्यनेकविधम्, एवं भ्रमत्वप्रमात्वयोरपि नैकैकविधत्वम्, एवञ्च सर्वेषामप्रमात्वानामनुगमकं न किञ्चिद्रूपम् । न वा सामान्यतोऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वमित्येव साधुरिति, क्वचिदपि गृहीताप्रामाण्यकस्यापि तद्गृहीतस्य ज्ञानस्य गृहीताप्रामाण्यकाप्रामाण्यज्ञानास्क-

रिञ्च, धूमवत्त्वादेर्यदाकदाचिदग्निमत्त्वं वा प्रतीयते तदानीं वाऽग्निमत्त्वं पर्वतादेः, नाद्यः, तदानीमिवान्यदाप्यग्न्यर्थिप्रवृत्तेस्तत्र प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः, तदानीमग्निमत्तया व्याप्तत्वानवगमात् । तदेति धूमकालोऽपेक्षित इति चेन्न, क्वचिद्देशेऽन्यदापि धूमस्यावस्थानमस्तीति कालान्तरस्यापि धूमकालत्वात् । तद्धूमकालोऽपेक्षित इति चेन्न, तच्छब्दस्य व्यक्तिविशेषवचनत्वेऽप्रतीतव्याप्तिकत्वम्, यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे चोक्तदोषा-

सम्भवेनोक्तदोषनिरासानुपपत्तेः, मवा स्वावच्छिन्ननन्यताकजनकत्वं स्वस्मिन् सुलभमाऽऽयातम्, यथाहि कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानाधीनत्वेनान्योन्याश्रयात्कार्योत्पादस्य कारणतावच्छेदकान्तःपातिता न सर्वथानुमता, अत एव कार्यघटितरूपेणापि कारणतायामन्यथासिद्धिः सामान्यलक्षणाजागदीश्यामभिहिता, अत एवानुमित्यनुकूलाग्निमत्त्वेन न कारणता, तथा कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाधीनत्वेन स्वावच्छिन्नस्य च स्वाधीनत्वे स्वस्यापि स्वसमवोऽन्यरप्रसङ्गेन कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वं नानुमन्तव्यम् नहि घटत्ववद्दण्डत्वमपि दण्डत्वेन प्रयुज्यते । एवञ्च स्वं यदि स्वावच्छिन्नजनकं स्यात् तर्हि भिन्नं स्यादित्यनौपाधिक एव प्रसङ्ग । एतेनैवाशुभयेन कारणस्य कार्यतावच्छेदकत्वानुपगमं मङ्गलवादे दिनकरोऽपि जगाद । अन्यथा तत्क्षणाव्यवहितोत्तरकार्यं प्रति तत्क्षणस्य कारणत्वभिन्यव्याप्यात्मता बहुविघ्नव्यापत्तेः, मानेदितश्चैतत्पुरा खण्डनखण्डनेऽपीति । एतेन तत्परामर्शनाशकानुमिति प्रति तत्परामर्शं कारणमिति निरस्तम्, नाशकत्वं च यदि नाशोपधानम्, तदा परामर्शस्याद्याया कदाप्यनुमितिर्न स्यात्, यदि तु नाशस्वरूपयोग्यत्वं तदा प्रतियोगितासम्बन्धेन तत्तन्नाशं प्रति स्वाव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेन योग्यविभुविशेषगुणत्वेन ज्ञानत्वेच्छात्वादिप्रत्येकरूपेण वा तादात्म्यत्वस्वीकारादव्यभिचरितत्वं कार्यकारणभावस्य तदवस्थम् । तत्तत्परामर्शनाशकत्वस्यैव तादृशयोग्यतावच्छेदकत्वोपगमे गौरवाश्रयाद्यादिकमप्यूहनीयमिति शम् ।

स्वरूपयोग्यत्वेनैव कार्यकारणभावोपगमो यद्यपि सामान्यस्यालीकत्ववादिनामेव शोभते, अन्यथासिद्धस्यापि कारणत्वप्रसङ्गश्च, तथाप्यनुपेक्षणीय दोषान्तरं प्रतिपादयितुमाह किञ्चेत्यादि । धूमवत्त्वादे = धूमादिलिङ्गपरामर्शात् । यदा कदाचित् = कालविशेषानवच्छिन्नम् । तदानीं = तत्तद्धूमादिकालावच्छिन्नम् । तदानीं = तत्तद्धूमादिकाले । अन्यदा = तत्तद्धूमाद्यभावकाले । तत्र = पर्वतादौ । प्रसङ्गादिति । नहि ज्ञानाना व्याधिकरणक्षणावच्छेदेनैव प्रवर्तकत्वनियमः, भाविसाध्यकानुमानादौ व्यभिचारात्, किन्तु कालविशेषानवच्छिन्नतया साध्यवत्तानवगाहने नियामकविरहादन्यदेव तदानीमपि प्रवृत्तिर्न स्यात्, तदानीमिवान्यदापि वा स्यात्, अन्यदाप्रवृत्तिः पुनरिदानीन्तनानुमित्यधीनस्मृतिनिबन्धनेत्यप्रदेतदिति भावः । तदानीमग्निमत्तया = तत्तद्धूमादिकालावच्छिन्नत्वविशिष्टसंयोगेनाग्निना । तत्तद्धूमादाविति शेषः, शुद्धसंयोग एव साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध इति भावः । ननु कोऽत्राभिप्रायः, आत्मविशिष्टसंयोगस्यैव साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वे याशङ्कते तदेतीति । अपेक्षित = सामानाधिकरण्यघटकसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धे विशेषणतया विवक्षित । एतादृशसामानाधिकरण्यघटितव्याप्तेरभिलापकं वाक्यं 'यदा यत्र धूमस्तदा तत्र वह्निरि'ति दर्शयितुं तदेत्युक्तम् । धूमकालशब्देन धूमसामान्यकालो विवक्षित, किं वा तद्धूमकाल आद्ये पक्षधर्मतावलेन पर्वतीयधूमकालिकवह्निसिद्धिपर्यवसानेऽपि कालान्तरेऽपि पर्वते धूमसत्त्वेन तादृशसिद्धेरसम्भवात्तस्याऽनुमित्यन्तरमन्तरेणैव प्रवृत्तेरापत्तेः, कालान्तरीणधूमकालिकवह्निमानभावाय परार्थेऽर्थान्तरं वाक्योद्भावनमित्यभिप्रेत्याह क्वचिद्देश इति । इदानीं पक्षतावलिप्रतिद्वितीयः । नन न पक्षधर्मतावल्य गतिरस्ति । कालघटितव्याप्त्यग्रहदशायां का गतिरित्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयमाशङ्कते तद्धूमेत्यादि । तत्रापि अननुगमपक्षे आह तच्छब्दस्येति । अप्रतीतेति ।

पत्तिः । हेतोः पक्षधर्मतयाप्यपर्वतादिधर्मः साध्यो मा भूत्ततस्तु कालान्तरे किन्न स्यात्, तं कालमन्तर्भाव्य पक्षत्वे कथं पश्चान्निष्कम्पं प्रवर्तेत । तद्धूमकालच्छेदंशतः स्ववृत्तिः । इत्यनुमितिपरामर्शयोः खण्डनम् ।

व्याप्यव्यापकभावस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेणैव ग्राह्यत्वात्, धूमविशेषकालावच्छिन्नसंयोगस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वे च तदसम्भवादिति भावः । तत्राया अनुगमपक्षे आह यत्किञ्चिद्व्यक्तिवचनत्वे इति । धूमसामान्यपरत्वे इत्यर्थः । वस्तुतस्तु तत्रादेर्नानुगमसम्भव इत्यभाणि लक्षणप्रयोजनखण्डने । नन्वेवं सामानाधिकरण्ये विशिष्टसंयोगस्य प्रवेशेन तत्तद्धूमकालावच्छिन्नवह्निसिद्ध्यसम्भवेऽपि पक्षधर्मता बलात्तत्सम्भव इति निगूढाभिप्रायिकामाशङ्कां निगूढाभिप्रायेणैव शमयति हेतोरिति । पक्षधर्मतयेति । पर्वतादिधर्मिविशेषवृत्तित्वज्ञानेन बाधाद्यभावसहकारेण चेत्यर्थः । मा भूत् = मा सैत्सीत् । ततस्तु कालान्तरे = तद्धूमकालान्यकालावच्छिन्नतया, तद्धूमकालानवच्छिन्नतयेति यावत् । स्यात् = सिद्ध्येत्, पर्वतादेरेव पक्षतावच्छेदकत्वे पक्षधर्मताबलात्तद्धूमकालावच्छिन्नतया सिद्धिः साध्यस्यासम्भविनीति भाव । ननु स्यादेवं यदि पर्वतत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वं स्यात्, वस्तुगत्या परामर्शस्यानुमितेर्वाऽधिकरणीभूतो यः क्षणस्तस्यापि पक्षतावच्छेदकत्वे तु तदवच्छिन्नत्वस्य साध्ये भानसम्भव, उद्देश्यतावच्छेदकस्य यः कालस्तदवच्छिन्नत्वभानं विधेये यद्यपि न नवीनसम्मतम्, मानाभावात्, विभिन्नकालीनोद्देश्यतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितेः प्रमात्वप्रसङ्गस्य विधेये समानकालीनत्वनियतस्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकोद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वभानोपगमेनैव वारितत्वात्, अत एव लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानमभ्युपेत्य नात्र प्रत्यवस्थानमाश्रियते, तावतापि धूमकालावच्छिन्नत्वस्य भानसम्भवेनोक्तदोषानिवृत्तेश्च । तथापि कालस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वस्थले तदवच्छिन्नत्वस्य विधेये भाने न कस्यापि विप्रतिपत्ति, अन्यथा गन्धप्रागभावकालिको घटो गन्धवानितिधियो बाध्यमानत्वं बाध्येतेति पराभिमायमुद्धाव्य निराचष्टे तमिति । तं कालमन्तर्भाव्य पक्षत्वे = वस्तुगत्या परामर्शस्यानुमितेर्वाऽधिकरणीभूतक्षणस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वे । पश्चात् = तादृशक्षणस्य नाशक्षणे । तत्क्षणावच्छिन्नसाध्यसिद्धिर्हि तत्क्षणे एव प्रवर्तयितुमीष्टे, नत्वन्यस्मिन्, अतिप्रसङ्गात्, प्रवृत्तिस्तु तदुत्तरक्षणेऽप्यानुभविकीति भाव । सकम्पप्रवृत्तौ कदाचिदितरपरेरपि सम्भवादुक्तं निष्कम्पमिति । सकम्पत्वनिष्कम्पत्वे तु वैजात्यविशेषावनुभवसिद्धौ । ननु धूमकालस्योद्देश्यतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नवह्निभानेनोत्तरकाले प्रवृत्तिसम्भव, तस्यापि धूमकालत्वादित्याशयेनाह धूमकालमन्तर्भाव्येति पक्षत्वोपगमे इत्यर्थकं पक्षत्वे इत्यनुवर्तते । उक्तमिति । अनुमितिरथवा तनाशस्तनापि प्रवृत्तिं भावयेदनुमित्यन्तराविरहदशाया स्मृत्या, अर्थान्तरञ्चाप्युक्तमिति । तद्धूमकालमिति । अन्तर्भाव्य पक्षत्वोपगमे इत्यनुपज्यते । अत्र च भोक्तदोषद्वयम् । अंशत इति । स्वविशिष्टवृत्तित्वप्रयुक्तेत्यर्थः । विशेषणस्य विशेष्यान्वयिनाऽन्वयित्वस्य सम्बन्धभेदमनादृत्यैव प्रागुपवर्णितत्वात् तद्धूमीयकाले तद्धूमस्य वृत्तौ विशेषणीभूते तद्धूमेऽपि तस्याः प्रसङ्ग, अविद्यमानस्यैवोपलक्षणत्वेन स्वाधिकरणकाले स्वस्योपलक्षणताया अनुभवविरुद्धत्वात्, उपाधित्वसम्भवेऽपि स्वस्थितौ स्वापेक्षित्वनिबन्धनस्यात्माश्रयस्य दुर्वारत्वादिति । एतच्च कल्पान्तरेष्वपि समानम् । वस्तुतस्तु सर्वत्र तत्तद्धूमकालस्य पक्षतावच्छेदकतायामनापत्तेः प्रमाणत्वेन तदभावस्थले कथमुक्तदोषवारणमित्यवधेयम् । अथ प्रतीतेस्तावत्समयविशेषविषयकत्वनियमः, विद्यमानधूमेन च वह्न्यनुमितेर्यत्कालावच्छिन्नप्रवृत्तिजनकत्वमानुभविकं तस्यास्तत्कालावच्छिन्नवह्निविषयकत्वमित्यनुभवबलादेव व्यवस्थाप्यमिति चेद्व्यवस्थाप्यतां को वारयति, नह्यनिर्वचनीयताविचारैरनुभवोऽपलप्यते अपि तु तदुपपादनप्रकारो दुर्निरूप इत्युच्यते, एवञ्चानुभूयमानस्यापि दुर्निरूपताऽऽपालोच्यताम् । तस्मादनुभवस्योपपादनप्रकारमनभिधाय तद्बलस्य अच्छे-

अथ व्याप्तितज्ज्ञानोपाययोः खण्डनम् ।

कश्च व्याप्तिशब्दार्थ इति वक्तव्यम् । अविनाभाव इतिचेत्, किमेकस्याव्यतिरेकेऽपरस्य भावोऽविनाभावपदार्थः, उतैकस्य व्यतिरेकेऽपरस्य व्यतिरेकः, यद्वा यस्तदाऽव्यतिरेकोऽन्वयार्थ इत्येकस्यान्वयेऽपरस्यान्वय इत्युक्तं स्यात्, एवञ्च सति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यन्वयो व्याप्तिः स्यात् । न काचित्कः सम्बन्धो व्याप्तिः, सार्वत्रिकस्य तथात्वेन विवक्षितत्वादिति चेत्, किमिदं सार्वत्रिकत्वं सम्बन्धस्य ? सर्वासु तज्जातीयव्यक्तिषु विद्य

यतोऽपगमे सर्वत्र कार्यकारणभावादिकल्पनाया वैयर्थ्यप्रसङ्गो वज्रलेपायित एवापततीति । प्रकृते चानुमिते कालविशेषावच्छिन्नवह्निविषयकत्वे व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुक्तरीत्याऽनियामकत्वे नियामकं किमन्यदिति वक्तव्यम् । तत्तत्कालस्य पक्षतावच्छेदकत्वे पक्षधर्मतैव, अन्यत्र तु लाघवज्ञानमितरविशेषबाधज्ञानं वा नियामकम्, एतत्तु तयाभावे तु व्याप्त्यप्रविष्टकालविशेषावच्छिन्नविषयकत्वेऽनुमितेर्मानमितिचेदेव तर्हि नियामकानुगमाभावे व्यभिचारस्य कार्यतावच्छेदककोटावव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेनैव वारणीयत्वात्तस्य च निरस्तत्वादित्यादिकमनुधेयमिति खण्डनशारदायामनुमितिपरामर्शयोः खण्डनम् ।

अविनाभाव इति "कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न दर्शनात्" इति बौद्धाः । स्वभावात् = तादात्म्यात् । अदर्शनात् = व्यभिचारादर्शनमात्रेण भवति, न दर्शनात् = न वा सहचारदर्शनमात्रादिति तदर्थः । तत्र नियमशब्दो निश्चयपरः, विनाशब्दाभावचदर्थकोऽत्र निरूपितत्वार्थकलुप्तसप्तम्यन्तः, नञर्थस्य तदेकदेशेऽभावेऽन्वयः भावस्तु वृत्तिरित्याशयेन प्रथमो विकल्पः, तथाच साध्याभावनिरूपितवृत्तित्वमिति तदर्थः । नञर्थस्य भावपदार्थेऽन्वयित्वं शिष्टं च प्रागुक्तरित्याशयेन साध्याभाववदवृत्तित्वार्थको द्वितीयो विकल्पः । यदि तु विनापदार्थोऽभावः, तस्य च व्यापकत्वरूपप्रयुक्तत्वसम्बन्धेन नञर्थान्वितभावपदार्थेनान्वयः, अथवोक्तकारिकाया नियमशब्दस्य व्यापकत्वार्थकत्वे साध्याभाववति नियमेन न भाव इत्यन्वयस्तदा साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमपि द्वितीयविकल्पार्थः सम्भवति । यद्यपि व्यभिचाराग्रहसहकृतसहचारदर्शनस्यैव व्याप्तिग्राहकत्वेन कार्यकारणभावस्य तादात्म्यस्य चाभावेऽपि व्याप्यव्यापकभावसम्भवादिति कार्यकारणभावाद्वेत्यादिबौद्धोक्तिरसङ्गता, तथापि सर्वत्रैव व्याप्यव्यापकभावस्य दुर्निरूपतानिरूपणाय यतमानेन नात्रादरो विधेयोऽपि तु तार्किकैर्नैयायिकैर्येन तावन्निराकृतव्यविनाभावपदार्थो निराक्रियते इति द्रष्टव्यम् । अव्यतिरेको = ऽव्यतिरेकशब्दः । अन्वय = सामानाधिकरण्यम् । व्याप्तिः स्यात् = पार्थिवत्वे लोहलेख्यत्वनिरूपिता व्याप्तिः स्यात्, लोहलेख्यत्वस्यापि यदि लोहलेख्यत्वसामानाधिकरण्येन स्यात् पार्थिवत्ववृत्त्यपि स्यादिति यावत्, यत्र व्यभिचाराऽदर्शनस्य । नवीनग्रन्थेषु धूमवान् वह्नेरित्यस्यैव प्राचीनग्रन्थेषु लोहलेख्यं पार्थिवत्वादित्यस्याभिमतस्यास्यैव प्रसिद्धतया प्रसिद्धस्थलमपहायाप्रसिद्धस्थलानुधावनं किमित्याशङ्क्यं दिति न दोषावहम् । उपलक्षणञ्चेदमसिद्धव्यभिचारिमात्रेऽनिप्रसङ्गस्य । काचित्कः सम्बन्धः = अव्यापकनिरूपितसामानाधिकरण्यम् । किञ्चिद्देशावच्छेदेन सामानाधिकरण्यमित्यर्थकत्वे एकाधिकरणकहेतुकस्थलासङ्ग्राहकत्वे, अनेकाधिकरणकहेतुकस्थलाभिप्रायकत्वेऽपि व्याप्यन्तरस्यैकाधिकरणकस्थले व्याप्त्यापत्तेः । तथात्वेन = व्याप्तित्वेन । तज्जातीयेति हेतुसजातीयेष्वर्थः । हेतुमदिति यावत् । विद्यमानता = निरूपितत्वम् । तथाच सर्वत्रस्य व्यक्तिसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकव्यापकत्वबोधकत्वेन हेतुव्यापकसामानाधिकरण्यलाभ । हेतुत्वस्य व्याप्तिघटितत्वेन तु न तेनात्मना निवेशोऽपि तु धूमत्वादिनेति । धूमव्यापकत्वं धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वम्, तत्र धूमव्यापकत्वज्ञाननिर्वाहाय धूम-

योगिविषयकत्वाभावेऽपि सम्भवतीति—वाच्यम्, पर्याप्तेः स्वत्वान्यत्वखण्डने प्रत्यक्षखण्डने चाधस्तान्निरस्तत्वात्। सामान्यतः सकलप्रतियोगिविषयकत्वस्य सामान्याभावबुद्धेरानुभविकत्वाच्च। अत एव प्राचीनतार्किकास्तथैव वदन्ति। अनुभवश्च प्राचामेव श्रद्धेयो न तु नवीनानां तार्किकाणाम्, तस्य व्युत्पत्तिमात्रानुसारित्वेन वस्तुव्यवस्थापकत्वादित्यवधेयम्। एवञ्च पर्याप्तिमादाय प्रत्यक्षस्थानासम्भवे व्यापकतानामपि सामान्यरूपेण सकलस्य धूमतद्वदादेः प्रवेशो ध्रुवः। एवं साध्यवदन्यवृत्तित्वसामान्याभावगर्भे साध्यतद्वदादेरपि ।

एतेन—आस्तां स्वव्यापकसामानाधिकरण्यं नानैव व्याप्तिः, तथापि न सामान्यलक्षणापेक्षा, पर्वतीयधूमनिष्ठस्य तस्याग्रहेऽपि न काचिद्धानिः, यद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यताकत्वं व्याप्तिग्रहस्य, तद्धर्मप्रकारेण हेतौ पक्षधर्मताज्ञानस्यानुमित्यौपयिकत्वेऽपि क्षत्यभावात्, अयमालोको वा धूमो वोभयथापि वह्निव्याप्य एवेत्यादौ स्वत्वपरत्वमेव तादृशोधर्मः। व्याप्तिविषयकोद्बुद्धसंस्कारस्याप्यनुमितिकारणत्वमिति मतान्तरे स्वैकदासिकमत्वेन कारणतावादः पुरस्तेभ्यः, सर्वत्र व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यानुमितेः प्राक्कल्पना तु गौरवग्रस्ता, न चैवं पर्वतो वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमितिर्न स्यात्; व्यापकसामानाधिकरण्यस्य व्याप्तित्वपक्षे तस्य हेतुतावच्छेदकघटितत्वेन तार्किकैरपि तादृशज्ञानादनुमित्यनङ्गीकारादिति व्यक्तं परामर्शवादाधर्यात्। सामान्यमुपमीयव्याप्तिस्थले च व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमित्यहेतुता तार्किकाणामपि सम्मतैवेति व्यक्तीभविष्यति शारदायामुपमानखण्डने। एकत्रैकधर्मावच्छेदेन व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहितापेक्षायामन्यस्य व्याप्तिज्ञानेनापरस्य च पक्षधर्मताज्ञानेनानुमितेरङ्गीकारेऽतिप्रसङ्गो न देशनीय इति—निरस्तम्, उक्तरीत्या व्यापकतादिग्रहाय सामान्यलक्षणाया आवश्यकत्वात्। एवं धूमो वह्निव्यभिचारी न वेति संशयोपपादकतयापि सा स्वीकार्या, अन्यथा प्रसिद्धधूमे वह्निव्याप्यत्वग्रहेणाप्रसिद्धस्य चाज्ञानेन स न स्यात्। न च समानधर्मावच्छिन्नविशेष्यताप्रत्यासत्त्या प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमेन प्रसिद्धधूमविशेष्यक एव तादृशसंशयः, महानसीयधूमे महानसीयधूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वग्रहस्य शुद्धधूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वानवगाहितया धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्यभिचारसंशयविरोधित्वानुपपत्तेः, प्रसिद्धेऽपि धूमे धूमत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वनिश्चयदशायां तु न कस्यापीदृशस्तादृशसंशय इति वाच्यम्, अनुभवानुरोधेन समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावोपगमेन महानसीयादिधूमत्वेन व्याप्तिनिश्चयेऽपि धूमत्वेन रूपेण महानसीयधूमविशेष्यकस्य तादृशसंशयस्यानुपपत्तेः। न चैवं समानविशेष्यतयैव विरोधित्वे पृथिवीत्वादिरूपे वायुत्वाभावव्याप्यत्वनिर्णयदशायां रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेति संशयो न स्यादिति वाच्यम्, प्रसिद्धरूपातिरिक्तं रूपं सर्वमिति समानविशेष्यतया उत्तेजकत्वाभ्युपगमात्, तां विनाऽपि तादृशनिर्णयदशायां तादृशसंशयस्य सर्वानुभवविरुद्धत्वात्, एवञ्च प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरे गौरवं फलमुखमेव, प्रसिद्धरूपातिरिक्तं सर्वं न रूपम्, रूपं प्रसिद्धरूपात्मकमेवेत्यादिग्रहदशायां च तादृशसम्भावनाविरहः। एवञ्च प्रसिद्धरूपातिरिक्तानां घटत्वादिना विभिन्नानां रूपत्वादिना सम्भावनाविषयत्वासम्भवात्तदतिरिक्तान्तरोपस्थितये सामान्यलक्षणोपेया। एतेन धूमत्वं वह्निव्याप्यत्वेन निश्चिन्वतस्तदतिरिक्तधूमे न वेति संशयात् धूमो वह्निव्यभिचारी नवेति संशयानवकाश इति निरस्तमिति। एतच्चानुभविकतया प्राचीनमतं शोभमानमित्यभिहितम्। अतएव मूले सामान्यलक्षणायां बाधकं न निराकृतम्, अपि तु बाधकमेवाभिहितम्। एवञ्च सामान्यलक्षणायाः सद्भावो वाऽसद्भावो वोभयथापि दूषणानीत्यनिर्वचनीयतैवेति भावः।

प्रमेयतया सर्वं तदा ज्ञायते एव न तु रूपान्तरेणेतिचेन्न, यदि रूपान्तरेण तत्प्रमेयं तदा रूपान्तरघतोऽपि प्रमेयत्वाधारतया कथमग्रहणम्, अथ न प्रमेयम्, नास्त्येव रूपान्तरेण तत्, येन तु रूपेणास्ति, तेन सर्वेण प्रमेयमिति यावद्विद्यमानाकारेण ज्ञातत्वप्रसङ्गः, तथात्वस्वीकारे च ज्ञायतां प्रमेयत्वदर्शिना भवता मामकी चित्तवृत्तिस्ततः श्रद्धास्ये । स्यादेतत्-यथा भेदोऽन्योन्याभाववैधर्म्यादिः पृथक्, तथैक्यमपि वस्तूनाम्, ततः प्रमेयत्वाद्यपि धर्मिणामेकत्वमेकमेव, ततः प्रमेयत्वेन ज्ञायमानं तत्सर्वमपि तेनैक्येन प्रतीय-

---

निश्चयस्य तत्प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिरितिवाच्यम्; तस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकनिश्चयविषया विरोधित्वासम्भवेऽपि तदभाववत्यात्ववत्तानिश्चयविषयैव विरोधित्वोपपत्तेः, यत्र घटेतरावृत्तित्वे सति सकलघटवृत्तित्वरूपघटत्वत्वस्य भानेन घटेतरत्वाभावोऽपि लक्षणविषयतावत्त्वात्, घटेतरावृत्तित्वस्य च घटभेदाभावव्याप्यत्वरूपत्वात् । नचैवमपि प्रमेयत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यैव ■ घट इति निश्चयो जन्यताम्, निशेषणीभूतघटत्वज्ञानस्य प्रमेयत्वप्रकारकस्यापि स्वरूपतो घटत्वप्रकारकनिश्चयोत्पादकत्वोपगमे बाधकाभावादिति तस्यैव स घटो नवेति संशयविरोधित्वसम्भवइति वाच्यम्, जातित्वादिना घटत्वज्ञानेऽपि स्वरूपतो घटत्वप्रकारकग्रहस्यानुत्पत्त्या तं प्रति स्वरूपतो घटत्वज्ञानस्यैव कारणताया कल्पनीयत्वात्, तादृशज्ञानञ्च सविकल्पकाभावे निर्विकल्पकमेव, घटत्वांशे तु द्वयमपि निर्विकल्पकमेव विशिष्टबुद्धित्वेन विशेषणज्ञानत्वेन च कार्यकारणभावाभावेऽप्युक्तकार्यकारणभावबलादेव निर्विकल्पकस्य सिद्धेः, यदि तु स्वरूपतो घटत्वभानोपयिकस्य वैजात्यविशेषस्येन्द्रियसंयोगादावपसर्पोपेयत्वात्तेनैव स्वरूपतो घटत्वविशिष्टबुद्ध्युपपत्तावनन्तनिर्विकल्पकल्पनाभ्युपगमप्रयोजक उक्तकार्यकारणभावाभ्युपगमो नोचितः, निर्विकल्पकमनभ्युपेत्यापि तादृशकार्यकारणभावोपगमे 'अयं घट' इति बुद्धेस्तादृशबुद्धिजन्यत्वे ज्ञानानवस्थापत्तेरिति विभाव्यते, तदा स्वरूपतो घटत्वभानस्य विजातीयसन्निकर्षस्य फलबलकल्प्यस्य प्रमेयत्वसामान्यलक्षणास्थलेऽभावेनैव न तत्रत्यज्ञानस्य तादृशसंशयविरोधित्वसम्भव इति मनसि निधाय शङ्कते प्रमेयतयेति । एवकारस्य व्युत्क्रमेण प्रमेयतयैवेत्यन्वयः । ननु रूपान्तरेण = ननु स्वरूपतोऽपि घटत्वादिना, तथा च तत्र निरवच्छिन्नघटत्वप्रकारताकनिश्चयो नास्तीति कथं तादृशसंशयप्रतिबन्धसम्भवइति । समानविषयकत्वे एव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावो नतु समानाकारत्वमपि तत्रापेक्षणीयम्, नचैवं जातित्वेन घटत्वावगाहिनो जातिमान् स इतिनिश्चयस्यापि स घटो नवेति संशयप्रतिबन्धकत्वापत्तिरितिवाच्यम् इष्टत्वात्, अतएव प्राचीनैः 'तद्वत्त्वविशिष्टवान् स' इत्यादिनिश्चयस्याप्यनुभवबलात् तादृशसंशयप्रतिबन्धकत्वमनुमन्यते एतेन प्रमेयत्वेन घटत्वप्रकारकनिश्चयस्यापि तादृशसंशयप्रतिबन्धकत्वसम्भव इत्यभिप्रायेण परिहरति यदीति । रूपान्तरेण = शुद्धघटत्वादिना । प्रमेयत्वाधारतया = स्वविषयप्रमेयत्वरूपसामान्यलक्षणेन प्रमेयत्वज्ञानात्मकप्रत्यासत्त्याश्रयतया । अग्रहणं = अलौकिकविशेष्यतासम्बन्धेन प्रमेयत्वप्रकारकप्रत्यक्षाविशिष्टत्वम् । उपसंहरति तथात्वेति । ज्ञायतां = निश्चीयताम्, नतु सन्दिह्यता । प्रमेयत्वदर्शिना = प्रमेयत्वेन निखिलवस्तुदर्शिना । मामकी चित्तवृत्तिः = मदीयज्ञानविषयः । व्यक्तिप्रमेयत्वज्ञाने हि तत्र सर्वाभेदज्ञानमेव, प्रमेयत्वस्य सर्वाभेदरूपत्वादेकत्वाच्चेति सर्वेषां यदेकमैक्यं तज्ज्ञानेऽपि न सर्वज्ञानमिति भवति संशय इत्याशङ्कते स्यादेतदिति । वैधर्म्यादिरिति । आदिना पृथक्त्वमुपादेयम् । पृथक् = स्वाश्रयात् पृथक् । अत एव भेद पृथगित्येव नोक्तम्, स्वरूपभेदे बाधात् । वस्तूनामिति । स्वाश्रयापृथगित्यनुवर्तते । अन्यथाऽऽधाराधेयभावानुभवबाधादिति भावः । एकमेवेति । ऐक्यस्य स्वाश्रयात्मकत्वे आश्रयाणां घटपटादीनामनेकत्वादैक्यस्याप्यनेकत्वमेव स्यादित्यु-

मानैकव्यक्त्यात्मकमेव ज्ञातं भवतीति कथं तदेकत्ववेदिनः सार्वज्ञ्यम् । न च वाच्यं नानात्वमपि व्यक्तीनां प्रमेयमिति तदपि धर्मितया ग्राह्यमेवेति; यतस्तदपि प्रमेयत्वादिना गृह्यमाणमेकमेव गृहीतं भवतीति । तस्मात्—

"एको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टस्सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टाः" इति ।

तत्त्वतः=ताद्रूप्येणैकीभूता इति भावः । तदेतदपि नोपपन्नम्, नानैकमितिव्याहतप्रतीत्यापत्तेः । अथ रूपान्तरेण नानात्वं प्रमेयत्वादिना चैक्यमिति व्यवस्थितया न व्याघातः स्यात्, तर्हि प्रमेयत्वाधारस्य व्यक्तिभेदस्य कृत्स्नस्य ग्रहणात् सार्वज्ञ्यापत्तिस्तादृश्येवेति ।

पद्गमपहृतिः । यद्यपि प्रमेयत्वं विषयभेदभिन्नम्, अन्यथा घटपटादिनिखिलमूर्तावगाहनस्य घटावृत्तिपटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठविषयताकतया भ्रमत्वापत्तेः । अत एव विषयताया ज्ञानरूपत्वेन भगवतः सर्वविषयकप्रमात्वमिति विषयत्वस्यैक्यं निर्बाधमिति न वाच्यम्, स्वं न स्वीयमित्यनुभवविरोधात्, स्वाभेदेन परिहारे विषयताया ज्ञानभिन्नत्वस्यैव पर्यवसानेन तद्वाप्सकतायायोगुणत्वुक्तेश्च । अत एव प्रमेयत्वस्यैव प्रमेयत्वस्य वैजात्यान्वयितावच्छेदकगर्भं सार्विकत्वम्, तथापि प्रमेयो घटः, प्रमेयः पट इत्याद्यनुगतप्रतीतिबलात् प्रमेयत्वादीनामपि प्रमेयत्वत्वादिना ऐक्यमापद्यमानो घटपटादेरैक्यापादकत्वमिति भावः । ऐक्यप्रतीत्याभेदः समानाकारप्रतीतिनियामक इति स्वाभाव्यैक्यवाभेदव्यपगुणं भवति एवमभेदोऽपि द्विविधः, तत्प्रतियोगिकभेदासमानाधिकरणत्वरूपतद्भेदरूपत्वानित्याभिप्राय एवः । तत्प्रतियोगिकभेदसमानाधिकरणत्वं तत्तद्व्यक्त्यभिधानोऽपर इति । भेदाभावश्च नानाभेदविशिष्टाभावः, प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदप्रतियोगिता प्रत्येकं घटपटादिभेदसत्त्वेऽपि प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्ध्या प्रमेयत्वादिना तद्सत्त्वादिति । ऐक्यप्रत्येत्यादि । प्रमेयत्वेन

किञ्च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तज्जातीयविशेषग्रहणे तासु सर्वासु व्यक्तिषु सम्बन्धास्तित्वे किं प्रमाणम् ? सर्वव्यक्तिग्रहवत्तत्सम्बन्धग्रहेऽपि व्याप्तिग्राहकमिन्द्रि-

---

प्रमेयत्वाश्रयनिखिलव्यक्तिभानानुपगमे च गतं सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहेण। एवञ्च सति सामान्यस्य स्वाश्रयाभेदव्यपदेशभिषेकोऽस्तु मा वा, तत्प्रकारकग्रहस्य किञ्चिदंशे लौकिकत्वं किञ्चिदंशे चालौकिकत्वमभ्युपेत्य, तदाश्रयनिखिलव्यक्तिविषयकत्वमवश्यं वक्तव्यमिति कथं नोक्तरीत्या सार्वज्ञापत्तिरिति। यदि तु समानविषयकत्वे प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः समानाकारकत्वे चेति प्राचीननवीनयोरनुभूतिकलहे निश्चिताव्यभिचारकं रूपं परित्यज्य गृह्यमाणव्यभिचारकेण रूपेण प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पनानौचित्येन विशेषणान्तरानवच्छिन्नयटत्वप्रकारताकनिश्चयस्यैव भेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविधया तादृशसंशयप्रतिबन्धकत्वं कल्प्यते, एवञ्च भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिभासमानप्रतियोगित्वमेव प्रकारत्वम्, तज्ज्ञानविशिष्टवैशिष्ट्यविशिष्टप्रतियोगित्वमेव तद्धर्मांशे तज्ज्ञानीयप्रकारत्वमितिपावत्, आद्यं वैशिष्ट्यं स्वविषयताश्रयतद्धर्मानुयोगिकत्वस्वीयसांसर्गिकविषयताश्रयत्वाभ्याम्, द्वितीयं तु स्वीयत्वस्वविशिष्टतज्ज्ञानीयसांसर्गिकविषयताश्रयत्वाभ्याम्, अत्र वैशिष्ट्यं स्ववृत्तिसांसर्गिकविषयतानिरूपकत्वस्वाश्रयतद्धर्मिविषयकत्वाभ्यामिति मतेऽपि प्रमेयत्वाद्यनवच्छिन्नस्यैव तादृशप्रतियोगित्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकतौचित्यात् तथा च सर्वसंशयविरोधिज्ञानात्मकसार्वज्ञ्यापत्तिर्न सम्भवतीत्युच्यते, तत्रापि बाधकान्तरमस्त्येव, तथाहि—सौरभं साक्षात्करोमीत्याद्यापत्तिवारणाय साक्षात्कारित्वस्य लौकिकविषयताविशेषरूपस्य तार्किकैरुपगतत्वेन सामान्यज्ञानाधीनज्ञानस्य सर्वविषयकत्वोपगमे सर्वान् धूमान् साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायापत्तेर्दातुमशक्यत्वेऽपि प्रत्यक्षत्वजातेर्लौकिकताधारत्वया एवाभ्युपगतत्वेन सर्वान् धूमान् प्रत्यक्षयामि जानामीत्याद्यनुभवापत्तिर्दुर्वारैव। अथ प्रत्यक्षत्वसाक्षात्कारित्वाभेदग्रहनिबन्धन एव प्रत्यक्षयामीत्यनुभवव्यवहारविरहः, सर्वधूमान् जानामीत्यनुभवव्यवहारौ स्थितावेव, कश्चित्तयोरन्यथाबस्तु ज्ञानत्वेऽपि साक्षात्कारित्वाभेदप्रतीतेरेवेति चेदेवं तर्हि सार्वजनीनप्रत्यक्षत्वव्यवहारस्य साक्षात्कारिण्येव सत्त्वे तदतिरिक्तस्य प्रत्यक्षतायां न मानम्, यथा च विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकतापि साक्षात्कारित्वे एव शक्याभिधाना, तथोक्तं प्रत्यक्षत्वखण्डनशारदायाम्, अनुमितित्वादिकं तु सामान्यप्रत्यासत्तिजे भवताऽपि स्वीक्रियत इति पार्थिवदोषबाधे सामान्यस्य ज्ञानत्वस्यापि बाधेन न सामान्यप्रत्यासत्तिजे ज्ञानत्वमपीति कृतमधिकेन। एतदभ्युपेत्य, वस्तुतस्तु सामान्यज्ञानादेरिन्द्रियप्रत्यासत्तित्वमसम्भवदुक्तिकमेव, इन्द्रियाप्रतियोगिकत्वात्। एतेन प्रत्यक्षविषयतायाः इन्द्रियसन्निकर्षप्रयोज्यत्वनियमेन सामान्यज्ञानादेरिन्द्रियप्रत्यासत्तिविधया प्रत्यक्षकारणत्वसिद्धिरिति निरस्तम्, बाधे सति तादृशनियमेनेन्द्रियप्रत्यासत्तित्वस्य सामान्यज्ञानादौ साधनासम्भवात्, यत्किञ्चिदिन्द्रियसन्निकर्षजत्वेनैवोपपत्तेस्तादृशनियमस्येन्द्रियसन्निकर्षमात्रसाधकत्वादिति।

अभ्युपेत्याह किञ्चेत्यादि। तज्जातीयविशेषग्रहणे = निखिलधूमवह्न्यादिग्रहणेऽपि। सम्बन्धास्तित्वे = व्याप्यव्यापकभावास्तित्वे। तत्तद्गति सर्वव्यक्तीति। ग्रहेऽपीत्यनेन करणतानिरूपकस्य लब्धत्वात् प्रमाणपदं करणमात्रपरम्। इन्द्रियमेवेति। शब्दस्य व्याप्तिग्राहकत्वे तद्भावग्रहायामप्यानुमधिकस्य व्याप्तिग्रहस्यानुपपत्तेः, अनुमानस्य तथात्वे च तस्यापि व्याप्तिग्रहमूलकत्वेनानवस्थापत्तेः, उपमानं तु सादृश्यादिगतविषयकमेवेत्यानयेनैवकारः। नन्वेवं व्यभिचारज्ञानसत्त्वेऽपीन्द्रियस्य व्याप्तिग्राहकत्वापत्तिरित्यत आह व्याप्तिग्राहकमिति। व्याप्तिग्राहकान्तरसहकृतमित्यर्थः। मत्वंथी

पाद्प्राथम्येन तादृशार्थलाभसम्भवात्, तथाच व्यभिचाराग्रहसहकृतमिन्द्रियं व्याप्तिव्यापकत्वयोः प्रमाणम्। व्यभिचाराग्रहस्तु संशयसामग्र्या इव संशयस्यापि प्रतिबन्धकताभ्युपगन्तृप्राचीनमते व्यभिचारग्रहसामान्याभावः, संशयोत्पत्तिकाले निश्चयोत्पत्तिवारणाय संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वावश्यकत्वे संशयस्य प्रतिबन्धकत्वे न मानम्, विशेषदर्शनाभावे संशयोत्तरं निश्चयापत्तेः संशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिरूपायाः संशयसामग्र्याः सद्भावेनैव वारणसम्भवादिति नव्यमते तु व्यभिचारनिश्चयाभाव एव। विरुद्धकोट्युपस्थितिविशेषादर्शनाद्यभावस्तु पृथगेवेन्द्रियसहकारितया वक्तव्य इति। अत्र यद्यस्य यत्साध्यकयद्धेतुकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धिका यादृशव्यभिचारबुद्धिः प्रसिद्धा तस्य तत्साध्यकतद्धेतुकव्याप्तिग्रहं प्रत्येव तादृशव्यभिचारबुद्धिविरहस्य हेतुता, व्यभिचारव्याप्त्योः साध्यसाधनादिभिन्नमूर्तिकतया सामान्यकार्यकारणभावासम्भवादिति तार्किकसिद्धान्तः। सहचारग्रहस्य व्याप्तिग्राहकत्वं तु नोक्तम्, तस्य विशेषणज्ञानविधया हि हेतुता धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वस्य वह्निसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपत्वस्य वा व्याप्तित्वे एव स्यात्, न च तयोर्व्याप्तित्वं सम्भवद्युक्तिकमिति वक्ष्यते। नियतपौर्वापर्यस्यानुभविकतया स्वातन्त्र्येणैव सहचारज्ञानस्य व्याप्यव्यापकभावज्ञानकारणत्वमिति प्राचीनमते तु सहचारज्ञानस्यापि सहकारिताऽनुमन्तव्यैवेति। यद्यपि धूमवदादेरिन्द्रियासन्निकृष्टस्यातीन्द्रियपरमाण्वादिरूपस्य च सत्त्वेन तन्निष्ठाभावानामपि तथात्वेन च धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य सत्त्वेऽप्यग्रहणसम्भवेन प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यताया अनुपलब्धावसत्त्वेन तादृशावच्छेदकत्वाभावस्य न लौकिकप्रत्यक्षसम्भवः, अत एव गुरुत्वविशिष्टघटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्यन्ताभावस्यापि लौकिकप्रत्यक्षागम्यत्वमुपपद्यते, प्रतियोगितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मावच्छिन्नविषयकलौकिकोपलब्धेरेव प्रसञ्जनीयत्वात्, लौकिकप्रत्यक्षस्यासम्भवे चोपनीतभानादेर्मानान्तरमूलकस्यापि न सम्भवः। यत्तु—धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावे धूमादिविरोधग्रहवशाद्धूमत्वादौ धूमविरुद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिरूपव्यतिरेकिहेतुनानुमितौ धूमवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो वह्नित्वादावुपनयमर्यादया भासते, साध्यप्रसिद्धिविनाप्यभावसाध्यकव्यतिरेकिप्रवृत्तेर्न तस्या अपेक्षेति, तदसत्, धूमवतामिन्द्रियासन्निकृष्टानामतीन्द्रियाणां च सम्भवे धूमाभावे धूमवद्वृत्तित्वसामान्याभावरूपस्य धूमविरोधस्यापि लौकिकप्रत्यक्षासम्भवात्, एवं तद्घटितोक्तहेत्वभावस्यापि, तथा च न व्यति-

यमेव प्रमाणमिति चेत्, तर्हि क्वचिदेवमवधारितस्य यद्व्यभिचारो दृश्यते तन्न स्यात्, इन्द्रियेण तत्सम्बन्धस्य प्रमितत्वात् । भ्रान्तिस्तत्र सम्बन्धप्रतीतिः पश्चाद्बाधादिति चेन्न, सामग्र्यभेदे काचिद्भ्रान्तिः काचिदभ्रान्तिरिति विभागानुपपत्तेः, दोषादोषवैचित्र्यविवेचनस्य दुष्करत्वात् । कार्यभेदादेव सामग्रीभेदोऽनुमेय इति चेत्, उच्यताम्, स एव कीदृगुन्नेय इति वाच्यम् । न तावत्सार्वत्रिकसम्बन्धभावाभावात्मकः, तदानीं भाविनां सम्बन्धानामसत्त्वेनाकारणत्वात्, सामान्यतश्च तज्जाती-

---

दीपोत्पत्तेरादावप्युपस्थितिर्वा दुर्वारैव । न द्वितीयः, अनुमानपरम्परां विनापि व्यापकताग्रहस्यानुभविकत्वात्, नच तत्र शब्देनैव तद्ग्रहः, तदभावेऽपि तद्दर्शनात् । किञ्च व्यवधानपरम्परया अप्यनवस्थिततया ज्ञानधाराया दुष्टत्वमेव, सुषुप्त्याद्युच्छेदकाभावेऽपि प्रमाणान्तरागमस्यानवस्थाया अनाभासत्वप्रयोजकस्य सत्त्वात् । नन्वनुमानमेव प्रमाणम्, व्याप्तिग्रहस्य कार्यस्य कारणं विनानुपपत्तेरिति चेन्न, अनुमानप्रामाण्यसिद्धौ तादृशज्ञानधारासिद्धिः, तत्सिद्धौ च कारणोपपत्त्यानुमानप्रामाण्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयात् । एवञ्च सति बीजाङ्कुरस्थलीयानवस्थाया अप्यनिर्वाच्यवादिनां वस्तूपघातकत्वमिष्टमेव, तस्या अपि कार्यलिङ्गकानुमानाधीनत्वात् । तदुक्तं भाष्यमिश्रैः—"नैवाग्रं नावरं यस्य तस्य मध्यं कुतो भवे"दिति । तर्कमणिरहस्ये मथुरानाथोऽपि 'नहि कदाचिदन्तरान्तराविच्छेद एवानवस्थापरिहारः, किन्त्वात्यन्तिकविच्छेद एवेति सकलसम्प्रदायसिद्ध'मिति जगादेति । एवञ्च सति न कथमपि व्याप्तिग्रहोपपादनसम्भवः; तथाप्यभ्युपेत्यैवाह तर्हीति । इन्द्रियस्य व्याप्तौ प्रमाणत्वे इत्यर्थः । एवं = व्याप्यतया व्यापकतया वा । धरितेति क्रियाविशेषणम् । तत् = व्यभिचारदर्शनम् । सामग्रीभेदनिरूपणं विना पश्चाद्बाधानोऽप्यापादनीय इत्याशयेनाह सामग्र्यभेदे इति । ननु दुष्टेन्द्रियघटिता सामग्री व्याप्तिभ्रमस्य, तद्विलक्षणा तु व्याप्तिप्रमितेरिति न सामग्र्यभेद इत्याशङ्क्याह दोषादोषेति । क्वचिद्दोषत्वेनाभिमतस्याप्यपरत्र गुणत्वदर्शनेन क्वचिद्गुणत्वेनाभिमतस्याप्यपरत्र दोषत्वदर्शनेन च दोषत्वस्याव्यवस्थितत्वे 'अयमयं दोषः' इत्यस्य विनिर्णयं ग्रन्थेन वक्तव्यत्वात् । विविच्य चाग्रे दोषत्वनिराकरणमनुभवत्वस्य जातित्वनिराकरणप्रकरणे भाविनि । भेदादेव = बाधितविषयकत्वतदभावरूपवैलक्षण्यादेव । स एव = स तु । सार्वत्रिकेत्यादि । प्रतीतिसामग्र्यभेदे विषयाबाधस्यैव विषयस्वरूपपर्यवसन्नस्यापादितत्वेन तस्य सामग्रीभेदकत्वशङ्कैव नापततीत्येवेति द्रष्टव्यम् । सार्वत्रिकसम्बन्धेऽयमस्य विशिष्य निखिलानि हेत्वधिकरणान्यन्तर्भाव्य सामान्यात्मना साध्ये तदवच्छिन्नरूपितवृत्तित्वरूपयावत्सम्बन्धार्थकता यदभिप्रेता तदाह भाविनामित्यादि । अतीतानामप्युपलक्षणमिदम् । सम्बन्धानां = उक्तसामानाधिकरण्यानाम् । अकारणत्वादिति । सामग्रीभेदो हि तद्घटकभेदेन भवत्येव, तद्घटकं च कारणमेव, नचातीतानागतानां सामानाधिकरण्यानां प्रत्यक्षकारणतेति यावत्सामानाधिकरण्यसद्भावस्य न भ्रमसामग्रीतः प्रमितिसामग्रीभेदकत्वमित्याशयः । वस्तुतस्तु सामानाधिकरण्यानां यावतां लौकिकप्रत्यक्षं न सर्वज्ञानिनोऽपि सम्भवम्, सामान्यलक्षणयैव तत्प्रत्यक्षाभ्युपगमात्, अलौकिकं च प्रत्यक्षं यत्किञ्चिद्विषयकत्वेऽपि सम्भवति, तद्व्यापकनिरूपितसामानाधिकरण्यमेव च सार्वत्रिकसम्बन्धः, तत्र च सामानाधिकरण्याधीनं भ्रमत्वमपि तु व्यापकत्वे, यत्र च व्यभिचारनिरूपकाधिकरणे एव सामानाधिकरण्यभ्रमः, तत्र न कस्यापि सामानाधिकरण्यस्य सद्भावोऽन्यथाख्यातिमते इति विषयसत्त्वासत्त्वनिबन्धनः सामग्रीभेदः स्पष्ट एव तत्र। व्यापकतायास्तु लौकिकं प्रत्यक्षं परस्येष्टम्, सा च तस्य तदधिकरणनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्यन्ताभावरूपा निर्धर्मकसामग्रीति तदसत्त्वे नाभिधानीयम्, अन्यथाख्यातिरेव न सिद्ध्येत्, नानाधिकरणेष्वभाव-

ययोः सम्बन्धस्य प्रतीतेः पूर्वं सत्त्वं भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणम्, कचिदपि सम्बन्धाभावे भ्रान्तेरनुत्पादात्। किमेतावता, अन्य एव तर्हि कार्यभेदात्कारणभेदः कल्पयिष्यत इति चेत्, स हि किमिन्द्रियसहकारिभूतः करणान्तरमेव वा कल्पनीयमिति वाच्यम्, नाद्यः, इन्द्रियस्य भाविभूतसम्बन्धांशे प्रमाणत्वकल्पनायां प्रमाणाभावात्। प्रत्युत व्युपरतेन्द्रि-

---

त्वकल्पनगौरवाद्विम्यद्भिरेवाभावपार्थक्यमभ्युपगतम्, अधिकरणसमसंख्याकत्वे स्वभावस्य गौरवं पृष्ठारूढमेव स्यात्। अत्यन्ताभावघटितव्यापकताकल्पेऽपि तद्घटितात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वात्यन्ताभावरूपव्यापकतावच्छेदकत्वांशे नित्य एव भ्रमत्वम्, एवं साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावेऽपि, यदंशे च भ्रमत्वं तस्यैव सत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रत्यक्षयोः प्रमाभ्रमात्मनोः सामग्रीवैलक्षण्यं शङ्काऽर्हम्, नानात्वेऽपि वा व्यापकतादेर्नैकमपि पार्थिवत्वव्यापकतादिकं व्यवहारमर्हति लोहलेख्यत्वादाविति भाविनामित्यायमिधानस्य कोऽवसरः, पूर्वपक्षग्रन्थस्य निखिलव्यापकतासत्त्वासत्त्वे भेदकत्वाभिधायकतामभिमत्योत्तरग्रन्थयोजने [?] पूर्वपक्ष एवातिशिथिलः। तस्माद्विषयसत्त्वस्यापादने तद्याविशिष्टतया सामग्रीभेदकत्वशङ्कानौचित्यमेव दूषणं सारमिति। ननु विशिष्य सर्वाणि हेत्वधिकरणानि नोपादेयानि, असम्भवादुक्तदोषाच, साध्ये हेतुसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नसद्भावस्तु प्रत्यक्षप्रमासामग्रीघटकतया सन्देहः स्यात्, यत्किञ्चित्सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि तत्सम्भवादित्याशङ्कयाह सामान्यत इति। तज्जातीययोः = साध्यसाधनजातीययोः। सामान्यतः सम्बन्धस्य = सामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नस्य। सत्त्वमित्यनेनान्वयः। अथवा हेतुमन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपं व्यापकत्वमेव किञ्चिद्वृत्तित्वाविशेषितं प्रत्यक्षप्रमितिसामग्रीघटकं यदि, तदाह सामान्यत इति। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तित्वेनाविशेषितस्य व्यापकतारूपसम्बन्धस्येत्यन्वयः। तज्जातीययोः = साध्यसाधनजातीयकतया प्रतीतयोः; अन्यथाऽप्रसिद्धेः। भ्रान्तीत्यादि। प्रत्यक्षात्मकभ्रमप्रमोभयसामग्रीघटकमित्यर्थः। यद्यप्युपनीतस्य भ्रमे भानेन न तस्य कारणत्वम्, तथापि लौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य तादृशसम्बन्धस्य लौकिकसन्निकर्षाश्रयेऽपरत्रारोपस्थले तद्रूप कारणत्वसम्भवः। साध्यनिष्ठत्वेन विशेषितव्यापकत्वस्य सामग्रीघटकत्वे [?] तस्य भ्रमस्थलेऽसम्भवादनुपपत्त्यसङ्गतिः। उक्तसाधारण्येऽन्यथाख्यातिमतेव हेतुमाह क्वचिदपीति। ज्ञेयत्वस्य सर्वव्याप्यत्वम्, असत्संसर्गभानाभ्युपगन्तृप्राचीनमतेऽपि संसर्गतातिरिक्तं ज्ञानविषयत्वं तद्व्याप्यमेव, प्रकृते तु सामानाधिकरण्ये व्यापकत्वे वा संसर्गतातिरिक्तैव विषयतेति भावः। अन्य एवेति। कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षया। कार्यं चेदवगम्येत किं कारणपरीक्षयेति न्यायेन विशिष्य निर्देष्टुमशक्यत्वेऽपि न क्षतिरिति भावः। भेदपदं विशेषपरम्। विशिष्य कारणविशेषानिरूपणे कार्यविशेषेऽपि बाधशङ्कोदयात्तन्निरूपणमावश्यकमित्यभिप्रायेण विकल्पयति स किमिति। भूत इति। कल्पनीय इति विपरिणामेन सम्बन्धनीयम्। इन्द्रियसहकारित्वं हीन्द्रियजन्यजनकत्वमिति व्याप्तिग्रहे इन्द्रियस्य कारणत्वे एव तत्सहकारित्वं कल्पनीयविशेषे स्यात्तदेव त्वसम्भवदुक्तिकमित्याशयेनाहेन्द्रियस्येति। भूतेत्यादि। व्याप्तिग्रहस्य सकलसामानाधिकरण्यविषयकत्वमावश्यकमित्युक्तम्, व्यापकतागर्भेऽपि च भूतादेः प्रवेशावश्यकतोक्तैव। प्रमाणाभावादिति। बाधकरहितसाधकाभावादित्यर्थः। तेन प्राचीनमतानुसारेणोक्तरीत्या सामान्यप्रत्यासत्तिद्वारा भूतादिविषये इन्द्रियस्य प्रमाणत्वे साधकसम्भवेऽपि न क्षतिः। बाधकानि तूक्तानि। अन्यमते तु यथाश्रुतमेव सम्यगित्युक्तप्रायम्। यद्यपि तन्मते धूमत्वादेरेव व्याप्तित्वेन सकलसामानाधिकरण्यविषयकत्वं व्याप्तिग्रहस्य नापेक्षणीयम्, तथापि तस्य व्याप्तित्वासम्भवो वक्ष्यत इति भावः। इन्द्रिये व्याप्तिग्रहकारणताविघटकं व्यतिरेकव्यभिचारमप्याह प्रत्युतेति। इन्द्रियपदं चक्षुरादिविशेषपरम्। भावयतः = धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यादित्या-

व्यापारस्यापि भावयतः पूर्वप्रतीतसम्बन्धधर्मिद्वयव्याप्त्यवधारणदर्शनात् । तत्रापि मनोऽस्तीन्द्रियमिति चेत्, अस्तु, तस्मिन् कार्ये मनसः करणत्वे तु प्रमाणाभावः, अवश्यपरिकल्पनीयेनान्येनैव सर्वानुपपत्त्युपशान्तेः । कारणत्वमात्रं तु चक्षुरादिजज्ञानजन्मन सहतत्र स्यात्, चक्षुरादिव्यतिरिक्तकरणमन्यदेव तत्र कल्पनीयमिति तत्सप्तममिन्द्रियं प्रमाणान्तरं वा प्रसज्येत, अन्यथा चाक्षुषादिप्रतीतावपि चक्षुरादेः करणत्वं न स्यात्, शक्यते तत्रापि वक्तुं मन एव तत्र सुखादिप्रतीताविव करणम्, चक्षुरादयस्तु सहकारिमात्रम् । नापि द्वितीयः, इन्द्रियान्तरप्रसङ्गात् प्रमाणान्तरप्रसङ्गाद्वा ।

नापि विनाभावः एकस्य व्यतिरेकेणापरस्याव्यतिरेकस्तन्निषेधोऽविनाभाव इति द्वितीयः पक्षः, एवं हि लोहलेख्यत्वव्यतिरेकश्च पार्थिवत्वव्यतिरेकश्च क्वचिदस्तीति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्यविनाभावः प्रसज्येत । सार्वत्रिकं व्यतिरेकयौगपद्यं विवक्षितं न तु क्वाचित्कम्, अतएवोच्यते अविनाभावनियम इति चेन्न, सार्वत्रिकान्वयावधारणनिरासन्यायेन सार्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्याप्यशक्यत्वात् । शक्यत्वे वान्वयावधारणमेवास्तु सार्वत्रिकं कृतं व्यतिरेकावधारणकुटिलिकया ।

विलक्षणेत । दर्शनादिति । लौकिकसन्निकर्षोपरमे क्षणमात्रविलम्बेनापि चाक्षुषादिकं नेष्टम्, अन्यथा तस्यैव सामान्यप्रत्यासत्तिविधया कारणत्वे सम्भवत्वेन चाक्षुषादिपरम्परापत्तेरिति भावः । लौकिकव्यापारस्योपरमस्य क्षणद्वयानन्तरज्ञाने चाक्षुषत्वापेक्षयानुभवविरोधेनैव माशङ्का । तदा = चक्षुरादिव्यापारस्योपरमदशायाम् । मन इति । तथान्योक्तव्याप्त्यवधारणस्य मानसत्वेनैव प्रत्यक्षत्वसम्भव इति भावः । तत्र मनसः करणत्वे कार्यान्यथानुपपत्तिस्तु न प्रमाणम्, अन्यथैवोपपत्तेस्तद्बाधकत्वाद्विलाह अवश्यमिति । कश्चिद्व्याप्तिग्रहस्य भ्रान्तित्वोपपत्तये इत्यादि । अन्येनैवेति । यद्यप्यन्य स दोष एव तार्किकैः कल्पनीयः, तस्य च न करणत्वम्, तथापि दोषमादाय प्रत्यक्षत्वे निराकृतमपरत्वात् । किञ्चानमेवात्र दोष इति परकीयश्रद्धानुरोधेऽपि नयनादिव्यापारस्योपरमकालीनव्याप्तिज्ञाने सकलसामानाधिकरण्यादिविषयत्वे मनस इन्द्रियत्वेन कारणत्वे प्रत्यक्षत्वोपपत्तये एव वाऽयम्, न च सकलांशे प्रत्यक्षत्वं नवाऽमाहे प्रत्यक्षत्वं सम्भवद्युक्तिकमित्युक्तमपरस्तात् । तत्र = उक्तस्थलीयव्याप्तिग्रहे । करणं = करणं तु । अन्यदेव = मनोऽन्यदेव । सप्तममिति । चक्षुरादिषडतिरिक्तं इन्द्रियं व्यवहारविषयत्वमापादनीयम्, तेन न सिद्धसिद्धिव्याघातः । अनुमित्यादिना सके ताद्दशव्याप्त्यवधारणे उक्तरीत्या प्रत्यक्षत्वस्याभ्युपगमे तु प्रत्यक्षव्याप्तिज्ञानादिव्यतिरिक्ते प्रमाणत्वव्यवहारविषयत्वमापादनीयमित्याह प्रमाणान्तरमिति । ननु व्याप्तिप्रमाप्रमसामग्रीभेदकतया कल्पनीयं मनसः सहकारितामात्रादस्तु मनस्तु तत्र करणमेवास्त्विति नोक्तप्रसङ्ग इत्यत आह अन्यथेति ।

साध्याभाववदवृत्तित्वमविनाभावपदार्थे निराकृते नापीति । द्वितीय पक्ष इत्यन्वयः । साध्याभावाधिकरणनिरूपितवृत्तिकिञ्चिद्वृत्तित्वाभावमात्राभावविवक्षितत्वमाह एवं हीति । क्वचित् = जलादौ । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविवक्षया नायं दोषो वक्रे व्यभिचारादित्याशयेनाह सार्वत्रिकमिति । सर्वथा साध्यसाधनाभावाधिकरणानामन्तर्भावेन । यौगपद्यं सामानाधिकरण्यम् । तथा चोक्तव्यतिरेकव्याप्तौ पर्यवसानम् । साध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावविवक्षया अभ्युपगमेऽयमिदम् । सार्वत्रिकान्वयेनेति । व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तेरित्यर्थः । न्यायेनेति । उक्तेनेति शेषः । सार्वत्रिकव्यतिरेकावधारणस्येति । व्यतिरेकव्याप्त्यवधारणस्येत्यर्थः । तादृशवृत्तित्वसामान्याभावावधारणस्याप्युक्तरूपत्वमिदम् । शक्यत्वे इति । अभ्युपगममात्रमिदम् । कृतमिति । अन्वयसहचारप्रसि-

यत्र विपक्षे वृत्तौ बाधकमस्ति तयोरन्वयोर्व्याप्तिरिति केचित्, तन्न, यत्तु विपक्षे वृत्तौ बाधकं तत्प्रमाणं वा तर्को वा स्यात्, आद्ये न तावदिन्द्रियम्, तदसम्भवात्, अन्यथा व्यभिचाराव्यभिचारसंशयो न स्यात्, नाप्यनुमानम्, अनवस्थाप्रसङ्गात्। नाप्यर्थापत्तिः, अनुमानाव्यतिरेकात्, व्यतिरेके वा यदि लिङ्गिव्यतिरेकेण लिङ्गस्यानुपपत्तिस्तदा तत एव लिङ्गिसिद्धेः कृतमनुमानेन, अनेवम्भावे च तयोः किमायातम्,

द्धिस्थल इतिशेषः, तेन तदप्रसिद्धिस्थले व्यतिरेकव्याप्त्यवधारणस्यापेक्षणीयत्वेऽपि न क्षतिः'''कुटिलिकात्वं गौरवग्रस्ततया। अत्राधिकं तु विवेचयिष्यते।

यत्र विपक्षे वृत्तावितिं। ययोरेकस्य विपक्षेऽपरस्य वृत्तिमत्त्वग्रहस्येत्यर्थः। एवमग्रेऽपि। तेन न सिद्धसिद्धिर्व्याहतिः। यत्सम्बन्धावच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववति यद्धर्मावच्छिन्नस्य यत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिताग्रहस्येति यावत्। बाधकं = अनुत्पादप्रयोजकं, निवृत्तिरूपफलस्य ग्रहस्य स्वयमेव स्वोत्तरवर्तिविरोधिगुणेन वा सम्भवति। तयोरन्वययोर्व्याप्तिरिति। तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणतावति तद्धर्मावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं तत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितिजनकतावच्छेदकमित्यर्थः। यत्तु = यदि प्रमाणं = अव्यभिचारप्रमितिः, उक्तव्यभिचारग्रहं प्रति तस्या ग्राह्याभावावगाहितया विरोधित्वात्। तर्क इति। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादितितर्कस्य व्यभिचारग्रहं प्रति व्यभिचारापादकप्रसञ्जनेन विरोधित्वात्। मतभेदेन प्रवृत्तिव्याघातग्रहस्य प्रवृत्तेरन्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानस्य चोक्तप्रसङ्गे इष्टापत्त्यादिनिवारकत्वमेव ननु साक्षाद्व्यभिचारग्रहविघटकत्वमित्याशयेन व्याघातादिकं नात्र विकल्पितम्। यद्यपि कारणान्तरासत्त्वनिबन्धनोऽपि व्यभिचारग्रहस्य शङ्कानिश्चयसाधारणस्यानुत्पादः, तथापि कारणान्तरासत्त्वस्य बलीयस्तदनुत्पादस्य प्रयोजकविकल्पे न न्यूनता, परार्थस्थले च व्यभिचारग्रहे प्रमाणतर्कयोरेव विरोधिताभिधानमुचितम्। इन्द्रियम् = ऐन्द्रियकप्रमा, एवंपरतोऽनुमानादिपदमप्यनुमित्यादिप्रमापरम्। तदसम्भवात् = ऐन्द्रियकप्रमितेरव्यभिचारविषयकत्वासम्भवात्, अव्यभिचारस्याभावरूपत्वेन योग्यानुपलब्धिसहकृतस्यैवेन्द्रियस्य तद्ग्राहकत्वं वाच्यम्, नच प्रकृते योग्यानुपलब्धिः सम्भवतीत्युक्तं प्राक् वक्ष्यति च ग्रन्थकारः। बाधकमप्याहान्यथेति। नस्यादिति। यदीन्द्रियप्रमिते घटसत्त्वादौ सन्देहोदयः, गिरस्तत्र दोषमादाय प्रत्यवस्थानमिति भावः। अनवस्थेति। अव्यभिचारविषयकानुमितिमूलभूतव्याप्तिग्रहार्थमपि विपक्षवृत्तित्वग्रहविघटकानुमित्यन्तरस्यापेक्षणीयत्वादिति भावः। यथा चाप्रधानस्यानुमितिव्याप्तिज्ञानधाराणामप्यनवस्थितायां नेष्टापत्तिस्तथा निवेदितमनुपदम्। अनुमानाव्यतिरेकात् = व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनग्रहस्यार्थापत्तिपदाभिधेयस्यानुमित्यात्मकत्वात्, तथान्वयव्याप्तिग्रहाधीनग्रहे इवानुमिनोमीत्यनुव्यवसायसत्त्वात्, कदाचिदर्थापयामीत्याद्यनुव्यवसायेऽप्यर्थापत्तेरनुमितित्वव्याप्यतया एवोपगन्तव्यत्वात्, एवञ्चान्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्त्यन्यतरज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वम्, व्याप्तेरननुगमे तु सामान्यकार्यकारणभावोऽनुमितिरज्ञानत्वाभ्यामेव सम्भवद्युक्तिकः अतिप्रसङ्गस्य विशेषसामग्र्यैव वारणसम्भवादित्यन्यत्, एवञ्चानवस्थाऽत्रापि समानेति भावः। अथ व्यतिरेकव्याप्तिग्रहाधीनबुद्धौ 'अनुमिनोमी'त्यनुव्यवसाये एव न नः सम्प्रतिपत्तिः 'अर्थापयामी'त्येवानुव्यवसायात्, एवञ्चानुमितिसामग्रीजन्यत्वमपि न तत्रेत्यनुमितित्वविरुद्धमेवार्थापत्तित्वमिति चेत्तत्राह व्यतिरेकेचेति। उक्तबुद्धेरनुमितित्वानाश्रयत्वे इति यावत्। व्यतिरेकेणेति तृतीयार्थः प्रयुक्तत्वम्। अनुपपत्तिः = अभावः। तथा च साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं यदि हेतावस्ति तदेत्यर्थः। तत एव = हेतौ तादृशप्रतियोगित्वग्रहादेव। कृतमिति। विपक्षवृत्तित्वग्रहप्रतिबन्धाभा-

अस्तु वा कथमपि तावदर्थापत्तिर्व्याप्तिग्राहिका, तथापि कीदृशव्याप्त्युपगमइति प्रष्टव्यम्, किं विपक्षवृत्तिबाधकसध्रीचीनो यत्र कश्चिदन्वयो व्याप्तिः, उत तत्सहितः सार्वत्रिकोऽन्वयः, उत किञ्चो विशेषणव्यपगमेन तत्सध्रीचीनः सामान्यतोऽन्वयो व्याप्तिः, उतसार्वत्रिकोऽन्वयः, सच विपक्षबाधकादवगम्यते । नाद्यः, विकल्पानुपपत्तेः, तथाहि–किं विपक्षे वृत्तौ बाधकं

व्यभिचारविषयकार्थापत्तेरिदानीं भवतावश्योपेयत्वात्मानान्तराभ्युपगमो गौरवपराहत इति भावः। अनेकमावे च = हेतौ तादृशप्रतियोगित्वाभावे च । तयोः = साध्यसाधनयोर्व्याप्तौ किमायातम्। साधनाभावस्य साध्याभावाव्यापकत्वे साधनस्य साध्याव्यभिचरितत्वासम्भवेन साध्याव्यभिचरितत्व-ग्रहनियतनापार्थोपस्थापादानमनुपपन्नमित्यर्थः । ननु साधने तादृशप्रतियोगित्वमस्त्येव, तज्ज्ञानोत्तर-साध्यज्ञाने चानुभवसाक्षिकार्थापत्तित्वमिष्टमेव, साध्याभाववदवृत्तित्वग्रहाधीना ■ साध्यधीरनुभव-मात्रसामर्थ्यादनुमितिरेव, एवञ्चानुभवानुरोधे न गौरवविभीषिकापीत्यत आह अस्त्विति । वस्तुतस्तु सर्वस्य तादृशप्रतियोगित्वग्रहोत्तरसाध्यग्रहे 'अर्थापद्यामी'त्येवानुव्यवसायः, साध्याव्यभिचारग्रहोत्तर-तद्ग्रहे चानुमिनोमीत्येवेति सर्वत्रैव वक्तुं युज्यते इति । कथमपीति । अर्थापत्तेर्व्याप्तिग्रहापेक्षाया आवश्यकत्वेऽपि विस्तरानवस्थितग्राहतया अदोषत्वमुपेत्येत्यर्थः । यस्तुनस्तु नैतदुक्तम्, तस्या अपि दोषतया दर्शनाद्विलक्षणात्, अतएव तर्कनिरासावसरे पुनरपि तादृशोमेवानवस्थामुद्भावयिष्यतीत्यवेयम्। अभ्युपगमो व्याप्तिविषयक । सध्रीचीनत्वं साहित्यं तच्च विषयतया स्वरूपसम्बन्धेन ■ घटितम्। यत्र कश्चिदन्वयः = अधिकरणविशेषमन्तर्भाव्य निरुक्तं सामानाधिकरण्यम्, तेन न तृतीयेन पौनरुक्त्यम्। यद्यपि नैतज्ज्ञानस्यानुमित्यौपयिकत्वसम्भवः, पर्वतीयादिधूमे महानसादिवृत्तित्वाभावात्, सर्वत्र च भ्रमे मानाभावात्, सामान्यलक्षणयापि च निखिलसामानाधिकरण्यभानं तत्राधिकरणविशेषस्याप्रवेशे एव स्यात्, तथापि व्याप्तिज्ञानस्य धर्मताज्ञानयोः समानप्रकारकत्वेन कार्यकारणभावपक्षे कथञ्चिदस्य कल्पस्योत्थानसम्भव इति । सार्वत्रिकोऽन्वयः = सर्वेषु हेतुमत्सु साध्यसम्बन्धः, हेतुव्यापकसाध्यनिरू-पितसामानाधिकरण्यमिति यावत्, व्याप्तिविकल्पस्यैव हि प्रस्तुतत्वम्, ननु व्यापकतानिरूपकस्य। सामान्यतः = विकल्पत्रितयान्तर्गतं यत्सर्वमिति । विपक्षबाधकात् = विपक्षवृत्तित्वग्रहप्रतिबन्धकात्। विकल्पानुपपत्ते = विकल्पितोभयविशेषाणामनुपपत्तेः, तथाच यावद्विशेषबाधे सामान्यस्यापि बाध इति तात्पर्यमित्यर्थः । यद्यपि तादृशग्रहप्रतिबन्धकस्य व्याप्यधर्मत्वाभावोऽसम्भवदुक्तिकः, तस्याव्यभि-चारग्रहनियामकस्य स्वरूपसत एव हेतुत्वेनानुमापकत्वादन्यत्रैकविषयताश्रयत्वात् यदि च सामाना-धिकरण्यं यत्तु न एव सम्पादित्यमपेक्षितम्, तदाप्यव्यभिचारविषयोऽवश्यापेक्षणीयतया सर्वत्रोपपत्तौ सामानाधिकरण्यस्य ज्ञानमकिञ्चित्करमिति तस्यैव व्याप्तिघटकत्वं कथमित्याशयं कल्पनसम्भवदुक्तिकमेव, तथाप्येतद्दोषमात्रं एव दोषान्तराभिधानाय विकल्पयति तथाहीति । पर्वतीयधूमे पर्वतवह्निजन्यत्व-मनुपपन्नं सर्वत्रैवकदाचाराद्वृत्तित्वज्ञानवत्त्वेन विशिष्याव्यभिचारावगमादित्यपर्यवसितेः प्रथमवि-कल्पार्थं । सामान्यलक्षणैव सर्वव्यक्तिविषयकं तु नात्र विवक्षितम्, द्वितीयकल्पेन पौनरुक्त्यात्, उप-लिन दूषणमव्यासङ्गेन । तत्तद्धूमे तत्सामानाधिकरण्यघटितार्थापत्तिरपि नात्र विवक्षिता, दूषण-प्रसङ्गनार्थं तत्र अव्यभिचाराग्रहकत्वात् . द्वितीयकल्पेऽप्येवं सति सामानाधिकरण्यविषयकत्वस्य विषयतया तद्दूषणमव्यासङ्गेन । धूमे वह्निव्याप्यमनुसन्धाय सद्वदभाववदवृत्तित्वाभावमानयती-त्येवं तादृशनिरूपकसामान्याभावघटिताव्यभिचारावगमादित्यं द्वितीयविकल्पार्थः । तथैवाभिमतदूषणप्रसङ्ग-सङ्गमे । तादृशवृत्तित्वसामान्याभावघटिताव्यभिचाराग्रहादित्यादाय ■ तृतीयोऽपि द्रष्टव्यः, एवं

सर्वव्यक्तिविषयम्, उत सामान्यविषयम्, आद्ये यत्राप्यनुमानं प्रवर्तनीयं तत्रावश्योपस्थाप्ययाऽन्यथाभावबाधकभूतयाऽर्थापत्त्यैव साध्यसिद्धेः शान्तमनुमानव्यसनेन । द्वितीये क्वचिद्व्यभिचारेऽपि क्वचिदव्यभिचारमाश्रित्य बाधकस्य चरितार्थत्वम्, धूमवत्तामात्रमग्निमत्तामात्रव्यतिरेकीत्येवंरूपो हि सामान्यतो विपक्षः, तत्र च बाधकं तयोरविरोधे पर्यवस्यति, अविरोधश्च क्वचित्साहित्याद्भवत्येवेति पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरप्येवम्भूतव्याप्तत्वप्रसङ्गः । नापि द्वितीयः, विशेषणवैयर्थ्यात्, सार्वत्रिकोऽन्वय इत्येवोच्यताम्, नच सोऽपि सङ्गत इत्युक्तम् । नापि तृतीयः, बाधकस्य सामान्यविशेष-

---

व्यापकताग्रहस्यापि मणिमन्त्रादिन्यायेन व्यभिचारधीविरोधितायाः प्राचीनैरुपगमात्तद्धौ धूमजनकत्वस्यानुपपत्त्या सद्धूमव्यापकत्वमाक्षिपतीत्येवं चतुर्थोऽपि । यत्र = पर्वतीयादिवह्नौ । प्रवृत्तिरदार्थैकदेशानुमित्यन्वयि विषयित्वं सप्तम्यर्थः । अनुमानं प्रवर्तनीयम् = व्याप्तिज्ञानेनानुमितिरुपधातव्या । अन्यथाभावबाधकेति । विपक्षवृत्तित्वग्रहप्रतिबन्धकेत्यर्थः । साध्यसिद्धेः = साध्यावगाहनात् । उक्तार्थापत्तेः पर्वतीयवह्न्यवगाहित्वात्, सर्वव्यक्तिविषयत्वकल्पे कालविशेषावच्छिन्नपर्वतीयवह्निविषयकस्यापि बाधकग्रहस्य वक्तव्यत्वादिति । तज्जन्यत्वप्रतीतावपि तत्प्रतीतिनिरपेक्षणीया, असम्भवा च सर्वव्यक्तिषु विशिष्याव्यभिचारग्रह इत्यपि द्रष्टव्यम् । अवश्यक्लृप्तत्वार्थापत्तेः साध्यसाधकत्वोपगमस्तु द्वितीयकल्पेऽपि समानइतिनात्रैव पचनार्ह इति नासौ विवक्षितः, नयाऽनुभवसायबलेन तत्पार्थक्यमनुपेत्य प्रवृत्तस्य तद्दूषणमपि शोभते इति । क्वचिद्व्यभिचारेऽपि = साध्याभावीययत्किञ्चिदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वेऽपि । क्वचिदव्यभिचारमाश्रित्य = साध्याभावीययत्किञ्चिदधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावमवगाह्य । बाधकस्य = तादृशप्रतिबन्धकत्वेनाभिमतग्रहस्य । चरितार्थत्वम् = धूमत्वावच्छिन्ने वह्नित्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वप्रतियोगिकाभावरूपस्य सामान्यविषयकत्वस्याक्षतत्वम्, नतु विपक्षवृत्तित्वग्रहप्रतिबन्धकत्वम् । एतदेव स्फुटयति धूमवत्तामात्रमिति । धूम इत्यर्थः । अग्निमत्तामात्रव्यतिरेकीति । अग्निव्यभिचारीति निश्चयोऽग्निव्यभिचारी न वेति संशयो वेत्यर्थः । सामान्यतो विपक्षः = धूमवह्निसामान्यविषयको विपक्षवृत्तित्वग्रहः । बाधकं = बाधकत्वेनाभिमतं धूमेवह्न्यभाववद्वृत्तित्वविशेषाभावावगाहि ज्ञानम् । तयोः = साध्याभावसाधनयोः । अविरोधे = सामानाधिकरण्ये पर्यवस्यति, सामानाधिकरण्यग्रहं न विरुणद्धीति यावत्, साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावबोधो हि साधने साध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहविरोधी नतु साध्याभाववद्वृत्तित्वविशेषाभावबोधोपीति भावः । नन्वेवमपि साध्यसामानाधिकरण्यवतः कथं साध्याभावसामानाधिकरण्यमिति तत्रेति अविरोधस्येति । सामानाधिकरण्यं त्वित्यर्थः । क्वचित्साहित्यात् = देशविशेषावच्छिन्नसामानाधिकरण्यादपि, एकतरस्य यद्यदधिकरणं तत्तन्निरूपितवृत्तित्वमपरत्रानपेक्ष्यापीति यावत् । भवत्येव = प्रत्यक्षादिसिद्धमेव । एवम्भूतव्याप्तत्वप्रसङ्ग इति । साध्याभावसामानाधिकरण्याविरुद्धं साध्याभावसामानाधिकरण्यप्रतियोगिकाभावमादाय पार्थिवत्वादौ लोहलेख्यत्वादिव्याप्तत्वव्यवहारप्रसङ्ग इत्यर्थः । इदञ्च विपक्षवृत्तिबाधकसध्रीचीनत्वपदेन विपक्षवृत्तित्वप्रतियोगिकाभावावगाहिज्ञानसध्रीचीनत्वविवक्षायामेव पर्यवसन्नं दूषणम् । विपक्षवृत्तित्वविषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताशालिज्ञानसध्रीचीनत्वविवक्षायां तु यथाव्याख्यानद्वितीयकल्पस्यासङ्गतत्वात्तृतीयचतुर्थयोरेव विश्रामः, नच तावपि सम्भवतः, साध्याभावसामानाधिकरण्यसामान्याभावस्य व्यापकत्वस्य च ग्रहणाशक्यताया आवेदितत्वादिति । विशेषणेति । सहितान्तेत्यर्थः । अत्राव्यभिचरितत्वव्यापकत्वयोर्द्वयोरेव ज्ञानस्य सर्वत्रापेक्षणीयतासम्भवेऽन्यतरस्य ग्रहणमात्र एव । इत्युक्तमिति । दुर्ग्रहत्वोपपादनेनेति शेषः । दुर्ग्रहत्वसत्त्वे एव

विषयत्वविकल्पोक्तयुक्त्यैव निरस्तत्वात्। नापि चतुर्थः, तथाहि यद्यद्धूमवत्तत्तदग्निमदित्यत्रेत्थमन्वयस्य सार्वत्रिकत्वं वाच्यम्—यत्सर्वासां धूमवद्व्यक्तीनामग्निसम्बन्धित्वम्, तद्यदि व्याप्तिग्रहकाले गृहीतम्, तदा पक्षस्यापि धूमवद्व्यक्तेरग्निमत्त्वं प्राग्गृहीतं स्मर्यते एवेति गतमनुमानम्। सामान्यतोऽग्निमत्त्वं तस्यापि गृहीतमेव विशेषतस्त्वनुमीयत

दोषान्तरं चतुर्थमाह तथाहीति। इत्थम् = इतिवाक्योपदर्शितं। इदं = वक्ष्यमाणं। अन्वयस्य = धूमनिष्ठसामानाधिकरण्यस्य। व्यक्तीनामितिषष्ठ्यर्थः सम्बन्धोऽन्वयी। एवञ्च सर्वपदमहिम्ना धूमव्यापकत्वस्यापि लाभः। अग्निसम्बन्धित्वं = अग्निनिरूपितत्वम्। यथाश्रुते तु नान्वयनिष्ठं सार्वत्रिकत्वं निरुक्तं स्यात्। उभयत्र उद्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन विधेयान्वयविवक्षया वा धीप्सितपरपदघटितत्वे तद्बलादेव वा धूमव्यापकत्वस्यापि तादात्म्येन धूमविशिष्टे भासमानस्य सामानाधिकरण्येन धूमेऽपि मानमिति विवक्षितार्थलाभसम्भवः। तदा पक्षस्येत्यादिकं सर्वासां धूमवद्व्यक्तीनामित्यादेरर्थतात्पर्ये, न तु धूमवद्भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वव्याप्तौ विवक्षितत्वे, तत्र धूमवत्यग्नेरभानात्। तादृशविवक्षायामपि दुर्वारमेव किञ्च, धूमवत्त्वावच्छेदेन वह्निमत्त्वविषयकपक्षतनमहस्योद्देश्यतावच्छेदकव्यापकविधेयप्रतियोगिकत्वेन संयोगस्य संसर्गविधया भासकत्वेऽपि धूमविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वं हि नापगच्छतीति धूमवत्त्वेन पर्वते वह्निमत्त्वस्य पूर्वं ग्रहे नानुपपत्तिलेशोऽपि। स्मर्यत इति। ननु एवमनुभवात्मीयमनुमिनोमीति नानुभवो नागृहीतः स्यात्, न स्यात्तदुपनयसन्निकर्षस्य तदाभ्युपगमो न स्यात्, तदभ्युपगमे तु विशेष्यसन्निकर्षविशेषणज्ञानसंसर्गमर्यादया विशिष्टानुभवहेतूनां सद्भावादनुमहत्त्वानुभवश्च, अनुमिनोमीत्यनुभवस्यापि साध्यबोधे व्याप्तिधीजन्यत्वं मतिसन्निधत उपपत्तिरेव, विस्तरश्चैतद्वादि प्रत्यक्षखण्डने। एतेन—धूमावच्छेदेन वह्निमत्त्वस्य पूर्वग्रहे उपनयबलादपि धूमवान् वह्निमानित्येव धीः स्यात् न तु पर्वतोऽयं वह्निमानितीति—निरस्तम्, इन्द्रियसन्निकर्षस्य पर्वते सत्त्वेन धूमवानयं पर्वतो वह्निमानिति बुद्धौ बाधकाभावात्, एतेनैवाभिप्रायेण वक्ष्यति अग्निमत्त्वमुपनयेत्यादि। गतमिति। तादृशबुद्ध्यनन्तरभाविन्यामनुमित्साधीनायामेव काचित्कबुद्धावनुमितिरस्त्विति तु न वाच्यम्, उपनयाधीनतादृशबुद्धावेवानुमितित्वव्यवहारविषयत्वोपगमे तदनन्तरमनुमित्साया असम्भवात्, तस्या अनुमितिहेतुत्वस्य निरस्तत्वाच्च। अनुमानं = प्रत्यक्षत्वविरुद्धजातिमत्त्वाऽभिमतं व्याप्तिज्ञानाधीनं ज्ञानं, तादृशज्ञाने तादृशजातेर्निषेधपर्यवसाने न प्रत्यक्षसिद्धिर्व्याघात। एवञ्च प्रमाणविभागभङ्ग एव पर्यवसानम्। सामान्यत इति। अग्नित्वेनाग्निरवगतो न तु कालविशेषाद्यवच्छिन्नत्वेनापि, धूमवत्त्वेन च पर्वते, न तु पर्वतत्वेनापि, यत्र यत्र विशिष्य पूर्वमवगत स तथोपनयवशात्भासते इति नियम इति नानुमित्यनवकाश इत्यर्थः। अग्निमत्त्वस्यैति। कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति न्यायेनाग्निमत्त्वमग्निसम्बन्धः, तस्य च विशेषः प्रतियोग्यनुयोगिव्यक्त्यात्मकः। कालदेशादीत्यादिना लाघवज्ञानादिबलाद्भानार्हमन्येत्यादिकं ग्राह्यम्। तस्य = उक्तव्याप्तिरूपविशेषस्य। व्याप्तौ प्रतीतत्वेन = धूमवत्त्वावच्छेदेन वह्निमत्त्वग्रहविषयत्वेन। भवता = सामान्यप्रत्यासत्तिवादिना। एवकारस्याङ्गीकारादेरन्वयः। यथाश्रुते सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगन्तारं प्रति समाधानस्य वक्तव्यतामात्रेऽचोऽन्यवचनादसङ्गतिः। तदभ्युपगमेऽपि विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेनैव निर्वाहसम्भव इति तु तत्त्वम्। उभ नियमे च न मानम्, अन्यत्र गृहीतस्यापि धर्मिविशेषे साधारणधर्मदर्शनेन स्मृतस्य संशयादिदर्श

इति चेन्न, विशेषतः इति किमग्निमत्त्वस्य विशेषो व्यक्तिरूपो विवक्षित उत कालदेशादिसम्बन्धस्तस्य, नाद्यः, सर्वव्यक्तीनां व्याप्तौ प्रतीतत्वेन भवतैवाङ्गीकारात् । नापि द्वितीयः, अग्निमद्रूपतया स्मृतस्य पक्षीभूतस्य धूमवद्विशेषस्य चक्षुरादिभिरेव पर्वतत्वादिदेशकालविशेषाग्निमत्तया परिच्छेदात्, यथा प्राक्प्रत्ययाहितसंस्कारसध्रीचीनैश्चक्षुरादिभिः परिच्छिद्यमानेदानीम्भावदेशविशेषणवस्थानादेः स एवायमिति प्रत्यभिज्ञायमानताऽङ्गीक्रियते तथैवात्राप्यस्तु कृतमनुमानेन । नाप्युपमानं विपक्षे बाधकं वक्तुं शक्यम्, तस्य नियतविषयत्वेनैतादृशे विषयेऽनुदयात् । नापि शब्दः, आप्तस्योपदेष्टुरभावे व्याप्त्यनवगमप्रसङ्गात् । अभावस्तु कदाचित्स्यात्, सोऽपि निरूप्यमाणो न घटते, एवं स वाच्यो

नादित्यन्यत्र स्पष्टम् । अग्निमद्रूपतया = अग्निमत्त्वेन । पर्वतत्वादीत्यादि । पर्वतत्वादिमत्तया पर्वतादात्मकदेशविशेषवर्तमानकालविशेषाद्यवच्छिन्नाग्निमत्तया चेत्यर्थः । परिच्छेदादिति । उपनयसन्निकर्षसहकारेणेत्यादिः । धूमकालावच्छिन्नवह्निभानं तु यद्धर्मावच्छेदेन यद्वत्त्वमवगतमुपनयवशात्तद्धर्मविशिष्टे तस्य भानाभावेन धूमस्योद्देश्यतावच्छेदकताया आवश्यकत्वेनोद्देश्यतावच्छेदककालावच्छिन्नत्वस्य च विधेयगततया भानस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वेन सम्भवति । अतएवातीतानागतपक्षीयधूमकालीनत्वभानप्रसङ्गो न, चक्षुरादिसहकारात्, तत्तद्धूमस्यैवोद्देश्यतावच्छेदकतायाः फलबलेन वक्तुं शक्यत्वाच्च । लाघवज्ञानस्यापीदृशप्रत्यक्षे सहकारिता शक्यवचनैवेति भावः । संस्कारोपनायकतावादिप्राचीनमतेन संस्कारेति । नव्यमते तु स्मृतेरेवोपनायकत्वम् । इदानीम्भावेति । एतत्कालावच्छिन्नत्वेत्यर्थः । तथैवेति । अत एव "प्रसिद्धसाध्यकस्थले सर्वत्रैव साध्यवत्त्वेऽनुमितभानसामग्रीसम्भवा"दिति पक्षतायां जगदीशोऽप्यवात् । तादात्म्येन साध्यप्रकारको वा संयोगादिना साध्यप्रकारको वोपनयाधीनो ग्रह इत्यत्र तु न निर्बन्धः । अप्रसिद्धसाध्यकं तु नानुमानमपि त्वर्थापत्तिरित्यावेदितं प्रत्यक्षखण्डनशारदायाम् । नियतविषयकत्वेन = सादृश्यज्ञानान्यतरविषयकत्वेन । तादृशे विषयेऽनुदयादिति । व्यभिचाराभावविषयकत्वेनानुत्पत्तेरित्यर्थः । व्याप्त्यनवगमेति । व्याप्त्यप्रमितीत्यर्थः । अन्यथाऽऽप्तस्येत्यस्य वैयर्थ्यात् । अभावः = योग्यानुपलम्भात्मकषष्ठप्रमाणाधीनोऽनुभवः । कदाचित् = कथञ्चित्, वक्ष्यमाणपूर्वपक्षप्रकारैः । स्यात् = विपक्षवृत्तित्वग्रहबाधकतयाऽऽशङ्क्येत । निरूप्यमाण इति । अव्यभिचारविषयकत्वेन परीक्ष्यमाण इत्यर्थः । न घटते = न सम्भवद्युक्तिकोऽव्यभिचारविषयताकः, तथा च स विपक्षवृत्तित्वग्रहबाधकोऽपि कथम् । वाच्यः = अव्यभिचारविषयकत्वेन सपरिकरं परं प्रत्युपन्यसनीयः । यद्दोषापादकं प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपयोग्यताभिप्रायेण । वह्निव्यतिरेकेण स्यात् = वह्न्यभाववद्वृत्तिः स्यात् । तथा = वह्न्यभाववद्वृत्तितया । यद्यपि निखिलधूमं पक्षीकृत्य नैतदापादनसम्भवः, असन्निकृष्टधूमस्य वह्न्यभाववद्वृत्तित्वेऽपि तथात्वेनानुपलम्भसम्भवात्, सन्निकृष्टधूमविशेषस्य पक्षत्वे न धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्यानुमित्यौपयिकस्य सम्भवः, तथापि धूमविशेषे एव निश्चीयमानापि व्याप्तिर्लाघवाद्धूमत्वावच्छेदेनैव निश्चीयते, व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकतायां लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वात्, न च तथापि व्यवहितविप्रकृष्टदेशवर्तिवस्त्वन्तरे व्यभिचार इति वाच्यम्, तादृशदेशावृत्तित्वस्याप्यापादककोटौ निवेशनीयत्वात्, यदि च तस्य प्रतियोग्यग्राहकत्वाद्यापादककोटिविशेषणता, तदापि सन्निकर्षविशेषस्यैव तथात्वसम्भवादिति भावः । क्वचिद्व्यभिचारादर्शनात् = वह्न्यभाववन्निष्ठनिरूपितवृत्तित्वस्य धूमेऽदर्शनात् । अभावः = अनुपलम्भाधीनोऽनुभवः । प्रवर्तते = उत्पद्यते । सर्वत्र व्यभिचारादर्शनात् = वह्न्यभाववन्निखिलनिरूपितवृत्तित्वस्य धूमेऽदर्श-

यदि वह्निव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपलभ्येत नचोपलभ्यतेऽतोऽनुपलम्भान्नास्ति तद्व्यतिरेकेणेति, तच्च न, तथाहि—क्वचिद्व्यभिचारादर्शनादयमभावः प्रवर्तते सर्वत्र व्यभिचारादर्शनाद्वा, नाद्यः, पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तत्वप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः, सर्वत्र योग्यानुपलम्भो वाऽनुपलम्भमात्रं वा, नाद्यः सर्वत्र योग्यानुपलम्भासम्भवात्। नापि द्वितीयः, पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि सम्भवात्। तत्र वज्र एव व्यभिचार इति चेन्न, तदीयादर्शनदशायां व्यभिचारानवगमात्। तद्दर्शनदशायां तावदस्ति व्यभिचारो यत्र तु न कदाचिदपि व्यभिचारदर्शनं तत्र व्याप्तिरिति चेन्न, अन्यत्रापि व्यभिचारो न द्रक्ष्यत इत्यत्र नियामकादर्शनात्।

नापि विपक्षे बाधकस्तर्को वाच्यः तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमेऽनवस्थान-

---

मात्। नाद्य इत्यादि। वह्न्यभाववतामतीन्द्रियाणां व्यवहितानाञ्च सद्भावात्तन्निरूपितवृत्तित्वस्य धूमे सत्त्वेऽप्यनुपलम्भोपपत्तेर्निरुक्तयोग्यत्वं नानुपलम्भे सम्भवति। न च धूमविशेषस्तादृश इत्युक्तम्, तस्य च देशान्तरवृत्तित्वसम्भावनाविरहदशायामुक्तापादनं निराबाधमिति वाच्यम्, इदानीं धूमविशेषे तादृशसम्भावनाविरहेऽपि कालान्तरे वह्न्यभाववद्देशनिरूपितवृत्तित्वस्य तत्र सत्त्वेऽपीदानीमनुपलम्भसम्भवेनोक्तापादनासम्भवात्। नच कालान्तरे तादृशदेशवृत्तित्वसम्भावनाया अपि विरहे तादृशापादनसम्भवेन योग्यानुपलम्भसम्भव इति वाच्यम्, एवं स्वार्थानुमाने व्याप्तिग्रहसम्भवेऽपि वस्तुगत्या साध्याभाववद्वृत्तित्वसामान्याभावसद्भावस्य तत्र वक्तुमशक्यत्वात्, प्रतिवादिना कालान्तरे तादृशवृत्तित्वसम्भावनाया उद्भावनीयत्वात्, यच्च तद्वारकत्वेनाभिमतं तस्यापि निरसिष्यमाणत्वादिति भावः। इदमत्र ध्येयम्। यद्यपि लाघवज्ञाने व्यभिचारसंशये धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयार्थकस्वर्गादीनां पदज्ञानानां नोदेतुं प्रभवतीति सर्वसम्प्रतिपन्नमेव, अन्यथा व्याघातादिना भयतन्नादीयशङ्कानिरासप्रयासानुपपत्तेः। एवञ्च व्यभिचारसंशयप्रतिबन्धकतायां लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वं नैवानुमोदनीयम्। एतेन लाघवज्ञानस्योत्तेजकत्वमादाय तार्किकाणां कार्यकारणभावस्य प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य च व्यवस्थापनं सर्वथैव प्रत्यादिष्टं द्रष्टव्यम्। द्वितीये पक्षेऽतीन्द्रियाद्यभावस्य प्रत्यक्षप्रमाणागोचरत्वप्रसङ्गे तत्र संशयाद्यनुपपत्तिरिति दूषणं स्फुटत्वादुपेक्ष्याह पार्थिवत्वेति। वज्रे = वज्रान्तर्भावेन। व्यभिचारः = व्यभिचारग्रहः। तदीयादर्शनदशायां = लोहलेख्यत्वाभाववत्त्वेन वज्रानुपस्थितिदशायाम्। तद्दर्शनदशायां = तत्कर्मकोपस्थितिदशायाम्। व्यभिचारः = व्यभिचारग्रहः। नियामकादर्शनात् = प्रमाणाभावात्। व्यभिचारदर्शनं हि संशयनिश्चयसाधारणं सोपाधित्वज्ञानेन विशेषादर्शनसहकृतसाधारणधर्मज्ञानेन वा सम्भाव्यते कदाचित्कस्यचिदिति सर्वदेशकालपुरुषीयव्यभिचारदर्शनाभावो नामग्रहणार्हः किन्तु तत्पुरुषीयव्यभिचारदर्शनाभावस्तु कदाचित्तदीयव्याप्तिग्रहमादध्यात् नाम किन्तु नैतावता तस्य प्रमात्वं सम्भवद्युक्तिकमिति भावः।

व्याप्तिमूलत्वाभ्युपगमे = व्याप्तिनिरूपितापादकनिष्ठव्याप्तिप्रमाधीनत्वोपगमे। अनवस्थानप्रसङ्गादिति। तत्तद्व्याप्तिग्रहार्थमापाद्याभाववद्वृत्तित्वग्रहस्यापादके विघटनाय तर्कान्तरस्यापेक्षणीयत्वादिति भावः। स्वव्याघातप्रज्ञानधारया अपि दूषणान्तरमापूरणीयमेव। एतेन—इयमनवस्था न दोषाय, प्रथमप्रवृत्त्यादिना सर्वत्र अन्ततः स्मरणत्वव्याप्तिग्रहमूलकस्मरणस्य प्रथमप्रवृत्तिमूलत्वे सर्वं विनापि सम्भवेन कार्योत्पत्तौ विरोधाभावात्, अन्यथा बीजाङ्कुरस्थलीयानवस्थाया

प्रसङ्गात्, तदनभ्युपगमे मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वापातात् । अथ मन्ये—न शक्यमिदं वक्तुम्, तथाहि—धूमोऽग्निव्यभिचारशङ्कायां बाधकस्तर्कोऽयमभिधीयते—यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेत्, अकारणकः सन्नित्यः स्यात्, न स्यादेव वा, सचायमनुत्तरस्तर्कः, तत्र शङ्कायां व्याघातापत्तेः, तदेव ह्याशङ्क्यते यस्मिन्नाशङ्क्यमाने स्वक्रियाव्याघातादयो

अपि शङ्कापत्तिरिति—नाशङ्कनीयम् । परार्थानुमाने तु तर्कोपन्यासानवस्थाऽस्पष्टैव । मूलशैथिल्येन = आपादके आपाद्यनिरूपितव्याप्तेर्विरहेण । तर्काभासत्वेति । अतिप्रसङ्गेनाव्याप्येनाव्यापकापादनानुपपत्तेः, यदाहुः—"व्याप्तिरनुकूलत्वमिथोऽविरोधौ द्वौ मूलशैथिल्यमवसृतीयम् । विपर्ययापर्यवसानमिष्टप्रसञ्जनं द्वे इति तर्कदोषाः" इति । इदं = अनवस्थादिकम् । शङ्कायां बाधकः = शङ्कानुत्पादप्रयोजकः । तथाच च प्रदर्शनीयतर्कयोः प्रथमस्य साक्षादेव मणिमन्त्रादिन्यायेन तदापादकप्रतिबन्धकत्वेन, द्वितीयस्य तु तर्कोत्पत्तिद्वारकतया परम्परयेति । एवञ्च तर्क इति अत्रानेकवचनम् । अकारणकः सन्नित्यमनेनैको व्याप्तिग्राहकः प्रसङ्गः सूचितः, किन्त्वकारणकत्वमात्रापादने घटादौ व्यभिचार इति वह्न्यकारणकत्वमेवापादनीयम्, तथा च धूमो यदि वह्न्यभाववद्वृत्तिः स्याद्वह्न्यजन्यः स्यादित्यर्थः । तर्के चापाद्याभावनिश्चयो हेतुरन्यथेष्टापत्तेरित्याशयेनोक्तापाद्याभावस्य वह्निजन्यत्वस्य निश्चयाय द्वितीयस्तर्को 'नित्यः स्यान्न स्यादेव वे'त्यनेन सूचितः । अत्र चालीकाभ्युपगन्तारं प्रति द्वयं नित्यत्वालीकत्वान्यतरत्वमापादयितुम् । न च घटादौ वह्निजन्यत्वाभावस्यापादकस्य सत्तया व्यभिचार इति वाच्यम्, नित्यत्वं हि ध्वंसप्रतियोगित्वाभावः, अलीकत्वञ्च कालसम्बन्धित्वाभावः, तत्र चान्यतरस्मिन् प्रतियोगिनि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वं विशेषणीयम्, एवञ्च वह्न्यसमवहितजन्ये घटादौ विशेषणाभावप्रयुक्तयोरभावयोरन्यतरस्य सत्त्वं निराबाधम्, पक्षे तु नैव शक्यं साध्यं सञ्जनयितुम्, वह्न्यसमवहिताजन्यत्वस्य तत्र योग्यानां वह्न्यसमवहितानां धूमोत्पादकत्वादर्शनादयोग्यानाञ्चोपस्थितिकल्पनागौरवाभिभूतत्वेन विशेषणीयत्वादिति वह्निजन्यत्वमादायैव विपर्ययपर्यवसानम् । न च—तथापि मान्तरीयकवह्निके घटादौ व्यभिचारः, तत्र वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविरहमादायापि विशिष्टाभावसम्भवानुपपत्तेः, नहि वह्न्यघटितसामान्यजन्यत्वं वह्न्यसमवहिताजन्यत्वम्, वह्नौ धूमजनकतासन्देहे तस्यापि धूमे सन्दिग्धत्वात्, अपि तु स्वसमानाधिकरणवह्न्यभाववत्क्षणावहितपूर्वक्षणकं तज्जन्यत्वमेवेति—वाच्यम्, मान्तरीयकवह्निकभेदस्यापि प्रतियोगिकुक्षौ निवेशेन व्यभिचारवारणसम्भवात् । वस्तुतस्तु तार्किकैरसत्त्वाऽलीकानभ्युपगन्तृसाधारणं वह्न्यसमवहिताजन्यत्वविशिष्टोत्पत्तेरभाववत्त्वमेवापादनीयम्, उत्पत्तिस्तु वह्न्यसमवधानकालीनवह्नितत्समवधानेतरयावत्कारणकत्वरूपा पारिभाषिक्येव, एवं च नान्तरीयकवह्निकेऽपि घटादौ न व्यभिचारः, वह्निसमवधानकालीनयावत्कारणकत्वस्यैव तत्र सत्त्वात् । आपाद्याभावप्रतियोगिप्रसिद्धिस्तु वह्निजन्य एव, तदर्थमेव च वह्नितत्समवधानेतरेति यावत्कारणविशेषणम्, अन्यथा वह्निजन्ये वह्न्यसमवधानकालीनयावत्कारणकत्वस्याप्रसिद्धेरित्यन्यत्र विस्तरः । अनुत्तरः = तर्कान्तरानपेक्षः । नन्वव्याप्यापादके आपाद्यव्यभिचारशङ्काप्रतिबन्धाय तर्कान्तरमपेक्षणीयम्, तादृशशङ्कासत्त्वे उक्ततर्कानुत्पत्तेः, एवञ्चानवस्था दुरुत्तरैवेत्याशङ्क्याह तत्रेति । उक्ततर्के उत्पत्स्यमाने इत्यर्थः । शङ्कायामिति । धूमोऽकारणक एवोत्पत्स्यते इत्यादिशङ्कोत्पत्तावित्यर्थः । व्याघातापत्तेः = तत्तत्कार्योपार्जनाय तत्तत्कारणे दृश्यमानायाः प्रवृत्तेरभावापत्तेः, सर्वत्राकारणककार्योत्पत्तिसम्भावनासम्भवादिति । तथाच स्वप्रवृत्तिप्रतिबन्धेन शङ्कानुत्पादस्थले तर्कान्तरानपेक्षणेन नानवस्थेति भावः । एतद्दोषोद्धरणाचार्योक्त्या प्रदर्शयति तदेवेति । आशङ्क्यते = आशङ्काविषयो भवति, यस्मिन्नाशङ्क्यमाने=यद्विषयकाशङ्कायां सत्यां प्रवृत्तिर्न व्याहन्यत इति

अस्त्यात्ममनोयोगोऽनुगतं कारणं ज्ञानोत्पत्ताविति चेन्न, यद्यात्ममनोयोगादुत्पद्यमानं ज्ञानं स्यादिच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदि त्वदृष्टविशेषो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानप्रागभावो वा तत्रानुगतं कारणमुच्यते । तदा तदितरत्रापि वह्निव्यभिचारेऽपि धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कितुम् । दृष्टे व्यभिचारे

"योगिनामपि मृद्बीजं विनैवेच्छावशेन तत् । यस्मादि जायते तत्तन्नियतस्वार्थक्रियाकर" मित्यभियुक्तोक्त्या योगप्रभावेण वह्निं विनापि धूमस्योत्पादसम्भवात् । एतेन सामान्यकार्यकारणभावमात्रं तार्किकैरङ्गीकृतं परास्तं मन्तव्यम् । यदि च योगिनापि वह्निमुत्पाद्यैव धूमोत्पादनं क्रियते तदा कोऽयं योगप्रभाव । नहि स्वस्वसामग्रीं विनोत्पादनोपगमे च धूमस्य तथोत्पादनोपगमेन विभवाद्युत् । एतेन भावकार्यस्य सोपादानत्वनियमोऽप्यपास्त । योगिना कुसुद्गणुकादिप्रभेदे कार्योत्पादनोपगमे विलक्षणस्याप्रामाणिकत्वापत्तेः, युगपदेव तयोरागमे च योगप्रभावस्यावश्यादरणीयत्वप्रसङ्गे उपादानकल्पना दुराग्रहमूलैव, यैरारम्भवादो न क्वापि प्रामाणिकस्तथा व्यक्तमाकरेषु । यदाहुः—"कणादपरिमाणद्व्यणुकसंयोगाद्व्यणुकप्रमात् । जगदुत्प्रेक्षणम् मायावादस्थादरमात्मनः" इति । निरवयवानां संयोगस्य व्याप्यवृत्तित्वाव्याप्यवृत्तित्वाभ्यां विचारासहत्वादिति तदाशय । अविद्यापि वेदान्तिभिर्यैव कार्यस्य सोपादानत्वनियमापगमात्मन्यमानेनाङ्गीकृतैव जगतां परिणाम्युपादानतापदेशेभिधीयते, वस्तुतस्तत्वनिर्वाच्यत्वादिना तेषां लोकप्रसिद्धपरिणाम्युपादानाभ्युपगमेऽपि न काचित्क्षतिरित्यनिर्वाच्यवादे विवेचयिष्यते इति दिक् ।

नन्वेवं धूमत्वसामानाधिकरण्येन, वैजात्यावच्छिन्नं वह्निजन्यत्वमादायैवोक्ततर्काधारितार्थेऽपि वह्न्यसमवहितजन्योऽपि धूमत्वोपपत्तये धूमत्वप्रयोजकं किञ्चिदनुगतं स्वयोपपादनीयम्, जन्यज्ञानत्वप्रयोजकं तु आत्ममनःसंयोग इति न तत्प्रतिबन्दिरित्याशङ्क्ते अस्तीति । आत्ममनोयोगत्वे यदि जन्यज्ञानत्वव्याप्यत्वं विवक्षितं तदाह इच्छादयोऽपीति । ननु प्रयोजकत्वस्य सर्वव्याप्यत्वानुधावनं विफलम्, अदृष्टस्य कारणत्वेनोपपादनेनैवापेक्षणीयत्वादित्यत आह शक्तिभेद इति । आत्मगत शक्तिविशेष इत्यर्थः । शक्त्यनभ्युपगन्तृतार्किकमतसाधारण्येनाह ज्ञानत्वजातिरिति । ननु ज्ञानत्वे जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकारणत्वोपगमे स्वप्रयोजकत्वस्य स्वस्मिन् प्रसङ्गेनात्माश्रय इत्यत आह ज्ञानप्रागभाव इति । तत्रानुगतं कारणमिति । जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकारणमित्यर्थः । तदिति । अदृष्टविशेषो वा शक्तिविशेषो वा धूमत्वं वा धूमप्रागभावो वेत्यर्थः । इतरत्रापि वैजात्यप्रयोजकतयेत्यन्वय । इतरत्र = अन्यत्र समवहितजन्यत्वेनाभिमते । ऐकजात्यं = धूमत्वं । जातेः प्रयोजकं हि न कारणम् तन्मते तस्या नित्यत्वात् मन्मतेऽपि जातिमात्रस्य ब्रह्मरूपत्वपक्षेऽविद्यारूपत्वपक्षे वा कारणानपेक्षत्वात्, आविद्यकत्वपक्षे त्वविद्याया एव तत्कारणत्वात् । नापि कार्यं वा व्याप्यं वा व्यापकं वा, तेषां प्रकृते प्रयोजकत्वाभावात्, धूमत्वप्रत्यक्षादेः कार्यस्य, प्रमेयत्वादेर्व्यापकस्य, धूमसामग्रीजन्यत्वादेर्व्याप्यस्य सुवेदितत्वाच्च, अपि तु धूमत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनिदानकं, तत्तु धूमसामग्र्येव, सा च अनिकार्यव्यभिचारैवेति पूर्वापि समानमिति भाव । एवञ्च प्रागभावस्याप्यनङ्गीकारे, भट्टाकारेऽपि तन्त्र सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानभ्युपगमे वा न काचित्क्षतिरिति । दृष्टे व्यभिचारे इति । इन्द्रियत्वावच्छिन्नस्य ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्वरूपव्यभिचारिताया निश्चये सतीत्यर्थं । ज्ञानत्वप्रयोजकत्वानुपपत्तावपि चेत् । अदृष्टादीति प्रयोजकत्वाव्यापकत्वम्यन्तम् ।

युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति चेत्, अस्तु दृष्टे तन्निश्चयः, अत्रापि व्यभिचारो न द्रक्ष्यत इत्यत्र नियामकाभावाच्छङ्किष्यते ।

एवं शङ्किष्यमाणस्य भवतो न क्वचिदनुमानं स्यात्, प्रतिवाद्यात्माद्यनुमानादिव्यतिरेकेण कथायामेव प्रवृत्त्यनुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्तव्येष्वनुमानेष्वेतादृशशङ्काक्रमणात् स एव व्याघात इति चेत्, धूमवद्वह्नेरपि

परिकल्पनमिति । धूमे तु वह्न्यसमवहितजन्यत्वानिश्चयादादृष्टादिप्रयोज्यत्वस्य धूमत्वे कल्पनं युक्तम्, अपि तु इतरस्थितिशरीरकृतलाघवाद्वह्निप्रयोज्यत्वस्यैवेति भावः । दृष्टे इति । उक्तव्यभिचरितायां निश्चये सतीत्यर्थः । तन्निश्चयः = अदृष्टादिप्रयोज्यत्वनिश्चयः । शङ्किष्यते इति । व्यभिचार इत्यनुषङ्गः । व्यभिचारः = वह्न्यसमवहितजन्यत्वम् । तथा च लाघवज्ञानस्योत्तेजकताया निरस्तत्वाद्धूमे वह्न्यसमहितजन्यत्वसन्देहे वह्निजन्यत्वस्य निश्चेतुमशक्यत्वेन न धूमत्वप्रयोजकतायां वह्निप्रयोज्यत्वनिर्णयसम्भव इति न व्याप्तिनिर्णयोऽपीति भावः ।

स्यादिति । इष्टापत्तिमाशङ्क्याह प्रतिवादीति । आत्मादीत्यादिना सन्देहविपर्यासौ गृह्येते । अनुमानादीत्यादिनाऽर्थापत्तिः, तस्यामपि व्याप्तिग्रहमूलकत्वात्, अनुमानञ्चानुमितिः । प्राणादिमत्त्वेन हेतुना प्रतिवादिशरीरस्य सात्मकत्वमनुमायैव तेन सह कथायां प्रवृत्तिः, अन्यथा मृतत्वेन ज्ञानेनापि तत्प्रसङ्गात्, मृतत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चानुमानज्ञानस्य तद्धेतुत्वात्, यद्व्यतिरेकज्ञानं यत्प्रतिबन्धकं तन्निश्चयस्य तद्धेतुताया अन्यत्र क्लृप्तत्वात् । एवं अवक्तव्यानां सन्दिग्धविपर्यस्तान्यतरं प्रत्यर्थवत्त्वात् एवं रूपस्तोऽस्य सन्देहविपर्यासयोः प्रत्यक्षलौकिकत्वात्परकीययोस्तयोः प्रत्यक्षासम्भवेन चानुमेयत्वस्यैव वक्तव्यत्वात्, शब्दादेस्तदानीमभावादिति भावः । स्वीकर्तव्येष्विति । मतान्तरनिरूपितव्याप्तिमत्तयेत्यादिः । अनुमानेषु = लिङ्गेषु । एतादृशशङ्केति । व्यभिचारविषयकशङ्केत्यर्थः । व्याघातः = प्रवृत्त्यनुपपत्तिः । यद्यपि सम्भावनयैव प्रवृत्तेः प्रसिद्धिरीति न व्याघातस्तथाप्यभ्युपेत्यैवाह धूमवदिति । एवं सति = वह्नेरपि लिङ्गस्यानुपगमे । अयम्भावः—धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्ववादिना धूमलिङ्गकवह्निसाध्यकानुमितेर्धूमवत्पक्षिकायाः प्रमात्वमनुमन्यते यथा, तथा वह्निमत्पक्षिकाया वह्नेः कारणविशेषस्य तृणस्य पर्णस्य मणेर्वा साधिकाया वह्निलिङ्गिकाया अप्यनुमितेः कचिदुत्पन्नायाः प्रमात्वमनुमन्तव्यम्, व्यभिचारग्रहसाम्यात्, यद्यपि तादृशानुमितिमता व्यभिचारो न गृहीतः, तथा सति तस्य परामर्शानुदयेनानुमितेरनुपपत्तेः, तथापि प्रमात्वाप्रमात्वनिर्णायकप्रामाण्यवादिना व्यभिचार अवश्यमेव गृहीत एव । इयांस्तु विशेषः —यत्तृणमण्यसमवहितात्पर्णात्, तृणपर्णासमवहितान्मणेः, मणिपर्णासमवहितात्तृणाद्वह्न्युत्पादस्य निश्चितत्वेन तेषां प्रत्येकं वह्निमन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिश्चयः, वह्निं विना तु धूमोत्पादस्य सांशयिकत्वेन धूमवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य वह्नौ संशय इति । व्यभिचारसंशयोऽपि च दोष एव, यदाहुः शिरोमण्यादयः—"व्याप्यनिश्चयदशायामनुकूलतर्कापरिस्फूर्तौ सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्येष्टत्वा"दिति, नहि धूमे वह्निव्यभिचारसंशयदशायां वह्निव्याप्यत्वनिश्चयसम्भव इत्युक्तम्, नाप्यनुकूलतर्कः, तस्य सन्दिग्धव्याप्तिकापादकत्वेन तर्काभासत्वसन्देहात् । एवञ्चोक्तानुमित्योर्व्याप्तिमत्त्वेन दुर्निरूपलिङ्गकपरामर्शजत्वाविशेषेऽप्येकस्याः प्रमात्वमपरस्यास्त्वप्रमात्वमभ्युपेयमिति वैचित्र्यं कुतः ? विषयबाधाबाधाभ्यामिति तु न वाच्यम्, तदनुपपत्तेरेव प्रदर्श्यमानत्वात्, बाधोऽपि हि शङ्कनीय एव । वस्तुगत्या व्याप्तिसत्त्वासत्त्वाभ्यामित्यपि न वाच्यम्, व्याप्तिमत्त्वेन दुर्निरूपताया उभयत्र साम्यादिति भावः । ननु धूमे वह्निव्याप्यत्वं सुनिरूपमेव, व्यभिचारशङ्काया व्याघातप्रदर्शनेनैव निवर्तनसम्भवादि-

कारणविशेषानुमानस्यैव सति तदनुमानत्वप्रसङ्गात्, सामग्रीसाम्येन प्रमाऽप्रमावैचित्र्यस्यानुपपत्तेः, साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनादौ सत्यपि शङ्कायाश्चानुदये सामग्र्यां सत्यामपि कार्यानुदयात् परप्रतिपत्त्युत्पादनार्थं वचनादिरूपां प्रतिपत्तिसामग्रीमुत्पादयितुं यतमानस्य भवतोऽपि स्वक्रियाव्याघातस्तुल्य । व्याघातस्यैव विशेषत्वात्तद्दर्शने शङ्कासामान्येन नास्ति मत्पक्षे तत्तुल्यो व्याघातसाम्यमिति चेन्न, तद्धि न तावदाहार्यादिकारणाज्जायमानमेष्टव्यं कूटविषयस्य तस्यातिप्रसञ्जकत्वात् । कूटभिन्न

त्यत आह साधारणधर्मेति । आदिना धर्मितावच्छेदकप्रकारकग्रहादिग्रह । साधारणासाधारणान्यतरधर्मवद्धर्मिणो विप्रतिपत्तेर्वा ज्ञानेन जन्या हि कोट्युपस्थितिविशेषादर्शनसहकृता सन्देहजननी, अत्र च धूमे प्रमेयत्वद्रव्यत्वकार्यत्वादेर्वह्निजन्यत्वतदभावोभयकोटिसहचरितत्वरूपसाधारण्यवतो धर्मस्य ज्ञानं तादृशकोट्युपस्थितिश्च, नास्ति तु विशेषदर्शनं, धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वानिश्चये धूमत्वदर्शनस्य विशेषदर्शनत्वासम्भवादिति भाव । स्वक्रिया = परप्रतिपत्त्युत्पत्त्यनुकूलकृति । विशेषदर्शनाभावोऽसिद्ध इत्याशङ्कत व्याघातस्यैवेति । व्याप्यत्वसम्बन्धेन शङ्कानिष्ठस्य प्रवृत्त्यभावस्येत्यर्थं । तथा च शङ्कानिष्ठ प्रवृत्तिप्रतियोगिको विरोध इति पर्यवस्यति, तदभावव्याप्तेरेव तद्विरोधपदार्थत्वात् । विशेषत्वात् = विरोधितावच्छेदकविषयताश्रयत्वात्, शङ्काविरोधिता तूक्तविरोधविषयकज्ञानस्य ज्ञात त्वेनैव, अन्यथा व्याप्यधर्मदर्शनस्यैव विशेषदर्शनतयाऽन्यत्र प्रसिद्धत्वेन चार्वाकादौ प्रवृत्त्यभावव्याप्यशङ्कादर्शनं प्रवृत्त्यभावविषयकसंशयमेव विघटयेत्, अज्ञातस्तूक्तविरोधो न शङ्काविरोधीति भाव । वस्तुतस्तदज्ञानस्यापि तस्य प्रतिबन्धकत्वं शक्यशङ्कम् यतो हि शङ्कायां प्रवृत्त्यभावव्याप्यत्वमत एव प्रवृत्तिसत्त्वे न शङ्कोत्पादसम्भव एवं च सति प्रवृत्तेरपि शङ्काप्रतिबन्धकत्वमायातमेव । व्यापकाभावस्य व्याप्याभावप्रयोजकत्वादिति । मत्पक्षे = व्याघातोद्भावनेन शङ्काप्रतिबन्धमिच्छतो मते । व्याघातसाम्य = प्रवृत्त्यनुपपत्तिसाम्यम्, अत्र व्याघातदर्शनं प्रमाणाधीनं वा तर्कोपन्यासाधीनं वेति विकल्पद्वयं परिशेषयितुं व्याप्यत्वेऽप्याहार्यापादकत्वज्ञानाधीनत्वं तावन्निराकरोति तद्धीति । उक्तव्याघातदर्शनं हीत्यर्थं । आहार्यादिकारणात् = आहार्यादिकारणकात्तर्कोपन्यासात् । आदिना भ्रमनिश्चय । अनिश्चितव्याप्त्यर्थापादने इष्टापादनात् । जायमानमित्यत्र परम्पराऽधीनत्वमेव विवक्षितम् । तर्कस्याहार्यापाद्यव्याप्यापादकवत्ताविनिश्चयेनापाद्याभावनिश्चयेन च जन्यत्वे तर्कोपन्यासस्यापि तादृशनिश्चयद्वयायत्तत्वमक्षतम् । प्रकृते च यदि भवान् गृहीतान्वयव्यतिरेकहेतुं विनापि कार्योत्पत्तिविषयकशङ्कावान् स्यात्, तदा धूमाद्यर्थं वह्न्यादौ प्रवृत्तिमान् स्यादिति तर्कोपन्यासप्रकार । अत्र च धूमाद्यर्थं वह्न्यादौ प्रवृत्तिमान् भवान् तादृशप्रवृत्त्यभावव्याप्यशङ्कावान् स्यादिति ज्ञानमहार्यमपेक्षणीयम् । धूमाद्यर्थं वह्न्यादौ प्रवृत्तिमान् स्यादित्येतावन्मात्र तर्क । उक्ततर्कोद्भावकवाक्यजन्यबोधे च सम्भावनार्थकयदितदाम्यां तादृशशङ्कारोपविषयताप्रयोज्य वस्य तादृशप्रवृत्त्यभावारोपविषयतायां भाने तदनन्तरं तादृशशङ्काया तादृशप्रवृत्त्यभावव्याप्यत्वस्यापि भानसम्भवोऽन्यथोक्तप्रयोजकाभावानिर्वाहादिति व्याघातदर्शनस्य तादृशतर्कबोधकवाक्याधीनत्वं सम्भवदुक्तिकमिति भाव । आपाद्यव्याप्यापादकवत्ताग्रहस्य व्याप्यत्वेऽप्याहार्यत्वमपवादकत्तात्र एव, अत आह कूटविषयस्येति । अव्याप्ये व्याप्तिविषयकस्य । तस्य = उक्ताहार्यनिश्चयस्य । अतिप्रसञ्जकत्वादिति । तदव्याप्येनापि तदापादने क्रियाम तत्, यस्य साम्यमापादयितुमिति भाव । द्वितीयाभिप्रायेणाशङ्कते कूटभिन्न इति । वस्तुगत्याऽऽपाद्यनिरूपितव्याप्त्याश्रय इत्यर्थं । प्रमितस्यैव = वस्तुगत्या स्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकस्यैव प्रसञ्जक

प्रसञ्जकः प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न, तस्य तर्कावसरे निरास्यत्वात्। तस्माद्वदेतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्षभूतमुच्यते तत्किं प्रमाणात्कुतश्चिदुपजायमानं वक्तव्यम्, तर्काद्वा, यदि प्रथमः, शङ्कास्तित्वमपि तेनैव प्रमाणेनोपनेयम्, शङ्कायां सत्यां व्याघातात्। यदि च शङ्कां विनापि व्याघातस्तदा शङ्कमानाशङ्कमानयो-

---

स्यादित्यन्वयः। प्रवृत्ते च तादृशशङ्कायां तादृशव्याप्यत्वमबाधितमित्यभिमानः। एवं सत्यप्रिमद्वितीयकल्पान्तर्भाव इत्यभिप्रायेणाह तस्येति। तर्कोपन्याससाधीनव्याघातबोधस्येत्यर्थः। तर्कावसरे इति। अनुपदं विकल्पनीयस्य तर्काद्वेति कल्पस्य निराससावसरे इत्यर्थः। इदानीं कल्पद्वयं परिशेषयन्नाह तस्मादिति। प्रमाणात् = तर्कानुपन्यासात्मकप्रत्यक्षादिप्रमाणात्। तर्कात् = तर्कोपन्यासात्। उपनेयं = बोधनीयं। यद्यपि शङ्कमानस्यापि चार्वाकादेः प्रवृत्तेः प्रामाणिकत्वेन प्रवृत्त्यभावव्याप्यत्वं तादृशशङ्कायामप्रामाणिकम्, न चाहार्यैव चार्वाकादेस्तादृशी शङ्का, अनाहार्या च प्रवृत्त्यभावव्याप्येति वाच्यम्, धूमत्वावच्छेदेन वह्निजन्यत्वमनिश्चिन्वानस्य तस्य तादृशशङ्काया आहार्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, एवञ्च प्रवृत्तेरपि शङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वासम्भवः, प्रवृत्त्यभावस्य शङ्काव्यापकत्वे एव प्रवृत्तेस्तथात्वस्य सम्भवात्, अतएव—'विरोधिविषयकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन प्रवृत्तेश्च कृतिरूपतया कार्यकारणभावविषयितयाऽतस्या प्रकृतशङ्काविरोधिविषयकत्वसम्भवेऽपि ज्ञानत्वाभावान्न प्रतिबन्धकत्वम्, प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरे ज्ञानत्वानन्तर्भावे च विरुद्धविषयकादुद्बुद्धसंस्कारस्यापि शङ्काप्रतिबन्धकत्वापत्तिः, संस्कारव्यावृत्तजातिविशेषस्य कृतिसाधारणस्य तु प्रतिबन्धकतावच्छेदकशरीरे न निवेशसम्भवः, शङ्कायां विरुद्धविषयकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य निश्चितव्यभिचारकत्वम्, न तूक्तजात्यवच्छिन्नाभावस्य, कृत्यनन्तरं शङ्कानुत्पादानिश्चयात्, निश्चितव्यभिचारकं च रूपं परित्यज्य गृह्यमाणाव्यभिचारकेण रूपेण कारणत्वकल्पनानुदयादि"ति तार्किकोक्तमपि सङ्गच्छते, शङ्कायाः प्रवृत्त्यभावव्याप्यत्वे तु कृतेः शङ्कानुत्पादप्रयोजकत्वस्यावश्यकत्वात् कृत्यनन्तरं शङ्कानुत्पादानिश्चयाभिधानस्यासङ्गत्यापत्तेः। एवञ्च सति स्वक्रियायामपि शङ्काऽभावव्याप्यत्वमप्रामाणिकमेवेति "स्वक्रियैव शङ्काप्रतिबन्धिका ननु व्याघातस्तद्बोधो वे"त्यपि निरस्तम्, प्रवृत्त्यभावव्याप्यत्वस्य शङ्काभावव्याप्यत्वस्य वा परं प्रति निरूपणं व्यभिचारशङ्काविघटनं विना न सम्भवतीत्यनवस्था तु सर्वपक्षसमानैव, तादृशशङ्काया व्याप्तिग्रहमूलकतर्केणैव विघटनीयत्वात्। तथाप्यभ्युपेत्यैवाह यदीत्यादि। शङ्कायां सत्यामिति। प्रवृत्त्यभावव्याप्तिं स्वाश्रयीभूतशङ्कां विना नावस्थातुमुत्सहते इति यादृशी शङ्का व्याघातप्रमित्या गोचरीक्रियमाणा तया प्रतिबन्द्धुमिष्टा तदुत्पत्तिरावश्यकीति व्याघातप्रमितेस्तादृशशङ्काप्रतिबन्धकत्वासम्भवः, तादृशशङ्कातिरिक्ते हि प्रवृत्त्यभावव्याप्यत्वप्रमितेस्तादृशशङ्काप्रतिबन्धकत्वं दूरोत्सारितमिति भावः। व्याघातात् = शङ्काश्रिततया व्याघातप्रमितिसम्भवात्। व्याघातस्यैव प्रतिबन्धकत्वे तु यथाश्रुतमेव सम्यक्। शङ्कां विनापीति। प्रकृतशङ्कातिरिक्तेऽपीति यावत्। व्याघातः = इष्टसाधनताज्ञानादिकालिकस्य प्रवृत्त्यभावस्य व्याप्तिः। शङ्कमानाशङ्कमानयोरित्यत्राशङ्कमान इष्टसाधनताज्ञानादिमान् ग्राह्यः, नात इष्टापत्तेरवकाशः। व्याघातस्य = प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। शङ्कान्तरं नोत्पद्यते इत्यत्र व्याघातदर्शनोत्तरकालादौ कार्यकारणभावाभावादिविषयकशङ्कात्वनिषेधे तात्पर्यम्, नातः सिद्धसाधिका व्याप्तिर्निर्देशनीया। एवञ्चैकस्यां शङ्कायां प्रवृत्त्यभावव्याप्तिदर्शने तज्जातीयशङ्कान्तरानुत्पत्त्यैव तर्कावतारेण व्याप्तिग्रहसम्भव इति

व्याघातस्य साम्यं सिद्धमेव । भवतु शङ्कायामपि तत् प्रमाणम्, किमेतावता, प्रथमोपजातशङ्काप्रयत्नव्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं नोत्पद्यत इति चेन्न, व्याघातसत्ताकाले तदवलम्बनया शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारता, तस्याः शङ्काया व्युपरमे च तदवलम्बिनो व्याघातरूपस्य विशेषस्याभावात् क, शङ्कान्तरोत्पत्तेर्वारयितेति वक्तव्यम् । मा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तदवगमस्तदाहितो वा संस्कारस्तावदस्ति, विशेषावगमतत्संस्कारौ च शङ्काविरोधिनौ न तु स्वरूपेण क्वचिदपि विशेषस्यावस्थानं तथेति चेन्न, अयावदाश्रयभाविनो विशेषस्य पूर्वस्थितस्य यद्दर्शनं तदाहितो वा संस्कारस्तस्य कालान्तरेऽपि तत्प्रतिधर्मसंशयविरोधित्वेऽवयविपाकपक्षे कुम्भस्य, परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भकस्य परमाणोः, पूर्वं श्यामतया ज्ञातस्य कालान्तरे सम्भावितपाकस्य पाकजन्यरूपविशेषवत्तायां संशयो न स्यात् । यदि च शङ्कायां व्याघातस्तदा शङ्काश्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य दर्शनाच्छङ्कायां शङ्कान्तरं माभूत्, यदि तु व्यभिचाराश्रयस्तदा

फलबलेनैव कल्प्यमिति भावः । शङ्कयैव शङ्क्यमानव्यभिचारतेति । वह्निं विना धूमोत्पादशङ्कयैव धूमे वह्निव्यभिचारशङ्केत्यर्थः । वारयितेतीति । इतएवास्तेर्भवद्व्याघातस्य न शङ्काप्रतिबन्धकत्वं वाच्यमपि तु तद्बोधस्यैव, अतएव तदुद्भावनमपि कथायां सफलमित्यभिप्रायेणाशङ्कते मा नामेति । संस्कारस्योद्बुद्धस्यैव प्रतिबन्धकत्वमाशङ्क्येत, किन्तु न सत्त्वे स्थिरावश्यकीति विशेषावगमस्यैव स्मृत्यनुभवसाधारणस्य प्रतिबन्धकत्वशङ्का युज्यते । एवञ्च सति मूलेऽवगमशब्देनानुभवस्य संस्कारशब्देन च स्मृतेर्विवक्षाया न दोषः । नचेति । नहीत्यर्थः । तथा = शङ्काविरोधितया कृतम् । सत्यपि विशेषे तददर्शने संशयोदयदर्शनात्, असत्यपि च विशेषे तद्दर्शने संशयानुदयदर्शनादिति भावः । अयावदाश्रयभाविनो विशेषस्येति । स्वाश्रयाधिकरणकालव्यापकवृत्तित्वेनानिश्चितस्य विशेषस्येत्यर्थः । तेन वक्ष्यमाणात्मने नेष्टत्वोक्तावनसम्भवः, ... प्रवृत्त्यभावव्याप्तेरनाद्यवृत्तित्वेऽप्यसङ्गतिः, तथात्वेनानिश्चितत्वस्य तत्रापि सम्भवात् । विरुद्धो धर्मः प्रतिधर्मः । कालान्तरे इति संशयस्यार्थस्य कालान्तरावस्थितिकत्वस्याश्रितान्वयः । पाकसम्भावनाया अभावे तादृशसंशयाभावस्येष्टत्वात् सम्भावितपाकस्येत्युक्तम् । नन्वत्र श्यामत्वदर्शनस्य प्रतिबन्धकतायां पाकसम्भावनाया एवोत्तेजकत्वं सम्भवः, व्याघातदर्शनस्य शङ्काप्रतिबन्धकतायां तु न किञ्चिदुत्तेजकम्, उपाधिसम्भावनाया अपि व्याघातदर्शनप्रतिबन्धत्वादुत्तेजकत्वासम्भवात्, किञ्चोक्तवृत्तिकत्वेन निश्चितस्यापि व्याघाते सम्भवेन तद्दर्शने कथं शङ्केति चेन्न, उक्तरीत्या प्रवृत्त्यभावव्याप्तेरेव शङ्काया निश्चायकासम्भवे तत्रोक्तवृत्तिकत्वनिश्चायकस्य दूरोत्सारितत्वात्, एवञ्चैकस्या शङ्काया प्रवृत्त्यभावव्याप्तिग्रहे तज्जातीयशङ्कान्तरानुत्पादप्रयोजक इति कथम् ? स्वार्थे फलबलेन कथञ्चित्तथा कल्प्येतापि नतु परार्थे फलस्यैवाभावात् । यस्यां यस्यामाशङ्कायां प्रवृत्त्यभावव्याप्तिस्तदनुत्पादप्रयोजकत्वस्य तद्दर्शने उपगमस्तु बाधित एव, तथा सति तत्तच्छङ्कोत्पत्तेरानन्त्यापत्तेः । तद्धर्मिकविशेषदर्शनं तद्धर्मिकसंशयमेव निवर्तयितुं क्षमं न त्वन्यधर्मिकसंशयम्, अतिप्रसङ्गादित्यभिप्रायेणाह यदि चेति । शङ्काश्रयस्य = शङ्काविषयस्य । माभूदिति । हेतौ व्यभिचारशङ्का तु स्यादेवेति शेषः । इदमापातत, स्वानन्त्येणैव तादृशशङ्का प्रति व्याघातदर्शनस्य प्रतिबन्धकताया उक्तत्वात् । व्यभिचाराश्रय इति । शङ्क्यमानव्यभिचाराश्रय इत्यर्थः । सत्यपि व्यभिचारे तदज्ञाने प्रवृत्तिदर्शनाद्यथाश्रुतासङ्गतेः । व्याघात इत्यनुषज्यते । इदमप्यापाततः, शङ्क्यमानव्यभिचाराश्रित·

व्यभिचारः स्यादेव, व्याघाताश्रयस्य व्यभिचारस्यापि प्रमितत्वापत्तेः ।

अनादिसिद्धव्याप्तिकास्ते तर्का इति चेन्न, तद्बुद्धेः प्रमितित्वासिद्धेः, शरीरे स्वात्मप्रत्ययस्य तादृशस्याप्यप्रमात्वोपगमात्, अनादित्वासिद्धेश्चोभयत्राविशेषात् । नापि यद्यत्र व्यभिचारः शङ्क्येत तदा व्याघातः स्यादित्येवं रूपात्तर्काद्व्याघातावगमः, व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य मूलशैथिल्ये तर्काभासत्वापातात् । तादृशस्यापि व्याघातोप-

---

स्थापकत्वे व्यभिचारशङ्काशिथिलत्वे एव पर्यवसानाच्छङ्कासिद्धावपि व्यभिचारासिद्धेः । न च शङ्कायां विषयतया विशेषणतया तस्यापि सिद्धिः, धूमो वह्निव्यभिचारी नवेत्यत्र धूमो विशेष्यतया वह्न्यभाववद्वृत्तित्वञ्च कोटितया संशये विशेषणमिति तयोरस्तु सिद्धिः, ननु धूमे वह्न्यभाववद्वृत्तित्वस्येति । यदि तु धूमविषयतानिरूपितवह्निव्यभिचारविषयताशालिसन्देहसिद्धौ विषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावान्यथानुपपत्त्या धूमस्य वह्निव्यभिचारस्य च संसर्गोऽपि सिध्यति, सदसदनुपरागाभावेन च मत्यानलीकत्वमावश्यकम्, यथा चान्यत्रैव सम्बन्धस्यापि प्रसिद्धिरित्युक्तिर्न युज्यते तथा हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्षेपशेषे वक्ष्यते, एवञ्च धूमे वह्निव्यभिचारः सिद्ध एवेत्युच्यते, तदा मूलं समीचीनमेवेत्यत्रधेयम् । व्यभिचारसत्त्वे हेतुमाह **व्याघाताश्रयस्येति** । नन्वनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन निश्चितव्याप्तेः शङ्कानास्पदत्वात्तत्प्रतिबन्धार्थं तर्कान्तरस्यानपेक्षणीयत्वात्तादृशव्याप्तिमूलकतर्केणैव शङ्कानुत्पादसिद्धौ व्याघातापादनं त्याज्यमेव, तथा च न शङ्काया व्याघाताश्रयतया सिद्धिरित्याशयेनाशङ्कते **अनादीति** । अनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन निश्चितव्याप्तिमूलका इत्यर्थः । तेन स्वरूपसतोऽनादिसिद्धत्वस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि नासङ्गतिः, व्याप्तेस्तादृशनिश्चितत्वोक्त्या च तन्मूलभूतकार्यकारणभावादेरपि तथात्वमायातीति । ते = शङ्कानिवर्तकत्वेनाभिमताः । तद्बुद्धेः = तर्कमूलभूतव्याप्तिबुद्धेः । **प्रमितित्वासिद्धेरिति** । तथा च मूलशैथिल्यसन्देहेन तर्कस्य शङ्कानिवर्तकत्वासम्भव इति भावः । नन्वनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन निश्चितविषयकत्वेन हेतुना व्याप्तिधियः प्रमात्वं प्रसाध्यमित्यत आह **शरीरेति** । स्वात्मप्रत्ययस्य = स्वाभिमतात्मप्रत्ययस्य, आत्माभेदप्रत्ययस्येति यावत् । तादृशस्यापि = अनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन निश्चितविषयकस्यापि । **अप्रमात्वोपगमादिति** । तथा च व्यभिचाराश्रोक्तहेतोर्व्याप्तिबुद्धौ प्रमात्वसाधकत्वमिति भावः । ननु देहात्माभेदप्रत्यये उक्तहेतुरेव नास्ति, देहे आत्माभेदसंसर्गेऽनादिप्रसिद्धिविषयत्वस्य मानाभावेन निश्चितत्वाभावात्, न च वाक्याभासाधीनकिञ्चित्पुरुषीयतादृशनिश्चयविषयत्वसम्भवः, प्रमितत्वस्य विवक्षितत्वात्, तथा च न व्यभिचार इत्यत आह **अनादित्वासिद्धेश्चेति** । अनादिप्रसिद्धिविषयत्वेन प्रमितत्वाभावस्येत्यर्थः । उभयत्र = उक्तसंसर्गे तर्कमूलतयाऽभिमतव्याप्तौ च । **अविशेषादिति** । अनादिप्रसिद्धिविषयत्वस्यानुमानेनार्थापत्त्या वा व्याप्तौ प्रमापणीयत्वात्, मानान्तराभावात्, तयोश्च व्याप्तिग्रहसापेक्षत्वात्, तस्य च शङ्कानिवृत्तये तर्कमपेक्षमाणस्यानवस्थयाऽसम्भवादिति स्वरूपासिद्धिरिति भावः । तर्कोपन्यासाधीनं व्याघातदर्शनमिति द्वितीयविकल्पं निराचष्टे **नापीति** । व्याघातः स्यात् = प्रवृत्त्यभावः स्यात् । वह्निर्यदि विषयतासम्बन्धेन धूमनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वकोटिकशङ्कावान् स्यात्, विषयतासम्बन्धेन धूमाद्यर्थिप्रवृत्तिमांश्च स्यादिति यथाश्रुतार्थः । यदि भवान् वह्निं विनापि धूमोत्पत्तिशङ्कावान् स्यात्, तदा धूमार्थं वह्नौ प्रवृत्तिमांश्च स्यादित्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । तर्कान् = तर्कोपन्यासान् । व्याघातावगमः = निर्दिष्टदिशा शङ्कायां प्रवृत्त्यभावव्याप्यत्वावगमः । व्याघातप्रतिपादकस्य = प्रवृत्त्यभावापादकस्य, मूलशैथिल्ये = व्याप्त्यमूलकत्वे । यद्यपि "तद्विध न . तावदाहारादिकारणा" दिति प्राक्तनग्रन्थेन व्याप्तिमूलक एव तर्को द्वितीयविकल्पविषयो न तु व्याप्त्यमूलक इत्युक्तम्, तथापि सुहृद्भूत्वा पुनस्तदेवात्र स्मारितमिति द्रष्टव्यम् । **पातादिति** । तथा च तादृशतर्कविरोधकं

नायकत्वे व्याघातापत्तेः साम्यम् । शक्यत एव तर्काभासादुभयतोऽपि व्याघात उपनेतुम् । अथ तस्य तर्कस्य व्याप्तिमूलताऽभ्युपगम्यते, तत्रापि व्यभिचारशङ्कायां पुनरनवस्थैव, तत्रापि व्याघातापादने पुनरित्थमनवस्थैव ।

तस्मादस्माभिरप्यस्मिन्नर्थे न खलु दुष्पठा ।
त्वद्गाथैवान्यथाकारमक्षराणि कियन्त्यपि ॥४४
व्याघातो यदि शङ्कास्ति न चेच्छङ्का ततस्तराम् ।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुतः ॥४५॥

यावत्कमर्थ्यप्रमाणमिति भावः । तादृशस्य = तर्काभासस्य । व्याघातोपनायकत्वे = प्रकृतस्वभावापादकत्वे व्याघातापत्तेः = प्रकृतस्वभावापत्तेः । तर्काभासात् = तर्काभासबोधकवाक्यात् । व्याघातः = प्रकृतस्वभावः । उपनेतुं = तर्काभासविरस्वीकारयितुं । एतदुक्तं तर्काभासे 'भवत' इति षष्ठ्यर्थो निरूपकत्वमन्वेति । तस्य = व्याघातविषयकस्य । व्याप्तिमूलता = व्याप्तिग्रहाधीनत्वम् । तत्रेति । तदेत्यादिः । अनवस्थैवेति । व्याघातविषयकतर्कप्रयोजकव्याप्तौ शङ्कोद्भावने तर्कान्तरस्य त्वया मन्तुमापत्त्वात्, एवं तत्र तत्रापीत्यनवस्थेत्यर्थः । ननु मादृशव्याप्तौ शङ्कोद्भावने प्रकृतस्वभावत्यापत्तिरेव प्रदर्शनीया, न तु तर्कान्तरमुत्पाद्यमिति नानवस्थेत्यत आह तत्रेति । तादृशव्याप्तौ शङ्कोद्भावने इत्यर्थः । अनवस्थैवेति । शङ्कायां प्रकृतस्वभावव्याप्तिनिरूपणं विना शङ्कं प्रति प्रकृतत्यागस्यापत्तिप्रदर्शनासम्भवात्, तन्निरूपणस्य च शङ्कानिवृत्त्यधीनत्वादिति भावः ।

अत्र श्रीमदुदयनाचार्यैर्व्यभिचारस्याप्रोयोपाधेर्वा शङ्कया व्याप्तिग्रहासम्भवादनुमानाप्रामाण्यं मन्वानं चार्वाकं प्रति "शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः" इत्यभ्यधायि । अयमेतदर्थः—कालान्तरदेशान्तरयो वर्तमाने धूमे व्यभिचारस्याग्निविधर्मविधायकाद्युपाधित्वस्य वा शङ्का चेदस्ति, तदा आविर्भूतदेशकालान्तराविज्ञानमनुमित्यतिरिक्तं न सम्भवतीति शङ्कान्यथानुपपत्त्यैवानुमानप्रामाण्यं मन्तव्यम्, तादृशशङ्काया अभावे तु व्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकाभावेनानुमानप्रामाण्यं सुतरामागतम् । एवं प्रतिवादिनं जल्पेन निगृह्य 'तत्त्वबुभुत्सु' प्रत्याह तर्कः शङ्कावधिरिति । शङ्कानुत्पादप्रयोजक इत्यर्थः । ननु तर्कस्यापि व्याप्तिग्रहायत्तत्वात्तत्र शङ्काप्रतिबन्धाय तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थेत्यत आह व्याघातावधिरिति । तादृशाशङ्का शङ्कानिष्ठप्रकृतस्वभावव्याप्यस्वरूपव्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिकेत्यर्थः । अथवा यत एव क्वचिदाशङ्का तादृशव्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिका, अतएव तर्कः शङ्कावधिः = शङ्कावध्यवधिकः, शङ्कावधिर्व्याघात, स एव तर्कस्यावधि, व्याघातेन शङ्कानुत्पादस्थले तर्कान्तरस्यानुपयोगात्, तथा च नानवस्थेति । एतत्कारिकार्थनिरासमेतावता कृतं प्रतिकारिकया संकलयितुमाह तस्मादिति । उदाहृतदिशाऽनवस्थाया दुर्वारत्वादित्यर्थः । अस्मिन्नर्थे = शङ्कानवस्थयोः सद्भावरूपार्थे । प्रतिपादकत्वं सप्तम्यर्थो गाथान्वयी । त्वद्गाथैव = त्वद्गाथासजातीयैव, साजात्यञ्च तद्घटकपदसमानानुपूर्वीककतिपयपदघटितत्वेन । तदाह अन्यथाकारमिति । अन्यथाकरणं = विलक्षणानुपूर्वीसम्पादनं यथा भवति तथा कियन्तिचिदक्षराणि कृत्वेति शेषः । व्याघातो यदीति । शङ्काश्रिततयोपेयते इति शेषः । शङ्कास्तीति । तदा शङ्काया उत्पत्तिरप्युपेयैव, अन्यथा तस्या आश्रयत्वानुपपत्तेः, न हि सा नित्येति न व्याघातस्य तदनुत्पादप्रयोजकत्वम् । न चेदिति । शङ्काश्रितो व्याघातो यदि नास्ति, ततस्तरां शङ्का = तदा प्रतिबन्धकविरहेण सुतरां शङ्का, तथा च व्याघातावधिः = व्याघातप्रयोज्यानुत्पत्तिका शङ्केति कुतः ।

अव्यभिचारश्चैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापरान्वयः समकालजातदृष्टनष्टे इष्टः शङ्क्यत इत्याहुः ।

तर्को वा शङ्कानुत्पादप्रयोजकः शङ्काप्रतिबन्धको वेति कुतः । व्याघातस्य शङ्कोच्छेदकत्वाभावे शङ्कया तर्कस्या नवतारेण तस्य शङ्काप्रतिबन्धकत्वनाचोयुक्तेस्तर्कान्तरापेक्षणे चानवस्थाविरहश्चाचोयुक्तेरयुक्तेरित्यर्थः । यत्तु—शङ्काधिततया व्याघातस्य प्रतिबन्धकता न ब्रूमः, अपि तु यत्र शङ्कोत्पत्तौ प्रमाणसिद्धप्रवृत्त्यनुपपत्तिरूपो व्याघातस्तत्र शङ्का नोत्पद्यते, इच्छाक्रियाया एव प्रतिबन्धकत्वात्, तत्क्रियापदेन चान्वयव्यतिरेकानुविधानज्ञानं विवक्षितम्, विशेषदर्शनविधया च तस्य विरोधित्वम्, चान्वयव्यतिरेकमात्रस्य नान्तरीयकत्वादिरूपटादिविशेषसाधारणत्वात्तद्वियो विशेषदर्शनविधया न वह्न्यजन्यत्वशङ्काप्रतिबन्धकत्वसम्भव इति वाच्यम्, नियतान्वयव्यतिरेकयोर्विवक्षणीयत्वादिति, तत्तुच्छम्, एवं सति वह्निव्याप्यत्वज्ञानस्य वह्निव्यतिरेकव्यापकव्यतिरेकप्रतियोगित्वज्ञानस्य च धूमे, वह्निजन्यत्वव्याप्यत्वज्ञानस्य च वह्निनियतान्वयव्यतिरेकयोरपेक्षणीयत्वेऽनवस्थायाः दुर्वारत्वात् । नचोविच्छिन्नतर्कव्याप्तिज्ञानधारानभ्युपगमात्तानवस्थैव दोषावहेति वाच्यम्, अत्रैव प्रघट्टके दूषणीयत्वादिति ।

ननु कोटिद्वयदर्शनं विना संशयानुपपत्तेरव्यभिचारदर्शनं कथिदुपपन्नम्, यदाहुरुदयनाचार्याः, "न चैतच्छङ्कितुमपि शक्यते, अप्रतीते संस्काराभावात्, संस्कारानुपनीतस्य चारोपयितुमशक्यत्वा" दिति, तथा च कुत्रचिदनुमानप्रामाण्यमितिर्व्याहन्याद् अव्यभिचारश्चेति । भवरा चेय इत्यत्रेमाव्यभिचारपदार्थं उक्त, एकपदं साध्यत्वेनाभिमतपरम्, तदीयपरित्यागस्य = तदभाववद्वृत्तित्वस्य व्यवच्छेदेन = अभावेनापरस्य = हेतोरन्वय = तत्सामानाधिकरण्यम् । तृतीयार्थो वैशिष्ट्यम् । तथा साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यमव्यभिचारपदार्थः, विशेष्यदलं गगनादावति व्याप्तिवारणफलमिति प्रसिद्धमेव । एवं च व्यभिचारकोटिरपि साध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यसामानाधिकरण्योभयाभावरूपैवेति भावः । समकालपदार्थस्य जातादिपदार्थत्रयेणान्वयः । एवञ्च समदेशोत्पत्त्यादिकमपि विवक्षितम्, अन्यथा कालिकाव्यभिचारशङ्कोपपादनेऽपि दैशिकाव्यभिचारशङ्कानुपपादनात् । कालश्च क्षणपरम्, अन्यथा प्रहरादिकालमादाय पौर्वापर्यस्योत्पत्तिनाशयो

व्याप्तिरपि । अथ तादृशसामानाधिकरण्यस्य स्वाश्रयनिष्ठधूमत्वादिमत्त्वरूपपरम्परासम्बन्धेन ज्ञानमनुमितिहेतुरिति नोक्तदोष', धूमवृत्तित्वं तु सामानाधिकरण्ये नोपादीयते, तथा सति धूमवृत्तिसामानाधिकरण्यवद्वानितिग्रहस्यैवानुमितिहेतुतया वक्तव्यत्वात्समानाकारस्यैव च ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेन 'धूमाभाववान् पक्ष' इति ज्ञानस्य तद्प्रतिबन्धकतयाऽसिद्धावव्याप्तिप्रसङ्गादिति चेन्न, परम्पराया सम्बन्धत्वे मानाभावात्, नानात्वतादवस्थ्याच्च । न च धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तिधूमत्वं व्याप्तिरिति वाच्यम् आत्माश्रयेण व्याप्तेरवच्छेदकस्य धूमत्वस्य व्याप्तित्वानुपपत्ते । तादृशसमानाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टं धूमत्वमवच्छेद्यम्, शुद्धं च तदवच्छेदकमिति [illegible] न वाच्यम्, नहि पर्वतो धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणवृत्तित्वविशिष्टधूमवानिति परामर्शोऽत्र पक्षेऽनुमितिकारणतयोपेतव्यो [illegible] पर्वते वह्निमत्तानिश्चयापत्त, न च सामानाधिकरण्यानां नानात्वे तद्वद्वृत्तित्वविशिष्टधूमत्वस्यापि न नानात्वम्, तथा च भक्षितेऽपि लशुने न शान्तो व्याधिः । एवं तादृशसामानाधिकरण्योपहितनिरूपितवृत्तित्वोपहितधूमत्वं व्याप्तिः, तादृशवृत्तित्वोपहितधूमवानिति परामर्शश्चानुमितिहेतुरित्यपि नाशङ्कनीयम् । अत्रापि पर्वते वह्निमत्तानिश्चयस्य प्रागपेक्षणीयत्वापत्तेर्दुर्वारत्वाच्च । अविद्यमानस्वगर्भत्वोपलक्षणगर्भं नेह शक्यशङ्कम् । किञ्च विशिष्टोपहिताभ्यां शुद्धस्यात्यन्ताभेदेऽवच्छेद्यावच्छेदकभावानुपपत्तिप्रसङ्गासम्भवेनात्यन्तभेदस्य च विशिष्टधूमत्वं न धूमत्वमिति प्रतीत्यापत्त्याऽसम्भवदुक्तिकत्वेन भेदाभेद एव स्यादित्यनिष्टप्रसङ्ग', विरुद्धयोरेकतरस्य मिथ्यात्वेऽवश्योपेये तत्प्रयोजकरूपावच्छिन्नयोरपि तथात्वस्य दुर्वारत्वात् । एतेनैकधर्मिनिष्ठत्वेनोपनायकधूमत्वादिरूपहेतुतावच्छेदकतादृशसामानाधिकरण्योभयं व्याप्तिरित्यपि प्रत्यादिष्टम् व्याप्यतावच्छेदकस्य व्याप्तित्वे आत्माश्रयात् । अत एव साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकं रूप व्याप्तिरित्यपि न युक्तम् । न च स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव स्वरिमञ्जोपेयते तत्व-न्यूनानतिप्रसक्तत्वरूपमपोलितव्यम्, तस्यापि प्रत्यग्रो व्याप्तेर्व्याप्तिघटकत्वापत्तानवस्थापत्तेः । यत्तु नन्वेवं धूमत्वादेर्वह्निसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वं मा भूदिति स्वविशिष्टाधिकरणवृत्तियावत्साध्यसमानाधिकरणकत्वरूपं पारिभाषिकमवच्छेदकत्वमेव वचनीयं तदाश्रयश्च स्वपदार्थो हेतुतावच्छेदकोधम इति स एव व्याप्तिरित्युक्तदोष । न च व्याप्तिघटकसामानाधिकरण्यघटावच्छेदकत्वमादायैव धूमत्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वव्यवहार कथञ्चित्तेतव्य इति साम्प्रतम्, धूमत्वं वह्निव्याप्यत्वावच्छेदकं न तु वह्निव्याप्यत्वमित्यबाधितव्यवहारस्य जागरूकत्वे तयोर्भेदमानकत्वात् । न च साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकतानवच्छेदकत्वसामानाधिकरण्याभावत्वकत्वादेर्व्याप्तित्वे नोक्तदोषइति वदितु युक्तम्, एकधर्मावच्छिन्नहेतुकस्थलेऽपि तत्तत्तव्यक्तिमेवानुमित्यनौपयिकत्वप्रसक्तिरेवदूषणं तादृशव्यापकतावच्छेदकत्वविशिष्टसामानाधिकरण्याभावव्यक्तो योधर्मस्तस्यैव व्याप्तितायां विवक्षणीयत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात्, बहुव्रीह्यर्थस्य दुर्वचत्वाच्च, परम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात् । न च सम्बन्धत्वेनैव तस्य विवक्षा, तद्विशिष्टधीजनकत्वं वा विशेष्यताप्रकारताभिन्नविषयत्वं वा, विशेष्यताऽन्यप्रकारतानिरूपितविषयत्वं वा, प्रकारताऽन्यविशेष्यतानिरूपितविषयत्वं वा, पदार्थान्तरमेव वा, तत्प्रतियोगिकत्वविशेष एव तत्सम्बन्धत्वमिति वा । नाद्य अतीन्द्रियसंसर्गासङ्ग्रहात्, जनकताया नियमघटितत्वेनानवस्थानाच्च, जनकतावच्छेदकनिरूपणसापेक्षत्वाच्च । न द्वितीयः, तादृशभेदकं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य ज्ञातव्य इति जिज्ञासायां धर्मितावच्छेदकान्तरोक्तौ तस्यैव लक्षणत्वौचित्यात्, प्रमेयविषयतामादाय संयोगादेरपि द्रव्यत्वादिसम्बन्धतापाताच्च, अत एव न तृतीयतुरीयौ, विषयतायां प्रमेयत्वोपादाने च प्रमात्वस्य सम्बन्धिताघटितस्य प्राग्निर्वेदितत्वेनानवस्थानादवस्थ्यात्, प्रमात्वस्य निरस्तत्वाच्च । नापि पञ्चम', पदार्थान्तरमित्येतावता एवासम्बन्धापेक्षणीयत्वाप्रसम्भवेन तस्य निरूपणात् अतीन्द्रियसाक्षितयाऽभिधानस्या-

न्योन्याश्रयावहत्वात्। एतेन प्रतियोगित्वानुयोगित्वावच्छेदकत्वादिकं व्याप्तिलक्षणमात्रघटकं व्याख्यातम्। प्रतियोगित्वं सहानवस्थाननियम इति तु न, तस्य तदभावव्याप्यत्वरूपतयाऽनवस्थापत्तेः। तदधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावरूपं तत्प्रतियोगित्वमिति चेन्न, तस्य प्रतियोगिताघटितत्वेनानवस्थानात्। एतेन यदभाववद्विशिष्टाधिकरणतासामान्ये यद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वाभावस्तद्धर्मवत्त्वमेव प्रतियोगित्वम्, एवञ्च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वपक्षे तस्य विशिष्टाभावाधिकरणवृत्तित्वेऽपि न विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगित्वासङ्ग्रहः, सामान्यपदार्थश्च व्यापकत्वं न तु व्याप्तिनिरूपकत्वमित्यपि निराकृतम्, उक्तयुक्त्यैव प्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियोगित्वानुपपत्तेश्च, व्यापकतागर्भेऽपि प्रतियोगितायाः प्रविष्टत्वेन तस्याः व्यापकताघटितत्वानौचित्याच्च। अधिकं तु प्रतियोगिताविषये संसर्गाभावान्योन्याभाववैधर्म्यखण्डनेऽभिहितमधस्तात्। एतेन प्रतियोगिताघटितभ्रमोऽपि परास्तः। विशेषस्य दुर्वचतया प्रतीतिसाक्षिकत्वमाऽभिधानेऽन्योन्याश्रयाच्चेति।

अपिच दण्डिमान् दण्डिसंयोगादित्यादौ विशिष्टसाध्यतावच्छेदकस्थले कथं साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं सम्पादनीयम्, तद्दण्डावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य हेतुमति सद्भावात्। साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नसाववच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो दण्डादौ साध्यतावच्छेदके सुलभ इति तु न वक्तव्यम्, विशेषरूपेण संसर्गतायां मानाभावात्, दण्डिसंयोगादिसाध्यकेऽप्रतीकाराच्च, तद्दण्डिसंयोगो नास्तीत्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतायां साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकदण्डेतरस्यानवच्छेदकत्वात्, तत्रादेस्तदवच्छेदकतायामेवावच्छेदकत्वात्। तत्र साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदकेतरानवच्छिन्नसावच्छिन्नावच्छेदकत्वीयस्वरूपसम्बन्धस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकताविरहप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति चेद्दण्डिसंयोगप्रतियोगिकसमवायस्य साध्यतायां तद्दण्डिसंयोगप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायो नास्तीत्यभावमादाय तथापि दोषात्। अवच्छेदकताघटितप्रतीकार इति चेत्तर्हि अवच्छेदकताघटितसम्बन्धमविदुषोऽनुमितिर्नोत्पद्यत एव, तथा चानुपपत्तुत्प्रेक्षापरस्यापि तार्किकमतिः। अतएव क्वचित्साध्यतावच्छेदके प्रतियोगितानवच्छेदकत्वं क्वचित्साध्यतावच्छेदकतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वं क्वचित्साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतानवच्छेदकत्वमित्येवं विवक्षाभारो नादरार्हः। यादृशव्यापकतावच्छेदकत्वस्य वह्नित्वादौ ज्ञानादनुमितिरनुभूयते सर्वजनैः, तादृशस्यैव दण्डादौ ज्ञानादनुमितेरनुभविकत्वात्, अतएव प्राचीनानामेकोक्तये यत्नः फलेग्रहिरेव। अतएव तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतियोगित्वेऽपि यादृश्येन प्रतियोगित्वाभाव इत्यनुभवैकपक्षपाती प्रगल्भमिश्रोऽभिधायापि च्छित्वा पश्चात् नैव संग्राहेति। अनुभवापलापप्रसङ्गादेव च दण्डत्वस्य स्वाश्रयाश्रयत्वलक्षणेन तत्तद्दण्डव्यक्तीनामेव वा स्ववृत्तिदण्डत्वाश्रयाधिकरणत्वलक्षणेन परम्परासम्बन्धेन साध्यतावच्छेदकत्वं, साध्यत्वमेव वा दण्डादेः स्ववृत्तिदण्डत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वसम्बन्धेनेत्यादिकल्पना कुकल्पनैव, लक्षणमनुरुध्य लक्ष्यमन्यथयतो ह्युपेक्षणीयतया एवौचिती। किञ्च नानासाध्यतावच्छेदकस्थले साध्यतावच्छेदकतावच्छेदके प्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वनिवेशेऽपि तद्दण्डी नास्तीत्यभावीयप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकतायास्तत्तद्दण्डत्वयोः पर्याप्तत्वेऽपि यः प्रत्येकवृत्तिधर्मावच्छेदेन यदभाववान् स उभयत्वावच्छेदेन तदभाववानिति नियमेऽप्रयोजकतात्पर्येणैव केवले दण्डत्वे प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकताया विरहो वक्तव्यः, किन्तु यदि तत्तन्निष्ठावच्छेदकता स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्ना दण्डत्वनिष्ठा च सा समवायसम्बन्धावच्छिन्नेति तयोरैक्यं न कश्चिच्छ्रद्दधीत, तदा कथमतिप्रसङ्गनिवारणम्। यदा वा दण्डत्ववृत्तित्वविशिष्टावच्छेदकता दण्डत्वे एव पर्याप्तेत्येवं कश्चिदभ्युपगच्छेत, तदा का प्रतिक्रिया? तथा च स्वान्यन्यत्वनिरास-

प्रस्तावोदितस्य पर्याप्तिनिरासस्यावतारः । अतएव तत्तद्वह्नित्वेन हेतुसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेऽपि वह्नित्वेन तदभावसमानाधिकरणप्रतियोगित्वाभाव एव व्यापकतास्वरूपमित्यप्ययुक्तम्, तत्तद्वह्नित्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वे वह्नित्वस्यापि तथात्वात् केवलवह्नित्वे तथात्वमस्तीति चेदेवं तर्हि सैवेयं पर्याप्तिः । अपि चैवं तादृशप्रतियोगित्वाभावावच्छेदको धर्म एव व्यापकत्वमित्युक्तं स्यादित्याश्रयप्रसक्तस्य व्यापकतातदवच्छेदकयोरैक्यस्यापत्तिरित्युक्तरीत्या द्रष्टव्यम् । विवदन्ते च प्रतियोगितावच्छेदकस्य प्रतियोगित्वाभावावच्छेदकत्वे इति । किञ्च प्रतियोगिसमानाधिकरणाभावमादाय मा भूदव्यापकत्वापत्तिरिति प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश्यते, किन्तु काले घटवान् महाकालत्वादित्यादौ प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तिर्मा प्रसाङ्क्षीदिति समवायादिना घटाद्यभावमादाय तत्साधारण्याय प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितासामान्ये यत्सम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धेतुव्यापकत्वमिति विवक्ष्यते, तत्र च व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणाय "सामान्ये" इत्युक्तम्, तथोक्तोभयाभावनिष्ठे तादृशप्रतियोगितात्वव्यापकत्वे पर्यवसन्नमित्यनवस्था, तादृशव्यापकतागर्भे व्यापकतान्तरस्य प्रवेशावश्यकत्वात् । विशिष्य तत्तत्प्रतियोगितानामुपादानं त्वशक्यमेवेति ।

एतेन साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यसामान्याभाववदवृत्तित्वमपि निरस्तम्, साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्य यथाश्रुतस्य निवेशे संयोगसमवायाभ्यां वह्न्यभावमादाय दोषवारणाय स्वावच्छेदकतावच्छिन्नप्रतियोगिताकपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकत्वसम्बन्धेन स्वनिरूपितसंसर्गतावच्छेदकतावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकरूपवत्त्वसंसर्गताकत्वस्य विवक्षणीयतयाऽनवस्थानात् एकत्वादेः पर्याप्तिभावेन वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तेश्च । न च—साध्यतानिरूपितसंसर्गतासमनियतसंसर्गताकत्वं विवक्षितम्, समनियतत्वं च स्वनिरूपितावच्छेदकतावत्त्वसम्बन्धेन, अवच्छेदकतावत्त्वा च स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवत्त्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेनेति—वाच्यम्, समनियतत्वं [illegible] व्याप्तिगर्भमिति व्याप्तौ व्याप्त्यन्तरस्य तत्रापि च व्याप्त्यन्तरस्य प्रवेश्यत्वेनानवस्थानात् । एवं साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वेऽपि द्रष्टव्यम् । किञ्च स्वावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यतावच्छेदकाभाववत्त्वविवक्षणे वा, वृत्तिनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकताया परम्परायाः संसर्गतायाश्चाप्रामाणिकत्वे तु हेतुतावच्छेदकनिष्ठं यत्साध्यवदवृत्तितावच्छेदकत्वं तदन्यवृत्तितावच्छेदकताशून्यहेतुतावच्छेदकधर्मवत्त्वविवक्षणे वा, उक्तरीत्या साध्यतावच्छेदकस्य व्याप्तिघटकत्वानुपपत्तौ तु साध्यवन्निरूपितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यावेयत्वाभावस्य विवक्षणे वा, वक्ष्यमाणरीत्या व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्याप्रामाणिकत्वे तु "साध्याभाववदाश्रितत्वविरहो धूमादिकव्याप्तिः । व्याप्तिः सा नहि केवलान्वयिना धर्मेण सङ्गच्छते" इति प्राचीनतार्किकोक्तिमनुसृत्य केवलान्वय्यनुमानमनुपेतवतः शिरोमणिमतेरनुमोदने वा, वाच्यत्वाद्यभाववति प्रमेयत्वादेरवृत्तित्वमिति वेदान्तिमतादरे वा वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ दोषाभावेऽपि सत्तावान् जातेरित्यादौ का गतिः ? सत्ताऽभाववति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्त्यप्रसिद्धेः । स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकत्वं तु न विवक्षितुं शक्यम्, सत्ताऽभाववान् जातित्वादित्यादौ विरोधितावच्छेदकसम्बन्धेन समवायेन हेतुमति वृत्तेरप्रसिद्ध्या दोषतादवस्थ्यात् । अथ तत्र साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानादेवानुमितिरस्तु, साध्याभावात्मकसत्तावति हेतुतावच्छेदकेन स्वरूपसम्बन्धेन वृत्तेः प्रसिद्धेः । न च—तथापि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावे साध्ये विरोधितया घटादिहेतुकानुमाने का गतिः ? तत्र हेतुमति ज्ञानादौ साध्यतासमानप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगेन विरोधितावटकेन वृत्त्यप्रसिद्धेः स्वावि-

करणावृत्तीत्यादिव्याप्तेरसम्भवात्, साध्याभाववति संयोगिनि विषयितारूपहेतुतावच्छेदकसम्बन्धाप्रसिद्धेस्तु साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तेरपि तत्रासम्भवादिति—वाच्यम्, तत्र व्यापकसामानाधिकरण्येनैव चारितार्थ्यात्, तस्यानुमित्यनौपयिकत्वमते तु वृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्याप्तेरनभ्युपेयत्वेन तत्र स्वरूपसम्बन्धेन विषयिताहेतुकानुमानस्यैवोपगन्तव्यत्वादिति चेदस्त्वेवं कथमपि रक्षणकन्दुकेषु बालक्रीडा, तथापि वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वे वृक्षः शिंशपाया इत्याद्यनुमितेरपलापः । अनुमित्यौपयिकत्वोपपत्तये स्वावच्छिन्नाधिकरणावृत्तिसाध्याभावको यो धर्मस्तद्वत्त्वस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेन व्याप्यतावच्छेदकस्य व्याप्तित्वानुपपत्तिरित्याद्युक्तदोषश्च, तत्करीत्यैव बहुव्रीह्यर्थस्य दुर्वचत्वञ्च । अथ हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन साध्याभाववन्निष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकत्वविरहो विवक्षणीयः, तथा च समवायसम्बन्धावच्छिन्नजातित्वावच्छिन्ननिरूपकत्वीयस्वरूपसम्बन्धेन व्यधिकरणेन सत्ताभाववन्निष्ठाधिकरणतानिरूपितनिरूपकत्वस्याभावः सुलभ इति चेन्न, विशेषरूपेण संसर्गताया अप्रामाणिकत्वात्, संयोगादेर्हि संयोगत्वादिनैव संसर्गताऽनुभूयते न तु मदीयसंयोगत्वादिनापि । एवं साध्याभावाधिकरणतायां निरवच्छिन्नत्वस्यावश्यं विवक्षणीयत्वेनाव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकाभावसाध्यकेऽव्याप्तिरपीति ।

केचित्तु प्रतियोगितायाः समानाधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वमेव न -मागेव तु व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नत्वम्, संयोगेन घटोऽस्ति समवायेन घटो नास्तीतिबुद्धौ तु क्षितौ चैत्रो नष्ट इत्यादौ चैत्रीयशिखावैनाशप्रतियोगित्वमिव घटीयसमवायस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं भाति, एवञ्च प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावे न काचिदनुपपत्तिः, प्रत्युत लाघवमेव, तथाहि समवायेनात्र घट इति ज्ञानं प्रति घटसमवायोऽत्र नास्तीतिनिश्चयस्य परैरपि प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, परन्तु स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नघटसमवायत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वेन, अस्माभिस्तु घटसमवायत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविषयकत्वेनैव । न च घटसंयुक्तदेशे केनचित्सम्बन्धेन घटसमवायसत्त्वात्तदभावोऽपि तत्रासम्भवीति तत्र समवायेन घटो नास्तीतिप्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तये समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावविषयकत्वमेव वाच्यमिति वाच्यम्, स्वरूपसम्बन्धेन घटसमवायस्याभावत्वेन परैः स्वीक्रियमाणस्यैवास्माभिर्घटसमवायाभावत्वेन स्वीकारात्, तस्यैव घटसमवायप्रतियोगिकस्वरूपसम्बन्धविरोधित्वात् । अत एव—कालिकेन दैशिकेन च सम्बन्धेन घटादेः सर्वत्र सत्त्वे मूर्ते च सत्त्वात्तत्र घटसामान्याभावधीप्रमात्वोपपत्तये प्रतियोगितायां सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वमुपेयमेवेति—नादेशनीयम्, घटीयदैशिकसाक्षात्सम्बन्धसामान्याभावस्यैव घटसामान्याभावत्वात् । साक्षाच्च घटस्य सम्बन्धः संयोगः समवायश्च, न तु कालिकी दैशिकी च विशेषणता, नवा स्वाश्रयसंयोगादिः, अत एव घटकालिकादिसम्बन्धवत्यपि घटो नास्तीति धीः प्रमात्वेन सर्वसिद्धा । एवञ्च संयोगेन रूपं नास्तीत्यादौ न संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकरूपाभावविषयकत्वं न वा रूपीयसंयोगाभावविषयकत्वम्, संयोगे रूपीयत्वाप्रसिद्धेः तस्याः प्रतीतेस्तदंशे भ्रमत्वोपगमे च लोकसिद्धस्य तदीयप्रमात्वस्य बाधापत्तेः, अपि तु रूपीयत्वादिना संयोगाद्यभावविषयकत्वमेव । यदि तु पटत्वेन घटो नास्तीति प्रतीतेरनुदयेन घटो नास्तीत्येव बोधेन घटत्वादौ प्रतियोगितावच्छेदकत्वं घटादिविशेषणतापक्षे एवाभावबोधेनावगाह्यते न तु स्वातन्त्र्येण तदा पटत्वेन घटो नास्तीत्यादेरिव रूपीयत्वादिना संयोगाद्यभावावगाहिप्रत्ययस्यापि भ्रमत्वमेव वक्तव्यम्, अत एव "यदि पुनरानुभविको लोकानां स्वरसवाही घटत्वेन घटो नास्तीत्यादिप्रत्ययो न तदा तादृशाभावनिवारणं गीर्वाणगुरूणामपि शक्य"मिति शिरोमणिपङ्क्तिव्याख्यायां यदि तदेत्यनेन तादृशप्रतीतेरानुभविकत्वे विवादं प्रदर्श्य तादृशाभावस्यापारमार्थिकत्वं सूचितमिति गदाधरभट्टाचार्यैरुक्तम् । न चैवं प्रतियोग्यंशे विशेषणताप्रकारस्यैव प्रतियो-

स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः, स प्रष्टव्यः, कस्य स्वाभाविकः? किं सम्बन्धिनोरुतान्यस्य? न चरमः, वैपरीत्यापत्तेः। आद्ये कः स्वाभाविकशब्दार्थ इति प्रष्टव्यम्। किं सम्बन्धिस्वभावाश्रितः? अथ सम्बन्धिस्वभावजन्यः? अथ सम्बन्धित्वविघटितस्वभावानतिरिक्तः? अथवा सम्बन्धिस्वभावव्याप्यः? अथवा सम्बन्धिस्वभावादन्येन न प्रयुक्तः? एतान्य एव कश्चिद्विवक्षितः। आद्ये पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरपि व्याप्तिप्रसङ्गः। न द्वितीयः, अतिव्याप्तेरव्याप्तेश्च। अतएव न तृतीयः। नापि चतुर्थः,

---

निरवच्छेदकतया भानोपगमे घटो न पट इत्यादिनिश्चयकाले पटत्वेनात्र घटो नास्तीति ज्ञानेन न भूयतेति वाच्यम्, तन्निश्चयकाले घटत्वादिविशिष्टे पटत्वादिमानाभावसम्भवेऽपि 'एकत्र द्वय'मिति रीत्या शुद्धघटादौ घटत्वपटत्वाद्युभयं विशेषणीकृत्य पटत्वेनात्र घटो नास्तीति ज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावात्। तत्र घटादौ पटत्वादिवैशिष्ट्याभावभाने च अत्र घटः पटत्वेनास्तीत्याकारकस्यैकत्र द्वयमितिरीत्या घटत्वपटत्वाद्युभयविशिष्टविषयकज्ञानस्य सत्त्वेऽप्युक्तज्ञानोत्पत्त्यापत्तेः। एवञ्च न केवलं व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावेनापि तु व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावेनापि घटितस्य लक्षणस्यासम्भवः, संशयेनापि लक्षणासिद्धेश्च, विशिष्टबुद्धयोर्भेदस्याप्यावश्यकत्वे तु प्रतियोगितायां समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नत्वमप्रामाणिकम्, आपत्तेरभावादिति लघुचन्द्रिकाकारानुसारिणो सरणिरिति प्राहुः। सामान्याभावादिखण्डनं प्रागवदित्युक्तसर्वलक्षणसाधारणमेव एवं परिष्कृतलक्षणानामग्रहेऽपि व्याप्तिव्यवहारस्यानुमितेश्चोत्पत्तेश्चानुभविकत्वेन तेषां तदनौपयिकत्वम्, तेषां व्याप्त्यौपयिकत्वे तु व्यवहाराद्यौपयिकस्य लक्षणान्तरस्य वक्तव्यत्वापत्तिरित्यादिकमप्यसहृदयैर्विदितमिति कृतमधिकेन।

बाधकप्रतिबन्धसमर्थव्याप्तिलक्षणनिरासं प्रस्तौति स्वाभाविक इति। सम्बन्धः=साध्यसामानाधिकरण्यम्। व्याप्तिः=व्याप्तिपदार्थः। धूमादिव्यभिचारिणि वह्न्यादौ तु साध्यसामानाधिकरण्यमार्द्रेन्धनसंयोगादिरूपोपाधिप्रयुक्तं न तु स्वाभाविकमित्यनतिप्रसङ्ग इति भावः। सम्बन्धिनोरिति द्वित्वमविवक्षितम्, हेतुमात्राभिमतस्येत्यर्थः। वैपरीत्यापत्तेरिति। सद्व्यभिचारिणोरव्याप्त्यापत्तेरित्यर्थः। तत्रापि हि साध्यसामानाधिकरण्यं हेत्वन्यस्य स्वाभाविकमेवेति भावः। सम्बन्धिस्वभावाश्रितः=हेत्वाश्रितः। सम्बन्धिशब्दो हि सर्वविकल्पेषु हेत्वभिमतव्यक्तिपरः, स्वभावश्च तदनतिरिक्त इति भावः। सम्बन्धित्वेनेति। हेतुत्वेन विवक्षितस्य यः स्वभावस्तदनतिरिक्तः, हेत्वभिन्नत्वमेव साध्यसामानाधिकरण्यस्य स्वाभाविकत्वम्, आधेयतया आधेयस्वरूपत्वमते चैतत्सम्भावनारूढं कर्तुं शक्यम्। व्याप्य इति। यदि तादात्म्येन व्यापकता, स्वरूपेण च व्याप्यता, तथा च हेतुभिन्नवृत्तित्वमेव साध्यसामानाधिकरण्ये स्वाभाविकत्वं तदा वह्न्यादिसामानाधिकरण्यस्य धूमातिरिक्तेऽपि सत्त्वादसम्भवः, तस्माद्धेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकतां निरूपकतासम्बन्धेन च व्याप्यतां विवक्षित्वा गोत्वादिसाध्यके सास्नादिहेतौ सद्भावाभावयोरयं कल्पः। अन्य एवेति। अनौपाधिकत्वमनौपाधिकत्वं हेतुतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नत्वं वा स्वाभाविकत्वमित्यर्थः। व्याप्तिप्रसङ्ग इति। व्याप्यव्यापकभावप्रसङ्ग इत्यर्थः। अविरुद्धव्यभिचारिसाध्येऽतिव्याप्तेरुपलक्षणमिदम्। पार्थिवत्वस्य व्यभिचारित्वेऽपि पार्थिवत्वावच्छेदेन लोहलेख्यत्वादिसामानाधिकरण्यं तत्पार्थिवत्वस्वभावाश्रितमेवेति भावः। अतिव्याप्तेरिति। असम्भवपरिहारायाधेयतया आधेयतानामकत्वादेरादरणीये धूमसामानाधिकरण्यस्यापि संयोगसम्बन्धावच्छिन्नस्य संयोगस्य तदनतिरिक्तस्य वा वह्निजन्यत्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादावतिप्रसङ्ग इत्यर्थः। अव्याप्तेश्चेति। आत्मनः समवायस्य च नित्यत्वाभ्युपगमेन

व्याप्त्यनिरुक्तौ व्याप्यत्वानिरुक्तेः । सम्बन्धस्य व्याप्यत्वे च सम्बन्धिनोर्व्यापकयोः सम्भावितसम्बन्धाधिकदेशकालतयैकसम्बन्धिदर्शनेऽपरानुमाननियामकत्वायोगात् । नापि पञ्चमः, न प्रयुक्त इति यदि न जनितः, तदा सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षेऽन्येनेति विशेषणवैयर्थ्यम्, अकृतकस्य सम्बन्धिस्वभावेनाप्यजनितत्वात् । सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे स्वरूपासिद्धिरेव स्यात्, सामग्र्याः सर्वसम्भवात्, अन्ततः कालदेशादृष्टादिभिरपि तज्जन्यत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् । नापि षष्ठः, तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । एवमेव विकल्पस्यायं चरमविकल्पः सर्वत्रोपन्यस्य दूष्यो न्यूनत्वशङ्काभयादिति । इति व्याप्तितज्ज्ञानोपाययोः खण्डनम् ।

पृथिवीत्वादौ द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यस्य समवायरूपस्यातिरिक्तस्यापि वा परमाण्वन्तर्भावेन नित्यत्वात् द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः । अत एवेति । आधेयताया आधेयरूपत्वे धूमादिसामानाधिकरण्यस्यापि वह्न्याद्यात्मकत्वाद्व्यभिचारिण्यतिप्रसङ्गः, अन्यथात्वव्याप्तिः, असम्भवस्तु न, स्वरूपसम्बन्धस्य हेतुतावच्छेदकत्वस्थले तदवच्छिन्नवृत्तितायास्तदात्मकत्वमते लक्षणसमन्वयात्, तस्य सम्बन्धात्मकत्वात् । व्याप्यत्वेति । व्याप्त्याश्रयत्वेत्यर्थः । ननु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाधिकरणनिरूपितस्य निरूपकताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नसम्बन्धित्वस्याभावो विवक्षितः साध्यसामानाधिकरण्ये, तथा च नात्माश्रयः, प्रकृतव्याप्तेः स्वघटितत्वाभावादित्याशङ्क्य विषमव्याप्तेऽव्याप्ते धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेश्च सत्त्वे एवाह सम्बन्धस्येति । साध्यसामानाधिकरण्यस्येत्यर्थः । व्याप्यत्वे = हेतुव्याप्यत्वे । सम्बन्धिनोर्व्यापकयोरिति । द्वित्वमविवक्षितम्, व्यापकस्य हेतोरित्यर्थः । सम्भावितेति । साध्यापेक्षयेत्यादिः । निरूपकतासम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वं हि साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यस्य व्याप्यतायां पर्यवसन्नमिति भावः । समदेशकालयोरपि व्याप्यव्यापकभावदर्शनात् सम्भावितेत्युक्तम् । एकसम्बन्धिदर्शने = प्रकृतव्याप्तिमत्तया हेतोर्दर्शनेऽपि । अपरानुमाननियामकत्वायोगादिति । प्रतिबन्धकाभावदशायामप्यनुमितिजनकत्वासम्भवादित्यर्थः । तथा च तद्विषयस्य व्याप्तित्वमप्यसम्भवीति भावः । न जनित इति । इत्यर्थकमिति शेषः । जन्यत्वे च व्याप्यन्तरमेव प्रवेश्यमिति नात्माश्रय इति भावः । सम्बन्धस्याकृतकत्वपक्षे इति । यत्र साध्यसामानाधिकरण्यस्य नित्यत्वं द्रव्यं पृथिवीत्वादित्यादौ, प्रकृतलक्षणस्य तादृशस्थलीयत्वे इत्यर्थः । साध्यसाधनाद्विभेदेन व्याप्तिभेदस्यावश्यकत्वादिति भावः । सम्बन्धस्य नित्यत्वं वाऽनित्यत्वं वेति विकल्प्य व्याख्यानं त्वतितुच्छत्वादुपेक्षितम् । सम्बन्धस्य कृतकत्वपक्षे चेति । यत्र साध्यसामानाधिकरण्यस्यानित्यत्वं वह्निमान् धूमादित्यादौ, प्रकृतलक्षणस्य तादृशस्थलीयत्वे इत्यर्थः । स्वरूपासिद्धिः = असम्भवः । हेतुमात्रासाधारणकारणकत्वविवक्षायामप्ययमेव दोषः, हेत्वसाधारणकारणकत्वविवक्षायामप्यविरुद्धव्यभिचारिण्यतिव्याप्तिः, प्रयुक्तत्वं यदि व्याप्यत्वं तदा चतुर्थकल्पोक्तदोषः, असम्भवश्च, प्रमेयत्वादिव्याप्यत्वस्य सर्वत्र सत्त्वात्, यदि व्यापकत्वं, तदाप्यसम्भवः, अन्ततः स्वव्यापकत्वस्यैव स्वस्मिन् सत्त्वात्, साध्यसामानाधिकरण्ये निरूपकतासम्बन्धेन हेतुव्यापकताया एव स्वाभाविकपदार्थताविवक्षायामपि पूर्वोक्तस्य व्यापकताखण्डनस्यावतार इति भावः । अशक्यत्वादिति । अग्नौ पर्वतावच्छेदेन धूमसामानाधिकरण्यस्यानारोपितत्वेन धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः, हेतोः स्वभावेनावच्छिन्नं साध्यसामानाधिकरण्यमिति तु साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपवत्त्वे पर्यवस्यति, तच्च प्रागेव निरस्तम् । अनौपाधिकत्वं तु निरसनीयमनुपदमिति भावः । इति खण्डनशारदायां व्याप्तितज्ज्ञानोपाययोः खण्डनम् ।

अथ व्याप्त्युपाध्योः खण्डनम् ।

अनौपाधिकः सम्बन्धो व्याप्तिरित्यपरः, स प्रष्टव्यः, कोऽयमुपाधिर्नाम यच्छून्यत्वमनौपाधिकत्वम् । उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः, अयञ्च—

"पक्षसाध्याविनाभावे मिथः सम्बन्धशून्ययोः ।
साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्ययः ॥"

तदेवं नैयायिकाभिमतं व्याप्तिलक्षणं निराकर्तुमाह अनौपाधिकः सम्बन्ध इति । उपाध्यभावत्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यमित्यर्थः । सद्धेतौ प्रकृतसाध्यव्यापकत्वे सति प्रकृतसाधनाव्यापकरूपोपाधिपदार्थस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां निषेधानुपपत्तेः साध्यव्यापकानां व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिकोऽभावः साधने वक्तव्यः, व्यभिचारिणि हि साधने साध्यव्यापकस्य व्यभिचारित्वसम्बन्धेन सद्भावोऽन्यथा तस्य साधनाव्यापकत्वानुपपत्तेः । किंवा साधनाव्यापके साध्यव्यापकताया साध्यव्यापके वा साधनाव्यापकताया निषेधो विवक्षणीयः, तथाचाद्ये साधनसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्धर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकास्तद्धर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं द्वितीये तु साध्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदका यावन्तो धर्मा यद्रूपावच्छिन्नसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकास्तद्रूपवत्त्वमनौपाधिकत्वं पर्यवस्यति, एकरूपेण साधनाव्यापकादौ रूपान्तरेण केनचित् साध्यव्यापकतादेर्निषेधमादाय व्यभिचारिणि भङ्गमतिप्रसङ्गस्य धर्मपर्यन्तानुधावनमिति । यद्यपि यावत्स्य व्यापकत्वपर्यवसन्नत्वेन निवेदिततद्धिरा समान्यमूनि लक्षणानि, अवच्छेदकत्वसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यस्य हेतुतावच्छेदकस्य च व्याप्तित्वम्, तथापि न्यूनत्वपरिहाराय सम्भवन्ति दूषणान्तराण्यप्याख्यातुमाह कोऽयमिति । यच्छून्यत्वं = फलतो यद्घटकप्रतियोगिकशून्यत्वपर्यवसन्नम् । अन्यथा सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् । उपाधिः = उपाधिपदाभिधेयः । साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति साधनवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमर्थः, तेन वह्निमान् धूमादित्यादौ साधनाव्यापके घटत्वादौ प्रमेयत्वादिना साध्यव्यापकतामादायातिप्रसङ्गः । श्यामत्वादौ साध्ये मित्रातनयत्वादिहेतौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकशाकपाकजत्वादिसङ्ग्रहाय यत्किञ्चिद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं विवक्षणीयम्, किन्त्वेवं महानसत्वावच्छिन्नवह्निव्यापकस्य अनवस्थादौ धूमाव्यापके वह्निमाध्यक्षधूमाद्युपाधित्वप्रसङ्ग इति यद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मविशिष्टसाधनाव्यापकत्वं वक्तव्यम्, न च महानसत्वविशिष्टधूमाव्यापकं व्यञ्जनत्वमित्यतिप्रसङ्गः । व्यतिरेकेण पक्षे साध्याभावोन्नायकत्वमेवोपाधित्वमते द्रव्यं वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निमत्त्वादेरुपाधितोपगमेन साधनाव्यापकत्वस्यानुपादेयत्वेऽपि पक्षे उपाधिसद्भावे तदभावे साध्याभावोन्नयनयोग्यताया असम्भवेन पक्षावृत्तित्वे सति यत्किञ्चित्पक्षधर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वस्यैव लक्षणत्वेन नोक्तदोषः, पर्वतस्य पक्षत्वे विशेषणदलाभावात्, महानसस्य पक्षत्वे च विशेषणदलाभावादिति ध्येयम् । अयञ्चेति । पर्यवसितोऽर्थ इत्यन्वयः । पक्षसाध्येति । मिथः सम्बन्धशून्ययोः = परस्परव्याप्यव्यापकभावरहितयोः धर्मयोर्मध्ये स उपाधिः, यदत्ययः = यदभावः प्रकृतसाध्याभावव्याप्यः, एतेन साध्यव्यापकत्वमुपाधौ दर्शितम्, 'नियमेनानिवर्त्तते भावयो'रित्यादिन्यायात्, मिथः सम्बन्धशून्यत्वोक्त्या च तत्र साधनाव्यापकत्वलाभः, तत्र साध्यव्याप्यतायाः अपि वक्ष्यमाणरीत्योपाधिसद्योगार्थं पक्षवृत्तिकतामासादयन्त्या विवक्षया 'पक्षसाध्याविनाभावे' इति । एवञ्चास्य यदत्ययइत्यत्र यत्पदार्थैकदेशेऽन्वयः । पक्षेति प्रकृतस्याभाव, क्वचित्पक्षेऽपि साध्यत्वमन्वात् । अविनाभावः साहचर्यमात्रमत्र, एतच्च मिथः

इत्यस्य व्यतिरेकमुखस्य 'यदत्ययः स उपाधि' रिति योज्यमानस्य पर्यवसितोऽर्थः । तद्धर्मभूता हि व्याप्तिर्जपाकुसुमरक्तेव स्फटिके साधनाभिमते चकास्तीत्युपाधिरसावुच्यते । तदिदमाह—

> "अन्ये परप्रयुक्तानां व्याप्तीनामुपजीवकाः ।
> तैर्दृष्टैरपि नैवेष्टा व्यापकांशावधारणा ॥"

सम्बन्धशून्ययो प्रकृतसाध्यसाहचर्ये सतीति पूर्वार्धार्थ इति तु न युक्तम्, साधनस्य साध्यसाहचर्ये एवोपाध्यागमे विरुद्धे सम्बन्धस्यानौपाधिकत्वमसङ्गात्, न चानौपाधिकसम्बन्धस्य व्याप्तित्ववादे युज्यत एतत् । व्यतिरेकमुखस्य = शब्दशक्तिमर्यादया उपाध्यभावसाध्याभावयोर्व्याप्यव्यापकभावबोधकस्य । ननूपाधेः पक्षे साध्यविरहोन्नायकविरहप्रतियोगित्वं साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगित्वं वा दूषकताबीजम् तथाद्ये साध्यव्यापकत्वमुपयुज्यताम्, द्वितीये च साध्यव्यापकव्यभिचारिणि साधनस्य साध्यव्यभिचारिताध्रौव्यात्साधनाव्यापकत्वमपि, साध्यव्याप्यत्वस्य तु 'एकसाध्याविनाभावे' इत्यनेनाभिधानं किमिति इत्याशङ्क्याह तद्धर्मभूतेति । उपाधिनिष्कर्षार्थं । साधनाभिमते इति । वस्तुगत्या व्याप्यत्वघटितसाधनत्वस्य व्यभिचारिण्यसम्भवादिति भाव । उक्तलक्षणवाक्ये तु साधनसाध्यपदं वह्निर्वाधावच्छिन्नपरे इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । चकास्ति = भ्रमविषयो भवति । अयम्भाव —स्वसन्निधानेन स्वनिष्ठधर्माधायकत्वमुपाधिपदस्य यौगिकोऽर्थः आधायकत्वञ्च सङ्क्रामकत्वापरपर्याय भ्रमजनकत्वमेव, तथाचोपाधेः साध्यव्याप्तिविधुरत्वे तदाधायकत्व हेतौ न सम्भवतीति साध्यव्याप्यत्वमावश्यकम्, शिष्टं तु रूढिलभ्यम् । एवञ्चार्द्रेन्धनप्रभववह्न्यादौ साध्यसमव्याप्ते एव मुख्यमुपाधिपदम्, गौणं तु साध्यविषमव्याप्ते आर्द्रेन्धनादौ, दूषकतौपयिकरूपसत्त्वात्, तन्निबन्धन एव च शास्त्रे सामान्यत उपाधिपदप्रयोग, अत एव लक्षणमपि विषमव्याप्तसाधारणं साध्यव्याप्यत्वाघटितमेव, एवञ्चानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वपक्षे व्याप्तिबोधस्य विषयानवस्थादिकमपि न, अत एव—'एकत्र धर्मिणि यदि साध्येन समाविनाभाव = समव्याप्ति, साधनेन चासमाविनाभाव = समव्याप्त्यभाव, साधनाव्यापकत्वमिति यावत् तदा स धर्मोऽपाधि, यदि तु समेन नोज्झत = साध्यसमव्याप्तिशून्य, तदा साधनाव्यापकत्वसत्त्वेऽपि तयोर्हीन = साध्यसमव्याप्तिसाधनाव्यापकत्वोभयाभाववानसावप्रयोजक = स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारानुमापक' इत्यर्थक "समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा तदा । समेन यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजक" इति केषाञ्चिदभिधानमनुपादेयम्, साध्यव्याप्यत्वस्य दूषकतौपयिकत्वविरहादिति भाव । तदिदमाह = उपाधिपदस्य योगार्थमनुरुध्य साध्यव्याप्यत्वमुपाध्यभिप्रायेणाह । अन्ये = धूमादिसाधने वह्न्यादय, परप्रयुक्ताना = उपाधिसङ्क्रामितानां व्याप्तीनामुपजीवका, व्याप्यत्वव्यवहारे इति शेष । वस्तुतस्तत्तदुपाधिधर्मभूता या व्याप्ति, तत्प्रकारकभ्रमविषयीभूता इति तु भावार्थ । दृष्टैरिति । पक्षे इत्यादि । नेवेष्टेति । नियमेन प्रमात्वेन नैवेष्टेति तार्किकमतनार्थं । तेन वस्तुतो वह्निमति पक्षे व्याप्तिभ्रमेणापि प्रमित्युत्पत्तावपि न क्षति, दोषजन्यज्ञानत्व भ्रम वनियतमिति भट्टमते ▌ यथाश्रुतमेव सम्यक, तत्र विशेष्यावृत्तेरेव वह्नेर्भानोपगमात् । अग्रे उपाधिसन्देहस्योद्भावनीयत्वेन तस्य दूषकता व्यवस्थापयितुमाह स चेति । आशङ्कितश्च = आशङ्कितोऽपि । निश्चितत्वञ्च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वाभ्याम्, यथा धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वस्य, सन्दिग्धत्वं तु तदुभाभ्या तदन्यतरेण वा, यथा श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वस्य, यथा वा क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यत्र तर्कावतारदशायां शरीरजन्यत्वस्य । परम्परयाऽनुमानदूषकइति शेष । साक्षात्तु

न चोपाधिर्निश्चित इवाशङ्कितश्च, यत्रेदमुच्यते—

"यावत्साध्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते।
विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकायलम् ॥"

इति चेन्न, साध्यव्यापके साधनाव्यापके पक्षेतरत्वेऽपि प्रसङ्गात् । तद्व्यतिरिक्त

तदाहितस्य साध्याभावग्रहस्य व्यभिचारग्रहस्य वा तथात्वम्, अतएवोपाधिर्न हेत्वाभासः, साक्षादनुमितिकारणान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयत्वस्य तथाभावात् । अयम्भावः—यद्यप्युपाधिसन्देहो नोपाधिः, नापि हेत्वाभासः, तथाऽस्य साध्याभावोन्नायकत्वस्य सम्भावनापि, तथापि व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वेन व्यभिचारसंशयाधानक्षमोऽसौ दोष एव. तथाहि—साधनाव्यापकत्वसन्देहदशायां साध्यव्यभिचारव्याप्यसाधनव्यापकव्यभिचारसन्देहस्यावश्यकत्वे साधने साध्यव्यभिचारसन्देहसम्भवः, साध्यव्यापकत्वसन्देहदशायां तु साधनाव्यापकत्वस्याव्यस्य साधनाव्यापकव्याप्यत्वस्य साध्ये सन्देहेन साधनाव्यापकत्वसन्देहः, नहि साधनाव्यापकस्य व्याप्यं साधनव्यापकं सम्भवति । तदाश्रीविद्याधर्जिनः साधने साध्याव्याप्यत्वसन्देहइति । यथेति । व्यभिचारसंशयस्य दूषकतामभिकृत्येत्यर्थः । व्यभिचारसंशयस्य दूषकत्वे चोपाधिसंशयस्य तदाधायकस्य दूषकत्वमर्थाद्यातीति भावः । व्यभिचारसंशय उपाधिसंशयादेवेत्यभिप्रायेणाभिमतोऽयथात उपाधिसंशयस्य दूषकत्वलाभ इति तु न, सहचारादिदर्शनरूपकारणान्तरादपि व्यभिचारसंशयसम्भवात् । विपक्षस्य शतांशेनाप्यव्यतिरेकित्वमित्यन्वयः, यत्किञ्चित्साध्याभाववद्वृत्तित्वमपीत्यर्थः । यत्किञ्चिद्विपक्षवृत्तित्वशङ्कायां अपि सति प्रतिबन्धकत्वेऽनेकविपक्षवृत्तित्वशङ्कायास्तथात्वे किमु वक्तव्यमिति भावः । गमनिकायलम् = अनुमित्युपधायकत्वम्, व्यभिचारसन्देहेन व्याप्तिनिश्चयानुपपत्तेरिति भावः । साध्यव्यापके = साध्यव्यापकत्वेन निश्चिते, तेन वस्तुतः साध्याव्यापकत्वस्य पक्षेतरत्वादावसम्भवेऽपि नासङ्गतिः । एवञ्च ज्ञातासिद्ध्यासिरेवोद्भाव्यते न तु वस्तुसिद्धासिः । यद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मविशिष्टसाधनाव्यापकत्वमिति विवक्षायाः भागासत्त्वेन तु द्रव्यत्वविशिष्टसाध्यसाधनयोर्व्यापकताव्यापकत्वे अत्र मते । प्रसङ्गादिति । व्यभिचारस्य साध्याभावस्य चोन्नायकप्रतियोगितया दूषकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । न च पक्षे साध्यसन्देहदशायां पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकतानिश्चयोऽपि न सम्भवतीति कथमयमतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, सन्दिग्धसाध्यके उपाधेराग्रहस्य प्रतिबन्धकतामनङ्गीकृत्यैव साध्यव्यापकताया निश्चेयत्वात्, अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहदशायां क्वाप्युपाधित्वं न गृह्येतेत्याशयात् । ननु साध्यानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं वक्तव्यम्, एवं सति रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेरप्युपाधित्वसम्भवः, तत्र हि साध्यानधिकरणं साधनाधिकरणं वाय्वादि तद्वृत्तिधर्मो वायुजलान्यतरत्वादिस्तद्विशिष्टसाध्यव्यापकत्वं निर्बाधम्, पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ तु साध्यानधिकरणस्य साधनाधिकरणत्वमसम्भवदुक्तिकमेवेति ॥ पक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न; साधनाधिकरणे केवलसाध्यानधिकरणत्वप्रवेशे उपाधिज्ञानात्पूर्वं व्यभिचारविषयकज्ञानाभावात् तदनन्तरं व्यभिचारानुमानस्यानुपपत्तेः । न च हेतुविशेष्यकसाध्यव्यभिचारप्रकारकज्ञानार्थमनुमानं तदनन्तरं सम्भवतीति वाच्यम्, तादृशज्ञानस्य निष्प्रयोजनत्वात्, तत्प्राचीनव्यभिचारज्ञानस्यैव व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वसम्भवात् । यदि तु स्वविशिष्टं साध्ये विशेषणीक्रियते, स्वमुपाधित्वेनाभिमतो धर्मः, एवञ्चोपाधिज्ञानस्य न शुद्धसाध्यव्यभिचारविषयकत्वमिति नोक्तदोषः, तदा पर्वतेतरत्वविशिष्टवह्न्यनधिकरणं धूमाधिकरणं प्रसिद्धमेवेति तद्वृत्तिद्रव्यत्वविशिष्टसाध्यव्यापकत्वनिश्चयसम्भवात् पर्वतेति नासङ्गतिः । अथैवमपि तादृशसाध्य-

इत्यपीति चेन्न, बाधोन्नीतस्य तस्याव्यापनात्, अन्यथा निरुपाधिसम्बन्धत्वे बाधासिद्धेः, यदाह "बाधेनोपाधिरुन्नीयतामन्येन वेति न कश्चिद्विशेषः"। एतदर्थमपि विशेषणीयमिति

व्यापकतानिश्चयोऽनुकूलतर्कासद्भावान्न सम्भवति, यत्र त्वनुकूलतर्केण स्वत सिद्धव्यभिचाराग्रहेण वा तादृशनिश्चयस्तत्र बाधोन्नीततदुपाधित्वमेष्टव्यमेवेति चेन्न, तर्कनिराकरणस्यावेदितत्वात्। किञ्चानुकूलतर्कासत्त्वेन साध्यव्यापकताया अनिश्चयेऽपि तत्सन्देहसम्भवेन सन्दिग्धोपाधितया पक्षेतरत्वे दुर्वारत्वात्, सन्दिग्धोपाध्यन्तरवत्पक्षेतरत्वस्यापि व्यभिचारशङ्काधायकत्वात्। न च पक्षेतरत्वस्योपाधित्वे तस्य सर्वत्रैवोद्भावनसम्भवेन परार्थानुमानमात्रोच्छेद, उपाध्यभावेन साध्याभावानुमानेऽपि तदुद्भावनसम्भवात्, एवञ्च स्वव्याघातकत्वादपि न पक्षेतरत्वमुपाधिरिति वाच्यम्, अनुकूलतर्कादिना व्याप्तिनिश्चयदशायामनुमानसम्भवात्, अत एव न स्वव्याघातकत्वमपि। किञ्चानुकूलतर्कोऽस्तु मा वा, सर्वत्र हि पक्षेतरत्वस्योपाधित्वेनोद्भावने न मानमिति तदनुद्भावनदशायां परार्थानुमानसम्भवान्न तन्मात्रोच्छेद। वस्तुतस्तु व्यभिचारशङ्काधानसमर्थत्वसद्भावे पक्षेतरत्वस्य तदाधायकताया अवर्जनीयत्वे किञ्चिदनुमानोच्छेदो न विभीषिका, 'बाधेऽदृष्टेऽन्यसाम्याच्चेत् दृष्टेऽप्यनुपि बाध्यता" मित्युक्तत्वात्। अतएवोक्तं तार्किकैः—"नहि प्रयोजनक्षतिभिया सामग्री कार्यं नारभत" इति। पक्षे व्यभिचारसन्देह इव पक्षेतरत्वोपाधिसन्देहाहितव्यभिचारसन्देहादपि न व्याप्तिग्रह प्रतिबध्नातीति तु न चारु, नहि व्यभिचारज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतापक्षे पक्षेतरत्वोपाधिज्ञानाजन्यत्वं पक्षीयव्यभिचारसंशयान्यत्वं वा प्रतिबन्धकतावच्छेदकतामाविशति गौरवात्मानाभावाच्चेति। तदिदं सम्मतं सरणिरतार्किकशिरोमणीनामपीति। अथैवं पक्षेतरत्वस्य सन्दिग्धोपाधितयामिष्टापत्तिसम्भवादतिप्रसङ्गोऽयं किमितीति चेत्तस्य सन्दिग्धोपाधितयाऽनुद्भावनस्य कथकसम्प्रदायसिद्धत्वेनोपाधिताप्रयोजकरूपस्य तद्वृत्तस्यैव निर्वक्तव्यत्वात् अन्यथोपाधिताप्रयोजकरूपस्य तद्व्यावृत्तस्याप्रामाणिकतापत्तौ तादृशसम्प्रदायस्यानुरोधस्यापत्ते। अत्रापीष्टापत्तिरेवेति तु न वाच्यम् तथा सति किं दूषणान्तरगवेषणप्रयासेनेति सर्वत्र पक्षेतरत्वस्य सन्दिग्धतोपाधितयोद्भावनमेवादौभिर्व्यवसायादयस्परपराश्रयाय पर्याप्तं स्यादिति बहु विप्लवेत। अत एव—उपाधेरनिःयदोषताममनुसत्य साध्यव्यापकतादिना गृह्यमाणत्वघटितमेव बाधानुन्नीतपक्षेतरत्वसाधारण लक्षणमास्तामिति नाशङ्कनीयम्। एवं सति बाधादेरपि तथैव निर्वचनसम्भवेनानिष्यदोषस्यसाम्राज्य स्यादित्यपि वदन्ति। पक्षेतरत्वभेदनिवेश्याति व्याप्तिं परिहरन्ति तद्व्यतिरिक्त इति। इत्यपीति। विशेषणीयमिति शेष। यद्यपि साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरेवोक्तरीत्या दोषोत्पत्तौपयोगित्वाद्विशेषणवैयर्थ्यम्, तथापि तत्सत्त्वे एव दूषणान्तरमाह बाधेनेति। वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ स्वरूपासिद्ध्यभावस्थले पक्षे साध्याभावग्रहेणेत्यर्थ। इदो वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षधर्मताविरहिणि हेतौ पक्षेतरत्वस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधित्वासम्भवात्, व्यभिचारोन्नायकतया दूषकतामतं चेदम्। उन्नीतस्य = प्रतीतस्य। तस्य = पक्षेतरत्वस्य। ननु तत्र बाधेनवानुमानस्य दुष्टत्वे उपाधिर्नानुमन्तव्य एवेत्याशङ्क्याह अन्य। ततोपाध्यनभ्युपगमे इत्यर्थ। निरुपाधिसम्बन्धत्वे = निरन्तव्याप्तिमत्त्वापत्तौ। बाधासिद्धे = बाधस्यैवाप्रामाणिकत्वापत्ते, व्याप्तिपक्षधर्मते हि सद्धेतुताप्रयोजिके ते च यदि तत्र स्तस्तदा कथं बाध, अत एव "बाधेऽप्रधर्मो हेतुरनैकान्तिको वेति" प्रवाद, बाधे हि पक्षस्य विपक्षताप्राप्तौ तद्वृत्तित्वेनानैकान्तिको हेतु, अनैकान्तिकत्वञ्च सोपाधित्वव्याप्यमेव, यदाहुस्तात्पर्यपरिशुद्धिकारा "व्यभिचारे चावश्यमुपाधि"रिति, एवञ्च बाधस्यासङ्कीर्णोदाहरणे न मानम्, गन्धप्रागभावविशिष्टो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादावपि कालघटितव्याप्तेरभावात्, पक्षेतरत्वसोपाधित्वाघेतिभाव। यदाहेति। उदयनाचार्य कुसुमाञ्जलाविति शेष। बाधेनेति। पक्षधर्मे

चेन्न, तथापि साधनाव्यापकत्वे सतीति तद्धर्मान्यतरवधारणे न शक्यावधारणम्, एवं

हेत्वादिति शेषः। उपाधीनामिति। एवञ्चोपाधेर्व्यापकत्वलाभेन तदभावे बाधासम्भवस्तदभिप्रेत इति भावः। अन्येन = विपक्षबाधकतर्काभावेन व्यभिचारेण वा। न कश्चिदिति। उपाधिव्याप्यत्वाविशेष इति भावः। एतदर्थमपीति। बाधोन्नीतपक्षेतरत्वसङ्ग्रहार्थमपीत्यर्थः। नन्वत्र किं विशेषणं विवक्षितम्, न तावत् साध्यव्यापकत्वस्थाने साध्यसमव्याप्तत्वम्, तावता बाधोन्नीतस्य सङ्ग्रहेऽपि केवलस्य पर्वतेतरत्वादेश्च बाधेऽपि वह्निमत्त्वे सति पर्वतेतरत्वाद्यव्याप्तिप्रसङ्गतादवस्थ्यात्, नापि बाधानुन्नीतपक्षेतरत्वाभावस्य, पर्वतावयवादृत्त्यन्यपर्वतेतरत्वादौ तथाप्यतिप्रसङ्गात्। अथ विपक्षव्यावर्तकविशेषणघटितधर्मानवच्छिन्नत्वं साध्यव्यापकतायां विवक्षणीयम्, बाधानुन्नीते पर्वतेतरत्वादौ पर्वतरूपं विशेषणं न स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नपर्वतेतरत्वादेर्विपक्षाद्व्यावर्तकम्, इत्थं च पर्वतेतरत्वादेरपि ह्रदादौ सद्भावात्, स्वविशिष्टविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्विपक्षकत्वं हि विपक्षाद्व्यावर्तकत्वम्, तथा च तस्य साध्यव्यापकताग्रहो नोक्तसाध्यव्यापकताग्रह इति नातिप्रसक्तिः। बाधोन्नीते वह्न्यन्तरत्वादौ तु वह्निरूपं विशेषणं नाद्यमेव, विपक्षे महाज्वलनस्याप्यसत्त्वेऽपि वह्न्यन्तरस्यावृत्तेः। न च पर्वतावृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वादिविशेषणविशिष्टवह्न्यादेः पर्वतपक्षकवह्न्यादिसाध्यकोपाधित्वं तथापि स्यादेव, तादृशवह्न्यादेर्विपक्षेऽसत्त्वादिति वाच्यम्, स्वविशेष्यतावच्छेदकतद्धर्मानवच्छिन्नाधिकरणविपक्षवृत्तित्वविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नाभावकं यत्त्वं तद्व्यविशेषणविशेष्यतावच्छेदकतावच्छेदकधर्मानवच्छिन्नस्य विवक्षितत्वात्, पर्वतादिकं न तादृशं स्वं, तदीयविशेष्यतावच्छेदकभेदत्वावच्छिन्नाधिकरणे विपक्षे ह्रदादौ पर्वतविशिष्टभेदत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेरिति पर्वतेतरत्वादौ नातिप्रसङ्गः, नापि पर्वतावृत्तित्वादिकं तादृशं स्वं, तदीयविशेष्यतावच्छेदकवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणतया विपक्षेऽवर्तमानत्वादिति न पर्वतावृत्तित्वादिविशिष्टवह्न्यादावतिप्रसङ्गः, ह्रदादिकं तु तादृशं स्वं तद्विशेष्यतावच्छेदकभेदत्वावच्छिन्नाधिकरणे ह्रदादौ विपक्षे ह्रदादिविशिष्टभेदत्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वादित्यन्यत्र विस्तर इति चेन्न, पर्वतभेदस्य ह्रदादिभेदविशिष्टतद्वत्तित्वादिना तथाप्युपाधित्वप्रसङ्गतादवस्थ्यात्, ह्रदादिभेदविशेष्यतावच्छेदकतद्वत्तित्वावच्छिन्नाधिकरणे ह्रदादौ ह्रदादिभेदविशिष्टतद्वत्तित्वावच्छिन्नाभावस्य सत्त्वात् तद्व्यविशेषणविशेष्यतावच्छेदकानवच्छिन्नस्य साध्यव्यापकताया सद्भावात्, एवं साध्यव्यापकताभावस्य दोषोद्भावनोपयोगित्वेन विशेषणवैयर्थ्यं चान्यत्र विस्तर इति चेत्सत्यम्, अभ्युपेत्य वादेनैवाह तथापीति। कथञ्चिद्विशेषणेनाति-

साध्यव्यापक इत्यपि । अथ मन्यसे, अदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वं साध्यव्यापकत्वम्, न, वस्तुतो व्यभिचारिसाध्यस्याप्यापाततोऽदृष्टव्यभिचारिसाध्यत्वसम्भवात्तस्याप्युपाधित्वापातात्, न दृश्यत इति च निरूपयितुमशक्यम्, व्याप्तिग्रहकाले च साध्यत्वाभावेन

तदभावग्रहसम्भवेन प्रकृतसाध्ये तस्या ग्रहस्यानपेक्षणीयत्वात् साध्यसाधनभेदेन च व्याप्तेर्भेदाभ्युपगमात्, तथापि प्रकृतसाधननिष्ठानौपाधिकत्वरूपव्याप्तिगर्भे प्रकृतसाधननिष्ठानौपाधिकत्वान्तरस्य प्रविष्टत्वेन तत्रापि चानौपाधिकत्वान्तरस्यैव प्रवेशनीयत्वेनानवस्था दुर्वारैव, व्याप्तिबोधस्य विषयापर्यवसानेनानुत्पत्तिप्रसङ्ग इति यावत् । एवं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वाभावस्य तत्र प्रविष्टत्वेन साध्यनिष्ठव्याप्तिमादाय यावत्स्यापि व्याप्तिनिरूपकत्वपर्यवसायिनया सङ्घटकीभूतां साधनाव्यापकत्वनिष्ठव्याप्तिमादाय चानवस्थाप्रसङ्गोऽद्रष्टव्य, विशिष्य यावतां निवेशस्यासर्वज्ञदुर्ग्रहत्वापादकत्वादसम्भवाच्च । सामान्याभावेन प्रतियोगित्वेन च घटिततया तु स सुप्रसिद्ध एवेति निवेदितं प्राक् । एवञ्च निरुक्तानौपाधिकत्वयोरन्यतरविशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावादिरूपव्यापकत्वप्रवेशेऽपि यावत्त्वस्य चैतादृशव्यापकतारूपत्वेऽपि न प्रकृतदोषनिस्तार । एतेन द्वितीयमपि निरस्तम्, तत्रापि साध्यनिष्ठव्याप्तेर्यत्वादेश्च घटक त्वेनानवस्थाया आपादकत्वात्, आत्माश्रय पुनरधिक, साध्यस्यापि यावत्साध्यव्यापकान्तर्गततया साधने तद्व्यापकत्व घटस्य प्रकृतसाधननिष्ठप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिघटितत्वपर्यवसानात्, यदि चेयं घटकीभूता व्याप्तिर्न यावत्साध्यव्यापकत्वादिरूपा, अपि तु यावत्साधनाव्यापकत्वादिरूपा तदाऽनवस्थैवेति । उक्तदोषपरिजिहीर्षुराशङ्कतेऽनौपाधिकत्वाघटितव्यापकत्वम्, अदृष्टेति । अदृष्टव्यभिचारं साध्यं येन तत्त्वम्, यदभाववद्वृत्तित्वप्रकारकप्रमाविषयतासामान्याभाववत्प्रकृतसाध्यं तत्त्वं प्रकृतसाध्यव्यापकत्वमित्यर्थं, रूपविशेषसम्बन्धविशेषाभ्या साध्यव्यापकताया लाभाय तु तयोर्निवेश आदरणीय एव, रीतेः प्रसिद्धत्वात् । प्रमेयत्वादेरभावस्य त्वप्रसिद्धावपि न क्षति', तस्य साधनव्यापकत्वेनोपाधिताया अनुपपादनीयत्वात् । व्यभिचारिसाध्यस्येत्यस्य बहुव्रीहिणा साध्याव्यापकस्येत्यर्थं पर्यवस्यति । तस्य = साध्याव्यापकस्य । ननु वस्तुतो यत्साध्याव्यापकं तद्व्यभिचारप्रकारकस्य कस्यचिद्दर्शनस्य विषयता कदाचित्प्रकृतसाध्ये सम्भाव्यत एवेति तत्सामान्याभावो दुर्घट' न च तस्यापि सम्भावनयैवातिप्रसङ्गसम्भावना, सापि च लक्षणदूषिकैव, तत्प्रतिप्रसङ्गनिश्चय एवेति वचनीयम् । अन्ततो भगवत एव तादृशदर्शनादानसम्भवादित्यत आह न दृश्यत इति । यत्प्रकृतसाध्यव्यापकत्वेनाभिमतं तदीयव्यभिचारप्रमीयविषयतापि प्रकृतसाध्ये न भविष्यतीति नामर्शमेवं शक्यम्, तथा च तादृशयत्किञ्चित्प्रमाविषयत्वसम्भावनायां तत्सामान्याभावनिश्चयो दुर्घट' । एतेन यदभाववद्वृत्तित्वसामान्याभाववत्प्रकृतसाध्यं तत्त्वमित्यादिप्रकारान्तरं दर्शनाघटितमपि निरस्तम्, तादृशवृत्तित्वसम्भावनाया तदभावस्य दुर्निश्चयत्वात्, तर्कव्याघाताभ्यां तादृशसम्भावनानिवृत्तेर्निरस्तत्वादिति भाव । दोषान्तराणि दृश्यानि । एतेन—द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्र साधनव्यापकस्यापि संयोगाभावस्योपाधित्वदर्शनात् साधनाव्यापकत्वघटितमुपाधिलक्षणम्, अपि तु साधनवति साध्याभावोभयव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वमेव, उक्तस्थले च सत्त्वरूपसाधनवति द्रव्ये द्रव्यत्वाभावाभावोभयव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगाभावत्वमादाय लक्षणसमन्वय', अत्र च साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमादाय तोक्तखण्डनप्रकारस्यैव इति निरस्तम्, सकलोपाधिलक्षणनिरेवस्य मते साधनवति साध्याभावानुमित्युपधायकतायो अप्रामाणिकत्वेनानुपाधित्वतिरेके साध्याभावव्याप्यत्वभ्रमेण साध्याभावानुमित्युपधायकदर्शनेन चाव्याप्यतिव्याप्तिभ्यामुपधायकत्वस्यानुमित्युपधायकतावच्छेदकतया वा तदुपधायकत्वेनानुमिति-

तद्व्यभिचारः कथमवधार्यः। साध्य व्यापकमपेक्षितमिति चेन्न, साध्यानवगमे व्यापकार्थानवगमात्। सम्भावितव्यापकभावो व्यापकोऽपेक्षित इति चेन्न, व्यापकस्यानिरुक्तौ किंरूपतया सम्भावनापि स्यात्। अथ साध्यव्यापक इत्येव भद्रम्, तदानीं साध्यत्वाभावेऽपि साधयितुमर्हत्वस्य विवक्षितत्वात्, न, क्व ह्यवगन्तव्यमिदमेव साधयितुमर्हमिदं नेति, व्यापकत्वादिति वक्तुमशक्यत्वात्।

योग्यत्वरूपतापन्न एव पक्षधर्मत्वात् तस्य च व्याप्तिपक्षधर्मतातिरेकासम्भवादिति। यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वमित्यत्र साध्यत्वमनुमितिविषयत्वं वा प्रकृतसाधनव्यापकत्वं वा, तद्व्यापकतया सम्भाव्यमानत्वं वा, अनुमितिविषयत्वयोग्यत्वं वा वह्निव्यादिसत्तद्धर्मावच्छिन्नत्वं वा, आद्ये व्याप्तिग्रहेति। साध्यत्वाभावेन = अनुमितिविषयत्वाग्रहेण, स्वीयानुमितिविषयत्वं तावन्नास्त्येव तदा परकीयानुमितिविषयत्वं सम्भवदपि तदा मानाभावान्न तद्ग्रहणम्, कथंचित्तद्ग्रहेऽपि वा कदाचित्तद्ग्रहेऽपि व्याप्तिग्रहोद्वयेन तत्र का गतिरिति भाव। तद्व्यभिचार इति। साध्यत्वविशिष्टनिरूपितव्यापकत्वघटितोक्तानौपाधिकत्वमित्यर्थ। द्वितीयमाशङ्कते साध्यमिति। व्यापकमिति। प्रकृतसाधनव्यापकमित्यर्थं, अन्यथाऽव्यावर्तकत्वात्। व्यापकार्थेति। व्यापकत्वेत्यर्थं। व्यापकत्व व्याप्तिनिरूपकत्वमिति प्रकृतसाधननिष्ठव्याप्तेरेवोक्तानौपाधिकत्वघटकेऽपि प्रवेशेनात्माश्रयो व्याप्तिनिरूपकत्वज्ञानमादाय चान्योन्याश्रय इत्यर्थं। तद्भिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वविवक्षणे तज्ज्ञानस्यानौपाधिकत्वज्ञानानधीनत्वेन यद्यपि नाय दोष तथापि तदपि निरस्तमेवेति भाव। तृतीयमाशङ्कते सम्भावितेति। व्यापकस्य = व्यापकत्वस्य। अनिरुक्ताविति। परपक्षे यथाश्रुतमिदम्। स्वार्थे त्वप्रतीताविस्यर्थं। विपक्षानवस्थानादिपराहतता हि व्यापकताप्रतीतिरित्युक्तम्। तुरीयमाशङ्कते अथेति। साध्यत्वाभावेऽपि = अनुमितिविषयत्वस्य प्रत्येतुमशक्यत्वेऽपि। वक्तुमशक्यत्वादिति। अनुमितिविषयत्वयोग्यत्वं ह्यनुमितिनिरूपितविषयतात्यन्तिकप्रयोजकधर्मवत्त्वम्, तादृशधर्मश्च व्यापकत्वमेव, तच्च व्याप्तिनिरूपकत्वं साध्यघटितं चोभयथाप्युक्तदोष इति भाव। पञ्चमे तु यद्यपि नासौ दोषस्तथाप्यननुगम। न च लक्षणस्याप्यननुगतत्वेन नासौ दोष इति वाच्यम्, वह्निव्याप्यो धूमोऽनित्यत्वव्याप्यं कृतकत्वमित्यादिव्यवहाराणां व्याप्त्यंशेऽनुगमस्यैवानुभवात्, तदननुरोधे च साध्यतावच्छेदकानैक्यस्थले व्याप्त्यैक्यसमर्थनेऽपि कुतो निर्बन्ध, कथं वा तत्र तत्राव्याप्त्युद्भावनसामञ्जस्यम्। अत एवाननुगमाद्विभ्यत सम्बन्धमात्रं व्याप्तिसामान्यलक्षणमिति केचिन्नास्तिकाः अपि रे। सम्बन्धत्वस्यापि विशिष्टबुद्धिजननयोग्यत्वादिरूपस्य विचार्यमाणस्याननुगमासम्भवेन कथञ्चित्सम्भवेऽपि वा सम्बन्धत्वमात्रज्ञानेऽपि व्याप्तिव्यवहारादर्शनेन तदप्यसम्यगित्यन्न। न चाननुगन्तुमशक्यतामात्रेणाननुगमस्य दोषताऽस्तीति, अतिप्रसङ्गात्। न च सर्वासां व्याप्तीनां विशिष्यापि लक्षणसम्भवे इत्यसिद्धिरेव नत्वैव व्याप्तिनिश्चयत्वस्याप्यनुगमाभावेऽनुमितित्वस्याकस्मिकत्वमपि नापद्येत, नत्वेवं व्याप्त्यादिपदानां सम्यगुपपत्तिरपि न हि व्याप्तित्वमपि किञ्चिदनुगन्तुं शक्यम्, येन तेन रूपेणापि स स्यात्। इदन्तु बोध्यम्, अननुगम इवानुगमोऽपि न युक्त, कथमपि व्याप्तेरैक्ये वह्निव्याप्य जलमितिप्रत्ययस्यापि प्रमात्वापत्ते, निरूपकविशेषनियन्त्रितत्वात्तस्या जलावृत्तित्वमिति चेत्तर्हि। शुद्धव्याप्तेर्भेदे नानुगम, अभेदे तु कथमुक्तदोष, भेदाभेदे च विरोधेनैकतरस्य मिथ्यात्वे कथमनिर्वाच्यवाद, न च रूपभेदेन भेदाभेदेऽविरोध इत्युपपादितं "एकमिमुपादाय यदेवकारमभ्युपादत्ते श्रुति"रिति पङ्क्तिव्याख्यायां प्राक्। वस्तुतस्तु निरूपकविशेषनियन्त्रितैव व्याप्ति सर्वैरनुभूयते

न च साधनाव्यापकत्वं सर्वत्र निश्चेतुं शक्यम्, स श्यामो मैत्रतनयत्वादित्यत्र शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परायाः मैत्रतनयेऽभावस्य दुरधिगमत्वात्। यत्रोक्तलक्षणस्य निश्चायकं प्रमाणमस्ति तत्र निश्चितोपाधित्वम्, अन्यत्र शङ्कितोपाधित्वम्, मैत्रतनयत्वं व्याप्य शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परया स्थातव्यमित्यत्र नियामकाभावादिति चेन्न, मैत्रतनयत्वेनैव हेतुना तस्यापि प्रसाधने तच्छङ्काया अपि छेत्तुं शक्यत्वात्। तत्रापि

न तु कुत्रापि काचिदिति तत्सम्भावनापि दूरे एवापसरति। तस्मादनुभूति शुंकि न मृष्यते, शुक्तिश्चानुभूतिमिति द्वयोर्विवादेऽनिर्वाच्यतासिद्धिरिति परमार्थः। एवं यावत्साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यमित्यत्र साधनत्वमनुमित्युपधायकत्वं वा प्रकृतसाध्यव्याप्यत्वं वा तद्व्याप्यतया सम्भाव्यमानत्वं वा प्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्तिपक्षधर्मतात्मकानुमितिजननयोग्यत्वं वा धूमत्वादितत्तद्धर्मावच्छिन्नत्वं वेति विकल्प्योक्तानुक्रमेणैव दूषणानि द्रष्टव्यानि।

– खण्डनान्तरमवतारयितुमाह—न चेति। वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ वह्निभेदादेः साधनाव्यापकत्वानिश्चयसम्भवात् सर्वत्रेति। सर्वत्रोपाध्यभिमतेऽर्थः। श्यामत्वकोटिकविवादाध्यासितस्य पक्षताऽभावात् स इति परोक्षनिर्देशः। हेतुमत एव चात्र पक्षत्वम्, तेन मित्रातनयत्वहेतुना श्यामत्वसामग्रीसाधनपरोपरितनग्रन्थस्य नासङ्गतिः। मैत्रतनयत्वात् = मित्रासम्बन्धितनयत्वात्। तेन न व्यापत्तिः, तथा तनयपदवैयर्थ्यम्। अभावस्येति। अन्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्येति शेषः। जन्यतासम्बन्धेनैव तादृशपरम्परायाः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतयोपाधित्वस्वीकारात्। नन्वनुक्तोपालम्भनमिदम्, नहि निश्चितोपाधितां शाकपाकजन्यत्वस्य ब्रूमहे, अपि तु सन्दिग्धोपाधितामेवेत्याशङ्कते यत्रेति। उक्तलक्षणस्य = साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयस्य। प्रकृते तु साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायाः निश्चयेऽपि साधनाव्यापकतायाः मानाभावेन निश्चेतुमशक्यतया सन्देह एवेत्याह मैत्रतनयत्वमिति। व्याप्येतिल्यबन्तं पृथक्पदम्, स्थातव्यमित्यन्वयः। तथा च तादृशपरम्परया मैत्रतनयत्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपिकया भवितव्यमित्यत्र नियामकस्य = प्रमाणस्याभावादित्यर्थः। मैत्रतनयत्वतादृशपरम्परयोः कार्यकारणभावादेर्व्याप्यव्यापकभावग्राहकस्याभावेन तन्निश्चयासम्भवादिति भावः। एवञ्चात्र 'मैत्रतनयत्वं व्याप्य शाकाद्याहारे'त्यादिकमेकपदतया व्याचक्षाणः कश्चिन्महति व्यामोहे निपतित इत्यवधेयम्। स्वार्थेऽस्तु सन्देहः, परार्थे तु शाकपाकजत्वस्य सन्दिग्धोपाधितयोद्भावनं न सम्भवतीत्यभिप्रायेणाह मैत्रतनयत्वेनैवेति। तस्य = शाकपाकजन्यत्वस्य, अन्यतासम्बन्धेन शाकपाकस्य वा। तच्छङ्कायाः = साधनाव्यापकत्वशङ्कायाः, पक्षे शाकपाकजत्वशङ्काया वा। शक्यत्वादिति। अयम्भावः, कार्यकारणभावादिरेव न व्याप्यव्यापकभावनियामकः, "कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामका"दिति बौद्धमतप्रवेशापत्तेः, अलक्त्वादिना द्रव्यत्वाद्यनुमानभङ्गापत्तेश्च अपि त्वनौपाधिकत्वमेव व्याप्यत्वनियामकम्, तत्सत्त्वेऽप्रयोजकत्वचोद्यस्य चाप्रामाणिकत्वात्, यदाह शिरोमणिः—"करवह्निसंयोगः सर्वः संयोगो वा प्रत्यक्षसंयोगधर्मातिरिक्तधर्मसमवायी समवायित्वादित्यादितो न कथं शब्दादिसिद्धिः? निरुपाधित्वेऽप्यप्रयोजकत्वादिति चेन्न, निरुपाधित्वस्यैव प्रयोजकत्वात्, तथात्वेऽपि चाप्रयोजकत्वे निरुपाधित्वाभिमतानामितरेषामपि न व्याप्तता"दिति। तस्मादेतादृशानुमानेष्वप्रयोजकत्वमनभिधायोपाधेरेवोपपादने यत्नो विधेयः, स च निश्चितो वा सन्दिग्धो वेत्यन्यदिति तदाशयः, एवञ्च प्रकृते मित्रातनयत्वेनैव श्यामत्वसामग्र्या जन्यत्वसम्बन्धेन साधने उपाधेरभावेन 'मैत्रतनयत्वं व्याप्ये'त्याद्यभिधानमकिञ्चित्करम्। तस्मात्साधनव्यापकत्वनिश्चये तस्याः सन्दिग्धोपाधित्वमप्यनुपपन्नमिति। न च—जन्यत्वसम्बन्धेन श्यामत्वसामग्रीसाधने

तत्तत्सामग्र्येत्युपाधिपरम्पराभिधाने न तस्यास्तस्या अपि मैत्रतनयत्वेनैव साधनस्य कर्तुं शक्यत्वात्। अनवस्थैवं स्यादिति चेन्न, उपाध्युपन्यास एव कुतोऽनवस्था न स्यात्। साध्यसामग्र्या उपाधित्वे धूमानुमानसाधारण्यात्। एतच्च साध्यसामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थमपि लक्षणं विशेषणीयम्। श्यामत्वादौ साध्ये शाकाद्याहारपरिणतिपारम्पर्यादेस्तस्मिन् साध्ये श्यामत्वादेरुपाधित्वसम्भवेन कथमुपाधिरपि साधयितुं शक्यत इति चेन्नैवम्, प्रत्येकं द्वयोरपि मैत्रतनयत्वादिना साधने साधनाव्यापकत्वस्य

श्यामसामग्रीसामग्र्या उपाधित्वमिति निरुपाधित्वमेवासिद्धम्, तस्या स्वजन्यजन्यत्वसम्बन्धेन साधनावच्छिन्नश्यामसामग्रीव्यापकत्वात्, पक्षे तेन सम्बन्धेन सन्दिह्यमानत्वेन च तस्या साधनाव्यापकताया सन्दिग्धत्वात्सन्दिग्धोपाधितायाः सुपचत्वादिति वाच्यम्, तेनैव सम्बन्धेन तस्या पक्षेऽपि मित्रातनयत्वेनैव हेतुना साधनसम्भवात्, तत्रापि स्वजन्यजन्यजन्यत्वसम्बन्धेन श्यामसामग्रीसामग्रीसामग्र्या उपाधित्वोद्भावने च तस्या अपि तेन सम्बन्धेन पक्षे मित्रातनयत्वहेतुना साधनसम्भव, एवमग्रेऽपि, तथा च क नाम न साधनाव्यापकत्वनिश्चय इत्याह तस्येति। श्यामसामग्र्यादिसाधने इत्यर्थः। तत्तत्सामग्रीतीति। तत्तत्सामग्रीरूपेत्यर्थः। न स्यादिति। तथा च यत्रोभयो समो दोष परिहारोऽपि वा समः" इति न्यायावतार इति भाव। साध्यसामग्र्या सन्दिग्धोपाधितामभ्युपेत्य तत्परिहारोऽभिहित एतावता, वस्तुतस्तु तस्यास्तथात्वाभ्युपगमो महतोऽनिष्टस्य प्रसञ्जक इत्याह साध्यसामग्र्या इति। उपाधित्वे = उपाधित्वेन ज्ञातस्य दोषत्वे। धूमानुमानेति। पर्वते वह्निसाधकतयाऽभिमतधूमलिङ्गेत्यर्थः। तेन स्वव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकोन्नायकतयैवोपाधेर्दूषकत्वमिति मते साधनव्यापकस्याप्युपाधित्वेन हृदो वह्निमान् धूमादित्यत्र पक्षावृत्तिलिङ्गे साध्यसामग्र्या उपाधित्वसम्भवेऽपि न क्षति। किन्तु तत्र निश्चितोपाधित्वमेव, इत्यमेव तदभावेन साध्याभावानुमानसम्भवादित्यतोऽपि न क्षति। न च—वह्निनेव तत्सामग्र्याऽपि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चय, श्यामसामग्र्या तु समं न मित्रातनयत्वस्यानौपाधिकत्वनिश्चयं व्याप्तिग्राहकस्य कार्यकारणभावस्याभावादिति वैषम्यम्, अत एव "सामग्री च क्वचिन्नोपाधिर्मतु सर्वत्रे"त्युदयनाचार्यैरुक्तमिति—वाच्यम्, दृष्टोत्तरत्वात्, साधनव्यापकत्वस्योत्तरीत्योपपादने उपाध्यग्रहसहचारग्रहयो सत्वेनानौपाधिकत्वनिश्चयस्य प्रकृतेऽपि सम्भवात्। एवञ्च साध्यसामग्र्या सन्दिग्धोपाधित्व न क्वापि स्यात्, साधनव्यापकत्वनिश्चायकरीतेः सद्भावात्, तदनादरे तूभयत्रापि स्यात्। अत एवाह एतच्चेति। तत्तत्स्थले सर्वतुल्यतया स्वीकृतेषु लिङ्गेष्वपि साध्यसामग्र्या सन्दिग्धोपाधित्वप्रसङ्गसम्भवे चेत्यर्थः। साध्यसामग्र्युपाधित्वव्यवच्छेदार्थं = तेषु साध्यसामग्र्युपाधित्वेन ज्ञानव्यवच्छेदार्थम्। विशेषणीयमिति। यद्धर्मावच्छिन्नं यद्धर्मावच्छिन्नव्यापकत्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नसामग्रीभिन्नत्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नाव्यापकं तद्धर्मावच्छिन्नं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकतद्धर्मावच्छिन्नहेतुकोपाधिरित्यनित्यसाध्यकस्थले वक्तव्यम्, एवञ्च शाकपाकव्याप्युपाधित्वेन ग्रहण न स्यात्, यत्त्वादेरननुगमेन साध्यसामग्र्या उपाधित्वानिष्टस्थले तथालक्षणकरणेऽपि निवेदितदिशा साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरेव दूषकतौपयिकत्वेन शोधनीयत्वम्। नहि क्वचित् साध्यसामग्र्या उपाधित्वम्येष्टत्वे 'कथकसम्प्रदायानुरोधेनैव तस्या उपाधित्वेनानुद्भावनमस्त्वेवोक्तविशेषणादानेऽपि न क्षति'रिति वक्तुं शक्यते वैपरीत्यजनिरासादिति भाव। शक्यत इति श्यामत्वादावपीति। श्यामत्वादिसाध्यके मैत्रतनयत्वे इत्यर्थः। पारम्पर्यादेरुपाधित्वसम्भवेनेत्यन्वय। तस्मिन् साध्ये = तादृशपारम्पर्यादिसाध्यकमैत्रतनयत्वे। शक्यत इति। तथा च न साधनाव्यापकत्वसन्देहस्यासम्भव, यतोऽनवस्थाऽनवस्थाशङ्केति भाव। प्रत्येकमिति।

शङ्कितुमशक्यत्वात्। अन्यथा सकर्तृकत्वे साध्येऽदृष्टजत्वमदृष्टजत्वे च सकर्तृकत्वमुपाधिरित्युभयासिद्धिः स्यात्, एवं बुद्धिमत्पूर्वकत्वे प्रयत्नवत्पूर्वकत्वं प्रयत्नवत्पूर्वकत्वे च बुद्धिमत्पूर्वकत्वम्, एवं वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्त्वेऽपीन्धनत्वजात्याक्रान्तवत्त्वं तस्मिन् वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्त्वमुपाधिः स्यादित्यादि विश्वमनुमानं व्याकुलीस्यात्। अत एव

शाकपाकश्यामत्वयोः प्रत्येकं साधनाव्यापकत्वस्य परस्परसाध्यकत्वपक्षे शङ्कितुमशक्यत्वादित्यन्वयः। मैत्रतनयत्वादिनेत्यादिपदं स्थलान्तराभिप्रायेण। साधने = युगपत्साधने। अयम्भावः—साध्यं हि नोपाधितयोद्भाव्यत इति साध्याभावस्य साध्यव्यभिचारस्य वा साधने साधनसाध्ययोरविशेषप्रसङ्गमूलः कथकसम्प्रदायः, तथा च शाकपाकश्यामत्वयोः प्रत्येकं साधने परस्परस्योपाधित्वेनोद्भावनसम्भवेऽपि युगपदेव तयोः साधने न तत्सम्भव इति। ननु श्यामत्वमात्रे विवादादुभयसाधनेऽर्थान्तरप्रसङ्गः, श्यामत्वे इव शाकपाकजत्वेऽपि विवादसम्भवेन तत्परिहारेऽपि युगपदुभयसाधनं स श्यामः शाकपाकजश्च मित्रातनयत्वा'-दिति वा, 'श्यामत्वविशिष्टशाकपाकजत्ववा'निति वा, 'श्यामत्वशाकपाकजत्वोभयवा निति वा स्यात्, तत्राद्ये एकांशेऽपरस्य द्वितीयतृतीययोस्त्वेकैकस्योपाधितयोद्भावने बाधकाभावः। साध्योपाध्यो रूपभेदे उक्तप्रसङ्गानुपपत्तेरित्याशङ्क्याह अन्यथेति। युगपदुभयसाधनेऽप्युक्तरीत्या साध्यस्योपाधितयोद्भावनाभ्युपगमे इत्यर्थः। सकर्तृकत्वे साध्य इति। क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यादिस्थले कार्यत्वहेताविपर्थः। एवमग्रेऽपि। उभयासिद्धिरिति। तत्रोपाधेः साधनव्यापकत्वनिश्चयसम्पादनाय युगपदुभयसाधनेनैव प्रयतनीयम्, तत्राप्येकैकस्योपाधित्वेन तु कथं तत्सम्भव इति भावः। बुद्धिमदित्यादिसप्तम्यन्तेषु साध्ये' इत्यनुषज्यते, प्रथमान्तानां च 'उपाधिः स्या'दित्यनेनोपरितनेन सम्बन्धः। वह्नित्वेन वह्नेः साध्यतालाभाय 'वह्नित्वजात्याक्रान्तवत्त्वे' इत्युक्तम्, विशेषरूपेण तत्साधने धूमत्वावच्छिन्नस्य दुष्टत्वात् प्रकृतानुदाहरणत्वात्। एवञ्च महानसीयेन्धनत्वादिनेन्धनस्य वह्नित्वावच्छिन्नव्यापकतानुपपत्तेरुपाधितापादनासम्भवेनेन्धनत्वेन तल्लाभायेन्धनत्वजात्याक्रान्तवत्त्वमित्युक्तम्। इन्धनत्वपदमिन्धनत्वनिरूपितव्याप्यतमपरम्, वह्नित्वमेव वा वैजात्यसमानाधिकरणं विवक्षितम्, धूमादिविशिष्टेन्धनव्यापकतया वह्नौ सम्भवेन च 'तस्मिन्वह्नित्वे'त्यादिग्रन्थस्य नासङ्गतिः। इन्धनजतेजस्त्वमिति पाठे तु नानुपपत्तिशङ्कापि। इत्यादीति। तथाचैवमादीत्यर्थः। सावयवत्वादिनाऽनित्यत्वादौ साध्ये कृतकत्वादि तस्मिंश्चानित्यत्वाद्युपाधिः स्यादित्यभिप्रेत्यादिपदम्, तथा च यत्र हेतुसाध्यातिरिक्तं तदधिकरणवृत्तित्वविशिष्टप्रमेयत्वाद्यनात्मकं साध्यसमव्याप्तं प्रसिद्धं तादृशं सदनुमानमात्रं ग्राह्यम्। अनुमानं = सदनुमानत्वेन स्वीकृतं व्याकुलीस्यात् = सोपाधित्वसन्देहविषयीभवेत्। नचैतेषां सद्धेतुत्वेऽपि तदनिश्चयदशायां सन्दिग्धोपाधिकत्वे न दोषः, अतएव क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यत्र साधने साध्यव्याप्यतानिश्चायकस्य साधनाव्यापकशरीरजन्यत्वादौ साध्यव्यापकतानिश्चायकस्य च तर्कस्यानवतारदशायां शरीरजन्यत्वादेः साध्यव्यापकतायाः सन्देहात्सन्दिग्धोपाधित्वं तार्किकैरङ्गीकृतमिति—वाच्यम्, अन्यस्तावदयं परार्थाभिप्रायक इत्यावेदितम्, एवञ्चोक्तानुमानेषु साध्ये उपाधित्वसन्देहमुद्भाव्यैव परः कृती स्यात्, यदि युगपदुभयसाध्यतायामप्येकैकस्य साध्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टरूपेणोपाधिता स्यात्, तर्कमादाय प्रत्यवस्थानासम्भवस्योदीरितत्वात्। अतएव शरीरजन्यत्वादेः सन्दिग्धोपाधिताविधूननं तर्कस्याकिञ्चित्करतामनुमत्यागमबलादीश्वरसाधनमिच्छन्ति तत्त्वविदः। अत एवानुकूलतर्कसत्त्वात्कार्यत्वादेः सकर्तृकत्वादिनेवादृष्टजत्वादिनापि व्याप्तिनिश्चयात्तोभयसाधने एकैकस्योपाधितासम्भव इति प्रत्यवस्थानमस्थान इति। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमिति यथाश्रुतलक्षणे शाकपाकजत्वस्य शुद्धश्यामत्वाव्यापकत्वेनाप्यव्याप्तिं वक्ष्यति साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वविवक्षायां तु यद्यपि सा न सम्भवति तथाप्युक्तरीत्या सा तादृशविवक्षायामपि दुर्वारैवेत्यभिप्रायेणाह अत एवेति। शाकपा-

साध्यसाधनसम्बन्धं प्रति व्यापकत्वं साध्यव्यापकत्वमित्यपि प्रत्युक्तम् । यत्राप्युपाधिर्निश्चीयते तत्राप्यतीन्द्रियोपाधिविषये तदभावस्य साधनाव्याप्त्यर्थमनुमेयतायां सोपाधीक्रियमाणेन साधनेनैव सत्प्रतिपक्षस्य कर्तुं शक्यत्वात् । तथा सति तत्र शङ्कितोपाधित्वमेव निर्व्यूढं स्यास्यतीतिचेन्न, एवं ब्रुवाणो नियतमजैषी पर मन्द !

~ ~ ~~ ~~~

फलत्वेऽव्याप्तेरेवेत्यर्थः । साध्यसाधनसम्बन्धं प्रतीति । अयम्भाव —शुद्धसाध्यव्यापकत्वस्योपाधितावच्छेदकत्वे श्यामत्वस्य मित्रादावपि सत्त्वेन शाकपाकजत्वस्य तदव्यापकत्वेनाव्याप्तिर्माभूदिति किञ्चिद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं यदि विवक्ष्यते तदा साधनविशिष्टसाध्यव्यापकत्वमादाय तत्राव्याप्तिवारणेऽपि महानसीयत्वविशिष्टसाध्यव्यापकत्वमादाय वह्निमान् धूमादित्यत्र व्यभिचारत्वेऽतिप्रसङ्ग इति साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमेव वक्तव्यम् तथा च वह्निधूमोभयसम्बन्धस्य पर्वतादावपि सत्त्वेन तत्र व्यभिचारत्वाभावेन नोक्तदोष । न च गौरत्वत्वादिव्याद्यौ विरुद्धे गौरत्वादत्वयो सामानाधिकरण्याप्रसिद्धे सोपाधित्वानुपपत्तिरिति वाच्यम्, इष्टत्वात्, तत्राऽनौपाधिकत्वमेव व्याप्तिरित्यनभ्युपगमादिति भाव । वस्तुतस्तु विरुद्धसाधारण्याय यद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्व तद्धर्मविशिष्टसाधनाव्यापकत्वमित्यादिविवक्षानामादरेऽपि प्रकृताव्याप्तिर्निष्प्रत्यूहैवेति ध्येयम् । प्रत्युक्तमिति । नहि साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमेव लक्षणम्, प्रमेयत्वादावतिप्रसङ्गात् अपि तु साधनाव्यापकत्वघटितम्, तथा चोक्तरीत्या साधनाव्यापकत्वासम्भवे कथ नाव्याप्तिरिति भाव । अत्र—यद्वि कार्यानुकूलातीन्द्रियादिधर्मसमवायी जनकत्वादि यादौ व्यभिचारोन्नायकनामासेद्धुपोऽपि बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्योपाधित्वं न स्यात्, गुरुत्वात्मकसाध्यस्य साधनस्य चाधिकरणे घटादौ तस्यावर्तमानतया साध्यसाधनसम्बन्धाव्यापकत्वादित्यपि वदन्ति । एव सन्दिग्धोपाधावव्याप्तिमभिधायोक्तयैव प्रगाल्भ्या निश्चितोपाधावपि तामभिधत्ते यत्रापीति । निश्चीयते = निश्चयविषयतयाऽभिमन्यते । तत्रेति निर्धारणे । अतीन्द्रियोपाधिविषये = अतीन्द्रियोपाधिस्थले । सत्प्रतिपक्षस्य कर्तुं शक्यत्वादित्यन्वय । तदभावस्य = अतीन्द्रियोपाध्यभावस्यानुमेयतायामित्यन्वय । तदभावसाधनाय हेतौ प्रयुक्ते सतीत्यर्थः । अयोग्यप्रतियोगिकत्वेन प्रत्यक्षासम्भवादिति भाव । साधनाव्याप्त्यर्थम् = साधनाव्यापकत्वसिद्ध्यर्थम् । सोपाधीक्रियमाणेन = सोपाधित्वेन प्रतिविवादविषयिणेन । साधनेनैव = प्रकृतसाध्यसाधकतयोपन्यस्तेनैव हेतुना । शक्यत्वादिति । तत्पतनवद्व्यत्वात्, अस्ति कार्यानुकूलादिघातीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वात्, यत्र लोहादेरेव पार्थिवत्वादित्यादौ गुरुत्वबहिरिन्द्रियाग्राह्यत्वप्रशिथिलावयवत्वादिकोऽतीन्द्रिय उपाधि, प्रशिथिलावयवत्वस्य स्फटिकादौ लोहत्वेस्यत्वेनैवानुमेयत्वोपगमाच्च बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वम्, एवञ्च पक्षे तत्तदभावस्य प्रत्यक्षासम्भवेन साधनाव्यापकत्वसिद्धयेऽनुमानमेव वक्तव्यम्, तत्र च परेण तद्गुरुत्ववद्व्यत्वादित्यादिरीत्या प्रकृतहेतुनैवोपाधे साधनाय प्रवर्तनीयं तत्र पतनादेरुपाधिताभिधाने च युगपदुभयमेव साधनीयमिति द्वयोर्बलो समबलत्वप्रतिसन्धाने पक्षे उपाध्यभावानुमितेरुत्पत्त्यसम्भवेन साधनाव्यापकत्वानिश्चयाद्योपाधित्वनिश्चयासम्भवो गुरुत्वादाविति ज्ञानाव्याप्तिरिति भाव । शङ्कते तथा सतीति । निश्चितोपाधित्वासम्भवे इत्यर्थः । शङ्कितेति । शङ्का च मैलिकी वा मानसी वेत्यन्यदेतत् । तत्र = गुरुत्वादौ । परं = केवल । मन्देति सम्बुद्धि । मन्दाशं =

मन्दानां न प्रतिपत्तम् । तथाहि—स्वीकृतनिश्चितोपाधिभावे शङ्कितोपाधित्वमापतदनुकूलं मन्यते कोऽन्यो जितलज्जात् । न च क्वचिन्निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे तच्छङ्का शक्या । यत्र प्रत्यक्षेणोपाधिनिश्चयस्तदेव तद्दर्शनस्थानं भविष्यतीति चेन्न, ऐन्द्रियकबाधे तज्जातीयस्यातीन्द्रियस्याप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुनैव साधयितुं शक्यत्वात् । न च यदेकमेकजातीयमैन्द्रियकं तदन्यदैन्द्रियकबाधे हेतुबलादतीन्द्रियं न प्रसाध्यते पाकदर्श-

सज्जात् । न प्रतिपत्तं = न प्रतिवादिनं । स्वीकृतेति । तथा चापसिद्धान्त इति भावः । यद्यपि पक्षे साध्याभावसाधकहेत्वनुकूलतर्काभावदशायां साधनाव्यापकत्वनिश्चयेनोपाधित्वनिश्चयः, तदनवतार-दशायां तु साधनाव्यापकत्वसन्देहसम्भवेनोपाधित्वसन्देह इति व्यवस्थितौ नापसिद्धान्तः, तथापि तर्कं निरासस्यावेदितत्वेन परं प्रति न साधनाव्यापकत्वनिश्चायनसम्भव इति परार्थे निश्चितोपाधित्वयोद्भाव्यो न कोऽपि स्यादिति भावः । निश्चितोपाध्यनभ्युपगमे = उपाधित्वनिश्चयानभ्युपगमे, साध्यव्यापकत्वसाध-नाव्यापकत्वयोर्निश्चयाभावे इति यावत् । तच्छङ्का = उपाधित्वशङ्का । शक्येति । इदमापातत, एकत्र साध्यव्यापकत्वस्यापरत्र च साधनाव्यापकत्वस्य निश्चयेनैव तयोः क्वचिच्छङ्कितु शक्यत्वात् । परं प्रति साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरेकत्र निश्चायनासम्भवेऽपि स्वयं तयोरेकत्रापि निश्चयस्य कस्यचित्सम्भवात्, परार्थेऽपि सर्वत्र सत्प्रतिपक्षे मानाभावेनैकत्र तयोर्निश्चयसम्भवाच्च, अत एव परार्थे न कोऽपि निश्चितोपाधिनयोद्भाव्यः स्यादित्यपि न भद्रम्, परार्थेऽपि कस्यचित्साधनाव्यापकत्वनिश्चये बाधकाभावादिति । यथाश्रुतमप्याशङ्कते यत्रेति । धूमवान् वह्नेरित्यादाविरयर्थः । प्रत्यक्षेणोपाधिनि श्चयः = आर्द्रेन्धनस्योपाधेरिन्द्रियग्रहणयोग्यत्वम् । तद्दर्शनस्थानं = उपाधित्वनिश्चयस्थलम् । आर्द्रेन्धन-स्य योग्यत्वेन तदभावस्यायोगोलके प्रत्यक्षतया साधनाव्यापकत्वनिश्चयसम्भवेऽन्यत्रोपाधित्वसंशयो निर्बाध इति भावः । ऐन्द्रियकबाधे = अयोगोलके ऐन्द्रियकस्यार्द्रेन्धनस्याभावनिश्चयेऽपि । तज्जातीय स्य = आर्द्रेन्धनत्वाश्रयस्य । अतीन्द्रियस्येति । नहीन्द्रियकत्वमप्युपाधितावच्छेदकम्, साध्याभावा-नुमाने स्वर्थविशेषणत्वात्तेरित्यभिप्रायः । अप्रयोजकीक्रियमाणेन = सोपाधितया प्रतिपिपादयिषितेन । शक्यत्वादिति । आर्द्रेन्धनवान् वह्नेरित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापको धूम एवोपाधिरिति कथं पक्षे उपाधिसाधनसम्भव इति तु नाशङ्कनीयम्, साध्योपाध्युभयस्य युगपत्साधनसम्भवेन दत्तोत्तरत्वात् । नन्वार्द्रेन्धनत्वावच्छेदेनैन्द्रियकत्वमेवेति कथमतीन्द्रियार्द्रेन्धनसिद्धिरत आह नचेति । न प्रसाध्यत इत्यन्वयः । यदेकजातीयम् = यद्धर्मावच्छिन्नम् । ऐन्द्रियकमिति । क्लृप्तमिति शेषः । तद् = तद्धर्माव-च्छिन्नम् । हेतुबलात् = हेतोः पक्षधर्मतावलात्, हेतुमन्येकविशेषबाधपुरस्कारादिति यावत् । पाकदर्श-नात् = भुक्तभक्तादेर्बुभुक्षादिना विक्लित्या भक्षपाकानुमानात् । उदरस्य पक्षत्वे पाकः पाकस्य पक्षत्वे तु पाकत्वं हेतुरिति भावः । अनलार्द्रत्वादिना तद्व्यापारोपग्रहः । क्षित्यादावैन्द्रियककर्तृबाधेऽतीन्द्रियकर्तृ-सिद्धिस्तु प्रसिद्धैव । एवमादावनुकूलतर्को न तु प्रकृते इति तु न वाच्यम्, अनौपाधिकत्वस्यैव तर्कत्वात् । नन्वेवं पशुत्वादिनाऽयोग्यशृङ्गादेरपि सिद्धिः स्यात्, उपाधेरभिधाने तस्यापि पक्षे तेनैव लिङ्गेन साधन-सम्भवेनानौपाधिकत्वस्य तर्कस्य तथापि सुवचत्वात्, तर्कनिरसनता त्वयाऽनुकूलतर्काभावेनाप्रयत्नस्थे पराभवश्च, देवदत्तातिरिक्तवृत्तिशृङ्गत्वावच्छेदेन योग्यत्वनिश्चयेनायोग्यशृङ्गाद्यनुमितिरसम्भवेनोनिरीश्या समाधानं ▪ न प्रकृतेऽपि दण्डवारितम्, आर्द्रेन्धनत्वावच्छेदेन योग्यतानिश्चयस्य सम्भवात् । आर्द्रेन्धन-त्वावच्छेदेनैन्द्रियकत्वमित्यत्राप्रयोजकत्वमिति तूपर्शाभ्यां निरास्यमितिचेन्न, त्वया निर्वाहयस्माभिश्च दूरणीयमिति मर्यादाधीनकथायां मामेवं पर्यनुयोक्तुं भवतोऽनधिकारात्, अपर्यनुयोज्यानुयोगेन भवत एव निग्रहात्, अनुमानप्रामाण्यव्यवस्थापनाय यदुपरिकरं प्रति लिङ्गं केनचित्कल्पचित्सिद्धिमात्रादपगो

नाऽत्रक्षदानलादिवत् ।

साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापक इति च न शाकाद्याहारपरिणतिपरम्परा साध्यं व्याप्नोतीत्यव्यापकत्वादोषः, नहि शाकादित्वं नाम किञ्चिदेकमस्ति यत्साध्यं व्याप्नुयात् । अस्तु वा एकमपि तथापि श्यामत्वं न व्याप्नोति, इन्द्रनीलशिलादिश्यामलत्वस्याहाराजन्यत्वात् । शरीरश्यामत्वं साध्यं, तच्च व्याप्नोत्येवेदमिति चेन्न, व्याप्त्यनुपा-

---

भवतोऽशरीरमेवमौक्यप्रसङ्गाच्च, अनौपाधिकत्वस्यैव प्रयोजकत्वमिति नियो न परिष्कारयततस्त्वादृशस्यैव सिद्धिर्न तादृशप्रहारोऽपि त्वदिति भावः ।

ननु धूमवान् वह्नेरित्यत्रेन्द्रियक एव धूमः साध्यः, तादृशेनैव सहचारग्रहात्, एवञ्चोपाधिरपि वस्तुतः ऐन्द्रियकमेवार्द्रेन्धनम्, ऐन्द्रियकत्वमुपाधितावच्छेदकं भवतु मा वेत्यन्यत्, तथाचातीन्द्रियस्य पक्षे साधनेऽपि न क्षतिः । किञ्च वह्निरत्नुष्णः कृतकत्वादित्यत्र वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेद उपाधिः, स कथं पक्षे प्रसाध्यः, अथवा तत्साध्यपीत्यन्यायेन प्रतिज्ञयाऽर्थबोधजनकेऽपि नानुमितेराहार्यता, अनिर्वाच्यवादिनोऽपि तद्धर्मावच्छिन्ने तद्धर्मावच्छिन्नस्य न भेदो नाप्यभेद इत्येव युज्यते इत्युक्तं 'नाऽसन्न सन्नो सदसन्न चापि' इति कारिकाव्याख्याया प्राक् । न च रूपान्तरेणैव वह्निभेदः पक्षेऽतीन्द्रियः साधनीयः, वह्नित्वावच्छिन्नभेदत्वेनैवोपाधित्वात्, तथा च कथं सर्वत्र साधनाव्यापकत्वग्रहविघटन मित्याशङ्क्य साध्यव्याप्योरप्रयोजकीक्रियमाणेन हेतुना युगपत्प्रसाधनेऽप्रयोजकतामुपेत्य च प्रकारान्तरेण दूषयितुमाह । साधनेति । इति चेति । इतिशब्दः उक्तसमस्तसाध्यव्यापकत्वारोपः इत्यनेनान्वेति । चकारस्य चाप्रिमेणेतिनाऽन्वयः । साध्यं व्याप्नोति = साध्यव्यापिका, तथा च शाकादिपाकत्वं न साध्यव्यापकमित्येवमपि 'साधनाव्यापकत्वे सति' इत्यादिलक्षणेऽव्याप्तिदोष इत्यर्थः । नहीति । शाकतैलाद्यनु'गमकात्मसम्बन्धाभावादनुगतत्वं विनाऽऽदिशब्दस्याप्रवृत्तेश्च, अन्यथाऽननुचितोपादिपदेन किञ्चाम यत्र गृह्येतेति भावः । यत् = यद्गतिपाकत्वम् । साध्यमिति । श्यामत्वं साध्यमनुगतमिति भावः । ननु कथमनुगतत्वेन शाकपाकः, शाकपाकत्वमेव चोपाधिः, शाकं विना भुक्तस्य तैलादेर्विजातीयश्यामत्वप्रयोजकत्वे मानाभावात्, ननु—' शाकेतरभुक्तत्वेन शरीरगतश्यामत्वस्य पातीयरूपस्य जनयितुमशक्यत्वात्तदाकारकजन्यतावच्छेदकस्य मित्रातनयशरीरे श्यामविशेषोत्पादप्रयोजकतायाः वैयर्थ्य बाधितायाः आवश्यकत्वेनेति । एवञ्च शाकादित्वस्याननुगमेऽपि न क्षतिः, न च तथापि अव्यवस्थाननुगमः, तदीयपदशामत्वस्य तदवच्छेदकत्वेनानुगमादित्याशङ्क्याह अस्तु वेति । एकमपि । उपाधिरनुगत इति शेषः । श्यामत्वं = शुद्धश्यामत्वम् । आहाराजन्यत्वात् = शाकपाकजन्यत्वाभावात् । शरीरेति । तदीयशरीरेत्यर्थः । तेन शाकपाकजन्यत्वस्य काकादिश्यामत्वाव्यापकत्वेऽपि नासङ्गतिः । साध्यं = पक्षधर्मता-पन्नम् । तच्चेति द्वितीयान्तम् । इदम् = शाकपाकजत्वम् । व्याप्तावित्यादि । व्याप्ती येन रूपेण साध्यसाधनयोः प्रतीयमाने न तेनैव रूपेण तदीयव्यापकत्वाव्यापकत्वाभ्यां धर्मिण्योपाधिलक्षणस्य भवताऽभिमतित्वासम्भवे एव व्याप्तिपक्षे यथाव्याप्तिरेवेत्यर्थः । दूषकताबीजसत्त्वे क्वचित्पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाव्याप्युपाधेरप्युपगमेन यथायोग्यं लक्षणम् । न च शुद्धश्यामत्वेन व्याप्तिः = यदि शुद्धश्यामत्वेन रूपेण साध्यस्य व्याप्तौ प्रतीयमानता कृता । स श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शुद्धश्यामत्वस्यैव साध्यतया निर्दिष्टत्वादिति भावः । व्यापकत्वे स्वधर्मविशेषणतायाः अङ्गीकारात् मित्रात-

धेरभिधेयत्वात्, न च पुरुषश्यामत्वेन व्याप्तिः, हेतुपक्षधर्मतयैव हि साध्यं पक्षधर्मः सिद्ध्यति, न व्याप्त्या, अन्यथा पुरुषपदस्यान्यव्यवच्छेदकस्याविशेषणत्वापातात्। परम्परासम्बन्धिकज्जलादिलेपश्यामलत्वव्यवच्छेदकत्वे च संयुक्तश्यामपुरुषसमवेतश्यामत्वस्य परम्परासम्बन्धिनः कथं व्यवच्छेदः स्यात्। न च साध्यसाधनसम्बन्धादृष्टव्यभिचारत्वं साध्यव्यापकत्वम्; मा रूपसाक्षात्कृतिकरणादेस्तेजस्त्वादित्वे साध्ये

नयत्वे पुरुषश्यामत्वनिरूपितव्याप्तेः सत्त्वाद्यथाश्रुतं व्यक्तम्। ननु मास्तु पुरुषीयत्वस्य व्यापकतावच्छेदककोटिप्रवेशिता, तथापि पक्षधर्मतानवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्योपाधिलक्षणघटकत्वोपगमे पुरुषीयश्यामत्वव्यापकतायाः शाकपाकजत्वे सत्त्वेन नाव्याप्तिरित्यत आह हेतुपक्षधर्मतयैवेति। हेतुमत्तारविशेषणबाधादिग्रहसहकारेणैवेत्यर्थः। हेतुमत्तया पर्वतेऽपि गृहीते महानसीयवह्निभिन्नवह्निव्याप्यग्रहे महानसीयवह्नौ लाघवग्रहे वा पर्वतो महानसीयवह्निमानित्येवानुमितेरव्याप्यतयाभासमानत्वम्। पक्षधर्मं सिद्ध्यति = व्यापकतानवच्छेदकरूपेणापि सिद्ध्यतीति यावत्। तथा च व्यापकतानवच्छेदकरूपप्रकारकत्वमनुमितौ हेतुपक्षधर्मताप्रयोज्यमेव न तु व्याप्तिप्रयोज्यमित्यर्थः। प्रकृते च व्यापकतानवच्छेदकपुरुषीयत्वविशिष्टश्यामत्वस्य पक्षधर्मतावशात्सिद्धौ किमुपाधिः करिष्यति, तदसिद्धौ च कथं तद्व्यापकत्वमुपाधावनुगन्तव्यमिति भावः। पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तु न विवक्षाक्षमम्, घटः प्रत्यक्षो विभुत्वादित्यादौ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप्यनुपाधेरसद्ग्राहकत्वादिति ध्येयम्। अन्यथेति। पुरुषीयत्वविशिष्टश्यामत्वविषयतायाः अपि व्याप्तिप्रयोज्यत्वे इत्यर्थः। पुरुषीयत्वस्यापि व्यापकतावच्छेदकेऽन्तर्भावादिति शेषः। पुरुषपदस्येति। प्रतिज्ञादिवाक्ये इति शेषः। अन्यव्यवच्छेदकस्य = अन्यव्यवच्छेदनार्थकस्य। अविशेषणत्वापातादिति। प्रयोगानर्हत्वापाताद्व्यर्थकोक्तानौचित्यापत्तेः। हेतुतावच्छेदकमध्येन पुरुषस्यैव मित्रातनयत्वाधिकरणत्वाद्विशिष्टभावः। एवञ्च व्याप्त्यंशेऽपि यदा व्यर्थविशेषणत्वं न प्रमाणानुपगमं, तदा नतरां व्यापकांशे इत्यभ्युपगमेऽपि न क्षतिः। मित्रातनयनेत्रादिगतकज्जलादिनिष्ठश्यामलत्वस्य परम्परया मित्रातनयवर्तिनः व्यवच्छेदाय पुरुषीयत्वं विशेषणमित्याशङ्क्याह परम्परेति। मित्रातनये इत्यादिः। साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्य स्वाश्रयसमवायस्यैव तथात्वविवक्षया कज्जलादिश्यामलत्वस्याप्यवृत्तिसिद्धौ पुरुषीयत्वं न विशेषणं यत्, तदभिप्रायाणासरविमरोध्यमानस्य तु मित्रातनयसंयुक्तादिवस्त्वन्तरगतश्यामलत्वस्य स्वाश्रयसंयोगादिना मित्रातनयसम्बन्धिनः सिद्धिवारणाय विशेषणान्तरमपि प्रक्षेप्यमापद्येतेत्याशयः। साध्यसाधनेति। न दृष्टो व्यभिचारो यस्य सोऽदृष्टव्यभिचारः, साध्यसाधनसम्बन्धोऽदृष्टव्यभिचारो येन तत्त्वमित्यर्थः, अदृष्टत्वमप्रमितत्वम्। व्यापकत्वस्य व्याप्तिनिरूपकतारूपत्वे व्याप्तिग्रहस्य निबन्धनदूषणगणानिर्देशानुपगमम्, तद्भिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदकरूपत्वे तु साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमित्यभिधानमेव न्याय्यम्। पुनश्च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वनिरूपणाय अभ्युपगमः, प्रकृते उभयथाप्यव्याप्तेः परिहारादिति। नचैवमत्र हेतुमाह मेति। बुद्धिनिसम्बन्धः। करणादेरिति हेतौ पञ्चमी। करणमुत्पादनम्। चक्षुर्ग्राह्यस्य रूपादिषु मध्ये रूपस्यैव व्यञ्जकत्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः स्यात्, उष्मादौ व्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यापकत्वाग्रहेऽपि प्रदीपादौ साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वग्रहात्, चक्षुष्युद्भूतरूपाभावेन साधनाव्यापकत्वाच्चेत्यर्थः। आदिपदद्वयेन गन्धसाक्षात्कारकरणादेर्घ्राणादेः पार्थिवादित्वे साध्ये उद्भूतगन्धवत्त्वादेर्घ्राणे रसवत्त्वेन प्रमेयत्वे साध्ये पृथिवीत्वस्य चोपाधित्वप्रसक्तिर्बोध्या। ननु चक्षुर्ग्राह्यत्वा चक्षुरन्यत्वेन अत्र साध्यसाधनसम्बन्धसत्त्वेऽप्युपाधेरभावेन न तस्य साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वम्, तथा च न व्याप्तिरपि तु ज्ञानाभिव्याप्तिः, सा च न दोषाय, सोपाधित्व-

मूर्तत्वरूपपक्षधर्मादेरुपाधित्वम् । साधनेनापि च विशेषणतया निवेश्येन यदि केवलं साध्यव्यापकं व्यवच्छेद्यम्, तदा तस्य व्यभिचारशङ्काऽऽधानक्षमस्याप्युपाधित्वं न स्यात् । अथ न किञ्चिद्व्यवच्छेद्यं तदा विशेषणत्वासिद्धिरेव, नहि प्रयोजनमात्राद्विशेषणमर्थवद्भवति, किन्तु किञ्चिद्व्यवच्छेदादिति शरीरजन्यत्वमिवास्तु कर्त्रे व्यक्तमसिद्धौ पर्यवस्येदिति ।

ज्ञानस्य सर्वेतावदिरूपकत्रौपगमादितियदि केनचिदाशङ्क्यते तदाप्याह साधनेनापीति । वस्तुतस्त्वेवं सति ज्ञानानित्यत्वासिद्धिपरिहारोपायाभावेन परं प्रति चतुरादौ तेजस्त्वादिसाधनासम्भव एवेत्यवधेयम् । विशेषणतया = उपाधिनिरूपितव्याप्यतावच्छेदकतया । निवेश्येन = निवेशितेन । केवलेति पक्षधर्माव च्छिन्नस्याप्युपलक्षणम् । अयं भावः—अनित्यत्र केवलस्यैव साध्यस्य व्यापकं सारत्वादिसत्त्वम्, साधन साध्यसम्बन्धस्यैवाप्रसिद्धे, धूमवान् वह्नेरित्यादौ तु केवलसाध्यस्यापि व्यापकमार्द्रेन्धन साध्यसाधन सम्बन्धस्यापि व्यापकमेव घटः प्रत्यक्षो विभुत्वादित्यादौ तु बहिर्द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नस्यैव साध्य स्य व्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वम्, न तु साध्यसाधनसम्बन्धस्येति द्वयोर्व्यवच्छेदः स्यात्, तथा च पुनस्तयो रुपाधित्वानिष्पत्तिरित्यर्थः । व्यभिचारशङ्काधानक्षमस्येति लक्ष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वोपपाद नाय । स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचाराग्रहजननयोग्यस्येति तदर्थः । उपाधिनिश्चयेन साध्यव्यभि चारनिश्चयजननादुपाधिसन्देहेन च साध्यव्यभिचारसन्देहजननादुभयसाधारण्याय ग्रहेति । वस्तुतस्त्वो पाधेरपि कदाचिद्व्यभिचारग्रहानुपधायकत्वसम्भवाद्व्याप्तिरत्राभूदिति योग्यतानुधावनम् । विस्तरस्त्व न्यत्र । स्वाभावेन साध्याभावोन्नायकत्वं तु न लक्ष्यतानियामकम्, घट प्रत्यक्षो विभुत्वादित्युक्तस्थले पक्षद्रव्यत्वरूपाद्भूतरूपवत्त्वस्यानुपाधितापत्तेः, साधनव्यापकत्वघटितलक्षणस्यानौचित्यापत्तेश्च, तन्मते साधन व्यापकत्वापि क्वचिदुपाधिरतोऽदितुमनं शक्, सन्दिग्धोपाधेरशेषव्यापत्तेश्च, तत्र व्यापकत्वसन्देहे पक्षगत स्वसन्देहे वा तदभावेन साध्याभावोन्नयनासम्भवादित्यभिप्रेत्य व्यभिचारेत्याद्युक्तम् ■ तु साध्या भावोन्नयनतमस्येति । प्रयोजनमात्रादिति । केवलसाध्यव्यापकस्य शाकपाकजत्वस्य सङ्ग्रह एव प्रकृते प्रयोजनम् । विशेषणमिति । कश्चिद्धर्म इत्यर्थः । अर्थवद्भवति = विशेषणलक्षणाक्रान्तं भवति । अन्यथा व्यापकात् । व्यवच्छेदकत्वस्य विशेषणलक्षणस्यैकत्राप्रसिद्धेरेवेति भावः । व्याप्यतावच्छेदकाभं प्रविष्टं भवतीति चार्थः । इतीति । विशेषणत्वानुपपत्तावित्यर्थः । अकर्तृकत्वे साध्ये । असिद्धौ = व्याप्य त्वासिद्धौ । यथा क्षितिः सकर्तृका शरीराजन्यत्वादित्यत्र स्वरूपासिद्धिवारकमपि व्याप्तिग्रहानुपयुक्तत्वाच्छ रीरेति व्याप्यत्वासिद्ध्यापादकम्, अर्थविशेषणत्वस्य हेत्वाभासत्वानभ्युपगमे स्वघटितविशेषणापादकतया प्रयोजनिग्रहापादकं वा, तथा वह्निर्धूमव्यभिचारी वह्नित्वावच्छिन्नधूमव्यापकत्वाभिचारित्वात्, वह्निधूम सम्बन्धव्यापकत्वाभिचारित्वाद्वेत्यत्र धूमव्यापकव्यभिचारित्वस्य धूमसम्बन्धव्यापकव्यभिचारित्वस्य वा हेतुत्वसम्भवेन परिचितं व्याप्यत्वासिद्धं प्रयोजनिग्रहस्य वाऽऽपादकं स्यादिति । व्यक्तमित्युक्त्या चद स्वनितम्—साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नव्यभिचारघटकव्यापकतावच्छेदकताभि कामावस्यापि केवलसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाभावाभावाद्भिन्नतया तादृशाव्यभिचारघटितहेतौ शुद्धसाध्यव्यापकतावच्छेदकत्वकाभावघटितत्वाभावात्तया न वैयर्थ्यमिति व्यक्तोऽकल्पितपरिभाषा यागमात्रनिमात्तमात्रमुक्तिर्नाद्यमिति, स्फुटं सत्त्वदर्शनानुभूयमानेऽव्याप्यत्वस्याप्युपगमे शरीर जन्यत्वाभावस्याव्यभिचारानिरूपितस्य कौ वारयेदिति विचारणैः स्यादिति । इदन्तु बोध्यम्—यदि

किञ्चाभासे केवलव्यतिरेकिणि पक्षधर्मे हेतौ 'जीवच्छरीरं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यातिरिक्तानेकद्रव्यवत् प्राणादिमत्त्वा'दित्यादौ कथमिदमुपाधिलक्षणं व्यवस्थाप्यम्, तदाभासे व्यतिरेक्यनुमानात्मनि यत्साध्यं तदुपाधिना व्याप्तं वर्तते तस्य पराभिमतस्य क्वचित्सिद्ध्यापत्तेः। व्यतिरेकव्याप्तावुपाधिश्चेत्तर्हि व्यतिरेके यद्व्याप्यं तस्य व्याप्य

धूमव्यभिचारी आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वादिति निशिष्य व्यभिचारोन्नयनाभ्युपगमे न वैयर्थ्यशङ्कावकाशः, उपाधेर्व्यापकत्वादिनोपन्यासस्यानुकूलतर्कमात्रप्रदर्शकत्वात्, तथोपाधेः साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन तया साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकतया चोपन्यासे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यभिचारस्तदुभयसम्बन्धव्यभिचार एव वा सिध्येन्न तु शुद्धसाध्यव्यभिचार इति वाच्यम्, साधनाव्यभिचारित्वेन हेतौ विशेषणीयतया शुद्धसाध्यव्यभिचारस्यैव साधयितुं सम्भवादित्यन्यत्र विस्तरः। तस्मात्पूर्वोक्तरूपस्यैव व्याप्तिरेव दूषणं सारमिति।

ननु यद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मविशिष्टसाधनाव्यापकत्वमित्यादिप्रकारान्तरविवक्षया गोत्वाद्यापि, शुद्धसाध्यव्यापकस्थले किञ्चिद्धर्मविशिष्टसाध्यत्वेन व्याप्यत्वाभावेऽपि तद्भिन्नभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपतद्व्यापकत्वसम्भवादित्याशङ्क्य "एतदर्थमपि विशेषणीय"मित्यादिग्रन्थके निवेदितदोषाणां सत्त्वे पृथगाह किञ्चेति। आभासे पक्षधर्मे इति। व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टः सद्धेतुरेव, असद्धेतोर्व्याप्त्युदाहरणे मानाभावादित्यावेदितम्, एवञ्च पक्षधर्मताविशिष्टे आभासत्वं व्याप्त्यभावप्रयुक्तमेव वाच्यम्, तथा चोपाधिकत्वे सति व्याप्त्यभाव इत्युपाधिरवश्यं वाच्य इति सूचनार्थमेते विशेषणे इति। केवलव्यतिरेकिणीति। असत्सपक्षो हि केवलव्यतिरेकीति तत्र साध्यव्यापकतानिश्चयो दुर्घटः, अन्यथा केवलव्यतिरेकित्वव्याकोपात्, पक्षे तु साध्यं सन्दिग्धमेवेत्युपाधिलक्षणाप्रवृत्तिप्रदर्शकमिदं विशेषणम्। जीवच्छरीरमिति। मृतेऽपि लोकव्यवहाराद्यनुसारेण शरीरत्वोपगमाज्जीवदिति विशेषणं न व्यर्थम्, पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितावसिद्धिवारकत्वात्, अत एव जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वादिति व्यतिरेकिणमप्यादौ प्रयोगे दृश्यते एवञ्च पेष्योपेक्षितत्वस्य मृतसाधारण्यान्मृते शरीरत्वानुपगमो बोधित इति भावः। पृथिव्याद्यष्टकमात्रव्यतिरिक्तं द्रव्यं ग्राह्यम्, अनेकेति विशेषणमाभासत्वसङ्गत्यै, स्ववृत्तिसुखाद्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन साध्यता, न तु संयोगेन, अनेकविभुजीववादे सिद्धसाधनात्। तादृशानेकद्रव्याणां चात्मनां नानाशरीरेषु प्रत्येकं प्रसिद्धानामेकत्र साध्यतेति नाप्रसिद्धसाध्यता। व्यतिरेक्यनुमानात्मनि = असत्सपक्षे। क्वचिदिति। पक्षे वा तद्भिन्ने वेत्यर्थः। उभयथापि नेष्टापत्तिः, अपसिद्धान्तात्। ननु व्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यत इति मते स्यादनुपपत्तिः, व्यतिरेकव्याप्तेरभ्युपगमे तु साधनाभावरूपसाध्यव्यापकत्वं साध्याभावरूपसाधनाव्यापकत्वञ्चेत्यादायोपाधिलक्षणसम्भव, यत्तु तत्तु नोक्तमतेऽप्यनुपपत्ति, साधनाभावस्य साध्याभावव्यापकत्वे साधनस्य साध्यव्याप्यत्वानुपपत्तेरित्याशयवानाशङ्कते व्यतिरेकव्याप्ताविति। व्यतिरेकव्याप्तौ यत्साधनत्वेन अभिप्रेतं साधनव्यतिरेकत्वस्वरूपेणाभिमतं साध्याभावरूपं तत्रेत्यर्थः। तत्रोपाधिश्चाव्याप्यत्वसम्बन्धेन तथैव तद्व्यापकत्वरूपोपाधौ सम्भवात्, प्रकृते चौदारिकाभोगायतनत्वादिकमुपाधिं सम्भावयते घटादौ तस्य प्राणादिमत्त्वाभावरूपसाध्यव्यापकत्वनिश्चयात्, साधनाव्यापकत्वं तु तस्य सन्दिग्धम्, तादृशानेकद्रव्याभावस्य जीवच्छरीरेऽभोगायतनत्वाद्यभावस्थले सन्देहात् निश्चये तु साधनाव्यापकत्वमपि निश्चितमेवेति भावः। व्यतिरेके यद्व्याप्यं-साधनव्यतिरेकनिरूपितव्याप्तिमत् साध्याभावस्वरूपं साधनं। तस्य व्याप्य उपाधि = उपाधिव्यतिरेक व्याप्य एव मन्तव्यं, ननु तद्विरुद्ध, तद्व्यापकत्वं स्वाभावत्वादेव, साधनाव्यापकत्वरूपे। अन्यथा = साध्याभावरूपसाधनविरुद्धत्वयोराद्यानुपगमे। आश्रये = अधिकरणे, अतो भाव-त्वनर्थदर्शनासम्भव। साध्याश्रयत्वे = साध्याधिकरणत्वाश्रये। अन्यथा-विरोधो हि परस्परा-

उपाधिरवश्यं मन्तव्यः, अन्यथोपाधेरन्वये साध्यान्वयापत्तेरित्युपाधिव्यतिरेकव्याप्यवश्यम्भावस्याभ्युपगम्यतयोपाधेर्व्यापकं तद्व्यतिरेक उपाधिव्यतिरेकस्य व्याप्यतया मन्तव्य इति परस्याभ्यापत्तिः, असमव्याप्तिकयोरन्वयव्याप्तिसाध्यसाधनभाववैपरीत्येन व्यतिरेकव्याप्तेरिति । न च दोषान्तरमेव तर्हि वाच्यमिति वाच्यम्, हेतोः पक्षधर्मत्वस्थितौ व्याप्तित्वयर्थं त्वयोपाध्युपगमध्रौव्यात् ।

भावव्याप्यत्वमसामानाधिकरण्यपर्यवसन्नम्, नचावृत्तिरुपाधिरिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावासमानाधिकरणस्य तस्य साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यमेव वक्तव्यम्, तच्च न पक्षे वक्तुं शक्यम्, तथोक्तसम्बन्धेन साध्यास्युपगमप्रसङ्गात्, उपाधेस्तत्राभावाच्च, किन्तु तद्व्यतिरिक्ते, तथा च केवलव्यतिरेकिण्यव्याप्तिरिति । वस्तुतस्तत्र सिद्धान्तापादनमेव विवक्षितम्, अतस्तौ केवलव्यतिरेकिण्यव्याप्तिविभाविता असम्भवान् । एतेन—स्वप्रकाशप्रकरणे केवलव्यतिरेकिण्युपाध्यसम्भवप्रदर्शनावसरे तत्प्रदीपिकायां 'साध्यसद्भावे सोऽभूदुपाधिः साध्याभावे तु भविष्यती'ति ग्रन्थेनान्वयव्याप्त्युपाध्यसम्भवेऽपि व्यतिरेकव्याप्त्युपाधिसम्भवमाशङ्क्य 'यत्रोपाधिरस्ति तत्र साध्यं नास्तीति साध्याभावस्य व्याप्यत्वेनोपाधिरेष्टव्य' इति प्रकृतग्रन्थसङ्गतिमभिधाय 'अन्यथोपाधिसद्भावेऽपि साध्याभावोऽव्यापकतया न वर्तेत चेदुपाधिसद्भावे साध्यं स्यात् तच्च न पक्षे, तत्रोपाधिसद्भावे तस्य साधनव्यापकत्वप्रसङ्गा'दिति यदुक्तं तदसङ्गतं द्रष्टव्यम्, व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावस्य साधनतया प्रविष्टत्वेनान्वयव्याप्तीयसाधनव्यापकताप्रसङ्गानवतारात्, व्यतिरेकव्याप्तीयसाधनव्यापकत्वप्रसङ्गस्तु नैवास्ति, पक्षे साध्योपाध्योः सामानाधिकरण्योपगमे साध्याभावात्मकसाधनस्य वृत्तेर्विरुद्धतयाऽसम्भवात्, तस्मात्साधनव्यापकत्वप्रसङ्गस्थाने परं प्रति पक्षे स्वप्रकाशास्वीकारप्रसङ्ग एव तत्र दातुमुचित इति सुधीभिर्ध्येयम् । नन्वस्तु साध्याभावव्याप्य एवोपाधिः प्रकृते तु किमायातमित्यत आह इत्युपाधीति । इतिपदेनोपाधेः साध्याभावव्याप्यत्वस्थितेः परामर्शः । सा च 'व्याप्यतया मन्तव्य' इत्यत्र हेतुः । व्यतिरेकव्याप्त्यवश्यम्भावस्येति । व्यतिरेकिण एव धर्मस्योपाधित्वम्, तथैव तदभावस्य तद्व्यभि-

भवतु वा या काचिद्व्याप्तिर्नाम, तत्तत्त्व एवानुमितिभावात्तस्याश्चानुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्या, ततश्चात्माश्रयः, तद्भेदे चाननुगमाविनिगमौ स्यातामिति ॥ इति व्याप्त्युपाध्योः खण्डनम् ।

अथ-पक्षताखण्डनम् ।

१. व्याप्तिपक्षधर्मते अनुमितिं भावयत इति वदन्ति, तत्र कोऽयं पक्षो नाम यद्धर्मत्वं पक्षधर्मत्वम् । सिषाधयिषितधर्मा धर्मीतिचेन्न, सिषाधयिषा हि प्रतिपिपादयिषा वा स्यात्प्रतिपित्सा वा, आद्ये स्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः, द्वितीये चासुरभिगन्धानुमेयकुत्सिततरलविषयस्वार्थानुमित्यनुदयप्रसङ्गः ।

चावदयमुपाधिरिति वदता । एतेनैकेनैव चेतनेन प्राणादिमत्त्वस्य हेतोरुपपत्तेरन्ययोऽनन्वमेवात्र दोषान्तरमित्यपि प्रतिविहितम्, उपाध्यनिरूपणेऽनौपाधिकत्वस्यैवानुकूलतर्कत्वेनाप्रयोजकत्वोक्तेरसङ्गतत्वादित्यावेदितत्वात् ।

"वाक्ये चानेकहेतूक्तिर्न दोषाय कथाश्चिन । शिष्यः कश्चिन्किरिकिञ्चिदनुसन्धायाभिधास्यती"ति न्यायमनुसृत्याह भवतु वेति । तत्तत्त्व एवेति । अव्याप्येऽपि व्याप्तिभ्रमेणानुमितिदर्शनाद्यद्यपि व्याप्तिं व्यभिचरत्यनुमितिः, वह्न्यभाववति साध्यवति व्याप्तिभ्रमाधीनानुमितेरपि प्रमात्वदर्शनाच्च सदनुमितिरपि, तथापि यादृशानुमितेर्व्याप्तिप्रमितिजन्यतया व्याप्तिप्रयोज्यत्वं तादृशानुमित्यभिप्रायेणायं ग्रन्थः । तस्याः = तन्निरूपिता, अनुमितेः = अनुमितिनिष्ठा । अत्र व्याप्यता यदि समवायेन, तदा व्यापकता स्वप्रकारकप्रमितिसमवायितया, यदि तु व्याप्यता स्वजनकतावच्छेदकप्रकारतया, तदा व्यापकता स्वरूपसम्बन्धेन । व्याप्तेः साध्यसाधनादिभेदेन भेदानभ्युपगमे आह आत्माश्रय इति । व्याप्तिनिरूपितव्याप्तेस्तादृशानुमितावुपगमे निरूप्यनिरूपकभावस्यैकत्रासम्भवेनात्माश्रयात्, रूपभेदेनापि तस्य विशिष्टशुद्धयोर्भेदाभेदादिविकल्पेनानन्तरूपाभ्युपगमप्रसङ्गेन च पूर्वं निरस्तत्वात् । एवं व्याप्तौ प्रमेयत्वादिव्याप्तेरावश्यकत्वेनात्माश्रयो द्रष्टव्यः । तद्भेदे = साध्यादिभेदेन व्याप्तिभेदे । अननुगमेति । अत्र पक्षद्वयं तदग्रैव प्रघट्टके "कथं ह्यनन्तव्यमिदमेव साधयितुमर्हमिदं ने"ति पदिकव्याख्यायामावेदितम् । तदेवाभिप्रेत्याविनिगमोऽप्युक्तः, अनुगमाननुगमपक्षयोर्विनिगमकाभाव इत्यर्थः । पक्षद्वयेऽपि गुणदोषयोस्तुल्यत्वात्, तथाचानिर्वचनीयतेति भावः । इति खण्डनशारदायां व्याप्त्युपाध्योः खण्डनम् ।

भावयतः = प्रयोजयतः, व्याप्तेः पक्षतोपलक्षितधर्मिवृत्तितायाश्च ज्ञानस्य पक्षतायाश्चानुमितिजनकत्वेन जनकज्ञानकतावच्छेदकसाधारणप्रयोजकत्वस्य तात्पर्यतः । कोऽयंपक्षः = केयं पक्षता । यद्धर्मत्वं = यदाश्रयधर्मत्वं । धर्मेति । कर्मधारयपूर्वपदत्वेन केवलपूर्वपदलोपपरयाऽनिर्वचनभावः । धर्मपदं च स्वरूपपरम्, तथाच तद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यकतद्धर्मावच्छिन्नविधेयकत्वपुरस्कारेण साधनेच्छा तद्धर्मावच्छिन्नोद्देश्यकतद्धर्मावच्छिन्नविधेयकत्वपुरस्कारेणानुमितौ पक्षतेत्यर्थः । तेन जिनत्वादिसाध्यकानुमितौ सिषाधयिषितसाध्यवत्त्वस्य पक्षेऽसम्भवेऽपि न क्षतिः, स्वविषयीभूतविशेष्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वसम्बन्धेन तादृशपर्वतादौ पक्षव्यवहारनियामकत्वलाभाय धर्मीत्युक्तम् । केचित्तु—'सिषाधयिषित' साध्यरूपो धर्मो यस्य पुरुषस्य स तथा, धर्मी = पुरुषः पक्षतावान्, अनुमितिपक्षतयोः पुरुषे सामानाधिकरण्येन कार्यकारणभाव, इदं च न पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तकथनम्, तेन पर्वतादावस्याभावेऽपि न क्षतिः, अनुमित्युद्देश्यत्वं तु पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तम् । एवमनवधारितधर्मा धर्मीत्यादिवक्ष्यमाणलक्षणेष्वपि द्रष्टव्यमित्याहुः । प्रतिपिपादयिषा = अनुमापयिषा । प्रतिपित्सा = अनुमित्सा । स्वार्थेति । परस्य प्रतिपादनीयस्य तदाभावादिति भावः । असुरभिगन्धानुमेयेति । असुरभिगन्धहेतुकेत्यर्थः । परार्थेऽनुमित्सां विनाऽनु

मित्यनुदयस्येष्टत्वमभिप्रेत्य स्वार्थेत्युक्तम् । अगृहीतविशेषितविषयकानुमितिमात्रस्योपलक्षणमिदम् । तथा च व्यतिरेकव्यभिचारान्नोक्तपक्षता कारणम् । भगवदिच्छामादाय पक्षतासमर्थनन्तु नेदृशस्थले, तस्या नियततया सिद्धिसत्त्वेऽप्यनुमित्युत्पादापत्तेरिति भाव । ननु तादृशानुमितिसामान्यतावच्छेदकं सिद्ध्युत्तरानुमितित्वघटितमिति प्रोक्तदोष, अथैवमनुमितेस्तस्या अनुमितिविशेषं प्रत्येव हेतुत्वात्तां विनापि सिद्धिदशायामनुमितिसामान्यं स्यात् । न च विशेषसामग्री विना सामान्यसामग्र्या कार्याजनकत्वात् प्रकृते च तत्तदनुमित्युत्पादकतत्परामर्शव्यक्तीनां विशेषसामग्रीत्वात्तदभावादेव नानुमितिसामान्यापत्तिरिति वाच्यम्, 'कदाचिदनुमित्युत्पत्तिकालेऽपि तत्तत्परामर्शरूपविशेषसामग्रीसम्भवेनानुमित्यनन्तरमप्यनुमित्यापत्ते', क्षणविशेषविरहस्य सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वोपगमे तु गौरवं क्षणविशेषाणामेव सर्वत्र कारणत्वसम्भवेन कारणान्तरकल्पनोच्छेदप्रसङ्गश्चेतिचेन्न, सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्ध्यभावस्य हेतुत्वान्तरकल्पनात् । न च कार्यकारणभावद्वयप्रसङ्गाद्गौरवम्, अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य हेतुत्वकल्पने एव गौरवाधिक्यात्, विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धकताद्वयस्य गुरुशरीरस्य स्वीकर्तव्यत्वादितिचेदत्र केचित्, सिद्ध्युत्तरानुमितित्वं हि सिद्ध्यव्यवहितोत्तरानुमितित्वम्, सिद्ध्यव्यवहितोत्तरत्वञ्च यथा स्वध्वंसाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणसमयध्वंसाधिकरणत्वरूपं तथा विनिगमनाविरहात्स्वाधिकरणक्षणवृत्तित्वे सति स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वरूपमपि, अधिकरणत्वं वृत्तित्वञ्च कालिकेन ग्राह्यम् । एतस्य स्वाव्यवहितोत्तरत्वप्रसङ्गवारणाय निवेश्य दलम् । एवं सुखपदस्थाने तु स्वादिपदप्रक्षेपेण निर्वाच्यम् । सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रवृत्तिनिवृत्तिशब्दानां सर्वेषामेव क्षणद्वयमात्रावस्थायितया विनिगमनाविरहेणोत्तरत्वानुत्तरत्वघटकत्वादिरनेककार्यकारणभावप्रसङ्ग', तस्मादनुमित्साविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वमुचितमिति । किन्तु तस्यापि पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकादिघटितसिद्धिघटितत्वेन तत्तद्भेदेन पक्षताया भेदात्पृथक्कार्यकारणभावस्यावश्यकत्वात्तानुमितिमात्रमपि पक्षता हेतु, यत्पक्षसाध्यकपरामर्शकालीनसिद्धिदशायामनुमित्सा तत्र पक्षताया अनुमितिहेतुत्वाभावेऽपि क्षतिविरहात्, पक्षतायाः कारणताकल्पनमिर्वाहस्य सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादस्य समाधानात् । किञ्च यत्पक्षसाध्यकत्वके सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनुमितिर्न जाता, तत्रेच्छानिवेशो प्रयोजनाभावेन सिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्वं वाच्यम् । अनुमित्साया 'अनुमिनुयाम्, प्रत्यक्षादिभिन्नं ज्ञानं मे जायता'मित्यादिरूपाया बहुविधत्वात्पक्षसाध्यकत्वे एकविधानुमित्साया उत्तरत्वेनानुमितिस्तत्र तादृशानुमित्सैव पक्षता, साध्यविशेष्यकानुमितौ तु साध्यज्ञानाभाव एव सा, साध्यज्ञानमात्रस्य तत्र विरोधित्वादिति दुर्वारानुगमपङ्क्तिरास्ता सा । यत्तु तत्र्यनुमित्सा न तत्रानुमितौ हेतुर्मानाभावात् । तदिच्छया हि कश्चित्साधनसम्पादने उद्युज्यते, न तु कश्चिदनुमित्सनीयेतात्रत्ता सिद्धिकालीनपरामर्शोऽनुमितिं जनयेत् इच्छया वस्तुगति विपर्यस्यतस्तु महायोगिना अत एव कृतिनिरूपितसाध्यत्वस्यविषयतानाम्समपस्य स्वेच्छाधीनकृतिसाध्यत्वस्य विधेयताप्रयोजकस्य ज्ञानेऽभावेन तस्य न विधेयत्वमिति मण्डनमीमांसकानामुद्घोष । यदाहुश्चन्द्रिकाकृत "नहि ज्ञाने साध्यत्वावच्छिन्नतया कश्चित्प्रवर्तते । ननु यावत्कालीनमिच्छाजन्य ज्ञानमादाय प्रसिद्धमिति चेन्न, तादृशविषयताविशिष्टाद्यर्थान्यवृत्तेर्ज्ञानस्याभावात्, अतएव तादृशविषयतावच्छेदेनैव ज्ञानस्याभाव कल्प्यते, तथाहर्यंकृती तादृशविषयतावच्छिन्नस्य ज्ञानांशेऽननुभवो लोकानाम्, इच्छाजन्यज्ञानत्वेन तार्किकसम्मते तु तत्तदिच्छानां विशिष्य हेतुत्वस्वीकारस्यावश्यकत्वात्प्रमाणात्य तत्र हेतुत्वमप्रामाणिकम्, अत एव तस्य न प्रमाणत्वमपि, अन्यथा तत्पूर्वसिद्धिसंयोगाधनन्तपूर्वतीनां ज्ञानहेतूनां कल्पने महागौरवात्, अनुमित्सादाविच्छाजन्यत्वकल्पनं तु प्रतिरामात्रम्, सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे एव गौरवेणाननुभवेन च मामाकराणां विवादा"दिति । एतेन-

पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वमते विनापि वह्न्यादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्सां तादृशानुमित्युत्पत्त्या तत्र तादृशानुमित्साया कारणत्वासम्भवात् प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्य तत्र कारणत्वोक्तौ चानुमित्सासत्त्वेऽपि सत्याः प्रत्यक्षादिसामग्र्यामनुमित्यनापत्ते, न चेष्टापत्तिः, अनुमित्साया उत्तेजकत्वस्य तत्रापि सम्भवत्वात्, वह्न्यादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्य तत्र कारणत्वे तु गौरवम्, पक्षताहेतुत्वमते तु तादृशानुमितेरिच्छानियतत्वात्लघीयस्या इच्छाया एव तत्र हेतुत्वम्, सैव च तत्र पक्षता, अन्यथा साध्यस्यैव तत्र लिङ्गतया तज्ज्ञानस्य प्रागपेक्षणीयत्वात्सिद्धिसत्त्वादनुमितिर्न स्यादिति—बालालापायितम्, इच्छाजन्यत्वस्य ज्ञानेऽप्रामाणिकत्वादिति। एवञ्चानुमित्सां विनाऽपि प्रत्यक्षादिसामग्रीविरहे सिद्ध्यवस्थायामपि परामर्शः प्रसूतेऽनुमितिम्। सति चैवं सिद्ध्यभावोऽपि न क्वाप्यनुमितौ हेतुः, परार्थानुमानस्थले चार्थान्तरविधयैव सिद्धसाधनं दूषणम् सिद्धेऽर्थे आकाङ्क्षाविरहादिति न तस्य कथायामनुद्भावनप्रसङ्गः। नच सिद्ध्यभावस्यानुमित्यहेतुत्वेऽनुमित्यनन्तरमुत्पन्नव्यक्तिरेव कुतो नोत्पद्यते इति वाच्यम्, उत्पन्नव्यक्तेरेव स्वोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वात्, प्रागभावस्याप्रामाणिकत्वेनान्यथाप्युत्पन्नस्य पुनरुत्पादवारणायास्या एव गतेराश्रयणीयत्वात्। यत्तु—समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीदशायामनुमित्यनुत्पादाद्वह्न्यादिप्रत्यक्षजनकतत्तदसाधारणकारणव्यक्तीनामेव वह्न्याद्यनुमितिविरोधित्वं वाच्यम्, कालादिसाधारणसामग्र्यास्तथात्वे गौरवात्, तथा च वह्निचक्षुःसंयोगादिव्यक्तीनामिव वह्न्याद्यात्मकविशेषणादिविषयकतया वह्निमत्ताप्रत्यक्षहेतूनां पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिव्यक्तीनामपि तादृशानुमितिविरोधित्वमावश्यकम्, विनिगमकाभावात्, एवञ्च तत्रैव पर्वतो वह्निमानित्याकारकनिश्चयत्वेनानुगतरूपेण तत्तत्सिद्धिव्यक्तीनां तादृशानुमितिविरोधित्वं कल्प्यते लाघवात्, नतु तत्तत्सिद्धिव्यक्तित्वेन गौरवादित्यवश्यं पक्षताऽनुमितिहेतुरिति, तदपास्तम्, विशिष्टबुद्धित्वेन विशेषणज्ञानत्वेन च कार्यकारणभावस्याप्रामाणिकत्वात्, विशेषणविशेष्याभ्यां युगपत्सन्निकर्षादेव प्रत्यक्षोपपत्तेः, घटस्यापि कश्चिद्विशेषणत्वेन तज्ज्ञानात्पटविशिष्टबुद्धेरप्यापत्तेश्च। आह च शिरोमणिः—विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशेष्यज्ञानादेरपि कारणतापत्त्या मानाभावेन च निरस्तत्वा"दिति। एवमेव विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापि न विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धौ कारणता, अन्वयव्यतिरेकैर्विविच्य कार्यकारणभावैरेवोपपत्ते। नितेदितञ्चैतदस्माभिः पुरा।

यदपि—सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे परामर्शनिष्ठाप्रामाण्यग्रहाभावस्य पृथगनुमितिहेतुत्वमते सिद्ध्यात्मकपरामर्शनिष्ठतज्ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदककाप्रामाण्यग्रहाभावानामपि पृथक् हेतुताया आवश्यकत्वेन महागौरवम् सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे ■ तादृशपरामर्शस्य सिद्ध्यात्मकत्वादेव ■ दोष इति, तदप्यपास्तम्, सिद्धिसत्त्वेऽपि प्रत्यक्षादिसामग्रीविरहदशायामनुमितेरानुभविकत्वं ब्रुवाणः कथमिव गौरवापत्त्या बिभीयात्, गौरवस्यानुभवावहेलनायामकिञ्चित्करत्वात् अतएव गुरूणामिव चिन्तामणिकृतामपि पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वं नवीनैः कवलानुमानग्रन्थेऽभिहितम्। वस्तुतस्तु गौरवं तवापि समानम्, यत् सिद्ध्यात्मकपरामर्शानां दण्डो रक्त इत्यादिविशेषणतावच्छेदकप्रकारकाणां रक्तत्वाद्यंशेऽप्रामाण्यग्रहास्कन्दितत्वे तदुत्तरं रक्तदण्डादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षादेर्वारणाय तत्तदप्रामाण्यग्रहव्यक्तीनां तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायास्त्वया कल्पनीयत्वात्, सिद्धेरनुमित्यप्रतिबन्धकतामते तु तत्र वह्न्यनुमितेरेवोत्पत्तिः अन्यत्र क्लृप्तेन भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन तत्र रक्तत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यप्रत्यक्षाद्यसम्भवादिति। यत्साध्यकसिद्धिपरामर्शदशायां यस्त्वन्तरेऽपि न कदाप्यप्रामाण्यग्रहास्कन्दनं तत्रैवोक्तक्रमेण पक्षताहेतुत्वव्यवस्थापनमित्यभिधानं तु सर्वज्ञस्यैव शोभते, तादृशस्थलस्य विविच्य दर्शयितुमशक्यत्वात्, तादृशस्थलसम्भावनाया तु गौरवस्यापि सम्भावनैव स्यान्नतु निश्चयः, तस्याश्चाकिञ्चित्करत्वम्। अत एव परामर्शदीधित्यादौ विशिष्टपरामर्शत्वानुमितिकारणत्वे गौरवसम्भा

न चानवधारितधर्मा धर्मी पक्षः; हेतुमत्तयाऽप्यनवधारणेऽनुमानोदयनिदानभावासम्भवात्, अवधारणे चानवधारितधर्मत्वानुपपत्तेः । न चानवधारितहेतुविषयधर्मा धर्मी पक्षः, तथाहि—केनानवधारितधर्मा, न तावदनुमानप्रयोक्त्रा, स्वयमज्ञाते परं प्रत्यप्रयोगात् । प्रतिवादिनेति चेन्न; प्रतिवादिविदितेऽप्यर्थे वादितया परस्परविद्योत्कर्षनिरूपणार्थमनुमानदर्शनात् । तथाऽनवधारणं यत्किञ्चिद्धेतुविषयधर्मगोचरं वादिप्रयोक्तृहेतुविषयगोचरं वा, नाद्यः, अग्निमत्त्वनिश्चयदशायामपि तत्तद्धेतुविषयबहुतरापरधर्मान-

---

घनायाः प्रतिबन्धकत्वमाशङ्क्य "सम्भाव्यतां न तु सम्भावनं प्रतिबन्धक"मित्युक्तम् । किञ्च पर्वतादौ कथं पक्षव्यवहारनिदानत्वमस्याः पक्षतायाः इति वक्तव्यम्, स्वप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेष्यतावच्छेदकत्वादिरूपपरम्परासम्बन्धेनेति तु न वक्तुं युज्यते, परम्पराणां संसर्गताया अप्रामाणिकत्वात् । अनुमित्युद्देश्यत्वं पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमेव पक्षव्यवहारनियामकमित्यपि न, कस्यचित्पुंसः सिद्धिसत्त्वेऽपि कस्यचिदपरस्यानुमित्युद्देश्यत्वमादाय पक्षव्यवहारप्रसङ्गात्, नचैतद्भवतामिष्टं, यदाहु "सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यवहारविरहेणे"ति । अनुमितौ तत्पुरुषीयत्वादिनिवेशे तु न पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवोऽननुगमात्, अनुगतस्यैव तथात्वात्, अतएव सर्वनामस्थलेऽपि बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तानुगम आस्थीयते । तथाऽनुमितित्वस्य निर्वक्तुं विना तदाश्रयोद्देश्यत्वनिरूपणासम्भवः, तस्य च जातितयाऽन्यथा वा न निर्वचनसम्भव इत्युपपादितमिति शम् । न चानवधारितेति । धर्मनिष्ठनिश्चयीयविषयतानिरूपितविषयताशून्यत्वं पक्षत्वमिति यथाश्रुतार्थः । साध्यस्येव हेतोरपि धर्मत्वाद्युक्तपक्षतासत्त्वे हेतुमत्तावगाहिपरामर्शस्य तादृशपरामर्शसत्त्वे चोक्तपक्षताया असम्भवेनानुमिति र्न कदापि स्यादित्युक्तलक्षणमसम्भवी त्याह हेतुमत्तयेति । अनुमानोदयनिदानस्य = अनुमित्युत्पत्तिकारणस्य परामर्शस्य भावासम्भवात् = पक्षतया समवधानासम्भवात्, अवधारणे वा = हेतुमत्तयाऽवधारणेऽप्युक्तपक्षताया असम्भवेन तयोः समवधानासम्भवादित्यर्थः । धर्मपदेन हेतुविषयो विवक्षितः, तत्त्वं च हेतुव्यापकत्वम्, व्याप्यव्यापकभावश्च भेदगर्भ एव प्राचां सम्मतः, नहि स्वं स्वात्मानं व्याप्नोतीति व्यवहारः, अत एवोक्तव्यावर्त्यैः प्रतियोगितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भकालीनत्वमिति यौवपतानिरूक्तौ प्रतियोगिभेदघटितं वक्ष्यन्ति, अन्यथा प्रतियोगिनोऽपि तद्व्याप्यतयोपादानसम्भवेन तदसङ्गतेः स्पष्टत्वात्तथा च भेदघटित इत्याशङ्कां शमयति नचेति । अज्ञाते = पक्षे साध्यस्यानिश्चये । निश्चयवत्त्वस्य कथानः पूर्वमनिश्चयव्यापकपरीक्षादिना सिद्धत्वाभिज्ञिनयोरेव वादेऽधिकार इति भावः । वस्तुतस्तु कथाप्रवृत्तेराभिमानिकनिश्चयेनाप्युपपत्तेर्यत्रानुमानप्रयोक्त्रा साध्यं पक्षे निश्चितं तत्र स्थलविशेषे एवाव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्या । प्रतिवादिविदितेऽप्यर्थेऽनुमानदर्शनादित्यन्वयः । वादितया = परस्परमादिप्रतिवादिभावमाश्रित्य । निरूपणार्थं = बोधनार्थं । ननु सिद्धिकाले यद्यनुमितिस्तर्ह्यनुमितिस्तत्रैव, अनुमित्साधुतरानुमितौ मूलपक्षता हेतुरिति नायं दोषः, अत्र तथाप्यस्मदीयसाध्यनिश्चयविषयत्वमादायासम्भवोऽव्याप्तिर्वेति ध्येयम्, एतस्य व्यतिरेकनिश्चये च तत्पुरुषीयत्वस्याप्युपादेयत्वादित्यतो दूषणान्तराभिधानाय विकल्पयति तथेति । यत्किञ्चिदिति वादिप्रयोक्तृत्वेति च हेतावन्वेति । तथा च यत्किञ्चिद्धेतुव्यापकनिष्ठतत्पुरुषीयनिश्चयीयविषयतानिरूपितविषयताशून्यत्वं वा वादिप्रयोक्तृहेतुव्यापकत्वादिकं वा विवक्षितमित्यर्थः । तत्तद्धेतुविषयेति । तत्तद्व्याप्यं तत्तद्धेतुपदेन ग्राह्यम्, धूमपदेन वह्निव्याप्यमात्रम् । धूमादिनाऽग्निसाधने पर्वतस्य पक्षव्यवहारविषयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तथापि = हेतौ वादिप्रयोक्तृत्वनिवेशेऽपि । अत्रसङ्गात् = सिद्धिदशायामपि धूमादिनाऽग्निसाधने पर्वतस्य पक्षत्वेन व्यवहार्यत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तत्र

वधारणाद्धूमं प्रति पर्वतस्य पक्षत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः, तथापि तत्प्रसङ्गात्, तद्धेतूनामपि वादिप्रयोज्यत्वात्, असाधारणविवक्षायाश्चाननुगमात्, इतरेतराश्रयदोषाच्च, पक्षधर्मत्वेन हेतुत्वनिरूपणात्, व्याप्तपक्षधर्मस्य हेतुत्वात्, हेतुना च पक्षनिरूपणात्। स्वार्थानुमाने च हेतोरप्रयोज्यत्वात् पक्षत्वाभावेनानुमानानुदयप्रसङ्गात्, विरुद्धहेतौ च पक्षधर्मत्वाभावप्रसङ्गात्, तत्र साध्यस्य तद्धेतुविषयत्वाभावात्, हेतोरेव साध्यविपरीतव्याप्त्या दुष्टत्वात्। एतेन—सन्दिग्धसाध्यधर्मविशिष्टो धर्मी पक्षः, साध्यत्वञ्च स्वपरार्थानुमानसाधारणमुत्पाद्यज्ञानत्वमिति— निरस्तम्। इतिपक्षताखण्डनम्।

अथ पक्षधर्मताखण्डनम्।

भवतु वा यः कश्चन पक्षः, केयं पक्षधर्मता ? पक्षाश्रिततेति चेन्न नैयायिकादीन् प्रति प्रमेयत्वस्याहेतुत्वप्रसङ्गात्, विषयविषयिभावस्य ज्ञेयज्ञानस्वरूपातिरि-

---

हेतुमाह तद्धेतूनामपीति। अन्यतिरिक्तस्य व्याप्यानामपीत्यर्थः। वादीति। कश्चिदित्यादिः। प्रयोज्यत्वं हेतौ प्रकृतप्रयोगविषयत्वं न तु योग्यतासाधारणमित्याशङ्क्याह असाधारणेति। प्रकृतस्येत्यर्थः। नन्वेवमस्य एवानयत्याऽननुगमः, अनुगमविरोधित्वस्य द्वितीयस्यापि वक्ष्यमपि प्रपाद्यमेवेत्यत आह इतरेतराश्रयदोषादिति। तमेव निरूपयति पक्षधर्मत्वेनेति। हेतुत्वात् = हेतुत्वात्मकत्वात्। हेतुना = हेतुत्वेन। पक्षनिरूपणात् = पक्षतानिरूपणात्। ननु हेतुत्वनिवेशी प्रयोजनविरहात्प्रकृतप्रयोगविषयस्य यद्व्यापकं तन्निष्ठनिश्चयीयविषयतेत्यादिकमेव तादृशव्यापकसाध्यकानुमित्सानुत्तरानुमितौ पक्षत्वं वक्तव्यमित्यत आह स्वार्थेति। ननु प्रयोगविषयत्वमपास्य तदीयव्यापकनिष्ठनिश्चयीयविषयतेत्यादिकस्य तदीयव्यापकसाध्यकानुमित्सानुत्तरानुमितौ पक्षतात्वाभिधाने नोक्तदोष इत्यत आह विरुद्धेति। व्यभिचारिमात्रस्योपलक्षणमिदम्। तत्र = व्यभिचारिणि साध्यस्य = वस्तुतो व्यभिचारिणा साध्यतयाऽभिमतस्य। तद्धेतुविषयत्वाभावात् = स्वव्यभिचारिधर्मनिरूपितव्यापकत्वानाश्रयत्वात्। तत्र पक्षता नास्त्येवेति काप्याप्तिरित्यत आह हेतोरेवेति। एवो ह्युक्तक्रमेण साध्यविपरीतव्याप्त्यैवेत्यन्वेति। साध्याभावव्याप्त्यैवेत्यर्थः, साध्याव्याप्त्यैवेति यावत्, तेन व्यभिचारिमात्रसङ्ग्रहः, दोषान्तरव्यभेदस्तृतीयार्थः। अपक्षधर्मतया तत्र हेतौ न दुष्टत्वम्, पक्षधर्मे एवाव्याप्तेरभिधित्सितत्वादिति भावः। न च—तन्निष्ठतत्तुरीयनिश्चयीयविषयतानिरूपितविषयतानाश्रयत्वं तत्साध्यकतत्तुरीयानुमित्सानुत्तरानुमितौ पक्षतेत्युक्तौ नायमपि दोष इति—वाच्यम्, सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वाद्यभिधानेन दत्तोत्तरत्वात्। एतेनेति। विदितेऽप्यर्थेऽनुमितेर्दर्शनेन तत्राव्यापकत्वेनेत्यर्थः। सन्दिग्धेति। साध्यसन्देह पक्षतेत्यर्थः। उत्पाद्यज्ञानत्वमिति। उत्पाद्यं ज्ञानं यस्य तत्त्वं, विधेयताख्यविषयताश्रयत्वमित्यर्थः। यद्यपि हेतोरपि कश्चित्तथात्वेन तत्संशयेऽतिप्रसङ्गः, तदनुमितिविधेयताश्रयसन्देहोक्तौ तु वह्निः पर्वतवृत्तिर्न वेत्यादिसन्देहानुपग्रहः, तथापि यादृशसंशयानन्तरं यादृशानुमितिस्तादृशसंशयस्य तादृशानुमितौ पक्षतात्वं वाच्यम्, अत्राधिकं प्राक्चर्चितमनुमितिखण्डने। इति खण्डनशारदायां पक्षताखण्डनम्।

पक्षः = पक्षतापदार्थः। पक्षधर्मता = पक्षधर्मतापदार्थः। पक्षाश्रितता = हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षसम्बन्धिता, तेन तादात्म्येन हेतोर्नापक्षधर्मत्वप्रसङ्गः। नैयायिकादीन् प्रति=नैयायिकादीन् प्रतिवादीकृत्य। प्रमेयत्वस्येति। यत्र हेतुतावच्छेदकसम्बन्धोऽनतिरिक्तः स्वरूपसम्बन्धस्तन्मात्रस्योपलक्षणमिदम्, अव्याप्त्युपपादकत्वस्य तु तेः साम्यात्। अहेतुत्वप्रसङ्गात् = हेतुत्वेनाप्रयोगप्रस-

कस्यानङ्गीकारात्, तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् ।

प्रतीति व्याप्तिबलेन सामान्यतोऽव्यापकावगाहनप्रवृत्तां विशेषमादाय परं पर्यव

ज्ञात् अन्यथा तेनासिद्धेरप्रामाणिकत्वात् । नैयायिकादिना तु "उभयसिद्धस्य हेतुत्व नाद्दष्टयोगादि दृश्यते । प्रत्येष्यन्ति स्वासिद्धेन साधनेन स्वय यत" इतिन्यायेन पर प्रति विषयत्वस्य हेतुतया प्रयोग शक्य इत्यभिप्रायेण नैयायिकादिमते इत्यनुक्त्वा नैयायिकादीन् प्रतीत्युक्तम् । विषयविषयिभावस्य = निरूपकतया विषयिनिष्ठस्य स्वरूपेण च विषयनिष्ठस्य विषयत्वस्य । अनङ्गीकारादिति । तदुक्तमुदयनाचार्यैर्बौद्धाधिकारे 'स्वयस्तावद्व विषयविषयिभावं स च प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूप स्वभावविशेष" इति । प्रकाशस्य = ज्ञानस्य, इच्छादौ सविषयकव्यवहारस्तु याचितमण्डनन्यायेनेति भाव । सत = वर्तमानस्य । एतेन विषयताया ज्ञानसमकालिकत्वमेवेति सूचितम् । तदीयतामात्ररूप = घटादिविषयसम्बन्धरूप. स्वभावविशेष = स्वरूपविशेष इति तदर्थः । अत्र क्लृप्तेनैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनाया गौरवभीरुताया विषयताया विषयस्वरूपत्व वा ज्ञानस्वरूपत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहमाकलय्योभयात्मकत्वं मूलेऽभिहितम् विषयस्वरूपत्वे आधाराधेयभावस्येव ज्ञानस्वरूपत्वे निरूप्यनिरूपकभावस्यानुपपत्तिरिति सारमत । विषयस्वरूपत्वे 'इदानीं नष्टा घटो ज्ञात' इति वर्तमानकालावच्छिन्नतया विषयताभानानुपपत्तिरिति किं वा घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिताया पटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाश्च घटनिष्ठविषयताया ऐक्येन प्रमाया अपि भ्रमत्वापत्तिरिति तु ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावितिसमूहालम्बनस्य घटवृत्तिपटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठविषयताशालितया भ्रमत्वापत्तिरित्यनेन सममेवेतिभाव । वस्तुतस्तु विषयताया अतिरिक्तत्वेऽपि तस्या स्वाश्रयेण स्वरूपमेव सम्बन्धोऽभ्युपयोऽनवस्थानात्, नचेवापत्ति सम्बन्धिनोर्नियततया कदापि सम्बन्धाभावा प्रत्यक्षापत्तेः । स्वरूपमेव सम्बन्ध इत्यस्य च विषयविषयिणौ द्वावेव नत्वन्य कश्चिदित्यर्थ, तथा च घटनिरूपितसम्बन्धिता विषयतानिष्ठा घटावच्छिन्नेति न युक्तं स्यात्, न च घटस्य सम्बन्धत्वेन स्वनिरूपितसम्बन्धितावच्छेदकत्व स्यादिति वाच्यम्, घटस्य सप्रतियोगिकत्वाननुभवेन सम्बन्धत्वस्य तत्र बाधात् । एवञ्च प्रमेयत्वादेर्हेतुतास्थले सम्बन्धावच्छिन्नपक्षसम्बन्धित्वाप्रसिद्धयाऽव्याप्तिः, अत एव पक्षानुयोगिको हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध एव पक्षधर्मतेत्यपि न युक्तम्, उक्तस्थले हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्यैवाप्रसिद्धे । तदिदमभिप्रेत्याह तयोरिति । घटादिज्ञेयतज्ज्ञानयोरित्यर्थः । नैयायिकन्यायागात् = हेतुतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नघटादिपक्षनिरूपितसम्बन्धिताया सम्भवात् । न चैव प्रमित्सम्बन्धानवच्छिन्ना पक्षसम्बन्धिता, कश्चित्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना सा पक्षधर्मतास्तु, अननुगमस्यापर्यवसत्वादिति वाच्यम्, सम्बन्धितापि सम्बन्धानवच्छिन्नेति हि दिक् एव ।

मापयितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सेति चेन्न, तस्याः सामान्यविषयाया अनुपपत्तेरसिद्धेः,
व्याप्तिवत्सम्भवात्, अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुप्रवेशात्, अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे विरम्य

साध्यभानेन तत्र हेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तितावगाहिपरामर्शस्यैव प्रतिबन्धिकायाः पक्षता
वच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेरभावस्यापि पक्षतात्मनोऽनुकूलत्वेन पक्षताविशिष्टधर्मिवृत्तिताया अप्यनुकूल-
त्वस्य सत्यवचनत्वेऽपि तस्यासार्वत्रिकत्वेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, लाघवज्ञानादेरेवानुमितौ व्यापकतानव-
च्छेदकरूपेण साध्यावगाहिताया प्रयोजकत्वात्, तस्य च क्वचित्पक्षधर्मतानिरूपकशब्देन व्यवहारदर्शनेऽपि
सर्वत्रानुमितावनपेक्षणीयत्वात्, अनुमितिसामान्येऽपेक्षणीयाया एव पक्षधर्मताया निरूप्यमानत्वात्,
तस्य सहकारित्वेन व्याप्त्यानिष्ठत्वेन च तत्सामान्यत्वासम्भवात् । नापि तदीयसाध्ये तदीयाधिकरण
विशेषवैशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकत्वं तदीयपक्षधर्मतात्वम्, तदीयसाध्य इत्यस्य तल्लिङ्गकपरामर्शजन्या-
नुमितिनिरूपितविधेयताश्रय इत्यर्थकत्वेन परामर्शत्वस्य व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतावगाहित्वघटिततया-
ऽन्योन्याश्रयापत्तेः । न च तत्तद्व्यक्तित्वस्थाने तदीयव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्न इति अव्याप्यस्यापि
पक्षधर्मताया सङ्ग्राहकत्वे तु तदीयव्यापकतावच्छेदकत्वेनाभिमतेन धर्मेणावच्छिन्नेति वक्तव्यमिति वाच्यम्,
धूमज्ञानानधीनाया पर्वतो वह्निमानित्यादिशाब्दादिप्रतीतौ पर्वतवैशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकेऽतिप्रसङ्गात् ।
किन्तु तदीयव्याप्यवगाहिज्ञानकरणकज्ञानीयविधेयतावति तदीयाधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावगाहिता-
प्रयोजकत्वं तदीयपक्षधर्मतात्वम्, पक्षतायाश्चात्रोपलक्षणत्वम्, तदुपलक्षितपर्वतादिवृत्तित्वस्यैव
तादृशवैशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकत्वात्, पक्षतां विना तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनो ज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रेण तु
तस्यास्तादृशावगाहितायां न प्रयोजकत्वं मानाभावात्, अन्यथा व्याप्तिज्ञानादिकं विनाऽपि तादृश-
ज्ञानस्यानुत्पत्त्याऽतिप्रसङ्गात्, कस्यचित्प्रयोजकत्वं हि प्रतीतिसाक्षिकं क्वचिदेव, तादृशवैशिष्ट्यविषयिता-
प्रयोजकविषयितानिरूपकत्वविवक्षायां तु न पक्षतासाधारण्यशङ्कापि, पक्षतायाः परामर्शाविषयत्वा-
दिति भावः । अत्रानुमितेः लिङ्गाधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव स्वविधेयतावति कुतः, वह्निमानि-
त्येव वा महानसादिको वह्निमानित्येव वा न कुतस्तदाकार इति कथं पक्षधर्मतोपासनेति विमर्शे यदि
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयकत्वस्य तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वं विनाऽनुपपद्यमानत्वमेवोत्तरं
पर्यवसाययितुमित्यन्वयेन यथाश्रुतग्रन्थेन प्रतीयमानं तदाऽऽह तस्या इति । अनुमितेरित्यर्थः ।
सामान्यविषयाया = व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वस्य, अनुपपत्तेरसिद्धेः = तादृशवैशि-
ष्ट्यावगाहित्वं विनाऽनुपपद्यमानत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । प्रतीत्यपर्यवसानतया प्रसिद्धैवाऽनुपपत्तिरेतया
वाचा निरूप्यत इति द्रष्टव्यम् । व्याप्तिवत्सम्भवादिति । वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिव्याप्त्यादिज्ञान-
वदनुमितेरपि तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावेऽपि व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वसम्भवादित्यर्थः ।
अनुपपत्तित्वे इति । अनियमानोपपत्तिर्यस्य तथात्वे व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वस्य
तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वं विनाऽनुपपन्नत्वे इत्यर्थः । व्याप्त्यनुप्रवेशादिति । व्याप्त्यादिज्ञानेऽपि
तादृशवैशिष्ट्यविषयकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु धर्मिविशेषे साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिता-
शालिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताकान्यतासमानाधिकरणाया व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्याव-
गाहिताया तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वं विनानुपपन्नत्वोक्तौ नायं प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तादृश-
व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसाध्यावगाहित्वतादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वयोरेकतरोपपादकभावः क्षणभेदेन
वा, एकक्षणावच्छेदेन वेति विकल्प्य प्रथमे आह अधिकविषयाकाङ्क्षित्वे इति ।
व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहित्वस्य प्रथमक्षणावच्छेदेन स्वासमानाधिकरणाया अपि तादृ-
शवैशिष्ट्यावगाहिताया द्वितीयक्षणे आक्षेपकत्वे इत्यर्थः । विरम्येति । अनुमितेरित्यादिः ।

कस्यानङ्गीकारात्, तयोश्च ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् ।

प्रतीति व्याप्तित्वेन सामान्यतोऽव्यापकावगाहनप्रवृत्तां विशेषमादाय परं पर्यव-

---

ङ्गात्, अन्यथा तेनासिद्धेरुद्भावनीयत्वात् । नैयायिकादिना तु "उभयसिद्धस्य हेतुत्व नाद्दृष्टयोरपि-द्यते । अन्येष्वपि स्वासिद्धेन साधनेन साध्यं यत" इतिन्यायेन परं प्रति विषयत्वस्य हेतुतया प्रयो-ग इत्यभिप्रायेण नैयायिकादिमते इत्यनुक्त्वा नैयायिकादीन् प्रतीत्युक्तम् । विषयविषयिभावस्य = निरूपकतया विषयिनिष्ठस्य स्वरूपेण च विषयनिष्ठस्य विषयत्वस्य । अनङ्गीकारादिति । तदुक्तमुद-यनाचार्यैर्बौद्धाधिकारे 'एतस्मादेव विषयविषयिभावं, स च प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूप स्वभावविशेष" इति । प्रकाशस्य = ज्ञानस्य, इच्छादौ सविषयकत्वव्यवहारस्तु याचितमण्डनन्यायेनेति भाव । सत = वर्तमानस्य । एतेन विषयताया ज्ञानसमकालिकत्वमेवेति सूचितम् । तदीयतामात्ररूपः = घटादिविषयसम्बन्धरूप. स्वभावविशेषः = स्वरूपविशेष इति तदर्थः । अत्र क्लृप्तेनैवोपपत्तावतिरिक्तपदार्थ-ताया गौरवभीरुताया विषयताया विषयस्वरूपत्वं वा ज्ञानस्वरूपत्वं वेत्यत्र विनिगमनाविरहमाकलय्यो-भयात्मकत्वं मूलेऽभिहितम्, विषयस्वरूपत्वे आधाराधेयभावस्येव ज्ञानस्वरूपत्वे निरूप्यनिरूपकभाव स्यानुपपत्तिरिति साम्यमेव । विषयस्वरूपत्वे 'इदानीं नष्टो घटो ज्ञात' इति वर्तमानकालावच्छिन्नतया विषयताभानानुपपत्तिरिति किं वा घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाः पटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितायाश्च घटनिष्ठविषयताया ऐक्येन प्रमाया अपि भ्रमत्वापत्तिरिति तु ज्ञानस्वरूपत्वे घटपटावितिसमूहालम्बनस्य घटावृत्तिपटत्वावच्छिन्नघटनिष्ठविषयताशालितया भ्रमत्वापत्तिरित्यनेन सममेवेतिभाव । वस्तुतस्तु विषयताया अतिरिक्तत्वेऽपि तस्या स्वाश्रयस्वरूपमेव सम्बन्धोऽभ्युपगन्तव्योऽन्यथानवस्थानात्, नचेष्टापत्ति, सम्बन्धितोपरिताया कदापि सम्बन्धधाराया अपर्यवसानापत्तेः । स्वरूपमेव सम्बन्ध इत्यस्य च विषयवि-षयिणी ज्ञानेव सम्बन्धः कश्चिदित्यर्थ, तथा च घटनिरूपितसम्बन्धिता विषयताविषया घटावच्छिन्नेति न युक्तमुक्तं स्यात्, न च घटस्य सम्बन्धत्वेन स्वनिरूपितसम्बन्धितावच्छेदकत्व स्यादिति वाच्यम्, घटस्य सम्बन्धिनोऽनुपयोगित्वात्तदुभयोन सम्बन्धत्वस्य तत्र बाधात् । एवञ्च प्रमेयत्वादिहेतुकस्थले सम्बन्धावच्छिन्न-पक्षसम्बन्धिताप्रसिद्धयाऽव्याप्तिः, अत एव पक्षानुयोगिको हेतुतावच्छेदकसम्बन्ध एव पक्षधर्मतेत्यपि न युक्तम्, तत्स्थले हेतुतावच्छेदकसम्बन्धस्यैवाप्रसिद्धेः । तदिदमभिप्रेत्याह तयोरिति । घटादिविषय-ज्ञानयोरित्यर्थः । ज्ञेयाश्रितत्वायोगात् = हेतुतावच्छेदकसंसर्गावच्छिन्नघटादिपक्षनिरूपितसम्बन्धिताया असम्भवात् । न चैवं कथितसम्बन्धानवच्छिन्ना पक्षसम्बन्धिता, किन्तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ना पक्षधर्मतास्तु, अननुगमस्यादोषत्वादिति वाच्यम्, सम्बन्धिताऽपि सम्बन्धानवच्छिन्नेति हि दिक् चेत ।

प्रतीति व्याप्तित्वेनेति । व्याप्तित्वेन = व्याप्तिग्रहस्य व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयकत्वेन प्रयुक्तं सत् सामान्यतः = व्यापकतावच्छेदकरूपेण व्यापकावगाहनं = साध्यविषयीकरणं तत्र प्रवृत्तां = तदनुकूलव्यापारसमवधानकालीनप्रागभावप्रतियोगिनीं प्रतीतिं = अनुमितिं विशेषमादाय परं = विशेषमा-दायैव पर्यवसापयितु = पर्वतादिविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नविषयकत्वेनोत्पादयितुं व्याप्त्य-विष्टं सामर्थ्यं सा = पक्षधर्मता । अत्रानुमितिनिष्ठव्यापकतानवच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रकारताकतानुकूलो व्याप्तिनिष्ठः सामर्थ्यविशेष पक्षधर्मताऽपि न तत्त्वविचक्षणम्, पक्षतोपस्थितस्तत्वेनादिवृत्तिव्याप्याहि-परामर्शबलात् व्यापकतावच्छेदकत्वेनैव साध्यावगाहिन्या पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेरुत्पत्ते, पक्षता-वच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकतानवच्छेदकेन पक्षतावच्छेदकव्यापकसाध्यप्रतियोगिकसंसर्गेण

मायितुं व्याप्यस्य सामर्थ्यं सेति चेन्न, तस्याः सामान्यविषयाया अनुपपत्तेरसिद्धेः, व्याप्तिग्रहसम्भवात्, अनुपपत्तित्वे व्याप्त्यनुप्रवेशात्, अधिकविषयाकाङ्क्षत्वे विरम्य

साध्यभानेन तत्र हेतौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तितावगाहिपरामर्शस्यैव प्रतिबन्धिकायाः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेरभावस्यापि पक्षतात्मनोऽनुकूलत्वेन पक्षताविशिष्टधर्मिवृत्तितायाः अप्यनुकूलत्वस्य तत्त्ववचनत्वेऽपि तस्यासार्वत्रिकत्वेनाव्याप्तेर्दुर्वारत्वात्, लाघवज्ञानादेरेवानुमितौ व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहितायां प्रयोजकत्वात्, तस्य च क्वचित्पक्षधर्मताबलशब्देन व्यवहारदर्शनेऽपि सर्वत्रानुमितावनपेक्षणीयत्वात्, अनुमितिसामान्येऽपेक्षणीयाया एव पक्षधर्मताया निरूप्यमाणत्वात्, तस्य सहकारित्वेन व्याप्त्यानिष्टत्वेन च तत्सामान्यस्यासम्भवाच्च । नापि तदीयसाध्ये तदीयाधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकत्वं तदीयपक्षधर्मतात्वम्, तदीयसाध्य इत्यस्य तल्लिङ्गकपरामर्शजन्यानुमितिनिरूपितविधेयताश्रय इत्यर्थकत्वेन परामर्शत्वस्य व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतावगाहित्वघटिततयाऽऽत्माश्रयापत्तेः । न च तत्तदयन्तस्थाने तदीयव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्न इति अव्याप्यस्यापि पक्षधर्मतायाः सङ्ग्राहकत्वे तु तदीयव्यापकतावच्छेदकत्वेनाभिमतेन धर्मेणावच्छिन्नेति वक्तव्यमिति वाच्यम्, धूमज्ञानाधीनायां पर्वतो वह्निमानित्यादिशाब्दादिप्रमितौ पर्वतवैशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकेऽतिप्रसङ्गात् । किन्तु तदीयव्याप्यत्वावगाहिज्ञानकरणकज्ञानीयविधेयतावति तदीयाधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकत्वं तदीयपक्षधर्मतात्वम्, पक्षतायाश्चात्रोपलक्षणत्वम्, तदुपलक्षितपर्वतादिवृत्तित्वस्यैव तादृशवैशिष्ट्यावगाहिताप्रयोजकत्वात्, पक्षतां विना तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनो ज्ञानस्यानुत्पत्तिमात्रेण तु तस्यास्तादृशावगाहितायां न प्रयोजकत्वं मानाभावात्, अन्यथा व्याप्तिज्ञानादिकं विनाऽपि तादृशज्ञानस्यानुत्पत्त्याऽतिप्रसङ्गात्, कस्यचित्प्रयोजकत्वं हि प्रतीतिसाक्षिकं क्वचिदेव, तादृशवैशिष्ट्यविषयिताप्रयोजकविषयितानिरूपकत्वविवक्षायां तु न पक्षतासाधारण्यशङ्कापि, पक्षतायाः परामर्शाविषयत्वादिति भावः । अत्रानुमिते लिङ्गाधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव स्वविधेयतावति कुतः, वह्निमानित्येव वा महानसादिको वह्निमानित्येव वा न कुतस्तदाकार इति कथं पक्षधर्मतोपासनेति विमर्शे यदि व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नविषयकत्वस्य तादृशवैशिष्ट्यावगाहितां विनाऽनुपपद्यमानत्वमेवोत्तरं पर्यवसाययितुमिष्यते तेन यथाश्रुतग्रन्थेन प्रतीयमानं तत्राऽऽह तस्या इति । अनुमितेरित्यर्थः । सामान्यविषयायाः = व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वस्य, अनुपपत्तेरसिद्धेः = तादृशवैशिष्ट्यावगाहितां विनाऽनुपपद्यमानत्वस्याप्रामाणिकत्वात् । प्रतीत्यपर्यवसानतया प्रसिद्धैवाऽनुपपत्तिरेतया बाधा निरस्यत इति द्रष्टव्यम् । व्याप्तिग्रहसम्भवादिति । वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिव्याप्त्यादिज्ञानवदनुमितेरपि तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावेऽपि व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वसम्भवादित्यर्थः । अनुपपत्तित्वे इति । अविद्यमानोपपत्तिर्यस्य तथात्वे व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वस्य तादृशवैशिष्ट्यावगाहितां विनाऽनुपपन्नत्वे त्वित्यर्थः । व्याप्त्यनुप्रवेशादिति । व्याप्त्यादिज्ञानेऽपि तादृशवैशिष्ट्यविषयकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु धर्मिविशेषे साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहितावच्छिन्ननिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताकजन्यतासमानाधिकरणायाः व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहितायास्तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वं विनानुपपत्तावपि नायं प्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तादृशव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसाध्यावगाहित्वतादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वयोरुपपाद्योपपादकभावः क्षणभेदेन वा, एकक्षणावच्छेदेन वेति विकल्प्य प्रथमे आह अधिकविषयाकाङ्क्षत्वे इति । व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहित्वस्य प्रथमक्षणावच्छेदेन स्वासमानाधिकरणाया अपि तादृशवैशिष्ट्यावगाहितायाः द्वितीयक्षणे आक्षेपकत्वे इत्यर्थः । विरम्येति । अनुमितेरित्यादिः ।

व्यापारापत्तेः, मानान्तरत्वापत्तेर्वा, विशेषविषयायाश्चानुपपत्तिरत्नेऽतिप्रसङ्गात् । पक्षधर्मतया च यदि साध्यव्यक्तिभेदः सिद्ध्येत्तदाऽनुमाय तां प्रत्यक्षेण पश्यन् [पुंशब्दात्पुरुषमनुमाय प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शने] तद्विशेषासंशयी स्यात् । प्राग्विशेषादर्शनात्तथा स्यादिति चेन्न, पश्चात्तद्दर्शित्वान्न संशयीतेति । इति पक्षधर्मताखण्डनम् ।

पत्तेरिति । नचैवं क्षणद्वयावस्थायिज्ञानवादिनामिष्टा, यदाहुः—"तस्माज्जन्मैव बुद्धेर्विषये व्यापार इष्यत" इति भट्टपादाः । किञ्चिद्विषयिकैव हि धीरुत्पद्यते, नतूत्पन्न पुनर्विषयान्तरं गोचरयति नियामकाभावात्, लिङ्गिविषयत्वस्य त्वगाहित्वापत्तेश्चेति भावः । अत्र कल्पे उपपाद्योपपादकभावासम्भवः, अन्यथा प्रथममेव व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहित्वस्यासम्भवात्, ततः प्रागेव तादृशवैशिष्ट्यावगाहितापत्तेश्चेति ध्येयम् । अथैतदापत्तिभिया व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाहिज्ञानानन्तरमेव तादृशवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं स्वीकार्यमिति चेदेवं सति व्यधिकरणत्वात् व्याप्यव्यापकभावोऽपि, उपपाद्योपपादकभावस्तु भागे... इति स्फुटत्वादुपेक्ष्य दोषान्तरमाह मानान्तरत्वापत्तेरिति । व्यापकतावच्छेदकरूपेण साध्यावगाह्यनुमितेरित्यादिः । तादृशवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानजनने तस्याः कल्पप्रयोजनाभावाऽसम्भवात्, स्वयं तस्या अनुपपत्तिज्ञानात्मकत्वादिति भावः । अनुपपत्तिज्ञानजन्यत्वात्तादृशवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यार्थापत्तित्वापत्तेरित्यर्थ इति केचित् । एकक्षणावच्छेदेन तयोरुपपाद्योपपादकभावः, अनुभूयते हि पर्वतवह्निवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितिः, अतएव तदुत्तरं पर्वते वह्न्युपादित्सोः प्रवृत्तिः, तथा च परामर्शे धूमे पर्वतवृत्तित्वविषयकत्वस्यैवानुमितौ तादृशवैशिष्ट्यविषयकत्वप्रयोजकतेति नोक्तलक्षणे कश्चिद्दोष इति द्वितीयमाशङ्क्य, एवं सति धर्मिविशेषे साध्यव्याप्यहेतुवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छिन्नजनकताजन्यतासमानाधिकरणव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसाध्यविषयकत्वस्य साध्ये हेत्वधिकरणविशेषवैशिष्ट्यावगाहित्वं विनाऽनुपपन्नतयाऽनुमितेस्तादृशवैशिष्ट्यावगाहित्वावश्यकत्वे तत्प्रयोजकत्वं पक्षतोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वविषयकत्वे सम्पन्न इति ते मतं न युक्तम्, उपपाद्यत्वेन ज्ञाते उपपादकत्वेन चाज्ञाते हि धर्मिण्युपपादकमर्थापत्त्या साध्यते, अत्र तु पर्वतो वह्निमानित्येव मनेऽनुमाने उपपाद्यावगाहिना ग्रहेणोपपादकस्यापि विषयीकरणीयत्वादर्थापत्तिनिमित्तकत्वस्यानुपपन्नत्वग्रहस्यानवसर एव, अन्यथोपपादकस्य पुनरप्याक्षेपप्रसङ्गादित्याह विशेषविषयायाश्चेति । साध्ये हेत्वधिकरणविशेषवैशिष्ट्यविषयिकाया इत्यर्थः । अनुपपत्तिश्चेति । अनुपपन्नत्वे इत्यर्थोऽस्मद्गुर्वादिना अध्याहृतम् । तादृशवैशिष्ट्यविषयित्वं विनोक्तसाध्यविषयकत्वस्यानुपपत्तिज्ञानजन्यत्व इति पाठः । अतिप्रसङ्गात् = तादृशवैशिष्ट्यविषयकत्वविषयकमितिधारामसङ्गात्, पीनत्वादिना रात्रिभोजनं सकृदेव आक्षिप्यते, तावतैवानुपपत्तिज्ञानशान्तेरिति भावः । नन्वस्तु कथञ्चिदेवमुक्तमस्य त्याज्यत्वादेव, अनुमितेर्धर्मिविशेषविषयसाध्यविषयकत्वस्यानुभवेन परिच्छेदे तु तत्प्रयोजकत्वं लिङ्गे परामर्शीयधर्मिविशेषवृत्तित्वविषयिताया मैवेत्यत्र न कश्चिद्दोष इत्यत आह पक्षधर्मतयेति । भेदः = विशेषः । तां = साध्यव्यक्तिम् । प्रत्यक्षेण = चक्षुषा । पश्यन् = जानन् । तद्विशेषासंशयी स्यादित्यन्वयः । का व्यक्तिरनुमितेति संशयवान्न स्यादित्यर्थः । 'पुंशब्दात्पुरुषमनुमाय प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शने' इति पाठस्तु

अपरोक्षसंशयं न परोक्षनिश्चयो निवर्तयितुं क्षम इति भावेन प्राग्विशेषादर्शनादिति ग्रन्थेनापरोक्षनिश्चयाभावमभिधाय पश्चादित्यादिना प्रत्यक्षेण पुरुषद्वयदर्शनदशायामपरोक्षविशेषदर्शनसत्त्वेन तादृशसंशयो न स्यादित्यभिहितमिति व्याख्यानं तु नादृतम्, तादृशसन्देहसद्भावेनानुमितेरिव प्रत्यक्षस्यापि सन्दिह्यमानविशेषाविषयकत्वस्य वक्तव्यत्वेन 'तद्दर्शिता' दिति ग्रन्थासङ्गतेः। इदन्तु बोध्यम्। 'पक्षधर्मतश्चे'त्यादिग्रन्थ आपाततः एव, अनुमितेः साध्ये धर्मिविशेषवैशिष्ट्यावगाहितायां लिङ्गे धर्मिविशेषवैशिष्ट्यविषयितायाः परामर्शीयायाः प्रयोजकत्वं पराभिमतं न तु साध्यीयविशेषान्तरावगाहितायामपि, यत्र त्वितरविशेषबाधस्य लाघवज्ञानस्य वा सहकाराद्विशेषान्तरावगाहित्वमनुमायाः, तत्र विशेषान्तरे संशयो न भवत्येव, अत एव क्षित्यादिकर्त्रैको वाऽनेको वेति सन्देहस्तदनुमितेरनन्तरं नानुभूयते तस्यास्तदेकत्वस्यापि परिच्छेदकत्वात्, प्रकृते चानुमितेर्लाघवज्ञानाद्यभावेन देशविशेषे पुरुषमात्रावगाहित्वं, तत्र च भात्येव संशय इति। तस्मादुक्तपक्षधर्मतालक्षणे प्रत्यक्षखण्डनेऽनुमितौ व्याप्तिज्ञानकरणकत्वानुपपत्तेः प्रदर्शितत्वेनासम्भवः, प्रयोजकत्वस्य प्रतीतिसाक्षिकतया निरूपणे प्रतीतिविषययोः परस्परायत्तनिरूपणकतयाऽन्योन्याश्रयः, तादृशवैशिष्ट्यविषयिताशालिज्ञानजनकज्ञानविषयत्वविवक्षायां तु व्याप्यपादावतिप्रसङ्ग, व्याप्यपादेर्दुर्निरूपत्वञ्चेत्यादिकमेव दूषणं द्रष्टव्यमिति शिवम्। इति खण्डनधारायां पक्षधर्मताखण्डनम्।

समाप्तमिदमनुमानखण्डनप्रकरणम्।

उपमानखण्डनप्रकरणम् ।

उपमानमपि किमुच्यते ? सादृश्यज्ञानमुपमानमित्येके । तन्न, स्मृतावपि प्रसङ्गात्। अनुभव इत्यभिधाने च सदृशाविमाविति इन्द्रियजेऽपि प्रसङ्गात्, सोऽपि गवयो गवा सदृशो गवयत्वाद्गवयान्तरवदित्यनुमानस्यापि तथात्वापत्तेः । एवमाप्तोक्तिजेऽपि । किञ्चोपमितिलक्षणमिदमुपमितिकरणलक्षणं वा स्यात् । नाद्यः, सादृश्यस्योपमेयतापत्तेः,

---

किमिति । उपमानपदस्य करणपरत्वे फलपरत्वे वा प्रत्यक्षस्येव गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यस्थगवयादिपदानां गोपदं गोत्वविशिष्टवाचकं शक्तिविशिष्टविषयकशक्तिभ्रमाजन्यलक्षणाग्रहाजन्यशाब्दबोधजनकत्वादिति रीत्या शक्तिग्राहकतया गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादितिरीत्या सामान्यतः सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वबोधकतया चानुमानस्याप्युपमानोपजीव्यतया तयोर्निरासं वक्ष्यरीत्या विचारासहिष्णुतामालोच्य सावसराक्षेपगर्भं पृच्छति । सादृश्यज्ञानमित्यादि । सादृश्यस्यातिरिक्तानतिरिक्ततायां भट्टप्रभाकरयोर्विवादेऽपि गवि गवयसादृश्यज्ञानं फलं गवये गोसादृश्यज्ञानं च करणमित्युपमानपदस्य करणपरत्वे भावपरत्वे वा नयो समानमेव । यद्यपि श्रुतातिदेशवाक्यस्यारण्ये गवये गोसादृश्यदर्शनमुपमितिकरणं गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारो गवयो गवयपदवाच्य इतिमिति. फलमिति तार्किकमतसाधारण्यमप्येतद्ग्रन्थस्य सम्भवति तथाप्युपमानपदस्य करणपरत्वे एव, यथात्र तस्य करणपरत्वमेवेति विवेचनम्, 'किञ्चोपमितिलक्षणमिदमुपमितिकरणलक्षणं वे'त्यग्रिमग्रन्थविरोधात् । नहि तार्किकं प्रति तादृशविकल्पः सम्भावनारोही । न चोपमितितत्करणयोः सादृश्यज्ञानात्मकतानिर्णये मीमांसकं प्रत्यपि तादृशविकल्पासम्भव इति वाच्यम्, वक्ष्यमाणदिशा तादृशविकल्पसम्भवात् । स्मृतौ = सादृश्यस्मृतौ । सा हि नोपमितिः, अनुभवस्यैव तथात्वात्, नाप्युपमितिकरणम्, प्रत्यक्षस्यैव तत्त्वात् । अनुभव इत्यभिधाने = ज्ञानपदेनानुभवत्वविवक्षणे । इमाविति = गोगवययोरुभयस्यापि प्रत्यक्षत्वं स्फोरितम्, तथा चातिव्याप्तिः फलकरणोभयलक्षणसाधारण्येन । असन्निकृष्टविशेष्यकसादृश्यप्रकारकानुभवत्वं तु न वक्तुं शक्यम्, करणपक्षेऽसम्भवापत्तेः, फलपक्षेऽपि विशेष्यस्य कथञ्चित्सन्निकृष्टत्वसम्भवेनाव्याप्तेश्च, यथा चक्षुःसंयोगविरहेऽपि [illegible] न निस्तारस्तथा वक्ष्यते । प्रत्यक्षान्यानुभवत्वविवक्षायामपि करणपक्षेऽसम्भवोऽस्त्येव, अतिव्याप्तिं त्वाह सोऽपीति । स इत्येव नियमितम् । इत्यनुमानस्य = इतिवाक्याकारलिङ्गपरामर्शोत्थसानुमितेः । तथात्वेति । उपमानत्वेत्यर्थः । अनुमितिनिष्ठादेव नोपमितित्वम्, उपमितत्वजनकत्वाद्य न तत्करणत्वम्, सादृश्यानुमितिविषयसदृगवयसदृशी गौरितिज्ञानस्य सम्भवेऽपि

सदृशे चोपमेयव्यवहारोऽस्ति चन्द्रोपमेयं मुखमित्यादि । सदृशमितिः सेति चेन्न, अज्ञातादिकरणासम्भवे तदुदाहरणासिद्धेः । नापि द्वितीयः, सादृश्यज्ञानस्य सर्वस्यासम्भवत्प्रमाणान्तरव्यापारफलजनकताया दर्शयितुमशक्यत्वात् । न च सादृश्यमेकमनुगतमस्ति, मुखसादृश्यस्य हस्तसादृश्यस्य च भेदेनैवोपलम्भात् । न च सादृश्यरूपत्वमनुगतं

तावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशालिज्ञानमुपमानमिति वा विवक्षितमित्यर्थः । परामर्शादिनिरूपिता सादृश्यविषयकानुमित्यादिनिष्ठा कार्यताऽनुमितित्वादिनाप्यवच्छिन्ना, तत्र न सादृश्यविषयकत्वनियतम्, व्यभिचारवारणाय तत्तल्लिङ्गकपरामर्शस्य अन्यतावच्छेदककोटावनुप्रवेशनियतया पक्षसाध्यविषयतापारदृष्टत्वभावस्य निष्फलत्वादिति । उपमेयतापत्तेरिति । उपमेयपदोल्लेखितव्यवहारविषयतापत्तेरित्यर्थः । एतेनोपमितिविषयत्वापादने इष्टापत्तिः तद्विशेष्यत्वापादने चापादकाभावेनासम्भव इति निरस्तम् । उक्तोपमित्यात्मकज्ञानस्यांशविशेषे तादृशव्यवहारप्रयोजकत्वस्याविवक्षायामिदम् । तादृशविवक्षाभिप्रायेण व्याचष्टे सदृशमितिरिति । सा = उपमितिः । सादृश्यानुयोगिविषयत्वावच्छेदेन तादृशोपमितेस्तद्व्यवहारजनकत्वमिति भावः । अज्ञातादीति । यादृशज्ञाने ऽज्ञातादीनां तदानीमेव प्रति फलकरणभावानां नास्ति सम्भवः, तादृशज्ञानमेवोपमित्युदाहरणं वाच्यम्, परन्तु सर्वत्राज्ञातान्यतमस्यैव सम्भवात् तादृशज्ञानं नास्त्युदाहर्तुमिति नोपमितिः फलप्रमातिरेकिणीत्यर्थः । व्यक्तीभविष्यतीदमनुपदम् । स दृश्यज्ञानस्येति । उपमितिकरणत्वेनाभिमतस्येति शेषः । असम्भवत् प्रमाणान्तरस्य फलस्य व्यापारो यत्र, एवम्भूतं यत्फलं तज्जनकताया इत्यर्थः । अशक्यत्वादिति । तथा च फलेनैव निर्वाहे ऽफलकल्पनायां गौरवम् । अत्रेदमाकूतम्—मीमांसका हि—परोक्षगोविशेष्यकं गवयसादृश्यज्ञानं न प्रत्यक्षम्, असन्निकृष्टविशेष्यकत्वात्, उपनीतस्य च विशेषणतयैव भानात् । नाप्यनुमितिः, गवयगवयोरननुगतत्वेन सामान्यव्याप्तेरप्रामाणिकत्वेन यो यद्गतसादृश्यप्रतियोगी स तत्प्रतियोगिकसादृश्यानुयोगीत्याप्यस्य तद्ग्रहासम्भवात्, व्याप्तिग्रहात्प्रागपि गवये गोसादृश्यज्ञानाद्गवि गवयसादृश्यज्ञानोदयाच्च । अत एव यो गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगी स गवयप्रतियोगिकसादृश्यानुयोगीति विशेषव्याप्त्यादि न निस्तारः । अत एव नार्थापत्तिरपि, गवयनिष्ठगोसादृश्योपपादकस्य गोनिष्ठगवयसादृश्यस्य प्रागग्रहात्, एवञ्च शब्दस्याप्यनवतारदशायां सा गौरेतद्गवयसादृश्यवतीति धीरुपमितिरेव, तत्करणमुपमानमिति वदन्ति । किन्तु क्षणिकविज्ञानस्य दुरधिगमत्वेन व्याप्तिग्रहं विनैव गवि गवयसादृश्याधिगमस्य तात्पर्यकनिर्णायकत्वेन गवये गोप्रतियोगिकसादृश्यग्रहे च गवयनिष्ठसादृश्यप्रतियोगित्वस्य गवि भानेन तदिन्द्रियासन्निकृष्टगोविशेष्यकगवयसादृश्यानुमितौ न किञ्चिद्बाधकम्, गवयान्तरे व्याप्तिग्रहसम्भवात्, तस्यानुपस्थितिदशायामपि वक्ष्यमाणरीत्याऽर्थापत्तेर्व्यतिरेकिणो वाऽत्र सम्भवद्युक्तिकत्वादिति । दोषान्तरमाह नचेति । भेदेनैवेति । सन्निकर्षे सति तद्गतभूयोधर्मवत्त्वरूपसादृश्यस्य तत्तद्धर्मभेदेन भिन्नत्वात्, सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थतामतेऽप्यनुभवानुसारेण प्रत्याश्रयं भिन्नस्यैव तस्योपगमात्, तथाविधसादृश्यस्य ग्रहणे विशेषोऽपरसादृश्योपमितिकरणत्वासिद्धिरिति भावः । अननुगतेऽप्यनुगमे तु सदसद्वैलक्षण्यमहानुपपत्तिरिति द्रष्टव्यम् । ननु सादृश्यत्वस्यानुगमादेव तेन रूपेण सादृश्यानामप्यनुगम इति नोक्तदोष इत्याशङ्क्य निराकरोति नचेति । सादृश्यरूपत्वं = सादृश्यत्वं । तेष्विति = भिन्नेष्वपि सादृश्येषु । सादृश्यत्वस्यैव सादृश्यस्याप्यनेकनिरूप्यत्वेन सादृश्यप्रतियोगिकं सादृश्यानुयोगिकं सादृश्यमनेकनिरूप्यं वाच्यम्, तत्र च सादृश्यत्वमस्ति न वा, आद्ये त्वव्यवस्थाऽऽप्रसङ्गः, सादृश्यत्वस्यैकत्वेन तदनुगमेन स्वस्मिन्नवृत्तित्वात्, द्वितीये तु सादृश्यत्वस्याव्यापकत्वेनानेकनिरूप्यं सादृश्यत्वं न स्यात्, सादृश्यान्तरस्य तत्राप्यनुगमे तु नानुगमसम्भव इति तदवस्थ

तेष्वपीत्यदोषः; तथापि सादृश्येन सह सादृश्येऽनेकस्थत्वादौ सादृश्यरूपत्वाश्रिते सादृश्यरूपत्वस्याश्रयणाभ्युपगमे परस्पराश्रयभावोऽनभ्युपगमे चाननुगमः। तयोः सादृश्यानभ्युपगमे वाऽन्यत्रापि तथात्वापत्तिः। किञ्च वैधर्म्यप्रतिपत्तेरपि प्रमाणान्तरत्वमेवं स्यादविशेषात्, एवमेवाभ्युपगमे च परिगणितप्रमाणाधिक्यप्रसङ्गो वा सादृश्यबुद्धेरपि वा परिगणितेष्वेवान्तर्भावः स्यादिति।

अप्रतीयमानस्य प्रतीयमानेन सह सादृश्यप्रमितिरुपमानमित्यपि न, आप्तवाक्या

उक्तदोष इति भाव। अनेकस्थत्वादावित्यादिना वृत्तिमत्त्वादिकं ग्राह्यम्। नन्वन्योन्याश्रयभियैव सादृश्यसादृश्यत्वयोरनेकस्थत्वेऽपि तत्र सादृश्यत्वं नाभ्युपेयमित्यत आह तयोरिति। सादृश्यसादृश्यत्वयोरित्यर्थः। अन्यत्र = मुखचन्द्रादौ तथात्वापत्ते = सादृश्यानभ्युपगमापत्ते, अनुभवापलापसाम्यात् यत्किञ्चिद्दोषभयेन चानुभवस्यापलपितुमयुक्तत्वात्, अतएव घटाभावादौ घटाभावाद्यभ्युपगमोऽपि साधु सङ्गच्छते। नचैवमन्योन्याश्रय स्वीक्रियतामिति वाच्यम्, स्वीक्रियतां को वारयति, तस्यादोषता तु परिहर्तुमशक्यतामात्रेण न सम्भवदुक्तिका, अतिप्रसङ्गात्, अभ्युपेत्यवादेन स्यादु किञ्चेति। वैधर्म्यप्रतिपत्तेरिति प्रमाणभूताया इति शेषः। प्रमाणान्तरत्वं = क्लृप्तप्रमाणभिन्नत्वं। एवञ्च न सिद्धसिद्धिर्व्याघात। एवं = साधर्म्यप्रतिपत्ते प्रमाणभूतायाः क्लृप्तप्रमाणभिन्नत्वस्वीकारे। अविशेषात् = विनिगमकाभावात्, असन्निकृष्टविशेष्यकत्वादिना प्रत्यक्षाद्यनन्तर्भावस्य समत्वात्। एवञ्च विमता वैधर्म्यप्रतिपत्तिर्न प्रत्यक्षमसन्निकृष्टविशेष्यकत्वात्, सा गौ गवयसदृशीतिप्रतिपत्तिवदित्यादिरीत्याऽत्र प्रयोगवस्थातव्यम्। अयम्भाव —उष्ट्रमिपनि हि धीरेण करभे गोविसदृशताज्ञानानन्तरं 'करभविसदृशो गौ रिति' ज्ञानकरणमपि क्लृप्तप्रमाणानन्तर्भूतं कुतो न? नच गवि करभविधर्मता करभवृत्तिधर्माभाववत्वं तच्चानुपलब्धिगम्यमिति वाच्यम्, करभावृत्तिधर्मवत्वस्य वैधर्म्यत्वेन प्रतीतिदशायां प्रमाणान्तरत्वस्यापर्यनुयोज्यत्वात्। अथ करभे गोवैधर्म्यं गवि करभवैधर्म्यं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिगम्यं तत्, तदा तेन सार्द्धमेतस्सादृश्यस्थानेन सार्द्धं तत्सादृश्य विनाऽनुपपत्तिरेवेति साम्यमेव, तदाहु —"साधर्म्यमिव वैधर्म्यमानमेव प्रसज्यते। अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेदत्रापि न कि"मिति। यत्तु कैश्चिदुक्तम्—तत्प्रतियोगिकपदार्थप्रकारकज्ञानजन्यं तद्विशेष्यकं मत्तादृशज्ञानविशेष्यप्रतियोगिकपदार्थप्रकारकं ज्ञानमुपमिति, गोसदृशो गवय, गोविधर्मा करभ इत्यादिना गोप्रतियोगिकसाधर्म्यवैधर्म्यप्रकारकज्ञानेन जन्यं गोविशेष्यकं तादृशज्ञानविशेष्यीभूतगवयकरभप्रतियोगिकसाधर्म्यवैधर्म्यप्रकारकं ज्ञानं गवयसदृशो गौ, करभविसदृशो गौरित्यादि, तथा चैवमुभयोरेवोपमानान्तर्भाव इति न क्लृप्ताधिक्यमिति, तदसत्, गवयेन गामुपमिनोमीति धीवत् करभेन गामुपमिनोमीतिधियोऽभावेन तथोक्तेरसम्भवादिति। एवमेवाभ्युपगमे चेति। वैधर्म्यप्रतिपत्तेः प्रमाणान्तरत्वस्य क्लृप्तप्रमाणान्तर्भावस्य चाऽभ्युपगमे चेत्यर्थः। तेन 'सादृश्यबुद्धेरपि वेत्यादिग्रन्थस्य नासङ्गतिः'।

"न्यायभाष्योक्तं "उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयती"ति लक्षणमर्थत आशङ्कते अप्रतीयमानस्येति। अप्रत्यक्षस्येत्यर्थः। सर्वथैवाप्रतीतौ तत्र सादृश्यप्रतीत्यनुपपत्तेः, प्रत्यक्षेण प्रतीतौ चोपमानानवसरात्वे। सादृश्यान्वयप्रतियोगित्वं पञ्चम्यर्थः। प्रतीयमानेन = प्रत्यक्षेण, सादृश्यप्रतियोगिना प्रत्यक्षतायामेवोपमितेरनुभवादित्युक्तम्। उपमानं = उपमिति। एवञ्च सानुदर्शनकालीनप्रत्यक्षाविषयानुयोगिकानुपमीयमानकालीनप्रत्यक्षविषयप्रतियोगिकसादृश्यप्रमितिरुपमानमित्यर्थः। तेन पुरावगतीयप्रत्यक्षविषयत्वमादाय न दोषः।

द्यपि तथाप्रमितेः । यत्र तद्व्यापारो नास्तीति चेन्न, स चायश्चाग्निमाविति वत् सचायश्च सदृशाविति पूर्वप्रतीतस्य प्रतीयमानेन सहैवेन्द्रियकसादृश्यप्रतीतावपि प्रसङ्गात् । इन्द्रियासम्पृक्तस्येति चेन्न, प्रत्यक्षतो गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य साऽपि च गौर्गवयेन सदृशी गोत्वादियमिवेत्यनुमितावपि प्रसङ्गात् । अलिङ्गजापीति चेत्, नन्वेवं प्रत्यक्षानुमानशब्दानुत्थत्वे सतीत्युक्तं स्यात्, तथा च विशेषणमेव समर्थमित्यप्रतीयमानस्येत्यादि व्यर्थम् । नोपादेयमेव पदान्तरमिति चेन्न, अर्थापत्तेरवश्यम्भावात्, तेन सार्द्धमेतत्सा-

---

तत्करणञ्चोपमानमिति शेषः । यथेति । सादृश्यप्रतियोगिनि प्रत्यक्षवत्स्वाश्रयमिदं द्रष्टव्यम् । सादृश्यप्रमितौ शब्दाजन्यत्वविशेषणे शाब्दसादृश्यप्रमितौ नातिव्याप्तिरित्याह यथेति । तद्व्यापार = शब्दव्यापारः । नास्तीति । सा सादृश्यप्रमितिरप्रमितिरित्यनुषङ्गः । एवं परतोऽपि । ऐन्द्रियकेति । उपमितौ विशेष्यस्य सत्ताविशिष्टस्येन्द्रियासन्निकृष्टत्वेऽपि नासङ्गतिः, इदन्ताविशिष्टस्य तु सन्निकृष्टत्वात्, यावद्विशेष्यसन्निकर्षस्य चानपेक्षणीयत्वात् । अन्यथाऽयं स इति ज्ञानविपरीतप्रत्यभिज्ञाया अनुपपत्तिः, तत्र तत्तयोल्लिख्यमानस्येदन्तयोल्लिख्यमानादिवत्तयाऽसन्निकृष्टत्वात् । स्पष्टमिदमुपमानमण्यादौ, अत्रैव च प्रत्यभिज्ञाखण्डने । इन्द्रियासम्पृक्तस्येति । इन्द्रियासन्निकृष्टविशेष्यिका सादृश्यप्रमितिः, इन्द्रियाजन्या सादृश्यप्रमितिरुपमितिरिति भावः । तत्ताविशिष्टेऽलौकिकसन्निकर्षसत्त्वादुक्तैन्द्रियकप्रतीतेर्व्यावृत्तये यथाश्रुतमिदमिति तु भ्रमः, प्रभाकरेणालौकिकसन्निकर्षस्यैवानभ्युपगमात् । अद्वैते च वह्निविशेष्यकमानसोपनीतभानानभ्युपगन्त्रा वह्निविशेष्यकत्वाश्रुतानुपनीतभानाभ्युपगमेऽपि विशेषणतयैवोपनीतस्य भानेनोक्तप्रतीतौ तत्ताविशिष्टे विशेष्येऽलौकिकसन्निकर्षस्य चानुमतत्वाद्वादिति । प्रत्यक्षत इति । सादृश्यप्रतियोगिनि प्रत्यक्षस्य भावेऽयम् । गोगवयसादृश्यं प्रतीत्य = गोत्वे गवयसादृश्यव्याप्तिं प्रतीत्य । अलिङ्गजा = व्याप्तिज्ञानाजन्या । तथा चेति । प्रमाणचतुष्टयवादे इति शेषः । विशेषणमेवेति । सादृश्यप्रमितित्वरूपविशेष्यसहितमिति शेषः । अत एवाह अप्रतीयमानस्येत्यादीति । पदान्तरमिति शेषः । अर्थापत्तेरवश्यम्भावादिति । केवलव्यतिरेकितया पार्थक्येन वा तत्तयाऽर्थापत्त्यैव सा गौर्गवयसदृशीति सिद्धेरुपमानस्य पृथक्प्रमाणत्वाभ्युपगमो निष्फल इत्यर्थः । एतदेव व्यनक्ति तेनेत्यादिना । अर्थापत्त्यपेक्षितस्य गवयप्रतियोगिकगवानुयोगिकसादृश्यात्मकोपपादकज्ञानस्यार्थापत्तेः प्रागसम्भवात्कथं तया भवतीति न शङ्क्यम्, तत्तादेरनुगमपक्षे सामान्यत उपपादकज्ञानसम्भवात्, उक्तं ह्युपमानमण्यादौ—"गवयसदृशं इत्यादिकं प्रत्यक्षयतो यो यत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्सदृश इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौर्गवयसदृशी गवयसादृश्यप्रतियोगित्वादित्यनुमानसम्भव, सामान्यव्याप्तिग्रहाय साध्यप्रसिद्ध्यनपेक्षणात्, यत्तद्भ्यां व्याप्तिग्रहेऽस्माकं व्यतिरेकी, परेषामर्थापत्तिरित्यन्यदेतत्"-दिति । न च सामान्यव्याप्तिग्रहाय साध्यप्रसिद्ध्यनपेक्षणेऽपि विशेषणज्ञानविधया तदपेक्षा, अन्यथाऽनुमित्यापातप्रकारविशिष्टज्ञानानुपपत्तेरिति वाच्यम्, विशेषणज्ञानस्य विशिष्टबुद्धिहेतुताया यद्रूपेणानिरूप्यत्वात्, अभावसाध्यकव्यतिरेकिण्यत्रापि प्रथमं साध्यविशेष्यकमितिप्रसङ्गाच्च । तत्तादेरननुगमे तु गोसदृशो गवय इत्यत्र मानान्तरमेव पदार्थानां विशेषणविशेष्यभावे प्रतीते गवयसदृशो गौरित्यत्र मानाद्विनिष्टप्रसिद्धावपि तस्यां प्रसिद्ध्यैव निर्वाहात् । विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या चाप्रसिद्धसाध्यकपक्षे साध्यविशेषणप्रसिद्धौ न किञ्चिद्बाधकम् । किञ्च गवयसादृश्यं गवयभिन्नत्वे सति गवयगतभूयोधर्मवत्त्वम्, तत्र विशेषणदलं घटादौ विशेष्यदलञ्च गवये प्रसिद्धम्, गवयसादृश्यं विशिष्टवृत्तिसादृश्यत्वादिति रीत्या

दृश्यस्यानेन सार्द्धं तत्सादृश्यव्यतिरेकेणानुपपद्यमानत्वात्, अन्यथाऽन्यथाप्रत्ययोत्पत्तिविषयं प्रमाणं प्रमाणान्तरमापद्येत। तस्मादयं ह्रस्व इति प्रतीतेरस्मात्स दीर्घ इति चान्यथा कतमा प्रमा स्यात्। अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरमनिच्छताऽपीयमर्थापत्तिरनुमाने वाऽन्तर्भाव्या पृथक् प्रमाणीकर्तव्या वा। एतेनाप्रतीतगवयगवान्तरसादृश्यस्य दृष्टान्ताभावेनानुमानासम्भवाद्गवयेनानेन सदृशी सा गौरितिमितिरुपमितिरित्यपि व्युदस्तम्। तथैतत्सादृश्यस्यैतेन तत्सादृश्यं विनाऽनुपपत्त्यैव सिद्धेरिति।

अनवगतसङ्गतिसञ्ज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थस्य सञ्ज्ञिन्यनुसन्धानमुपमानमि-

[illegible]

च सामान्यतो गवयसादृश्यं कथिञ्चित्सिद्धम्, गोविशेष्यकगवयसादृश्यप्रकारिका धीरर्थापत्ते र्यनिरेकिणो वा फलमिति काऽसङ्गतिः। किञ्च गवयप्रतियोगिकं सादृश्यं विना गव्यानुयोगिकसादृश्यमनुपपन्नमिति यत्र प्रतियोगितासम्बन्धेन गव्यानुयोगिकं सादृश्यं तत्रानुयोगितासम्बन्धेन गवयप्रतियोगिकं सादृश्यमिति तदेवोपपादकमिति पक्षधर्मताबलाद् गवि गवयप्रतियोगिकसादृश्यासिद्धिः। किञ्च यत्रादेरनुगमपक्षे प्रकृतसाधने पक्षतया गृह्यमाणा व्याप्तिर्नानुमितावुपयुज्यते, व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानस्यानुमितिसामान्येऽपेक्षणीयताया निर्वीजत्वात्, अपि तु प्रकृतसाधने पक्षधर्मताज्ञानमेव तत्स्थलीयानुमितौ हेतुः, व्याप्तिग्रहस्तु प्रकृतसाध्यसाधनसजातीययोः ययोः कयोश्चिद्वेति भावसाधकत्वेऽप्यप्रसिद्धसाध्यकैवानुमितिः सम्भवति, कयोरपि साध्यसाधनजातीययोर्व्यभिचारग्रहस्तु प्रतिबन्धकः, स्वीकृता चैषा सरणिः प्रामाण्यवादे गदाधरैः। अत एव स्त्रीयस्तन्यपानादौ प्रवृत्तेः कृतिसाध्यताज्ञानसाहचर्यदर्शनेन यो यद्विषयकप्रवृत्तिमान् स तद्विषयककृतिसाध्यताज्ञानवानिति सामान्यव्याप्तिं निश्चित्य बालो गवानयनादौ प्रवृत्त्यात्मकलिङ्गेन तद्विषयकमध्यमपुरुषीयकृतिसाध्यताज्ञानमनुमाय लिङ्गस्तत्र शक्तिं गृह्णातीति भावः। अन्यथा = उक्तरीत्याऽर्थापत्त्यन्वयव्यतिरेकानभ्युपगमे। अन्यथा कतमेत्यत्राप्यन्यथापदस्यायमेवार्थः। अन्यथा प्रत्ययोत्पत्तिविषयं = वैधर्म्यप्रत्ययोत्पादकं वैधर्म्यप्रत्ययस्तु तद्विधर्मोऽयमिति प्रतीतिसमनन्तरभावी एतद्विधर्मा स इति प्रत्ययः। प्रमाणान्तरं = क्लृप्तप्रमाणभिन्नं। इति प्रतीतेः = इति प्रतीतिजन्या ततोऽस्य वैधर्म्यमस्मात्तस्य वैधर्म्यं विना ततोऽस्य ह्रस्वत्वं चास्मात्तस्य दीर्घत्वं विनाऽनुपपन्नमित्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमेवेति भावः। पृथगिति। व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञानस्यानुमितित्वे मानाभावाद्नुव्यवसायनैरपेक्ष्यादिति भावः। एतेनेति। अप्रतीतेत्यत्र व्यतिरेकिणोऽप्यांरसेवा सम्भवेनेत्यर्थः। अप्रतीतमेतद्गवयस्य गवान्तरे सादृश्यं येन तदपेत्यर्थः। दृष्टान्ताभावात् = अन्वयव्याप्त्युपसंहारस्थलाभावात्। अनुमानासम्भवात् = सा गौरनेन गवयेन सदृशी गोत्वादित्यमितैत्यनुमानासम्भवात्।

त्यपि न, प्रस्तुतसङ्गतेरेवस्भूतोपमित्यव्यापनात् । अस्मृतसङ्गतीत्यभिधेयमिति चेन्न,

---

स्मरणस्य तथात्वमते तु यथाश्रुतमेव सम्यक्, गवये गोसादृश्यप्रत्यक्षस्य तथात्वमिति नव्यमते तु प्रत्यक्षमेव विवक्षणीयम्, ज्ञानसामान्यपरत्वं तु न, उपमितावपि कदाचिदुपनीतस्य गोसादृश्यस्य भानसम्भवेनातिव्याप्तेः । निश्चयत्वञ्च विवक्षाहमेव वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतसदृशं महानसमित्यादौ धर्मितावच्छेदकघटकांशे संशयाभावेन तदंशे ज्ञानत्वमात्रविवक्षयैव निर्वाहेऽपि तदन्यांशे संशयस्य प्रसक्तस्य वारणीयत्वात् । येधर्म्यमपि तादृशवाक्यार्थं इति नाप्याप्तिः । गवयपदशक्तिग्रहानन्तरजाते तादृशवाक्यार्थज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानगतसङ्गतीत्युक्तम् । एवञ्च तत्पुरुषीयतत्कालीननिश्चयविषयताश्रयसङ्गतिकयत्किञ्चित्पदघटितवाक्यार्थानुसन्धानं तत्पुरुषीयतत्कालीनोपमितिकरणमित्यर्थः । यत्र सङ्गत्यंशे संशयात्मकमपरांशे च निश्चयात्मकं ज्ञानं तत्र निश्चयीयविषयताश्रयत्वस्य सङ्गत्यभावेऽपि कोटितावविषयताविलक्षणविषयताविशेषाश्रयत्वमक्षतमेव, अतिदेशवाक्यघटकानां गवादिशब्दानां तादृशविषयताश्रयार्थकत्वाच्छदे यत्किञ्चिदिति विशेषणम् । तादृशानुसन्धानमुपमितिकरणलक्षणमेवोपात्तं, न तु तदुपमितिकरणलक्षणम्, उपमित्युपधायकव्यापारवत्कारणत्वस्यैव तथात्वात्, तच्चोपमितिलक्षणनिरूपणाधीननिरूपणकमिति प्रथममुपमितिलक्षणमेव वक्तव्यम् । तत्र यदि तत्पुरुषीयतत्कालीननिश्चयीयविषयताश्रयसङ्गतिकपदघटितवाक्यार्थसामानाधिकरण्येन तत्पदवाच्यतावच्छेदकप्रकारकोऽनुभवस्तत्पुरुषीयतत्कालीनतत्पदवाच्यत्वोपमितिरित्येवमुच्यते, तदा वस्तुगत्या तादृशवाक्यस्य गवादिसादृश्यादिरूपोयोऽर्थस्तत्सामानाधिकरण्येन गवयादिशब्दवाच्यतावच्छेदकप्रकारकानुमित्यादावतिप्रसङ्गः, तादृशवाक्यार्थे तत्पुरुषीयतत्कालीनानुसन्धानविषयत्वविवक्षायामपि दोष एवायम्, कियान तत्र वस्तुतो वाक्यार्थः । अथ तादृशवाक्यार्थानुसन्धानकालीनत्वमपि तत्पदवाच्यतावच्छेदकप्रकारकानुभूतौ विवक्षणीयम्, तादृशानुसन्धानकालीना च वाच्यतावच्छेदकप्रकारिकानुभूतिरुपमितिरेवेति नियतिरियमपरा धीरधीरिवेति ब्रूषे तदापि कालशब्देन स्थूलकालस्य क्षणस्य वा विवक्षणे सङ्गतौ तत्क्षणवृत्त्युपमितिविषयत्वमादायासम्भवः, कश्चायं तादृशानुसन्धानस्य महिमा येन तत्कालीनो वाच्यतावच्छेदकानुभव उपमितिरेव स्यात्, फलसमनुमितिसामग्र्या एव तत्र सम्भवत्याभिधास्यमानत्वात् । एवञ्च स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तत्पुरुषीयनिश्चयीयविषयताश्रयत्वविवक्षाऽपि नादरणीया । एतेन किञ्चिद्वाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तविच्छेद उपमितिरिति च परास्तम् । यदपि उपमितित्वं जातिरेव, न च कोपमितिरिति जिज्ञासाया उपमितित्वमात्राभिधानेन न निवृत्तिसम्भव इति वाच्यम्, गवयो गवयपदवाच्य इत्यादियत्किञ्चिदुपमितिव्यक्त्यनुभवस्य न्यूनवृत्तिजातित्वेन तस्याः लक्षणत्वादिति, तदप्येतेन निरस्तम्, यदि ह्युपमितित्वस्य जातित्वे 'उपमिनोमी'त्यनुभवः प्रमाणम्, तदा गवयोगवयपदवाच्य इत्यादिधियामुपमितित्वेन तात्पर्यस्थितम् गवयेन गामुपमिनोमीतिबुद्धेरेव सत्त्वेन सादृश्यप्रतीतेरेवोपमितित्वस्य वक्तव्यत्वात्, यदि च कारणवैजात्ये कार्यवैजात्यमावश्यकमिति कारणवैजात्यमेव तत्र प्रमाणम्, तत्प्रदर्शनपरमेव चावगतसङ्गतीत्यादिवाक्यमित्युच्यते, तदाऽभिधास्यमानोऽनुमानसामग्र्या सम्भव एवात्रोत्तरतामालम्बताम्, निरस्तञ्च जातिमात्रमिति । एवञ्चोपमितेरेव दुर्निरूपत्वे तत्करणत्वनिरूपणं दूरापास्तमिति समुदायार्थः । यथाश्रुतं निराचष्टे प्रस्मृतेति । विस्मृतसङ्गतिकस्यैवेत्यर्थः । प्रोपसृष्टो हि स्मरतिर्विस्मरणे प्रयुज्यते, "नाक्षराणि पठता किमपाठि प्रस्मृत किमथवा पठितोऽसी"त्यादौ यथा । एवम्भूतेनेति । संज्ञासंज्ञिभावविषयकेत्यर्थः । मीमांसकसम्मतोपमितिव्याप्तये इदम् । उपमितिपदं तत्करणोपलक्षणम् । तत्रसङ्गतावनवगतत्वाभा-

अनुभूतस्मृतकालान्तरप्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात् । अस्मर्यमाणेति चेन्न, कदाचिदस्मर्यमाणतायास्तत्रापि सम्भवात्, सर्वदाऽस्मर्यमाणतायाः क्वचिदप्यसम्भवात् । उपमितिप्राक्काले इति चेन्न, स्यादप्येतद्यद्युपमितिर्लक्षिता स्यात्, तदर्थमेव तु क्रन्दनमिदम्भवतः । किञ्च सर्वैरनवगतसङ्गतित्वस्य प्रकृतेऽप्यसिद्धेः, केनाप्यनवगतसङ्गतित्वस्य वाक्यज्ञेऽपि सम्भवात् । उपमात्रेति च पूर्ववन्निरस्तम् । यस्याः प्रमितेर्येन प्रमात्रेति चाभिधानेऽनुगतरूपाभावाद्व्यक्तौ पतनेन लक्षणाननुगत्यापत्तेः । सञ्ज्ञेत्यपि व्याकुलम्, गोसदृशो गवयः प्रायः कानने महति दृश्यते इतिश्रुतवाक्यस्य काननपदाविदितसङ्गतेर्गवयपदविदितसङ्गतेश्च सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिफलायामीदृशप्रतिपत्तौ गतत्वेनाति-

---

देशेनोक्तानुसन्धानस्य कारणत्वासम्भवात् । प्रस्मृतसङ्गतेरव्यापनात् = प्रस्मृतसङ्गतेः पुरुषस्योपमितिकरणासङ्ग्रहात् । अस्मर्यमाणेति । तत्कालीनस्मृतिविषयत्वाभावः सङ्गतौ विवक्षणीय इति तत्र कदाचित्स्मृतिविषयत्वसत्त्वेऽपि न क्षतिरिति भावः । तत्कालपदेन यत्किञ्चित्कालो वा, उपमित्यव्यवहितप्राक्कालो वा तत्तानुगमे सर्वकालो वा विवक्षितः, तत्राद्ये कदाचिदिति । तत्रापि = कदाचित्स्मृतसङ्गतावपि । तथा च गवयपदसमयग्रहोत्तरजातेऽतिदेशवाक्यार्थानुसन्धानेऽतिव्याप्तिरिति भावः । तृतीये सर्वदेति । असम्भवात् = अनिश्चयात्, तथा च लक्षणस्यापि न कश्चिन्निश्चयसम्भवः । द्वितीयमाशङ्कते उपमितिप्राक्काले इति । स्मृतिविषयत्वाभावः सङ्गतौ विवक्षित इति शेषः । स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नस्मृतिविषयत्वाभाववत्सङ्गतिकसंज्ञाघटितवाक्यार्थसामानाधिकरण्येन संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदात्मनोपमितेः निरुक्तः तत्करणतयोपमानमिति लक्षणाभिप्रायः, स्वस्वेनोपमितेरुपादानेऽप्युपमितिस्वेनानुपादानादित्याशयेनाह किञ्चेति । सर्वपुरुषीयनिश्चयविषयत्वाभावो वा, यत्किञ्चित्पुरुषीयनिश्चयविषयत्वाभावो वा, उपमातृनिश्चयविषयत्वाभावो वा विवक्षितः, तत्राद्ये सर्वैरिति । प्रकृते = उपमितिप्राक्कालिके गवयादिशब्दे । तथा चासम्भवापत्तिः । द्वितीये केनापीति । केनचिदित्यर्थः । वाक्यज्ञे = मानान्तरेण गृहीतसङ्गतिकानन्तरं पुनरपि गोसादृश्यादिसामानाधिकरण्येन शाब्दबोधाविषयीकृतशक्तिके गवयादिशब्दे । तथा चातिव्याप्तिरिति भावः । तृतीये उपमात्रेति । अनवगतसङ्गतिकत्वं विवक्षणीयमिति शेषः । पूर्ववदिति । उपमितिस्वेनोपमितेः प्रवेशेनात्माश्रयादित्यर्थः । ननु तत्पुरुषीयोपमितेः स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नतत्पुरुषीयनिश्चयविषयताश्रयसङ्गतिकसंज्ञेत्यादिप्रकारेण निर्वचने नोक्तदोषावकाश इत्याशङ्क्याह यस्या इति । व्यक्तौ पतनेन = तत्तद्व्यक्तिपर्यवसानेन । तत्तत्सत्त्वादेरननुगमादिति भावः । निर्वचितसमुदायस्याज्ञाने । अनुगमस्य स्वाभिमतस्यासम्भवादाह संज्ञेति । व्याकुलं = लक्षणस्य दुष्टत्वाद्दुष्टम् । महतीतिपदं सम्पादयितुमाह, काननपदसङ्गतिग्रहणे तदनुपयोगात् । गोसदृशो गवय इति पदमपि सार्थम्, तद्धि वाक्यार्थस्य साधर्म्यवैधर्म्यान्यतरात्मकतया विलक्षणेऽपि निश्चयाविषयसङ्गतिककाननसंज्ञासमभिव्याहृतगोसाधर्म्यस्य गवयेऽनुसन्धानमस्तीत्यापादनतो लक्षणसङ्गमनप्रदर्शनार्थम् । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिफलायामिति । काननं काननपदार्थ इति प्रतिपत्तिफलायामित्यर्थः । ईदृशप्रतिपत्तौ = गवयपदेन प्रायो दृश्यमानं काननमिति प्रतिपत्तौ । अस्या प्रतिपत्तेर्गवयपदेन प्रायो दृश्यमानत्वरूपसाधर्म्यवाक्यार्थसामानाधिकरण्येन काननपदप्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छित्तिरूपत्वादुपमानत्वं स्यात्, तादृशप्रतिपत्तिस्तु काननं काननपदार्थं गवयपदेन प्रायो दृश्यमानत्वादित्यनुमित्यात्मिका वा प्रसिद्धपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्यर्थापत्तिर्वेत्यन्यत् । गवयपदेन दृश्यमानत्वस्य प्रसिद्धत्वान्वयाय परमुपात्तम् तदनुपादानेऽपि प्रसिद्धपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्त्याऽर्थापत्ते

व्यापकत्वात्, विनापि वा प्रायःशब्दमभिहितस्य तस्यानुसन्धाने प्रसङ्गः, तत्र कानन-सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धावधारणेऽप्यन्यत्रेव पदान्तरसम्बन्धोत्थाया अन्यथानुपपत्तेः प्रमाणत्वान्नतूपमानस्य । उपमेयसञ्ज्ञासमभिव्याहृतेति विशेषणे च पूर्वोक्त एव निरासः। वाक्यार्थेत्यपि तादृगेव, प्रतिपत्तिकालास्मृतातिदेशवाक्यगतकाननादिपदार्थस्य तथा-विधप्रत्ययाव्यापनात् । वाक्यैकदेशस्यापि वाक्यत्वेन विवक्षितत्वे सदृशो गवय इत्यादिस्मारिणोऽपि प्रत्यये प्रसङ्गात् । प्रतीत्युत्पत्तिं प्रति प्रयोजकीभूतं यावत्तावद्वाक्यं

सम्भवः, न च गवयत्वेन प्रायो दृश्यमानत्वमपि क्वचिद्गृहादौ न सम्भवति, परिच्छित्तिशब्देन प्रमा-त्वविवक्षणेऽपि श्रान्त्यात्मकान्यथानुपपत्तिग्रहेणापि प्रमोत्पादनात्, पूर्वज्ञासंश्लिष्टकपरामर्शेनापि अन्याया धियो वस्तुतः साध्यवद्विषयकत्वे प्रमात्वसम्भव इत्यभिप्रायेणाह विनापीति । अभिहितस्य तस्य = उपरिमोक्तवाक्यार्थस्य । ननु संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रत्ययफलकत्वे तादृशानुसन्धानस्योपमानत्व मेष्टव्यमेवेत्यत आह तत्रेति । अन्यत्रेवेति । यथा प्रसिद्धकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीति वाक्य-माकर्ण्य मधुकरपदातिरिक्तपदार्थं विद्वान् मधुपानकर्तृतयाऽवलोक्यमानं मधुकरपदाभिधेयतया निश्चिनुते, मधुकरपदस्य तदभिधायकतां विना प्रसिद्धसमयकोत्तवाक्यघटकपदसमभिव्याहृतत्वानुपपत्तेः, तथा प्रकृतेऽपीतिभावः । पदान्तरसम्बन्धोत्थायाः = गृहीतशक्तिकपदान्तरसमभिव्याहारज्ञानाधीनायाः । अन्यथानुपपत्तेरिति । अनुमानस्याप्युपलक्षणमिदम् । न तूपमानस्येति । प्रमाणत्वमिति विपरिणतमनुषज्यते । "नाभूतस्येतरोत्पत्तेः," "मानुपमृद्य प्रादुर्भावा" दितिन्यायसूत्रयोरभूतस्येतरोत्पत्ते-रभावात्, अनुपमृद्य प्रादुर्भावाभावादित्यर्थकतादर्शनेन प्रथमेतरविभक्त्यन्तार्थस्यापि तदर्थान्वयोपगमे तु विपरिणामं विनापि निर्वाहसम्भव इति ध्येयम् । उपमानस्य हि साधर्म्यवैधर्म्यान्यतरसामानाधिकरण्येन प्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेद एव प्रामाण्यम्, न च काननपदस्य प्रकृतः प्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदस्तादृशः, किञ्चित्साधर्म्यस्य वैधर्म्यस्य वा साधर्म्यत्वेन वैधर्म्यत्वेन वा कानने प्रतीतत्वादिति भावः । नव्यनयगतसङ्ग-तिका संज्ञोपमेयस्य विवक्षिता उक्तवाक्येन च न काननं किञ्चित्सादृश्यवत्तयाभिहितमपि तु गवय इति काननसंज्ञानवगतसङ्गतिकापि नोपमेयस्येत्याशङ्क्याह उपमेयेति । पूर्वोक्त इति । उपमितित्वस्य स्वज्ञानाधीनज्ञानकत्वापत्त्याऽऽत्माश्रयइत्यर्थः । ननु स्वाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तत्पुरुषीयनिश्चयविष-यतानाधिकरणसङ्गतिकतरसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थसामानाधिकरण्येन तादृशवाक्यार्थस्य साधर्म्यत्वेन वैधर्म्यत्वेन वाऽनुसन्धानकालीनस्तत्संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तपरिच्छेदस्तत्पुरुषीयतत्संज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तोप-मितिस्तत्करणञ्चोपमानम्, तच्च तादृशानुसन्धानमेवेति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह वाक्यार्थेति । तादृगेव=व्याकुलमेव । तादृशवाक्यार्थस्येत्यत्र तादृशसकलवाक्यस्य वा तादृशवाक्यैकदेशस्य वा विवक्षा स्यात्, तत्राद्ये प्रतिपत्तीत्यादि । गवयपदार्थानवगन्तारं प्रति 'कानने गोसदृशो गवयोऽवलोक्यते' इत्यादिवाक्यप्रयोगस्थले द्रष्टव्यमिदम् । प्रतिपत्तिकालः = उपमित्यव्यवहितप्राक्कालः । पदार्थस्येत्यन्तं बहुव्रीहिणा पुरुषपरम् । तथाविधप्रत्ययाव्यापनात् = गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमितेस्तत्करणस्य चास-म्भवात्, सोपमितिर्हि तत्र न समग्रवाक्यार्थानुसन्धानकालीना, कानने गोसदृशो गवयोऽवलोक्यते इति समग्रवाक्यार्थानुसन्धानस्याभावात्, गोसदृशो गवय इत्यस्यैवानुसन्धानस्य तत्र सत्त्वादिति भावः । द्वितीये वाक्येति । इत्यादिस्मारिणोऽपि = इत्यादिवाक्यैकदेशस्मारिणोऽपि । अपरांशे संस्कारानुद्बोधद-शायामिदम् । प्रत्यये = सदृशो गवय इत्यनुसन्धाने साधर्म्यत्वेन तादृशसंज्ञाघटितवाक्यार्थविषयके । प्रसङ्गात् = निरुक्तोपमितिकरणत्वप्रसङ्गात् । किञ्चिन्मात्रियोगिकसाधर्म्यत्वेनानुसन्धानविवक्षायां नायं दोष

विवक्षितमितिचेन्न, अन्तर्भावितवनाधिकरणताद‍ृशप्रतीतिं प्रति तस्यापि प्रयोजकत्वात्। उपमितिं प्रतीति तु पूर्वमेव निरस्तमिति। यावत्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धबुद्ध्युपधायिकं तावद्विवक्षितमिति चेन्न, लक्षणसहचरितसञ्ज्ञोपदेशार्थानुसन्धानेऽपि प्रसङ्गात्। किञ्च यदा तर्कानुसन्धानविरहिणः सत्यप्येवंविधानुसन्धाने सादृश्यमेव गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तमिति मिति फलमुत्पद्यते तदा तस्याप्रमाकरणस्याप्युपमानत्वमापद्येत। प्रमाफलकमिति विशेषणप्रक्षेपे धानुसहितरूपव्यवहार्यतानुमित्युत्पादेनाप्येताद‍ृशानुसन्धानमुपमानं स्यात्। अव्याप्तविषयप्रमाफलकमिति विशेषणीयमिति चेन्न, वस्तुगत्याऽव्याप्तविषयो

दृतिवत्, धूमवत्त्वेन पर्वतसदृशं महानसमितिवाक्यैकदेशार्थविषयके पर्वतसदृशं महानसमित्यनुसन्धाने तथात्वातिप्रसङ्गात्। गूढाभिसन्धिनाशङ्कते प्रतीतीति। गूढाभिसन्धिं परिहरति अन्तर्भावितेति। विषयतयाऽन्तर्भावितं वनात्मकं गवयाधिकरणं यस्यां एवम्भूता कानने गोसदृशो गवयइत्याकारा प्रतीतिरित्यर्थः। तस्य = उक्ताकारवाक्यस्य। प्रयोजकत्वादिति। तथा च तत्प्रमाकरणार्थानुसन्धान विवक्षापक्षाक्रमणाय इत्यर्थः। पराभिसन्धिमुद्भाव्यापि स्वाभिसन्धिमुद्भाव्य निराकरोति उपमितिमिति। प्रतीति। प्रमाणीभूत वाक्यार्थस्य विवक्षितमित्यनुषज्यते। गोसदृशो गवय इति वाक्यार्थस्य मितिप्रयोजकत्वेति नाभ्युपगमः। पूर्वमिति। आत्माश्रयादिति भावः। ननूपमितित्वेनोपमितेर्विशेषणे विवक्षायाम्, ताद‍ृशवाक्यार्थस्यत्वेन तत्सञ्ज्ञासञ्ज्ञिग्रहीतविक्षितावाक्यार्थस्येति हि विवक्षितमिति भावमाशङ्क्य यावदितीति। वाक्यमिति शेषः। लक्षणेति। उपदेशोऽत्र वाक्यं गन्धवती पृथिवीत्यादिकम्। प्रसङ्गात् = उपमितिकरणत्वप्रसङ्गात्, गन्धस्य किञ्चित्प्रतियोगिकसाधर्म्यत्वेन भानदृशाया मित्यादि। व्यक्षानुमितिसामग्रीसम्भवश्चाभिप्रेयेत्यम्, अन्यथेष्टापत्तिसम्भवात्। दोषान्तरमाह किञ्चेति। तर्कानुसन्धानेति। गवय वाचकत्वा सम्बन्धयेन सादृश्ये गौरवानुसन्धानेत्यर्थः। एवंविधानुसन्धान = प्रतिज्ञितप्रवृत्तिकसञ्ज्ञाघटितवाक्यार्थानुसन्धाने। अप्रमाकरणस्येति। सादृश्यस्यातिरिक्तदर्शनात्र तु गौरवानवकाशात्तस्यापि प्रवृत्तिनिमित्तत्वसम्भवेन प्रमाकरणत्वमेवैतादृशानुसन्धान इति द्रष्टव्यम्। उपमानत्वमापद्येतेति। प्रमाकरणस्यैव लक्षणाभिप्रायेणेदम्, अन्यथेष्टापत्ति सम्भवात्। प्रमाफलकमिति। अत्र विषयत्वानवच्छिन्ना प्रमात्वतया विवक्षिता तेन स्वविषयकानुप मावाप्रमाप्रमाजनकत्वेऽपि ताद‍ृशानुसन्धानस्य न दोषतादवस्थ्यम्, प्रमामात्रफलकत्वस्य स्वरूपत ऽपि तथात्वसम्भवात्। अनुसहितेति। अनुसन्धानविषयीभूत रूप गोसादृश्य तल्लिङ्गकगवय पदवाच्यत्वसाध्यविषयकानुमित्युत्पादक वक्ष्यमाणस्यापि विषयकेऽस्मिन्नेताद‍ृशवाक्यार्थानुसन्धाने ऽतिप्रसङ्गानुत्पादकेऽपि प्रमात्वस्य सत्त्वादतिव्याप्तिः। यद्यपि वराह गावोऽनुधावन्तीति श्रुतेर्वराहस्यापि गोसदृशत्वेन व्याप्य तद्व्यभिचारि, तथाऽपि साध्यव्यापकत्वेनानुमितप्रमात्व निर्बाधम्। न च निर्बाधा नापि प्रतिबन्धकस्य न तत्स्वरूपयोग्यत्वमपि तु तदुपधायकत्वमिति वाच्यम्, कार्योत्पादस्य कारणमात्रोत्पादकत्वात् निरूप्यत्वाभावात्, नहि कार्योत्पादं विना तदुपधायकत्वमकस्तदुपधान सम्भवतीति भावः। उत्पादनार्थेऽपि वैशिष्ट्ये पूनाप। ताद‍ृशानुमित्युत्पादकमपातियात्। यदि गुणरूपस्यानुसन्धानस्य कतिपयदोषादकत्वमयोग्यत्वेन, तदाऽनुमितिसामग्रीसत्त्वे एव वक्ष्यमाणेऽपि। अव्याप्तेति। अव्याप्यविषयकत्व सति विषयप्रमात्वस्य विवक्षितम्, अनुमितिमुपद धानस्य त्वनुसन्धानस्य व्याप्यविषयकत्वमपि नातिव्याप्तिरिति भावः। विशेषणानन्तर प्रमायामव्याप्त विषयकत्वविशेषणस्य नितरामिति प्रमात्वमनाप्रयोजकत्वाय भावः। तत्र सदृशत्वस्य

पमेयेऽप्यभावात् । व्याप्ततयाऽनवगतस्योपमानस्येति च कृते यत्प्रति तल्लिङ्गं तेन सह व्याप्तत्वावगतमुपमितिकरणमपि न व्याप्नुयात् । उपमेयेन सह व्याप्तत्वानवगतस्योक्तावप्यनुमाने प्रसङ्गस्तदवस्थः । अनुमेयेन सहेति कृते च तदनपायादव्याप्तिस्तदवस्थैव ।

सम्बन्धासम्भिन्नसम्बन्धप्रमितिकरणमिति चेन्न, तथात्वासिद्धेः, अर्थापत्त्यादितस्तत्सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् । अनुमितिजनकं तादृक्प्रतिसन्धानमुपमानमिति चेन्न, तज्जातीय-

---

गत'मित्यग्रिमग्रन्थास्वरसाच्चेति । उपमेये = सादृश्यवत्तया अतिदेशवाक्यार्थानुसन्धानविषये । अभावादिति । सर्वस्यापि वस्तुतः किञ्चिन्निरूपितव्याप्तिमत्त्वादिति भावः । व्याप्ततयाऽनवगतस्योपमानस्येति । प्रमाफलकं तादृशानुसन्धानमुपमानमिति शेषः । एवञ्च विपक्षं पक्षधर्मोऽनुसन्धानान्यपि । तथा च व्याप्त्यनुमित्युत्पादकानुसन्धानस्येति व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वमनुसन्धाने विवक्षितमिति भावः । यत्प्रति तल्लिङ्गं = सादृश्यवत्तयाऽनुसन्धीयमानं यन्निरूपितव्याप्तिमत् । तेन सह व्याप्तत्वावगतमिति । तन्निरूपितव्याप्तिमत्त्वमवगतं विषयीकृतं येन तादृशमनुसन्धानमित्यर्थः । अथवा तन्निरूपितव्याप्तिमत्त्वेनावगतमनुसन्धानेन विषयीकृतं यद्गोत्वमेयं तदुपलक्षणमुपमितिकरणमपि तादृशानुसन्धानं न व्याप्नुयादित्यध्याहृत्य व्याख्येयम् । अनुमानानुसन्धाने व्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वासत्त्वेऽपि प्रकृतसादृश्यावच्छिन्नविषयतानिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वमक्षतमेव, तदेव च विवक्षितम्, न च गोसदृशव्याप्यतया गोसदृशी ध्रुवावगाहनसम्भवेन क्वचिदव्याप्तिः, भेदघटितव्याप्यत्वस्य विवक्षितत्वात्, तदंशे भ्रममादाय तु न दोषः, प्रमीयमाणत्वविषयतानिरूपकत्वस्य विवक्षितत्वात्. तत्राह उपमेयेनेति । प्रकृतसादृश्यवतेत्यर्थः । उपमितिविषयतायामसाधारणत्वात् । अनुमाने = अनुमित्युत्पादकानुसन्धाने गवयपदव्यवहर्तव्यतानिरूपितव्याप्तिविषयके । अनुमेयनिरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपकत्वविवक्षायामतिव्याप्तिः, अनुमानस्य तादृशविषयतानिरूपकत्वादित्याशङ्क्याह अनुमेयेनेति । तदनपायात् = अनुमेयत्वस्य क्वचिदप्यनपायात् । अव्याप्तिरिति । उपमानेन यद्व्याप्यतयोपमेयावगाहनं तस्याप्यनुमेयत्वान्वयित्, एवमनुमेयस्य सादृश्यादिना निवेशोऽपि दोष एव ।

स्यानुमितिजनकत्वात्। व्यक्त्यपेक्षायाश्चाजनकत्वस्य जनकत्वस्य सामान्याकारपर्यवसायिनो नित्यं व्यक्त्यासम्भवितयाऽननुगमेन चायुक्तत्वादिति। किञ्च गोसादृश्यं विहाय गवयत्वजातौ गवयशब्दार्थताप्रतीतिः कल्पनालाघवाख्यं तर्कमपास्य न स्यादिति तदुपन्यासस्थितौ किमानुमानिकत्वेन तत्र गवयपदवाच्यताप्रमितिरियं नेष्यते, सम्भवति हि प्रयोगः—विमतिपदं गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं तथात्वे तर्केण विषयीक्रियमाणविपर्य-

---

जनकत्वात् = व्यवहर्तव्यतासाध्यकानुमितिजनकताया दर्शितत्वात्। न च तस्य व्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिजनकत्वं वाच्यम्, तत्र कथमिति वाच्यम्, यो गोसदृशः स गवयपदव्यवहार्य इत्यतिदेशवाक्यघटके वा गोसदृशो गवयपदव्यवहार्य इत्यतिदेशवाक्यस्य गोसदृशत्वावच्छेदेन तादृशव्यवहार्यत्वबोधाय प्रवृत्तिदशायां बोधानुसन्धानस्य व्याप्तिज्ञान-तत्सम्भवात्, तादृशबोधे व्याप्तिनिरूपकत्वमानात्। एवञ्चानुमितिजनकत्वयोः कथञ्च निर्बाधत्वेन तन्निर्णयोऽशक्य। द्वितीये त्वन्यतरोक्त्या चाजनकत्वस्येति। तज्ज्ञानीयस्यानुमितिजनकत्वेऽपि तस्यानुमितिजनकत्वाभावविशिष्टयोर्लक्षणनिवेशस्येत्यर्थः। एवञ्च फलोपधायकत्वनिवेश एव पर्यवसानमिति। अयुक्तत्वादिति सम्बन्धः। तत्र हेतुमाह अजनकत्वस्येत्यादिना। सामान्याकारपर्यवसायिनः = सामान्यधर्मावच्छेदेनैव ग्रहीतुं शक्यस्य। व्यक्तौ नियमसम्भवितया = व्यक्तीनामानन्त्येन विशेषधर्मपुरस्कारेण कथमपि ग्रहीतुमशक्यतया। एवं हि तत्तद्व्यक्तिसादृश्यानुसन्धानस्य फलेऽनुमित्युपधायकत्वाभावसत्त्वात्तत्पुरस्कारेणोपमितिकरणत्वमित्युक्तं स्यात्, करणत्वञ्च कारणताघटितमिति प्रातिस्विकरूपेण तादृशानुसन्धानव्यक्तीनां कारणताग्रहोऽनुपपन्नः, न च स सम्भवतीति भावः। नन्वेवं सर्वासां तादृशव्यक्तीनां तत्पुरस्कारेणोपमितिकरणत्वानुपपादनेऽपि कस्याश्चित्त्वं तावत्सिध्यतु तत्रैव्यवभाह अननुगमेनेति। तत्पुरस्कारेणोपमितिकरणत्वमपि नैवमनुगतं सिध्यतीति भावः। किञ्चैवमनुगतधर्मपुरस्कारेऽन्यथासिद्धस्यापि कारणताप्रसङ्गः, तज्ज्ञानीयस्य तं विनाप्युत्पत्तिदर्शनेनान्यथानुगतधर्मं पुरस्कृत्यैव परिग्रहं शक्यत्वात्, किञ्च परिच्छिन्नमितिस्वरूपयोग्यत्वेऽपि तदनुपधायकत्वमात्रेण न कस्यचित्करणत्वहानिर्योऽभ्युपगम्यते मानाभावात्तन्निग्रहस्थानत्वेऽप्यपि द्रष्टव्यम्। ननु व्याप्तिज्ञानत्वेन तादृशातिदेशवाक्यस्यानुमितिजनकत्वेऽपि तादृशातिदेशवाक्यत्वेनोपमितिजनकत्वमेव, उपमितिकरणत्वप्रकारावच्छेदकमेव चैवं निरूपितम्, उपमितिकरणलक्षणं तु नैतदिति मातुलमिति नामी दोषा', अननुमितिजनकत्वस्यानिवेशनीयत्वादिति चेत्सत्यम् अत एव मूलेऽनुपमानस्थितिरुक्ता युक्तिमवतारयति किञ्चेति। शब्दार्थतेति। गवयत्वावच्छेदकस्य शक्यत्वाभिप्रायेणेदम्। लाघवेति। गवयत्वस्यानन्यत्वात्लघुत्वम्। तर्कमिति। व्याप्त्यनुग्रहेऽपि विपर्ययपर्यवसायित्वेऽपि च प्रमाणाधीनधीजनकानुग्राहकत्वस्यैवान्यतर्कपदव्यवहार इत्युपपादितमधस्तात् 'अनौचित्यादि तर्केण" इति कारिकायादावम्। तदुपन्यासस्थितौ = लाघवाख्यतर्कानुसन्धानस्यावश्यकत्वे। तत्र = गवयत्वे। प्रयोग इति। परार्थं प्रयोगप्रदर्शनं स्वार्थेऽनुमानसामग्रीसम्भवप्रदर्शने एव पर्यवसन्नम्, अन्यथोपमानस्य पृथक्प्रमाणत्वाभिमतानामसम्भवात्। विमतिपदं = विवादविषयीभूतं गवयत्वं। तस्य साधनदशायामपि प्रसक्तेऽनुपमितिजनकत्वादपक्षत्वमुपेत्य धर्मिग्रहसम्भवः। गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं = गवयशब्दस्य प्रवृत्तौ तादृशबोधजनने ज्ञायमानतया निमित्तं शक्यतावच्छेदकमिति यावत्। तथात्वे = गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे तर्केण = तर्कसहकृतत्वमार्गेण, कल्पनालाघवानिश्चायकत्वेन व्याप्तिमूलकत्वादि तर्कस्य विपर्ययानुमानसंशयनिवर्तकत्वेन गौरवादेश्चालयत्वेन यथाधुनामायत्स्यात्। विषयीक्रियमाणो बोध्यमानौ विपर्ययौ व्यक्तत्वाभावौ यस्य तथात्वात्। तं गवयत्वम्। अथ प्रामाण्य आधेयतामात्रकथनायपि-

यकत्वान्न यदेवं न तदेवं यथा गोत्वं तथा चेदं ततस्तथेति, नह्यस्ति सम्भवो मूलशैथिल्यादिदोषविरहिततर्कनिवेदितविपर्ययश्चार्थो न च तथेति । अथवा गवयपदमसम्भवत्प्रवृत्तिनिमित्तान्तरमनुपपद्यमानात्तोकगोसदृशसामानाधिकरण्यमर्थाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वमाक्षिपतीत्यर्थापत्तिरेवात्र प्रमाणमस्तु, सा च त्वया व्यतिरेकीकृत्य

अप्रतियोगिनाको गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिह इति सप्तम्यन्तार्थस्य तादृशप्रवृत्तिनिमित्तत्वनिष्ठत्वस्यैवान्वय इति । नन्वेवं तर्कसहकृतप्रमाणबोधितस्वेतरप्रवृत्तिनिमित्ताभावकत्वादित्येव हेतुः कुतो नोक्त इति वाच्यम्, स्वेतरगोसादृश्यादौ प्रवृत्तिनिमित्तत्वाप्रसिद्ध्या सिद्ध्यसिद्धिव्याघातात् । बोध्यमानान्तं स्वरूपासिद्धिशङ्कापरिहाराय । गवयपदं किञ्चित्प्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानमेव गौरवप्रतिसन्धानसहकृतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं बोधयतीति भावः । गवयशब्दो गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकस्तदितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्तकत्वादिति तु प्रयोगान्तरम् । न यदेवमिति । यत्पदे वीप्सा मादृता, तत्सत्त्वेऽपि सकलसाधनाधिकरणतात्पर्यग्रहे व्यभिचारबुद्धेर्निवृत्त्यसम्भवात्, तादृशतात्पर्यग्रहे तु तद्बलादेव यद्योगप्राथम्याभ्यां साधने व्याप्तिधियः सम्भवादित्यभिप्रायः, अत एव वीप्सायामपि व्यभिचारज्ञानतादवस्थ्यं मणावुक्तम् । अप्रयोजकतां परिहरन्नाह नह्यीति । मूलशैथिल्यादीत्यादिना विपर्ययापर्यवसानेष्टापत्त्यादिकं ग्राह्यम् । मूलशैथिल्यञ्च व्याप्तिराहित्यम् । अर्थात्तु प्रमायामेव तात्पर्यम्, तेन गौरवादेर्व्याप्तिराहित्येऽपि विपर्ययापर्यवसायित्वेऽपि च न क्षतिः, अधिकं त्वत्र चतुर्थे वक्ष्यते । तर्कनिवेदितविपर्ययः = तर्कसहकृतप्रमाणनिवेदिततदितराप्रवृत्तिनिमित्तकः । न च तथा = न च तत्प्रवृत्तिनिमित्तकः । स्वघटितबहुव्रीहिणाऽर्थपदेन गवयत्वग्रहणे तु तथापदं प्रवृत्तिनिमित्तपरम् । ननु पूर्वं तर्कानवतारदशायां साधुपदत्वलिङ्गकेन सामान्यतोदृष्टानुमानस्य किञ्चित्प्रवृत्तिनिमित्तकत्वप्रत्यायनेनैव पर्यवसानेनेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वग्रहस्यासम्भवे केवलव्यतिरेक्यनवतारात् प्रवृत्तिनिमित्तविशेषपरिच्छेदाय पश्चात्तर्कसहकृतमुपमानमेव शरणीकरणीयमिति चेदत्र वदन्ति—सत्तुल्यप्रमाणभावस्य सामान्यतोदृष्टस्य पुनरनुसन्धानमात्रं कल्पयितुमुचितम्, लाघवात्, न तु मानान्तरं गौरवात् । न च पुनरनुसन्धीयमानादपि तस्मादितराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वप्रतीतिसम्भवः, अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमादिति वाच्यम्, तथानियमे मानाभावात्, लाघवादिसहकारे व्यापकतानवच्छेदकरूपेणापि साध्यस्यानुमितौ भाने बाधकाभावात्, यदाह शिरोमणिः—"सति लाघवप्रतिसन्धाने स्वरूपपरिच्छेदकत्वमनुमानस्ये"ति । कथमन्यथा क्षित्यादावेककर्तृकत्वानुमितिः । एवञ्चोक्तव्यतिरेकिपर्यन्तानुधावनमप्यनतिप्रयोजनकम्, उक्तसामान्यतोदृष्टस्यैव लाघवप्रतिसन्धानसहकृतस्य जातिविशेषपरिच्छेदकत्वोपपत्तेः । किञ्च यथा देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादिति सामान्यतोदृष्टमभावरूपमरणापेक्षया भावरूपजीवने लाघवानुसन्धानसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानं जीवित्वप्रकारकं ज्ञानमर्जयतीत्यर्थापत्तिमगायुर्दोरितम्, तथा गवयपदं गवयत्वतदितरान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादिति सामान्यतोदृष्टं लाघवानुसन्धानसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकतामवगमयतु । किञ्च गवयत्वेतरत्र प्रवृत्तिनिमित्तं लघुसमानाधिकरणगुरुत्वादिनिमानेनेतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वनिश्चये उक्तव्यतिरेकिणैव गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वसिद्धिसम्भवः । न च साध्याप्रसिद्धिः, गवयत्वं किञ्चित्पदप्रवृत्तिनिमित्तं जातित्वादित्यनेन सामान्यतस्तत्सम्भवात् । व्याप्त्यप्रतिसन्धानदशायाञ्च गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वपरिच्छेदे मानाभाव इति । गोसदृशेति । गोसदृशशब्देत्यर्थः । भातेन गोसदृशशब्दसमानविभक्तिकतया गवयशब्दोच्चारणे गोसदृशवृत्तिधर्मस्यैव गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमायाति, स

परेण पृथगेवावश्यं प्रमाणनीयेति । इत्युपमानखण्डनप्रकरणम् ।

स धर्मो गवयत्वं वा, गोसादृश्यतद्व्यक्तित्वादिकं वा स्यात्, तत्र द्वितीये गौरवादावश्यैवार्थापत्तिविषय तेति । अर्थात् = सामर्थ्यात्, परिशेषादिति यावत् । इति खण्डनशारदायामुपमानखण्डनप्रकरणम् ।

अथ शब्दखण्डनप्रकरणम् ।

शब्दोऽपि क उच्यते ? आप्तवाक्यं हि शब्दः प्रमाणमिति न युक्तम्, विकल्पानुपपत्तेः । तथाहि—कोऽयमाप्तो नाम । यथादृष्टवादीति चेन्न, भ्रान्तिप्रतिपन्नवादिवाक्येऽपि प्रसङ्गात् । प्रमाणदृष्टेति विशेषणे च तथाभूतस्यान्यथावाग्व्यापनात् । यथा प्रमाणेतिकरणे चांशे तथाभूतवादिवाक्यस्यायथार्थस्यापि व्यापनात् । यावद्यथाप्रमाणदृष्टनिरुक्तौ च प्रायेणातथाभूतत्वादेव लक्ष्याणां तदव्याप्तेः, नहि यावत्प्रमितं तावदभि-

---

शब्दोऽपीत्यादि । कीदृशः शब्दः प्रमाणशब्द इत्यर्थः । अन्यथा शब्दस्वरूपखण्डने स्फोटाद्युत्तरापत्त्याग्रिमग्रन्थासङ्गतेः । सङ्गतिरपि किमर्थो च प्राग्वत् । शब्दस्वरूपशक्त्यादिग्राहकस्योपजीव्यानां निरस्तत्वादिति । आप्तवाक्यमिति । शब्दत्वमपहाय वाक्यत्वेनोपादानं ध्वनिनिराकाङ्क्षशब्दव्यावृत्तये । शब्दः प्रमाणमिति । प्रमाणशब्द इत्यर्थः । यथादृष्टवादी = स्वज्ञानसमानविषयकज्ञानजनकज्ञानविषयवाक्यप्रयोक्ता । भ्रान्तीत्यादि । भ्रान्त्या विषयीकृतमर्थं वदतोऽपि वाक्ये इत्यर्थः । प्रसङ्गादिति । प्रमाणशब्दलक्षणस्येत्यादिः । प्रमाणदृष्टेत्यादि । स्वीयप्रमासमानविषयकज्ञानप्रयोजकवाक्यप्रयोक्ताऽऽप्त इति विवक्षणीयमिति भावः । यद्यपि प्रमासमानविषयकज्ञानप्रयोजकवाक्यस्यैव प्रमाणशब्दत्वसम्भवे साऽऽशवाक्यप्रयोक्तृवाक्यत्वेन तन्निर्वचनं वैयर्थ्यग्रस्तम्, आप्तलक्षणस्यैव खण्डनं तु न सन्दर्भसङ्गतम्, तत्तद्वाक्ये एवाव्याप्त्यतिव्याप्त्योरुच्यमानत्वात्, प्रमितिप्रयोजकवाक्यत्वस्य लक्षणान्तरत्वसम्भवेऽपि तादृशज्ञानप्रयोजकवाक्यत्वे यथासन्निवेशे न वैयर्थ्यम् । नचैतदेवात्र दूष्यताम्, वक्ष्यमाणातिव्याप्त्यादेरत्र सुसङ्गमादिति वाच्यम्, 'तावदभिधीयत' इतिपर्यन्तग्रन्थस्यैतत्खण्डने सुयोजत्वेऽपि "यथाप्रमितस्यैवे"त्यादिग्रन्थस्य दुर्योजत्वात्, अश्वत्थामा हतो नरो वा कुञ्जरो वेतिवाक्यस्यालक्ष्यत्वेनाव्याप्त्यभिधानस्यासामञ्जस्यात्, प्रयोक्तृघटितलक्षणस्य स्वव्याप्तेर्वाक्यान्तरे एव वक्तव्यत्वात्, तथापि 'यथाप्रमितस्ये'त्यादिग्रन्थो यथाश्रुत एव नेतव्यः, वैयर्थ्यमेव वा तादृशग्रन्थव्याख्यानान्तरमुद्घाटनीयमिति । तथाभूतस्यान्यथावादः = प्रमाविषयविषयकभ्रान्तिप्रयोजकं वाक्यं घटत्वादिना प्रमितस्य पटत्वादिना बोधकम्, तत्र प्रमाणविशेष्यकत्वमादायातिव्याप्तेः । यथाप्रमाणेति । प्रमीयविशेष्यताविशिष्टविशेष्यताकबोधप्रयोजकत्वं वाक्ये वक्तव्यम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वाभ्याम्, प्रकारतावच्छेदकं तु धर्मसंसर्गोभयमेव ग्राह्यम्, एवञ्च घटत्वादिना संयोगादिना वा प्रमितस्य पटत्वादिना सम्बन्धान्तरेण वा बोधजनकवाक्ये नातिप्रसङ्ग इतिभावः । अंशे = यत्किञ्चिद्विषयकत्वावच्छेदेन, इदं तथाभूतपदार्थान्तःपातिप्रमाण्यान्वयि । अयथार्थस्य = अपरांशेऽप्रमात्वबोधजनकस्य ह्रदो जलवान् वह्निमांश्चेत्यादिकस्य । एवं ह्रदपर्वतौ जलवन्तौ, संयोगसमवायाभ्यां ह्रदो जलवानित्यादि वाक्यमपि ग्राह्यम् । यावदित्यादि । उक्तदोषवारणाय स्वावच्छेदकतासमनियतावच्छेदकताकत्वस्वनिरूपितप्रकारतावच्छेदकतासमनियतावच्छेदकताकप्रकारताकत्वाभ्यां वैशिष्ट्यं विवक्षणीयमिति भावः । व्यापकतामात्रविवक्षायामुक्तदोषतादवस्थ्यम्, व्याप्यतामात्रविवक्षायामुक्तदोषाभावेऽपि परतोऽव्याप्त्यभिधानासङ्गतिरिति सामनैयत्यमिहाभिप्रेतम् । अत्र च व्यापकतानिवेशस्य वैयर्थ्यं स्पष्टम् एवात एव प्रायेणेति । भूतले घटपटाद्यनेकपदार्थान् प्रमाय भूतलं घटवदित्येतावन्मात्रबोधजनकवाक्यस्यापि प्रयोगदर्शनात्सामनैयत्यविवक्षाया अव्याप्त्यापादकत्वादिति । नहीति । मन्त्रेति शेषः । अत एव प्रायेणेत्युक्तम्,

यथार्थवाक्यं शब्दप्रमाणमित्यत्र को दोष इति चेत्, पूर्वोक्तयाथार्थ्यदूषणानि तावत्प्रथमः, यथार्थमिति विशेषणस्य व्यवच्छेदकत्वाव्यवच्छेदकत्वयोः पूर्ववद्दोषश्च द्वितीयः, वाक्यत्वानिरुक्तिश्च तृतीयः । तथाहि—किमिदं वाक्यं नाम ? एकार्थावच्छिन्न

यथार्थवाक्यमिति । वाक्ये यथार्थत्वं यथार्थशाब्दज्ञानजनकत्वं वा यथार्थज्ञानजन्यत्वं वा, आद्ये उक्तरीत्या निरुक्तशाब्दप्रमाकरणत्वे एव पर्यवसानम्, तच्च निवेदितनिरासम् । द्वितीये तु तद्विशेष्यकतत्संसर्गकतत्प्रकारकप्रमाजन्यं वाक्यं तद्विशेष्यकतत्संसर्गकतत्प्रकारकप्रमाकरणशब्द इत्यर्थे पर्यवसानम्, तत्र च मौनिश्लोके शुकादिवाक्ये चेश्वरीयतादृशज्ञानजन्यत्वसमाश्रयाद्व्याप्तिविरहेऽपि भूतलविशेष्यकसंयोगसंसर्गकघटप्रकारकप्रमयाऽनन्तरे भ्रमात्मिकया जन्ये भ्रमस्यैव जनके वाक्ये तादृशप्रमाकरणत्वप्रसङ्गः, तादृशप्रमा शब्दप्रिच्छिन्नवक्तृताकत्वजनतावच्छेदकत्वाज्ञानतया मौनिश्लोकादावव्याप्तिर्दुर्वारा, ईश्वरज्ञानस्य कार्यसामान्यजनकस्य तादृशप्रमात्वेन जनकत्वे मानाभावात् । प्रमीयतत्संसर्गतात्प्रकारताकतद्विशेष्यतावच्छिन्नरूपज्ञ जनकत्वविवक्षणेऽपि दोष एवायमिति । उभयसाधारणानि दूषणानि स्वाचष्टे पूर्वोक्तेति । याथार्थ्येति प्रमात्वमात्रपरम् । को दोष इत्याकाङ्क्षानुसारेणोद्देश्यगतबहुत्वसङ्ख्याविवक्षितस्य विवक्षाभावात् प्रथम इत्येकवचनान्तप्रयोगः । बहुत्वेऽपि दोषाणां स्वाश्रयप्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वसम्बन्धेनैकधर्मान्वयानुयोगित्वसम्भवः । याथार्थ्यविरहघटितत्वया प्रथमत्वघटितत्वया चाभेदान्वयबोधौपयिका एषयोर्भेद इति । द्वितीय इति । प्रमात्वं सर्वांशे वाऽऽंशिकभ्रमसाधारणं वा विवक्षितम्, द्वितीये तस्याव्यावर्तकत्वम्, सर्वांशे भ्रमस्यैवाभावात्, आद्ये तु व्यावर्तकत्वम्, परन्त्वेवमांशिकप्रमाया अनुपग्रह इत्यव्यापकत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तु न इति तत्प्रकारकं यथार्थकप्रमात्वम्, तच्च तदतिरिक्तप्रकारांशे भ्रमस्य व्यावर्तकमेन, सर्वांशे प्रमात्वं तु याथार्थ्यनिरासप्रस्तावे निरुक्तम्, तस्य चाप्रानुप्रवेशे तादृशप्रमाकरणशब्दस्यैव लक्ष्यतया तज्ज्ञत्वेन नाव्याप्तिरिति न द्वितीयत्वेन गणितो दोष । तृतीय इति । यद्यप्याद्ये कल्पे वाक्यत्वं प्रमाजननिरहाओपात्तम्, तथापि सत्कारिच्छाद्यावत्तिव्याप्तिवारणाय द्वितीयउपात्तमेवेति तन्नैवाय दाव । न च वाक्यत्वस्थाने वर्णत्वमित्येवोक्तेऽपि निरुक्तरीत्या नाय दोष इति वाच्यम्, वर्णत्वस्य कादिवर्णाद्यव्यापकत्वाद् वर्णत्वव्याप्यध्वनिव्यावृत्तजातिविशेषत्वेन जातिमात्रनिरासेन दृष्टोपदर्शनादिति । एकार्थेति । गौरवेण दुष्टत्व इत्यादिसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणायैकार्थावच्छिन्नत्वं समुदायविशेषणम्, तच्च विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वम् तेन विशेषणादीनां नानार्थत्वेऽपि न क्षतिः, विशिष्टस्यैकत्वात् । तदैव नानाविशिष्टार्थप्रतिपादकेऽतिव्याप्तिवारणायैकत्वमुपात्तम् । प्रतिपादकत्वञ्च प्रतीतिमात्रघटितं वा शाब्दबोधघटितं वा, आद्ये विशिष्टार्थोपस्थितिजनकत्वमादाय श्रुततया पदत्वमात्रस्यमाने केवलप्रकृत्यादावतिव्याप्तिर्द्वितीये च केवलप्रकृत्यादेः शाब्दबोधाजनकतया तत्रातिव्याप्तिविरहेऽपि क्रियाप्रधानमन्त्रिस्यैव पाठरायकादिमत गौरित्येतावन्मात्रादेरवाक्यत्वेनानुमन्यैयव्यायोग्य च तार्किकाणामिव

पदसमुदायो वाक्यमितिचेत्, एकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वाना वाच्यानि दूषणानि ताव-

---

द्रुत्वेन तादृशस्यैव लक्ष्यताया औचित्येन पदत्वविवक्षाया आवश्यकत्वमेवेति द्रष्टव्यम् । एकत्वेति । श्वेतो धावतीत्यादिवाक्ये शुक्लो धावति, इत श्वा धावतीत्याद्यर्थद्वयप्रतिपिपादयिषयोच्चरिते विशिष्टार्थद्वयप्रतिपादकेऽव्याप्तिः । न च तत्र वाक्यद्वयमेव प्रत्येकं लक्ष्यम् श्वेतो धावतीत्यस्य सकृदेवोच्चरितत्वेन वाक्यद्वयस्य प्रत्यक्षबाधितत्वात् । एकस्यैव च वाक्यस्यार्थद्वयपरत्वे बाधकाभावात् । अतएव पुनरनुसन्धानात्मिकाऽऽवृत्तिरपि न तत्र युक्तिमती, उक्तं हि शब्दमणावेव "अनेकपदार्थप्रतीतीच्छयैकमुच्चारणं भवत्येव, पुमिच्छाया नियन्तुमशक्यत्वात्, यदि च वाक्यात्मकं तदुच्चारणं नानेकार्थपरं तदाऽऽवृत्तिरपि न स्यात्, तात्पर्यनिर्वाहार्थमेवावृत्तेः कल्पनात् तात्पर्यविषयान्वयानुपपत्तिं विनाप्यावृत्तेः कल्पने एकार्थपरेऽपि घटोऽस्तीत्यादिवाक्ये आवृत्तिः स्यात्, अतएवानेकार्थकवाक्योच्चारणस्योभयपरतायां नावृत्तिकल्पनम्, तस्माद्युगपदेवानेकार्थोपस्थितौ तात्पर्यादिज्ञाने युगपदनेकान्वयबोधः, सामग्र्यास्तुल्यत्वात् प्रथममेकस्यान्वयबोधो न तदन्यस्येति नियन्तुमशक्यत्वा"दिति । एवञ्चाव्याप्तिर्दुर्वारैव । किञ्च विशिष्टार्थद्वयप्रतिपादकस्य विशिष्टैकार्थस्यापि प्रतिपादकत्वेनैकत्वस्य स्वाव्यावर्तकत्वेन द्वित्वाद्यनवच्छिन्नत्वरूपस्य च तस्य वस्त्वन्तरान्तर्भावेणैकस्मिन्नपि द्वित्वावच्छिन्नत्व सद्भावेनासम्भवापादकत्वेन पदार्थान्तरत्वाभावोयुक्तेश्चाखण्डोपाधिन्यायेनान्योन्याश्रयावहानेन स्वसजातीयनिष्ठभेदप्रतियोगित्वाभाव एव स्वस्यैकत्व वाच्यम्, तत्र च साजात्यस्य भेदघटितस्यैवानुभविकत्वेन स्वसजातीयस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां तादृशप्रतियोगित्वाभावस्य व्याघात । अथ स्वोद्देश्यकविधेयवृत्तिभेदप्रतियोगित्वाभावो विवक्षणीयः, स्वोद्देश्यकविधेयकता च स्वस्मिन्नपि सम्भवति, एकोविशिष्टार्थं प्रकृतवाक्यप्रतिपाद्य इत्युद्देश्यविधेयभावमादाय च प्रकृते समन्वय ।नच पदार्त्रिमङ्गूतकऽप्येकोयगेभूतल्यूचिरितिप्रतीत्युदयेन घट उपपादनीयमेकत्वं नोक्तं सम्भवतीति वाच्यम् स्वाश्रयस्वयोरेद्देश्यता वच्छेदकत्वाभ्यां स्वोद्देश्यकविधेयवत्ताया विवक्षितत्वादिति चेत्तैतद्गृहम्, उभयभेदप्रतियोगित्वमादायासम्भवस्य दुर्वारत्वात्, भेदे स्वप्रतियोग्यवृत्तित्वविवक्षाया अपि प्रतियोगिवृत्तित्वोदासीनोभयाभावोपादाननिबन्धनदूषणलक्षणमहाहान्यात् । एवञ्च पुराऽऽवेदितस्य स्वरूपान्यत्वनिरासस्यावतार इति । अतएव—एकत्वमेकमात्रवृत्तिधर्मोऽभेदाख्य, नचाप्रमाथय, स्वप्रतियोगिवृत्तित्वस्वानुयोगिवृत्तित्वाभ्यां भेदद्विविशिष्टान्यत्वस्यैवैकमात्रवृत्तित्वरूपत्वात्, न चैव तद्व्यक्तिप्रतिपादकत्वस्य वाक्यान्तरेऽभावेनाननुगम ,तादृशार्थे एव वाक्यस्य लक्ष्यत्वादिति—निरस्तम्, उक्तरीत्या भेदविशिष्टेऽपि तदन्यत्वसम्पादनस्य सुकरत्वात् । अननुगमस्तु सुलभ एव सर्वसाधारणो दोषः, एकत्वव्यवहारस्याननुगतस्यैव दर्शनादिति । नन्वेकवाक्यस्य वाक्यान्तरार्थे वाक्यत्ववारणाय यादृशविषयताकान्वयबोधजनको यो मिथः साकांक्षपदसमुदायस्तस्य तादृशविषयताकबोधजनने वाक्यत्वं विवक्षणीयम्, तत्र चैकत्वोपादाने न प्रयोजनम्, मिथः साकांक्षत्वोक्त्यैव गौरश्वःपुरुष इत्यादिसमुदायवारणसम्भवात्, आकांक्षा चाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तत्तद्विशिष्टतत्पदत्वादिरूपा तादृशान्वयानुकूलैव विवक्षणीया, एवं च हृदो वह्निमानित्यादेरपि वाक्यत्वोपपत्तिः, विशिष्टार्थाप्रसिद्धावपि निरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयितातात्पर्यबोधस्य तत्र प्रसिद्धेः । तत्राह विषयत्वेत्यादि । विषयत्वनिरासमग्रे वक्ष्यते । अनवच्छिन्नत्वं शाब्दबोधजनकत्वम्, तद्व्युपधानं वा योग्यत्वं वा शाब्दबोधेच्छयोच्चरितत्वं वा, नाद्य, शुकाद्युच्चरिते वाक्यविशेषे केनापि व्युत्पन्नेनाश्रुतेऽव्याप्तेः, तस्य शाब्दानुपधायकत्वात्, दोषसम्भावमपि लक्षणस्यानुपपत्तेः । न द्वितीय, तथाहि योग्यतावच्छेदक परस्परसाकांक्षपदसमुदायत्वमेव

स्तन्तु पदपदार्थं तु चिन्तयामः। सुप्तिङन्तं पदमित्येके। वर्णा विभक्त्यन्ता पदमित्यन्ये।

स्यात्, आकाङ्क्षा चोक्तानुपूर्वी राज्ञः पुरुष, पुरुषो राज्ञ इत्यादि नैकविधा, तथा चैकस्या योग्यतावच्छेदकतया निवेशेऽपरतज्ज्ञानाच्छाब्दानुत्पत्त्यापत्तिः नचान्यतमत्वेन सर्वासां योग्यतावच्छेदकत्वम्, अनुयोगिप्रतियोगिविधया सकलप्रपञ्चघटितत्वेनान्यतमत्वस्यासर्वज्ञाज्ञेयत्वात्, भेदज्ञाने विशिष्टैवानुयोगिज्ञानस्यापेक्षणीयत्वात्, नच तत्तद्भेद एव स्वानुयोगितावच्छेदक, आत्माश्रयापत्त्या भेदखण्डने दत्तोत्तरत्वात्। भेदोपपादकं ह्यनुयोगिप्रतियोगिगतवैधर्म्यं भेदातिरिक्तमेव निरूपणीयम्। अन्यथा तद्व्याप्यस्य भेदस्याप्यखण्डत्वात्। नचाव्यवहितोत्तरत्वं निवेश्य निस्तार, राजसम्बन्धिपुरुषार्थे पुरुषो राज्ञ इत्यादेरिव राज्ञः पुरुष इत्यादेरपि वाक्यत्वात्। आवेदितश्चाव्यवहितोत्तरत्वघटितस्य कार्यकारणभावमात्रस्याप्रामाणिकत्वमधस्तात्। न च शक्तिविशेषो योग्यतावच्छेदक, स्वध्वंसाद्यनुकूलशक्तेरेवांशे शाब्दानुकूलत्वे शाब्दजनकतावच्छेदकत्वोपगमे कार्योत्पादस्य कारणतावच्छेदकशक्तिक्षमत्वाधीनत्वेनान्योन्याश्रयात्, स्वीकृतश्च गुरुधर्मेणैव कार्यघटितरूपेणापि कारणताया अन्यथासिद्धत्वशङ्कितैः। एतेन यादृशपदानां यादृशार्थविषयताकशाब्दानुकूला परस्पराकाङ्क्षा तादृशपदसमुदायस्तादृशार्थे वाक्यमित्यत्रापि शाब्दजनके आकाङ्क्षाज्ञाने योग्यत्वमुपधायकत्वं वा जनकत्वं वा विकल्प्य निरसनीयम्। न चरम, शाब्दबोधेच्छया विनैवोच्चरितानां शुकादिवाक्यानामसङ्ग्रहात्। न चेश्वरेच्छैव तत्रोपाधिः, अनेकार्थवाक्यस्थले यादृशार्थविषयकप्रतीतीच्छयोच्चरितत्वाभावनिश्चयस्तादृशार्थेऽपि तस्य वाक्यत्वप्रसङ्गात्, ईश्वरेच्छायास्तत्रापि विरहात्। ईश्वरेच्छाणवादिना च भवतैवापत्तिमात्रं विधातुं शक्यते। न च तादृशार्थविषयकशाब्दज्ञाव्यवहितपूर्ववृत्तेरवेछायास्तत्रापेक्षणीयत्वम्, कारणतावच्छेदके कार्यप्रवेशेनोक्तरीत्यैव परस्पराश्रयात्। सन्त्विति। तन्त्रनिरपेक्षाया किं बीजमिति चेत्परस्परसाकाङ्क्षपदसमुदायस्यार्थविशेषानियन्त्रितवाक्यत्वात्मकसामान्यलक्षणस्यैव वादिनामभिप्रेतत्वात् पदार्थखण्डनस्य तस्माद्वारणत्वादित्याशयादिति गृहाण। वर्णा इति। पूर्वाकाङ्क्षानिवृत्तिमात्रफलकम्। इत्यन्ये इति। न्यायसूत्रकृत इत्यर्थ। शक्तं पदम्, यदीयवृत्तिज्ञानीयविषयता वृत्तिमत्ताप्रयोजिका तत्तदर्थे पदमिति तु न विकल्पितम्, उक्तरीत्या गौरित्यादिमात्रस्य वाक्यताया स्वीकारमनर्हन्त्या प्रसङ्गवारकत्वात्। का चेयं शक्ति? न तावत्पदार्थान्तरम्, तस्य प्रमाणविशेषसाक्षिकतया निरूपणे परस्पराश्रयात्, अन्यानुकूलशक्तिमतोऽन्यस्योत्पत्तिवारणाय तत्तत्कार्यानुकूलशक्तिमत्त्वेन कारणताया वक्तव्यतयोक्तरीत्यान्योन्याश्रयाच्च, शक्तौ तत्तत्कार्यानुकूलत्वस्य तत्तत्कार्यजनकतावच्छेदकतारूपत्वेन शक्तित्वेन च जनकतावच्छेदकताया अतिप्रसक्ततयाऽनन्यभावेन जनकतावच्छेदकतानिविष्टरूपेण तथात्वस्याभिधेयत्वे जनकतावच्छेदकताया स्वावच्छेदकतापत्तनाऽऽत्माश्रयाच्च। नापि पदपदार्थयोरितरेतराध्यासमूलकतादात्म्यग्रहणो वाच्यवाचकभावापरपर्याय कोऽपि सम्बन्ध शक्ति, अध्यासनिरूपणे तदसिद्धे, स्वरूपत कार्यत कारणतश्च पदपदार्थयोर्भेदं गृहीतवतोऽपि शक्तिज्ञानोदयेनेतरेतराध्यासमूलकतादात्म्याधीनग्रहणताया असम्भवदुक्तिकत्वाच्च, गौरिति शब्द इत्यादौ गकारादिघटितानुपूर्वीविशेषस्य गौरित्ययं इत्यादौ सास्नादिमदर्थस्य गौरितिज्ञानमित्यादौ गकारादिमत्सास्नादिमन्तस्य प्रतीत्या तादात्म्याध्यासमात्रेणाप्यापाततोऽध्यासस्य वक्तुमशक्यत्वाच्च, अन्यथा गोशब्द सास्नादिमानित्यपि कदाचित्स्यादनुभव। अतएव श्लोक श्रुत इत्यादौ श्रावणप्रत्यक्षस्यार्थं श्रुत इत्यादौ च शाब्दबोधस्य श्रुधातुना प्रत्यायनम्। श्रुत्वान्तरञ्चापमर्थं 'अश्नयमग्नेरान्तवत" इत्युत्तरमीमांसाभूतभाष्यमाख्याय। "हिमालयो नाम नगाधिराज" "नचिकेता नाम पुत्र आस" इत्यादौ तु

तत्र नाद्यः—प्रत्येकं मिलितस्य चाऽव्यापकत्वात्, पृथक्प्रवृत्तिनिमित्ततायाञ्च वाक्यलक्षणाव्यापकत्वात्। नापि द्वितीयः, विभक्त्यर्थस्यानुगतस्याभावात्, "विभक्ति"

वाच्यतासम्बन्धेन हिमालयादेर्नाम्नो नगाधिराजादावन्वयोऽनुभवसिद्धो नत्वभेदेनेति यदर्थे यन्नाम्नो वाच्यतासम्बन्धेनान्वयस्तत्समानविभक्तिकत्वं तन्नापेक्ष्यत इति व्युत्पत्तिः कल्प्यते, नामार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधस्तु नात्र शङ्क्यः, नाम्नो नामार्थत्वाभावात्। एतेन वृद्धिरादैच्, रामेतिद्व्यक्षरं नामेत्यादिकं व्याख्यातम्। मान्त्रिकरहस्याऽपि च शब्दसामान्यविचारे बृहदारण्यकभाष्ये व्यञ्जितया मूलभूततत्त्वमादाय पदपदार्थयोः सर्वथैक्यमेवेति कल्पनाऽप्यासावकाशः, वस्तुतः पृथग्भूतयोरेवापृथक्त्वप्रतीतेस्तत्त्वाभिप्रायविषयत्वात्। नापि तच्छब्दजन्यबोधविषयत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितधर्मनिष्ठीयविशेष्यत्व तदर्थविषयकबोधजनकत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितधर्मनिष्ठीयविशेष्यत्वञ्च वाच्यत्ववाचकत्वे, ईश्वरीयत्वं नित्यत्वञ्च वा शाब्दोपयोगितया तु नोपादेयम् तदप्रतीतावपि शाब्दोदयात्, तदाद्यन्यतरेच्छा च शक्तिरिति, इदं वाक्यमिममर्थं बोधयत्वितीच्छामादायातिप्रसङ्गात्, न च पदत्वस्य शक्तौ प्रवेशोऽत्र वाच्यः, तयोरेव निरूप्यमाणत्वात्, किञ्च वाच्यवाचकभावस्य सम्बन्धत्वेनानुभूयमानस्य सम्बन्धत्वेनानुभूयमानताऽवच्छिन्नविशेष्यतात्मकत्वानुपपत्तेः, परम्परासम्बन्धे मानाभावात्, शाब्दबोधान्यथानुपपत्तेश्चानिर्वाच्यवादिनि वक्तुमशक्यत्वात्, सम्बन्धेनानिर्वचनीयेनैवोपपत्तेः। एवञ्च शाब्दोऽध्यासोऽपि न शक्तिः, तस्याः सम्बन्धानात्मकतया सम्बन्धज्ञानविधया तज्ज्ञानस्य पदार्थोपस्थापकत्वानुपपत्तेः। ईश्वरसङ्केतश्चास्य शक्तिरित्युपदेशात्मकः शक्तिविषयक एव न तु तत्स्वरूपात्मक इति स्पष्टमन्यत्र। अपि च व्युत्पित्सुः प्रयोगे प्रवृत्तिविशेषेण ज्ञानविशेषं चारम्भान्तरस्यानुपस्थिततया च तस्य शब्दविशेषजन्यत्वमनुमाय यदि शब्दोऽर्थासम्बद्धः स्यात्तद्विषयकज्ञानाजनकः स्यादिति वितर्क्य शब्दार्थयोः सम्बन्धं निश्चिनुते इत्यविवादम्, पदार्थसम्बन्धं विनाऽनुपपन्नतया प्रतीताऽर्थविषयकज्ञानजनकता कथमर्थं सम्बन्धघटकतया प्रतिपत्तुं दापयेत, अनुपपद्यमाना हि नोपपादककोटिमध्यासितुमीष्टे, अतएव "नहि यदनुपपत्त्या यत्कल्पनं तदेव तस्य विषय" इति चिन्तामणावपूर्ववादे उक्तम्। एतदेवाभिसन्धाय तत्त्वप्रदीपिकायां चित्सुखाचार्यैः—"वाचकत्वं नाम तद्विषयकप्रतीतिजनकत्वं वाच्यत्वं च तज्जन्यप्रतीतिविषयत्वं, तत्रैवासति सम्बन्धे कथं स्यादितिपर्यनुयोगे तस्मादेव तत्प्रतीतिं ब्रुवाणः पण्डितगोष्ठीषु कथं नापत्रपत"इति कथनं। केचित्तु—इच्छाया इव ज्ञानकृत्योरपि विनिगमनाविरहेण शक्तित्वं स्यादिति यद्विऽर्थवाचकत्वमर्थे च प्रकारत्वसम्बन्धावच्छिन्नाद्विषयताकस्य कार्यकारणभावपदप्रसङ्ग इति महद्गौरवम्। एवमिदमस्माद्बध्यतामितीच्छाविषयत्वमेव जनकत्वं स्यादिति बहूपप्लवः, प्रमाणानां जनकतातद्घटितातिरिक्तसम्बन्धेनैव प्रमेयसङ्गतानां ज्ञानजनकत्वं दृष्टमिति नेह तयोः सम्बन्धतौचिती, अन्यथा धूमाद्वह्निज्ञानं जायतामितीच्छाविषयत्वमेव हेतुसाध्ययोः सम्बन्धः स्यादिति व्याप्त्युच्छेदः इत्यपि—वदन्ति। एतेन यदीयवृत्तिज्ञानीयविषयतेत्यादिकमपि निरस्तम्, वृत्तेः शक्तिलक्षणान्यतरात्मकत्वेन शक्तेरनिरुक्तौ तदनिरुक्तेः, लक्षणाया अपि शक्तिघटितत्वाच्चेत्यलं पल्लवैः। प्रत्येकमित्यादि। सुबन्तस्यैव पदत्वे तिङन्ते, तिङन्तस्यैव पदत्वे च सुबन्तेऽव्याप्तिः, सुबन्तत्वे सति तिङन्तत्वं तु लोकेऽसम्भवग्रस्तम्। नच सुप्तिङन्यतरान्तत्वं विवक्षणीयम् अन्यतरत्वस्यानुपदं निरस्तत्वात्। ननु पदपदस्य सुबन्तत्वतिङन्तत्वरूपनानाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वोपगमे नामी दोषा इत्यत आह पृथगिति। वाक्यलक्षणेति। वाक्यलक्षणे सुबन्तसमुदायो वा तिङन्तसमुदायो वा सुबन्ततिङन्तसमुदायो वा प्रवेशनीयः, आद्ये त्वया शयितव्य'मित्यादौ द्वितीये च 'पचति

रित्यनेन सुप्तिङोः "प्राक्दिशो विभक्ति" रित्यनेन च तसिलादेः पृथक्पृथगेव विभक्ति

भवती'त्यादेः सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र पचती'त्यादेरसङ्ग्रहः । तृतीये तु 'चैत्र पचता'त्यादेः सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र' इत्येतावन्मात्रादेरलक्षणतया एवाभ्युपगमनीयत्वेन तदसङ्ग्रहस्य हानिकरत्वविरहेऽपि 'त्वया शयितव्यम्' 'पचति भवती'त्यादेः कथं सङ्ग्रहः, द्वितीयलक्षणे वक्ष्यमाणानि दूषणानि चेहानुसन्धेयानि। किञ्च सुबन्तत्वं स्वघटकत्वस्वघटकोत्तरत्वस्वघटकपूर्वत्वाभावत्रसम्बन्धैः सुब्वृत्तित्वं वा, तत्वेन प्रतिसन्धीयमानत्वं वा स्वपूर्ववृत्तीतरेण स्वेतरेणाघटितत्वस्वघटितत्वस्वपूर्ववृत्तिघटितत्वेति सम्बन्धैः सुबुपलक्षितत्वं वा, नाद्य, दध्यादिशब्दस्याव्ययभावाच्च पदत्वानापत्ते । अतएव न द्वितीय, अव्ययेषु विभक्तिप्रतिसन्धानस्यानियतत्वात्, तथा चाव्ययव्यक्तिविशेषेऽव्याप्तिः । न तृतीयः भातिसुबुपलक्षितकेवलप्रकृतेरपि पदत्वापत्तेः, शक्तं पदमिति भवतामभ्युपगमात् । किञ्चेदं सुप्त्वम्, न तावत्स्वाद्यन्यतमत्वम्, स्वादिव्यक्तीनामानन्त्येनासर्वज्ञाज्ञेयत्वप्रसक्ते, न च सुत्वादिनाऽनुगमः, तस्याप्यननुगतस्य दुर्वचत्वात्, अनुगतधर्ममात्रस्य साक्षात्कारित्वखण्डने निराकृतत्वाच्च, अतएव सुप्त्वादिकं न जातिविशेषः तस्य जातित्वे साधकाभावाच्च, सुत्वादिना साङ्कर्यप्रसङ्गाच्च, सुप्त्वं विहाय सुत्वं सुपुत्राख्ये सुशब्दे सुत्वं विहाय सुप्त्वं जसादौ, उभयोः समावेशः प्रथमैकवचने इति । साधकाभावे च जातिमानत्वमुपेत्य न सङ्करपरिहारसम्भवः । न च शक्तिसम्बन्धेन सुप्त्वम्, पाणिन्यादिसङ्केतेनैवोपपत्तौ शक्तेरप्रामाणिकत्वात्, न च सङ्केतसम्बन्धेन सुप्त्वम्, अन्यत्रापि कस्यचित्सङ्केतसम्भवेनातिप्रसङ्गात् । पाणिनिसङ्केतवत्त्वस्य च व्याकरणान्तरप्रणेतृसङ्केतमादाय विनिगमनाविरहेणासङ्गतेः । एतेन तिङन्तत्वं व्याख्यातम् । एतेन कारकान्वितक्रियाशाब्दबोधजनकशब्दसमुदायो वाक्यम्, अत्र च पदत्वविवक्षया निष्प्रयोजनत्वेन मोक्षखण्डनं सावकाशम्, नच वस्तुतः पाकक्रियाया कारकान्वितत्वात्पचतीत्येतावन्मात्रं वाक्यं स्यात्, न स्यात्, साक्षात्परम्परया वा कारकविषयतानिरूपितक्रियाविषयताशालिशाब्दस्य विवक्षितत्वादित्यपि नाशङ्कनीयम्, उक्तन्यायेनैव क्रियात्वखण्डनस्य करणत्वखण्डनेऽभिहितत्वात् । अतएव तद्घटितकारकत्वस्यापि दुर्वचत्वम्, वह्निमनुमिनोतीत्यादौ वह्न्यादेरकारकतयाऽव्याप्तिश्च। जनकपदोपादानस्य विवक्षाया उपरीत्याऽसम्भवेन योग्यताविवक्षणे गौरित्यादेरप्युक्तरीत्याऽसम्भवल्लक्षणभावस्य वाक्यत्वापत्तेश्च, ग्रामं गच्छतीत्येतदेकदेशस्यापि ग्रामं गच्छेत्यस्य वाक्यत्वापत्तेश्च, आनुपूर्वीविशेषावच्छिन्नायाः तद्वाक्यतायाः तादृशशाब्दजननयोग्यतायास्तत्र सद्भावात्, एवञ्च पदत्वमवश्यं विवरणीयम् । योग्यतावच्छेदकतया ऽऽकाङ्क्षायाः अवश्यापेक्षणीयत्वेन कारकान्वितक्रियेत्यस्य वैयर्थ्यञ्चेति । विभक्तिरिति । "विभक्तिश्चे" तिसूत्रैकदेशोऽयम् । पृथक्पृथगेवेति । अनुगतधर्ममनवच्छेदकीकृत्यैवेत्यर्थः । अन्यथा पृथग्विधानाविधानयोर्विशेषाभावात् । यद्वा सुप्तिङोरपि ननुगमः, उक्तोत्तरं तसिलाद्यन्तर्भावेण स्पष्टो । यद्यपि तसिलाद्यन्तानां "तद्धितश्चासर्वविभक्ति"रित्यनेनाव्ययतया सुपो लुकि तदन्ततयैव सङ्ग्रह इति "विभक्त्यन्तं पद"मित्यत्र सुप्तिङ्रूपैव विभक्तिर्विवक्षिता तथापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेरुक्ताया परिहाराय विभक्तिसञ्ज्ञात्वेन सुप्तिङोरुपादानं तत्रादृतम्, विभक्तिसञ्ज्ञकत्वं तयोरिव तसिलादेरपीति तदन्तर्भावेणापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेः प्रदर्शनाय तसिलादिविभक्तिपर्यन्तानुधावनम् । अननुगमस्य द्वयोरपि विभक्तिसञ्ज्ञकयोर्भागरूपत्वात् । ननु सङ्केतसम्बन्धेन विभक्तिपदवत्त्वं सुबादिसाधारणम्, विभक्तिपदार्थः पावात् न वा सुबेव वा तसिलादिरेव वा तिङेव वा विवक्षितो येनाव्याप्त्यतिव्याप्त्यसम्भवो वा भवेत् अपि तु विभक्तिपदवाच्येन रूपेण यथासम्भवं यः कोऽपि, स च सुब्वा वा

संज्ञाविधानात्, शब्दसाम्येन च लक्षणायोगात्। किञ्च वर्णा इति बहुत्वस्य विवक्षितत्वेहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः, अविवक्षितत्वे देवदत्त इत्यन्ताकारस्य पदत्वापातः, तस्य विभक्त्यन्तत्वात्। सार्थकस्तथेति चेत्, भवतीत्यादौ शवकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः, शपः सार्थकत्वात्। यत्र विहिता विभक्तिस्तदिति चेत्, शवकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात्।

लिङ्वा लक्ष्यमात्रस्याप्येवेत्याशङ्क्याह शब्दसाम्येनेति। विभक्तिपदवत्त्वेनेत्यर्थः। घटितत्वं तृतीयार्थो लक्षणान्वयी। सुबादौ विभक्तिपदवत्त्वं नित्यसङ्केतसम्बन्धेन वा, अनित्यसङ्केतसम्बन्धेन वा, आद्ये मानाभावः, द्वितीयस्य तु सुबाद्यतिरिक्तेऽपि सम्भवेनातिप्रसङ्गः, पाणिनिसङ्केतस्य सम्बन्धताया व्याकरणप्रणेतृपुरुषान्तरसङ्केतमादायाविनिगम्यत्वम्, न वा पाणिनेः पुरा पदत्वं न समपद्यतेत्याशयः। एवं विभक्त्यन्तत्वमपि सुबन्तत्ववद्विकल्प्य निराकार्यम्। केचित्तु विभक्तिः = वृत्तिः, अन्तः = सम्बन्धो येषां ते विभक्त्यन्ताः, तथा च वृत्तिमत्त्वं पदत्वमिति सूत्राशयं वर्णयन्ति। एतन्निरासस्तु निवेदित एवेति न काचित्क्षतिः। प्रसङ्ग इति। वर्णपदेनाक्षरात्मकस्तावकहविर्भक्षायामिदम्, अन्यथा तु वासुदेवादिघटककाकारादावव्याप्तिर्द्रष्टव्या। अर्चा हलौ वा बहुत्वं विवक्षितमिति विकल्प्येदमित्यपि कश्चित्। इत्यन्ताकारस्य = इत्यत्र चरमाकारस्य। विसर्गसहितस्येति शेषः। विभक्त्यन्तत्वात् = स्वघटकचरमघटकोत्तरत्वस्वघटकपूर्वत्वाभाववत्त्वसम्बन्धैर्विभक्तिमत्त्वात्। 'सार्थक' इति। बहुत्वाविवक्षायाः प्रस्तुतत्वादेकवचनम्। विभक्त्यन्त इति शेषः। तथा = पदम्। शवकारादीनामिति। आदिना श्यन्यकारादेः परिग्रहः। तिबादिविभक्तिसहितानामिति शेषः। शपः = शबादेः। तिबादिविहितस्येति शेषः। सार्थकत्वादिति। भवतीत्येतद्घटकशब्दबोधौपयिकत्वादित्यर्थः। एतेन - शपो न सार्थकत्वं मानाभावात्, कर्तरि शबिति सूत्रस्य हि कर्तरि प्रतिपाद्ये धातोश्शबिति नार्थः, अपि तु कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परे धातोः शबिति। न च कर्तृपदस्य लक्षणया ह्ययमर्थो न युज्यते, निष्प्रयोजनत्वात्, भावकर्मणोस्तु शपो यका बाधादेव न दोष इति वाच्यम्, तत्कार्थककर्तृपदस्य "दिवादिभ्यः श्यन्"नित्यादावनुवृत्त्यर्थत्वात्, अन्यथा यक् पुरस्तादपवादन्यायेन शपमेव बाधक इति भावकर्मणोरपि दिवादिभ्यः श्यन् स्यात्। अर्थैवमुक्तानुशासनस्य शपः सार्थकत्वे प्रामाण्याभावेऽपि पचतीत्यादौ कर्तुः कृतेर्वा प्रतिपादने तिपा सह शपोऽविनिगम्यत्वम्, तद्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमितिन्यायात्, न चात्तीत्यादौ विकरणं विनापि कर्तुः कृतेर्वा बोधात्तन्निरासनेति वाच्यम्, गच्छेत्यादौ तिबाद्यभावेऽपि तद्बोधेन साम्यात्, यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीति न्यायेन प्रकृतेरेव तत्र कर्त्राद्यभिधायकत्वकल्पने लुप्तप्रतिसन्धानेनैव वा तद्बोधकल्पनेऽपि तौल्यमेवेति चेत्, एवं निर्णीतस्य शास्त्रार्थस्यान्यत्रापि सञ्चारणीयत्वेन विकरणानुपलब्धिस्थले लिडादौ विकरणाना कर्त्राद्यभिधायकत्वकल्पनानुदयेनान्यत्रापि तेषां समभिव्याहृतनिष्ठशक्तिबोधकत्वरूपद्योतकत्वस्य वा प्रयोगसाधुतामात्रप्रयोजकत्वस्यैव वा कल्पनीयत्वात्, अतएव "सार्वधातुके यग्"गिति सूत्रभाष्ये विकरणानां सार्थकतां नानुमेने पतञ्जलिरित्यादिशङ्कानां नावकाशः। न च—तथापि कथञ्चिच्छाब्दबोधौपयिकत्वमात्रेण शबादेः सार्थकत्वाभिधानं सूक्तमेवानुचितम्, देवदत्त इत्यादावपि विसर्गसहिताकारस्य तद्धीनशाब्दबोधौपयिकतया वदितुं शक्यत्वेन तावतासार्थकत्वस्याव्याघातकत्वादिति—वाच्यम्, यतः सार्थकत्वं निवेशयितुं प्रवृत्तस्य भवत एव शिरस्येष प्रहारः स्यात्। नहि वृत्त्या बोधकत्वं वृत्तिमत्त्वं शक्तत्वं वेह सार्थकत्वं शक्यनिवेशम्, सुबाद्यन्तसमुदायस्य पदत्वेनाविवक्षितस्य तथात्वे मानाभावात्केवलप्रकृत्यादेरेव शक्तत्वाभ्युपगमात्। एवञ्च देवदत्तोगच्छतीत्यादिसमुदायेऽप्यतिव्याप्तिः। तथा च सार्थकत्वनिवेशोऽकिञ्चित्कर एवेति भावः। अतएव तत्परित्यज्यैवाशङ्कते यत्रेति।

रित्यनेन सुप्तिङो· "प्राक्दिशो विभक्ति" रित्यनेन च तसिलादे· पृथक्पृथगेव विभक्ति

भवती'त्यादे सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र पचती'त्यादेरसङ्ग्रह । तृतीये 'चैत्र पचती'त्यादे सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र' इत्येतावन्मात्रादेरलक्षणताया एवाभ्युपगमनीयत्वेन तदसङ्ग्रहस्य हानिकरत्वविरहेऽपि 'त्वया शयितव्यम्' 'पचति भवती'त्यादे कथं सङ्ग्रह , द्वितीयलक्षणे वक्ष्यमाणानि दूषणानि चेहानुसन्धेयानि। किञ्च सुबन्तत्वं स्वघटकत्वस्वघटकोत्तरत्वस्वघटकपूर्वत्वाभावत्वसम्बन्धै सुब्वृत्तित्वं वा, तत्वेन प्रतिसन्धीयमानत्वं वा स्वपूर्ववृत्तीतरेण स्वेतरेणाघटितत्वस्वघटितत्वस्वपूर्ववृत्तिघटितत्वेति सम्बन्धैः सुबुपलक्षितत्वं वा, नाद्य, दध्यादिशब्दद्वयात्मकस्यानात्व पदत्वाना पत्ते । अतएव न द्वितीय , अव्ययेषु विभक्तिप्रतिसन्धानस्यानियतत्वात्, तथा चाव्ययव्यक्तिविशेषेऽव्याप्ति । न तृतीय भाविसुबुपलक्षितकेवलप्रकृतेरपि पदत्वापत्तेः, अर्क पदमिति भवतानभ्युपगमात् । किञ्चेदं सुप्त्वम्, न तावत्स्वाद्यन्यतमत्वम्, स्वादिष्वतीमामानन्त्येनासर्वज्ञाज्ञेयत्वप्रसक्ते , न च सुत्वादिनाऽनुगम , तस्याप्यननुगतस्य दुर्वचत्वात्, अनुगतधर्ममात्रस्य साक्षात्कारिखण्डने निरास्तत्वाच्च, अतएव सुप्त्वादिकं न जातिविशेष तस्य जातित्वे साधकाभावाच्च, सुत्वादिना साङ्कर्यप्रसङ्गाच्च, सुप्त्व विहाय सुत्व सुप्वाचके सुशब्दे सुत्व विहाय सुप्त्व प्रसादौ, उभयो समावेश प्रथमैकवचने इति । साधकाभावे च जातिनानात्वमुपेत्य न सङ्करपरिहारसम्भव । न च शक्तिसम्बन्धेन सुप्त्वम्, पाणिन्यादिसङ्केतेनैवोपपत्तौ शक्तेरप्रामाणिकत्वात्, न च सङ्केतसम्बन्धेन सुप्त्वम्, अन्यत्रापि कस्यचित्तत्सङ्केतसम्भवेनातिप्रसङ्गात । पाणिनिसङ्केतवचसश्च व्याकरणान्तरप्रणेतृतत्सङ्केतमादाय विनिगमनाविरहेणासङ्गते । एतेन तिङन्तत्वं व्याख्यातम् । एतेन कारकान्वितक्रियाशाब्दजनकशब्दसमुदायो वाक्यम्, अत्र च पदत्वविवक्षाया निष्प्रयोजनत्वेन नोक्तखण्डनसावकाशम्, नच वस्तुत पाकक्रियाया कारकान्वितत्वात्पचतीत्येतावन्मात्र वाक्य स्यात्, न स्यात्, साक्षात्परम्परया वा कारकविषयतानिरूपितक्रियाविषयताशालिशाब्दत्वस्य विवक्षितत्वादित्यपि नाशङ्कनीयम्, उक्तन्यायेनैव क्रियान्वितखण्डनस्य करणखण्डनेऽभिहितत्वात् । अतएव तद्घटितकारकत्वस्यापि दुर्वचत्वम्, वह्निमनुमिनोतीत्यादौ वह्न्यादेरकारकतयाऽव्याप्तिश्च । जनकपदेनोपधायकत्वविवक्षाया उच्चरितस्याऽसम्भवेन योग्यताविवक्षणे गौरित्यादप्युच्चरितस्याऽसम्भवत्लुङ्गभावस्य वाक्यतापत्तेश्च, ग्राम गच्छतीत्येतदेकदेशस्यापि ग्राम गच्छत्वस्य वाक्यत्वापत्तेश्च, आनुपूर्वीविशेषावच्छिन्नायास्तादृशिकाया वा तादृशशाब्दजननयोग्यतायास्तत्र सद्भावात्, एवञ्च पदत्वमवश्य निवक्तव्यम् । योग्यतावच्छेदकतयाऽऽकाङ्क्षाया अवश्यापेक्षणीयत्वेन कारकान्वितक्रियेत्यस्य वैयर्थ्यञ्चेति । विभक्तिरितीति । "विभक्तिश्चे" तिसूत्रैकदेशोऽयम् । पृथक्पृथगेवेति । अनुगतधर्ममनवच्छेदकीकृत्यैवेत्यर्थ । अन्यथा पृथग्विधानाभिधानस्याकिञ्चित्करत्वात् । यदा सुप्तिङोरपि नानुगम , तदा सुतरां तसिलाद्यन्तर्भावेन तयो । यद्यपि तसिलादन्तानां "तद्धितश्चासर्वविभक्ति"रित्यनेनाव्ययतया सुपो लुकि तदन्ततयैव सङ्ग्रह इति "विभक्त्यन्ता पद"मित्यत्र सुप्तिङ्रूपैव विभक्तिर्विवक्षिता तथापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेरुक्ताया परिहाराय विभक्तिसञ्ज्ञात्वेन सुप्तिङोरुपादान तत्राद्दतम्, विभक्तिसञ्ज्ञकत्व तु तयोरिव तसिलादेरपीति तदन्तर्भावेणापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्ते प्रदर्शनाय तसिलादिविभक्तिपर्यन्तानुधावनम् । अननुगमस्य त्वयोरपि विभक्तिसञ्ज्ञकयोस्तौल्यत्वात् । ननु सङ्केतसम्बन्धेन विभक्तिपदवत्त्वं सुबादिसाधारणम्, विभक्तिपदवाच्य न यावान् न वा सुबेव वा तसिलादिरेव वा तिङेव वा विवक्षितो येनास्या सिद्धासम्भवो वा भवेत् अपि तु विभक्तिपदवत्त्वेन रूपेण यथासम्भव य कोऽपि, स च सुब्वा वा

संज्ञाविधानात्, शब्दसाम्येन च लक्षणायोगात्। किञ्च वर्णा इति बहुत्वस्य विवक्षितत्वेऽहमित्यादेरपदत्वप्रसङ्गः, अविवक्षितत्वे देवदत्तास्त्यन्ताकारस्य पदत्वापातः, तस्य विभक्त्यन्तत्वात्। सार्थकस्तथेति चेत्, भवतीत्यादौ शबकारादीनां पदत्वप्रसङ्गः, शपः सार्थकत्वात्। यत्र विहिता विभक्तिस्तदिति चेन्न, शबकारं परित्यज्य पदत्वप्रसङ्गात्।

तिङ्वा लक्ष्यमात्रव्याप्येवेत्याशङ्क्याह शब्दसाम्येनेति। विभक्तिपदवत्त्वेनेत्यर्थः। घटितत्वं तृतीयार्थो लक्षणान्वयी। सुबादौ विभक्तिपदत्वं नित्यसङ्केतसम्बन्धेन वा, अनित्यसङ्केतसम्बन्धेन वा, आद्ये मानाभावः, द्वितीयस्य तु सुबाद्यतिरिक्तेऽपि सम्भवेनातिप्रसङ्गः, पाणिनिसङ्केतस्य ■ सम्बन्धताया व्याकरणप्रणेतृपुरुषान्तरसङ्केतमादायाविनिगमकत्वम्, न वा पाणिनेः पुरा पदत्वं न समपद्यतेत्याशयः। एवं विभक्त्यन्तत्वमपि सुबन्तत्ववद्विकल्प्य निराकार्यम्। केचित्तु विभक्तिः = वृत्तिः, अन्तः = सम्बन्धो येषां ते विभक्त्यन्ताः, तथा च वृत्तिमत्त्वं पदत्वमिति सूत्राशयं वर्णयन्ति। एतन्निरासस्तु निवेदित एवेति न काचित्क्षतिः। प्रसङ्ग इति। वर्णपदेनाक्षरात्मकसाकल्यविवक्षायामिदम्, अन्यथा तु वासुदेवादिवाचकाकारादावव्याप्तिर्दुरवस्था। अर्था हलां वा बहुत्वं विवक्षितमिति विकल्प्येदमित्यपि कश्चित्। इत्यन्ताकारस्य = इत्यत्र चरमाकारस्य। विसर्गसहितस्येति शेषः। विभक्त्यन्तत्वात् = स्वघटकत्वस्वघटकोत्तरत्वस्वघटकपूर्वत्वाभावत्वसम्बन्धैर्विभक्तिवृत्तित्वात्। 'सार्थक इति। बहुत्वाविवक्षायाः प्रस्तुतत्वादेकवचनम्। विभक्त्यन्त इति शेषः। तथा = पदम्। शबकारादीनामिति। आदिना श्यन्यकारादेः परिग्रहः। तिबादिविभक्तिसहितानामिति शेषः। शपः = शबादेः। तिबादिसहितत्वेनेति शेषः। सार्थकत्वादिति। भवतीत्येतद्घटकशब्दबोधौपयिकत्वादित्यर्थः। एतेन -शपो न सार्थकत्वं मानाभावात्, कर्तरि शबिति सूत्रस्य हि कर्तरि प्रतिपाद्ये धातोश्शबिति नार्थः, अपि तु कर्तृवाचिनि सार्वधातुके परे धातोः शबिति। न च कर्तृपदस्य लक्षणया शप्समर्थो न युज्यते, निष्प्रयोजनत्वात्, भावकर्मणोस्तु शपो यका बाधादेव न दोष इति वाच्यम्, उक्तार्थकर्तृपदस्य "दिवादिभ्यः श्यन्"भित्यादावनुवृत्त्यर्थत्वात्, अन्यथा यक् पुरस्तादपवादन्यायेन शप एव बाधक इति भावकर्मणोरपि दिवादिभ्यः श्यन् स्यात्। अथैवमुक्तानुशासनस्य शपः सार्थकत्वे प्रामाण्याभावेऽपि पचतीत्यादौ कर्तुः कृतेर्वा प्रतिपादने तिपा सह शपोऽविनिगमकत्वम्, सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्यमितिन्यायात्, नचात्तीत्यादौ विकरणं विनापि कर्तुः कृतेर्वा बोधात्ताविनिगमनेति वाच्यम्, तत्रेऽत्यादौ तिबाद्यभावेऽपि तद्बोधेन साम्यात्, यः शिष्यते स लुप्यमानार्थाभिधायीतिन्यायेन प्रकृतेरेव तत्र कर्त्राद्यभिधायकत्वकल्पने लुप्तप्रतिसन्धानेनैव वा तद्बोधकल्पनेऽपि तौल्यमेवेति चेन्न, एकत्र निर्णीतस्य शास्त्रार्थस्यान्यत्रापि सञ्चारणीयत्वेन विकरणानुत्पत्तिस्थले लिङादौ विकरणानां कर्त्राद्यभिधायकत्वकल्पनानुदयेनान्यत्रापि तेषां समभिव्याहृततिङ्शक्त्युद्बोधकस्वरूपद्योतकत्वस्य वा प्रयोगसाधुतामात्रप्रयोजकत्वस्यैव वा कल्पनीयत्वात्, अतएव "सार्वधातुके य"गिति सूत्रभाष्ये विकरणानां सार्थकतां नानुमेने पतञ्जलिरित्यादिशङ्कानां नात्रावतारः। नच—तथापि कथञ्चिच्छाब्दबोधौपयिकत्वमात्रेण शबादेः सार्थकत्वाभिधानं मूलकृतोऽनुचितम्, देवदत्त इत्यादावपि विसर्गसहिताकारस्य तदधीनशाब्दबोधौपयिकतया वदितुं शक्यत्वेन तादृशसार्थकत्वस्याव्यावर्तकत्वादिति—वाच्यम्, यतः सार्थकत्वं निवेशयितुं प्रवृत्तस्य भवत एव शिरस्येष प्रहारः स्यात्। नहि वृत्त्या बोधकत्वं वृत्तिमत्त्वं शक्तत्वं वेह सार्थकत्वं शक्यनिवेशम्, सुबाद्यन्तसमुदायस्य पदत्वेनाभिधित्सितस्य तथात्वे मानाभावात्केवलप्रकृत्यादेरेव शक्तत्वाभ्युपगमात्। एवञ्च देवदत्तोगच्छतीत्यादिसमुदायेऽप्यतिव्याप्तिः। तथा च सार्थकत्वनिवेशोऽकिञ्चित्कर एवेति भावः। अतएव तत्परित्यज्यैवाशङ्कते यत्रेति।

रित्यनेन सुप्तिङो "प्राक्दिशो विभक्ति" रित्यनेन च तसिलादेः पृथक्पृथगेव विभक्ति

भवती'त्यादे सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र पचती'त्यादेरसङ्ग्रह । तृतीये तु 'चैत्र पचती'त्यादे सङ्ग्रहेऽपि 'चैत्र' इत्येतावन्मात्रादेरलक्ष्यतया एवाभ्युपगमनीयत्वेन तदसङ्ग्रहस्य हानिकरत्वविरहेऽपि 'त्वया शयितव्यम्' 'पचति भवती'त्यादे कथं सङ्ग्रह, द्वितीयलक्षणे वक्ष्यमाणानि दूषणानि चेहानुसन्धेयानि। किञ्च सुबन्तत्वं स्वघटकत्वस्वघटकोत्तरत्वस्वघटकपूर्वत्वाभाववत्त्वसम्बन्धैः सुब्वृत्तित्वं वा, तत्त्वेन प्रतिसन्धीयमानत्वं वा स्वपूर्ववृत्तीतरेण स्वेतरेणाघटितत्वस्वघटितत्वस्वपूर्ववृत्तित्वाभावेति सम्बन्धैः सुबुपलक्षितत्वं वा, नाद्य, दध्यादिशब्दस्याव्ययानाञ्च पदत्वाभावापत्ते । अतएव न द्वितीय, अव्ययेषु विभक्तिप्रतिसन्धानस्यानियतत्वात्, तथा चाऽव्ययव्यक्तिविशेषेऽव्याप्ति । न तृतीय आविसुप्तुपलक्षितकेवलप्रकृतेरपि पदत्वापत्तेः, सर्वं पदमिति भवतामभ्युपगमात् । किञ्चेदं सुप्त्वम्, न तावत्स्वाद्यन्यतमत्वम्, स्वादिव्यक्तीनामानन्त्येनासर्वज्ञाज्ञेयत्वप्रसक्ते, न च सुत्वादिनाऽनुगम, तस्याप्यनुगतस्य दुर्वचत्वात्, अनुगतधर्ममात्रस्य साक्षात्कारित्वखण्डने निरस्तत्वाच्च, अतएव सुप्त्वादिकं न जातिविशेष तस्य जातित्वे साधकाभावाच्च, सुत्वादिना साङ्कर्यप्रसङ्गाच्च, सुप्त्वं विहाय सुत्वं सुप्सुवाचके सुशब्दे सुत्वं विहाय सुप्त्वं जसादौ, उभयो समावेश प्रथमैकवचने इति । साधकाभावे च जातिनानात्वमुपेत्य न सङ्करपरिहारसम्भव । न च शक्तिसम्बन्धेन सुब्वत्त्वम्, पाणिन्यादिसङ्केतेनैवोपपत्तौ शक्तेरप्रामाणिकत्वात्, न च सङ्केतसम्बन्धेन सुब्वत्त्वम्, अन्यत्रापि कस्यचित्सङ्केतसम्भवेनातिप्रसङ्गात । पाणिनिसङ्केतवत्त्वञ्च व्याकरणान्तरप्रणेतृतत्सङ्केतमादाय विनिगमनाविरहेणासङ्गते । एतेन तिङन्तत्वं व्याख्यातम् । एतेन कारकान्वितक्रियाशाब्दजनकशब्दसमुदायो वाक्यम्, अत्र च पदत्वविवक्षाया निष्प्रयोजनत्वेन नोक्तखण्डनसावकाशम्, न च वस्तुत पाकक्रियाया कारकान्वितत्वात्पचतीत्येतावन्मात्रं वाक्यं स्यात्, न स्यात्, साक्षात्परम्परया वा कारकविषयतानिरूपितक्रियाविषयताशालिशाब्दस्य विवक्षितत्वादित्यपि नाशङ्कनीयम्, उक्तन्यायेनैव क्रियाखण्डनस्य करणखण्डनेऽभिहितत्वात् । अतएव तद्घटितकारकत्वस्यापि दुर्वचत्वम्, वह्निमनुमिनोतीत्यादौ वह्न्यादेरकारकतयाऽव्याप्तिश्च । जनकत्वेनोपधायकत्वविवक्षाया उक्तरीत्याऽसम्भवेन योग्यताविवक्षणे गौरित्यादावप्युक्तरीत्याऽसम्भवलक्ष्यभावस्य वाक्यतापत्तेश्च, ग्रामं गच्छतीत्येतदेकदेशस्यापि ग्रामं गच्छेत्यस्य वाक्यत्वापत्तेश्च, आनुपूर्वीविशेषावच्छिन्नायास्तादृशिकाया वा तादृशशाब्दजननयोग्यतायास्तत्र सद्भावात्, एवञ्च पदत्वमस्य निरवद्यम् । योग्यतावच्छेदकतयाऽऽकाङ्क्षाया अवश्याभ्युपगमनीयत्वेन कारकान्वितक्रियेत्यस्य वैयर्थ्यञ्चेति । विभक्तिरिति । "विभक्तिश्च" तिसूत्रैकदेशोऽयम् । पृथक्पृथगेवेति । अनुगतधर्ममनवच्छेदकीकृत्यैवेत्यर्थ । अन्यथा पृथग्विधानाभिधानस्याकिञ्चित्करत्वात् । यदा सुप्तिङोरपि नानुगम, तदा नतरां तसिलाद्यन्तर्भावेण तयो । यद्यपि तसिलाद्यन्तानां "तद्धितश्चासर्वविभक्ति"रित्यनेनाव्ययतया सुपो लुकि तदन्ततयैव सङ्ग्रह इति "विभक्त्यन्तं पद"मित्यत्र सुप्तिङ्रूपैव विभक्तिर्विवक्षिता तथापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेरुक्तायाः परिहाराय विभक्तिमात्रत्वेन सुप्तिङोरुपादान तन्त्रादतम्, विभक्तिसञ्ज्ञकत्व तु तयोरिव तसिलादेरपीति तदन्तर्भावेनापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्ते प्रदर्शनाय तसिलादिविभक्तिपर्यन्तानुधावनम् । अननुगमस्य द्वयोरपि विभक्तिसञ्ज्ञकयोर्जागरूकत्वात् । ननु सङ्केतसम्बन्धेन विभक्तिपदवत्त्वं सुबादिसाधारणम्, विभक्तिपदबोध्य न यावत् न वा सुबन्त वा तसिलादिरेव वा तिङेव वा विवक्षितो येनाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा भवेत् अपि तु विभक्तिपदवाच्येन रूपेण यथासम्भवं य कोऽपि, स च सुब्वा वा

स्वि'त्यपि पदं स्यात्। अथापशब्दोऽयं पदत्वे सति सत्वादेर्विधानस्यावश्यम्भावित्वा-दिति चेत्, यत एवायमपशब्दोऽत एव भवतो दोषः प्रसज्यते अपशब्देऽपि लक्षणं गत-मिति। तस्मात्पाणिनिनाचार्येण शब्दसिद्ध्यर्थं पदसंज्ञेयं सत्वादिविध्यनुरोधेनापशब्द-दशायामन्यैव कृता नदीसञ्ज्ञावत् लौकिकपदव्यवहारसिद्ध्यर्थं साधुशब्दविशेषे, ततश्च तस्यान्यदेव लक्षणं वाच्यम्. अन्यथा दाक्षीनन्दनोदीरितनदीसंज्ञाप्रत्यभिज्ञायां पाथः प्रार्थयमानः काननस्थलीमलीकाभिमानी भवानीहेत।

अथोच्यते विभक्त्यन्तमेव सर्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नं व्यावहारिकं पदमिति पदलक्षणमस्तु; मैवम्, सर्वलक्षणप्रवृत्तेः सर्वत्रासम्भवात्। सम्भवत्सर्वलक्षणप्रवृत्त्येति

नामस्थाने" इत्यनुशासननिबन्धनोऽपि पदत्वव्यवहार सुबर्जितस्येत्यत आह किञ्चेति। वस्तुतस्तु सुप्सवन्धिकरणत्वमपि निरसनीयम्। न च प्रकृतिप्रत्ययमध्यपातित्वं तत्, प्रकृतित्वप्रत्यय त्वयोरपि तन्न्यायेनैव दुर्वचत्वादिति न लक्ष्यतावच्छेदकतोक्तरूपयोः सम्भवति, तस्मादभ्युपेत्येदम्। देवदत्तस्वियति। प्रथमान्तमिति शेषः। बभूवेत्यादावकृतद्वित्वादिकार्यस्य भवतीत्यादे च कृतगुणादि-कार्यस्यापि प्रत्ययान्तस्योपलक्षणमिदम्। पदं स्यात् = लौकिकपदव्यवहारविषयः स्यात्, तादृशव्यव-हारनियामकस्यैव पदत्वस्य निर्वचनाय पर्यनुयुक्तोऽसीति भावः। इयम् = सुप्तिङन्तकविभक्त्यन्तरूप-प्रयुक्ता। अन्यैव। लौकिकपदव्यवहारानुपयोगिन्येव। नदीसञ्ज्ञा यूस्त्र्याख्याविति विहिता। तस्य = लौकिकपदव्यवहारविषयस्य। अन्यथा = पाणिनिपरिभाषितसञ्ज्ञानामपि लौकिकव्यवहारोपयोगित्वो-पगमे। दाक्षीनन्दनः = पाणिनिः। पाथः = जलम्। काननस्थलीमिति। काननस्थलीशब्दस्य नदीसञ्ज्ञकत्वादिति भावः। अलीकाभिमानी = अनर्थां नदीत्वप्रकारकज्ञानवान्। ईहेत = लिप्सेत। यद्यपि पाणिनिना शब्दस्य नदीसंज्ञा विहिता नत्वर्थस्य, येन तत्र प्रवृत्त्यापादनं घटेत, न च काननस्थ-लीमित्यस्य काननस्थलीशब्दमित्यर्थः, तथा च पिपासोर्नदीसञ्ज्ञकशब्दोच्चारणमापद्येतेति भावइति वाच्यम्, तथासति पाथोविरहिप्रदेशबोधककाननस्थलीशब्दपर्यन्तानुधावनं विफलतामालम्बेत नदी-शब्दोच्चारणस्यैव शक्यापादनत्वात्। तथापि नदीकाननस्थलीशब्दयोर्नदीसंज्ञकत्वाविशेषान्नदीशब्दा-भिधेयस्येव काननस्थलीशब्दाभिधेयस्यापि नदीत्वं मत्वा पाणिनीयेन भवता प्रवर्तनीयं स्यादिति भावः।

विभक्त्यन्तमेवेति। इदं लक्षणे नोपादेयम्, प्रयोजनाभावात्, एवकाराव्यवहारे दधीत्यादी-नाम् सङ्ग्रहासम्भवः देवदत्तस्वित्यादौ तु न सर्वलक्षणप्रवृत्तिरिति नातिव्याप्तिः। देवदत्तइत्यादौ विसर्गादिरहिताकारादौ पदैकदेशेऽपि न प्रसङ्गः, नहि सर्वैकदेशे लक्षणानां प्रवृत्तिः, अपि तु समुदाये इति भावः। लक्षणञ्चात्र सूत्रं व्याकरणशास्त्रविधिरितियावत्। व्यावहारिकं साधु परिनिष्ठितमित्यन-र्थान्तरम्। पदमितिपदलक्षणम् = पदमित्यन्तवाक्येन लक्षणतया बोधितं पदलक्षणमित्यर्थः। तेन लक्ष्यभागविनिर्मुक्तस्यैव पदत्वलाभः। अत्र यदि सर्वलक्षणप्रवृत्त्या निष्पन्नमित्यनेन प्रवृत्तसर्वलक्षणकत्वं विवक्षितं तदा निराकरोति मैवमित्यादिना। यदि तु निष्पन्नत्वं विध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वम्, न च सेदुर्धेत्यादेः स्वरितेत्सती'त्यादिवैकल्पिकेड्विध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततयाऽसाधुत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, विधौ नियतत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, न च तथापि देवदत्तो भवतीत्यादौ 'तिङ्ङतिङ' इति निघाते सत्यनिघन्तपदपरतिङन्तत्वरूपोद्देश्यतावच्छेदकसत्त्वादसाधुत्वप्रसक्तिरितिदेश्यम्, विधात प्रवृत्तत्वस्यापि वक्तव्यत्वात्। एवञ्चैतस्यैव लक्षणत्वसम्भवे सर्वलक्षणप्रवृत्त्येति तत्प्रयोजकप्रद-र्शनमात्रपरं न लक्षणघटकसमर्पकमित्युच्यते, तत्राप्यनुपदं प्रतिविधास्यत इति। सम्भवदित्यादि।

तन्मध्यपतितत्वाच्छत्रकारोऽपि गृह्यते इति चेत्, तर्हि यत्र विभक्तिर्विधीयते तच्च तद्विभक्तिमध्यपतितञ्च पदमिति वा विवक्षितं यत्र विभक्तिर्विधीयते तत्तद्विभक्तिमध्यवर्त्तिसहितं पदमिति वा, आद्ये शत्रकारस्यापि पृथगेव पदत्वप्रसङ्गः, लक्षणस्य चाव्यापकत्वात्। द्वितीये देवदत्तइत्यस्यापदत्वप्रसङ्गः, मध्यवर्तिनोऽभावेन मध्यवर्तिसहितविशेषणाभावात्। क्वचिन्मध्यवर्तिसहितस्य क्वचित्केवलस्येति यथासम्भवमिति चेत्, एकानुगतरूपानभिधाने लक्षणस्याव्यापकतापत्तेर्दुर्निवारत्वात्। किञ्च 'देवदत्त-

---

मुद्दिश्येत्यर्थः। तद्विति। विभक्तिसहितं तदित्यर्थः। पदमित्यनुषज्यते। तथा चोक्तसम्बन्धद्वयेन स्वघटकप्रकृतिकद्वितीयोद्देश्यकत्वसम्बन्धेन च विभक्तिवृत्तित्वविवक्षया देवदत्त इत्यादावकारादि भवतीत्यादौ च शबादिकमुद्दिश्य विभक्तेरविहितत्वेन नोक्तदोष इति भावः। पद्मस्येति। 'भू + ति' इत्यस्येत्यादिः। लोके तस्मात्रे पदत्वव्यवहाराभावेन नेष्टप्रसङ्गः। गृह्यत इति। पदत्वव्यवहारत्वेत्यादि। शप आगमत्वाभावेन यद्वागमपरिभाषायामुक्ता हि नेयमाशङ्का, अपि तु पदलक्षणे किञ्चिद्दोषगोपादित्सया, अतएव तर्हीत्यादिना विकल्पनं सङ्गच्छते। तच्चेति। विभक्तिसहितमित्यादि। एवञ्च प्रोक्तसम्बन्धद्वयेन विभक्तिवृत्ति पदमित्येकं लक्षणम्। तद्विभक्तिमध्येति। तच्च विभक्तिश्च तद्विभक्ती, तयोर्मध्येत्यर्थः। "पदार्थानि सर्वाणि"मिति प्रासोऽप्येकदेशो न स्पष्टप्रतिपत्तये कृत. । प्रकृतिमत्ययमध्यपातित्वमिति द्वितीयं लक्षणमित्यर्थः। सहितमिति। विभक्तिसाहित्यं स्वघटकत्वमेव, एवञ्चोक्तसम्बन्धेषु तुरीयसम्बन्धस्थाने स्ववृत्तित्वं प्रवेश्यम्, तच्च स्वनिष्ठविधेयताकोद्देश्यताश्रयोद्देश्यकत्वेन स्वघटितत्वसम्बन्धेन। भवति च भवतीत्यादौ विभक्तीनिष्ठविधेयताकोद्देश्यताश्रयत्वादिधातूद्देश्यको विभक्तीतरश्च शबादिरिति तद्घटिते नातिप्रसङ्ग इति भाव'। पूर्वनिवेशनेन प्रकृत्यादिविनिर्मुक्तलाभः। ननु तद्विभक्तिमध्यपतितञ्च पदमित्येतदभिधानविषयकोऽयं प्रसङ्ग इति न तथाऽभिधास्यते इत्याशङ्क्य किमेतावता, 'भू + ति' इत्येतावन्मात्रेऽतिप्रसङ्गस्य तथाऽभिधानाभिधानयोस्तुल्यत्वादित्याह लक्षणस्येति। स्वघटकोद्देश्यकत्वसम्बन्धघटितलक्षणस्येत्यर्थः। चाव्यापकत्वात् = उक्तातिप्रसङ्गाभावं प्रासुमसामर्थ्याच्च, उक्तातिप्रसङ्गवारणे सामर्थ्याभावेनेति यावत्। अत्रयेषु दध्यादिसुबन्तेषु चोक्तरीत्याऽव्याप्तिसत्त्वेऽपि प्रकृतदोषतादवस्थ्य परित्यज्य तत्परतामात्रस्य नात्रा, सन्दर्भपरिशुद्धिप्रसङ्गादित्यवधातव्यम्। देवदत्त इति। यत्र प्रत्ययादेरपुरुषागमित्यत्र। सहितविशेषणेति। साहित्यस्य विशेषणेत्यर्थः। स्वनिष्ठविधेयताकेत्यादिसम्बन्धेनेति यावत्। क्वचित् = भवतीत्यादौ, मध्यवर्तिसहितस्य = स्वनिष्ठविधेयताकेत्यादिसम्बन्धघटितस्य, पदलक्षणत्वमिति शेषः। क्वचित् = देवदत्तइत्यादौ केवलस्य = उक्तमात्रसम्बन्धाघटितस्य स्वघटकोद्देश्यकत्वसम्बन्धघटितस्य। यद्यपि लक्षणयोरनयोः प्रत्येकमव्याप्तिरसमनियतलक्ष्यतावच्छेदकानिरूपणात्, पदत्वस्य च तदसमनैयत्यात् तथापि लक्षणस्यैव लक्ष्यतावच्छेदकत्वमारोप्यमित्यभिमान। लक्ष्यतावच्छेदकं त्रितय एव लक्षणवाक्यप्रतिपाद्यत्वेन यादृशस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वं न तादृशस्यैव तस्य लक्षणत्वम्, आत्माश्रयाभिधानापत्तेः, अतएवानुमितिपक्षत्वेनानुगतलक्ष्यतावच्छेदकाने रूपभेदेनोपपादिते अनुमितिगादाधर्याम्। दृश्यते च पदलक्षणव्यवहारोऽनुगत एवैतदभिप्रायेणोक्ताभिमानं सानवकाश एकानुगतेति। अनुगतानतिप्रसक्तेत्यर्थः। केवलप्रकृत्यादावपि नानार्थानिबन्धनपदव्यवहारस्य केषाञ्चिदर्शनात्, पदव्यवहारे च शक्यानुगमो नत्वर्थानुगम', दृश्यते च "स्वादिष्वसर्व-

चेन्न, 'यस्यामवस्थाया'मित्यवस्थानां भिन्नभिन्नाकारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमाद्-व्यापकतादोषः। अवस्थानामैक्यमविवक्षितमसम्भावितञ्च, सर्वदा सर्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गादिति, स च भवति भवति भवतीति, भवत्यस्तीति, घटः घटाविति, घटं घट इति चेत्यतिव्याप्तिः।

न्तस्य निवेशस्य निष्प्रयोजनत्वादेरुक्तत्वात्। पदं = परिनिष्ठितपदम्। प्रत्यक्षखण्डने यत्त्वादेरननुगमस्योद्भी-रितत्वेनासम्भवद्युक्तिकानुगमकानां सामान्यतस्तादृशधर्माणामुपादानासम्भवेनोक्तमेव दूषणं स्थापयति यस्यामित्यादिना। इतिपदं लुप्ततृतीयान्तम्। परामर्शे = परामर्शस्यावश्यकत्वे। अथोद्देश्यतावच्छेदक-तापर्याप्त्यधिकरणत्वेन धर्माणां निवेशोऽस्तु, न चैवं तेन रूपेण तत्तद्धर्माणामुद्देश्यतावच्छेदकत्वे सर्ववि-धिनिषेधसाङ्कर्यप्रसङ्गः, व्याकरणशास्त्रोपमर्दापत्तिरिति यावदिति वाच्यम्, अत्र तेन रूपेण निवेशेऽपि विधौ विशेषरूपेणैव निवेशादिति चेन्न नहि शब्दानुगममात्रेणानुगतैकार्थसिद्धिरपि त्वैकरूप्यानुभवेन, अतएव गोष्वनुगतैकार्थसिद्धिरसिद्धिश्च पाशविशीतिकादौ। तत्राभावस्यैवानुगमात्, न च तत्तद्विधीना-मुद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मेषु किञ्चिदतिप्रसक्तमैकरूप्यमानुभविकम्, न वा तेषां सर्वथैवाभेदोऽपि, येनाननुगमो न स्यादित्याह अवस्थानामिति। तादृशधर्माणामित्यर्थः। ऐक्यं = अभेदः। यो हेतौ। यतोऽसम्भावितं ततो विवक्षितुमशक्यमित्यर्थः। यदि चानुभवमवधार्यैव क्वचिदभेदोऽभ्युपेयते, तदाऽपरिनिष्ठितावस्थानामिव परिनिष्ठितावस्थानामपि सोऽस्त्विति घटइत्यस्य घटइत्यर्थेऽपि पदत्वप्रसङ्गः, न च समानप्रकृतिकत्वं नियामकम्, घटमित्यर्थे घट इत्यस्यापि पदतायाः अनिष्टत्वात्, न च समानविभक्तिकत्वमपि तन्त्रम्, घट इत्यर्थे घटाविह्यस्यापि पदताया अनिष्टत्वात्। न च समानविभक्तिकत्वसमानवचनकत्वयोर्मिलितयोरतिप्रसङ्गनिवारकत्वम्, उक्तस्याप्यर्थकभवतीत्या-द्यर्थेऽस्तीत्यादेः पदत्वप्रसङ्गस्य तथापि तादवस्थ्यात्, न च समानप्रकृतिकत्वसहितयोस्तयोः भवती-त्याद्यर्थे भवतीत्यादेः पदत्वप्रसक्तेस्तथापि जागरूकत्वात्। अथ किं भूरिभाषया, समानानुपूर्वी-कत्वमेवार्थविशेषनियन्त्रितपदत्वे नियामकतयाऽभिधीयतामिति चेत्तथापि भवतीत्यानुपूर्वीकतो तिङन्तसहग्यन्तसत्तृयन्तानामेकार्थपदत्वापत्तेः, एवमश्वस्त्वम्, अरवो धावति, अजापयः पिब, अजापयः शत्रूनित्यादावपि। तस्मादवस्थानामैक्यं च स्वप्नेऽपि दुर्लभम्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह सर्वदेति। एतस्यैव व्याख्यानं सर्वावस्थाविषये इति। लक्षणप्रसङ्गात् = पदलक्षणप्रसङ्गात्, एकार्थे पदत्वप्रसङ्गादिति यावत्। स च = प्रसङ्गश्च। अतिव्याप्तिरिति सम्बन्धः। इतिपदं सर्वत्र लुप्तसप्तमीकम्। उक्तरीत्योदाहरणान्तरस्याप्युपलक्षणमेतत्। व्युत्क्रमेण व्याख्यानं स्वौचित्या-दानम्। इदमुपलक्षणम्, प्रवृत्तसकलविधिकत्वमित्यत्र विधिप्रवृत्तेः साधुत्वाघटितताया दुर्वचतया ऽऽत्माश्रयात्, विधित्वेन च यदि विधीनां प्रवेशस्तदा तस्यापि साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारकसाधुत्वप्रकारक-बोधजनकत्वरूपतया साधुत्वघटिततयाऽऽत्माश्रयः जनकतावच्छेदकस्य दुर्वचता च। यदि च सर्वान् विधीन् विशिष्योपादाय तदन्यतमत्वेन लक्षणे प्रवेशः तदा तस्य विशिष्यानुयोगिप्रति-योगिविधया सकलप्रपञ्चघटितस्यावश्यम्भावेनासर्वज्ञाज्ञेयतापातः। सूत्रत्वेन तेषामुपग्रहस्तु नैवानु-मोदनीयः, तस्य सुप्त्वादिखण्डनन्यायेनोक्तेन क्षारीकृतत्वात्। "लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षर-पदानि च"इत्यादिनोक्तं तु नेह सूत्रत्वं विवक्षाक्षमम्, पदत्वस्याद्याप्यनिरुक्तेः, व्याकरणसूत्राणा-मेव चेहोपादेयतया व्याकरणे पाणिनीयत्वस्य व्याकरणप्रणेतृपुरुषान्तरीयत्वस्य वा निवेशस्याविनि-गम्यत्वात्, सामान्यतश्च व्याकरणत्वं शब्दसाधुत्वान्वाख्यानस्वरूपतया प्रसञ्जयत्यात्माश्रयम्,

चेन्न, सम्भवत्त्वं तत्काले कालान्तरे वा विवक्षितम्, आद्ये देवदत्तवित्यपि पदं स्यात्। कृत्यविधानकाले विसर्गस्यासम्भावितत्वात् । कालान्तरेऽपीति पक्षे देवदत्त इत्यपि पदं न स्यात्, "इत्या"दिपदपूर्वकालभाविनो यत्ययलोपादेरकरणात् । शब्दान्तरसन्निध्यतिरेकेण यद्भाविलक्षणं तद्विवक्षितमितिचेन्न, जीविकाकृत्य व्याचष्टे इत्यर्थे जीविकां कृत्वा व्याचष्टे इतिप्रयुज्यमानं वाक्यं स्यात्, एकार्थावच्छिन्नपदसमुदायत्वस्य तत्रापि गतत्वात्, कृत्वेत्यनेन सम्बद्धस्य जीविकामित्यस्योक्तपदलक्षणेन सङ्गृहीतत्वाच्च । यदुपाधिका यल्लक्षणप्रवृत्तिस्तदुपाधिसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं तथेति चेन्न, यत्र नास्त्युपाधिसम्पत्तिस्तत्र केवले 'तस्यां सत्या'मित्यस्याभावादपदत्वापत्तेः । यस्यामवस्थायां यस्य लक्षणस्योपनिपातस्तत्सर्वसम्पत्तौ विभक्त्यन्तं पदमिति

प्रवृत्तस्वसम्बन्ध्युद्देश्यतावच्छेदकसर्वनित्यविधिकत्वमित्यर्थः । इत्थं पदत्वेन विवक्षितम् । प्रवृत्तत्वं विधावन्वेति, एवमग्रेऽपि । सम्भवत्त्वं = स्वसम्बन्ध्युद्देश्यतावच्छेदकत्वं । तत्काले = एकविधिप्रवृत्तिकाले । इत्यादिपदपूर्वकालभाविन इति । इत्यादिपदात्पूर्ववर्तितादशायां आतोद्देश्यतावच्छेदकत्वेत्यर्थः । स्वे सति "भोभगो"इतियत्वविधेरुद्देश्यतावच्छेदकं, तस्मिंश्च सति "लोपः शाकल्यस्य" इतियलोपविधेरुद्देश्यतावच्छेदकं निष्पद्यते इति भावः । लघूच्चारणयत्वं भवतीत्यादिशब्दसमभिव्याहारे उत्पन्नादिपदार्थः । शब्दान्तरेत्यादि । प्रकृतस्वेतरशब्दसन्निध्यभावकालीनस्वसम्बन्ध्युद्देश्यतावच्छेदककसर्वनित्यविधिकत्वमित्यर्थः । यत्वादेरुद्देश्यतावच्छेदकं तु स्वेतरशब्दसन्निधिकालिकमेवेत्यदोषः । जीविकाकृत्येति । औपम्यविवक्षायां कृञ्योगे "जीविकोपनिषदौ" इत्यनेन नित्यं गतिसञ्ज्ञायां "कुगतिप्रादय" इति नित्यसमासे "समासेऽनञ्पूर्वे" इति क्त्वो ल्यपि 'ह्रस्वस्य पिति'ति तुकि जीविकामिव कृत्वेत्यर्थे जीविकाकृत्येत्येव रूपं साधु, न तु जीविकां कृत्वेतिभावः । ननु कृत्वेत्यस्य पदत्वेऽपि तत्समभिव्याहारे जीविकाशब्दस्यौपम्यविवक्षायामुक्तविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्ततया तस्य यावत्प्रवृत्ततया कथं परिनिष्ठितपदत्वम्, एवञ्च कृत्वान्तस्यापि न तथात्वमिति न वाक्यलक्षणातिव्याप्तिरित्यत आह कृत्वेत्यनेनेति । सम्बद्धस्य = समभिव्याहृतस्यापि । उक्तपदलक्षणेनेति । कृत्वेतिशब्दसन्निध्यभावकालीनजीविकाशब्दसम्बन्ध्युद्देश्यतावच्छेदको यो यो विधिस्तस्यात्र प्रवृत्तत्वादिति भावः । 'देवदत्तः इति' इति प्रकृतस्थले एवातिव्याप्तिरिदानीमनया रीत्या सम्भवेऽपि पदसंस्कारपक्षे तस्य लक्ष्यतासम्भवमभिप्रेत्य वदनादरः । यदुपाधिका यल्लक्षणप्रवृत्तिरिति । यद्धर्मपर्याप्तावच्छेदकताका यद्विध्युद्देश्यतेत्यर्थः । तदवच्छेदकसम्पत्तौ तेन निष्पन्नं = प्रवृत्ततत्सकलविधिकं परिनिष्ठितपदम् । एवञ्चोक्तस्थले गतिसंज्ञाद्युद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मस्य सम्पन्नत्वेऽपि गतिसंज्ञादेरप्रवृत्तत्वेन नातिव्याप्तिः । एवं विसर्गान्तदेवदत्तेऽपि नाव्याप्तिः, यत्वाद्युद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मस्येत्यादिपदासमभिव्याहारदशायामनिष्पत्तेरिति भावः । अत्रोद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मो विशिष्य विवक्षितः सामान्यतो वा, तत्राद्ये तादृशधर्मविशेषस्य सर्वत्रासम्भवेन न लक्ष्यमात्रसङ्ग्रह इत्याह यत्रेति । उपाधिसम्पत्तिः = तादृशधर्मविशेषसम्पत्तिः । केवलेइति । तादृशधर्मविशेषविनिर्मुक्तत्वमेव कैवल्यम्, न तु तादृशधर्मसामान्यविनिर्मुक्तत्वम्, असम्भवात् । द्वितीयाभिप्रायेणाशङ्कते तस्यामवस्थायामिति । यद्धर्मवैशिष्ट्यदशायामित्यर्थः । यस्य लक्षणस्य = यद्विधेः । निरूपितत्वं षष्ठ्यर्थं उद्देश्यतायामन्वेति । उपनिपातः = उद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्माक्रान्तता । तत्सर्वसम्पत्तावित्यादि । प्रवृत्ततत्सकलनित्यविधिकमित्येवार्थः । विभक्त्य-

चेन्न, 'यस्यामवस्थाया'मित्यवस्थानां भिन्नभिन्नाकारेण परामर्शे लक्षणस्याननुगमाद्व्यापकतादोषः। अवस्थानामैक्यमविवक्षितमसम्भावितञ्च, सर्वदा सर्वावस्थाविषये लक्षणप्रसङ्गादिति, स च भवति भवति भवतीति, भवत्यस्तीति, पटः पटाविति, पटं पट इति चेत्यतिव्याप्तिः।

न्तत्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनतादेरुक्तत्वात्। पदं = परिनिष्ठितपदम्। प्रत्यक्षखण्डने यत्त्वादेरननुगमव्योवीरित्वेनासम्भवदुक्तिकानुगमकाना सामान्यतस्तादृशधर्माणामुपादानासम्भवेनोक्तमेव दूषणं स्थापयति यस्यामित्यादिना। इतिपदं लुप्ततृतीयान्तम्। परामर्शे = परामर्शस्यावश्यकत्वे। अयोद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वेन धर्माणां निवेशोऽस्तु, न चैवं तेन रूपेण मत्तद्धर्माणामुद्देश्यतावच्छेदकत्वे सर्वविधिनिषेधसाङ्कर्यप्रसङ्गः, व्याकरणशास्त्रोपमर्दापत्तिरिति यावदिति वाच्यम्, अत्र तेन रूपेण निवेशोऽपि विधौ विशेषरूपेणैव निवेशादिति चेन्न नहि सदृशानुगममात्रेणानुगतैकार्थसिद्धिरपि स्वैकरूप्यानुभवेन, अतएव गोष्वनुगतैकार्थसिद्धिरसिद्धिश्च पाशविभीतिकादौ तथाक्षशब्दस्यैवानुगमात्, नच तत्तद्धर्माणामुद्देश्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मेषु किञ्चिदनतिप्रसक्तमैकरूप्यमानुभविकम्, न वा तेषां सर्वथैवाभेदोऽपि, येनाननुगमो न स्यादित्याह अवस्थानामिति। तादृशधर्माणामित्यर्थः। ऐक्यं = अभेदः। चो हेतौ। यतोऽसम्भावितं ततो विवक्षितुमशक्यमित्यर्थः। यदि चानुभवमवधार्यैव क्वचिदभेदोऽभ्युपेयते, तदाऽपरिनिष्ठितावस्थानामिव परिनिष्ठितावस्थानामपि सोऽस्त्विति घट इत्यस्य पट इत्यर्थेऽपि पदत्वप्रसङ्गः, नच समानप्रकृतिकत्वं नियामकम्, पटमित्यर्थे पट इत्यस्यापि पदताया अनिष्टत्वात्, नच समानविभक्तिकत्वमपि तन्त्रम्, पट इत्यर्थे पटावित्यस्यापि पदताया अनिष्टत्वात्। नच समानविभक्तिकत्वसमानवचनकत्वयोर्मिलितयोरतिप्रसङ्गनिवारकत्वम्, जयत्याद्यर्थकभवतीत्याद्यर्थेऽस्तीत्यादेः पदत्वप्रसङ्गस्य तथापि तादवस्थ्यात्, नच समानप्रकृतिकत्वसहितयोस्तयोः भवतीत्याद्यर्थे भवतीत्यादेः पदत्वप्रसक्तेस्तथापि भागासम्भवात्। अथ किं भूरिभाषया, समानानुपूर्वीकत्वमेवार्थविशेषनियन्त्रितपदत्वे नियामकतावच्छेदकमिति चेत्तथापि भवतीत्यानुपूर्वीकतिङन्तसत्सप्तम्यन्तसम्बुद्ध्यन्तानामेकार्थपदत्वापत्तेः, एवमश्वस्थम्, अश्वो धावति, अजापय पिब, अजापयः शत्रूनित्यादावपि। तस्मादवस्थानामैक्यं न स्वप्नेऽपि शङ्कनीयम्। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्याह सर्वदेति। एतस्यैव व्याख्यानं सर्वावस्थाविषये इति। लक्षणप्रसङ्गात् = पदलक्षणप्रसङ्गात्, एकार्थे पदत्वप्रसङ्गादिति यावत्। स च = प्रसङ्गश्च। अतिव्याप्तिरिति सम्बन्धः। इतिपदं सर्वत्र लुप्तसप्तमीकम्। उक्तरीत्योदाहरणान्तरस्याप्युपलक्षणमेतत्। व्युत्क्रमेण व्याख्यानं स्वौचित्यादादृतम्। इदमुपलक्षणम्, प्रवृत्तसकलविधिकत्वमित्यत्र विधिप्रवृत्तेः साधुत्वाघटितत्वा दुर्वचतयाऽऽत्माश्रयात्, विधित्वेन च यदि विधीनां प्रवेशस्तदा तस्यापि साक्षाल्लक्ष्यसंस्कारकसाधुत्वप्रकारकबोधजनकत्वरूपतया साधुत्वघटिततयाऽऽत्माश्रयः जनकतावच्छेदकस्य दुर्वचता च। यदि च सर्वान् विधीन् विशिष्योपादाय तदन्यतमत्वेन लक्षणे प्रवेशः तदा तस्य विशिष्यानुयोगिप्रतियोगिविधया सकलप्रपञ्चघटितत्वावश्यम्भावेनासर्वज्ञाज्ञेयतापातः। सूत्रत्वेन तेषामुपग्रहस्तु नैवानुमोदनीयः, तस्य सुप्त्वादिखण्डनन्यायेनोक्तेन क्षारीकृतत्वात्। "लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च"इत्यादिनोक्तं तु नेह सूत्रत्वं विवक्षाक्षमम्, पदत्वस्याद्याप्यनिरुक्तेः व्याकरणसूत्राणामेव चेहोपादेयतया व्याकरणे पाणिनीयत्वस्य व्याकरणप्रणेतृपुरुषान्तरीयत्वस्य वा निवेशस्याविनिगमकत्वात्, सामान्यतश्च व्याकरणत्वं शब्दसाधुत्वान्वाख्यानरूपतया प्रसज्यत्यात्माश्रयम्,

साधुत्वस्यैव विचार्यमाणत्वात् । किञ्च हरिः गच्छतीत्यत्र विसर्गान्तहरिशब्दस्य परिनिष्ठितत्वापत्तिः, पदविधेरुद्देश्यतावच्छेदकसमनियतत्वात् प्रवृत्तत्वात्, नचेष्टापत्तिः, "विसर्जनीयस्य सः" इति सूत्रस्य [illegible] तत्र रेफान्तहरिशब्दस्यैव साधुतायाः "अकृतव्यूहाः" इति परिभाषा व्याख्यानेन वैयाकरणैर्निर्णीतत्वात् । किञ्च मतद्वयेऽपि उद्देश्यतावच्छेदकापर्याप्तिवृत्तौ अपि साधुत्वव्यवहारदर्शनमु-[illegible] साधुत्वं प्रतिरुणद्धि । एतेन—अप्रवृत्तनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं परिनिष्ठितत्वम्, न च—स्वस्वप्रकृत्यपेक्षया[illegible]प्रत्ययशरीरे प्रकृतित्वस्य प्रत्ययविधायुद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वरूपप्रकृतित्वशरीरे च प्रत्ययत्वस्य प्रविष्टत्वात्परस्पराश्रय इति वाच्यम्, आगमभिन्न [illegible] तृतीयचतुर्थपञ्चमाध्यायविधेयस्तद्भिन्नविधेयतानिरूपिताद्देश्यताश्रयत्वमिति प्रकृतित्वस्य तृतीयचतुर्थपञ्चमाध्यायघटकपदघटितविधेयताश्रयत्वमिति प्रत्ययत्वस्य वा परिष्कारेणादोषात् । न च तथापि सर्वत्र सर्वेषु [illegible] अप्रवृत्तत्वस्याऽसम्भवात् कस्यचित्किञ्चित्पुरुषापेक्षयाऽप्रवृत्तत्वमादाय देवदत्तो गच्छतीत्यादौ स्यादपि मियातेऽपरिनिष्ठितत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, 'लक्ष्ये लक्षणं सकृदेव प्रवर्तते' इति न्यायेन [illegible] एकीयोद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तेरभावादेवाप्रवृत्त [illegible] तद्विशेषप्रयुक्त दोषानवकाशात्, न च—तथापि 'सुधी + उपास्य' इत्यस्यापि परिनिष्ठितत्वप्रसङ्गः, सिद्धादिनित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्ते सत्त्वादिति—वाच्यम्, नित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वं नास्तीति प्रतीतिसाक्षिकसामान्याभावस्य विवक्षणीयत्वादित्यप्यनवकाशीकृतम् । 'विध्वित्वेन च यदि किचीनो प्रवेशः' इत्यादिनोक्तानां सर्वेषामेव दूषणानामिह सत्त्वात् । किञ्च भवतीत्याद्येकदेशानां पतीत्यादीनां परिनिष्ठितत्वप्रसङ्गः नहि तत्र नित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिः सार्थकत्वनियमेन तु न नित्यता इत्यावेदितम् । नचैकदेशाभेदो निवेशमर्हति लक्ष्यस्यापि वाक्यैकदेशत्वात्, यदैकदेशाभेदस्तु पदत्वघटि-[illegible] निरास्य । न च स्वैकदेशाभिन्नत्वे सति नित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वं वाच्यम्, अनित्यपाक्षिकस्यापि स्वैकदेशाभिन्नत्वात्, समुदायसमुदायिनोर्भेदस्यानभ्युपगमे तु लक्ष्यस्यापि स्वैकदेशभेदाभावात्, भेदाभेदेन समाधानं तु समानम् । न च विध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तिः पूर्वैका-नित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तिर्विवक्षितेति नैकदेशेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् यस्य हि पूर्वं विध्युद्देश्यतावच्छेदकाक्रान्तिस्तस्यैवोत्तर नित्यविध्युद्देश्यतावच्छेदकानाक्रान्तिरित्यस्योक्तत्वसम्भवात्, परिनिष्ठितापरिनिष्ठितयोरविषयप्रसङ्गात् । किञ्च विधौ नित्यत्वस्याव्यवस्थितत्वम्, साकारार्थस्य दुर्वचतया तद्घटितत्वस्यासङ्गतत्वात् । विकल्पस्य नित्यत्वपरिचेय वात् । किञ्च प्रकृतित्वप्रत्ययत्वयोः परस्परघटि-तत्वनिबन्धनोऽन्योन्याश्रयोऽपि दुर्वार एव । आगमत्वादेः पारिभाषिकतया सुप्त्वनिरासावतारभाजनतया, अवश्यं नित्यमाकाङ्क्षापर्यवसितत्वे निर्वक्तव्यतापत्तिः, अनेकत्वे च प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिरिति दोषप्रसक्ततया, तत्तदध्यायानां पाणिनीयानामेव निवेशस्य विनिगमनाविरहादेलिततया च "आगमभिन्न" इत्यादिनिर्वचनयोरनादरणीयत्वात् सामान्याभावस्तु खण्डित एव स्मृत्यन्यस्वरूपदोषस्तादिति 'सुधी + उपास्य' इत्यादेरपि परिनिष्ठितत्वप्रसङ्गोऽस्त्येव । प्रयुज्यमानशब्दनिष्ठपुण्यजनकतावच्छेदको व्याकरणस्मृतौ जातिविशेष साधुत्वमित्यपि न साधु, जातिमात्रस्य निरस्तत्वात्, व्याकरणत्वस्य साधुत्वघटितत्वाऽन्योन्याश्रयाच्च । अतएव नित्यबोधार्हत्वं न साधुत्वम्, योग्यतातदवच्छेदकयोरैक्य-प्रसङ्गात्, लिङ्गस्य तत्तद्दर्शनभेदेनाव्यवस्थितत्वाच्च, साध्वसाधुशब्दविभागव्यवहारस्य च तदयात्मा-श्रयापादकत्वात् । शक्तिप्रमाजन्यशाब्दबोधजनकत्वं साधुत्वमित्यपि न, जनकतातदवच्छेदकयोरैक्या-पत्तेरेव, स्वरूपभेदेन समाधानं तु बहुशोऽवहन्नितम्, असाधुशब्दानामपि "वाचकत्वाविशेषेऽपि नियम-

एतेनापौरुषेयं वाक्यं तदित्यपि निरस्तम् । इति शब्दप्रमाणखण्डनप्रकरणम् ।

पुण्यपापयो"रित्यादिवदद्भिः शक्ततया अन्यत्र व्यवस्थापितत्वेन शक्तिभ्रमानधीनशाब्दजनकतया तेष्व-तिप्रसक्तेश्चेतिदिक् ।

एतेनेति । उक्तरीत्या वाक्यत्वखण्डनेनेत्यर्थः । तदिति । शब्दप्रमाणमिति नार्थः, तथा सति स्मृत्यादेरपि लक्ष्यतापत्त्या तत्राव्याप्तेः, नापि नित्यं शब्दप्रमाणमित्यर्थः, वर्णात्मनः शब्दात्मना वा नित्यतायाः स्मृत्यादावपि सद्भावात्, "चैतन्यं सर्वभूतानां शब्दब्रह्मेति मे मते"रिति सिद्धान्तात् । वाक्यात्मना नित्यतायाश्च वेदेऽप्यभावात्, वाक्यत्वं ह्यानुपूर्वीविशिष्टानामेव, आनुपूर्वी चानित्यैव, नित्यवर्णवादे एकवर्णाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणस्य प्रसिद्धावपि तदवृत्तित्वस्या-परत्र वर्णेऽप्रसिद्धया तादृशानुपूर्वीघटितान्यघटितोत्तरत्वघटितानुपूर्व्या असम्भवात्, अनित्यवर्णवादे तत्सम्भवेऽपि वर्णानित्यतयैव तदनित्यताया आवश्यकत्वात् । तदुच्चारणोत्तरोच्चारणकत्वरूपायास्तज्ज्ञानो-त्तरज्ञानकत्वरूपाया वा ■ तस्या उच्चारणादिनाऽनित्येन घटिततयाऽनित्यत्वध्रौव्यात् । नचानुपूर्वी वेदस्य नित्यैव शब्दसमवेतपदार्थान्तरमिति मतं युक्तम्, मानाभावात् । अपौरुषेयवाक्यमित्यपि नार्थः, लक्ष्यतावच्छेदकप्रतीतेः प्रागेवापेक्षणीयत्वात् । अपितु वेदात्मकं प्रमाणमित्यर्थः । वस्तुतस्तु वेदत्वमपि दुर्वचमेव, तथाहि—वेद इत्याकारकाभियुक्तप्रयोगविषयत्वमेव वेदत्वमिति केचित्, तन्न चारु, वेदत्वप्रतीतौ 'अयं वेदः' इति प्रयोगः, तस्मिंश्च सति तद्घटितवेदत्वप्रतीतिरित्यन्योन्याश्रयात्, प्रयोगप्रवाहानादित्वेन समाधानेऽपि यं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य तादृशविषयत्वं ज्ञेयं तस्य वक्तव्यत्वा-पातात्, नहि तदेव तत्, आत्माश्रयात्, सर्वपुरुषदृश्याऽभियुक्तत्वस्य क्वचिदप्यभावेन पुरुषवि-शेषदृश्याऽभियुक्तेन केनचिद्वेद इति प्रयोगविषयीकृते शरीरविशेषादावतिप्रसक्तेश्च । अतएव शक्तिसम्बन्धेन वेदपदवत्त्वमित्यपि न, शरीरविशेषादेरपि तथात्वसम्भवात्, शक्तिविशेषस्य सम्बन्धता-विवक्षायाश्च तत्र वेदपदस्य प्रवेशापत्त्याऽऽत्माश्रयात्, तदर्थविशेषनियन्त्रितत्वातिरिक्तः कश्चिद्विशेष शक्तौ । शक्तेः स्वावच्छेदकतापाताच्च, वेदत्वं हि वेदपदशक्यतावच्छेदकं तच्च शक्तिघटितं त्वया कृतम् । शक्तेर्निरुक्तत्वाच्च । अथास्ति तावद्व्यवहारादनुगतं वेदत्वम्, तस्य तु यद्यपि प्रत्येक वर्णमहे वेदत्वव्यवहारविरहेण प्रत्येकवर्णपर्याप्तत्वस्य वक्तुमशक्यत्वेन यावद्वर्णमहे वेदत्वव्यवहार प्रामाणिकस्तावत्तु व्यासज्यवृत्तितायाः वक्तव्यतया न जातित्वसम्भवः जातेर्व्यासज्यवृत्तित्वाभावात्, तादृश्यादिना कम्बलत्वादिना च साङ्कर्याच्च तथाप्यखण्डोपाधित्वं निराबाधमिति चेन्न, वेदत्वाभिमतौ 'यावद्वर्णमहे वेदत्वव्यवहारः प्रामाणिक' इत्युक्तेरनौचित्यात्, अनुगतधर्ममात्रस्य निरुक्तत्वाच्च, अखण्डोपाधेः प्रतीतिविशेषसाक्षिकतया निरूपणीयत्वेनान्योन्याश्रयाच्च । एतेन ऋक्त्वन्तु सामान्यसमत्वं वेदत्वमित्यपि—परास्तम्, ऋक्त्वादेरप्यनयैव रीत्या निरसनीयत्वात्, अन्यतमत्वघटनाऽसङ्गतेश्चेत्यलम् ।

ननु शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तजन्यज्ञानाविषयविषयकशाब्दबोधजनकत्वे सति शब्दाजन्यज्ञान-जन्यप्रमाणशब्दत्वं वेदत्वम् । अत्र वेदजन्यज्ञानजन्ये स्मृत्यादावतिव्याप्तिवारणाय शब्दाजन्येति । अनुमानादिजन्येश्वरादिज्ञानविषयकशाब्दजनकत्वस्य वेदे सत्त्वेनासम्भवभिया यातिरिक्तान्तम्, तादृशानुमानादेः शब्दोपजीवित्वात्, तच्चारणद्वारकशब्दमूलकत्वम्, तेन जन्यमात्रस्यादृष्टद्वारा विधिवाक्यमूलकत्वेऽपि न क्षतिः, शब्दोपजीविप्रमाणस्यैव भेदस्तु न निवेशितः, वेदजन्यप्रमिति-विषयार्थकनामादायासम्भवप्रसङ्गात्, अधिकमन्यत्रानुसन्धेयमिति चेन्न, पौरुषेयत्ववादे एव वेदान्तिसम्मतापौरुषेय-शब्दाजन्यज्ञानजन्यत्वस्य वेदे सम्भवेनैतल्लक्षणस्य प्रकृतानुपयोगित्वात्, वेदान्तिसम्मतापौरुषेय-शब्दाजन्यज्ञानजन्यत्वस्य वेदे इव स्मृत्यादावपि सद्भावात् । अथापौरुषेयत्ववादे तद्वादे ■ शब्दाजन्यप्रमात्मकज्ञानजनकत्वस्य

ज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्व विशेष्यदलार्थं, नच वाक्यमात्रमापन्नस्यैव प्रमाणशब्दत्वादुक्तरीत्या च तस्यानित्यत्वादानुपूर्वीज्ञानजन्यत्वमादायासम्भव इति वाच्यम्, ज्ञानपदेन स्वप्रतिपाद्यार्थविषयकज्ञानस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न, गुरुमुखाद्वेदार्थमवगम्य शिष्येण तदुच्चारणदर्शनेनासम्भव तादवस्थ्यात्। न च गुरुशिष्यपरम्पराविच्छेदानभ्युपगमपक्षे कश्चिदादिवेदो येन तस्यैव ज्ञानाजन्यत्व मादायासम्भवव्युदास सम्भवेत्। सर्गस्वीकर्तृनये चेश्वरीयमायावृत्त्यात्मकज्ञानजन्यत्वमादावपि वेदे इति न दोषवारणम्। एतेन—तार्किकमते जन्यज्ञानाजन्यजातीयत्व विशेष्यदलार्थं, आद्यवेदस्य जन्यज्ञानाजन्यत्वेन तज्जातीयत्वस्यानुपूर्व्येदानीन्तनवेदे सम्भव, नचैतन्मते वर्णानामप्यनित्यतयाऽऽनुपूर्व्या सुतरां नाभेद इति कथं तथाप्तमेदानीन्तनवेदयोः साजात्योपपत्तिरिति वाच्यम्, कत्वखत्वादिना वर्णानामानुपूर्व्या प्रवेशे तदैक्योपपत्तेरिति —परास्तम्, सर्गादौ सम्प्रदायप्रवर्तनवेलासु भगवदुक्तवेदव्याख्यानेऽनिश्चयाद्, जन्यज्ञानाजन्ये तत्र तज्जातीयत्वस्याजस्यम्भावात्। यत्तु—अदृष्टजनकाध्ययनविषयतावच्छेदकावच्छिन्नत्वे सतीत्यपि वक्तव्यम्, वेदव्याख्यानस्य तु न तथात्वमिति तदसम्यक्, रूपे तादृशविषयतावच्छेदकं यदि वेदत्वम्, तदा न तदज्ञापि निरुक्तमिति कथं तदादाय लक्षणसमन्वय। यदि तत्तन्मन्त्राद्यानुपूर्वी, तदा प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिः, यथाक्रमादिप्रतिपादकवाक्यत्वम्, तदा वेदव्याख्यानसाधारण्यमेवेति। किञ्च, आनुपूर्व्या वर्णविशेषघटितत्वे तद्वस्याप्यननुगततया तेन रूपेण निवेशस्यानिरुक्तत्वेन साजात्ये यत्किञ्चिन्मन्त्रादेरानुपूर्व्या प्रवेश, मन्त्रब्राह्मणात्मकवेदराशेर्वा, आद्येऽपरमन्त्रादेरवेदत्वापत्तिः, द्वितीये च प्रत्येकमन्त्रादौ वेदत्वव्यवहारानुपपत्तिः परिशिष्टशवैयर्थ्यञ्च तादृशानुपूर्व्या एव लक्षणघटकसम्भवात्, निखिलवेदानुपूर्वीज्ञानं विनाऽपि वेदव्यवहारदर्शनेनासम्भवश्चेति। पौरुषेयाः पौरुषेयत्वोभयमतसाधारणं स्वव्याप्तिरूपं दूषणमत्र द्रष्टव्यमेव, "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यादिवाक्यानां शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तमानादिजन्यप्रमितिविषयार्थकत्वस्यैव सत्त्वेन सत्यन्तदलस्याभावात्। नच विधिवाक्यैकवाक्यतापन्नस्यैव तस्य वेदत्वम्, तादृशे च तत्र सत्यन्तदलं सूपपादमिति वाच्यम्, विधिवाक्यैकवाक्यतामनापन्नस्यापि तस्य प्रामाणिकवेदत्व व्यवहारविषयत्वादिति। इदन्तु तत्त्वम्। वाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानवदुक्तस्वरूपासोतत्वनिश्चयस्य तादृशधीहेतुत्वमिति पार्थानप्रामाण्यकत्वे पौरुषेयवाक्यमात्रस्य गृहीतप्रामाण्यहितयाऽप्रमाणताऽभ्युपगमेन तत्पदेन शब्दप्रमाणमात्रपरामर्शेऽपि न क्षतिः, न वा वेदमात्रस्याप्रसुक्तत्वेऽप्यसङ्गतिः। शाब्दधी धारत्वं वाक्यार्थस्योपस्थितिनियमाभावेन तद्वक्तृतासोक्तत्वनिश्चयस्य शाब्दबोधहेतुत्वासम्भवेन तादृशमतस्याप्यप्रामाण्यमित्यन्यत्। निरस्तमिति। अपौरुषेयत्वदुर्वचत्वमपीह द्रष्टव्यम्, तथाहि— यादृशं पौरुषेयत्वं तार्किकैरिष्यते तादृशस्यैवाभावः परैः प्रसाध्य, अन्यथा सिद्धसाधनापत्तेः, तार्किकास्तु—स्वसमानजातीयवाक्योच्चारणप्रयोज्यप्रयत्नजन्यजातीयत्वं पौरुषेयत्वम्, स्वसमानजातीयत्व तादृशप्रयत्नजन्यजातीयत्व चानुपूर्व्या विवक्षितम्, भारतादिसजातीयवेदज्ञानप्रयोज्यत्वेऽपि स्वसमानजातीयभारतज्ञानाप्रयोज्यत्वात् तस्य पौरुषेयत्वहानिः, पठ्यमानवेदादेः स्वसमानजातीय गुरुवाक्योच्चारणप्रयोज्यशिष्यप्रयत्नजन्यत्वेऽपि तादृशोच्चारणप्रयोज्यप्रयत्नजन्याद्यवेदजातीयत्वमस्त्येवेत्याहुः तदिदमसारम्, वाक्यत्वस्य निरुक्तत्वात्, अपि च शब्दमात्रेणानुगमासम्भवेनानुपूर्वीविना ख्यानुपूर्व्या निवेशे दृष्टकृतवर्णा अनुपपत्ते साजात्ये आनुपूर्वीविशेषो वा निविशते वाक्यो वाऽऽनुपूर्व्यं, आद्येऽव्याप्तिः, द्वितीये चासम्भवः, प्रत्येकवाक्ये पौरुषेयत्वव्यवहारानुपपत्तिरित्यादिदूषणगणानुषङ्गोऽपरिहार्य एव दुर्वारः स्यात्। च—तादृशप्रयत्नप्रयोज्यत्वमित्येव वाच्यम्, आद्यवेदादेः पठ्यमानवेदादेश्च प्रत्यभिज्ञाविषयत्वादभेद इति प्रत्यभिज्ञायां तादृशजन्यजातीयत्वनिवेशे प्रयोजनाभावादिति—वदितुं युक्तम्,

युक्तिविरोधे प्रत्यभिज्ञायाः साजात्यमात्रावलम्बित्वात्, उपपादितं हि वाक्यत्वेन रूपेणानित्यत्वम्। स्वसमानजातीयेत्यस्य व्यक्तुमशक्यत्वेनात्रैवोक्तविकल्पप्रगुम्फदूषणस्य दुर्वारत्वाच्च। किञ्च तादृशजन्यत्वं कं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य प्रत्येतव्यमिति वक्तव्यम्, न च सर्वपौरुषेयसाधारणोऽस्ति कोऽपि धर्मोऽनतिप्रसक्तो यस्तदवच्छिन्नत्वात्। तथा च तत्तदानुपूर्वीविशेषाणामेव तथात्वं वाच्यमिति तादृशे जन्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वमित्यत्रापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिः पृष्ठारूढैव। न च तादृशजन्यतावच्छेदकत्वेन निवेशे नेदृशविकल्पप्रसरः स्यात्; स्यादेवं यदि तादृशजन्यतानुगमः स्यात्, तदनुगमस्तु तदवच्छेदकानुगमाधीनः, स्वत्वस्याप्यननुगमाच्च। नचागत्योपगन्तव्योऽननुगमः; एवं सति प्रतियोगितावच्छेदकस्यानुगतस्यालाभेनानन्तपौरुषेयत्वाभावकूटस्यैवापौरुषेयत्वरूपतापर्यवसानेनासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वप्रसङ्गात्। एतेन—शब्दज्ञानाप्रयोज्यस्ववाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यत्वं पौरुषेयत्वम्, तत्त्वप्रदीपिकादावुक्तस्य मानान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वरूपपौरुषेयत्वस्यात्रैव पर्यवसानम्, अन्यथा स्वातिरिक्तमानप्रयोज्यस्ववाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यत्वस्य तदर्थत्वे गुरुशिष्यवाक्ययोर्भेदेन मानपदेन मनसोऽपि ग्रहीतुं शक्यत्वेन च मीमांसकेन सिद्धसाधनोद्भावनापत्तेः, स्वभिन्नानुपूर्वीकवाक्यप्रयोज्यस्ववाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यत्वस्य तदर्थत्वे तु तदभावसाधने तार्किकेण सिद्धसाधनोद्भावनापत्तेः, नहि स वेदे तादृशवाक्यप्रयोज्यज्ञानजन्यतामनुमनुते। आनुपूर्वीयथार्थज्ञानजन्यतामादाय सिद्धसाधनादिवारणाय स्ववाक्यार्थेति। गुरुशिष्यपरम्परायां शब्दज्ञानप्रयोज्यस्ववाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानजन्यतायाः वेदे परैरपि स्वीकारेण शब्दज्ञानाप्रयोज्येति। न च बाधितार्थकवाक्ये तादृशयथार्थज्ञानजन्यत्वाभावेनापौरुषेयत्वव्यवहारापत्तिरिति वक्तव्यम्, प्रमाणशब्दत्वसमानाधिकरणमेव हि पौरुषेयत्वमिह निरुक्तं, तदभावेन चापौरुषेयत्वव्यवहारो बाधितार्थकेऽपि भवन्न कामपि क्षतिमावहति, अनुपादेयं वा ज्ञाने याथार्थ्यमिति—निरस्तम्, पठ्यमानवेदस्य शब्दज्ञानप्रयोज्यस्वार्थज्ञानजन्यतया तत्राव्याप्तेर्वारणाय तादृशजन्यजातीयताविवक्षायां साजात्ये आनुपूर्वीविशेषादिप्रवेशप्रयुक्तोक्तदोषावकाशात्। अदृष्टार्थकभारतादौ तथात्वस्यासत्त्वाच्च। एवञ्च पठ्यमानाद्यवेदयोरभेदाभ्युपगमेऽपि न निस्तारः। यदि च भारतादेः पठ्यमानस्य च वेदस्य शब्दज्ञानाप्रयोज्यस्वार्थविषयकेश्वरीयज्ञानेनापि जन्यत्वान्न तत्राव्याप्तिरित्युच्यते, तदापि जन्यतावच्छेदकेऽपि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिदशैव। वस्तुतस्तु भारतादौ स्वार्थविषयकव्यासादिनिष्ठज्ञानजन्यतयैव पौरुषेयत्वव्यवहारस्तादृशं च ज्ञानं शब्दज्ञानप्रयोज्यमेवादृष्टार्थविषयकमिति नेश्वरीयज्ञानजन्यतामादायाव्याप्तिवारणमनुमोदामहे इति कृतमतिपल्लवितेनेति।

इति खण्डनशारदायां शब्दप्रमाणखण्डनप्रकरणम्।

योर्विति चेन्न अभिमते प्रमार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात्। ज्ञानार्थत्वेऽप्युक्तदोषानिवृत्तिरेव। अनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरित्यत्रापि तथैव, तथाहि—सत्प्रतिपक्षेऽपि तस्य तदुपपादकप्रमाफलकत्वापत्तेः। तत्र विरोधे व्याहत्यैकाप्रामाण्यनिश्चयो यत्र तु नेवं तद्विवक्षितमिति चेन्न, एवं सत्प्रतिपक्षवदन्यत्रापि विरोधार्थत्वेनैवाभासत्वाविशेषात्। तर्कयोर्वि

रुद्धेऽपि प्रमाणत्वाभिमानविषयत्वसम्भव इति भावः। प्रमार्थत्वे इति। एवञ्चार्थापत्तिप्रमोच्छेदो मा भूदित्येकस्य वस्तुनोऽप्रमाणताया अन्यस्य च प्रमाणताया अवश्य विवक्षणीयतया प्रमाणत्वेनाभिमन्यमानस्य प्रमाणत्वेन प्रमितस्य च द्वयोर्विरुद्धविषयकत्वानुसन्धानमर्थापत्तिकरणमिति पराभिप्राये दूषणम् [illegible] प्रमाणत्वप्रमाणत्वयोरुपपत्तिः। अतिप्रसङ्गादिति। तथाहीत्यादिनाऽनुपदं वक्ष्यमाणातिप्रसङ्गः। उक्तशब्दोऽपि वक्ष्यमाणोऽतिप्रसङ्गः। अनिर्णीयमानेति। अनिर्णीयमाने प्रामाण्याप्रामाण्ये ययोस्तयोर्विरुद्धविषयकत्वमनुपपत्तिरित्यर्थः। तथैव = अतिप्रसङ्ग एव। सत्प्रतिपक्षे = तुल्यबलत्वेनानुसंहितविरोधिपरामर्शद्वयस्थले। तस्य = तादृशपरामर्शयोर्विरुद्धविषयकत्वज्ञानस्य। तदुपपादकप्रमेति। तादृशपरामर्शद्वयसमर्पितयोरुपपादकविषयकप्रमेत्यर्थः। तादृशप्रमोत्पादकत्वस्य कदाचिदिष्टत्वसम्भवेऽनुक्तम्। विशेषादर्शनेन तुल्यबलत्वेन प्रतिसंहिततया विशिष्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोरनिर्णयेऽप्यन्यतरस्याप्रमात्वम् अन्यतरस्य प्रमाणमिति सामान्यतो द्वयोः प्रमाणत्वे निर्णयेऽपि स्वरूपतस्तयोरप्रमात्वमपरस्य च प्रमात्वमपेक्षितं प्रमार्थत्वपक्षसाधारण्यसम्भवोऽन्यस्य, ज्ञानसामान्यार्थत्वपक्षे तु प्रमाफलत्वाभावापत्तिः। एवञ्च वायुर्बहिरिन्द्रियाविषयोऽरूपित्वादाकाशवत्, वायुः प्रत्यक्षः स्पर्शवत्त्वाद्घटवदित्यादौ परामर्शयोर्विरुद्धविषयकत्वज्ञानसद्भावाद् द्वयोः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोः कालादिभेदं परिकल्प्य विरोधः समाधेयः स्यादिति भावः। वाक्ये तत्रेति। सत्प्रतिपक्षस्थल इत्यर्थः। विरोधे = विरुद्धार्थविषयकत्वनिश्चये सति। व्याहत्या = विरुद्धार्थविषयकत्वेन विरोधेन, एकाप्रामाण्यनिश्चयः = अनयोरेकतरं वस्तु विरुद्धार्थग्राहित्वादित्येकतरपरामर्शस्याप्रामाण्यानुमितिः। यत्र = यादृशविरुद्धार्थविषयकत्वनिश्चयस्थले नैवम् = नैकतरस्याप्रामाण्यानुमितिः, तद्विवक्षितम् = तादृशो विरुद्धार्थविषयकत्वनिश्चयोऽर्थापत्तिकरणत्वेन विवक्षितः। अयम्भावः —वायुर्यदि प्रत्यक्षो न स्यात्तर्हि कालान्तरे देशान्तरेऽपि वा न प्रत्यक्षविषयतामासादयितुमीष्टे, न च प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वयोः कालादिभेदेन सम्भवः, एवं हि विरुद्धधर्माध्यासेन पवनद्वैरात्म्यं स्यात् अनुभूयमान एव च पवनो विरुद्धधर्माश्रयः तस्मात्तत्रैकतरपरामर्शप्रमाणता प्रामाणिकी, क्वाचित्कसत्त्वगृहासत्त्वयोस्तु बहिर्भावकरणयोरपि सति सम्भवे न तद्ग्राहिणोरन्यतरस्याप्रामाण्यावधारणं युज्यते, अौत्सर्गिकप्रामाण्यस्य कथमप्युपपादनसम्भवे त्यक्तुमनौचित्यात्, तस्मात्सम्भवत्प्रमाणभावयोर्विरुद्धार्थविषयकत्वनिश्चयोऽर्थापत्तिप्रमाकरणमिति। एतस्मिन्पक्षेऽत्र व्याप्त्याभासत्वं सत्प्रतिपक्षवदिति। अन्यत्रापि = क्वाचित्कसत्त्वगृहसत्त्वग्राहकयोरपि। विरोधार्थत्वेनैव = विरुद्धार्थविषयकत्वेनैव। आभासत्वाविशेषात् = एकतरस्याप्रामाण्यानुमितिसम्भवात्। अयम्भावः—उभयग्राहकयोर्विरुद्धार्थविषयकत्वमस्ति न वा, अस्ति चेदेकतराप्रामाण्यानुमितिः कथं वारयिता, न चार्थापत्तिशतमपि विरुद्धार्थविषयकयोः प्रामाण्यमुपपादयितुं शक्नोति तथा च विरुद्धयोरप्यविरोध इति विरोधो दत्तजलाञ्जलिः स्यात्, नहि गोत्वाश्वत्वयोः [illegible] कल्पितेन गेहेऽपि देवदत्तसत्त्वावगाहि ज्ञानं यदुजनि, न तत्पुनर्गेहव्यतिरिक्ते एव देवदत्तस्य [illegible] सम्भवात्, ज्ञानान्तरं तु गेहातिरिक्ते एव देवदत्तसत्त्वमवगाहते [illegible] अस्य पूर्वज्ञानस्य प्रमात्वं वारयितुम्। तस्मात्सम्भवत्प्रमाणभावयोरित्यभिधान-मनुपपन्नमेव। द्वितीये तु विरुद्धार्थविषयकत्वानुसन्धानस्य प्रमात्वादेव ताकरणिकाऽर्थापत्तिर्न प्रमा-

रोधोऽपेक्षित इति चेन्न, मिथोविरोधे तर्कयोरप्याभासत्वात्।

विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थप्रतिक्षेपविषयत्वसंशयोऽविशेषप्रवृत्ततद्विपरीतार्थप्रमाणस्य स इति चेन्न, विशेषविषयप्रमाणबोधितवैपरीत्ये सति तद्विरुद्धार्थांशे संशयस्य दुर्बलस्यानवकाशत्वेनाविशेषप्रवृत्तप्रमाणविषयतां तदीयां गोचरयितुमप्यसामर्थ्यादेव ।

स्यात्, भवन्मते दोषप्रयुक्तज्ञानत्वस्य भ्रमत्वसमनियतत्वात्, अन्यथा मृतस्यापि देवदत्तस्य क्वचित्सत्त्वगृहासत्त्वयोः प्रतिपादकवचसो विरुद्धविषयकत्वं निश्चित्य बहिःसत्त्वमर्थापयन् प्रमाता स्यात् कथमन्यथा मीमांसकानां वस्तुतो वह्निमत्यपि पर्वते भ्रमात्मकपरामर्शजन्यवह्न्यनुमितेर्भ्रमत्वाभ्युपगम उपपद्येत विवेचितश्चैतत्तत्त्वानुभवलसत्खण्डनशेष इति । तर्कयोरिति । यदि देवदत्तः क्वचिदिदानीं स्यात्तेदानीं जीवित्वेन प्रमितः स्यादिति क्वचित्सत्त्वपर्यवसायी तर्कः, उपलब्धियोग्यो देवदत्तो यद्युपलब्धियोग्यत्वे सति गृहवृत्तिः स्यात् गृहे उपलभ्येतेति गृहासत्त्वपर्यवसायी, तयोरित्यर्थः । विरोधः = विरुद्धविषयकत्वम्, अपेक्षितः = अनुपपत्तितया विवक्षितः । प्रमाणयोर्विरुद्धविषयकत्वासम्भवेऽपि तर्कयोस्तत्सम्भव इत्यभिमानः । तर्कयोर्विरुद्धविषयकत्वं हि पर्यवसितार्थमादायैव, स च तर्कानुगृहीतप्रमाणगृहीत एवेति प्रमाणयोर्विरुद्धविषयकत्वानुपपत्तौ तर्कयोरपि तदनुपपत्तिरेवेत्याशयेनाह मिथोविरोधे इति । मिथोविरुद्धविषयकत्व इत्यर्थः । तर्कयोरिति । एकतरस्येति शेषः । आभासत्वात् = बाधितार्थकत्वात् । तथाच 'तथाहि' त्यादिनोदितदोषोन्मेष इहापीति भावः ।

सामान्यविषयकप्रमाणं विशेषविषयकप्रमाणविरुद्धार्थविषयकं नवेति संशयोऽर्थापत्तिकरणमित्युक्तदोषपरिजिहीर्षुराशङ्कते विशेषेति । अत्र प्रमाणविषययोर्विशिष्यैव निवेशो बोध्यः, अन्यथा किञ्चिदपेक्ष्य सामान्यस्यापि विशेषत्वं विशेषस्यापि च सामान्यत्वमित्यसङ्गतिः परस्परं सामान्यविशेषभावस्तु विशिष्यैव पर्यवस्यति, परस्परत्वस्याननुगमात् । तथाच विशेषप्रवृत्तं = विशेषविषयकं प्रमाणं = प्रमा देवदत्तो गेहे नास्तीति, तदर्थप्रतिक्षेपविषयत्वसंशयः = तद्विषयविरुद्धगृहवृत्तित्वविषयकत्वकोटिकसंशयः, सः = विरोधशब्देन विवक्षितः, अर्थापत्तिकरणतया विवक्षित इति यावत् । तादृशसंशयः किंधर्मिक इत्याकाङ्क्षायामाह अविशेषेति । अविशेषप्रवृत्तं = सामान्यविषयकं, तद्धि क्वचित्त्वेन गेहमप्यवगाहमानतया वस्तुतस्तद्विपरीतार्थं = विशेषविषयकप्रमाणविषयविरुद्धविषयकं प्रमाणं = जीवी देवदत्तः क्वचिदस्तीति प्रमा, तद्धर्मिक इत्यर्थः । विशेषविषयकप्रमाणार्थविपरीतार्थत्वेन तु न तस्योक्तकोटिकसंशयं प्रति धर्मितासम्भव इत्यतो वस्तुत इत्युक्तम्, धर्मितावच्छेदकांशे निश्चयस्यैव नियतत्वात् । सामान्यविषयकप्रमाणस्य बहिःसत्त्वमात्रविषयकत्वकल्पनया तादृशसंशयसंशम इति भावः । यद्यपि तादृशकल्पनया तादृशसंशयस्य प्रतिबन्धसम्भवेऽपि तस्यां तस्य सामर्थ्योपदर्शनासम्भवेन करणत्वासम्भवः, न —गेहे नास्तीत्यस्य प्रकारान्तरेण प्रामाण्योपपादनस्यासम्भवः, सम्भवस्तु गेहातिरिक्तविषयकत्वकल्पनेन जीवी क्वचिदस्तीत्यस्येति प्रतिसन्धानसहकारेणोक्तसंशयस्य तादृशकल्पनायां सामर्थ्यमिति—वाच्यम्, एवं सति प्रागेव गेहातिरिक्तवृत्तित्वप्रतीतावर्थापत्तेरनवकाशापातात्, तथाप्युपेक्ष्यैव तादृशसंशयस्यैवासम्भवमाह विशेषेति । बोधितं यत् सामान्यविषयकप्रमाणार्थस्य गृहवृत्तित्वस्य वैपरीत्यम् = अभावः, तस्मिन् सति, विशिष्य गृहवृत्तित्वाभावस्यागृहीताप्रामाण्यकनिश्चये सतीति यावत्, अप्रामाण्यग्रहाभावस्तु तत्कारणाभावात्, देवदत्तः क्वचिदस्तीतिज्ञानं तु न तत्कारणम्, तथासत्यप्रामाण्यसन्देहादितसन्देहस्य विषयेऽपि सम्भवेन तत्सन्देहासम्भवाभिधानस्यासङ्गतेः । तद्विरुद्धार्थांशे = गृहवृत्तित्वाभावविरुद्धगृहवृत्तित्वांशे । दुर्बलस्य = कारणात्मकबलरहितस्य, विशेषादर्शनरूपस्य कारणस्याभावादिति यावत् । देवदत्तो गेहे नास्तीतिविशेषदर्शनमेव हि प्रकृते ।

अविशेषप्रवृत्तप्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयप्रमाणदर्शनं तदितरविशेषविषयप्रमाफलकं तथेति चेन्न, अविशेषप्रवृत्तस्य प्रमाणस्य तद्विपरीतार्थविशेषविषयस्य च प्रमाणस्य विषययोस्तद्विपरीतत्वविशेषणप्रतीतपक्षीकारलब्धायां परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ धर्मिणोर्विरुद्धधर्माध्यासस्य भेदस्य विरोधविवेचनस्फुटतद्गर्भप्रवेशतया तत्सहज्ञेयस्य

अनवकाशत्वेन = असम्भवदुत्पत्तिकत्वेन । अन्यथाऽनुभवविरोधादिति भावः । एतच्च देवदत्तः क्वचिदस्तीति प्रमाणं देवदत्तो गेहे नास्तीतिप्रमाणविषयविरुद्धविषयकं नवेति संशयासम्भवं सूचयितुम्, अस्य संशयस्य देवदत्तस्य गेहसत्त्वे प्रमितं नवेत्यत्र पर्यवसन्नत्वेन तत्सत्त्वे देवदत्तो गेहेऽस्ति नवेत्यपि संशयः स्यात्, न चायमनुभूयते इति न तादृशसंशयोऽपीति । तदीयां = तदीयत्वेन = तादृशविरुद्धार्थगृहवृत्तित्वनिष्ठत्वेन, तथा च गृहवृत्तित्वविषयकत्वकोटिकः संशयः पर्यवसन्नः, तादृशसंशयस्यैवाऽसम्भवेऽर्थापत्तिप्रमोत्पादकत्वं तस्य दूरोत्सारितमिति सूचयितुमपिशब्दः । अविशेषेति । प्रमाणस्येति षष्ठ्यर्थो विशेष्यत्वं 'प्रमाफलक'मित्यत्र प्रमायामन्वेति । तदितरविशेषः = विशेषप्रमाणविषयगेहातिरिक्तदेशविशेषः, तद्विषयकत्वप्रकारकप्रमेत्यर्थः, तन्निरूपितवृत्तित्वविषयकत्वप्रकारकप्रमेति तु फलितार्थः । तद्विपरीतेति । तद्विपरीतार्थत्वेन=सामान्यविषयकप्रमाविषयविरुद्धविषयकत्वेन विशेषविषयकप्रमाया दर्शनमित्यर्थः, वस्तुतो विरुद्धविषयकत्वस्याकिञ्चित्करत्वात् । तथा च अर्थापत्तिकरणतया विवक्षितः । एवञ्च 'देवदत्तः क्वचिदस्तीतिप्रमा गेहातिरिक्तदेशवृत्तित्वविषयिके'ति प्रमैवार्थापत्तिः, तत्करणं तु देवदत्तः क्वचिदस्तीतिप्रमितिविरुद्धविषयिका देवदत्तो गेहे नास्तीति प्रमितिरिति निश्चय इत्यर्थः । शब्दैकवाक्ये तु सामान्यविशेषविषयकप्रमात्वेन निश्चितयोरेकस्यापरविषयविरुद्धविषयकत्वनिश्चयोऽर्थापत्तिकरणमित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षस्थले तु न दोषः, सामान्यविशेषविषयकत्वेन परामर्शयोरप्रतीतत्वादितिभावः । विषययोरिति प्रतीतिद्वयेऽन्वेति । परस्परविरुद्धत्वप्रतीतौ सत्यां धर्मिणो भेदस्यान्यतएव प्राप्तेरित्यन्वयः । धर्मिणौ देवदत्ततदभावाश्रयौ । अन्यत इत्यर्थापत्तिव्यतिरिक्तं मूले । विरुद्धधर्माध्यासस्येति भेदस्येत्यनेन समानाधिकरणम् । "अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चे"ति शाब्दिकप्रवादात् । भेदहेतु = भेदसमनियतः, भेदज्ञापको वा, न हि भेदोऽन्यः । तत्सहज्ञेयस्य = विरोधविषयकप्रतीतिविषयस्य । अत्र हेतुमाह विरोधविवेचनेत्यादि । विरोधनिर्वचने सति स्फुटो विरोधगर्भे प्रवेशो यस्य, तथात्वादित्यर्थः । ननु यदि भिन्नाधिकरणकत्वमत्र विरोधोऽभिमतस्तदा देवदत्ताभावाधिकरणगेहातिरिक्तस्य बहिःपदार्थाधिकरणकदेवदत्तसत्त्वविषयकत्वनिश्चयस्यार्थापत्तिकरणतापर्यवसानेन 'तेनैव बहिर्देवदत्तसत्त्वविषयीकरणेऽर्थापत्तेर्वैयर्थ्यं स्यादिति मूलतात्पर्यं वक्तव्यम्, किन्त्वेवं भेदस्य विरुद्धधर्माध्यासरूपताभिधानमकिञ्चित्करम्, कल्पान्तरेऽभेदान्तरसाधारण्यात् । यदि तु भिन्नाधिकरणकत्वं न विरोधः, अन्यथा घटपटयोः कदाचित्सामानाधिकरण्यदर्शनेऽपि विरोधापत्तेः, अपि तु सहानवस्थानं = परस्पराभावव्याप्यत्वं तद्वद्वृत्तित्वं तद्विरुद्धत्वमिति वाच्यम्, यथा गोत्वाश्वत्वादौ, तदा देवदत्ततदभावयोस्तज्ज्ञानेऽपि तदधिकरणयोर्भेदज्ञानस्यैव विरुद्धधर्माध्यासरूपस्य भेदस्यापि भानं कथं स्यादिति चेन्न, उक्तविरोधभाने विरुद्धधर्माध्यासभानस्यावश्यकत्वात्, विरुद्धधर्माध्यासो नाम तद्वृत्तिधर्मान्तरं वैधर्म्यं तदन्तरेण प्रसिद्धम्, तादृशधर्मौ तु देवदत्ततदभावौ तदधिकरणयोः, विरोधस्य सप्रतियोगिकत्वेन च तयोस्तत्र स्फुटः प्रवेशोऽप्यस्त्येव, एवञ्च देवदत्ततदभावभानमेव तदधिकरणयोर्भेदभानमिति सुष्ठूक्तं विरुद्धधर्माध्यासरूपस्य भेदस्येति । अतिरिक्तभेदस्य तत्र भानासम्भवात् । अतएवमर्थापत्तिकरणी-

तन्नान्तरीयकस्य चाऽन्यत्रैवान्यत एव प्राप्तेः । १ ।

किञ्च, अविशेषप्रवृत्तस्यैव तस्य किं विशेषविषयत्वम्? अथ सामान्यतः प्रवृत्तस्य नान्तरीयकतया प्रागेव विशेषविषयस्य विशेषविषयत्वेनाज्ञातस्य विशेषविषयत्वम्?

भूतोक्तनिश्चये देवदत्ताभावाधिकरणगेहावृत्तितया देवदत्तस्य देवदत्तवद्वृत्तितया देवदत्ताभावस्य च भानेऽपि देवदत्तस्य च बहिःपदार्थाभेदत्वेऽपि गेहातिरिक्तवृत्तिर्देवदत्त इत्यभीष्टभानानिर्वाह एवेति तन्निर्वाहिकाऽर्थापत्तिर्न विफलेत्यस्वरसादाह तन्नान्तरीयकस्येति । भेदस्येत्यनुषज्यते । चाकारः समुच्चये । नान्तरीयकत्वं व्यापकत्वं तदतिरिक्ते धर्मिभेदे धर्मयोर्विरोधनिरूपितमिव वैधर्म्यनिरूपितमपीति तत्पदेन विरोधस्येव विरुद्धधर्माध्यासस्यापि परामर्शो न काचित्क्षतिः । अन्यत्र = गवाश्वादौ । एवञ्चार्थापत्तिकरणरूपनिश्चयेनाभीष्टभानानिर्वहणेऽपि देवदत्तो गेहे नास्तीति ग्रहकालीनेन 'देवदत्तः क्वचिदस्ती'ति प्रतीतिविषयीभूतमधिकरणं देवदत्ताभाववद्भिन्नं देवदत्तवत्त्वादित्यनेन देवदत्तः स्वाभावाधिकरणभिन्नाधिकरणकः स्वाभाववदवृत्तित्वादित्यनेन वाऽनुमानेन तन्निर्वाहः सम्भवत्येवेति कृतमतिरिक्तार्थापत्तिकल्पनादुर्व्यसनेन ।

एतेन यदाहुः प्राभाकराः—संशयकरणिकैवार्थापत्तिरिति न निश्चयकरणकानुमानान्तर्भावशङ्काऽपि, तथाहि—पराज्योतिःशास्त्रोक्तलिङ्गेन देवदत्तः शतवर्षजीवित्वेन निश्चितः, पश्चाच्च तस्य गृह एवावलोकनेन जीवन् सन् स गृह एवेत्यवधारितम्, पश्चाच्चास्य गृहेऽभावग्रहे जीवनसंशयस्यावश्यम्भावित्वात्तस्यैव बहिःसत्त्वकल्पनाकरणत्वम्, मरणकल्पनयाऽपि जीवनसंशयोच्छेदसम्भवेऽपि लाघवाद्बहिःसत्त्वमेव कल्प्यते, तथा सति जीवी गृहे एवेत्यस्यैव निश्चयस्य बाधात्, मरणकल्पने तु शतवर्षजीवित्वनिश्चयस्यापि बाधप्रसङ्गात्, अभावरूपमरणापेक्षया जीवनस्य भावात्मकस्य शरीरेऽपि लघुत्वाच्च । नच—देवदत्तः शतवर्षजीवी, देवदत्तो गृहे एवेति निश्चययोरेको बाध्यो विरुद्धार्थग्राहकत्वादित्यनुमानेन सामान्यत एकतमाप्रामाण्यसिद्धौ पुनरनुसन्धीयमानेन तेनैवोक्तलाघवानुसन्धानसहकारेण देवदत्तो गृह एवेति नियमग्राहकमप्रमाणमिति बुद्धिजननसम्भवे जीवित्वनिश्चये सति देवदत्तो बहिरस्ति जीवित्वे सति गृहासत्त्वादिति लिङ्गेन बहिःसत्त्वसिद्धावसिद्धाऽर्थापत्तिरिति—वेद्यमीयम्, उक्तलिङ्गस्य पुनरनुसन्धानमन्तरेणापि निर्णीतसंशयानन्तरमुक्तलाघवज्ञानेन बहिःसत्त्वनिश्चयस्यानुभविकत्वादिति । तदपि निरस्तम् । देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वादित्यनुमानस्यैवोक्तलाघवसहकारेण जीवनसाधकत्वात्, तर्कस्यातिरिक्तप्रमाणसहकारित्वकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तानुमानसहकारित्वस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात्, प्राणित्वानुसन्धानं च भवतोऽप्यावश्यकम्, केवलस्थूलशरीरस्यानिकप्राणित्वेनैव शतवर्षजीवित्वस्य निश्चेयत्वात्, जीवनग्रहस्यैव प्राणित्वविषयकत्वाच्च, एवं च जीवननिश्चये जीवित्वविशिष्टगृहावृत्तित्वेन बहिर्वृत्तित्वानुमानसम्भव इत्यन्यत्र विस्तरः । अर्थापयामीत्यनुव्यवसायमहिम्ना नार्थापत्त्यतिरेको यथा, तथोक्तम् ।

अविशेषप्रवृत्तस्यैवेति । विशेषाविषयकत्वे सति सामान्यविषयकत्वं नार्थः, असम्भवात्, नापि गेहाविषयकत्वे सति देशसामान्यविषयकत्वम्, विरुद्धविषयकत्वेन निश्चयद्वयप्रतीत्यसम्भवात्, अभिमतदूषणपरग्रन्थासङ्गतेश्च, वस्तुत्वेन गेहाविषयकज्ञाने बहिर्देशाविषयकत्वज्ञानस्य प्रमात्वात् । अपि तु बहिर्देशाविषयकत्वे सति देशसामान्यविषयकत्वम्, बहिर्देशातिरिक्तदेशमन्तर्भाव्यापि 'इदानीं प्रतीयते' इति चतुर्थकल्पीयसामान्यविषयकत्वोपपत्तेरिति । विशेषविषयत्वमिति । अर्थापत्तिविषय इति तदर्थः । सामान्यतः प्रवृत्तस्य = मिदापि सम्भाव्यते । एवं द्वितीयतृतीययोरपि, अर्थापत्तिविषय इति तदर्थः । नान्तरीयकस्येति । विशेषाग्रहे सामान्याग्रहात्, तथा च वस्तुत्वेन देशसामान्यविषयकस्य ।

अथवा सामान्यस्य तद्विषयस्य विशेषः ? उत तद्विषयीकृतविशेषगतं किमपि धर्मान्तरमिदानीं प्रतीयते ? । नाद्यः, अर्थापत्तेः संप्रकरणत्वापत्तेः । न द्वितीयः, तदनुव्यवसायोत्पत्तेस्तद्विषयाप्रतीत्यसम्भवात् । न तृतीयः, सामान्यस्यानन्तर्भाविताश्रयस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् प्रागेव तत्सिद्धेः । नापि चतुर्थः, तद्धि प्रतीयमानविरोधिव्यतिरिक्तत्वमन्यद्वा स्यात् । नान्त्यः, तत्प्रतीतौ सामर्थ्यानुपदर्शनेनानियमप्रसङ्गात्, न प्रथमः, अनुगतानुगतजातिपक्षिचाक्षुषाचाक्षुषादिव्यक्तिगन्धादितादात्म्यवादिनये तदुभयप्रमातादात्म्यविषयताव्युदासं विना विरोधासिद्ध्या तदुद्गमनिकाबलस्यैवासिद्धेः,

---

विशेषविषयकावश्य सामान्यविषयकस्यव्यापकतयेत्यर्थः । तद्विषयस्य = क्वचिदस्ति देवदत्त इति ग्रहविषयस्य । किमपीति । स्वयं वक्ष्यति । प्रमेति । बहिर्देशाविषयकं ज्ञानं बहिर्देशवृत्तित्वविषयकमिति हीदानीं फलीभूतार्थापत्तिरितिभावः । तदनुव्यवसायेति । तत्पदद्वयेन सामान्यप्रतीतिपरामर्शः । अनुव्यवसायपदं ज्ञानमात्रपरम्, भट्टमते तस्यानुमितिरूपत्वात् प्रभाकरमते च व्यवसायात्मकत्वात् । सामान्यविशेषप्रतीत्योर्विरुद्धविषयकत्वप्रतीतये च तादृशप्रतीतिविषयकप्रतीतिरवश्यमपेक्षणीयेति भावः । तद्विषयाप्रतीत्यसम्भवात् = तदीयविशेषविषयत्वविषयकाप्रतीत्यसम्भवात् । ननु केवलं क्वचित्त्वेन बहिर्देशविषयत्वं प्रतीयेत, न तु बहिर्देशसत्त्वेनेति कथं नार्थापत्तिरर्थवतीति चेत्सत्यम्, तथापि येन क्वचित्त्वेन ह्रिहेन क्वचिदस्तित्वनिश्चयस्तेनैव गृहावृत्तित्वविशिष्टेन बहिर्देशवृत्तित्वप्रतीतौ सिद्धं समीहितमिति नार्थोऽर्थापत्तेः । अथ क्वचिदस्तित्वनिश्चयस्य बहिर्देशवृत्तित्वविषयत्वबोधोऽर्थापत्तेरभिमतेति चेत्तस्या अपि 'तादृशनिश्चयो बहिर्देशवृत्तित्वविषयको गेहेऽवर्तमानस्य वर्तमानत्वविषयकप्रमात्वा'दित्यनुमानसाध्यत्वात् । प्रागेवेति । अर्थापत्त्यभिमतबुद्धेः प्रागेवेत्यर्थः । तत्सिद्धेः = विशेषसिद्धेः । अन्यथापि क्वचित्त्वेनैव प्रतीतिः स्यात्तु बहिर्देशस्थेनेत्याशङ्काया दत्तमुत्तरम् । तद्धि = सामान्यनिश्चयविषयीभूतविशेषगतं धर्मान्तरं हि । विरोधिपदं विरोध्यधिकरणपरम् प्रतीयमानो हि विरोधी गेहे देवदत्ताभावः तदधिकरणगृहातिरिक्तत्वं बहिर्देशरूपे क्वचित्त्वेन सामान्यनिश्चयविषयीभूतविशेषे इति । अन्यत् = अधिकरणत्वप्रभृत्यादि । तत्प्रतीतौ = तत्प्रतीत्यौपाधिकस्य सामान्यविशेषनिश्चययोर्विरुद्धविषयकत्वग्रहनियतसामर्थ्यस्यापदर्शनासम्भवेऽपि तत्प्रतीत्यभ्युपगमे विरोधसमाधायककल्पनानियमो न स्यात्, यस्य कस्यापि कल्पनाप्रसङ्गात् । अनुगतानुगतेति जातिव्यक्त्योः, चाक्षुषाचाक्षुषादीति च व्यक्तिरूपयोः क्रमेणान्वयः । आद्यमेनाऽऽश्रितमत्र स्पार्शनादिव्यक्तिः, द्वितीयेन चास्पार्शनादिर्गृह्यते रूपादिः । घटादिवदभावस्यापि चाक्षुषाचाक्षुषत्वादिना सङ्ग्रहः, अनुपलब्धिप्रमाणवादिमतेऽभावस्याचाक्षुषत्वात् । तादात्म्यं भेदाभेदः । तदुभयेति । भावाभावोभयप्रमाया अभिन्नविषयकत्वनिरासं विनेत्यर्थः । अभिन्नविषयत्वमभिन्नविषयकत्वे पर्यवस्यति । विरोधासिद्ध्येति । भावाभावयोरित्यादि । तदुद्गमनिकाबलस्य = प्रतीयमानविरोध्यधिकरणव्यतिरिक्तत्वप्रतीत्यौपाधिकसामर्थ्यस्यैवार्थापत्तिप्रमाकरणत्वेनाभिमतेऽसिद्धेः, तादात्म्यनिरूपितस्य विरोधघटितत्वात्, इदमुपलक्षणम् प्रतीत्योर्विरुद्धविषयकत्वनिश्चयस्यैवार्थापत्तिकरणत्वपक्षे तस्यापि भावाभावविरोधाभावे प्रमात्वकस्यासम्भवः । यद्यपि भावाभावयोर्विरोधोऽभावस्यानुयोगिप्रतियोगिभ्यामभेदनिरूपणपरानुपलब्धिप्रकरणस्थभट्टवार्तिकादिना कण्ठत एव, किं बहुना "इहानेकान्तिकं वस्त्वेवं ज्ञानं सुनिश्चितम्" इति ग्रन्थेन वस्तुमात्रस्य भिन्नाभिन्नत्वमुक्तम्, तत्र भावेऽनत्यन्तम्, स एव च भट्टमतेऽभिधातव्य, तथाप्यनुगतानुगतत्वादिना विभक्तौ वाक्यप्रभृतीनामविरोधाभ्युपगमाभिप्राय भावाभावयोरविरोधाभ्युपगमदृष्टान्तप्रतिपत्तये ।

तदुभयप्रतीतौ च तदवधारणे प्रागेव तत्प्रतीत्याऽर्थापत्त्यनुवादतापत्तेः । इत्यर्थापत्तिखण्डनप्रकरणम् ।

यदि तु भट्टमतं नाङ्गीक्रियते, अङ्गीकारेऽपि वा भावत्वाभावत्वादिना विरोधमनुमत्य तस्यैव प्रकृते विवक्षाऽऽद्रियते तदा पूर्वोक्तं स्मारयन्नाह तदुभयप्रतीतौ चेति। भावाभावोभयस्य विरुद्धत्वेनाभ्युपगमे चेत्यर्थः। तदवधारणे = विरोधावधारणे सति । प्रागेवेति मध्यमणिन्यायेनान्वयि । सामान्यविशेषप्रतीत्योर्विरुद्धविषयकत्वनिश्चयस्यार्थापत्तिकरणतयाऽपेक्ष्यत्वादिति भावः। तत्प्रतीत्या = भावस्य देवदत्तादेर्बहिर्देशनिरूपितवृत्तितया प्रतीत्या। इदं 'तत्सहज्ञेयस्ये'ति पूर्वोक्तकल्पानुसारेणोक्तम्, वस्तुतस्त्वनुमानेनैव चरितार्थार्थापत्तिरिति तत्रैवोक्तमिति ध्येयम् ।

इति खण्डनशारदायामर्थापत्तिखण्डनप्रकरणम् ।

अनुपलब्धिखण्डनप्रकरणम्

योग्यानुपलम्भोऽभावप्रमाकरणमित्यप्ययुक्तम्, प्रमाणाभावस्य तथात्वे विभ्रमानुदयप्रसङ्गात्, उपलम्भाभावमात्रस्य तथात्वे शुक्तिरजतभ्रमप्रतिसन्धानवतः पीत

अथेन्द्रियं नाभावस्य ग्राहकं तेनासन्निकृष्टत्वात्, न च विशेषणता सन्निकर्षः, मानाभावात्, तदभावे इन्द्रियग्राह्यत्वेन तत्सिद्धिः, अन्योन्याश्रयात्, विशेषणतासन्निकर्षसिद्धिं विनाऽभावे इन्द्रियग्राह्यत्वासिद्धेः । किञ्च विशेषणताऽतिरिक्ता वाऽनतिरिक्ता वा आद्ये सम्बन्धानवस्था, द्वितीये च स्वं न स्वीयमित्यनुभवबाधेन सम्बन्ध्यात्मना सम्बन्धत्वमप्रामाणिकम्, रूपभेदेन समाधाने च रूपविशेषविशिष्टस्य वा योऽनुक्तरूपान्तरेणातिरेकितैवोपगतेत्युक्तदोष । वस्तुतस्तु घटाभाववद्भूतलमितिमितेः सम्बन्धस्तावदभावस्याधिकरणेन कश्चिदुपेय एव, स च सा भूविशेषणता भट्टमते, भेदाभेदरूपं तादात्म्यं तु स्वीकृतमेवेति श्लोकमनुपलब्धिप्रकरणस्थवार्तिके, एवञ्चास्तु संयुक्ततादात्म्यस्यैवाभावग्राहकत्वमिति न सन्निकर्षासम्भवापराधेनेन्द्रिये करणताऽभावेऽभावप्रमाणता न सङ्गमुचिता, किन्तु प्रागुक्तातिरिक्तमतानिन्द्रियस्य करणताया असम्भवयुक्तिकतया लिङ्गादेश्चानिरूपणेन ज्ञानान्तरस्येहाप्रसरतयाऽनुपलब्धेरेव करणत्वम्, एवञ्च वस्तुतयेन्द्रियसन्निकृष्टाधिकरणस्थलेऽपि । व्यापारस्वरूपं करणतायामप्रयोजकमेव, एवं भावत्वमपि । घटाभावस्यानुपलब्ध्या समर्पणेऽपि घटाभाववद्भूतलमितिमतेरिन्द्रियकरणकत्वाद्भूतलस्य विशेष्यपक्षपातात्, घटाभावस्य विशेष्यत्वे त्वनुपलब्धिगम्यत्वव्यवहार एवेति प्रत्यक्षविजातीयेव स्मृतिवदभावधीरिति भट्टमतं निराकर्तुमाह योग्यानुपलम्भ इति । वस्तुतस्तु प्रागुक्तातिरिक्तमतानिरासानुमानिकत्वेनैवेति यथामतं इति कृततामादाय नानुपलब्धेरभावप्रमाणत्वसम्भव इति । केचित्तु —योग्यानुपलम्भस्य सर्वत्र लिङ्गविधयैव गमकत्वसम्भवेन घटाभाववद्भूतलमित्यादिकेन्द्रियसन्निकृष्टाधिकरणस्थलीयाऽप्यभावधीरानुमानिक्येव, न च—लिङ्गस्याज्ञातस्याकरणत्वेन तज्ज्ञानापेक्षायामनवस्था, अनुपलम्भस्याभावरूपत्वादिति—वाच्यम्, स्वतःसिद्धसाक्षिरूपेणैवानवस्थापरिहारादिति वदन्ति । योग्यानुपलम्भस्याभावप्रमाकरणत्वलक्षणम् । योग्यस्यानुपलम्भ इति नार्थः, स्तम्भे पिशाचभेदस्य पत्तप्रमाणागम्यत्वापत्तेः, नापि योग्येऽनुपलम्भः, नयनायोग्ये महति वायौ रूपाभावस्य तथात्वापत्तेः, अपि तु योग्यश्चासावनुपलम्भः, अन्धकारादिदशायामभावप्रत्यक्षवारणाय योग्यत्वं, तच्च वक्ष्यति । अनुपलम्भस्तु यत्राधिकरणे यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकयदभावो ग्राह्यस्तत्र तत्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रकारकोपलम्भस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको यो भिन्नाभावो योग्यः, तेन प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिविषयस्य प्राक्सत्त्वेऽपि, एकसम्बन्धेन घटोपलम्भकालेऽपरसम्बन्धेन घटाभावबुद्ध्युदयेऽपि च नोपलम्भाभावस्य कारणत्वासम्भवः । आरोपस्याभावबुद्धिहेतुत्वे तु न मानमिति न तमादायाप्यसम्भवः । ध्वंसादेः प्रतियोगिनाशः सम्बन्धानवच्छिन्नतया तद्ग्रहे हेतोरनुपलम्भस्य का गतिरिति तु प्रतिविधास्यते । अभावप्रमाकरणमिति । प्रमायां ज्ञानकरणकत्वं वक्तव्यम्, तेनाभावविषयकानुमित्यादिकरणे नातिप्रसङ्गः । उपलम्भशब्देन प्रमितिर्वा विवक्षिता ज्ञानत्वावच्छिन्नं वेति विकल्प्य निराकरोति प्रमाणाभावस्येति । प्रमाणं = प्रमा, तथात्वे = उपलब्ध्यभावत्वे । विभ्रमेति । शुक्तौ रजतत्वज्ञानमवधूय रजतत्वाभावग्रहैव स्यात्, नहि तत्पूर्वं रजतत्वप्रमायोग्यतिता, न वा शुक्तौ, न वा तदभावो न योग्यः, रजतत्वतद्व्याप्येन रजतत्वोपलम्भकालो सत्त्वात्, अन्यथा रजतत्वभ्रमोऽपि न स्यात् । प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रयुक्तस्य तत्प्रतियोगिकाभावस्यापि योग्यता तथाप्यस्तीति, प्रमाणप्रसत्तानपेक्षणीयत्वात्, तद्योग्यत्वस्य

भ्रमानुदयप्रसङ्गात् । कालभेदात्तत्राविरोध इति चेन्न, तथापि संसृष्टयोरन्योन्याभावा-

---

च प्रतियोगितद्व्याप्येतरसकलतदुपलम्भकसमवधानरूपतयोक्तोपलम्भस्मसत्त्वेनानिवार्यत्वात् । अथ रजतत्वभ्रान्तेरप्यस्ति सामग्रीति साऽपि कुतो न भवेदिति चेत्प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वेन रजतत्वाभावप्रमाया उत्पत्तुमौचित्यात् । दोषघटिता सामग्री प्रबलेत्यवश्योपेयमिति चेत्, तर्हि दोषस्य प्रमानुत्पत्तिप्रयोजक-त्वमित्यायातम्, एवञ्चानुपलम्भस्याभावधीहेतुतायां न मानमिति गतं षष्ठप्रमाणेन; तथाहि—घटाधि-करणे एव भूतले घटानुपलम्भदशायां प्रतियोगिज्ञानादिसत्त्वेऽपि घटाभावधीः कदाचिन्नोदेतीति तत्र को हेतुः ? अभावधीविषयो नास्तीति चेदेवं तर्हि विषयस्याभावधीहेतुत्वं प्राप्तं न तूपलम्भाभावस्य, व्यभिचारात्, न च—घटाभाववति घटभ्रमवतो घटाभावमतेरनुदयादनुपलम्भस्यापि हेतुतेति—वाच्यम्, तत्र भ्रमजनकदोषस्यैवाभावप्रमितेरनुत्पत्तिप्रयोजकतया वक्तुं शक्यत्वादिति नानुपलम्भो हेतुः, यत्तु-विनश्यदवस्थदोषादत्र भ्रमस्तत्र भ्रमद्वितीयक्षणेऽभावबुद्ध्यापत्तिः, अव्यक्षणं दोषस्यासत्त्वेन तस्य प्रतिबन्धकताया असम्भवदुक्तिकत्वादित्यनुपलम्भो हेतुर्वक्तव्य एवेति, तदसत्, प्रागभावस्य कारण-मात्रस्य कार्यसहवर्तित्वनियमोपगमात्, समवायिकारणे तथा दृष्टत्वात्, अतएवाभावमुत्पत्तितया क्षणिक-स्य न कारणत्वमित्याहुः । सत्त्वाप्रयोजकत्वम्, अनौपाधिकत्वस्यैव प्रयोजकत्वात्, समवायिकारण-वादिपक्षमात्रस्यानुगतत्वात् । नचैवं ध्वंसस्य प्रतियोगिजन्यत्वेन तत्कालेऽपि प्रतियोगी स्यात्, सत्कार्यवा-दाभ्युपगमेन ध्वंसस्य प्रतियोगिसूक्ष्मावस्थारूपतयेष्टापादनात् । दोषस्तु विवेकतया प्रमात्वखण्डने निवेदितत्वाच्चेति भावः । उपलम्भाभावमात्रस्य = ज्ञानसामान्याभावस्य । अधिकरणविशेषसम्बन्ध-विशेषादेस्तूक्तरीत्या निवेशो विवक्षणीय एव । पूर्वकल्पोक्तदोषस्यात्र कल्पेऽप्रोक्तदोषस्य च पूर्वकल्पे समा-नत्वेऽपि विभज्य तदभिधानमुक्तिवैचित्र्यमात्रमिति द्रष्टव्यम् । शङ्खधवलिमप्रतिसन्धानवत इति । तादृशप्रतिसन्धानं पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञाने उपयुज्यते । अतएव शङ्खे पीतत्वज्ञानसामान्य-विरहिण इत्यर्थः । योग्यतापुरीत्यास्त्येवेति पीतत्वभ्रममभिभूय पीतत्वाभावप्रमैवोदियादिति भावः । अधिकं प्राग्वत् । इदन्तु बोध्यम्, शङ्खधवलिमप्रतिसन्धानवत इत्यभिधानमकिञ्चित्करम्, शङ्खे पीतत्व-भ्रमात्प्राक् पीतत्वज्ञानसामान्याभावस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य शङ्खे आवश्यकत्वात् । धारावाहिभ्रमस्थले नैवमिति तु न वाच्यम्, प्राथमिकभ्रमस्यैवोक्तरीत्याऽनुत्पत्तिप्रदर्शने धारावहनस्यै-वानुपपत्तेः । न वा पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ताज्ञानस्य शङ्खे पीतत्वज्ञानप्रतिबन्धकताऽपि परस्य सम्मता, लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानस्यैव प्रतिबध्यतोपगमात् । शङ्खे पीतत्वस्मृतेः प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तेतिमत्वा तदभावोपदर्शनाय तथाभिधानमिति यदि कश्चिद्ब्रूयात्, तदपि न, तस्या भ्रममूलकत्वेन तदसम्भवेऽसम्भवादिति ।

प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावं स्वीकृत्य शङ्कते कालभेदादिति । पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्ववत्ता-ज्ञानस्य शङ्खे पीतत्वज्ञानस्य च कालभेदकल्पनात् तत्र = उक्तशङ्खत्ववत्ताज्ञाने, अविरोधः = अप्रति-बन्धकता । मा जनिष्ट तादृशशङ्खत्ववत्ताज्ञानसमये तत्प्रतिबध्यं शङ्खे पीतिमज्ञानम्, तदनन्तरन्तूत्पत्तु-मर्हत्येवेति तयोर्मध्ये शङ्खे पीतत्वप्रकारकस्य ज्ञानान्तरस्य कल्पने पीतत्वोपलम्भसामान्याभावस्यासत्त्वेन न पीतत्वाभावप्रमोदय इत्यभिमानः । यदेव त्वयाऽन्तराले ज्ञानं कल्पितं तस्यापि भ्रमत्वात्तदभिभवेन पीतत्वाभावप्रमोदयापादने कः प्रतीकारः ? नहि ततः पूर्वमपि तादृशं ज्ञानान्तरं शक्यं कल्पयितुमनव-स्थानादिति दूषणं स्फुटत्वादुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह तथापीति । संसृष्टयोः = विशिष्टधीविषययोः, तथा च घटप्रकारकोपलम्भस्य भूतले विषयतासम्बन्धेन सत्त्वाद्भूतलं घटो नेति भेदग्रहो न स्यादित्यर्थः । ननु

ग्रहणप्रसङ्गात्, तादात्म्यस्य स्वरूपमात्रानतिरेकात्, अभावस्फुरणे च तत्प्रतिभानस्य ध्रौव्यात्। किञ्च योग्यता हि तत्तदविनाभूतान्यप्रतियोगिप्रमापकसाकल्यमिष्यते तथा सति

भेदो हि तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोऽभावः, स च प्रकृते ग्राह्यः, तत्र च तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नघटप्रकारताकोपलम्भस्य विरहो भूतलेऽपेक्षणीयोऽस्त्येवेत्यत आह तादात्म्यस्येति। अभावस्फुरणे = प्रतियोगिविशेषितरूपेणाभावभानात्प्राक्। तत्प्रतिभानस्य = प्रतियोगिस्वरूपतादात्म्यभानस्य। ध्रौव्यादिति। तथा हि घटतादात्म्यस्य घटरूपत्वे भूतले घटभाने तत्र भातं तेन सम्बन्धेन वा घटो न भात इति प्रतिभासाभावमिति भावः। नन्वास्तां तादात्म्यस्यानतिरेकः, तस्य घटादिस्वरूपत्वेऽपि सम्बन्धत्वेनान्यथा वाऽतिरेकिभावावश्यापेक्षत्वात्, अन्यथा घटस्य निष्प्रतियोगिकतया तद्रूपस्य तस्य सप्रतियोगिकत्वमपहतं स्यात्, तथा च तादात्म्येन घटप्रकारकोपलम्भविरहस्य सत्तया तद्भेदग्रहोपपत्तिरिति चेन्न, तादात्म्ये नायं घटग्रहप्रयोजकतादात्म्यस्य भेदीयप्रतियोगितावच्छेदकतया अमानकत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रकृतेऽग्राह्यतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटप्रकारताकोपलम्भविरहोपपादनस्याकिञ्चित्करत्वात्।

अथैवं भेदग्रहमात्रे तादृशोपाधिरित्यभ्युपेयम्, किन्तु तद्विशिष्टग्रहं प्रत्यपि तादात्म्येन प्रतियोगिप्रकारकोपलम्भस्य प्रतिबन्धकतया तादृशोपलम्भविरह एवापेक्षणीयः, स च प्रकृतेऽप्यस्त्येवेति कोऽत्र दोषः, एवं ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितयोरपि सम्बन्धानवच्छिन्नत्वेऽपि समकालेन सम्बन्धमात्रेण वा प्रतियोग्युपलम्भस्य ध्वंसप्रागभावयोर्ग्रहे प्रतिबन्धकतया तादृशोपलम्भविरह एव तद्ग्रहे हेतुरिति तद्ग्रहणमपि नापादनीयमित्यस्वरसादाह किञ्चेति। तत्र प्रतियोगिपरामर्श, प्रतियोगिव्याप्यवत्त्वसन्निकर्षादि, तदन्येषां प्रतियोगिप्रमाकारणानां साकल्यम्, तद्विशिष्टमनुपलम्भे योग्यता, प्रमात्वेन लौकिकप्रत्यक्षप्रमा विवक्षिता, तेनातीन्द्रियप्रतियोगिकाभावस्य न षष्ठप्रमाणेन ग्रहणापत्तिः, दोषस्य सकलान्तःपातवारणाय प्रमात्वविवक्षा, प्रतियोगितत्सन्निकर्षयोरपि प्रतियोगिविषयकज्ञानसामान्यकारणतया तादृशप्रमाकारणसाकल्यस्य सर्वत्राभावग्रहात्प्रागसम्भवितया तदन्यत्वं निवेशितम्। न च प्रतियोगिव्याप्यत्वस्य प्रतियोगिन्यपि सत्त्वात्प्रतियोग्यन्यत्वस्य पार्थक्येन निवेशो विफल इति वाच्यम्, वह्निर्वह्निं व्याप्नोतीत्यप्रतीतेः स्वव्याप्यत्वस्य स्वस्मिन् प्राचीनैस्तु नवीकरणशक्तिभिरनभ्युपगमात् व्याप्यत्वस्य भेदघटितस्यैव विवक्षितत्वात्। यद्यपि प्रतियोगिनोऽभावे तद्व्याप्यस्याप्यभाव आवश्यकः तथापि प्रतियोगिनोऽभावकाले तद्व्यतिरिक्तसकलप्रतियोगिग्रहहेतुप्रमाणसमवधानसम्भवः, प्रतियोगिव्याप्यसन्निकर्षादेरपि सकलान्तर्गतत्वात्। साकल्यं तु घटाद्यभावग्रहस्यान्धकारादौ वारणायोक्तम्। यद्यप्यतीतानागतालोकादिव्यक्तीनामपि कदाचित् प्रतियोगिप्रमापकतया सकलतादृशप्रतियोगिप्रमापकसमवधानासम्भवः। न च यत्किञ्चित्तादृशप्रमाजनकत्वविवक्षया निस्तारः, अभावग्रहात्प्राक् प्रतियोगिप्रमितेरनुत्पत्त्या जनकत्वस्योपधानरूपस्य विवक्षितुमशक्यतया जनकतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नत्वस्यैव विवक्षणीयतया यत्किञ्चित्त्वनिवेशस्याकिञ्चित्करत्वात्, तथापि साकल्यं जनकतावच्छेदके विवक्षणीयं तदाश्रयसमवधानं च योग्यता। एवञ्च प्रमात्वन्यूनवृत्तिप्रतियोगिविषयकसाक्षात्कारित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकं यद्यत्तदाश्रयस्य प्रतियोगितद्व्याप्यान्यस्य समवधानं प्रतियोगितद्व्याप्यासमवधानकालीनं योग्यतेति पर्यवसन्नम्, एवं च प्रमात्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया कार्यतानवच्छेदकत्वेऽपि न क्षतिः, साक्षात्कारित्वं तु लौकिकप्रत्यक्ष एव। प्रतियोगिसत्त्वप्रयुक्तप्रत्यक्षसम्बन्धयोग्यप्रतियोगिकत्वरूपा योग्यता तु भाष्यानादृता, तत्र प्रसक्तप्रत्यक्षतावच्छेदकत्वोपकारणमात्रस्य घटितयोग्यतया एवानुसरणीयत्वादिति ध्येयम्। अत्र प्रतियोगितद्व्याप्यासमवधानकालीनत्वाविवक्षायां दोषमाह तथा सतीति। तत्र = भूतलादौ।

च यत्र भावोपलम्भस्तत्राप्यभावप्रमा स्यात्। नहि तत्र हेतुव्यतिरेकेणैव वा सत्येव वा भावप्रमोत्पद्यते। तत्तदविनाभूतविरहसहितः स तथेति चेन्न, तदविनाभूतव्यतिरेकस्य तद्व्यतिरेकेणैवान्यथासिद्धसन्निधेरपि हेतुत्वाङ्गीकारे प्रमाणाभावात्। अत एवालोकस्याध्यक्षत्वे आलोकान्तरवत्ताऽवयवेनावयविना वाऽऽलोकेनान्यथासिद्धसन्निधिरहेतुरित्यालोकाभावग्रहे सा नापेक्ष्यते। अर्थान्तरयोगस्तु नार्थव्याप्तौंऽशत ऐक्यात्। तद्विरहसहितः स तथेति चेन्न, इन्द्रियसन्निकर्षस्य हि प्रतियोग्युपलम्भे तावद्धेतुताङ्गीकि-

---

भूतलं घटवत्तदभाववच्चेतिरीत्या समूहालम्बनं ज्ञानं सर्वत्र स्यात्। प्रमेति। यद्यपि भ्रमोऽपि नेष्टः सर्वत्र तादृशः, प्रमा तु प्रागेव, तथापि योग्यानुपलम्भस्याभावप्रमाविशेषं प्रत्येव कारणतया प्रमात्वोक्तिः। ननु घटभानप्रयोजकसामग्रीसत्त्वेऽपि तदभावभानप्रयोजको योग्यानुपलम्भः कथमत आह नहीति। तत्र = भूतलादौ। विषयतासम्बन्धेनेति शेषः। भावप्रमोत्पद्यते इत्यन्वयः। तत्र प्रतियोगितद्व्याप्ययोः सत्त्वेऽपि तदन्यप्रतियोगिप्रमापकसत्त्वं निर्बाधमेवेति योग्यत्वं दुर्लभम्। तत्तदेवेति। तथा च घटोपलम्भाभावोऽपि विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटोपलब्धेः प्रागस्त्येव, प्रागभावस्य सम्बन्धानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेऽपि तदधिकरणेऽत्यन्ताभावस्याप्युपगमेन तस्य विषयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वादिति भावः। प्रतियोगितद्व्याप्यासमवधानकालीनत्वविवक्षाभिप्रायेणाशङ्कते तत्तदिति। सः = योग्यानुपलम्भः। योग्यतायां तादृशकालीनत्वविवक्षणेऽपि फलतो न कश्चिद्विशेषः। तथा = ज्ञानाकरणकाभावप्रमाकरणम्। अन्यथासिद्धेति। व्यापकाभावे व्याप्याभावस्यावर्जनीयसन्निधिकत्वादिति भावः। हेतुत्वेति। तदविनाभूतविरहसहित इत्यनेन यद्यपि प्रतियोगिव्याप्याभावस्य हेतुतावच्छेदकत्वं प्रतीयते तथापि विशेष्यविशेषणभावस्याविनिगम्यतया तत्कार्यकारिण एव तत्सहकारितया च तस्य हेतुतापि पर्यवस्यतीति भावः। अध्यक्षत्वे इति। अहेतुरित्यन्वयः। अध्यक्षविषयो यथाऽऽलोकावयवी तदाऽऽलोकान्तरमवयवः, यदि त्वालोकावयवस्तदाऽवयवीत्याह अवयवेनावयविना वेति। सा = आलोकान्तरवत्ता। प्रतियोग्यात्मकालोकवत्ता तु नापेक्षणीयैव, अभावबुद्धेर्भ्रमत्वापत्तेः प्रतियोगितद्व्याप्यातिरिक्तत्वस्यैव योग्यताघटकत्वादिति भावः। ननु प्रतियोगिव्याप्यासमवधानस्यैवं कारणत्वाभावेऽपि कारणतावच्छेदकता स्यात्, अग्निमाऽन्यथासिद्धे दण्डत्वादौ तथा दर्शनात्, आलोकान्तरवत्ता तु नैवमित्यत आह अर्थान्तरयोगस्त्विति। तुशब्दो दोषान्तरसमुच्चयाय किञ्चेत्येवमभिनेयः। अंशतः = व्याप्यांशस्य, व्यापकेनेति शेषः। ऐक्यात् = ऐक्यप्रसक्तेः। अथवाऽर्थस्यार्थान्तरयोगांशात्मकत्वादित्यर्थः। एकत्र व्याप्यव्यापकभावस्तावदेकत्रतापि, अन्यथा प्रतियोगिव्याप्यान्यत्वेनैव चरितार्थस्य प्रतियोग्यन्यत्वस्य निवेशस्य विफलतापातादित्युक्तम्, एवं च स्वघटितस्यापि न स्वव्याप्यत्वम्, एकत्र कार्यकारणभावाद्यभावे स्वस्वघटितयोरपि तददर्शनात्, अग्निरग्निं व्याप्नोतीतिवदग्निरग्निविशिष्टं व्याप्नोतीत्यप्रतीतेश्च। ■ चेन्द्रियसन्निकर्षमात्रं घटादिव्याप्तम्, व्यभिचारात्, अपि तु घटादीन्द्रियसन्निकर्ष एवेति विवक्षितप्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षान्यत्ववच्छेदकत्वादुभयत्र प्रतियोगिव्याप्यनिवेशो व्यर्थः। ननु व्याहितत्वेन प्रवेशमनादृत्य प्रतियोग्यभाववद्वृत्तित्वेन प्रवेशोऽस्तु; एवञ्चोक्तप्रतीतिर्न विरुणद्धि प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षस्य तथात्वमिति चेन्न, प्रतियोग्यभाववतीन्द्रियेऽपि प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षस्य वृत्तेस्तावतापि तस्य ग्रहणानुपपत्तेरित्यभिप्रायात्। व्यर्थतामपास्य शङ्कते तद्विरहेति। प्रतियोगिविरहेत्यर्थः। स तथेति प्राग्वत्। यद्यप्येवं तत्तदविनाभूतान्येष्वपि तदन्येत्येव वाच्यमिति प्रतियोगिसन्निकर्षघटितस्य प्रतियोगिभिन्नतदुपलम्भकारणकूटस्य प्रति-

यते, तत्र किं सन्निकर्षव्यतिरेके कार्यानुदयोदाहरणमेष्टव्यं न वा, न यदि, तदा सन्निकर्षस्य हेतुत्वेव कुतो मन्तव्या, अन्यथैव कार्योत्पत्त्युपपत्तेः । एष्टव्यं चेत्तर्हि तत्रैवोदाहरणे व्यवधायकेनेन्द्रियसन्निकर्षशून्ये परमार्थतश्चाभाववत्युक्तकारणसम्पत्तेरभावप्रमा स्यात् । तत्र व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्तीति चेन्न, सन्निकर्षव्यतिरेकस्य प्रमाव्यतिरेकप्रयोजकत्वावधारणोदाहरणमेव तर्हि तन्न स्यात् । व्यवधायकस्य सन्निकर्षविरोधेनैव प्रमाविरोधित्वमिति चेत्तर्हि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षोत्पत्तौ कारणं न त्वभावप्रमाविरोधाभावत्वादिति स्थिते स प्रसङ्गस्तदवस्थ एव । न च सन्निकर्षाभावादेव तदानीमुक्तकारणासम्पत्तिः, प्रतियोगिसन्निकर्षस्याभावप्रमोत्पादकत्वे नित्यं तदनुपपत्त्या

योग्यभावकालेऽसम्भवितया योग्यतालक्षणासम्भवः । न च—प्रतियोग्युपलम्भासाधारणकारणान्यत्वमेवात्रान्येन विवक्षणीयम्, प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षस्तु प्रतियोग्युपलम्भासाधारणकारणमेवेति न तस्योक्तपूर्वदूषणानवसरः अत एव—घटसंयोगाभावस्य योग्यानुपलब्ध्या ग्रहणं न स्यात्, तत्काले घटसंयोगेतरतदुपलम्भकस्य घटसन्निकर्षघटितत्वासम्भवादित्यपि—नाशङ्कनीयम्, घटसन्निकर्षस्य घटसंयोगोपलम्भासाधारणकारणान्यत्वाभावेन तादृशकूटघटकत्वानुपपत्तेरिति—वाच्यम्, आलोकादेरपि घटोपलम्भासाधारणकारणत्वेन तदभावदशायामपि घटाभावोपलम्भापत्त्या योग्यताभिधेयनैष्फल्यापत्तेः । एतेन—तदितरसहित इति पृथङ् न वाच्यम्, अपि तु प्रतियोग्युपलम्भासाधारणकारणासमवधानकालीनानि यावन्ति प्रतियोग्युपलम्भकारणानि तावत्समवधानं योग्यत्वमेवेत्यपि—नाशङ्क्यम्, तथापि प्रतियोग्यभावकालीनानि यावन्ति प्रतियोग्युपलब्धिकारणानि तावत्समवधानमेव योग्यता विवक्षणीयेत्याशयः । सन्निकर्षस्य = लौकिकसन्निकर्षस्य । प्रतियोग्युपलम्भे = प्रतियोगिलौकिकप्रत्यक्षे । परमार्थतश्चाभाववतीति । नन्वेवमिन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रतियोगिप्रत्यक्षकारणताग्राहको नायं व्यतिरेकः स्यात्, तदितरसकलकारणसमवधानकालीनस्य कार्यानुत्पादस्य प्रयोजकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपो व्यतिरेको हि कारणतां ग्राहयति न तु व्यतिरेकमात्रम्, प्रकृते च सन्निकर्षातिरिक्तं कारणं विषयोऽपि, तदभावे च न सन्निकर्षेतरसकलकारणसमवधानमिति चेन्न, विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षकारणतासिद्धिं विना विषये तत्कारणताया असम्भवदुक्तिकत्वेन विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणताग्राहकोऽयं व्यतिरेके कारणतया विषयस्योपादातुमशक्यत्वात्, नहि विषयाभावस्य विषयेतरसकलकारणसमवधानकालीनं कार्यानुत्पादं प्रति प्रयोजकत्वं येन स्वातन्त्र्येण तस्य कारणताग्रहः स्यात्, विषयाभावदशायां तादृशसकलकारणान्तर्गतसन्निकर्षस्यैवासिद्धेः; तादृशसन्निकर्षव्यतिरेकः पुनर्विषयाभावनिबन्धनो वा, सत्यपि विषयादौ कुड्यादिव्यवधाननिबन्धनो वा उभयनिबन्धनो वेत्यन्यदेतदिति भावः । प्रमेति । लौकिकप्रत्यक्षेत्यर्थः । न स्यादिति । सन्निकर्षेतरसकलकारणानामुक्तरीत्यापेक्षणीयानामभावादिति भावः । व्यवधायकस्येति । विरोधोऽनुत्पादप्रयोजकत्वम् । तथा चापेक्षणीयोऽपि व्यवधायकाभावः सन्निकर्षेतरकारणकूटे न पततीति सन्निकर्षकारणताग्राहकैकव्यतिरेकसम्भव इति भावः । अन्यथासिद्धस्यापि प्रयोजकतयाऽपेक्षणीयत्वमस्तु नाम, तथापि प्रतियोगिप्रत्यक्षकारणत्वाभावे तदभावोपलब्धिहेतुतापि न सम्भवतीति व्यवधायकाभावस्येति 'व्यवधायकाभावः प्रतियोग्युपलम्भको नास्ती'ति त्वदभिधानं योग्यतायां सन्निवेशाभिप्रायकमसङ्गतमेव स्यात् तर्हीति । प्रमाविरोधो योग्यानुपलब्धिजन्य । स प्रसङ्गः = व्यवहिताभावग्रहप्रसङ्गः । उक्तेति । विवक्षणीयेत्यर्थः । तथा चाभावप्रमाविरोधे सन्निकर्षोऽपि हेतुः, स च न व्यवधानस्थले इति नासौ प्रसङ्गः । सन्निकर्षं किं प्रतियोगिना, किंवाऽभावेन, आहोस्विदभावाश्रयेण, आद्ये प्रतियोगिसन्नि

पत्तेः । अतएव नाव्यवधानमधिकं कारणमेष्टव्यम्, इन्द्रियसन्निकर्ष एव तदुपपत्तेः । न चाश्रयसाक्षात्कारोऽपि; प्राङ्नास्तिताग्रहादौ व्यभिचारात् । ननु व्यवधायकसद्भावे यत्र परमार्थतोऽस्त्यभावस्तत्रोक्तकारणादभावावधारणमस्त्येव, को विरोधः ? न ताव-द्भावयोगिन्यपि तावता तद्विरहप्रमा प्रसज्यते । तर्हि प्रतियोग्यभावसहितोऽनुपलम्भ एवाभावप्रमाणमस्तु, जहिहि योग्यताविशेषणनिवेशव्यसनम् । योग्यताविशेषणाप्रक्षेपे-ऽनुपलम्भमात्रतो वस्तुगत्या प्रतियोग्यभाववत्यपि नाभावनिश्चयः, कदाचित् संशयो जायते, तत्कथं तथाङ्गीक्रियेतेति चेत्तर्हि व्यवधानेऽप्येवमेवेति योग्यताविशेषणप्रक्षेपेऽपि तुल्यम् ।

अपि च मेयस्य वास्तवं सत्त्वं प्रमाणकोटावनिवेशार्हमेव, मेयवस्तुसत्त्वासत्त्व-

---

कर्षस्येति । अतएवेति । वक्ष्यमाणादित्यर्थः । अव्यवधानमभावेनेन्द्रियस्य । एवं प्रतियोग्युपलम्भक-तयाऽभावप्रमाविशेषेऽप्यपेक्षणीयतयाऽव्यवधानमाशङ्कितमिह तु स्वातन्त्र्येणाभावप्रमाविशेषे हेतुतयेति बोध्यम् । इन्द्रियसन्निकर्ष एव = इन्द्रियसन्निकर्षस्याभावप्रमाविशेषकारणत्वे एव । तदुपपत्तेः = इन्द्रि-यसन्निकर्षप्रयोजकतयाऽव्यवधानस्यापेक्षणीयत्वोपपत्तेः, कारणत्वं स्वेयं सति न सम्भवतीत्युक्तम् । इन्द्रियसन्निकर्षस्वभावेन न तत्प्रमाविशेषस्य कारणं सम्भवति, तथासति तस्य प्रत्यक्षान्तर्भावेनातिरि-क्तत्वानुपपत्त्याऽपसिद्धान्तापातात् । एतेन द्वितीयो निराकृतः । तृतीयाभिप्रायकं निराकरोति नचेति । साक्षात्कारोऽपि, अभावप्रमाविशेषकारणमितिशेषः । प्राङ्नास्तितेति । पूर्वकालीनोऽभावः, एतद्ग्रहो योग्यानुपलब्धिजन्यतया भट्टैः स्वीकृतः, यदाहुः—"स्वरूपमात्रं दृष्ट्वा हि पश्चात्किञ्चित् स्मरन्नथ । तत्रान्य-नास्तितां पृष्टस्तदैव प्रतिपद्यते । गृहीत्वा वस्तुसद्भावं स्मृत्वा च प्रतियोगिनम् । मानसं नास्तिताज्ञानं जायतेऽक्षानपेक्षये"ति । स्मरन्निति । गृहान्तर्गतं इति शेषः । तथा च तत्राभावाश्रयेण नाक्षसन्नि-कर्ष इति भावः । एवं सन्निकर्षस्याभावप्रमाविशेषहेतुत्वासम्भवमभ्युपगम्याशङ्कते नन्विति । न ताव-दिति । नहीत्यर्थः । भावयोगिनि = घटादिमति । प्रसज्यते इति । प्रतियोगिविरहस्य योग्यताघट-कस्य तत्राभावादिति शेषः । परिहरति तर्हीति । जहिहीति । त्यजेत्यर्थः । ओहाक् त्यागे इति स्मरणात्, "आ च हौ" विति साधु, तत्र चकारेणेदीतोरनुपग्रहात् । व्यवहिताभावोऽपि षष्ठप्रमाणतयो-पयारिपतस्तदाऽऽलोकाद्यभावस्थलीयोग्याभावस्तथाऽस्तु, को निर्बन्धः? इति भावः । शङ्कते योग्यतेति । तथा = प्रतियोग्यभावसहितानुपलम्भमात्रस्याभावप्रमाविशेषकारणत्वम् । एवमेवेति । अभावनिश्चयो न भवति, अपि तु संशय एव कदाचिदित्यर्थः । तुल्यमिति । योग्यानुपलम्भस्य हेतुत्वेऽपि व्यवधान-स्थलेऽभावनिश्चयस्य प्रसक्तत्वादनुपलम्भमात्रस्येव योग्यताविशिष्टस्यापि तस्य हेतुत्वाभावस्तुल्य इति भावः ।

ननु प्रतियोग्यभावकालीनानि प्रतियोग्युपलब्धिकारणानि यावन्ति, तावत्समवधानं योग्यतेत्यत्र प्रतियोग्युपलब्धिशब्देन प्रतियोगिमत्त्वोपलब्धिर्विवक्षिता, उपलब्धिश्च लौकिकं प्रत्यक्षमित्युक्तम्, एवञ्चाश्रयसन्निकर्षोऽपि तादृशकारणान्तर्गत इति योग्यताविशेषणपक्षे न व्यवहिताभावग्रहप्रसङ्ग इत्यत आह अपि चेति । मेयस्येति । प्रकृते मेयोऽभावः, तदीयसत्त्वं च प्रतियोग्यभावकालीनानीत्यनेन योग्यतायां निविष्टं सा च प्रमाणकोटिः, तद्घटकत्वादिति भावः । ननु मानाधीना तावन्मेयसिद्धिः, यदा तु मानमपि मेयाधीनसिद्धिकं तदा मेयं कथं साधयेदन्योन्याश्रयादिति हि तवाभिप्रायः, स च तदा सङ्घटेत यदि प्रकृते मानस्य ज्ञानमपेक्षणीयं स्यात्, वस्तुगत्या प्रतियोग्यभावकाले सम्भवन्ति प्रतियोगिमत्तालौकिकप्रत्यक्षकारणानि ह्यभावप्रमाविशेषेऽपेक्ष्यन्ते न तु तद्रूपयोग्यताज्ञानम्, येन तद्घट-

निर्धारणार्थमेव हि प्रमाणाप्रमाणविवेचनं विचारकाणाम्, अन्यथाऽनुमाने व्याप्त्युपाधिनिरासायासो व्यर्थः स्यात्, व्याप्तपक्षधर्मताज्ञानमात्रस्यैव कारणत्वाङ्गीकारेण सौस्थ्यात्, प्राङ्नास्तिताप्रमितौ च यद्यभावप्रमाणतां मन्यसे तर्हि सा न स्यात्, तत्रेदानीं जायमानाभावप्रमोत्पत्तावभाववास्तवसत्ताविरहस्यापीदानीं क्वचित्सम्भवात्। फलविषयकालिकाभावोपलक्षिताश्रयादेः कारणकोटिप्रवेशे विशेषाभावात्, तदुपलक्षितत्वस्यैव विशेषणस्य विशेषत्वेऽतिप्रसङ्गात्। तथापि सामान्यतो विशेषाभावोऽसि

कप्रतियोग्यभावज्ञानमपि प्रागेवापेक्षणीयं स्यादित्याशङ्क्याह प्रमाणाप्रमाणविवेचनं विचारकाणामिति। विचारका = कथका, तथा च पर प्रतिकथायुक्तायां योग्यानुपलम्भेन कस्यचिदभावो न शक्योऽवगमयितुम्, अभावप्रतिपादनं विना निरुक्तयोग्यताविशिष्टानुपलम्भप्रतिपादनानुपपत्तेरिति भाव। अन्यथा = प्रमाणप्रतिपादनं विना प्रमेयप्रतिपादनोपगमे। अनुमाने = परार्थानुमानस्थले। व्याप्तौ = व्याप्तिमति। साध्यव्यापकस्योपाधित्वेन साधने उपाधिभानं व्यभिचरितत्वसम्बन्धेन। उपाधौति। उपाधिग्रहेत्यर्थ। तन्निरासस्य लिङ्गे प्रमाणत्वप्रतिपत्तिफलकत्वादिति भाव। एवमुपलक्षण हेत्वादिदोषोद्भावनेऽपि। व्याप्तस्य = वस्तुतो व्याप्तिमत। नन्वय योग्यानुपलम्भ स्वार्थे एवाभावप्रमाविशेषे हेतु स्वरूपसन्, अन्यथाऽनवस्थाया अप्यापत्ते, षष्ठप्रमाणासिद्ध्यापत्तेश्च, परं प्रति कस्यचिदभावप्रतिपादनस्य व्यापकाभावादिना लिङ्गेन सम्भवात्, तदभाव षष्ठप्रमाणाख्य एवेति कस्यचिन्मतमित्यरुचेराह प्राङ्नास्तितेति। यद्यभावेति। योग्यानुपलम्भेत्यर्थ। अर्हैत्तत्र तस्य करणताऽभ्युपगमेऽपि तार्किकैरभ्युपगमात् यदीत्युक्तम्। सा प्राङ्नास्तितामिति प्रमितावितिपूर्वमुक्त्वा प्रमाणपदं कारणमात्रपरम्। तत्रेदानीमभाववास्तवसत्ताविरहस्य क्वचित्सम्भवादित्यस्य। तत्रेदानीमित्यस्यैव विवरणं जायमानाभावप्रमा पत्ताविदानीमिति। इदानीमिति प्राग्योऽयम्, तथा तदानीं जायमाना = वृत्तकालीना याऽभावप्रमा, तदुत्पत्तौ भावित्वा तदुत्पत्तेरव्यवहितप्राक्क्षणं इति यावत्। उत्तरक्षणेऽपेक्षणीया हि योग्यता, सा च प्रतियोग्यभावकालीनत्वघटितेति कारणान्तराणामिवाभावस्यापि तदा सत्त्वमपेक्षणीयमापतति, तदानीं च तत्सत्त्व न नियतमिति भाव। ननु नास्तितायाः प्राक्कालिकत्वेऽपि तदानीन्तनानामुक्तकारणानामुक्तक्षणेऽपि सम्भवात् दोष न च यावतां न सदा सम्भव, यावत्त्वस्य कारणतावच्छेदके निवेशनीयतायाः उक्तत्वेन यावत्तादृशकारणतावच्छेदकाश्रयाणां व्यक्त्यन्तराणामेव सम्भवात्, न च तथाप्यभावस्येदानीमभावे तत्कालवृत्तित्वविशिष्टानां कारणानामुक्तक्षणेऽसम्भवतादवस्थ्यमेव, अभावकालवृत्तित्वोपलक्षितत्वस्य निवेशनीयत्वादित्यभिप्रायकमाशङ्क्याह फलविषयेति। फलीभूतप्रमितिविषयीभूतकालवृत्त्यभावोपलक्षिताश्रयादेरित्यर्थ। फलविषये काले भव इत्यर्थे युगपद्वृत्तित्वेन शिवभागवतादिवदुक्तप्रयोग साधु। अभावे तादृशकालवृत्तित्वोक्तिर्वस्तुगत्याऽभावस्य च कालसन्निवेशसूचनाय अन्यथा निरुक्तप्रमाप्रमाणफलीभूतप्रमितौ निवेशयितुमनौचित्यात्, एवञ्चाभावा तेनाभावकालस्य वृत्तित्वसम्बन्धेनोपलक्षणत्वलाभ इति दर्शितमभिप्रायपर्यवसानम्। आश्रयादेरिति च प्रतियोगिमत्त्वालौकिकप्रत्यक्षकारणमात्रोपदर्शकम्, तादृशप्रत्यक्षस्य विपर्ययविधयाऽऽश्रयेणापि जन्यत्वात्। कारणकोटिनिवेशे = कारणकूटान्तर्भावे। विशेषाभावादिति। उपलक्षितत्वस्य स्वरूपमात्रत्वेन प्रतियोगिमत्त्वालौकिकप्रत्यक्षकारणकूटस्यैव योग्यतारूपतापर्यवसानम्, तथा चासम्भव, नहि तादृक्कूटसत्त्वेऽभावबुद्धिरुत्पत्तुं प्रभवतीति भाव। उपलक्षितत्वं नोपलक्ष्यस्य स्वरूपमात्रमपि तु विशेष्यमिति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह तदुपलक्षितत्वस्येति। अतिप्रसङ्गादिति। उपलक्षितत्वमात्रस्य विशेष्यतोपयोगासम्भवतादवस्थ्यादुपलक्षितत्वे प्रतियो

द्धइति चेन्न, तस्य सत्त्वे निर्वचनापातात् । इत्यनुपलब्धिखण्डनप्रकरणम् ।

न्यभावकालवृत्तित्वस्य विशेषणतैव वाच्या, एवं वृत्तित्वे कालस्य, तत्र चाभावस्येति विद्यमानस्यैव विशेषणत्वेन प्रतियोग्यभावस्य स्वप्रमाविशेषाव्यवहितप्राक्क्षणे सत्त्वं नियतमपेक्ष्यं स्यादिति प्राङ्नास्तितामतेर्दुर्गतिरेव । एवमुपलक्षितत्वस्य विशेषणत्वे तद्विशिष्टकारणकूटनिवेशेन वैशिष्ट्यं स्वरूपमात्रं वा विशेषणं वा, आद्येऽसम्भवः स्वरूपमात्रस्याव्यावर्तकत्वात्, द्वितीये त्वनवस्था, वैशिष्ट्यविशिष्टतायामप्येवं वक्तव्यत्वादिति भावः । सामान्यतो विशेषाभावः = विशेषसामान्याभावः । तादृशकालवृत्तित्वस्य प्रोक्तकारणकूटे उपलक्षणतोक्तौ तत्र विशेषस्य व्यावृत्तत्वरूपस्य धीस्तावदानुभविकीति नापह्नोतव्योऽसौ स्वरूपमात्रत्वादिविकल्पेऽपि तु समर्थनीयो भवतापीति भावः । नापह्नुमहे किञ्चिदपि तु व्यवहारासिद्धस्यानिर्वचनीयतामेवाचक्ष्महे इत्याह तस्येति । विशेषस्येत्यर्थः । उपलक्षितत्वस्य विशेषकतयाऽभिमतस्य दुर्वचत्वे विशेषस्यापि तथात्वादितिभावः । इदमुपलक्षणम्, अभावप्रमाविशेषाविदूरक्षणेषु भवन्त्या आलोकादिव्यक्तेरभावकालवृत्त्यभावप्रतियोगिन्या अभावकालवृत्तित्वोपलक्षितत्वेनथापि सङ्ग्रहासम्भवात्, एवमाश्रयसन्निकर्षस्यापि कथितरीत्या तादृशकारणकूटान्तर्गतत्वेन प्राङ्नास्तितामतेरुपपादिका नासौ योग्यतेति । अद्धा, इयं योग्यता क्वापिस्त्येव, अतीन्द्रियप्रतियोगिकान्योन्याभावस्यापि षष्ठप्रमाणगम्यत्वेनातीन्द्रियस्य च लौकिकप्रत्यक्षाप्रसिद्धया तदधिकरणीयत्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वस्यैव तत्रानुपलम्भे योग्यताया वाच्यत्वात्, एवञ्च प्राङ्नास्तितास्थलेऽपि यत्र यदीयगारवानुभवविषयतामापन्नस्य यस्य स्मृतिविषयत्वनियमस्तत्र तदीयतादृशानुभवजन्यतत्स्मृतिकालीनत्वमेव तत्र तदीयस्मृतिविरहरूपेऽनुपलम्भे योग्यता, अतएव यदि प्रातश्चैत्रो गेहेऽनुभूतः स्यात्तदा वस्तन्तरवत्तत्र स्मर्यतैत्यनुभव इति चेद्सत्वेवमननुगमकदर्थना, तथापि तद्गेहे प्रातःकालीनचैत्राभाववत् मया प्रातःकालीनतया चैत्रत्वेनास्मर्यमाणत्वादिति मनसा साक्षिणा वा नुमहेण लिङ्गेनैव सिद्धा प्राङ्नास्तितेति न योग्यानुपलम्भो मानान्तरम्, अन्यप्रमाणव्यापारेणैव चारितार्थ्यादिति निवेदितमिति कृतं पल्लवैः ।' इति खण्डनशारदायामनुपलब्धिखण्डनप्रकरणम् ।

समाप्तोऽयं प्रमाणखण्डनभागः ।

हेत्वाभासखण्डनप्रकरणम् ।

असिद्धिखण्डनम् ।

कश्चायमसिद्धो नाम ? तथाहि—व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इत्यलम्,

---

अथ कथायामुद्भावितहेत्वाभासाहिताप्रामाण्यमहाविधरक्रमया विजयपराजयव्यवहारवल्ला दसद्विलक्षणतामुपेयुषि हेत्वाभासे सद्विलक्षणतोपनायकतया मिथ्यात्वपर्यवसायित्वाच्च तत्खण्डनं प्रस्तौति कश्चेति । नन्वेवं प्रसङ्गादनुमानखण्डनानन्तरमेवैतत्खण्डनं कर्त्तुं न कृतम्, न च—नेद हेत्वाभासमात्रखण्डनमपि तु प्रमाणसामान्याभासखण्डनम्, तथाहि—"स्वरूपासिद्धिरिव सर्वप्रमाणा ना"मिति प्रत्यक्षखण्डने स्वरूपासिद्धेः सर्वप्रमाणदोषत्वं स्वयमुक्तम्, "स्वरूपासिद्धिः सर्वप्रमाणसाधारणो दोष" इति चात्रैव प्रकरणे वक्ष्यति; स्थाणुत्वाभाववति तद्व्याप्यवत्त्वा निश्चये स्थाणुत्वविषयक प्रत्यक्षादेरनुदयेन बाधसत्प्रतिपक्षयोरपि प्रमाणान्तरसाधारण्यं स्फुटमेवेति—वाच्यम्, तेषां प्रमाणान्तर साधारण्येऽप्यत्र हेतुदोषतयैव निरसिष्यमाणत्वात्, अन्यथा प्रत्यक्षाभासादी बाधादिलक्षणस्यातिव्याप्त्यु द्भावनासङ्गते, प्रमाणान्तराभासानामार्थिकं खण्डनं तु सर्वं प्रकृतेऽपि, नहि व्याप्तिपक्षधर्मतयोरनुमा ननिराकरणोक्तनिराकरणेन तद्विरहस्य न निराकरणमायाति । किं वा वस्तु प्रमाणानां निरासे न निरस्त भवति, सर्वस्यापि तदधीनसिद्धिकत्वात् तस्माद्विशिष्य हेत्वाभासा एव तार्किकैर्महता प्रबन्धेन निरू पिता इत्येतावतैव विशिष्य तेषामेव खण्डनान्तराभिधानं समर्थनीयम्, एवञ्च तस्यानुमानखण्डनानन्तर भावो न कथमस्य तद्दर्शस्य शोभित इति चेदुच्यते प्रमाणखण्डनस्य प्रमेयमात्रनिर्धारणप्रतिपत्ति फलकतयाधिकोपयोगित्वेनोक्तनिखिलप्रमाणखण्डनानुमानप्रमाणखण्डने सर्वप्रमाणनिरासविषयिः, तथा शिष्यस्य तादृशनिरासया प्रतिबन्धात्तत्र निरूपणमनर्हत्वेन हेत्वाभासनिरासस्यात्रैव सावसरं निरू पणीयत्वादिति । प्रथममसिद्धं इति । "विशेषाभावोऽसिद्ध" इति पूर्वोक्तवाक्यभेदकासिद्धपदार्थतया अर्थेऽधिकाऽसिद्धिरित्यर्थः । एतेन—सव्यभिचारविरुद्धेत्यादिक्रमेणैव हेत्वाभासानां परैरभिधानात्सव्यभिचा रस्यैव प्रथमं निरसनीयत्वादिति—नाशङ्कनीयम् । असिद्धस्य दस्य भावप्रधानतया दोषपरत्वाद्दोषा दोषाणामेव निरासस्यौचित्यमनुमत्य । नहि स्वयमेव प्रयुक्तो हेतुः स्वयं निरस्यते, अपि तु परेण तत्रोद्भा वितो दोषः, तत्रैव हि विजयलाभः, अन्यथा तु मौढ्यमेव । मिथ्यात्वलाभोऽपि दुष्टस्य दोषमिथ्यात्वा देवेति । ननु यथा प्रमाणसामान्यलक्षणं निराकृत्य प्रमाणविशेषलक्षणं निराकृतम्, तथा हेत्वाभास सामान्यलक्षणं निराकृत्यैव हेत्वाभासविशेषलक्षणनिराकरणं युज्यते, अथ विशेषजिज्ञासाया सामान्य प्रतीतिपुरस्सरत्वात्सामान्यलक्षणं निरूप्य विशेषलक्षणनिरूपणं ग्रन्थे ग्रन्थकृताम्, सामान्यलक्षणखण्ड नापेक्षं तु न विशेषखण्डनम्, येन सामान्यखण्डनस्य पूर्वभावितानियमः स्यात्, प्रत्युत विशेषाणामभावे सामान्यमसम्भवदुक्तिकमेवेति चेत्तथापि हेत्वाभासखण्डने प्रवृत्तस्य तत्सामान्यलक्षणाखण्डने न्यूनताऽ स्त्येव, विशेषाणां खण्डनादेव सामान्यखण्डनं तु प्रमाणसामान्यखण्डनेऽपि समानं समानसमाधानञ्चेति चेत्, विशेषान्यतमघटितस्यैव हेत्वाभाससामान्यलक्षणत्वेन तन्निरासस्यापि विशेषनिरासमुखेन क्रियमाणत्वात् । प्रकारान्तरासम्भवस्तु तार्किकैरपि पर्यालोचित, तथाहि—यादृशविशिष्टविषयकनिश्चय स्याप्रामाण्यासाधारण्यविषयकत्वानुमितिप्रतिबन्धकत्वोपयोगस्ताद्वत्त्वम्, साध्यव्याप्यीभूताभाव प्रतियोगित्वस्याप्रामाण्यनिश्चये पक्षे हेतुमत्त्वाभावात्काले नानुमितिप्रतिबन्धकत्वसत्त्वेऽपि प्रथमा

भावप्रयुक्त उभयाभाव इति न तत्राव्याप्तिः, अनुमितिस्तु 'पक्षः साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्यवांश्चेत्याकारेति सर्वदोषसङ्ग्रह इति कल्पे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषेऽव्याप्तिः, अनुमितेरनाहार्यत्वनियमात्, अनुमितिपरामर्शोभयाविवक्षणेऽप्यनुमित्यप्रसिद्धिरेव, अनाहार्यपरामर्शस्यैवानुमितिजनकत्वात्, न च तेषामलक्ष्यता, निर्वह्नित्वेन पर्वते वह्निसाधने धूमो दुष्ट इति व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यालक्ष्य यद्रूपावच्छिन्ननिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकं विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभाववत्त्वं तत्त्वमिति कल्पोऽनुसृतो, उभयं तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्तावगाहित्वं तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्तावगाहित्वञ्च, अत्रोदासीनानुमितिमादाय लक्षणसमन्वयेन नोक्तस्थलीयाश्रयासिद्ध्यादिदोषेऽव्याप्तिः। यदि च क्वचिद्दोषविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरमनुमितिरप्रसिद्धा, तदा तदव्यवहितोत्तरोत्पाद्यज्ञानत्वव्यापकत्वमेव विवक्षणीयम्, एवञ्च नाहं गौर इति निश्चयानन्तरं सोपविशेषमहिम्नाऽहं गौर इति ज्ञानस्योत्पत्तावपि 'अहं गौर आत्मत्वा'-दित्यादिस्थलीयबाधादेर्नासङ्ग्रह इति। किन्त्वत्रापि सर्वत्र सर्ववस्तूनां प्रमेयत्वात्प्रामाणिकत्वाद्यत्र साध्यस्य साध्यव्याप्यस्य वा भ्रमो न कश्चिदप्रसिद्धस्तत्स्थलीयदोषासङ्ग्रहः, तादृशस्थलस्य सन्दिग्धत्वेऽपि लक्षणासिद्धिरेव, दोषसंशयात्, एवं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादावाश्रयासिद्ध्यादौ लक्षणसमन्वयेऽपि तत्रत्यबाधादौ निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयनिर्वह्नित्ववह्न्यभावादिरूपबाधादौ चाव्याप्तिरेव, आहार्यस्याप्रतिबध्यत्वेन तद्ग्रहस्याप्रतिबन्धकतया तदीयविषयताया विरोधिविषयत्वासम्भवादित्याकलय्य यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमित्येव कल्पे निर्भर आस्थितः, एकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वमित्युक्तम्, पर्यवसितञ्चिरासो विशेषनिरासापत्तेः पूर्वेति।

सामान्यनिरुक्तिखण्डनम्।

इदन्तु पुनरिहावधेयम्—सर्वमाकाशवदित्यादावाकाशाभावविशिष्टसर्वादिरूपबाधाद्यन्यतमस्याप्रसिद्धेस्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं विवक्षणीयम्, तथा च तादृशधर्माणां नानात्वात्किञ्चित्तादृशधर्मवत्त्वं वा निखिलतादृशधर्मवत्त्वं वा विकल्प्याव्याप्तिरसम्भवो वा प्रसञ्जनीयः। न च तादृशनिरूपकतावच्छेदकत्वेन तादृशधर्माणामनुगमः, तस्यापि स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकतयाऽननुगतत्वात्, अनतिरिक्तवृत्तित्वात्मकत्वेऽपि वृत्तित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपस्यावच्छिन्नाभावानामानन्त्यात् प्रत्येकमिलितविकल्पावकाशात्, धर्ममात्रस्यानुगमासम्भवस्योपपादितत्वाच्च, असर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वापादकत्वं त्वन्यतमत्वघटनाया अनुयोगिप्रतियोगिविधया सकलप्रपञ्चप्रवेशप्रसक्त्या भूयो निवेदितमेव। यथा च तस्याखण्डत्वेऽपि व्यासज्यवृत्तित्वाव्यासज्यवृत्तित्वाभ्यां दोषस्तथोक्तं परामर्शखण्डनशारदायाम्। एवं निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्योक्तान्यतमत्वाप्रतिसन्धानदशायामपि सद्भावेनोक्तलक्षणासम्भवः, तत्र दुष्टपदस्य तल्लक्षणवादिमते वह्न्यभावविशिष्टनिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमवदर्थकतया निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने इत्यस्यान्वयप्रसङ्गश्च। न च निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यकवह्न्यनुमितिप्रयोजकत्वं तदर्थस्तस्य च धूमेऽन्वयसम्भव इति वाच्यम्, अनुमितेरनाहार्यतया तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः। ननु किमेतावता, उक्तरूपस्य व्याप्त्यौपयिकत्वमेव, व्यवहारौपयिकत्वं त्वन्यस्यैव स्यादिति चेन्न, तस्यापि दुर्वचत्वात्। यत्तु—अभावप्रयोजकप्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वस्य दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तता साध्यनिग्रायर

प्रकारतायाः निरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्च साधनपदार्थतामुपगम्य निर्वह्निःत्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकसामान्यवृत्तिविरोधितानिरूपकत्वाया धूमेऽवगाहनेन तादृशव्यवहारोपपादनम्, तदतितुच्छम्; व्यवहारो ह्युपपाद्य इति तस्य को विषय इत्यत्र व्यवहर्तार एव साक्षिणः, न च परिष्कर्ता एव व्यवहर्ता, न वा परिष्कारानुसन्धानसमसमय एव व्यवहारः, तादृशपरिष्कारानिष्कासात्पूर्वं तादृशव्यवहारलोपापत्तेः, धूमसाधने वह्निरुद्देश्यादिर्वह्नि साधनशब्देनोक्तस्थलेऽप्यनुमितिरेव प्रतीयते इति सार्वजनीनम्, तस्मादनुभवविरुद्धविषयकस्य तादृशव्यवहारे कल्पनापेक्षया वरं तस्यानुपपन्नत्वस्वीकार इति, यदाहुरा मतत्त्वविवेके उदयनाचार्याः—अप्रामाणिके हार्थे मूकबधिरमूकत्वमूक एव श्रेयानिति। किञ्चात्रवह्नितत्परमाद्रियोगत्वनादिपदार्थोपवर्णनम्, स एव स्वसम्भवेनाप्यमाद्रनन्दनीयः, तथाहि—अत्र विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं यद्रूपावच्छिन्ननिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य पक्षे साध्यावगाहित्वसाध्यव्याप्यहेत्ववगाहित्वद्वयाभाववत्त्वे निवेशितम्, तस्य तथानिवेशे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुदासीन घटाज्ञाननिरुपाधिः स्यात्, तन्निश्चयाव्यवहितोत्तरमपि तादृशावगाहिताद्वयशालिनोऽनाहार्यस्यानुत्पत्तेः, परन्तु व्यधिकरणतया स्वनिष्ठप्रतिबध्यकतावच्छेदकधर्मस्य स्वासन्नरोपयस्यावच्छिन्नप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वे मानाभावेन विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं क्वापि तादृशावगाहितोभयाभावे नास्ति। न चात्र व्यधिकरणयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकभावः कल्पनीयः, अन्यथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्तज्ञानसत्त्वेऽपि प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तं ज्ञानं कदाचिदुत्पद्येतेति वाच्यम्, यत आहार्यं वा ज्ञानमापादयेत्, अनाहार्यं वा आद्यं नेच्छादिघटितसामग्रीसत्त्वदशायां शक्यमापादयितुम्, तत्सत्त्वदशायां निश्चयविरहेण, द्वितीयेऽपि चैवमेव, इच्छाविरहेऽपि बाधादेर्बाधग्रहदशायामानुभविकत्वात्, अप्रयोजकत्वं स्यादपीति व्यायात्। अनुमितिस्तावत् तदानीं कथमप्युत्पद्यत इति चेत्, प्रत्युक्तमेतत्, अनुमितिस्वविवक्षाधीनविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिप्रसिद्धिस्थलेऽव्याप्तिसम्पादकत्वात्। अस्तु वा चेदम्, तथापि बाधग्रहदशायामनुमितेरपि सम्भवात्, जानातीव तत्राप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यैवानुमितित्वे प्रमाणत्वात्, उपवर्णितदीधितिसम्मतत्वात्। अत एवेदमुक्तम्, "प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते" इति प्रत्युक्ता प्रत्यक्षादौ इत्याद्यनुमितावप्युत्पन्नज्ञानप्रामाण्यमेव ज्ञाप्यते न तूत्पत्तिरपि प्रतिबध्यते इत्येव वक्तव्यम्, अनुमितेरुत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते न तु प्रत्यक्षादेरिति तु सर्वथाऽप्रामाणिकमेव। एवञ्च सति प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावघटितकल्पनान्तरेऽनुपपत्तिरेव पर्यवसायः।

किञ्च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषसङ्ग्रहायात्रदर्शितकल्पानुसरणम्, न च तदनुसरणेऽपि तत्रान्यस्य कस्यापि दोषस्य सङ्ग्रहसम्भवः। न च तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे दोषसङ्ग्रहेऽपि पर्वतत्वावच्छेदेन तस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे वह्निमत्पर्वतत्वाश्रयासिद्धिसङ्ग्रहसम्भव इति वाच्यम्, वह्निमान् पर्वत इति विरोधिज्ञानासत्त्वेऽपि निर्वह्निमान् पर्वतो वह्निमानित्यनाहार्यं ज्ञानं नोत्पद्यते इति विरोधिविषयित्वस्य न निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वमपि विरहादिघटिततादृशाहार्यज्ञानसामग्रीविरहस्यैवेति भ्रमाश्रयासिद्धिसङ्ग्रहोऽपि। ननु—यद्यप्यधिकरणभेदमात्रो न भिद्यते, तथा सत्यभावानामधिकरणसमसङ्ख्यतया लाघवानवकाशेनाधिकरणान्तरसिद्धिरेव न स्यात्, तथाप्यधिकरणभेदेनाधिकरणताभिदा एव, तत्रैव च विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं निवेश्यम्, तथा सति विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने

पक्षादौ साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायां पूर्वज्ञानीयविरोधिविषयिताया अपि विनिगमकाभावेन प्रयोजकत्वेनोक्तान्यथासिद्धिसद्ग्रहः सम्भवत्येवेति चेन्न, तादृशाधिकरणतायाः पूर्वं दोषावगाहिज्ञानस्य सद्भावमात्रेण तदीयविषयितायास्तत्र प्रयोजकताकल्पने मानाभावात्, अन्यथाऽन्यथासिद्धस्यापि तत्र तत्र कारणताभ्युपगमापत्तेः, तज्जातीयस्यान्तरेऽप्यसत्त्वेन प्रकृतेऽधर्मि-तु समानमेव, अनाहार्यज्ञाने निर्वह्निविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावजातीयमिव तदधिकरणताजातीयमपि प्रति विरोधिविषयितायाः प्रयोजकत्वस्य दुष्प्रापत्वात्। अधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदाभ्युपगमेऽपि च भवतो रचितैव नियन्त्री धर्मिभेदस्य धर्मभेदप्रयोजकत्वेऽनुगतधर्ममात्रोच्छेदस्य भवतामनिष्टस्यैव प्रसङ्गः, अधिकरणतावच्छेदकभेदस्य निरूपकादिभेदस्य वाऽधिकरणताभेदप्रयोजकत्वे तु प्रकृतेऽधिकरणताभेदोपपादनासम्भवेन मोक्तसद्ग्रहप्रकारः सम्यवन्नोऽपीत्यपि द्रष्टव्यम्।

ननु मा भूत् निर्वह्निविशिष्टे वह्निसाधने धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्योपपत्तिः, निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रयोक्तुरपार्थकस्यैव निग्रहसम्भवात्, शाब्दमतेऽनाहार्यबोधगमेऽपि तत्र बाधितार्थाभिधायकतयैव निग्रहोपपत्तेः, एवञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकोऽव्यावर्त्त्याविषयकत्वानुमितिप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्तद्रूपवत्त्वमेव दोषत्वमित्यस्तु, मैवम्, उक्तव्यवहारो नैवास्तीति न तावद्वक्तुं शक्यं वक्तुम्, भ्रममात्रस्य प्रामाणिकत्वं वा प्रामाणिकत्वेन सांशयिकत्वं वोभयथापि तदनुपपादनं दोष एव। किञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकस्यानुमितिप्रतिबन्धकताया तद्रूपविशिष्टमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य स्वारसिकत्वेऽपि हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यसङ्ग्रहमात्रसिद्धये उक्तोभयाभावघटितनिरुक्तयादृशस्य दुष्टत्वव्यवहारे पारिभाषिकत्वप्रसङ्गाच्च, हेत्वाभासविभागो हि भवतां भवतु पारिभाषिको न तु दुष्टत्वव्यवहारोऽपि, अन्यथेदानीन्तनानिर्वचनपरिचितानां पूर्वतनानामिदानीन्तनानां च तादृशां दुष्टत्वव्यवहाराभावापत्तेः। किञ्च साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादिकं न व्यभिचारः, अपि तु व्यभिचारि, व्यभिचारस्तु साधने वर्तमानं साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव, एवञ्च व्यभिचारिणो दोषलक्षणाक्रान्तत्वात् साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादावतिव्याप्तिः। लक्षणानुरोधेन दृष्टमन्यथानयने तु मौढ्यमेव, प्रामाणिकव्यवहारस्यैव लक्षणोपजीव्यत्वात्। एवं च सति यदि साध्याभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारो न तु व्यभिचारिविशेषितं तत्, तदा तत्प्रामाण्याहितरपि, तद्विषयकनिश्चयसामान्यस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्ताग्रहाविरोधित्वात्। किञ्च बाधादिस्थले कथं हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारोपपत्तिः, स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकघटकसम्बन्धेनेति तु नीचैर्वाच्यम्, तथाभूतानामसम्बन्धतायाः शङ्करमिश्रभट्टाचार्यादावसकृदावेदितत्वात्, साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकं यथा साधने प्रमीयते तत्र दुष्टत्वव्यवहारस्ततो मात्रयाऽपि बाधादिस्थले न्यूनाधिकभावे तयोरेकतरस्मिन् दुष्टत्वव्यवहारस्यानुपपन्नताया अवश्योपेयत्वाच्च, एवञ्च सति साध्याभाववत्पक्षादिमत्त्वस्य वा यादिरूपतोपगमो नौचित्यं भजते। न चैतद्दोषपरिजिहीर्षया साध्याभाववत्पक्षकत्वादेर्बाधादिरूपतोपेयतामिति छिद्यते, तस्य साध्याभाववत्पक्षादिरूपविशिष्टान्तराघटितत्वेन लक्ष्यतावास्यत्तत्त्वात्। किञ्च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वोपगमेऽपि वह्निमान् द्रव्यादित्यत्र वह्निसाधने द्रव्यं दुष्टमितिवत् वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यस्यापि व्यवहारस्यापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्य धूमे सद्भावात्। न च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन दोषवत्तां प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छेदेनैव स्वीकृत्यातिप्रसङ्गो वारणीयः, निमित्तस्यैवानन्यापत्तिद्वारस्य कल्पनीयत्वात्, उक्तसम्बन्धस्य चातिप्रसक्तत्वात्। प्रकृतान्वयितावच्छेदकाभिन्नस्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वं सम्बन्ध इत्यपि न शोभनम्, स्वज्ञानविष—

हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्यैव तदन्यस्यापि दुष्टत्वव्यवहारान्वयितावच्छेदकत्वं किमिति न स्यादित्याक्षेपापादकस्य पर्यवसाने हेतुतावच्छेदकेऽन्वयितावच्छेदकाभेदनिवेशस्य तदपरिहारकत्वात्, प्रकृतान्वयितावच्छेदकत्वस्य ज्ञानस्य चानुपस्थितावपि दुष्टत्वव्यवहाराच्च, न च संसर्गस्य पूर्वमुपस्थितिरिति नापेक्षणीया, दुष्टत्वव्यवहारस्यापि तद्विषयत्वानियमात्। यत्र प्रमेयवतो हेतुत्वं तत्र घटो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्याप्यापत्तेश्च, अन्वयितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकाभेदात्। न चान्वयितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मस्य सम्बन्धघटकता, पर्याप्तेर्निरस्तत्वात्। वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यत्र काञ्चनमयत्वेन धूमो दुष्ट इत्यस्यानापत्तेश्च, कथञ्चित्प्रकारान्तरानुसरणे च तस्य व्यवहारविषयताया बाधितत्वमेवेति।

किञ्च ह्रदत्वव्याप्यजलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वं निवेश्यते, एवं सति प्रसिद्धहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षस्य सत्प्रतिपक्षरूपत्वमस्ति न वा? नेतीति न वाच्यम्, प्राचीनानां तथा व्यवहारदर्शनात्, व्यवहारश्च परीक्षकैरनुगमनीयो न त्वपलपितव्य इति तत्त्वमेव, अथ व्यवहारोऽसौ न युक्त इति तदननुगमेऽपि न क्षतिः, तर्हि लक्षणसत्त्वासत्त्वाभ्यां व्यवहारसदसत्त्वयोर्निर्णयः, व्यवहारसदसत्त्वाभ्यां च लक्षणसदसत्त्वयोर्निर्णय इति परस्पराश्रयः। न च - लौकिकपरीक्षकधीमतां व्यवहारो न लक्षणज्ञानायत्तोऽपि तु स्वतन्त्रः, तद्व्यवहारानुगमकलक्षणप्रणयनन्तु मन्दमतीनां व्यवहार इति नान्योन्याश्रय इति - वाच्यम्, प्रतिवादिनं प्रति स्वातन्त्र्योपपत्ते, निमित्तस्याऽऽवश्यकत्वात्, अन्यथा व्यवहारस्याप्रद्वेषतापत्तेः। न च प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं दोषव्यवहारनिमित्तम्, अवच्छेदकधर्मद्वयविषयकप्रतिबन्धके जलवद्ह्रददावतिप्रसक्तेः, प्रतिबन्धकतामतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्य यदापि वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ह्रदेऽतिप्रसक्तेः, प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयितानिरूपकाघटितधर्मवत्त्वस्य तत्त्वेऽसम्भव एव वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञाने निरवच्छिन्नतद्धर्मप्रकारतानिरूपितविशेष्यतादीनां प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्तदाश्रयाणां दोषघटकानां प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयितानिरूपकत्वात्। अथ प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वमत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताविशिष्टान्यत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्यस्वावच्छेदकतान्यतरसम्बन्धेन, अतः निरवच्छिन्नविषयतानाञ्च स्वसमानाधिकरणप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावच्छेदकत्वात्। यद्यपि वह्निव्याप्तिविरहित्यत्र धामे वह्निमत्त्वव्याप्तिः, तत्र तस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्न्यभावनिष्ठविशेष्यताया प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्मकत्वात् तदनवच्छिन्नत्वात् तादृशविषयताविशिष्टान्यतयोक्तबाधस्य तदाश्रयघटितत्वादिति वाच्यम्, स्वनिरूपितत्वस्यापि तृतीयसम्बन्धस्य वक्तव्यत्वात्। ननु तथापि वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानस्यावच्छिन्नप्रतियोगितासम्बन्धावच्छिन्नवह्निनिष्ठप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेन लाघवात् प्रतिबन्धकत्वे वह्निविषयताया उभयान्यतमसम्बन्धेन तादृशविषयताविशिष्टत्वाभावात्तदाश्रयघटितत्वाच्च वह्न्यभाववद्ह्रदेऽव्याप्तिः, तथोक्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वे बाधाभावेऽपि वह्निजलवद्भाववद्ह्रदस्यैवेति वाच्यम्, वह्न्यभाववान् ह्रद इतिज्ञानस्यैवोभयरूपेण प्रतिबन्धकतया वह्न्यभाववद्ह्रदस्यैव दोषत्वात्, अतएवाभावे स्वरूपतो वह्नित्वस्य प्रकारतासम्भ-

बन्धकतावच्छेदकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेद्याभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वेन तादृशविषयता-विशिष्टान्यत्वाभावेन नाव्याप्तिरिति चेन्न, धूमाभाववद्वृत्तिर्वह्निर्द्रव्यमितिज्ञानविषये द्रव्यत्वविशिष्टे धूमाभाववद्वृत्तिवह्नावतिव्याप्तेः, द्रव्यत्वनिष्ठप्रकारतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतया धूमाभाववद्वृत्तित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतयाऽवच्छिन्ना या वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यता तन्निरूपितत्वात्। न च विशिष्टान्तराघटितत्वमपि विवक्षणीयमुक्तरूपं तु विशिष्टान्तरघटितमिति वाच्यम्, विशिष्टान्तरादिघटितस्यापि कुतो न दोषत्वमिति जिज्ञासायां भवता तद्व्यावृत्तं दोषत्वप्रयोजकं निर्वाच्यम्, एवञ्च तत्र विशिष्टान्तराद्यघटितत्वं न निवेशनीयम्; तद्व्यावृत्तप्रयोजकनिर्णयात्पूर्वं विशिष्टान्तरादिघटिते दोषत्वस्य सांशयिकत्वात्, एवञ्चान्योन्याश्रयोऽपि, तद्व्यावृत्तदोषत्वप्रयोजक-निर्णये, तस्यादोषत्वनिर्णयः, तस्यादोषत्वनिर्णये तु तद्घटितस्य तद्व्यावृत्तदोषत्वप्रयोजकस्य निर्णय इति। तदित्थं दोषत्वव्यवहारनिमित्तमपि यदा न निर्वक्तुं शक्यं तदा का कथा तदवच्छेदेन प्रवर्तनीयानां लक्षणानां निर्वक्तुमशक्यतायाः।

नन्वेवं प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षव्यावृत्तदोषत्वप्रयोजकानवधा-रणेऽस्तु कथञ्चित्प्राचीनव्यवहारबलात्तस्य सत्प्रतिपक्षरूपत्वमित्याद्यः पक्ष इति चेन्न, विशिष्टद्वयघटि-तत्वेन तत्राव्याप्तेर्दोषत्वापत्तेः। ननु सत्प्रतिपक्षघटकविशिष्टद्वयविषयताभिन्नविशिष्टद्वयविषयताशून्य-प्रतीतिविषयत्वं विशिष्टद्वयाघटितत्वपदार्थः, नचैवमपि विशिष्टान्तराघटितत्वस्यापि लक्षणे निविष्टत्वे-नोक्तसत्प्रतिपक्षस्य च विशिष्टान्तरघटितत्वयाऽव्याप्तिः, जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवान् ह्रद इत्यस्यैव जलव्यापकवह्न्यभावाधिकरणनिरूपितवजलवान् ह्रद इत्यस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्ट-ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशनिरूपितवज्जलवद्ह्रदत्वविशिष्टस्य विशिष्टान्तरत्वात्, विशिष्टान्तर विषयतायामपि सत्प्रतिपक्षविषयताभेदोक्तौ तु मेयत्वविशिष्टतादृशसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्ते, शुद्धसत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टान्तरत्वेऽपि तदीयविषयतायां तदीयविषयताभिन्नत्वाभावादिति वाच्यम्, सत्प्रतिपक्षविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयसत्प्रतिपक्षविषयिताभेदस्य विशिष्टान्तरविषयितायां वक्तव्यत्वात्, मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षविषयकज्ञानीयसत्प्रतिपक्षविषयितायां सत्प्रतिपक्षविषयित्वा-व्यापकविषयिताशून्यशुद्धसत्प्रतिपक्षज्ञानीयतद्विषयिताभेदस्य सत्त्वान्नातिव्याप्तिः, अथ मन-प्रत्यया-भावे तु व्याप्तत्वच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वसम्बन्धेन साध्याभावानुमितिजनकताविशिष्टान्यत्वं विशिष्टान्तरविषयितायां वक्तव्यम्, उक्तनिरूपितवज्जलवद्ह्रदविषयिता तु जनकताविशिष्टैवेति चेन्न, पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्ध्या तत्र व्यभिचारादावव्याप्तेः। न च मन्द्रव्यस्या-किञ्चित्करत्वात्सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्धिस्थले तद्विषयिताभिन्नत्वं नोपादेयमिति वाच्यम्, अर्थानुगमा-सम्भवेऽपि शब्दविशेषितव्यवहारस्यानुगतस्यैवोपलम्भात् शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वोक्तेरकिञ्चित्करत्वात्, कथमन्यथा धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारघटितबाधादौ विशिष्टान्तर-घटिते महता प्रबन्धेनाव्याप्त्युपपादनतत्परिहारौ सङ्गच्छेयाताम्, तत्र विशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशस्यैव सरलसरणित्वात्, तस्माच्छब्दतोऽनुगतस्यापि व्यवहारस्यानुरोधनं विधेयमेव। न चास्त्वेवं सति प्रतिहेतुविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतानिरूपितेत्यादिक्रमेण वैज्ञानिक-सत्प्रतिपक्षविषयिताभेदनिवेश इति वाच्यम्, यादृशस्थलविषये सत्प्रतिपक्षभ्रमोऽपि नास्ति तत्रागतेः, अव्याप्तिसन्देहेऽपि लक्षणासिद्धिरेव। एतेन विशिष्टद्वयाघटितत्वमनिवेश्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वसत्प्र-तिपक्षविषयत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वमेव प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयम्, वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुनिष्ठ-साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकसाधारण्यस्यापि सद्ग्रहायासाधारण्यविषयितानवच्छिन्नत्व

घटितनिश्चयाभाव एव वक्तव्य इत्यपि नाशङ्कनीयम्, यत्रासाधारण्यभ्रमस्याप्यप्रसिद्धिस्तत्राव्याप्तेश्च। प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तेश्च, तन्निश्चये प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षनिश्चये चैकस्या एव प्रतिबन्धकताया: सत्प्रतिपक्षस्थले सत्प्रतिपक्षविषयत्वावच्छिन्नत्वात्।

किञ्च विशिष्टद्वयाघटितत्वमिदं यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यतद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वं प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयत्वम्, ज्ञातिमत्त्वात् वह्न्यभाववानिति निश्चयविशिष्टस्य जलवान् ह्रद इति निश्चयस्य जलवान् वह्न्यभाववानिति निश्चयविशिष्टस्य आनिमाजलवानिति निश्चयस्य चाप्रतिबन्धकत्वेन तयोरंशेऽव्याप्यव्यापकविषयताशून्यत्वोक्ति, अधिकं त्वन्यत्रानुसन्धेयम्, किन्त्वत्र सर्वत्र यद्रूपपदेन वह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिरूपोपादानसम्भवेन यद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य वह्न्यभाववद्ध्रदादिप्रतीतावभावेनासम्भववारणाय विशिष्टद्वयविषयतायां प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वमपि प्रवेष्टव्यम्, परस्परत्वावच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानीयत्वं वा निवेशनीयम्, परस्परत्वस्य दुर्वचत्वेन तन्निवेशप्रणाली पुनरवसेया, तथाहि—प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टरूपवत्त्वं लक्षणम्, वैशिष्ट्यं तु स्वविशिष्टं च किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यकिञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वव्यापकत्वरूपोऽभावप्रतियोगितानिरूपितपरम्परीयावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकताकत्वाभावप्रतीतिविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन, अभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तु स्वविशिष्टो य किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यकिञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यकिञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयविशिष्टत्वनिश्चयत्वव्यापकत्वरूपोऽभावस्तदीयप्रतियोगितानिरूपितपरम्परीयनिश्चयनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टविषयिताकत्वम्, अन्योन्यत्र किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वेन परस्परावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वमुक्तम्, विषयितायामवच्छेदकतावैशिष्ट्यन्तु स्वविशिष्टरूपावच्छिन्नत्वस्वविशिष्टरूपावच्छिन्नविषयितासामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन, एवं हि द्वितीयनिश्चयनिष्ठावच्छेदकता। आद्यं वैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छेदकत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्व—स्वनिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवह्निप्रमेयप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपाव्यापकत्वाभावीभूताधिकरणनिष्ठपरम्परीयावच्छेदकतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्व—स्वनिरूपितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वेति संसर्गत्रयेण। द्वितीयं वैशिष्ट्यं तु स्वनिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्व—स्वनिरूपितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वेति सम्बन्धद्वयेन। अवच्छेदकतावत्ता च स्वनिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्व—स्वनिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितवह्निप्रमेयप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपाव्यापकत्वघटकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति। यत्त्वेवं गगनाभाववद्भावत्वकालीनघटो गगनवान्, इदं नीलरूपवद्रूपादित्यादिस्थलेऽप्यभाववत्तात्पर्यघटनीलरूपाभाववन्नीलरूपवतिव्याप्तिः, तत्र विशिष्टद्वयविषयिताया: प्रतिबन्धकत्वानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात्, परस्परत्वावच्छिन्नविषयिताशून्यता-

नीयत्वाभावाच्च । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितायामभाववत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयिताभेदो निवेश्य इति वक्तव्यम्, गगनाभाववदभाववत्कालीनघटोऽभावाभाववानित्यादावभाववत्तादृशघटादेर्दर्पितया लक्ष्यत्वेन तत्राव्याप्त्यापत्तेः । न च शब्दैक्यमकिञ्चित्करमिति यत्र तस्य लक्ष्यत्वं तत्र तद्विषयिताभेदो न निवेशनीया इति साम्प्रतम्, दत्तोत्तरत्वात् । यदि तु परस्परस्वावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वमुपेक्ष्योक्तरीत्या प्रसक्तस्यासम्भवस्य भङ्गाय केनचित्प्रकारान्तरेण परिष्क्रियते, तदाऽभावो गगनत्ववानाधेयत्वादित्यत्रासाधारण्येऽव्याप्तिः, तद्धटकव्यापकत्वे हेतुमत्पक्षप्रवेशेन तन्निश्चये तादृशविशिष्टद्वयविषयिताशून्यत्वाभावात् । विशिष्टद्वयविषयितायामसाधारण्यविषयिताभिन्नत्वनिवेशे तु सत्प्रतिपक्षविषयिताभिन्नत्वनिवेशस्य दुरूपणम् । एवं यथावच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकं विशिष्टद्वयस्य समूहालम्बनमिव प्रत्येकं ज्ञानद्वयमपि न जातमिति सम्भाव्यते, तत्राव्याप्तिसम्भावनापि दोष एव ।

एवं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरलक्ष्यतां स्वीकृत्य विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेश्यते, धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारघटितबाधादेरपि व्यभिचाराद्यात्मकविशिष्टान्तरघटितत्वेन तत्राव्याप्तिवारणाय तु स्वावच्छिन्नानिरूपितयत्किञ्चिद्विशिष्टविषयिताविच्छेदत्वाभाववत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकं यत्त्वं तद्रूपत्वमनुमितिप्रतिबन्धकताघटितकल्पे विवक्ष्यते, तथासति व्यभिचारघटितबाधत्वावच्छिन्नानिरूपितव्यभिचारविषयितावच्छेदकताभाववती तादृशबाधग्रहनिष्ठानुमितिनिरूपितप्रतिबन्धकतेत्यदोष । नच सर्वं गगनवदित्यत्र गगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नानिरूपितगगनाभाववत्पटादिविषयितावच्छेद्यप्रतिबन्धकतायामेव गगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नविषयिताऽवच्छेदिकेत्यव्याप्तिरिति वाच्यम्, स्वावच्छिन्नानिरूपितविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, एवञ्च तादृशज्ञानीयविषयिता बाधैकदेशविषयितेति तदनवच्छिन्नत्वमस्तीति बाधप्रतिबन्धकतायामित्यदोषः । न च जातिमद्ध्रदयभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयतादृशह्रदत्वावच्छिन्नानिरूपितवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितासामान्यानवच्छेद्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव जातिमद्वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितायामिति तत्रातिव्याप्तिः, नहि जातिमान् वह्न्यभाववानितिज्ञानीयवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितायां जातिमान् वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं वर्तत इति वाच्यम्, यद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्यापि स्वावच्छिन्नानिरूपितविषयितायां वक्तव्यत्वात्, एवं सति वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीया वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्ना विषयिता जातिमान् वह्न्यभाववानितिज्ञानव्यावृत्तैव, तत्सामान्यावच्छेद्यायामेव यत्प्रतिबन्धकतायां जातिमद्वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयिताया अवच्छेदकत्वमिति नातिव्याप्तिरिति वदन्ति । अत्रेदं वक्तव्यम्, तादृशावच्छेद्यत्वाभावो विशेषाभावो वा विवक्षितः सामान्याभावो वा, नाद्यः, मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तितादवस्थ्यात्, तत्त्वावच्छिन्नानिरूपितव्यभिचारीयैकदेशविषयितानवच्छेद्यत्वस्य तज्ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां सत्त्वात् । न द्वितीयः, तस्य स्मृत्यन्यत्वखण्डनशारदायां भूयो निरस्तत्वात् । एतेन—अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वघटितात्रवदन्तिकल्पे विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्यसाध्यावगाहित्वाद्युभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमेव विशिष्टान्तराघटितत्वं वक्तव्यम्, यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वं स्वप्रयोज्यान्तार्थः, व्यभिचारघटितबाधादिस्थले च शुद्धव्यभिचारविषयितात्वमेव तादृशं रूपम्, एवञ्च तद्धटकव्यभिचारादिविषयिताया बाधविषयितान्तःपातिविषयितामात्रवृत्तिरूपेण पक्षे साध्यावगाहिताविरहवत्त्वप्रयोजकत्वेऽपि नाव्याप्तितादवस्थ्यम् । सर्वं गगनवदिति ज्ञानं प्रति गगनाभाववद्घटपटादिनि-

श्रयाना गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनानुगतरूपेणैव प्रतिबन्धकतया गगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नविषयिताप्रयोज्यायां तादृशोभयाभावप्रयोजिकायां पक्षे साध्यवत्त्वावगाहित्वाभावाधिकरणतायां गगनाभाववत्पटादिरूपविशिष्टान्तरविषयिनस्तद्व्यापकगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतायाः सत्त्वात्स्वपदेन गगनाभाववद्घटादेर्ग्रहीतुमशक्यत्वादव्याप्तिवारणाय तु विशिष्टान्तरविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वमुपादेयमधिकं त्वन्यत्रानुसन्धेयमिति परास्तम् । अत्र यदि स्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वसमानाधिकरणावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावयद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यता नास्तीति धीसिद्धः सामान्याभावो विवक्षितस्तदा स्मृत्यन्यत्वखण्डनसञ्चारः, यदि विशेषाभावः, तदा मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयिताप्रयोज्यायां तादृशोभयाभावप्रयोजकहेतुधर्मिकव्याप्यत्वावगाहित्वाभावाधिकरणतायां तादृशव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकबाधत्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वसत्त्वेनातिव्याप्तितादवस्थ्यम् ।

एतेन जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानस्यापि वह्न्यभाववद्ध्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वात् ह्रदो वह्निमानित्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वासम्भवोऽपि समर्थितः । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं यद्रूपविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्ययद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं विवक्षणीयम्, वह्न्यभाववज्जातिमत्त्वावच्छिन्नविषयितात्वं वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति तदवच्छिन्नविषयिताशून्यमेव ज्ञानं ग्राह्यमिति वाच्यम्, ज्ञानविशेषवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाभावस्यापि वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितासमानाधिकरणत्वासम्भवात् । एवं तज्ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभाववज्जातिमत्त्वावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वस्य जातिमान् वह्न्यभाववानिति ज्ञानेऽपि सत्त्वेन तस्य चाप्रतिबन्धकत्वेनाप्यसम्भवात् । यदि तु यद्रूपावच्छिन्नविषयितावद्वृत्तित्वं किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिता नास्तीति प्रतीतिसिद्धः किञ्चिद्रूपनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकतादृशावच्छेदकतानिरूपकावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नविषयितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियोगिताकोऽभावस्तदीयप्रतियोगिविषयिता नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावं तद्व्यक्तिविशेषमादाय तन्निष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताभिन्ना तादृशनिश्चयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपकत्वेत्यादिरीत्या निश्चयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः प्रतिबन्धकतायां निवेश्यते, तदापि स्मृत्यन्यत्वखण्डनोक्तरीत्या तत्तदवच्छेदकतानिरूपकेऽपि तत्तदवच्छेदकतानिरूपकत्वाभावं सम्पाद्य ह्यसम्भव, ह्रदो जात्यभाववानित्यादौ जातिमद्ध्रदेऽव्याप्तिश्च, जातिमान् जातिमानित्यप्रतिबन्धकीभूतज्ञानावारणात्, जातिमज्जातिमत्त्वस्य जातिमत्त्वानतिरिक्ततया तदवच्छिन्नविषयत्वस्यातिप्रसञ्जकत्वानुपपत्तेः । यदि तु यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमित्यादेर्यद्रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविषयितात्वं यादृशसमुदायवृत्तिसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यादिकोऽर्थ उच्यते, तदापि समुदायत्वस्य धर्मविशेषविषयत्वरूपतया तज्ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वगतसमुदायत्वावच्छिन्नत्वादिघटितविषयताभावस्य

भावप्रयुक्त उभयाभाव इति न सव्याप्तिः, अनुमितिस्तु 'पक्षः साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्यवा'नित्याकारेति सर्वदोषसङ्ग्रह इति कथं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषेऽव्याप्तिः, अनुमितेरनाहार्यत्वनियमात्, अनुमितिपरामर्शोभयविषयत्वेऽप्यनुमित्यसिद्धिरेव, अनाहार्यपरामर्शस्यैवानुमितिजनकत्वात्, न च तेषामन्यतया, निर्वह्नित्वेन पर्वते वह्निसाधने धूमो दुष्ट इति व्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गादित्यादस्य यद्रूपावच्छिन्ननिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितित्वव्यापकं विरोधिविषयताप्रयुक्तोभयाभावत्वं तत्त्वमिति कल्पोऽनुसरणे, उभय तु पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षो साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्तावगाहित्वं तादृशसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्तावगाहित्वञ्च, अथोदासीनानुमितिमादाय लक्षणसमन्वयेन नोक्तस्थलीयबाधासिद्ध्यादिदोषेष्वव्याप्तिः । यदि च तद्विशेषविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरमनुमितिरप्रसिद्धा, तदा तदव्यवहितोत्तरत्वोपाजन्यज्ञानत्वव्यापकत्वमेव विवक्षणीयम्, एवञ्च नाहं गौर इति निश्चयानन्तरं दोषविशेषमहिम्नाऽहं गौर इति ज्ञानस्योत्पत्तावपि 'अहं गौर आत्मवा'नित्यादिस्थलीयबाधादेर्नासङ्ग्रह इति । किन्त्वत्रापि सर्वत्र सर्ववस्तुनो भ्रमस्याप्रामाणिकत्वात् साध्यस्य साध्यव्याप्यवत्तस्य वा भ्रमो न क्वचित्प्रसिद्धस्तत्स्थलीयदोषासङ्ग्रह, तादृशस्थलस्य सन्दिग्धत्वेऽपि लक्षणासिद्धिरेव, दोषसंशयात्, एवं निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्याद्याश्रयासिद्ध्यादौ लक्षणसमन्वयेऽपि सत्प्रतिपक्षादौ निर्वह्निर्वह्निमानित्यादिस्थलीयनिर्वह्निनिष्ठवह्न्यभावादिरूपबाधादौ चाव्याप्तिरेव, आहार्यस्याप्रतिबध्यत्वेन तद्भ्रमस्याप्रतिबन्धकतया तद्विषयिविषयताया 'विरोधिविषयतयोपादानासम्भवादित्यादिकल्प्य यादृशपक्षकयादृशसाध्यकयादृशहेतौ यावन्तो दोषाः सम्भवन्ति तावदन्यान्यत्वमित्येव कथं निर्भरं भारतः, एकमात्रदोषस्थले च तत्त्वमेव हेत्वाभासत्वमित्युक्तम्, एवञ्चतन्निरासो विशेषनिरासायत्त एवेति ।

सामान्यनिरुक्तिखण्डनम् ।

इदम्पुनरिहावधेयम्—सर्वमाकाशवदित्यादावाकाशाभावविशिष्टसर्वादिरूपबाधाद्यन्यतमस्याप्रसिद्धेस्तत्तद्विशिष्टनिरूपितविषयितान्यतमविषयतानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं विवक्षणीयम्, तथा च तादृशधर्माणां नानात्वात्किञ्चित्तादृशधर्मवत्त्वं वा निखिलतादृशधर्मवत्त्वं वा विकल्प्याव्याप्तिरसम्भवो वा प्रसञ्जनीयः । न च तादृशनिरूपकतावच्छेदकत्वेन तादृशधर्माणामनुगमः, तस्यापि स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकतयाऽननुगतत्वात्, अतिरिक्तवृत्तित्वात्मकत्वेऽपि वृत्तित्वस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपतावच्छिन्नाभावानामानन्त्यात् प्रत्येकमिलितविकल्पावकाशात्, धर्मानन्त्यानुगमासम्भवयोरपरिहतत्वाच्च, असर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वापादकत्वं त्वन्यतमाघटनाया अनुयोगिप्रतियोगिविधया सकलप्रपञ्चप्रवेशप्रसक्त्या भूयो निवेदितमेव । यथा च तस्याखण्डत्वेऽपि व्यासज्यवृत्तित्वाव्यासज्यवृत्तित्वाभ्यां दोषस्तथोक्तं परामर्शखण्डनशारदायाम् । एवं निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्योक्तान्यतमत्वाप्रतिसन्धानदशायामपि सद्भावेनोक्तलक्षणासम्भवः, तत्र दुष्टपदस्यैतल्लक्षणवादिमते वह्न्यभावविशिष्टनिर्वह्नित्वाद्यवच्छिन्नान्यतमपदार्थकतया निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने इत्यस्यानन्वयप्रसङ्गश्च । न च निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यकवह्न्यनुमितिप्रयोजकत्वं तदर्थस्तस्य च धूमेऽन्वयसम्भव इति वाच्यम्, अनुमितेरनाहार्यतया तादृशानुमित्यप्रसिद्धेः । ननु किमेतावता, उक्तरूपस्य व्युत्पत्त्यौपयिकत्वमेव, व्यवहारौपयिकत्वं त्वन्यस्यैव स्यादिति चेत्, तस्यापि दुर्वचत्वात् । यत्तु—अभावप्रयोजकप्रमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वस्य दोषपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वात् साध्यनिष्ठाया

प्रकारतायास्तन्निरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्च साधनपदार्थतामुपगम्य निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकप्रामाण्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वव्याप्या धूमेऽवगाहनेन तादृशव्यवहारोपपादनम्, तदतितुच्छम्, व्यवहारो ह्युपपाद्य इति तस्य को विषय इत्यत्र व्यवहर्तार एव साक्षिणः न च परीक्षकर्ता एव व्यवहर्ता, न वा परीक्षकानुसन्धानसमसमय एव व्यवहारः, तादृशपरीक्षकाविरहकालेऽपि तादृशव्यवहारोपपत्तेः, धूमसाधने वह्निर्दुष्टहेत्वादित्यत्र साधनशब्देनोक्तस्थलेऽप्यनुमितिरेव प्रतीयते इति सार्वजनीनम्, तस्मादनुभवविरुद्धविषयकत्वस्य तादृशव्यवहारे कल्पनापेक्षया वरं समयानुपपत्तावस्वीकार इति, यदाहुरात्मतत्त्वविवेके उदयनाचार्याः—अप्रामाणिके ह्यर्थे मूकवावदूकयोर्मूक एव श्रेयानिति। विज्ञानवदभिमतपक्षमाश्रित्योक्तसाधनादिपदार्थोपवर्णनम्, स एव स्वसम्मतेनावश्यमाक्रमणीयः, तथाहि—तत्र विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं यद्धर्मावच्छिन्ननिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य पक्षे साध्यावगाहित्वसाध्यव्याप्यहेत्ववगाहित्वद्वयाभाववत्त्वे निवेशितम्, तस्य तत्रानिवेशे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्याद्युदासीन घटादावतिव्याप्तिः स्यात्, तन्निश्चयाव्यवहितोत्तरमपि तादृशावगाहितद्वयशालिनोऽनाहार्यस्यानुत्पत्तेः, परन्तु व्यधिकरणतया स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पद्यमाननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वे मानाभावेन विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं क्वापि तादृशावगाहितोभयाभावे नास्ति। न चात्र व्यधिकरणयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकभावः कल्पनीयः, अन्यथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्तज्ञानसत्त्वेऽपि प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तं ज्ञानं कदाचिदुत्पद्येतेति वाच्यम्, यत आहार्यं वा ज्ञानमापाद्येत, अनाहार्यं वा आद्यं नेच्छादिघटितसामग्र्यसत्त्वदशायां शक्यमापादयितुम्, तत्सत्त्वदशायां त्विष्टापत्तिरेव, द्वितीयेऽपि चेयमेव, इच्छाविरहेऽपि शास्त्रादेर्बाधमहत्त्वदशायामानुभविकत्वात्, अतएवासत्यपीति व्यापात्। अनुमितिरनावश्यक तदानीं कथमप्युत्पद्यत इति चेत्, प्रत्युक्तमेतत्, अनुमितित्वविवक्षाया दोषविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमित्यप्रसिद्धिस्थलेऽव्याप्तिसम्पादकत्वात्। अभ्युपेत्य चेदम्, बाधादौ बाधमहत्त्वदशायामनुमितेरपि सम्भवात्, आप्रतीव तत्राप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यैवानुमितित्वे प्रमाणत्वात्, उपदर्शितरीत्याऽस्य कल्पनखण्डने। अयमत्रैवमुक्तम्, "प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते" इति मतमुक्त्वा प्रत्यक्षादौ बलवत्त्वादनुमितावप्युत्पन्नायामप्रामाण्यमेव ज्ञाप्यते न तूत्पत्तिरपि प्रतिबध्यते इत्येव वक्तव्यम् अनुमितेरुत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते न तु प्रत्यक्षादेरिति तु तार्किकप्रमाणकमेव। एवञ्च सति प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावघटितकल्पनाकारस्याप्यसम्भव एव पर्यवसन्नः।

पक्षादौ साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायां पूर्वज्ञानीयविरोधिविषयितायाः अपि विनिगमकाभावेन प्रयोजकत्वेनोक्ताश्रयासिद्धिसङ्ग्रहः सम्भवत्येवेति चेन्न, तादृशाधिकरणतायाः पूर्वं दोषावगाहिज्ञानस्य सद्भावमात्रेण तदीयविषयितायास्तत्र प्रयोजकताकल्पने मानाभावात्, अन्यथाऽन्यथासिद्धस्यापि तत्र तत्र कारणताभ्युपगमापत्तेः, तज्जातीयव्यक्त्यन्तरेऽक्लृप्तसत्त्वेन प्रत्यवस्थानं तु समानमेव, अनाहार्यज्ञाने निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावजातीयमिव तदधिकरणताजातीयमपि प्रति विरोधिविषयितायाः प्रयोजकत्वस्य क्वाप्यक्लृप्तत्वात् । अधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदाभ्युपगमेऽपि च भवतो रुचिरेव नियन्त्री धर्मिभेदस्य धर्मभेदप्रयोजकत्वेऽनुगतधर्ममात्रोच्छेदस्य भवतामनिष्टस्यैव प्रसङ्गः, अधिकरणतावच्छेदकभेदस्य निरूपकादिभेदस्य वाऽधिकरणताभेदप्रयोजकत्वे तु प्रकृतेऽधिकरणताभेदोपपादनासम्भवेन नोक्तसङ्ग्रहप्रकारः शक्यशङ्कोऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु मा भून्निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्योपपत्तिः, निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रयोक्तुरपार्थकत्वस्यैव निग्रहसम्भवात्, शाब्दमते त्वाहार्यस्योपगमेऽपि तत्र बाधितार्थाभिधायकतयैव निग्रहोपपत्तेः, एवञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकोऽसाधारण्यविषयकत्वाऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्तद्रूपवत्त्वमेव दोषत्वमित्यस्तु; मैवम्, तादृशव्यवहारो नैवास्तीति न तावद्वाङ्मात्रं शक्यं वक्तुम्, तस्मात्तस्य प्रामाणिकत्वं वा प्रामाणिकत्वेन सांशयिकत्वं वोभयथापि तदनुपपादनं दोष एव । किञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतायां तद्रूपविशिष्टमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य स्वारसिकत्वेऽपि हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यसङ्ग्रहमात्रसिद्धये उक्तोभयाभावघटितनिरुक्त्यादरस्य दुष्टत्वव्यवहारे पारिभाषिकत्वप्रसञ्जकत्वात्, हेत्वाभासविभागो हि भवतां भवतु पारिभाषिको न तु दुष्टत्वव्यवहारोऽपि, अन्यथेदानीन्तननिर्वचनापरिचितानां पूर्वतनानामिदानीन्तनानां च तादृशां दुष्टत्वव्यवहारानापत्तेः । किञ्च साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादिकं न व्यभिचारः, अपि तु व्यभिचारि, व्यभिचारस्तु साधने वर्तमानं साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव, एवञ्च व्यभिचारिणो दोषलक्षणलक्ष्यत्वात्साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादावतिव्याप्तिः। लक्षणानुरोधेन लक्ष्यान्यथानयने तु मौढ्यमेव, प्रामाणिकव्यवहारस्यैव लक्षणैरनुगम्यत्वात् । एवं च सति यदि साध्याभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारो न तु व्यभिचारिविशेषितं तत्, तदा तत्राव्याप्तिरपि, तद्विषयकनिश्चयसामान्यस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्तामत्यविरोधित्वात् । किञ्च बाधादिस्थले कथं हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारोपपत्तिः; स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेनेति तु मौर्ख्यम्, तथाभूतानामसम्बन्धतायाः मत्कृतखण्डनशास्त्रादावसकृदावेदितत्वात्, साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकं यथा साधने प्रतीत्य तत्र दुष्टत्वव्यवहारस्तथा बाधादिस्थले न्यूनाधिकभावे तयोरेकतरस्मिन् दुष्टत्वव्यवहारस्यानुपपन्नतया अवश्योपेयत्वाच्च, एवञ्च सति साध्याभाववत्पक्षादिमात्रस्य बाधादिरूपतोपगमो मौर्ख्यं चुम्बति । न चैतद्दोषपरिजिहीर्षया साध्याभाववत्पक्षकत्वादेर्बाधादिरूपतोपेयतामिति क्षिप्यते, तस्य साध्याभाववत्पक्षादिरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन लक्ष्यतायास्त्यक्तत्वात् । किञ्च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वोपगमेऽपि वह्निमान् द्रव्यादित्यत्र वह्निसाधने द्रव्यं दुष्टमितिवद् वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यस्यापि व्यवहारस्यापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्य धूमे सद्भावात् । न च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वसम्बन्धेन दोषवत्त्वं प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छेदेनैव स्वीक्रियतामिति प्रसङ्गो वारणीयः; निमित्तार्थकान्यायसिद्धस्य कल्पनीयत्वात्, उक्तसम्बन्धस्य चानिश्चायकत्वात् । प्रकृतान्वयितावच्छेदकाभिन्नज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वं सम्बन्ध इत्यपि न शोभनम्, स्वज्ञानविषयप्रकृत-

प्रकारतायास्तन्निरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्च साधनपदार्थतामुपगम्य निर्वह्निर्त्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकसमान्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वतया धूमेऽवगाहनेन तादृशव्यवहारोपपादनम्, तदतितुच्छम्, व्यवहारो ह्युपपाद्य इति तस्य को विषय इत्यत्र व्यवहर्तार एव साक्षिणः; न च परिष्कर्ता एव व्यवहर्ता, न वा परिष्कारानुसन्धानसमसमय एव व्यवहारः, तादृशपरिष्कारादिकालात्पूर्वं तादृशव्यवहारलोपापत्तेः, धूमसाधने वह्निर्दुर्दृष्टत्यादिवच साधनशब्देनोक्तस्थलेऽप्यनुमितिरेव प्रतीयते इति सार्वजनीनम्, तस्मादनुभवविरुद्धविषयकत्वस्य तादृशव्यवहारे कल्पनापेक्षया वरं तस्यानुपपन्नतास्वीकार इति, यदाहुरात्मतत्त्वविवेके उदयनाचार्याः—अप्रामाणिके ह्यर्थे मूकबधिरयोर्मूक एव श्रेयानिति। किञ्चात्रवदन्तिकल्पमाश्रित्योक्तसाधनादिपदार्थोपवर्णनम्, स एव स्वसम्भवेनावश्यमास्कन्दनीयः, तथाहि—तत्र विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं वस्तुत्वावच्छिन्ननिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य पक्षे साध्यावगाहित्वसाध्यव्याप्यहेत्ववगाहित्वउभयाभाववत्त्वे निवेशितम्, तस्य तत्रानिवेशे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादावुदासीन पदार्थासिध्यापत्तिः स्यात्, तन्निश्चयाव्यवहितोत्तरमपि तादृशावगाहिताद्वयशालिनोऽनाहार्यस्योत्पत्तेः, परन्तु व्यधिकरणतया स्वनिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वे मानाभावेन विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं क्वापि तादृशावगाहितोभयाभावे नास्ति। न चात्र व्यधिकरणयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकभावः कल्पनीयः, अन्यथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्तज्ञानसत्त्वेऽपि प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तं ज्ञानं कदाचिदुत्पद्येतेति वाच्यम्, यत आहार्यं वा ज्ञानमापाद्येत, अनाहार्यं वा। आद्यं नेच्छादिघटितसामग्र्यसत्त्वदशायां शक्यमापादयितुम्, तत्सत्त्वदशायां त्विष्टापत्तिरेव, द्वितीयेऽपि चेयमेव, इच्छाविरहेऽपि शाब्दादेर्बाधग्रहदशायामानुभविकत्वात्, अत्यन्तासत्यपीति न्यायात्। अनुमितिस्तावत् तदानीं कथमप्युत्पद्यत इति चेत्, प्रत्युक्तमेतत्, अनुमितित्वविशिष्टाया दोषविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमित्यप्रसिद्धिस्थलेऽव्याप्तिसम्पादकत्वात्। अभ्युपेत्य चेदम्, इच्छादौ बाधग्रहदशायामनुमितेरपि सम्भवात्, आप्रतीव तत्राप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यैवानुमितित्वे प्रमाणत्वात्, उपवर्णितमेतत्सत्यक्रमखण्डने। अतएवाभियुक्तम्, "प्रत्यक्षादौ बाधेन न ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते" इति मण्युक्त्या प्रत्यक्षादौ ह्युत्पन्नानुमितावप्युत्पन्नायामप्रामाण्यमेव ज्ञाप्यते न तूत्पत्तिरपि प्रतिबध्यते इत्येव वक्तव्यम् अनुमितेरुत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते न तु प्रत्यक्षादेरिति तु तार्किकसमाजकल्पैव। एवञ्च सति प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावघटितकल्पान्तरस्याप्यसम्भव एव पर्यवसन्नः।

किञ्च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषसङ्ग्रहायात्रवदन्तिकल्पानुसरणम्, न च तदनुसरणेऽपि तत्रत्यस्य कस्यापि दोषस्य सङ्ग्रहसम्भवः। न च तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभाववद्भिन्नस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे दोषासङ्ग्रहेऽपि पर्वतत्वावच्छेदेन तस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे वह्निमत्पर्वतस्याश्रयासिद्धिसङ्ग्रहसम्भव इति वाच्यम्, वह्निमान् पर्वत इति विरोधिज्ञानासत्त्वेऽपि निर्वह्निमान् पर्वतो वह्निमानित्यनाहार्यं ज्ञानं नोत्पद्यते इति विरोधिविषयित्वस्य न निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्नेरवगाहित्वानवगाहित्वाभावप्रयोजकत्वमपि त्विच्छादिघटिततादृशाहार्यज्ञानसामग्रीविरहस्यैवेति भोग्याश्रयासिद्धिसङ्ग्रहोऽपि। ननु—यद्यप्यधिकरणभेदेनाभावो न भिद्यते, तथा सत्यभावानामधिकरणानन्त्यतया लाघवानवकाशेनातिरिक्ताभावसिद्धिरेव न स्यात्, तथाप्यधिकरणभेदेनाधिकरणता भिद्यत एव, तथैव विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वं निवेश्यम्, तथा सति विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने

पक्षादौ साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायां पूर्वज्ञानीयविरोधिविषयितायाः अपि विनिगमकाभावेन प्रयोजकत्वेनोक्ताश्रयासिद्धिसङ्ग्रहः सम्भवत्येवेति चेन्न, तादृशाधिकरणतायाः पूर्वं दोषावगाहिज्ञानस्य सद्भावमात्रेण तदीयविषयितायास्तत्र प्रयोजकताकल्पने मानाभावात्, अन्यथाऽन्यथासिद्धस्यापि तत्र तत्र कारणताभ्युपगमापत्तेः, तज्जातीयव्यक्त्यन्तरेऽक्लृप्तत्वेन अनवस्थानं तु समानमेव, अनाहार्यज्ञाने निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावजातीयभिन्न तदधिकरणताजातीयमपि प्रति विरोधिविषयितायाः प्रयोजकत्वस्य क्लृप्तत्वात् । अधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदाभ्युपगमेऽपि च भवतो रुचिरेव नियन्त्री धर्मिभेदस्य धर्मभेदप्रयोजकत्वेऽनुगतधर्ममात्रोच्छेदस्य भवतामनिष्टस्यैव प्रसङ्गः, अधिकरणतावच्छेदकभेदस्य निरूपकादिभेदस्य वाऽधिकरणताभेदप्रयोजकत्वे तु प्रकृतेऽधिकरणताभेदोपपादनासम्भवेन नोक्तसङ्ग्रहप्रकारः सम्यगञ्चोऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु मा भून्निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्योपपत्तिः, निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रयोगस्य स्वव्याघातार्थकतयैव निग्रहसम्भवात्, शाब्दमते आहार्यत्वोपगमेऽपि तत्र बाधितार्थाभिधायकतयैव निग्रहोपपत्तेः, एवञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकोऽसाधारण्याविषयकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्तद्रूपवत्त्वमेव दोषत्वमित्यस्तु, नैवम्, उक्तव्यवहारो नैवास्तीति न तावदर्वाग्दृशा शक्यं वक्तुम्, तस्मात्तस्य प्रामाणिकत्वं वा प्रामाणिकत्वेन सांशयिकत्वं वोभयथापि तदनुपपादनं दोष एव । किञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतायां तद्रूपविशिष्टमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य स्वारसिकत्वेऽपि हेतुनिष्ठसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यसङ्ग्रहमात्रसिद्धये उभयोभयाभावघटितनिरुक्त्यादरस्य दुष्टत्वव्यवहारे पारिभाषिकत्वप्रसञ्जकत्वात्, हेत्वाभासविभागो हि भवतां भवतु पारिभाषिको न तु दुष्टत्वव्यवहारोऽपि, अन्यथेदानीन्तननिर्वचनापरिचितानां पूर्वतनानामिदानीन्तनानां च तादृशो दुष्टत्वव्यवहारानापत्तेः । किञ्च साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादिकं न व्यभिचारः, अपि तु व्यभिचारि, व्यभिचारस्तु साधने वर्तमानं साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव, एवञ्च व्यभिचारिणो दोषलक्षणलक्ष्यत्वात्साध्याभाववद्वृत्तिसाधनाद्यतिव्याप्तिः । लक्षणानुरोधेन लक्ष्यान्यथानयने तु मौढ्यमेव, प्रामाणिकव्यवहारस्यैव लक्षणैरनुगम्यत्वात् । एवं च सति यदि साध्याभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारो न तु व्यभिचारिविशेषितं तत्, तदा तत्राव्याप्तिरपि, तद्विषयकनिश्चयसामान्यस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्ताग्रहाविरोधित्वात् । किञ्च बाधादिस्थले कथं हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारोपपत्तिः, स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेनेति न मौक्षैर्वाच्यम्, तथाभूतानामसम्बन्धतायाः तादृशपक्षसाधारण्यस्यासकृदावेदितत्वात्, साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकं यथा साधने प्रतीत्य तत्र दुष्टत्वव्यवहारस्तथा मात्रयाऽपि बाधादिस्थले न्यूनाधिकभावे तयोरेकतरस्मिन् दुष्टत्वव्यवहारस्यानुपपन्नतायाः अवश्योपेयत्वाच्च, एवञ्च सति साध्याभाववत्पक्षादिमात्रस्य बाधादिरूपतोपगमो नौचितीं चुम्बति । न चैतद्दोषपरिजिहीर्षया साध्याभाववत्पक्षकत्वादेर्बाधादिरूपतोपेयतामिति क्षिप्यते, तस्य साध्याभाववत्पक्षादिरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन लक्ष्यतापास्यपत्त्वात् । किञ्च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वोपगमेऽपि वह्निमान् द्रव्यादित्यत्र वह्निसाधने द्रव्यं दुष्टमितिवद् वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यस्यापि व्यवहारस्यापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्य धूमे सद्भावात् । न च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन दोषवत्तां प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छेदेनैव स्वीकृत्यातिप्रसङ्गो वारणीय, निमित्तस्यैवानुपपत्तिद्वारस्य कल्पनीयत्वात्, उक्तसम्बन्धस्य चातिप्रसक्तत्वात् । प्रकृतान्वयितावच्छेदकाभिन्नस्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वं सम्बन्ध इत्यपि न शोभनम्, स्वज्ञानविषयप्रकृत-

प्रकारताया वह्निनिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतायाश्च साधनपदार्थतामुपगम्य निर्वह्नित्वविशिष्टविशेष्यतानिरूपितवह्निप्रकारतानिरूपकत्वस्य तादृशविशेष्यतानिरूपिता या वह्निप्रकारतानिरूपितव्याप्तिप्रकारतानिरूपितधूमत्वावच्छिन्नप्रकारता तन्निरूपकत्वस्य च द्वयोरभावप्रयोजकप्रामाण्यवृत्तिविषयितानिरूपकत्वतया धूमेऽवगाहनेन तादृशव्यवहारोपपादनम्, तदतितुच्छम्, व्यवहारो ह्युपपाद्य इति तस्य को विषय इत्यत्र व्यवहर्तार एव साक्षिणः, न च परिष्कर्ता एव व्यवहर्ता, न वा परिष्कारानुसन्धानसमसमय एव व्यवहारः, तादृशपरिष्कारादिज्ञानात्पूर्वं तादृशव्यवहारलोपापत्तेः, धूमसाधने वह्निर्दुष्टव्याप्तिश्च साधनशब्देनोक्तस्थलेऽप्यनुमितिरेव प्रतीयते इति सार्वजनीनम्, तस्मात्तदनुभवविरुद्धविषयकत्वस्य तादृशव्यवहारे कल्पनापेक्षया वरं तस्यानुपपन्नतास्वीकार इति, यदाहुरात्मतत्त्वविवेके उदयनाचार्याः —अप्रामाणिके ह्यर्थे मूकवावदूकयोर्मूक एव श्रेयानिति । किञ्चात्र तृतीयकल्पनाप्रियोक्तसाधनादिपदार्थोपवर्णनम्, स एव स्वसम्भवेनावश्यमास्कन्दनीयः, तथाहि—तत्र विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं यद्रूपावच्छिन्ननिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्यस्य पक्षे साध्यावगाहित्वसाध्यव्याप्यहेत्ववगाहित्वद्वयाभाववत्त्वे निवेशितम्, तस्य तत्रानिवेशे निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्याद्याहार्यसाधारणघटादावतिव्याप्तिः स्यात्, तन्निश्चयाव्यवहितोत्तरमपि तादृशावगाहितादृशशालिनोऽनाहार्यस्यानुत्पत्तेः, परन्तु व्यधिकरणतया स्वानिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्य स्वानन्तरोत्पन्नज्ञाननिष्ठप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्माभावप्रयोजकत्वे मानाभावेन विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वं क्वापि तादृशावगाहितोभयाभावे नास्ति । न चात्र व्यधिकरणयोरपि प्रयोज्यप्रयोजकभावः कल्पनीयः, अन्यथा प्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्तज्ञानसत्त्वेऽपि प्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तं ज्ञानं कदाचिदुत्पद्येतेति वाच्यम्, यत आहार्यं वा ज्ञानमापाद्येत, अनाहार्यं वा आद्यं नेच्छादिघटितसामग्रीसत्त्वदशायां शक्यमापादयितुम्, तत्सत्त्वदशायां त्विष्टापत्तेः, द्वितीयेऽपि चेष्टमेव, इच्छाविरहेऽपि बाधदशायां प्रत्यक्षादौ भ्रमस्यानुभविकत्वात्, अत्यन्तासत्यपीति न्यायात् । अनुमितिस्तावत् तदानीं कथमप्युत्पद्यत इति चेत्, सत्यमेतत्, अनुमितित्वविवक्षायां दोषविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमित्यप्रसिद्धिस्थलेऽव्याप्तिसम्पादकत्वात् । अभ्युपेत्य चेदम्, इच्छादौ बाधग्रहदशायामनुमितेरपि सम्भवात्, जानामीति तत्राप्यनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यैवानुमितित्वे प्रमाणत्वात्, उपवर्णितश्चैतत्सम्यक्खण्डने । अत एवेदमुक्तम्, "प्रत्यक्षाद्यैर्बाधेन ■ ज्ञानं प्रतिबध्यते किन्तूत्पन्नज्ञानेऽप्रामाण्यं ज्ञाप्यते" इति मण्युक्त्या प्रत्यक्षादौ कृतत्वादनुमितावप्युत्पन्नायामप्रामाण्यमेव ज्ञाप्यते न तूत्पत्तिरपि प्रतिबध्यते इत्येव वक्तव्यम् अनुमितेरुत्पत्तिरेव प्रतिबध्यते न तु प्रत्यक्षादेरिति तु शपथैकप्रमाणकमेव । एवञ्च सति प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावघटितकल्पान्तरे ऽस्याप्यसम्भव एव पर्यवसन्नः ।

किञ्च निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयदोषसङ्ग्रहायाप्यवच्छिन्नत्वानुसरणम्, न च तदनुसरणेऽपि तत्रान्यस्य कस्यापि दोषस्य सङ्ग्रहसम्भवः । न च तत्र पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वह्न्यभावादिमत्त्वस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे दोषासङ्ग्रहेऽपि पर्वतत्वावच्छेदेन तस्य पक्षतावच्छेदकघटकत्वे वह्निमत्पर्वतरूपाश्रयासिद्धिसङ्ग्रहसम्भव इति वाच्यम्, वह्निमान् पर्वत इति विरोधिज्ञानसत्त्वेऽपि निर्वह्निमान् पर्वतो वह्निमानित्यनाहार्यं ज्ञानं नोत्पद्यते इति विरोधिविषयित्वस्य न निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावप्रयोजकत्वमपि इच्छादिघटिततादृशाहार्यज्ञानसामग्रीविरहस्यैवेति नोक्ताश्रयासिद्धिसङ्ग्रहोऽपि । ननु—यद्यपि व्यधिकरणभेदेनाभावो न भिद्यते, तथा सत्यभावानामधिकरणमनन्तत्वया अनन्ताधिकरणेनाभिन्नाभावसिद्धिरेव न स्यात्, तथाप्यधिकरणभेदेनाधिकरणता भिद्यत एव, तयैव च विरोधिविषयितात्वप्रयुक्तत्वं निवेश्यम्, तथा सति विरोधिज्ञानानन्तरोत्पन्नज्ञाने

पक्षादौ साध्यादिवैशिष्ट्यावगाहित्वाद्यभावाधिकरणतायां पूर्वज्ञानीयविरोधिविषयितायाः अपि विनिगमकाभावेन प्रयोजकत्वेनोक्ताश्रयासिद्धिसद्ग्रहः सम्भवत्येवेति चेन्न, तादृशाधिकरणतायाः पूर्वं दोषावगाहिज्ञानस्य सद्भावमात्रेण तदीयविषयितायास्तत्र प्रयोजकताकल्पने मानाभावात्, अन्यथाऽन्यथासिद्धस्यापि तत्र तत्र कारणताभ्युपगमापत्तेः, तज्जातीयव्यक्त्यन्तरेऽक्लृप्तत्वेन प्रत्यवस्थानं तु समानमेव, अनाहार्यज्ञाने निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावजातीयमिव तदधिकरणताजातीयमपि प्रति विरोधिविषयितायाः प्रयोजकत्वस्य क्वाप्यक्लृप्तत्वात् । अधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदाभ्युपगमेऽपि च भवतो रुचिरेव नियन्त्री धर्मिभेदस्य धर्मभेदप्रयोजकत्वेऽनुगतधर्ममात्रावच्छेदस्य भवतामभिष्टत्वैव प्रसङ्गः, अधिकरणतावच्छेदकभेदस्य निरूपकादिभेदस्य वाऽधिकरणताभेदप्रयोजकत्वे तु प्रकृतेऽधिकरणताभेदोपपादनासम्भवेन नोक्तसद्ग्रहप्रकारः सम्यगाङ्गीऽपीत्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु मा भूत्रिर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निसाधने धूमो दुष्ट इति व्यवहारस्योपपत्तिः, निर्वह्निः पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रयोक्तुरुपसाधकतयैव निग्रहसम्भवात्, कान्दमतेराहार्यत्वोपगमेऽपि तत्र बाधितार्थाभिधायकतयैव निग्रहोपपत्तेः, एवञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकोऽसाधारण्याविषयकत्वानुमित्यप्रतिबन्धकत्वोभयाभावस्तद्रूपवत्त्वमेव दोषत्वमित्यस्तु, मैवम्, उक्तव्यवहारो नैवास्तीति न तावत्कोविदा शक्यं वक्तुम्, तस्मादस्य प्रामाणिकत्वं वा प्रामाणिकत्वेन सांशयिकत्वं वोभयथापि तदनुपपादनं दोष एव । किञ्च यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वव्यापकत्वमनुमितिप्रतिबन्धकतायां तद्रूपविशिष्टमादाय दुष्टत्वव्यवहारस्य स्वारसिकत्वेऽपि हेतुनिष्ठसाध्यव्याप्यीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यसङ्ग्रहमात्रसिद्ध्ये उक्तोभयाभावघटितनिरुक्त्यादरस्य दुष्टत्वव्यवहारे पारिभाषिकत्वप्रसञ्जकत्वात्, हेत्वाभासविभागो हि भवता भवतु पारिभाषिको न तु दुष्टत्वव्यवहारोऽपि, अन्यथेदानीन्तननिर्वचनपरिचितानां पूर्वतनानामिदानीन्तनानां च तादृशो दुष्टत्वव्यवहारानापत्तेः । किञ्च साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादिकं न व्यभिचारः, अपि तु व्यभिचारि, व्यभिचारस्तु साधने वर्तमानं साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकमेव, एवञ्च व्यभिचारिणो दोषलक्षणाक्रान्तत्वात्साध्याभाववद्वृत्तिसाधनादावतिव्याप्तिः। लक्षणानुरोधेन लक्ष्यान्यथानयने तु मौढ्यमेव, प्रामाणिकव्यवहारस्यैव लक्षणैरनुगम्यत्वात् । एवं च सति यदि साध्याभाववद्वृत्तित्वमेव व्यभिचारो न तु व्यभिचारिविशेषितं सत्, तदा तत्राव्याप्तिरपि, तद्विषयकनिश्चयसामान्यस्य साध्यव्याप्यहेतुमत्ताग्रहाविरोधित्वात् । किञ्च बाधादिस्थले कथं हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारोपपत्तिः; स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेनेति तु नौचित्यम्, तथाभूतानामप्रतिबन्धतायाः शब्दसाधुत्वलक्षणादिदोषप्रकृतादेर्दुष्टत्वात्, साध्याभाववद्वृत्तित्वादिकं यथा साधने वर्तते तत्र दुष्टत्वव्यवहारस्ततो मात्रयाऽपि बाधादिस्थले न्यूनाधिकभावे तयोरेकतरस्मिन् दुष्टत्वव्यवहारस्यानुपपन्नतायाः अवश्योपेयत्वाच्च, एवञ्च सति साध्याभाववत्पक्षादिमात्रस्य बाधादिरूपतोपगमो नौचित्यं चुम्बति । न चैतद्दोषपरिजिहीर्षया साध्याभाववत्पक्षकत्वादेर्बाधादिरूपतोपेयतामिति क्लिश्यते, तस्य साध्याभाववत्पक्षादिरूपविशिष्टान्तरघटितत्वेन लक्ष्यतायाः त्यक्तत्वात् । किञ्च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धस्य दुष्टत्वव्यवहारनियामकत्वोपगमेऽपि वह्निमान् द्रव्यादित्यत्र वह्निसाधने द्रव्यं दुष्टमितिवद् वह्निसाधने धूमो दुष्ट इत्यस्यापि व्यवहारस्यापत्तिः, द्रव्यत्वस्य प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्य धूमे सद्भावात् । न च स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन दोषवत्त्वं प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छेदेनैव स्वीकृत्यातिप्रसङ्गो वारणीय; निमित्तस्यैवानयापत्तिद्वारस्य कल्पनीयत्वात्, उक्तसम्बन्धस्य चातिप्रसक्तत्वात् । प्रकृतान्वयितावच्छेदकाभिन्नस्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वं सम्बन्ध इत्यपि न शोभनम्, स्वज्ञानविषयप्रकृत-

हेतुतावच्छेदकत्वस्वसम्बन्धेन प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्येव तदन्यस्यापि दुष्टत्वव्यवहारान्वयितावच्छेदकत्वं किमिति न स्यादित्यप्रोक्तापादनस्य पर्यवसाने हेतुतावच्छेदकेऽन्वयितावच्छेदकाभेदनिवेशस्य तदपरिहारत्वात्, प्रकृतान्वयितावच्छेदकत्वस्य ज्ञानस्य चानुपस्थितावपि दुष्टत्वव्यवहाराच्च, न च संसर्गस्य पूर्वमुपस्थिति नापेक्षणीया, दुष्टत्वव्यवहारस्यापि तद्विषयत्वानियमात् । यत्र प्रमेयवती हेतुत्वं तत्र घटो दुष्ट इत्यादिव्यवहारस्याप्यापत्तेश्च, अन्वयितावच्छेदकहेतुतावच्छेदकाभेदात् । न चान्वयितावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रकृतहेतुतावच्छेदकतात्वावच्छिन्नपर्याप्त्यनुयोगितावच्छेदकधर्मस्य सम्बन्धघटकता, पर्याप्तेर्निरस्तत्वात् । वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यत्र काञ्चनमयत्वेन धूमो दुष्ट इत्यस्यानापत्तेश्च, कथञ्चित्प्रकारान्तरानुसरणे च तस्य व्यवहारविषयताया बाधितत्वमेवेति ।

किञ्च वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिव्याप्तिवारणाय विशिष्टद्वयाघटितत्वं निवेश्यते, एवं सति प्रसिद्धहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षस्य सत्प्रतिपक्षरूपत्वमस्ति न वा ? नेतीति न वाच्यम्, प्राचीनानां तथा व्यवहारदर्शनात्, व्यवहारश्च परिष्कर्तृभिरनुगमनीयो न त्वन्यथयितव्य इति तून्मेव, अथ व्यवहारोऽसौ न युक्त इति तदननुगमेऽपि न क्षतिः, तर्हि लक्षणसत्त्वासत्त्वाभ्यां व्यवहारसदसत्त्वयोर्निर्णयः, व्यवहारसदसत्त्वाभ्याञ्च लक्षणसदसत्त्वयोर्निर्णय इति परस्पराश्रय इति । न च - लोकोत्तरधीमतां व्यवहारो न लक्षणज्ञानायत्तोऽपि तु स्वतन्त्रः, तद्व्यवहारानुगमकलक्षणमहात्यसन्तु मन्दमतीनां व्यवहार इति नान्योन्याश्रय इति -वाच्यम्, प्रतिवादिनं प्रति स्वातन्त्र्योपवर्णने, निमित्तस्यावश्यं वक्तव्यत्वात्, अन्यथा व्यवहारस्याश्रद्धेयतापत्तेः । न च प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं दोषव्यवहारनिमित्तम्, अवच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धके जलवद्ध्रदादावतिप्रसक्तेः, प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वञ्चेत्तथापि वह्न्यभाववज्जलवद्वृत्तिजलवद्ध्रदेऽतिप्रसक्तेः, प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयितानिरूपकाघटितधर्मवत्त्वञ्चेत्तदाऽसम्भव एव वह्न्यभाववान् ह्रद इत्यादिज्ञाने निरवच्छिन्नह्रदत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतादीनां प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्तदाश्रयाणां तद्घटकानां प्रतिबन्धकतानवच्छेदकविषयितानिरूपकत्वात् । अथ प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वमत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताविशिष्टान्यत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वतादात्म्यस्वावच्छेद्यत्वान्यतरसम्बन्धेन, उक्तनिरवच्छिन्नविषयतानाञ्च स्वसमानाधिकरणप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयतावच्छेद्यत्वात् । नन्वेवमपि वह्निवृत्तिरित्यत्र बाधे वह्निमत्यव्याप्तिः, तज्ज्ञानस्य वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतया वह्न्याश्रयनिष्ठविशेष्यतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतात्मकत्वात् तदनवच्छिन्नत्वाच्च तादृशविषयताविशिष्टान्यत्वाभावस्य तद्घटितत्वादिति वाच्यम्, स्वनिरूपितत्वस्यापि तृतीयसम्बन्धस्य वक्तव्यत्वात् । ननु तथापि वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञानस्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकसम्बन्धावच्छिन्नवह्नित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिताभावत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वेन लाघवात् प्रतिबन्धकत्वे वह्निविषयताया उक्तान्यतमसम्बन्धेन तादृशविषयताविशिष्टत्वाभावात्तदाश्रयघटितत्वाच्च वह्न्यभाववद्ध्रदेऽव्याप्तिः, मयोक्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वे बाधकमपि वह्नित्वतद्भाववद्ध्रदस्यैवेति वाच्यम्, वह्न्यभाववान् ह्रद इतिज्ञानस्यैवोक्तरूपेण प्रतिबन्धकतया वह्न्यभाववद्ध्रदस्यैव दोषत्वात्, भवेन्नाभावे स्वरूपतो वह्नित्वस्य प्रकारतासम्भवात्, अन्यथा प्रकृष्टवह्न्यादिघटितवह्नित्वस्यानुपस्थितिदशायां बाधग्रहस्याप्रतिबन्धकतापत्तेः, तद्वत्वेऽपि तद्वत्त्वेन भानीविशयाद्वह्नित्वरूपप्रकारकज्ञानस्यापि स्वरूपतो वह्नित्वप्रकारकत्वाभावादिति चेन्न, स्वावच्छेदकनिरूपितत्वसम्बन्धस्याप्यन्यतमकोटौ प्रवेशनीयत्वात्, उक्तबोधीयवह्निविषयताया प्रति-

न्धकतावच्छेदकाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतावच्छेद्याभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वेन तादृशविषयता-विशिष्टान्यत्वाभावेन नाव्याप्तिरिति चेन्न, धूमाभाववद्वृत्तिर्वह्निर्द्रव्यमितिज्ञानविषये द्रव्यत्वविशिष्टे धूमाभाववद्वृत्तिवह्न्यावव्याप्तेः, द्रव्यत्वनिष्ठप्रकारतायाः प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतया धूमाभाववद्वृत्तित्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितवह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यतयाऽवच्छिन्ना या वह्नित्वावच्छिन्नविशेष्यता तन्निरूपितत्वात्। न च विशिष्टान्तराघटितत्वमपि विवक्षणीयमुक्तरूपं तु विशिष्टान्तरघटितमिति वाच्यम्, विशिष्टान्तराद्यघटितस्यापि कुतो न दोषत्वमिति जिज्ञासायां भवता तद्व्यावृत्तं दोषत्वप्रयोजकं निर्वाच्यम्, एवञ्च तत्र विशिष्टान्तराद्यघटितत्वं न निवेशनीयम्; तद्व्यावृत्तप्रयोजकनिर्णयात्पूर्वं विशिष्टान्तराद्यघटिते दोषत्वस्य सांशयिकत्वात्, एवञ्चान्योन्याश्रयोऽपि, तद्व्यावृत्तदोषत्वप्रयोजक-निर्णये तस्यादोषत्वनिर्णयः, तस्यादोषत्वनिर्णये तु तद्भेदघटितस्य तद्व्यावृत्तदोषत्वप्रयोजकस्य निर्णय इति। तदित्थं दोषत्वव्यवहारनिमित्तमपि यदा न निर्वक्तुं शक्यं तदा का कथा तदवच्छेदेन प्रवर्तनीयानां लक्षणानां निर्वक्तुमशक्यतायाः।

नन्वेवं प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षव्यावृत्तदोषत्वप्रयोजकानवधा-रणेऽस्तु कथञ्चिदप्यवाचीनव्यवहारबलात्तस्य सत्प्रतिपक्षरूपत्वमित्यादाः पक्ष इति चेन्न, विशिष्टद्वयघटि-तत्वेन तत्राव्याप्तेर्दोषत्वापत्तेः। ननु सत्प्रतिपक्षघटकविशिष्टद्वयविषयताभिन्नविशिष्टद्वयविषयताशून्य-प्रतीतिविषयत्वं विशिष्टद्वयाघटितत्वपदार्थः, नचैवमपि विशिष्टान्तराघटितत्वस्यापि लक्षणे निविष्टत्वे-नोक्तसत्प्रतिपक्षस्य च विशिष्टान्तरघटिततयाऽव्याप्तिः, जलव्यापकवह्न्यभावसमानाधिकरणजलवान् ह्रदद्रव्यस्यैव जलव्यापकवह्न्यभावाधिकरणनिरूपितजलवान् ह्रद इत्यस्यापि ज्ञानस्य ज्ञानविशिष्ट-ज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकतया तादृशनिरूपितजलवद्ध्रदत्वविशिष्टस्य विशिष्टान्तरत्वात्, विशिष्टान्तर-विषयतायामपि सत्प्रतिपक्षविषयताभेदोऽस्ति तु मेयत्वविशिष्टतादृशसत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तेः, शुद्धसत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टान्तरत्वेऽपि तदीयविषयतायां तदीयविषयताभिन्नत्वाभावादिति वाच्यम्, सत्प्रतिपक्षविषयितव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयसत्प्रतिपक्षविषयिताभेदस्य विशिष्टान्तरविषयितायां वक्तव्यत्वात्, मेयत्वविशिष्टसत्प्रतिपक्षविषयकज्ञानीयसत्प्रतिपक्षविषयितायां सत्प्रतिपक्षविषयिता-व्यापकविषयिताशून्यशुद्धसत्प्रतिपक्षज्ञानीयतद्विषयिताभेदस्य सत्त्वान्नातिव्याप्तिः, अत्र मनःप्रत्यया-भावे [illegible] त्वानवच्छेदकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वसम्बन्धेन साध्याभावानुमितिजनकताविशिष्टान्यत्वं विशिष्टान्तरविषयितायां वक्तव्यम्, उक्तनिरूपितजलवद्ध्रदविषयिता तु जनकताविशिष्टैवेति चेन्न, पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्ध्या तत्र व्यभिचारादावव्याप्तेः। न च तादृशैकस्या-किञ्चित्करत्वात्सत्प्रतिपक्षाप्रसिद्धिस्थले तद्विषयिताभिन्नत्वं नोपादेयमिति वाच्यम्, अर्थाननुगमा-सम्भवेऽपि शब्दविशेषितव्यवहारस्याननुगतस्यैवोपलम्भात् शब्दैक्यस्याकिञ्चित्करत्वोक्तेरकिञ्चित्करत्वात्, कथमन्यथा धूमव्यभिचारिवह्निमान् धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारघटितबाधादौ विशिष्टान्तर-घटिते महता प्रबन्धेनाव्याप्त्युपपादनतत्परिहारौ सङ्गच्छेयाताम्, तत्र विशिष्टान्तराघटितत्वानिवेशस्यैव सरलसरणित्वात्, तस्माच्छब्दतोऽननुगतस्यापि व्यवहारस्यानुरोधनं विधेयमेव। न चास्त्वेवं सति प्रतिहेतुविषयतानिरूपिताधिकरणविषयतानिरूपितवृत्तित्वविषयतानिरूपितेत्यादिक्रमेण वैज्ञानिक-सत्प्रतिपक्षविषयिताभेदनिवेश इति वाच्यम्, यादृशस्थलविषये सत्प्रतिपक्षभ्रमोऽपि नास्ति तत्रागतेः, अव्याप्तिसन्देहेऽपि लक्षणासिद्धिरेव। एतेन विशिष्टद्वयाघटितत्वमनिवेश्य ज्ञानवैशिष्ट्यावच्छिन्नत्वसत्प्र-तिपक्षविषयत्वानवच्छिन्नत्वोभयाभाववत्त्वमेव प्रतिबन्धकतायां निवेशनीयम्, वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुनिष्ठ-साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यस्यापि सद्भ्रमाद्यासाधारण्यविषयितानवच्छिन्नत्व-

घटितत्रितयाभाव एव वक्तव्य इत्यपि नाशङ्कनीयम्, यत्रासाधारण्यभ्रमस्तत्राप्यप्रसिद्धिस्तत्राव्याप्तेश्च। प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावकालीनप्रतिहेतुमत्पक्षेऽतिव्याप्तेश्च, तन्निश्चये प्रतिहेतुव्यापकसाध्याभावसमानाधिकरणप्रतिहेतुमत्पक्षनिश्चये चैकस्या एव प्रतिबन्धकताया सत्त्वात्तस्याश्च सत्प्रतिपक्षविषयत्वावच्छिन्नत्वात्।

किञ्च विशिष्टद्वयाघटितत्वमिदं यद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयविशिष्टयद्रूपावच्छिन्नविषयत्वाव्यापकविषयताशून्ययद्रूपावच्छिन्नविषयताशालिनिश्चयत्वं प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यप्रतीतिविषयत्वम्, जातिमत्त्वात् वह्न्यभाववानिति निश्चयविशिष्टस्य जन्यत्वात् हृद इति निश्चयस्य जन्यत्वात् वह्न्यभाववानिति निश्चयविशिष्टस्य जातिमाञ्जन्यवानिति निश्चयस्य चाप्रतिबन्धकत्वेन तयोर्वारणायाव्यापकविषयताशून्यत्वोक्तिः, अधिकं स्वन्यत्रानुसन्धेयम्, किन्त्वत्र सर्वत्र यद्रूपपदेन वह्न्यभाववद्धदत्वादिकस्योपादानसम्भवेन तद्रूपावच्छिन्नविषयताविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नविषयताशून्यत्वस्य वह्न्यभाववद्ध्रदादिप्रतीतावभावेनासम्भववारणाय विशिष्टद्वयविषयतायां प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वमपि प्रवेश्यम्, परस्परस्वावच्छिन्नविषयताशून्यज्ञानीयत्वं वा निवेशनीयम्, परस्परत्वस्य दुर्वचत्वेन तन्निवेशप्रणाली पुनरवसेया, तथाहि—प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताविशिष्टरूपवत्त्वं लक्षणम्, वैशिष्ट्यं तु स्वनिष्ठो यः किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यकिञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयत्वव्यापकत्वरूपोऽभावस्तत्प्रतियोगितानिरूपितपरम्परीयावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वाभाववत्प्रतीतिविषयितानिरूपकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वात्, अभावीयप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्तु स्वनिष्ठो यः किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यकिञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यकिञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताशालिनिश्चयविशिष्टतादृशनिश्चयत्वव्यापकत्वरूपोऽभावस्तदीयप्रतियोगितानिरूपितपरम्परीयनिश्चयनिष्ठावच्छेदकताविशिष्टविषयितारूप, अत्रोभयत्र किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वेन परस्परावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वमुक्तम् विषयितायामवच्छेदकतावैशिष्ट्यन्तु स्वविशिष्टरूपावच्छिन्नत्वस्वविशिष्टरूपावच्छिन्नविषयितासामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन, स्वं हि द्वितीयनिश्चयनिष्ठावच्छेदकता। आद्यं वैशिष्ट्यं स्वनिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्व—स्वनिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिततद्विशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपाव्यापकत्वगर्भीभूताधिकरणनिष्ठपरम्परीयावच्छेदकतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्व—स्वनिरूपितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रथमनिश्चयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वेति संसर्गत्रयेण। द्वितीयं वैशिष्ट्यं तु स्वनिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्व—स्वनिरूपितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्वेति सम्बन्धद्वयेन। अवच्छेदकतात्वञ्च स्वनिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतावत्त्व-स्वनिरूपितशून्यत्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपिततद्विशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपाव्यापकत्वघटकाधिकरणनिष्ठावच्छेदकतानिरूपितविषयितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपितावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकत्वोभयसम्बन्धेनेति। यत्त्वेवं गगनाभाववद्भावत्वकालीनघटो गगनवान्, इदं नीलरूपवद्दिग्यादिरूपघटेष्वभाववत्ताघटनीलरूपाभाववन्नीलादावतिव्याप्तिः; तत्र विशिष्टविषयिताया प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वाभावात्, परस्परस्वावच्छिन्नविषयिताशून्यज्ञा-

नीयत्वाभावाच्च । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितायामभाववत्तादृशघटत्वावच्छिन्नविषयिताभेदो निवेश्य इति वक्तव्यम्, गगनाभाववदभाववत्कालीनघटोऽभावाभाववानित्यादावभाववत्तादृशघटादेर्दोषतया लक्ष्यत्वेन तत्राव्याप्त्यापत्तेः । न च शब्दैःसमकिञ्चित्करमिति यत्र तस्य लक्ष्यत्वं तत्र तद्विषयिताभेदो न निवेशनीय इति साम्प्रतम्, दत्तोत्तरत्वात् । यदि तु परस्परस्वावच्छिन्नविषयिताशून्यत्वमुपेक्ष्योक्तरीत्या प्रसक्तस्यासम्भवस्य भङ्गाय केनचित्प्रकारान्तरेण परिष्क्रियते, तदाऽभावो गगनाभाववानाधेयत्वादित्यत्रासाधारण्येऽव्याप्तिः, तद्घटकव्यापकत्वे हेतुमत्पक्षप्रवेशेन तन्निश्चये तादृशविशिष्टद्वयविषयिताशून्यत्वाभावात् । विशिष्टद्वयविषयितायामसाधारण्यविषयिताभिन्नत्वनिवेशे तु सत्प्रतिपक्षविषयिताभिन्नत्वनिवेशवद्दूषणम् । एवं यथावच्छेदकधर्मदर्शनविधया प्रतिबन्धकं विशिष्टद्वयस्य समूहालम्बनमिव प्रत्येकं ज्ञानद्वयमपि न जातमिति सम्भाव्यते, तत्राव्याप्तिसम्भावनापि दोष एव ।

एवं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरलक्ष्यतां स्वीकृत्य विशिष्टान्तराघटितत्वं निवेश्यते, धूमव्यभिचारिवह्निमत्त्वात् धूमवान् वह्नेरित्यादौ व्यभिचारघटितबाधादेरपि व्यभिचारात्मकविशिष्टान्तरघटितत्वेन तत्राव्याप्तिवारणाय तु स्वावच्छिन्ननिरूपितयत्किञ्चिद्विशिष्टविषयित्वावच्छेदकत्वाभाववत्प्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकं यत्त्वं तद्रूपवत्त्वमनुमितिप्रतिबन्धकताघटितकल्पे विवक्ष्यते, तथासति व्यभिचारघटितबाधत्वावच्छिन्ननिरूपितव्यभिचारविषयितावच्छेदकत्वाभाववती तादृशबाधप्रतिबन्धकतानुमितिनिरूपितप्रतिबन्धकतेत्यदोषः । न च सत्त्वं गगनवह्निमत्र गगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्ननिरूपितगगनाभाववत्पटादिविषयित्वावच्छेद्यप्रतिबन्धकतायामेव गगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नविषयिताऽवच्छेदिकेत्यव्याप्तिरिति वाच्यम्, स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, एवञ्च तादृशज्ञानीयविषयिता बाधैकदेशविषयितेति तदनवच्छिन्नत्वमस्ति बाधप्रतिबन्धकताया इत्यदोषः । न च जातिमद्ध्रदभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयिताव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयतादृशह्रदत्वावच्छिन्ननिरूपितवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितासामान्यावच्छेद्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमेव जातिमद्ध्रदभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितायामिति तत्राव्याप्तिः, नहि जातिमान् वह्न्यभाववानिति ज्ञानीयवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितायां जातिमान् वह्न्यभाववान् ह्रद इति ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं वर्तत इति वाच्यम्, यद्रूपावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वस्यापि स्वावच्छिन्ननिरूपितविषयितायां वक्तव्यत्वात्, एवं सति वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीया वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्ना विषयिता जातिमान् वह्न्यभाववानिति ज्ञानस्याप्रसिद्धैव, तत्सामान्यावच्छेद्यायामेव तत्प्रतिबन्धकतायां जातिमद्ध्रदभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयिताया अवच्छेदकत्वमिति नाव्याप्तिरिति वदन्ति । अत्रेदं वक्तव्यम्, तादृशावच्छेदकत्वाभावो विशेषाभावो वा विवक्षितः सामान्याभावो वा, नाद्यः, मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादावतिव्याप्तितादवस्थ्यात्, तत्त्वावच्छिन्ननिरूपितव्यभिचारैकदेशविषयितानवच्छेद्यत्वस्य तज्ज्ञाननिष्ठप्रतिबन्धकतायां सत्त्वात् । न द्वितीयः, तस्य स्वरूपपरखण्डनप्रस्तावदशायां भूयो निरस्तत्वात् । एतेन—अनुमितिप्रतिबन्धकताघटितप्रथमकल्पे विशिष्टान्तरविषयित्वाप्रयोज्यत्वविषयिताप्रयोज्यसाध्याभावाद्यवगाहित्वानुभवाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वमेव विशिष्टान्तराघटितत्वं वक्तव्यम्, यत्किञ्चिद्विशिष्टान्तरविषयिताव्यापकस्वावच्छिन्नाप्रयोज्यत्वं तत्प्रयोज्यान्तार्थः, व्यभिचारघटितबाधादिस्थले च शुद्धव्यभिचारविषयिताव्यक्तेर्न तादृशं रूपम्, एवञ्च मेयत्वव्यभिचारादिविषयिताया बाधविषयिताप्रयोज्यविषयितासमानवृत्तित्वेन पक्षे साध्याभावादिनाऽपि विरहप्रयोजकत्वेऽपि नाव्याप्तिरिति वक्तव्यम् । सर्वं गगनवदिति ज्ञानं तत्र गगनाभाववद्घटत्वादिवि-

धर्माणां गगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नविशेष्यताशालिनिश्चयत्वेनानुगतरूपेणैव प्रतिबन्धकतया गगनाभाववद्घटत्वावच्छिन्नविषयिताप्रयोज्यायां तादृशोभयाभावप्रयोजिकायां पक्षे साध्यवत्त्वावगाहित्वाभावाधिकरणतायां गगनाभाववत्पटादिरूपविशिष्यान्तरविषयितात्वव्यापकगगनाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितावच्छिन्नविशेष्यतात्वावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यतायाः सत्त्वात्त्वपदेन गगनाभाववद्घटादेर्धर्तुमशक्यत्वादव्याप्तिवारणाय तु विशिष्टान्तरविषयितायां स्वावच्छिन्नविषयित्वाव्यापकविषयिताशून्यज्ञानीयत्वमुपादेयमधिकं स्वन्यत्रानुसन्धेयमिति परास्तम् । अत्र यदि स्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वसमानाधिकरणावच्छिन्नत्वसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकविषयतानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगितानिष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववद्रूपावच्छिन्नप्रयोजकतानिरूपितप्रयोज्यता नास्तीति धीसिद्धः सामान्याभावो विवक्षितस्तदा स्फुटमन्यत्र खण्डनसञ्चारः, यदि तु विशेषाभावः, तदा मेयत्वविशिष्टव्यभिचारत्वावच्छिन्नविषयिताप्रयोज्यायां तादृशोभयाभावप्रयोजकहेतुधर्मिकव्याप्त्यवगाहित्वाभावाधिकरणतायां तादृशव्यभिचारत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वाभावावच्छिन्नविषयितात्वव्यापकरूपावच्छिन्नप्रयोज्यत्वसत्त्वेनातिव्याप्तिनाश्वस्यम् ।

एतेन जातिमान् वह्न्यभाववानित्यादिज्ञानस्यापि वह्न्यभाववद्ध्रदत्वाद्यवच्छिन्नविषयकत्वात् ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमित्यप्रतिबन्धकत्वाद्यसम्भवोऽपि समर्थितः । न च यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वं यद्रूपविशिष्टविषयकत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्रूपावच्छिन्नविषयित्वशून्ययद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयत्वं प्रकृतानुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं विवक्षणीयम्, वह्न्यभाववज्जातिमत्त्वावच्छिन्नविषयितात्वं वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितासमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति तदवच्छिन्नविषयिताशून्यमेव ज्ञानं ग्राह्यमिति वाच्यम्, ज्ञानविशेषवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयित्वाभावस्यापि वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयितासमानाधिकरणत्वाव्याप्यसम्भवात् । एवं तज्ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभाववज्जातिमत्त्वावच्छिन्नविषयित्वशून्यस्य जातिमान् वह्न्यभाववानिति ज्ञानेऽपि सत्त्वेन तस्य चाप्रतिबन्धकत्वेनाप्यसम्भवात् । यदि तु यद्रूपावच्छिन्नविषयितावद्वृत्तित्वं किञ्चिद्रूपावच्छिन्नविषयिता नास्तीति प्रतीतिसिद्धः किञ्चिद्रूपनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकतादृशावच्छेदकत्वानिरूपकावच्छिन्नत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नविषयितात्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकप्रतियोगिताकोऽभावस्तदीयप्रतियोगिविषयिता नास्तीति प्रतीतिसिद्धाभावं तद्वृत्तित्वेनोपादाय तन्निष्ठावच्छेदकताभिन्ना सती यद्रूपावच्छिन्नविषयितानिष्ठावच्छेदकताभिन्ना तादृशनिश्चयत्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्ना याऽवच्छेदकता तदनिरूपकेत्यादिरीत्या निश्चयनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकवृत्तित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकभेदनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकप्रतियोगित्वनिष्ठावच्छेदकतानिरूपकावच्छेदकतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावः प्रतिबन्धकतायां निवेश्यते तदापि स्फुटमन्यत्र खण्डनोक्तरीत्या तत्तदवच्छेदकतानिरूपकेऽपि तत्तदवच्छेदकतानिरूपकत्वाभावः सम्पाद्य इत्यसम्भवः, ह्रदो जात्यभाववानित्यादौ जातिमद्ध्रदेऽव्याप्तिश्च, जातिमान् जातिमानित्यप्रतिबन्धकीभूतज्ञानावारणात्, जातिमज्ज्ञानीयत्वस्य जातिमत्त्वानतिरिक्ततया तदवच्छिन्नविषयत्वस्याव्यापकत्वानुपपत्तेः । यदि तु यद्रूपावच्छिन्नविषयितात्वमित्यादेर्यद्रूपावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविषयितात्वं यादृशसमुदायवृत्तिसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकनिरूपकताकविषयित्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकमित्यादिकोऽर्थ उच्यते, तदापि समुदायत्वस्य धीविशेषविषयत्वरूपतया तज्ज्ञानवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभाववद्ध्रदत्वगगनसमुदायत्वावच्छिन्नत्वादिघटितविषयत्वाभावस्य

वह्न्यभाववद्धदत्वगतसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविषयितासमानाधिकरणत्वादसम्भवः, एवं तल्लक्षणवृत्तित्वविशिष्टवह्न्यभाववज्जातिमत्त्वगतसमुदायत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिकावच्छेदकताकविषयित्वाभावस्य वह्न्यभाववज्जातिमत्त्वावच्छिन्नविषयताकज्ञाने सत्त्वमाऽप्यसम्भवः । अत्रापीतरवारकप्रकारानुसरणे चोक्तरीत्यैवासम्भवः, अन्यथा त्वनवस्थेति । एतच्च विशिष्टान्तराघटितत्वविशिष्टद्वयाघटितत्वयोरप्युक्तरीत्याऽव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वनिवेशस्यावश्यकत्वेन तत्रापि सर्वं समानमिति । एवं तत्र तत्र प्रविष्टानतिरिक्तवृत्तित्वादावपि समानोऽयं चर्च इति । एवं च ह्रदत्वादेरभावरूपतोपगन्तृसौगतदृष्ट्याऽभावत्वेन ह्रदत्वावगाहिनि वह्न्यभाववानभाववानितिज्ञाने वह्न्यभाववद्ध्रदत्वावच्छिन्नविषयत्वस्य सद्भावेनाव्यापकीभूतविषयिताशून्यत्वस्यापि च तत्र सत्त्वेनासम्भवः प्रसञ्जनीयः, सर्वांशे प्रमात्वाविवक्षायां तु पूर्वोक्तं तत्खण्डनमवतारणीयम् । एवमत्र व्यापकतादेरपि प्रविष्टस्य दुर्ग्रहत्वमनुमानखण्डनोक्तरीत्याऽनुसन्धेयम् । प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्याप्रामाणिकत्वनिबन्धनस्त्वसम्भवः प्रागुक्त एव । एवं तन्नूतनाधं दोषत्वमित्यत्रापि प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिरन्यतमत्वघटितकल्पवद्द्रष्टव्या, एकधर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यहेतुकस्थलीयानां यावतां दोषाणामेकोऽन्तेरवश्यादर्तव्यत्वात्, अन्यथाऽनुमितिपदस्यानुमितिताकारणज्ञानोभयपरत्वोक्तिः समूहालम्बनानुमितिपरत्वोक्तिर्वोभ्मत्तकृत्यतामालम्बेत । दोषनिश्चयेऽनाहार्यत्वाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानानास्कन्दितत्वनिवेशनिबन्धनाश्च दोषाः स्मृत्यन्यत्वखण्डनोक्तप्रणाल्यैवानुसन्धेयाः ।

ननु तथापि सत्कया सरण्या निष्कृष्टलक्षणेषु को दोष इत्युच्यतामितिचेत्सर्वं एव, अन्यथा निष्कृष्टलक्षणेषु दोष इति सप्तम्या सम्बन्धभानानुपपत्तेः, तस्यालीकत्वेऽसत्ख्यात्यापत्तेः, तत्सत्त्वपरागसम्भवाच्च, सत्त्वे चास्मदभीष्टसिद्धेः, सत्त्वासत्त्वाभ्यां सन्दिग्धत्वेऽपि दोषसंशये लक्षणत्वानुपपत्तिरेव । न च लक्षणनिष्ठविषयतानिरूपितदोषनिष्ठविषयताशालिज्ञानजननेऽनुयोगः, विषययोः सम्बन्धाभाने विषयितयोर्निरूप्यनिरूपकभावानुपपत्तेः । ननु तादृशधीविषयः संसर्गोऽपि सत्त्वेव किन्तु नासौ दोषलक्षणयोः, अपि त्वन्यत्रैव प्रसिद्धः, न चैवं तस्य संसर्गस्यापि संसर्गेण ज्ञानविषयताऽऽसादनीयेति दोषप्रतियोगिकसम्बन्धानुयोगित्वस्य लक्षणेषु भाने तस्य लक्षणेषु सत्त्वासत्त्वादिनोक्तविकल्पदोषप्रसर इति वाच्यम्, सम्बन्धसम्बन्धाग्रहेऽपि विशिष्टबुद्धेः सम्भवादिति चेन्न, सम्बन्धो हि किञ्चित्प्रतियोगिकः किञ्चिदनुयोगिक एव चानुभूयत इति सार्वजनीनम्, तथा च कथं न प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्विशिष्टधीविषयतेति । न च भूतले घटस्य संयोग इत्यादिबुद्धौ प्रतियोगित्वानुयोगित्वयोर्भानेऽपि संयोगादेः संसर्गतया भानस्थले न तयोर्भानम्, नहि संयोगेन घटादिप्रकारिका धीरवगाहते ते इति वाच्यम्, संसर्गतया भासमानस्य सम्बन्धो न भासते इत्यस्य परिभाषामात्रत्वात्, नहीदं सर्वलोकसाक्षिकम्, तार्किकविशेषानुभवस्तु व्युत्पत्त्यनुसारित्वात्र वस्तुव्यवस्थापनायादरार्हः । अन्यथा घटादौ विशेषणतादिकमपि न भायात्, न वा भवेत्, तस्य संसर्गीयप्रतियोगित्वादिरूपत्वात्, अतिरिक्तपदार्थत्वे मानाभावात्, प्रकारतात्वादेः सम्बन्धविषयतानिरूपितप्रतियोगित्वविषयतानिरूपितविषयतात्वादिरूपतापक्षेऽपि प्रतियोगित्वादिभानं ध्रुवमेव । नो चेत् 'संयोगो न रूपप्रतियोगिकः' 'संयोगो न प्रतियोगितयाऽनुयोगितया वा रूपविशिष्टः' 'रूपं न प्रतियोगितया संयोगविशिष्ट'मित्यादिधीदशायामपि संयोगेन रूपादिप्रकारकबुद्धेरनुभवविरुद्धाया आपत्तेः । तस्माद्दोषसम्बन्धानुयोगित्वस्य लक्षणेषु भाने तस्य सत्त्वासत्त्वादिविकल्पः सावकाश एवेति । तदेतत्सर्वं सामान्यलक्षणखण्डनं नव्यपरिष्कृतहेत्वाभासविशेषलक्षणसाधारण्यमेवेति तत्र तत्रातिदेश्यत इति शिवम् ।

हेत्वाभाससमाभासबुभुत्सूनां कृते कृतः । सामान्यलक्षणाक्षेपसंक्षेपोऽयं विजृम्भताम् ॥

इति खण्डनशारदायां सामान्यनिरुक्तिखण्डनम् ।

णम्, हेत्वाभासान्तराणामपि ह्यसिद्धप्रवेश एवं सति स्यात्, व्याप्तिं पक्षधर्मतां तत्प्रमितिं वा न विरुन्धतां हेतुदोषत्वासम्भवात् ।

हेत्वाभासपाञ्चविध्योपपादनम् ।

नेदमीदृशम्, तथाहि—केचिद्दोषा व्याप्तिपक्षधर्मतातत्प्रमितिविरहात्मानः,

---

किमा कृतमाक्षेपमुपपादयति तथाहीत्यादिना । व्याप्तीत्यादि । प्रकृतसाध्यव्याप्तिप्रकृतपक्षधर्मताप्रकारकप्रमितेर्विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽसिद्धिरित्यर्थः । ज्ञायमानस्यैव स्वरूपसतोऽपि प्रतिबन्धकस्य हेत्वाभासत्वे न काचित्क्षतिरिति प्राचामाशयः । नहि ज्ञानगर्भमेव तल्लक्षणमिति राजाज्ञा । आत्ममनोयोगाभावकामिनीजिज्ञासासिषाधयिषादेरपि हेत्वाभासत्वव्यवहारस्तु नैवमापद्यते, हेत्वाभासलक्षणानुगमासम्भवे वक्ष्यमाणरीत्या व्याप्तिपक्षधर्मताविरहादेरसिद्ध्यात्मकत्वासम्भवे च तादृशप्रमितिविरहस्यैवान्यस्य च हेत्वाभासत्वव्यवहारविषयस्यान्यतमत्वेन हेत्वाभाससामान्यलक्षणे निवेशनीयत्वात् । इष्टं च सिद्धेर्हेत्वाभासत्वं प्राचामित्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति । वस्तुगत्याऽव्याप्येऽपक्षधर्मे वा व्याप्यत्वेन पक्षधर्मत्वेन वा निश्चितेऽव्याप्तिवारणाय प्रमितिपदाने निश्चयो बोध्यः । सर्वेतोहस्तादृशप्रमितिविषयत्वदशायामसिद्धत्वं स्थितमेव, एवञ्च कालविशेषपुरुषविशेषनियमितत्वमसिद्धेरापद्यमित्यपास्तम् । अग्रमुपरिष्टाद्वक्ष्यते । हेत्वाभासेति । हेतुवदाभासा इति व्युत्पत्त्या दोषपरम् । असिद्धप्रवेश = असिद्धिप्रवेश । ननु कोऽयमसिद्धिप्रवेशः, असिद्धिरूपत्वं वा, असिद्धिव्याप्यत्वं वा, नाद्य, साध्याभाववत्पक्षादिरूपबाधादेरसिद्ध्यनात्मकत्वात्, न द्वितीयः, इष्टापत्तेः, बाधादिस्थलेऽसिद्धेरावश्यकत्वात्, गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादावपि कालिकव्याप्यप्रमितेः सत्त्वात् तद्देशकालावच्छिन्नसाध्यानुमितिं प्रति च साधने तद्देशकालावच्छेदेनैव साध्यसामानाधिकरण्यग्रहस्य हेतुत्वात्, विरोधिपरामर्शदशायां सद्धेतोरपि सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारेऽपि तस्य दुष्टत्वाभावात्, साध्याभावव्याप्यवत्त्वाभावादित्याशङ्क्याह व्याप्तिमिति । वाकारः समुच्चये । न विरुन्धतामिति । तत्समासनियता न प्रामाणिकीतिभावः । विरुद्धत्वमभावव्याप्यत्वम् । अत्र द्वितीयान्तार्थस्य व्याप्त्यादिप्रतियोगिकत्वस्यान्वय । व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमित्यभावव्याप्यत्वाभिधानस्यैव प्रकृते उचितत्वेऽपि तदुक्तावपि व्याप्तिपक्षधर्मताऽभावव्याप्यत्वाभिधानमिति द्रष्टव्यम् प्रमित्यभावस्य विषयाभावप्रयोज्यत्वात् । तथा चासिद्धेः सार्वत्रिकत्वे तेनैव हेत्वाभासोऽस्तु, तत्पञ्चत्वं तु पञ्चत्वमेव गतमित्यपि भावः ।

नेदमीदृशमिति । असिद्धिरेव हेत्वाभास इत्यादिनि त्वदभिप्रेतं न युक्तमित्यर्थः । असिद्धेर्व्यापकत्वेऽपि तदुद्भावनेन वादिनिवृत्तिविजयौ विपरीतकोटिसाधकहेतौ प्रामाण्यग्रहविघटनद्वारा तत्त्वनिश्चयश्च यथा, तथा लिङ्गविषया तज्ज्ञापकतया तदुपजीव्यस्य व्यभिचारादेः साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकस्य सत्प्रतिपक्षादेश्चोद्भावनेनापीति पञ्चानामेव हेत्वाभासत्वं युक्तमिति भाव । एतदेव विशदयन्नाह तथाहीति । केचित् = असिद्धिशब्दिता व्यभिचाराद्युपजीव्या । अत्रानुमितिकारणविरहरूपतया तत्प्रयोजकतया, अनुमितिप्रतिबन्धकतया च दोषाणां विभागमभिप्रेत्य राशित्रयकरणम्, एवञ्च सति व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितेरिव प्रमीयमाणव्याप्तिपक्षधर्मतयोरपि कारणतया 'विशिष्टे कारणताग्राहकमानेन विशेषणेऽपि कारणता गृह्यत' इतिन्यायेनानुमन्तव्यतया व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्यैव तद्विषयविरहस्याप्यसिद्धिरूपत्वमौचित्यात्प्रतीतमिति 'तत्प्रमितिविरहे'त्यत्र तत्पदस्य सामञ्जस्यम् । न च प्रमितिविरहं प्रति विषयविरहस्य प्रयोजकत्वात्तस्यैवासिद्धित्वमुचितम्,

केचित्तु व्याप्त्यादिभङ्गे लिङ्गभूताः, प्रतिबन्धकतयाऽनुमित्युत्पत्तिं निरुन्धानाश्च केचिद्दोषभूयं भजन्ते । तत्र प्रथमे तावदसिद्धिमध्यमध्यासते, तद्यथा व्याप्यत्वासिद्ध सोपाधिरूपः, अनौपाधिकसम्बन्धिता हि व्याप्तिः, सोपाधिता चानुपाधिताविरहरूपैव;

एवञ्च सद्धेतोः कदाचिदसिद्धत्वमपि नापद्यते, 'तत्प्रमिती'ति स्वज्ञानरूपासिद्धिसङ्ग्रहायेत्यस्तु, प्रमितिपदं च निश्चयपरम्, भ्रमप्रमासाधारणनिश्चयत्वेनैवानुमितिकारणत्वादिति वाच्यम्, यतः प्रमितिपदस्य निश्चयसामान्यपरता तावन्नात्र सन्दर्भेऽभिमता, तथा सति व्याप्त्यादिविरहस्थलेऽपि तन्निश्चयस्य सम्भवेन 'यत्र व्याप्त्यादिव्यतिरेक उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेकोऽस्तु नामे'त्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः, 'तत्र व्याप्तिपक्षधर्मते सत्प्रमितिश्च विहायान्यत्तदुत्पत्तिकारणमस्ती'त्यत्र विषयस्य कारणताऽभिधानासङ्गतेश्च, वक्ष्यति च 'व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रमितिः साध्यानुमिति'रिति । व्याप्त्यादिनिश्चयविरहस्य तु ज्ञानगर्भहेत्वाभासत्वोपगन्तृमते इवोक्तमतेऽपि हेत्वाभासातिरिक्तनिग्रहस्थानत्वसम्भवाद्, दुष्टहेतौ व्याप्त्यादिनिश्चयस्योक्तप्रमितिविरहेऽपि सम्भवेनाज्ञानरूपासिद्धेरुक्तप्रमितिविरहात्मकत्वात्, प्रयोजकत्वं स्वप्रयोजकमेव, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्यैव तत्प्रमितिविरहस्याप्युत्थापनेन वादिनिग्रहादिदर्शनात्, तस्मात्प्रमात्मकानुमितिकारणं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिस्तद्विपर्ययश्चेत्यभिप्रायेणैवायं ग्रन्थ इति वास्तविक्येवासिद्धिर्निरूप्यते । न च व्याप्तिपक्षधर्मताभ्रमेणापि कदाचिदनुमितिः प्रमात्मिका भवत्येवेति वाच्यम्, तदीयविशेष्ये वस्तुतः साध्यसत्त्वेऽपि दोषजन्यत्वाच्चान्यथानुपपत्त्या तस्या विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वस्यापि सम्भाव्यत्वेन तदीयप्रमात्वस्य विवादगोचरत्वात्, व्याप्त्यादेः प्रमात्वस्य चानुगमासम्भवेन स्वरूपविशेषाभिप्रायेणैव सुप्रयोजनसम्भवाच्चेति ।

केचित् = असिद्ध्युपजीव्या विरोधव्यभिचाराः, स्थलभेदेन बहुत्वमभिप्रेत्य बहुवचनम्, एवमग्रेऽपि । उदयनाचार्याणां मते तु बाधोऽप्यत्रैव प्रविशति, तस्य व्याप्तिविरहोन्नायकतायास्तन्मते वक्ष्यमाणत्वात्, असाधारण्यस्य तु मतभेदेनात्र वाऽग्रिमराशौ वाऽन्तर्भाव इति वक्ष्यते । व्याप्त्यादीत्यादिना व्याप्तिप्रमितिर्ग्राह्या । प्रतिबन्धकतया = अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगितया, अनुमित्युत्पत्तिं निरुन्धानाः = अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकाः । उत्पन्नानुमितेरप्रामाण्यज्ञापकता केषाञ्चित्सम्मता प्रतिबन्धकतापदेन सा ग्राह्येत्येतादर्थमपदुक्तिः । केचित् = सत्प्रतिपक्षाः । तन्मते बाधस्याप्यत्रैवान्तर्भाव इति वक्ष्यते । दोषभूयं = दोषत्वं, भुवो भावे क्यबिति अनुशासनम् । व्याप्यत्वासिद्धः सोपाधिरूपः = व्याप्यत्वासिद्धिः सोपाधिताख्या । इदञ्चोदयनाचार्याणां प्राभाकराणाञ्च मते सङ्गच्छते, तैरुपाधिविरहस्य व्याप्तित्वोपगमेन तदभावस्योपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धित्वौचित्यात् । वस्तुतस्तु साध्यव्यापकसाधनाव्यापकधर्मस्यैवोपाधित्वेन सद्धेतौ च प्रकृतसाध्यव्यापकत्वे सति प्रकृतसाधनाव्यापकधर्मस्याप्रसिद्धयैव निवेशयितुमशक्यत्वेनाप्रकृतसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकविरहस्य चासद्धेतुसाधारण्येन प्रकृतसाधनाव्यापके प्रकृतसाध्यव्यापकताया निवेशतात्पर्येण यो यावतो व्यभिचारी तावतो व्यभिचारिणा साध्येन तस्य सामानाधिकरण्यमिति पारिभाषिकमेवानौपाधिकत्वं विवक्षणीयमिति सोपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धावन्तर्भावसम्भवः, नापि हेत्वाभासान्तरत्वम्, उपाधिज्ञानस्य व्यभिचारोन्नयनद्वारा व्याप्यत्वासिद्धिज्ञानप्रयोजकतयाऽनुमितौ तत्कारणीभूतज्ञाने वा साक्षाद्विरोधित्वादिति मतमेव युक्तम्, यदाहुः—"उपाधिः परमुक्तनिर्दोषकतया सिद्धसाधनवत् पृथग्भूत"मिति । एवञ्च सोपाधितानाम्नापि व्याप्यत्वासिद्धिर्व्याप्तिविरहरूपा व्यभिचारिस्थलमात्रसाधारणी, हेतौ हेतुतावच्छेदकस्य साध्ये च साध्यतावच्छेदकस्याभावरूपा तु सा

एवमधिकरणासिद्धिरप्यसिद्धावेवान्तर्भविष्णुः, पक्षपदोपात्तस्याश्रयस्य व्यतिरेकरूपा हि सा, सिद्धसाधनमपि तथैव, सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो हि पक्ष उच्यते, यच्च सिद्धं न तत्र सिषाधयिषाऽस्ति, ततो विशेषणाभावायत्तो विशिष्टपक्षरूपस्य तत्राभावः। न च वाच्यम्—यथा सव्यभिचारत्वाद्भग्नव्याप्तिकमिति पृथगेव सव्यभिचारत्वस्य दोषत्वम्,

---

काञ्चनमयवह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादौ सुप्रतीतैव। वह्निमान् नीलधूमादिति व्यर्थविशेषणस्थले तु पुरुषस्य निग्रहस्थानान्तरमेव, न तु हेत्वाभासः, व्यर्थविशेषणस्थलीयस्यानुमितितत्करणपरामर्शान्यतराविरोधित्वादिति। आश्रयस्य व्यतिरेकरूपेति। तथा च पक्षधर्मताविरहोऽपि तत्राक्षत इति भावः। वस्तुतस्तु व्योमारविन्दं सुरभीत्यादौ सिद्धयसिद्धिभ्यां व्योमारविन्दनिष्ठस्य व्याहततयैवाश्रयपदमाश्रयतावच्छेदकत्वम्, तथा च काञ्चनमयपर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्वते काञ्चनमयत्वाभाव एवाश्रयासिद्धिरिति काञ्चनमयत्वेन पर्वतस्याभावनिबन्धन एव पक्षधर्मताविरहस्तत्रेति भावः। इदञ्च विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमभिप्रेत्य, अन्यथा पक्षधर्मतारूपविशिष्टाभावस्य तत्र सत्त्वेऽपि पक्षात्मकविशेषणस्य पक्षतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य पक्षधर्मताविरहात्मत्वासम्भवाद्धेत्वप्रवेशेऽपि। किन्त्वेवं पक्षधर्मताविरहोऽभावत्रये एव पर्यवस्यति पक्षतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिके। विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे तु पक्षधर्मताविरहस्यैकत्वेऽपि तत्प्रयोजकतयाऽसिद्ध्युपजीव्यत्वमेव स्यादाश्रयासिद्धेरेवं वक्ष्यमाणसिद्धसाधनस्यापीति ध्येयम्। सिद्धसाधनं = पक्षे साध्यवत्त्वनिश्चयः। तथैव = उक्तरीत्या पक्षधर्मताविरहात्मा। तत्र हि पक्षताऽभावरूपः पक्षधर्मताविरह इत्याह सिषाधयिषितेत्यादि। साध्यवत्त्वेन सिषाधयिषित इत्यर्थः। तेनेदानीं साध्याभावेऽपि यत्रानुमितिस्तत्र नाव्याप्तिर्न वा सपक्षेऽतिव्याप्तिः। सिद्धमिति। साध्यवत्त्वेनेत्यादि। सिषाधयिषेति। साध्यवत्त्वेनेत्यादि। सिद्धित्वावच्छिन्नेच्छा सिषाधयिषाशब्देन विवक्षितेत्युक्तम्। यद्यपि सिद्धयुत्तरानुमितावेव सिषाधयिषायाः पक्षतात्वं न तु सर्वत्र सिद्ध्यभावस्थले तां विनाप्यनुमितिदर्शनात्, एवञ्च साऽनुमितस्तारूप्येण वाच्या न तु सिद्धित्वावच्छिन्नेच्छारूपेति निद्धिमत्त्वेऽपीच्छाविषयतावच्छेदकरूपेण तदभावेनानुमितेः सम्भवस्येवेति कथमेतद्ग्रन्थसङ्गतिः, तथापि सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षताभावे सिषाधयिषां विना सिद्धिस्तत्र प्रयुक्त एव तादृशपक्षताभावः, सिषाधयिषासत्त्वे [illegible] सिद्धिर्दोष एवेत्यत्रैव तात्पर्यमवगन्तव्यम्। तथा च 'न तत्र सिषाधयिषाऽस्ती'त्यस्य न तत्र सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावोऽस्तीत्यर्थः। अत एव सिद्धेः पक्षताभावरूपतयोक्तरीत्या पक्षधर्मताविरहरूपताप्युपपद्यते, अन्यथा तु पक्षधर्मताविरहपदस्य पक्षधर्मताविघटकपरताऽपि कल्प्या स्यात्। किन्त्वेवं सिद्धेरनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगितया हेत्वाभासत्वापत्तावप्यनर्थान्तरत्वमेव इति। विशेषणाभावेति। उक्तपक्षत्वाभावेत्यर्थः। स्वरूपसतोऽपि प्रतिबन्धकस्य हेत्वाभासत्वसम्भवात्तु निवेदितः। न च वाच्यमिति। अन्तर्भाव इत्यादिरस्यान्तेन सम्बन्धः। यथेति। निर्दृष्टेनाभिमतमिति शेषः। इतीति। इतिरीत्या व्याप्तिभङ्गोपायकत्वादित्यर्थः। अत्र प्रघट्टके व्यभिचारादिज्ञानस्य व्याप्तिविरहानुमितिजननद्वारा व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वं विवक्षितं प्रागविवेकस्य दुर्भेद्यत्वात्तदभावव्याप्यवत्त्वविशेषदर्शनस्यापि तदभावज्ञानमुत्पाद्यैव प्रतिबन्धकताऽङ्गीकार्येति भावः, तावताऽपि व्यभिचारादेर्हेत्वाभासत्वं तु नार्पितम्, यद्विषयकज्ञानस्य साक्षादनुमितिपरामर्शान्यतरप्रतिबन्धकत्वं तस्यैव हेत्वाभासत्वमित्यनभ्युपगमात्, तदभ्युपगन्तृमते तु भ्रमे विशेषदर्शनमिव व्याप्यवत्ताव्याप्यव्यभिचारादिज्ञानं साक्षादेव व्याप्तिग्रहविरोधि, अत एवैतन्मते उपाधिर्हेत्वाभास

तथा सिद्धत्वात्तत्र सिषाधयिषा नास्तीति सिद्धत्वस्यापि पृथगेव दोषत्वं प्राप्नोति, लिङ्गद्वारेणासिद्धिपर्यवसायित्वात्, अन्यथा व्याप्त्यादिविरहपर्यवसिततामात्रेण सव्यभिचारत्वादीनामप्यसिद्धावेवान्तर्भावः स्यादिति; यतः सिषाधयिषाऽभावो न प्रतिपत्त्रा सिद्धत्वाल्लिङ्गादवगम्यते, किं नामेच्छाऽभावस्य तस्य यथादर्शनं प्रत्यक्षादेरेवाधिगमः, इच्छैव तु तत्र यत्रास्ति, तत्र सिद्धत्वं प्रयोजकमित्येतावन्मात्रेण सिद्धत्वमुपन्यस्यते सिद्धसाधने, नत्विच्छाऽभावमनुमातुं लिङ्गतयेति । एवं स्वरूपासिद्धिरपि पक्षधर्मताविरहरूपैव ।

इत्युक्तम्, मूले निरूप्यमाणमते सूक्तरीत्योपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धिरूपताया अप्रामाणिकत्वेऽपि हेत्वाभासान्तरत्वमापद्यते एव, परम्परयाऽनुमितिव्याप्तिधीविरोधिनोऽपि हेत्वाभासत्वाभ्युपगमादिति ध्येयम् । सिषाधयिषा नास्तीति । सिद्धित्वप्रकारकेच्छा पक्षतेति यथाश्रुताभिप्रायेणेदम्, एवमुत्तरपक्षग्रन्थोऽपि । पक्षधर्मताविरहपदं तु पक्षधर्मताविरहतत्प्रयोजकोभयपरं वक्तव्यमेवेति भावः । न चैवं सिषाधयिषाविघटनद्वाराऽनुमितिप्रतिबन्धिका सिद्धिरिति तृतीयराशावन्तर्भावः स्यात्; साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकस्यैव तत्रान्तर्भावात् । लिङ्गद्वारा = लिङ्गतया । पर्यवसायित्वात् = बोधकत्वात् । अन्यथा = अभिमतानुमापकस्याप्यसिद्ध्यन्तर्भावे । सव्यभिचारत्वादीनामिति । आदिना विरोधबाधौ । वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ हेतुमत्पक्षे बाधस्थले व्याप्त्यादिविरहोऽपगमात् । सिषाधयिषाविरहोऽज्ञापकत्वं तु न बाधस्य, तत्सत्त्वेऽपि सिषाधयिषायां बाधकाभावात्, अन्यथा बाधकालीनजिज्ञासाधीनाहार्यज्ञानविलोपापत्तात् । एवञ्च व्याप्यत्वादीत्यादिना व्याप्तिप्रमितिरेव ग्रहणार्हा । पर्यवसितता त्वनुमापकत्वैर, विरोधादौ व्याप्तिविरहरूपताया असम्भवात् । न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह यत इति । प्रतिपत्त्रेति । यस्य सिषाधयिषाविघटिका सिद्धिरस्ति तेनेत्यर्थः । गम्यते इति । स्वस्मिन्नित्यादिः । इच्छाभावस्य तस्य = इच्छाऽभावरूपसिषाधयिषाऽभावस्य । यथादर्शनमिति । भट्टमतेऽनुपलब्ध्या तार्किकमते प्रत्यक्षेण मानसेन वेदान्तिमते साक्षिणेत्यर्थः । एवकारस्तु व्याप्तिज्ञानस्यासार्वत्रिकत्वात् लौकिकप्रत्यक्षस्य तत्स्थानीयज्ञानान्तरस्य वा सामग्र्याः सत्त्वाच्च सिद्धत्वलिङ्गकानुमितिव्यवच्छेदार्थम् । अधिगम इति । यद्यपि सिद्धिप्रयुक्तः सिषाधयिषारूपकारणविरहः स्वरूपसन्नेव विरुन्धेऽनुमितिमिति न तदधिगमापेक्षा, तथापि वस्तुकीर्तनमेवेदम् । इच्छैवेति । तत्र = सिद्धिमति यत्रास्ति सेच्छैवेति योजना, इच्छा च प्रत्यक्षेति प्रतियोगियोग्यताया संसर्गाभावप्रत्यक्षापेक्षणीयतया सद्भावोऽस्यैवेति भावः । ननु सिषाधयिषाऽभावस्याधिगमसत्त्वे परं प्रति स एव कुतो नोद्भाव्यते इत्यत आह तत्रेति । सिषाधयिषाविरहे इत्यर्थः । प्रयोजकमिति । प्रयोज्यस्योद्भावने तत्र कथन्तायां प्रयोजकस्याप्युद्भावनप्रसङ्गे गौरवापत्तेरिति भावः । सिद्धसाधने = तद्दशायाम् । लिङ्गतयेति । स्वयमपेक्ष्यते इति शेषः । उपन्यस्यत इत्यनुषङ्गस्तु न युज्यते, परेण सिषाधयिषाविरहानुमाने प्रयोजकोपन्यासवैयर्थ्यात् । तथा च वस्तुगत्या सिद्धेरसिद्धिव्याप्यत्वेऽपि सा तथात्वेन ज्ञाता नानुमितिकारणविघटिका, अपि तु स्वरूपसत्येव, वस्तुस्वाभाव्यात्, व्यभिचारादिस्तु व्याप्तिविरहरूपासिद्धिव्याप्यत्वेन ज्ञात एवानुमितिकारणं विघटयतीति वैषम्यमभिप्रेत्य द्वितीयराशौ नान्तर्भावः सिद्धेरिति इति भावः । नव्यमते तु स्वरूपसत्प्रतिबन्धकत्वाच्च सिद्धिर्हेत्वाभासः, नापि तद्रूपस्तथा, साध्यस्याभावविरपक्षस्यानुमित्याकालीननिश्चयेऽपि सत्त्वेन प्रतिबन्धकतानिरूपितत्वात् पार्श्वविशिष्टविषयकनिश्चयत्वमनुमितिपरामर्शान्यतरप्रतिबन्धकतानिरूपितत्वात् इत्यादिरूपेणावेयम् । एवमिति । हेतौ हेतुतावच्छेदकस्य साध्ये साध्यतावच्छेदकस्य चाभावो तु विशिष्टाभावस्य

ये तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरहलिङ्गभूतास्तेऽसिद्धितः पृथगेव हेत्वाभासाः, तद्यथा विरुद्धः साध्यविपरीतव्याप्तः, तत्र साध्यव्यतिरेकव्याप्तता हेतोर्न साध्यव्याप्त्यभावः, किन्तु साध्यव्यतिरेकेण सहानौपाधिकः सम्बन्धोऽन्य एवासौ । इत्थमेव पक्षधर्मताविरहात्माऽपि नायम्, किन्नाम ? ततः साध्यव्यतिरेकेण सह निरुपाधिसम्बन्धवत्त्वात्साध्यव्याप्तिरस्य नास्तीत्यनुमीयते, तथा सति च साध्यव्याप्तिव्यतिरेकलिङ्गं सद्विरुद्धः पृथगेव हेत्वाभासो भवति । एवमनैकान्तिकोऽपि न व्याप्तिव्यतिरेकरूपः, किन्तु तल्लिङ्गमेव, तथा हि—हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो न साध्यसाधन

विशेषणाभावाद्यात्मकतया उक्तस्यैव यो यावतां व्यभिचारी तावतां व्यभिचारिणा साध्येन सामानाधिकरण्यमिति हेतुतासाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नघटितव्याप्तिविरहात्मनाविति न तयोरसङ्ग्रहः । व्याप्तिविरहपदस्य व्याप्तिविरहतत्प्रयोजकोभयपरतामादाय तु तयोः सङ्ग्रहो भावनीयः, तथा सति व्यभिचारादेरपि पृथक्त्वं न स्यादित्यवधेयम् । तत्त्वं तु खण्डनवेलायां वक्ष्यते ।

व्याप्तिपक्षधर्मताविरहेति । व्याप्तिविरहलिङ्गभूतस्य विरोधादेर्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविरहलिङ्गत्वमपि सम्भवति, व्यापकाभावे वैयर्थ्यस्यादोषत्वादिति भावः । असिद्धितः = असिद्धितः । साध्यविपरीतः = साध्याभावः । कृतकत्वं यावतां व्यभिचारि तावतां व्यभिचारि न नित्यत्वमपि तु नियमाभाव इति तेन कृतकत्वस्य सामानाधिकरण्यं विरोधः, न चासौ यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वाभावव्याप्यव्यापकव्यापकसाध्यकत्वादिरूपसाध्यव्याप्तिविरहरूप इति नासिद्ध्यन्तर्भाव इति भावः । नायं = न विरोधः । तदहृत्यस्यैव विवरणं साध्यव्यतिरेकेणेत्यादि पञ्चम्यन्तेन । अस्य = विरुद्धस्य । विरुद्धः = विरोधः । पक्षावृत्तिहेतौ साध्याभावव्याप्यत्वग्रहे पक्षे साध्याभावग्रहध्रौव्येऽपि नित्यः कृतकत्वादिति प्रयोगेऽसिद्धत्वसद्भावेऽपि च तयोर्ग्रहस्य विरोधग्रहोपजीवकत्वाद्विरोधस्य हेत्वाभासस्य सतः पार्थक्यमिति द्रष्टव्यम् । तल्लिङ्गमेवेति । तल्लिङ्गं तत्साध्यमित्यर्थः । हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य वा व्यभिचारो हेतोरन्वयव्याप्तेर्व्यतिरेकव्याप्तेर्वा विरोधिव्यभिचारः, स च हेतुमन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकरूपः साध्याभाववद्वृत्तित्वादिरूपश्च । नेत्यादि । यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वरूपमनौपाधिकत्वयुक्तरूपं वा साध्यव्याप्तिः साधने इति भावः । साध्याभाववद्वृत्तित्वं स्वव्यापकसामानाधिकरण्यं वा नात्र व्याप्तितयाऽभिप्रेतम् । न च सोपाधित्वं नाम व्यभिचारित्वसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वं तच्च न साध्यव्यभिचारित्वादिलिङ्गेन साधयितुं शक्यम्, साध्यस्योपाधिव्याप्यत्वेन साध्यव्यभिचारस्य व्यापकव्यभिचाराव्याप्यत्वात्, कृतकत्वव्यभिचारेणोऽपि नित्यत्वस्य कृतकत्वव्यापकप्रमेयत्वादिव्यभिचारदर्शनादिति वाच्यम्, साध्यस्य यावन्ति व्यापकानि तद्वत्त्वं हि न व्यभिचारित्वसम्बन्धेन विवक्षितम्, अपि तु यत्किञ्चिद्व्यापकत्वं तथा साध्यवत्तामप्यन्तर्भाव्य सम्बन्धमयम्, स्वसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगिस्वव्यापकत्वस्य स्वसाध्याप्यत्वादिति । अत्र साधारण्यस्यानुपसंहारित्वस्य च व्याप्तिविरहोपायकत्वं भ्रान्तम्, प्राचीनमते सपक्षविपक्षव्यावृत्तिमत्त्वेन सर्वेषपक्षविपक्षत्वाद्वस्तुनोऽसाधारण्यस्य पक्षमात्रवृत्तेर्हेतुसाधारण्यात्, सर्वं प्रमेयमभिधेयत्वादित्यादौ व्याप्तिसत्त्वेऽपि साध्यसन्देहाद्व्यभिचारसन्देहरूपानुपसंहारित्वाभ्युपगमाच्च । सर्वस्य पक्षत्वस्य साध्यस्य साधारण्यस्य नवीनमते तु हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनात्र मानस्यैवासाधारण्येन व्याप्तिविरहव्याप्यत्वं तस्य सम्भवत्येव, एवं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा साधारण्यस्य नाकसेऽपि । अन्यथाभावादप्रतियोगिसाध्यकत्वादेरनुपसंहारित्वमते तु तस्य व्यतिरेकव्याप्ति

व्याप्तिविरहात्मा, किन्तु ? व्यभिचारो हेतोः साध्यव्याप्तिविरहं विना न सम्भवतीति लिङ्गभावेन व्याप्तिभङ्गं बोधयते, यदि हि निरुपाधिः साध्येन सम्बन्धोऽस्य भवेत् कथं व्यभिचरितुं शक्नुयात्, तस्माद्व्याप्तिविरहलिङ्गं व्यभिचारो न तु व्याप्तिविरहः। पक्षधर्मताविरहरूपता त्वनैकान्तिकस्यासम्भावितैव।

सत्प्रतिपक्षतायाञ्चानवगम्यमानविशेषप्रतिपक्षप्रतिरुद्धतया यत्साध्यनिश्चयाजनकत्वं हेतोः स प्रतिबन्धकसद्भावे कार्याजनकत्वमितरकारणसाधारणो वस्तुस्वभावः।

विरहप्रमापकत्वसम्भव इति। एवञ्च व्याप्तिविरहबोधकतया व्यभिचारादेर्दूषकत्वमिति मूलानुसारेणोक्तम्। विरोधदर्शनविधया तद्ग्रहस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतामते तु प्रथमोक्तासाधारण्यद्वयवादिमते साध्यतद्विरहोभयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतयैवासाधारण्यस्य दूषकता, तृतीये मते तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य साध्याभावव्यतिरेकव्याप्तितया साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानमुद्रयाऽनुमितिप्रतिबन्धकतैव। एवं प्रथमोक्तस्यानुपसंहारित्वस्यान्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिग्रहं प्रति चरमोक्तस्य तु व्यतिरेकव्याप्तिमात्रग्रहं प्रति प्रतिबन्धकतेति बोध्यम्, सर्वथाऽप्यसिद्धिरूपता तु न सम्भवत्येवेति।

सत्प्रतिपक्षतायामिति। विरोधिपरामर्शदशायामित्यर्थः। निश्चयाजनकत्वमित्यन्वयः। अनवगम्यमानो विशेषो न्यूनाधिकबलभावो यस्य प्रतिपक्षस्य = विरोधिपरामर्शस्य, तेन प्रतिरुद्धतया = विघटिततया, तत्कालीनपरामर्शविषयतयेति यावत्, हेतोरित्यनेनान्वयः, तत्प्रतिरुद्धत्वस्याप्यनुपयुक्तकार्यानुपधायकत्वरूपत्वे साध्यनिश्चयाजनकत्वमित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः। सद्भावः = दैशिकं कालिकञ्च सामानाधिकरण्यम्। इतरकारणसाधारण इति। एतेन यथासम्भवं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्याननुगमाभ्युपगमं सूचयता साक्षात्कारित्वाख्यविलक्षणविषयताशालिनो लौकिकसन्निकर्षदोषविशेषजन्यज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्तादर्शनाप्रतिबध्यत्वेऽपि तादृशविषयताशून्यतद्वत्ताबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकतैका कल्पनीयेति सूचितम्। एवञ्च प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाननुगममवधीर्य सत्प्रतिपक्षस्थले तुल्यबलतया परामर्शयोः परस्परविरोधितामननुमन्य संशयात्मानुमित्युत्पादकत्वाभ्युपगमः केषाञ्चिद्नुचित इत्युक्तप्रायम्। विस्तरस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः। वस्तुगतिस्त्वियं कतरदनपरीक्ष्यैव, अन्ततस्तत्तादिघटितत्वेनापि प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानामननुगमस्यावश्यकतया संशयात्मानुमितिनिरस्यते नैव वोत्पद्यते इत्यत्रानुभवस्याबद्धपरिकरतया चानिर्वचनीयतैव वस्तुस्थितिः। न च—तत्तदस्य तद्धर्मावच्छिन्नत्वस्याद्वह्नित्वविशिष्टव्याप्तत्वं प्रति वह्निगभावच्छिन्नाभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे लाघवम्, अन्यथा व्यक्तिभेदेनानन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावप्रसङ्गात्, एवञ्च संशयात्मकानुमितेः सांशयिकत्वेन ज्ञानत्वस्य विरोधिपरामर्शाभावजन्यतावच्छेदकताया व्यभिचारसंशयेनासम्भवदुक्तिकत्वं न शङ्क्यमिदम्, लाघवप्रतिसन्धाने व्यभिचारसंशयस्याकिञ्चित्करत्वादिति—वाच्यम्, वह्न्यभावच्छिन्नाभावव्याप्यवत्तानिश्चये सत्यप्यसत्यामपि चेच्छायां वह्निमत्तासाध्यस्याप्यत्तासत्यपीतिन्यायेनोत्पत्तेरानुमितिकत्वेन ज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यताच्छेदकताया वक्तुमशक्यत्वात्, अतएव विरोधदर्शनकाले स्मृत्युपमित्योरनुत्पत्त्या तत्साधारण्यानुरोधेन ज्ञानत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं कल्पनीयमिति परास्तम्, तादृरे व्यभिचारनिश्चयात्। वस्तुतस्तु सत्यपि लाघवप्रतिसन्धाने व्यभिचारे संशयानस्य घटाकारे धूमत्वावच्छिन्नदिना कार्यकारणभावग्रहानुदयदर्शनेन व्यभिचारसंशयोऽपि न लाघवप्रतिसन्धानदशायामकिञ्चित्कर इति प्रत्यक्षत्वस्मृत्युपमित्योरमिलितानामेव विरोधदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं न तु ज्ञानत्वस्येति नैवं संशयात्मानुमितिनिरासासम्भव इत्यवधेयम्। केचित्तु—प्रागभावव्याप्यवत्ताज्ञानत्वेन सामान्यतः

तस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहरूपताऽसम्भावितैव । बाधस्तु साधनवति पक्षे साध्याभाव-बोधनात्मा भवन्नपि न व्याप्तिविरहावगमरूपः, सामान्यतोऽनौपाधिकसम्बन्धरूपा

प्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमेऽपि तत्राव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकत्वं ध्रुवम्, अवच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्याभाव-व्याप्यवत्ताज्ञानस्य ह्यवच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्यविशिष्टबुद्धिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं ग्राह्याभावधर्मिकाव्याप्यवृ-त्तित्वग्रहे सति न सम्भवति, ग्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे ग्राह्याभाववति ग्राह्यावच्छेदकावच्छेदेन वर्तमानस्यापि ग्राह्याभावव्याप्यत्वसम्भवात्, एवञ्च कपिसंयोगतदभावयोर्देशिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तदुभयकोटिकसंशयानुमिति सम्भवत्येवेति स्थलविशेषे संशया-नुमितिं समर्थयन्ते इत्यन्यत्र विस्तरः । तस्य = अनवगम्यमानविशेषविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्श-विषयस्य । एतदेव हि सत्प्रतिपक्षव्यवहारनियामकमिति साध्याभावव्याप्यवत्पक्षस्य सत्प्रतिपक्षदोष-तास्वीकारेऽपि स्वीकार्यमेव, तथापि तादृशपक्षस्य दोषतोपगमे तु तस्यापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरहात्म-कता नैवास्तीति न प्रकृते काऽपि हानिरिति भावः । अत्र विरोधिपरामर्शयोर्विरुद्धार्थग्राहकत्वेनान्यतरहेतौ व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानेऽपि तस्य साध्यतदभावव्याप्यप्रकारकपरामर्शोत्तरत्वमेवेत्युपजीव्यतया सत्प्रतिपक्षस्य पृथग्धेत्वाभासत्वमिति द्रष्टव्यम् । बाधस्त्विति । बाधग्रहस्त्वित्यर्थः तेन बाधस्य बोधात्मकत्वे व्याप्त्यादिविरहात्मकताया सम्भावनायां अप्यभावेन तदनात्मकताव्युत्पादनायासस्य न वैफल्यम् । साधनवतीति । इदमुदयनाचार्यमतमनुसृत्य, तन्मते हि ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादावसिद्धिरेव, बाधस्तु वह्निरनुष्णः कृतकत्वादित्यादौ पक्षस्य साधनवत्त्वे एव, अतएव "निरुपाधेर्बाधानवकाशात्" "बाधेन सोपाधिरुन्नीयतेऽन्यथा वा," "बाधेन व्याप्तेरेवाहस्य नियमः" इति तत्र तत्र तेषामुक्तिं सङ्गच्छते, अन्यथा ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ सत्यपि बाधे उपाधेरभावेन स्थलविशेषमनादाय प्रवृत्ता तदुक्तिरसङ्गतैव स्यात्, अत एव पश्चाद्धेत्वादिना तदुक्तिमेवोदाहरिष्यति, अतएव "बाधे पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाध फल"मिति तन्मतनिरूपणपरसत्प्रतिपक्षमणिपङ्क्तिव्याख्यानावसरे मथुरानाथेन प्रकृतपक्षधर्मत्वे सति प्रकृतसाध्य-व्याप्यभावोन्नायकत्वं प्रकृतपक्षसाध्यबाधितत्वमित्युक्तम्, सत्प्रतिपक्षदीधित्यादौ पुनरुक्तपङ्क्तेर्वा व्याहारादिना हेतौ व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्ग फलमित्यर्थकतया व्याख्यातेत्यन्यत् । बोधनात्मा = बोधात्मा । नव्यनरीत्यनेन विशेषणविशेष्यभावव्यत्ययविनिगमकत्वेन साधने साध्याभाववदवृत्तित्वस्य साधनवद्विशिष्टायत्ताभावाप्रतियोगितया साध्यघटितस्य वा व्याप्तित्वे उक्तबाधबोधस्य तादात्म्यानुप-भावविषयकत्वसम्भवेन बाधस्य तद्रूपत्वे सम्भावनोक्ता, अतएव तद्विषयकप्रतीयविषयस्य तदनात्म-कत्वेऽप्याशयेन बोधमादाय विषयभेदोपपादनमात्रम् । वस्तुतस्तु बाधकाभावेन सा सम्भावनैव स्वविषयनिश्चयपर्यवसायिनीत्याशङ्क्य वैयर्थ्यान्वयानुपग्राहकतया साध्याभाववदवृत्तित्वं न व्याप्तिरिति साध्याभाववद्वृत्तित्वं न व्याप्तिविरहः, नापि साधनवद्विशिष्टायत्ताभावप्रतियोगित्वम्, हेतुत्वेनाभि-मतेऽप्यनन्तमानत्वात्, व्याप्तिविरहस्य च प्रतीतिवशात्तत्रैव व्यवस्थाप्यत्वात्, परम्परासम्बन्धे च मानाभावादित्यभिप्रायेणाह सामान्यत इति । सामान्यतः सम्बन्धो विशिष्याधिकरणमनन्तर्भाव्य सामानाधिकरण्यम्, तथा च यो यावतां व्यभिचारी तावतां व्यभिचारिणा तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्यर्थः । सोपाधिना = व्यभिचारित्वसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वा, अनुपाधिना तु व्याप्यत्व-सम्बन्धेन यावत्साध्यव्यापकत्वात्पतया न विरुद्धा, व्याप्यत्वस्यानौपाधिकतारूपत्वेनानवस्थानाच्च । एतच्च सोपाधिकस्य व्याप्तिविरहरूपत्वाभिमानेन, वस्तुतस्तु नैवं सम्भवतीत्युक्तम् । तस्याः = उक्तसो-पाधिनायाः, साध्यव्याप्तिविरोधित्वेऽपि न साध्यविरोधित्वं धूमव्यापकस्याद्र्धेन्धनसंयोगस्य व्यभिचारि-

हि व्याप्तिः, साधनवति च पक्षे साध्यविरहो न सोपाधिता, साध्यविरोधिस्वभावत्वात्तस्याः। नाप्यसौ सामान्यतः साध्यसाधनसम्बन्धस्य विरहरूपः, बाधे सत्यपि सामान्येन साध्यसाधनयोः सम्बन्धस्य दृष्टान्तावगतस्यानपलापात्, बाधस्य किञ्चिद्विशेषविषयत्वात्, सामान्याकारपरिगृहीतस्य सम्बन्धस्य विशेषान्तरमादाय पर्यवसानाविरोधात्, तस्माद्विशेषबाधेन सामान्यतः सम्बन्धस्य सोपाधिताऽनुमीयते, निरुपाधित्वे बाधानुपपत्तेः, यथाह "बाधाद्वोपाधिरुन्नीयतेऽन्यथा वेति न कश्चिद्विशेष"

स्वसम्बन्धेन वह्नौ सत्त्वेऽपि सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन धूमस्य साध्यस्यापि महानसावच्छेदेन सत्त्वादिति हृदे साध्याभावरूपत्वं तस्या इति भावः। ननु विशिष्टाभावस्य विशेषणाभावाद्यात्मकतया वक्तृत्वेन तादात्म्यासिरूपविशिष्टाभावः सामान्यतः सामानाधिकरण्याभावरूपोऽपि सम्भवतीति तद्रूपतया बाधस्य व्याप्तिविरहात्मकतयाऽसिद्धित्वमस्तु, तत्राह—नापीति। असौ = बाधावगमः। विरहरूपः = विरहावगमरूपः। तेन सामानाधिकरण्याभावसाध्याभावयोरैक्यस्य भिन्नप्रतियोगिकतयाऽसम्भवत्वेऽपि न क्षतिः, अधिकरणविशेषमनन्तर्भाव्य सामानाधिकरण्यविरहविषयकत्वस्य बाधबोधे निराकरणे तु बाधस्य तदनात्मकत्वं पूर्वोक्तन्यायेनायाति। बाधावगमस्तु कृतकत्वाधिकरणे वह्नौ नानुष्णतेत्यपि सम्भवति—पुनश्चेत्थमेव तदाकारः, साधनवान् पक्षः साध्याभाववानिति ज्ञानस्य तु व्यभिचारावगाहितयाऽपि दूषकता सम्भवति, साधने साध्याभावसामानाधिकरण्यस्य व्यभिचारत्वात्। एवञ्च साध्यस्य साधनाधिकरणवृत्तित्वाभावावगमस्थले बाधस्य स्वातन्त्र्येण व्याप्तिविरहानुमापकतया दूषकत्वमिति। बाधे = बाधावगमे। सम्बन्धस्यानपलापात् = सम्बन्धाभावस्य तेनाविषयीकरणात्। बाधस्य = बाधावगमस्य। कृतकत्वाधिकरणवह्निनिरूपितवृत्तित्वाभावस्यानुष्णतायां बाधावगमेनावगाहनेऽपि सामान्यतः कृतकत्वाधिकरणनिरूपितवृत्तित्वाभावो नावगाहित इति भावः। नन्वेवं बाधबोधानन्तरं कृतकत्वसमानाधिकरणमनुष्णत्वमिति धीरप्युदेतु, तत्राह—पेक्षापत्तिमाह सामान्याकारपरिगृहीतस्येति। विशिष्याधिकरणमनन्तर्भाव्य गृहीतस्यानुष्णत्वे कृतकत्वसमानाधिकरणत्वस्येत्यर्थः। कृतकत्वाधिकरणवह्न्यवच्छेदेन हि नानुष्णत्ववृत्तित्वमुक्तव्याप्तिविरोधितया प्रविष्टमपि तु कृतकत्वाधिकरणत्वसामानाधिकरण्येन, न च सामानाधिकरण्येन विशिष्टबाधबुद्ध्योर्बाध्यबाधकभाव इति भावः। विशेषान्तरं = घटादिकं। पर्यवसानाविरोधात् = उपपत्तेः। सोपाधिता = वह्निभेदरूपोपाधिप्रयुक्तता। बाधे पक्षेतरत्वस्याप्युपाधितोपगमात्। अनुमानं तु कृतकत्वं वह्निभेदावच्छेदेनानुष्णत्वसमानाधिकरणं वह्न्यवच्छेदेनोष्णत्वसमानाधिकरणत्वादिति, वह्न्यवच्छेदेनेति च सामान्यतोव्याप्तिलाभार्थम्, अन्यथोष्णत्वसामानाधिकरण्यस्यान्यावच्छेदेनासम्भवेन वैयर्थ्यात्। एवं कृतकत्वं व्यभिचारित्वसम्बन्धेनानुष्णत्वव्यापकवत्, अनुष्णत्वव्याप्तिविरहवत्त्वा, स्वाधिकरणवृत्तित्वाभाववदनुष्णताकत्वादित्यपि। निरुपाधित्वे इति। पक्षधर्महेतोरित्यादिः। गन्धप्रागभावकालावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तक्षणानवच्छिन्नत्वादिकमुपाधिः। अन्यथा = विपक्षबाधकविरहादिना। यदि तु हृदो वह्निमान् धूमादित्यादावव्याप्तिसिद्धिरिव बाधोऽपि, एवञ्च बाधलक्षणे पक्षे साधनवत्त्वं नोपादेयम्, तदा सर्वत्र बाधस्योपाधेस्साधकतया दूषकत्वं न सम्भवति, तत्र बाधग्रहस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं यदि स्वीक्रियते तदाऽस्त्वन्यथापि तथाऽस्तु बलवत्त्वात्, तथा च दोषविशेषलौकिकसन्निकर्षाजन्यज्ञानसामान्यं प्रति विरोधिनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वम्, न च साध्यस्य पक्षवृत्तित्वाभावावगाहिनो बाधबोधस्य नानुमितिप्रतिबन्धकता भिन्नाकारत्वादिति वाच्यम्, अनुभवानुसारेण तस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्, न वा पक्षविशेष्यकत्वम-

इति । अन्यस्तु—सत्प्रतिपक्षवद्बाधस्यापि प्रतिबन्धकत्वमेव, तेन बाधे सति प्रतिबद्धत्वान्निश्चयं न करोति हेतुरिति व्याप्तिपक्षधर्मतादोषमनालोच्यान्यथैव बाधस्य दोषत्वमित्याह । तस्माद्व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितत्वानां यत्र साक्षादेव विरहस्योद्भावनं तत्रासिद्धः, यत्र तु व्याप्त्यादिविरहलिङ्गोपन्यासः सत्प्रतिपक्षोपन्यासो वा तत्रान्यो हेत्वाभासः ।

ननु सोपाधित्वादयोऽपि यतोऽवगम्यन्ते तत्तुतः पृथग्दूषणं न भवति, अनैका

न्त्यनुमितेर्निश्चयत्वमित्यभिप्रेत्यवतो मतमाह अन्यस्त्विति । आहेत्यग्रिमेणान्वयः । प्रतिबद्धत्वात् = विरोधिनिश्चयविशिष्टत्वात् । निश्चयं न करोति = अनुमितिं नाऽऽर्जयति । हेतुः = तत्परामर्शः एवं तत्र परामर्शस्य सत्त्वावश्यकत्वेन तद्विरोधितया दूषकतामुपेयुषां न तत्रानुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वमपि तु बाधग्रहस्यैवेति बाधस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वं ध्रुवमिति ध्वनितम् । दोष = विरहम्, अनालोच्य = अनुद्धीय अप्रयोज्य च, साधकबाधकमानाभावरूपपक्षताविरहप्रयोजकतयापि दूषकता प्रसक्तासादिति नाप्रसक्तप्रतिषेध, विशिष्टविरहस्यापि चोद्भवनसम्भव एवेत्युक्तम् । अन्यथैव = मात्रादनुमितिविरोधिमयैव । आहेत्यत्रास्वरसः, स च—सत्यपि बाधग्रहे "अत्यन्तासत्यपी"ति न्यायेन स्वविषयकेच्छाविनैव शाब्दबोधस्यानुभविकत्वेन दोषविशेषाजन्यज्ञानसामान्यं प्रति विरोधिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति । अनुभूतेस्तत्र मौनितैव, अतएव प्रत्यक्षादाविबोल्पानुमित्यादावप्यप्रामाण्यमेव विरोधिनिश्चयेनागृहीताप्रामाण्यकेन ज्ञाप्यते इत्येके वदन्तीति । प्रमितत्वानामिति । प्रमितत्व मत्वासत्त्वा व्याप्तिपक्षधर्मतयोरेव ग्राह्यम् । साक्षात् = व्यभिचारादिकमनुद्भाव्य । उद्भावनमिति परार्थस्थलाभिप्रायेण । असिद्ध = असिद्धया दुष्टत्वव्यवहार । सत्प्रतिपक्षेति । मतान्तरे बाधस्याप्युपलक्षणम् । यद्यपि राशित्रयस्यैव करणे व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेन व्यभिचारविरोधयो साध्याप्रतिबन्धकत्वेन च बाधसत्प्रतिपक्षयो सङ्ग्रहेण हेत्वाभासानां त्रिविधत्वेनापि विभागसम्भव, अवान्तरविभागादरे तु व्यभिचारादेरपि बहुविधत्वादिना हेत्वाभासानां पञ्चाधिक्यमेव, तथापि स्वतन्त्रेच्छो मुनिरिति नैवानुयोज्य इति श्रद्धालुतया समर्थ्यन्ते ।

सोपाधित्वादयोऽपीति । यद्यप्येतेन ग्रन्थेन व्याप्तिविरहात्मकता सोपाधित्वस्य प्रतीयते, स्फुटतरप्रतिपक्षग्रन्थेन, तथा च सन्दर्भविरोध, अथ कोऽयमतिभार, सिद्ध्यसिद्धिव्याघातेनानैकान्तिकत्वस्य पारिभाषिकमैत्र्योपत्वेन सोपाधित्वस्य तद्विरहात्मकत्वमेवोचितमिति निष्टङ्कनानुसारेणात्र व्याख्यान दत्तपदमस्तु, न च तथाप्यसङ्गतिरेव, सोपाधित्वस्य व्याप्तिविरहात्मकत्वाति व्यभिचारिणा लिङ्गेनावगन्तु शक्यत्वात्, तस्य च पार्थक्यस्य व्यवस्थापितत्वादिति वाच्यम्, सोपाधित्वादयो व्यभिचारादिप्यर्पितादपि यतोऽवगम्यन्ते इत्यध्याहृत्य व्याख्यानेऽदोषादिति चेन्न, अध्याहारस्याप्रथम कल्पेन सकलग्रन्थेनापि 'सोपाधित्वादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीते'रित्युत्तरग्रन्थासङ्गतस्तु द्वितीयकल्पेन कथमिव सोऽस्य, 'न [illegible] लिङ्गमात्रमिपत्तं तत्र अनिवारकं किञ्चिदस्ती'त्युत्तरसाहस्यस्य तृतीयस्य तु का वार्ता, स्फुटमपि व्यवस्थाद्यावरकत्वात् अतीन्द्रियत्वमिति सङ्कटित सोपाधित्वं कथं प्रत्यक्षविषयताऽभ्यवहनस्य प्रमवेत् । न च पक्षधर्मताविरहस्य प्रत्यक्षेणाधिगमसम्भव इति सोपाधित्वादेरिप्यन्द्रागुक्तविशेषतद्गुणीभूतया व्याप्त्यापत्वादिति वाच्यम्, 'साम्युपाधिलिङ्गानि नार्थशतादि'त्यग्रिमग्रन्थविरोधात्, अथ व्याख्यात्मतामाद्विपक्षमतानानत्येषमुक्ति, तथापि व्यभिचारादेरनुक्त सोपाधित्वाभिन्नाभावाभिधानस्य न ग्रन्थः 'न तु लिङ्गमात्रनियत तत्र अनिवारक किञ्चिदिति यद्य कथमपि इत्थं

न्तिकत्वादियदिति, नैवम्, अनैकान्तिकत्वादेर्व्याप्तिविरहबोधने लिङ्गभावनियमात्पृथगुपन्यासः। सोपाधित्वादेस्तु प्रत्यक्षादपि प्रतीतेर्न तु लिङ्गभावनियतं तत्र प्रतिपादकं किञ्चिदस्ति। न च वाच्यम्—यत्र लिङ्गात्सोपाधितादेः प्रतीतिस्तत्रेन्द्रियप्रभृतिविषये तत्र लिङ्गं पृथगेव दूषणतयाऽभिधीयताम्, नह्यनैकान्तिकत्वादिकमपि सार्वत्रिकं व्याप्तिविरहलिङ्गमिति हेत्वाभासाधिक्यमापद्यमिति; अनैकान्तिकत्वादि-

---

व्यापकत्वः स्यात्; यथोपाधित्वमनन्तर्भाव्यार्द्रेन्धनत्वादिर्वैयाप्तोपाधेर्विवक्षात्, तथा च सोपाधित्वादयोऽप्यनन्तर्भाव्यार्द्रेन्धनत्वादयोऽपीत्यर्थः, उपाधित्वेन तत्प्रत्यायनं तु व्यभिचारादिज्ञानायत्तमिति 'अनैकान्तिकत्व'दिवदस्य नासङ्गतिः, आर्द्रेन्धनत्वादिना तत्प्रतीतिस्तु प्रत्यक्षादिनापीति 'प्रत्यक्षादपी'त्यस्यापि नासङ्गतिः, युज्यते चैवं लिङ्गानामानन्त्याभिधानमपि, तदनुपाधीनामनन्तत्वेन तल्लिङ्गानामपि तथात्वादिति चेन्न, आर्द्रेन्धनत्वादिना केवलेनोपाधिप्रतीतिरकिञ्चित्करत्वाद्धानया अतिनिर्दुष्टत्वापत्तेः, साध्यव्यापकत्वेनैव चोपाधेरार्द्रेन्धनत्वादिनापि व्यभिचारित्वसम्बन्धेनैव साधनाभिमते साधनीयतया तत्र व्याप्यव्यभिचारादेरेव लिङ्गतायाः सम्भवेन तेषां च ज्ञानुगमस्य सम्भवदुक्तिकत्वेन लिङ्गानामभिधानासम्भवाभिधानस्यासङ्गतेस्तादवस्थ्यात्, अर्थानुगमस्तु न व्यभिचारविरोधादेरपि, साध्यादिभेदभिन्नमूर्तिकत्वादित्यलमप्रसक्तमिदम्; तथापि कथञ्चिदुपपादयन्ते—सोपाधित्वादय इति। उपाधित्वेनाभिमता धर्माः। आदिपदेन स्वरूपासिद्धत्वादिकम्। यतः = प्रत्यक्षाच्छब्दादिलिङ्गात्। प्रयोजकत्वेनेहेति। आर्द्रेन्धनत्वादिना रूपेणेत्यादिः। साध्यव्यापकत्वस्योपाधिपदार्थस्य प्रतीत्यर्थं तद्धर्मघटकधर्मान्तरापेक्षणीयत्वात्, एवञ्च व्यभिचारित्वेन संसर्गेण साध्यव्यापकत्वप्रतीत्यौपयिकत्वेन व्यभिचारादेरिव तस्यापि पृथग्दोषत्वं प्रसज्यते। तत्प्रकाराः = प्रतिवादिनिग्रहादिकारकं दोषप्रकाशनम्, अत एव पृथग्दोषत्वमपि। सोपाधित्वादेस्तु = उपाध्यभिमतधर्मादेस्तु। प्रत्यक्षादपि = प्रत्यक्षादितोऽपि। प्रतीतेरित्यर्थः, तथा च लिङ्गत्वाभावः। अन्यथा व्याप्तिविरहस्यापि शब्दादिना प्रतीतेर्व्यभिचारादेरप्यदोषत्वापत्तेः। साक्षादनुमित्यप्रतिबन्धके कारणमात्रकानामपि च लिङ्गविधया कारणाभावप्रतिपत्त्यौपयिकत्वेन हेत्वाभासताभ्युपगमः, तथाच प्रत्यक्षादेरप्यासत्यसङ्गत्वादिति भावः। ननु कस्याप्युपाधेर्न लिङ्गगम्यताभिति यत्तु प्रत्यक्षेणैवेत्यत आह नरिप्यति। लिङ्गभावनियमं प्रतिपादकं = लिङ्गविधयैव प्रतिपादकम्। तत्रेति। उपाधित्वेनाभिमतधर्मे इत्यर्थः। सर्वत्रेति शेषः। विषयाणां तत्र

यत्तेषां लिङ्गानामैकरूप्येण निर्देष्टुमशक्यत्वात् पृथक्पृथगेवाभिधानमशक्यमपरिसङ्ख्येयत्वादिति । यदयामस्याग्रे हेतुं तदनभिधानस्य । नन्वनुचितमुच्यते—व्याप्त्यादिविरहलिङ्गतयाऽनैकान्तिकत्वादीनां पृथग्दूषणत्वमिति, यतो व्याप्तिपक्षधर्मतोपेतलिङ्गप्रमितिसाध्यानुमितिस्तद्वैकल्याच्च भवेत्, यतश्च सा न भवति तदेव तस्यां दूषणं वक्तुं युक्तम्, 'इदमनुमित्युत्पत्तिकारणमिह नास्ती'ति, न च व्याप्तिपक्षधर्मते तत्प्रमितिश्च विहायान्यत्तदुत्पत्तिकारणमस्ति व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यम्, तस्मादनुमितिदोषप्रतीतिकारणत्वमनैकान्तिकत्वादीनां न तु साक्षाद्दोषत्वम्, दोषप्रतिपादकतयाऽपि च दोषत्वं साक्षाद्दोषमनुपजीव्याशक्याभिधानमिति प्रधानदोषस्यैव दोषतयोद्भावनं युक्तं न सव्यभिचारत्वादीनामिति विभागसूत्रमनर्थकमिति। सत्यमेतत्—साक्षाद्दोषत्वं प्रतिबन्धकस्य व्याप्त्यादिविरहस्य वा, विरुद्धत्वादीनां तु तत्प्रमापकतया यद्यपि दोषपदनिक्षेपः, तथापि

त्वादिति भावः । स्वरूपासिद्ध्यादिव्याप्यस्य व्याप्त्यसिद्ध्यन्तर्भाव इह एवेति द्रष्टव्यम् । अपरिसङ्ख्येयत्वादिति । व्यक्तिभेदेनानन्त्यादित्यर्थः । ननु व्यभिचारादेरपि साध्यादिभेदभिन्नमूर्तिकतयाऽऽनन्त्यमेव, अत एव व्यभिचारत्वादिकमित्यपि तादृशानुगममात्रम्, व्यापकव्यभिचारत्वादिना च तादृशानुगमः प्रकृतेऽपि सम्भवति, श्यामत्वादेः शाकपाकजत्वादिव्यापकत्वादित्याशङ्क्याह यस्यामिति । अनुपपत्तिमिति शेषः । तदनभिधानस्येति । कथायां दूषणतयेत्यादिः । व्यभिचारादेर्व्याप्तिविरहव्याप्यत्वमुपपत्त्यादिसम्प्रतिपन्नमिति तदुद्भावने लाघवम्, सामान्यतो व्यापकव्यभिचारस्य व्याप्यव्यभिचारव्याप्यतायास्तु सम्प्रतिपन्नत्वेऽपि व्यभिचारनिरूपकयोः श्यामत्वशाकपाकजत्वयोर्विशिष्य व्याप्यव्यापकभावस्यासम्प्रतिपन्नत्वात् भवेन न श्यामत्वादिव्यभिचारोद्भावनमात्रेण वादिनिवृत्त्यादि, ततश्च तयोर्व्याप्यव्यापकभावस्यापि प्रतिपादनापेक्षेति गौरवमिति भावः । इदमापाततः, एवं हि परार्थे तदुद्भावनं मास्तु, स्वार्थे तु दोषत्वं स्यादेव गौरवमविमृशता च कदाचिदुद्भावनस्यापि कथायां सम्भवात् । वस्तुतस्तु न कथञ्चिदुपाध्यादिवद् व्यापकस्य हेत्वाभासत्वमपि तु साक्षादुपाधित्वादिना तद्गमकस्यैव, तत्त्वं च व्यभिचारादेरेव, अन्यथा साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोर्ग्राहकस्यापि हेत्वाभासत्व कुतो न शङ्कितम्, परम्परया सोपाधित्वप्रतीतौ तस्याप्युपयुक्तत्वादिति । एतदपि प्राचीनमतानुसारेण, नव्यमते तु व्यभिचारादेरपि गौराव्याप्यगमकतया दूषकत्वमित्युक्तमेवेति । अनौचित्ये हेतुमाह यत इति। प्रमितिसाध्यानुमितिः = प्रमितिजन्या प्रमात्मकानुमितिः । अत्र यद्वक्तव्यं तदुक्तमेव । तद्वैकल्यात् = कारणीभूतप्रमित्यभावात् । साक्षात्प्रतिबन्धकयोर्बाधसत्प्रतिपक्षयोरप्युपलक्षणमिदम् । यतश्चेति । एवञ्च यत इत्यर्थः । सा = प्रमानुमितिः । व्याप्तिपक्षधर्मते इति । एतयोर्यथा कारणत्वमायाति तथोक्तम् । विहायेति । बाधसत्प्रतिपक्षाभावौ चेत्यादिः । व्यतिरेकोपदर्शनयोग्यमिति । कारणान्तरसमवधाने यदभावप्रयुक्तः कार्याभावस्तत्त्वमित्यर्थः । बाधादिविरहे व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितौ चानुमितेरावश्यकत्वेन व्यभिचारादिबुद्धेरकिञ्चित्करत्वादिति भावः । नन्वनुमितिदोषप्रतीतिकारणतयैव दोषत्वमस्तु, तत्राह दोषेति । अनुपजीव्येति । व्यभिचारादिनिर्वाहकत्वासिद्धेः, निर्वाह्यस्य दोषत्वाभावे च निर्वाहकस्य दोषत्वमसम्भवदुक्तिकमेवेति तन्मतेन निर्वाह्यमप्युपजीव्यमेवेति भावः । विभागसूत्रमिति । "सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमकालातीता हेत्वाभासा" इति सूत्रम्, परीक्षैकवाक्यतापन्नमिति शेषः, तादृशस्यैव तस्य न्यूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदबोधकत्वोपगमात्, अन्यथा व्याप्तिग्राहकस्य पुनित्यसाम्यानुपपत्तेः । अनर्थकमनुपादेयार्थप्रतिपादकम्, हेत्वाभासत्वस्यैव प्रतिपाद्यत्वौचित्यात् । तत्प्रमापकतया = व्याप्तिविरह-

विरुद्धत्वादयो यद्दोषप्रतिपादकतयोक्तास्तदुद्भावनलाघवानुरोधात्। व्याप्त्यादिविरहे तत्रोद्भाव्यमाने न हेतुर्गन्तुं शक्यते, अनैकान्तिकत्वादौ तूद्भाविते व्याप्त्यादिविरहोऽर्थादुगम्यते, व्याप्त्यादिविरहव्यतिरेकेणानैकान्तिकत्वादेरनुपपन्नत्वात्, यथा तस्माद्दीर्घोऽयमित्युक्ते सोऽस्माद् ह्रस्व इत्यर्थाद्गम्यते, न तु तत्र प्रतिपाद्यान्तरापेक्षा, तथेहापि निरग्नौ धूमोऽस्तीति प्रतिपादितेऽग्निनाऽसौ न व्याप्त इत्यर्थादुगम्यते, न हि सम्भवत्यग्निना च व्याप्तोऽनग्नौ चास्तीति, अतएवानन्त्यादतीन्द्रियोपाध्यादिलिङ्गानां येषां पूर्वमनभिधानं समर्थितं तेषामनभिधानेऽयमपि हेतुः—तान्युपाधिलिङ्गानि नार्थवशादुपाधिमनपेक्षाणि गमयन्ति, येन तेषां व्याप्तिर्नावधारिता तं प्रति तत्प्रतिपादनमन्तरेणाप्रतिपादकत्वस्यापि सम्भवात्, अनैकान्तिकत्वाद्यवगतौ तु व्याप्त्यादिविरहबोधनाय न प्रतिपादनीयान्तरापेक्षा कस्यचित्सचेतसः सम्भवतीति पूर्वपक्षसङ्क्षेपः। इति हेत्वाभासपाञ्चविध्योपपादनम्।

एवमसिद्धलक्षणे व्यवस्थितेन वादोऽयमभिधीयते—एतेन कीदृशमसिद्धलक्षणं व्यवस्थापितमायुष्मता भवति, व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामप्रमितोऽसिद्ध इति तावद्विरुद्धादिषु लक्षणं किमस्ति किं वाऽस्ति, यदि नास्ति, तदा व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां प्रमिता विरुद्धादयः प्राप्नुवन्ति, अथास्ति तदा तेऽप्यसिद्धभेदाः प्राप्ताः, अथैतस्मिँल्लक्षणे

प्रमापकतया। तदुद्भावनलाघवानुरोधादिति। तत्प्रतीतिप्रमने लाघवानुरोधादित्यर्थः, विरुद्धत्वादीनां दोषत्वयोद्भावनमिति शेषः। विरोधादिप्रतिपादने व्याप्तिविरहप्रतीतिः परस्यौचित्यावर्जितेति नाधिकं किञ्चिद्वक्तव्यमिति लाघवम्, व्याप्तिविरहस्य साक्षादुद्भावने तु तत्र कथन्तायां विरोधादिरपि यथासम्भवमुद्भाव्य इति गौरवं स्यात्, तस्मात्प्रतीत्यादिनिवृत्त्यादिफलकत्वात्तस्य दोषत्वमुचितमेवेति भावः। एतदेवाह व्याप्त्यादिविरहे इति। हीति शेषः। हेतुः = व्याप्त्यादिविरहप्रयोजकः। गन्तुं = अवगन्तुम्, गौरवमनाकलय्य ता वा नामान्तरेण व्याप्तिविरहमवगच्छता वा कश्चित्साक्षादपि तदुद्भावनमिति तदनवकाशमात्रमिति द्रष्टव्यम्। धूमो गगनादिगतः। अतएवेति। यतोऽर्थप्राप्तस्यैवाभिधानमनपेक्ष्यम्, न त्वर्थादप्राप्तस्यापि, तस्मादित्यर्थः। अनपेक्षाणि = उपाधिव्याप्तिप्रतिपादनमपेक्षाणि। अर्थवशादित्यर्थस्य विवरणमिदम्। तत्प्रतिपादनं = व्याप्तिप्रतिपादनम्। अप्रतिपादकत्वस्यापि = उपाध्यप्रतिपादकत्वस्यापि। तेषामित्यनुषज्यते। व्याप्त्यादिविरहबोधनायेति। तत्पक्षे तु व्याप्त्यादिविरहनिश्चयं विनैव व्याप्तिविरहव्याप्यतया ज्ञानयोर्व्यभिचारविरोधयोर्दूषकतामित्युक्तमेव। सचेतस इति। कथाधिकारिण इत्यर्थः। एवञ्च मन्दस्य कस्यचित्तादृशापेक्षासत्त्वेऽपि न क्षतिः, तस्य कथानधिकारित्वादिति भावः। इति पक्षपूरणव्याख्यायां हेत्वाभासपाञ्चविध्योपपादनम्।

असिद्धलक्षणमसिद्धिः। प्राप्नुवन्तीति लिङ्गाभासा अनुषज्यन्ते। आभासमेवं दोषाणां यथाविभागम्, प्रतिविधास्यते हि तत्र, इदानीं तथाऽस्य तु भवतो निष्कर्षेऽनुपपन्न एव प्रतिविधेयमित्यभिप्रायः। एतेन विरुद्धादिष्वसिद्धिप्रसङ्गस्य पूर्वपक्षिणापि प्राक्प्रतिपादितस्य 'किं चास्ती'ति विकल्पमात्रनिर्दशनाय, दुरभिमानाभिप्रायेण पूर्वपक्षिणा तथाऽनङ्गीकारात्। प्राप्नुवन्तीति। तथा च विरुद्धादीनां स्वभावप्रकारकत्वानिरोध इति भावः। असिद्धभेदा इति। तथा च सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धेष्वपि

सत्यपि ते नासिद्धान्तर्भूताः, तर्हि लक्षणमिदमतिव्यापकमापन्नम् । अथ यत्र व्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रमितत्वं साक्षादुद्भाव्यते तदसिद्धमित्युच्यते तर्हि लक्षणान्तरमिदमुक्तं स्यात्, नचैतदपि युक्तम्, यत्र व्याप्तिविरहमात्रमुद्भाव्यते तत्र व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितत्वानां हानं मिलितं नोद्भाव्यत इति नासावसिद्धः स्यात् । एवं सर्वत्रासिद्धविशेषमुदाहृत्य प्रसङ्गो विधातव्यः । अथ प्रत्येकमिदं लक्षणं व्याप्त्यप्रमिततया साक्षादुद्भाव्योऽसिद्धः पक्षधर्मत्वाप्रमिततया चेति, तर्ह्यन्योन्योदाहरणाव्याप्तिरित्यव्यापकत्वमुभयोः । अथोभयोरप्यसिद्धविशेषलक्षणत्वादन्योन्यविषयाव्यापकता न दोषायेति मन्यसे; न,

---

दिना दुष्टविभागो भवतामसङ्गतः, असिद्धस्यैव तु सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षबाधितेति चातुर्विध्यं वक्तुं युक्तम्, अवान्तरधर्मपुरस्कारेणैव विभागादिति भावः यद्यप्यत्र—दोषाणामेव विभागोऽस्माकमभिप्रेतस्तस्यैव वक्तुमुचितम् तथापि दुष्टविभागस्याप्युपपादनेऽक्षमोऽहमित्यभिमानेन परः प्रतिब्रूते अथेति । व्याप्तिपक्षधर्मत्वाप्रमितत्वमिति । व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकप्रमितिविरहस्यार्थः । व्याप्तिः प्रकृतसाध्यनिरूपिता, पक्षश्च प्रकृतः, यत्तत्पदे च यत्तद्रूपावच्छिन्नपरे, एवमग्रेऽपि । व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्विरहस्याप्युपलक्षणमिदम्, तेन यत्र व्याप्त्यादिप्रमितिविरहो नोपन्यस्तोऽपि तु व्याप्त्यादिविरहस्तत्र ना व्याप्तिः । यथा 'व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितत्वानां हानं मिलितमि'त्युत्तरग्रन्थासङ्गतिः, अभावत्रयकथनात् । उद्भाव्यते = बोध्यते, एतेनार्थमात्रस्याभिधानरूपमुद्भावनं नास्तीति साक्षादित्यस्य वैयर्थ्यमिति नाशङ्कनीयम् । विरोधादिबोधनद्वारा व्याप्त्यादिविरहबोधनं विरुद्धादावपीत्यतः साक्षादिति । शब्देनेत्यर्थः । तथा च व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहवत्तया शब्दविषयोऽसिद्ध इत्यर्थलाभाद्विरुद्धादौ तादृशविरहवत्तया विरोधादिनानुमीयमाने नातिप्रसङ्ग इत्यभिमानः । साक्षात्पदार्थं स्वयं तु विकल्पयिष्यति । व्याप्तिरिति । तथा च परोक्तरूपगोद्धिधीर्षया लक्षणात्मकेतरभेदानुमापकहेतौ विशेषणान्तरप्रक्षेपाद्धेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानमापन्नमिति भावः । ननु यत्रेदमेव लक्षणं प्रथममुच्यते तत्र किं वाच्यमिति बुभुत्सुं प्रत्याह नचेदमिति । यद्यपि कृतकत्वं न नित्यत्वव्याप्यमित्यादि विरुद्धादिस्थलेऽपि वक्तुं शक्यम्, तत्र लिङ्गाभिधानं तु कथन्तायामसिद्धेऽपि तुल्यमित्यतिप्रसङ्गो दुर्वारस्तथाप्यतिप्रसङ्गापेक्षयाऽव्याप्तेः प्रबलदोषतया तमेवाह यत्रेति । पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ । उद्भाव्यते = अभिधीयते । मिलितं हानं = अभावत्रयम् । प्रसङ्ग इति । असिद्धत्वाभावप्रसङ्ग, अव्याप्तिरिति यावत् । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षधर्मताविरहमात्रोद्भावनात्, वक्तव्यद्वयेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकप्रमितिविरहस्यैव कदाचिदुद्भावनात्, उक्तविरहत्रितयान्यतमस्याघटनाया अपि विरुद्धादावतिप्रसक्तेश्चेति भावः । असम्भवस्तु नोक्तः ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादौ कदाचिदभावत्रयस्याप्युद्भावनसम्भवात् । नचैवं कादाचित्कतादृशाभावत्रयस्यादानेन नाव्याप्तिरपीति वाच्यम्, सर्वत्र तादृशशब्दविषयत्वे मानाभावेन दोषसंशयेनापि लक्षणानुपपत्तेः । यदि तु भेदस्याव्याप्यवृत्तितामुपगम्य यदा तादृशशब्दविषयत्वं तदाऽसिद्धत्वमिति विरुद्धादेः कदाचित्तथात्वेऽपि कदाचिद्विरुद्धत्वादिना विभागसङ्गतिः, अत एव मूले 'उद्भाव्यते' इति वर्तमानप्रयोग इत्युच्यते, तदा तादृशशब्दविषयत्वाभावदशायामसिद्धत्वव्यवहारानापत्तिः स्पष्टैव । यद्वक्ष्यति 'स्वार्थानुमित्यसिद्धाव्याप्तेश्चे'ति । व्याप्त्यप्रमिततया = व्याप्त्यभाववत्तया । पक्षधर्मत्वाप्रमिततया = पक्षधर्मत्वाभाववत्तया । चकारेण च व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकप्रमितिविरहस्यापि समुच्चयः । एवञ्च तादृशप्रमितिविरहस्यैव यत्रोद्भावनं तस्य नाव्याप्त्याप्रसङ्गो न वा पूर्वग्रन्थविरोधः । अग्रे च मयोरिष्टाभिधानं तु त्रितयपरमेव । असिद्धविशेषेति । तथा च इदस्यापि सङ्ग्रह इति भावः ।

सामान्यलक्षणे निर्वक्तुमशक्ये कथमिदं विशेषलक्षणमपि घटेत । अथानुमितेरसाधारणहेतुव्यतिरेकोद्भावनं सामान्यलक्षणमस्तु, मैवम्, सत्प्रतिपक्षोद्भावनं तथेत्यतिव्याप्तेः, *भावरूपतया हेतुविशेषणे च निरुपाधित्वव्यतिरेकोद्भावनाव्याप्तेः, स्वरूपासिद्धिः सर्वप्रमाणसाधारणो दोष इति तदुद्भावनाव्याप्तेश्च । अथोच्यते व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यां

घटेतेति । उक्तलक्षणत्रये असिद्धविशेष इत्येवं लक्ष्यं निर्देशनीयम्, उत व्याप्यत्वासिद्धः, स्वरूपासिद्ध इत्यादिक्रमेण, आद्ये तथासिद्धत्वस्य प्रवेशेन तज्ज्ञानसापेक्ष्यमेवेति सामान्यलक्षणं निरूपणीयम्, एवमेव द्वितीयेऽपि, लक्षणतावच्छेदकत्वेन च लक्ष्यतायामन्योन्याश्रयः, लक्ष्यतावच्छेदकवतीति विना तद्प्रतीतेः । व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहयोश्च लक्ष्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकप्रमितिविरहरूपतयापीति प्रागुक्तमीमांसकेनाव्याप्तिरन्यद्वयथा चेति भावः । आश्रयासिद्धिसाध्याप्रसिद्धिहेत्वप्रसिद्धिविशिष्टेष्वव्याप्तिरुद्धयते । **असाधारणहेतोरिति ।** व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकमितिरनुगतमनुमित्यसाधारणहेतुरित्यभिमानः । तथा चानुमित्यसाधारणकारणप्रतियोगिकाभाववत्तया तात्त्वविषयोऽसिद्धत्वमर्थ इति व्याप्यत्वाद्यभावव्यतिरेकाभाववत्त्वोद्भाविते नाव्याप्तिः । अत्र यत्साधारणकारणत्वं कार्यमात्राकारणतामात्रेण, तदाह **सत्प्रतिपक्षेति ।** साध्याभावव्याप्यवत्पक्षज्ञानेत्यर्थः । इदं साध्याभावव्याप्यवत्पक्षज्ञानस्यापि मतविशेष उपलक्षणम् । तदभावयोः कार्यसामान्याकारणतयाऽनुमित्यसाधारणकारणत्वादिति भावः । **अतिव्याप्तेरिति ।** नेदं सर्वत्र सत्प्रतिपक्षिते बाधिते वा, साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः साध्याभाववान् पक्षश्च तत्र तत्रोद्भाव्यते, न तु तज्ज्ञानमपि, अपि तु तज्ज्ञानोद्भावनस्थले, सम्भवति हि क्वचिदिह साध्याभावव्याप्यवत्त्वं पक्षं जानामीत्यादिरीत्याऽप्युद्भावनम्, तादृशपक्षवत्ता तु कृत्रिमत्वादिना येन केनचित्सम्बन्धेन हेतौ । **निरुपाधित्वेति ।** यथाश्रुतमिदं न्यायमतमनौपाधिकत्वमुपाध्यभावरूपमनुमित्यसाधारणकारणं तद्भावश्चोपाधिरसिद्ध्यन्तर्गतो हेत्वाभास इति प्राचीनपक्षमनुक्रामति । प्रागुक्तरीत्या तदपानादृणीयत्वे तु निरुपाधित्वम् = उपाधिज्ञानाभावः, स चानुमित्यसाधारणकारणम्, उपाधिज्ञाने सति व्याप्तिज्ञानानुत्पादेनानुमित्यनुत्पत्तेः, तस्य व्यतिरेक उपाधिज्ञानं तदुद्भावनमिह हेत्वाभुपाधिं जानामीत्येवम्, तद्विषयताश्रयायां भावरूपकारणव्यतिरेकत्वतयोद्भावनविषयत्वविरहसम्भवेनाव्याप्तिरिति कथञ्चिद्व्याख्येयम् । वस्तुतस्तु नैतदपि मनोरमम्, उपाधिज्ञानाभावस्य व्याप्तिज्ञानकारणत्वेऽप्यनुमितिकारणत्वे मानाभावात् । तस्मादाद्यविशेषणेऽपि वक्ष्यमाण एव दोषो बोद्धव्यः । नन्वनुमित्यसाधारणकारणत्वं नानानुमितित्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणत्वम् एवञ्च भावत्वं न देयम्, बाधसत्प्रतिपक्षादिषु विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति कारणतया भातिव्याप्तिरित्यत आह **स्वरूपासिद्धिरिति ।** तत्तत्प्रमायां तत्तद्दोषाभावाभावरूपत्वादित्यर्थः । तत्तद्देशस्तु प्रत्यक्षे गोलकमनुमितौ पक्ष इत्येवं विविच्य बोध्यः । **साधारण इति ।** तथा च स्वरूपासिद्धिरपि नोक्तकारणतावतीति भावः । ननु स्वरूपासिद्धतया बोध्यमाने हेतौ नासिद्धत्वानुपपत्तिः, स्वरूपासिद्धेरनुगतत्वाभावेन पक्षसत्त्वरूपायास्तस्या ज्ञायमानाया उक्तकारणत्वाश्रयत्वादिति चेत्, तादृशकारणता हि साध्यव्याप्यवान् पक्ष इति निश्चये, प्राचीनमते च साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरिति निश्चयेऽपि, एकत्र व्याप्तिपक्षधर्मतोभयवैशिष्ट्यावगाहनस्यैवापेक्षणीयत्वात्, न तु तादृशप्रमितावेव, तादृशभ्रमेणाप्यनुमितिजननात्, एवञ्च भ्रमविषयस्य विशिष्टस्याप्रसिद्धत्वेन 'विशिष्टे कारणताग्राहकमानेन विशेषणेऽपि सा गृह्यते' इतिन्यायेन निश्चयस्य कारणत्वे तद्विषयस्यापि कल्पनाया असम्भवदुक्तिकत्वेन व्याप्तिविरहवत्तया पक्षधर्मताविरहवत्तया च प्रतिपाद्यमानेऽसिद्धत्वव्यवहारानुपपत्तेर्दुर्वारत्वात्, एतच्च भावत्वविशेषणेऽपि तुल्यम् । अज्ञानरूपासिद्धिमानपि न सर्वत्रैवं सद्गृह्यते, उद्भावनस्यासार्वत्रिकत्वात्, तदनुपादाने च विरुद्धादिष्वव्या-

प्रमितत्वस्य व्यतिरेको यत्र साक्षादुपन्यस्यते सोऽसिद्ध इति; इदमप्यलक्षणमव्यापक-त्वात्—यत्र व्याप्यत्वादिव्यतिरेक उपन्यस्यते तत्र वस्तुगत्या व्याप्तत्वप्रमितेर्व्यतिरेको-ऽस्तु नाम, नतूपन्यस्यतेऽपि, प्रयोजनाभावात्, व्याप्तिव्यतिरेकदर्शनादेवानुमानाङ्ग-वैकल्यात्मनो दोषस्योद्भावनपर्यवसानात्, तस्मादत्र "प्रमितत्वव्यतिरेकोद्भावनं नास्तीत्यव्यापकत्वं दोषः । ननु विशेषणाद्यभावोऽपि वस्तुतो विशिष्टाभाव एवेति नोक्तदोष; न, यदि विशेषणाद्यधिको विशिष्टस्तदा तदभावभेदोऽपि स्यात्, अथ नाधिकस्तदा विशेषणाभावस्तावन्मात्रस्य विशिष्टाभावत्वेति विशेष्याभावस्यापि तथात्वे पृथक् पृथगेव विशिष्टाभावार्थस्तयोरित्यननुगम एव । व्याप्यानुमित्यसिद्धाव्याप्तिश्च, अलक्ष्यापत्तादिति ।

अथ मते—यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः साक्षाच्छब्दयोपन्यासस्तद् सिद्धम्, शब्दोपन्यासत्वस्यानुपन्यस्तेऽपि सम्भवाभावस्याव्यापकतेति; नैतदपि

सिद्धधर्मैवेति न दुष्टविभागोपपादनसम्भव इति भावः । व्याप्तिपक्षधर्मतान्यप्रमिति विरहमपि प्रवेश्य न सामान्यलक्षणं विधेयम्, येनोक्तरीत्या प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिः स्यात्, अपि तु व्याप्तिपक्षधर्मता प्रकारकप्रमितिविरहमेकमेव प्रवेशयेत्याशङ्कते अथेति । व्याप्त्याद्यीत्यादिनाऽऽश्रयासिद्धिहेत्वसिद्धि साध्यासिद्धिस्वरूपासिद्धयो ग्राह्याः । व्याप्तत्वप्रमितेः = व्याप्यत्वादिप्रमितेः । व्याप्तीति । व्याप्यादी-त्यर्थः । नन्विति । विषयतासम्बन्धेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रमितिविशेषणत्वम् । यद्यप्येवं प्रयोज्य तस्य तदुभयस्य वाऽभावस्य विशिष्टप्रमित्यभावरूपत्वं स्यात्, अस्तु, किं तेन, विशिष्टप्रमित्यभावस्य योऽयमर्थिक एव व्यभिचारादिसाधारणो न तु साक्षादित्यनुभवानुसारिणा परेणापि वक्तव्यम्, एवं च बोधवैचित्र्ये सति पारिभाषिकोऽयमभेदो भेदे पर्यवस्यतीति परं प्रत्युपालम्भ उपस्थितम्प्यत्, प्रकृते तु साक्षाद्दोष एव विवक्षितस्तथापि स्फुटत्वाद्दैवतदुपेक्ष्याह यद्वेति । विशेषणाद्यधिकः = विशेषणविशेष्या-भ्यां संसर्गाभ्यां भिन्न । तदभावेति । 'दण्डो नास्ति' 'पुरुषो नास्ति' 'दण्डी नास्ति' इत्यादिप्रतीति साक्षिकाभावेत्यर्थः । स्यादिति । तथा सति प्रतियोगितावच्छेदकभेदात्, सत्यपि विशेषणे विशेष्या भावप्रयुक्तोऽस्ति विशिष्टाभाव, सत्यपि च विशेष्येऽस्ति विशेषणाभावप्रयुक्त स, न तु विशेषणाभावो विशेष्याभावो वेति विरुद्धधर्माध्यासात्वेति भाव । भिन्नप्रतियोगिकत्वेनाभावभेदस्तु न विवक्षणीय, एकस्य सामान्याभावादेर्दर्शनात् । विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमते तु विशेषणाधिकरणे विशिष्टाभावव्यवहा-रस्य विषयो विशेष्याभाव एव, विशेष्याधिकरणे च विशेषणाभाव एव, तयोश्च भेदोऽन्यथैव विरुद्धधर्माध्या-साधीन इत्यभिप्रायेणाह अथेत्यादि । अस्य = विशिष्टाभावव्यवहारविषयस्य । तयो = विशेष्याभाव-स्थले विशेषणाभावस्थले चेत्यर्थः । अननुगम = अननुगतत्वं नाम दोषः । इत्यत्राश्रयासिद्धिहेत्वसि-द्धयादौ व्याप्तिपक्षधर्मताव्यतिरेकयोः पार्थक्येनोपादानपक्षेऽपि समाना, आश्रयासिद्ध्याद्युद्भावने विशि ष्टाभावस्यापरायाधिक्यात्, पक्षादौ पक्षतावच्छेदकाद्यभावानामपि पार्थक्येन निवेशे तु प्रत्येकमिलित-विकल्पानुपपत्ति ।

अव्यापकतेति । उभयव्यापकत्वादिदमेव विविच्यते । साध्याप्रसिद्ध्यादिस्थलेऽपि साध्यतावच्छे-दकादिना साध्यादिघटितव्याप्त्यादिप्रमितिविरहस्योपन्यासयोग्यत्वादिति भाव । इदमत्रधेयम्—सिद्ध-साधनस्य लक्षणगमने न तत्र कथमपि सद्धेतुसम्भव, पक्षतायाम्नातत्वमित्यविरहत्वेन तद्विरहस्थले साध्यप्रमितिविरहस्यानुपन्यासयोग्यत्वादिति । अत्र योऽयमायच्छेदकदुरितस्यवस्तरे एवाह तथाहीति ।

युक्तम्, तथाहि—शक्योपन्यासत्वं किं शक्यस्वरूपनिर्देशत्वमात्रम्, उत शक्यस्यप्रमापणत्वम्, आद्येऽनैकान्तिकादावपि व्याप्तिशून्यत्वं शक्यप्रतिज्ञं भवत्येव, द्वितीयेऽपि यदि साक्षादिति प्रत्यक्षेणेत्यर्थस्तदा प्रत्यक्षेण प्रमापणीयत्वं व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्य प्रत्यक्षप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षतावादिमते विरुद्धादावप्यस्तीत्यव्याप्तिः । अन्यमते न क्वचिदपीति सर्वाव्याप्तिः । अथ व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्यापि प्रत्यक्षप्रमापणीयता विवक्षिता; सा न युक्ता, सकललक्षणवाक्यस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहानभिधायित्वात्, तद्विरहेऽपि तात्पर्याभ्युपगमे प्रत्येकसमुदितलक्षणताविकल्पेनाव्यापकतापातात् । अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये तदभावादव्यापकतापत्तेः । एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वं साक्षादर्थः सोऽपि निरस्तः । अथोच्यते—यत्र व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वप्रमितेर्व्यतिरेकः

स्वरूपनिर्देशः = प्रतिज्ञा । भवत्येवेति । अत्र पक्षे साक्षात्त्वनिवेशवैयर्थ्यम्, नहि प्रतिज्ञाऽपि कश्चित्पर स्परेत्यपि द्रष्टव्यम् । यदि साक्षादिति । कल्पान्तरं मनसि निधाय यदीत्युक्तम् । प्रत्यक्षेण प्रमापणीयत्वमिति । व्यर्थान्तर्भावेन प्रत्यक्षप्रमितिविषयतायोग्यत्वघटितं तु लक्षणान्तरं स्यात् । प्रतियोगिस्मारणादिना चान्यदीयप्रत्यक्षप्रमितावपि परस्य व्यापार सम्भवति । पकाराघटितस्तु पाठ श्चाचित्को युक्ततरः । अन्यमते = षट्प्रमाणवादिभट्टमते । तन्मतेऽभावस्य योग्यप्रतियोगिकस्यापि न प्रत्यक्षता, प्रागेव त्वतीन्द्रियत्वेनाभिमतज्ञानाभावश्च । वेदान्तिना षट्प्रमाणगम्यस्यापि प्रत्यक्षत्वाभ्युप गमेऽपि न तन्मतात्र पूर्वपक्षिता । तथात्वेऽपि वा नैयायिकवद्वेदान्तिव्याप्तिः । विरहस्यापीति । नैयायिकमतेनैवेदं लक्षणमित्यभिप्रायः । विरुद्धादौ तादृशविरहो न प्रत्यक्षेण शक्यप्रमापणोऽपि तु विरोधादिलिङ्गेनैवेत्यभिमान । वस्तुतस्त्विह प्रत्यक्षयोग्यतायाः प्रविष्टत्वेन सा यद्यस्ति तर्हि विरुद्धादावपि व्याप्त्यादिविरहे, नास्ति चेन्न क्वापीति पक्षाविशेषमादायापि न तुल्यासङ्कीर्णतोपपादनसम्भव इति स्फुट मेवेति । यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताविरहस्य भट्टमतेऽपि प्रत्यक्षत्वात्तन्मतेऽसम्भवदाणलक्षणमाशङ्केति, तच्चान्तिमात्रविजृम्भितम्, तन्मतेऽभावस्य कस्यचिद्व्याद्विषयत्वेऽपि प्रत्यक्षवेद्यत्वाभावात्, अन्यथा तल्लक्षणयाऽन्यत्रापि प्रत्यक्षवेद्यत्वोपपत्तौ षट्प्रमाणस्यैवासिद्धयपत्तेरिति । उक्तेति । अथ प्रथे इत्यादि नोक्तेत्यर्थः । विरहानभिधायित्वादिति । इतरेतरद्वन्द्वे प्रमितेरित्यत्र बहुवचनस्य समाहारे क्लीबत्वस्य चहितेत्तिमप्यपदद्वयोपि प्रमितित्रितयाभावस्य प्रमितिपदस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकप्रमितिलाक्ष णिकत्वे चाद्वित्वे विरुद्धलक्षणातिरिक्तलक्षणाया अप्रामाणिकत्वाश्रयपत्तेरिति भाव । लक्षणामभ्युपेत्य त्वाह तद्विरहेऽपीति । प्रत्येकेति । हृदो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ चाधिक अमतया व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकप्रमिते विरहस्य शक्यप्रमापणत्वेऽपि प्रथमे व्याप्तेर्द्वितीये च पक्षधर्मताया विरहस्य [illegible] तथात्वमिति भाव । अतीन्द्रियपक्षादिविरहे च विषये इति । धर्मः परमेश्वरः परमाणो रित्याद्यतीन्द्रियपक्षसाध्यादिघटितविरहस्थले इत्यर्थः । तदभावात् = प्रत्यक्षेण प्रमापणीयत्वाभावात् । न च तादृशविरहत्रयान्यतमस्य प्रत्यक्षप्रमापणयोग्यत्वं विवक्षणीयम्, तथा च तत्र पक्षधर्मताविरहस्य व्याप्तिविरहस्य [illegible] तथात्वाभावेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहस्य प्रत्यक्षप्रतियोगिकतया तथा त्वसम्भवेन नाव्यापकता, नापि पूर्वोक्ता प्रत्येकसमुदितविकल्पानुपपत्तिरिति वाच्यम्, विरुद्धादौ तथात्व निरासे । एतेन = विरुद्धेऽतिव्यापकत्वेन । लिङ्गानपेक्षत्वं = लिङ्गज्ञानानधीनत्वं, साक्षादर्थः = साक्षात्पदेन विवक्षितम् । तथाचोक्ताभावत्रयान्यतमस्य यत्र लिङ्गज्ञानानपेक्षप्रमापणयोग्यता सोऽसिद्ध इत्यर्थः । उक्तान्यतमस्य व्याप्त्यादिप्रमितिविरहस्य विरुद्धादावपि तादृशयोग्यताऽविशिष्टत्वादिति निरासाभिप्रायः ।

प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तत्प्रमापकस्य लिङ्गस्योपन्यासमन्तरेण शक्योद्भावनस्तदसिद्धमिति; नैतदप्युपपन्नम्, अतिव्यापकत्वात्, तथाहि—विरुद्धादावपि शक्यते तावद्विपक्षवृत्तिदण्डभूततर्काभावात्सोपाधिनाऽवगन्तुम्, यदाह "यत्रानुकूलस्तर्को नास्ति सोऽप्रयोजक" इति, तस्मात्तेषामप्येवंलक्षणयोगित्वादसिद्धत्वप्रसङ्गः। न च तादृशतर्कविषयत्वमपि प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहप्रमापकलिङ्गभूतमेवेति वाच्यम्, तथा सति विरुद्धत्वादिचक्रस्य हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गात्।

व्याप्त्यादिविरहस्यापि विरुद्धादौ सत्त्वात् सुगमेऽत्र। प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतयेत्यस्य प्रमापकत्वेऽन्वयः। तावदेव व्यतिरेकपरामर्शः। व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकप्रमितेर्विशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो यत्र स्वनिरूपितव्याप्तिमत्त्वेनाप्रतिपादितस्वलिङ्गज्ञापनानपेक्षप्रमापणयोग्यस्तदसिद्धम्, अत्र च प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेरनवसर एव। विरोधादौ तादृशाभावनिरूपितव्याप्तेः स्फुटतया तद्रूपत्वेनाप्रतिपादितविरोधादिलिङ्गज्ञापनानपेक्षस्यैव प्रमापणस्य योग्यता तादृशाभावविषयकस्य विरुद्धादौ। अतीन्द्रियपक्षकादिस्थलीयतादृशाभावनिरूपितव्याप्तेस्तु विरोधाद्यतिरिक्ते तल्लिङ्गेऽस्फुटत्वेन प्रतिपादनीयतया लिङ्गज्ञापनानपेक्षप्रमापणयोग्यत्वस्य तादृशाभावेऽसत्त्वेऽपि तादृशव्याप्तिमत्त्वेनाप्रतिपादितलिङ्गज्ञापनानपेक्षप्रमापणयोग्यताऽस्त्येव। तादृशव्याप्तिमत्त्वेनाप्रतिपादितस्वलिङ्गज्ञापनं तु तादृशव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयत्वानिरूपितस्वलिङ्गविषयताकज्ञानजनकम्। अन्यतीन्द्रियपक्षकादिस्थलीयतादृशाभावस्य कदाचित्ताप्तेनापि प्रमापणसम्भवेन लिङ्गज्ञापनानपेक्षप्रमापणयोग्यत्वस्य तत्राव्यकतया तत्सत्प्रहानुरोधेन तादृशव्याप्तिवैशिष्ट्यविषयत्वानिरूपितत्वनिवेशो निष्फलः। अथ प्रतिवादिकर्तृकं प्रमापणमिह विवक्षितम्, तस्य च लिङ्गज्ञापनापेक्षस्यैव योग्यता तत्रेति तादृशविषयत्वानिरूपितत्वनिवेश आवश्यकः, न च प्रतिवादिनः प्रतिज्ञावाक्येनापि तादृशप्रमाया जननीयतया प्रतिवादिकर्तृकस्यापि प्रमापणस्य लिङ्गज्ञापनानपेक्षस्य योग्यता तत्रास्त्येवेति वाच्यम्, प्रमापणपदस्य प्रमाऽप्रामाण्यशङ्काकलङ्किता विवक्षणीया, अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वव्यतिरेकमात्रस्यैवेऽसिद्धत्वव्यवहारात्, तथा [illegible] प्रतिवादिवाक्येन प्रमाया जननेऽपि तस्या अप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वया तदकलङ्कितप्रमाजननस्य प्रतिवादिकर्तृकस्य लिङ्गज्ञापनानपेक्षस्य योग्यता न तत्रेति चेत्सत्यमेवं यदि प्रतिवादिकर्तृकत्वनिवेशे किञ्चित्प्रयोजनं भवेदिति चेत्सत्यम्। स्वरूपोत्कीर्तनमात्रमिदम् विरोधादिलिङ्गस्य प्रतिपादनीयान्तरानपेक्षतया तादृशव्यतिरेकप्रमापकतायाः स्वयमुक्तत्वात्। एवं च 'एतेन यदि लिङ्गानपेक्षत्वं साक्षाद्दर्शः सोऽपि निरस्त' इति पङ्क्तिरेयात्र पूर्वपक्षोत्तरपक्षाभ्यां विवृतेति द्रष्टव्यम्। विपक्षवृत्तिदण्डभूतेति। विपक्षवृत्तिशङ्कानिवर्तकेत्यर्थः। सोपाधिनेति। व्याप्तिविरहस्यार्थः। अत्र प्राचीनमते साध्यव्यापकव्यभिचारितारूपसोपाधिता, नव्यमते त्वन्यथैव। नार्थं सूत्रम्। अप्रयोजक इति। निरुक्तसोपाधित्वमेवाप्रयोजकत्वं व्यवह्रियते यदि तत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपो व्यभिचारः प्रविशति। यदि तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपो व्यभिचारस्तदाऽन्यथासिद्धत्वं व्यवह्रियते, एवञ्च सोपाधिमात्ररूपत्वादनयोः प्राचीनमते हेत्वाभासत्वम्, न तु नव्यमते। तेषां = विरुद्धादीनाम्। एवमिति। अनुकूलतर्काभावस्य व्याप्त्यभावस्य लिङ्गतायाः स्पष्टत्वेनावधृततया लिङ्गज्ञापनानपेक्षमेव व्याप्तिप्रमितिविरहप्रमापणं तत्र शक्यमिति तथाऽप्यपेक्षितमिति भावः। तथा सति = व्याप्तिविरहोपापकत्वे सति। तस्य = अनुकूलतर्काभावस्य, प्रतिकूलतर्कस्यापि वाच्यम्। हेत्वाभासान्तरत्वप्रसङ्गादिति। तयोरसिद्धत्वाभावमभ्युपेत्य हेत्वाभासत्वस्य

अथोच्यते—तथोपन्यस्यमानं तदसिद्धं भवतु, साध्यविपरीतव्याप्तत्वादिना तु दूष्यमाणं विरुद्धाद्येव तत्, उपन्यासप्रकारभेदाच्च भेदव्यवस्था हेत्वाभासानाम्, नह्यत्र गोत्वाश्वत्वादिवदत्यन्तासङ्कर इष्यते, किन्नाम प्रमाणप्रमेयभाववत्प्रकारासङ्करमात्रमिति; तदप्ययुक्ताभिधानम्, वक्तव्यं हि केन प्रकारेणासिद्धत्वं भवति, न तावदुक्तलक्षणेन, तथाशक्योद्भावनत्वस्य विरुद्धोचितप्रकारेणोपन्यस्यमानस्य सम्भवात्, सर्वथा निष्प्रकारकस्यासिद्धधर्मिणस्तदुद्भावनस्याशक्यत्वात्। न च तथा शक्योद्भावनत्वम-

---

प्राचीनानामिष्टत्वाद्धेत्वाभासान्तरत्वं प्रसञ्जितम्, व्याप्तिविरहोन्नायकतया हेत्वाभासत्वव्यवहारप्रसङ्गादिति तदर्थः, तेन न सिद्ध्यसिद्धिव्याहतिः। अस्मन्मते तु तयोः स्वरूपसतोरेव व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतया ज्ञायमानप्रतिबन्धकमाघटितं हेत्वाभासत्वमेव न, प्रागेव त्वसिद्धिरूपत्वमिति। वस्तुतस्तु कारणाभावस्येव कार्यानुत्पादप्रयोजकतया तज्ज्ञानस्य कार्यप्रतिबन्धेऽनपेक्षणीयत्वेऽपि सोपाधिताग्रमहता न स्वरूपसतः सम्भवतीति प्रतिकूलतर्कस्यानुकूलतर्काभावस्य च लिङ्गता सम्भवत्येव व्याप्तिविरहव्याप्ततया ज्ञानग्रहम्, एवं सत्यपि न पार्थक्यमपि त्वसिद्ध्यन्तर्भाव इति तु प्राचीनाभ्युपगमपरिभाषामात्रमेव भवेत्, भवतु नाम, तथापि विरुद्धादौ व्याप्तिप्रमितिविरहस्य लिङ्गत्वापत्तेरनपेक्षप्रमापणयोग्यता निर्बाधैव, अन्यथा हि न कश्चिदपि स्यादित्युक्तमेवेत्यतिप्रसङ्गोऽतिस्फुट एवेति। एवं दुष्टविभागमुपपादयितुमशक्तो दोषविभागाभिप्रायेणोपधेयसाङ्कर्येऽप्युपाधीनामसाङ्कर्यमित्याशङ्कते अथेति। तथोपन्यस्यमानं = असिद्धिमत्तयावगम्यमानं, तत् = विरुद्धादि, असिद्धम्भवतु = असिद्धव्यवहारं भजतु। विरुद्धाद्येव तत् = विरुद्धत्वादिनैव व्यवह्रियते तत्। उपन्यासप्रकार = दुष्टतावगमप्रकारो दोषः। चकार एवार्थे। न तु धर्मिभेदादित्यर्थः। हेत्वाभासानां = दुष्टानामपि भेदव्यवस्था = भेदव्यवहारः। अत्र = दोषेषु। अत्यन्तासङ्करः = असामानाधिकरण्यम्। प्रमाणेत्यादि। यथा प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः स्वरूपभेदो न त्वसामानाधिकरण्यम्, प्रमाणस्यापीन्द्रियादेः प्रमेयत्वादित्युक्तं "प्रमेया च तुले"ति सूत्रे, तथा प्रकृतेऽपीति भावः। अत्र यदि तुलाया यदा सुवर्णादिगुरुत्वपरिच्छेदकतया प्रमाणत्वव्यवहारस्तदा तदीयगुरुत्वस्य तुलान्तरेणापरिच्छेद्यतया न प्रमेयत्वव्यवहारोऽपि तु तत्प्रामाण्यस्य सन्दिग्धत्वाद्ग्रहणायाभिमतमिन्द्रियादेरपि दशाभेदेनैव प्रमाणत्वप्रमेयत्वव्यवहार इति प्रकृतेऽपि दोषाणां भिन्नानां दशाभेदेनैव सामानाधिकरण्यमेकत्रव्यवहारश्चेत्यर्थोऽभिप्रेतः, अतएव 'तथोपन्यस्यमानमित्यादि विरुद्धाद्येव त'दित्यन्तं यथाश्रुतमपि साधु सङ्गच्छते, तदा परिहरति वक्तव्यमित्यादिना। असिद्धत्वं = असिद्धं। विरुद्धोचितप्रकारेण = विरुद्धादिव्यवहारनिमित्तकविरोधादिमत्तया। उपन्यस्यमानस्य = अवगम्यमानस्य। सम्भवादिति। तथा च दशाभेदेनैव नैकत्रावस्थितिर्व्यवहारश्च भिन्नदोषाणामपि तु दशैक्येऽपीति भावः। ननु विरोधाद्यसमानाधिकरणतथाशक्योद्भावनत्वमसिद्धिरस्त्वित्याशङ्क्याह सर्वथा निष्प्रकारकस्येति। विरोधादिरहितस्येत्यर्थः। अयोगोलकं वह्निमद्धूमादित्यादावतिरिक्तस्थले इत्यादिः। असिद्धधर्मिणः = येन केनचित्सम्बन्धेनासिद्धिसम्बन्धिनः। विशेष्यत्वं षष्ठ्यर्थं उद्भावनेऽन्वेति। तदुद्भावनस्य = व्याप्त्यादिप्रमितिविरहोद्भावनस्य। अशक्यत्वादिति। तथा च भूरिलक्ष्यासङ्ग्रह इति भावः। ननु तथाशक्योद्भावनत्वोद्भावनमेवासिद्धिरस्तु, विरोधादिस्थले तु न तदुद्भावनम्, अनुमितिप्रतिबन्धादिरूपप्रयोजनाभावादित्याशङ्क्यैवं सत्य सम्भवो विरोधादेरसिद्धित्वेन व्याप्तितत्प्रमित्यादिविरहस्य वा तत्र तदुद्भावनादित्याह। नचेत्यादि। यदि स्वसम्भववारणाय व्याप्त्यादिप्रमितिविरहस्योद्भावनमेवासिद्धिः, तस्य सप्रयोजनतया क्वचित्सम्भवादित्युच्यते, तदा विरोधादिस्थलेऽपि तत्सम्भव इतिन दशाभेदेन समावेशोपपत्तिरित्यभिप्रेत्य प्रोक्तं स्मार-

प्युद्भाव्यतेऽसिद्धये, येन प्रकारभेदव्यवस्थितिस्तेन भवेत्। न च शक्योद्भावनपदस्थाने उद्भाव्यमानत्वमिति कृते निस्तारः; सोपाधितायुद्भावने प्रमित्यभावोद्भावनं व्यर्थं रागं क्रियत इति तदव्यापकत्वं प्रसज्येतेति प्रागेवोक्तत्वादिति। एतेनासिद्धः साध्यसम इति प्रयुक्तम्, यथाकथञ्चित्साध्यसाम्यस्य सर्वसाधारणत्वात्, साम्यविशेषस्य चोक्तप्रकार- पर्यवसानव्यतिरेकेणान्यस्यासम्भवात्। लक्षणान्तरेषु चोक्तदूषणप्रकारा यथासम्भव- मिह योजनीया इत्यलं विस्तरेणेति। इत्यसिद्धिखण्डनम्।

पक्षाह नचेति । निस्तारः = निर्दोषता । तदव्यापकत्वमिति स्वार्थस्थलीयाव्याप्तत्वस्याप्युपलक्षणम्, तस्यापि प्रागुक्तत्वादिति। वस्तुतस्तु तुलायाः प्रमाणत्वदशायामेव योग्यतामादाय प्रमेयत्वव्यवहारे न काचित् क्षतिः, "एवमिन्द्रियादेरपि, किन्तु तस्य सर्वदैव प्रमेयत्वम्, अन्ततो भगवत एव तत्प्रमाया- स्तत्त्वात्, स्वकरणकप्रमाविषयताऽपि कदाचिदुपनीतभानेन तत्र सम्भवत्येव, एवञ्चासिद्धिविरोधादीना- न्तद्व्यवहाराणां वा कालभेदेन समावेशो नेह निरूपणीयोऽपि तु भेदमात्रमिति। किन्त्वेवमतिव्याप्तेरभावे- नोद्भावनादेरनिवेशनीयत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिसामान्यविरह इत्येवासिद्धिलक्षणं स्यात्, तच्चानुपदं विवेचयिष्यत इति । न्यायसूत्रोक्तं लक्षणं निराचष्टे एतेनेति । यथाकथञ्चित् = प्रमेयत्वादिना । सर्वसाधारणत्वादिति। तथा च सद्धेतोरपि स्यादसिद्धता । साधनीयत्वेन साध्यसाम्यविवक्षायां तु ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्वरूपासिद्धस्यैव स्यात्सङ्ग्रहो न तु व्याप्यत्वासिद्धादेरित्यपि द्रष्टव्यम्। असम्भवादिति। ननु यथा साध्यस्य साधनीयत्वं न तु प्रमितत्वमेवं हेतोरपि व्याप्ति- पक्षधर्मताभ्यां साधनीयत्वमेव न तु प्रमितत्वमित्यर्थाद्व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां प्रमितिसामान्यविरहस्य लक्षणता लभ्यते, तेन रूपेण च विरुद्धादेरपि लक्ष्यतेत्युक्तम् । व्याप्त्यभावस्य पक्षतावच्छेदकाभाव- वत्पक्षादेश्चासिद्धिरूपत्वाभावेऽपि तद्वतो हेतौ दुष्टत्वमुक्तप्रमितिविरहेणैवोपपद्यते एव । नच काञ्चनमयत्वादिना पर्वतवह्न्यादेः पक्षतासाध्यत्वादिस्थले प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपित- व्याप्त्यादिप्रमितेरप्रसिद्ध्या तदभावोऽसम्भवीति वाच्यम्, तादृशव्याप्त्यादिप्रतीतेः प्रमीयविशेष्यता- सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य विवक्षितत्वात्; नच स्वरूपतस्त एव तस्य प्रतिबन्धकत्वेन ज्ञानगर्भहेत्वाभासत्वानुपपत्तिः, अन्यतमत्वघटितस्यैव हेत्वाभासत्वस्योक्तत्वादिति चेन्न, प्रमात्वस्यानु- गतत्वेन सम्बन्धकोटौ प्रकृतव्याप्त्यादिघटितस्य तस्यानुप्रवेशे सिद्ध्यसिद्धिव्याघाततादवस्थ्यात्, उदासीनव्याप्त्यादिप्रमीयविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च सद्धेतुसाधारण्यात् । एतेन प्रमानिरूपितविशेष्यतासम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावविवक्षा पराकृता, प्रमात्वस्या- ननुगतत्वेनोदासीनव्याप्त्यादिघटितस्य तस्य प्रवेशे तादृशाभावाप्रसिद्धिः, प्रकृतव्याप्त्यादिघटितस्य प्रवेशेऽपि ज्ञानभेदेन विषयताभेदे मानाभावेन विशेष्यतायां प्रमानिरूपितत्वाप्रसिद्धिरेव । किञ्च *तद्रूपप्रमात्वस्य तादृशाभावस्य प्रतिबन्धकत्वं कारणाभावविधयाऽन्यथा वा, नाद्यः, प्रमितेरेवानुमितिकारण- त्वे मानाभावात् नापि द्वितीयः, असम्भवात्। परार्थे च तादृशाभावस्य विषयामात्रेणैव निरूपणे तस्यैव हेत्वा- भासत्वमुचितम्। अथाप्येवमेव, केवलव्याप्त्यभाववति केवलपक्षधर्मताभाववति च व्याप्तिविशिष्टपक्ष- धर्मताभावोऽनुगत एवेति चेन्न, प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्याप्त्यादेरप्रसिद्धिस्थले तादृशाभावाप्रसिद्ध्या हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारानुपपत्तेः । न च काञ्चनमयत्वेन पर्वतवृत्तित्वं वह्निव्याप्तित्वं नास्तीति प्रतीतिमादाय समन्वयः शक्यः, विवक्षिते हि व्यधिकरणधर्मा- वच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावे । यदा च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा- वोऽपि न प्रामाणिक इत्यत्रेदं व्याप्तिस्थलेऽधयात्, तदोक्ताभावस्य प्रामाणिकत्वापाः का

कथा, तस्याः सन्दिग्धत्वेऽपि दोषसंशयेन लक्षणानुपपत्तिरेव. अप्रसिद्धप्रतियोगिकाभाववादिनोऽपि नेह पराक्रमः, अलीकानन्तरयोः संसर्गासम्भवेन तादृशाभावस्याप्यलीकत्वापत्तेः । अथास्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रकारकनिश्चयाभाव एवासिद्धिरिति नोक्तदोषावकाश इति चेन्न, व्याप्तिपक्षधर्मतावतोऽपि तादृशनिश्चयाभावसम्भवेनासद्धेतुत्वस्य व्याप्तिपक्षधर्मताविरहिणोऽपि तादृशनिश्चयसम्भवेन सद्धेतुत्वस्य चाप्रामाणिकत्वापत्तेः, सद्धेतोस्तादृशनिश्चयाभावदशायामनुमित्यजनकत्वेनैव क्वचिदाभासत्वव्यवहारः प्रामाणिको न तु दोषवत्तयापि, यदाह—"निर्युक्तिकस्तु प्रवादो न श्रद्धेय" इति । ननु परामर्शविषयाभावत्वमसिद्धित्वम्, एतच्चानुगमकमात्रम्, दोषत्वं त्वाश्रयासिद्ध्यादेः प्रत्येकमेव, न च विशेषाभावविवक्षायामुभयाभावादिकमादायातिप्रसङ्गः, सामान्याभावविवक्षायां त्वमसिद्धिः, परामर्शविषयीभूतस्य व्याप्त्यादिघटकाभावस्य केवलान्वयित्वादिति वाच्यम्, परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वस्य विवक्षितत्वात्, न चैवमपि हेत्वन्तरेऽतिप्रसक्तिः, अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयादृशविशिष्टविषयित्वव्याप्यभेदप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्याभावः परामर्शप्रतिबन्धकतायां तादृशविशिष्टत्वस्य विवक्षितत्वात् । साधारणत्वानुपसंहारित्वविरुद्धत्वानिरूपितत्वं तु विषयतायां वक्तव्यम्, अन्यथाऽतिव्याप्तेः । साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यग्रहस्त्वनुमितेरेव प्रतिबन्धकः । यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यथा काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ, यत्र वा साधारण्यादिकमाश्रयासिद्ध्यादिरूपं यथा वह्निव्याप्यमेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान् मेयत्वादित्यादौ, तत्र तादृशनिरूपितत्वमनुपादेयम्, प्रवेशस्याकिञ्चित्करत्वात्, विशिष्टान्तराघटितत्वादिकं तु सामान्यलक्षणवदिति चेन्न, पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्यादिस्थलीयासिद्धिसङ्ग्रहाय यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानाहार्यज्ञानसामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट पक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुमत्त्वावगाहित्वाभावस्तद्रूपावच्छिन्नत्वमसिद्धित्वमिति विवक्षाया आवश्यकतया तत्स्थलीयदोषविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणेऽनाहार्यज्ञानमेव न जातम्, यत्र वा तादृशावगाहित्वमेव न प्रसिद्धं तत्राव्याप्तेस्तत्सम्भावनाया वा दुर्वारत्वात्, दोषसंशयेनापि लक्षणस्यानुपपत्तेः, असम्भववारणायसमाधिरेवेति तु हेत्वाभाससामान्यलक्षणखण्डनन्यायेन द्रष्टव्यम्, एवं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाप्रामाणिकत्वादिकमपि तत्रोक्तमेव । एतेन—आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यन्यतमत्वमसिद्धित्वम् न चाश्रयासिद्ध्यादेरेव दुर्वचत्वे कथमेतदपि घटतामिति वाच्यम्, अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वं पक्षतावच्छेदकविषयकत्वावच्छिन्नपक्षग्रहनिष्ठप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताव्यापकं तादृशविशिष्टत्वमाश्रयासिद्धित्वम्, विशिष्टान्तराघटितत्वादिकं तु सामान्यलक्षणवत्, एवं पक्षे साध्यवैशिष्ट्यांशे प्रतिबन्धकतां प्रवेश्य स्वरूपासिद्धित्वमपि निर्वाच्यम् । आश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्ध्यात्मकविशिष्टानिरूपितत्वं विशिष्टविषयितायां प्रवेश्य परामर्शप्रतिबन्धकताघटितं व्याप्यत्वासिद्धित्वं वक्तव्यम्, साधारण्यविरोधानुपसंहारित्वानां प्रसिद्धिस्थले तेषां ग्रहस्यापि परामर्शप्रतिबन्धकतया तत्रातिव्याप्तिवारणाय तदनिरूपितत्वमपि विषयितायां विवक्षितव्यम्, पर्वतान्यः पर्वत इत्यादिस्थलानुरोधे तु यद्रूपविशिष्टविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानाहार्यज्ञानसामान्यस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तः पक्षे पक्षतावच्छेदकावगाहित्वाभाव इत्यादिरीत्या निर्वचनीयमिति—निरस्तम्, अन्यतमत्वघटनाऽसाङ्गत्यं च बहुशो निवेदितम् । तदेतत्सर्वं पिशुनयन्नाह लक्षणान्तरेऽपीति । इह चोक्तदूषणप्रकारा लक्षणान्तरेष्वपि यथासम्भवं योजनीया इत्यन्वयः । इति खण्डनशारदायामसिद्धिखण्डनम् ।

विरोधखण्डनम् ।

अपि चासिद्धलक्षणविशेषणेषु प्रमाणान्यवच्छेदकव्यतिरेकेण यद्व्यवच्छेद्यं किं तत्? केन चिद्विरुद्धं केनचिदन्यदिति चेत्, विरुद्धमेव किमुच्यते, तथाहि—साध्यविपरीतव्याप्तो विरुद्ध इत्याहुः, तन्न, साध्यव्यतिरेकेण हि व्याप्तिः कार्त्स्न्येन वाऽनौपाधिको वा स्वाभाविको वा सम्बन्ध इत्याद्युक्तिभिः सविशेषणः सहभाव एव निरुच्यते, तथा सति च साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव विशेषणविशेष्ययुक्तं विरुद्धत्वमित्युक्तं स्यात्,

न परमुक्तदोषैरेव, अपि तु व्यवच्छेद्यानिरुक्त्या सद्धेत्वावृत्तिफलकविशेषणवैयर्थ्येनाप्यसिद्धेर्दुर्निरूपत्वमित्यभिसन्धानेनाह अपि चेति । प्रमाणं = सद्धेतुः । व्यतिरेकेण = व्यतिरिक्तेन । विरुद्धमिति । एतच्च व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितेर्व्यतिरेको यत्र लिङ्गोपन्यासमन्तरेण शक्योद्भावन इति यथाश्रुताभिप्रायेण, तत्र व्यतिरेकान्तेन सद्धेतोरिव लिङ्गोपन्यासमन्तरेणैतयनेन विरुद्धादेर्व्यवच्छेद्यत्वात् । एवं च विरुद्धमित्यस्य विरुद्धादिकमित्यर्थः । केनचिदन्यदिति तु शक्योद्भावनत्वस्य स्वार्थानुमानासिद्धेऽव्यापकावच्छेदकताभिप्रायेण नेतव्यम् । व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरहादिलक्षणेषु तु विरुद्धादेरपि नैनोपाधिना एकधर्मेणाव्यवच्छेद्यत्वेऽपि विरोधादेर्निरसनीयस्यैव व्यवच्छेद्यतोपाध्यसाङ्कर्याद्यवश्यम्भाविनीति भावः । साध्यविपरीत साध्याभाव, तस्य च प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वं वक्तव्यम्, तेन संयोगी द्रव्यत्वादित्यादौ नातिप्रसङ्ग इत्यभिमानः वस्तुतस्तु भेदस्य भावस्याधिकरणाभेदेनोपगमेऽपि गुणवृत्तिसंयोगाभावव्याप्यतया न द्रव्यत्वेऽतिप्रसङ्ग इति शक्यते वक्तुम्, परन्त्वधिकरणभेदेनाभावभेदोपगमेऽधिकरणातिरिक्ताभावसिद्धिरेव न सम्भवति, अनन्ताधिकरणेषु घटाद्यभावस्य कल्पनापेक्षयाऽतिरिक्तैककल्पने लाघवमित्यस्येदानीं वक्तुमशक्यत्वात्, अभावत्वप्रकारकप्रतीतेः प्रमात्वरक्षार्थं तु न तदतिरिक्ततासिद्धिः भावाधिकरण्यकस्याप्यभावस्य प्रतियोगिकाभावस्याधिकरणरूपतायाः भङ्गिरभ्युपगमेन भावस्याप्यभावत्वप्रकारकप्रमोत्पादकतायाः वक्तुं सत्त्वात्, तथाभ्युपगमस्यातेऽपि चाभावत्वस्य भावाभावोभयसाधारण्यमभ्युपगच्छन्तं प्रति भावेऽभावत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वं न शक्यमापादयितुम्, अन्यथा तस्य भावव्यावृत्तत्वसिद्धिं विना भावे तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वासिद्ध्यसम्भवेनान्योन्याश्रयस्य दुष्परिहरत्वात् । असाधकत्वानुमापकत्वैव रूपस्य विभाजकतौपाधिकाभिप्रायेण विरुद्धत्वेन लिङ्गेनासाधकत्वसाधने स्वव्यभिचारिगतौ यत्तु व्याप्तिस्वरूपं दर्शयति साध्यव्यतिरेकेणेत्यादिना । व्याप्ति = तत्पदार्थः, निरुच्यत इति सम्बन्धः । कार्त्स्न्येनेति । हेतुतावच्छेदकावच्छेदेनेत्यर्थः । वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः । एतच्च लीलावतीकारमतम् । द्वितीये तु स्वना-चार्याणाम् तृतीयं तु वाचस्पतिमिश्राणाम् । आदिपदेनाव्यभिचरितः सम्बन्ध इति न्यायवार्तिककारमतं ग्राह्यम् । सम्बन्ध = सामानाधिकरण्यम् । सविशेषण = सामानाधिकरण्येन कार्त्स्न्यादिविशिष्टः । सहभावः = सामानाधिकरण्यम् । एवञ्च गौरश्वत्वादित्यादावश्वत्वं गोत्वासाधकं स्यादितिधर्मावच्छेदेन गोत्वाभावसमानाधिकरणत्वात्, स्वव्यापकगोत्वाभावसमानाधिकरणत्वात्, स्वव्यापकगोत्वाभावकत्वे सति गोत्वाभावसमानाधिकरणत्वादित्यर्थः यावद्गोत्वाभावव्यापकव्यापकत्वे सति गोत्वाभावसमानाधिकरणत्वादिति द्वितीये, गोत्वाभावस्वभावप्रयुक्तत्वे सति गोत्वाभावसमानाधिकरणत्वादिति तृतीये, गोत्वासमानाधिकरणत्वे सति गोत्वाभावसमानाधिकरणत्वादिति च चतुर्थे हेतुर्वक्तव्य इति स्वसमानाधिकरणयुक्ताव्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तर्भावेनायमनायाससिद्धम् । स्वभावप्रयुक्तत्वं तु प्रतीतिमात्रसिद्धं द्रष्टव्यम्, अन्यथाऽनौपाधिकत्वकल्पान्तर्भावापत्तेः । सामानाधिकरण्यमेवेति । एवंच सर्वत्रसमाधानानुरोधेन विशिष्टव्यवच्छेद एवोचित, द्वितीयचतुर्थयोः

यदा चैवं तदा साध्यव्यतिरेकेण सामानाधिकरण्यमेव हेतोरगमकत्वे समर्थमिति तन्मात्रमुपादेयम्, वृथा विशेषणप्रक्षेपः, तथा चानैकान्तिक एवायं स्यात्। ननु साध्यव्यतिरेकसम्बन्धो यद्यपि विरुद्धानैकान्तिकयोर्द्वयोरप्यस्ति तथाऽपि वस्तुगत्या स्वाभाविकोऽसौ विरुद्धे एवेत्येतावन्मात्रविशेषविवक्षया विरुद्धस्यानैकान्तिकाद्भेदोपन्यासः, मैवम्, दत्तोत्तरत्वात्, वस्तुगत्या सन्नप्ययं विशेषो नोद्भावनार्ह इत्युपेक्षणीय इत्युक्तम्, तथाहि—नेदमस्य साधकमेतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वादित्यभिधीयमाने विरुद्धशब्दार्थनिरुक्तौ विशेषणाधिक्यस्योक्तन्यायेन दुष्परिहरत्वात् । अत एवानैकान्तिके सन्देहेन प्रत्यवस्थानं विरुद्धे तु व्यतिरेकनिश्चयेनेति विशेषादनयोर्भेदोपन्यास इत्यप्यनवकाशम् । अनुमितिहेतुव्यतिरेको हि हेतुदोषः, अनुमितिहेतुश्चैको व्याप्तिः, ततस्तदभावस्य दोषत्वा-

कथञ्चित्तु तृतीये विशेषणस्यापि व्यर्थविशेषणत्वासम्भवेन समर्थत्वात् । यदि तु गौरवाभावेऽपि यावद्दोषाभावव्यापकान्तर्गत इति तद्व्यापकत्वमदत्त्वे स्वव्यापकत्वसामानाधिकरण्यमेवेतिमन्येन, तदा द्वितीयेऽपि न विशेषणस्य सामर्थ्यमिति द्रष्टव्यम् । अगमकत्वे समर्थम् = असाधकताप्रयोज्यम् । अनैकान्तिकः = साधारणः । अयं = विरुद्धः । उक्ताभिप्रायमजानानः शङ्कते नन्विति । भवेयमाशङ्केत्यर्थः । भेदोपन्यासः = भेदेन विभजनम् । साधकत्वं सिद्धिजननयोग्यत्वम् । एतत्साध्यं प्रति विरुद्धत्वादिति । एतत्साध्याभावव्याप्तत्वादित्यर्थः । अत एवेति । वक्ष्यमाणादित्यर्थः । अनवकाशमित्यन्वयः । सन्देहेनेति । साध्यतदभावोभयकोटिकसन्देहेनेत्यर्थः । तेन प्रत्यवस्थानं च परपक्षाक्षेपाय तत्प्रतिपादनम् । कोटिद्वयमुपस्थापयता हि साधारणासाधारणधर्मवद्धर्मिज्ञानेन संशयो जन्यते, भवति च साधारणस्य हेतोः साध्यतदभावोभयसाहचर्यज्ञानमसाधारणस्य च साध्यतदभावोभयव्यावृत्तत्वज्ञानम्, सर्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यनुपसंहारिण्यपि पक्ष एव साध्यतदभावोभयसाहचर्यग्रहेण साधारणधर्मज्ञानविधयैव कोटिद्वयोपस्थापकत्वम्, यद्यप्यसौ साध्यसन्देहाकाङ्क्षाविघटकस्तथापि संशयनिश्चयसाधारणमेव साध्यतदभावसाहचर्यग्रहो हेतुः, अनुभूतिकल्पकश्चायं यस्मात्साहचर्यनिश्चयस्यैव कोटिद्वयोपस्थापकत्वमिति, भवतु वा साहचर्यनिश्चयस्यैव तथात्वम्, तथापि साधारणस्य तत्त्वेन ज्ञातस्य संशायकत्वस्याबाधकतया तदन्तर्भावस्य विरुद्धे निरासासम्भवेन न मूलासङ्गतिः, अनैकान्तिकपदस्य केवलसाधारणपरत्वसम्भवात् । व्यतिरेकेणेति । साध्याभावेनेत्यर्थः । बाधिते साध्याभावनिश्चयेऽपि नासौ प्रकृतहेतुना, विरुद्धे तु तेनैवेति विशेषः । अनयोः = विरुद्धसाधारणयोः । भेदोपन्यास इत्युक्तार्थम् । हेतुदोष इति । साक्षादित्यादिः । कारणाभावस्य साक्षात् विरुद्धादेस्तु तत्प्रतिपादकतया दोषतेति प्रागुक्तत्वात् । ज्ञायमानप्रतिबन्धकस्य दोषत्वमते तु तदभावस्य कारणतया अपि अवश्यमेवानुमितिहेतुत्वस्यानुमितिपरामर्शान्यतरहेतुत्वमित्यर्थः स्यात् । वस्तुतस्तु ज्ञायमानदोषाभावस्य कारणता दोषज्ञानाभावे एव पर्यवस्यति, दोषज्ञानं च न हेतुदोष इति । अथवा हेतुदोष इत्यस्य हेतुदोषतयाऽनुमत एवेत्यर्थः । एवं च कारणाभावातिरिक्ते दोषत्वाव्याप्तिर्नाभिप्रेतेति । व्याप्तिरिति । प्रमीयमाणा व्याप्तिः व्याप्तिप्रमितिरित्यर्थः । एतच्चानुमितिपदस्यानुमितिप्रमाविशेषपरत्वाभिप्रायेण । अन्यथा तु व्याप्तिरित्यस्य व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थः । अत्र व्याप्तिप्रमितेरित्यस्यापि व्याप्तिनिश्चय इत्येवार्थः । व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्यापि च व्याप्तिनिश्चये एव तात्पर्यसम्भवः । न च व्याप्तिनिश्चयव्यतिरेकलिङ्गकं विपक्षसम्बन्धोऽप्यस्ति प्रमाणान्तरप्राप्तिनिश्चयस्य सम्भवादिति वाच्यम्, लिङ्गत्वादित्यस्य प्रयोजकज्ञानविषयत्वार्थकतया सामञ्जस्यात्, विपक्षसम्बन्धज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चयविरहप्रयोजकत्वात् । तदभावं =

त्तावन्मात्रं ज्ञाप्यम्, तच्च हेतुविपक्षसम्बन्धोद्भावनमात्रादेव गम्यते, तस्मादनुमितिहेतुव्याप्तिप्रमितिव्यतिरेकबोधनाय संशये व्यतिरेकनिश्चये वोद्भाव्यमानेऽपि 'कुतस्तावेवे'त्यत्र विपक्षसम्बन्धमात्रमियततत्सम्बन्धावश्योपन्यास्याविति विपक्षसम्बन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तेस्तत्प्रमितेश्च व्यतिरेकस्य लिङ्गत्वादुद्भाव्यम्, कृतमितराभ्यामिति।

लकारभेदप्रयोगे तैस्तैर्लकारैः कालविशेषप्रतिपादनवद्विभक्तिभिर्लिङ्गसङ्ख्याज्ञापनवत्पर्वतोऽग्निमानित्यादौ धर्म्यादिप्रतिपादनवच्च नेदं घटते, तत्र तेषामतात्पर्यविषयाणामपि पदप्रयोगे विशिष्टबोधने वाऽन्यथासिद्धानां यथा बोधनम्, तथा यद्यत्रापि व्याप्तेस्तात्पर्यविषयत्वं तदाऽनैकान्तिकसाधारण्यादेव, अन्यथोक्तदोषापरिहारादेवेति। अनैकान्तिकस्यश्चानुद्भावयताऽनधिगच्छता च विपक्षस्यमशक्योद्भावनमशक्यावगमनञ्चेति तदुपजीवित्वान्न पृथग्दूषणम्, विशेष्यप्रतिपादनं विशेष्यावगमश्च विना

व्याप्यभावमात्रं व्याप्तिनिश्चयाभावमात्रं वा। ज्ञाप्यमिति। विरोधोद्भावनेनेत्यादिः। तेन कारणान्तराभावस्यापि क्वचिज्ज्ञाप्यत्वेऽपि न मात्रपदासङ्गतिः। हेतुविपक्षसम्बन्धेति। हेतोः साध्याभावसामानाधिकरण्येत्यर्थः। संशयेति। साध्यस्येत्यर्थः। तावेवेति। एवेन साध्यनिश्चयव्यवच्छेदः। इत्यत्रेति। इत्यस्मिन् पर्यनुयोगे उपपत्स्यमाने उपपन्ने चेत्यर्थः। नियततत्सम्बन्धो विपक्षेणैव सम्बन्ध इति साध्यासमानाधिकरणत्वे सति साध्याभावसामानाधिकरण्यलाभः। अवश्येति। एतेन प्रथममेव साध्याभावसामानाधिकरण्याद्युद्भावनस्यौचित्यं सूचितम्, प्रयोज्यमुद्भाव्य प्रयोजकोद्भावने गौरवात् प्रयोजकस्य प्रागुद्भावने तु प्रयोज्यस्यार्थात्प्रतीतिसम्भवेन प्रतिपादनानपेक्षणादित्युक्तत्वात्। व्याप्तेरिति। उद्भाव्यमित्यनेनान्वयः। लिङ्गत्वादिति। स्वव्याप्यत्वसम्बन्धावश्यकत्वाद्योत्यपि द्रष्टव्यम्, तत्रावश्यकत्वं तु स्वयमेव वक्ष्यति 'अनैकान्तिकस्याऽनुद्भावयते'त्यादिना। इतराभ्यामिति। साध्यसंशयसाध्याभावनिश्चयाभ्यामित्यर्थः। उद्भाव्यमानाभ्यामिति शेषः।

ननु कथायां साध्याभावव्याप्यत्वाभिधानेऽपि साध्याभावसामानाधिकरण्यांश एव विवक्षित इति न वैयर्थ्यशङ्का, दृश्यन्ते हि तत्तदर्थकपदानामभिधानानि तत्तदर्थाविवक्षायामपि, नहि कालविशेषाविवक्षायामपि भवतीत्यादिकं पुंस्त्वादिलिङ्गसङ्ख्याविशेषाविवक्षायामपि जलमानयेत्यादिकं केवलस्य विशेष्यस्य विशेषणस्य वाऽविवक्षायामपि पर्वतोऽग्निमानित्यादिकं न प्रयुज्यत इत्यत आह लकारभेदेति। लकारविशेषेत्यर्थः। बुद्धिवैशद्यायानेकदृष्टान्तोपन्यासः। नेदं घटते = अविवक्षितस्य व्याप्यत्वस्याभिधानं नोपपद्यते। तत्र = उक्तदृष्टान्तेषु तेषां = कालविशेषादीनाम्। आद्यदृष्टान्तद्वयमभिप्रेत्य पदप्रयोगे इति। तृतीयमभिप्रेत्य विशिष्टबोधने इति। पदप्रयोगेऽन्यथासिद्धत्वं = तदभिधायकाविनाभाविपदप्रयोगकत्वम्, विशिष्टबोधनेऽन्यथासिद्धत्वं तु स्वबोधनाविनाभाविविशिष्टबोधनकत्वम्, अयं न प्रयुञ्जीतेतिनिषेधेन कालादिसङ्ख्याविशेषाभिधायकौ तिङ्सुपावपास्य प्रयोगेऽसाधुत्वादेतयोः प्रयोगो नान्तरीयको भवनादिमात्रप्रतिपिपादयिषायाम्। एवं विशेष्यविशेषणयोर्बोधनं विना विशिष्टबोधनं न सम्भवतीति तदभिधायकशब्दप्रयोगोऽपि नान्तरीयकः। प्रकृते तु व्याप्यत्वाभिधानं विनाऽपि साध्याभावसामानाधिकरण्यं वक्तुमभिधातुमिति न व्याप्तेः स्वबोधनाविनाभाविसाध्याभावसामानाधिकरण्यबोधनकत्वम्, केवलं तात्पर्याविषयत्वं तु कदाचित्स्यात्, तत्राह तथेति। अत्रापि व्याप्तेरिति। विरोधघटकव्याप्तेरपीत्यर्थः। उक्तेति। स्वर्थविशेषणेनेत्यर्थः। अनैकान्तिकत्वं = साध्याभावसामानाधिकरण्यम्। तदुपजीवित्वात् = तस्यानैकान्तिकस्याप्रतिपत्त्यनुद्भावनयोरव्याप्यत्वाप्रतिपत्त्यनुद्भावनकत्वात्, तद्विषयकज्ञानाद्यविषयकज्ञानाभावात्। इह विशेष्यावगमप्रतिपादनयोर्विशिष्टावगम-

विशिष्टप्रतिपादनस्य विशिष्टावगमस्य चाशक्यत्वात् । एवमन्यत्रापि - विशेषणस्याप्रयोजकता विशेष्यस्य सामर्थ्यं स्वयमूहनीया, तद्यथा—इदमसाधकं साधारणानैकान्तिकत्वादित्यत्र साधारणेति विशेषणे. सपक्षविपक्षगतत्वादित्यत्र सपक्षगतत्वे सतीत्युद्भाव्यमाने, एवमसाधारणेऽपीति, इदमसाधकं जातित्वादिति जातित्वविवेचने स्वव्याघातकमुत्तरं जातिरिति स्वव्याघातकत्वस्यैव सर्वमसज्ज्ञेयत्वादित्याद्यजातिजातिसाधारणस्य दूषणसमर्थत्वेनोत्तराभिधाने इति ।

प्रतिपादनकारणता हि नाभिप्रेता मानाभावात्, अपि तु व्याप्यव्यापकभाव एव । पृथगिति । विरुद्धत्वमित्यनुपपद्यते । एतेन साध्याभावप्रमितिजनकत्वं विरोधइत्यपि प्रत्यादिष्टम्, तादृशजनकत्वस्य कौतस्कुताकाङ्क्षायां साध्याभावव्याप्यत्वस्य ज्ञेयत्वे साध्याभावसामानाधिकरण्यग्रहस्यावश्यकत्वात्, अनुमितितत्कारणान्यतरप्रतिबन्धकज्ञानविषयस्य हेत्वाभासत्वमते तु तादृशजनकत्वस्य न हेत्वाभासत्वमपि, प्रागेव तु तद्विरोधविरोधत्वमिति । ननु तथापि विरुद्धस्य न साधारणान्तर्भावसम्भवः, सपक्षवृत्तित्वे सति साध्याभावसमानाधिकरणस्य हि साधारण्यम्, विरोधे च न तस्यान्तं प्रविशतीत्यत आह एवमन्यत्रापीति । अप्रयोजकता = वैयर्थ्यम् । सामर्थ्यं = असाधकताव्याप्यत्वे सति । इदमुपलक्षणमनुमितितत्कारणान्यतरप्रतिबन्धौपयिकत्वस्यापि । साधारणानैकान्तिकत्वात् = साध्यसन्देहजनककोटिद्वयोपस्थितिजनकतावच्छेदकसाधारण्यात् । साधारणेतिविशेषणे = साधारण्यस्य विशेषणे तादृशजनकतावच्छेदकत्वे, अप्रयोजकतेत्यनुपज्यते, साध्याभावसामानाधिकरण्यरूपसाधारण्यस्य तादृशसामानाधिकरण्यत्वेनैवासाधकतागमकत्वसम्भवेनानैकान्तिकत्वसाधारणतादृशजनकतावच्छेदकत्वघटितरूपेण तद्विशेषणतयाऽनुपयोगात् । साधारण्येऽपि यदि सपक्षवृत्तित्वं प्रवेश्यते तदा तस्यापि व्यर्थत्वाशयेन विशेषणनिष्प्रयोजनतया उदाहरणान्तरमाह सपक्षेति । विशेषणतास्फुटीकरणाय सत्यन्तेन विवरणम् । उद्भाव्यमाने = प्रयुज्यमाने, अप्रयोजकतेत्यनुषङ्गः । सपक्षगतत्वं हि साधकताया अनुकूलं नासाधकताया इति तस्य साधारण्ये प्रवेशोऽनुचित इति भावः । अथवा साधारणानैकान्तिकत्वादित्यस्य साधारणत्वादित्यर्थः, तथा च सपक्षविपक्षगतत्वादित्येतदर्थकसाधारणत्वादितिहेतुवाक्ययोः साधारण्यविशेषणे सपक्षगतत्वे सतीत्येवं विधियमाणेऽप्रयोजकतेत्यर्थः, तथाविधमेवोदाहरणम् । एवमिति । तादृशजनकतावच्छेदकताविशिष्टासाधारण्यस्य हेतुत्वेऽसाधारणस्य सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वरूपत्वे योजनीयैव वैयर्थ्यम्, विपक्षव्यावृत्तत्वस्याऽसाधकताप्रतिकूलत्वादिति भावः । प्राग्वदेवमेवोदाहरणम् । विशेष्यवैयर्थ्यमपि क्वचिदित्युदाहरति इदमिति । इतीति । सतिसप्तमीकमिदम्, उत्तराभिधाने अप्रयोजकतेति सम्बन्धः । अभिधीयमानोत्तरादौ इत्यर्थः । स्वव्याघातकत्वस्यैव दूषणसमर्थत्वेनेत्यन्वयः । स्वव्याघातकत्वं स्वकर्तृकाभिमतस्य विरहप्रसञ्जकत्वं । यदा स्थापनाहेतुत्वेन सर्वमसज्ज्ञेयत्वादिति प्रयुज्यते, तदा न तत्र जातित्वाभ्युपगम इति भावेन तस्याजातित्वमप्युक्तम्, अतएव लक्षणे उत्तरत्वनिवेशोऽपि, यदा तु सर्वं सज्ज्ञेयत्वादिति स्थापनाहेतुप्रयोगानन्तरं तथा प्रयोगस्तदा तस्य जातित्वम्, यदाह वात्स्यायनः "जातयः स्थापनाहेतौ प्रयुक्ते प्रतिषेधहेतवः" इति । आदिशब्देन सर्वमसाधकं वस्तुत्वादित्यादि ग्राह्यम्, सर्वस्यासत्त्वेऽलीकत्वरूपेऽसाधकत्वे वा ज्ञेयत्वादेरपि तथात्वेन स्वकर्तृकोपगतविरहप्रसञ्जकत्वं स्थापनाप्रतिषेधयोस्तुल्यमित्यर्थः । वस्तुतस्तूत्तरत्वोपादाननिवेशोऽकिञ्चित्कर एव, तादृशविरहप्रसञ्जकत्वस्यैव दुष्टिबीजत्वादितिनिवेदितमनिर्वाच्यत्वनिरूपणावसरात् ।

किञ्च साध्यविपरीतेति साध्याभावेत्यर्थे यदाऽभावात्मैव साध्यः कश्चिद्भवति तत्र तद्विपरीतस्य भावत्वात्तद्व्यापकत्वं लक्षणस्य । न च विपरीतशब्दस्य विरोधिमात्रार्थत्वेन भावाभावोभयव्याप्तिरिति वाच्यम्, सहानवस्थानं हि भावाभावयो विरोधोऽभ्युपेयते, अनवस्थानं च संसर्गनिषेधः; स च भावाभावयोरन्योन्यस्यानवस्थानमेव,

---

सन्नेतावता विरुद्धस्य साधारणान्तर्भावोऽभिहितः, भवतु किं तेन, लक्षणनिराकृतिस्तु न कृता; किञ्चासाधकतानुमापकमेव विभाजकमिति न परमेश्वरानुशासनम्; किञ्च व्यर्थविशेषणत्वं न व्याप्तिविघटकम् व्याप्तिलक्षणे व्याप्यतावच्छेदकान्तरघटितान्यहेतुतावच्छेदकस्यानिवेशनीयत्वात्, अत एव नीलधूमादावपि व्याप्तिरस्त्येव, तत्प्रयोक्तुस्तु तत्राधिकेनैव निग्रहः अशक्तिविशेषज्ञापकतया व्यर्थविशेषणत्वस्य व्याप्यत्वासिद्धस्थानत्वाद्वा, सर्वथाऽपि तत्र हेत्वाभासत्वं नैवास्ति । एवञ्च निग्रहभयेऽसाधकता विरुद्धे साध्याभावसामानाधिकरण्येनैव परार्थे साध्यताम्, असाधकतासिद्धियोग्यता तु स्वार्थपरार्थसाधारणी तत्र निर्बाधा, किञ्चासाधकतासाधकत्वाभावेऽप्यशक्तिविशेषोद्भावकतयैव पार्थक्यसम्भवः, असाधकतासाधकत्वाशक्तिविशेषोद्भावकत्वान्यतरस्यैवापेक्षणीयत्वात्, अनैकान्तिके हि साध्यसामानाधिकरण्यग्रहवेलायां व्यभिचारोत्थ एव भ्रमः, विरुद्धे तु साध्यसामानाधिकरण्यस्यासत्त्वेन तदंशोऽपि स इति सम्भावनाशक्तौ विशेषः, एवञ्च व्याप्तिविरहोद्भावकत्व व्याप्तिग्रहानुत्पादप्रयोजकत्व वा रूपस्य साध्याभावसामानाधिकरण्यस्य समन्वेऽपि न तयोः पृथक्परिगणनासङ्गतिरित्यत्रास्वरसादाह किञ्चेति ।

अयमत्रायम्—प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेर्हृदो वह्निमान् हृदत्वादित्यादौ वह्न्यभावहृदवृत्तिरूपव्याप्तिविरहज्ञानस्य ह्रदत्वादिरूपव्यभिचारादेश्च दोषतावारणाय विशिष्टान्तरानिषयत्वं प्रतिबन्धकनिश्चये निवेशनीयम्, व्याप्त्यवच्छिन्नविषयकप्रतीतित्वविषयतावच्छेदकं प्रकृतानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकं यद्रूपं तद्रूपवच्छिन्नत्व विशिष्टान्तरम्, स्वं प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादिकम्, एवञ्च विरुद्धविरोधानामपि साध्याभावसामानाधिकरण्यादिरूपविशिष्टान्तरविषयकनिश्चयविषयतया न दोषत्वसम्भवः । अधिकं तु हेत्वाभाससामान्यलक्षणखण्डने द्रष्टव्यम्।

क्वचित् = सत्ताऽभाववान् द्रव्यत्वादित्यादौ । भावत्वादिति । अन्यथा स्वाभावविरहात्मतं वस्तुनः प्रतियोगितैवस्यात्मकृतेः । तद्व्यापकत्वमिति । सत्तायामभावत्वस्य बाधेन तद्व्याप्यत्वं न साध्याभावव्याप्यत्वम् । सहानवस्थानमिति । ननु सहानवस्थानं नाम परस्पराभावव्याप्यत्वम्, तच्च नेह विवक्षितम्, तथा सति साध्याभावव्याप्यत्वमित्यस्य साध्याभावव्याप्यव्याप्यत्वमित्यर्थकत्वेनातिप्रसक्त्यापत्तेरस्यात्, तथापि साध्याभावपदस्य साध्याभावव्याप्यपरतायां लक्षणत्वे लक्षणस्वरूपायंगतिः, एवं च परस्परविरुद्धव्याप्यताल्यविरोधस्यासामानाधिकरण्यपर्यवसन्नत्वं वा तद्व्याप्यत्व परस्परविरहव्याप्यत्वं वा विरोधा आदरणीयत्वस्तत आह अनवस्थानञ्चेत्यादि । संसर्गनिषेधः = वृत्तित्वनिषेधः, अत एव सहानवस्थानमसामानाधिकरण्यमाहुः । अन्योन्यस्यानवस्थानमेव = परस्पराभाववत्त्वमेव । ननु परस्पराधिकरणवृत्तित्वाभावस्य कथं परस्पराभाववत्त्वता घटताम्, गोत्वाश्वत्वयोरन्यतरानुवृत्तित्वाभावसद्भावेऽपि परस्पराभावाभावेन तयोरसमनैयत्यादित्याशङ्क्य गोत्वाश्वत्वादिविरोधविलक्षणस्य भावाभावयोः परस्पराभावाभावव्याप्यत्वविरोधस्यानुभवात् तत्सत्तया तदात्मकत्वमेव तत्र परस्पराधिकरणवृत्तित्वाभावस्यानिरोधस्य लाघवादुचितमित्यभिप्रेत्याह परस्परेति । तत्र सहानवस्थानेऽपि वैयर्थ्यात् । एवञ्च अन्योन्याविरोधव्यवस्थया निर्दिष्टमित्याह । तथा च साध्याभावव्याप्यत्वस्य साध्याभावस्य साध्यासामानाधिकरण्यपर्याप्ते साध्यमात्रं विरुद्धम्, विरुद्धलक्षणमिति । परस्परविरहात्मकत्वमविरोधस्य

परस्परप्रतिषेधरूपत्वात्तयोः, तथा च सति भावाभावयोः स्वरूपस्यानुपसङ्ग्रहे प्रत्येकमव्याप्तिर्मिलितस्यासम्भवश्चेति । वक्ष्यामश्च भावाभावयोर्विरोधनिरुक्तिनिराकरणमुपरिष्टादिति । इति विरोधखण्डनम् ।

च न लक्षणैकरूप्यसम्भवः, परस्परस्यानुगमात्वे, पुनश्च परस्परासामानाधिकरण्यस्य परस्परविरहात्मकत्वरूपस्याभावेऽपि न प्रकृते काचित्क्षतिः । तथा च सतीति । साध्यविरोधिपदस्य विशिष्यैव घटविरहाद्यर्थकत्वे घटाद्यभावार्थकत्वे सतीत्यर्थः । अनुपसङ्ग्रहे = अनुगमासम्भवे । प्रत्येकमिति । भावरूपविरोधिनिवेशे भावसाध्यकविरहासङ्ग्रहः, अभावरूपविरोधिनिवेशे स्वभावसाध्यकविरहासङ्ग्रहः, उभयात्मकविरोधिनस्तु निवेशे न स भावस्य साध्यस्य न वाऽभावस्येत्यसम्भव इति भावः । अथ साध्यप्रतियोगिकत्वेन भावाभावयोर्द्वयोरप्यनुगमसम्भव इति चेत्, भावस्य सप्रतियोगिकत्वं किं भावत्वेन, अथवाऽभावाभावत्वेन, नाद्यः, अनुभवविरोधात्, घटत्वेन घटज्ञानस्यापि घटाभावज्ञानाधीनत्वापत्तेश्च । न द्वितीयः, तथाहि—सप्रतियोगिकत्वमित्यस्य यत्किञ्चिदभावत्वमित्यर्थः, तदाऽस्याभावत्वेनाभावाभावत्वमिति मन्तव्यमिवाशयः, आत्माश्रयात्, यदि तु स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपप्रतियोगितानिरूपकत्वमित्यर्थः, युक्तमेतत्, घटाभावविरहात्मकत्वघटत्वप्रतियोगितायटितस्य प्रतियोगिताकत्वे आत्माश्रयापत्तेः, उक्ताधिकं भेदसंसर्गाभावयोर्वैधर्म्यखण्डनेऽप्यवताम्, तदा स्वरूपसम्बन्धस्य प्रतियोगिभेदभिन्नतया द्वयोः कथमनुगमः, प्रतियोगितात्वेन प्रतियोगिताऽनुगमेति तु न वाच्यम्, तस्यापि स्वरूपसम्बन्धरूपत्वेऽनुगमकत्वासम्भवात्, स्वं च स्वीयमित्यनुभवबाधाच्च, रूपभेदेन स्वस्य स्वीयत्वोपपादनेऽतिरिक्तत्वापत्ते एव पर्यवसानात्, अतिरिक्तत्वे च तदीयलक्षणं निर्वक्तव्यम्, तदन्यत्वोपाधिरित्येतावतैव लक्षणमपेक्षणीयं स्यात्, अनवस्थापत्तेः, तदेतदभिप्रेत्याह वक्ष्यामश्चेति । उपरिष्टादिति । चतुर्थपरिच्छेदे इत्यर्थः । अभावत्वनिरासोऽपि तत्र वक्ष्यते इति तस्याप्युपलक्षणमिदम् । तदभावव्याप्यत्वस्य तदभावाभावात्मकत्वस्य च तद्विरोधस्य स्वरूपपर्यालोचनसिद्धत्वम्, अन्यथा तदभावेऽपि [illegible] इत्यभिप्रायः । एतेनाभावप्रकारकप्रतीतेः प्रमाणानुरोधेनाभावाभावस्यातिरिक्ततया सत्ताऽभ्युपगमात् [illegible] मतेन नेति परास्तम् । तत्रापि लक्षणे प्रतियोगितामवेत्य [illegible] तात्पर्यकल्पनम्, मानाभावात् अभावत्वप्रकारकप्रतीतेः प्रमाणानुरोधेनाभावाभावातिरिक्ततया 'अनुपदोक्तत्वादेवासम्भवात् । तथाच घटादिषु घटाभावत्वप्रकारकप्रतीत्यपेक्षयातिरिक्ते एकस्मिन्घटाभावाभावत्वप्रकारकता [illegible] भावाभिरेकमिति न वाच्यम्, अनतिरिक्तेऽपि तत्राभावाभावत्वे तयोः [illegible] प्रतीत्युपपत्तेः, अन्येन तु घटादिषु घटादिस्वरूपसम्बन्धेन घटाभावाभावत्वमात्रं कल्प्यमिति भवत एव गौरवात् । घटाभावाभावत्वमनुयोगितावच्छेदको घटनिष्ठघटाभावीयप्रतियोगितातो नातिरिक्तः, प्रतियोगिता च तत्र [illegible] इति न गौरवमित्यपि केचित् । किञ्च—साध्यप्रतियोगिकत्वाप्यत्वं घटेऽनुमानेऽनिरसनम्, उभयाभावादौ [illegible], साध्यताव[illegible]प्रतियोगितावच्छिन्नत्वविशेषणात् [illegible] दुर्वारत्वात्, [illegible]प्रतियोगिताभावाभावत्वे [illegible] प्रतियोगिताया साध्यनिष्ठत्वान्नुगमात् [illegible] साध्यविरोधिप्रतियोगिताकत्व [illegible] साध्यताव[illegible] [illegible] । अधिकं [illegible] वक्ष्यामः । यदि—[illegible]

व्यभिचारखण्डनम् ।

किञ्च व्याप्तिपदेन लक्षणप्रविष्टेन किं व्यवच्छेद्यम् ? अनैकान्तिकमिति चेत्, किं तदनैकान्तिकमिति ? तथाहि—अनैकान्तिकः सव्यभिचार इत्यस्य लक्षणम्, सव्यभिचारत्वं हि यदि विपक्षवृत्तिता, तदानीं विरुद्धे प्रसङ्गः, असाधारणानैकान्तिकाव्याप्तिश्च, अथ सपक्षविपक्षगताभावता, तदा साधारणोदाहरणाव्यापकत्वम् । अथोच्यते सव्यभिचा-

---

व्याप्यःत्वमिति ? अत्र साध्याभाववदवृत्तित्वरूपव्याप्तिप्रवेशे साध्यासामानाधिकरण्यमेव विरोधः, पर्यवस्यति, तत्र च न व्यर्थविशेषणतावकाशः, न चैवं विरोधस्यासाधारण्यापत्तिः, असाधारण्ये विपक्षव्यावृत्तत्वस्य तदुपगतानैकान्तिकत्वानिवेशनीयत्वात् सकलसाध्यवद्व्यावृत्तत्वमात्रस्य चोक्तविरोधरूपत्वादिति वाच्यम्, साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वमित्यत्र व्यतिरेकव्याप्तिविवक्षया साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वस्य पर्यवसानेन सर्वथासाधारण्यरूपत्वाभ्युपगमात्, यद्यपि तादृशाभावप्रतियोगित्वं साध्यासमानाधिकरणस्यैव, तथाप्येकज्ञानेऽन्यपरज्ञानस्य दूषकत्वेन द्वयोरेव पृथग्दोषत्वम्, न चावृत्तिगगनादावपि साध्यासामानाधिकरण्यमिति तत्रातिप्रसङ्गः; तस्य स्वरूपत्वात्; एवञ्चाव्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्व्यभिचारोपग्रहः साधारण्यग्रहेण सामानाधिकरण्योपग्रहस्तु विरोधग्रहेण प्रतिबध्यते, पूर्वोक्तासाधारण्यज्ञानं तु पक्षे हेतुमत्तग्रहकालीनमनुमितिमेव प्रतिबध्नातीति विवेक इति, तदपेशलं परास्तम्, उक्तरीत्या प्रतियोगित्वादेर्दुर्वचत्वात् साध्यासमानाधिकरणप्रतियोगिकाभावस्य सद्धेतावपि प्रसक्तत्वाच्च, यदि च साध्ये साधनासामानाधिकरण्यमपि विरोधः, तदा साध्यासामानाधिकरण्यं तदसङ्ग्राहकमेवेति साध्यसाधनोभयसामानाधिकरण्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकमेव लक्षणं कर्तुमुचितम् न च तत्सम्भवतीत्यवद्यतेऽसाधारण्यमखण्डने इति संक्षेपः इति खण्डनशारदायां विरोधखण्डनम् ।

किञ्चेति । व्यवच्छेद्यमिति लक्षणव्याप्तिसन्धानं पूर्ववत् । अनैकान्तिकमिति । अनैकान्तिकविशेषं साधारणरूपम् । तेन साधारणासाधारणानुपसंहारित्रयस्यापि व्यवच्छेद्यत्वेऽपि न हानिः । असाधारणानैकान्तिकस्य एकैकमुपपदम्, अनुपसंहारिणस्तु क्वचिद् यदि साध्याभावसामानाधिकरण्यं न तु साध्याभावव्याप्यत्वं तदा साधारणसमानयोगक्षेमत्वेनेति । अनैकान्तिकमेव [illegible], [illegible] व्यभिचारित्वमाह किमिति । अनैकान्तिक इति । [illegible] अनैकान्तिकपदं व्यभिचारिमात्रपरत्वेनेदम् । साध्येनैव साध्याभावेनैव वा सामानाधिकरण्यं समीचीनस्य विरुद्धस्य वा हेतोरेकान्तः, तद्रहितमनैकान्तिकत्वम्, [illegible] । वस्तुतस्तु साधारणासाधारणानुपसंहारित्रिसाधारणमनुगतं तत्, अन्यथा [illegible] साध्याभावेनैव समानाधिकरण्यासाधारणतया तस्य सव्यभिचारत्वानुपपत्तेः । विपक्षवृत्तितेति । सपक्षवृत्तिता तु बोध्या दूषकतायामनुपयुक्तत्वात् । विरुद्धे साध्याभाववति, न तु निश्चितसाध्याभाववति निश्चयांशस्याकिञ्चित्करत्वात् । विरुद्धे=गगनादिभिन्ने विरुद्धे । ननु विपक्षवृत्तित्वेन विरुद्धस्यापि सव्यभिचारत्वमेव [illegible] । सर्वं [illegible] विपक्षव्यावृत्तोऽसाधारण इति मतेनेदम्, विपक्षव्यावृत्तत्वस्य दूषकतावच्छेदकत्वेन [illegible] साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वपर्यवसानस्यासाधारण्यरूपत्वमिति मतेऽसाधारणस्यापि विपक्षवृत्तेः [illegible] विपक्षावृत्तेरसम्भव एव, [illegible] साधारण्यम् । [illegible] इत्यादि । [illegible] विपक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य [illegible] अभावप्रतियोगित्वमेव [illegible] एवं च [illegible] धूमादौ

एवं हि सपक्षविपक्षसाधारणताऽभिप्रेता, सा चान्वयेन साधारणस्य व्यतिरेकेणासाधारणस्यानैकान्तिकस्य सङ्ग्राहिका, सपक्षविपक्षसाधारणताऽन्वयेन व्यतिरेकेण चेति विशेषवचसा न विवक्षिता, अतः साधारणासाधारणानैकान्तिकयोरुभयोरपि सङ्ग्रहः, विवादाध्यासितं क्षणिकं सत्त्वादित्यादेरनुपसंहार्यस्यापि सपक्षविपक्षशून्यत्वादेव सपक्षविपक्षगतत्वाभावेन साध्यमिति । विचार्यमेतद्व्याख्यानं परमस्तु तावदापाततः, तथापि व्यतिरेकेण सपक्षविपक्षसाधारणतायाः सपक्षाव्यापके सद्धेतौ धूमविशेषादौ गतत्वेनातिव्यापकत्वम् । यदि त्वस्य दोषस्य परिहारार्थं सर्वसपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति ब्रूषे, तदा व्यतिरेकमात्रेण सर्वसपक्षविपक्षसाधारणता धूमानुमानादिगामिनी न भवतु नाम, अन्वयेन तु सर्वसपक्षविपक्षसाधारणता विपक्षसपक्षैकदेशगामिनं साधारणानैकान्तिकं शब्दो न नित्यः प्रत्यक्षग्राह्यत्वादित्यादिकं न सङ्गृह्णातीत्य-

---

न प्रसङ्गः, असाधारणस्य चाखिलस्यापि सङ्ग्रहः, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यस्य सद्धेतुत्वात् । तदेति । अनुपसंहार्येऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या । साध्यसन्देहाक्रान्तविपक्षकत्वादिकमपि न सव्यभिचारत्वम्, अनुपसंहारिणि सव्यभिचारत्वसङ्ग्राहकत्वादित्यपि बोद्धव्यम् । नूपकमात्रौपयिकमेव नित्यमनुगतरूपमाशङ्कते अथेति । सपक्षविपक्षसाधारणता = सपक्षविपक्षवैशिष्ट्यम्, अन्वयेन = स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन, व्यतिरेकेण = स्ववृत्त्यभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन । वृत्तित्वप्रतियोगित्वे हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ने ग्राह्ये, तेन सद्धेतौ नातिप्रसक्तिः । अन्यतदुभयसम्बन्धेन यदि वैशिष्ट्यं विवक्षितं तदाऽसम्भवः, यदि प्रथमेनैव, तदा साधारणस्यैव सङ्ग्रहः, यदि तु द्वितीयेनैव तदाऽसाधारणस्यैवेत्याशङ्क्योभयान्यतरसम्बन्धेन वैशिष्ट्यं विवक्षितमित्याह सपक्षेति । अन्वयेन = अन्वयेनैव । व्यतिरेकेण = व्यतिरेकेणैव, उभाभ्यामेवेत्यपि द्रष्टव्यम् । ननु प्राचीनमते केवलान्वयिधर्मावच्छिन्नसपक्षकस्यैवानुपसंहारितया सपक्षत्वविपक्षत्वयोश्च निश्चयघटिततया साध्यसन्देहाक्रान्तविपक्षके तस्मिन् सपक्षविपक्षयोरप्रसिद्धिरिति तद्वैशिष्ट्यं सुतरामप्रसिद्धमिति तत्राव्याप्तिरित्यत आह विवादेति । सर्वमित्युर्थं । उपसंहारः साध्यसहचारनिश्चयस्तन्निरूपकत्वाभावात् हेतुरनुपसंहार्योऽनुपसंहारी चेति शब्दस्वरसः"। शून्यत्वादेवेति । सपक्षत्वादेर्निश्चयाघटितत्वे तु क्षणिकत्ववतः सामग्र्यादेस्तदभाववतश्च घटादेः प्रसिद्ध्या न सपक्षविपक्षशून्यत्वम्, किन्त्वत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकानुपसंहार्ये तदिति तत्रैव शङ्कासमाधाने अवधेये । साध्यमिति । उभान्यतरसम्बन्धेन सपक्षविपक्षवैशिष्ट्यमित्यर्थः । एतच्चापाततः एवेत्यग्रे व्यक्तीकरिष्यति । विचार्यं = सुन्दरं, सुन्दरस्यैव विचारयोग्यत्वात्. परं = केवलम्, तथा चैतद्व्याख्यानमापातत एव सुन्दरमस्त्वित्यर्थः । सपक्षाव्यापके = अयोगोलकादिरूपयत्किञ्चित्सपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिनि । अन्तरिक्षगतो धूमोऽपि वह्निं व्यभिचरत्येवेत्याशयेन विशेषपदं वह्निमदनुयोगिकत्वावच्छिन्नसंयोगादेर्लाभार्थम् । सर्वेति । अत्र सर्वत्वं विपक्षेऽन्वेति नवेति विचारयिष्यति । मात्रेणेति । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वसपक्षविपक्षवैशिष्ट्यमादाय दोषतादवस्थ्यस्य वक्ष्यमाणत्वान्मात्रपदम् । धूमानुमानेति । अनुमानपदं सद्धेतुत्वाभिधित्सया । न भवत्विति । धूमस्य महानसाद्यात्मकयत्किञ्चित्सपक्षवृत्तितया स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन सकलसपक्षविशिष्टत्वाभावादिति भावः । अन्वयेनेति । स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनैव हि वैशिष्ट्यमादाय साधारणे लक्षणं समन्वेतव्यमिति भावः । सपक्षैकदेशेति । घटादौ हि सपक्षे प्रत्यक्षग्राह्यत्वं न तु द्व्यणुकादाविति भावः । एवमतिव्यापकत्वं सञ्जिहासनः = परिहर्तुमिच्छन्, तत्परिहाराय सर्वेति विशेषणमुपाददान इति यावत् । अपरं = अपरन्तो

व्याप्तिरित्येकं लक्षितस्तदोऽपरं प्रच्यवते। अपि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां सर्वसपक्षविपक्षगतत्वाद्धूमानुमानादौ स एव प्रसङ्गः विशेषरूपेण तयोरविवक्षितत्वात्। किञ्च सर्वसपक्षविपक्षसाधारणमनैकान्तिकमिति वाक्ये यदि सर्वेति विपक्षस्यापि विशेषणम्, तदा विपक्षैकदेशवृत्तेः सपक्षव्यापिनः साधारणानैकान्तिकस्य त्रसरेणुः कार्यावयववान् महत्त्वात् पटवदित्यादेरव्यापकं लक्षणमिदम्। अथ सर्वेति न विपक्षस्य विशेषणं तदा व्यतिरेकमादाय विपक्षसर्वसपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्येतद्विपक्षैकदेशमात्रवृत्तौ विरुद्धे क्षितिर्नित्या सावयवत्वादित्यादौ गतत्वादतिव्यापकमिति। का चेयं वाचोयुक्तिः सपक्ष-

पाभावः प्रच्यवते, दोषान्तरमापद्यत इति यावत्। ननु घटादिरूपसपक्षवैशिष्ट्यं स्ववृत्तित्वेन द्व्यणुकादिसपक्षवैशिष्ट्यं तु स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेनेति सर्वसपक्षवैशिष्ट्यसत्त्वान्नाव्याप्तिरित्यत आह अपि चेति। गतत्वात् = विशिष्टत्वात्। विपक्षवैशिष्ट्यं तावद्धूमे स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेनाक्षतमेव, एतेनैव च सम्बन्धेनायोगोलकादिरूपसपक्षवैशिष्ट्यमपि, महानसादिरूपसपक्षवैशिष्ट्यं तु स्ववृत्तित्वसम्बन्धेनेति सर्वसपक्षवैशिष्ट्यमव्याहतमिति कथं सर्वसोपाधानेनातिव्याप्तेरपि वारणमिति भावः। यदि तु प्रोक्तान्यतरसम्बन्धेन सर्वसपक्षवैशिष्ट्योक्तौ शब्दमर्यादयैकेनैव सम्बन्धेन सर्वसपक्षवैशिष्ट्यं लभ्यतामिति प्रतिभाति, तत्तद्धर्मिकत्वावच्छिन्नानुयोगिताकपर्याप्तिको हि धर्मोऽन्यतरत्वम्, तेन तेन च सम्बन्धेन तत्तत्सपक्षवैशिष्ट्येऽपि सर्वसपक्षवैशिष्ट्यस्य केनापि सम्बन्धेनाभावादिति न धूमादावतिव्याप्तिरित्युच्यते, तदोक्ताव्याप्तिं नं सम्यग् वारयितुमित्यभिप्रायेणाह विशेषरूपेण तयोरिति उक्तसम्बन्धयोरेकैकस्येन यावत्सपक्षविपक्षीयत्वेनेत्यर्थः। उक्ताव्याप्तिं वारयितुकामस्येति शेषः। अविवक्षितत्वात्—विवक्षानर्हत्वात्। विपक्षैकदेशवृत्तेरिति। कार्यावयवकत्वाभाववत्सु समवायादिषु न महत्त्वं न तु परमाण्वादावित्यर्थः। एवं च स्ववृत्तित्वसम्बन्धेन सर्वसपक्षविशिष्टत्वेऽपि न तेन सर्वविपक्षविशिष्टत्वमिति भावः। व्यतिरेकमादाय = स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन वैशिष्ट्यमादाय, अतिव्यापकमिति सम्बन्धः। विपक्षैकदेशेति। नित्यत्वाभाववति घटादावस्ति सावयवत्वं न तु गुणादाविति भावः। अतिव्यापकमिति। सर्वविपक्षसर्वसपक्षव्यावृत्तस्यैवासाधारणतया लक्ष्यतेति भावेनेदम्। यदा तु सर्वविपक्षव्यावृत्तत्वमस्तु मा वा, सर्वसपक्षव्यावृत्तस्यैवासाधारणतया लक्ष्यतेति विरुद्धोऽप्यनेनोपाधिना सङ्ग्राह्य एव तदा नातिव्याप्तिः, अतएव शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यस्यापि सङ्ग्रहः। नित्यः कृतकत्वादित्यपि सर्वसपक्षव्यावृत्तः प्रागभावरूपसकिञ्चिद्विपक्षव्यावृत्तश्चैव। यद्यपि साधारणतयाऽपि विरुद्धः सङ्ग्राह्यस्तथापि सर्वसपक्षवृत्तित्वाभावेन स्ववृत्तित्वसम्बन्धमादाय न प्रकृतलक्षणसमन्वयसम्भव एवञ्च सपक्षैकदेशगामिनि पूर्वोक्ताव्याप्तिरेव दूषणं युक्तम्, एवमेकव्यक्तिकसपक्षकेऽप्यव्याप्तिर्दूषणम्। न वा तदपि, सर्वत्वस्य सपक्षेऽप्यनुपादेयत्वात्, न चैवं सद्धेतौ धूमादावतिप्रसङ्गो न परिहृतः स्यादिति वाच्यम्, हेत्वाभासत्वेन विशेषणीयत्वात्। अथ साधारणत्वादिज्ञानात्पूर्वं न हेत्वाभासत्वज्ञानमिति चेत्किमेतावता, नहि दूषकतौपयिकमिदं रूपं निरच्यते सपक्षवृत्तित्वविपक्षवृत्तित्वयोरप्यप्रवेशापत्तेः। अपि तु साधारणादित्रयस्यानुगममात्रं क्रियते तादृशं तु रूपं साधारणत्वादिप्रत्येकमेव, न च—तथापि ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यत्राभासे धूमे स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसम्बन्धेन सपक्षविपक्षवैशिष्ट्यमादाय साधारणव्यवहारप्रसङ्गः, पक्षवृत्तित्वे सत्येनानिविवेदय तु तद्वारणे न युज्यते, इदं धूमसाधने वह्निर्व्यभिचारीतिव्यवहारानापत्तेरिति—वाच्यम्, धूमसाधनं वह्निर्व्यभिचारीति व्यवहारस्यैवेष्टत्वात्, ह्रदे धूमसाधने वह्निर्दुष्ट इति व्यवहारस्य सत्त्वे तु तस्यासिद्ध्यादिकमादायोपपत्त्यादिस्वरूपेणादेः फलेति। कृतमेतादृशम् यावद्भिरिंधनेः। 'केनाऽस्मन्तेन वाचोयुक्तिरनूद्यते।

विपक्षसाधारणमनैकान्तिकमित्युक्ते सर्वं सङ्गृह्यते अन्वयेन व्यतिरेकेण चेति, कथमनुपसंहार्यस्यासत्सपक्षविपक्षस्य सपक्षे विपक्षे चान्वयेन व्यतिरेकेण वा साधारण्यं स्यात्, तयोरेवाभावात्। यदि सपक्षे विपक्षे च साधारणत्वमुभयत्र स्वरूपानुगमो विवक्षितस्तदानीमसाधारणानैकान्तिकासङ्ग्रहः, अथोभयस्मिन्नसत्त्वं तद्विवक्षितम्, तदा सर्वाव्याप्तिः, तदसत्त्वस्यातद्धर्मत्वात्। अथ तदुभयगताभावप्रतियोगित्वं तदुभयसम्बन्धस्य योऽभावस्तदाश्रयत्वं वाऽभिप्रेतम्, तदा साधारणोदाहरणाव्याप्तिः। अथ मन्यसे तदुभयसाधारण्यं नामैकस्मिन् याद्रूप्यं हेतोः सत्त्वमसत्त्वं वा ताद्रूप्यमपरस्मिन्नपि यत्तदुच्यते, तथा सति नाव्यापकता दोष इति; मैवम्, मुख्यस्तावद्वचनार्थो नोपपद्यते हेतोरेकरूपस्य सपक्षविपक्षावाश्रय इति, किन्नाम? ऐकरूप्यवतो हेतोस्तावाश्रयाविति स्यात्, तदा चासाधारणाव्याप्तिः, तत्र सपक्षे विपक्षे च हेतोरसत्त्वेन तदाश्रयत्वासम्भवात्, तस्मात्सपक्षे विपक्षे च साधारणत्वं हेतोरनैकान्तिकत्वमित्यनुपपन्नमेव, असत्सपक्ष-

---

असत्सपक्षविपक्षस्येति। साध्यसन्देहाक्रान्तविषयकस्येत्यर्थः। अन्यथा सिद्धसिद्धिव्याघातात्। सपक्षे विपक्षे चेति सप्तम्यर्थो निरूपितत्वं वैशिष्ट्येऽन्वेति, साधारण्यं = वैशिष्ट्यम्। तयोः = सपक्षविपक्षयोः। अभावादिति। तथा च तन्निष्ठाभावत्वं तदीयप्रतियोगित्वं च दूरोत्सारितम्, अत एव केवलव्यतिरेकिण सद्धेतुत्वोपपत्तिः, अन्यथा तत्र सपक्षविपक्षयोरभावादेव तद्व्यावृत्तत्वमसाधारणमिति मन्दोक्तिर्निष्प्रतिक्रियैव स्यादिति भावः। ननु सपक्षत्वादिकं न निश्चयघटितं वाच्यम् एवञ्च साध्यसन्देहाक्रान्तविषयकेऽपि सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्यादौ वस्तुनः साध्याभाववद्वृत्तित्वमाश्रित्य लक्षणसमन्वयसम्भवः, तथैवमपि साध्याभाववतोऽप्रसिद्ध्या सर्वं प्रमेयमभिधेयत्वादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्, तस्य सद्धेतुत्वात्, अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वग्रहदशायां तत्र व्यतिरेकव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धेऽपि व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिग्रहादेवानुमितिसम्भवात्तिरस्कारसाधन यद्दीधिति : शब्दप्रमाणखण्डनशारदोदितदिशा स्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादेः सम्बन्धत्वमसम्भवद्युक्तिकमित्याकूतमत्र, सति चैवमीदृशविकल्पप्रसरावसर इति। स्वरूपानुगमः = सत्त्वम्। तत् = सपक्षविपक्षसाधारणत्वम्। तदसत्त्वस्येति। यद्यपि घटासत्त्वमपि घटधर्म एव घटे घटो नास्तीति प्रतीतेः, अन्यथाऽऽत्माश्रयात्, तथापि सपक्षविपक्षयोर्हेतुप्रतियोगिकाभावो न हेतुधर्मः, अधिकरणभेदेनाभावभेदोपगमात्, तदनुपगमेऽपि सपक्षविपक्षगताभावस्य न स्वरूपसम्बन्धेन लक्षणता, सपक्षविपक्षयोरेवातिप्रसक्तेः अपि तु प्रतियोगितासम्बन्धेन, तथाचाभिमतलक्ष्ये तदसत्त्वमेव इति भावः। एकस्मिन् = सपक्षे विपक्षे वा। याद्रूप्यमिति। सत्त्वासत्त्वयोर्याद्रूप्यमयया लक्षणे न प्रवेशः, यद्रूपपदेनान्योपादानवारणाय विशिष्य सत्त्वासत्त्वयोर्निवेशनीयत्वात्। हेतोरिति। हेतुत्वं न लक्षणघटकम्, व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतारूपस्य तस्य हेत्वाभासेऽसम्भवात्। तदुच्यते = तत्सव्यभिचारत्वेन विवक्षितम्। अत्र यस्य सत्त्वं यस्य चासत्त्वं सपक्षविपक्षवृत्ति तयोः सव्यभिचारत्वमित्यक्षरलभ्यार्थः संप्रत्याचष्टे मुख्य इति। शक्तिलभ्य इत्यर्थः। आश्रय इतीति। एतत्पर्यन्तं मुख्यार्थानुवादः। वह्निः सन्, वह्निरसन्निति प्रतीत्या सत्त्वासत्त्वयोर्हेतुत्वाभिमतनिष्ठत्वं न तु सपक्षविपक्षनिष्ठत्वम्, एवञ्च सत्त्वासत्त्वे वृत्तित्वाभावप्रतियोगित्वे इत्यन्यदिति भावः। स्यादिति। हेतुत्वाभिमतनिरूपिताश्रयत्वविवक्षाया सत्त्वघटितमेव लक्षणं वाच्यम्, तत्रासत आश्रयत्वस्य तत्रानुपपत्तेः, एवञ्च सपक्षविपक्षवृत्तित्वमेव लभ्यं स्यात्तच्च नासाधारणं व्याप्नोतीति भावः। मन्दानुग्रहायोक्तार्थं संक्षिप्याह असत्सपक्षे इति। सपक्षविपक्षयोरसत इति यावत्। तदाश्रयत्वेति। सपक्ष-

हेतोस्तदाश्रयत्वानुपपत्त्या सपक्षे विपक्षे चेति सप्तमीनिर्देशस्यासङ्गतत्वात्, तदभावापेक्षया चाश्रयत्वस्योपपत्तौ हेतोस्तदाश्रयत्वे किमायातम्। आयातु वा किञ्चित्तथापि साधारणोदाहरणेषु हेत्वभावापेक्षया सपक्षविपक्षयोर्नाश्रयता समस्त्यर्थः, किन्तु हेत्वपेक्षयैवेत्यनेकार्थपर्यवसायित्वे वाक्यस्य लक्षणाव्यापकतापत्तिरेव। किञ्च सपक्षविपक्षसाधारणत्वं यदि सामान्यतो लक्षणं साधारणासाधारणानैकान्तिकभेदद्वयसङ्ग्रहार्थमुच्यते तदा सपक्षविपक्षयोरन्यत्वादिभिर्हेतोः साधारण्यमस्त्यन्यत्रापीत्यतिव्याप्तिः। अथातिव्याप्तिपरिजिहीर्षयाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सपक्षविपक्षसाधारण्यमनैकान्तिकमित्युच्यते, तदाऽन्वयव्यतिरेकयोः प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्त्याऽव्यापकतापातः।

विपक्षाश्रयकत्वेऽर्थः । निर्देशस्येति तादृशनिर्देशस्य सपक्षविपक्षवृत्तित्वस्यानुपपत्तेरित्यर्थः । तदभावापेक्षया चेति । तदभावनिरूपितस्य चेत्यर्थः । आयातु वेति । स्वाभाववत्त्वसम्बन्धेन सपक्षविपक्षवृत्तित्वस्य वा सपक्षविपक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वस्य वा विवक्षायामित्यादि । हेत्वभावापेक्षया = हेत्वभावनिरूपिता । हेत्वपेक्षया = हेतुनिरूपिता । वाक्यस्य = लक्षणवाक्यस्य, इह पूर्वान्वयि । ननु किमेतया विस्तरतया, सपक्षविपक्षसाधारण्यमित्येतावन्मात्रं लक्षणम्, वृत्तित्वादिकं तु न विवक्षणीयमित्याशङ्क्याह किञ्चेति । भेदेति । विशेषेत्यर्थः । अत्रानुपसंहार्यानुपादानबीजं निवेशितपर्यन्तम् । सपक्षविपक्षयोरिति । सपक्षविपक्षयोः साधारण्यं हेतोरन्यत्राप्यस्तीति सम्बन्धः । हेतो = साधारणादित । अन्यत्र = सद्धेतौ । साधारण्यञ्चयोरन्यत्व-परत्वादिकम्, तस्य सार्वत्रिकत्वात् । आदिना प्रमेयत्वादिकम् । यदि स्वोक्तदोषभियाऽन्वयव्यतिरेकाभ्याम् साधारण्यं सम्पाद्यम्, तदा च दूषणं प्रमाणाधीनम्, कथमन्यद्दोषप्रसरादित्याह अथेत्यादिना । अव्यापकत्वापात इति । अव्यापकत्वमन्वयव्यतिरेकोभयपरम् । स्ववृत्तित्वस्वनिष्ठाभावप्रतियोगित्वयोरैक्यस्य साधारण्यनियामकत्वविवक्षायां चालनीन्यायेन साधारणासाधारणयोरव्याप्तिः, उभयोर्विवक्षायां स्वरूपभङ्ग इति । ननु सपक्षविपक्षवृत्तित्वतद्वृत्त्यभावप्रतियोगित्वान्यतरत्वविवक्षायां किं दूषणम् । इत्थमासत्त्वस्यानुपादाने धूमादिमद्धेतावतिप्रसङ्गाय सपक्षविपक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वं सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावविपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावोभयात्मकं वक्तव्यम्, एवञ्च सपक्षे साध्यवत्त्वानुपादानेन सद्रूपादिसाध्यके सत्त्वमनन्तत्वादिप्रसिद्धिविरहतो नाप्रसक्तः, इत्थं न दूषणाभावेऽपि तु विवक्षानुगमनाविरुद्धमेव, अस्तु वा विपक्षवृत्तित्वसपक्षवृत्तित्वानवच्छिन्नाभावान्यतरत्वमेव लक्षणम्, विपक्षस्य साध्याभाववत्त्वात् सपक्षस्य साध्यवत्त्वात्, एतेन—पक्षानतिरिक्तसाध्यवत्सपक्षत्वे एतद्भिन्नं प्रमेयवान्, सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यादावव्याप्तिः, साध्यवत्सपक्षत्वे तु गगनादिकमेवासाधारणे सङ्गृहीतं न तु शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादिकम्, वृत्तिमत्साध्यवदभाववदन्यतरवृत्तित्वनियमादिति—नावकाशमितिचेदन्यतर साध्याभावत्वम्, प्रतीतिविरोधादाधेय तस्य निरूपणीयत्वेन परस्पराश्रयापत्तेः विपक्षवृत्तित्वमिव सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावभिन्नं तदन्यतमभिन्नत्वमन्यतरत्वनिवेशेन लाघवसम्भवम्, तादृशभेदद्वयानुगमनावच्छेदकताया आत्माश्रयेण तादृशभेदद्वयसमुदायं विशिष्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकताविरहात्, सामान्याभावस्य निराकृतत्वेनान्यतरत्वं सपक्षवृत्तित्वाद्यभावत्, यदेतावदनुगमनम्, तत्र सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकवृत्त्यभावादिकमादायापि । न च हेत्वाभासव्यतिरेकेण तद्वाच्यम्, हाथमेव सदन्याभिधानमनेकधाभावात् ।

स्यादेतत्—स्वस्वाभावविरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षत्वं सपक्षविपक्षसाधारण्यं विवक्षितम्, एवं नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति; तदप्यसत्, तथाहि—अस्तु तावत्सर्वपदविशेषणोपादानानुपादानपक्षोक्तदोषपातः सर्वशब्दोपादाने धूमानुमानादौ प्रसङ्गश्च, स्वस्वाभावविरोधशब्दार्थस्याप्येकस्यानुगतस्यासम्भवेन लक्षणानुगमाभावो दोषः, तत्तदभावयोर्हि विरोधः सहानवस्थानम्, अनवस्थानं चावस्थानप्रतिषेधः, न च तद्भावस्याभावस्वरूपादन्यत्, नचाभावस्यानवस्थानं भावस्वरूपादन्यत्, किन्तु तदेव भावस्वरूपम्, तत्र स्वस्वाभावविरोधाश्रय इत्यस्य नार्थैक्यं किञ्चिन्मृग्यमाणमवाप्यते ।

स्यादेतदित्यादि । स्वं लक्ष्यत्वेनाभिमतम् । स्वविरोधाश्रयः स्वाभावः, स्वाभावविरोधाश्रयश्च स्वं ताभ्यामाश्रितौ सपक्षविपक्षौ यस्य, यदीयसाध्यत्वेनाभिमतस्य सत्त्वासत्त्वयोर्निरूपकौ तत्त्वम्, स्वस्वाभावाश्रितसपक्षविपक्षकत्वोक्तौ स्वस्वाभावोभयं वा विवक्षितं स्वं स्वाभावश्चेति प्रत्येकं वा स्वान्यतरद्वेति विकल्पावकाशेन प्रागुदितदोषा मा भूवन्, स्वस्वाभावविरोधाश्रयत्वेन तु तयोरनुगमात्रोक्तविकल्पावकाशः, विरोधाश्रयस्तु यत्किञ्चित्त्वेन विशेषणीयः, अन्यथा भावाभावोभयाश्रितसपक्षविपक्षकत्वस्यासम्भवात् । किञ्चिद्विरोधाश्रयाश्रितसपक्षविपक्षकत्वस्य सद्धेतुसाधारण्याद्विरोधः पारस्परिकः स्वस्वाभावप्रतियोगिकत्वेन विशेषितः । नाव्याप्तीति । स्वस्वाभावयोरैकैकस्य प्रवेशेऽव्याप्तिप्रसक्तिः, अतिव्याप्त्यभावस्तु यथाश्रुते द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ साध्यसत्त्वव्याप्ते प्रत्यक्ष्य पात इति । सपक्षे यावत्त्वानुपादाने विपक्षव्यावृत्तधूमादावतिव्याप्तिः, तदभावस्य विपक्षे इव परिकल्पितसपक्षेऽपि सद्भावात्, तदुपादाने तु पूर्वोक्ते सपक्षैकदेशगामिनि साधारणेऽव्याप्तिः । क्वचित्सपक्षे स्वाश्रयत्वं क्वचित् स्वाभावाश्रयत्वमादाय तद्वारणे तु धूमादावतिव्याप्तितादवस्थ्यमित्याह सर्वशब्दोपादाने इति । सर्वशब्दोपादानेऽपीत्यर्थः । यदि तु नैवं विरोधाश्रये यत्किञ्चित्त्वविशेषणस्य स्वारसः, तस्य प्रतिश्यनिविश्रान्तत्वादित्युच्यते तदोक्तसाधारणेऽव्याप्तिर्दुरुद्धरेति भावः । यदि तु यावत्त्वमनुपादेयमिति नेयमव्याप्तिः, हेत्वाभासत्वेन विशेषणे च धूमादावनतिप्रसङ्ग इत्यादिकं प्रागुक्तरीत्यैवोच्यते, अनुपसंहार्येऽपि चोक्तरीत्यैव नाव्याप्तिरिति, तदाप्याह स्वस्वाभावेति । लक्षणानुगमाभावः = लक्षणस्य सर्वलक्ष्यसाधारण्याभावः । तं व्युत्पादयति तत्तदभावयोरिति । अवस्थानप्रतिषेधः = वृत्तित्वप्रतिषेधः, अतएव सहानवस्थानमसामानाधिकरण्यम् । सामानाधिकरण्ये च कश्चिदवच्छेदकविशेषोऽपि निविशते, अन्यथाऽव्याप्यवृत्तिभावाभावयोर्विरोधो न स्यात् । अद्ध = उक्तानवस्थानम् । अभावस्वरूपात् = अभावत्वात्, एवञ्च तद्रूपस्यत्वेनाभावस्वरूपस्यासम्भव । भावसामानाधिकरण्याभावस्याभावत्वेन समर्पयस्याभावेऽपि लाघवात्तद्रूपत्वमेवेति भावः । एवं परतोऽपि । भावस्वरूपात् = भावत्वात् । भावस्वरूपम् = भावत्वम् । वस्तुतस्तु परस्परविरहात्मता तावद्भावाभावयोः प्राचीनैरभ्युपेयत एव, अन्यैस्तदनभ्युपगमेऽपि प्रकृते न काचित् क्षतिः, स्वस्वाभावविरोधाश्रयत्वेन भावाभावयोरनुगमस्य कथमप्यसम्भवात्, तथाहि—स्वस्वाभावोभयप्रतियोगिकविरोधो नेह विवक्षणीयः, असम्भवात्, अवृत्तिपदार्थ एव वा सम्भवात्, अपि तु स्वस्वाभावयोः परस्परं विरोधः, परस्परत्वञ्च नानुगतमिति स्वविरोधाश्रयत्वस्वाभावविरोधाश्रयत्वयोर्द्वयोरेव पर्यवसानम्, एवञ्च तान्यां रूपाभ्यां वा लाघवेनौचित्येन च स्वस्वाभावत्वाभ्यामेव वा स्वस्वाभावौ विवक्षणीयौ, तत्र च प्रत्येकमिलितविकल्पः सावसरः, अन्यतरत्वनिवेशस्याप्रदर्शित यात्. उक्तरीत्यैव प्रमेयत्वादेरपि तादृशान्यतरत्वसम्भवेन तदाश्रितसपक्षविपक्षकत्वमादाय सद्धेतावतिप्रसङ्गे, स्वस्वाभावविरोधाश्रययत्किञ्चित्त्वेन

स्वस्वाभावविरोधाश्रय इति वचनं विचारमर्हति, स्वस्वाभावयोर्विरोधविशेषणतयाऽऽधेयकोटिनिवेशाद्विशेषणघटितमूर्त्तित्वाद्विशिष्टपदार्थस्य तदाधारत्वानुपपत्तेः। अतिव्यापकता च स्यात्, अन्वयमादाय सपक्षे व्यतिरेकमादाय विपक्षे वर्तमानस्याप्युक्तलक्षणोपेतत्वात्, स्वस्वाभावाविशेषितस्य तु विरोधस्याश्रयेऽभिधीयमाने सर्वानुमानव्यापकत्वमनैकान्तिकलक्षणस्यापतेत्। न च वाच्यम्—स्वस्वाभावोपलक्षितो विरोधोऽभिमतः, तेन विशेषणपक्षोक्तदोषस्यानवकाश इति, यतः स्वस्वाभावाभ्यां विरोधमात्रं वा लक्ष्यते तद्व्यक्तिर्वा काचित्, आद्ये यदेव स्वस्वाभावाभ्यां लक्षितं विरोधमात्रं तदेवाव्यभिचारिण्युक्तातिप्रसक्तिस्तदवस्थैव, स्वस्वाभावपदोपादानवैयर्थ्यं च। अथ द्वितीयस्तदा लक्षणाननुगमः एकस्य विरोधव्यक्तिविशेषस्यात्र परिगृहीतस्यापरविरोधव्यक्त्यनात्मत्वात्। अथ यावत्योऽपेक्षिता विरोधव्यक्तयस्ता उपलक्ष्यन्त इत्युच्यते; किन्नोपलक्ष्यन्ते, किन्तु केनचिदनुगतेन रूपेण, उत प्रतिस्वं व्यावृत्तेनात्मना, प्रथमे तदेवोच्यताम्, किमुपलक्षणोपन्यासप्रयासेन, न च तत्सम्भवति, विरोधमात्रादेरतिप्रसञ्जकत्वात्, प्रतिस्वं व्यावृत्तेन व्यक्तीनामात्मनोपलक्ष्यत्वे तथैव तासां लक्षणप्रवेश इति मिलितानां लक्षणत्वे सर्वाव्याप्तिः, प्रत्येकं लक्षणत्वे परस्परोदाहरणाव्याप्तिरिति।

निवेशो हि तादृशविरोधाश्रयत्वस्यानुगतत्वे एव युज्यते, स्वस्वाभावयोर्येन केनचिदाश्रितसपक्षविपक्षत्वं तु स्वस्वाभावान्यतराश्रितसपक्षविपक्षत्वात्मकम्। एकैकधर्मावच्छिन्नसाध्यकस्थलेऽपि न लक्षणैक्यसम्भवः। विशेषणमयेति। विरोधगता निरूपितत्वसम्बन्धावच्छिन्ना। आधेयकोटिनिवेशात् = विरोधनिष्ठाधेयतायामवच्छेदकत्वात्। विशेषणघटितमूर्त्तित्वात् = विशेषणानन्वितविशेष्यासम्भवित्वात्। विशेष्यान्वयित्वञ्च स्वाश्रयीभूतेन सम्बन्धेन विशेष्यविशेषणयोः, दण्डिवं पश्येत्यादौ तथा दर्शनादिति भावः। विरुद्धिसम्बन्धेनेत्यस्मात्। तदाधारत्वानुपपत्तेः = स्वस्वाभावयोः स्वविशिष्टविरोधाधारत्वानुपपत्तेः, अंशेन भ्रमत्वप्रसङ्गात्। स्वस्वाभावयोर्विरोधोपाधित्वविवक्षायां नेदं दूषणमत आह अतिव्यापकतेति। अन्वयमादाय = स्वाश्रयतया व्यतिरेकमादाय = स्वव्यतिरेकाश्रयतया वर्तमानस्य वह्निसाध्यकधूमादेः। एतच यथाश्रुते बोध्यम्, तदन्यतरत्वघटिते हेत्वाभासत्वेन च विशेषिते कथ्यं। सर्वानुमानेति। वह्निव्याप्तिविरोधाश्रयत्वं च नामनेति भावः। दोषस्य = आत्माश्रयस्य। लक्ष्यते = उपलक्ष्यते। वैयर्थ्यमिति। प्रतियोगिविशेषितस्य विरोधमात्रस्य लक्षितस्य तादृशदोषापादानं विनैव लाभात्। परन्त्वेवं विरोधादेस्तत्तद्व्यक्तित्वेन वैयर्थ्यमेव। तदा लक्षणाननुगम इति। विरोधपदविवेचनेन प्रागननुगम एकधर्मावच्छिन्नसाध्यकत्वपक्षेऽप्युक्तः, इदानीं तु प्रकारान्तरेण तत्रैव स कथ्यते, स्वनिष्ठविरोधव्यक्ते स्वाभावनिष्ठविरोधव्यक्तेश्च भेदात्, अथ यावत्य इत्यादिपदं तु स्थलभेदाभिप्रायेण बोध्यम्। रूपेण व्यक्त्यनुगमाभावात् सपक्षत्वादेश्च साध्यादिभेदभिन्नत्वादनुगमो न रूपान्तरेणेति 'तदेव'मभिधानमस्तुमिति मावादुर्भावम्। किमिति। उपलक्षणोपन्यासप्रयासो हि यावतीनां स्वस्वाभावनिष्ठविरोधव्यक्तीनां न प्रयोजकः, अपि त्वनुगतानतिप्रसक्तरूपेण तत्प्रत्ययाय इति भावः। अनुगतेन = अनुगतानतिप्रसक्तेन। विरोधमात्रादेः = विरोधत्वादेः। आदिना सप्रतियोगिकत्वादिकम्। अतिप्रसञ्जकत्वादिति। सर्वानुमानस्य तादृशविरोधाश्रयत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। लक्षणत्वे = लक्षणघटकत्वे। सर्वाव्याप्तिरिति। यावतीनां विरोधव्यक्तीनां न क्वापि न वा तदभावे इति भावः। परस्परेति। एकाधिकरणस्थविरोधव्यक्तेरपराधिकरणावृत्तिविशेषणत्वात्। प्रत्येकमेव लक्षणघटकत्वमिति[illegible]। इत्यादिविवक्षायां तु नेयं दोषावकाश इत्यवधेयम्।

स्यादेतत्, सपक्षे एव विपक्षे एव च वर्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणमस्तु, तेन साधारणासाधारणानैकान्तिकोदाहरणव्याप्तिर्भवतीति, एतदप्यलक्षणम्, सद्धेतौ धूमादावपि गतत्वात्, न ह्यसौ विपक्षे एव वर्तते, सर्वथा तत्रावृत्तेः, नापि सपक्षे एव पक्षेऽपि वर्तमानत्वात्। अथ पक्षवृत्तिरितिविशेषयसि, तथापि सद्धेतोरपरित्यागः, पक्षवृत्तित्वादेव सपक्षे एव वृत्तेरभावात्। असिद्धानैकान्तिकसङ्कराव्याप्तिश्च। अथ पक्षव्यतिरिक्त इति प्रक्षिपसि, तदानीमप्रसक्तव्यावर्तनमनुपपन्नम् नहि पक्षव्यतिरिक्तः सपक्षो विपक्षो वा सम्भवतीति सपक्षस्य विपक्षस्य च कुतश्चिद्व्यावर्तकं विशेषणमेवेदं तयोः कथं घटेत। अथ पक्षव्यतिरिक्तेवर्तमान इति विशेषयसि, तदानीमसाधारणाव्याप्तिः

सपक्षे एवे'ति। सपक्षमात्रवृत्त्यन्यत्वे सति विपक्षमात्रवृत्त्यन्यत्वमित्यर्थः। भाव इत्य सद्धेतौ द्वितीयस्य विरुद्धेऽतिव्याप्तिवारणाय। व्याप्ति = सङ्ग्रह। सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्यादौ साध्यसन्देहा क्रान्तविपक्षेऽनुपसंहारिणि तु न लक्षणसमन्वयः, सपक्षविपक्षत्वयोर्निश्चयघटितयोस्तत्राप्रसिद्धेः। एवञ्च यावता सङ्ग्रहसम्भवस्तावतामेव स कर्तव्यः। शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यनयोश्चापि विरुद्धयोर्देशविशेषेऽसाधारणयोरपि न सपक्षविपक्षमात्रवृत्तित्वम्, पक्षमात्रवृत्तित्वदेवेति। सपक्षत्वविपक्षत्वयोर्निश्चयघटितत्वे यद्यप्यनुपसंहारिणोऽपि सङ्ग्रहसम्भवः, साध्यतदभावदनुभयवृत्तित्वात्, व्यक्तव्याप्यविरुद्धयोश्चालक्ष्यतयाऽव्याप्तिवारणसम्भवः, तथापि नैवमभिमतग्रन्थसामञ्जस्यम्। यद्यपि विरुद्धस्य साधारणासाधारणान्तर्भावेन तद्व्यावर्तकं विशेषणमसङ्गतम्, न वा व्यावृत्तिरपि, शब्दो नित्यः कृतकत्वादित्यादौ नित्यत्वाभावव्याप्यत्वस्य कृतकत्वेऽधीतावस्थायां साध्यसन्देहकाले निश्चितसाध्याभाववन्मात्रवृत्तित्वाभावात्, तथापि सत्त्वे एवैतस्मिन् दोषान्तरमाह एतदपीति। धूमादावपीति। पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ निश्चितसाध्यवन्मात्रवृत्तौ समन्वयासम्भव इति भावः। पक्षेऽपीति। साध्यवत्तया संशयनिश्चययोरविषयस्यापि वस्तुनः साध्यवत उपलक्षणमिदम्। पक्षवृत्तिरिति। यद्यव्यभिचार्यपि धूमो ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ न पक्षवृत्तिरिति भावः। ह्रदादिपक्षकस्थले नाति व्याप्तिरुक्तावित्ता, अपि तु पर्वतादिपक्षकस्थले इत्यभिप्रायेणाह तथापीति। ननु सकलेषु साध्यवत्तया सन्दिग्धेषु वृत्तिर्विवक्षिता, सम्भवति च ह्रदादेरपि कदाचित्तथा सन्दिग्धता, न च धूमस्य तत्र वृत्तिरत आह असिद्धानैकान्तिकसङ्करेति। असिद्धाभिमतानैकान्तिकेत्यर्थः। पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ पक्षवृत्तित्वेऽपि ह्रदादिपक्षकस्थले न तथात्वमिति भावः। पक्षव्यतिरिक्त इति। पक्षवृत्तित्वं तावत्सोढव्यम्, एवञ्च पक्षव्यतिरिक्ते चेद्वर्तते सद्धेतुः, तर्हि सपक्ष एव न तु विपक्षे, विरुद्धस्तु पक्षव्यतिरिक्ते चेद्वर्तते तर्हि विपक्षे एव न तु सपक्षे इति भावः। अत्रैतादृशभावलाभाय शब्दरचना कीदृशीति चिन्तायां पक्षव्यतिरिक्तत्वं यदि सपक्षविपक्षयोर्विशेषणं विवक्षितम्, तदाऽऽह तदानीमिति। विषयतया साध्यसन्देहविशिष्टो हि पक्ष इति तस्माद्विषयतया साध्यतदभावनिश्चयविशिष्टयोः सपक्षविपक्षयोर्भेद एव, "अविरुद्धविशेषणद्वयप्रभवत्वेऽपि विशिष्टयोर्द्वयोः, घटते न यदैकता तदा सुतरां तद्विपरीतरूपयो"रितिन्यायात्। तदनभ्युपगमे तु स्वयैव पक्षव्यतिरिक्तत्वं पक्षतात्यन्ताभावरूपमेव विवक्षित्वा सपक्षविपक्षयोः सत्त्वायम्, तच्चाव्यभिचरितमेव तयोरिति भावः। अव्यावर्तकमिदं कथं तयोर्विशेषणं घटेतेत्यन्वयः। इदमुपलक्षणम्, सपक्षविपक्षयोः पक्षव्यतिरिक्तत्वोपादानमात्रेण नोक्तमानत्वासम्भवोऽपीति स्वाभिमायोद्घाटनेऽप्यसामर्थ्यमिति परकीयाकौशलोन्मीलनमेवेदम्। एवमग्रेऽपि 'अपास्त'मितिप्रन्थपर्यन्तं द्रष्टव्यम्। असाधारणाव्याप्तिरिति। असाधारणाव्याप्तिरपीत्यर्थः। एवञ्चातिव्याप्तिवैयर्थ्ययोरपि

नासौ पक्षव्यतिरिक्ते वर्तमानः । अथ पक्षव्यतिरेकेणेति विशेषणमुपादत्से, तदापि पक्षव्यतिरेकस्य पक्षविरहरूपस्योपलक्षणत्वं हेतुत्वं वा द्वयमपि पक्षमात्रवृत्तावसाधारणानैकान्तिके न सम्भवति, पक्षविरहस्य तत्रासम्भवादेव । निषेध्यविशेषणत्वे त्वस्य सद्धेतौ गमनं स्यात् । एतेन पक्षं विना पक्षमन्तरेणेत्याद्यपरैर्विशेषाभिधानमपास्तम् । अथ—यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते तदा सपक्षे एव विपक्षे एव वर्तते न यः सोऽनैकान्तिकः, तथा सत्यसाधारणस्यापि व्याप्तिः, सद्धेतौ चाप्रसक्तिरिति मन्यसे; तदा भ्रान्तोऽसितराम्, एवं हि सति नोभयस्यापि सङ्ग्रहः, असाधारणे तावद् 'यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते' इत्येतन्न सम्भवति, तस्य पक्षमात्रवृत्तेः कदाचिदपि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तिसम्भावनानुपपत्ते, साधारणेऽपि निश्चितसपक्षविपक्षवृत्तौ यदर्थं न पश्यामः, 'यदि पक्षव्यतिरिक्ते वर्तते' इति, नहि निश्चितवृक्षभावायां शिंशपायां प्रयुज्यते 'यदि शिंशपा वृक्षः स्या'दिति, तत्कस्य हेतोः ? संशयोपस्थापितारकोटिद्वयादेकस्यां कोटौ तदाश्रये किञ्चिद्धर्मोपदर्शना-

---

समुच्चयः । धूमादेरपि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तित्वात् । नासौ = नह्यसौ । पक्षव्यतिरेकेणेति । पक्ष इहा-निश्चितसाध्यतद्भावको बोध्यः । पक्षव्यतिरेकेण सपक्षविपक्षमात्रवृत्त्यन्यत्वमित्यर्थः । पक्षव्यतिरिक्त-वृत्तित्वानुपादानात्साधारणासङ्ग्रह । विरह इति पक्षव्यतिरेकेण विपक्षमात्रवृत्तित्व । सद्धेतुश्च पक्षव्य-तिरेकेण सपक्षमात्रवृत्तित्वेऽप्याभासः । पक्षव्यतिरेकेणेति तृतीयेत्थम्भूतलक्षणे वा हेतौ वा इत्याद्याशये-नाह तदापीति । विरहरूपस्य = भेदरूपस्य । तत्रेति । सामानाधिकरण्येनेति शेषः । एतेन सम्बन्धेन पक्षभेदस्यासाधारणोपलक्षणत्वं नासाधारणस्य पक्षभिन्नवृत्तित्वं विना निर्वहति, पक्षभिन्नवृत्तित्वञ्च तस्यासाधारण्यभङ्गं प्रसञ्जयति । अतिव्याप्तिवैयर्थ्यं यत्राप्यनुसन्धेये । स्वरूपसम्बन्धेन पक्षभेदस्य उपलक्षणत्वे तु शब्दो नित्यः शब्दादिति तादात्म्येनासाधारणेऽव्याप्तिः, वृक्षः शिंशपाया इत्यादावति-व्याप्तिविरहेऽपि धूमादावतिव्याप्तिश्च । पक्षभेदस्य च हेतुत्वासम्भवस्तु स्पष्ट एव । ननु लक्षणीभूततादात्म्य-त्वानुयोगित्वेन पक्षव्यतिरेकेणेत्यस्य विशेषणतामादाय दोषदानमनुचितम्, तादात्म्यत्वप्रतियोगित्वेन तस्य विशेषणतायाः व्याप्यविरुद्धयोरतिव्याप्तिवारणाय विवक्षितत्वादित्यत आह निषेध्यविशेषणत्वे त्विति । तादात्म्यत्वप्रतियोगिविशेषणत्वेऽपीत्यर्थः । सद्धेताविति विरुद्धस्याप्युपलक्षणम् । सामाना-धिकरण्येन स्वरूपसम्बन्धेन वा पक्षभेदोपलक्षितेऽपि व्याप्यादि र्न सपक्षादिमात्रवृत्तिरिति भावः । इदानीं परः स्वाभिप्रायमुचितमुन्मीलयति अथेति । वर्तते न यः सोऽनैकान्तिक इति । वर्तते यावन्निश्चितोऽनैकान्तिक इत्यर्थः । पक्षोऽनिश्चितसाध्यतद्भावको न तु सन्दिग्धसाध्यकः तथा सति सन्दिग्धसाध्यकव्यतिरिक्ते वर्तमानः सद्धेतु र्न निश्चितसाध्यके एव वर्तते, अनिश्चितसाध्यके पक्षेऽपि साध्यवत्यपि वर्तमानत्वादिति तत्रातिव्याप्तिः स्यात् । एवं विरुद्धेऽपि । व्याप्ति = सङ्ग्रहः । अनुयोगिनि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तितासम्भावनाया अनपेक्षणीयत्वादिति भावः । यथाश्रुतलक्षणवाक्यमनु-गम्यानुयोगिन्येव तथा अपेक्षणीयत्वाभिमानेन पर पताक्रोति तदेति । पक्षमात्रवृत्ते = पक्षमात्र-वृत्तित्वेन गृहीतस्य यदर्थं = यदिपदार्थं सम्भावनाम् । संशयोपस्थापितात् = संशयविषयीकृतात्कोटि-द्वयात्, निश्चयाभावमितीति । तथा चार्थात्कोटिद्वयान्यतरत्वलाभ, अन्यथा निर्धारणे पञ्चम्यसङ्गते । एकस्यामिति । व्याप्यीभूतायामित्यर्थः । किञ्चिद्धर्मोपदर्शनार्थं = व्यापकारोपार्थम् । आरोप्यमा-णायां = आरोप्यमाणायाम्, तर्कीयारोपविषयतासम्भावनाबोधकत्वेनेति शेषः । अयं यदि निर्वह्नि स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादित्यादौ हि निर्वह्नित्वारोपविषयताप्रयोज्यनिर्धूमत्वारोपविषयतावगाहमानम् ।

धर्मारोप्यमाणायां यदीति प्रयुज्यते न तु निश्चिते एव वस्तुनि। तस्मादसाधारणानैकान्तिकसङ्ग्रहाय यदीत्याद्युपात्तं तच्च साधारणमपि समग्रहीत्। अथ विपक्षे एव सपक्षे एव न वर्तते यो हेत्वाभासः सोऽनैकान्तिक इति लक्षणं मन्यसे; तदप्यनुपपन्नम्, अनैकान्तिकत्वमनिश्चित्याग्रत एव हेत्वाभासत्वावधारणे तत एव हेतोरसाधकत्वं सिद्धमिति कृतं तदुपजीविनाऽनैकान्तिकत्वोपन्यासेन, अथाग्रतो हेत्वाभासत्वं नावधार्यते तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम्, विशेषणस्य हेत्वाभासत्वस्यानवधारणात्।

अथ ब्रूषे—असिद्धविरुद्धप्रकरणसमकालात्ययापदिष्टान्यो हेत्वाभासोऽनैका-

---

न तु निश्चिते इति। तथा च निश्चितारोपबोधकं प्रयुज्यमानमपि वाक्यमप्रमाणमेवेति भावः। ननु व्याप्यातरीत्याऽनुयोगिनि पक्षव्यतिरिक्तवृत्तित्वसम्भावना नापेक्षणीयेति नायं दोष इति चेत्तथाप्यसाधारण्योत्तीर्णतादशायां शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावतिप्रसक्तिः, पक्षव्यतिरिक्तवृत्तित्वसम्भावनाविरहेण प्रतियोगिदुरुपलम्भाभावात्। एवं पक्षव्यतिरिक्तवृत्तित्वेन निश्चितयोर्व्याप्यविरुद्धयोरपि। हेत्वाभास इति। तथा च सद्धेतौ निश्चितसाध्यवन्मात्रवृत्तित्वाभावेऽपि नातिव्याप्तिरिति भावः। विरुद्धस्यापि व्यावर्तनीयतायाः पराभिमतत्वेन तत्रातिव्याप्तिसत्त्वे एवाह अनैकान्तिकत्वमिति। साधारणत्वाद्यन्यतमत्वमित्यर्थः। असाधकत्वमिति। अनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धकस्याप्युपलक्षणम्। ननु नैतद्दूषकतौपयिकं लक्षणमपि त्वनुगममात्रमिति नेदं दूषणमिति चेत्तथापि निश्चितसाध्यवन्मात्रवृत्तेर्भेदनिवेशो व्यर्थ एव, तस्यापि सद्धेतुतया हेत्वाभासत्वदलेनैव व्यावृत्तिसम्भवात्, एवं विरुद्धवारकस्वेनाभिमतदलस्यापि वैयर्थ्यमित्युक्तमेव। एतेन—सपक्षविपक्षत्वे न निश्चयघटिते, एवञ्च साध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति साध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं लक्षणम्, अत्र च व्याप्यविरुद्धयो र्दलद्वयेन व्यावृत्तिः। सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्याद्युपसंहार्यस्यापि चैवं सङ्ग्रह एवेत्युक्तम्। न च—गगनादेरवृत्तितया तत्रातिप्रसङ्गः, हेत्वाभासत्वनिवेशेन तद्व्यावृत्तिस्तु नाशङ्कनीया, स्वरूपासिद्धतया तस्य हेत्वाभासत्वादेवेति—वाच्यम्, असाधारण्याक्रान्ततया तस्य लक्ष्यत्वसम्भवात्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वात्, शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्येतयोस्तु न लक्ष्यतेति नाव्याप्तिः, पक्षतादशायामसाधारणतया तयोः सङ्ग्रहत्वादरेऽपि पक्षातिरिक्तसाध्यवन्मात्रवृत्त्यन्यत्वे सति पक्षातिरिक्तसाध्याभाववन्मात्रवृत्त्यन्यत्वं लक्षणम्, उक्तासाधारणयोस्तु पक्षमात्रवृत्तितया न पक्षातिरिक्तसाध्यतदभाववन्मात्रवृत्तित्वम्, न च—तथापि धूमादिव्याप्यविरुद्धयोरतिप्रसङ्गः, नहि तौ पक्षातिरिक्ते साध्यतदभाववत्येव वर्तेते पक्षेऽपि वर्तमानत्वादिति—वाच्यम्, पक्षातिरिक्तवृत्ति यत्साध्यवन्मात्रवृत्ति साध्याभाववन्मात्रवृत्ति च तदन्यत्वस्य निवक्षणीयत्वादित्यपि—नाशङ्कनीयम्, विरुद्धस्य सव्यभिचारभिन्नत्वे मानाभावेन तद्वारकदलवैयर्थ्यात्, पक्षातिरिक्ताप्रसिद्ध्या सर्वं क्षणिकं सत्त्वादित्यस्य सङ्ग्रहीतुमशक्यत्वाच्च भेदकूटस्यानवनिवेश्यत्वेनासर्वसङ्ग्राहकत्वाच्च, सामान्याभावस्यापि निरस्तत्वाच्च।

असिद्धेति। असिद्धादेः प्रत्येकं भेदप्रतियोगित्वम्, तेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदमादाय नातिप्रसङ्गः। असिद्धपदञ्च व्याप्यत्वासिद्धातिरिक्तासिद्धपरम्, तेन व्यभिचारिमात्रस्य व्याप्यत्वासिद्धत्वेऽपि न क्षतिः। प्रकरणसम = सत्प्रतिपक्षः। कालात्ययापदिष्टो = बाधितः। हेत्वाभास इति। उदासीने घटाद्यतिव्याप्तिं निवारयितुमिदम्। न च तस्यापि क्वचिदनैकान्तिकत्वमिति वाच्यम्, एवं सव्यनैकान्तिकस्यापि क्वचिदसिद्धादित्वेन तद्भिन्नत्वस्य तत्रासम्भवेन लक्षणमसम्भवि स्यात्, अननुगममाश्रित्य स्थलविशेषानुसारेण समाधानं तु समानम्, घटादेरपि स्थलविशे-

न्तिक इति; तदप्युक्तन्यायेनैव निरस्तम् । किञ्चैवमप्यसिद्धादिसङ्कीर्णस्यानैकान्तिकस्यासङ्ग्रहः स्यात् । न च तदसिद्धत्वादेवाहेतुर्भविष्यतीति वाच्यम्, इतरानैकान्तिकवद्विपक्षगतत्वादिनाप्युद्भावने दोषत्वसम्भवात् । अथ मन्यसे साधारणत्वासाधारणत्वयोर्व्यतिरेकाभ्यां मिलिताभ्यां विशिष्टादन्यत्वं साधारणासाधारणानैकान्तिकयोरपि सामान्यलक्षणमस्तु; मैवम्, यदि व्यतिरेकद्वयविशिष्टादन्यत्वं तर्हि तस्य विशिष्टस्य विशेष्ये विशेषणे चेदमस्तीत्यतिव्याप्तिः । यदि व्यतिरेकद्वयवत्त्वोपलक्षणं तदोपलक्ष्य-

---

पेऽव्याप्त्यसम्भवादिति । उक्तन्यायेनेति । हेत्वाभासत्वस्य प्रथमतो दुरवधारणत्वेनेत्यर्थः । अस्य दूषकतामौपाधिकत्वेन नायं दोष इत्यस्वरसेनाह किञ्चेति । असिद्धादिसङ्कीर्णस्य = ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्याद्यसिद्धादिरूपस्य । इतरेति । पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादावसिद्धाद्यनात्मकेत्यर्थः । विपक्षगतत्वादिनेत्यादिना सपक्षव्यावृत्तत्वादिकं ग्राह्यम् । असिद्धादौ प्रकृतासिद्ध्यादिनिवेशे तदप्रसिद्धिस्थलीयानैकान्तिकासङ्ग्रहः, उदासीनासिद्ध्यादिनिवेशे तु तत्तदसिद्ध्यादिभेदस्य सद्धेतौ सत्त्वेऽपि हेत्वाभासत्वदलेन तत्रातिव्याप्त्यभावेऽपि भेदकूटस्य निवेशनीयत्वेनासर्वज्ञाज्ञेयत्वमस्त्येव, प्रतियोगिनामननुगमकाभावादिरूपमपि द्रष्टव्यम् । व्यतिरेकाभ्याम् = अत्यन्ताभावाभ्याम् । द्विवचनबलादभावद्वयविशिष्टभेदेऽपि मिलिताभ्यामित्यभिधानं स्वरूपसम्बन्धेनैवैकेन वैशिष्ट्यलाभाय, अन्यथाऽसाधारणेऽसाधारणत्वात्यन्ताभावस्य साधारणे च साधारणत्वात्यन्ताभावस्य कालिकादिना सत्त्वेन तदन्यत्वस्य तयोरभावेनासम्भवापत्तेः । विपक्षवृत्तिसपक्षत्वादिघटितलक्षणानामनुपसंहारिसाधारण्यासम्भवेऽपि रीत्यैतयाऽनुपसंहारिणोऽपि सङ्ग्रहे बाधकाभावेनानुपसंहारिव्यतिरेकस्याप्युपलक्षणमिदम्, अग्रे च व्यतिरेकद्वयपदं व्यतिरेकत्रयपरमेव द्रष्टव्यम् । एतच्च साधारणभेदविशिष्टं सदसाधारणभेदविशिष्टं सदनुपसंहारिभेदविशिष्टं यत्तदन्यत्वमिति भेदघटितान्यतमत्वनिरुक्तेरप्युपलक्षणम्, वक्ष्यमाणदोषाणां तत्साधारण्यात् । विशिष्टादिति यथाश्रुतं सोपलक्षितपरं वेत्याशयेन यदीति । अन्यत्वमिति । विवक्षितमिति शेषः । विशेष्ये = सद्धेतौ । विशेषणे = साधारणत्वात्यन्ताभावद्वये साधारणादिभेदद्वये च । इदमस्तीति । साधारणत्वात्यन्ताभावे साधारणत्वादिकं नास्तीति प्रतीतावप्यात्माश्रयापत्त्या साधारणत्वात्यन्ताभावविशिष्टस्यानिर्वचनीयत्वादिमं प्रति न शक्यवचनता, एवञ्च विशेषणे विशिष्टभेदोऽस्त्येव, विशेष्येऽपि च स 'इदानीमयं दण्डी ने'ति प्रतीत्या सम्मत एव । वस्तुतस्तु दण्डी पुरुष इति समानविभक्तिकत्वाभ्यामिव्यप्रतीयविशेषत्वाभावानुपपत्त्यैव न सम्मत एव, घटो घट इत्यदर्शनेनाभेदे साकाङ्क्षविषयत्वानुपपत्तेः, अधिकं तु "नातःपरमन्यसे तत्र" इत्यादिकारिकादिव्याख्याप्रस्तावे विमर्शनात् । इदन्तु बोध्यम्—साधारणत्वात्यन्ताभावस्य साध्याभावप्रकारकविपक्षवृत्तितया साधारण्येन सम्भवदपभावतया तत्रातिव्याप्त्युक्तिर्नोपपद्यते इति । उपलक्षणमिति । उपलक्ष्यं [illegible] शुद्धमेवेति सद्धेतौ न प्रसङ्ग, उपलक्षणे पूर्वोक्तस्य लक्ष्यताया एव सम्भवादिति । इदन्तु बोध्यम्—अविद्यमानस्यापि गमकत्वमिह न कल्पनीयम्, सद्धेतौ साधारणत्वात्यन्ताभावस्य विद्यमानत्वादेव, सद्धसाधारण्यापत्तिर्दुर्वारेति तत्र ज्ञोऽयमो येन तदत्यन्ताभावो न कदाचित्सद्धेतौ स्यात्, अपि तु परिचायकस्वरूपमेव तल्लक्षणम्, तदि विधेयान्वयिनो विद्यमानस्यैवविशिष्टोपहितयोरभेदादित्यादेरेवपमाह इति । भेदेनैव = विशिष्टभिन्नतायाः सत्त्वे एव, एतच्चाभेदेऽपि न यातीति इति 'व्यतिरेकोऽर्थ'त्यर्थनाश्रयः । एवं द्वयोरपि विशेष्येऽनिष्टापि [illegible] प्रसङ्गोऽपि. विशिष्टे पूर्वोक्तान्यतमवति तत्र प्रमाणं पेन्याह तदेति । तत्तुल्यतापुरुणोपहितत्वावस्य दुरूहं भावपक्षप्रावृत्तमत्यादिना सद्धेतावप्यतिप्रसङ्गेनेति ।

स्वरूपाणां यदि भेदेनैवोपलक्ष्यता तदा व्यतिरेकोऽपि विशिष्टे तस्मिन्नस्ति, नहि यदेवाविशिष्टं तन्मात्रं विशिष्टम् । एवमभेदेनापि । भेदाभेदात्तद्वत्त्वातदपीति चेन्न, अतदपीति प्रसङ्गतादवस्थ्यात् । ततोऽत्यन्तान्यत्वं लक्षणमिति चेन्न; असिद्धादिसङ्की-

---

व्यतिरेकोऽपि = साधारणत्वाद्यत्यन्ताभावत्रयोपलक्षितान्यत्वमपि । विशिष्टे = उक्ताभावत्रयविशिष्टे । तस्मिन् = सद्धेतौ । अविशिष्टे इति पाठे तु तादृशाभावत्रयोपलक्षिते इत्यर्थः । व्यतिरेक इत्यस्य च तादृशाभावत्रयविशिष्टभेद इत्यर्थः, एवञ्च विशिष्ट उपलक्षितभेदस्यार्थाल्लाभः । धूमत्वेन सद्धेतावति-प्रसक्तिस्त्वत्र पाठे शब्दतो लभ्येत, यदि भेदेनैवोपलक्ष्यतेत्यस्य शुद्धभेदे सत्येवोपहितत्वेऽर्थः स्यादिति । पूर्वोक्तयुक्तिमभिप्रेत्याह नहीति । अभेदेनापीति । विशिष्टाभिन्नत्वेनाप्युपलक्ष्यतोपगमे व्यतिरेकत्रय-विशिष्टेऽभिव्याप्तिः, अत्यन्ताभेदस्य वक्तुमशक्यत्वात्, अन्ययोक्तप्रमेयविषयत्वानुपपत्तेरिति भावः । अभावत्रयस्य विशेषणत्वपक्षेऽपि विशिष्टशुद्धयोर्भेदाभेदोपगमे भेदमादायातिप्रसङ्गसम्भवः । केचित्तु— भेदेनैव = अननुगतरूपेणैव, अभेदेनापीत्यप्यनुगतरूपाभिप्रायेण, एवं चानुगतरूपेण वाऽननुगतरूपेण वोपलक्ष्यता, उभयथापि दूषणं तदेत्यादिनोक्तम्, उपलक्ष्यतावच्छेदकस्यानुगतस्यासम्भवः, प्रातिस्विक रूपेण चोपलक्ष्यता दुर्भेदेति तु पक्षद्वये प्रत्येकं दूषणमिति व्याचख्युः । भेदाभेदोभयसत्वेऽभेदमादाय प्रसङ्गः सुपरिहर इत्यभिमानेनाशङ्कते भेदाभेदादिति । भेदसमानाधिकरणाभेदादित्यर्थः । अतदपि तदेवेत्य-न्वयः । भेदासहिष्णोरेवाभेदस्योक्तातिप्रसङ्गभञ्जकत्वम्, स च न प्रकृते, यस्त्वस्ति स नातिप्र-सङ्गवारक इत्यभिप्रायेणोक्ताभिमानं निराकरोति अतदपीति । तत इति । "साधारणत्वाद्यत्य-न्ताभावत्रयोपलक्षितप्रतियोगिकाभेदराहित्ये सति तत्प्रतियोगिकभेदवत्त्वमित्यर्थः । विशेषणमेव तु पर्यासन् । एतच्च साधारणादावेवेति भावः । असिद्धादीति । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादाव-सिद्धस्य साधारणत्वाद्यत्यन्ताभावत्रयोपलक्षिततयाऽसिद्धादीत्यनेन तदुपलक्षितमात्रं विवक्षणीयम्, प्रमेयत्वादिना च येन केनचिद्रूपेण तदभिन्नतयाऽनैकान्तिकोदाहरणानां सत्यन्ताभावादसम्भवः, भेदाभेदवादिमतेऽवच्छेदकभेदेनैव तयोः प्राक्प्रव्यवस्थापितत्वात् । एकावच्छेदेन तदुपगन्तृमतेऽपि प्रमेयत्वादिना भेदस्यापि वक्तव्यत्वात्, अन्यथा सामानाधिकरण्यबुद्ध्यनुपपत्तेः । न च द्रव्यत्वेनाभेद-विवक्षा युक्तिमती; प्रतिविधास्यमाने पर्यवसानात् । अतएव व्याप्यतावच्छेदकरूपेणापि नाभेदो विवक्षाक्षमः । यथाश्रुतं तु नोपादेयम्, ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्याद्यनैकान्तिकस्यासिद्धाद्यभिन्न-त्वेपि साधारणत्वाद्यत्यन्ताभावत्रयोपलक्षितत्वासम्भवात् । ननु साधारणत्वाद्यत्यन्ताभावत्रयोपलक्षिता-न्यत्वमेव लक्षणम्, उपलक्षितत्वञ्चोपहितत्वपर्यवसन्नमित्युक्तम्, एवञ्च तादृशाभावत्रयविशिष्टे नातिप्रसङ्गः, विशिष्टशुद्धयोर्भेदाभेदेऽपि तादृशाभावत्रयेण विशिष्टोपहितयोरभेदस्यैवाभ्युपगमे बाधकाभावात्, घटो पट इतिवत्सामानाधिकरण्यधियस्तयोरभावेन तत्पा अनुपपादनीयत्वात्, न च तथाऽपि शुद्धेऽतिप्रसङ्गतादवस्थ्यम्, उपहितानुपहितयोर्भेदाभेदस्य भेदाभेदवादिमतसिद्ध-त्वादिति वाच्यम्, सद्धेतौ यावत्सत्त्वं साधारणत्वाद्यत्यन्ताभावस्य सत्त्वेन तदनुपहितत्वस्य तद्वि-शिष्टत्वस्य वाऽसम्भवात् । न च तथापि धूमत्वादिना सद्धेतोरतिप्रसक्तिस्थलत्वं स्यात्, तत्र सामानाधिकरण्यधिय उपपाद्यत्वाद्भेदाभेदयोः सत्त्वादिति वाच्यम्, अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्य तत्प्रत्वाभि-लष्यत्वविशिष्टस्य वाऽन्यत्वस्य वक्तव्यत्वात्, घटो न पट इत्यादिधीसिद्धो हि भेदस्तादृशः, नत्वभेदसहिष्णुरपि, अन्यथा भेदाभेदवादिमते विशिष्टसत्ता न सत्तेति मतेः प्रमात्वस्य दुर्वारत्वापत्तेः । एवञ्चानुयोगितावच्छेदकीभूततद्धर्मावच्छिन्नवृत्तिकत्वस्य सत्त्वेऽपि तद्धर्मावृत्तावच्छेदकतायाश्च दुर्घटत्वेऽपि

णानैकान्तिकोदाहरणाव्यापनात् । स्वरूपाणां चानन्त्येन तत्प्रतियोगिकान्यत्वावधारणस्याशक्यता, तेषामानन्त्यात्, तन्मध्यपतितकतिपयान्यत्वे चान्यत्र कतिपये प्रसक्तताद्वस्थ्यात् । उपलक्षणत्वे चोभयव्यतिरेकस्यान्यत्वप्रतियोगिकोटिप्रवेशेन तत्सङ्ग्रहो-

---

न क्षतिः । अथैवं प्रमेयत्वाद्युदासीनरूपेणाभेदस्य सत्त्वेन तादृशाभिलप्यत्वविशिष्टस्य न क्वापि भेद इति घटो न पट इत्यपि न स्यात्, नञ्पदसमभिव्याहृतपदोपस्थापितरूपेणैवाभेदस्य तादृशधीविरोधित्वे तु भेदस्याप्यभेदस्येव तथोपस्थापितरूपेणैव सामानाधिकरण्यमभ्युपगन्तव्यं वाच्यम्, अन्यथोदासीनरूपेण भेदमादाय घटः कलश इत्यस्याप्यापत्तेः, तथा च विरोधः, प्रतीयमानयो रूपयोरन्यतररूपेण भेदस्यापरतररूपेण चाभेदस्यापेक्षणीयत्वे तु नीलो घट इत्यपि न स्यादित्यलम्, अत्र गुणगुणिनोर्नीलत्वघटत्वाभ्यामुभाभ्यामेव भेदाभेदयोर्नैयत्यात्, यदि च रूपद्वयोपस्थितिरेवादरणीया, तदा तयैव सामानाधिकरण्यबुद्ध्युपपत्तौ किं विभिन्नरूपाभ्यां रूपिभेदाभ्युपगमव्यसनेनेति चेन्न, रूपयोर्भेदे ताभ्यां रूपिभेदस्यानुभवसिद्धत्वात्, अभेदस्तु यदि ताभ्यामेव रूपाभ्यामनुभूयते, तदा विरोधोऽनुभवेनैवापास्तः सोऽयं द्विमात्राश्रितोऽपी निरवच्छिन्नानुयोगिताप्रतियोगिताक एवास्तु । अभिलप्यत्वं स्वभिलापयोग्यत्वमित्यभिलापाभावद्शायां दृष्टनोयम् नाव्याप्तिरित्यत आह स्वरूपाणाञ्चेति । उपलक्ष्यस्वरूपाणामित्यर्थः । तेषां = उपलक्ष्याणाम् । उपलक्ष्यतावच्छेदकस्यानुगतानतिप्रसक्तस्याभावेन सामान्याभावधीकस्य निवेशो नात्र सम्भवति, अनैकान्तिकत्वस्यैव विरूप्यमाणत्वेन तद्घटितत्वमित्यवच्छिन्नाभावानुपपत्तेः । न च—व्याप्यत्वमेवोपलक्ष्यतावच्छेदकम्, विरुद्धोऽव्यसाधारणत्वादिना व्यक्तयावेति वैयर्थ्यान्यत्वं पर्यवसन्नं नातिप्रसक्तम्, न च साध्यादिभेदभिन्नमूर्तिकतया व्याप्तिर्नानुगता, साधारण्यावैरूप्येनालक्षणत्वात्, न च तथापि भेदकूटनिवेशः प्रसक्त एव, व्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्य निवेशनीयत्वात्, व्याप्यतावच्छेदकानामपि यद्यपि नानात्वं तथापि व्याप्यतावच्छेदकत्वेनानुगम इति—वाच्यम्, एवं साध्येनान्यमात्रमेव लक्षणमस्तु, कृतं परिशिष्टेन, तथैवापि, व्याप्यत्वादेः सामान्याभावस्य च विलय निरूपणादिति । तन्मध्येत्यादि । साधारणत्वाद्यभावप्रयोजकस्तिलत्वमनन्तः पातिकतिपयकत्वतदन्यत्वविवक्षायामित्यर्थः । तथा सति नानात्वनिरूपणदुरवधारणतेति भावः । कतिपये सद्धेतौ प्रसङ्गोऽतिव्याप्तिः । दोषान्तरमाह उपलक्षणत्वे चेति । उभयव्यतिरेकस्येति । मध्यपतितव्यावेनान्येति । साधारणत्वाद्यन्यतमाभावप्रयोजकान्यत्वप्रतियोगिकोटिप्रवेशेनेति । अन्यत्वप्रतियोगित्वेनेति नार्थः, तादृशाभावत्वस्य विशेषणत्वेऽपि तस्य समानत्वात्, विशेषणस्य विशेष्यान्वयस्वविशिष्टनियमोपगमेन विशिष्टप्रतियोगिकभेदप्रतियोगित्वोपगमे च विशिष्टप्रतियोगिकभेदं विशेषणे आदाय पूर्वमतिव्याप्तिविधानस्यासङ्गतिः, अनुभवविरोधश्च, स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणैव प्रतियोगिविशेषणस्याभावेऽन्वयानुभवो न तु स्वनिष्ठप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेण; भवति तद्वाभेऽन्यत्वप्रतियोगितया यत्प्रविष्टं तद्घटकत्वेनेत्यर्थः । 'उपलक्षणत्वे चे' त्यस्य तूपलक्षणत्वेऽपीत्यर्थः, न तु चस्यार्थः । एवञ्च विशेषणत्वपक्षे इवोपलक्षणत्वेऽप्यतिव्याप्तिः, विशिष्टाद्विशेषणस्येवोपलक्षितादुपलक्षणस्यापि भेदादिति चेन्न, साधारणत्वाद्यन्यतमस्य विशिष्टवृत्तितया उपलक्षितादन्यत्वासिद्धत्वानीत्यिव्यात् । अथान्यत्वप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनेत्यर्थः, अन्यत्वप्रतियोगितावच्छेदककुक्ष्यनुपलक्षणविधया प्रविष्टस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावात्, तथाहि—प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्, कदाचित्प्रतियोगिविनिर्मुक्तत्वाभावेन प्रतीयमानत्वं, अपि तु विशेषणत्वमेव, प्रतियोगिविशेषिताभावधीश्च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादामनुरुध्य प्रतियोगितांशे विशेषणतया भासमानस्यैव विशेषणतावच्छेदकविधया प्रतियोगितावच्छेदकत्वं न तूपलक्षण-

तद्व्यतिरेकपक्षतापातात् । एवञ्चादृष्टद्वाराणादिना गोत्वादेवम्भूताद्द्वाराणादिविषाणित्वानु-

---

तया भासमानस्य, अन्यथा विशिष्टस्य प्रतियोगिनोऽभावे वैशिष्ट्यं न स्यात् । तथा चोक्ताभावत्रयस्य प्रतियोगितानवच्छेदकतया प्रातिस्विकरूपेण चोपलक्षितानामज्ञेयतया प्रतियोगीकर्तुमशक्यतयाऽन्यत्व-मात्रमेव लक्षणमवशिष्टं तच्च केवलान्वयीति क नामानैकान्तिकत्वस्य न प्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणाह तत्सङ्गृहीतव्यतिरेकपक्षतापातादिति । अन्यत्वात्मकोक्तलक्षणेन सङ्गृहीतानां व्यतिरेकाणां = भेदानां धर्मितापातात्, उक्तलक्षणाश्रयत्वापातादिति यावत्, पक्षत्वमनुपज्यते, तच्च वस्तुमात्रोपल-क्षणम् । एवञ्च सद्धेतावेव भासाभासविवेकन्यायेनातिप्रसङ्गपर्यवसानम् । तथा च तत्रानैकान्तिकत्वेन व्यवहार्यतापि सिद्ध्येत्, अनैकान्तिकेतरभेदश्च, एतदप्युक्तं तत्सङ्गृहीतेत्यादिना, उक्तलक्षणेन लिङ्गवि-षया सङ्गृहीतस्य = स्वाश्रये बोधितस्येतरभेदस्याश्रयत्वापातादित्यर्थः, नचेष्टापत्तिः, बाणवत्त्वादिकं विषाणि गोपदवाच्यत्वात्सत्प्रतिपक्षगोत्वादित्याभाससमानयोगक्षेमत्वादित्याह एवञ्चेति । बाणाविशेषणे तत्र विषाणित्वाभावग्रहेणैवानुमितिः स्यात्प्रतिबन्धस्याऽन्वयेनाऽदृष्टद्वाराणादिनेति । अनेनेति शेषः । वस्तुगत्या साध्याभाववत्त्वं तु प्रकृतेऽपि समानम् । गोत्वात् = गोपदवाच्यत्वात् । एवम्भूतात् = अन्यत्ववदनेकसङ्ग्राहकात्, औचित्यं = प्रमाणत्वमित्येवं व्याख्यायतामिति चेन्न, विशिष्टवैशिष्ट्य-बोधेऽस्यत्र विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति नार्थं, संयोगेन रूपवान् घट इत्यादिप्रमाणानामपि विशिष्टवैशिष्ट्यबो-धत्वव्यवहारात्, तत्र च रूपत्वविशिष्टप्रतियोगिकसंयोगात्मकवैशिष्ट्यप्रसिद्धेः, अपि तु विशेषणविशेष-णतावच्छेदकोभयसम्बन्धावगाहित्वमर्थः, एवञ्च विशेषणतावच्छेदकस्य विशेषणत्वं न नियमितम्, अपि तु स्वाश्रयद्वारा स्वाश्रयान्वयमन्वयित्वम्, एतच्च स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाभावे प्रतियोगिन्यु-पलक्षणतया भासमानस्याप्यन्वयितायामुपपद्यते । वस्तुतस्त्वविद्यमानस्योपलक्षणत्वं मा नामास्तु कथमपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वम्, विद्यमानस्योपाधिरूपोपलक्षणस्य तु तत्कुतो न स्यात्, अस्ति हि साधारणत्वाद्युपन्यस्ताभावत्रयस्य विद्यमानत्वम्, एवमन्यत्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनेत्यर्थः कथं सङ्गच्छते, प्रसिद्धाभासस्थलं विहायैवञ्चादृष्टद्वाराणादिनेत्याद्यभिधानञ्च कथं युज्यत इति । इत्थं तु व्याख्यानं स्यात्—उपलक्षणत्वे चेति । विशेषणत्वे इवोपलक्षणत्वेऽपीत्यर्थः । अन्यत्वप्रतियोगितया-प्रविष्टं तदनात्मकं चेनेति तृतीयान्तार्थः । विशिष्टाद्विशेषणस्येवोपलक्षितादुपलक्षणस्यापि भेदात् । उक्तलक्षणेन सङ्गृहीतस्य = लिङ्गविषया स्वाश्रये बोधितस्येतरभेदस्याश्रयत्वापातादिति पञ्चम्यन्तार्थः । सङ्गृहीतपदस्य यथाश्रुतार्थपरतामादायोक्तलक्षणाश्रयत्वापातादितितात्पर्येण व्याख्याने तु तत्पक्षतापाता-दित्येव वक्तव्यं स्यात् । अतिव्याप्त्यभिधानञ्चेदमापाततः एव पूर्ववत् । तदीयलक्ष्यतासम्भवादिति कथेस्त्वाह एवञ्चेति । किञ्चेत्यर्थः । एवं = अन्यतमत्वघटितलक्षणाङ्गीकारे इत्यर्थः । अदृष्टद्वाराणादिने-त्युक्तफलकम् । एवम्भूतात्—अन्यतमत्वमापन्नात्, तथा च सुरभित्वद्वाराणत्वाद्यन्यतमवत्त्वाल्लिङ्गादित्यर्थं । औचित्यं तूपपत्ते । तथा च सुरभित्वाद्द्वाराणादित्वाद्देरेवं प्रतीतस्य लिङ्गस्य यथा नैकं नवीचियमेव मनुभवानुसारिणामुक्ताभिलापविषयतया सम्मतस्य सुरभित्वाद्यन्यतमवत्त्वादित्यस्यापीति स्वयाऽपि वाच्यम्, अन्यतमत्वस्याखण्डताया अप्रामाणिकत्वात्, शब्दैक्येन च लिङ्गैक्यासम्भवात्, तत्तद्भिन्नभिन्नत्वेनानुगमाभिधानस्य च्छलमात्रत्वात्, तेन रूपेणापि बहूनां प्रत्येकं वा मिलितानां वा हेतुतेति विकल्पस्य सावकाशत्वात्, धूमत्वादिना हेतुनास्थलेऽपि विकल्प एव सावसरः इत्यस्य तु आपेऽदृष्टेऽन्यसाम्यमिति-मितिन्यायेन परिहरणीयत्वात् । किञ्च भिन्नत्वं स्वरूपसम्बन्धेन भेदवत्त्वम्, स्वरूपसम्बन्धश्च प्रतिव्य-क्तिविश्रान्त इति तेन भेदवत्त्वमपि तथैवेति नोक्तरूपस्य तुगमत्वशङ्काऽपि । न च सम्बन्धस्य भेदमात्र-

मानौचित्यापातात् । हेत्वाभासान्तरमध्येव किन्न समग्राहीति वासनाया यदेवानयोरि तरेभ्यो वैधर्म्यं वाच्यं तस्यैव लक्षणस्य निर्वचनापत्तिरिति । असिद्धत्वादिप्रकारादन्येन प्रकारेण हेत्वाभासोऽनैकान्तिक इति चेत्, वाच्यस्तर्हि स प्रकारः, कस्यान्यथा ततस्ततोऽन्यत्वं ज्ञेयम् । किञ्चैवं तर्ह्यसिद्धादन्यदनैकान्तिकमिति कृत्वा विरुद्धादीना मनैकान्तिकत्वेनैव सङ्ग्रहे शक्ये विरुद्धादिवद्दूषणान्तरासङ्ग्राह्ययोः साधारणासाधार णयोरेव यदनेन प्रकारेण सङ्ग्रहमकार्षीस्तत्र नियतं रुचिरेव भवतो नियन्त्री । यदा त्वसिद्धादिव्यतिरिक्ततयाऽनैकान्तिकं लक्षयसि तदाऽसिद्धादिभेदकं प्रकारमनवगम्य तदन्यत्वमशक्यावधारणमिति तदभिधाने प्रसक्ते तदाश्रया दोषा ये दर्शितास्ते स्मृति

स्वरूपत्वे नाथ दोष तस्य नानाधिकरणसाधारणत्वादिति वाच्यम्, भेदस्वरूपमात्रस्य सम्बन्धाभावे स्वप्रतियोगिन्यपि स्वरूपसम्बन्धेन भेदापत्ते । एवं च प्रकृतेऽपीतरभेदादिसाधने लक्षणस्य प्रत्येक त्रितयपर्यवसायिनो भागासिद्धत्वम् पक्षतावच्छेदकस्याप्यननुगमे च तदभावेऽपि त्रितयसङ्ग्रहालम्भव एव । केचित्तु—यदि साधारण्याशिव्यतिरेकद्वयविशिष्टान्यत्वमनैकान्तिकलक्षणं तदा येन पुरुषेण सु भिभिक गोत्वपरम्य न दृष्टं तस्य गोत्वस्यान्यत्वेन बाणादेरपि विषाणित्वानुमिति स्यात्, गोत्वस्याना स्वेनाग्रहात् न हि गोत्वं साधारण्येन गृहीतम् बाणादेरदर्शनेन तद्विपक्षवृत्त्यनिश्चयात्, नाप्यसा धारणतया, शशादे सपक्षाद्व्यावृत्ते, न च बाधग्रहादेवाप्रमहेतु, पक्षवृत्त्यत्वेन साध्याभाववत्त्वा याऽप्रमिते, सपक्षगतत्वावगमाच्च न विरुद्धत्वावगमोऽपीति—व्याचक्षु । तदसुन्दरम्, अनैकान्तिक स्यान्यादृशान्यत्वेऽन्येषामाभासानामग्रहस्य सम्भवेनान्यतमत्वघटितलक्षणमुपेक्ष्य तदभिधानस्यासौष्ठवा दिति । न चान्यतमत्वनिरासस्य पुरा बहुशोऽभिवेदितत्वेनास्तु तदभिधानम्, परन्तु साधारणग्रहेऽपि बाणादावुक्तान्यतमत्वलिङ्गेन न विषाणित्वानुमितिरस्तीति, न तस्यापि तत्राप्रयोजकत्वग्रहात्, साधा रणाद्यन्यतमत्वेन चितरभेदानुमितिरापद्यत एव अप्रयोजकत्वग्रहाभावादिति वैषम्यमिति नेदं प्रति बन्दि दोषतेनत्यमिति चेत् असत्प्रतिपक्षे, साधारणग्रहेऽप्रयोजकत्वग्रहो यद्यस्ति तर्हि समत्रैव नो चेत् नापाति । किञ्च यद्यन्यतमत्वघटनैव कार्या तदा साधारणासाधारणानुपसंहारिविरुद्धान्यतमत्वमेवा नैकान्तिकत्वं किमिति नोच्यते साधारणादित्रयस्यैवाश्च सङ्ग्रहे बीजाभावात्, न च तदयजनककोटु पस्थापकरूपवत्त्वादिकमेव बीजम्, तर्हि विरुद्धादिष्वप्यावृत्तमिति वाच्यम्, तस्य निरसिष्यमाणत्वात्, एवञ्च विभागोऽयं स्वप्रदर्शकानामकौशलमेवावद्योतयतीत्यभिप्रेत्याह हेत्वाभासान्तरमिति । सम ग्राहि = सङ्गृहीतम् । वासनायाः = आकाङ्क्षानिवृत्तये । अनयो = साधारणादित्रितयस्य । इतरेभ्य तृतीयार्थायैनिष्ट्यम् । तथा चासिद्धत्वाद्यन्यत्वप्रकाराद्विरुद्धरूपतयत्वमर्थः । ततस्ततः = असिद्धत्वादितः । कश्चित्प्रकारो निरस्तः, अपरे च निरसिष्यन्ते इति भाव । तर्हीति । हेत्वाभासत्वे सतीति शेष । प्रागुक्तादिसाध्याधीनत्वमभिप्रेत्यासिद्धस्य प्रतियोगिकोटावन्तर्भाव । पूर्वपक्षे धर्मभेदस्योक्तत्वेऽपि धर्मिभेदस्यात्र कथनं पर्यवसितार्थमादाय । एवं ‘यदा त्वे’त्याद्युपरितनग्रन्थेऽपि । वस्तुतस्त्वसिद्धादीना मनैकान्तिकत्वसङ्ग्रहानुरोधमाशित्यान्यत्वप्रकाराद्विरुद्धत्वे एव तात्पर्यम् । दूषणान्तरासङ्ग्राह्ययो = प्रकारान्तरेण सङ्ग्रहीतुमशक्ययो । विरुद्धादिवदिति व्यतिरेकी । साधारणेत्यादि । अनुपसंहारिण अनुल्लेखनम् । रुचिरेवेति । प्रकारान्तरेण सङ्ग्रहीतुमशक्यत्वं हि न विनिगमकम्, पृथक्सूत्रोप न्यासस्य साधारणादे गतमप्यप्रति तदर्थोऽपीत्यादिति भावः । ननु पारिभाषिक एव विभाग इति सेद मित्यवस्थायामाह ‘यदा त्वसिद्धे’त्याद्युपरितनप्रकरणे प्रसाद यदेति । दर्शितास्ते इति । अन्यत्वस्यादौ निराकरणात्।

व्यतिरिक्तत्वोक्तदोषैश्च निराकर्तव्योऽसि ।

साध्येनाव्याप्तत्वे सति तदभावाव्याप्तोऽनैकान्तिक इत्यपि न, साध्याविशिष्टेऽपि गतत्वात् । विशेषणीभूतसाध्याव्याप्यत्वावगमाय प्राथमिकव्याप्यत्वासिद्धिरेवोपजीव्या दूषणं स्यात् । विशेषणांशस्यैव चासाधकत्वसाधनसामर्थ्याद्व्यर्थविशेष्यतापि । वस्तुगतिव्यापकत्वन्मात्रपर्यवसायिनि तदभाववन्मात्रपर्यवसायिनि वा तत्कालसन्दिह्यमानान्यतरव्यापकत्वे शब्दोऽनित्यः श्रोत्रविशेषगुणत्वादित्यादावसाधारणे व्यावृत्त-

---

निरसिष्यमाणसत्प्रतिपक्षितत्वादेरप्युपलक्षणमिदम् । स्मृतिव्यतिरिक्तत्वेति । स्मृत्यन्यत्वखण्डनप्रकरणोक्तेत्यर्थः । विशेषाभावस्येव सामान्याभावस्याप्युभयाभावादिकमादायातिप्रसक्तत्वादित्यादिकं तत्र द्रष्टव्यम् ।

साध्येनेति । सद्धेतुविरुद्धयोर्वारणाय दलद्वयम् । साध्याविशिष्टे इति । असिद्धविशेषे क्षितिः सकर्तृका सकर्तृकत्वादित्यादौ, न तु व्याप्यत्वासिद्धेऽपि धूमवान् वह्नेरित्यादौ तस्य लक्ष्यत्वात् । एवं न स्वात्मानं व्याप्नोतीति प्रतीतेरभेदे व्याप्यव्यापकभावासम्भवादिति भावः । ननु सत्यन्तस्थाने साध्याभाववद्वृत्तित्वं वक्तव्यम्, तच्च स्वसाधारणमिति नोक्तातिव्याप्तिरतो दोषान्तरमाह विशेषणीभूतेति । विशिष्टधीकारणीभूतधीविषयत्वसूचनाय विशेषणीभूतत्वाभिधानम् । साध्याव्याप्यत्वावगमाय = साध्याव्याप्यत्वावगमस्यावश्यापेक्षणीयत्वाच्च । प्राथमिकेति । प्रथमोपस्थितिकेत्यर्थः । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्याकारणत्वेऽपि विशेष्यतयाऽपि लक्षणे साध्याव्याप्यत्वस्य निवेशासम्भवेन विशेषणत्वानपायेऽपि च लघुत्वाद्व्याप्यत्वासिद्धेरेव दूषणत्वमुचितमित्यभिप्रायः । ननु साधारणत्वादेः प्रत्येकमेव दूषकत्वेऽपि त्रितयानुगमकत्वेनोक्तरूपं ननु दूषकतोपयिकमित्याशङ्क्यासाधकतासाधकस्यैव विभाजकत्वमुचितमिति मत्वाह विशेषणांशस्यैवेति । साध्याव्याप्यत्वस्यैवेत्यर्थः । विरुद्धस्य साधारणासाधारणपार्थक्ये मानाभावेनेतरभेदानुमानेऽपि वैयर्थ्यं द्रष्टव्यम् । नन्वसाधकतासाधकत्वेन विभाजकमिति नियमोऽप्रयोजकः, विभागस्य पुरुषेच्छाधीनत्वादन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेरित्याशङ्क्य व्याप्यविरुद्धयोरंशाविशेषेऽसाधारणतया प्राचीनैरुपेतयोरव्याप्ति दोषान्तरमाह वस्तुगतीति । एतेन व्यापकत्वमात्रवृत्तित्वस्य वैज्ञानिकत्वं व्यावर्तितम् । तथा चैवं साध्यव्याप्यत्वं लब्धम् । तदभावेति । व्यापकाभावेत्यर्थः, अत्रापि वस्तुगत्येति वक्तव्यम्, तथा चैतेन साध्याभावव्याप्यत्वमुक्तम् । तत्कालेति । प्रयोगकाले सन्दिह्यमानं साध्यतदभावान्यतरनिष्ठं व्यापकत्वं यस्य = यन्निरूपितं तस्मिन्नित्यर्थः । तथा च पक्षतादशायां निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्ततया श्रोत्रविशेषगुणत्वं नित्यत्वेऽनित्यत्वे वा साध्येऽसाधारणम्, तार्किकमते चानित्यत्वव्याप्यम्, नित्यत्वसाध्ये च विरुद्धमिति तत्राव्याप्तिः । मीमांसकमतेऽपि शब्दस्य नित्यत्वेऽपि तस्य द्रव्यत्वाच्छ्रोत्रविशेषगुणत्वं न नित्यत्वव्याप्यम् । शब्दो नित्योऽनित्यो वा शब्दत्वादित्याद्युदाहरणस्याप्युपलक्षणमिदम् । असाधारणे व्यावृत्तत्वात् = असाधारणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वात् । ननु साध्यव्याप्यत्वेनानिश्चीयमानत्वे सति साध्याभावव्याप्यत्वेनानिश्चीयमानत्वं वक्तव्यम्, तथा च वस्तुगत्या साध्यतदभावान्यतरव्याप्येऽसाधारण्यदशायां तथात्वेनानिश्चीयमानत्वसत्त्वान्नाव्याप्तिः, नचैवं साधारणे साध्यतदभावान्यतरव्याप्यत्वभ्रमदशायामव्याप्तिः, नित्यदोषताया साधारण्ये सर्वसम्मतत्वादित्याद्यनवकाशादिति वाच्यम्, निश्चयस्थले प्रमाया विवक्षणीयत्वादित्यस्वरसादाह वस्तुतः

त्वाच्च । वस्तुतः साध्यव्याप्ते तत्कालेऽपि च सत्प्रतिपक्षतयाऽनिर्द्धारितसाध्यव्याप्तिके प्रकरणसमे गतत्वाच्च । एतेनानैकान्तिकः सव्यभिचार इति प्रत्युक्तं वेदितव्यम्; सव्यभिचारस्योक्तप्रकाराधिकस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति । इति व्यभिचारखण्डनम् ।

साध्यव्याप्ते इति । एतेन यथाश्रुते तत्रातिव्याप्तिविरह सूचित । तत्काले = प्रयोगकाले । अपीति तु सम्पातायातम्, साध्यव्याप्तेऽपीति व्युत्क्रमेणान्वयेऽपि चकारासङ्गतिः, इदानीं तु चकारस्वार्थे । यथास्थानस्थितयोस्तु तयोः समुच्चयपरता सदैव युज्येत यदि कालान्तरेऽनिर्द्धारितसाध्यव्याप्तिकत्वं पूर्वमुक्तं भवेत्, न त्वेवम् । 'वस्तुत साध्याव्याप्ते' इति नञ्घटितपाठे तु यथाश्रुतलक्षणे एवातिव्याप्तिर्निरूप्येत, परन्तु साध्याव्याप्यस्य लक्ष्यतया सा न युज्यते । न च—साध्यव्याप्यस्याप्यसाधारणतया लक्ष्यत्वसम्भवः, सत्प्रतिपक्षताद्दशायां पक्षतायां विघटनाभावात्—इति वाच्यम्, शब्दोऽनित्य कृतकत्वादित्यादावसाधारण्यासम्भवात् । न च कृतकत्वेऽनित्यत्वव्याप्ते स्फुटतयाऽनिर्द्धारितत्वासम्भव, दशाविशेषे तु सम्भवात्, घटकपदान्यतरत्वादावेव चातिव्याप्तेर्वक्तव्यत्वात् । एवं 'अनिर्द्धारितसाध्यव्याप्तिके' इत्यभिधानमपि नोक्तपाठे सफल स्यात् । सत्प्रतिपक्षतया = अगृहीताप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शकालीनतया । अनिर्द्धारितेति । तथा चाप्रमीयमाणेत्यर्थः सुतरामिति भाव । न च परामर्शस्य निश्चयात्मकत्वेन सद्धेतुविषयकस्य च तस्य व्याप्त्यंशे प्रमात्वस्यावश्यकत्वेनेदमसङ्गतम्, नहि परामर्शद्वयसम्बलनं विना सत्प्रतिपक्षतेति वाच्यम्, विरोधिपरामर्शद्वयानन्तरं विरुद्धार्थग्राहकत्वेनान्यतरस्येतोभयत्र व्याप्त्यादिविरहप्रतीतौ व्याप्त्यादिनिश्चयानुपपत्त्या तादृशप्रतीत्यनन्तरमेवाप्रमीयमाणव्याप्तिकत्वमादाय दोषस्य विवक्षितत्वात् । एवञ्च एवं परामर्शद्वयसम्बलनाभावदशायामपि सद्धेतौ विरुद्धे च साध्यतदभावव्याप्यत्वेनाप्रमीयमाणवद्दशायामतिव्याप्तेरपलक्षणमिदम् । न च कस्यचित्तथाऽप्रमीयमाणत्वं सदाऽस्त्येवेति वाच्यम्, एवं सति सद्धेतुविरुद्धयोर्दशाविशेषेऽसाधारणयोरसङ्ग्रहणादवस्थात् । 'अनैकान्तिक सव्यभिचार' इति लक्षणनिरसनमुपक्रान्तमुपसंहरति एतेनेति । निर्वक्तुमशक्यत्वादिति । अत्राहुः—

साधनतदभावव्याप्यत्वग्रहविरोधिरूपवत्त्वं विवक्षितम्, तेन व्याप्यत्वविरहयोर्दशाविशेषेऽसाधारण्यवतो नाव्याप्तिः, गगनादिगतेऽवृत्तित्वेऽनित्यादौ सव्यभिचारत्वव्याप्तिवारणाय तु वृत्तित्वग्रहविरोधित्वमपि तादृशरूपे निवेश्यम् । अथ साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपसाधारण्यस्य साध्यसमानाधिकरणत्वरूपासाधारण्यस्य च साध्यव्याप्यत्वग्रहविरोधित्वेऽपि साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधित्वाभावेन कथं सङ्ग्रह, न च—साधनतदभाववद्वृत्तित्व साधारण्यम्, तच्च साध्यवद्वृत्तित्वांशमादाय साध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधि, एवं निश्चितसाध्यतदभाववद्व्यावृत्तत्वमसाधारण्यम्, तच्च साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वांशमादाय साध्याभावसामानाधिकरण्यघटितसाध्याभावव्याप्तिग्रहविरोधीति—वाच्यम् साध्यवद्वृत्तित्वांशस्य दूषकतानौपयिकतया साध्याभाववद्वृत्तित्वस्यैव साधारण्यत्वात्, निश्चितत्वनिवेशेनासाधारण्यग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वस्याशक्यत्वाच्च, साध्यवद्व्यावृत्तत्वस्य दूषकतौपयिकत्वेन साध्याभाववद्व्यावृत्तत्वघटनाया अप्यनौचित्यादिति चेत्, एवं सति साध्यव्याप्तिग्रहविरोधिरूपवत्त्वस्यैव विवक्षणीयत्वात्, एतेन—विशेषावृत्तित्वपर्यन्तव्यभिचारपदार्थबहिष्करणस्याप्रामाणिकत्वेन गृहीतविशेषत्वैवपर्यवसितमपि—नाशङ्कनीयम्, यद्यपि साध्यसाधनयोरप्रसिद्ध्यापि व्याप्तिग्रहविरोधित्वम्, तथापि साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य साधनतावच्छेदकरूपेण च साधनस्य ग्रह प्रत्यविशेषेऽप्यनपि वक्तव्यम् । न चैवमिदं द्रव्य द्रव्यत्वाभिधानाद्वित्यादौ व्यभिचारस्य साधनतावच्छेदकरूपेण साध्यग्रहविरोधिनो सङ्ग्रह

इति वाच्यम्, अगत्या तद्व्याप्तिसिद्धावेवान्तर्भावनीयत्वात्। व्याप्यत्वासिद्धिस्तु व्यभिचार एवेति तत्र नातिव्याप्तिः। न चात्यन्ताभावघटितव्याप्तिग्रहविवक्षायामन्योन्याभावघटितव्यभिचाराव्याप्तिरिति वाच्यम्, नानाविधव्याप्तिविषयकस्य समूहालम्बनस्य निवेशनीयत्वात्। न च तथापि साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्येऽव्याप्तिः, तस्य साध्याभावव्यतिरेकव्याप्तिरूपतया पक्षधर्मताज्ञानदशायां तद्ग्रहस्यानुमितिं प्रत्येव विरोधित्वेन व्याप्तिग्रहाप्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम्, एतल्लक्षणवादिमते तादृशप्रतियोगित्वस्यासाधारण्यात्मकताया अनभ्युपगमनीयत्वादिति। तदेतन्निरस्तप्रायम्। प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावमात्रस्य लक्षणे व्यभिचारस्य निवेशितत्वेनोक्तलक्षणस्यासम्भवदुष्टत्वात्, तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वेन साधारण्यादेरनुगमेऽपि तेनापि रूपेण प्रत्येकमिलितविरूपप्रसरस्यावश्यकत्वाच्च, उक्तनिरूपकतावच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धात्मिकाया अवच्छेदकभेदभिन्नत्वेनोक्तरूपस्याप्यननुगमाच्च, अवच्छेदकताया स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वे तेनाप्यवच्छेदकतानामननुगमासम्भवाच्च, अखण्डोपाधित्वे तु स्फुटमनिर्वाच्यवादनगरप्रवेशाच्च, सामान्याभावस्य निरन्तरत्वेनोभयाभावादिकमादाय साधारण्यादिविषयतानामपि प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वाच्चेति। धूमान्यधूमवान् वह्नेः, नित्यान्यनित्यः शब्दत्वात्, धूमवान् धूमव्यभिचारिवह्नेरित्यादौ व्याप्तिग्रहस्याहार्यत्वेनाप्रतिबध्यतया तन्निबन्धनदूषणानि विशिष्टान्तराघटितत्वादेरपीह निवेशनीयत्वेन तन्निबन्धनदूषणानि च हेत्वाभाससामान्यलक्षणखण्डनोक्तरीत्या द्रष्टव्यानि।

यत्तु—यद्धर्मिवृत्तित्वं हेतोर्ज्ञायते तत्र तत्रैवानुमितिविरोधि यद्रूपं तद्वत्त्वं सव्यभिचारत्वम्, एवञ्च साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यत्वमतेऽपि नाव्याप्तिः, तद्धर्मिकहेतुमत्ताज्ञानकालीनस्योक्तासाधारण्यग्रहस्य तद्धर्मिकानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्, अनुमितिस्तु साध्यव्याप्यो हेतुः साध्यवांश्च पक्ष इति मात्रा, एवञ्च व्याप्तिग्रहविरोधिनः साधारण्यस्य साध्यासामानाधिकरण्यरूपासाधारण्यस्य च सद्ग्रहे, स्वरूपासिद्धौ च न प्रसङ्गः, हेतुवैशिष्ट्यावगाहानुमितेरनिवेशात्। पर्वतादिवृत्तित्वस्य धूमादौ ज्ञानेऽपि हृदो वह्निमानित्यादिस्थलीयबाधादेः पर्वतादिधर्मिकानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावेन न तत्रातिव्याप्तिः, एवञ्च सर्वधर्मितावच्छेदकहेतुमत्तानिश्चयकालीनयावत्तद्विशिष्टविषयकनिश्चयसामान्यं स्वसमानकालीनहेतुमत्तानिश्चयसमानधर्मितावच्छेदककानुमितिसामान्यप्रतिबन्धकं तादृशधर्मवत्त्वमर्थः, साध्यसाधनाप्रसिद्ध्यादावतिव्याप्तिवारणाय तु साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यस्य हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोश्च सामानाधिधिकरण्यग्रहाविरोधित्वमपि यावत्तद्विशिष्टे निवेशनीयम्, एवञ्च सर्वमाकाशवदमेयत्वादित्यादिस्थलीयबाधसत्प्रतिपक्षयोर्निश्चयस्योभयोरनुमितिमात्रप्रतिबन्धकत्वेऽपि साध्यघटितसाध्यसामानाधिकरण्यग्रहं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वात्तयोर्नातिव्याप्तिः, अधिकमन्यत्रानुसन्धेयमिति। तदप्युक्तसकलदोषभाजनत्वादनुपादेयम्, निश्चयेऽनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वस्यावश्यकत्वात्तादृशनिवेशेऽन्येन प्रतिबन्ध-

स्वत्वाननुगमनिबन्धनो दोष इति—वाच्यम्, परम्पराणां संसर्गतायां अप्रामाणिकत्वात् । यत्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्य संशायकतामते धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वं सव्यभिचारत्वम्, फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मश्च धर्मितावच्छेदकतयोपादेयः, अन्यथा धूमवान् पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयं प्रति धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्य जनकतया यद्रूपपदेन धूमत्वादिमत्त्वमादायातिप्रसङ्गात् । एवञ्च तद्धर्मपर्याप्तधर्मितावच्छेदकताकयत्किञ्चित्सन्देहनिरूपितायां जनकतायामवच्छेदकीभूता या या तद्धर्मनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितप्रकारता तन्निरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं पर्यवसन्नम् । तादृशप्रकारता हि साध्यतदभाववद्वृत्तित्वविशिष्टहेतुमान् पक्ष इत्यादिज्ञानीया हेतुनिष्ठा । यत्किञ्चित्संशयनिवेशात्साधारण्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयमादाय साधारणेऽसाधारण्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयमादाय चासाधारणे लक्षणसमन्वयः । अनुपसंहारिण्यपि वस्तुगत्या साध्यतदभाववद्वृत्तित्वमक्षतमेवेति नाव्याप्तिरिति, तदप्यसारम् । पर्वतत्ववृत्तित्वविशिष्टावच्छेदकताया पर्वतत्व एव पर्याप्तत्वेन तद्धर्मितावच्छेदकतानिरूपकोक्तसंशयजनकतावच्छेदकमुद्धूमनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधूमत्ववत्तामादायातिव्याप्तितादवस्थ्यात् । अधिकं चात्र स्वत्वाभ्यत्वखण्डने निवेदितम् । किञ्चेदं सव्याद्यनुगममात्रम्, न त्वर्थतोऽपि साधारणादित्रयसङ्ग्राहकम्, परिकल्पितसंशयस्यैव निविष्टत्वात्, अन्यथा तादृशधर्माणां नानात्वेन प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेरिहापि निर्दिष्टदिशा जागरूकत्वात् । किञ्च साध्यतदभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपमसाधारण्यं साध्यसन्देहप्रयोजकम्, तच्च धूमादिसद्धेतावपि वर्तते, तदभावस्य पाषाणत्वाद्यवच्छेदेन वह्निसमानाधिकरणस्य ह्रदाद्यवच्छेदेन वह्न्यभावसमानाधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिः । अन्यादृशञ्चासाधारण्यं न साध्यसन्देहप्रयोजकम्, न च निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वाभावरूपं तत्तथा, तथासति निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्यापि साध्यसन्देहप्रयोजकत्वस्य प्रसङ्गात्, सद्धेतुमति कदाचिद्व्याप्यभावनिश्चयस्य अभावप्रमस्य सम्भवेनातिव्याप्तेः, वस्तुगत्या साध्याभावादिमत्त्वस्य हि संशयप्रयोजकरूपघटकत्वमप्रामाणिकमित्यपि प्राहुः । अथ मास्तु त्रितयानुगमो विभागेनाऽऽदरेण पक्षाधिक्येऽपि क्षत्यभावादिति चेन्न, साधारण्यादेः प्रत्येकमपि दुर्वचत्वात्, तथाहि—साध्यतदभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वादेः परस्परासङ्ग्राहकत्वेनानाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वं साधारण्यं वक्तव्यम्, साध्यप्रसिद्धावतिव्याप्तिवारणाय तु साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितसाध्यविषयताकग्रहाविरोधित्वमपि निश्चये निवेशनीयम् । एवं साध्ये साधनासामानाधिकरण्यस्य साधने साध्यासामानाधिकरण्यस्य च परस्परासङ्ग्राहकत्वेन तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतसाध्यसाधनोभयसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वमसाधारण्यम्, अत्र च निश्चये साधनतावच्छेदकप्रकारकसाधनग्रहाविरोधित्वमपि विशेषणीयम् । एवमनुपसंहारित्वमपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वं व्यतिरेकव्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपवत्त्वम्, तादृशविशिष्टञ्च साध्येऽप्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधनेऽप्यत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधनाभावे साध्याभावव्यापकत्वञ्चेति, केवलान्वयिसाध्यके व्यतिरेकव्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतापरिचायकत्वेऽनुपसंहारित्वलक्षणानुपपत्तेरिति चिन्त्यम् । इति खण्डनशारदायां व्यभिचारखण्डनम् ।

सत्प्रतिपक्षखण्डनम् ।

अपि चोक्तलक्षणविशेषणेन प्रमाणैरव्यवच्छेदकादन्येन किं व्यवच्छेद्यम् ? केनचित्सत्प्रतिपक्षः केनचिदन्य इति चेत्, कः पुनः सत्प्रतिपक्षः ? तथाहि—सत्प्रतिपक्षलक्षणमनुयुक्तो यथाह.—समानबलेन बोधितसाध्यविपर्ययको हेतुत्वेनाभिमतः सत्प्रतिपक्ष इति, तत्र, तथाहि-किमिह बलं विवक्षितम् ? सामर्थ्यमिति चेत्, तत्कुत्र कार्येऽभिमतम् ? न तावत्सर्वस्मिन्कार्ये, सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्भिन्नविषयबुद्ध्यादिजनकतया सर्वकार्ये समशक्तिताया असम्भवात् । नापि यत्र कचित्कार्ये, प्रकृतं साध्यं प्रति प्रतीयमानासिद्धत्वादिदोषेणापि प्रमेयत्वप्रतिपादनादौ समर्थेन प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षताप्रसक्त्या सर्वहेतूनां

अपि चेत्याद्युक्ताभिप्रायकम् । उक्तलक्षणेत्यस्य बहुवचनान्ततायां समासो द्रष्टव्यः, अन्यथा साध्याभावव्याप्ये सतीत्यादिसमनन्तरोक्तलक्षणे विशेष्यदलेन विरुद्धस्यैव व्यवच्छेद्यत्वेन 'केनचित्सत्प्रतिपक्ष' इत्यस्यासङ्गतेः, विरुद्धस्यापि कचित्सत्प्रतिपक्षत्वेऽपि 'केनचिदन्य' इत्यस्यासङ्गतिरेव । सत्प्रतिपक्षभेदघटितलक्षणं तु निरस्तलक्षणान्तर्गतमेवेत्यदोषः । एकवचनान्ततायां समासेऽपि समनन्तरोक्तलक्षणं विहायोक्तलक्षणपदेन सत्प्रतिपक्षभेदघटितलक्षणपरामर्शो न सन्दर्भसारस्यमातनोति । प्रमाणपदं सद्धेतुपरम्, यद्यपि सद्धेतुरपि कचित्सत्प्रतिपक्षितत्वेन व्यवह्रियते, बाधित एव सत्प्रतिपक्षित इति हि न प्राचीनैरङ्गीकृतम्, न वा सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारप्रयोजकं विरोधिपरामर्शसत्त्वमपि बाधित एव, तादृशव्यवहारप्रयोजकमेव च लक्षणमिह मूले निराकरणीयम् । तथापि सद्धेतोः सद्धेतुत्वेनैव व्यवच्छेद्यतेत्यदोषः । समानेत्यादि । स्वसमानबलहेत्वन्तराधीनबोधविषयसाध्याभावकहेतुत्वं सत्प्रतिपक्षत्वमिति नार्थः, सत्प्रतिपक्षितहेतुना बोधाजननात्, अतएव 'स्वसाध्यसाधकत्वापत्ते'रित्यग्रिमग्रन्थसङ्गतिः, यदि तु स्वीयसाध्यत्वेनाभिमतप्रतियोगिकाभावानुमितिजननयोग्यस्वसमानबलहेत्वन्तरकत्वम्, तदा हेत्वन्तरे विपक्षणीयबलस्य बोध्यान्तेनैव लाभसम्भवेन समानबलत्वाभिधानमकिञ्चित्करम्, स्वपदेनैव हेतौ विवक्षितमुचितायाः प्रकृतसाध्यानुमितिजननयोग्यताया हेत्वन्तरेऽभावेन तथा समानबलत्वासम्भवात् । यदि तु प्रकृतसाध्यव्याप्यतया परामृश्यमानत्वे सति प्रकृतसाध्याभावव्याप्यतया परामृश्यमानस्वसमानबलहेत्वन्तरकत्वमर्थः, तदाह तथाहीत्यादि । अत्रेदमवधेयम्—उक्तार्थेऽपि स्वसमानबलत्वनिवेशः किमर्थः, विरोधिपरामर्शद्वयेनैव चारितार्थ्यात् । तत्राऽगृहीताप्रामाण्यकत्वलाभार्थं यदि, अप्रामाण्यग्रहे सत्प्रतिपक्षाभावात्, हेत्वोश्च समानबलतायाः परामर्शद्वारकत्वात् तदा लाघवाद्विरोधिपरामर्शे साक्षादेवागृहीताप्रामाण्यकत्वनिवेशः समुचितः, तादृशहेत्वन्तरकत्वमित्यत्र बहुव्रीहेरर्थस्यापि परामर्शद्वयघटितस्यैव वक्तव्यत्वेन ■ निरुक्तं गौरवं न सोढुमुचितम्, एवमगृहीताप्रामाण्यकविरोधिपरामर्शकालीनपरामर्शविषयत्वे एव पर्यवसानम्, तच्चाग्रे निराकरिष्यते इति । इदं पुनरिहावधेयम्—विरोधिपरामर्शद्वयसत्त्वस्थले संशयरूपानुमितिस्वीकर्तृनये 'बोधिते'ति यथाश्रुतमेव सम्यक्, स्वसाध्यसाधकत्वापत्ते'रित्यस्य तु स्वसाध्यनिश्चायकत्वापत्ते'रित्यर्थकतायाः सम्भवेन न तद्विरोधः, अत्र चाधिकं हेत्वाभासपाठ एवोपपादनेऽस्माभिरुदीरितमिति । सामर्थ्यं = मीमांसकसम्मतः शक्तिविशेषः, नार्तिकसाधारणी योग्यता वा । सत्प्रतिपक्षेति । सत्प्रतिपक्षितेत्यर्थः । सन् विद्यमानः प्रतिपक्षो यस्येति व्युत्पत्तेः । जनकतया = जननयोग्यतया । सर्वकार्यं इति । स्वकीये स्वकीयेऽन्यीयादिः । प्रकृतमित्यादि । प्रकृतसाध्यस्य तदभावस्य वा साधनेऽसिद्धत्वादिना दुष्टतया निश्चितेनापीत्यर्थः । समबलत्वेन प्रतिनिर्णीतयोरेव प्रतिरुद्धानुमितिकतया सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारेणाप्यतत्त्वासिद्धयादिनिश्चये च तथाप्रतिसन्धानाभावेन सत्प्रतिपक्षताप्रसङ्गे इष्टापत्ति परिहर्तुमित्युक्तम् । समर्थेनेति ।

स्वत्वाननुगमनिबन्धनो दोष इति—वाच्यम्, परम्पराणां संसर्गताया अप्रामाणिकत्वात्। यत्तु साधारण्यादिविशिष्टधर्मवत्ताज्ञानस्य संशायकतामते धर्मितावच्छेदकविशिष्टे धर्मिणि यद्रूपविशिष्टज्ञानं साध्यसन्देहजनकं तद्रूपवत्त्वं सव्यभिचारत्वम्, फलीभूतसंशयधर्मितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मश्च धर्मितावच्छेदकतयोपादेयः, अन्यथा धूमवान् पर्वतो वह्निमान्नवेति संशयं प्रति धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानमुद्रया पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकधूमत्वादिविशिष्टवत्ताज्ञानस्य जनकतया यद्रूपपदेन धूमत्वादिमत्त्वमादायातिप्रसङ्गात्। एवञ्च तद्धर्मपर्याप्तधर्मितावच्छेदकताकयत्किञ्चित्सन्देहनिरूपितायां जनकतायामवच्छेदकीभूता या या तद्धर्मनिष्ठधर्मितावच्छेदकतानिरूपितप्रकारता तन्निरूपितावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मवत्त्वं पर्यवसन्नम्। तादृशप्रकारता हि साध्यतदभाववद्वृत्तित्वविशिष्टहेतुमान् पक्ष इत्यादिज्ञानीया हेतुनिष्ठा। यत्किञ्चित्संशयनिवेशात्साधारण्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयमादाय साधारणेऽसाधारण्यविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानजन्यसंशयमादाय चासाधारणे लक्षणसमन्वयः। अनुपसंहारिण्यपि वस्तुगत्या साध्यतदभाववद्वृत्तित्वमक्षतमेवेति नाव्याप्तिरिति, तदप्यसत्। पर्वतत्ववृत्तित्वविशिष्टावच्छेदकतायाः पर्वतत्वे एव पर्याप्तत्वेन तद्धर्मितावच्छेदकतानिरूपकोक्तसंशयजनकतावच्छेदकशुद्धधूमनिष्ठप्रकारतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणधूमत्ववत्तामादायातिव्याप्तितादवस्थ्यात्। अधिकं चात्र स्मृत्यन्यथाख्यातिखण्डने निवेदितम्। किञ्चेदं शब्दानुगममात्रम्, तत्त्वतोऽपि साधारणादित्रयसङ्ग्राहकम्, यत्किञ्चित्संशयस्यैव निविष्टत्वात्, अन्यथा तादृशधर्माणां नानात्वेन प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेरिहापि निर्दिष्टदिशा जागरूकत्वात्। किञ्च साध्यतदभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वरूपमसाधारण्यं साध्यसन्देहप्रयोजकम्, तच्च धूमादिसद्धेतावपि वर्तते, तदभावस्यायोगोलकावच्छेदेन वह्निसमानाधिकरणस्य ह्रदाद्यवच्छेदेन वह्न्यभावसमानाधिकरणत्वादित्यतिव्याप्तिः। अस्मादृशमसाधारण्यं न साध्यसन्देहप्रयोजकम्, न च निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वाभावरूपं तत्तथा, तथा सति निश्चितसाध्यतदभाववद्वृत्तित्वस्यापि साध्यसन्देहप्रयोजकत्वस्य प्रसक्त्या सद्धेतुमति कदाचित्साध्याभावनिश्चयस्य भ्रमात्मकस्य सम्भवेनातिव्याप्तेः, वस्तुगत्या साध्याभावादिमत्त्वस्य हि संशयप्रयोजकरूपघटकत्वमप्रामाणिकमित्यपि प्राहुः। अथ मास्तु त्रितयानुगमो विभागोऽनादरेण पक्षाधिक्येऽपि क्षत्यभावादिति चेन्न, साधारणत्वादेः प्रत्येकमपि दुर्वचत्वात्, तथाहि—साध्यात्यन्ताभाववद्वृत्तित्वसाध्यवदन्यवृत्तित्वादेः परस्परासङ्ग्राहकत्वेन तादृशाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्याभाववद्वृत्तित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपत्वं साधारण्यं वक्तव्यम्, साध्याप्रसिद्धौ व्यभिचारिसाधारणाय तु साध्यतावच्छेदकविषयतानिरूपितसाध्यविषयताकग्रहाविरोधित्वमपि निश्चये निवेशनीयम्। एवं साध्ये साधनासामानाधिकरण्यस्य साधने साध्यासामानाधिकरण्यस्य च परस्पराव्यापकत्वेन तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वं प्रकृतसाध्यसाधनोभयसामानाधिकरण्यग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपत्वमसाधारण्यम्, अत्र च निश्चये साधनतावच्छेदकप्रकारकसाधनग्रहाविरोधित्वमपि विशेषणीयम्। एवमनुपसंहारित्वमपि तादृशनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टं यादृशविशिष्टविषयकत्वं व्यतिरेकव्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तद्रूपं वाच्यम्, तादृशविशिष्टञ्च साध्येऽत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधनेऽत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साधनाभावे साध्याभावाव्यापकत्वञ्चेति, एतेनासर्वमपि लक्षणमात्रं व्याप्तिग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताघटितलक्षणेऽनुपदोदितदोषमप्यनुद्धृतमेवेति चिन्त्यम्। इति खण्डनशारदायां व्यभिचारखण्डनम्।

च्यते—स्वकीये स्वकीये प्रकृतसाध्ये यत्सामर्थ्यं पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्वाबाधितविषयत्वलक्षणं तत्सत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यम्, तदभिप्रायेणेदं समबलत्वाभिधानम्, तेनेदमुक्तं भवति—पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्वाबाधितविषयत्वैस्तुल्येन बोधितसाध्य-

नुमित्यभावविशिष्टत्वस्य वक्तव्यत्वात्, नचैवमपि प्रकृतहेतुपरामर्शस्य गृहीताप्रामाण्यकत्वदशायां प्रतिहेतुपरामर्शस्य चागृहीताप्रामाण्यकत्वदशाया मिद्धसाधनविरोधादिदोषानुमित्यनुत्पादस्यैवेति-प्रसङ्ग इति वाच्यम्, उक्ताभावविशिष्टत्वस्य विरोधिपरामर्शे प्रकृतहेतुपरामर्शप्रयुक्तस्यैव विवक्षणीयत्वात्, गृहीताप्रामाण्यकस्तु प्रकृतहेतुपरामर्शो न प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोधकः, यद्यपि व्याप्त्याद्यंशे गृहीताप्रामाण्यकस्यापि सिद्धयात्मनः प्रकृतहेतुपरामर्शस्य प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोधप्रयोजकत्वमक्षतमेव, तथापि विवक्षणीयं व्याप्त्यादिविषयकत्वेन प्रयोजकत्वं तस्य नास्तीति—निरस्तम्। प्रकृतसाध्यपदेन वह्न्येकपदाने धूमे एव सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारः स्यात्तु वह्न्यभावबोधनसमर्थपरामर्शविषये पाषाणमयत्वादौ, वह्न्यभावस्योपादाने तु पाषाणमयत्वादौ स स्यान्न तु धूमे। न च प्रकृतसाध्यबोधनसमर्थपरामर्शविशिष्टप्रकृतसाध्याभावबोधनसमर्थपरामर्शविषयत्वमपि वक्तव्यम्, अन्यतरत्वेन चानुगम इति चालनीन्यायेन नाव्याप्तिरिति वाच्यम्, अन्यतरत्वेनानुगमस्य वक्ष्यमाणदोषग्रस्तत्वात्। प्रतिरुद्धकार्यकत्वघटितेऽप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितत्वपक्षे तु दोषान्तरमपि द्रष्टव्यम्, तथाहि—व्यतिरेकव्याप्त्यंशेऽप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टनिवेशेऽन्वयव्याप्त्यंशे गृहीताप्रामाण्यकान्वयव्याप्तिमात्रविषयकपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षितत्वप्रयोजकतापत्तिः, अन्वयव्याप्त्यंशे तथानिवेशे च व्यतिरेकव्याप्तिमात्रविषयकस्य तदंशे गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शस्य तथात्वापत्तिः। उभयांशेऽप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितत्वोक्तौ चैकव्याप्त्यंशेऽगृहीताप्रामाण्यकस्याप्यपरव्याप्त्यंशे गृहीताप्रामाण्यकस्योभयव्याप्तिविषयकपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षताप्रयोजकतानापत्तिः। अथ स्वीयपरकिञ्चिद्विषयताप्रयोज्यानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयग्रहत्वसामान्याभावो विवक्षणीयः, स्वं परामर्शः। यद्यपि विरोधिपरामर्शोऽपि तादृशप्रतिबन्धकताश्रय इत्यसम्भव तथापि निश्चयत्वानवच्छिन्ना प्रतिबन्धकतेह विवक्षणीया, अप्रामाण्यग्रहस्य हि संशयसाधारणी प्रतिबन्धकता निश्चयत्वानवच्छिन्नैव, परामर्शस्य तु प्रतिबन्धकता न तथेत्यदोषः, उभयव्याप्तिविषयकपरामर्शे तु यादृशव्याप्तिविषयकत्वावच्छेदेनाप्रामाण्यज्ञानं नास्ति तादृशव्याप्तिविषयताप्रयोज्यानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयग्रहसामान्याभावोऽस्त्येवेति नोक्तानुपपत्तिरिति चेन्न, यथाश्रुते तावदसम्भव एव, कस्याप्यप्रामाण्यग्रहस्य प्रतिबन्धकतायास्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वाभावात्, नहि देवदत्तीयाप्रामाण्यग्रहस्य यज्ञदत्तीयतादृशानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकता, प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तु यदि किञ्चिदनुगमानतिप्रसक्तं स्यात्तदा तेन रूपेण प्रतिबन्धकतायास्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितत्वमपि शक्यते वक्तुम्, न च तादृशमस्ति, अप्रामाण्यग्रहेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे तस्याप्रतिबन्धकत्वेनाप्रामाण्यग्रहत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवात्, अत एवागृहीताप्रामाण्यकाप्रामाण्यग्रहत्वस्यापि न तथात्वम्, अप्रामाण्यग्रहधर्मिकाप्रामाण्यग्रहेऽप्रामाण्यग्रहसद्भावे तस्य प्रतिबन्धकत्वानापत्तेः, अगृहीताप्रामाण्यकाप्रामाण्यग्रहानास्कन्दिताप्रामाण्यग्रहत्वस्य तथात्वे पूर्वरीत्यैव दोषापत्तेः परिहारार्थमित्थमेव निवेशेऽनवस्थापत्तेः। यदा च प्रामाण्यमपि भ्रमत्वप्रमात्वाभावप्रमाभेदाद्यनेकात्मकं तदा नोक्तरूपेणानुगमशङ्काया उन्मीलनमपि, भ्रमत्वमपि च विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वविशेष्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकत्वाद्यनेकात्मकमेव, प्रमात्वविरोधित्वेन त्वनुगमः प्रमात्वस्यानुगमे एव स्यात्स च न कथमप्यनुगतमित्युक्तं प्रमात्वखण्डनेऽधस्तात्। प्रतिरुद्धकार्यकत्वघटितकल्पेऽपि चैतद्दोषावकाश एव अप्रामाण्यग्रहस्य पृथक्कारणताया आवश्यकत्वात्। तुल्येन बोधितेति। तुल्यबलत्वेऽनुमित्यनुत्पादकत्वेनाप्रति

ग्रन्थप्रकरणसमहेत्वाभासत्वापत्तेः । नापि पूर्वहेतुसाध्याभावबोधनरूपे कार्ये, उत्तरहेतोरेवमसत्प्रतिपक्षत्वे स्वसाध्यसाधकत्वापत्ते । प्रतिहेतोरिति चेन्न, तत्र तत्प्रतिहेतोरसामर्थ्यादेव समशक्तिकत्वानुपपत्तेः । इत्थमेव न हेतुसाध्यस्य विपर्ययबोधनेऽपि । अथो-

---

प्रमेयत्वादेः केवलान्वयित्वेन तत्साधने कस्यापि व्यभिचारित्वाद्यभावात्, कस्यचित्स्वरूपासिद्ध्याद्यन्यतमदनुमापनसमर्थत्वात् । एतच्च स्थापनादेनावगतेति समशक्तिकत्वं न व्याहतम् । शक्यत्यादि । विरोधिपरामर्शविषये हेतौ दोषविशेषस्य विशिष्य निश्चयदशायामपि प्रतिरुद्धानुमितिकत्वापत्तेरित्यर्थः । पूर्वेत्यादि । पूर्वप्रयुक्तहेतौ यत्साध्यत्वेनाभिमतं तदभावबोधनसमर्थपरामर्शविषयहेत्वन्तरकरं विशेष्यदृष्टार्थं, समानत्वं हि तेषामी अन्वयविपक्षम् । सिद्धिविपर्ययरूपस्य वा व्यापकतावच्छेदकस्य तद्योग्यरूपस्य वा साध्यस्य केवलान्वयितया दावर्तकत्वेन पूर्वप्रयुक्तहेतोरित्युक्तम् । उत्तरहेतोरिति । असत्प्रतिपक्षत्वे = असत्प्रतिपक्षितत्वे उक्तहेत्वन्तरकत्वं हि पूर्वप्रयुक्तहेतावेव सम्भवति, तादृशसामर्थ्यवता तादृशसामर्थ्यविरहिण एव सत्प्रतिपक्षितत्वात् । यदि तु तावकादौ च यावत्स्वसमबाधिधर्मवेनस्वस्वसमानकालिकत्वाभ्यां तादृशपरामर्शविशिष्टो च पूर्वप्रयुक्तहेतौ साध्यत्वेनाभिमतस्य सिद्धिसमर्थपरामर्शत्वद्विषयत्वं विवक्ष्यते, तदाप्युत्तरहेतोरसत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिः स्फुटैव । पत्तेरिति । उत्तरहेतोः सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारानुपपत्तेरिति तु परमार्थः । प्रतिहेतोरिति । प्रतिहेतोर्यत्साध्यत्वेनाभिमत तदभावबोधनसमर्थपरामर्शविशिष्टोक्तसाध्यबोधनसमर्थपरामर्शविषयत्व वक्तव्यम्, एवञ्च द्वयोरपि परस्परं प्रतिहेतुत्वेन नोक्तदोष इति भाव । तत्र = एकहेतौ साध्यत्वेनाभिमतविषयकबोधे । तत्प्रतिहेतौ = उक्तसाध्याभावसाधकतयोपन्यस्तहेतौ । समशक्तिकत्वेति । परस्परानुमितिप्रतिबन्धौपयिकरूपवत्वमर्थः । प्रतिहेतुर्हि स्थापनाहेतुर्वा खण्डनाहेतुर्वा विनिगमनैवोपादेयो न तु प्रतिहेतुत्वेन, तस्य प्रकृतसाध्यनिरूपिताप्यादिघटितत्वेन तद्रूपस्य सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्ते, हेतुविधयोपन्यस्तयोरेव सत्प्रतिपक्षितव्यवहारानुरोधेन प्रातीतिकहेतुत्वस्य विवक्षणीयत्वे तु विरोधिपरामर्शद्वयघटितलक्षणे एव पर्यवसानाच्च, प्रतिपक्षबोध्यप्रतिद्वन्द्विताया परस्परनिरूपिताया एव वक्तव्यत्वेन व्यक्तिविशेषविश्रान्तेरावश्यकत्वाच्च, नहि परस्परस्य किञ्चिदनुगतमित्यबोधाम । एवञ्च हेतुद्वये सत्प्रतिपक्षितव्यवहारानुपपत्तिरेव । इत्थमेवेति । उक्तानुपपत्तेरेवेत्यर्थः । हेतोरेव हि साध्यत्वेनाभिमत स्यादिति सामान्यतो हेतुत्वमव्यावर्तकम्, अन्यथा त्वननुगम इति न हेतुद्वयसङ्ग्रहसम्भव इति भाव । हेतुसाध्यस्य = हेतोर्यत्साध्यत्वेनाभिमतं तस्य । बोधनेऽपीति । सामर्थ्यमित्यनुषज्यते । एतेन— प्रकृतसाध्याभावबोधनसमर्थपरामर्शविशिष्टप्रकृतसाध्यबोधनसमर्थपरामर्शविषयत्वं सत्प्रतिपक्षत्वम्, न च समूहालम्बनपरामर्शविषयत्वमादायोदासीनेऽतिप्रसङ्गः, प्रकृतानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताया [illegible] विवक्षणीयत्वात्, न च—विरोधिपरामर्शस्याप्रामाण्यग्रहे तस्यानुमित्यप्रतिरोधकतया तद्विशिष्टपरामर्शविषयत्वमादायातिव्याप्ति, तदानीमपि विरोधिपरामर्शस्य प्रकृतसाध्याभावबोधनसामर्थ्यं स्वरूपतमेव विरोधिव्याप्त्यादिविषयत्वेनैव तथात्वात्, अगृहीताप्रामाण्यकत्वविशिष्टतादृशविषयत्वघटितरूपेण हि न तथात्वम्, विशेषणविशेष्यभावे कामचारेण गुरुतरकार्यकारणभावद्वयप्रसङ्गात्, एवमप्रामाण्यग्रहाभावस्य स्वातन्त्र्येणैवानुमितिहेतुत्वमिति—वाच्यम्, प्रकृतसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शे प्रतिरुद्धकार्यकत्वस्यापि विशेषणीयत्वात्, तस्य स्वाश्रयानुमित्यभावविशिष्टत्वरूपं तोभयत्र सम्भवति, अनुमितेरन्यथात्वात् । न च तथापि प्रकृतसाध्यसिद्धिसमर्थपरामर्शस्य प्रकृतसाध्याभावव्याप्यकत्वावगाहिविरोधिपरामर्शे प्रकृतसाध्याभावव्याप्यहेतौ सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिः, प्रकृतसाध्याभावबोधनसमर्थपरामर्शोऽपि स्वजन्या

च्यते—स्वकीये स्वकीये प्रकृतसाध्ये यत्सामर्थ्यं पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितविषयत्वलक्षणं तत्सत्प्रतिपक्षहेत्वोस्तुल्यम्, तदभिप्रायेणेदं समबलत्वाभिधानम्, तेनेदमुक्तं भवति—पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तत्वाबाधितविषयत्वैस्तुल्येन बोधितसाध्यानुमित्यभावविशिष्टत्वस्य वक्तव्यत्वात्, नचैवमपि प्रकृतहेतुपरामर्शस्य गृहीताप्रामाण्यकत्वदशायां प्रतिहेतुपरामर्शस्य चागृहीताप्रामाण्यकत्वदशायां सिद्धयादिप्रतिबन्धकवशाद्विरोध्यनुमित्यनुत्पाददशायामति-प्रसङ्ग इति वाच्यम्, तदभावविशिष्टत्वस्य विरोधिपरामर्शे प्रकृतहेतुपरामर्शप्रयुक्तत्वेन विवक्षणीयत्वात्, गृहीताप्रामाण्यकस्तु प्रकृतहेतुपरामर्शो न प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोधकः, यद्यपि व्याप्त्यादौ गृहीताप्रामाण्यकस्यापि सिद्धयादिमतः प्रकृतहेतुपरामर्शस्य प्रतिहेतुकार्यप्रतिरोधप्रयोजकत्वमक्षतमेव, तथापि विवक्षणीयं व्याप्त्यादिविषयकत्वेन प्रयोजकत्वं तच्च नास्तीति—निरस्तम्। प्रकृतसाध्यपदेन वह्न्युपादाने धूमे एव सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारः स्यान्नतु वह्न्यभावबोधनसमर्थपरामर्शविषये पाषाणमयत्वादौ, वह्न्यभावस्योपादाने तु पाषाणमयत्वादौ स स्यान्नतु धूमे। न च प्रकृतसाध्यबोधनसमर्थपरामर्शविशिष्टप्रकृतसाध्याभावबोधनसमर्थपरामर्शविषयत्वमपि वक्तव्यम्, अन्यतरत्वेन चानुगम इति वाच्यम्, अन्यतरत्वेनानुगमस्य बहुशोऽपहसितत्वात्। प्रतिरुद्धकार्यकत्वस्थानेऽप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितत्वपक्षे तु दोषान्तरमपि द्रष्टव्यम्, तथाहि—व्यतिरेकव्याप्त्यंशेऽप्रामाण्यग्रहाभाववैशिष्ट्यनिवेशोऽन्वयव्याप्त्यंशे गृहीताप्रामाण्यकान्वयव्याप्तिमात्रविषयकपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षितत्वप्रयोजकतापत्तिः, अन्वयव्याप्त्यंशे तथानिवेशे च व्यतिरेकव्याप्तिमात्रविषयकस्य तदंशे गृहीताप्रामाण्यकपरामर्शस्य तथात्वापत्तिः। उभयांशेऽप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितत्वोक्तौ च एकव्याप्त्यंशेऽगृहीताप्रामाण्यकस्याप्यपरव्याप्त्यंशे गृहीताप्रामाण्यकयोभयव्याप्तिविषयकपरामर्शस्य सत्प्रतिपक्षताप्रयोजकतापत्तिः। ननु अथ स्वोभयकिञ्चिद्विषयतासम्बन्धेनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयज्ञानसामान्याभावो विवक्षणीयः, एवं परामर्शः। यद्यपि विरोधिपरामर्शोऽपि तादृशप्रतिबन्धकताश्रय इत्यसम्भवः तथापि निश्चयत्वानवच्छिन्ना प्रतिबन्धकतेह विवक्षणीया, अप्रामाण्यग्रहस्य हि संशयसाधारणी प्रतिबन्धकता निश्चयत्वानवच्छिन्नैव, परामर्शस्य तु प्रतिबन्धकता न तथेत्यदोषः, उभयव्याप्तिविषयकपरामर्शे तु यादृशव्याप्तिविषयकत्वावच्छेदेनाप्रामाण्यज्ञानं नास्ति तादृशव्याप्तिविषयताप्रयोज्यानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकताश्रयज्ञानसामान्याभावोऽस्त्येवेति नोक्तानुपपत्तिरिति चेन्न, यथाश्रुते तावदसम्भव एव, कस्याप्यप्रामाण्यग्रहस्य प्रतिबन्धकतायास्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वाभावात्, नहि देवदत्तीयाप्रामाण्यग्रहस्य निखिलयज्ञदत्तीयतादृशानुमितिं प्रतिबध्नाति, प्रतिबन्धकतावच्छेदकं तु यदि किञ्चिदनुगतमतिप्रसक्तं स्यात्तदा तेन रूपेण प्रतिबन्धकतायास्तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतात्वमपि शक्यते वक्तुम्, न च तत्सम्भवति, अप्रामाण्यग्रहेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वे तस्याप्रतिबन्धकत्वेनाप्रामाण्यग्रहत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वासम्भवात्, अतएवागृहीताप्रामाण्यकाप्रामाण्यग्रहत्वस्यापि न तथात्वम्, अप्रामाण्यग्रहधर्मिकाप्रामाण्यग्रहेऽप्रामाण्यग्रहसन्धाने तस्य प्रतिबन्धकतानापत्तेः, अगृहीताप्रामाण्यकाप्रामाण्यग्रहानास्कन्दिताप्रामाण्यग्रहत्वस्य तथात्वे तुल्यरीत्यैव दोषापत्तेः परिहारायेत्थमेव निवेशेऽनवस्थापत्तेः। यदा च प्रामाण्यमपि भ्रमत्वप्रमात्वाभावप्रमाभेदाद्यनेकात्मकं तदा नोक्तरूपेणानुगमशङ्काया उन्मीलनमपि, भ्रमत्वमपि च विशेष्यावृत्तिप्रकारकत्वविशेष्यनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकत्वाद्यनेकात्मकमेव, प्रमात्वविरोधित्वेन त्वनुगम- प्रमात्वस्यानुगमे एव स्यान्न च तत्कथमप्यनुगतमित्युक्तं प्रमात्वखण्डनेऽधस्तात्। प्रतिरुद्धकार्यकत्वघटितकल्पेऽपि चैतद्दोषावकाश एव अप्रामाण्यग्रहस्य पृथक्कारणतया आवश्यकत्वात्। तुल्येन बोधितेति। तुल्यबलत्वेऽनुमित्यनुत्पत्तेरावश्यकत्वेनाप्राप्ति

व्यतिरेकः सत्प्रतिपक्ष इति; नैतदपि युक्तम्, प्रतीयमानभागासिद्धत्वेनापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात्, कियत्यपि पक्षे सत्त्वेनास्य पक्षसत्त्वभावात्। न चेष्टव्यमेव भागासिद्धेनापि सत्प्रतिपक्षत्वम्, प्रतीयमानदोषान्तरेणापि तथा सति सत्प्रतिपक्षतायाः स्वीकर्तव्यत्वापत्तेः, हेत्वाभासत्वाविशेषात्। न च सर्वपक्षे इति कृते नायं दोष इति वाच्यम्, यत्रैक एव पक्षः प्रतिहेतौ, तस्य सत्प्रतिपक्षस्याव्यापनात्, तत्र पक्षस्य सर्वशब्दार्थत्वाभावादेव सर्वपक्षसत्त्वाभावेनास्य लक्षणानुपपत्तेः; एतेन यावदित्यपि पक्षविशेषणे दोष उक्तप्रायः। किञ्चान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणा केवलव्यतिरेकिणश्चान्वयव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षे लक्षणमिदं नास्ति, सपक्षसत्त्वया तुल्यतायास्तत्राभावात्। न च सपक्षसत्त्वया तुल्येनेति लक्षणे तदनुरोधेन न कर्तव्यमेव; तथा सति असाधारणानैकान्तिकतया निश्चितेनापि सत्प्रतिपक्षत्वप्रसङ्गात्। न चान्वयव्यतिरेकिणैवान्वयव्यतिरेकिणः केवलव्यतिरेकिणैव केवलव्यतिरेकिणः सत्प्रतिपक्षता न त्वन्येनापीति नियमो-

---

प्रकृतसाध्याभावानुमितिजननयोग्यपक्षवृत्तित्वं हेत्वन्तरे विवक्षणीयम्, स्थापनाहेतौ तु प्रकृतसाध्यानुमितिजननयोग्यपक्षवृत्तित्वम्, एवञ्च प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टहेतुत्वं सत्प्रतिपक्षत्वम्, वैशिष्ट्यञ्च स्वाघटितसाध्यकानुमितिजननयोग्यत्वस्वाभावावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजननयोग्यत्वहेतुविशिष्टत्वाभ्याम्। पक्षसत्त्वादित्रयात्मकत्वस्य ज्ञायमानस्यानुमितिजननयोग्यत्वम्, अबाधितत्वस्य तु साध्यवत्पक्षकत्वरूपस्य स्वरूपसत इव ज्ञायमानस्यापि न तथात्वं यद्यपि तथापि बाधग्रहाभावरूपस्य तस्य स्वरूपसतस्तथात्वसम्भवः, सत्प्रतिपक्षस्थले च तद्वयस्याभाव, अन्यथा बाधग्रहेणैव न्यूनबलस्यानुमितिप्रतिबन्धादिति भाव। अत्र यद्यपि द्वितीयसम्बन्धघटकवैशिष्ट्यं न स्वसमानकालिकत्वस्वभिन्नत्वाभ्याम्, अनित्ययोर्विभिन्नकालीनयोरपि सत्प्रतिपक्षितत्वसम्भवात्, प्रमेयादिप्रतिहेतुनापि सत्प्रतिपक्षात्, तथापि स्वज्ञानविशिष्टज्ञानविषयत्वस्वविषयित्वाव्यापकविषयिताकत्वाभ्यां तत्सम्भव, अत्र वैशिष्ट्यं स्वसमवायिसमवेतत्वस्वसमानकालीनत्वाभ्याम्। यद्यप्यत्रापि हेतुद्वये सत्प्रतिपक्षितत्वव्यवहारानुपपत्तिरस्त्येव, तथापि तत्सत्त्वे एवाह प्रतीयमानेत्यादि। सर्वपक्षे इति। सत्त्वमिति शेषः। यत्रेति। गगनं नित्यं विभुत्वात्, गगनमनित्यं विशेषगुणवत्त्वादित्यादौ। प्रतिहेतौ = प्रतिहेतुद्वये। ननु सर्वपक्षसत्त्वं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सत्त्वं पक्षताव्यापकत्वं वेति नोक्तदोष इत्यस्वरसेनाह किञ्चेति। अन्वयेति। व्यतिरेकिसाध्यककेवलान्वयिनि दोषान्तरस्य स्फुटत्वम्, केवलान्वयिसाध्यककेवलान्वयिनस्तु प्रतिहेतुत्वे तत्प्रतिहेतौ स्फुटदोषान्तरस्याभिव्यक्तगम्यमानविशेषत्वस्य सत्प्रतिपक्षताप्रयोजकस्यासम्भवेन केवलान्वय्यनुपादानम्। अथवाऽन्वयव्यतिरेकिपदेन केवलव्यतिरेकिपदेन च केवलान्वय्यपि ग्राह्य। अभावादिति। केवलव्यतिरेकिणि सपक्षाप्रसिद्धेरिति भाव, केवलान्वयिसाध्यके विपक्षाप्रसिद्ध्या विपक्षावृत्तित्वेनापि तुल्यत्वासम्भवस्योपलक्षणमिदम्, सर्वत्र चैकहेतौ पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोरेकतराभावस्यावश्यकत्वेन तन्निबन्धनतुल्यत्वाभावस्यापि। तुल्येनेति। पक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वाभ्यां तुल्येनेत्यपि द्रष्टव्यम्। असाधारणेति। साधारणतया स्वरूपासिद्धतया चेत्यस्याप्युपलक्षणमिदम्। न चेत्यादि। केवलान्वयिनैव केवलान्वयिन., स्वरूपासिद्धेनैव स्वरूपासिद्धस्य, साधारणेनैव साधारणस्येत्यस्याप्युपलक्षणमिदम्। एतादृशनियमसत्त्वे सपक्षसत्त्वादिना तौल्यं न सार्वत्रिकं विवक्षणीयमपितु यथासम्भवमित्यभिप्राय। सत्प्रतिपक्षदूषकतावीजस्यान्यत्रापि सम्भवेन 'अन्वयव्यतिरेकिणैव' इत्यादिनियमोऽप्रयो-

ऽभ्युपगन्तुं शक्यः ; उभयोरप्यनवगम्यमानदोषान्तरत्वदशायामेकसम्बन्धिनो दोषस्याव श्यम्भावितयैकतरस्य व्याप्त्यन्यपक्षधर्मत्वावगमो मे भ्रान्तिरिति बुद्धिमाधाय प्रतिपत्तु- र्निश्चयोरपत्तिप्रतिबन्धमाधातुं केवलव्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणि च केवलव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः समर्थत्वस्य दुरपवादत्वात् । एतदेव च सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वाभ्युपगमे मूलं यन्नाम व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिरस्मिन् सति न भवितुमर्हतीति ।

लक इत्यभिप्रायेण परिहरति उभयोरिति । दशायामित्यस्य बुद्धिमाधायेत्यन्वय । बुद्धिविषयमाह एकसम्बन्धिन इत्यादि । अवश्यम्भावितयेति । अन्यथा वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तेरिति भाव । एक तरस्य = एकतरविशेष्यक' । भ्रान्तिरिति । विरुद्धार्थग्राहकत्वस्य भ्रान्तित्वव्याप्यत्वादिति भाव । आधाय = उत्पाद्य । निश्चयेति । 'एतदेव च' त्यग्रिमग्रन्थानुरोधादत्र निश्चयपदेनानुमिति नं ग्राह्या, अपितु तदुप धायकमोऽगृहीताप्रामाण्यक परामर्शः, पूर्वमुत्पन्ने तु परामर्शेऽन्यतरत्वेनाप्रामाण्यं गृहीतम् । प्रतिबन्धमा धातुं = अभावं प्रयोजयितुम् । समर्थत्वस्येत्यन्वय. । केवलव्यतिरेकिणीत्यादि 'केवलान्वयिन्येव केवलान्व- यिन' इत्यादिनियमव्यत्यासस्याप्युपलक्षणम् । ननु सत्प्रतिपक्षस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया हेत्वाभा- सत्वं प्राग्व्यवस्थापितमित्यत्र किमिति परामर्शप्रतिबन्धकतोच्यत इत्यत आह एतदेवेति । सत्प्रति- पक्षस्य = विरोधिपरामर्शसम्वलनस्य । दोषत्वाभ्युपगमे = अनुमितिप्रतिबन्धकताभ्युपगमे । प्रमिति = निश्चयः । भवितुं = उत्पत्तुम् । विरोधिपरामर्शद्वयसम्वलनानन्तरं विरुद्धार्थविषयत्वेन तयोरन्यतरस्य चाप्रमाताग्रहेऽन्यतरत्वेन व्याप्त्याद्यभावज्ञानस्याप्यौत्सर्गिकत्वात्तद्द्वारैव सत्प्रतिपक्षस्यानुमितिप्रतिबन्ध कत्वम्, तस्मिन् सति पूर्वोत्पन्नपरामर्शस्याकिञ्चित्करत्वात्संशयात्मकानुमितेरनुभवासिद्धत्वेन गृहीताप्रामा- ण्यकपरामर्शस्य तत्कारणताया मानाभावादन्यपरामर्शस्य चोत्पत्तुमप्रभुत्वादनुमित्युत्पत्तेरसम्भवात्,परन्तु ज निरीक्षकत्वेऽपि च सिद्धसाधनादिवःप्राचीनमते हेत्वाभासत्वसम्भव इति भाव । अनुमितिं तत्कारणं वा प्रति साक्षात्प्रतिबन्धकत्वैव हेत्वाभासत्वम्, व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानद्वारा तु व्याप्त्यादिग्रहं प्रत्यपि प्रतिबन्धकत्वं न साक्षात्प्रागेव त्वनुमितिं प्रति, पश्चादन्यतरत्वेनाप्रामाण्यग्रहेऽपि प्रथममगृहीताप्रामाण्यक- तया विरोधिपरामर्शसम्वलनेनानुमित्यनुत्पादस्यानुभविकतया तु साक्षादेवानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तस्य मन्तुमुचितम्,अन्यथा व्याप्त्यादिभङ्गज्ञानात्प्रागनुमित्यापत्तेरिति नव्यमतादरेऽपि न प्रकृते काचित्क्षति , केवलव्यतिरेक्यादावन्वयव्यतिरेक्यादि प्रतिहेतुत्वेऽपि वाह्यरूपत्वप्रयोजकस्य सद्भावादिति । ननु सपक्ष- सत्त्वादेर्दोषत्वासम्भवेऽपि व्याप्त्यादिघटकतत्पदार्थविपरस्परनिरूप्यनिरूपकभावापन्नविषयिताशालिनो व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य विषयत्वमेव यत्स्यात्, नचान्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरेकोपादानेऽपरविषयकज्ञानास- म्भव इति वाच्यम्, साध्यवत्ताज्ञानविरोध्यनुमितिसमर्थत्वेनान्वयव्याप्त्यादिज्ञानानुगमादिति चेन्न, एवं सति प्रकृतसाध्याभावबोधनसमर्थपरामर्शाविशिष्टत्वादिनिरस्तलक्षणे एव पर्यवसानादिति ।

अबाधितविषयत्वं बाधग्रहाभाव' । अत्र तुल्यत्वाशानुपादानमिति पूर्वस्माद्विशेष । एवञ्चान्वय व्यतिरेक्यादिना केवलव्यतिरेक्यादावपि सत्प्रतिपक्षितत्वसम्भव तत्प्रतिहेतावेव सपक्षसत्त्वादेरपेक्षणी यत्वात् । किन्त्वेवमपि केवलव्यतिरेक्यादिना उपरस्य सत्प्रतिपक्षितत्वासम्भवस्तदवस्थ एवेति स्वयमेवोत्तरे वक्ष्यति । यद्यप्येवं स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिजननयोग्यत्वत्वहेतुविशिष्ट- त्वसम्बन्धेन प्रकृतसाध्याभावच्छेदकविशिष्टहेतुत्वमेव पर्यवसन्नम्, हेतुविशिष्टत्वञ्च पूर्ववत्, एवञ्चाधिक बलेनापि न्यूनबलस्य सत्प्रतिपक्षितत्वप्रसङ्गो दुर्वारः, अयञ्च परत' शङ्क्यमानत्वपक्षेऽपि समान एव, यद्वक्ष्यति 'सर्वेषामेवैषां लक्षणानां धर्म्यादिग्राहकानुमानबाधितेऽपि गतत्वादतिव्यापकत्व'मिति । कथञ्चि-

अथाभिमते—पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्यबाधितविषयत्वयोगिना बोधितसाध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष इति, न, निरस्तप्रायत्वात्, पक्षपदे सर्वशब्दविशेषणप्रक्षेपाप्रक्षेपपक्षोक्तदूषणस्य केवलव्यतिरेकिण्यव्यापकत्वस्यापि भावात्। किञ्च सोपाधिकमसिद्धभेदं वदतां मते सोपाधितया निश्चीयमानेऽपि सर्वं यथोक्तमिदं लक्षणमस्तीति तेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यात्। अथ मते—असिद्धत्वानेकान्तिकत्वबाधितविषयत्वरहितेन बोधितसाध्यासत्त्वः प्रकरणसम इति, नैतदपि सुस्थम्, आपाततोऽस्तु तद्दोषेण वस्तुगत्या चासिद्ध्यादिदोषवता सत्प्रतिपक्षतास्वीकारात्तदव्यापकत्वात्। किञ्च विरुद्धार्थगोचरयोः सत्प्रतिपक्षहेत्वोर्मध्येऽवश्यमन्यतरस्यासिद्ध्यादिदोषेण भवितव्यम्, अन्यथा धर्मिणो विरुद्धधर्मद्वयासम्प्रसङ्गात्, तत्रैकस्य व्यवच्छिद्य दोषानिश्चयात् प्रतिहेतावव्य

तल्लक्षणे च निरस्ते एवं प्रकारे पर्यवसानम्, तथापीदानीमनुपदोदितदोषमेव स्मारयन्नाह निरस्तेति। पक्षपदे = पक्षपदार्थे। सर्वशब्देति। सर्वशब्दार्थे इत्यर्थः। अप्रक्षेपे प्रतीयमानभागासिद्धिकेनापि सत्प्रतिपक्षितत्वप्रसङ्गः। प्रक्षेपे तु गगनादिपक्षकसत्प्रतिपक्षासङ्ग्रहः। पक्षाव्यापकत्वोक्तौ तु नायं दोष इत्यत आह केवलव्यतिरेकिणीति। केवलव्यतिरेक्यादिना सत्प्रतिपक्षिते इत्यर्थः। इदञ्च साध्यमानपक्षसत्त्वादेरिव पक्षसत्त्वादिज्ञानस्यापि लक्षणे तुल्यम्। किञ्चेत्यादिदूषणं तु पक्षसत्त्वादिज्ञानोक्तावेव, सोपाधिके विपक्षव्यावृत्तेरसम्भवात्। असिद्धभेद = व्याप्यत्वासिद्धम्। अनौपाधिकत्वस्योपाधिविरहरूपस्य व्याप्तित्वमते सोपाधित्वस्य व्याप्तिविरहरूपतयैव दूषकत्वं न तु व्यभिचारोन्नायकतयेति तन्निश्चयदशायां विपक्षव्यावृत्तत्वनिश्चयसम्भव इत्याशयेन मतविशेषोपष्टम्भः। सिद्ध्यसिद्धिव्याघातेन प्रकृतसाध्यव्यापकप्रकृतसाधनाव्यापकधर्मविरहस्य व्याप्तित्वासम्भवेनोपाधेर्न व्याप्तिविरहतया दूषणत्वम्, नापि तद्भानेन साध्याभावोन्नयनमिति सत्प्रतिपक्षविधया, सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरस्य विफलत्वेन तथोपाध्युद्भावनायोगात्, अपि तु व्यभिचारोन्नायकतयेति मते उपाधिग्रहे विपक्षवृत्तित्वग्रहस्यावश्यकत्वेन न विपक्षव्यावृत्तत्वग्रहसम्भव इति भावः। वस्तुतस्तूपाधेर्व्याप्तिविरहतया दूषकत्वोपगमेऽपि व्यभिचारे सोपाधित्वव्याप्यताप्रतिसन्धानदशायां सोपाधित्वग्रहे विपक्षवृत्तित्वग्रहोऽस्त्येव, तथा प्रतिसन्धानाभावे च मतान्तरेऽपि न तद्ग्रह इति मतविशेषोपष्टम्भोऽकिञ्चित्कर एव स्यादित्यम्, तस्माद्व्यभिचारग्रहोऽस्तु मा वा सोपाधित्वस्य व्याप्यभावत्वेन दूषकत्वे तन्निश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षता कथमपि नेष्यते, व्यभिचारोन्नायकतयैव दूषकत्वे तु व्यभिचाराग्रहदशायां सोपाधित्वेन निश्चितेनापि सत्प्रतिपक्षितत्वप्राप्तौ दृष्टिविषयीकर्तुमिति मत्वैव मतविशेषानुसरणम्, परन्तु सचेतस सोपाधित्वनिश्चये सति व्यभिचाराग्रहो दुर्लभ इत्यन्यत्। यथोक्तमिति। पक्षसत्त्वादिना गृहीतत्वे साध्यग्राहाविषयत्वञ्चेत्यर्थः। लक्षण = एकत्रपरकम्। सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वस्थाने व्याप्तिमत्त्वनिवेशेऽप्यनेन ग्रहाभावेऽपि दोषान्तरमुक्तमेव। असिद्धत्वेति। प्रकृतसाध्याभावानुमितिजननयोग्यासिद्ध्यादिहीनहेत्वन्तरकत्वमर्थः। योग्यत्व हेत्वन्तरे। बाधितविषयत्व = साध्याभाववत्पक्षकत्वं, सोपाधिकेऽतिप्रसङ्गाभाव स्फुट एव, असिद्ध्यानैकान्तिकत्वयोरनावश्यकत्वात्, सपक्षासिद्धिनिबन्धनश्च न केवलव्यतिरेकिणि दोष। विरुद्धत्वादेः साध्याभावघटितत्वात्तु तद्ग्रसिद्धिनिबन्धनेऽप्रसङ्ग केवलान्वयिनि आवश्यक। तदव्यापकत्वादिति। असिद्ध्यादिहीनतया गृह्यमाणस्यासिद्ध्यादिमत्त्वेनागृह्यमाणस्य वा विवक्षा तु निरसिष्यति। अध्यास = सम्बन्ध॥ व्यवच्छिद्य = विविच्य, तथात्वेनत्वेन दुष्टत्वनिश्चयेऽपि न क्षति। तयोरिति

सिद्ध्यादिशङ्कायामापतितायामसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणांशस्यानिश्चयात् लक्षणस्य दुरवधारणत्वम् । न च वाच्यम्—किमर्थं सत्प्रतिपक्षहेतोरन्यतरस्यासिद्ध्यादिकमवश्यमभ्युपेयम्, सत्प्रतिपक्षतालक्षणदोषदुष्टत्वादेव तयोर्न धर्मिणो विरुद्धधर्माभ्यस्तत्वमापत्स्यत इति; यतोऽवश्यं दुष्टे हेतौ व्याप्तेः पक्षधर्मताया वाऽभावेन भवितव्यम् तत्सत्त्वाभ्युपगमे साध्यसत्ताया अप्यभ्युपगमप्रसङ्गात्। बाधादीनामप्युपाधिस्थापनद्वारा व्याप्त्यादिभङ्ग एव पर्यवसानात् । सत्प्रतिपक्षत्वादुद्भावयमानोऽपि व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गो ॥ विशिष्यैकस्मिन् हेतौ निर्णेतुं शक्यः, अन्यतरस्मिन् व्याप्त्यादिभङ्गेनापि सत्प्रतिपक्षत्वस्योपपत्तेः, अतोऽविशेषनिष्ठतया तदुद्भावने स्थिते यदि साक्षादसाधकत्वमवधार्यते तदानीमसिद्धिः, अथ लिङ्गेनोन्नीयते तदाऽनैकान्तिकत्वादेरन्यतम दूषणं वस्तुगत्याऽस्ति सत्प्रतिपक्षे, तत्कथमसिद्ध्याद्यन्यतमं नाभ्युपेयं तत्र, तस्मात्तस्य दोषस्य कुत्र द्वयोर्मध्येऽस्ति चमत्कारीत्यन्यतरानिर्धारणे प्रतिहेतावपि तच्छङ्कायां तथा 'असिद्ध्यादिहीनेने'ति लक्षणांशस्य दुरवधारणत्वं दुष्परिहरमेव। स्यादेतत्—भवतु लक्षणांशस्यासिद्ध्यादिहीनत्वस्यानिश्चयः संशयोऽपि तावदस्ति, तत्संशयेन शङ्कितसत्प्रतिपक्षतादोषमस्तत्वादेवासाधकत्वं दूष्यानुमानस्य, शङ्कितोपाधिवदसिद्धिशङ्कया। न च यामसिद्ध्यादिशङ्कामुपजीव्य सत्प्रतिपक्षताशङ्का दोषः स्यात् सैव तदा दोष इति वाच्यम्, असिद्ध्यादिशङ्काया एव तादृशप्रतिहेतुदर्शनमूलकतया तदुपजीवकत्वादिति,

---

पूर्वोक्तयेति । उपाधिस्थापनेति । विपक्षेऽनिमिदमवस्तात् । व्याप्त्यादीति । व्याप्तिमात्रभङ्गेऽपि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताभङ्गोऽप्यक्षत एवेति नाविपदासङ्गतिः । ननु विशिष्यैकस्मिन् व्याप्त्यादिभङ्गोद्भावनेऽसिद्ध्यादिहीनेनेति लक्षणांशोऽपरत्र निश्चेतव्य इत्यत आह सत्येत्यादि । सत्प्रतिपक्षत्वात् = विरोधिपरामर्शसंघटनवत्त्वात् । प्रकृतपरामर्शद्वय पक्षीकृत्य व्याप्तिपक्षधर्मताशे भ्रमत्वबदन्यतरकत्वमेकत्र मिथोविरुद्धधर्मद्वयव्याप्तिनिमित्ततया धर्मद्वयावगाहित्वात्साधनीयमिति परन्तोऽन्यतरदेवैको न यत्र व्याप्त्यादिभङ्गसिद्धिर्न तु विशिष्यैकत्र । अविशेषनिष्ठतया = अन्यतरत्वेन । साक्षात् = व्यभिचारादिरूपलिङ्गानुसन्धानं विना । असौ = व्याप्त्यादिभङ्ग । असिद्धि = असिद्धतया व्यवहार्यं । अन्यथा तथाऽवधारणाभावेऽप्यसिद्धिसम्भवेनासङ्गतिः । तथावधारणस्थले चासिद्धत्वव्यवहार इति प्रागुक्त हेत्वाभासपार्थक्यव्योपपादने । लिङ्गेन = व्यभिचारादिना । तदा = तदापि । अन्यतरानिर्धारणे इति । विशिष्येत्यादि । संशयोऽस्ति = असिद्धत्वादिहीनत्वस्य संशयस्तु । असाधकत्वं = अनुमित्यनुपधायकत्वम् । शङ्कितोपाधि = शाकपाकजत्वादि । असिद्धिशङ्कया = व्याप्त्यत्वासिद्धिशङ्कया। दूष्यानुमानस्यासाधकत्वमित्यनुषङ्गः । यद्यपि सत्प्रतिपक्षशङ्कया एवं दोषत्वं स्यात्तु सत्प्रतिपक्षस्य, तथाप्युपाधिसन्देहस्य दोषत्वे तन्निरूपकतया सन्दिग्धोपाधेरिवानादि सत्प्रतिपक्षसन्देहनिरूपकतया सन्दिग्धसत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वव्यवहारः कथञ्चित्समर्थनीय । सैवेति । उपजीव्यत्वादिति भाव । तदा = विरोधिपरामर्शदशायाम् । तादृशेति । सत्प्रतिपक्षतया शङ्क्यमानेत्यर्थः । तदुपजीवकत्वात् = विरोधिपरामर्शात्मकप्रतिहेतुदर्शनोपजीवकत्वात् । एवञ्च सत्प्रतिपक्षताशङ्कायाः स्वातन्त्र्येण दोषत्वं ■ मन्महे अपि तु तथाविधानुमानप्रतिहेतुपरामर्शस्यैव अत एवोभयोर्हेत्वोरेकत्र निश्चयानन्तरमन्यतरस्यासिद्धत्व इत्युपजीव्यत्वेन विरोधिपरामर्शस्य हेत्वाभासान्तरत्वमिति नव्यैरुक्तम् । परन्त्वेव सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारनियामकत्वमपि विरोधिपरामर्शसम्बलनघटितलक्षणस्यैव युक्तमिति कि

नैवम्, यत शङ्कितोपाधिनाऽसिद्धेनाप्येव सत्प्रतिपक्षता प्रसज्येत । ननु भवत्वेवमपि तेन किन्नाम भवेत् ?, तस्यासिद्धतया हीनबलस्य सिद्धयादिमता पक्षबाधं विधूय न किञ्चिदन्यत् । बाधादेव तर्हि न तेन सत्प्रतिपक्षतेति चेन्न, सन्दिह्यमानासिद्धतया सत्प्रतिपक्ष हेतोरपि तर्हि कथं परहेत्वसाधकत्वप्रसाधकत्वं भविष्यति, हेत्वाभासत्वाविशेषात् । हेत्वाभासान्तरं न दोषसंशयापादकमतो नैवमिति चेन्न, तर्हि यमुपाधिमुपादाय न्यूनतया बाध्यता तमादायैव तथाविधोपाधेर्दोषसंशयक्षमत्वादेव । किञ्च क्वचित्सत्प्रतिपक्षत्वनिश्चयाभावे संशयानुपपत्तिः ।

अथान्यथाकारं लक्षणमभिधत्से—असिद्धिविरोधव्यभिचारकालात्ययापदेशविरहितया प्रतीयमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकरणसम इति, एतदपि न

प्रस्तुतलक्षणेनेति शेषः । असिद्धेन = व्याप्यत्वासिद्धेन । एव = शङ्क्यमानासिद्धयादिकेन विरोधिपरामर्शविषयेण सत्प्रतिपक्षतोपगमे । एवमपि = शङ्कितोपाधिकेनापि सत्प्रतिपक्षत्वम् । परिहरति तस्येति । शङ्कितोपाधिकस्येत्यर्थः । असिद्धतया = व्याप्यत्वासिद्धतया गृहीततया, हीनेति न्यूनपरम् । बलस्येति बाधपदार्थघटकसाध्यत्वेऽन्वेति । सिद्धयादिमता = परामृश्यमानेन हेत्वन्तरेण । इदं बाधपदार्थघटके पक्षेऽन्वेति । पक्षबाधं = पक्षे साध्यत्वेनाभिमताभावग्रहम् । प्रबलस्य हि दुर्बलेन न सत्प्रतिपक्षितत्वम्, यथाहु "नहि भवति रज्जु सत्प्रतिपक्षो हरिणशावकस्ये"ति । शङ्कते बाधादिति । तेन = बाधितेन न सत्प्रतिपक्षता, बाधितविषयत्वादित्यरूपविशेषणाभावादिति भावः । सन्दिह्यमानासिद्धतया = सन्दिह्यमानासिद्धिकतया । विशेषणसन्देहाधचाऽत्र विशिष्टसन्देहः । सत्प्रतिपक्षहेतो = प्रकृतसाध्याभावानुमितिजनकत्वेऽसिद्धयादिरहितहेत्वन्तरकहेतौ । तर्हि = शङ्कितोपाधिकस्यासिद्धत्वात्स्वसाध्यानुमापकत्वोपगमे । भविष्यतीति । तथा च शङ्कितसत्प्रतिपक्षतायां दोषत्वं कथं समर्थनीयम् । हेत्वाभासत्वाविशेषात् = शङ्कितोपाधिकेन मित्रातनयत्वादिना सन्दिग्धासिद्धिकस्य सत्प्रतिपक्षितत्वस्य दुष्टत्वसाम्यात् । शङ्कते हेत्वाभासान्तरमिति । सत्प्रतिपक्षितत्वातिरिक्तो हेत्वाभास इत्यर्थः । नैवम् = सत्प्रतिपक्षितत्वस्य परहेत्वसाधकत्वाप्रसाधकत्वेऽपि दोषत्वाभावो न । सत्प्रतिपक्षदशायां द्वयोरन्यतरत्वेन दुष्टतानिश्चयेऽपि विशिष्योभयोरेव व्यभिचारादिदोषसंशय सन्दिग्धोपाधिकस्य तु परेण बाधो न तु परस्मिन्नपि दोषसंशयाधायकत्वमिति मा नामास्यास्तु स्वसाध्यानुमित्युत्पादकत्वम् मा चोक्तसत्प्रतिपक्षितत्वस्यापि सन्दिग्धतया भूदसाधकत्वमसाधकत्वम्, तथापि प्रतिद्वन्द्विहेतौ दोषसन्देहाधायकतयाऽनुमानुत्पादप्रयोजकत्वं निर्बाधमेव, तावतैव च सत्प्रतिपक्षतानिर्वाह इति भावः । तर्हि = दोषसन्देहाधानेन सत्प्रतिपक्षतानिर्वाहोररीकारे । त स्वात्मानमादायैव दोषसंशय = स्वात्मकदोषस्यैव संशय । तथा च शङ्कितोपाधिकेनापि सत्प्रतिपक्षता स्यादिति । ननु परहेतौ दोषसंशयाधानं सत्प्रतिपक्षतानिर्वाहकं मम, शङ्कितोपाधिकस्य तु न तथात्वम्, अन्यथा परहेतुना शङ्कितोपाधिकस्य बाध्यताभिधानं भवदीयमुन्मत्तप्रलापायितं भवेदित्यस्वरसादाह किञ्चेति । निश्चयं विना हि न सन्देहजननी कोटिद्वयोपस्थितिरिति भावः । वस्तुतस्तु—असिद्धयादिहीनत्वांशसंशयप्रयुक्त एवात्र सत्प्रतिपक्षतासंशयस्तस्य निश्चितमेव सदैव सत्प्रतिपक्षाभावदशायामिति नानुपपत्तिः ।

प्रतीयमानेनेति । वस्तुगत्यासिद्धयादिमत्यपि तदभावप्रतीतिसम्भवः । संशयसाधारणप्रतीतिविषयत्वं च न पूर्ववद्दुरवधारणत्वमिति । शिष्टं प्राग्वत् । जानत इति । अल्पप्रज्ञस्येव प्रौढ

विचारसहम्, केन तथा प्रतीयमानत्वमभिमतम्? किं प्रत्यनुमानप्रयोक्त्रा, अथ प्रथमानुमानवादिना, द्वाभ्यामपि वा, येन केनचिद्वा, न तावदाद्यः, स्वयं दोषं जानतोऽपि दूषणान्तरापरिस्फूर्तौ 'यद्ययं दोषं न प्रतिसन्धास्यति तदाऽभीष्टमेव, अथ प्रतिसन्धास्यति तदानीमन्यथाऽपि ममास्फुरद्दोषान्तरस्य पराजयेऽनेन कथान्तरारब्धायां कथायां शास्त्रान्तरं सङ्क्रमितुमवकाशमासादयिष्यामी'त्यभिप्रायवतोऽल्पप्रज्ञस्य 'मयि वदत्यसत्पक्षोऽपि निर्वहती'ति लोके प्रकर्षप्रदर्शनार्थं कथमपि ग्रन्थकारादिभिरुक्तस्य वा तथाविधप्रतिहेतो निर्वाहार्थमन्यानुयुक्तस्य प्रौढप्रज्ञस्य स्फुरद्दोषेणापि प्रतिहेतुना सत्प्रतिपक्षकरणदर्शनात्, तत्र परेण दोषानुद्भावने जयस्यापि भावात्। किञ्च प्रतीयमानता यदि निश्चीयमानता विवक्षिता तदानीमसम्भव एव, यतो विरुद्धार्थयोरेकस्यावश्यं दोषः, न च कस्यास्विदिति तदा निर्धारयितुमशक्यतया प्रतिहेतावपि तत्संशयात्। अथ सम्भावना प्रतीयमानता, तर्ह्युद्भावनसम्भावनां दूषयन्तौ यद्वक्ष्यामस्तदेव दूषणमतिदेष्टव्यम्। नापि द्वितीयतृतीयचतुर्थाः, परबुद्धेर्दुरवधारणतया 'परस्यां सिद्ध्यादिविरहितबुद्धिरत्र भविष्यती'त्यग्रेऽवधारयितुं प्रमाणाभावेनाशक्यत्वात् कथं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय

प्रज्ञस्यापि विशेषणमिदम्। स्वप्रयोक्तव्यहेतावित्यादिः। दूषणान्तरेति। सत्प्रतिपक्षातिरिक्तदूषणेत्यर्थः। परहेतावित्यादिः। अभीष्टं = विजयः। तदानीमित्यस्यानेनेत्यन्वयः। अन्यथापि = प्रतिहेत्वप्रयोगेऽपि। पराजये भाविनि। अनेन = प्रतिहेतुप्रयोगेण। दोषान्तरमप्रतिपद्यमानस्य प्रतिहेतोरप्रयोगे पराजयो निश्चितः, तत्प्रयोगे तु जयस्याप्यस्ति सम्भावनेति प्रतिहेतुप्रयोगौचित्यम्। शास्त्रान्तरं = विचारकोट्यन्तरम्। प्रदर्शनार्थं सत्प्रतिपक्षीकरणदर्शनादित्यन्वयः। तथाविधेति। वस्तुतो दुष्टेत्यर्थः। तत्र=प्रतिहेतौ। भावादिति। तथा च न निष्फलः प्रतीयमानदोषस्य प्रतिहेतोः प्रयोगो येन तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः। विरुद्धार्थयोः = विरुद्धसाध्यसाधकयोः। तत्संशयात् = अन्यतरत्वेन निश्चितस्य दोषस्य विशिष्य संशयात् दोषाभावनिश्चयप्रतिबन्धात्। सम्भावना = तद्विषयता। सम्भावना किमुद्भावनप्राक्कालिकी, उतोद्भावनसमानकालिकीत्यादिविकल्प्याग्रेव प्रकरणे निरसिष्यति। इदमुपलक्षणम्—उक्तरीत्या प्रत्यनुमानप्रयोक्तुर्दोषनिश्चये तस्य तदभावसम्भावनाऽसम्भवदुक्तिरैव, न च परस्य पुरुषस्य दोषाभावसम्भावना तस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारः, दोषं निश्चिन्वानेन प्रतिहेतुप्रयोक्त्रापि भवदीयो हेतुर्मदीयहेतुना सत्प्रतिपक्षित इत्युच्यमानत्वात्। तस्य नानुमितिप्रतिबन्धोऽपीति चेन्न, यस्यानुमितिप्रतिबन्धस्तस्याप्यन्यतरत्वेनोभयत्र दोषनिश्चयसद्भावात्। अथ नैत्थं दोषनिश्चयो दोषाभावसम्भावनां प्रतिबध्नाति, एवं च कस्य दोषाभावसम्भावना विवक्षितेति विकल्पोऽपि न युज्यते, तत्पुरुषीयदोषाभावसम्भावनाविषयप्रकृतसाध्याभावानुमापनयोग्यहेत्वन्तरकत्वं तत्पुरुषापेक्षया सत्प्रतिपक्षितत्वमिति वक्तव्यत्वादिति चेदस्त्वेवम्, इत एवास्तरसात्किञ्चेत्यादिनाऽधिकबलेन सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिं दोषान्तरं दास्यति। वस्तुतस्तु दोषाभाववत्तया सम्भाव्यमानेऽपि हेत्वन्तरेऽपरामृश्यमानतायां न प्रकृतसाध्याभावानुमापनयोग्यतेति प्रकृतसाध्याभावव्याप्यतया परामृश्यमानताया अवश्यादरणीयत्वे तादृश सम्भावनाविषयतानिवेशो निष्फल एवेति। अग्रे = सत्प्रतिपक्षत्वप्रतिज्ञात' पूर्वम्। तत्प्रतिज्ञानन्तरं हि प्रत्यनुमानं प्रयोक्तव्यम्, एवञ्च यद्यपि तत्प्रयोगोत्तरं मदीयो हेतुः परेण दोषरहिततया प्रतीतो दोषवत्त्वेनानुद्भावनादिनिरीक्ष्य दोषाभावप्रतीतिरनुमातुं शक्या, न च दोषं जानतोऽपि सभाक्षोभादिना तदनुद्भावनं सम्भवतीति व्यभिचारित्वमुक्तहेतोरिति वाच्यम्, सभाक्षोभादिविरहकालीनतादृशानुद्भा-

व्युत्पादयेत् । शङ्कान्तरञ्चात्र निरसिष्यामः ।

एतेन —असिद्धिविरोधकालात्ययापदेशव्यभिचारवत्तया व्याप्तिपक्षधर्मताविरहवत्तया वाऽगृह्यमाणेन योऽधिगमसाध्यविपर्ययः सत्प्रतिपक्ष—इति निरस्तम्, केनागृह्यमाणत्वमिति निर्वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च एवमेवैषां लक्षणानां धर्म्यादिग्राहकानुमानबा-

धनस्य हेतुत्वसम्भवात्, तथापि प्रतिहेतुप्रयोगात्पूर्वमेव सत्प्रतिपक्षताघटकपरकीयदोषाभावप्रतीतिविषयकप्रमान्तरापेक्षणायाया असम्भवः, अत एव भवतीत्यनुसृत्य भविष्यतीत्युक्तम् । ननु परकीयदोषविरहबुद्धेः पूर्वं प्रत्येतुमशक्यत्वेऽपि स्वार्थानुमाने सत्प्रतिपक्षता निष्प्रत्यूहैव, किञ्च पूर्वं सत्प्रतिपक्षितत्वप्रतिज्ञानमकिञ्चित्करम्, प्रतिहेतुमेव प्रयोक्ष्ये, तत्र च यदि परेण दोषो नोद्भावयिष्यते तदा सत्प्रतिपक्षता पदमाधास्यति, तथा च विजेष्य इति सम्भावनया प्रतिहेतुप्रयोगः सम्भवति, न च दूषोद्धाराभावात् दूषणाद्धिरेव प्राचीनतार्किकपद्धतिमनुसृत्य वा दूषोद्धाराभावस्याप्रयोजकत्वमित्येवं नव्यसरणिमनुसृत्य नैयत्यात्, तदनन्तरं तु सत्प्रतिपक्षतायुत्पादनं चेदपेक्षितं तदोक्तानुद्भावनलिङ्गेन परकीयदोषाभावप्रतीतिः स्वयमेव प्रत्येतुमिति नानुपपत्तिरित्यत आह शङ्कान्तरमिति । स्वार्थेऽपि निरस्तसत्प्रतिपक्षत्वासम्भवस्यानुपदं 'एतेन स्वार्थे'त्यादिनाऽभिधास्यमानत्वात्, सम्भावनायाश्चात्रैव प्रपञ्चके दूषयिष्यमाणत्वादिति भावः ।

एतेन = वक्ष्यमाणेन । विरोधादेः साध्याभावघटितत्वात्केवलान्वयिसाध्यकासङ्ग्रहाद्यवाहव्याप्त्यादि । कालात्ययापदेशोऽपि पक्षधर्मताविरहो व्याप्तिविरहो वा नियतदस्युक्तमेव । एवञ्च प्रकृतसाध्यव्याप्त्यादिविरहवत्तयाऽगृह्यमाणप्रकृतसाध्याभावानुमापनयोग्यहेत्वन्तरकत्वमर्थः । अशक्यत्वादिति । ननूक्तरीत्या सत्प्रतिपक्षितत्वस्य पुरुषविशेषानियन्त्रितत्वोपगमे नायं दोष इत्यत आह किञ्चेति । सर्वेषां समानबलत्वघटितलक्षणानाम् धर्मिग्राहकमानस्योपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन समानबलकारिलक्षणस्यातिव्याप्त्यसम्भवात् । धर्म्यादिग्राहकानुमानेति । मानेति मानम् सुमेरुः पाषाणमयः पर्वतत्वादित्यादौ सुवर्णमयत्वादिना धर्म्यादिग्राहकागमादिबाधिते हि नातिव्याप्तिः, तादृशहेत्वन्तरकत्वेनत्था विरोधिमाने लिङ्गतया विवक्षितत्वात्, स च प्रातीतिकोऽप्यस्तु । तथैव सत्प्रतिपक्षताव्यवहारात् विरोध्याप्यादिज्ञानस्थलेऽपि साध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयस्यावश्यकत्वाच्चेति । ईश्वरो न कर्ताऽशरीरित्वादित्याद्यनुमानं क्षित्यादि सकर्तृकं कार्यत्वादित्यादिधर्मिग्राहकबाधितम्, एवं श्रावणः गुणत्वात् शब्दवदित्यस्य शब्दस्य द्रव्यत्वे इव साध्यग्राहकेण मानेन बाधः, शब्दोऽश्रावणो गुणत्वादित्यस्य साध्यप्रतियोगिनि श्रावणत्वस्य शब्दे ग्राहकेण बाधः, मनो विभु ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादात्मवदिति मनसि हेतुग्राहकेण बाधितम्, मनसो विभुत्वे विभुनोरात्ममनसोः संयोगानुपपत्त्या विभुत्वाभावनिश्चयात् । इदमुपलक्षणम्—अन्यतरस्येनोभयस्य व्याप्त्यादिविरहवत्तया निश्चीयमानत्वस्यैव सत्प्रतिपक्षलक्षणेऽसम्भव, विविच्य तथाऽनिश्चीयमानत्वविवक्षायामपि हेतौ नानुमापनयोग्यत्वम्, अतीतानागतस्यापि तस्य सम्भवात्, अनुमापनयोग्यपरामर्शविषयत्वविवक्षणेऽपि प्रकृतहेतोः परामृश्यमानतादशायामतिप्रसक्तत्वादवस्थम् अथ प्रकृतसाध्यव्याप्यतया पक्षे गृह्यमाणत्वमिति दलान्तरमपि प्रवेश्यम्, सह चाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितत्वमपि विशेषणीयम्, एवं च मूलोक्ताऽधिकबलेन सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरपि न, प्रकृतहेतुपरामर्शस्यागृहीताप्रामाण्यकत्वे इष्टत्वात्, अन्यथा तु निश्चयस्यैवाभावादिति चेत्तथाप्यन्वयव्याप्त्यादिविरहवत्तयाऽगृह्यमाणत्वविवक्षायां व्यतिरेकव्याप्तिविरहवत्तया ग्रहेऽपि सत्प्रतिपक्षप्रसङ्गः, व्यतिरेकव्याप्त्यादिविरहवत्तयाऽगृह्यमाणत्वोक्तौ अन्वयव्याप्तिविरहवत्तया गृह्यमाणतादशायामपि प्रसङ्गः, प्रकारान्तरानुसरणेऽपि,

धितेऽपि गतत्वादतिव्यापकत्वम्। एतेन स्वार्थानुमाने तदाभासेऽपि वा सत्प्रतिपक्षस्य दोषत्वमपोढम्।

अथोच्यते—अगृह्यमाणविशेषेण बाधितसाध्यविपर्ययः प्रकरणसम इति, अस्तु तावत्केनागृह्यमाणत्वमित्यादिविकल्पदोषाभिधानम्, यदि यः कश्चिद्विशेषो विशेषशब्देनाभिप्रेतस्तदा तदग्रहणं क्वचिदपि नास्तीति सर्वाव्याप्तिः, अथ हेतुदोषलक्षणो विशेषोऽभिमतस्तदा धर्म्यादिग्राहकानुमानबाधितेऽपि गतत्वादतिव्यापकता, अगृह्यमाणहेतुदोषरूपविशेषेण बाधितसाध्यविपर्ययत्वात्तस्यापि, तत्र हेतुदोषस्याभावादेवागृह्यमाणविशेषत्वात्। न चागृह्यमाणपरमार्थस्थितहेतुदोषरूपविशेषेणेति कृते निस्तारः; तथा सति सत्प्रतिहेतुकः सत्प्रतिपक्षो हेतुर्न व्याप्येत, परमार्थतस्तित्प्रतीति च दर्शनीयम्, न च ज्ञेयमिति महती प्रज्ञा। नचागृह्यमाणहेतुदोषहेतुगुणरूपविशेषेणेति विवक्षिते निस्तारः; व्यतिरेकिण्यन्वयव्यतिरेकिणि सत्प्रतिपक्षे हेतुगुणरूपो विशेषः सपक्षसत्त्वलक्षणो गृह्यत इति तदव्यापकत्वापत्तेः। अथागृह्यमाणव्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपविशेषेणेति क्रियते, तदा प्रष्टव्यम्, किमपेक्ष्य विशेषत्वमिदमिष्टम्, यदि यत्किञ्चिदपेक्ष्य, तदा प्रसिद्धासिद्ध्यादिभाग्वं हेत्वाभासमपेक्ष्य विशेषो गृह्यते सदनुमानात्मके प्रतिहेताविति

निरस्ते एव लक्षणे दुर्वारं पर्यवसानमिति। एतेनेति। उक्तातिव्यापकत्वादेरावश्यकत्वेनेत्यर्थः। स्वार्थानुमाने इति। पूर्वोक्ते प्रतीयमानत्वघटितकल्पे तदनन्तरोक्ते चागृह्यमाणत्वघटितकल्पे केन प्रतीयमानत्वं केन वाऽगृह्यमाणत्वमितिविकल्पानुपपत्तिपरिहाराय स्वार्थ एव सत्प्रतिपक्षतासम्भवं केनचिदाशङ्कयेत, तदेदम्। तदाभासे इति। समीचीनहेतुनाऽसदृथेतौ सत्प्रतिपक्षितत्वस्थले दोषाभावप्रतीतिर्दोषवत्त्वेन वाऽप्रतीतिरुत्सर्गसिद्धा, प्रतिहेतौ दोषविरहादित्यभिप्रायेण केनचित्स्वार्थानुमानाभासे एव सत्प्रतिपक्षितत्वं सुरक्षितं मन्येत, तदेदम्। अपोढम् = निरस्तम्। इदमुपलक्षणम्, परार्थस्थले सत्प्रतिपक्षितत्वस्य स्वार्थेऽपि चानाभासेऽपह्नोतुमशक्यत्वादिति।

अगृह्यमाणेत्यादि। अनिश्चितविशेषकप्रकृतसाध्याभावानुमितिजननयोग्यहेत्वन्तरकत्वमर्थः, एवञ्च सत्प्रतिपक्षेऽनुमित्यनुत्पत्तावपि न क्षतिः, अनिश्चितविशेषकनिष्ठविषयतानिरूपितप्रकृतसाध्याभावव्याप्यत्वप्रकृतपक्षधर्मत्वविषयताकपरामर्शविशिष्टलिङ्गपरामर्शीयप्रकृतसाध्यकानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताश्रयत्वमिति यावत् एवञ्च हेतावनुमितिजननयोग्यत्वस्याभावेऽपि न क्षतिः तथा तादृशहेत्वन्तरकत्वमित्यत्र, बहुव्रीह्यर्थकालुष्यम्। वैशिष्ट्यं तु स्वसमवायिसमवेतत्वस्वसमानकालिकत्वाभ्याम्। धर्म्यादिग्राहकबाधितस्तु नानिश्चितविशेषक इति न तेन सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरिति भावः। अस्त्वित्यादिना पुरुषविशेषनियम्त्रितत्वे नायं दोष इत्यत आह यदीति। सत्प्रतिहेतुकः = समीचीनप्रतिहेतुकः। व्याप्येत = सङ्गृह्येत। उपहसन्नेव सत्प्रतिपक्षत्वव्यवहारासम्भवमाह परमार्थत इति। दर्शनीयमिति। परार्थे सत्प्रतिपक्षताया व्युत्पादनीयत्वात्, अन्यत्रापि च व्यवहारार्थं तस्या ज्ञेयत्वादिति भावः। महतीति। विशिष्टविषयकज्ञानस्य विशेषणविषयकत्वनियमात् परमार्थं नास्तिष्ठतो दोषस्य व्युत्पादयितुर्ज्ञानावश्यम्भावादिति भावः। विवक्षिते इति। हेतुगुणो व्याप्त्यादिर्नोनिश्चितो धर्म्यादिग्राहकमात्र इति भावः। अथेत्यादि। व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गो व्याप्त्यादिमत्तया भ्रान्तिविषयत्वम्, तदभङ्गस्तु व्याप्त्यादिमत्तया प्रमितत्वम्, अन्यथा व्याप्तिपक्षधर्मतातद्विरहरूपविशेषेणेत्येव ब्रूयात्। वस्तुतस्तु व्याप्त्यादितद्विरहविवक्षायां दोषोऽपीत्यनुपदं स्फुटीभविष्यति। धर्म्यादिग्राहके तु व्याप्त्याद्यभङ्गोऽनिश्चित इति न

तत्राव्यापकत्वम् । अथ प्रकृते विरोधिनं हेतुमपेक्ष्य, तदा लक्षणवाक्यमीदृशं पर्यवस्यति व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो यस्य विशेषो न गृह्यते तेन बोधितो यदीयस्य साध्यस्य व्यतिरेकः स प्रकरणसम इति; ईदृशमप्येतद्वाक्यं विचारमर्हति, तथाहि- व्याप्तिपक्षधर्मतेति मिलितस्य भङ्गाभङ्गपदसम्बन्धे विवक्षिते प्रत्येकोदाहरणाव्याप्तिः, तद्भङ्गाभङ्गरूपान्यस्य च मिलितस्य विशेषपदसम्बन्धेऽभिप्रेते सर्वथाऽसम्भवितया सर्वाव्याप्तिः । अपि चैवमप्यस्य वाक्यस्यार्थो वक्तव्यः, व्याप्तिभङ्गरूपो व्याप्त्यभङ्गरूपः पक्षधर्मताभङ्गरूपः पक्षधर्मताभङ्गरूपः प्रकृतहेतुतो विशेषो न गृह्यते यस्य तेन बोधितो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स प्रकरणसमः, तथा सति परमाणुर्निरवयवो विश्रान्तपरि- [illegible] ...दिति प्रत्यनु-

कश्चिद्विश्रान्तः

न तस्य कश्चि-

द्विशेषतया निश्चयोऽपि स्वान्यतरत्वेन साधारणत्वमिति नासम्भवः, एतदर्थमेव मूले विशेषपदमिति ध्वनि- भविष्यति । तत्राव्यापकत्वम् = तेन सत्प्रतिपक्षितत्वानुपपत्तिः । प्रकृतहेतुत इति । अनिश्चितव्याप्ति- पक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वभिमतापेक्षविशेषकनिष्ठविषयतानिरूपितेत्यादि लक्षणं वक्तव्यम् । मिलितस्येति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयांशे प्रमाया विषयत्वस्य तदुभयांशे च भ्रान्तेर्विषयत्वस्य विवक्षा- यामित्यर्थः । प्रत्येकेति । घटो नित्यो मेयत्वादित्यादौ यत्र व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरांशे भ्रमस्य विषयत्वं निश्चितं तेन सत्प्रतिपक्षता नेष्टा, तुल्यबलत्वप्रतिसन्धानासम्भवात्, उभयांशे भ्रमस्य विषयताया- अनिश्चितत्वात् सेदानीं स्यादिति । अव्याप्तिस्तु व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरांशे प्रमाया विषयत्वस्य निश्चये पुनराशङ्क्येत, तदा सत्प्रतिपक्षत्वानिवृत्तेः, परन्तु तादृशनिश्चयेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतोभयांशे प्रमाविषयत्व- स्यानिश्चितत्वमक्षतमेवेति सा न सम्भवति । मूलेऽव्याप्तिरितिपाठस्य प्रामाणिकत्वे तु सन्दिग्धत्वमेवा- निश्चितत्वमिति मता तद्व्याख्या स्यात्, एकतरांशे प्रमाया विषयत्वस्य निश्चितत्वेऽपरांशवत्त्वेऽपि प्रमि- तत्वस्य सन्दिग्धत्वसम्भवेऽभयांशवत्तया तस्य स्वरसतः सन्दिग्धत्वासम्भवादिति । ननूभयांशे भ्रमविषयत्वस्य प्रमाविषयत्वस्य च द्वयोरेव प्रकृतहेत्वपेक्षविशेषता विवक्षिता, तयोर्मिलितयोर्वा चैकत्रा- सत्त्वेन तादृशविशेषत्वानिश्चितत्वाप्रसिद्धेर्नोक्तातिप्रसक्तिरित्याशङ्क्यैवं सत्यसम्भवप्रसक्तिरित्याह तद्भङ्गेति । ननु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमाविषयत्वमित्यत्र प्रमात्वमुभयांशे वाऽन्यतरांशे वेति विशेषो न विव- क्षणीय, तथा च नोक्तातिप्रसक्तिः, अत एव व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गशब्देन व्याप्तिपक्षधर्मताविरहो विवक्ष्यते, प्रत्येकाभावस्य परस्परासद्ग्राहकत्वात्, अभावद्वयस्यैकाभावनिश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षता- प्रसञ्जकत्वात्, व्याप्यत्वाद्यभिमतियोगिकाभावमात्रस्य त्रितयाभावादिसाधारणतया सत्प्रतिपक्षत्वाव्यव- स्थापकत्वात्, घटव्याप्तिपक्षधर्मतात्रयाभावस्य निश्चयेऽपि सत्प्रतिपक्षत्वानिवृत्तेः, व्याप्तिपक्षधर्मतोभय- त्वावच्छिन्नाभावस्य प्रत्येकाभावोभयाभावसाधारणत्वेऽपि प्रत्येकमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभा- वनिश्चयेऽप्युभयत्वावच्छिन्नाभावानिश्चयसम्भवेनातिप्रसञ्जकत्वात्, एवमेव व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभाव- विषयतायामप्यतिप्रसङ्ग इति, प्रमात्वं तूभयांशे एव, एकांशे प्रमाया विषयत्वस्य निश्चयेऽपि सत्प्रतिपक्ष- त्वानिवृत्ते, तादृशप्रमाप्रमाविषयत्वयोर्विशेषता तु प्रत्येकमेवेति नासम्भवः, तयोरन्यतरस्यापि निश्चयाभावविवक्षणं च न यथोदितग्राहकेण सत्प्रतिपक्षतायाम्, अत्र व्याप्त्यादिना प्रमितत्वस्य निश्चयात्, अनिश्चयदशायां च तेन सत्प्रतिपक्षतायाः इत्यादिस्थलसम्भवादाह अपि चेति । परमाणुरिति । भादिपद प्रमाणत्वात्म् । अन्यनुमानेनेति । सत्प्रतिपक्षता व्याहन्यत इत्यर्थः । परमाणुधर्मिकादि

परिमाणतरतमादिभावत्वान्महत्परिमाणतरतमादिभाववदित्यादेः सदनुमानतयेष्टस्य पक्षधर्मताबलेन तदीयनिरवयवत्वेऽपि प्रमाणानां गतस्य सत्प्रतिपक्षता स्यात्। यश्चास्य सदनुमानतां न मन्यते तं प्रत्येवमादीनि बहून्युदाहरणानि सन्तीति तेषु प्रसङ्गः। न च सोऽपि तथास्त्वेव, तस्य धर्मिसिद्ध्यर्थमुपजीव्यत्वेन बलवत्त्वात्। तद्व्यवच्छेदार्थं स प्रकृतः प्रकरणसम इति कर्तव्यमिति चेत्तथाप्यनुपपत्तिः अत्र हि यदि 'विशेषो यस्य

इति। उपजीव्यत्वेन प्राबल्यस्य सत्प्रतिपक्षताविरोधिनो लाभायेदम्। सत्प्रतिपक्षतापत्तौ नेष्टिः कर्तुं शक्येत्यभिप्रेत्य विशेषणान्तरमाह सदनुमानतयेष्टस्येति। यद्यपि पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वभ्रमदशायामनुमितिप्रतिबन्धात्सद्धेतोरपि सत्प्रतिपक्षत्वमिच्छन्ति, तथापि नैतावता तस्य दुष्टत्वमपि यौक्तिकम्, यदाह "लिङ्गिनिष्ठप्रमादो न श्रद्धेय" इति। वस्तुतस्तु प्रकृते सत्प्रतिपक्षताव्यवहारनियामकं निरूप्यते न तु दुष्टतानियामकम्, सत्प्रतिपक्षताव्यवहारश्च सद्धेतुसाधारणोऽगृह्यमाणविशेषतादशायामित्यत्र न कस्यापि विप्रतिपत्तिः, एवञ्च सत्प्रतिपक्षताव्यवहारप्रसङ्गे इष्टापादनपरिहाराय कस्यचित्सद्धेतुत्वाभिधानं नोपयुज्यतेऽपि तु सद्धेतुत्वेन गृहीतत्वस्याप्रकृतत्वस्य चाऽभिधानमिति तत्रैव तात्पर्यं द्रष्टव्यम्, अन्यथा परमाणुर्निरवयवो विश्रान्तपरिमाणतारतम्यादिति प्रकृतहेतोरपि सद्धेतुतया तस्यापि सत्प्रतिपक्षता कुतो नास्तीति स्यादित्युदासीनानुमानानुसरणं विफलं स्यात्, अत एव 'न च सोऽपी'त्यादिवक्ष्यमाणं सङ्गच्छते इति। नन्वणुपरिमाणतारतम्यस्य क्वचिद्विश्रान्तिसाधकमिदमनुमानं न तु परमाणुनिरवयवत्वसाधकमिति प्रकृतसाध्यानुमितिगतकतावच्छेदकविषयताया अभावादेव परिमाणतारतमभावत्वेऽनतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां शमयितुमाह पक्षधर्मतेत्यादि। इतरबाधसहकारेणेति भावः। व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव साध्यस्यानुमितौ भानमिति न नियम इति भावः। अधिकमर्थापत्तिखण्डनशारदायां प्रपञ्चितम्। नन्वणुपरिमाणविश्रान्तिधामत्वं त्रुटावेव, तत्रैवापकृष्टपरिमाणनिबन्धनोऽणुत्वव्यवहार इति परमाणुरप्रमाणः, त्रुटिः समवेता चाक्षुषद्रव्यत्वात्, चाक्षुषद्रव्यसमवायिनः समवेताश्चाक्षुषद्रव्यसमवायित्वादित्यनयोरप्रयोजकत्वात्, अन्यथा परमाणुः समवेतश्चाक्षुषद्रव्यसमवायिसमवायित्वात् कपालिकावदित्याद्यनुमानेनानवस्थितसमवायिपरम्परासिद्ध्यापातात् तथा च नोक्तानुमानस्य परमाण्वात्मकधर्मिगतनिरवयवत्वस्य च ग्राहकत्वमिति केषाञ्चिन्मतमाशङ्क्याह यश्चेति। सदनुमानतामिति। परमाणुनिरवयवत्वयोरित्यादिः। तेन त्रुटिनिरवयवत्वयोस्तस्य सदनुमानत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः। तं प्रति प्रसङ्ग इत्यन्वयः। एवम्प्रायाणि = एवमादीनि। निरवयवत्वे साध्ये त्रुटे पक्षत्वे उक्तानुमानानामेवोदाहरणत्वसम्भवात्। एवमीश्वरः कर्ता बुद्धिमत्त्वादित्युक्ते "नेश्वरो जन्मिनां हेतुरुत्पत्तिविकलत्वतः। गगनाम्भोजवत्सर्वमन्यथा युगपद्भवे"दिति सौगतोक्तेनानुमानेन क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वादित्यस्य धर्मिग्राहकतयोपजीव्यस्य सत्प्रतिपक्षितत्वापातः। तथा = सत्प्रतिपक्षितः। बलवत्त्वात् = बलवत्त्वग्रहात्। प्रकृत इति। प्रकृतत्वं बुद्धिस्थत्वम्, तृतीयस्यापि कदाचित्तथात्वम्, आद्ययोस्त्वपि तथैवेति व्यक्तिविशेषे एव तात्पर्यम्, एवञ्चानिश्चितस्वापेक्षविशेषकनिष्ठविषयतानिरूपितेत्यादि वक्तव्यम्, यत्र सत्प्रतिपक्षितत्वं सम्पाद्यं तत्स्वम्। एवञ्च प्रथमहेत्वपेक्षया विशेषस्य द्वितीयहेतावनिश्चयेऽपि तृतीयहेत्वपेक्षया निश्चयेन न तृतीयहेतोर्द्वितीयहेतुना सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तिरिति भावः। यद्यप्युक्ततृतीयहेतोः परामर्शदशायां प्रथमहेतोरपि बलवत्त्वग्रहावश्यम्भावेन तदपेक्षयाऽपि कथमनिश्चितविशेषकत्वं द्वितीयहेतोरिति प्रकृतहेत्वपेक्षानिश्चितविशेषकत्वोक्तावपि कथं दोषः, तस्य परामर्शविरहदशायां तु प्रकृतहेत्वपेक्षानिश्चितविशेषकद्वितीयहेतुकपरामर्शविशिष्टपरामर्शविषयत्वस्यैवाभावेन नातिव्याप्तिः, अत एव यथाश्रुतेऽपि न तत्सम्भवः, यदीयसाध्यस्येतरस्य यल्लिङ्गकपरामर्शविषयीभूतसाध्यस्येत्यर्थक-

न गृह्यते' इति सम्बन्धः, तेन 'यत्सम्बन्धितया न गृह्यते' इत्यर्थो विवक्षितस्तदाऽव्यापकत्व दोषः, तथाहि—यत्र द्वयोरपि हेत्वोः परमार्थतः साधारणो व्याप्त्यादिभङ्ग सत्प्रतिपक्षतादशायामगृह्यमाणस्तत्र नास्त्येतल्लक्षणम्, नहि तत्र व्याप्त्यादिभङ्गो विशेषः, अपि तु प्रकृतहेतुना सह साधारण एव। नन्वत्यन्तासतो व्याप्त्यादिभङ्गरूपस्य विशेषस्यापि तावत्तत्राग्रहणमस्ति, तदादायैव लक्षणं तद्व्याप्ति भविष्यति, तर्हि यत्र वादी स्वहेतुसाधारणं व्याप्त्यादिभङ्गदोषं जानन् प्रतिहेतुनिष्ठतया परस्योद्भावयति परश्च परिहर्तुं न शक्नोति, तत्राप्येवं सत्प्रतिपक्षताऽक्षतैव स्यात्, यत्र उक्तरूपविशेषवत्तया नैनासौ न गृहीत', उक्तरूपस्य समानतयैव तेन गृहीतत्वात्। तथापि प्रतिहेतुवादिना तादृग्विशेषवत्तयैव गृहीतस्तस्य तत्साधारण्याभावास्फुरणात्, भ्रान्त्यभ्रान्तिसाधारणस्य चात्र ग्रहणमात्रस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न, प्रतिहेतुवाद्यभिप्रायेणागृह्यमाणत्वपक्षस्य प्रागेव निरस्तत्वात्। किञ्च प्रतिहेतुवाद्यपि यदि साधारणता तस्य दोषस्य सदैव पश्येत्तदा का गतिः। यद्यसौ वादिहेतावपि दोषं पश्येत्तदा तमुद्भावयेत्, तथासति तत्रैव कथासङ्गमः स्यात् स प्रतिपक्षमुपेक्षेतेति चेन्न, यदि पश्यन्नपि प्रतिवादी तत्र दोषमेव

तादृश एव वक्तव्यत्वेन परामर्शविरहदशायां तत्पदेन तृतीयहेतोरुपादानानुपपत्तेः, तथापि तृतीयहेतौ परामर्शप्रसञ्जने प्रकृतहेत्वपेक्षानिश्चितविशेषकत्व द्वितीयहेतावादायातिप्रसङ्गः स्यात्, तदनुपादाने तु परामृश्यमानतृतीयलिङ्गापेक्षानिश्चितविशेषकत्वं न द्वितीये सम्भवतीति न तत्रभवातिप्रसङ्ग इति ध्येयम्। यद्येतस्य विशेष इत्यनेनान्वय इत्यग्रिमकल्पापेक्षया यदीति प्रयुक्तम्। अत्र यस्य यस्य गृह्यते इत्यनेनान्वय। एवञ्चाग्रिमकल्पेऽनिश्चितत्वापेक्षविशेषत्वेनेति यथाश्रुतम्, अत्र तु यत्सम्बन्धितयाऽनिश्चितः स्वापेक्षा विशेषस्तद्विशिष्टविषयतानिरूपितेत्यादि वक्तव्यम्। अत्यन्तासत इति। विशेषत्वेना यत्नासत्त्वम्, तथा च व्याप्त्यादिभङ्गादि स्वापेक्षविशेषतया यत्सम्बन्धित्वेनानिश्चितस्तद्विशिष्टविषयतानिरूपितेत्यादि विवक्षितमिति भावः। निरावहे तर्हीति। न शक्नोतीति। एतेन समबलत्वात्प्रतिसन्धानदशायामभिधानतया तत्र सत्प्रतिपक्षत्वाभावो ध्वनितः। उक्तरूपेति। व्याप्त्यादिभङ्गरूपं। तेन = स्थापनावादिना। असौ = द्वितीयो हेतुः। समानतया = हेतुद्वयवृत्तितया। सत्प्रतिपक्षितत्वस्य दुष्टविशेषनियमितत्वाभिप्रायेणाशङ्कते तथापीति। भावास्फुरणादिति। स्फुरणे हि हेत्वोः साम्यरक्षार्थं स्थापनावादी न उद्भावयेदयं व्याप्त्यादेरिति भावः। ग्रहणमात्रस्येति। नहि दोषदानाय विवक्षाऽपि तु तत्परिहारायेति विशेषतया निश्चयस्वरूपाभाव एव विवक्षितो न तु प्रमित्यभावः, स च तत्र नास्ति। एवञ्चोक्तस्थले व्याप्त्यादिभङ्गस्य विशेषतया प्रमित्यभावमादाय सत्प्रतिपक्षता तदवस्थैवेति न वाच्यमिति भावः। निरस्तत्वादिति। स्वप्रयोज्यहेतौ दोषं निश्चिन्वतापि परकीयहेतौ दोषान्तरापूर्ता प्रतिहेतुप्रयोगकरणात्तत्र सत्प्रतिपक्षता न स्यादित्युक्तम्। ननु यदा स्वप्रयुक्तीयतादृश निश्चयाभावस्तात्पर्यात्तदा सत्प्रतिपक्षितत्वे ममाभिप्राय इति भाव दोषो नवा कालान्तरीण तात्पर्यनिश्चयं तद्भावप्रयोजकतया तत्रापि दोष इत्यस्वरसादाह किञ्चेति। का गतिरिति। वक्ष्यमाणरीत्या वादिहेतौ दोषोद्भावने वा तदनुद्भावने वा प्रतिवादिपराजयस्यावश्यकत्वात्, मतान्तरे तु विशेषत्वेन व्याप्त्यादिभङ्गस्य निश्चयाभावेन सत्प्रतिपक्षताया अक्षतत्वेन स न स्यादिति गुर्वभिप्रायः। इत्यज्ञानात् प्रतिवादिपराजय पर उपपादयति यद्यसावित्यादि। तत्रैव = वादिहेतावुद्भावितदोषमवलम्ब्य एव। सत्प्रतिपक्षमुपेक्षेतेति। तथा च प्रतिज्ञाननत्प्रतिपक्षत्याग एव प्रतिवादिनः पराजयः,

मन्त्रयेत्—'यदीदानीं सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञातां विहाय दोषान्तरमुद्भावयामि तदापि प्रतिज्ञातत्यागान्मम भङ्गः, अथ नोद्भावयामि, तथापि प्रतिज्ञातदोषानिर्वाहान्मम पराजयः'—'तदेवं वृथा दोषान्तरव्युत्पादनायास' इति परामृश्य स तूष्णीमास्ते तदा का गतिः। अथ यस्य विशेष इत्युक्तलक्षणवाक्ये पदसम्बन्धस्तवाभिमतस्तदोक्तस्तावद्दोषः, दोषान्तरञ्च स्यात्, व्याप्त्यभङ्गादेर्विरुद्धार्थहेत्वोः साधारण्यासम्भवाद्विशेषपदेनाव्यवच्छेदकेन सह विशेषणविशेष्यभावानुपपत्तेः।

न च परकीयहेतौ दोषोद्भावनं हेत्वोः साम्यप्रतिपत्तिफलकतया सत्प्रतिपक्षताया निर्वाहकमेवेति न प्रतिज्ञातत्यागेन निग्रह इति वाच्यम्, अगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य द्वयोः परामर्शयोः सत्त्वे एव सत्प्रतिपक्षतायाः सर्वसम्मतत्वेन प्रकृते च द्वयोरेव विशिष्य दुष्टताग्रहसत्त्वेनाप्रामाण्यग्रहस्यौचित्यावर्जितत्वात्सत्प्रतिपक्षतानिर्वाहासम्भवादिति भावः। स्वाशयमिति उक्ताभिप्रायमुद्घाटयति यदीति। शेषं पदयोजनीयम्। मन्त्रयेत् = चिन्तयेत्। चिन्तामाह यदीत्यादिना व्युत्पादनायास इत्यन्तेन। प्रतिज्ञातत्यागादिति। स्वयं विशिष्याभिहितत्यागरूपेण प्रतिज्ञाहानिसंज्ञकनिग्रहस्थानेनेत्यर्थः। प्रतिज्ञासन्न्यासस्तु नात्र, तस्य प्रतिज्ञातार्थापलापरूपत्वात्। प्रतिज्ञातदोषानिर्वाहादिति। परोद्भावितदोषापरिहारे हि न्यूनबलतया न सत्प्रतिपक्षतेति भावः। अनिर्वाहश्चायं दोषान्तरोद्भावनकालेऽपि। प्रतिज्ञाहानिस्तु दोषान्तरानुद्भावनपक्षेऽस्ति न वेति चिन्तनीयम्, यदि स्वयं विशिष्याभिहितस्य परित्यागमात्रं सा, तदा तत्सत्त्वं स्फुटमेव, यदि पराभिहितार्थानुज्ञाफलकत्वमप्यपेक्षते, तदाऽप्यप्रतिषिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन साऽस्त्येव, यदि तु अङ्गीकारान्तरमप्यपेक्षते तदा नास्तीति। तूष्णीमास्ते इति। एतेन पराजयश्चौष्ण्यमुक्तम्। का गतिरिति। अदुष्टसत्प्रतिपक्षतायास्तत्र निर्वाहाभावेन पराजयो न स्यादिति भावः। वस्तुतस्तु पराजयस्य तत्र प्रतिज्ञाहान्यादिनापि सम्भवेन सत्प्रतिपक्षलक्षणातिव्याप्त्यभावे तात्पर्यम्। यस्य विशेष इति। स्वापेक्षाभिमतव्याप्त्यादिभङ्गादिविशेषकत्वं यथाश्रुतमेवेत्यर्थः। उक्तइति। अत्रार्थे व्याप्त्यादिभङ्गस्य विशेषस्य सत एव प्रतिहेतावपेक्षणीयत्वेन तस्य हेतुद्वयसाधारण्यस्थले विशेषत्वासम्भवेनाव्याप्तिरित्यर्थः। व्याप्त्यभङ्गादेरिति। व्याप्त्यभङ्गस्य पक्षधर्मत्वाभङ्गस्य चेत्यर्थः। तेन व्याप्त्यादिभङ्गस्य क्वचित्साधारण्यसम्भवेऽपि न क्षतिः। विरुद्धार्थहेत्वोः = विरुद्धार्थधीसमर्थपरामर्शविषयीभूतहेत्वोः। ननु विशेषपदमविवक्षणीयम्, एवञ्च स्वापेक्षेऽप्यपि व्याप्यमेव, परामर्शद्वयेऽगृहीताप्रामाण्यकत्वघटितं परस्परप्रयुक्तप्रतिरुद्धकार्यकत्वघटितं वा लक्षणं तु स्यात्, द्वयोरेव दुष्टत्वग्रहे तु न परामर्शयोरप्रामाण्याग्रहो नवा प्रतिरुद्धकार्यकत्वं भवदपि तत्र परस्परप्रयुक्तम्, अपि त्वप्रामाण्यग्रहप्रयुक्तम्, एवञ्च व्यतिरेकव्याप्तिर्वाऽन्वयव्याप्तिर्वा व्याप्त्यादिभङ्गाभङ्गे प्रविष्टेत्यादिविकल्प्य तयोरन्यतरभङ्गस्य निश्चयदशायामपरतरभङ्गानिश्चयमादाय दोषोऽपि नावतरणीयः, अत एव—विशिष्यानिश्चितव्याप्त्यादिभङ्गादिकप्रकृतसाध्यानुमितियोग्यबलशालित्वे सति विशिष्यानिश्चितव्याप्त्यादिभङ्गादिकप्रकृतसाध्याभावानुमितियोग्यबलशालिहेत्वन्तरकत्वम्, अन्यतरत्वेन भङ्गनिश्चयेन विशिष्येत्युक्तमित्यपि नोच्यते; दोषान्तराणि चेहोपन्यासाणीति चेन्न, अगृहीताप्रामाण्यकत्वादिघटितलक्षणस्यापि निरस्तत्वात्।

व्याप्त्यादिभङ्गादिः स्वापेक्षविशेषतया परसम्बन्धित्वेनानुद्भावितस्तत्प्रतिष्ठविषयतानिरूपितेत्यादिविवक्षायां व्याप्त्यादिभङ्गस्य हेतुद्वयसाधारण्यावगमस्थले तस्याया अतिव्याप्ते न प्रसर', तत्र स्वापेक्षविशेषतया प्रतिहेतुसम्बन्धित्वेन व्याप्त्यादिभङ्गस्य निश्चयाभावेऽप्युद्भावनस्य सद्भावादित्यभि-

अथोच्यते—व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपप्रकृतहेत्वपेक्षविशेषवत्तयाऽनुद्भाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः सत्प्रतिपक्ष इति, तदपि नोपपन्नम्, यदि परः 'त्वदीयोऽयं प्रतिहेतुरित्थं भग्नव्याप्तिक' इत्येवाभिधत्ते न तु 'मद्धेतुतोऽयं विशेष' इत्यपि ब्रूते, आभासत्वव्युत्पादनादेव प्रतिहेतोः सत्प्रतिपक्षताभङ्गात्, तदापीत्थं सत्प्रतिपक्षता न निवर्तेत, तथा सति च प्रतीयमानासिद्ध्यादिनापि सत्प्रतिपक्षीकरणमिति साधु व्युत्पादितं सर्वानुमानानुकूलं स्यात्। किञ्च कस्मिन् काले तथानुद्भाव्यमानत्वमपेक्षितम्? यदि यदा प्रतिहेतूद्भावनेन परहेतुं दूषयति प्रतिवादी तस्मिन् कालेऽनुद्भावनम्, तदा पश्चादुक्तेऽपि प्रतिहेतुदोषे पूर्वकालिकानुद्भावने प्रतीकारो न कश्चिदिति सर्वहेत्वाभासैः सत्प्रतिपक्षीकरणमदुष्टमिति गतमनुमानकथया। अथ प्रतिवादिनाऽभिहिते यदा पुनर्वादिवचनावसरः, तदाऽनुद्भावनमिष्टम्, तर्हि तत्कथमग्रे प्रत्यनुमानवादिनाऽवधारणीयम् 'अयमत्र विशेषतो दोषं नोद्भावयिष्यती'ति। दोषशून्यत्वावधारणं स्वकीयस्य प्रतिहेतौ समर्थस्तथाऽवधारयितुमिति चेत्, उक्तमत्र प्रतीतदोषेणापि सत्प्रतिपक्षताकरणं सम्भवति, तत्र परेण दोषेऽनुद्भाविते विजयश्च भवतीति। किञ्च विशेषदोषशून्यत्वमपि स्वकीयहेतौ कथमयमवधारयेत् विरुद्धार्थयोस्तावद्धेत्वोरेकस्यावश्यं दोषेण भाव्यम्, तत्र यथा तेन स्वहेतौ दोषो न दृश्यते तथा परहेतावपि तद्दर्शने तमेवोद्भावयेत्, को हि सचेता निश्चितं दोषमुपेक्ष्य सदोषस्य निर्दोषसाम्येन प्रत्यवतिष्ठेत, तस्मात्सदोषेऽपि दोषमपश्यन्नयं न स्वेनादर्शनं दोषाभावे प्रमाणयितुमर्हं

भावेनोपाकृते अथेत्यादिना। तदापीति। इदमुपलक्षणम्—स्वार्थे व्याप्त्यादिभङ्गस्य सर्वथैवोद्भावनं नास्ति, अपि तु प्रतीतिरेवेति सत्प्रतिपक्षत्वापत्तेः। सर्वेति परार्थसर्वपरम्, स्वार्थे प्रतीयमानासिद्ध्यादिकं हेत्वन्तरोपस्थितेरनियमात्। ननु विशेषतयाऽनुद्भावितत्वं नाम विशेषत्वप्रकारकप्रतीतियोग्योद्भावनविषयत्वाभावः, त्वद्धेतुर्भग्नव्याप्तिक इत्युद्भावनमपि तादृशप्रतीतियोग्यमेवेति नोक्तातिप्रसङ्ग इत्यस्य व्याप्त्यादिभङ्गस्य हेतुद्वयसाधारण्यप्रदर्शनेऽपि तादृशयोग्यत्वमुद्भावनेऽक्षतमेव, न च तथापि स्वार्थेऽतिप्रसक्ततादवस्थ्यम्, परार्थस्थलीयसत्प्रतिपक्षताया एवेह निर्वक्तव्यत्वादित्यरुचेराह किञ्चेति। पूर्वकालिकानुद्भावने प्रतीकार = पूर्वकालिकानुद्भावनविघटक। अनुमानकथया = परार्थानुमानेन। अग्रे = सत्प्रतिपक्षताप्रतिज्ञानात् पूर्वम्। विशेषतः = विशेषत्वप्रकारकप्रतीतियोग्यं यथा स्यात्तथेत्यर्थः। तथा च सत्प्रतिपक्षतां प्रतिज्ञाय तदुपपादनासम्भव इति भावः। अवधारणोपायमाशङ्कते दोषशून्यत्वादिति। दोषशून्यत्वग्रहादित्यर्थः। यद्यप्यसन्तमपि दोषं कदाचिदुद्भावयति परः न च तदुद्भावनं दोषस्य विशेषतः प्रत्ययं नार्जयति अतो दोषशून्यत्वं गृहीतवतीति वाच्यम्, माऽर्जयतु, योग्यताया अक्षतत्वात्, न हि प्रतिबन्धकसमवधाने योग्यताऽपगच्छति, तथापि स्फुटत्वादेतदुपेक्ष्याह उक्तमत्रेति। सम्भवतीति। इत्थं सत्प्रतिपक्षीकरणस्य निष्फलत्वेनाभावमाशङ्क्याह तत्रेति। न केवलं विशिष्य निश्चितदोषेण सत्प्रतिपक्षोऽपि त्वन्यत्रापि सत्प्रतिपक्षे दोषशून्यत्वनिश्चयासम्भव इत्याह किञ्चेति। विशेषेति विशेषशब्दोऽत्र सामान्यपरोऽवधारयेदित्यत्रान्वेति। उपेक्ष्य = अनुद्भाव्य। सदोषस्य = सदोषतया निश्चितस्य परकीयहेतोः। निर्दोषसाम्येन प्रत्यवस्थानं निर्दोषतया निश्चितस्वकीयहेतुना साम्यप्रतिपत्तिफलकं सत्प्रतिपक्षीकरणम्। अविकलस्वकीय स्वहेतौ दोषशून्यत्वबोधनसम्भवे समबलत्वं न बोधयितुमुचितमिति भावः। सदोषेऽपि = सदोषत्वेन सामान्यमात्रेऽपि परहेतौ। अपश्यन्निति। विशिष्यानिश्चि-

तीति । अथोच्यते—व्याप्तिपक्षधर्मताभङ्गाभङ्गरूपमन्तर्हेत्वपेक्षविशेषणत्वेनानुद्भाव्यतया सम्भाव्यमानेन बोधितो यदीयसाध्यस्य विपर्ययः स प्रकृतः प्रकरणसम इति; नैतदपि सुस्थम्, यद्युद्भावनकालात्पूर्वकालिकी सम्भावना विवक्षिता, तदा तात्कालिकानुद्भावनपक्षोक्त एव दोषोऽतिदेष्टव्यः; अथोद्भावनस्य योऽवसरो भविष्यति तात्कालिकतया, तदा सत्प्रतिपक्षतात्युत्पादनकाले सा नास्तीति विशेषणाभावाल्लक्षणाभावः । अथोच्यते-यावत्सम्भावनाऽनुवर्तते तावत्सत्प्रतिपक्षता किं सम्भावनायाः कालनियमगवेषणेन । नैवम्, एवं हि प्रतिहेतौ दोषेऽनुद्भाविते प्रत्युत निर्दोषतयैव स्वीकृते दोषानुद्भावनसम्भावनाया निवृत्तेः सत्प्रतिपक्षता व्यावर्तेत, तथा चेत्थङ्कारमेव वादी सत्प्रतिपक्षतां परिहरेदिति साधु स्यात् सत्प्रतिहेतोः प्रतिक्षेपमकृत्वा स्वीकृत्यैव नं सत्प्रतिपक्षता प्रतिक्षिप्तस्येति । न च स्वीकारादेव प्रतिहेतोः पराजयः स्यात्, सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपायतया स्वीकारस्य करणात्, स्वीकारे सति सम्भावनानिवृत्त्या तल्लक्षणकस्य सत्प्रतिपक्षस्यस्यापि निवृत्तेः, तस्मात्स्वीकारोऽप्ययं परस्यानिष्टार्थं सिद्धसाधने परकीयसाध्यस्वी-

---

कार् । एतेन मदीयो हेतुरदुष्टो मया दोषपरेण विनिगमनाविरहस्याक्षेपश्च सन्दिग्धानैकान्तिकत्वमुक्तम् । अनुद्भावनकालीनकाले साध्याभावसन्देहजनके हेतुनिश्चयेऽपि तस्य दोषत्वात् । अत एव योग्यानुद्भाव्यत्वापि न दोषविरहावगमः, सदोषत्वसम्भावनायाः सत्त्वात् । अयं = प्रतिहेतुप्रयोक्ता । ननु दोषानुद्भावनस्य प्रथमं निश्चेतुमशक्यत्वेऽपि तत्सम्भावनामात्रेणैव प्रतिहेतुप्रयोगः स्यात्, सत्प्रतिपक्षितत्वप्रतिसन्धानं, मा वा भवतु, तेन विनाऽपि प्रतिहेतुप्रयोगे पश्चात्परेण दोषानुद्भावनेऽभीष्टसिद्धेरित्यभिप्रायेणाशङ्कते अथेत्यादि । सम्भाव्यमानेनेति । यद्यपि सम्भावनायाः क्षणे नियतं विनाऽपि एवोत्तरोत्तरमभावः । प्रत्युत तन्निवृत्तौ पूर्वं तद्ग्रहस्याप्यपेक्षणीयतापत्तिः, तद्रूपसत्त्वेन च सोपयुज्यमानोऽपि विनीतानभीनि, तथापि लक्षणं सम्भावनाघटितमेवेह स्यात्पैव मुखरसम्भसामर्थ्यात्, ज्ञानं हि स्वनिष्ठसम्भावनाया न दुर्लभम् । तथा च व्याप्त्यादिभङ्गादिः स्वापेक्षविशेषणतया तात्पर्यविषयेणानुद्भाव्यतया सम्भावितस्तत्प्रतिपक्षताविरूपितैर्व्यादिभङ्गो द्रष्टव्यम् । उद्भावनकालादिति । स्थापनाहेतुप्रयोग इत्यर्थः, यद्वा, प्रतिहेतुन्यास इति द्वितीयः, प्रतिहेतौ दोषोद्भावनमिति तृतीयः, तत्कालादित्यर्थः । तात्कालिकेति । पूर्वोक्तद्वयमध्यात्मिकेत्यर्थः । अतिदेष्टव्य इति । पूर्वपक्षद्वयाद्दोषोद्भावनेऽपि सत्प्रतिपक्षता न निवर्तेत, तत्कालिकया दोषानुद्भावनसम्भावनया घटितस्य लक्षणस्य सत्त्वादिति भावः । योऽवसर इति । तृतीयकालस्येत्यर्थः । तात्कालिकतयेति । दोषानुद्भावनसम्भावना विवक्षितेत्यनु-

कारवदुरगुणाय स्वीकर्तुं न दोषायेति ।

यदि च सत्प्रतिपक्षो वादिना समानबलप्रतिपक्षदर्शनजनिताऽत्महेतावाभासत्व संशयात्, तदा कचिदपि नास्ति सत्प्रतिपक्षता, स्वहेतुपक्षपातेन परहेतावेव दोषः कश्चिदस्ति मया तु न गृह्यते इति ताभ्यां मन्यमानत्वात्, यदाह "निश्चितौ हि वादं कुरुतः" इति । अथौचित्यादावर्जितसंशयेन सत्प्रतिपक्षता स्यात्, तदा सर्वत्रैव वादे

स्वमिति निष्कर्षानुसारिण । न दोषायेति । निग्रहो हि न्यूनभाव, विजयफलक च परमतानुज्ञान प्रकृत इति न तस्य निग्राहकत्वमिति भाव । यदि तु सत्प्रतिपक्षतापरिहारोपायतया परमतस्वीकरणं वृश्चिक भिया पलायमानस्याशीविषमुखे सन्निपतनमेव सत्प्रतिपक्षताकरणं हि परमतसिद्धिविघटनाय, स्थापना वादिना प्रतिहतोऽरेव निर्दोषत्वस्वीकारे तु मा नाम तिष्ठतु सत्प्रतिपक्षता, तथा साधनीय तु सिद्धमेव, अत एव विमत पाक पाकपूर्वकालीन पाकत्वादतीतपाकवदित्यत्र चरमपाके व्यभिचारज्ञानस्य साध्य सिद्ध्युपजीवकतयाऽदोषत्वमाहु , किञ्च प्रतिहेतोर्निर्दोषत्वस्वीकारे तेनाधिकबलेन बाध एवेति च स्थापना नुमानस्येति सत्प्रतिपक्षतारक्षण तत्र कस्मै रोचेत । आस्ता वा कथमपि तुल्यायव्ययत्वमेव, सिद्धसाध नेऽपि पूर्वमस्वीकृतस्य स्वीकार न निग्रहस्थानान्तरासदर्शनमाक्षामह इति चेद मानसमावर्जयति निरसनम्, तत्रापि परामर्शद्वयेऽन्यतरस्मिन् वाऽप्रामाण्यग्रहेऽपि कदाचिद्व्याप्त्यादिभङ्गस्यानुल्लेखतया सम्भावितत्वसम्भवेनातिप्रसङ्ग, व्याप्तिविशेषप्रवेशनिबन्धनोऽप्रामाण्यग्रहप्रवेशनिबन्धनश्च दूषणसमूह, स्वार्थस्थले सत्प्रतिपक्षतान्तरस्य निर्वचनासम्भवेन तत्रत्यसत्प्रतिपक्षासङ्ग्रहश्चेत्यादिक द्रष्टव्यम् ।

फलद्वारक लक्षणं निराकरोति यदीत्यादिना । समानबलेति । समानबलत्वेनेत्यर्थ । प्रतिपक्ष = प्रतिहेतु, तच्च द्वयोरेव परस्परम् । स्वहेताविति स्वस्वमकिञ्चित्करम्, तथा च हेतुद्वय लाभ । स्वहेतौ समीचीनत्वस्य परहेतौ चासमाचीनत्वस्याभिमाने हेतुद्वये आभासत्वानाभासत्वसंशया सम्भवेनाप्रिमग्रन्थसामञ्जस्यात् । आभासत्वसंशयादिति । अनैकान्तिके तु साध्यसंशय इति भाव । सत्प्रतिपक्षो दूषणमित्यध्याहृत्य सम्बन्ध । विरोधिपरामर्शद्वयसम्बलनमनुमितिप्रतिबन्धकमिति तदर्थ । पञ्चम्यर्थप्रयोज्यत्वस्य चानन्वकेऽन्वय । यद्यपि 'अनयोर्हेत्वो क समीचीन' इति जिज्ञासामेवोद्भावना चार्या सत्प्रतिपक्षफलतयोपवर्णितवन्त , तथापि सा समीहितोपायतामतिगम्या, समीहितश्च प्रकृत तु प्रभाव , तु प्रकृतकश्च हेत्वो समीचीनत्वासमाचीनत्वसंशय इति एव प्रथमापरिधिम वाक्यवैनोक्त, तथा च प्रकृतहेतुसमाचीनत्वासमाचीनत्वसंशयजनकोपस्थिति सत्प्रतिपक्ष इत्यर्थ । नास्ति = न स्यात । पक्षपातेनेति । समाचीनत्वाभिमानेनेत्यर्थं । मन्यमानत्वादिति सम्बन्ध । यदाहेति । आत्पर्यटीकाकृदिति शेष । वाद = कथाम् । ननु विनिर्णीतकनरहतौ दोषादर्शनदशायां स्यादेव संशय, सामग्रीसत्त्वात्, अत एव "निश्चिता"वित्यस्य निश्चयवन्ताविति नार्थ , किन्तु निश्चयवत्त्वेन ख्यातौ कावितिः अत एव स्वोत्कर्षख्यापनार्थं परपक्षमात्रेऽपि कथायां प्रवृत्तिर्दृश्यत इत्याशयेनाह अथेति । औचित्यादावर्जितेति । स्वसामग्रीवशनिष्पन्नेत्यर्थं । वादे = कथायाम् । स्वार्थे विरोधि परामर्शात्मकोपस्थितिनियमादिदमुक्तम् । परार्थे तु यत्र सत्प्रतिपक्षमकृत्वा व्यभिचारादिदोषान्तरेणैव स्थापना येन निरस्यते, तत्रापि तदनन्तर तत्र स्वमतस्थापनाऽपि कार्यैवेति न विरोध्युपस्थितिर्दुर्लभा, किन्त्वेवं वितण्डायां न सम्भव इति तदतिरिक्तकथासङ्ग्रहमात्रैव समुचित , अथ सूक्ष्मविषयेषु विचार कामौ विप्रतिपत्त्या रचयन्त इति कथा अपि नष्टव, न स्वनायामसत्यदुष्टताञ्जसिकेषु, तथा च स्वस्वपक्षचमत्कारानुसारिणोऽनुमानस्याऽनिष्टाशीस्यमनुभवतो वादिनो प्रकृतसाध्याभावव्याप्योऽपि

सर्वानुमानानां सत्प्रतिपक्षता दुर्निवारा, तद्यथा शब्दानित्यत्वानुमानेन बुद्धिमद्भिः शतशः शब्दनित्यत्ववादिजयाच्छब्दनित्यत्वानुमानेन च प्राज्ञैः शतशः शब्दानित्यत्ववादिजयादुभयोः पक्षयोरनुमानेषु कतरद्वस्तुतः सदनुमानमित्यर्हतो दोषसंशयस्य दुर्वारत्वादिति।

कश्चिदत्र भवेदिति सम्भावना दुर्निवारा, अतएव 'बुद्धिमद्भि' रिति 'प्राज्ञैरे'ति च विशेषणयोरपि स्वरसः सार्थक्यमिति वितण्डायामपि विरोध्युपस्थितिः सम्भवतीति चेत्सत्यम्, तथाप्युपस्थितिरिह न सम्भावनासाधारणी विवक्षणीया, अपि तु निश्चयरूपैवेति कथमेवम्। यद्यपि हेतौ समीचीनत्वासमीचीनत्वसन्देहः परामर्शे प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहे पर्यवसन्नः, स च विषयसन्देहे, तथापि प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देहानन्तरमेव विषयसन्देह इति समीचीनत्वासमीचीनत्वसन्देहजनकत्वं निश्चयात्मनः परामर्शस्यैवेति निश्चयस्यविवक्षायामसम्भवो नोद्भावनीय इति। सदनुमानं=समीचीनं, प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकमिति यावत्। इतोति। इतिजिज्ञासाप्रयोजकस्येत्यर्थः। अर्हतः=औचित्यमापन्नस्य, स्वसामग्रीवशलिप्सस्येति यावत्। दोषसंशयस्य=समीचीनत्वासमीचीनत्वसंशयस्य। ननूक्तरीत्या सम्भावनासाधारणोपस्थितेरविवक्षणीयत्वेन विरोधिपरामर्शस्यैवोपस्थितिपदेनोपादेयत्वे तद्दशायां साम्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव, तत्र विशिष्टाप्रामाण्यग्रहदशायां हि तदेष्टम् तदा च न हेत्वोः समीचीनत्वासमीचीनत्वसंशयोऽपि; अथ—प्रथमोपस्थितत्वाद्यथा जिज्ञासाप्रयोजकस्य संशयस्य फलत्वमुक्तम्, यथा चैकत्र व्याप्त्यादिविरहज्ञानद्वारा विरोधिपरामर्शस्य दूषकता नानुमन्यन्ते, अनुमितिप्रतिरोधस्य प्रथमभावकतया साक्षादेव विरोधिपरामर्शस्य दूषकतौचित्यात्, अन्यथा व्याप्तिपक्षधर्मताविरहज्ञानादेवानुमित्युपरत्यापत्तेः, तथोक्तसंशयस्यापि फलत्वं नोचितम्, अपि त्वनुमितिप्रतिरोधस्यैव प्राथमिकत्वं, न च संशयादनुमितिरुत्पद्यते न वेति दुर्निश्चेयमेवेति निवेदितं हेत्वाभासपार्थक्योपपादनेऽधस्तादिति नानुमितिप्रतिरोधस्यापि फलं शक्या फलतेति वाच्यम्; अनुमितिसामान्यप्रतिरोधस्य दोषफलता मा भूत्, निर्णयात्मकानुमितिप्रतिरोधस्य तु सा स्यादेवेति चेदस्त्वेवम्, तथापि तत्प्रतिरोधप्रयोजकोपस्थितेः फलांगम्, यथाविग्रहस्याप्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वेनातिव्याप्तेः, उक्तसंशयजिज्ञासयोस्तु सत्प्रतिपक्षानुभविकतया तत्प्रयोजकत्वघटितलक्षणे न किञ्चिद्दूषणमुक्तमेतावतेति चेन्न; प्रतिबन्धकविशेषसम्भवेन तादृशसंशयजिज्ञासयोरुत्पादस्य सर्वत्र सत्प्रतिपक्षेऽनियतत्वेन तद्घटितलक्षणस्याप्यसम्भवेन स्वरूपयोग्यताया विवक्षणीयत्वे एकतरपरामर्शदशायामपि सत्प्रतिपक्षितत्वापत्तेः, तस्यापि तादृशसंशयजिज्ञासयोः स्वरूपयोग्यत्वात्। अथ—यादृशपरामर्शसहकारेण यादृशपरामर्शस्य तादृशसंशयं तादृशजिज्ञासां प्रति प्रयोजकत्वं तादृशपरामर्शसहिततादृशपरामर्शो विवक्षणीय इति नोक्तदोषः; न च परामर्शयोर्व्याप्यपादिना परिचायेन तस्य चानुगतत्वेनैकोपादानेऽन्यासङ्ग्रह इति वाच्यम्, परामर्शत्वस्य तथात्वेऽनुमितिचरमकारणत्वस्य चैकत्वादिति—वाच्यम्; साहित्यं तावदेकक्षणावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं वक्तव्यम्, अन्यथाऽन्यपूर्वकालमुत्पाद्य दिनान्तरादिवर्तिविरोधिपरामर्शस्यापि सत्प्रतिपक्षताप्रयोजकत्वापातात्, भेदगर्भं च न साहित्यं वाच्यम्, परामर्शयोर्यौगपद्यस्य कस्मिंश्चित्क्षणे एकक्षणवृत्तित्वस्यासम्भवेन समूहालम्बनात्मकस्यैव हेतुद्वयविषयकपरामर्शस्य प्रतिरोधादिप्रयोजकताया वक्तव्यत्वात्, पूर्वोक्तरीत्या प्रयोज्यत्वस्योपाधिकत्वात् विनिगमनाविरहेणैकतरपरामर्शेऽपि तादृशप्रयोजकतापत्तेः मौर्ख्यस्तादिरेवमंशायामिमसङ्गः। किञ्च साक्षात्कारित्वखण्डने निवेदितदिशाऽनुगतधर्ममात्रस्य दुर्वचत्वेनानुमितित्वस्य प्रतिम्पत्तिविभाजकस्यैव वक्तव्यत्वेनैकानुमितिव्यक्त्युपादानेऽन्यव्यक्तिचरमकारणासङ्ग्रहः, व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताविषयकत्वघटितत्वेऽपि तस्यैकव्याप्त्युपादानेऽन्यासङ्ग्रह एव, व्याप्त्यादिभेदे-

इति सत्प्रतिपक्षखण्डनम् ।

नान्वयव्यतिरेकभेदेन च व्याप्तेर्भिन्नत्वात् । किञ्चानुमितिचरमकारणत्वं नामानुमितिजनकत्वे सत्यनुमितिजनकजनकान्यत्वम्; तच्च सामान्याभावस्यावश्यकत्वेऽनुमितिजनकपरामर्शजनकव्याप्त्यादिसाधारणमेवोभयाभावादिकमादायेति परामर्शत्वेनैव निवेशो विधेय इति नानुगमवार्ताऽपीति कृतमतिपल्लवितेन ।

एवं विभाजकमपि लक्षणं निराकार्यम्, तथाहि—साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः, साध्यवदन्यवृत्तिव्याप्यवान् पक्षः, पक्षनिष्ठः साध्याभावव्याप्यः, पक्षनिष्ठः साध्यवदन्यमात्रव्याप्य इत्येवमादीनां सत्प्रतिपक्षत्वेन तेषामनुगमायेत्थं प्रयत्यते परैः प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रकृतसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता यद्रूपावच्छिन्नविषयितव्यापिका तद्रूपवत्त्वे सति प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षप्रकारकाव्यापकप्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्रकारकाव्यापकप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताशाल्यनुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वं यद्रूपावच्छिन्नविषयकाव्यापकं तद्रूपावच्छिन्नविषयितावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतातिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकरूपवत्त्वं सत्प्रतिपक्षत्वम्, अत्र सत्यन्तदलघटिका प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयिता सत्प्रतिपक्षीया, विशेष्यदलघटकानुमितीयविषयिता तु बाधीया, साध्याभावव्याप्यवान् पक्ष इत्यादिसत्प्रतिपक्षप्रत्यक्षाणां साध्याभाववान् पक्ष इत्यादिबाधनिश्चयकानुमितिजनकत्वात् । साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्षादेर्व्युदासाय सत्यन्तम्। पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावरूपाश्रयासिद्धौ। साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावरूपसाध्याप्रसिद्धेश्च विषयितायाः अपि पक्षे साध्यवत्तानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तयोरत्राव्याप्तिवारणाय प्रकृताव्यापकान्तद्वयं प्रतिबध्यताविशेषणमिति । अत्र ह्रदान्यो ह्रदो वह्निमानित्याहार्यज्ञानेनाप्रतिबन्धे च सत्प्रतिपक्षत्वाव्याप्तेर्वारणाय तु यद्रूपावच्छिन्नविषयकनिश्चयाव्यवहितोत्तरानुमितिसामान्ये विरोधिविषयिताप्रयुक्तः पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावस्तद्रूपवत्त्वे सति तादृशरूपावच्छिन्नविषयकानुमितित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतानतिरिक्तवृत्तिविषयितानिरूपकतावच्छेदकरूपवत्त्वं वक्तव्यम्, सत्यन्तस्य बाधसाधारण्याद्द्वितीयदलम्, पक्षे पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वसामानाधिकरण्येन साध्ये साध्यतावच्छेदकवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावानुगतत्वस्य विरोधिविषयिताप्रयुक्तत्वे निवेश्यम्, तेनाश्रयासिद्ध्यादिघटके नातिव्याप्तिरिति, अत्र यादृशस्थले दोषनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणेऽनुमित्यप्रसिद्धिस्तत्राव्याप्तिः, अनुमितिस्थलेऽनाहार्यं दोषविशेषज्ञानजन्यज्ञानोत्पत्तावपि तथैव, सर्वत्र दोषनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणे तादृशज्ञानमुत्पद्यत इति प्रवृत्तस्यास्यैव वक्तुमशक्यत्वात्, निद्रामूर्च्छादिप्रतिबन्धकानां सुप्रसिद्धत्वात् । न च कस्यापि पुंसो यादृशस्थलीयदोषनिश्चयाव्यवहितोत्तरक्षणे तादृशज्ञानाप्रसिद्धिस्तादृशस्थलस्य भवतापि विशिष्य निरूपणासम्भव एवेति वाच्यम्, एवं ह्रदादिनिश्चयो मा भूत्सर्वथा केन वार्यते, न च तस्मात्स्वमात्रदोषमपि स्पर्शं परीक्षकैरादिष्यते । प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावमात्रस्य स्वप्ने व्यभिचारितयाऽसम्भवः, प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिः, विशिष्टान्तरघटितत्वादेरपि निवेशनायत्तेन तदितरघटनदोषा, सामान्याभावस्य खण्डितत्वेन पक्षादौ पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यावगाहित्वाभावे वर्तमानेऽपि विरोधिविषयताप्रयुक्तत्वे उभयाभावादिकमादाय तादृशीविशिष्टावगाहित्वाभावानुगतत्वस्य सम्भवात्तथाऽप्रसिद्धत्वाद्व्यापकेऽतिव्याप्तिरित्येवमादिकं स्वयमेव विवेचितमित्यादिकं द्रष्टव्यमिति संक्षेपः । इति खण्डनशारदायां सत्प्रतिपक्षखण्डनम् ।

बाधखण्डनम् ।

प्रकारभेदाभावाच्च न कालात्ययापदिष्टः पृथक्, यदपि बाधितविषयः कालात्ययापदिष्ट इत्यलक्षणम्, तथाहि—बाधितविषयत्वं किं विवक्षितम्? न तावद्बलवता बाधितो विषयविपर्ययो यस्य तत्त्वम्, यथाश्रुतस्य सत्प्रतिपक्षेऽपि गतत्वात् । तत्र प्रत्यनुमानस्य प्रथमानुमानविपर्ययबोधकस्य पक्षधर्मतादिबलसम्भवात् । अथ बलवतेत्यधिकबलेनेति विवक्षितम्, तदापि केवलव्यतिरेकिणोऽन्वयव्यतिरेकिणा सप्रतिपक्षे गतत्वादतिव्यापकत्वम्, तत्रान्वयव्यतिरेकिणः प्रतिहेतोः सपक्षसत्त्वलक्षणाधिकबलसम्भवात् । किञ्चैवं प्रत्यक्षेणानुमानाभासबाधो न स्यात्, प्रत्यक्षस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नाभ्रान्तज्ञानकरणत्वमात्रं बलम्, अनुमानस्य तु पक्षधर्मत्वादि भूयिष्ठं बलमिति । अथ मन्यसे—अनन्यथासिद्धत्वं बलं विवक्षितमेवमुच्यते, तेनानन्यथासिद्धेन बाधितो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकस्तत्त्वं बाधितविषयत्वमिति; नैवम्, तथापि वस्तुतोऽनन्यथा-

सिद्धेन सत्प्रतिपक्षेऽपि गतत्वादतिव्यापकत्वम् । किञ्चान्यथेत्यन्येन प्रकारेणेत्युच्यते, अनन्यथेति चानन्येन प्रकारेण, यस्मादन्यत्वं तेनैवेत्यर्थः सम्पद्यते, तथा च वक्तव्यं किं तदन्यताप्रतियोगीति । प्रामाण्यं तदिति चेदहो दुर्वैदग्धी भवतः, प्रामाण्येनेति वक्तव्ये प्रामाण्याद्योऽन्यः स यो न भवति तेन प्रकारेण यः सिद्धः = उत्पन्नः प्रतीतो वा तेनेति प्रमाणस्य ।

तथापि प्रमाणेन बोधितविपर्ययो विषयो यस्य स कालात्ययापदिष्ट इति; न, इदं रजतमिति शुक्तिं विषयीकुर्वति प्रत्यक्षाभासे नेदं रजतमिति प्रमाणेन बाध्यमानेऽपि हेत्वाभासविशेषलक्षणमिदं गच्छदतिव्यापकत्वमापद्येत । एवं बाध्यविषयिण्यामिच्छायामपि गच्छेत् । प्रमाणेन बोधितो यदीयविषयस्यान्यथाभावः स हेतुः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न, यदि मुख्यार्थो हेतुशब्दः, तदा हेत्वाभासत्वव्याघातः, अथामुख्यार्थः, तदा कोऽस्यार्थो यत्रैष व्यवस्थाप्यते इति सोऽभिधातव्यः । प्रमाणेन बोधितो यदीयविषयस्य व्यतिरेकः स हेत्वाभासः कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न, यद्यग्रे हेत्वाभासत्वानिश्चयस्तदा लक्षणस्य दुरवधारणत्वम्, अथ कालात्ययापदिष्टत्वेऽनिरूपिते एव

नन्वनन्यथासिद्धे निश्चितप्रामाण्यकत्वं विशेषणीयम्, सत्प्रतिपक्षवादशायाञ्च वस्तुतोऽनन्यथासिद्धोऽपि न निश्चितप्रामाण्यकः प्रतिहेतुरिति नातिव्याप्तिरित्यरुचेराह किञ्चेति । इति प्रमाणस्य भवतो दुर्वैदग्ध्यमन्वयः । दुर्वैदग्धी कुकौशलम् । उत्पन्न इति । अत्र पक्षे तृतीया वैशिष्ट्ये, तथा च प्रामाण्यविशिष्टमुत्पन्नः, वस्तुतः प्रमाणमिति यावत् । एवं विवक्षायां निश्चितप्रामाण्यकत्वस्यापि पृथङ्निवेशनीयत्वेन गौरवमित्यतो लाघवादाह प्रतीत इति । प्रमित इत्यर्थः । प्रमितप्रामाण्यकत्वञ्च प्रमाण एवेति नित्यदोषस्वरक्षायै प्रमाणेनेति पृथक् न वक्तव्यमिति भावः । प्रमाणस्येति । नहि कश्चिदसन्दो घट इति वक्तव्येऽनघट इति ब्रूते इति भावः ।

ननु अन्यथासिद्धशब्देन नञः समासो नत्वन्यथाशब्देनेति नाकौशलम्, पुनरप्यनुचितं चेद्गौरवमुद्गिरसि, तर्हि तत्स्थाने शब्दान्तरमेव प्रयोक्ष्यते कोऽत्र निर्बन्ध इत्याशयेनाशङ्कते तथापीति । प्रमाणेन = प्रमितप्रामाण्यकेन । वस्तुतस्तु बोधितत्वं योग्यतासाधारणं च विवक्षणीयमिति सत्प्रतिपक्षे नातिव्याप्तिशङ्कापि, तत्र साध्याभावनिर्णयानुत्पत्तेः सर्वसत्प्रतिपक्षसंगात्, एवञ्च सत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय न तृतीयान्तमिदानीं वक्तव्यम्, अपि तु सत्यपि साध्याभावग्रहे तत्र प्रमात्वस्यानिश्चयेऽनुमिति नं प्रतिबध्यत इति मते निश्चितप्रमात्वाश्रयग्रहविषयीभूतप्रकृतधर्मिवृत्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं बाधितत्वं वक्तव्यम्, अगृहीताप्रामाण्यकत्वेनैव साध्याभावनिश्चयस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमते त्वगृहीताप्रामाण्यकप्रमितिविषयीभूतेत्यादिकम् । हेत्वाभासेति दुष्टपरम्, तत्प्रत्यक्षाभासो हि स्वलिङ्गकानुमितिस्थले बाधितहेत्वाभासतया व्यवह्रियते नत्वन्यत्रेति भावः । गच्छदिति । सिद्धिविषयत्वरूपं साध्यत्वमक्षतं रजतेऽपि व्यापकत्वरूपं तु निवेशानर्हम्, ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादावपि बाधादिति । बाध्यविषयिण्याम् = शुक्तौ रजतादिविषयिकायां भ्रमजन्यायाम् । इच्छापदं कृत्यादेरप्युपलक्षकम् । अन्यथाभावः = अभावः । तथाच निरुक्ताभावप्रतियोगिसाध्यकहेतुत्वं लक्षणम् । मुख्यार्थः = व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतावान् । व्याघात इति । बाधेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्गनियमस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । एष हेतुशब्दः । व्यवस्थाप्यते = अमुख्यतया निवक्ष्यते । हेत्वाभास एव तस्यामुख्योऽर्थ इत्याह प्रमाणेनेति । अग्रे = तद्बाधितत्वग्रहात्पूर्वम् । निर्णय इति । व्यभिचारादिग्रहादित्यादि ।

हेत्वाभासत्वस्य निर्णयस्तदा तत एव दुष्टत्वसिद्धेः कृतं पश्चात्प्रतीतिकस्य कालात्ययापदेशस्योपन्यासेनेति । तदिदं त्वन्मते लक्षणमस्तु मा वा भूत्, सामुद्रिकप्रमाणेन पुनर्मंहदेतल्लक्षणं कालात्ययापदेशस्य, येनास्य नाम हेत्वाभासभेदपदभ्रंशः प्रासाधि। अथ मूये हेत्वाभासत्वं हेतुवदाभासमानत्वं हेतुसदृशतया प्रतीयमानत्वं न तु हेतुदोषवत्त्वमिति, नैवम्, हेतुना तुल्यता ह्यहेतुत्वावगमं विना न शक्यप्रतिपत्तिः, सादृश्यस्य भेदाधिष्ठानस्य तथैव प्रतीतेः, अन्यथा हेतोरपि हेत्वाभासत्वापातात्, ततश्च हेतुरूपत्रैकल्यस्यावश्यं प्रत्येतव्यत्वेन प्रागुक्तदोषानिवृत्तिः । प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयपक्षव्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न, आश्रयासिद्धव्यापनात् । आश्रयासिद्धव्यतिरिक्त इति विशेषणीयमिति चेन्न, विशेषणासिद्धयाऽऽश्रयासिद्धेन सह सङ्कीर्णकालात्ययापदिष्टो-

ततः = व्यभिचारादिग्रहात् । दुष्टत्वसिद्धेरिति । अनुमित्यनुत्पादरूपफलसिद्धेरिति नोक्तम्, उक्तलक्षणज्ञानस्य तादृशफलकत्वानभ्युपगमात्, साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानस्यैव तादृशफलकत्वात् । तथाऽभ्युपगन्तारं प्रति तूक्तफलसिद्धेरित्यपि वक्तुं शक्यते । उपन्यासेनेति । दोषतया पृथगभिधानेनेत्यर्थः । पृथक् स्वार्थसाधारण्यनिर्वाहः, तद्भावनस्य परार्थे एव प्रसक्तत्वादिति । येन = उक्तलक्षणेन । अस्य = कालात्ययापदेशस्य । हेत्वाभासभेदो हेत्वाभासस्य भेदको धर्मो हेत्वाभासत्वं तदेव पदं तस्माद्भ्रंशः । यथा मरणापरपर्यायजीवनकालात्ययप्रतिपत्तिहेतो रेखाविशेषस्यारक्षणत्वम्, कुत्सितलक्षणत्वमिति यावत्, तथा कालात्ययापदेशस्य बाधतया प्रसिद्धस्योक्तरीत्या मरणवैलाण्यवसितहेत्वाभासत्वपदभ्रष्टत्वबोधकत्वेन प्रस्तुतलक्षणस्याप्यलक्षणत्वमेवेति भावः । न हेतुदोषवत्त्वमिति । तथा च बाधग्रहात्पूर्वं दुष्टत्वप्रतीतिनिबन्धनो न दोष इति भावः । भेदाधिष्ठानस्य = अनुयोगिप्रतियोगिभेदवद्वृत्तिनस्य । तथैव = सादृश्यभेदधीपुरस्सरमेव । अन्यथा = सादृश्यस्योक्तभेदाघटितत्वे । हेतुरूपं पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वादि । अवश्यमिति । तत्पक्षकतत्साध्यकस्थले नायं हेतुरितिप्रतीतेर्हेतुताविरोधिस्वरूपासिद्ध्यादिप्रत्ययं विनानुपपत्तेरिति भावः । प्रागुक्तेति । स्वरूपासिद्ध्यादिनैव दुष्टत्वोपपत्तौ बाधस्य दोषतया स्यातन्त्र्येण परिगणनमनुचितमिति भावः । यदीयपक्षव्यतिरेक = यदीयसाध्यकस्थलीयपक्षत्वाभावः, तस्य बाधग्रहविषयत्वानियमेऽपि किञ्चित्प्रमाणबोध्यत्वमबाधमेव, आश्रयासिद्ध्यादिस्थले गगनारविन्दमित्यनुरोधेन बाधप्रमितेः प्रमाणपदेनाविवक्षणीयत्वात्, बाधग्रहे च सन्देहयोग्यतासिषाधयिषाविरहकालानामसम्भवात्तदभावस्य प्रमाणबोध्यत्वं नानुपपन्नम् । यद्यपि बाधग्रहेऽपि सिषाधयिषासत्त्वेऽन्यथाऽऽहार्यज्ञानानुपपत्ते, तथाप्यनुमितेरनाहार्यत्वेन तदिष्टा न बाधग्रहे सति सम्भविनी । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षताभिप्रायेण तु नायं ग्रन्थः, तस्य बाधग्रहे सत्यपि सम्भवात् । प्रत्यक्षाभासादौ त्वभिन्नतादशायां पक्षत्वाप्रसक्त्या तदभावो न प्रमाणबोध्य इत्याभासः । यद्यपि तत्र पक्षत्वस्य प्रसक्तिरस्तु मा वा, तदभावोऽनपायात्, केवलमप्रसक्तस्य प्रतिषेधो न क्रियते सचेतना, तदपि चानियतमेव, बहुल तथा दर्शनात्, स्वार्थसाधारण्याय परं प्रति प्रमाणज्ञाप्यमानत्वस्य पक्षत्वविरहेऽविशेषणीयत्वाच्च, कथमिव चेदं रजतमित्यादिज्ञानोत्पत्तिधर्मिणोदशायां रजतत्वादिसन्देहादेः प्रसक्तिः कादाचित्की दुर्लभाऽपि, बाधकाभावात्, न चानुमित्यसत्त्वेऽनुमितिरेव स्यात्, परामर्शविरहे तदसम्भवात् । वस्तुतस्तु बाधग्रहे सत्यप्यनुमित्यात्मा इष्टसाधनताबोधाधीनाया असम्भवे न लौकिकं कल्याणं तथाऽभ्युपेत्याह आश्रयासिद्धेति । पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावाधिनाश्रयासिद्धेरर्थः, तत्र सिद्धिदशायां पक्षताविरहस्य प्रामाणिकत्वात् । विशेषणादीति । यद्यपि काञ्चनमयहृदो वह्निमान् धूमादित्याद्याश्रयविशेषणासिद्धवैवाश्रयासिद्धिमुपपन्ना नप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावानभ्युपगमेन गगनारविन्दं

दाहरणमेवं न व्याप्येत। प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न, प्रत्यक्षाभासव्यापनात्, तत्रापि हि साध्यस्य शाब्दरूपस्य व्यतिरेको बोध्यत एव। प्रमाणेनबोध्यमानो यदीयस्य साध्यस्य = व्यापकस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न, प्रमाणेन बोध्यमानाभावस्य प्रकृते हेतुव्यापकत्वासम्भवात्। प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य प्रतिज्ञातस्याभावः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न, स्वार्थानुमाने कालात्ययापदिष्टस्यैवमव्यापनात्, तत्र शब्दरूपस्य प्रतिज्ञातस्याभावात्, शब्दस्य परार्थत्वात्। प्रमाणेन बोध्यमानो यदीयसाध्यस्य पक्षनिविष्टस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति चेन्न तथाभूतस्य पक्षाभासत्वाभ्युपगमेन मुख्यपक्षार्थत्वासम्भवात्, पक्षाभासनिविष्टस्येति क्रियमाणे तु पूर्वं पक्षाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षयोः पूर्वं हेत्वाभासत्वप्रतीत्यप्रतीतिपक्षोक्तदोषवद्दोषो द्रष्टव्यः। पक्षत्वाभिमतांशभूतस्येति

सुरभीत्यादावाश्रयासिद्ध्यनङ्गीकाराद्, तत्र निश्चितान्वयतयाऽन्यथासिद्धत्वेनैव निग्रहात्, तथा च विशेष्यपरमादिपदमसङ्गतम्, तथाप्यप्रसिद्धप्रतियोगिकाभावमुपगम्यैव तत्सङ्गमनीयम्। एतेन—पक्षताभावप्रयोजकप्रमाविषयीभूताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं विवक्षणीयमिति नैयमव्याप्तिः, नवाऽबाधिताश्रयासिद्धेऽतिव्याप्तिः, प्रत्यक्षाभासादावपि न सा, तत्र बाधग्रहस्य पक्षत्वाभावाप्रयोजकत्वात्, नचैवं पक्षत्वविरहस्यैव निर्ग्राह्यस्य दूषणत्वमस्तु लघुत्वादिति वाच्यम्, बाधग्रहस्योपजीव्यत्वात्साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वाच्च दूषणतया आवश्यकत्वादिति निरस्तम्, नेदं रजतमित्यादिग्रहस्येदमादौ रजतादिसाध्यताविसन्देहादिविरहप्रयोजकत्वस्यानिवार्यत्वात्। साध्यस्येति। विषयपदस्थाने साध्यपदं प्रयुक्तं प्रत्यक्षाभासादिविषयस्यासाध्यत्वाभिमानेन। तं निराकरोति प्रत्यक्षाभासेत्यादिना। व्यापकस्येति। प्रत्यक्षाभासादिविषयस्तु न तद्व्यापक इति भावः। बोध्यमानाभावस्येति बहुव्रीहिः। प्रकृते = बुद्धिस्थे वह्निरनुष्ण कृतकत्वादित्यादौ पक्षधर्मताबाधितस्थले, तेन ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेतुव्यापकत्वस्य साध्ये सम्भवेऽपि न क्षतिः, तथाप्यव्याप्तिः। अत्र बोध्यतानाचार्यमतानुसारेण प्रकृत इति बाधमात्रोदाहरणाभिप्रायकमेव, धीरपक्षधर्मतास्थले बाधानभ्युपगमादिति निवेदितमधस्तात्, तथा चासम्भव एवेति। इदमुपलक्षणम्, प्रकारतावच्छेदकसम्बन्धेन ज्ञानादेः प्रत्यक्षाभासादिव्यापकत्वापि तद्विषयत्वसम्भवेनातिव्याप्तिसम्भवात्। प्रतिज्ञातस्येति। प्रतिज्ञातत्वं न प्रत्यक्षाभासादिविषये इति नातिव्याप्तिरित्यभिमानः। वस्तुतस्तु प्रतिज्ञातत्वं विशेषणं वोपलक्षणं वा, आद्ये प्रायोऽसम्भवः, साध्याभावग्रहपर्यन्तं प्रतिज्ञाया अनवस्थानात्। द्वितीये कालान्तरीणप्रतिज्ञातत्वस्य प्रत्यक्षाभासादिविषयेऽपि कदाचित्सम्भवेनातिव्याप्तिर्दुर्वारेति। शब्दरूपस्येति। प्रकृतन्यायावयवस्य सतः प्रकृतानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वाऽऽदिजनकतावच्छेदकरूपस्येत्यर्थः। परार्थत्वात् = परत्र बोधसङ्क्रान्तये उच्चारणीयत्वात्। पक्षनिविष्टस्येति। पक्षवृत्तेरिति नार्थः, व्याघातात्, अपि तु पक्षवृत्तितया साध्यस्य व्यतिरेकोऽत्र विवक्षितः, स पक्षाधिकरणके साध्याभावे पर्यवस्यति, पूर्वत्रापि साध्याभावाधिकरणतया प्रकृतधर्मिनिश्चयस्यापेक्षत्वेऽप्यत्र पक्षताऽपि धर्मिणि विवक्षितेति विशेषः। प्रत्यक्षाभासादौ च धर्मिणि न पक्षतेत्यभिमानः। तथाभूतस्य = धर्मिनसाध्याभावकस्य। साध्यसन्देहादिरूपपक्षताशून्यान्तततयेति शेषः। क्रियमाणे इति। प्रमाविषयीभूतप्रकृतपक्षाभासनिष्ठाभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वक्तव्यमिति भावः। एवमग्रिमदोषोऽपि प्रकृतपक्षाभासेतरस्य स्थाने प्रकृतपक्षत्वाभिमतेत्युपपादनीयः। पूर्वं = उक्तयावितत्वग्रहात् पूर्वं पक्षाभासत्वप्रतीताबाधकासिद्धयैव हेतोर्दुष्टत्वसिद्धिरनुमित्युत्पादनिर्वाहश्चेति बाधस्य पृथग्दोषत्वमप्रामाणिकम्, पूर्वं तदप्रतीतौ तु पक्षाभासदुरवधारणत्वमित्याभासः। प्रकृतबाधितत्वज्ञानं नानुमितिप्रतिबन्धकतया

क्रियमाणे च प्रष्टव्यम्, किं पक्षत्वाभिमतत्वम् ? किमु पक्षतयाऽभ्युपगम्यमानत्वम्, अथ पक्षतया प्रमितत्वम्, उत पक्षतया प्रतीतत्वम्, नाद्यः, दूषकं प्रति तदसम्भवात्, तेन बाध्यसाध्यस्य पक्षाभासतयैव प्रत्युताङ्गीकारात्। अनुमानबाधापेक्षयाऽपि नियमाभावः, सदनुमानास्फूर्तौ मन्दप्रज्ञेन प्रज्ञाभिमानवता च मयि वदति स्फुटदोषमपि को दूषयितुं शक्त इत्यभिप्रायेण यदृच्छया ज्ञातदोषस्यापि प्रयोगस्य सम्भवात्, तत्रानुमानवादिना पक्षत्वाङ्गीकाराभावेन तथाभूतबाधितानुमानाव्यापकमिदं लक्षणं स्यात्। न च पक्षतयोपन्यस्यमानत्वमङ्गीकारार्थ इति युक्तम्, तथा सति स्वार्थानुमाने कालात्ययापदेशाव्याप्तिः। नापि द्वितीयः, पक्षत्वेन प्रमिते विषये कालात्ययापदेशानवकाशात्। नापि तृतीयः, तदा ह्येवं लक्षणमिदं सम्पद्यते प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्य पक्षप्रतीतिविषयांशस्य व्यतिरेकः स कालात्ययापदिष्ट इति; अस्य च वाक्यार्थस्य न कदाचिदपि सम्भवं पश्यामः, यदा तावत्प्रमाणेन साध्यस्य व्यतिरेकबोधस्तदा पक्षप्रतीति-

---

ऽभिमतम्, साध्याभाववान् पक्ष इत्यादिज्ञानस्यैवागृहीताप्रामाण्यकस्य तथात्वस्वीकारात्, वस्तुगत्या च बाधग्रहस्थले पक्षाभासत्वस्य पक्षताविरहपर्यवसन्नस्य सत्त्वेऽपि तदुपजीव्यतया बाधस्य दोषत्वमित्युक्तमेव, कारणविरह एव च कार्यानुत्पादनिर्वाहको न तु तत्प्रतीतिरपि, साध्यवत्त्वघटितश्च न पक्षत्वम्, येन पक्षताविरहेणैवान्यथासिद्ध्या बाधस्य पृथग्दूषणत्वासम्भवः शङ्कितुमपि शक्येतेत्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति, एवञ्च पक्षाभासत्वप्रतीतावुक्तबाधितत्वव्यवहारे न काचित्क्षतिरिति चेदस्त्वेवम्, तथापि पक्षत्वस्य पक्षाभासत्वस्य चोक्तावपि प्रत्यक्षाभासादावतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, धर्मिणि सन्देहादेः कदाचित्सम्भवात्, साध्याभावग्रहकाले च तदभावेन पक्षाभासत्वस्यापि सम्भवात्। पक्षवृत्तित्वप्रतियोगिकाभाववत्साध्यकत्वादिज्ञानादपि बाधितत्वव्यवहारेण तद्घटितत्वस्य निरूप्यमाणबाधितत्वे एव वक्तुमशक्यत्वाच्चेति। दूषकं = बाधोद्भावयितारम्। तदसम्भवात् = पक्षतयाऽभ्युपगमासम्भवात्। बाध्यसाध्यस्येति बहुव्रीहिणा प्रमितसाध्याभावकस्येत्यर्थकम्, बाधग्रहदशायां संशयादेरेव विरहे तद्रूपतयाऽभ्युपगमस्य दूरोत्सारितत्वात्। साध्यघटितनियतपक्षतां स्वीकृत्य तु नायं ग्रन्थो योजनार्हः, तथा सति वस्तुतः साध्याभाववति तद्ग्रहदशायामनुमितिर्न स्यात्, पक्षताविरहात्. यद्यपि साध्यसंशयादिकं विनाप्यनुमितेर्दर्शनेन तदपि न पक्षतात्वमिति तदस्वीकारेणापि सन्दर्भस्यास्य प्रवृत्तिरनुचितैव, कश्चित्तस्य पक्षतात्वोपगमस्तु प्रकृतेऽपि समः। तथापि साध्यघटनियतस्य पक्षत्वस्योपगमे तदभावेनैवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहेण बाधप्रमाया हेतुदोषत्वमेव न स्यात्, साध्याभाववद्वृत्त्यादेर्दोषत्वेऽपि तस्यासिद्ध्यन्तर्भावे पृथगुचितं स्यादिति तादृशपक्षत्वोपगमोऽतिशिथिलायते। अनुमानबाधापेक्षयेति। स्थापनावादिना पक्षतयाऽभ्युपगम्यमानत्वविवक्षायामित्यर्थः। नियमेति। स्थापनावादिनि पक्षताप्रकारकाभ्युपगमस्येत्यादिः। नियमाभावमुपपादयति सदनुमानेति। मन्दप्रज्ञेनेति। यदृच्छयेत्यादिना सममन्वयः। प्रयोगे दोषज्ञानस्यानपेक्षासूचनाय स्वसामर्थ्यदर्शनार्थकं यदृच्छयेत्युक्तम्। ज्ञातदोषस्य = साध्याभाववत्पक्षकत्वेन गृहीतहेतोः। पक्षतयोपन्यस्यमानत्वं प्रतिज्ञोद्देश्यत्वम्, तच्च स्थापनावादिनः प्रतिज्ञानादक्षतमेव। कालात्ययापदेशेति। पक्षे साध्याभावप्रदेश इत्यर्थः। तत्सत्त्वे तत्प्रतिबध्यतया साध्यसंशयादिकं न स्यात्, तदभावे च पक्षत्वेन प्रमितिरपि कथं भवेत्। न च साध्यसंशयाद्यनन्तरं पक्षे साध्याभावग्रहसम्भवेन अव्याप्त्यसङ्गतिरिति वाच्यम्, पूर्वोक्ते ज्ञातदोषहेतुप्रयोगस्थले साध्यसंशयाद्यभावेन तथाप्यव्याप्तेः, न च पक्षत्वेन प्रमित्यसम्भवेऽपि बाधितत्वव्यवहार इति निय-

नास्ति विशेषदर्शने क्षमस्यानवकाशात्, ततश्च तदा पक्षप्रतीत्यभावेन तद्विषयत्वाभावा त्तद्विषयांशस्येति विशेषणाभावाधीनो विशिष्टस्य लक्षणात्मनोऽभावः। यदा च प्रमाणेन साध्यव्यतिरेकबोधनं नास्ति तदा तस्यैव लक्षणभागस्याभावाल्लक्षणाभाव इति नित्य मसत्त्वव्यवस्थितेन लक्षणेन कथं व्यवस्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञो भवान्। न च वैशेषिक प्रक्रियामाश्रित्य विनश्यदवस्थापि पक्षप्रतीतिस्तत्काले सम्भावनीया; तदीयसाध्यव्य- तिरेकावगमनिवर्तनीया हि सा, तत्साध्यव्यतिरेकावगमश्च पूर्वमेव भूत इत्यवश्याभ्युप गमनम्, अन्यथा प्रमाणेन बाध्यमानत्वं कथं साध्यव्यतिरेकस्य तदावगम्येत। न च

शोऽपि, एवञ्चोक्तस्थले सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपपक्षतासम्पादनक्लेशोऽप्यनादरणीय। एतच्च पक्षत्वाभ्युपगमघटितकल्पेऽपि समानमेव, बाधस्थलेऽसिद्ध्यभाववत्तयाऽभ्युपगमसम्भवेऽपि सर्वत्र बाधितत्वव्यवहारस्य तदुपगमामूलकत्वात्। एवमुत्तरत्रापि। पक्षप्रतीतिविषयांशस्येति पूर्वं त्वत्पक्षप्रतीति विषये इत्यर्थे पर्यवसानं न्यम्। पक्षप्रतीतिस्तु पक्षताप्रकारकप्रतीति। एवमग्रेऽपि। आविष्कृता च सा पक्षत्वाभावेऽपि सम्भवत्यभिमान। तदेति। सन्देहाद्यभावेनेति शेष। विशेषदर्शने इति। विरोधिनीत्यर्थे। तच्च विशेषदर्शनं वाऽन्यद्वेत्यन्यत्। प्रकृते स्वरूपदेव, सन्देहाद्यभावस्य स्वरूपसत एव स्वाधिकरणे स्वप्रतियोगिमत्ताबुद्धिप्रतिबन्धकताया अनुभवबलात् सर्वसम्मतत्वात्, उक्तं च प्रामाण्यवा दमणौ—"सहचारग्रहमात्रादेव व्याप्तिग्रहः" इति। यथाश्रुत तु तदैव सङ्गच्छेत, यदि सन्दिग्धसाध्यवत्त्वं सिषाधयिषितसाध्यवत्त्वं वा पक्षत्वं भवेत्, तथा सति साध्याभावबोधस्य तदभावावगाहितया विरोध दर्शनत्वसम्भवात्, परन्तु बाधस्थले पक्षत्वाभ्युपगमो बाधस्य पूर्वमेवाभावत्वाभ्युपगन्तुं न सम्भवतीत्या- शयेनेदमनुपपन्नम्। न च साध्यसन्देहादेः पक्षत्वेऽपि तद्विघटनमात्रेण साध्याभावबोधस्य पक्षताभ्रमविरो धित्वं वक्तुं शक्यम्, साध्यसन्देहाभावकाले एव साध्यसन्देहबोधस्य भ्रमतया सम्भाव्यत्वात्। विशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वे तु नञ्प्रयुक्तम्। नित्यमसत्त्वव्यवस्थितेनेति। असत्त्वं स्वाभाव, तेन व्यवस्थितिः स्वाभाववत्त्वसम्बन्धेन वृत्तिता, तथा च सर्वदैव स्वस्याप्रवृत्तिरित्यर्थः। लक्षणेन = लक्षणत्वा भिमतेन। व्यवस्थापयन् = इतरव्यावृत्ततया समापयितुं प्रवृत्त। वैशेषिकप्रक्रियामिति। विभुवर्ति विशेषगुणानां स्वसमानाधिकरणोत्तरवर्तिविशेषगुणनाश्यत्वनियममित्यर्थः। विनश्यदवस्था = द्वितीय क्षणवृत्तिनी। तत्काले = बाधग्रहकाले। तदीयेत्यादि। तदीयगुणस्य पूर्वगुणनाशकत्वमुत्पत्त्यैव सम्भवतीति तदु त्पत्तिक्षणे पूर्वगुणावस्थानसम्भवेन बाधग्रहक्षणे पूर्वमुत्पन्नाया पक्षताप्रतीते प्रमितिरूपाया एव सत्त्वसम्भवः, बाधग्रहात्पूर्वं तस्याप्युत्पत्तिसम्भवादिति भावः। नचेत्यत्र हेतुमाचष्टे तदीयेत्यादि। प्रकृतपक्षसाध्याभाववैशिष्ट्यावगमप्रयुक्तसाध्यसन्देहाद्यनुत्पादप्रयुक्तानुत्पत्तिकेत्यर्थः। सा = पक्षत्वप्र तीति। तदित्यादि प्रोक्तवैशिष्ट्यावगमपरम्। पूर्वं = साध्याभावे प्रमितत्वावगमात्पूर्वम्। तदा = तादृ शबाधितत्वस्योद्भावनकाले व्यवहारकाले वा। अयम्भाव —पक्षत्वप्रकारकप्रतीतिर्विषयो वह्निरनुभवत्वा भावप्रकारकप्रमितिविषय इति त्वल्लक्षणानुसारेणोद्भावनाकार स्यात्, साध्याभावप्रमिते पूर्वमुत्प त्तावेव च तद्विषयत्वमवगम्योद्भावनं स्यात्, तदुत्पत्ते पूर्वमुत्पन्ना च पक्षत्वप्रकारकप्रतीति नं प्रमितिविषयत्वावगमकालेऽवस्थातुं प्रभवतीति न विशेषणं स्यात्, तस्मात्साध्याभावप्रमित्युत्पत्त्युत्तरमेव तदुत्पत्तिराकांक्षा, तदा च सन्देहाद्यभावेन सा न सम्भवतीति क्व लक्षणसमन्वय। बाधितत्वसाध कतासाधनेऽनुमितिप्रकारतयाभिमतान्यतरप्रतिबन्धे बोपयुक्त स्याद्युद्भाव्यते, नचैवं पक्षत्वप्रकारक प्रतीतिविषयत्वमिति कथं तद्घटितरूपोद्भावनम्, अत एव तद्घटितलक्षणमप्यनुचितमेव, नहि प्राय-

वाच्यम्—प्रतीतिविषयत्वमिदं विशेषणं न भवति किन्तूपलक्षणम्, उपलक्षणेन चासतापि व्यवच्छिन्नप्रतीतिरुपजन्यते यथा काकवन्तो देवदत्तगृहा इत्युपलक्षणीभूतया काकवत्तया देवदत्तगृहस्य व्यवहारकाले इति; यतस्तत्रोपलक्ष्यदेवदत्तगृहस्य स्वाभाविको विशेषोऽस्ति व्यवहारकाले, तेन काकवत्ताऽभावेऽपि तमादाय व्यवहारनियमप्रवृत्तिः, न तु तथाप्यसत उपलक्षणस्य कारणत्वम्, अत्र तु व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वे लक्षणस्याननुगतत्वम्, अनुगतञ्च किञ्चिदुपलक्ष्यं न लक्षयामहे। अत उक्तमेव वाक्यार्थमादाय प्रवर्तमाने लक्षणात्मके साधने विशेषणासिद्धिर्दुर्निवारा। एतेन पूर्वं शङ्कितस्य हेतुगिरस्य प्रत्यक्षाभासव्यवच्छेदार्थमुपात्तस्य स्थाने हेतुत्वाभिमत इत्येतादृशस्य करणं दूषितप्रायम्।

भासादिव्यावृत्तिरप्येतावता सम्भवतीत्युक्तम् येन तद्व्यावृत्तविभाजकमपीदं रूपं भवेदिति। एतेन पक्षत्वप्रकारकस्मृतिविषयत्वनिवेशोऽपि निरस्तः। असतापीति। असत्त्वेत्यर्थः। अविद्यमानस्य व्यावर्तकस्यैवोपलक्षणत्वात्, असत्त्वं च व्यावृत्तिधीकाले व्यावृत्त्यधिकरणासम्बद्धत्वम्, तेनोपलक्ष्यतोऽपि असत्तोऽपि काकादेरुपलक्षणत्वोपगमेन नासङ्गतिः। व्यवच्छिन्नेति भावप्रधानम्, व्यावृत्तिरित्यर्थः। गृहा इतीति। व्यवहारकाले इत्यन्वयः। देवदत्तगृहस्य व्यवच्छिन्नप्रतीतिरुपजन्यत इति सम्बन्धः। प्रकृते च साध्याभावप्रमितेः प्रागुक्तप्रमितिविषयत्वावगमकालेऽविद्यमानापि पक्षताप्रतीतिरुपलक्षणं भविष्यतीति भावः। वस्तुतस्त्वेवमपि दुर्वारैवाव्याप्तिः, पूर्वमपि सन्देहादेरेवानियतत्वेन तत्प्रतीतिनियमस्य दूरोत्सारितत्वात्। विशिष्टसिद्ध्यभावस्य कथञ्चित्पक्षत्वेऽपि तत्प्रतीतिरनियतैव, अकारणत्वात्, अन्यथा प्रत्यक्षाभासादावपि तथा व्यावर्तकत्वानुपपत्तेरिति। परिहरति यत इत्यादिना। स्वाभाविकः = काकवत्तानियतः। स चोत्तुङ्गत्वादिः। काकवत्ता हि काकानां प्रायिकः सम्बन्धः कादाचित्कस्तूत्तुङ्गत्वादिव्यभिचारी। अभावे इतिच्छेदः। तमादाय = उत्तुङ्गत्वादिमादाय। व्यवहारनियमप्रवृत्तिः = व्यावृत्तत्वव्यवहारनियामिकाया व्यावृत्तेः प्रमितिः। व्यक्तीनां = तत्तत्पक्षव्यक्तीनाम्। उपलक्षणस्यासत्त्वेन प्रत्यक्षव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वासम्भवेन तत्साध्यस्य संस्थानविशेषादिरूपाधिकरणतावच्छेदकत्वम्, तद्द्वारा च व्यक्तीनामुपलक्ष्यत्वम्, तच्च धर्मान्तरानुपस्थितिस्थले तु व्यक्तिस्वरूपाणामेव साक्षादुपलक्ष्यत्वमिति भावः। लक्षणस्येति। वह्निरनुष्ण इत्याद्येकधर्मावच्छिन्नपक्षसाध्यकस्थलीयस्यापीति शेषः। उपलक्ष्यं = उत्तुङ्गत्वादिस्थानीयं प्रत्यक्षव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकम्। वस्तुतस्त्वनुपदोक्तमेव दूषणं सारम्। एवञ्च पक्षतावच्छेदकादिभेदेन साध्यादिभेदस्य कथञ्चिदैक्यत्वेऽपि न क्षतिः, पक्षताया अपि तद्भेदेन भिन्नत्वेन तत्प्रकारकप्रतीतिविषयत्वोपलक्ष्यतावच्छेदकतापि वह्नित्वाद्यैव सुवचत्वादिति ध्येयम्। अतः = उपलक्षणत्वपक्षेऽपि दोषस्य तादवस्थ्ये। वाक्यार्थमादाय लक्षणे साधने प्रवर्तमाने इत्यन्वयः। उक्तवाक्यार्थाभिन्ने लक्षणे इतरभेदानुमापके नयेष्टे इत्यर्थः। विशेषणासिद्धिरिति। पक्षताप्रतीतिविषयत्वस्य घटकत्वासम्भवो वैयर्थ्यं चेति भावः। दूषितप्रायमिति। अभिमानोऽभ्युपगमो वा प्रमा वा भ्रान्तिर्वा, आद्येऽभ्युपगमो न दूषकस्य, तेनासद्धेतुत्वाभ्युपगमात्, नापि स्थापनावादिनः, तेनापि कदाचित्स्वीयहेतोराभासतां प्रतीत्य स्थापनाप्रयोगात्। उपन्यासस्याभ्युपगमपरत्वेऽर्थं वा स्वार्थानुमानबाधासङ्ग्रहः। न द्वितीयः, बाधिते व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतरभङ्गध्रौव्येण हेतुत्वप्रतीतेरप्रमात्वात्। न तृतीयः, बाधग्रहे हेतुत्वभ्रमस्यानुपपत्तेः, कादाचित्कस्य तस्यापेक्षणीयत्वे त्वव्यावर्तकत्वमतिव्याप्तिर्वा, प्रत्यक्षाभासादावपि कदाचिद्धेतुत्वभ्रमसम्भवादिति भावः।

अथ ब्रूषे—प्रमाणेन बोधितो यदीयसाध्यस्याभावः स प्रत्यक्षाभासातिरिक्तः कालात्ययापदिष्ट इति, नैतदपि सुस्थम्, शब्दोपमानाभाससाधारण्यात्। तद्व्यतिरिक्तत्वमपि विशेषणीयमिति चेदेतदपि विचार्यताम्, किं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं प्रत्यक्षाभासादिभ्यो वैधर्म्यं किञ्चित्, उत स्वरूपभेदः, अथवाऽन्योऽन्याभावः, न तावदाद्यः, तद्भेदकस्य धर्मस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात्। नापि द्वितीयः, स्वरूपस्य परस्परव्यावृत्ततया लक्षणानौपयिकत्वात्। नापि तृतीयः, व्यतिरिक्तत्वस्यान्योन्याभावात्मनः प्रत्यक्षाभासादावपि भावेन तद्व्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः। ननु न व्यतिरिक्तत्वमात्रमन्योन्याभावरूपविशेषणमस्माभिर्निरूपितम्, किन्तु, प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वम्, न च प्रत्यक्षाभासादेः स्वात्मन एव भिन्ना, तत्कथमुक्तस्य प्रसङ्गस्यावकाशः। अवगतमिदं त्वदभिमतम्, एतदेव विचार्यते, किं प्रत्यक्षाभासादिभिर्विशेषितोऽन्योन्याभावस्तथोच्यते, उत तैरुपलक्षितो यः प्रत्यक्षाभासादिष्वप्रसक्तः मन्यसे, आद्यस्तावन्न सम्भवति, नहि प्रतियोगिरूपविशेषणसहितोऽभावः क्वचिदप्यस्ति ततस्तादृशस्य विवक्षितत्वे सर्वा यासि। द्वितीये तु प्रत्यक्षाभासादिभिरुपलक्षणैर्यदुपलक्ष्यमन्योन्याभावस्य स्वरूपमेकं तत्प्रत्यक्षाभासादिषु बाधितानुमानेषु च साधारणमिति कथमन्योकदोषप्रसङ्गः। अन्यदस्तु सदात्मकं विशेषणं प्रतियोगी त्वभावस्यासन्नेव तज्ज्ञानस्य विशेष्ये व्यावृत्तबुद्ध्याधानाविरोधाद्विशेषणं भवतीति चेत्, अयुक्तमेतत्, विशिष्टं तावदभावस्य स्वरूपमिष्टोपारम्, तच्च विशेष्यमात्रशरीरं न भवितुमर्हति, तथासति विशेष्यस्वरूपमेवोऽन्यता

प्रत्यक्षाभासेति। इष्टाबाधाभासस्याप्युपलक्षणमिदम्। प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वं प्रत्यक्षाभासत्वादिलक्षणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वं प्रत्यक्षाभासादिभेदकूटवत्त्वं वा स्यात्, नाद्यः, सामान्यधर्मस्य निरस्तत्वात्, प्रत्यक्षाभासादेरपि कश्चिद्बाधितहेत्वाभासतयाऽभ्युपगमेऽस्य प्रत्यक्षाभासत्वादेरननुगतत्वमत आदिघटितत्वेनानन्तभेदैः पर्यवसानेनासर्वज्ञदुर्ज्ञेयत्वाच्च, अत एव न द्वितीयोऽपीति दूषणं स्फुटत्वादुपेक्ष्याह किमित्यादि। वैधर्म्यमित्यादिमतभेदेन मतैक्येन वा विकल्प इति भेदकत्वं नशारदाया प्रयुक्तम्। पृथक्त्वादेस्त्वेतत्पर्यवसानाभूतत्वात्र पृथक्त्वा विकल्पः इत्याहुः इति। तद्भेदकस्य प्रत्यक्षाभासादिभ्यो भेदकस्य। निर्वक्तुमिति। बाधिते इत्यादि। अशक्यत्वादिति। बाधात्मकलक्षणानामेव खण्ड्यमानत्वादिति भावः। स्वरूपस्येति। तत्तल्लक्ष्यात्मकानुयोगिस्वरूपस्यैव वर्ग्य। हृदे वह्निसाधने धूमो बाधितः, आलोके बाधित इत्याद्यनुगतव्यवहारानुपपत्तेरिति भावः। इदमुपलक्षणम्, स्वरूपभेदस्य वैधर्म्याविनाभूततया तदनिरूपणेऽसम्भवदुक्तिकत्वादिति। भावेनेति। गृहानि सन्धेरिदमभिधानम्। तमुद्घाटयति किं प्रत्यक्षाभासादिभिरिति। सहित इति। साहित्यं प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन वाऽभावीयान्वयिनावच्छेदकसम्बन्धेन वा विवक्षितत्वेदम्। एवञ्च प्रतियोगिविशेषिताभावबुद्धेर्भ्रमत्वप्रसक्तिरित्यन्यत्। साधारणमिति। बाधितानुमानप्रत्यक्षाभासाद्यनेक एव भेदः पारम्परिकं लक्षणमस्य पर्यवसन्न इति भावः। शङ्कते अन्यदित्यादिना। असत्येव विशेषणं भवतीत्यन्वयः। अननुगमस्यावश्यकत्वात्प्रतियोगिनामभावविशेषणत्वं व्यावृत्तिबुद्ध्याधायकत्वमात्रमपेक्ष्यम्, न तु विद्यमानत्वादिकमपीति भावः। प्रतियोगिनोऽसत्त्वे व्यावृत्तिबुद्ध्याधायकत्वमपि न सम्भवतीत्याह विशिष्टमित्यादिना विशेषणमवितुमर्हतीत्यन्तेन। न च सिद्धान्तविरोधीत्यन्वयः।

वृथा विशेषणपदोपन्यासः, तदनुपन्यासे चान्योन्याभावस्वरूपमात्रमुपन्यस्तं भवेत्, तच्च प्रत्यक्षाभासादेर्व्यवच्छेद्यस्यापि सङ्ग्राहकं ततश्च विशेष्यादन्योन्याभावादधिकं विशिष्टरूपं यद्विशिष्टमुपन्यस्यताम्, स च यदि प्रतियोगी तद्वीयोऽभिधीयते तर्हि तस्याभावात्तदानीं विशिष्टाभावः प्रसक्तः, विशेष्यमात्रं परिशिष्टम्, तच्च केवलमतिप्रसक्तम्, तस्माद्विशिष्टव्यवहारप्रवर्तनकाले विशेष्यातिरिक्तं किञ्चिदनभ्युपेत्य विशिष्टसत्ता व्यवहर्तुमशक्या, अतः प्रतियोगी नाभावस्य विशेषणं भवितुमर्हति, उपलक्षणं तु स्यात्, तत्र चोक्तमेव । नचान्योन्याभाव एको न भवति, भिन्नप्रतियोगिकौ द्वावभावौ तौ, तथा च प्रतियोगिलक्षितं तत्स्वरूपमन्यदेवेति सिद्धान्ताविरोधि; न च युक्तम्; उभयं ह्यन्या-

---

अन्योन्याभाव इति । बाधितप्रत्यक्षाभासयो पारस्परिक एक एव भेदो भवेद्यदि तदा बाधित-हेतुभिन्नत्वेनाभ्युपगते प्रत्यक्षाभासादौ प्रत्यक्षाभासादिभिन्नत्वस्याप्यावश्यकत्वादतिप्रसक्तिरनवस्था स्यात्, यदा तु बाधितप्रतियोगिकत्वविशिष्टोऽन्यः, अन्यश्च प्रत्यक्षाभासादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्तदाऽऽद्यस्य सत्त्वेऽपि न द्वितीयस्य सत्त्वमसह प्रत्यक्षाभासादौ । ननु स्यादेवं यदि प्रतियोगिनाऽनिरूपकत्वसम्बन्धेनानुयोगिनाऽऽसम्बन्धेन वा प्रत्यक्षाभासादिर्विशेषणीभवेत्, नत्वेवं सम्भवति, दण्डविशिष्टं पुरुषमानयेत्यादावेकज्ञानीयेनैव कर्मतासम्बन्धेन दण्डपुरुषयोर्विधेयान्वयित्वदर्शनेन विशेषणस्य विशेष्यीयान्वयितावच्छेदकसम्बन्धेनैव विधेयान्वयित्वनियमकल्पनात्, प्रकृते च सम्बन्धभेदात्, दण्डिनं भोजयेत्यादौ तु विद्यमानस्यापि दण्डस्योपाधित्वं परमस्तु न तु विशेषणत्वमिति; अथ प्रतियोगिनोऽपि भवतूपाधित्वमिति चेन्न, प्रतियोगिनोऽभावे विद्यमानत्वाभावात्, संयोगादिसम्बन्धेन हि विद्यमानताधीरनुभवसिद्धा न त्वनुयोगितादिसम्बन्धेनापि । अथोपलक्षणमपि तावद्व्यावर्तकमेवेति तत्पक्षेऽपि कथमतिप्रसक्तिः, उपलक्ष्यस्यापि बाधितं प्रत्यक्षाभासादिकं चेति प्रतीतिविषयत्वाभ्युपगमात्, नचैतावता पारस्परिकत्वस्यैकत्र भेदे भङ्ग इति पीडितान्योन्याभावसञ्ज्ञेति वाच्यम् एकानुयोगिकत्वापरप्रतियोगिकत्वाभ्यामेव तदुपपत्तेरिति चेन्न, उपलक्षणस्य प्रतियोगित्वेनतद्विषयकसाक्षात्कारविषयताऽपि कदाचिदभावेऽनुभूयेतेत्युक्तं भेदखण्डने एवेति चेन्न, संयोगादिना प्रतियोगिनायामन्तःसिद्धविषयतानुयोगिता । यत्र विलक्षणताया अनुभवसिद्धत्वेन तत्तत्सम्बन्धितविशेषणविशेष्यभावस्यापि विलक्षणत्वात्, न ह्येकस्य यादृशः स्वभावस्तादृशोऽन्यस्यापि, अन्यथैकविधत्वप्रसङ्गात् एवञ्च संयोगादिनाऽस्तु विशेषणमौपाधिकं वा विद्यमानस्यैव, प्रतियोगिनादिनाऽविद्यमानस्यापि सा केन वार्यते. अन्यथा प्रतियोगिनो व्यावर्तकताया अनुभवसिद्धाया अनुपपत्तेरिति भावः । भिन्नप्रतियोगिकाविति । न भिन्नप्रतियोगिकत्वमात्रं द्वित्वसाधकम्, उभयत्वावच्छिन्नाभावेऽस्य दर्शनात्, अपि तु व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसहितम् । प्रतियोगिलक्षितं = प्रत्यक्षाभासादिव्यावृत्तम् । तत्स्वरूपं = भेदस्वरूपम् । अन्यत् = बाधितप्रतियोगिकभेदादन्यत् । सिद्धान्ताविरोधीति न्यायेन सिद्धान्ताविरोधस्य कृपणतया द्वितीयपरिच्छेदे वक्ष्यमाणत्वात्तदनुपगमे स्यात् न च युक्तमिति । न वा युक्तमित्यर्थः । युक्तिविरोधो हि न केनापि सोढव्य इति भावः । यद्यपि प्रतियोगित्वादिकं तुर्यमिच्छन्त्यादिमं संसर्गाभावान्योन्याभावैकधर्मावच्छेदेऽप्यादिति तेन सम्बन्धेनाविद्यमानस्य विशेषणताप्युपपादनं नातिकाल्पनायाशङ्क्यते, तथाप्युभयैकदेशिना परकीयसिद्धान्तं विनुदयन् परिहरति उभयमिति । तादात्म्याभावो भेद इति प्राचीनमतमनुसृत्यैतत्, तत्र घटपटयोस्तादात्म्यस्य प्रतियोगित्वविवक्षायामन्योन्यप्रतियोगिकत्वापत्त्या भेदस्य प्रमाणागोचरत्वापत्तिः, अलीकत्वापत्ति वा प्रामाणिकत्वापत्तिः, अनुपलम्भादीनिरूपणीयत्वात्, "सोऽभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिता" इत्यत्र वस्तुन इति पदाभिव्यञ्जनात्पर्याप्ते प्रति-

न्याभावस्यैकात्मतया प्रतियोगि, एकात्मतायाश्च भेदविरोध एव, ततश्च येन रूपेण प्रतियोगित्वं तेन रूपेण भेदानवकाशाद्भिन्नप्रतियोगिकता कुतोऽन्योन्याभावस्य, येन रूपेण भिन्नता, तेनान्योन्याभावं प्रति प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनो । ननु वस्तुतस्तयोरेकत्वाभावात्कथमेकतया प्रतियोगित्वमन्योन्याभावं प्रति घटते वस्तुनो ? यथा वस्तुतो भूतलसंसर्गाभावेऽपि घटस्य भूतलसंसृष्टतया भूतलसंसर्गाभावं प्रति, तत्र यथाऽन्यद् भूतलसंसृष्टतया दृष्टं तथाऽत्रापि तावेन सप्रकारभेदौ तदात्मानौ दृष्टौ सोऽयं त्वद्दर्शना

यारोपिताया स्फुटं निषेधाच्च प्रतियोगिनाश्रयत्वेऽलीकस्य व्याघाताच्च, अलीकस्यैव निषेधेऽलीकस्य तत्र सत्त्वापत्त्या निषेधं जानतोऽपि तत्र प्रवृत्त्याद्यापत्तेश्च । अत एव—आरोपितमलीकमेव, तस्यैव चान्यताभावप्रतियोगित्वम्, न वस्तुतः सद्घटादिरिति—माध्वमतमसङ्गतम्, सत्तानुसन्धाने इह न घटो नास्तीति प्रतीतेर्निर्विषयत्वापत्तेः, अन्यथा तु घट इह नास्तीति सामान्याभावावगाहिनीति । एवञ्च तार्किकसिद्धान्तप्रदर्शनपरोऽयं सन्दर्भोऽभावस्यासत्प्रतियोगिकतया न व्याख्यानार्हः । पटो न घटो घटो न पट इत्यादौ घटतादात्म्यरूपेण पटस्य तेन रूपेण घटस्यैव वा पट पटतादात्म्यरूपेण च घटस्य तेन रूपेण पटस्यैव वा घट निषेधाविषय इति तादात्म्याभावो भेद इति वस्तुगतिनिरूपणं प्रायो नानुपपन्नम्, शिवो घटस्य इत्यादावपि तत्तन्निषेधस्य पटादौ घटतादात्म्यादिनिषेधपर्यवसन्नत्वात्, एवञ्च प्रतियोगित्वानुभवपरमेवमुपपद्यत इति सूचयन् 'उभयं ह्यन्योन्याभावस्यैकात्मतया प्रतियोगी'ति । एकात्मतया = तादात्म्यरूपेण । येन रूपेण = तादात्म्येन । भेदानवकाशात् = भेदवत्तानवकाशात् । ननु घटो न पट, पटो न घट इत्यत्रोभयस्य प्रतियोगित्वे तदता भिन्नप्रतियोगिकता स्वीकृतैवेति कथं साऽऽक्षिप्यते तत्राह येन रूपेणेति । घटत्वपटत्वादिनेत्यर्थः । भिन्नता = भेदानुयोगिता, अत्रैव तृतीयार्थावच्छिन्नत्वस्यान्वयो न तु भेदे, अन्यथा यद्धर्मावच्छिन्नं प्रतियोगि न तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको न भेदः, यद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकश्च भेदः तद्धर्मावच्छिन्नं न प्रतियोगित्वमित्यर्थस्य व्याघातापत्तेः । एवञ्च येन रूपेण प्रतियोगिता तद्रूपेण भेदवत्त्वाभावात् भिन्नप्रतियोगिकता स्वरूपमात्रोऽपि भेदद्वैतसाधनेऽप्रयोजकत्वमवगन्तव्यम् इति भावः । घटपटयोस्तादात्म्यस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमुक्तमित्यभिप्रायेणाक्षिपति । घटादितादात्म्यं घटादौ प्रसिद्धमेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्मिति सोदाहरणं परिहारमाह यथेति । घटस्यास्य पूर्वप्राप्त्यन्वयः । प्रतीतेति । प्रतियोगित्वमनुपपन्नत्वे । संसृष्टता संयोग, स च संयोगत्वात्मकसामान्यरूपेणापि वस्तुतो भूतलीय एव संसर्गतया प्रतियोगितावच्छेदक, अन्यदीयसंयोगेन घटनिषेधानस्य भूतले घटाधिप्रवृत्तिविरोधित्वासम्भवादिति भावः । तावेव = घटपटावेव । घटपटयो परस्परतादात्म्यस्याप्युपपत्तिमाह । सप्रकारभेदाविति । घटत्वपटत्वप्रकाराभ्यां भेदवन्तावित्यर्थः । ननु सर्वमिदमाशास्त्र एव घटो न पट इत्यादौ व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यानुभविकत्वेऽसत्प्रतिपत्ते, विवदन्तं वा प्रत्यपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य प्रामाणिकत्वे इष्यते पादितमनुमानमप्रमाणम्, घटादितादात्म्यरूपेण घटादेरेव घटादौ निषेधपक्षेऽपि घटाद्यन्योन्याभावपटाद्यन्योन्याभावपारिशेषं नैव स्यात्, घटपटयो प्रतियोगितानवच्छेदकरूपेण भेदस्याप्रयोजकत्वात्, विरुद्धधर्माध्यासेन यदि तयोर्भेदस्तदा न भेदोऽपि तुच्छः, प्रत्यक्षाभासादौ बाधित भेदे भेदवति प्रत्यक्षाभासादिकं नास्ति भेदव्यवहारात् बाधित चानुमानप्रत्यक्षाभासादिकं भेदे भेदवति बाधित सति भेदव्यवहारात् । किञ्च घटादितादात्म्यं यदि घटत्वादिरूपं तदा येन रूपेण घटत्वा घटपरस्परभेदानुयोगित्वं तेनैव प्रतियोगित्वमिति दिशन्नाह 'येन रूपेण भिन्नता तेनान्योन्याभावं प्रति

भिप्रायो नास्माकं निर्वाहार्ह इत्यास्तां विस्तरः । अपि च घटपटयोः स्वरूपभेदेन वैधर्म्यभेदेन वोभयकोटीकृतयोरन्योन्याभावनिरूपणं भवति, अत्र तु प्रत्यक्षाभासादेः प्रत्यक्षाभासत्वादिनैककोटित्वाऽस्तु नाम, यत्तु प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्ततया प्रतिपत्तव्यं तस्य केन रूपेणैककोटीकरणम् ? न तावत्प्रतिव्यक्तिभिन्नेन स्वरूपेण, तेषामनन्ततया बुद्धिस्थीकर्तुमशक्यत्वात् । नापि यत्पदतयोपात्तं विशेष्यं प्रत्यक्षाभासादिव्यतिरिक्तत्वेन विशेषणेन विशेषणीयं तद्रूपकोटीकृततयैवान्योन्याभावनिरूपणमिति युक्तम्, तस्य स्वरूपस्य प्रत्यक्षाभासादिसङ्ग्राहकतया कोटिद्वैतभङ्गापादकत्वेनान्योन्याभावनिरूपणविरोधात्, तस्मात्स्वरूपभेदं वैधर्म्यभेदं वा कोटिद्वयव्यवस्थापकमप्रतिसन्धायान्योन्याभावनिरूपणमशक्यमिति स्थिते स्वरूपभेदपक्षस्येह दूषितत्वाद्धर्मभेदः कश्चिद्वक्तव्यः, न चासौ वक्तुं शक्यः, शक्यत्वे वा तमादायैव लक्षणं वचनीयमिति किमनेन इतरान्योन्यव्यतिरिक्तत्वरूपेणेत्युक्तं वा । तदनेनान्यत्राप्यतिप्रसक्तमुदाहरणान्तरत्वेन व्यावर्तन

प्रतियोगिता नास्ति वस्तुनो रीति, यदि च घटादिभावस्य धर्मान्तरव्यतिरिक्तं तदा तादात्म्येन नाय घट इत्यप्रतीयमानतादात्म्यस्य प्रतियोगिता प्रति संसर्गविधयैव धर्मविधयाऽप्यवच्छेदकत्वे न मानम् अत एव तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं न भेदलक्षणमिति निवेदितमधस्तात् । घटो न पट इत्यादौ घटत्वादिरेव प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यानुभवसिद्धत्वाच्च । मतान्तराणां चात्र विषये निरासो भेदखण्डनप्रकरणे एवानुसन्धेयः । एवमधिकरणीयसंसर्गेण घटादिनिषेधे ऽपि न नियमः, गुणादावपि सत्तायां घटाद्यभावप्रतीतिरित्याशङ्कयाह साऽयमिति । अस्माकमिति । अनिर्वाच्यत्वादिनामित्यर्थः । तत्त्वेन प्रत्यक्षाभासादिनिष्ठप्रतियोगितानिरूपितानुयोगिताविशेषरूपमेव भेदपदार्थं निवेचयामिति न प्रत्यक्षाभासादावतिप्रसङ्ग इत्यत्रानुयोगितामभ्युपेत्य दोषान्तरमाह अपि चेति । स्वरूपभेदेन = वैधर्म्यानिष्ठितस्वरूपग्रहणे । वैधर्म्यभेदेन वा = केवलस्वरूपात्मकवैधर्म्यरूपभेदग्रहणे वा । उभयकोटीकृतयोः = प्रतियोग्यनुयोगिभावेन प्रतीतयोः । भिन्नत्वेन गृहीतयोरेव प्रतियोग्यनुयोगिभावग्रहः प्रतियोग्यनुयोगिभावेन गृहीतयोरेव च भेदग्रहो वक्तव्योऽन्यथा स्वस्मादपि स्वभेदग्रहापत्तेरित्यन्योन्याश्रय इत्याशङ्कया वा स्वरूपात्मकभेदाद्वा प्रतियोग्यनुयोगिभावप्रतीतौ स्वरूपात्मकभेदग्रहाधीनत्वमभिहितम् । एककोटित्वा = प्रतियोगित्वग्रहः । व्यतिरिक्ततया = भेदानुयोगितया । एककोटीकरणं = अनुयोगित्वग्रहः । विशेष्यं = प्रमाविषयीभूतप्रकृतधर्मिस्वरूपभावप्रतियोगिमात्रत्वकम् । विशेषणीयमित्यन्वयः । तद्रूपकोटीकृततया = तद्रूपावच्छिन्नानुयोगित्वग्रहणे । सङ्ग्राहकतया = गमकतया । कोटिद्वैतभङ्गापादकत्वेनेति । यावत्प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकद्वयमप्रतीत तन्नुपपत्तिकत्वेनेत्यर्थः । इदं घटो नेति प्रतीतप्रामाणिकतया प्रतियोगित्वविशिष्टस्यैवानुयोगितावच्छेदकतया निरूपकत्वात् प्रतियोगितत्वानुयोगितावच्छेदकत्वयोरनपगमादिति भावः । निरूपणविरोधात् = निरूपयितुमशक्यत्वात् । कोटिद्वयव्यवस्थापकं = अनुयोगिप्रतियोगिभावोपपादकम् । दूषितत्वादिति । अनन्ततया बुद्धिस्थीकर्तुमशक्यत्वादित्यनुपदमुक्तम्, स्वरूपभेदस्यापि वैधर्म्याविनाभूतत्वात्वेऽपि तत्पक्षम् । शक्यत्वे इति । सर्वत्रैव तत्तदसाधारणधर्मनिरूपितभेदस्यास्तीति भाव अनेनेति । प्रतियोगितावृत्त्यनुयोगितावच्छेदकनिर्वचनानिर्वचनयोरनुपपत्त्यन्तरप्रदर्शनेनेत्यर्थः । निरसनायमित्यन्वयः । अन्यत्रेति । गुणकर्मादिष्वपि सति सत्त्वाद्यभावेऽप्यव्यभिचारात्, यथा वा तार्किकप्रकारितानां "पारमार्थिकमहतीनित्यसामान्य भिन्न पारमार्थिकाङ्गीकृतनित्यपदार्थानामधिकरणवृत्तिमात्र

लक्षणवादिनो भग्नस्य शरणमस्त्रं निरसनीयम्, अत एव भेदकान्तरं विना तद्व्यतिरिक्तत्वमेव दुर्निरूपमित्यभिप्रायेण तत्तदन्यत्वे सतीति विशेष्यमाणं वैशेषिकहेतुं 'नैतदेवं येन येन व्यभिचारस्तदन्यत्वे सति प्रमेयत्वा'दिति सत्प्रतिपक्षहेतूपन्यासादुपहसन्ति सन्त इति । इति बाधखण्डनम् ।

इति कवितार्किकचक्रचूडामणिश्रीश्रीहर्षप्रणीते खण्डनखण्डखाद्ये प्रमाणतदाभासखण्डनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

पादः शब्द, स तादर्थ्यार्थकप्रत्यय" इत्यादिलक्षणेषु तथा निरुक्तलक्षणया च गुणगुणिनोः स्थिति प्रधानयोश्च बोधिकाना गुरुस्याप्रभृतिप्रकृतीनां तथा समुच्चयादिप्रतिपादकानां च चादिनिपातानां भेदघटितेषु । अत एवेत्यस्य अभिप्रायेणेत्यस्य, हेतुमित्यस्य, च उपहसन्तीत्यनेनान्वयः । भेदकान्तरं विना = प्रतियोगित्वावृत्त्यनुयोगितावच्छेदकनिरूपणं विना । तद्व्यतिरिक्तत्व = व्यभिचारस्थलान्यत्वम्, वैशेषिकपदं प्रतिवाद्यभिमतोपलक्षकम् । हेतुं = लक्षणमलक्षणं वा, नहि व्यभिचारस्थलान्यत्वमितरभेदसाधकहेतावेव दीयते । एतदिति पक्षः, नैवमिति साध्यम् । यथा द्रव्यं स्वेतरभिन्नं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादिति केनचिदुक्ते द्रव्यं न स्वेतरभिन्नं तत्तद्व्यभिचारस्थलान्यत्वे सति प्रमेयत्वादित्यपि येन । यदि भेदकान्तरं विनैव तत्तद्व्यतिरिक्तत्वनिरूपणं स्वीक्रियते तदाऽस्योपहासता । तदन्यत्वे इति । तत्पदस्य बुद्धिस्थपरामर्शकत्वेन विवक्षितत्वात् दोषस्थापितनानारूपाणामप्येकेनैव तदा युगपत्परामर्शोपपत्तेरेतत्पदं न विवक्षितम् । सन्त इत्यस्मै सत्पदार्थस्मरणं महदर्थम् ।

ननु—साध्याभाववत्पक्षादिकं दोषः, न तु साध्याभाववत्पक्षकत्वादिकम्, साध्याभाववत्पक्षादिरूपविशिष्टान्तरघटितत्वात्, एतेन प्रमितत्वघटितस्य तस्य दोषता परास्ता, अगृहीताप्रामाण्यकग्रहस्यैव प्रतिबन्धकतया ग्रहे प्रमात्वनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतावैयर्थिकत्वात्, स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुमावच्छेदकपक्षसम्बन्धेन च साध्याभाववत्पक्षादेर्दुष्टताव्यवहारनियामकत्वोपगमेन कालिकादावप्यक्षाभासादौ हेत्वाभासत्वप्रसक्त्यार्ता, साध्यवत्पक्षत्वादिकं तु नेह विवक्षितम्, बह्न्यभाववद्ध्रदत्वादिनैव दोषत्वात् । ■ च तथापि बाधो हेत्वाभासपदवीं नाधिरोढुमर्हति, प्रत्यक्षादावपि तद्ग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वात्, न चानुमानप्रयोजकत्वरूपं प्रतिबन्धकत्वमनुमिति प्रत्येव, प्रत्यक्षस्य तूपलब्धप्रामाण्यमेव साध्यते तेनेति वाच्यम्; अस्य विभागस्य साधकप्रमाणाभावात्, सर्वत्रैवान्यज्ञानेऽप्रामाण्यमेव साध्यत इत्यपि वक्तुं शक्यत्वाच्च, शाब्दस्थले तथा वक्तुमशक्यत्वात्, आहार्यज्ञानस्यापवादयोपगन्तव्यत्वात्, उपनीतभानं स्मृत्यादिकं च प्रत्यपि त्वया तादृशप्रतिबन्धकताया उपगमेनानुमितिप्रत्येव सत्या अपि वक्तुमशक्यत्वाच्चेति—वाच्यम्, हेतुदूषकतयैव हेत्वाभासत्वव्यवहारसम्भवेन इतरनिरूप्यदोषतायामपि दोषाभावात्, एतदपि च हेत्वाभासेषु प्राचीनैर्बाधस्य परिगणनं कृतमित्येतावतैवोपपद्यते, न च परिगणने विरोधः, वस्तुतस्तु बाधस्थले हेतोर्दुष्टत्वव्यवहारे कारणविरहितनिरूपितेरवेत्येव हेत्वाभासत्वोपपादनोचितमिति चेन्न, बाधस्थले दोषान्तरसाङ्कर्यस्यावश्यकत्वेन तेनैव हेतुसाधारणदोषतया अन्येन हेत्वाभासत्वव्यवहारोपपत्तौ बाधस्य हेत्वाभासतायां मानाभावात्, तथाहि—ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धिः, ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादौ वह्निरनुष्ण कृतकत्वादित्यादौ च व्यभिचारः, गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वात्, मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादावपि यत्र यदवच्छेदेन साधनं तत्र तदवच्छेदेन साध्यमिति व्याप्तेर्भङ्ग एव । एतेन

घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादेर्बाधसङ्करोदाहरणत्वं सुदूरपराहतम् । किञ्च देशमात्रघटितापि व्याप्तिस्तत्र नास्त्येव, कालविशेषावच्छेदेन देशविशेषावच्छेदेन च साध्याभाववति हेतोर्वृत्तेः, न च प्रतियोग्यसमानाधिकरणसाध्याभावो निरवच्छिन्नविशेषणतासम्बन्धेन साध्याभाववत्त्वं वा व्यभिचारघटकमिति वाच्यम्, एवं सति बाधेऽपि तथैव साध्याभावस्य साध्याभाववत्त्वस्य वा प्रवेशसम्भवादुक्तस्थले बाधोऽपि न स्यात् । पक्षे साध्याभावमात्रनिश्चयसामान्यस्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितस्य कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वदर्शनेन यदि तत्र साध्याभावमात्रघटितस्यैव बाधत्वं तदा साध्याभावमात्रघटितव्यभिचारनिश्चयसामान्यस्यापि तादृशस्य व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकत्वदर्शनेन साध्याभावमात्रघटितस्यैव व्यभिचारत्वमिति तुल्यम् । एवं सत्यपि निर्दिष्टस्थलेषु व्यभिचारित्वव्यवहारो नोपेयते बाधितत्वव्यवहारश्चोपेयते इति परिभाषामात्रमेव, अतएवायं वृक्षः कपिसंयोगीत्यादौ बाधितत्वव्यवहारमनारुध्य कपिसंयोगाभाववद्वृक्षेऽनित्यासिमाशङ्कयाव्याप्यवृत्तित्वभ्रमानास्कन्दितत्वं दोषनिश्रये निवेशितं सामान्यनिरुक्तिविवेचनासु, तथा सति कपिसंयोगाभावो वृक्षेऽव्याप्यवृत्तिरिति ज्ञानस्य प्रमात्वेन तदास्कन्दितस्यापि कपिसंयोगाभाववद्वृक्षज्ञानस्य निश्चयसामान्यान्तर्गतत्वेन नातिव्याप्तिः, तस्याप्रतिबन्धकत्वात् ।

एतेन—माभूदुक्तसङ्करो ज्ञानासङ्करस्तु स्यात्, नहि बाधग्रहदशायां नियमतो दोषान्तरग्रहो येन प्रतिबन्धकतायां बाधग्रहोऽन्यथासिद्धः स्यात्; ननु तदा परामर्शोऽस्ति न वा, नचेत्कारणविरहादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहेण बाधग्रहोऽन्यथासिद्ध एव, अस्ति चेत्, तदापि तथैव, तथाहि—यदि बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदस्तदा ताभ्यां व्यभिचारघटकसमपर्णाद्विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात्साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानोत्पत्तिसम्भवः, अथोत्पन्नो किं तेन, परामर्शस्य प्रथममेवोत्पन्नत्वात्, तत्प्रतिबन्धकतयैव च तस्य दोषत्वात्, तथा च तत्रानुमितिप्रतिबन्धकत्वं बाधग्रहस्यैवेति चेन्न, उत्पन्ने परामर्शे व्यभिचारग्रहोऽप्रामाण्यग्राहकीभवन्ननुमित्यनुत्पादप्रयोजकीभवेदेव । अथ तयोरभेदः, पक्षः साध्याभाववान् साध्यव्याप्यहेतुमांश्चेत्येकं ज्ञानमिति यावत्, तथा च विशकलितयोः साध्याभाववत्त्वहेतुमत्त्वयोर्न व्यभिचारत्वमिति कथं व्यभिचारग्रहेणान्यथासिद्धिशङ्केति चेन्न, विशिष्टस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वादेर्यथा व्यभिचारत्वम्, तथा तद्धर्मिणि साध्याभाववत्त्वादिना सहितस्य तद्धर्मिणि हेतुमत्त्वादिकस्यापि, विशकलिततदुभयज्ञानादप्यनुमितिप्रतिरोधानुभवादेवं च परामर्शेऽप्रामाण्यग्राहकतयैव व्यभिचारग्रहस्य दूषकत्वसम्भवोऽगृहीताप्रामाण्यकस्यैव परामर्शस्यानुमितिजनकत्वादिति चेन्न, व्यभिचारग्रहेण परामर्शेऽप्रामाण्यग्रहो यस्मिन् क्षणे जननीयस्तस्मिन् क्षणेऽनुमित्युत्पत्तेर्बाधग्रहेणैव वारणीयत्वात्, अन्यथा पूर्वक्षणेऽगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शसद्भावात्सा स्यादेव, अप्रामाण्याग्रहस्य स्वातन्त्र्येणानुमितिहेतुत्वपक्षेऽपि पूर्ववर्तितयैव हेतुत्वं न तु प्रतिबन्धकाभाववत्कार्यसहवर्तितया, येनानुमित्युत्पत्तिक्षणेऽपि तदपेक्षा स्यात् । एवञ्च बाधग्रहो नान्यथासिद्ध इति । एवं लाघवज्ञानसहकारेण परामर्शविषयतानवच्छेदकरूपेण साध्यानुमितिं तेन रूपेण साध्याभावग्रह एव वारयति । यत्तु—साध्यनिष्ठं धर्मवृत्तित्वमपि बाधः, नचैतादृशबाधग्रहे व्यभिचारग्रह आवश्यकः, साध्ये धर्मवृत्तित्वस्य व्यभिचाराघटकत्वादिति, तन्न, ह्रदो वह्निमानित्याद्यनुमित्यावाधाराधेयभावसंसर्गो भासते, ननु तस्यापि संसर्गः, सम्बन्धसम्बन्धस्य विशिष्टबुद्ध्यविषयत्वात्, एवञ्च साध्यनिष्ठधर्मवृत्तित्वग्रहस्य नानुमितिप्रतिबन्धकत्वसम्भवः, तस्याधाराधेयभावात्मकसम्बन्धाभावविषयकत्वात्, तदीयतत्संसर्गाभावबुद्धौ च तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वादिति—परास्तम्, एतावता बाधबुद्धिमनिषप्यताऽनुमितावायातिन तु बाधस्य लिङ्गीयदोषत्वम्, अनुमितिपरामर्शान्यतरप्रतिबन्धकयथार्थज्ञानविषयत्वमात्रेण

बाधे लिङ्गीयत्वस्यामन्तव्यत्वात्, वह्न्यभाववद्ध्रदादेर्लिङ्गासम्बन्धित्वात्, यस्य कस्यचित्सम्बन्धस्यापि प्रसञ्जकत्वात्। स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकत्वं सम्बन्ध इति चेन्मन्दोऽसि, बाधे लिङ्गतावच्छेदकविशिष्टीयत्वे विप्रतिपद्यमानं प्रति लिङ्गतावच्छेदकत्वस्य सम्बन्धताया वक्तुमशक्यत्वात्, न ह्यसिद्धमसिद्धेनैव साध्यत इति।

एवं लक्षणमपि दुर्वचमेव, साध्याभाववत्पक्षसाध्यवदन्यपक्षपक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादेः प्रत्येकमव्यापकत्वात्। यत्तु—प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्युत्थापकभिन्नत्वे सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहविरोधिभिन्नत्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकत्वं विभाजकम्, तत्राद्येन सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षवारणम्, द्वितीयेन पक्षसाध्याप्रसिद्ध्योर्वारणम्, विशेष्यदलेन चोदासीनवारणम्। न च साध्याभावविशिष्टपक्षादिरूपबाधे विरोध्युत्थापकत्वसाध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षादिताऽन्यस्य नास्तीत्यसम्भव विशिष्टपक्षादिग्रहविरोधिपक्षतावच्छेदकाभावविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वमपि च पक्षाप्रसिद्धिस्थलीये बाधेऽव्याप्तिकरमिति—वाच्यम्, यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिता प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदकत्वे सति विशिष्टपक्षग्रहत्वस्य विशिष्टसाध्यग्रहत्वस्य च न्यूनवृत्तिर्या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वान्यूनवृत्ति प्रतिबध्यता तन्निरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तादृशत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षवारणम्, न्यूनवृत्तित्वनिवेशेन च पक्षसाध्याप्रसिद्ध्योर्वारणम्। अथ वह्निमान् ह्रदो वह्निमानित्यत्राश्रयासिद्ध्यात्मकबाधेऽव्याप्तिः, तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया विशिष्टपक्षग्रहत्वान्यूनवृत्तित्वादिति चेन्नैवम्, उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्ता सती या विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारता तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे सति प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्यनुमितिजनकतानवच्छेदिका यादृशविशिष्टविषयिता तादृशत्वस्य विवक्षितत्वात्, पक्षसाध्याप्रसिद्ध्योर्व्यावृत्तयेऽनिरिक्तान्तम्, तत्रत्यप्रतिबध्यतावच्छेदकीभूतप्रकारताया उद्देश्यतावच्छेदकतादिस्वरूपत्वात्। अथैवमपि पर्वतो वह्न्यभाववद्वह्निव्याप्याभावोभयवानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वतादिरूपबाधेऽव्याप्तिः, तस्य वह्निमत्पर्वतरूपविरोध्युत्थापकत्वादिति चेन्न, उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकताऽतिरिक्ता या विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारता तदवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपिता सती या स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयितावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूतविषयितावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकता तदवच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकरूपवत्त्वस्य विवक्षणीयत्वात्, तत्र प्रतिबन्धकता, वह्निव्याप्याभाववत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकं न वह्न्यभाववत्पर्वतविषयित्वम्, किन्तु वह्निव्याप्याभाववत्पर्वतविषयित्वमेव, अतस्तादृशप्रतिबन्धकताया वह्निव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानविरोधिवह्निव्याप्यवत्पर्वतोत्थापकतावच्छेदकवह्निव्याप्यव्याप्यवत्पर्वतविषयित्वानवच्छिन्नत्वान्नोक्तबाधासङ्ग्रह इति, तन्न मनोज्ञम्, साध्याभाववत्पक्षत्वसाध्यवदन्यपक्षत्वादीनां प्रोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयितानिरूपकतावच्छेदकानां नानात्वात्प्रत्येकमिति निर्विकल्पानुपपत्तेरनिवारणात्, न च तादृशनिरूपकतावच्छेदकत्वेन तेषामनुगम, तेनापि रूपेण प्रत्येकं वा मिलितानां वा लक्षणत्वमिति दुर्निरूपत्वात्, तादृशनिरूपकतावच्छेदकत्वस्यापि स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वानुगमासम्भवादिति भावः, यद्वा पदार्थान्तरस्य सहकारित्वेऽपि तस्य तस्य तद्विशेषत्वोपादानेऽपि सत्त्वात्, सामान्याभावस्य सर्वसिद्धत्वे उद्देश्यतावच्छेदकतातिरिक्तायाः उद्देश्यतावच्छेदकतादौ तादृशजनकतावच्छेदकीभूतविषयित्वानवच्छिन्नत्वस्य च तादृशविषयितावच्छिन्ने सत्त्वात्। एतच्च विशिष्टग्रहापत्तिप्रभृत्युपाधिनिवेशनीय

समानमेव । रीत्यन्तरञ्चेह खण्डनस्यानुसन्धेयम्, तथाहि—उद्देश्यतावच्छेदकताद्यतिरिक्तत्वं तदतिरिक्तत्वेन भ्रान्तिविषयत्वं वा तदतिरिक्तत्वेन प्रमाविषयत्वं वा, वस्तुगत्यैव तदतिरिक्तत्वं वा, आद्येऽतिव्याप्तिः स्पष्टैव, द्वितीयतृतीयौ च सर्वभेदमिच्छत्यद्वैतवादिन्यव्यवच्छेदकौ, भेदस्य निरस्तत्वात्, अन्योन्याश्रयाच्च, वस्तुगत्याऽतिरिक्तत्वनिर्णयस्य प्रमात्वनिर्णयाधीनत्वात् । प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावमात्रस्याप्रामाणिकत्वं तु स्वप्नादौ व्यभिचारेण प्रयुक्तमेव । ह्रदान्यो ह्रदो वह्निमानित्यादौ चाव्याप्तिरेव, आहार्यस्याप्रतिबन्ध्यत्वात्, अत्रत्यविकल्पानुसारेण परिष्कारस्य निरस्तत्वादिति शम् ।

इति खण्डनशारदायां बाधखण्डनं हेत्वाभासखण्डनप्रकरणञ्च ।

हरिहरादिभिरीड्यतया परा सुखतया रचिताखिलमङ्गला ।
वचनमुकुलितामलबिन्दुगा जयति कापि कला भुवनेश्वरी ॥

इति श्रीशङ्करचैतन्यभारतीयतिविरचितायां खण्डनखण्डखाद्यशारदायां
प्रमाणतदाभासखण्डनं नाम प्रथमः परिच्छेदः ।

श्रीशारदार्पणमस्तु ।

॥ ॐ ॥

श्रीशारदायै नमः ।

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

निग्रहानिरुक्तिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

प्रतिज्ञाहानिखण्डनम् ।

ननु यदि दुर्लक्ष्या हेत्वाभासास्तर्हि निग्रहस्थानानि प्रतिज्ञाहान्यादीनि बाधकानि भविष्यन्ति, मैवम्, का पुनः प्रतिज्ञाहानिः ? स्वीकृतोक्तपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिरित्यलक्षणम्, तथाहि—झटितिसंवरणेऽनिग्रहस्थानेऽपि गतत्वेन परदूषितेत्यपि विशेषणीयत्वात्। किञ्च स्वीकृतेत्यनेनाभीष्टमात्रं वाऽभिधीयते, अस्थिरयेनेष्टं वा, आद्ये केनचिद्रूपेणेष्टस्य रूपान्तरेण परित्यागः क्व नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः । स्वीकारपूर्वकोऽस्वीकारस्त्यागः,

---

यस्याः प्रसादमासाद्य वैदुर्यो सेतुपो यतेः ।
जल्पवितण्डविकल्पाब्धेस्त्पताऽलीकतामिता ॥
बिन्दुनादकलालीला शान्तिर्विश्वातिशायिनी ।
सत्तातता परा संविच्चिन्त्या सा नः सरस्वती ॥

दुर्लक्ष्या इति । तथा चानिर्वाच्यत्वाद्द्वैतव्याघातकत्वं हेत्वाभासानाम् । निर्वाच्यत्वे हि तेषां पारमार्थिकत्वापत्त्या पारमार्थिकाद्वैतव्याघातकत्वं स्यादेवेति भावः । निग्रहस्थानान्तर्गतानामपि हेत्वाभासानां निराकृतत्वादुक्तं प्रतिज्ञाहान्यादीनीति । बाधकानीति । निर्वक्तुं शक्यतया पारमार्थिकत्वेनाद्वैतव्याघातकानीत्यर्थः । केतिनिर्वाच्यत्वाक्षेपः स्वीकृतेत्यादिनोपपादनीयः । इह सामान्यलक्षणमादौ कुतो न निराकृतमिति तु नाशङ्कनीयम्, प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वस्य सामान्यलक्षणत्वे प्रतिज्ञाहान्यादिनिरासेनैव तन्निरासात्, उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावलिङ्गत्वस्य तथात्वेऽपि प्रतिज्ञाहानित्वादेरेव लिङ्गतावच्छेदकत्वाल्लिङ्गतायाश्च तद्धीनप्रतिपत्तिकत्वात् । विप्रतिपन्नप्रतिपन्नान्यतरोद्भावकधर्मवत्त्वस्य तथात्वेऽपि तद्घटनत्वं प्रतिज्ञाहानित्वादेरेव । अन्त्येऽन्यतमत्वस्य भेदकूटघटितत्वेनासर्वज्ञाज्ञेयत्वम्, प्रतिज्ञाहान्यादेरननुगमाद्गमकत्वात् । द्वितीये च लिङ्गतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्यावश्यविवक्षणीयत्वेन प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिः । एवं तृतीयेऽपीत्यादिकमपि द्रष्टव्यम् । स्वीकृतेत्यादि । उक्तपदं स्वयं विशिष्योक्तपरम्, एवञ्चापसिद्धान्ते नातिव्याप्तिः, अहं नैयायिक इत्यादिरीत्या सामान्यत एव सिद्धान्तस्य कथायामभिधानात् । परेण विशिष्योक्तस्याप्यन्येनानभ्युपगमो न दोषावह इत्यतः स्वयमिति । एतच्च परित्यागपदस्याभ्यनभ्युपगममात्रपरत्वे उक्तम्, नात्वभ्युपगमपूर्वकानभ्युपगमपरत्वे इति । एवं च परमतमनूद्य त्यागेऽतिव्याप्तिवारणफलं स्वीकृतेति । इत्यलक्षणम् = इत्येतद्वाक्यप्रतिपाद्यः परित्यागान्तार्थोऽलक्षणमित्यर्थः, तेन लक्ष्यदलघटितस्यालक्षणतायां परेणाप्यङ्गीकार्यत्वेऽपि न क्षतिः । झटितिसंवरण इति । परेणादूषित एव स्वोक्ते स्वयमेव दूषणं विभाव्य प्रकारान्तराभिधाने इत्यर्थः । तेन हि स्वदोषः समियत इति तस्य संवरणत्वम् । झटितीति च प्रायोवादः, परेण दूषणं विना विलम्बेनापि कदाचित् स्वयं दूषणं विभाव्य प्रकारान्तराभिधानस्य दुष्टत्वानुपपत्तेः । विशेषणीयत्वादिति । तथा च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानमिति भावः । यस्तु पूर्वमेव परदूषितेति विशेषणमुपादायाभिमते तं प्रत्याह किञ्चेति । इष्टपदमभ्युपगमपरम् । केनचित् = नित्यत्वादिना रूपान्तरेण = अनित्यत्वादिना । स्वीकार-

न च रूपान्तरेण तत्र स्वीकारस्ततस्त्याग एवासौ न भवतीति नातिप्रसङ्ग इति चेन्न, स्वीकारस्यापि त्यागपदार्थान्तर्भावे स्वीकृतेति व्यर्थम्, तत्त्यागेऽपि च नाद्यद्वितीयौ, अस्तित्वेनेष्टस्य रूपान्तरेण सर्वत्रैवानिष्टत्वसम्भवात्। संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे चैकस्यैव संयोगस्यास्तित्वनास्तित्वाभ्यामभ्युपगम्यमानत्वात्। एवञ्च कालदेशादिभेदेन सत्त्वासत्त्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गो द्रष्टव्यः। तस्यैव तदैव तत्रैव तेनैव तथैवेष्टस्यानिष्टत्वे विवक्षिते अत्रेति चेत्, एवं तर्हि कालमभ्युपगम्यानभ्युपगच्छतः प्रतिज्ञाहानिर्न स्यात्, तत्र तदेत्युक्तविशेषणस्यासम्भवात्, न हि कालः कालान्तरं स्वात्मानमेव वाऽध्यास्ते, काले तदेतिविशेषणस्य प्रतिक्षेपेऽन्यत्र च प्रक्षेपे लक्षणस्यैकतापत्तिः, कालं प्रति च प्रतिज्ञाहानेरदोषत्वे तद्वदन्यत्राप्यदोषत्वापातः, यदैव स्वीकारस्तदैवास्वीकारासिद्धेश्च।

पूर्वकोऽस्वीकारः = तेन रूपेण तद्वस्तुस्वीकारपूर्वकस्तेन रूपेण तद्वस्तुविषयकास्वीकारः। तत्त्यागेऽपि = स्वीकृतपदानुपादानेऽपि। आद्यद्वितीयौ = परित्यागपदार्थघटकीभूतस्वीकारस्याभ्युपगममात्रपरत्वमस्तित्वेनाभ्युपगमपरत्वं वेति विकल्पौ। त्यागपदार्थस्य यथाश्रुतोक्तरूपतायामेवोक्तातिव्याप्तिमुभयविकल्पसाधारण्येनाह अस्तित्वेनेति। रूपान्तरेण = नास्तित्वेन। त्यागपदस्य तेन रूपेणेत्याद्युक्तार्थत्वे उक्तातिव्याप्तिर्नास्तीति दोषान्तरमाह संयोगादीति। आदिपदेन द्रव्यवृत्तिसंयोगाभावविभागज्ञानादिकं ग्राह्यम्। एवमपि केश्चिदधिकरणस्यावच्छेदकभेदेन भेदमुपगम्य व्याप्यवृत्तित्वमेवोपगतमित्याशयेनोक्तं पक्ष इति। अभ्युपगम्यमानत्वादिति। तथा चास्तित्वेन शाखावच्छेदेन संयोगविशेषमभिधाय तं मूलावच्छेदेनास्तित्वेनानभ्युपगच्छन् प्रतिज्ञाहान्याक्रान्तो भवेदिति भावः। संयोगादेरुक्तरीत्याऽव्याप्यवृत्तितामभ्युपगन्तृमतेऽपि प्रसङ्गमाह एवमिति। कालदेशादीत्यादिपदेन पुरुषो ग्राह्यस्तत्र देशादिवदविवक्षणात्। तत्रापि एवमधिकरणावच्छेदकपुरुषैक्यमपि विवक्षणीयमित्युक्तदोषपरिजिहीर्षुराह तस्यैवेति। इदन्तु बोध्यम्—यत्र किञ्चिदन्यथाप्रतिज्ञाय तद्विरुद्धं मनसाऽभ्युपगच्छन्नपि प्रतिपादनं प्रतिज्ञानुरूपमेव करोति तत्र प्रतिज्ञाहानिर्नास्तीत्यनभ्युपगमोऽत्र नाम तदर्थनिश्चयाभावमात्रमपि तु स्वोक्तस्य साक्षादर्थाद्वाऽभावबोधनमेव वक्तव्यम्, स्वोक्तार्थस्तु पक्षो वा हेतुर्वा साध्यादिको वेत्यन्यत्। शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्युक्ते सव्यभिचाराबाधेन परेण तिरस्कृतेऽस्तु तर्हि घट एव पक्ष इत्यभिदधतोऽपि प्रतिज्ञाहानिभागेवेति तत्सङ्ग्रहायार्थादिति। नचैवं प्रतिज्ञान्तरसाङ्कर्यम्; शब्दो नित्य इत्युक्ते ध्वनौ परेण बाधे उदीरिते वर्णात्मकः शब्दः पक्ष इत्याद्यभिधानं हि तदुदाहरणम् न चात्र पूर्वोक्तस्याभावोऽर्थादपि बोध्यते, अपि तु सामान्यतोऽभिहितमेव पक्षादि तद्विशेषणविशिष्टतया प्रतिपाद्यते इति। एवं च येन पुरुषेण विशिष्य यद्देशकालावच्छेदेन येन रूपेण यदभ्युपेत्योक्तं तेन पुरुषेण तद्देशकालावच्छेदेन तेन रूपेण परदूषितस्य तस्य तत्राभावबोधनं प्रतिज्ञाहानिरित्यर्थः। न च तथापि कथान्तरे तथाभ्युपेत्योक्तिमादाय कथान्तरे तादृशाभावबोधनस्य प्रतिज्ञाहानित्वापत्तिः, तयोरप्येककालावच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्, अत एव "यदैव स्वीकारस्तदैवास्वीकारासिद्धे"रित्युपरितनग्रन्थसङ्गतिरपि। एवमित्यादि। कालशब्दोऽत्र महाकालपरः, तेन खण्डकालस्य कालान्तरवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। असम्भवादिति। यद्यप्यभ्युपगमो न वस्तुगतिमनुरुन्धे, तथापि वस्तुगतिपरिशीलनेन वस्तुस्थित्याभ्युपगमः काले कालावच्छिन्नवृत्तिताविषयकोऽप्रसिद्धस्तत्रैवाव्याप्तौ तात्पर्यम्, एवं च काले देशस्य देशे च कालस्यावच्छेदकत्वसम्भवेऽपि व्याप्यवृत्तिस्थले देशे देशावच्छेदकत्वाभ्युपगमाप्रसिद्धिस्थलेऽव्याप्तिरिति। नन्ववच्छेदकाप्रसिद्धिस्थले तदनुपादेयमेव, अननुगमस्त्वगत्येष्टः सोऽप्य इत्यभ्युपेत्याह यदैवेति। यत्क्षणावच्छेदेनेत्यर्थः। स्वीकारः = तथा-

तदेति तत्कथाकालो विवक्षित इति चेन्न, तच्छब्दस्यैकव्यक्तिपरत्वे लक्षणाननुगमः, वादादित्वेन साम्ये कदाचिदपि तद्विपरीतवादान्तराकरणप्रसङ्गः, एवं तथैव तस्यैवेत्यादिपदस्य द्रष्टव्यम्, उक्तपदस्य चापसिद्धान्तव्यवच्छेदकस्य विरुद्धन्यायेनासमर्थविशेषणत्वम्। एवं सर्वत्र निग्रहस्थाने द्रष्टव्यमिति सङ्क्षेपः। इति प्रतिज्ञाहानिखण्डनम्।

प्रतिज्ञान्तरखण्डनम्।

प्रतिज्ञाहान्यादीत्यादिपदेन च किं सङ्गृह्यते? प्रतिज्ञान्तरादीति चेन्न, प्रतिज्ञान्तरमेव निरूपयितुं न शक्यते, तथाहि स्वोक्तस्य परदूषितस्य साध्यभागस्य पूर्वानुक्तविशेषण-

---

ऽभ्युपेत्योक्तिः। अस्वीकारः = तथाऽभावबोधनम्। लक्षणाननुगम इति। अन्यादृशोऽयमननुगम इति पूर्वोक्तानुगमाभ्युपगमस्य नासङ्गतिः। वादादीत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा जल्पवितण्डापरम्, तेन वादे प्रतिज्ञाहान्यनुद्भावननियमेऽपि न क्षतिः, वादे हि हेत्वाभासापसिद्धान्तातिरिक्तं निग्रहस्थानं नैवोद्भाव्यते तत्त्वनिर्णयस्यैव तत्रोद्देश्यत्वात्। एवञ्च जल्पवितण्डाभेदेनापि प्रतिज्ञाहानिर्भिद्यते इत्यभिसन्धिः। वादान्तरेति। वादाद्यन्तरेत्यर्थः। प्रसङ्ग इति। अन्यथा प्रतिज्ञाहान्यापत्तेरिति शेषः। वस्तुतस्तु विषयभेदभिन्नप्रमाणादिघटिततत्त्वनिर्णयादिघटितकथात्वमपि नानुगतम्, एवं वादत्वादिकमपीति। एवमिति। तथात्वादेरननुगतत्वात्; अनुगतत्वे वा वादप्रकारादेर्यथादिशब्देन ग्रहणम्, तादृशस्यैव तथादिशब्देनेति विनिगमनाविरहात्, न च यथादिशब्देन गृहीतस्य बुद्धिस्थत्वादेव तथादिना ग्रहणमिति वाच्यम्, यथादिशब्दाग्राह्यस्यापि कारणवशाद्बुद्धिस्थत्वोपपत्तेरिति यथादिनाऽगृहीतमेव तथादिना गृहीत्वा प्रतिज्ञाहान्यापत्तिर्द्विधेयेति भावः। उक्तपदस्येति। विशिष्योक्तार्थकस्येत्यर्थः। विरुद्धेति। यथा साध्याभावसामानाधिकरण्यस्यैवासाधकतासाधनसमर्थत्वेन साध्याभावव्याप्यत्वमिति लक्षणे व्याप्यांशस्य व्यर्थतोक्ता, तथा स्वीकृतपरित्यागस्यैव कथानुगुणसम्यग्ज्ञानाभावानुमापकत्वसम्भवेनोक्तांशस्य व्यर्थतेति भावः। यदि तु दूषकतोपयिकरूपस्यैवोक्तानुमापकतावच्छेदकरूपस्यैव वा विभाजकतानियमस्याप्रामाणिकत्वेनोक्तांशघटितस्यापि विभाजकत्वमनुमन्यते, तदाप्यपसिद्धान्तेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, अहं तार्किको दार्शनिको वेत्याद्यपेक्षयाऽहं नैयायिक इत्यादेरपि विशिष्याभिधानत्वात्। एवं प्रतिज्ञान्तरसाङ्कर्यमपि, शब्दो नित्य इत्यत्र शब्दत्वावच्छेदेन नित्यतासाधने हि ध्वनौ बाधः परेण प्राप्तोऽन्यथा तस्यैव निग्रहापत्तेः, तदनन्तरं वर्णात्मकः शब्दः पक्ष इत्यभिधाने च शब्दत्वावच्छेदेन नित्यत्वस्य प्राक्प्रतीतस्याभावोऽर्थादवगम्यत एव। वस्तुतस्त्वननुगमोऽपि दूषणमेव, व्यवहाराननुगमदर्शनात्। यत्किञ्चिदभ्युपेत्य तत्त्यागेऽभ्युपगमाभावबोधनेऽतिप्रसङ्गाच्च, पर्यालोचनीयमित्याहुरिति। सर्वत्रेति। यथा परेण प्रतिषेधे कृते विशेषणान्तरविशिष्टतया हेत्वनिरिक्तार्थस्य कथनं प्रतिज्ञान्तरमित्यत्र हेत्वन्तरभेदकं हेत्वतिरिक्तेति व्यर्थम्, यथा वाऽव्याहितावयवत्वेनापरिज्ञानमित्यादिषोडशनिग्रहस्थानकथकव्यवहारप्रयोगेऽविज्ञातार्थमित्यत्र निरर्थकापार्थकयोर्व्युदासमात्रफलकं बाधकेति। इति खण्डनशारदायां प्रतिज्ञाहानिखण्डनम्।

स्वोक्तस्येत्यादि। देवदत्तोक्तस्य परदूषितसाध्यभागस्य विशेषणान्तरविशिष्टतया यत्पुनरभिधाने प्रतिज्ञान्तरत्वाभावादाद्यं विशेषणम्, हेतुनिर्देशस्याभावे द्वितीयम्, स्वोक्तमात्र परदूषणं विवक्षितम्, दूषितत्वञ्च दूषकवचनस्य प्रतीतत्वं न तु दूषणस्य यथार्थत्वम्, परस्यैवप्रसङ्गात्। हेत्वन्तरव्यवच्छेदाय तृतीयम्, हेत्वनिरिक्तार्थस्येति तदर्थः। तेनोदाहरणोपनयनिगमनान्तराणामपि प्रतिज्ञान्-

सोऽभिधानं प्रतिज्ञान्तरमित्यलक्षणम्। तथाहि—यत्र वादिना प्रथमं सविशेषणः प्रतिज्ञाभागोऽभिहितः, परेण च निर्विशेषणोक्तिभ्रान्त्या दूषितस्ततो वादी प्रथममभिहितं सविशेषणमेवोपन्यस्येदृशं मयोक्तं न तु निर्विशेषणमतो निरनुयोज्यानुयोगो भवत इति सदुत्तरमेव ब्रूते, तथापि प्रतिज्ञान्तरवादीतिव्याप्तकमेतत्। पूर्वानुक्तविशेषणत्वं तत्र नास्ति तत्कथमतिव्याप्तिरिति चेन्न, प्रथमोक्तेः प्रागभावस्य पूर्वं स्थितत्वात्। विशेष्योक्तिरपि तदा नासीदिति चेत्, किमायातं तावता विशेषणानुक्तप्रतिज्ञस्य। विशेष्योक्तिकाले विशेषणानुक्तिर्विवक्षितेति चेन्न, एककर्तृकाया वाचो युगपदसम्भवेन सर्वत्र तथाभावस्यैव भावात्। विशेष्योक्तेरनन्तरकाले इति चेन्न, नीलोत्पलमित्यादौ पूर्वनिपातिविशेषणे तदभावात्। विशेष्योक्तेरव्यवहितपूर्वकाले इति चेन्न, उत्पलं नीलमित्यादौ तदभावात्।

रात्कर्मोपान्युपगमाभावप्रसङ्गः। पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टतयाऽभिधानं व्युदसितुं पूर्वानुक्तेति। यत्रेत्यादि। वर्णात्मकः शब्दो नित्य इत्युक्ते परेण निर्विशेषणत्वभ्रान्त्या ध्वनौ बाधेऽभिहिते पुनः प्रथमेन वर्णात्मकः शब्दो नित्य इत्यभिधानस्थले इत्यर्थः। अतिव्याप्तकमिति। यद्यपि पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टतयैवेदमभिधानं तथापि कदाचिदपि विशेषणे पूर्वानुक्तत्वमस्त्येवेति भावः। इममेव शङ्कोत्तराभ्यां स्फोरयति पूर्वानुक्तेति। सामान्यतो भ्रमामूलकत्वस्य दूषणे विवक्षणेऽव्याप्तिः, निर्विशेषणत्वभ्रममूलकदोषोक्तावपि पूर्वानुक्तत्वस्य यथाश्रुतस्य वैयर्थ्यमेव, पूर्वोक्तेऽपि कदाचित्पूर्वानुक्तत्वसत्त्वादिति भावः। गूढाभिसन्धिराशङ्कते विशेष्येति। प्रथमोक्तौ विशेष्योक्तिप्रागभावोऽप्यस्ति। अभिसन्धिमुद्घाटयति विशेष्योक्तीति। तथा च पूर्वानुक्तविशेषणवत्त्वमित्यस्य स्वोक्तिकालिकानुक्तिकविशेषणविशिष्टत्वमित्यर्थः, स्वं साध्यभागः। तत्स्थले च स्वोक्तिकालिकोक्तिकविशेषणविशिष्टमेवाभिधानम्, विशेष्योक्तिप्रागभावकाले च स्वोक्तिकालिकत्वमेव विशेषणानुक्तौ नास्तीति नातिप्रसङ्गः, अनुक्तिर्हि विशेष्योक्तिसमानकर्तृकोक्त्यभावो विवक्षितः। सर्वत्र विशेष्योक्तिकाले। तथा भावस्य = विशेषणानभिधानस्य। तथा च प्रथमोक्तिप्रागभावकालीनविशेषणानुक्तिमादायातिप्रसङ्गासम्भवेऽपि विशेष्योक्तिमात्रकालीनां तामादाय तत्सम्भवोऽस्त्येव। अनुक्तिध्वंसप्रागभावसाधारणीत्यभिप्रायेण सर्वत्रेत्युक्तम्, अन्यथा नीलोत्पलमित्यादौ विशेषणमभिधाय विशेष्याभिधानस्थले विशेष्योक्तिकालिकत्वस्य विशेषणोक्तिप्रागभावेऽसम्भवेन तदसङ्गतेः। नहि कथान्तरादावपि विशेषणोक्तिर्भाविनीति नियतम्, प्रागेव तु तस्याभेन कथापातः। आदरणीयत्र कथाविशेषनियन्त्रितत्वम्। वस्तुतस्तु सर्वत्रेति सम्भवत्पक्षाभिप्रायेणैव योजनीयम्, प्रागभावरूपाया अनुक्तेध्वंससाधारण्यविवक्षाया प्रयोजनानाकलनात्। स्वोक्त्यनन्तरकालिकानुक्तिकविशेषणविशिष्टतयाऽभिधानविवक्षायां नोक्तसदुत्तरस्थलेऽतिप्रसङ्गः, तत्रौचित्येन विशेषणस्य विशेष्यानन्तरमेवोक्तत्वादित्यभिप्रायेणाशङ्कते विशेष्योक्तेरिति। काले इति। विशेषणानुक्तिर्विवक्षितेत्यनुषङ्गः, एवमग्रेऽपि। व्यासस्थले विशेष्यस्य पूर्वमेव विधेयविमर्शिना प्रयोगौचित्येऽपि समासस्थले "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इत्यनुशासनानतिक्रमेण विशेषणस्य पूर्वप्रयोगेणोक्तस्थलेऽनिर्व्याप्तितादवस्थ्यमित्यभिप्रेत्याह नीलोत्पलमिति। वस्तुतस्तु 'अप्रत्ययः प्रकृत्ययः' इत्यनेन विधेयस्य प्रथमोक्तेरपि साधुत्वज्ञापनेन कदाचिदसमस्तमपि सम्भवत्युदाहरणम्, बहिरपि तथाप्रयोगात्। तदभावात् = विशेष्योक्त्यनन्तरकाले विशेषणोक्त्यभावात्। तथाऽपि ध्वंसरूपाऽनुक्तिः, प्रागभावस्यैव विवक्षायां तु यत्र कथायां पुनर्विशेषणोक्तिः सम्भाविता तत्रैवातिव्याप्तिरिष्टत्वात्। स्वोक्त्यव्यवहितप्राक्कालीनानुक्तिकविशेषणविशिष्टतयाऽभिधानविवक्षणे नोक्तदोष इत्याह विशेष्येति। न चाव्यवहितत्वं व्यर्थम्, प्राक्कालीनत्वोक्त्यैवातिप्रसङ्गवारणादिति वाच्यम्, प्रकृतविचारस्माकदाचिद्विशेषणोक्ते विशेष्योक्तिप्राक्कालीनत्वसम्भवेनाव्याप्तिवारकत्वात्। तदभावात् =

अव्यवहिते इति चेन्न, बहुविशेषणके तदभावात्। विशेषणाभिधानोचितकाले इति चेन्न, नानाविशेषणके विशेष्ये क्रमवृत्तिवाद्वाच क्रमेणाभिधीयमाने यएकविशेषणाभिधानकाल सोऽपरेषामपि विशेषणाभिधानानां योग्यो भवत्येवेति तदाऽन्येषां क्रमभाविनामभावात्तै धातिव्याप्तिः। सर्वस्मिन् योग्ये काले इति चेन्न, दूषणानन्तरकालस्य योग्यकालत्वाभ्युपगमे ऽव्याप्तिः दूषणपूर्वकालस्य तथाभिमतत्वे च दूषणानन्तरभाविन्या विशेषणोक्त्यके स्तदानीमभावात् पूर्ववदतिव्याप्तिः।

सर्वस्यास्तज्जातीयाया विशेषणोक्तेरभावो विवक्षित इति चेन्न, व्यक्तीनामभाव प्रतियोगिभूतानां सर्वासां पृथक् पृथक् प्रमाणेन केनाप्यस्मादृशां प्रत्येतुमशक्यतयाऽभा वानिरूपणेन लक्षणस्याज्ञानादसिद्धिप्रसङ्गात्। सामान्यप्रत्यासत्त्या व्यक्तय प्रतिभा न्तीति च निरस्तमनुमानखण्डनावसरे। एतेन पूर्वमविशिष्टोक्तस्येति विशेषणं प्रक्षेतव्य

विशेष्यस्याव्यवहितप्राक्काल विशेषणोक्त्यभावात्, तथा च निर्विशेषणत्वभ्रान्त्या दूषणोत्तर पूर्ववदुत्पल नाऽलमित्यभिधानेऽतिव्याप्तिः दूषणादिना व्यवधानादत्र द्वितीयविशेषणोक्त्यव्यवहितपूर्वत्वमपि न विशेष णावती शक्य सम्पादयितुम्। अव्यवहिते इति। स्वोक्त्यव्यवहितानुक्तिकैर्विशेषणविशिष्टतयाऽभिधान विवक्षाया विशेषणस्य विशेष्याभिधानात्पूर्वमुत्तर वाऽभिधाने विशेष्योक्त्यव्यवहितोक्तिकत्वमेवेति नाव्याप्त्यतिव्याप्ती। यद्यप्युत्तरमेतमव्यवहितत्व ध्वंसघटितं पूर्वगतञ्च प्रागभावघटितमिति न द्वयोरनुगमः, अ प्रतत्त्वेन विवक्षायामोक्तातिव्याप्तिस्तदवस्थैव क्वचिदपि विभक्त्या सोऽव्य व्यवधान कश्चित्तस्येवमप्य ननुगमश्च, तथाप्युपस्थैवाह बहुविशेषणक इति। नीलमुत्पलं विकसितं सुरभीत्यादौ पूर्वमभिहिते दूषणानन्तरञ्च पुनरभिहित इत्यर्थः। तदभावात् = विशेष्योक्त्यव्यवधानेन सर्वविशेषणोक्त्यभावात्। तथा च सुरभ्यादौ पूर्वानुक्तत्वलक्षणत्वात्तद्विशिष्टतयाऽभिधानेऽतिव्याप्तिरिति। विशेषणेति। बहुविशेषणकस्थले सत्यपि व्यवधानेऽभिधीयमानस्य विशेषणस्य स्वविषयिकाया नियताया अनियताया वाऽकाङ्क्षाया निवृत्तिप्रयोजकत्वेनोचितकालेऽस्यैवाभिधानमिति नोक्तातिप्रसङ्ग इति भाव। सर्वस्मिन्निति। एकस्यान्येषामपि विशेषणानां योग्यकालेऽभिधानसत्त्वादतिप्रसङ्ग इति। कालस्य = कालस्यापि। अव्याप्तिः = असम्भव। दूषणानन्तर विशेषणान्तरविशिष्टतयाऽभिधाने हि प्रतिज्ञान्तरमिति न योग्य काले विशेषणानुक्तिरिति भाव। कालत्व = कालस्यैव। तथा च नोक्तदोषाऽसम्भव। न चेदमस ङ्गतम्, दूषणोत्तरमपि न विशेषणमात्रमभिधायतेऽपि तु विशिष्टमिति तत्रापि नियता वाऽनियता वा विशेषणाकाङ्क्षा निवर्तत एवेति तस्यापि विशेषणाभिधानोचितकालत्वमक्षतमिति वाच्यम्, एव हि प्रतिज्ञान्तरस्य दूषणत्वमेव न स्यात्, तस्मात्तद्व्यावृत्तस्यैव विशेषणाभिधानोचितकालत्व वाच्यम्। न च तदनुगमय्य वक्तु शक्यमिति भाव। तदानीं = दूषणप्राक्काले। पूर्ववदिति। सविशेषणे उक्ते परेण च निर्विशेषणत्वभ्रमादिना दूषिते पुनस्तथैवाभिधानेऽतिव्याप्तिरिति।

तज्जातीयाया इति। दूषणानन्तरभाविविशेषणोक्तिजातीयाया इत्यर्थः। तेनानेकविशेषण विशिष्टस्य पक्षादित्वे यत्र किञ्चिद्विशेषण पूर्वमुक्तमपरञ्च दूषणदानानन्तरं तत्राव्याप्तिरसम्भव एव वा, निर्विशेषणपक्षस्यानभिधेयत्वादिति नाशङ्क्यम्। सामान्य च तत्तद्विशेषणविषयकत्वेन तत्तत्स्थले विवक्ष णीयम्। पूर्वमेव विशिष्टाभिधानस्थले तु न सर्वविशेषणोक्त्यभाव इति भाव। निरस्तमिति। नहि प्रागभावोऽपि सामान्याभावो येन तद्विवक्षा सफला स्यात् नवाऽभावा तत्साधारण्येन सन्निवेशोऽपि निस्सार, तदुपादानकारणीभूतस्य प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य प्रकृष्यमाणविषयकत्वेऽपि

मिति निरस्तम् । उत्तरकालवाच्यविशेषणकविशेष्यस्य प्रथममविशिष्टोक्तत्वसम्भवस्य दर्शितत्वात् । किञ्च प्रथममविशिष्टमुक्त्वा भवता यदि विशेषणमिदं प्रक्षिप्यते तदा भवतो हेत्वन्तरं स्यात्तथापि तदभावे वा ममापि कुतः प्रतिज्ञान्तरम् । अथ प्रथममेवेदं विशेषण-मुपादाय ब्रवीषि, तथाप्यव्याप्तिः, प्रथमं सविशेषणमुक्त्वा विशेषणवैयर्थ्यभयेन झटिति-संवरणान्निर्विशेषणेऽभिहिते परेण दूषिते पुनः सविशेषणमभिदधतो नैवं प्रतिज्ञान्तरं स्यादित्यव्याप्तिः । स्वपरसाध्यपूर्वपदानां विवेचने व्यक्तौ पतनादव्याप्तिश्च । प्रकरणादि-लभ्यतया प्रागनुक्तविशेषणस्य भ्रान्तपरदूषितस्य प्रकरणलभ्यविशेषणवत्तयाऽनुवद-

---

प्रतियोगितावच्छेदकस्याप्यननुगमात्, तत्तत्स्थलीयस्य तस्य कथञ्चिदनुगमेऽपि सामान्याभावस्य निरस्तत्वेनोक्तस्थले एव यत्किञ्चिद्विशेषणप्रतियोगिकाभावस्योपादानेनातिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । प्रक्षेप्तव्यमिति । तथा च स्वयं पूर्वं विशेषणविशेष्यविशिष्टतयोक्तस्य हेत्वतिरिक्त भागस्य परदूषणानन्तरं विशेषणविशेष्यविशिष्टतया वचनं प्रतिज्ञान्तरमित्यर्थः । एतेनेत्यस्यातिदेशस्यातिव्याप्तिमाह उत्तरेति । उत्पलं नीलमित्यादिस्थले इदं द्रष्टव्यम् । ननु यस्मिन्नभिधाने लक्षणं सङ्गमनीयं तदपेक्षया पूर्वंत्वमभिधित्सितम्, एवञ्चोत्पलं नीलमित्यादिद्वितीयाभिधाने नातिव्याप्तिः, ततः पूर्वं विशेषणविशेष्यविशिष्टस्यैवोक्तत्वात्, नीलमित्येतावन्मात्रे तु नातिव्याप्तिरित्यपीत्यस्वरसादाह किञ्चेति । हेत्वन्तरमिति । परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुतावच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनं हि हेत्वन्तरम्, लक्षणत्वेतरभेदादिसाधने हेतुतावच्छेदकविशिष्टमिति भावः । ममापीति । अनेनैकेन प्रतिज्ञान्तरोद्भावनेऽपरस्य लक्षणनिरासेन प्रत्यवस्थिते तादृशस्थलाभिप्रायेण ममेत्युक्तम् । ग्रन्थकर्त्रा हि परस्यापीति वक्तुमुचितम् । ब्रवीषीति । उच्येतेत्युचितोक्तिर्ग्रन्थकर्तुः । कथाप्रस्तावेऽत्र प्रतिवादिना क्रमेणैव विशेषणान्युपात्तानीति मध्यमपुरुषप्रयोगौचित्यात् । अत एव 'यस्तु प्रथमत एव सविशेषणमुपादत्ते' इत्यग्रेव परतो वक्ष्यति । नन्वविशिष्टतयोक्तत्वं यदि विशिष्टतयोक्तत्वाभावो भवेत्तदा स्यादव्याप्तिः, उक्तस्थले विशिष्टतयोक्तत्वसद्भावेन तदभावासम्भवात्, अपि तु यथाश्रुतमेव तत्, तच्च 'निर्विशेषणेऽभिहिते' इत्यभिदधता त्वया स्वीकृतमेव, वस्तुतस्तु स्वविशिष्टमभिधानं प्रतिज्ञान्तरम्, वैशिष्ट्यं स्वतादात्म्य—स्वविशिष्टयत्किञ्चिदनुचितविशिष्टबोधप्रयोजकत्वाभ्याम्, उक्तौ यत्किञ्चिद्विशेषणानुक्तस्थले निर्विशेषणोक्तिमादाय लक्षणसमन्वयसम्भवः, आद्यं वैशिष्ट्यं स्वसमानकर्तृकत्वस्वप्रागुत्तरत्व—स्वघटितकथाघटकत्वेति सम्बन्धत्रयेण । द्वितीयं वैशिष्ट्यं स्वप्रयोज्यशाब्दविशिष्टविशेष्यताशालित्वसम्बन्धेन । अत्र वैशिष्ट्यं स्वीयप्रकृतहेत्वतिरिक्तनिष्ठयत्किञ्चिद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वीयविषयत्वाभावावच्छिन्नप्रकारताकत्व—स्वविषयसम्बन्धिदोषोद्भावनानन्तरोत्पत्तिकत्वेतिसम्बन्धत्रयेण । प्रमेयत्वेन हेतुतास्थले तदवच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्या प्रकृतहेत्वतिरिक्तेत्यनेन प्रकृतहेतुव्याप्त्यतिरिक्तार्थ इति विवक्षणीयम्, न च निर्विशेषणोक्तभ्रान्त्या यत्र दूषणं तस्मिन्नुक्तस्थले स्वीयविषयत्वाभावावच्छिन्नप्रकारताकत्वसम्बन्धस्यान्वयादतिव्याप्तितादवस्थ्यम्, तत्र विशेषणशाब्दोत्पत्तौ निर्विशेषणोक्तत्वभ्रमानुपपत्तेरिति वाच्यम्, कस्यचित्तत्रापि शाब्दावश्यम्भावादित्यस्वरसादाह स्वेति । परपदं यथाश्रुताभिप्रायेण । साध्यपदं हेत्वतिरिक्तपरम् । व्यक्तौ पतनादिति । लक्षणस्य तत्तद्व्यक्तिपर्यवसायित्वादित्यर्थः । सर्वासां हि तत्तद्व्यक्तीनां स्वादिपदेनोपादानं न सम्भवति, हेतुत्वमपि साध्यादिभेदभिन्नव्याप्त्यादिघटितत्वेनाननुगतमेव, साध्यत्वमपि व्यापकताघटितत्वेन तथैव, हेतुत्वादिनाऽनिवेश्य तत्तद्धर्मविशिष्टत्वेन निवेशेऽप्यननुगम एवेति भावः । लक्ष्यतावच्छेदकस्याप्यननुगमेन लक्षणाननुगमो न दोष इतिवदतोऽभिमानमपि निराकर्तुमाह प्रकरणादीति । प्रागनुक्तविशेषणस्येति बहुव्रीहिः । दूषितस्येति । स्वरूपमिति शेषः । तेनानुवदत इत्यस्य नासङ्गतिः ।

तोऽपि सद्धादेऽतिप्रसङ्गः । अनुक्तस्थाने चाप्रतिपादितकल्पेऽपि दोषः, परस्मिन्नज्ञातप्रतिपत्तौ प्रतिपादितत्वानुपपत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयम् । इति प्रतिज्ञान्तरखण्डनम् ।

प्रतिज्ञाविरोधखण्डनम् ।

प्रतिज्ञान्तरादीत्यादिपदेन किमिष्टम् ? प्रतिज्ञाविरोधादीति चेन्न, यत एकवक्तृकैकवाक्यांशयोर्मिथो व्याघातः साध्यविपरीतव्याप्तत्वोद्भावनानपेक्षोद्भावनः प्रतिज्ञाविरोधः, तदेतदलक्षणम्, तथाहि—इह भूतले घटो नास्तीत्यादावपि गतत्वेनातिव्यापकमिदम्, वचनयो हि व्याघातोऽन्योन्यविरुद्धार्थत्वम्, तच्चेहास्ति, घटोऽस्तीत्यंशस्य घटसत्त्वबोधकत्वान्नकारस्य च तन्निषेधकत्वात् । ननु युक्तमिदमुच्यते, नहि घटो नास्तीत्यत्र घटोऽपि विधीयते घटस्य निषेधोऽपि च, येन मिथो व्याघातः स्यात्, किन्तु घटो निषिध्यते, घटनिषेध एव विधीयत इति यावत्, तत्कुतो व्याहतिरिति चेन्मैवम्, घट इत्यस्य तावदंशस्य घटविधिबोधकत्वम्, नास्तीत्यस्यापि तत्प्रतिषेधार्थत्वं भवताऽपि मन्तव्यम्, यदि त्वेवं नाभ्युपैषि तदा तयोरविरुद्धार्थतया घटस्यापेक्षितनिषेधास्तितानञ्च भूतलाश्रितं

सद्धादे इत्यनेनैव चान्वयः, सम्बन्धसामान्ये वा षष्ठी । अनुक्तस्थाने इति । यथाश्रुते विशेषणविशेषविशिष्टपदोक्तो न गृह्येतेति तत्र पूर्वोक्तत्वं विवक्षार्हमित्याशयः । परस्मिन् = प्रतिवादिनि । न च—प्रतिपादितत्वं न प्रतिपाद्यसहितव्यापारविषयत्वमपि तु प्रतिपत्तियोग्यव्यापारविषयत्वम्, तच्चास्त्येव प्राकरणिके विशेषणे इति वाच्यम्, प्रकरणादिसाधारणयोग्यतावच्छेदकस्य दुर्वचत्वात् । अत एव प्रकरणादिना लक्ष्यप्रयोगत्वमपि निरूपणीयमित्यनाशङ्कनीयम् । न च प्रकरणादीनामप्यनुगमकमननिगमनं किञ्चिदिति तेषु प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तिरपि । स्वीयविषयत्ववस्यापि तदभावसम्पादननिरूपणाऽनिष्पत्तिरत्र स्यादेव । लक्ष्यतावच्छेदकमपि चाननुगतमिति कथमवधारणीयम्, लक्षणाननुगमादिति तु न युज्यते, अन्योन्याश्रयात् । व्यवहारादित्यपि न, तस्य लक्ष्यतावच्छेदकत्वपोषकत्वेऽपि लक्ष्यतावगाहकत्वे धरणत्वग्रहणे 'किञ्च किं तस्य करणत्वमिति लक्ष्यीभूतस्यावश्यं वक्तव्यत्वा'दित्यादिपङ्क्तिव्याख्यानरीत्या प्रत्यवस्थानस्यादरणीयत्वात् । अभ्युपेत्य तथा समर्थनेऽपि तु तस्य निर्वक्तव्यत्वापत्तिः । एवञ्च लक्षणाननुगमोऽपि दोष एव, अन्यथा प्रातिस्विकरूपेण सर्वलक्ष्याणां निर्वक्तुमशक्यानां सत्यलक्ष्यव्यवस्थापनानुपपत्तेरिति भावः । इति खण्डनशारदायां प्रतिज्ञान्तरखण्डनम् ।

एकवक्तृकेत्यादि । तत्कथाघटकीभूततत्पुरुषीयवाक्यांशयोः तत्कथाघटकीभूततत्पुरुषीयवाक्यार्थविरुद्धार्थकत्वं तत्कथायां तत्पुरुषीयप्रतिज्ञाविरोध इत्यर्थः । अन्यथा मिथःपदार्थानिरूपणे । विरोधहेत्वाभासेन साङ्कर्यवारणाय साध्यविपरीतेत्यादिकमुक्तम् । परन्तु माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमानित्यादौ माणिक्यमयपर्वतवह्न्योर्विरोधात्प्रतिज्ञाविरोधोदाहरणे आश्रयासिद्ध्यादेरावश्यकत्वेनोपधेयसङ्करोऽप्युपाध्यसङ्कर इति पक्षस्यैवादरणीयत्वेन तदिदं प्रयोजनप्रायमेव । असङ्कीर्णमुदाहरणं तु तदीयं पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो धूमवान् स निरग्निरित्येवमुदाहरणोपनयादिकमाहुः । एवञ्च स्वघटितकथाघटकवाक्यांशयोरन्योन्याश्रयार्थविरुद्धार्थत्वं निसंसर्गत्वेन वाक्यविशिष्टत्वं स्यागम् । घटविधायीति । घटस्वरूपेत्यर्थः । तत्र घटाभावाभावात्मकतया घटाभावविरुद्धत्वात् । अन्यथा प्रतियोगितया घटस्य नञर्थान्वयानुपपत्तेः । एवं मत्वेवाह नदेत्यादि । अपेक्षितनिषेधः = प्रतियोगिविशिष्टो निषेधः, स चेहार्थे घटस्य न सम्भवतीत्यर्थः ।

द्वयमस्य वाक्यस्य बोधनीयं स्यादिति, तस्माद्विधिरूप एव घट इति, तत्प्रतिक्षेप एव च नेति, किमेतावेकवक्तृकवाक्यांशौ न भवतः परस्परविरुद्धार्थाभिधायकौ वा न भवतो येन लक्षणमिदं भवतस्तत्र न गच्छेत्।

न मिथो विरोधमात्रं मिथो व्याघातकत्वं किन्त्वेकदेशकालादौ परस्परविरुद्धयोरस्तित्वम्, न च नास्तीत्यनेनैकदेशकालादौ विधिनिषेधौ वर्तमानौ बोध्येते इति चेन्न, उक्तोत्तरत्वात्, देशकालाद्यनन्तर्भावे विरोधस्यैवानुपपत्तेः। किञ्च यद्येकदेशादौ विरुद्धास्तित्वं प्रामाणिकमभ्युपैषि तदा विरुद्धशब्दस्तवायमन्य एव सामयिकार्थः कश्चित्, प्रमाणेन तथाभूतस्य ग्रहणादेव विरुद्धत्वाभ्युपगमशान्तेः। अथ प्रामाणिकं तन्नाभ्युपैषि तदाऽप्रामाणिकं मिथो व्याघातकत्वं क नाम नास्तीत्यतिव्याप्तिः। अथ मन्यसे यथा परेणाभिधीयेते अर्थौ तथा मिथो व्याघातकाविति ब्रूमः, तत्र च प्रमाणप्रसरत्येवेति, न, कथमपि तत्र प्रमाणप्रसृतौ विरोधभावापरिमाणामात्रत्वापत्तेः। यथा परेणोक्तोऽर्थस्तथा मिथो व्याघातक इत्यपि कश्चिन्मिथो व्याघातकत्वमप्रमाय न वक्तुं शक्यम्। प्रसज्यते मिथो व्याघातो न प्रसाध्यत इति चेन्न, कचिदप्यप्रमितस्य प्रसञ्जयितुमपि भवताऽशक्यत्वात्।

अस्तित्वमिति। लक्षणे तद्विरुद्धार्थकत्वं तद्विरुद्धार्थस्य तदधिकरणे बोधकत्वमित्यर्थः। अधिकरणं तु कालो वा देशो वा यथासम्भवम्, क्वचित्तु तदवच्छेदकसापेक्षमपि। एवञ्च घटत्वपटत्वयोर्विरुद्धत्वेऽपि घटपटयोस्ते बोधयतो वाक्यस्यापि नातिप्रसक्तिस्थलत्वमिति भावः। उक्तमेवाह देशेति। तथा च विरोधात्मकस्याप्रतियोगितायास्तथाऽभावे घटाद्यन्वयभाने एकदेशादौ विरोधभानमुक्तमुद्भावनमावश्यकमित्यतिव्याप्तिरित्याभासः। ननु किमेतावता, न ह्यसामानाधिकरण्यात्मकविरोधभानं विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यभानम् येन स्यादतिव्याप्तिः, न वाऽसामानाधिकरण्यात्मकविरोधप्रतियोगितारूपं तत्सत्त्वेऽपि गोत्वाश्वत्वादौ परस्परप्रतियोगित्वाव्यवहारात्, तस्यापि प्रतियोगिताघटितत्वेनाभावबुद्धेर्विषयानवस्थानप्रसङ्गात्, अत एव स्वाभावविरहात्मत्वं प्रतियोगित्वमित्यपि न शृण्वन्त इत्यरुचेराह किञ्चेति। अप्रामाणिकमिति। तत्त्वञ्च विरोधांशे विवक्षितं वस्तुतो विरुद्धयोः सामानाधिकरण्यांशे, तथा सत्यतिव्याप्तिर्नासङ्गते। यथा = सामानाधिकरण्येन। व्याघातकौ = विरोधभञ्जकौ। एवञ्चासमानाधिकरणयोः सामानाधिकरण्यबोधकत्वं बोधयत्प्रमाणं बोधावच्छेदकतया तयोः सामानाधिकरण्यमपि बोधयतीति न प्रतिज्ञाविरोधस्याप्रामाणिकत्वप्रसङ्ग इति भावः। कथमपि = बोधावच्छेदकतयाऽपि। उक्तसामानाधिकरण्यस्यालीकतया प्रमाणेन परम्परयाऽपि तद्ग्रहे तस्याप्रमात्वप्रसङ्गः, प्रमाणस्य वाऽप्रमाणत्वप्रसङ्ग इति भावः। नन्वसमानाधिकरणयोः सामानाधिकरण्यबोधकत्वमित्यस्यासमानाधिकरणयोर्यत्सामानाधिकरण्यं तद्बोधकत्वमिति नार्थो येनोक्तदोषः स्यात्, अपि त्वसमानाधिकरणयोः समानाधिकरणतया बोधस्तज्जनकत्वमिति, एतद्विषयीकुर्वंश्च प्रमाणञ्चान्यत्र प्रसिद्धभ्रान्तिविषयकप्रमितेरिव नाप्रमात्वप्रसङ्ग इत्यस्वरसादुद्भावनप्रणाली प्रतिज्ञाविरोधस्य निराचष्टे यथेति। शक्यमिति। तथा च ज्ञेयत्वस्य प्रमितत्वव्याप्यत्ववादिताकिकमते विरुद्धयोः परस्परविरोधभङ्गोऽपि प्रमित एवैवसति भवेदिति नेत्थं प्रतिज्ञाविरोधः परं प्रत्युद्भावनीय। आपत्तौ नापाद्यापादकयोः प्रमितिरङ्गमित्यभिमानी शङ्कते प्रसज्यते इति। तौ यदि समानाधिकरणौ स्यातां मम परस्परविरोधकौ स्यातामित्येवं प्रसङ्गेन प्रतिज्ञाविरोध उद्भाव्य इति। भवतेति। ज्ञेयत्वस्य प्रमितत्वव्याप्यत्ववादिनेत्यर्थः। एतच्चावश्यकम्, असत्ख्यातिनिरासादिति भावः। असत्ख्यातिमभ्युपेत्याशङ्कते

मा प्रमायि, अप्रमयैव तद्व्यवहार इति चेन्न, क्वचिदप्यप्रमितमाभासमात्रेणोपस्थित क नाम नोपस्थापयितुं शक्यमित्युक्तत्वातिव्याप्तिरावर्तते । अनेकत्र नियतयोरेकत्र प्रसञ्जन मिति चेन्न प्रसञ्जकस्य तद्द्वयस्यैकत्र स्थितिनियततामप्रमितावविरोधस्यानेकत्राभावे वाना पादकत्वस्यापत्तेः । एकैकव्याप्याभ्यां पृथक्पृथक्तद्द्वयापादनमिति चेन्न, एकैकान्या घानात् । अर्थाद्द्वयं स्यादिति चेन्न, अर्थापत्त्यर्थत्वेनेतराव्याघानात् । अर्थाद्यापादन न

मेति । तद्व्यवहार = परस्परविरोधभङ्गप्रसङ्ग । आभासो विकल्पो न तु भ्रम, तस्यानाहार्यत्वेनासा पेत्रिकत्वात् । एवञ्च घटपटावपि यत्रैकत्रैकत्र निरूपितौ तत्रापाद्यव्यतिरेकविरोधं विकल्पगोचरौ कुर्वन्तौ घटपटौ यदि समानाधिकरणौ भवेतामवेतां भङ्गपरस्परविरोधकाविति प्रसङ्गमुखेन प्रतिज्ञाविरोधमभिल पन् विजयेतेति भाव । मन्त्वमत्याम्युपगमेऽपि प्रसङ्गे आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयोऽवाहार्यं एवाङ्गत्वेनोप न्तव्य, अन्यथा तर्काभासस्यापि सत्तर्कत्वापत्ते, नहीष्टापत्तिर्न तर्काभासता प्रयोजयति, अनिष्टस्य तु क्वचिद्सताऽपि सम्भवेन न प्रसक्त्युपपादिका न प्रसिद्धिरसत्ख्यातिरूपाऽपि भवेत् क्लिप्तकल्पनया प्रसिद्धयुपपादन तु न प्रकारमविद्योऽपि प्रसङ्गदर्शनेनावहेलनीयम्, खण्डश प्रसिद्धिरपि क्वचिद्भवन्ती विशिष्टस्यासत प्रसङ्गेऽङ्गमिति नादरणीयम्, अथास्त्वेवम्, तथापि विरोधस्यासामानाधिकरण्यरूपतया प्रकृते परस्परविरोधभङ्गापादन परस्परसामानाधिकरण्यापादने एव पर्यवस्यती यापाद्यापादकयोरैक्य दुर्वारम्, न वा परस्परत्वमपि किञ्चिदैकम् येन प्रसङ्गैक्य भवेदिति चेन्न, द्वाभ्या प्रसञ्जकाभ्या विरुद्धयो द्वयोरेकत्र प्रसञ्जनीयत्वात्, यथा यद्यसौ मातृत्ववन्ध्यात्वोभयवती स्यात्, सन्तानवत्त्वे सति पुत्रादित्वविशिष्टसन्तानविरहवती स्यात्, अत्र चापाद्यापादकयो र्व्यंग्य त्वाङ्गभावा न सैक्यम्, अन्यथा पुत्रोत्पत्त्यं वन्ध्यात्वसम्भवानुपपत्तेरित्याशयमान शङ्कते अनेकत्र नियतयोरिति । परस्पराभावव्याप्ययोरित्यर्थं असमानाधिकरणयोरिति यावत् । तद्द्वयस्य = मातृत्ववन्ध्यात्वोभयस्य । प्रसञ्जनीयद्वयेन सहेति शेष । एकत्र स्थितिनियमत्वेति नियत समानाधिकरण्यरूपव्याप्तिपरम् । अविरोधस्यापत्तेरित्यन्वय । अनेकत्राभावे = एकत्राप्रसिद्धप्रमित्यभावे । अपत्याभावे सन्दिग्धत्वपरिहाराद्यापादके आपाद्यनिरूपितव्याप्तिस्तावद्द्वयस्य प्रमातव्या, अन्यथाऽऽपाद कत्वानुपपत्ते परन्तु मिलित मातृत्ववन्ध्यात्वोभय तदुभयवत्त्वावच्छिन्नाधिकरणत्व वेहापादक तच्च न क्वापि प्रसिद्धम्, एव मिलित प्रसञ्जनीयद्वय तदुभयवत्त्वावच्छिन्नाधिकरणत्व वाऽपि न प्रसिद्धमिति न तयो र्व्याप्तिप्रमितिसम्भव, एवञ्च आपाद्यापादकयोरारोपो न सम्भवत्यपि । प्रसिद्धयभ्युपगमे च विरो धभङ्ग स्फुट एव । एतेनासत्ख्यातिमभ्युपेत्य प्रत्यवस्थान निराकृतम् । तद्दलाद्व्याप्तिकयोर्मानोपगमेऽपि तयोर्व्याप्तिप्रमितेरवश्यापेक्षणीयाया असम्भवात् । एकैकेति । सन्तानस्य मातृत्वेन पुत्रोत्पत्त्वे सति सन्तानराहित्यस्य च वन्ध्यात्वेनापादनमिति न मिलितप्रसिद्धिनिबन्धनो दोष । अन्याघानात् = व्यापादनासाद्यकत्वात् । एकत्र विरुद्धोभयस्यावच्छिन्नापादन हि व्याघातापादनमिति भाव । अत्र मातृत्वेन सन्तानस्य पृथगापादने इष्टापादनम्, उभयावच्छिन्नापादने तु नोक्तदोषोऽपि तत्, मिलिताप त्तेरवश्यमभ्युपेयत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । अर्थादिति । प्रत्येक विरुद्धद्वयमापाद्यमान तदुभयस्यावच्छिन्नसामा ऽप्यवगमीति भाव । अर्थापत्त्यर्थत्वेन = अन्यथानुपपत्तिज्ञानजन्यत्वेनाप्रमाणप्रमाविषयत्वेन । अन्या घानात् = विरुद्धयो सामानाधिकरण्याव्याघात, सामानाधिकरण्यविरुद्धयोर्विरोधभङ्गादिति यावत् । आपादनमिति । प्रत्येक विरुद्धापादन तदुभयस्यावच्छिन्नापादने पर्यवस्यति । तथापि एव

साधनमिति चेन्न, मिथो विरोधित्वेन तर्काभासत्वापत्तेः, इष्टापादनाच्च । मिथो व्याघातात्कथं तथा स्यादिति चेन्न, तद्द्वयधर्मिकत्वात् व्याघातापत्तेर्धर्मिणि प्रमाणापेक्षायामव्या

न तु प्रमेति न विरोधभङ्ग इति भावः । मिथोविरोधित्वेनेति । मातृत्ववन्ध्यात्वयोरिति शेषः । तथा चापादकयोरेव धर्मिण्यभावे क्वापादनम्, परेण तत्रापादकविरहस्यैवोद्भावनीयत्वात् । तदाह तर्काभास त्वापत्तेरिति । तर्काभासताप्रयोजकोद्भावनादित्यर्थः । ननु मातृत्ववन्ध्यात्वयोः सामानाधिकरण्यानभ्युपगन्तारं प्रति तथापादने उक्तोद्भावनं सम्भवेत्, यत्र तु मम माता वन्ध्येति ब्रुवाणं प्रत्येव तथापादनं तत्र नापादकविरहोद्भावनसम्भवः, आपादकस्याभ्युपगमेन हि तर्कः प्रवर्तते न तु वस्तुसत्त्वापि तस्य धर्मिण्यपेक्ष्यते, व्यापकारोपं प्रति व्याप्यारोपस्यैव हेतुत्वात्, अत एव साध्यप्रतिपक्षहेत्वोरिवोभयप्रसञ्जकयोरपि मिथोविरोधित्वेनाभासत्वमित्यायातोऽपि न युज्यते, माता यदि वन्ध्या स्यात्मातृत्वाभाववती स्यादित्येतावन्मात्रापादने च न शङ्कानुपोऽर्थाव्याशङ्कयाहेष्टापादनाच्चेति । यो हि मातृत्ववन्ध्यात्वयोर्विरुद्धयोरेकत्र वृत्तिमभ्युपागमत्, तस्य तद्व्यापकयोरपि विरुद्धयोरेकत्र वृत्त्यभ्युपगमे कः प्रयास इति भावः । मिथो व्याघातात् = सन्तानतद्विरहयोर्भावाभावरूपतयैकत्र वृत्त्यनुपपत्तेः । तथा = इष्टापादनम् । अयम्भावः, एवं सति क्वापि विरोधासम्भवेन सर्वव्यवहारसाङ्कर्येऽसङ्कीर्णव्यवहारव्याघातप्रसङ्ग इति तथेष्टापादनमुन्मत्तस्यैव कृत्यमिति । तद्द्वयधर्मिकत्वात् = अभ्युपगम्यमानमिलितमातृत्ववन्ध्यात्वद्वयाश्रितत्वात्, अभ्युपगम्यमानमिलितसन्तानतद्विरहद्वयधर्मिकत्वाद्वा । व्याघातापत्तेरिति पूर्वान्वयि । सन्तानतद्विरहयोः सामानाधिकरण्यापत्तेरिति असङ्कीर्णव्यवहारानुपपत्त्यापत्तेरिति वा तदर्थः । प्रमाणापेक्षायामिति । धर्मिणोऽभावे तदाश्रितस्यासम्भवात्तत्र प्रमाणमवश्यं वक्तव्यम् । अव्याघातादिति । विरुद्धयो सामानाधिकरण्यालाभात्, मातृत्ववन्ध्यात्वयोः सन्तानतद्विरहयोर्वा विरोधस्यासम्भवादिति यावत् । यथा व्याप्यत्वसम्बन्धेन व्यभिचारशङ्कानिष्ठा प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति तदापादनं शङ्कायाः प्रामाणिकत्वमिति न प्रवृत्तिव्याघातस्य शङ्कानिवर्तकत्वमिति "व्याघातो यदि शङ्कास्ति" इति प्रबन्धकेऽनुमानखण्डने उक्तम्, तथाऽत्रापि मिलितभावाभावोभयनिष्ठैव व्याप्यत्वसम्बन्धेनासङ्कीर्णव्यवहारानुपपत्तिः मिलितमातृत्ववन्ध्यात्वद्वयापेक्षैव च कथञ्चिदापाद्यमाना सन्तानतद्विरहद्वयीति मिलितविरुद्धधर्मद्वयसिद्धिः दुर्वारेत्याशयः । अधिकं त्वनुमानखण्डनशारदायामावेदितम् । नन्वभ्युपगम्यमानमिलितविरुद्धधर्मद्वयस्याश्रयत्वोक्तिविरुद्धधर्मद्वयस्य मेलनाभ्युपगमस्याश्रयत्वे एव पर्यवस्यति, तथा चापेक्षणीयतयाऽभ्युपगमः सिद्ध्यतु स च न प्रत्यापादनं क्रियते तस्मात्स्येव न त्वेतावता विरुद्धधर्मयोर्मेलनसिद्धिरिति चेन्न विरुद्धधर्मद्वयमिथ्याश्रयतानिरूपितमेलनानिष्ठविषयताशाल्यभ्युपगमसिद्धौ विरुद्धधर्मयोर्मेलनस्य च सम्बन्धोऽपि सिद्ध एव, अन्यथा तदीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावासङ्गतेः, स च नालीकः, अलीकानलीकशोकपरागानुपपत्तेः, अपि तु सन्नेव, यथा च तस्याप्यन्यत्रैव प्रसिद्धिमात्रेण न निस्तारस्तथोक्तं हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्षेपक्षेपे । एवञ्च विरुद्धयोर्मेलनमपि सिद्धमेवेति निगूढाभिप्रायः । अत्र तद्द्वयधर्मकत्वादितिपाठमभिप्रेत्य 'एकं धर्मि विरुद्धधर्मद्वयालिङ्गितं स्या'दित्यापादनं पर्यवसन्नं तच्च विरुद्धधर्मद्वयालिङ्गितत्वप्रमितावेव स्यादिति त्वदभिमतव्याघातस्याव्याघातत्वमितिव्याख्यानं त्वर्थासङ्गतम् । धर्मिणि प्रमापेक्षायामित्यस्योत्तरानुमानखण्डनमन्थस्य च स्वरसात्तद्द्वयधर्मिकत्वादित्येव पाठस्य युक्तत्वात् । उक्तरीते पूर्वपक्षिणा प्रायेव परिहृतत्वाच्चेति । नन्वेतावता लक्षणे किं दूषणमापातम्, त्वदीयं वाक्यं स्वार्थस्याधिकरणे स्वार्थविरुद्धार्थबोधकमित्येवमुद्भावनस्य निर्दोषत्वादिति चेन्न, तथोद्भावनानन्तरं 'किमेतावता' ? इति पर्यनुयोगे उत्तरीत्या व्याघात एवापाद-

ग्रानात्। इति प्रतिज्ञाविरोधखण्डनम्।

प्रतिबन्दिखण्डनम्।

पञ्चमादीनां दूषणानां परः प्रत्यभिजाने तवापि सर्वमिदं तुल्यमिति चेन्न, तवाप्यत्र दूषणे मयाऽऽपादित इति प्रतिबन्दिं गृह्णतः किं परपक्षे दोषापादनमात्रं विवक्षितमुत यस्त्वत्र त्वया समाधिरभिधेयः स मयापीत्यभिप्रायात्स्वपक्षे समाधिः? न तावदाद्यः अप्रस्तुतत्वात् पराक्तदोषानुद्धारे तावतैव कथायास्तदर्द्धस्य वा पर्यवसानात्, निग्रहापरिहारावधित्वात्तयोः। द्वितीये तु स यथाभिधीयतां का नो हानिः। भवांस्तावदभिधत्तां यस्त्वत्र समाधिः, ततो मयाप्यभिधेय इति चेन्न, मया तदभिधानस्य साम्प्रतमप्रस्तुतत्वात्, नहि मया स्वपक्षसाधनं त्वया च दूषणं प्रकृते वक्तुमारब्धमस्ति किन्तु त्वया स्वपक्षो निराकरणीयः तद्दूषणं च मयाभिधानीयमिति कथा प्रस्तुता वर्तते ईदृशि च कथाविभागे मत्पक्षे समाधानाय मा पर्यनुयोक्तुं कुतोऽधिकारो भवतः। अथ निर्णेयतस्त्वन्निर्णये किं प्रयोजनम्, अस्ति तावदेतादृशि चोद्ये परिहारो यतस्त्वयाऽपि स्वपक्षेऽसौ स्वीकार्य इत्याशयस्ते, सोऽपि न युक्तः नहि मत्पक्षे चेत्समाधिरस्ति तावता त्वत्पक्षेऽपि तेन भवितव्यमित्यत्र प्रमाणमस्ति। साम्यादेवमिति चेन्न, वैषम्यस्याभ्युपगमात्, यदि तद्गतमसाधारणं रूपमादाय मद्दर्शने प्रतितन्त्रसिद्धान्तो या तत्र समाधिः स्यात्, अत्र च

मीयः, स च विरुद्धयोरविरोधं विना न सम्भवतीति कथं प्रतिज्ञाविरोध इत्याशयात्। एवं तत्तादेरनुगम पूर्वेतद्वाक्यपदेन व्यवच्छेदानुसारेण वाक्यार्थस्य गृहीतार्थातिप्रसङ्गः अननुगमे तु स एव दूषणम् वाक्य यत्र शब्दखण्डनप्रकरणे निराकृतम्, विरुद्धत्वं सामानाधिकरण्यसामान्याभाव एव वक्तव्य इति पर्वोक्तसामान्याभावखण्डनभया, तद्वद्वृत्तिभिन्नत्वादिरूपाऽपि च ॥ इति विरुद्धखण्डनशारदा दर्शितादि शाऽननुगम इत्यादिकमप्यनुसन्धेयमिति। इति खण्डनशारदायां प्रतिज्ञाविरोधखण्डनम्।

तवापि = त्वन्मतेऽपि। विरोधो द्वैताद्वैतयोरस्ति न वा आद्ये त्वयाऽपि विरोधो व्यवस्थाप्य इति त्वदुक्तखण्डनं त्वय्यपि सावकाशम्, द्वितीये तु द्वैतखण्डनानवकाश इति प्रतिबन्दिः। किञ्चिन्मयम् एधारयति नाय पर्यनुयोगा युज्यत इति मनसि निधायाह तवेति। अत्र द्वैताद्वैतादिविरोध। दूषण प्रतिबन्दिका समाधिप्रतिबन्दिर्वा विवक्षितेति विकल्पार्थम्। स्वपक्षे समाधिरिति। विवक्षित इत्यनु षङ्गः। अप्रस्तुतत्वात् = वक्तृकर्तृकदोषापादनस्यावसरकालत्वात्। तदेव स्फुटयति पराक्तेति। वितण्डायां परपक्षखण्डनमात्रस्वरूपायां समाप्तिरेव, जल्पस्य स्वपक्षपरपक्षदूषणमेव समाप्त स्वपक्षस्थाप नस्याविदितत्वात्। वादस्तु नेह ग्राह्य, तदर्थस्य परपक्षोपालम्भस्य समाप्तावपि तस्य तत्त्वनिर्णयनार्थ त्वकल्पनेनाप्रसक्तस्य तत्रानुद्धारणीयत्वात्। निग्रहापरिहार = पराक्तदोषानुद्धार। तयो = जल्प वितण्डयोः। स = समाधिः। परोऽपि जल्पवादीत्यभिप्रायेणाह भवानिति। अह वैतण्डिक इत्यभि प्रायेण परं प्रत्याह मयेति। इति कथेति। इति समयबन्धाधीनकथेत्यर्थः। ईदृशि च कथाविभाग = ईदृशसमयबन्धाधीनकथायाम्। तन्निर्णये = समाधिनिरूपणे। साम्यात् = आवयोरविरोधाभ्युपगम साम्यात्। एव = समाधिसाम्यम्। वैषम्यस्य = समाधिवैषम्यस्य। तद्गतं = समाधिविषयगतम्। प्रतितन्त्रसिद्धान्तरूपं मद्दर्शने वा, आद्यस्त्वेवमनुपपन्नः। वादिप्रतिवाद्येकतराभ्युपगतोऽर्थः प्रतितन्त्रसि द्धान्तः। यद्यपि गगनादेर्नैकालिकत्वेनाभावोपगमे उत्पत्त्यादयमसम्भवम्नहोऽनुपपन्नानुगतपरिच्छिन्नस्वरूप वस्तुस्वभावमात्रमाश्रित्य परिच्छिन्नत्वेनैव नित्यता, एवं पदार्थस्वाभाव्येऽपि घटादिवदाकाशादिक कुतो नोपपन्ने

दूष्यपक्षे तदभावाच्च स्यात्, तथासति साम्यमात्रात्कथं समाधिरत्रापीति निश्चेतुं शक्यते। कोऽसौ तत्र विशेष इति चेन्न, मया स्वग्रन्थे तदभिधानस्याप्रस्तुतत्वादित्युक्तत्वात्। चोद्यसाम्यात्समाधिसाम्यमिति चेन्न, दूष्यगतविशेषभावाभावविशेषितत्वादिनापि तद्वैषम्यसम्भवात्, यथा सद्व्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येऽपि सत्तायां सत्ताभ्युपगमेऽनवस्थया तदाश्रये च तदभावेन, एवमन्यत्रापि बहुलं दर्शनादिति।

किञ्च परोद्भावितमसिद्ध्यादिकमपरिहृत्य प्रतिबन्द्या प्रत्यवतिष्ठमानस्य कोऽभिप्रायः? किं यदिदं दोषतया परेणोद्भावितं तद्दूषणम्, अदूष्येऽपि गतत्वात्, उत दूषणमपि त्वयोद्भावनीयं तुल्ययोगक्षेमत्वात्, यथाहुः—"यत्रोभयो"रित्यादि। नाद्यः, यद्यत्रासिद्ध्यादिलक्षणमस्त्युद्भाविते दूषणे, तदा दोषत्वस्याशक्यपरिहारत्वात् परिहारे वा तस्यालक्षणत्वप्रसङ्गात्। यद्येतद्दूषणं कथं तर्ह्यदूष्यत्वेन वादिनाऽङ्गीकृते प्रतिबन्दिस्थाने गतमिति चेत्, यद्येतद्दूषणं कथं दोषलक्षणोपपन्नमित्यत्रापि दीयतां दृष्टिः। नियामकाभावे तर्हि तद्दोषदूषणत्वे सन्देहः पर्यवसित इति चेदस्तु, दोषसन्देहेऽपि भवदी

इति दूषणं तार्किकादिना वस्तुत्वस्याभ्युपगमेनैव निवार्यते। वेदपौरुषेयत्वपक्षे दूषणानां शब्दनित्यत्वाभ्युपगम्य समाधिस्तु मीमांसकानां प्रतितन्त्रसिद्धान्तेन। प्रकृतेऽपि विरोधस्यानिर्वाच्यत्वेन प्रतितन्त्रसिद्धान्तेनैव वेदान्तिना समाधेयमिति सूचनाय "मम चानिर्वचनीयत्वे"ति ग्रन्थेन प्रागुक्तम्, इह तु वैतण्डिकतया नोच्यत इति। तत्र = समाधौ, विशेषो वैषम्यशब्देनोक्तः। चोद्यसाम्यात् = प्रसङ्गसाम्यात्। अस्य च फलतो विरोधाभ्युपगमसाम्यात्त्र विशेषः एवञ्च विशेषस्य स्वयाऽनिरूपणे समाधिसाम्यमेव चोद्यसाम्येन मया साधनीयमित्यभिप्रायः। प्रकृतेऽनिर्वाच्यतातिरिक्तस्य समाधिवैषम्यप्रयोजकस्याभावेऽप्युक्तसाधने प्रतिबन्दिसामान्यखण्डननिर्वाहाय प्रयोजकत्वाभिप्रायेणैव परिहरति दूष्यगतेति। प्रसङ्गसाम्येऽपीत्यादिः। दूष्ये विशेषस्य भावाभावाभ्यां समाधेरपि विशेषस्य भावाभावयोः सम्भवः। आदिनोक्तवस्तुत्वस्वभावादिकं ग्राह्यम्। अपिना प्रसङ्गवैषम्यस्यापि समाधिवैषम्यप्रयोजकत्वमनुमन्यते। तद्वैषम्येति। समाधिवैषम्येत्यर्थः। सद्व्यवहारस्य सत्तास्वीकारकत्वे तुल्येऽपीति। घटादाविव सत्तायामपि सत्तास्वीकारकस्य सद्व्यवहारस्य तौल्येऽपीत्यर्थः। तदाश्रये = सत्ताश्रये। तदभावेन = अनवस्थाऽभावेन, समाधिवैषम्यमिति शेषः। सद्व्यवहारबलाद्यदि घटादौ सत्तोपगम्यते तदा सत्तायामपि प्रतीत्या सत्तायामपि तद्बलात् सोपगम्यतामिति समानः प्रसङ्गः परन्तु तेन दूष्या सत्ता, सा च घटादौ नानवस्थामापादयति स्वीक्रियमाणा अपि तु सत्तायामेवेति तत्र न स्वीक्रियते किन्तु घटादावेवेत्यनवस्थातद्विरहरूपविशेषेण सत्तास्वीकारास्वीकाररूपसमाधिवैषम्यमिति भावः। एतच्च सद्व्यवहारबलात्सत्तास्वीकर्तृप्राचीनमतेनोक्तम्, नव्यमते तु सद्व्यवहारस्य भावत्वविषयकत्वं स्वरूपसत्त्वविषयकत्वं चोपेयते, सत्ताजातिस्तु कैश्चिन्नवीनैर्जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन कारणतया तत्कार्यतावच्छेदकघटकतयैवोपेयत इति द्रष्टव्यम्। अन्यत्रेति। रूपवान् घट इत्यादिवत् समवायवान् घट इत्यपि बुद्धेः सत्त्वेन विशेष्यविशेषणातिरिक्तसम्बन्धविषयकत्वप्रसङ्गसाम्येऽपि समवाये समवायाभ्युपगमेऽनवस्थानात्तदनभ्युपगमो घटादौ त्वनवस्थानाभावात्तदभ्युपगम इत्यर्थः।

अदूष्ये = अदुष्टत्वेन दोषवादिनाभिमते। तुल्ययोगक्षेमत्वात् = तुल्यसमाधेयताकत्वात्। अत एव स्वाभ्युपगतदोषतुल्यता प्रतिबन्दिरिति चतुर्थे वक्ष्यति। "यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः। नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे" इति भट्टपादश्लोकः। तस्य = असिद्ध्यादिलक्षणत्वेनाभिमतस्य। अदूष्यत्वेन = अदुष्टत्वेन। नियामकाभावे = विशेषज्ञानाभावे। उभयत्रादीति। क्षितिः सकर्तृका

परसाधनस्यासाधकत्वात् सन्दिग्धासिद्धवत् । किञ्च यल्लक्षणवतोऽस्य दोषत्वसन्देहस्तल्लक्षणरूपचायमन्यत्रापीति तत्राप्यसिद्ध्यादेरदूषणत्वमेव स्यादितीयं प्रतिबन्दि दुरुत्तरा प्रतिबन्दिवादिनोऽपि । नापि द्वितीयः, तथाहि-उभयवादिसम्मतादूष्यत्व धूमानुमानादिकं यदि प्रतिबन्दीकरोति परस्तदा तद्दर्शनेऽन्यत्र क्वचिद्दृष्टेतदसिद्ध्यादिकं नोद्भावनीयम्, परसाधनेषु तथैव धूमानुमानादेः प्रतिबन्द्या भयाद्दित्येषा मयाऽपि सुग्रहैव त प्रति प्रतिबन्दी, अत्रापि शक्यत एव पठितुं "यत्रोभयोः समो दोष" इत्यादि । अथ यं-विशेषमादाय प्रतिबन्दी स्यात् तन्मात्रस्यानुद्भावनं न तु सामान्यत एवेति चेन्न, तत्र विशेषे प्रतिबन्द्या त्याजितदुष्टत्वे गतत्वात्तल्लक्षणमेव नेति स्यात् । विशिष्य तद्विशेषत्याजने च तादृशस्य लक्षणस्यासिद्धिरेव स्यादिति कृतं प्रतिबन्द्या । अथ मद्दर्शनमात्राभ्युपगमाद्दूष्यत्वं कश्चित्पदार्थं प्रतिबन्दीकरोति तदैतदुक्तं तेन स्यात्—इह नेदं दूषणं वक्तव्यमभिधानेऽनयैव युक्त्या तवेष्टभङ्गप्रसङ्गादितिः तत्र, इदमिह दूषणं वक्तव्यम्, अनभिधानेऽस्यैवानिष्टस्य परःसिषाधयिषितस्य सिद्धिप्रसङ्गादित्यभिधानानुकूलाया अपि प्रतिबन्द्याः सम्भवात् । नन्वेवमेवास्तु तथा चाभिधानेऽनभिधाने चोभयतःपाशा प्रतिबन्दीरज्जुर्भवत एव दुर्निवारा स्यात्; मैवम्, मिथोविरुद्धायाः प्रतिबन्द्यास्तर्का

कार्यत्वादित्युक्ते कर्ता शरीरी साध्यतेऽशरीरी वा, आद्ये बाधः, द्वितीये दृष्टान्ते साध्याभावेन व्याप्त्यसिद्धिरिति सुगतोक्तौ परो ब्रूते—नन्वेवं पर्वतो वह्निमान् धूमात् महानसवदित्यपि दुष्टं स्यात्, महानसीयवह्निसाधने बाधस्य पर्वतीयवह्निसाधने च दृष्टान्ते साध्यवैकल्यस्यापत्तेरिति । तद्दर्शने = प्रतिबन्दिकृतदर्शने । अन्यत्र क्वचित् = गगनं नित्यं गुणत्वादित्यादौ हेत्वाभासे । भयाद्दिति । पूर्वमेतेन सदनुमानं प्रतिबन्दीकृतमिदानीमपि मयाऽसिद्ध्यादेस्तदीयहेतावुद्भावने सम्भाव्यते तेन पूर्ववत्सदनुमानप्रतिबन्दीकरणम्, तस्मादुक्तमपि सद्दोषोद्भावनीयम् । तं = प्रतिबन्दिवादिनम् । यं विशेषमिति । सामान्यधर्मपुरस्कारेण व्याप्तिस्थले पक्षधर्मतावच्छेदकविशेषं पुरस्कृत्य प्रवृत्ता प्रतिबन्दी, तथा च सं परस्कृत्य हेत्वाभासो नोद्भावनीयः, गगनं नित्य गुणत्वादित्यादौ तु पक्षधर्मतावच्छेदकविशेषमादाय न दोषोद्भावनमपि स्वप्यथैवेति । सामान्यत = यद्धर्मावच्छिन्नेन दोषेण प्रतिबन्दिस्तद्धर्मावच्छिन्नस्य । तत्र विशेषे इति । पक्षधर्मतावच्छेदकविशेषमादायासिद्ध्यादौ । त्याजितदुष्टत्वे = त्याजितदोषत्वे । स्यादिति । यदि तादृशासिद्ध्यादौ दोषता नेष्टा तदाऽसिद्ध्यादिलक्षणस्य तत्र गमनादतिव्याप्तिरिति भावः । विशिष्य तद्विशेषत्याजने इति । प्रतिबन्दित्याजितदोषभावाना पक्षधर्मतावच्छेदकविशेषवत्तासिद्ध्यादीनां व्यावृत्तिफलकनिवेशेन लक्षणस्य तद्व्यावृत्तत्वोपगमे इत्यर्थः । असिद्धिरेव=उपायस्यासिद्ध्यादावगमनमेव । अनुमितितत्परामर्शान्यतरविरोधित्वस्य तत्तद्दोषेऽपेक्षणीयत्वेन सामान्यधर्मपुरस्कारेण प्रवृत्तव्याप्त्यादिग्रहे तदायत्तानुमितौ च विशेषरूपेणासिद्ध्यादेर्विरोधित्वासम्भवेन न दोषलक्षणाक्रान्तत्वम्, तथा च दृष्टान्तविरहप्युत्पादनेनैव स्वपक्षसम्यक्त्वोपपत्तौ प्रतिबन्दिर्वृथा, तस्या दोषाभ्युपगमाधीनप्रवृत्तिकत्वेन स्वपक्षासाधकत्वादिति भावः । मद्दर्शनेति । प्रपञ्च सत्यः प्रमाविषयत्वादित्युक्ते विरयतात्खण्डनेन चाद्वैतिना प्रतिविहिते परो ब्रूते—नन्वेवं ब्रह्म सत्यं प्रमाविषयत्वात्, विमतं मिथ्या दृश्यत्वादित्यादि तवाभिमतमपि विलुप्येत, विषयताखण्डनात् तत्रापि जागरूकत्वादिति । अस्य = प्रपञ्चे सत्यत्वादेः । उभयतः पाशेति । धर्माधर्मनिरुद्धिबन्धकारणविशिष्टेति भाव । मिथोविरुद्धाया = मिथो विरुद्धत्याभिधानानभिधानाभ्या, कथमः प्रपञ्चे मिथ्यात्वानिद्धिसाधि-

भासत्वात्, मिथोविरोधस्य तर्कदूषणत्वात्, सत्प्रतिपक्षानुमानवद्द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपेणैवोपक्षीणत्वादिति न्यायद्वितीयाध्यायप्रथमाह्निकसूत्रे "प्रमेयता च तुलाप्रामाण्यव"दित्यत्रापादितदृष्टान्ताभावलक्षणदोषसाम्येन प्रत्यवस्थितं पूर्वपक्षवादिनं निराकर्तुमाचार्यः "समानमित्यनुत्तरमभ्युपगमात्, अभ्युपगतं तावद्भवताऽस्मत्पक्षे दृष्टान्तो नास्ती"ति ब्रुवन्नुद्योतकरो यत्रोभयोरित्यादिवदतो भट्टस्य प्रतिभटीकर्तव्यः । इति प्रतिबन्दीखण्डनम् ।

अपसिद्धान्तखण्डनम् ।

तत्किं प्रतिबन्द्यादि दूषणमभवदेव, नन्वेवं भवतोऽपसिद्धान्तः स्यादिति चेत्, तर्हि वर्ण्यापसिद्धान्तस्य लक्षणं प्रकृतसम्बद्धतया वाङ्मात्रेणापसिद्धान्ते भवतः किमिति नापसिद्धान्तः स्यात् । सिद्धान्तविपरीताभ्युपगमोऽपसिद्धान्तः, प्रतिबन्द्यादि च भवता सिद्धान्तत्वेनाभ्युपेतम्, मयेदं दर्शनमाश्रित्याभिधेयमिति भवता दर्शनविशेषस्याभ्युपेतत्वात्, दर्शनस्य च तत्तत्पदार्थस्वीकारात्मकत्वात्, तेषु च पदार्थेषु प्रतिबन्दिदूषणत्वादेः प्रविष्टत्वादिति चेन्न, लक्षणमेव तावदिदमपसिद्धान्तस्य नोपपद्यते,

---

कापि, मिथ्यात्वसिद्ध्यनुपपत्त्यैवाभिधानानभिधानयोर्वा सार्थिकापि । मिथोविरोधस्येति । एकेनापादकेन मिथोविरुद्धद्वयापादनस्य मिथोविरुद्धाभ्यामेकापादनस्येत्यर्थः । अस्य तर्कदूषणत्वे विरुद्धयोरेकेन व्याप्यव्यापकभावासम्भवो बीजम् । आपादितेति । आपादितो यो दृष्टान्ताभावलक्षणो दोषस्तत्साम्येन । आचार्य उद्योतकरः प्रतिभटीकर्तव्य इत्यन्वयः । समानमित्यादिग्रहणकवार्तिकम्, अनुत्तरमित्यनेन प्रतिबन्दिरदूषणमित्युक्तम्, अभ्युपगतमित्यादिविवरणवार्तिकम् । तत्र बौद्धतार्किकयोर्विवादे स्थिरत्वे किं प्रमाणमिति बौद्धप्रश्ने कार्यारम्भाधिकरणकालवृत्तित्वनियमात् कारणस्य च कार्याधारत्वात्कार्यकालवृत्तित्वावश्यकत्वेन स्थिरत्वमित्युक्ते कारणं विकृत्य कार्योत्पत्तेः कार्यमनाधारमेवेति साधारत्वान्यथानुपपत्त्या कारणस्थैर्यसिद्धिरिति बौद्धेनोक्ते कार्यमनाधारमित्यत्र न कश्चिदुभयवादिसम्प्रतिपन्नो दृष्टान्त इति तार्किकोक्तौ कार्यं साधारमित्यत्रापि नोभयवादिसम्मतो दृष्टान्त इति बौद्धेन प्रतिबन्दिग्रहणे समानमित्यादिग्रन्थोत्थानम् ।

अत्रेदमवधेयम्—समानमित्यादिवार्तिकं वितण्डाभिप्रायेण, यत्रोभयोरित्यादिकं तु कथापन्नास्तिककथाभिप्रायेण एवञ्च पक्षधर्मतावच्छेदकविशेषमादायासिद्ध्यादेर्न दोषत्वमुक्तरीत्या तल्लक्षणलाभाभावात्, तादृशलक्षणानभ्युपगमे तु धूमानुमानादावपि तादृशासिद्ध्यादेः सम्भवेनानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्ग इत्यभिप्रायेणोभयसम्मतादूष्यताकेन प्रतिबन्दीकरणम्, एवमेकदर्शनमात्राभ्युपगतादूष्यताकेनापि प्रतिबन्दीकरणे सत्यं दोषनयोद्भावितस्यादोषतोपपादने यतनीयमित्यभिप्रायेणेति । इति खण्डनशारदायां प्रतिबन्दिखण्डनम् ।

प्रविष्टत्वादिति । "स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गा"दिति वदता भगवता बादरायणेन प्रतिबन्द्या दोषस्योपगमात्, अत एव भगवत्पादैरपि बृहदारण्यकभाष्ये चतुर्थाध्याये वेदानुवचनशब्दं प्रथमं कर्मकाण्डपरतया व्याख्याय 'आरण्यकमात्रं वेदानुवचन'मिति केषाञ्चिन्मतं सामान्यशब्दस्य वेदानुवचनशब्दस्य सङ्कोचोऽनुचित इत्युक्त्या निरस्य 'ननु त्वत्पक्षेऽप्युपनिषद्वर्जितं तर्हीदं ग्रहणमिति समानं सङ्कोच' इति परेण कृताया प्रतिबन्द्या दूषणतामुपेत्यैव वेदानुवचनशब्दो

मतसिद्धान्तविपरीतमभ्युपगच्छतो भवतोऽपसिद्धान्तप्रसङ्गात् । स्वसिद्धान्तस्तथाऽपेक्षित इति चेन्न, विशेषणपूरणमन्तरेण तदलाभात्, अन्यथा सर्वत्र विशेषणोपादानप्रयासवैयर्थ्यं स्यात् । एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तकृत्या निवृत्त्याऽऽपतेत्, स्वसिद्धान्ते शतशो हेत्वादौ विशेषणोपादानदर्शनात्, परसिद्धान्तहेतूनाञ्चानुपात्तविशेषणानामनैकान्तिकीकृत्य त्वच्छास्त्रे बहुशो दूषितत्वात्, प्रथमं स्वशब्दविशेषणमनुपादाय दूषणभयेनेदानीं तत्करणे च हेत्वन्तरं नाम निग्रहस्थानं भवतः, हेत्वन्तरं हि प्रथमम् विशेषणं साधकमागमभिधाय पश्चाद्विशेषणवत्सङ्कुचनम् । किञ्चैवं लक्षणमभिदधानस्य भवतोऽप्राप्तकालतापातः, "अप्राप्तकालोऽवयवविपर्यास" इति, लक्ष्यमभिधाय हि लक्षणाभिधानं युक्तम्, तस्य च भवता विपर्यासः कृतः । एवमेवाभ्युपगमे भवत एवापसिद्धान्तापातात् ।

यत्तु प्रथमत एव स्वविशेषणमुपादत्से तं प्रत्यनुपात्तविशेषणपक्षाभिहितो दोषो वक्तव्यः, मदीयो हि सिद्धान्तः स्वसिद्धान्त एव मम । अत्र वाक्येऽभ्युपगमपदश्रवणादभ्युपगन्ता लभ्यते तस्य च स्वकीयः स स्वशब्दार्थः पर्यवस्यतीति चेन्न, ममाप्यभ्युपगन्तृत्वात्, मयापि हि किञ्चिदभ्युपगम्यत एव । विपरीताभ्युपगन्ताऽपेक्षित इति चेन्न, अविशेषात् । सिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता विपरीताभ्युपगन्तेति चेन्न, तथाप्यविशेषात्, ममापि स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तृत्वात् । स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्ता तथाऽभिमत इति चेत्, नूनमतिप्राज्ञोऽसि यतः स्वपदमभ्युपगन्त्रा विशेषयितुं प्रवृत्तोऽभ्युपगन्तारमेव स्वपदद्वारा विशेषयसि, परस्पराश्रयान्न बिभेषि, स्वपदेऽपि साधारण्यप्रत्ययस्थानं पुरोक्तं पुनस्तदवस्थमेवेति च न प्रतिसन्धत्से ।

यस्य यः सिद्धान्तस्तेन तत्परित्यागोऽपसिद्धान्तस्तदीय इति चेत्प्रथमम्; यस्य यः सिद्धान्त इति पुरुषव्यक्तिविशेषसिद्धान्तव्यक्तिविशेषपरत्वेऽसाधारण्यादव्यापकत्वं लक्षणदोषः । यस्येति सिद्धान्तसम्बन्धिन इत्यर्थे तेनेति च सिद्धान्तसम्बन्धिनेत्यर्थे च भवतोऽपसिद्धान्तात् तथाहि—सिद्धान्तसम्बन्धिनो मम यः सिद्धान्तस्तस्य सिद्धान्तान्तरसम्बन्धिना भवता त्यागोऽस्त्येव । त्याग एव तस्य नास्ति मया,

अन्यथा व्याख्यान । अत एव च भवतैव प्रतिबन्ध्यैव प्रतिबन्दिर्निराक्रियते, 'कार्यस्यायमसाधारणं' इत्यादिग्रन्थनाप्रस्तावोऽयञ्च भवदीयं खण्डनं प्रतिबन्दिग्रहणेनेति भावः । तथापेक्षित इति । लक्षणघटकसिद्धान्तपदेन विवक्षित इत्यर्थः । एवमेवाभ्युपगमे = विवक्षयैवेष्टसिद्धिमुपगम्य विशेषणोपादानवैयर्थ्योपगमे । कृत्येति प्रथमान्तम् । निवृत्येति ल्यबन्तम्, अस्मत्पक्षादित्यादिः । अवयवविपर्यास इति । समयबन्धविपर्यासभूतौ यावदवयवाभिधानक्रमस्तद्विपरीतक्रमेणाभिधानमित्यर्थः । एवमेवाभ्युपगमे = स्वपक्ष्यवयवविपर्यासेऽप्राप्तकालत्वाभावोपगमे ।

अविशेषादिति । अस्माकं कस्यचिद्विपरीताभ्युपगन्तृत्वादित्यर्थः । स्वपदं = स्वपदार्थम् । स्वपदद्वारा = स्वपदार्थद्वारा । स्वपदे इति । स्वत्वस्य साधारण्यतया स्वसिद्धान्तविपरीताभ्युपगन्तृत्वस्य स्वपदेन मम ग्रहणसम्भवात् ।

यः सिद्धान्त इति । सामान्येन कथाकालीनाभ्युपगमविषयीभूत इति शेषः । तेन प्रतिज्ञाहान्यसङ्करः, तत्र विशिष्याभ्युपगमात् । एवमपेऽपि । असाधारण्यात् = अननुगमात् । यस्यादेरनुगमे

परिगृहीतविषयत्वात् त्यागस्येति चेन्न, यदि त्यागोऽस्वीकारस्तदा न परिगृहीतविषयत्व-नियमः। अथ स्वीकृतस्यास्वीकारः, तदा मया स्वीकृतस्य भवताऽस्वीकारो भवत्येव तथेति विशेषो नास्ति। अथ तेनैव स्वीकृतस्य तेनैवास्वीकारः, सोऽपि न, तेनेति स्वीकर्त्रेत्यर्थे ममापि स्वीकर्तृत्वेन मया स्वीकृतस्य भवताऽस्वीकारे तवापसि-द्धान्तापत्तेः। एकेनैकस्य स्वीकृतस्यास्वीकारोऽपसिद्धान्त इति चेन्न, एके-नेति यद्येकसङ्ख्यायोगिनेति तदा मम यथैकसङ्ख्यायोगित्वं तथा तवापीति स एवापसिद्धान्तापातः। अथैकेनेत्यभिन्नेनेति, तदापि स्वस्मादभिन्नत्वं तव च मम च समानम्, अन्यस्मादभिन्नत्वं न मम न वा तवेत्यपसिद्धान्तविषयोच्छेदः। अथ स्वीक-र्तुरस्वीकर्तृतो न भिन्नत्वं तदाऽयमर्थः स्यात्—स्वीकर्तृतो न भिन्नेनैकस्य स्वीकृतस्या-स्वीकारोऽपसिद्धान्तः, तथा च स एव भवतोऽपसिद्धान्तः, मया यदीयास्वीकारः किञ्चि-त्स्वीकर्तुरभिन्नस्य भवतस्तदीयास्वीकर्तृत्वात्। एतेन—एकस्यैकेन स्वीकारास्वीका-रावपसिद्धान्त—इत्यपास्तम्, मिलितयोरावयोरपसिद्धान्तापातात्। अथ तत्स्वीकर्तु-रेव तदस्वीकर्तुरभिन्नत्वमेकशब्देनाभिमतम्, तदापि यदि स्वीकारविषयाभिन्नत्वं तच्छब्देनोच्यतेऽस्वीकारविषयस्य, तदा स्वीकर्त्रन्तरस्वीकारविषयस्य भवता किञ्चि-त्स्वीकर्त्रभिन्नेनास्वीकारविषयतयाऽस्वीकारविषयाभिन्नत्वस्वीकारेण भवतोऽपसिद्धा-न्तप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। एकेन स्वीकर्त्रा न तु भिन्नेन स्वीकारास्वीकारौ विवक्षिता-विति चेत्, एकेन स्वीकर्त्रेत्येतदेव विवेचयन् भूयस्तत्राकर्षणमभिहिततद्दूषणगणान्या-वृत्त्यापत्त्या कथय कथं न घनघनाघनसमयसमागमोद्दीयमानतरलतरङ्गिणीवेणिसलिलावि-वर्तनिवर्तितावर्तचक्रचङ्क्रम्यमाणतृणकस्य विडम्बनामनुभविष्यसि। स्वीकृतस्यास्वी-कार स इति चेन्न, कथार्थविवेचनेनोक्तबाधापातात्, अस्वीकृतस्य स्वीकारे च तद्भा-वापत्तेः।

यत्पदेन यस्य ग्रहणं तस्यैव तत्पदेन ग्रहणमित्यत्र नियामकासम्भवादिति भावः। एकसङ्ख्येति। एकत्वसङ्ख्येत्यर्थः। सा चैकत्वरूपेणानुगमीकृतेत्याशयः। विषयोच्छेदः स्वभिन्नाभिन्नत्वविवक्षायाम्। एतेनेति। एतेनापीत्यर्थः। पूर्वमतिव्याप्त्या निरस्तमपि दूषणान्तरदित्सया पुनराशङ्कितम्। मिलित-योरिति। एकत्वस्यानुगमेन निवेशो आवयोरुभयोरप्येकत्वात्, स्वीकारास्वीकारविषयत्वापि च तथा-त्वात्। स्वीकर्त्रभिन्नेनेति। स्वीकारेणेत्यनेनान्वयः। अस्वीकारविषयतया = भवदीयास्वीकारविष-यत्वात्। विवेचयन्निति। एकत्वस्य साधारण्येनोक्तदोषादिति भावः। भूयस्तदाकर्षणं = निरस्तं विशेषणं पुनरुपाददानः। घनघनाघनेति। अतिशयेन प्रवर्षणशीलमेघेत्यर्थः। उद्दीयमानेति। दैवादिकस्य डीङो रूपम्। वेणिः = प्रवाहः। विवर्तोऽवस्थाविशेषः। चक्रं समुदायः। चङ्क्रम्यमाणः = भृशं विक्षिप्यमाणः। विडम्बना = विलासः। कथार्थेति। एककर्तृकत्वेत्यर्थः। तथा च कथार्था सामा-न्यतस्तेन स्वीकृतस्य सिद्धान्तस्यास्वीकार इति पर्यवसन्नं तस्य निरस्तम्। सामान्यमपि च किञ्चिद्-देशव्यवच्छेदेन विशेष सोऽपि च किञ्चिद्देशव्यवच्छेदेन सामान्यमिति प्रतिज्ञाहानिसाङ्कर्यमपि, विशिष्यैव निवेशो त्वननुगम इति। अस्वीकृतस्येत्यादि। वस्तुतस्तु नेदं दूषणम्, परमतमस्वीकृत्य तत्स्वीकरणस्थलेऽपि स्वमतस्वीकारास्वीकारयोः सत्त्वात्, अहं नैयायिकमतेन वक्ष्यामीत्येवं सामान्यतः स्वसिद्धान्तस्य स्वीकाराऽऽवश्यकत्वादिति।

किञ्च सिद्धान्तपरित्यक्तरि यदपसिद्धान्तोद्भावनं तत्किं स्वीकृतदर्शनानुमतापसिद्धान्तदूषणभावे वादिनि उतानेवम्भूते, आद्ये पूर्वसिद्धान्तवदपसिद्धान्तेऽप्यनेन व्युत्थातुं शक्यते तत्र किं वक्तव्यम् ? न तावत्र वक्तव्यमेव किञ्चित्, पूर्वसिद्धान्तत्यागादेवापसिद्धान्तेन निगृहीतत्वादिति युक्तम् अपसिद्धान्ते तत्परिहारस्य तद्दूषणत्वादन्यतरासिद्धेस्तेनाभिहितत्वात्, अन्यथा स्वाभिप्रायेणासिद्धिमुद्भाव्यैव कथा विच्छिन्द्यानो विजयेत परासिद्धिपरिहारं नापेक्षेतेत्यन्यतरासिद्ध्यावप्यसिद्धिमुद्भाव्य पर पराजित्याप्रत्यूह गृह्णन् प्रतिष्ठेत । निगृहीतस्य तस्यापरमभिधानमनादरणीयमेवेति चेन्न अन्यतरासिद्ध्या निग्रहपरिहारस्यैव तेनाभिधीयमानत्वात्, तथाप्यनादरेऽन्यसिद्ध्यसिद्धिमुद्भाव्य पराभिधीयमानमसिद्धिपरिहारमनादृत्य विजयेतैवेत्युक्तम् । अथ मन्यसे—मध्यस्थेनैतद्विचारणीयम्—किमनसिद्ध्यासिद्धिरनेनोक्ता, अनपसिद्धान्ते वापसिद्धान्त ? एतद्विचार्य तेनैव जयपराजयाववधारणीयौ, एतदर्थमेव मध्यस्थोपस्थापनमिति तर्हि वादिना साधने प्रयुक्ते दुष्टमेतदित्यभिधायैव प्रतिवादिना निवर्तनीयम् मध्यस्थस्तु परमार्थतो दुष्टमदुष्टं च तस्य साधनं विचार्य जयपराजयाववधारयिष्यति, सोऽयमसूत्र निर्वृत्तीभूतविरुद्धप्रत्यपायपोपगृहत महायासवायस यसनमासादयिष्यति मध्यस्थो वराकस्तावत्कदुपरामर्शप्रकर्षेण । अथोच्यते—सम्प्रति विप्रतिपत्तौ नामापसिद्धान्तेऽप्यसौ, किमेतावता पूर्वं स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावस्य दर्शनस्य तावत्तन स्वीकरणमकारि तदेवाश्रयापसिद्धान्तस्योपन्यासो युक्त इति नैवम्, यदीदानीन्तन्यमनुमतिरस्य नाद्रियते, अस्यानुपजातायामपि प्राक्तनानुमतिमाश्रित्यैव च दूषणप्रवृत्तिस्तदाऽपसिद्धान्तस्यापि कुतोऽवकाशः स हि पूर्वानुमतस्येदानीमननुमतिमाश्रित्यैव प्रवर्तते नान्यथा, तस्मात्स्वीकृतापसिद्धान्तदूषणभावमपि वादिनं प्रति विप्रतिपत्तिकाले साधनीयमपसिद्धान्तस्य दोषत्वमिति द्वितीयानवकाशः । यस्य तु सौगतादेर्मतेऽपसिद्धान्तो न दूषणं न प्रत्यवस्य साधनीयमेवास्य दूषणत्वम् ।

न च वाच्यम्—योऽपसिद्धान्ते विप्रतिपत्तिं करोति तं प्रति व्याघातमेवाभिधाय, दर्शनविशेषं स्वीकुर्वता प्रथमं तद्दर्शनान्तर्निवेशिनः प्रतिबन्दिदूषणत्वादेस्तेन स्वीकारात्, पश्चाच्च तस्यैवास्वीकारे तावेतौ स्वीकारास्वीकारावेकस्य व्याहताविति । यद्ययमप

निरायतया लक्षणं निराकृत्यापसिद्धान्ते दूषणत्वमेव निराकरोति किञ्चेति । येन वादिना स्वीकृतदर्शनेऽपसिद्धान्तस्य दूषणभावोऽनुमतस्तस्मिन्नित्यर्थः । न तावद्वक्तव्यमिति सम्बन्धः । अपसिद्धान्ते इति । उद्भाविते सतीति शेषः । तत्परिहारस्य तद्दूषणत्वादन्यतरासिद्धेरिति । अपसिद्धान्तदूषणताया अन्यतरवादिमतेऽसिद्धिरूपस्यापसिद्धान्तपरिहारस्यार्थः । अन्यथेति । अन्यतरासिद्धदोषमात्रस्यापि विजयोपयिकत्वेनोद्भावनमित्यर्थः । उक्तेति । उतासिद्धौ सत्यामेवेति शेषः । अपसिद्धान्त इति । उत, उतापसिद्धान्ते सत्येवेति शेषः । अत्र च प्रथमकोटौ निरनुयोज्यानुयोगेन निग्रहः । चायसेति । कोटिरेत्यादिनाऽस्य स्वीयमभिमत्य वायसेन पाल्यते । द्वितीयेति । अपसिद्धान्तस्य दोषतामनङ्गीकुर्वति वादिन्यपसिद्धान्तोद्भावनमिति द्वितीयविकल्पस्य पूर्वोक्तस्यावकाश एव नेत्यर्थः, तदीयदोषतामङ्गीकुर्वत्यपि तस्य उद्भाव्य साधनीयतामाह । स्पष्टार्थम् ।

प्रतिबन्दिदूषणत्वादेरिति स्वयमानसिद्धान्तविनाशादर्शनपरम् । व्याहतौ = मनुपपत्तौ ।

सिद्धान्तात्मैव व्याघातः, तदाऽपसिद्धान्तदूषणत्वे विप्रतिपन्नस्य विप्रतिपत्तिमभ्युदस्य नाभिधातुं शक्यः। अथ दूषणान्तरमयं व्याघातोऽपसिद्धान्तमनुपजीव्य सम्भाव्यमानोद्भावनः, तदा सार्वत्रिकापसिद्धान्तोदाहरणेऽयमेवास्तु किमपसिद्धान्तस्य दूषणताङ्गीकारेण। किञ्चैवमपसिद्धान्ते उद्भाविते पश्चात्तद्विप्रतिपत्तावुपजातायामपसिद्धान्तमुपेक्ष्य व्याघातलक्षणस्यास्य दोषान्तरस्याभिधाने प्रतिज्ञाहान्यापत्ते, प्रतिज्ञाहानिः स्वीकृतो त्यागः इति, एवं प्रथमं किञ्चिद्दूषणमुक्त्वा तत्परिहारिणि दूषणान्तराभिधाने न प्रतिज्ञाहानिरिति नत प्रतिज्ञाहान्यादिभिर्निग्रहैः। प्राक्प्रतिज्ञातदोषनिर्वाहार्थमेव निग्रहान्तरकथनान्नैव दाष इति चेन्न, पूर्वनिग्रहपरिहारमकृत्वति तेनैव पराजिते निग्रहान्तरोपन्यासस्यायुक्तत्वादिति। न चानेन भयेन भवता व्याघात एवाभिधातव्य. प्रथमं नापसिद्धान्त इति वाच्यम्, अपसिद्धान्तवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, सर्वत्रापसिद्धान्तोदाहरणे व्याघाताभिधानस्यैवमङ्गीकर्तव्यत्वात्, नहि कश्चिच्छक्ष्यतेऽवधारयितुं मयाऽपसिद्धान्ते उद्भाविते नायं तत्र विप्रतिपत्स्यत इति। नन्वरस्त्वेवं विप्रतिपन्नं प्रत्यपसिद्धान्तस्य दूषणत्वं प्रसाधनीयमिति, मैवम्, येनाप्यस्वीकारदण्डेन दूषणेन तत्स्वीकारयिष्यति तदनङ्गीकारस्यापि सम्भवात्, उक्तञ्च सौगतैः—"नहि शास्त्राश्रया वादा भवन्तीति नापसिद्धान्तो निग्रहाधिकरण"मिति।

"रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य गुणदोषमपश्यत।
विलब्धा यत केनामी सिद्धान्तविषयग्रहा" ॥ इति च ॥

न च वाच्यमित्यत्र हेतुमाह यद्ययमिति। दूषणान्तरमिति। विरुद्धयो समुच्चयाभ्युपगमस्वरूपोपाधिभेदनादाय पार्थक्यमिति भाव। अनुपजीव्येति प्रतिबन्धादौ दूषणत्वसद्भावयो समुच्चयाभ्युपगमाभिप्रायेण। तत्परिहारिणीति। तत्परिहारिणमुद्दिश्येत्यर्थं। प्राक्प्रतिज्ञातोऽपसिद्धान्तः। निग्रहान्तरमिह व्याघातो विवक्षित'। तथाचोक्तस्यैवपादनमेव न तु तत्परित्याग इति न प्रतिज्ञाहानि'। अयुक्तत्वादिति। यदि तु पूर्वोदितनिग्रहस्य परेण परिहारो विहितस्तदा समुद्भावयितुरेव निरनुयोज्यानुयोगेन प्रतिज्ञाहान्या च निग्रह इति। यद्यपि विप्रतिपत्तिमात्रेणोद्भावितनिग्रहस्थानस्य परिहारो न भवति, अपि तु तस्य तदीयदोषत्वस्य वाऽभावे युक्त्युक्तैव, यत्र च विप्रतिपत्तिमात्रमुदीर्य हेतुर्नाभिहितस्तत्रैवापसिद्धान्तोद्भावयित्रा व्याघात. शक्योद्भावनः, तथापि तादृशस्थलेऽपि विप्रतिपन्नो युक्त्युक्तावेव पर्यनुयोक्तव्यो न तु स्वयं व्याघात उद्भावनीयः उक्तायां च युक्तौ समीचीनायामुद्भावयितुर्निग्रहोऽन्यथा तु पूर्ववादिन एवेति भाव। अनेनेत्यादि। अपसिद्धान्तदोषताया विप्रतिपत्तौ व्याघातोद्भावने प्रतिज्ञाहान्यादिभयेनेत्यर्थं। अस्वीकारदण्डेन = अपसिद्धान्तदूषणत्वास्वीकारे बाधकीभूतेन व्याघातेन। सम्भवादिति। कथकसम्प्रदायानादरेण तस्य दूषणता न मन्तव्या, स्वीकारास्वीकारौ च कालभेदेनैकस्याप्येकत्र सम्भवत इति भाव। शास्त्राश्रया = स्वस्वशास्त्रोक्तसिद्धान्तस्वीकारनिबन्धना। वादा = कथाः। निग्रहाधिकरणं = पराजयप्रयोजकं। रिक्तस्येत्यादि। सिद्धान्तविशेषमस्वीकृत्यैव जातस्येत्यर्थं। नन्वस्यैव सिद्धान्तविशेषमाश्वतामित्यत आह गुणदोषमपश्यत इति। गुणदोषविवेचनं विना सिद्धान्तविशेषालम्बनानुपपत्तेरिति भाव। नन्वन्येन प्रतिपादितं सिद्धान्तविशेषमादियतामित्यत आह विलब्धा इत्यादि। अन्तर्भावितण्यर्थतयोत्पादिता इत्यर्थे पर्यवस्यति। केन दुर्मतिना। सिद्धान्तविषयग्रहा = तत्तत्सिद्धान्तविषयकोपगमा। तथा च पूर्वं रिक्तस्योत्पत्तौ पश्चात्सिद्धान्तविशेषे त निरन्धनापि दुर्मतिरेवेति भाव.।

अत्र कश्चिदाह—शास्त्रमनाश्रित्य कथारम्भानुपपत्तिः, यदा हि क्षणभङ्गसाधन प्रयोक्ताऽस्फूर्तिमता स्थिरवादिना सिद्धसाधनमुद्भाव्य निगृह्यते तदा किं कुर्यात्। प्रथम-विप्रतिपत्तिविरोधमुद्भावयेदिति चेत्, एवं तर्हि विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्यतिक्रम-मप्युद्भावयेदेव, अन्यथा विप्रतिपत्तिव्यतिक्रममप्युपेक्षेत न खलु तत्तदनुगुणव्यतिक्रम-योर्विरोधापत्तिं प्रति कश्चिद्विशेषः, न चैकपुरुषार्थानुगुणाङ्गाङ्गिभावव्यवस्थितपदार्थ-जातव्युत्पादनादन्यच्छास्त्रं नाम, तस्मात्क्षणिकत्वस्वीकारे तदनुगुणापोहादिसमस्त-स्वीकारः, तदेकपरिहारे वा समस्ततदनुगुणपरिहार इति परमेश्वरोऽपि नान्यथाकरणे क्षमः, न च समस्ततदनुगुणपदार्थजातं कथारम्भे स्वशब्देनाभिधातुमुचितम्, तदैव शास्त्रप्रणयनप्रसङ्गात्, परिषदनपेक्षितत्वाच्च, न च तद्व्यतिक्रमोद्भावनाय समस्ततदनु-गुणोहः परस्परस्य शास्त्रमनाश्रित्य शक्यः, न च तदनुगुणव्यतिक्रमे तदुपेक्षणे वा

तात्पर्यपरिशुद्ध्यनुसारमाचार्योक्तं निराकर्तुमनुवक्ति अत्रेति। शास्त्रमनाश्रित्य = शास्त्रोक्तसिद्धान्तमस्वीकृत्य। "यत्सत्तत्क्षणिकं यथा जलधराः सन्तश्च भावा अमी" इति क्षणभङ्गसाधनम्। अस्फूर्तिमता = सद्दूषणस्फूर्तिविरहिणा। यद्यपि स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वरूपत्वे क्षणिकत्वस्य सिद्धसाधनमस्त्येव, तथापि स्ववृत्तित्वस्वभिन्नक्षणावृत्तित्वोभयसम्बन्धेन क्षणविशिष्टत्वरूपत्वे स्वाधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वरूपत्वे वा न तत्सम्भवः, साध्यप्रसिद्धिः पुनरेवं कथञ्चित्करणीयेत्यन्यत्। किं कुर्यादिति। अपसिद्धान्तस्य दूषणत्वानभ्युपगमे तदुद्भावनानुपपत्तेरिति भावः। प्रथमेति। कथातः पूर्वं या विप्रतिपत्तिः = विरुद्धकोटिपरिग्रहस्तयेदं साधनीयमनेनेदं दूषणीयमिति मध्यस्थवचनानुसारेण कृत, स्वीयस्थैर्यपक्षोपगम इति यावत्, तद्विरोधोद्भावनञ्च न शास्त्रकाराभ्युपगमविरोधोद्भावनात्मनेति प्रतिज्ञाहानि र्वा स्वयं विशिष्य स्वीकृतपरित्यागात्, प्रतिज्ञाविरोधो वा कथायां स्ववचनविरोधादिति भावः। विप्रतिपत्त्यनुगुणप्रमेयान्तरव्युत्क्रममिति। स्थैर्यकोट्युपगमानुकूलप्रत्यभिज्ञाप्रामाण्योपगमविरोधमित्यर्थः। विशेष इति। नन्वेतावता स्वशास्त्रकाराभ्युपगतार्थविरोधरूपापसिद्धान्तस्य दूषणत्वे किमायातमित्यत आह नचेति। एकः पुरुषार्थो भोगोऽपवर्गो वा, तदन्यतरप्रवृत्तिर्यथैव हि शास्त्राणां प्रवृत्तिः, तदनुकूलमङ्गाङ्गिभावापन्नं यत्पदार्थजातं तद्व्युत्पत्तिसाधनं वाक्यनिचयः शास्त्रम्। शास्त्रस्य प्रधानं प्रमेयमङ्गि यथा मङ्गादि, तदङ्गं च तत्साधकप्रमाणादि। अपोहोऽतद्व्यावृत्तिः, आदिना प्रत्यभिज्ञाप्रमाणत्वादि। अपोहादेः सिद्धौ देशकालानुगतवस्त्वसम्भवात् तस्य क्षणिकत्वानुगुणत्वम्। तदेकपरिहारे = क्षणिकत्वस्यैकस्य परिहारे। क्षम इति। तथा च स्वशास्त्रकाराभ्युपगतस्य तस्य तदनुगुणस्य वा त्यागेऽपसिद्धान्तो दूषणमेवेति भाव। ननु यदि सौगतोऽहं नैयायिको वेत्यादिरीत्या शास्त्रविशेषमाश्रित्य कथाऽरभ्येत, तदा तत्तदनुगुणत्यागेऽपसिद्धान्तो भवेत्, यदि तु विशिष्यैव स्वीकृतपदार्थमभिधाय कथाप्रस्तावोऽनुमन्यते तदा न तदवकाश, तदाभिधेयः स्वीकृतपदार्थस्तर्हि वाऽस्त्वित्यत आह नचेति। प्रसङ्गादिति। अत्रेष्टापत्तिं परिहरन्नाह परिषदनपेक्षितत्वाच्चेति। विप्रतिपत्तिविषयीभूतकोट्योरेव साधनदूषणयोर्जिज्ञासितत्वादिति भाव। नन्वेकेन क्षणिकत्वकोटिपरिग्रहे तदनुगुणा अपोहादयोऽपि तेनोपगन्तव्या इत्यपरेणोहनसम्भवाद्ग्रन्थरीत्या शास्त्रविरोधोऽनाश्रयणीय इत्यत आह नचेति। तद्व्यतिक्रमेति। तदनुगुणव्यतिक्रमेत्यर्थः। ननु शास्त्राश्रयणाधीनमनुगुणोहनमनुगुणविरोधोद्भावनार्थम्, तदुपयोगे तु शास्त्रोक्तवचनमप्यकिञ्चित्करमित्यत आह नचेति। तदुपेक्षणे = तद्व्यतिक्रमानुद्भावने। एकेन वादिना व्यतिक्रमेऽपरेण च तदुपेक्षणे इति तात्पर्यम्। तत्रापि-

तत्त्वप्रतिपत्तिजयाद्यित्यकामेनापि तत्तदधिकारप्रवृत्तं शास्त्रमेवाश्रयणीयमिति ।

तदेतदपेशलम्, किं तदनुगुणं प्रमेयान्तरं ? यदनभ्युपगमे विरोधमुद्भावयेदित्युच्यते, द्वयमभ्युपगम्यं सम्भवति, एकं तावद्यदनभ्युपगमे कथैव प्रवर्तयितुमशक्या, यथा प्रमाणादि सर्वकथकसिद्धम्, इतरत्तु प्रतिदर्शनसिद्धं किञ्चिद्यथा क्षणभङ्गेश्वरादि, तत्र यदि प्रथममभ्युपगम्यैव कथाप्रवृत्तिरिति तत्स्वीकारे पश्चात्तदनङ्गीकारेऽपसिद्धान्तः, तन्न, स्वव्याघातकत्वेन तस्य भवद्भिरेव जातित्वाङ्गीकारात् जातेश्च निरनुयोज्यानुयोगे निवेशात् । नापि द्वितीयः, दर्शनभेदनियतं हि क्षणभङ्गादि यत्कथारम्भेऽभ्युपगन्तव्यम्, तत्किं तदभ्युपगमस्य प्रकृतसाध्यापोहाद्युपायतया, उत नान्तरीयकतया; न प्रथमः, क्षणभङ्गसाधनप्रस्तावेऽपोहादि परित्यजतः सौगतस्यापसिद्धान्ताभावापत्तेः, तदभ्युपगमस्य तदनुपायत्वात्, अन्योन्याभ्युपगमोपायत्वे चान्योन्यविचारस्य निष्पत्तिरेव न स्यात्, विचारे सति प्रामाणिकत्वप्रतीतौ तदभ्युपगमस्तदभ्युपगमे च विचार इति । अभ्युपगतोपायत्यागविषय एवापसिद्धान्तोऽभ्यन्नेति चेन्न, यो हि यदुपायस्तमभ्युपगम्य विचारः प्रवर्तयितव्य इत्येव कुतः ? तस्योपायतया तेन विचारः प्रवर्तत इत्येव युक्तम्, न तु तदभ्युपगमोऽपि तावता तदुपायः स्यात्, तस्य च तदभ्युपगमस्य च पृथक्कारणत्वाभ्युपगमे प्रमाणस्योपदर्शयितुमश-

---

कारप्रवृत्तं = तत्तत्पदार्थनिरूपणमुद्दिश्य प्रणीतम् ।

यदनभ्युपगमे = यस्य सर्वथैवानभ्युपगमे, तेन मिथ्यात्वेन तदभ्युपगमे सत्येव चानभ्युपगमे कथाप्रवर्तनसम्भवेऽपि न क्षतिः, विस्तरस्तु ग्रन्थोपक्रमे निरुक्त एव । तस्य = प्रमाणाद्यनङ्गीकारस्य । स्वव्याघातकत्वं स्ववचनाऽभ्युपगतविरहप्रसञ्जकत्वम्, तच्च प्रमाणाद्यनङ्गीकारे स्फुटमेव, तथा सति कस्याप्यभ्युपगमासम्भवात्, स्वदूषणासिद्धेश्च न दूषणसमर्थोऽपीति न दूषणासमर्थत्वस्य जातित्वप्रयोजकत्वेऽप्यनुपपत्तिः । अनुपपत्तिसमत्वात्तस्याऽभावमिच्छन्ति । निवेशादिति । तथा च जातेर्निग्रहस्थानत्वेऽपि नापसिद्धान्तात्मकतेति भावः । वस्तुतस्तूपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसाङ्कर्यवादे स्वव्याघातकत्वेनोद्भावने जातित्वसम्भवेऽपि स्वशास्त्रकाराभ्युपगमविरोधात्मनोद्भावनेऽपसिद्धान्तत्वसम्भवः, तथाप्यसङ्कीर्णोदाहरणाभावे तेन रूपेण दूषणत्वं न मन्तव्यमेवेति भावः । दर्शनभेदनियतं = शास्त्रविशेषाभ्युपगतम् । नान्तरीयकतया = अपोहाद्यभ्युपगमव्यापकतया । विपर्ययोर्व्याप्यव्यापकभावोऽप्यर्थादायाति । तदभ्युपगमस्य = अपोहाद्यभ्युपगमस्य । तदनुपायत्वात् = क्षणभङ्गाभ्युपगमानुपायत्वात् । प्रकृतसाध्याभ्युपगमौपयिकाभ्युपगमविषयत्यागो हि प्रथमकल्पेऽपसिद्धान्तः पर्यवस्यतीति भावः । क्षणभङ्गसाधनप्रस्तावेऽपोहादित्यागस्यापसिद्धान्तता नानुमन्तव्या, अपि त्वपोहादिसाधनप्रस्तावे क्षणभङ्गपरित्यागस्यैव, उक्तान्योन्याश्रयपरिहाराय क्षणभङ्गोपगमस्यैवापोहाद्युपगमौपयिकताया मन्तव्यत्वात्, अन्यथैवोपायोपेयभावः किमिति न स्यादित्यत्र विनिगमकाभावेऽप्यपसिद्धान्तस्य दूषणत्वसिद्धेः, प्रमाणान्तरेणापि तयोरेकतराभ्युपगमस्य कदाचित्सम्भवाच्चेति भावेनाशङ्कते अभ्युपगतेति । यो हि = यज्ज्ञानमात्रं हि । यदुपायः = यदभ्युपगमोपायः । अभ्युपगमस्त्विदं मदीयं मतमिति वाऽहं सौगत इत्यादि वा ज्ञानविशेषः । विचारः = तद्विचारः । तस्य = तज्ज्ञानमात्रस्य । तेन = तज्ज्ञानेन । तस्य = तज्ज्ञानस्य । अशक्यत्वादिति । स्वानभ्युपगतेन प्रतीतमात्रेणैव परमतप्रसिद्धेन परं प्रति साध्यसाधनोपपत्तेः स्वाभ्युपगमस्य हेतुतायां गौरवप्रसङ्गात् । ननु परमतप्रसिद्धेन परं

धेयत्वात्, शक्यत्वेऽपि या तत्र स्वाभ्युपगमः किमित्यभ्युपेयो वैयर्थ्यात्, उपायत्वादेव परस्य तथा प्रतीत्युपपत्तेः । अथोच्यते—उपेयमुपायेन साधयतोपेयवदुपायस्यापि सत्त्वमभ्युपगन्तव्यमिति पश्चात्तदनभ्युपगमेऽपसिद्धान्तोपन्यासः सावकाशः, असत उपाय चानुपपत्ते. । तर्ह्युपायत्वेनोपन्यसनाशत्सत्त्वाभ्युपगमस्तस्य साक्षादश्रुतोऽप्यसत्त्वेनाभ्युपगम्यमानस्योपायत्वस्वीकारानुपपत्त्या कल्पनीय, कल्पितेन तेन श्रूयमाणानःसत्त्वानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोऽभिधेयः, एवञ्च सति सत्त्वानभ्युपगमे एवोपायत्वानुपपत्तिप्रसङ्गो दूषणमुच्यतामुपजीव्यत्वात्, तदुपन्यासमन्तरेणाश्रूयमाणतदीयाभ्युपगमस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्, कृत तदुपजीविना पश्चात्तनेनापसिद्धान्तेन । अतएव न द्वितीय, तन्नान्तरीयकाभ्युपगमोऽपि हि तात्सत्त्वानभ्युपगमे साध्यस्याभावापत्त्याऽनुमन्तव्यः, तथा च सैव दूषणमस्त्वनभ्युपगमे, कृतं तथाभ्युपगमं परिकल्प्य तेनानभ्युपगमविरोधादपसिद्धान्तोपन्यासेनेति । एवं निग्रहान्तरखण्डनमूहनीयम् । इत्यपसिद्धान्तखण्डनम् ।

इति पण्डितार्किकचक्रवर्तिश्रीश्रीहर्षकृते खण्डनखण्डखाद्ये
निग्रहानिरुक्तिर्नाम द्वितीयः परिच्छेदः ।

प्रति किञ्चित्साधने स्वाभ्युपगमस्यानपेक्षणीयत्वेऽपि स्वमतप्रसिद्ध्येन क्षणभङ्गादिनापोहादिकं साधयता क्षणभङ्गादिकमभ्युपगतमेवेति तत्रैव तत्त्यागेऽपसिद्धान्तः, तत्राभ्युपगमस्य कारणलक्षणयोगात्, कारणतावच्छेदक पुनरभ्युपगमत्वघटित मास्तु किं तेनेत्यत आह शक्यत्वे इति । तत्र = कथायाम् । अभ्युपेय इत्यन्वय । सौगतोऽहमित्यादिरीत्या क्षणभङ्गादिविषयकः स्वाभ्युपगम किमिति कथायां प्रकाशयितव्य, तथा च तत्त्यागे तदर्थविरोधोद्भावन दूरोत्सारितम् । ननु स्वाभ्युपगमस्य पर प्रति प्रत्याययितुमेव तथा प्रकाशनमित्यत आहोपायत्वादेवेति । साधनविषयकस्वाभ्युपगमस्य स्वीयसाध्याभ्युपगमोपायतया वादिभ्यां निश्चितत्वादेवेत्यर्थः । तथाप्रतीतिः = साधनविषयकपरकीयाभ्युपगमप्रतीति । नन्वेवमुपजीव्यमानस्यैवाभ्युपगमस्य त्यागेऽपसिद्धान्त सावकाश इत्याशङ्क्ते अथेति । अपोहादिकं क्षणभङ्गादिना साधयतेत्यर्थः । असतः = सर्वथैवासतः । परिहरति तर्हीति । श्रूयमाणेत्यनभ्युपगमान्वयि । उपजीव्यत्व विशदयति तदुपन्यासमन्तरेणेति । उपायत्वस्य सत्त्वं विनाऽनुपपत्त्युपन्यासमन्तरेणेत्यर्थं । उपायत्वात्सत्त्वं सत्त्वाभ्युपगम सिद्ध्यति । अत एव = वक्ष्यमाणादेव । द्वितीय = तन्नान्तरीयकतयेति विकल्प । तात्सत्त्वेति । नान्तरीयकसत्त्वेत्यर्थं । सैव = साध्याभावापत्तिरेव । अनभ्युपगमे = नान्तरीयकसत्त्वाऽनभ्युपगमे । एवमिति । स्वाभिहितस्य परेण प्रतिषेधे कृते तत्परिजिहीर्षया प्रतिज्ञातार्थापलाप इत्येवमादीनां प्रतिज्ञासंन्यासादिलक्षणानामपि स्वव्याघातत्वादिघटितत्वेन तदनुगमानुगमाभ्यामुन्नरीत्या दोषान्तरस्याभावादिति भाव । इति खण्डनशारदायामपसिद्धान्तखण्डनम् ।

इति श्रीशङ्करचैतन्यभारतीस्वामिविरचितायां खण्डनशारदायां
निग्रहानिरुक्तिर्नाम द्वितीय परिच्छेदः ।

॥ ॐ ॥

श्रीशारदायै नमः ।

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

शारदाख्यव्याख्यासंवलितम्

सर्वनामार्थनिरुक्तिर्नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

अथ वाग्व्यवहारस्य बहुलं वाग्व्यवहारास्तेषां सर्वनाम्नामर्थाः कथं निर्वाच्याः ? तथाहि—ईश्वरसद्भावे किं प्रमाणमिति ब्रुवाणः प्रतिवक्तव्यः. किंशब्दोऽयमाक्षेपार्थो वा कुत्सितार्थो वा वितर्कार्थो वा प्रश्नार्थो वा स्यात्, तत्र यदि प्रथमः पक्षस्तदेश्वरसद्भावे नास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात्, तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिकं किञ्चिद्वाच्यम्, तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मान्न्यूनत्वं दोषः । अत एव न द्वितीयः, ईश्वरसद्भावे कुत्सितं प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञामात्रत्वात् । अपि च साध्यासाधकत्वाद्वा तत्कुत्स्यते भवताऽन्यथा वा, अन्यथा चेदलं तदुद्भावनया, साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । नापि प्रथमः, प्रमाणञ्च साध्यासाधकञ्चेति व्याघातात् । गौणोऽयं प्रमाणशब्द इति चेत्, प्रमाणायोगिनि यद्ययं प्रमाणशब्दप्रयोगस्तदा गौणत्वव्याघातः, मुख्यत्वात् । अथ प्रमाणाभासे, तदाऽलं तदुद्भावनया, ईश्वरसद्भावे यः प्रमाणाभासः स कुत्सित इत्यत्र परस्यापि सम्प्रतिपन्नत्वात्, ईश्वरसद्भाव इति विशेषोपादानं च व्यर्थं स्यात्, अन्यत्रापि विषये प्रमाणाभासः कुत्सित एव, साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीयः, तथा सति हि वितर्कस्य पक्षान्तरसापेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि निर्वचनीयं भवति, ईश्वरसद्भावे किमेतत्प्रमाणमुतान्यदिति, तच्च भवता नाभ्यधायि ततो न्यूनत्वं दोषः ।

नापि चतुर्थः, प्रश्नार्थात्खलु किंशब्दात्कस्यचित्पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता प्रतीयते, सा चेह प्रमाणपदसमभिव्याहारात्प्रमाणविषयिणी प्रतीयते, यद्विषयश्च प्रश्नस्त-

---

"मदीयमतिचुम्बिनी भवतु कापि कादम्बिनी" त्यादौ विशिष्य शब्दानिर्देश्यस्वरूपानिर्वाच्यत्वार्थकत्वं "कश्चिद्राजैव राजते" इत्यादौ च तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नार्थकत्वमपि यद्यपि किमो दृष्टम्, तथापि तादृशार्थकतायां किम्पदस्यापि चिदन्यतरसमभिव्याहृतत्वनियमात् किं प्रमाणमित्यत्र च तदभावान्न तद्द्वयं विकल्पितम् । त्वदन्यः को विद्वानित्यादावाक्षेपार्थः, त्वदन्यो विद्वान्नास्तीति प्रतीतेः । न कोऽपीत्यर्थप्रतीतेस्तु किम्पदं तद्व्यक्तित्वावच्छिन्न एव शक्तं तत्समभिव्याहारेण तु विद्वदादिपदस्य विद्वदादिभिन्ने लक्षणेति केचित् । कुत्सितार्थः किंगौरित्यत्र, निन्दितो गौरिति प्रतीतेः । वितर्कः प्रयोक्तृगतः सन्देहः, यथा "किमिन्दुः किं पद्मं किमु मुकुरबिम्बं किमु मुख"मित्यादौ सन्देहालङ्कारोदाहरणे । प्रश्नार्थो जिज्ञासितार्थः । दोष इति । यस्तु प्रथममेव हेत्वादिकमभिधत्ते, स तत्खण्डनेनैव प्रतिबोधनीय इत्याशयः । प्रमाणाभासे इति । प्रमाणशब्द इत्यनुषङ्गः । यदि तु कथञ्चित्किम्प्रमाणशब्दसमभिव्याहारबलेनेश्वरसद्भावबोधकस्य कुत्सितत्वं गम्यत इति मन्यते, तदा न्यूनत्वे एव तात्पर्यम् । दोष इति । विवक्षितसंशयालाभादिति भावः ।

सा = जिज्ञासा । प्रमाणविषयिणी = प्रमाणत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वप्र-

यथाविधं यं विषयं निजस्य प्रश्नस्य निर्वक्ति परो ययोक्त्या ।
वाच्यस्तथैवोत्तरवादिनापि तथैव वाचा स तथाविधोऽर्थः ॥१॥
प्रश्नस्य यः स्याद्विषयः स वाच्यो वाचा तया चैव भवेन्निरुक्तः ।
इदं त्वयाप्यास्थितमेतयैव गिरा स्वपृच्छाविषयस्य वक्त्रा ॥२॥

प्रश्नार्थाच्च किंशब्दाज्जिज्ञासाविषयताऽर्थस्य प्रतीयते, जिज्ञासा च ज्ञातुमिच्छा, इच्छा च नाज्ञाते भवति, अतिप्रसङ्गात्, तस्मादीश्वरविषयं प्रमाणं ज्ञातुमिच्छता तत्र स्वज्ञानमिच्छाकारणीभूतं वक्तव्यम्, तद्यथार्थं वा स्यादयथार्थं वा, यथार्थं चेत्तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषयः प्रमाणमुपस्थाप्यते, विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथार्थत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तेनापि प्रमाणेन स्वगोचर ईश्वरसद्भाव उपस्थाप्यत इत्यनायासेनैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरसिद्धिमनोरथः । अथायथार्थं तत्, तदास्मिन्नयथार्थज्ञानविषये यदस्मानिरयथार्थमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवतः पृच्छनो वाञ्छितं तदा कथं स्वाधीनेऽर्थे परापेक्षा, भवानेवायथार्थज्ञानोत्पादनकुशलो यथैकं तत्र मिथ्याज्ञानमजीजनत्, तथा परमप्युत्पादयतु, वयं पुनर्यथार्थज्ञानस्योत्पादयितारो मिथ्याज्ञाने सर्वथैवाकृतिनः किमिह नियुज्येमहि । अथ मदीयस्यायथार्थज्ञानस्य यो विषयः स मदीययथार्थज्ञानविषयो भवता क्रियतामिति त्वदीयं वाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यर्थे भवतः प्रवृत्तिरेवानुपपन्ना, शुक्तिका रजतत्वेन मम यथार्थज्ञानविषयो भवत्वित्येतदर्थं प्रेक्षावान् कथङ्कारं प्रयतेत, येन रूपेणायथार्थज्ञानविषयत्वं तेनैव रूपेण यथार्थज्ञानविषयत्वे व्याघातात् । अथ मन्यसे—स्वसिद्धान्तमनुसन्धानेन भवता यथार्थज्ञानं तत्रोत्पादनीयमत एतदर्थं भवाननुयुज्यत इति । मैवम्, य ईश्वरसद्भावविषयो भवता प्रमाणाभासः प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीतस्तस्य प्रमाणत्वमस्माभिरप्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशः

विशेषधर्मात्मकं तादृशोद्देश्यतावच्छेदकत्वमेव नानुगतमिति तेनानुगमो दूरोत्सारितः । स्वत्वस्य चानुगमे निरुक्तप्रमाणमित्यतो यत्त्वाद्यवच्छिन्नविधेयतानिरूपितोद्देश्यतावच्छेदकत्वेन जिज्ञासितधर्मावच्छिन्नप्रतीत्यापत्तिं को वारयिता, अननुगमे तु स्वसमभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकत्वेन विधेयतावच्छेदकधर्माणामनुगमो न शक्योऽपि सुस्थितः । एतेन सर्वनाममात्रस्य शक्तिग्रहोऽपास्तप्रायः, बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने हि तच्छक्तिः, तादृशधर्माणामसङ्ख्येयत्वेनैव, बुद्धिसामान्यविवक्षायाञ्च घटोऽस्ति तमानयेत्यादौ पटाद्यानयनबोधापत्तिं न शक्या वारयितुम्, तत्तद्बुद्धिविवक्षायान्तु तद्विषयतावच्छेदकत्वस्यानुगमकत्वशङ्का दूरत एवापसरति, एवञ्च स्वप्रयोजकप्रकारत्वस्याप्यननुगमात् सकलतत्पदाद्युपसंहारेण व्युत्पत्तिग्रहस्यासम्भवदुक्तिकत्वात्पदव्यक्तप्रधानप्रवृत्तिर्नोपलब्धा, तस्या व्युत्पत्त्यनुपपत्त्या न तदधीनशाब्दधीसम्भवः, अत एव स्वोच्चारणानुकूलबुद्धिप्रकारावच्छिन्नविषयताकत्वस्वजन्यत्वाभ्यां तदादिपदप्रकारकबोधविषयकसङ्केतोपगमो नात्राशङ्कनीयः, परम्पराणां संसर्गतायाः अप्रामाणिकतया प्रकारमुद्रयैव निवेशनीयत्वेनोक्तबाधापत्तेस्तादवस्थ्यादिति । प्रथमश्लोकार्थे हेतुमाह द्वितीयश्लोकेन प्रश्नस्येति । तया = प्रश्नवाक्यानुकारिण्या । स्वपृच्छाविषयस्य = स्वबुभुत्सितार्थस्यैतयैव *गिरा वक्त्रा* भवता इदं = सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वं तत्सम्पादकत्वं वा स्वीकृतमेवेत्यर्थः ।

प्रश्नार्थाच्चेत्यादि । अत्राद्वैतप्रमाणप्रश्नखण्डने तच्छारदायां हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्षेपदोषे च शारदायामुक्तोऽर्थोऽप्यनुसन्धेयः । अथ मन्यस इति । यथार्थेति मात्रप्रधानं तथा च प्रमाणत्व-

सिद्धान्ते, प्रत्युतेश्वरसद्भावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणनीयमिति । स्यान्मतम्—ईश्वरसद्भावविषयस्य प्रमाणस्य भवता ज्ञापनमात्रं क्रियतामित्यभिमतं पृच्छतामस्माकं न तु प्रमाणेनाप्रमाणेन वेति विशेषोऽप्यभिमत इति । न, ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणज्ञानमादायाप्युपपत्तेः, तत्र स्वाधीने केयं परापेक्षेत्याद्युक्तमनुषञ्जनीयम् ।

स्यादेतत्, येयमीश्वरसद्भावविषयकप्रमाणप्रतीतिरस्माकमुत्पन्ना, सा व्यभिचारिणी सत्या वेति संशयोऽत्रास्माकम् । तेनैकपक्षनिर्धारणाधीनं यदिदं दूषणमवादि भवता, तन्निरवकाशमिति । नैतदस्ति, एवं हि तस्यां प्रतीतौ यथार्थत्वायथार्थत्वसंशयेन तस्याः प्रतीतेर्गोचरो यत्प्रमाणं तस्यापि योऽसौ विषय ईश्वरसद्भावस्तत्र सर्वथैव संशयानस्य भवतः प्रश्नोऽयं न तु विप्रतिपन्नस्येति स्यात् तथा च स्वीकुरु शिष्यभावम्, प्रसादय चिरं चरणशुश्रूषाभिरस्मान्, छेत्स्यामस्ते संशयमिति। विप्रतिपन्ना एव वयम्, आहार्यः संशयोऽस्माकमिति चेत्, तर्ह्यवधृतैककोटय एव वयम्, कार्यानुरोधात्तु संशयमालम्बामह इत्युक्तं स्यात् एवं तर्हि तदेव कोट्यवधारणं भवतां यथार्थं वाऽयथार्थं वेति विकल्प्योक्तयुक्त्या दूष्यम्। एतेन—अनध्यवसायेन तदस्माभिः प्रतिपन्नमित्यपि निरस्तं वेदितव्यम्, व्यभिचारिविषयमव्यभिचारिविषयं वा तदिति विकल्पाभ्यां तस्यापि ग्रस्तत्वात्, "परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थिति"रिति न्यायात् । एवमीश्वराभिसन्ध्यादौ तत्तत्स्थानस्थं सर्वनामान्तरखण्डनमत्र द्रष्टव्यम् ।

इति कविताकिंकचक्रवर्तिश्रीश्रीहर्षकृते खण्डनखण्डखाद्ये
सर्वनामार्थनिरुक्तिर्नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

ज्ञानमित्यर्थः । पूर्वोत्तरग्रन्थस्य [illegible] । तत्र = प्रमाणाभासे भ्रान्त्या प्रमाणत्वेन प्रतीते । अनुषञ्जनीयम् = अनुसन्धातव्यम् ।

व्यभिचारिणी = भ्रान्तिः । कार्यानुरोधात्=विजिगीषुकथानुरोधात् । अनध्यवसायेनेति । किं स्विदित्याकारकं विशिष्य कोटिद्वयमनुल्लिख्य ज्ञानं विशिष्य विरुद्धकोटिद्वयोल्लेखिनः संशयाद्भिन्नलक्षणमनध्यवसायस्य न्यायलीलावत्यादौ निरूपितम् । तत् = ईश्वरप्रमाणम् । व्यभिचारिविषयं = विशेष्याभाववद्वृत्तिप्रकारकम्, तथा च भ्रमत्वं लब्धम्, अव्यभिचारिविषयकत्वं च प्रमात्वम् । तत् = अनध्यवसायात्मकं ज्ञानम् । तृतीयविकल्पसम्भावनां निराचष्टे परस्परेति । निर्विकल्पकमीश्वरज्ञानञ्च न भ्रमप्रमाबहिर्भूतम्, भ्रमभिन्नत्वरूपप्रमात्वाश्रयत्वात्, अनित्यप्रमायामेव गुणापेक्षणादिति भावः । सर्वनामान्तरखण्डनप्रयुक्तन्यूनतां परिहरति । एवमिति । इदन्तु बोध्यमित्यादिना रीतिदर्शवेति ।

इति श्रीशङ्करचैतन्यभारतीविरचितायां खण्डनशारदायां
सर्वनामार्थनिरुक्तिर्नाम तृतीयः परिच्छेदः ।

श्रीशारदायै नमः ।

खण्डनखण्डखाद्यम् ।

शारदाख्यव्याख्यासंवलितम्

तुरीयः परिच्छेदः ।

भावत्वखण्डनम् ।

ननु तथापि भावात्मके तस्मिन्नीश्वरे विधायकं किञ्चित्प्रमाणं वक्तव्यमिति चेत्, किं पुनर्भावत्वम्? विधित्वमिति चेन्न, पर्यायाप्रश्नात्। स्वरूपसत्त्वमिति चेन्न अभावस्यापि तथाभावात्, प्रतिस्वं व्यावृत्तत्वेनाननुगतत्वापत्तेश्च। अस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति चेन्न, अभावो घटस्यास्तीतिप्रतीतिसम्भवेनाभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्, नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेऽपि च घटादेर्भावत्वानिवृत्तेः। अस्तीति चार्थो वा शब्दो वा विवक्षितः, नाद्यः, तस्यानिरुक्तेः। सत्ता तदर्थ इति चेन्न, सामान्यादीनां तदभावादभावत्वापत्तेः। स्वरूपसत्त्वञ्च निरस्तम्। नापि द्वितीयः, अभावोऽस्तीति प्रतीतेरुक्तत्वात्, एतेन द्वाराद्वारेण च प्रतीयमानत्वाभावत्वप्रसङ्गात्। सोऽप्यस्तिपर्याय इति चेन्न, उभयसाधारणैकार्थनिर्वचनमन्तरेण पर्यायत्वस्य प्रतिपादयितुमशक्यत्वात्। यत्रैकस्याभिहितपदप्रयोगस्तत्रैवापरस्य वर्तत इति प्रयोगसामान्येन तावत्पर्यायत्वं शक्याधिगममिति चेन्न, प्रमेयाभिधेयादिशब्दानां तथात्वेऽप्यपर्यायत्वात्। यद्येतस्य प्रवृत्तिनिमि-

---

ईश्वरे विधायकं प्रमाणम् = ईश्वरीयसद्भावप्रमाकरणम्। पर्यायाप्रश्नादिति। भवता च भावत्वपर्यायस्यैवोच्चारणात्। स्वरूपसत्त्वं = स्वरूपात्मकं सत्त्वम्। पत्तेश्चेति। भावपदसङ्केतग्रहस्य भावइत्यनुगतप्रतीतिव्यवहारयोश्चानापत्तेरिति भावः। विषयत्वमिति। न च यत्र नास्तिप्रतीति र्न [illegible] एव नास्तिप्रतीतेः सुलभत्वात्। अथापि विषयताया विषयभेदभिन्नत्वेनाननुगमस्तत्त्वे एवाह अभाव इति। तथात्वेति। भावत्वेत्यर्थः। नन्वेतेन रूपेणाभावोऽपि भाव एवेष्यत आह नास्तीति। तथा च घटो नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेन यथा भावोऽभावत्वं न प्राप्नोति, तथाऽस्तीतिप्रतीतिविषयत्वेनाभावोऽपि भावत्वम्, भावाभावसाङ्कर्यादिव्यवस्थासिद्धेर्वा रेवेति भावः। तदभावादिति। सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्रापि सत्तेति तु प्रतिविधास्यते। निरस्तमिति अननुगमेनेति शेषः, तथा च न तद्व्यक्तिपदार्थतया शक्यविवक्षमिति भावः। प्रतीयमानस्येति। [illegible] प्रतीत्य-विषयत्वेनेति शेषः। [illegible], न च [illegible] सर्वत्रापत्तेः। [illegible] सोऽपीति। सामान्येनेति। [illegible] तथात्वेऽपि = एकत्रार्थे प्रयोगेऽपि। प्रवृत्तिनिमित्तेति। [illegible]

नार्थत्वे च तन्निर्वचनप्रसङ्गस्तदवस्थः, स एवार्थो भावत्वमुच्यतां किं शब्दोल्लेखगवे-षणया। अपरप्रतिषेधात्मकत्वं भावत्वमिति चेन्न, व्यवच्छेद्यासम्भवेन परपदवैयर्थ्यात्, भावाभावयोः परस्परप्रतिषेधात्मकतास्वीकाराच्च । तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवदभावो नास्तीतिभावस्याप्रतीतिरिति चेन्न, भावताऽपि लक्षणानिरुक्तेः । अपरप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेन्न, चक्षुरादिभिर्भावत्वाग्रहणप्रसङ्गात्, नहि प्रतीयमानत्वं चक्षुरादिग्राह्यम्, अभावो नास्तीतिप्रतीतेर्निर्विषयत्वप्रसङ्गाच्च, नह्येयं भावविषया भवत्पक्षे, परप्रतिषेधमुखेन प्रतीयमानत्वात्, नाप्यभावविषयैव, तन्निषेधार्थत्वात् । नैवंप्रतीतिरेव स्यादिति चेन्न, शाब्द्याः प्रतीतेः सम्भवात्, आकाङ्क्षादिमद्भिः पदैः प्रतिस्वं संसर्गबोधनात् । "अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति हि" । प्रत्यक्षप्रतीतेस्तथा विवक्षिताभावादयमदोष इति चेन्न, सर्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् । सेश्वरपक्षे सर्वं प्रत्यक्षमिति चेन्न, तेन तेषामपरप्रतिषेधात्मकतया ग्रहणे प्रमाणाभावात् । तेषां विधिरूपतया तथैव ग्रहणमिति चेन्न, विधिरूपत्वस्यानवधारणात् । यदपरप्रतिषेधात्मकतया शब्देनापि बोध्यते तद्भावरूपमिति चेन्न, परपदवैयर्थ्यात्, तथात्वेऽप्यचाक्षुषादित्वापत्तेः । सुरभि चन्दनमित्यादाविवोपनीतभानवत्तत्र चाक्षुषत्वं भविष्य-

त्येव, हरिचन्दनादिशब्दानामपि यत्किञ्चित्स्वरूपतावच्छेदकाभेदेनैव पर्यायत्वादिति भावः। अपरेति। अभावस्तु परप्रतिषेधात्मक इति तद्व्यावृत्तिः। वैयर्थ्यादिति । स्वप्रतिषेधात्मकस्य कस्यचिदभावादिति भावः। ननु तर्हि प्रतिषेधात्मकत्वमेव लक्षणमित्यत आह भावेति । तदाभिसन्धिराशङ्कते तथापीति। तथा प्रतीयमानत्वमभ्युपेत्यैव परिहरति तावतापीति। स्वाभावाभावात्मकत्वस्य भावे सत्ताङ्गीकारादिति भावः। परोऽभिसन्धिमुन्मीलयति अपरेति । अभावत्वानवच्छिन्नमेव यत्किंचित् प्रमाविषयत्वं तदित्यर्थः । नहीति । भावत्वप्रत्यक्षात्पूर्वं नियमेनानुव्यवसायस्याप्रामाणिकत्वेन सोपनीतभानेन निर्वाह इति भावः। ननु स्वरूपसत्त्वमेव चाक्षुषादिगोचरो न तु भावत्वमित्यतः पूर्वोक्तप्रतीत्यभावाभ्युपगमं व्यवहाह अभावो नास्तीति । भूतले घटाभावो नास्तीत्यर्थः । निर्विषयत्वं = निर्विषयताकत्वम् । भवत्पक्षे = उक्तलक्षणाभ्युपगन्तृपक्षे । वस्तुतो हि तत्र भावविषयतैव । परनिषेधेत्यादि । परनिषेधात्मनैव वस्तुविशेषावगाहितयाऽनुव्यवसीयमानत्वात् । नापीति । अभावातिरिक्तत्वादभावविषयतासम्भव इति ध्येयम् । अत्यन्तासतीति । प्रकृते [illegible] सद्विषयकत्वमेवेति भावः । तथा = उक्तलक्षणघटकतया । प्रत्यक्षं तु घटादेर्नकदापि घटाभावाभावत्वादिनेति भावः। सर्वस्येति। न चाभावत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षप्रमाविषयतानाश्रयत्वं विवक्षणीयम्, अतीन्द्रियस्यापि भावस्य तथाभावादिति वाच्यम्, अतीन्द्रियाभावेऽतिप्रसङ्गात् तेन च नश्वरगतादृशप्रत्यक्षविषयता; ईश्वरज्ञाने प्रत्यक्षत्वाभावादिति प्रत्यक्षखण्डने उक्तत्वात्, प्रत्यक्षत्वाविवक्षायां तु भूतले घटाभावो

तीति चेन्न, तथाविधविषयेण विशिष्टाया बुद्धेर्विषयविशेषणताग्रहे इत्याश्रयोंऽशतः स्यात्, तेनोपलक्षितायास्तथात्वे चाभावविशिष्टभावग्रहार्थस्याभावस्य तथात्वापत्तेः ।

यदेवंविधं तद्भावरूपमिति च ब्रुवतैवंविधत्वाद्भावत्वमन्यद्वाच्यम्, अभेदे यदेवंविधं तद्भावरूपमिति नियमानुपपत्तेः, अस्योपलक्षणत्वे चोपलक्ष्यस्यान्यस्य वाच्यत्वात्, अस्यैव भावार्थत्वे चाभावो नास्तीति प्रतीयमानस्य भावस्य भावत्वाभावप्रसङ्गात् । भिन्नञ्च भावत्वं न सम्भवति, षट्पदार्थव्यतिरेकप्रसङ्गात् । यच्च किञ्चिद्भावत्वं

उपनीतं विशेषणतयैव भासते इति नियमात्प्रतीतेस्तात्रनुपनीताया विषयतासम्बन्धेन विशेषणतयैव भानम्, निर्विषयकप्रतीतेस्तु भानासम्भवाद्विषयविशिष्टा तदुपलक्षिता वा सा विशेषणतया भायादिति कल्पद्वयं निरस्यति तथाविधेनेति । अप्रतिषेधात्मकेत्यर्थः । अंशत इति । विषयविशिष्टस्य विषयवृत्तित्वादित्यर्थः । तेन = अप्रतिषेधात्मकविषयेण । तथात्वे = विषयविशेषणत्वेन ग्रहे । अभावविशिष्टभावग्रहार्थस्य = घटाभाववद्भूतलमित्यादिग्रहविषयस्य । तथात्वापत्तेः = भावत्वेन ग्रहापत्तेः । अभावविशिष्टभावोपलक्षितप्रतीतेर्विषयतया भावे इवाभावेऽपि विशेषणतातौल्यादिति भावः । इदञ्च पूर्वत्रापि समानम् । वस्तुतस्तु सर्वत्र चाक्षुषादेः पूर्वं प्रतीत्यनुव्यवसायादेरप्रामाणिकत्वमित्येव बोध्यम् । स्वरूपसत्त्वस्यैव चाक्षुषादित्वं न तु भावत्वस्येत्युक्तावपि घर्माभावो नास्तीतिप्रतीतिमादायाव्याप्तिरन्यैव, अभावाभावातिरेकपक्षे तु प्रतिपद्यते । ईश्वरप्रत्यक्षमादाय प्रत्ययस्यास्य निराकृतत्वेन यत्र व्यक्तिविशेषे न कदापि प्रत्यक्षशाब्दान्यतरविषयता तत्राव्याप्तेश्च, सोऽपसन्देहेऽपि लक्षणासङ्गतेः ।

नियमानुपपत्तेः = सामानाधिकरण्यानुपपत्तेः, रूपभेदाभावात् । न च भावपदार्थमादाय रूपभेदः, तल्लक्षणस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वे शक्यतावच्छेदकस्यापि शक्यत्वमते भावपदार्थत्वस्य लक्षणासमनैयत्यात्, मतान्तरे च भावपदप्रवृत्तिनिमित्तं भावपदार्थ इत्यसामञ्जस्यात् । भावशब्दजन्यतया भावत्वविशिष्टविषयकबोधजनकत्वमेवेति लक्षणज्ञानं विना लक्ष्यतावच्छेदकज्ञानासम्भवेनान्योन्याश्रयात् । शब्दबोधोपादानेऽपि लक्षणात्मकशक्यतावच्छेदकज्ञानं विना शब्दशक्यतया ज्ञानासम्भवात्, प्रकृतलक्षणातिरिक्तस्य शक्यतावच्छेदकत्वे तस्य निर्वक्तव्यत्वापातात् । किञ्च यदि लक्ष्यतावच्छेदकात्मकं लक्षणं विशेषणम्, तदा स्वविशिष्टे स्ववृत्तित्वम्-स्वाश्रयत्वमापादयति, यदि तूपलक्षणं तदाह अस्येति । उपलक्षणत्वमिह परिचायकत्वमात्रम्, अविद्यमानस्यागमस्य शक्तिग्रहाजनकत्वात् । उपलक्ष्यस्य = उपलक्ष्यतावच्छेदकस्य । वाच्यत्वादिति । तथा चानुगमोपलक्ष्यतावच्छेदकनिर्वचने तस्यैव लक्षणत्वमुचितमावश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु तस्यापि निर्वचनाशक्यतयैव, स्वरूपाणामुपलक्ष्यतावच्छेदकत्वेऽननुगमात्, दुर्ग्रहत्वापत्तेश्चेति । सिद्धान्तेऽर्कितेनाह अस्यैवेति । अभावत्वानवच्छिन्नप्रत्यक्षशाब्दान्यतरविषयतासामान्यकत्वस्येत्यर्थः । अभावोऽतीन्द्रियप्रतियोगिको ग्राह्यः । भावस्य = अतीन्द्रियभावस्य । प्रसङ्गादिति । प्रत्यक्षप्रमाविषयत्वं न तद्रूपम्, शाब्दप्रमाविषयतासामान्यञ्च नाभावत्वानवच्छिन्नम् । अन्यतिरिक्तोपाधिर्भावत्वमत आह भिन्नमिति । षट्पदार्थातिरिक्तमित्यर्थः । षट्पदार्थेति । षट्पदार्थीयुक्तिर्न स्यात् । षट्पदार्थीसाधकप्रमाणविरोधप्रसङ्गादित्यर्थं । तथाचापसिद्धान्तः । वैशेषिकसूत्रे द्रव्यमेव गगनात् परिगणितम्, वस्तुतस्तु ससैनि बोध्यम् । अथवाऽभावत्वस्यापि भावत्वेऽनिष्टत्वापत्तेरस्तु । न च इत्यादिशब्दस्यनामत्वमेव भावत्वम्, तदभावरूपमेवेति वाच्यम्, प्रतियोग्यनुयोगिविधया सकलरूपप्रतिपत्त्वेनासर्वज्ञदुर्ग्रहत्वप्रसङ्गात्, नहि द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वं तादात्म्ये एव, आत्माश्रयापत्तेः, भाव इति विधिमुखप्रत्ययस्य तेनानुपपादनाच्च ।

तत्त्वात्मन्यस्ति नो वा, अस्ति चेत्स्वात्मनि वृत्तिविरोधः, नास्ति चेत्तत्त्वस्यान्यप्रतिषेधमुखेनाप्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्ग इति। इति भावत्वखण्डनम्।

अभावत्वखण्डनम्।

नन्वेवमीश्वरे प्रमाणानुदर्शनात्तदभाव एवापद्यत इति चेत्, अभावत्वं किमभिधीयते? निषेधात्मकत्वमिति चेत्, तद्यदि प्रतिक्षेपात्मकत्वम्, तदा भावेऽप्यस्ति, भावाभावयोर्द्वयोरपि परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वस्वीकारात्, अथाभावत्वमेव, तदा न निवृत्तः पर्यनुयोगः। एतेन निषेधमुखेन प्रतीयमानत्वमिति निरस्तम्। भावविरोधित्वमिति चेन्न, सर्वभावविरोधित्वं वा तद्विशेषविरोधित्वं वा, नाद्य, असिद्धेः, नहि घटाभावो भूतलादि विरुणद्धि। नापि द्वितीयः, भावानामपि केषाञ्चित्तथाभावात्। अथ सहानवस्थाननियमो विवक्षितः स भावानां नास्तीति चेन्न, गोत्वाश्वत्वादौ तस्यापि

अत एव नाभावभिन्नत्वं भावत्वम्, अभावत्वस्य भावभिन्नत्वरूपत्वे अन्योन्याश्रयत्वाच्च। सप्तपदार्थीसाधकप्रमाणं तु सप्तपदार्थीनियमसाधनानि च कथं परिच्छिन्नानि भवन्तु"रिति प्रत्यक्षखण्डनपङ्क्तिशारदायां प्रागुपवर्णितम्। नन्वेकदेशिनं प्रति नापसिद्धान्तो दोष इति चेत्तथाप्यखण्डोपाधिपक्षेऽन्योन्याश्रयस्य भूयो निवेदितत्वात्। अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वे वक्तव्यशक्यमेव अभाव इति अन्वर्थशब्दमहिम्ना तस्य सखण्डत्वस्यैवानुभवात्, अतएवात्यन्ताभावसंसर्गाभावत्वयोरखण्डोपाधितां तार्किका अपि नोरीकुर्वते। एतेन—सत्ताभानविरोधिप्रकारशून्यत्वं भावत्वम्, सामान्यत्वादिकं न सत्ताभानविरोधीति सामान्यादावारोपिता सत्ता भासते, प्रागभावत्वादिकं सत्ताभानविरोधि, एतद्धर्मतया यस्मिन् धर्मे भासमाने सत्ताप्रकारिका धीर्नोदेति तत्त्वं तत्र सत्ताभानविरोधि वादि यपि—निरस्तम्, शून्यत्वस्यात्यन्ताभावरूपतया भावभिन्नत्वरूपाभावत्वघटिततया भावत्वप्रवेशेऽन्योन्याश्रयात्, एवं विरोधित्वस्याप्यभावत्वघटिततया दोषः। न च समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसम्बन्धेन सत्तैव भावत्वम्, जात्यादौ सत्प्रतीतेर्गुणादिनाऽविशिष्टत्वेन संसर्गभेदेनोपपादनासम्भवात्, घटपटयोः सामानाधिकरण्येऽपि वैशिष्ट्यबुद्ध्यदर्शनेन सामानाधिकरण्यस्यासम्बन्धत्वाच्च, जातिव्यक्त्योर्भेदाभेदस्यान्यत्र व्यवस्थापितत्वेन परत्वाद्वक्ष्यमाणदिशा च समवायस्यालीकत्वाच्च। अत एव—समवायसम्बन्धनिरूपकत्वमेव भावत्वम्, निरूपकत्वञ्च प्रतियोगितानुयोगिताऽभेदान्यतमेन, समवायस्य द्रव्यादिवृत्तित्वे तृतीयसम्बन्धः, न चाभावस्यापि कुतो न तथात्वम्, ध्वंसस्य समवेतत्वे समवायिकारणनाशाऽनाशापत्ते, घटोन्मज्जनापत्ते, मं नङ्क्ष्यतीति तु न वाच्यम्, यतो न प्रयोजनक्षतिभयेन सामग्री कार्यं मार्जयति, तस्मात्तस्यासमवेतत्वमेवेष्यमि—नाशङ्कनीयम् अभेदनिरूप्यनिरूपकभावस्याप्रामाणिकत्वाच्च, निरूपकतावच्छेदकानां बहुत्वेन प्रत्येकमिलितविकल्पानुपपत्तेश्च। सर्वलक्षणसाधारणं दूषणान्तरमाह यच्चेति। ज्ञेयत्वादौ घटाभावादौ च दोषः एवाऽसाधव इति भावः। भाववस्य भावरूपत्वमत्रयोपपत्तमनुभवानुरोधादित्याह स्वस्येत्यादि। इति खण्डनशारदायां भावत्वखण्डनम्।

प्रतिक्षेपात्मकत्वं = विरोधित्वं। विरोधस्यासामानाधिकरण्यरूपतयाऽभावत्वघटितत्वेनाश्रये सत्यवाह तदेति। एतेनेति। निषेधघटिततयोक्तविकल्पनेरयर्थः। वध्यघातकभावविरोधविवक्षायामाह भावानामिति। मूषकबिडालादीनामित्यर्थः। एकेति। स = विरोधः। तद्विधिव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं तद्विरोधित्वं विवक्षितमुत तद्विषयभिन्नाभावप्रतियोगित्वम्। तत्राद्ये आह भेदेति। एकविषयान्यनिषेधयोर्भेदः। भावभेदयोः = भावविशेषयोः = गोत्वाश्वत्वयोः। द्वितीयं

भावात्। एकविधान्यनिषेधः स इति चेन्न, भेदे भावभेदयोरेव प्रसङ्गात्। एकविधिरेवान्यनिषेधः स इति चेन्न, निषेधस्याभावार्थत्वे भावार्थत्वे चासिद्धेः। नास्तीति प्रतीयमानत्वमिति चेन्न, घटाभावो नास्तीति चेदस्य तथाप्रतीयमानतयाऽभावत्वापत्तेः, अस्तीतिभावत्वनिरुक्तौ यदुक्तं दूषणं तदापत्तेश्च। प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वमिति चेन्न, प्रतियोगिनः पदार्थत्वेऽतिप्रसङ्गात्, विरोध्यर्थत्वे तदनिरुक्तेः, असदर्थत्वे तदर्थस्यासिद्धेः, अतीतानागतज्ञानादौ विषयादिनाऽतिप्रसङ्गात्। यच्च किञ्चिदभावस्य लक्षणमुच्यते, स भावोऽभावो वा स्यात्, नाद्यः, भावस्याभावानाश्रितत्वात्, विषयिधर्मेण च कथमपि तथात्वे तन्निर्वाच्यं स्यात्। अन्यदेव तद्वदिति चेन्न तदभावस्याभावत्वे स्ववृत्तेर्भावत्वे च व्याघातात्। न द्वितीयः, तस्यात्मनि वृत्तौ विरोधापत्तेः, अवृत्तावव्यापकत्वप्रसङ्गादिति। प्रतिक्षेप्यविशिष्टमेव यत्प्रतिभाति, सोऽभाव इति चेन्न,

---

शङ्कते एकेति। असिद्धेरिति। आद्ये आत्माश्रयः, द्वितीये घटाभावस्य घटविध्यभिन्नत्वासम्भवाद-सम्भवः। विरोधिलक्षणया च निषेधपदेन भावविवक्षा। आद्येऽतिप्रसक्तिस्तु नोक्ता, तत्पदेन विशिष्य तत्तदभावस्यैव विवक्षितत्वात्। एवञ्च लक्षणोऽपि विरोध एवेत्यस्यत्। यदुक्तमिति। नास्तीत्युल्लेखविषयत्वं वा विवक्षितम्, अभावत्वाख्यतया प्रमाविषयत्वं वा, आद्ये घटो न वर्तते इत्याद्युल्लेखविषये केनापि नास्तीत्यनुल्लिख्यमानेऽभावविशेषेऽव्याप्तिः, द्वितीये त्वात्माश्रयः, प्रतीतिघटितत्वेनाव्याप्त्यादिदोषोऽपि। प्रतियोगिनः = प्रतियोगिशब्दस्य। इच्छावत्त्वीर्घत्वादेरपि परग्रहाधीनग्रहविषयत्वात्। तदनिरुक्तेरिति। असामानाधिकरण्यस्य गोत्वाश्वत्वादिसाधारणत्वात्, अभावप्रतियोगिन्यासर्वघटितत्वाच्च, अत एव तदभावविरहात्मत्वं न विरोधः, अभावबोधस्य विषयानवस्थानप्रसङ्गात्। अत एव तदभावसहविरोधितावच्छेदकविषयताश्रयत्वमपि न। स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वेऽन्यदोषाभिरे वाऽऽत्माश्रयान्योन्याश्रयौ सुस्पष्टौ। अधिकं तु प्रागेव तत्र तत्रोक्तम्। असिद्धेरिति। तत्समभिव्याहृतसच्छब्देनाभावप्रतियोग्यभिधानात्, भावस्यैव च निरूप्यमाणत्वात्। अतिप्रसङ्गादिति। तत्र विषयादेरसत्त्वाज्ज्ञानादिनिरूपणाच्च। सम्बन्धस्य सम्बन्धिनिरूप्यत्वाद्विद्यमानसम्बन्धिमात्राय तन्निरूपितसम्बन्धेऽतिप्रसङ्गो ज्ञेयः। विषयिधर्मेण = विषयिनिरूपितेन ज्ञेयत्वादिना, तदादायेति यावत्। तथात्वे = अभावस्य आश्रयत्वे। द्रव्यगुणकर्मादीनामभावे वर्तनं न यौक्तिकम्, अन्यथा तस्य द्रव्यत्वापत्तेः। समवायातिरिक्तसम्बन्धेन वृत्तौ नेयमापत्तिरिति चेत्स स्वभाव एव स्यात्, न च तस्य सम्बन्धत्वम्, स्वं न स्वीयमिति तन्नुभवबाधात्, सम्बन्धिसाक्षात्काराधीनसाक्षात्कारविषयत्वासम्भवाच्च, नहि स्वमात्रमप्रतीत्य कस्य चित्प्रतीतिर्नामेत्यनिर्वाच्यतैव वस्तुगतिरिति सूचयितुं स्वयमपीत्युक्तम्। तन्निर्वाच्यं स्यादिति। ज्ञेयत्वादिषु कतमदादिति वक्तव्यं स्यादित्यर्थः। अन्यदेव = ज्ञेयत्वादिबहिर्भूतमेव, अभावेवृत्तित्वेन तत्तुल्यम्, ज्ञेयत्वादिवदेव कृप्तपदार्थान्तर्गतं वा तदनन्तर्गतं वेति त्वन्यत्। तद्वदभावस्य = अभावलक्षणविशिष्टाभावस्य, अभावत्वे = अभावत्वाधिकरणत्वे, स्ववृत्तेः = अभावत्वेऽभावस्ववृत्त्यापत्तेः। उपाधिपक्षेऽपि स्वस्य स्वापेक्षत्वमायात्येव। व्याघातात् = अभावत्वेति भावत्वस्याप्रामाणिकत्वात्। तस्य = अभावरूपस्याभावलक्षणस्य। प्रतिक्षेप्येत्यादि। स्वप्रतियोग्यविषयकप्रत्यक्षाविषयत्वमित्यर्थः। प्रतियोगितायां विलक्षणायाः प्रविष्टत्वेन संयोगादौ नातिव्याप्तिः। सर्वलक्षणसाधारणदूषणमभिधाय लक्षणविशेषस्य पुनरुत्थापने स्फूर्तिरेव नियन्त्री, न तु विशिष्टपदार्थस्य खण्डना-

प्रतिक्षेपानिरुक्तौ प्रतिक्षेप्यानिरुक्तेरित्यभावखण्डनम्।

विशिष्टखण्डनम्।

विशिष्टशब्दार्थश्च निर्वचनीयः स्यात्। तत्र विशिष्टं विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्धेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा, नाद्यः, दण्डपुरुषसम्बन्धमन्तरेण दण्डिनोऽन्यस्याप्रतीतेः, दण्डिनमानयेत्युक्ते तदानयनप्रसङ्गाच्च। तत्सम्बन्धेनोपलक्षितत्वात्तथेति चेन्न, अनङ्गत्व उपलक्ष्य

वतारणम्, तस्य शब्दतोऽर्थतो वा सर्वत्र प्रसिद्धत्वादिति ध्येयम्। प्रतिक्षेपेति। प्रतियोगीत्यर्थः। अनुपदं हीयं निरस्ता। अभावत्वघटितत्वेनाश्रयस्य दुष्टत्वादिति। अत एव समवेतत्वसमवायित्व समवायत्वानधिकरणत्वमभावत्वमित्यप्यसाधु, अभावस्य प्रवेशात्। अत एवानुपलब्धिकरणकप्रतीति विषयत्वमपि न युक्तम्। यत्तु समवायसामानाधिकरण्यान्यतरसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकसत्ताऽभावोऽभावत्वम्, न च—सत्ताभावस्य सत्ताऽभावस्य स्वरूपतो भानासम्भवेनाभावत्वेनैव प्रकारता स्यात्, तथापि सत्ताऽभावरूपत्वेन तु सत्ताभावरूपाभावत्वेनैव प्रकारत्वमिति विषयतानवस्थेति—वाच्यम्, स्वरूपत एव सत्ताऽभावाभावत्वस्य प्रकारत्वोपगमादिति तदसुन्दरम्, अभावोऽभाव इतिवदभाव सत्ताऽभाववानिति प्रत्ययस्यानापत्तेः घटो नास्तीत्यादावपि सत्ताऽभावास्फुरणाच्च, सत्ताऽभावस्यैकत्वे सत्ताऽभावेऽव्याप्तेश्च, आत्माश्रयस्याप्रसङ्गात्, अनेकत्वे तु नैकमभावत्वमिति। नापि भावभिन्नत्वमभावत्वम्, भावत्वं त्वखण्डोपाधिरिति नान्योन्याश्रय इति युक्तम्, अभावत्वघटितभेदत्वघटितत्वेनान्योन्याश्रयात्, भेदस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषत्वे विशेषस्य प्रतीतिविशेषेणैव निरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात्, तादात्म्यसम्बन्धस्य प्रतियोगितावच्छेदकताया मानाभावेन तदवच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपितत्वमेव विशेष इत्यस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तादात्म्यस्यापि भेदविशिष्टान्यत्वरूपतया भेदघटितत्वाच्च, अभावत्वस्याखण्डोपाधित्वे तु दुरुद्धरम्, स्वबुद्धिभेदबुद्धिभ्यामनुपपत्तेश्च। नापि द्रव्यादिषट्कभेदवत्त्वं तत्, अस्तु तावद्भेदत्वस्य सखण्डाखण्डोपाधित्वनिबन्धनो दोषः, तथापि यदि द्रव्यादिगतषट्त्वसंख्यावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदो विवक्षितः, तदा प्रत्येकं द्रव्याद्यव्याप्तिः, यदि तु द्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदकूटवत्त्वं विवक्षितम्, तदा भेदकूटेऽव्याप्तिः, अन्यथाऽऽत्माश्रयात्, नहि सोऽभावो न, येनालक्ष्यः स्यात्, न च समुदायोऽतिरिच्यते। नवैवं प्रत्येकलक्षणसमन्वयेनैव नाव्याप्तिः, स्वघटितकूटस्य स्वस्मिन्नसम्भवात्। अथाधिकरणभेदेनाभावभेदाद्भेदकूटात्मको द्रव्यादिभेदकूटोऽन्य एव, अन्यथा स ध्वंसादावपि भेदकूटस्तेनैवाभावस्याधिकरणातिरेकित्वासिद्धिः, अनन्ताधिकरणेष्वभावत्वकल्पनाया गौरवोद्भावनस्येदानीमसम्भवात्, तथाऽपि सर्वेषां भेदकूटानां लक्ष्यत्वेऽसम्भवः, तेषां कस्यचित् प्रत्येकं लक्षणत्वे चाननुगमः। भेदकूटत्वेनानुगम इति चेत्तर्हि भेदकूटत्वावच्छिन्नवत्त्वं न भेदकूट इत्युक्तदोष इत्यादिकं द्रष्टव्यम्। इति खण्डनशारदायामभावखण्डनम्।

तदानयनेति। विशिष्टातिरिक्तानयनेत्यर्थः। विनयानयनाभावप्रसङ्गादिति तु भावार्थः। न च सत्यपि तन्तुपटयोर्भेदे पटानयने तन्त्वानयनवद्विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽप्यानयनं स्यादविनाभावस्य नियामकत्वादिति वाच्यम्, दण्डपुरुषसम्बन्धेभ्यो निष्कृष्य तस्य दर्शयितुमशक्यत्वे भेदासिद्धावभेदस्यैव नियामकताया वक्तव्यत्वात्, अत एव पटोऽपि न तन्तुविशेषसमवायतन्तुव्यतिरिक्त उपेयत इति भावः। भेदपक्षे तार्किकाणामपसिद्धान्तोऽपि द्रष्टव्यः, विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धादेव विशिष्टव्यवहारस्य कणादैः समर्थितत्वात्। तत्सम्बन्धेन = दण्डसम्बन्धेन। उपलक्षितत्वादिति। विशिष्टस्यैव निरुच्यमानत्वा-

त्वेऽतिप्रसङ्गात्, तद्वतश्चान्यत्वात्। सम्बन्धो हेतुः स च तदधिकरण एवेति चेन्न, सम्बन्धात्तदधिकरणसम्बन्धान्यत्वापत्तेरिति नैष पन्था । तत्सम्बन्धिनि तद्व्यवहार इति चेन्न, तस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तौ व्यवहारविषयगतविशेषस्य वक्तुमशक्यत्वात्। एवं परम्पराकल्पनायामप्यनवस्थामात्रं न तु व्यवहार्यगतो विशेषः कश्चित्। द्वितीये तु प्रत्येकं दण्डिव्यवहारप्रसङ्गो विशेषाभावात् । न ते प्रत्येकं दण्डिपदार्थाः किन्तु मिलिता इति चेत्, मिलिता इति किं ते च मेलकं चाभिधीयते उत तेभ्योऽन्य एव कश्चित्, आद्ये प्रत्येकं स एव प्रसङ्गो मेलकेऽप्यधिकं । द्वितीयस्तु प्रतीति व्यवहारनिरोधात्पूर्ववदेव निरस्त ।

एकज्ञानारूढो वाऽचिरसननानाज्ञानारूढो वाऽनेकश्च सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थं

द्विशिष्टत्वादिति नोक्तम् । तथा = विशिष्टस्यातिरिक्तस्याप्यानयनम् । अतद्वत = दण्डसम्बन्धविरहिण । अतिप्रसङ्गात् = दण्डसम्बन्धरहितानयनप्रसङ्गात् । तद्वत = दण्डसम्बन्धवत । अन्यत्वात् । तथा च दण्डपुरुषसम्बन्धानयनाभावप्रसङ्गस्तदवस्थ । सम्बन्धः = विशेषणविशेष्यसम्बन्ध । हेतु = अतिरिक्तेऽपि विशिष्टताप्रयोजक । तदधिकरण = विशेषणविशेष्यवृत्ति । तथा च सम्बन्धानयने सम्बन्धिनोरानयनमौचित्यादर्जितम् । सम्बन्धात्कबलात् । तदधिकरणसम्बन्धेति । तदधिकरणकत्वविशिष्टसम्बन्धेत्यर्थं । तथा च विशिष्टसम्बन्धानयनस्य न विशेषणादिविषयकत्वसम्भव, केवलस्तु सम्बन्धो घटादिसाधारण इति न तस्यापि नियामकत्वमिति भावः । नैष पन्था इति । विशिष्टातिरिक्तत्वपक्षो न युक्त इत्यर्थं । तद्व्यवहार = विशिष्टविषयकव्यवहार तत्सम्बन्धिनि = विशिष्टघटकविषयकोऽपि । अभेदपक्षस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽसम्भवेन भेदपक्षस्यैवालम्बनीयत्वे विशिष्टविषयकव्यवहारार्थे विशिष्टघटकविषयकत्वस्यावश्यकतया विशिष्टघटक-विषयकत्वव्याप्तिमादायोक्तदोष परिहरणीय इति । तस्य = विशिष्टघटकस्य । विशिष्टत्वेन = विशिष्टसम्बन्धित्वविशिष्टत्वेन । अन्यत्वादिति । दण्डविशिष्टपुरुषसम्बन्धित्वविशिष्टदण्डादे दण्डाद्यन्यत्वेन नोक्तव्याप्तिबलादपि विशिष्टव्यवहारे दण्डादिविषयकत्वोपपादनसम्भव इति भाव । ननु विशिष्टविषयकव्यवहारार्थे विशिष्टघटकीभूतविशिष्टघटकविषयकत्वव्याप्तिरप्युपेयेत्यत आह एवमिति । विशिष्टघटकविशिष्टघटकस्यापि विशिष्टत्वेनान्यत्वापत्तेस्तौल्यादिति भाव । इदमुपलक्षणम्, अतिरिक्तत्वपक्षे दण्डी पुरुषो न पुरुष इति प्रतीत प्रमात्वापत्तिरपि द्रष्टव्या । द्वितीये इति । अत्र दण्डपुरुषसम्बन्धस्य भूतलावृत्तित्वेन सत्यपि दण्डिनि भूतले दण्डी नास्तीति प्रत्ययप्रसङ्गो विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्य स्वानुयोग्याश्रयत्वससर्गेण विशिष्टप्रत्ययव्यवहारनियामकतामुपेत्य न चोदित । मेलकस्यातिरिक्तत्वमभिमत्य मेलकञ्चेत्युक्तम् । अधिक प्रसङ्ग, मेलकस्यापि चतुर्थस्य विशिष्टपदार्थत्वोपगमात् । निरस्त इति । समुदायातिरिक्तो हि समुदायी न प्रामाणिक इति भाव । न च भेदाभेदपक्षोपगमे नैषां दोषाणामवकाश इतिवाच्यम्, भेदाभेदयोरेकत्र विरुद्धत्वात्, न च रूपभेदेन तत्परिहार, एव सत्यनवस्थादिप्रसङ्गादित्यात्रेदितं "भेदाभेदेनाप्यशक्यसमर्थनं घटपटादिभेदग्राहिप्रत्यक्षादिप्रामाण्य"-मिति पङ्क्तिशारदायां प्रत्यक्षादिबाधोद्धारेऽधस्तादिति ।

* आरूढो विषय । द्वितीयपक्षापेक्षया प्रथमपक्ष एव युक्त, विशिष्टप्रतीतेरेकस्या एवानुभविकत्वात् । सम्बन्धश्चेति । सामान्यतोविशिष्टपदार्थनिर्वचने यद्यपि सयोगादित्वेन सम्बन्धनिवेशो न युज्यते, सम्बन्धत्वेन निवेशो त्वात्माश्रय, विशिष्टप्रतीतिजननयोग्यत्व हि सम्बन्धत्वम्, तथाप्य

इति चेन्न घटपटाविति बुद्धावारूढौ घटपटौ सम्बन्धश्च घटपटरूपो विशिष्टः स्यात्, घटत्वपटत्वतत्सम्बन्धानां तद्बुद्धावारूढानामभ्युपगमेन सम्बन्धस्यापि तद्बुद्ध्यारोहाभ्युपगमध्रौव्यात्। अन्यथा घटत्वविशिष्टरूपो घटः पटत्वविशिष्टरूपश्च पटः कथमभ्युपगन्तव्यस्तत्र। न च घटपटावित्यपि विशिष्टमेव; स्वतन्त्रयोर्घटपटयोः परस्परासम्बद्धयोस्तत्र व्यवहारात्, न पुनर्यथा दण्डी पुरुषस्तथा घटी पटः पटी घट इति वा तत्र व्यवहारः। न चैकज्ञानारूढतैव तयोर्न मन्तव्या, यतो घटपटाविति द्वित्वं तयोस्तद्द्वयानवगाहिना कथं विज्ञानेनावगाह्येतेति प्रत्यभिज्ञाप्रस्तावोक्तान् दोषानाहास्यामः। अत एवाविरलनानाज्ञानारूढतापि विशिष्टता निरवकाशा। अथाप्रकाशमानासम्बन्धोऽनेक एकबुद्ध्यारूढस्तथा, न चैव घटपटौ, तत्कथमुक्तदोषापत्तिरिति चेन्न, अप्रकाशमानोऽसम्बन्धो ययोरित्ययमप्यर्थो विशकलित इति घटत्वपटत्वन्यायाद्वैशिष्ट्यमपि तत्र भज्येताविशेषात्। अथ धर्मधर्मिसम्बन्धाः स्वतन्त्रा एकैकबुद्ध्युपारूढास्तथा, न च

म्युपेत्यैवाह घटपटाविति। सम्बन्धश्च = समवायश्च। तत्र = तद्बुद्धौ विषयतया। स्वतन्त्रयोरित्यस्यैव व्याख्यानं परस्परासम्बद्धयोरिति। यद्यपि दण्डिवदेव साधु, "एकाक्षरात्कृतो जाते: सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ" इति निषेधस्य प्रायिकत्वात्। प्रत्यभिज्ञेति। यथा तत्तांशे प्रत्यभिज्ञायाः स्मृतिरूपत्वे इदन्तांशे चानुभवरूपत्वे ज्ञानद्वयात्मकत्वे वा तद्द्वयांशस्य केनाप्यनवगाहनेन तत्तेदन्ताविशिष्टयोरभेदो न सिद्ध्येदित्युक्तम्, तथा द्वयोरेकेनानवगाहने तयोर्द्वित्वमपि न सेद्धुमर्हतीति भावः। दोषानिति बहुवचनं तत्र दूषणकदम्बगतबहुत्वारोपेण। अतएव = परस्परासम्बद्धयोरपि विशिष्टव्यवहारापत्तेरेव। न च यज्ज्ञानं ययोः सम्बन्धविषयकं तत्तयोर्विशिष्टव्यवहारं जनयति, घटपटाविति ज्ञानं तु न घटपटयोः सम्बन्धविषयकम्, तथाचैकज्ञानारूढोऽनेकस्तदीयपरस्परसम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इति वाच्यम्; तदीयत्वादेस्तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वादिरूपत्वेन विशिष्टपदार्थनिरुक्तौ दुरवधारणत्वात्। घटपटसंयोगा इति ज्ञानादपि विशिष्टव्यवहारापत्तेश्च। प्रतियोगितानुयोगितयोरपि भानमपेक्षितमिति चेत्तदवगाहित्वमेव समूहालम्बनमादाय तथापि दोषात्। संसर्गतया तदवगाहनमपेक्षितमिति चेत् संसर्गतादुर्वचताया व्याप्तिखण्डनशारदायामुक्तत्वात्। दण्डप्रतियोगिकसंयोगवान् पुरुष इति ज्ञानादपि दण्डविशिष्टपुरुषव्यवहाराच्च। अप्रकाशमानासम्बन्धः = अगृहीतासंसर्गकः। एवम् = अगृहीतासंसर्गकौ। यद्यपि घटपटाविति बुद्धौ घटपटयोः संसर्ग इवासंसर्गोऽपि न भासते, तथापि तत्पूर्वक्षणेऽसंसर्गग्रहोऽस्त्येव, अन्यथा विशिष्टधीसामग्रीसम्भवात्समूहालम्बनं परिभूय घटपटविशिष्टधीरेव स्यादिति भावः। विशकलितः = अनुयोगिप्रतियोगिविशेषानियन्त्रितः। यस्य येनागृहीतासंसर्गकत्वं तस्य तद्विषयकधीविषयत्वं तेन विशिष्टत्वमित्येवमनुयोग्यादिविशेषमन्तर्भाव्य लक्षणकरणे हि घटत्वस्य घटेन पटत्वस्य च पटेनागृहीतासंसर्गकत्वाद्घटादिरूपविशिष्टविषयकत्वसम्भवः, तदनन्तर्भावे तु घटपटयोः परस्परं गृहीतासंसर्गकत्वे कस्मिन्नप्यंशे तादृशज्ञानं विशिष्टविषयकं न स्यात्। नैवं चास्त्वनुयोग्यादिविशेषान्तर्भावः, पुरुषस्य दण्डेनेव दण्डस्य पुरुषेणापि पूर्वमसंसर्गाग्रहात् दण्डविशिष्टपुरुषव्यवहारवत् पुरुषवान् दण्ड इति व्यवहारस्याप्यापत्तेः। यथैवानुयोगिप्रतियोगिभावग्रहः पूर्वम्, तथैवोत्तरं विशिष्टज्ञानं तद्व्यवहारश्चेति चेदनुयोगित्वादेः पूर्वानुपस्थितस्यापि विशिष्टबुद्धिविषयत्वोपगमात्, अन्यथा प्रकारतयैव तद्भानापत्तेः, अत एव विशेषणताविशेष्यतयोरपि संसर्गयोः प्रागगृहीतयोरिह नातिप्रसङ्गनिवारकत्वम्। अगृहीतासंसर्गकत्वस्य विशिष्टपदार्थघटितसम्बन्धत्वघटितत्वाच्च। स्वतन्त्रा इत्यादिपदं स्थलान्तराभिप्रायेण। भज्येतेति। उक्तज्ञाने विषयत्वेनाविशेषः। स्वतन्त्रा इति। विशिष्टतापन्नतया तेषां लक्षणे

घटपटौ धर्मधर्मिरूपावित्यनतिप्रसङ्ग इति चेन्न धर्मत्वस्यैकस्य दण्डादिगुणादिसाधारणस्य वक्तव्यत्वापातात्। सोऽप्येष्टव्य इति चेदिष्यताम्, परं तस्यापि वालुकाघट्टिशकलितस्योपगन्तव्यत्वेन धर्म्येव किन्न धर्मः स्यात्। तथाप्रतीत्यभावान्न स्यादिति चेन्न, त्वदुक्तैकप्रतीत्यारोहणस्याविशेषे प्रतीतिरपि तथा किन्न स्यात्। मास्तु धर्मत्वमनुगतम्, तत्तद्रूपादिपदार्थस्वरूपमेव तथा विचित्रं यत्तदेव धर्मिणा सम्बन्धेन च सममेकबुद्ध्युपारूढं विशिष्टं नान्यदिति चेन्न, तेषां स्वरूपाणां भेदेन नानाभूतेषु विशिष्टेष्वनुगता विशिष्टबुद्धिर्न स्यात्। सम्बन्धमपि च तर्हि विलुम्पैव, स्वभावादेव रूपादिकं तथाधियमाधत्ताम्। एवमपि किन्न स्यादिति चेत्तर्हि वराको धर्म्यपि विसृज्यताम्, यथा विना सम्बन्धं विशिष्टबुद्धी रूपादिस्वभावसामर्थ्यात्समर्पिता तथा विना धर्मिणमप्यस्त्विति जितं जैनैः। स्यादप्येवं यदि शुक्ल इत्येतावन्मात्राधीव प्रतीयेत, किन्तु शुक्लः शङ्ख इत्यादिना प्रत्ययेन सामानाधिकरण्योल्लेखिना धर्म्यप्यानीय दीयत इति चेन्न, शङ्खत्वजातेरुपाधेर्वा रूपादेरविरलतादृगवस्थितस्य वा स्वरूपवैलक्षण्यमेव तत्पदेऽभिषिच्यताम्, येन विनाप्यधिकरणं सामानाधिकरण्यव्यवहारः स्यात्। किञ्च नैतावन्मात्रम्, बुद्धिमादाय तदर्थगतवैचित्र्यान्तरखण्डने बुद्धिरेव स्वकारणसामर्थ्यात्तथोत्थिता तद्व्यवहार-

निवेशो निष्फल इति नात्माश्रयो देश्य इति भावः। यद्यपि क्वचिद्घटादेरपि धर्मत्वं धर्मित्वञ्च, परस्परं धर्मधर्मिभाववैशिष्ट्यविवक्षायामात्माश्रयो दुर्वारः, सम्बन्धपदञ्च व्यर्थं स्यात्, धर्मिपदमपि च धर्मविशिष्टार्थकमेव, तथाप्युपेत्याह धर्मत्वस्येति। पातादिति। धर्मत्वं यदि विशेषणत्वम्, तच्च भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वम्, यदि वा वृत्तिमत्त्वम्, विशिष्टपदार्थनिरूपणाधीननिरूपणमेव, अन्यस्वरूपमपि तत्तत्प्रिष्ठान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वविशिष्टनिरूपितव्याप्तिविशिष्टस्वरूपमेव, नित्यरूपादावव्याप्तेश्च। वस्तुतस्तु निर्वचनमात्रमेव विशिष्टपदार्थनिर्वचनायत्तम्। एतेन भासमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वरूपविशेष्यतात्मकं धर्मित्वमप्यपाकृतम्। सोऽपीति। निरङ्कुशत्वयोऽपि धर्मत्वाख्यो धर्मः प्रतीतिसिद्धत्वादुपेतव्य इत्यर्थः। घट्टिशकलितस्येति। वैशिष्ट्यानिरपेक्षी धर्मत्वं क्वापि न सम्बध्येत, सर्वत्रैव वा सम्बध्येतेति भावः। तथेति। पुरुषवान् दण्ड इति प्रतीत्यभावात्स धर्मो धर्म इत्यर्थः। एकप्रतीत्यारोहणस्येति। एतावन्मात्रमेव हीदानीं विशिष्टव्यवहारनिदानं च ॥ वस्तुगत्या धर्मत्ववैशिष्ट्यादिकमपि, तदनिरुक्तेरिति भावः। अनुगतेति। वैशिष्ट्यांशे इत्यादिः। रूपविशिष्टो दण्डो दण्डविशिष्टः पुरुष इत्यादिविधिषु वैशिष्ट्यांशे एवानुगमदर्शनात्। अनुगतनिमित्ताभावे विशिष्टपदप्रयोगोऽपि न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम्। अभ्युपेत्याप्याह सम्बन्धमिति। तर्हि = स्वभावादेव वैचित्र्याश्रयणे। तथाधियम् = सम्बन्धविषयकधियम्। जैनैः = सौत्रान्तिकवैभाषिकैः। रूपादिधर्ममात्रस्वीकारेणातिरिक्तधर्मिणस्तैरस्वीकारात्। आनीय = विषयीकृत्य। दीयते = सत्त्वेन स्वीकार्यते। शङ्खत्वं जातिरुपाधिर्वा रूपादिसाहित्येनैव शुक्लः शङ्ख इति धियमादध्यात्, तथा च रूपादेरपि स्वीकार्यत्वेन गौरवम्, अप्रामाणिकत्वाद्नुगतधर्ममात्रं प्रत्यक्षखण्डनप्रकारदोषैरित्यभिसन्धाय कल्पान्तरमाह रूपादेरिति। अविरलतादृगवस्थितस्य = नैरन्तर्येणोत्पन्नत्वे सत्येकज्ञानविषयस्य, रूपपरमाणव एव निरन्तरमुत्पन्ना एकज्ञानविषयाः स्थूलोऽयमेको घट इत्यादिव्यवहारहेतव इति बाह्यार्थवादिबौद्धसिद्धान्तात्। किन्तु रूपमात्रपरमाणूनां गन्धादिपरमाण्वन्तरितत्वान्निरन्तरता न सम्भवतीत्यभिसन्धाय रूपादेरित्यादिपदमुपात्तम्। तत्पदे = धर्मिस्थाने। एवं सौत्रान्तिकादिमतमापाद्य विज्ञानवादेऽवतारयति किञ्चेति। स्वकारणेति।

प्रसवित्री स्वीक्रियतां कृतमर्थव्यसनेन । तस्मात्—

प्रत्येतव्यस्य वैचित्र्यं प्रत्ययोल्लेखसाक्षिकम् ।
धियं निवेश्य लुम्पद्भ्यो भद्रं सादयेव यच्छति ॥१॥

यत्तु केनचिदभावस्य स्थाने तन्मात्रधीरभिषिक्ता तत्तस्य परमुचितम् ।

गुरुर्धियमभावस्य स्थाने स्थानेऽभिषिक्तवान् ।
प्रसिद्ध एव लोकेऽस्मिन् बुद्धबन्धुः प्रभाकरः ॥२॥

अपि चैकबुद्ध्यारूढोऽनेकश्च सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इति पक्षे योऽयमेवंरूप वैलक्षण्यभाग् विशिष्ट इति कथ्यते सोऽप्येव विशिष्टोऽविशिष्टाद्वैलक्षण्येन बोध्यमानो ज्ञानमन्तर्भाव्यैव स्यादिति तत्र तथापि ज्ञानान्तरनिवेशनेऽनवस्था, क्वचिदनिवेशे तस्याभावादविशिष्टत्वे शेषस्याऽऽमूलमवैशिष्ट्यापात । तथोऽप्यस्तथेति चेत्सहि योग्यतापि

उत्तरोत्तरज्ञानं प्रति पूर्वपूर्वज्ञानस्य समनन्तरप्रत्ययपदाभिधेयस्य कारणत्वम् । उत्थिता = उत्पन्ना । अर्थव्यसनेनेति । व्यस्यन्ति दूरीकुर्वन्ति श्रेयस इति व्यसनम्, बुद्ध्यैव निर्वाहसम्भवे चार्थस्याप्यभ्युपगम्यमानस्य तथात्वमेव, श्रेयोभूतस्य बुद्धिमात्राभ्युपगमस्यापहस्तकत्वात्, तथा चार्थाभ्युपगमेनेत्यर्थः । अत्राधिकमस्मदीये अनिर्वचनीयतावादे दर्शनसर्वस्वे अवलोकनीयम् । प्रत्ययोल्लेखः प्रत्ययेन विषयीकरणम्, प्रत्ययीयविषयताविशेष इति यावत्, तत्साक्षिकं तदन्यथानुपपत्तिसिद्धं विषयस्य वैचित्र्य लुम्पद्भ्य इत्यन्वयः । धियं निवेश्य=रूपादिरेव धीविशेषविषयतामासाद्य विशिष्टव्यवहारहेतुरिति मतमाश्रित्य । साक्षी = अनुभवः । रूपविशिष्टं जानामीत्यनुभवो न तु जानामीत्येव वा, रूपं जानामीत्येव वा, तथा च तदनुरोधाज्ज्ञानस्येव तद्विषयस्यापि विशिष्टस्यातिरिक्तस्य स्वीकार समुचितो न तु बुद्ध्यैव वा रूपादिसहितया तया वा निर्वाहसम्भव इति भाव । ननु प्राभाकरैरभावव्यवहारो यथा धर्मिमात्रधिया निर्वाह्यते तथा विशिष्टव्यवहारोऽपि धीविशेषेणैव निर्वाह्यता मित्याशङ्क्य दृष्टान्तस्यैवानुभवविरोधादयुक्ततामाह यत्त्विति । केनचित् = प्रभाकरेण । तन्मात्रधी = केवलधर्मिधी । केवलाधिकरण वा तत्कालसम्बन्धो वा स्वप्रकाशरूपं तज्ज्ञानं वाऽभाव इति प्रभाकरमतम्, उचितत्व बुद्धबन्धुत्वात्, तदाह गुरुरित्यादिना सोपहासम् । एकस्य स्थाने इत्यस्योचितमित्यर्थं । विषयस्थाने बुद्धिमेव निवेशयतो बुद्धस्य "आदित्यबन्धु"रिति प्रसिद्धा सञ्ज्ञा, बन्धुत्वस्य च पारस्परिकत्वादादित्यपर्यायप्रभाकरपदाभिधेयोऽपि बुद्धबन्धुरेव, न परं सञ्ज्ञात एवैवम्, अपि स्वभावस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमसाम्यादपीत्यर्थं । अतिरिक्ताभावानभ्युपगमे धर्मिणि कैवल्यमेव निर्वक्तुमशक्यम्, अभावत्वप्रकारकबुद्धौ विषयतया बुद्धिविशेषानुल्लेखश्च, सप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वयो विरुद्धयो वस्तुभेदापादकत्वञ्च, रूपभेदेन तयोरविरोधे च तादृशरूपविशिष्टयो र्भेदस्यैव पर्यवसानमिति भाव । वैलक्षण्येनेति । वैलक्षण्य ज्ञानघटितमुपलक्षणमेव, तद्विशिष्टतयेत्यर्थं । बोध्यमान इति । अन्यथा वैलक्षण्यस्याप्रामाणिकत्वप्रसङ्गादिति भाव । तस्याभावात् = अविशिष्टाद्वैलक्षण्यबोधस्याभावात् । शेषस्येति पूर्वस्यापि । दण्डविशिष्टस्यादण्डाविशिष्टादुक्तलक्षणेनैव विलक्षण, उक्तलक्षणञ्च तत्र दण्डादिज्ञानघटितम्, तादृशलक्षणविशिष्टश्चायं तादृशलक्षणाविशिष्टेभ्यो विलक्षणतया विशिष्ट, तत्र च लक्षणविषयकज्ञानस्य प्रवेश, पुनस्तादृशज्ञानघटितविशिष्टश्च स्वेतरेभ्यो वैलक्षण्येन विशिष्ट, तत्र च लक्षणविषयकज्ञानविषयकज्ञानस्य प्रवेश, एवमग्रेऽप्यनवस्था, क्वचिद्वैशिष्ट्यानुपगमे तु लक्षणविशि-

तद्विशेषणं वालुकाघटसंलग्नाऽतिप्रसक्तिरेवेत्युक्तमावर्तते । एवमेकमिति ज्ञानमित्यरुद्धमित्यादिद्वारैरपि द्रष्टव्यम्, तथाहि—

अविशिष्टाद्विशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीर्विशेत् ।
तद्बुद्धिधाराऽविश्रान्तिः स्याद्वाऽऽमूलाविशिष्टता ॥२ इति ॥

विशिष्टनिरासेन च सर्वाणि लक्षणानि निरस्तानीति मन्तव्यम्, यथा गुणाश्रयो द्रव्यमित्यादि । इति विशिष्टखण्डनम् ।

द्रव्यादिलक्षणखण्डनम् ।

इतोऽपि गुणाश्रयो द्रव्यमित्यसङ्गतम्, तथाहि—कथमेतल्लक्षणमवधारणीयम् ? सङ्ख्यारूपगुणवत्तया रूपादेरपि प्रतीतेः । भ्रान्तिरसाविति चेत्पृथिव्यादौ कथमभ्रान्तिरिति वक्तव्यम् । तत्र बाधकाभावादिति चेत्तुल्यम् । गुणस्य गुणवत्तायां बाधकमस्माभिरवश्यं वक्तव्यम्, निर्गुणा गुणा इति सिद्धान्तादिति चेन्न, रूपादेर्गुणत्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात् । सामान्यवानगुण इत्यादिगुणलक्षणयोगात्तन्निश्चय इति चेन्न, अगुण इति लक्षणांशस्याद्याप्यसिद्धेः, सङ्ख्यावत्तया प्रतीतेर्विद्यमानत्वात् । भ्रान्तिरसाविति चेन्न, परस्पराश्रयप्रसङ्गात्, सङ्ख्यावत्तया प्रतीतेर्भ्रान्तित्वे गुणलक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धौ च बाधेन भ्रान्तित्वव्यवस्थापनम् । न च हेत्वन्तराद्रूपादेर्गुणत्वसिद्धौ बाधकसिद्धिः, दृष्टान्तस्यापि सङ्ख्यायोगिप्रत्ययाक्रान्ततया प्रसक्तद्रव्यकोटिप्रवेशतया गुणत्वेनासिद्धेः । सङ्ख्यायाः सङ्ख्यावत्त्वेऽनवस्थाप्रसङ्गान्निःसङ्ख्यत्वव्यवस्थितौ दृष्टान्तत्वं भविष्यतीति चेन्न, पृथक्त्वेनापि तस्याः सम्भावितद्रव्यकोटिप्रवेशत्वात् । एवं पृथक्त्वस्यापि सङ्ख्यावत्तयेति ।

इत्यविशिष्टेभ्यो वैलक्षण्याभावाद्दण्डविशिष्टोऽपि लक्षणाविशिष्ट इति कथं दण्डविशिष्टोऽसाविति भावः । तद्योग्य इति । एकबुद्धिविषयतायोग्योऽनेकः सम्बन्धश्च विशिष्टपदार्थ इत्यर्थः, तथा च न ज्ञानधारापेक्षा । असंलग्नेति । वैशिष्ट्यानिर्णये योग्यताविशिष्टत्वं न कश्चिन्निर्धारयितुं शक्नुयात्, निर्धारणे चाऽयोग्योऽपि तथा किन्न निर्धार्येतेति भावः । एवमिति । विशिष्टलक्षणे एकत्वज्ञानत्वादिविशिष्टप्रवेशे आत्माश्रयः, एकत्वादिविशिष्टत्वमेकत्वादिज्ञानविशिष्टतामादाय, सा चैकत्वादिज्ञानविषयकज्ञानविशिष्टतामादायेत्यनवस्थेत्यर्थः । अविशिष्टादिति । दण्डाद्यविशिष्टात् दण्डादिविशिष्टस्य वैशिष्ट्ये यदि धीर्विशेत् = वैलक्षण्यघटिका यदि धीः स्यात् । विश्रान्तौ स्याद्वा स्याद्वेति । यथेति । गुणादिपदस्य गुणत्वादिविशिष्टार्थकत्वादिति भावः । इति खण्डनशारदायां विशिष्टखण्डनम् ।

गुणाश्रय इति । समवायेन गुणवत्त्वं लक्षणम्, तच्चोपलक्षणतया, तेनाद्यक्षणावच्छिन्ने द्रव्येऽव्याप्तिर्न देयानीया । उपलक्षणताया लक्ष्यतायाश्चावच्छेदकं तु द्रव्यत्वं जातिरिति भावः । बाधकं = अनवस्थारूपम् । अगुण इति । गुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो नेह विवक्षितः, आत्माश्रयापत्तेः, अपि तु रूपत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावकूटः । कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय तदिदमपि निवेश्यमित्याशयेनादिपदमुपात्तम् । सङ्ख्यावत्तयेति । सजातीयगुणानङ्गीकारे एवानवस्थानमिति हृदयम् । हेत्वन्तरात् = सामान्यवत्त्वे सति द्रव्यकर्मभिन्नत्वात् । पृथक्त्वेनेति । रूपादिना पृथक्त्वस्य सङ्ख्यायां वृत्ते । एवमिति । तथा च पृथक्त्वमपि न दृष्टान्त ।

जातीतरानाश्रयोऽकर्मरूपो गुण इत्यपि न, जातिव्यापकत्वात् । जातिमात्राश्रय इत्यर्थ इति चेन्न, अतावाश्रयतया सर्वाव्यापनात् । जातिमात्रभावाश्रय इति चेन्न, उपाधीनामपि तदाश्रितत्वात् । नोपाधीनामाश्रयो रूपादिः किन्तु कथमपि सम्बन्धी, तावतैवानुमानादिप्रवृत्तिरिति चेन्न, उपाधिसम्बन्धं प्रत्यप्याश्रयत्वस्य मन्तव्यत्वात्, अन्यथा यदि किञ्चिद्रूपमत्र नेष्यते तदा सामान्यविशेषानुमानं तत्र न स्यात्, व्यधिकरणयोर्गम्यगमकभावानभ्युपगमात् । तस्माद्यदेतदेव लक्षणं तत्तावन्न जातिरूपम्, तदिदं यदि रूपादौ नास्ति तदानीमस्ति, यद्यस्ति तदा नास्तीति विचित्रेण लगेत्युक्ते न लगति मा लगेत्युक्ते च लगतीति प्रवह्लिकामनुकरोति ।

अपि च, गुणाश्रयो द्रव्यमित्यत्र कश्चाश्रयार्थः । समवायीति चेन्न, गुणत्वादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गात्, गुणावच्छिन्नस्य समवायस्य गुणत्वेऽपि विश्रान्तत्वात् । गुणः समवेतो यत्र स गुणसमवायीति विवक्षितमिति चेन्न, यत्रेत्यस्याधिकरणार्थस्याश्रयनिरूपणेन

जातीतरेति । द्रव्यादि जातीतरगुणाद्याश्रय इति तद्व्यावृत्तिः, अत्र जातीतरयत्किञ्चिदनाश्रयत्वं वा जातीतरत्वावच्छिन्नानाश्रयत्वं वा विवक्षितम्, द्वितीयेऽसम्भव, जातीतराभावादेर्गुणादौ वृत्तत्वस्याभावात्, अत एवाकर्मरूप इति विशेषणसङ्गतिः । आद्ये आह जातीति । जात्यादीत्यर्थः । जातिमात्रेत्यादि । जातिमत्त्वे सति जातीतरयत्किञ्चिदनाश्रयत्वमित्यर्थः । जात्यादौ सत्यन्ताभावाद् दोषः । यत्किञ्चित्त्वमनुगतं वाऽननुगतं वा, द्वितीये कस्य व्यक्तिविशेषस्योपादानमित्यत्र विनिगमनाऽभाव, आद्ये जातीतरत्वावच्छिन्नानाश्रयत्वपक्षदोष इत्याह अभावेति । उपाधीनाम् = प्रमेयत्वादीनाम् । अधिकरणत्व द्रव्यस्यैव धर्म इत्याशयेनाशङ्कते नोपाधीनामिति । कथमपि = स्वरूपसम्बन्धेन । अनुमानादिप्रवृत्तिरिति । रूपं प्रमेयमभिधेयत्वादित्यत्र बाधस्वरूपासिद्धिविरह इत्यर्थः । आदिपदेन रूपं प्रमेयमित्यादिव्यवहारो ग्राह्य । केवलान्वय्यनुमानानभ्युपगमपक्षे चादिपदमुपात्तम् । किञ्चिद्रूप = जातीतरभावात्मकम् । सामान्यविशेष = रूपत्वादिजाति । न स्यादिति । नयनमात्रग्राह्यत्वादिलिङ्गस्य स्वरूपासिद्धत्वात् । सामान्यानुमानमित्येव तु नोक्तम्, सत्तागुणत्वयोर्जात्यात्मकेन रूपत्वादिनैवानुमितिसम्भवात् । न केवलं प्रमेयत्वादिकमुपाधिमादायैवासम्भवोऽपि तु प्रकृतलक्षणमादायापि, जातिमात्रभावाश्रयत्वस्य जातिमत्त्वे सति जातिभिन्नभावानाश्रयत्वरूपत्वेन विशेष्यदलस्याभावरूपत्वेऽपि विशेषणदलस्य भावरूपत्वात्, जातिभिन्नत्वाच्चेत्याह तस्मादिति । न जातिरूपमिति । नञ्प्रभावरूपमेवेति शेषः । विचित्रेणानुकरोतीति सम्बन्ध । उन्मत्तारोपस्य वैतथ्यहेलिकाविषयत्वम्, मकारो वारणे ओष्ठसंस्पर्शात् । प्रवह्लिका प्रहेलिकेत्यमर । जातिभिन्नभावानाश्रयत्वेनैव सर्वत्रातिव्याप्तिवारणात्कर्मभिन्नत्वदलजातिमत्त्वस्य वैयर्थ्येऽपि प्रमेयत्वतत्सम्बन्धादिकमादायैवासम्भवो द्रष्टव्यः ।

ननु गुणाश्रयत्वमिति लक्षणे न दोष, गुणादावबाधितसद्गुणवत्त्वप्रत्ययानुरोधेन सद्गुणाया गुणत्वस्य शिरोभङ्ग्यादिनाऽनभ्युपगमात्, पदार्थान्तर हि सा, तथा च गुणादौ नातिव्याप्तिः, न च पृथक्त्वमादाय सा, अन्योन्याभावादेव पृथक्त्वव्यवहारोपपत्तौ तस्यापि गुणान्तरताया अस्वीकारात्, एवञ्च कर्मभिन्न सामान्यवानगुण इति गुणलक्षणमपि सम्यगेवेत्यस्वरसादाह अपि चेति । समवायिपदं यदि समवायप्रतियोग्यनुयोग्यन्यतरपरं तदाह गुणत्वादेरिति । गुणावच्छिन्नस्य = गुणानुयोगिकस्य । गुणत्वे विश्रान्तत्वात् = गुणत्वादिप्रतियोगिकत्वात् । समवायित्वं समवायानुयोगित्वमेवेत्याशयेनाह गुण इति । तेनेति । न चानुयोगित्वमपि पदार्थान्तरम्, तस्य प्रतीतिविषयत्वेनैव निरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयापत्ते ।

तेनैव तद्व्याकारानुपपत्तेः । इहेतिप्रत्ययहेतुराधार इति चेन्न, इह शङ्खे पीतिमेति प्रत्ययाच्छङ्खस्य पीतिमाधिकरणत्वप्रसङ्गात् । भ्रान्तिरसौ, यथार्थश्च प्रत्ययोऽत्र विवक्षित इति चेत्, तद्यर्थासत्त्वनिरूपणव्यतिरेकेण तत्प्रामाण्यस्य बोद्धुमशक्यत्वात्, न चाद्यापोहेति प्रत्ययस्यार्थः प्रतीतो यत्प्रतियोगिकमसत्त्वं तत्र निरूप्येत । पीतत्वं प्रतियोगि तच्च क्वचित्सिद्धमेवेति चेन्न, तस्य प्रमितत्वादेवासत्त्वानुपपत्तेः । तस्य तत्राप्रमितत्वमिति चेन्न, तत्रेत्याधारत्वानिरूपणादिति । एतेन समवायिकारणं द्रव्यमित्यपि

इहेतिप्रत्ययेति । प्रत्ययविशेषविषयविशेषावगमयोः परस्पराश्रयसत्वे एवाह इहेति । असत्त्वानुपपत्तेरिति । स्वप्रकारकप्रमितिविशेष्ये इत्यादि । तत्र = शङ्खेऽप्रमितत्वम्, तथा च तत्र निषेधसम्भवः । अत्रेदमपि बोध्यम्, समवायेन गुणवत्त्वमित्यत्र गुणत्वेनैव गुणस्य प्रवेशो न तु रूपत्वादिना, अव्याप्तिप्रसङ्गात्, तत्र च गुणत्वं न रूपादिचतुर्विंशतौ प्रत्यक्षसिद्धैका जातिः, अतीन्द्रियेषु प्रत्यक्षायोगात्, गुरुत्वादेरुत्कृष्टजातिमत्त्वे प्रमाणाद्येव दोषाद्यभावेऽपि गुणव्यवहाराच्चेति पदार्थतत्त्वनिरूपणे शिरोमणिभिरुक्तत्वात् । न च द्रव्यकर्मान्यसामान्यवद्वृत्तिकारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः, अप्रयोजकत्वात्, अन्यथा रूपद्रव्यकर्मान्यसामान्यवद्वृत्तिकारणतावच्छेदकतया त्रयोविंशतिगुणगतजातेरपि स्वीकारप्रसङ्गात् । न च गुणपदवाच्यतावच्छेदकतया गुणत्वजातिसिद्धिः, गुणपदस्योत्कृष्टजातिमत्त्वादावपि प्रयुज्यमानत्वेन चतुर्विंशतिगुणमात्रगतजात्यसिद्धेः । तथास्तु द्रव्यलक्षणे कर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वे सति रूपादिराहित्यमिति गुणत्वस्थाने प्रवेशः ; एतल्लक्षणलक्ष्यतावच्छेदकं किं नैतल्लक्षणमेव, लक्षणस्य लक्ष्यतावच्छेदकताया भूयो निरासात्, नापि गुणत्वं जातिस्तत्, निरासादेव, तथा च कं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्यैतल्लक्षणं ज्ञातव्यम्, सामान्यस्यापि निरसिष्यमाणत्वाच्च, कर्मभेदश्च न गुणगतवैधर्म्यं विना गुणे प्रवेष्टुं शक्यः, तच्च न कर्मभेद एव, तज्ज्ञाने स्वज्ञानापेक्षणात्, नाप्युक्तलक्षणमेव, कर्मभेदस्य तत्र प्रवेशात्, नापि लक्षणान्तरमेव, तथासति तस्यैव लक्षणत्वौचित्यात्, तस्यापि दुर्निरूपत्वाच्च तथात्वमत्वघटितं तत्, तस्यासर्वज्ञदुर्ग्रहत्वस्य बहुशो निवेदनात् । सामान्याभावनिरासेन कर्मभेदस्य कर्मत्वसिद्धिप्रसङ्गश्च । किञ्च कर्मत्वम् ? न तावद्गुणद्रव्यभिन्नत्वे सति सामान्यवत्त्वम्, लक्ष्यतावच्छेदकयोस्तयोरिव निरसनीयत्वात्, धर्मादावपि कर्मव्यवहारात्, भेदज्ञापकवैधर्म्यनिरासस्यापि तुल्यत्वात्, एवं सामान्यसामान्याभावनिरासस्यापि । अत एव नित्यावृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वमपि निरस्तम्, कर्मत्वजातौ मानाभावात्, अत एव संयोगविभागोभयासमवायिकारणत्वमपि न तत्, कारणतावच्छेदकं विना दुर्निरूपत्वात् । अत एव चलतीतिप्रत्ययासाधारणकारणत्वमपि न तत् । न चैतादृशकारणतावच्छेदकतया कर्मत्वजातिसिद्धिः, कारणत्वप्रतीतौ तत्प्रतीतेस्तत्प्रतीतौ च कारणत्वप्रतीतेरित्यन्योन्याश्रयात् । एतेन द्रव्यत्वजातिरपि निरस्ता, तस्या अपि संयोगादिसमवायिकारणतावच्छेदकतयैव साधनीयत्वात् । एतेन समवायेन जन्यसत्तावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन तादात्म्येन कारणतया कार्यतावच्छेदकतया सत्ताजातिसिद्धिरित्यपि निरस्तम्, कारणताकार्यतयोरपि स्वावच्छेदकनिरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयाच्च । एतेन जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय सामान्यवत्त्वघटितगुणकर्मलक्षणयोरपि दोष उक्तः, सत्ताया जातित्वासिद्धौ सामान्यवत्त्वनिवेशासम्भवेन जात्यादावतिव्याप्तिवारणासम्भवात् । न च प्रकारान्तरेण सत्ताजातिसिद्धिः, यदाह पदार्थतत्त्वनिरूपणे शिरोमणिः—"सत्ता चैका द्रव्यगुणकर्मवृत्तिः प्रत्यक्षसिद्धा जातिः, धर्मादीनामतीन्द्रियत्वेन तत्र प्रत्यक्षायोगात्, जात्यादावपि सद्व्यवहाराच्च, न च सदिति प्रत्ययावच्छेदकतया तत्सिद्धिः, भावत्वस्यैव तथात्वा"दिति । कारणतावच्छेदकत्वं विना दुर्ग्रहत्वमाह

लक्षणं निरस्तम्, कथं निर्णेतव्यमिदं समवायिकारणमिदं नेति, रूपादौ घटादौ च सङ्ख्यासमवायिकारणत्वयुक्तेस्तुल्यत्वात् । सङ्ख्यैव तु रूपादौ नास्तीति चेत्, घटादौ कथमस्ति, प्रत्ययस्योभयत्र तुल्यत्वादित्युक्तमनुषञ्जनीयम् । द्रव्ये एव सङ्ख्यास्वीकारे तत्सम्बन्धाद्गुणेऽपि तद्व्यवहारोपपत्तौ कल्पनालाघवाद्गुणे सङ्ख्याद्यस्वीकार इति चेत्, विपरीतमेव कुतो न स्यात्, सत्तासामान्यादपि च गुणादौ किमर्थमङ्गीक्रियते, द्रव्यद्वारैव तत्र तद्व्यवहारोपपत्तेरिति द्रव्यादिलक्षणखण्डनम् ।

कथमिति । तत्सम्बन्धात् = द्रव्यद्वारकसम्बन्धात्स्वसमवायिसमवेतत्वात् । विपरीतमिति । गुणसमवेताऽस्तु सङ्ख्या, द्रव्ये स्वसमवायिसमवायित्वेन तद्व्यवहारोपपत्ते । ननु द्रव्ये सङ्ख्योपगमे गुणकर्मादावेकेनैव सम्बन्धेन तद्व्यवहारनिर्वाहः, समवायस्यापि स्वरूपेणैव समवेतत्वात्, गुणे सङ्ख्योपगमे तु स्वसमवायिसमवायित्वेन द्रव्ये स्वसमवायिसमवायिसमवेतत्वेन च कर्मादौ तद्व्यवहार इति सम्बन्धगौरवम्, कर्मादिना विनिगमनाविरहश्चेत्यत आह सत्तेति । द्रव्यद्वारा = स्वसमवायिसमवेतत्वेन । वस्तुतस्तु विलक्षणसम्बन्धे नैकाकारप्रतीत्युपपत्ति, अत एव पदार्थतत्त्वनिरूपणे एकार्थसमवायसम्बन्धेन गुणादौ सङ्ख्यावत्प्रत्ययमाशङ्क्य "विलक्षणाभ्यां समवायैकार्थसमवायाभ्यामविलक्षणायास्तद्वत्ताप्रतीतेरयोगात्, घटत्वादौ चैकार्थसमवायादेकत्वप्रत्ययवद्द्वित्वाद्येकार्थसमवायाद्द्वित्वादिप्रत्ययप्रसङ्ग, एवञ्चैकार्थसमवायस्य विशिष्टबुद्धिनियामकत्वमनुपपन्नमेव, रूपादौ चैकत्वसङ्ख्याया असमवायात्स्वसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन तस्या रूपत्वादौ प्रतीत्यनुपपत्ते सम्बन्धान्तरस्यापि कल्पनापात्त"इति । न च सङ्ख्याया पदार्थान्तरत्वमते तस्या समवायेनावर्तमानतया न तत्समवायिकारणत्वमादाय रूपाद्यावत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अनवस्थाभयेन यथा समवायस्य स्वरूपेणैव वृत्तिरपेयते, तथाऽपरस्यापि तथैव तस्या सम्भवेन समवायस्य त्याज्यत्वात्, गुणक्रियादिविशिष्टधीर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वादित्यनुमानस्य समवायसाधनेऽप्रयोजकत्वात्, अन्यत्र क्लृप्तेन स्वरूपेणैव निर्वाहात्, न च समवाय एक, स्वरूपाणां तु नानात्वमिति वाच्यम्, समवायस्याप्येकताया दुर्निरूपत्वात्, उक्तं हि पदार्थतत्त्वनिरूपणादौ—"समवायो नैको जलादेर्गन्धादिमत्त्वप्रसङ्गात्, न च जले गन्धनिरूपितत्वविशिष्टसमवायाभावान्न दोष इति वाच्यम्, विशिष्टस्यातिरिक्तत्वाभावेन जलेऽपि विशिष्टसमवायसत्त्वात्, तथाविधविशिष्टनिरूपिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वे तु किमपराद्धं विभिन्नसमवायै"रिति । विशिष्टस्य प्रकारान्तरञ्च निरस्तपूर्वम् । किञ्चायुतसिद्धयोरेव समवाय, यन्निष्ठाधेयता कालनिरूपिता यदवच्छिन्ना तदुभयञ्चायुतसिद्धम्, न च घटीयरूपादिनिष्ठाधेयताया कालनिरूपिताया घटावच्छिन्नत्वं न तु पटाद्यवच्छिन्नत्वमिति समवायसिद्धिं विना सिद्ध्यतीत्यन्योन्याश्रय । किञ्च समवायस्यातिरिक्तत्वेऽपि गुणादेस्तेन सम्बन्धे च तत्स्वभावस्योति परिभाषामात्रमेव, न च धर्मिग्राहकमानाद्गुणादेरेव समवाय सिद्ध, गुणक्रियाऽभावादिविशिष्टबुद्धेरपि तत्र पक्षीकर्तुं शक्यत्वात् । अभावस्य समवायप्रतियोगित्वे भावत्वप्रसङ्ग इति तु न वाच्यम्, अप्रयोजकत्वात्, अन्यथा सामान्यादे समवायप्रतियोगित्वेन द्रव्यत्वादिप्रसङ्गात् । अत एव ध्वंसस्य समवेतत्वे समवायिकारणनाशानाशप्रसङ्गोऽपि न, अप्रयोजकत्वात्, समवेतानामपि परस्परं वैचित्र्यस्यावश्योपगम्यत्वादिति । इति खण्डनशारदायां द्रव्यादिलक्षणखण्डनम् ।

कत्वमिति चेन्न, तदसिद्धावेवासिद्धेः । इयं प्रतीतिर्येन विना नोपपद्यते तत्सामान्यमिति चेन्न; कारणान्तराणामपि तथात्वादिति ।

अनुवृत्तं सामान्यमित्यपलक्षणम् । किमिदमनुवृत्तत्वं नाम ? अनेकाश्रितत्वमिति चेन्न, अवयविना संयोगादिभिश्च व्यभिचारात् । नित्यत्वे सतीति चेन्न, समवायेन व्यभिचारात्, अत एव न बहुवृत्तित्वमित्यपि । असमवायित्वे सतीति चेन्न, अणुभिर्व्यभिचारात् । नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतं सामान्यमिति चेन्न, विकल्पासहत्वात्—एतल्लक्षणं नित्यं वाऽनित्यं वा स्यात्, नाद्यः, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, विशिष्टविशिष्टमपि हि

भेदादेश्च सर्वत्र बाधकस्याभावेन बाधकाभावे इत्यनेन जातित्वे बाधकाभाव इत्युक्तावाश्रयाच्च, अन्यस्य धर्मीयत्वस्य भेदादिविरहस्य सर्वत्र सुलभत्वेनाननुगमेन चानुगतधर्माश्रित्वविरहनिवेशासम्भवेन तन्निवेशनैष्फल्यपरिहाराय प्रकृतस्वर्त्तमानस्य भेदादिविरहस्य निवेशनीयत्वे सिद्ध्यसिद्धिव्याघाताच्च, विषयगतानुगतत्वनिरूपणमन्तरेणोक्तलक्षणनिरूपणासम्भवाच्च, निरसनीयं प्रकृतं विषयगतानुगतत्वम् । इयमिति । अनुगताकारेत्यर्थः । सामग्र्याः सर्वसम्भव इति न्यायेनाह कारणान्तरेति । कारणेऽसाधारण्यविवक्षायामपि निरास उक्त एव, बाधकाभावस्य निवेशनीयत्वेनोक्तरीत्या दोषश्च, विषयगतानुगतत्वञ्च दुर्वचमिति ।

अनेकाश्रितत्वम् = स्वप्रतियोगिवृत्ति भेदानुयोगिवृत्तित्वाश्रयो भेदविशिष्टत्वम् । अवयव्याद्यनेकाश्रितोऽनित्यत्वादिति प्राह अवयविनेत्यादि । आदिना द्वित्वादिपरिग्रहः । समवायेनेति । न च भूतलसंयुक्तो घट इतिवद्घटसंयुक्तं भूतलमितिप्रतीत्या संयोगस्य द्विष्ठत्वेऽपि कपालसमवेतो घट इति वद्घटसमवेतं कपालमित्यप्रतीत्या समवायस्य न द्विष्ठत्वमिति कथं तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम्, कपालद्रव्यवृत्ति समवायैव तत्सम्भवात्, एतच्च समवायस्यैकत्वे वाऽनेकत्वे वा समानम् । ननु समवायनानात्वपक्षे कपालद्वये वर्तमानोऽपि समवायो न बहुकपालवृत्तिरिति बहुवृत्ति त्वविवक्षायामदोष इत्याशङ्क्य घटादिप्रतियोगिकतन्तुत्याद्यनुयोगिकसमवायेऽनतिव्याप्तिरित्याह अत एवेति । समवायेऽतिव्याप्तेरेव । अणवः = परमाणवः, तेषां नित्यानां संयोगेनानेकाश्रितत्वेन वृत्तेः । समवेतमिति । परमाणूनामसमवेतत्वादतिव्याप्तिरिति भावः । आकाशसामान्यानुयोगिकसंयोगवत् संयोगित्वान्यत्वविशिष्टपरमाणुमात्रवृत्तिद्विपु द्रव्यसंयोगोऽपि तु तत्रातिव्याप्तिवारणाय संयोगभिन्नत्वमपि निवेश्यम् । न चानेकत्वं यदि यत्किञ्चिद्भेदविशिष्टत्वं तदा नित्यरूपेऽतिव्याप्तिः, एकत्वविशिष्टभिन्नत्वं त्वप्रसिद्धमिति वाच्यम्, वृत्तित्वस्थाने समवेतत्वं प्रवेश्यानेकाश्रितत्वस्थानेकसमवेतत्वस्य निर्वक्तव्यत्वात् । इदन्तु बोध्यम्, एवमपि नित्यरूपेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव, परमाणुर्घटो नेति भेदानुयोगिताया घटः परमाणुर्नेति भेदीयप्रतियोगिताया श्च परमाणौ वृत्तेर्नित्यरूपस्य तथात्वात् । न चोक्तभेदयोर्भेदः, भेदेऽपि स्वस्वानुगमे तद्द्वयस्यैव क्रमेण स्वस्वदेशोपादानसम्भवात्, तदननुगमेऽपि भेदविशिष्टत्वमित्यत्र भेदसामान्यस्यैवोपात्तत्वेनोक्तदोषात् अथापि भेदविशेषस्योपादाने त्वननुगमो जातिमात्रलक्षणे न शोभन इति । दोषान्तराभिधानाय [illegible] विकल्पयति एतल्लक्षणमिति । स्वात्मनीति । विशेषणनिश्चयं विना विशिष्टनिश्चयतानुपपत्त्या विशेषणे नित्यत्वे नित्यत्वेनावश्यं वर्तनीयत्वात् अनुगतप्रतीत्यनुरोधायानित्यत्वोपगमासम्भवादिति भावः । लक्षणस्यानित्यत्वं किं स्वघटकनित्यत्वानित्यत्वप्रयुक्तम्, अथ समवेतत्वानित्यत्वप्रयुक्तम्, उत समवायानित्यत्वप्रयुक्तम् आहोस्विदनेकत्वादेरनित्यत्वप्रयुक्तम्, किं वा विशिष्टस्यातिरिक्ततया घटकानां सामान्यस्य चानित्यत्वे विशेषानित्यत्वम्, नाद्य, नित्यत्वस्य स्वप्रतियोगित्वाप्ययत्वाभावरूपतया नित्यत्वात् ।

नित्यत्वं नित्यमेव । नापि द्वितीयः, सामान्यस्य समवायस्य च नित्यत्वाभावप्रसङ्गात्, आत्मत्वादौ व्यक्त्यभावात्तस्यापि विशिष्टाभावस्यासम्भवात्, तस्य च कदाचिदसत्त्वानङ्गीकारे तदनित्यत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात्, तद्ग्राहिणश्च प्रत्ययस्यैककालिकस्य मिथ्यात्वेऽविशेषात्सार्वकालिकस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गेन सर्वथा तदसत्त्वापत्तेः, एकस्य च सत्यत्वेऽविशेषात्सर्वसत्यतायां कदाचिदपि तदसत्त्वं नास्तीति । एकदा तत्सम्बन्धेन तदुपलक्षितस्यान्यदापि विद्यमानत्वात्तथात्वमिति चेन्न, तादृशोपलक्ष्यासम्भवात्, व्यक्तीनां भेदादिनानित्यत्वानुपपत्तिरेवेति । एतेन नित्यत्वमन्यथापि प्रतिवचनीयमिति ।

न द्वितीयतृतीयौ, अपसिद्धान्तप्रसङ्गात्, इत्याह सामान्यस्येति । चतुर्थं आह आत्मत्वादाविति । आदिना गगनत्वादिकम् । व्यक्त्यभावेति । व्यक्त्यनित्यत्वप्रयुक्तस्येत्यर्थः । विशिष्टाभावस्य = लक्षणात्मकविशिष्टानित्यत्वस्य । असम्भवात् । आत्मादीनां नित्यत्वादिति भावः । घटत्वादिगतं लक्षणमिदमनित्यमात्मत्वादिगतं तु नित्यमिति न वाच्यम्, तथा सति लक्षणैक्यक्षतेः । चरमे आह तस्येति । लक्षणस्येत्यर्थः । तदा सर्वत्र लक्षणपरामर्शः । विशिष्टस्यानित्यत्वोपगमेऽपि घटकानां नित्यत्वे तदनित्यत्वं स्वपुष्पायितमेव, नित्यमनेकसमवेतं सामान्यमिति प्रत्ययो हि कालविशेषानवच्छेदेनैवोक्तलक्षणवत्तां सामान्येऽवगाहत इति कथं लक्षणस्य कालविशेषावच्छिन्नत्वरूपमनित्यत्वम्, नहूक्तलक्षणवत्तोक्तप्रत्ययस्य प्रमात्वं शक्यं वदितुम्, तथा सति सर्वथैव सामान्ये तादृशलक्षणवत्त्वत्यागप्रसङ्गात्, कालविशेषानवच्छेदेन भ्रमेण तदवगाहने हि कालान्तरावच्छेदेन तत्स्वीकारः शक्यो न चात्र तथा, तस्मात्तस्य प्रमात्वमेव वाच्यमिति चोक्तलक्षणस्यानित्यत्वमिति भावः । तदेवाह तद्ग्राहिण इति । एकस्य प्रत्ययस्य । सत्यत्वे = प्रमात्वे । उक्तलक्षणानित्यत्वाभिमानमपसृजन्नेवाह एकदेति । लक्षणसत्त्वदशायामित्यर्थः । तथात्वं = उक्तप्रत्ययप्रमात्वम्, न तु लक्षणस्य नित्यत्वनिबन्धनमिति शेषः । तथा च नेदं स्वरूपलक्षणमपि तु काकादिवत्तटस्थलक्षणमिति भावः । काकादिना यथोत्पन्नत्वाद्यवच्छिन्नं गृहमुपलक्ष्यते तथा नात्र निखिलसामान्यं केनचिद्धर्मेणावच्छिन्नं शक्यमुपलक्ष्यीकर्तुम्, तादृशधर्मानिरूपणादित्याह तादृशेति । ननु शब्दाश्रयत्वेनाकाशस्वरूपमिव गिरुक्तलक्षणेन लक्ष्यस्वरूपमात्रमुपलक्ष्यतामित्यत आह व्यक्तीनामिति । युक्तमाकाशस्यैकत्वात्स्वरूपेणोपलक्ष्यत्वम्, अनेकेषामनुगमार्थमेवानुगतावच्छेदकापेक्षणात्, प्रकृते ▮ सामान्यानामनेकत्वादेवेति। [illegible] प्रत्ययस्य प्रमात्वम्, घटत्वादिसामान्यानां प्रत्ययकालावच्छेदेनानेकसमवेतत्वाभावादिति वाच्यम्, नित्यत्वं हि कालानवच्छिन्नत्वं कालानवच्छिन्नमेवेति कालानवच्छिन्नघटितविधेयस्य कालविशेषावच्छेदेनावबोधकस्य प्रत्ययस्य प्रमात्वं न विश्वसिमः । वस्तुतस्तु नित्यत्वांशस्य नित्यत्वानित्यत्वयोरनुपपत्तौ तद्घटितलक्षणस्यानिर्वाच्यत्वमिति सरलैव सरणिः । न चैवं नित्यसमा जातिः, धर्मस्य तदवद्रूपविकल्पानुपपत्तितः । धर्मिणस्तद्विशिष्टत्वभङ्गो नित्यसमो भवेदिति तल्लक्षणादिति वाच्यम्, दूषणसमर्थत्वेन जात्युत्तरत्वानुपपत्तेः, दूषणासमर्थस्यैव तथात्वात् । वैतण्डिकस्य व्यवस्थापनीयाभावेन तं प्रति व्याघातकत्वासम्भवाच्च । एतेनेति । गगनादेर्नित्यत्वस्यानित्यतायाः कालानवच्छिन्नस्य कालावच्छिन्नत्वापत्त्या व्याघातेनासम्भवदुक्तिकतया नित्यताया वाच्यत्वे आत्माश्रयादिति । एतेन—समवेतरहितत्वे सति समवायाभाववत्त्वे वा सति स्वसमवेतत्वस्वभिन्नसमवेतत्वाभ्यां वस्तुविशिष्टत्वं सामान्यलक्षणम्, अनित्यावृत्तिनित्यसमवेतवृत्तिधर्मवत्त्वं वा, द्रव्यत्वसादृश्यातिव्याप्तिवारणायावृत्त्यन्तम्, विशे-

इति सामान्यखण्डनम् ।

विशेषखण्डनम् ।

के चानेन लक्षणेन व्यवच्छिद्यन्ते ? विशेषादय इति चेद्विशेषा एव केऽभिधीयन्ते ? तत्र नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव ये ते विशेषा इत्यलक्षणम्, आत्मत्वादिना व्यभिचारात्। नित्यान्तरेऽसत्त्वाच्च तत्सर्वत्र नित्ये वर्तते, विशेषास्तु नैवम्, नित्ये वर्तन्त एवेति नियमादिति चेन्न, प्रतिविशेषमव्याप्त्याऽलक्षणत्वात् । यज्जातीया एवमिति लक्षणार्थ इति चेन्न, जातेरनङ्गीकारात्। जातीयेत्यस्मात्पदादुपाधिरेव तथा विवक्षित इति चेन्न, तस्येतरव्यावृत्तस्याधिगतौ व्यर्थं तदुपजीवि लक्षणमिदम्, तत एव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीते । इतरव्यावृत्तस्य चानधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारणत्वापत्ते, इतरव्यावृत्ततया तज्जातीयत्वस्याप्रतीतेः।भवतु स एवोपाधिर्लक्षणमिति चेन्न, तस्यानिरुक्तेः। यतो नित्य-

---

पाकमादायातिव्याप्तिवारणाय वृत्त्यन्तमित्यपि–निराकृतम्, नित्यसम्बन्धत्वं हि समवायलक्षणम्, तत्र नित्यत्वस्योक्तरीत्यैव निरसनीयत्वात्, सम्बन्धत्वस्य चानुपदं निरसिष्यमाणत्वात् समवायस्य चाप्रामाणिकताया अनुपदमावेदितत्वात्, सामान्याभावस्य च निरस्तत्वेन समवेतप्रतियोगिकाभावादिकमादाय द्रव्यादावतिव्याप्तेरनवसरत्वात् । एतेन–सत्ताव्यापकतावच्छेदकत्वार्थं विभाजकोपाधिमत्त्वं सत्, व्यापकता च समवायेन, अन्यथाऽभावादावतिप्रसङ्गादिति—निरस्तम् । समवायसम्बन्धिसत्त्वे दूषण सद्भावात्, सामान्याभावादावपि सत्ताव्यापकतावच्छेदकत्वस्य सामान्यत्वेऽप्यसम्भवेनासम्भवाच्च, द्रव्यादिकमात्रवृत्तिसत्ताया अनुपदं निरस्तत्वेन भावत्वरूपायास्तस्या निवेशे च तद्व्यापकतावच्छेदकत्वस्य सामान्यत्वेऽसम्भवेन सामान्यत्वेनैव तस्य निवेश्यत्वे आत्माश्रयाच्चेति । इति खण्डनशारदायां सामान्यखण्डनम् ।

द्रव्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधीर्योगिनां स विशेष इति चेन्न, स्वरूपधर्मव्यक्तिभेदेष्वपि प्रसङ्गात्, अन्यथा कार्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु सा तेषां कुतः स्यात्, तास्विव वैधर्म्यान्तरस्य नित्येष्वपि सम्भवात्, विशेषवद्विशेषासम्भवेन लक्ष्यासिद्धिरिति। इति विशेषखण्डनम्।

सम्बन्धखण्डनम्।

अपि च विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणादेर्भेदे कथं तत्र तत्रैव ते विशेषादिव्यवहारः क्रियतां नान्यत्र। सम्बन्धो नियामक इति चेन्न, सम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरेण नियामकत्वेऽनवस्थापातात्, अन्यथा त्वनियमात्, तदनिरुक्तेश्च, तथाहि—कः सम्बन्धशब्दार्थः? समवायादय इति चेत्सत्यम्, किन्तु केन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्यम्, प्रतिस्वं व्यावृत्तेन संयोगत्वादिनाऽन्येन वा, आद्येऽनुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः, अस्ति चासौ 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नादि प्रत्यक्षम्, नित्या प्राप्तिः समवाय' इत्यादि। न द्वितीयः, तस्यैकस्यासम्भवात्। नियामकत्वं तदिति चेन्न, स्वभावस्यापि भवता नियामकत्वाङ्गीकारात् न चासौ सम्बन्धः। तथाविधः सोऽपि सम्बन्ध एवेति चेन्न, त्वया सर्वस्वभावनियन्तृतया अवश्याभ्युपगमनीयत्वेन नियामकनिरुक्तिलभ्यसत्त्वाद्-

व्यावर्तकतया वक्तव्यस्वतःस्वतोव्यावर्तकरूपताहान्यापत्तिरिति भावः। स्वरूपेत्यादि। स्वरूपव्यक्तिधर्मव्यक्तिविशेषेष्वित्यर्थः, तेषामपि व्यावृत्तिधीजनकत्वात्। अन्यथेति। स्वरूपादिविशेषाणां व्यावृत्तिधीजनकत्वानुपगमे। सा = व्यावृत्तिधीः। तेषां योगिनाम्। कुत इति। अनित्येषु विशेषानुपगमादिति भावः। विशेषस्वीकारनिष्फलतामाह तास्विवेति। कार्यद्रव्यादिव्यक्तिष्विवेत्यर्थः। नित्येषु। द्रव्येष्विति शेषः। विशेषवदिति। यथा विशेषे विशेषान्तराभावेऽपि तस्य व्यावृत्तिधीजनकत्वं तथाऽपरत्रापीति। तदुक्तं शिरोमणिना पदार्थतत्त्वनिरूपणे—"विशेषोऽपि च न पदार्थान्तरम्, मानाभावात्। किञ्चापि व्यावर्तकं धर्मं भवतां मते विशेषाणामिव नित्यानां द्रव्याणामपि स्वत एव व्यावृत्तत्वात्। योगिनोऽतिरिक्तं विशेषमीक्षन्त इति चेदेवं तर्हि त एव सशपथं पृच्छ्यन्तां किमेतेऽतिरिक्तं विशेषमीक्षन्ते न वे"ति। एवं च परमाणुभेदः परमाणुस्वरूपप्रयोज्य एवेत्युक्तानुमानमतिरिक्तविशेषसाधनेऽप्रयोजकम्। एतेन स्वतो व्यावर्तकत्वमपि लक्षणमपास्तम्, तथात्वे मानाभावात्। अत एव जातिलक्षणादेरिव न भेदावधारणं न सम्भवति तत्र तस्यैवासम्बन्धलक्षणानां संयमेन जातेन विवेकज्ञानेनैव भेदग्रह इति विभूतिपादे योगदर्शनेऽभिधाय विशेषाणामप्रामाणिकत्वमुक्तम्। स्वतो व्यावर्तकत्वञ्च स्वतःपदार्थपरिचायकस्वविशेष्यकस्वसजातीयेतरभेदानुमितिविषयो यो यस्तद्भेदकृद्धर्मस्वरूपमसदर्थदुर्ग्रहमेवेति खण्डनशारदायां विशेषखण्डनम्।

विशेषादिभ्यो लक्ष्येभ्यः। भेदे = भिन्नत्वस्याविशेषेऽपि। सम्बन्धस्येत्यादि। असम्बद्धस्य नियामकत्वासम्भवादिति भावः। असौ = समवायादौ सम्बन्धत्वेनानुगतव्यवहारः तमेवाह इन्द्रियेत्यादि। सन्निकर्षपदेन सम्बन्धः संयोगादिकः। अनुगतरूपेण तदविवक्षायां प्रत्यक्षलक्षणाव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः। प्राप्तिः = सम्बन्धः। अत्र संयोगस्यैव समवायस्यैव वा ग्रहणेऽसम्भवस्य निरस्तविशेषणवैयर्थ्यस्य चाऽऽपातात्। तस्य = सम्बन्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य। नियामकत्वं = व्यावर्तकत्वं। स्वभावस्येति। समवायादिस्थले इत्यादिः। इदञ्च स्वभावसम्बन्धमग्रे समवतारयितुम्। तथाविधः = व्यावर्तकत्वोपेतः। त्वया = स्याद्वादादिना, अनिर्वचनीयवादातिरिक्तेनेति यावत्। अवश्येति। किन्नाम तदवश्यं निर्वक्तव्यमिति भावः। सत्त्वादिति। व्यावर्तकत्वं व्यावृत्तिधीजनकत्वम्, जनकत्वञ्च निय-

इति सामान्यखण्डनम् ।

विशेषखण्डनम् ।

के चानेन लक्षणेन व्यवच्छिद्यन्ते ? विशेषादय इति चेद्विशेषा एव केऽभिधीयन्ते ? ननु नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव ये ते विशेषा इत्यलक्षणम्, आत्मत्वादिना व्यभिचारात्। नित्यान्तरेऽसत्त्वात् तत्सर्वत्र नित्ये वर्तते, विशेषास्तु नैवम्, नित्ये वर्तन्त एवेति नियमादिति चेन्न, प्रतिविशेषमव्याप्त्याऽलक्षणत्वात् । यज्जातीया एवमिति लक्षणार्थ इति चेन्न, जातेरनङ्गीकारात् । जातीयेत्यस्मात्पदादुपाधिरेव तथा विवक्षित इति चेन्न, तस्येतरव्यावृत्तस्याधिगतौ व्यर्थं तदुपजीवि लक्षणमिदम्, तत एव विजातीयव्यावृत्तिप्रतीतेः । इतरव्यावृत्तस्यानधिगतौ लक्षणस्य दुरवधारणत्वापत्तेः, इतरव्यावृत्ततया तज्जातीयत्वस्याप्रतीतेः । भवतु [illegible] एवोपाधिर्लक्षणमिति चेन्न, तस्यानिरुक्तेः । यतो नित्य-

---

पत्वमादायातिव्याप्तिवारणाय कृत्स्नमित्यपि—निराकृतम्, नित्यसम्बन्धत्वं हि समवायलक्षणम्, तत्र नित्यत्वस्योक्तरीत्यैव निरसनीयत्वात्, सम्बन्धत्वस्य चानुपदं निरसिष्यमाणत्वात् समवायस्य चाप्रामाणिकतया अनुपदमावेदितत्वात्, सामान्याभावस्य च निरस्तत्वेन समवेतप्रतियोगिकाभावादिकमादाय द्रव्यादावतिव्याप्त्यनुदयस्यात् । एतेन—सत्ताव्यापकतावच्छेदकपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं तत्, व्यापकता च समवायेन, अन्यथाऽभावादावतिप्रसङ्गादिति—निरस्तम् । समवायसम्बन्धित्वस्य दूषणसद्भावात्, सामान्याभावानादरे सत्ताव्यापकतावच्छेदकत्वस्य सामान्यत्वेऽप्यसम्भवेनासम्भवाच्च, द्रव्यादित्रिकमात्रवृत्तिसत्ताया अनुपदं निरस्तत्वेन भावत्वरूपायास्तस्या निवेशे च तद्व्यापकतावच्छेदकत्वस्य सामान्यत्वेऽसम्भवेन सामान्यान्तेनैव तस्य निवेश्यत्वे आत्माश्रयाच्चेति । इति खण्डनशारदायां सामान्यखण्डनम् ।

नित्यद्रव्यवृत्तित्वं पृथिवीत्वादावतिप्रसक्तमित्याद्यमवधारणम्, एवमपि नित्यत्वेऽतिप्रसङ्ग इति द्वितीयमवधारणम्, एवमपि बुद्ध्यादावतिप्रसङ्ग इति तृतीयम् तत्र स्वासमानदेशाभावमूले तथा च नित्यद्रव्याविशिष्टत्वमर्थः, वैशिष्ट्यं स्वाश्रयाश्रयकालनिष्ठभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्वाश्रयनिरूपितवृत्तित्वस्वावच्छिन्ननिरूपितवृत्तिताभावत्वैः अत्राद्येनानित्यबुद्ध्यादेर्द्वितीयेनावृत्तिगगनादेस्तृतीयेन नित्यत्वपृथिवीत्वादेर्व्यावृत्तिः, आत्मत्वादिनेत्यादिना नित्यबुद्ध्यादिकमपि ग्राह्यम् । नित्यद्रव्यत्वव्यापकाधारतानिरूपितनिरूपकत्वं द्वितीयसम्बन्धेन विवक्षितमित्याशङ्कते नित्यान्तर इति । अव्याप्त्येति । नहि तत्तद्विशेषनिष्ठनिरूपकतानिरूपिताधारता नित्यद्रव्यत्वव्यापिका, एकपरमाणुगतविशेषस्यापरत्रावृत्तेरिति भावः । तादृशनिरूपकतावच्छेदकजातिमत्त्वविवक्षायां विशेषत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधारताया नित्यद्रव्यत्वव्यापकत्वात्सोऽसम्भव इत्याह यज्जातीया इति । जातेरिति । विशेषेष्वित्यादिः । उपाधिरेवेति । अथैवमपि नित्यज्ञानशब्दाभ्यामीश्वराकाशयोर्व्यावृत्तिसम्भवेन तत्र विशेषमात्रेणोक्तव्यापकत्वमतिरेकेति चेदत्राहुः—दिक्कालाकाशादीनां परस्परभेदसिद्धेः प्राक् नित्यज्ञानशब्दयोः कालादिव्यावृत्तत्वासिद्ध्या तद्भेदसाधकत्वासम्भव, विशेषस्य तु परमाणुभेदकिञ्चित्प्रयोज्यो भेदस्त्वादिति धर्मिग्राहकमानेन कालादिव्यावृत्तत्वसिद्ध्या तथात्वसम्भव इति । तस्य = तादृशोपाधेः । तज्जातीयत्वस्य = तादृशोपाधेः । अनिरुक्तेरिति । विशेषेष्वनुगतधर्मोपगमे तेनैव तेषां

द्रव्यव्यक्तिषु विश्वव्यावृत्तधीर्योगिनां स विशेष इति चेन्न, स्वरूपधर्मव्यक्तिभेदेष्वपि प्रसङ्गात्, अन्यथा कार्यद्रव्यगुणादिव्यक्तिषु सा तेषां कुतः स्यात्, ताद्दृग्वैधर्म्यान्तरस्य नित्येष्वपि सम्भवात्, विशेषवद्विशेषासम्भवेन लक्ष्यासिद्धिरिति। इति विशेषखण्डनम्।

सम्बन्धखण्डनम्।

अपि च विशेषादिभ्यो विशेषलक्षणादेर्भेदे कथं तत्र तत्रैव ते विशेषादिव्यवहारः क्रियतां नान्यत्र। सम्बन्धो नियामक इति चेन्न, सम्बन्धस्यापि सम्बन्धान्तरेण नियामकत्वेऽनवस्थापातात्, अन्यथा त्वनियमात्, तदनिरुक्तेश्च, तथाहि—कः सम्बन्धशब्दार्थः? समवायादय इति चेत्सत्यम्, किन्तु केन निमित्तेनेति हि प्रश्नवाक्यतात्पर्यम्, प्रतिस्वं व्यावृत्तेन संयोगत्वादिनाऽन्येन वा, आद्येऽनुगतव्यवहारानुपपत्तिप्रसङ्गः, अस्ति चासौ 'इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नादि प्रत्यक्षम्, नित्या प्राप्तिः समवाय'इत्यादि। न द्वितीयः, तस्यैकस्यासम्भवात्। नियामकत्वं तदिति चेन्न, स्वभावस्यापि भवता नियामकत्वाङ्गीकारात् न चासौ सम्बन्धः। तथाविधः सोऽपि सम्बन्ध एवेति चेन्न, त्वया सर्वस्वभावनियमभूताया अवश्याभ्युपगमनीयत्वेन नियामकनिरुक्तिलभ्यसत्त्वाद्-

व्यावर्तकताया वक्तव्यत्वात्स्वतोव्यावर्तकरूपताहान्यापत्तिरिति भावः। स्वरूपेष्वपि। स्वरूपव्यक्तिधर्मव्यक्तिविशेषेष्वित्यर्थः, तेषामपि व्यावृत्तिधीजनकत्वात्। अन्यथेति। स्वरूपादिविशेषाणां व्यावृत्तिधीजनकत्वानुपगमे। सा = व्यावृत्तिधीः। तेषां योगिनाम्। कुत इति। अनित्येषु विशेषानुपगमादिति भावः। विशेषस्वीकारनिष्फलतामाह तादृगिति। कार्यद्रव्यादिव्यक्तिष्विवेत्यर्थः। नित्येषु। द्रव्येष्विति शेषः। विशेषवदिति। यथा विशेषे विशेषान्तराभावेऽपि तस्य व्यावृत्तिधीजनकताऽभ्युपगम्यते तद्वद्द्रव्येऽपीति। तदुक्तं शिरोमणिना पदार्थतत्त्वनिरूपणे—"विशेषोऽपि च न पदार्थान्तरम्, मानाभावात्। विनापि व्यावर्तकं धर्मं भवतां मते विशेषाणामिव नित्यानां द्रव्याणामपि स्वत एव व्यावृत्तत्वात्। योगिनोऽतिरिक्तं विशेषमीक्षन्त इति चेदेवं तर्हि त एव मशपथं पृच्छ्यन्तां किमेतेऽतिरिक्तं विशेषमीक्षन्ते न वे"ति। एवं च परमाणुभेद परमाणुस्वरूपप्रयोज्य एवेत्युक्तानुमानमतिरिक्तविशेषसाधनेऽप्रयोजकम्। एतेन स्वतो व्यावर्तकत्वमपि लक्षणमपास्तम्, तथात्वे मानाभावात्। अत एव अतिसूक्ष्मदेशेष्वेव भेदावधारणं न सम्भवति तत्र तद्देशसम्बन्धक्षणानां संयमेन जातेन विवेकजज्ञानेनैव भेदग्रह इति विभूतिपादे योगदर्शनेऽभिधाय विशेषाणामप्रामाणिकत्वमुक्तम्। स्वतो व्यावर्तकत्वं सिषाधयिषानुमतविशेषपक्षकस्वसजातीयेतरभेदानुमितिविषयो यो धर्मस्तद्देकदेशावयवत्वमसवर्णं दुर्ग्रहमेवेति खण्डनशारदायां विशेषखण्डनम्।

विशेषादिभ्यो लक्ष्येभ्यः। भेदे = भिन्नत्वस्याविशेषेऽपि। सम्बन्धस्येत्यादि। असम्बद्धस्य नियामकत्वमसम्भवीति भावः। असौ = समवायादीसम्बन्धत्वेनानुगतव्यवहारः तमेवाह इन्द्रियेत्यादि। सन्निकर्षपदेन सम्बन्धः संयोगादिरुक्तः। अनुगतरूपेण तदविवक्षायां प्रत्यक्षलक्षणाव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः। प्राप्तिः = सम्बन्धः। अत्र संयोगस्यैव समवायस्यैव वा ग्रहणेऽसम्भवस्य नित्यत्वविशेषणवैयर्थ्यस्य चाऽऽपातात्। तस्य = सम्बन्धशब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य। नियामकत्वं = व्यावर्तकत्वं। स्वभावस्येति। अभावादिस्थले इत्यादिः। इदं स्वभावसम्बन्धखण्डनमवतारयितुम्। तथाविधः = व्यावर्तकस्वभावः। त्वया = स्वभाववादिना, अनिर्वचनीयत्वानतिरिक्तेनेति यावत्। अवश्येति। किमपि तथाविधं स्वभावमभ्युपगन्तव्यमिति भावः। सत्त्वादिति। व्यावर्तकत्वं व्यावृत्तिधीजनकत्वम्, जनकत्वञ्च निय-

धिवांशासामर्थ्यापत्तेः । नियम्यस्य च स्वस्यानतिप्रसङ्गे नियामकत्ववाचोयुक्त्यनुपपत्तेः, अतिप्रसक्तत्वे च तस्यैव नियामकत्वादतिप्रसक्तेन नियमायोगात्, भूत्वा नियमकरणे च प्रागनियतत्वापत्तेः । एवमन्येनापि जन्यनियमे, अन्यदपि हि यदि पूर्वं घटादिरूपेणानियतमेव घटादि करोति तदा पटाद्यपि तथा कुर्यात् । न घटादित्वे नियन्तृत्वमन्यस्य, किन्तु घटादेः कालविशेषयोगे इति चेन्न, यदि नासौ घटादेः कालविशेषयोगिता नियते प्यते तदा पटादिकालविशेषयोगमपि तथा कुर्यात्, तस्मात्—

यदि कुर्यादसत्कालानियतं नियतं परः ।
तस्यादतिप्रसक्तत्वमन्यथा चानियन्तृता ॥४॥ इति ।

कार्यकारणयोः कालभेदान्नियम्यनियामकत्वोपगमे उत्तरोत्तरेण पूर्वपूर्वनियमः किन्न स्यादित्यपि निगम्यत्वापत्तिः ।

तत्पूर्वसत्त्वघटितमिति नियामकत्वस्य केवलान्वयित्वपक्षे सत्त्वमेव लक्षणमस्तित्यर्थः । ननु तस्य केवलान्वयित्वेऽपि सम्बन्धपदप्रवृत्तिनिमित्तं तदेवोक्तम्, न तु सत्त्वम्, सत्त्वमात्रेण सम्बन्धपदाप्रयोगात्, अत एव पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वेऽपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यैव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमुक्तं तार्किकैर्न स्वभावमात्रस्येत्यत आह नियम्यस्येति । सम्बन्धस्य सम्बन्धिनियामकत्वेन स्वभावसम्बन्धस्थले स्वस्यैव स्वनियामकत्वमायाति, परन्तु स्वं यदि व्यावृत्तमेव तदा तद्व्यावर्तकत्वरूपं तन्नियामकत्वं स्वस्मिन्न सङ्गच्छते, व्यावृत्तिमत्त्वाऽवच्छेदकत्वादेव, अन्यथाऽऽत्माश्रयात् । यदि त्वव्यावृत्तमेव तदाह अतिप्रसक्तत्वे इति । अव्यावृत्तत्वे इत्यर्थः । नियामकत्वात् = व्यावर्तकत्वोपगमात् । जलादिव्यावृत्तस्यैव गन्धस्य जलादितः पृथिवीव्यावर्तकत्वं दृष्टमिति भावः । किञ्चोत्पत्तिर्जन्यस्वभावः स्वात्मानं व्यावर्तयति, अनुत्पद्य वा आद्ये भूत्वेति । एवं हि द्वितीयादिक्षणे नियामकत्वमायाति । प्रागिति । द्वितीयादिक्षणात्प्रागित्यर्थः । ननु तदा व्यावृत्तिबुद्धिविषयत्वरूपमनियतत्वमिष्टमेवेति चेन्न, स्वरूपस्य स्वं प्रतीवान्यं प्रत्यप्यविशिष्टत्वाऽनियतत्वस्याप्यविशेषाद्यत्र प्रत्यपि नियामकत्वापातादित्याशयात्, अत एवाभ्यस्तभावस्यापि स्वनियामकत्वमयुक्तम्, विशिष्टबुद्धिजनकत्वस्यैवापादयितुं नत्वेन 'स्वरूपाविशेषेऽपि विशिष्टबुद्धिजनकत्वमुदासीने नास्तीति न तस्य तत्र सम्बन्धत्व'मित्यस्य वक्तुमशक्यत्वात् । अभेदस्तु नियामकत्वे नानुकूलोऽपि तु प्रतिकूल एवेति नेह तस्य विशेषकत्वम् । यदि च नियामकत्वं व्यावृत्तिप्रयोजकत्वम्, प्रयोजकत्वञ्च प्रतीतिसाक्षिकमेव किञ्चित् तच्च द्वितीयादिक्षणे इवाद्यक्षणेऽपि स्वस्मिन्, तदोदासीनं प्रति तदापादनमनियम्यनियामकत्वपक्षे सुस्पष्टमेव । प्रसङ्गादाह एवमिति । जन्यनियमे = जन्यजनने । अनुपपत्तिरिति शेषः । तामेव स्फोरयति अन्यदपीति । घटादिरूपेणानियतं = घटत्वादिनाऽविशिष्टम् । कुर्यादिति । न च पटाद्युत्पत्त्यनन्तरं नेदमापादनम्, तदा पटत्वादिरूपविरुद्धधर्माक्रान्ते, पटाद्युत्पत्तेः पूर्वं तु तत्सामग्र्या पटत्वादिवैशिष्ट्यस्य प्रयोज्यत्वात्, तस्या असद्भावे चेष्टापत्तिरेवेति वाच्यम्, सम्बन्धानिरूपणे पटत्वादिवैशिष्ट्यं तत्प्रयोजकसामग्रीं वाऽऽदाय प्रत्यवस्थानस्याशक्यत्वात्, वैशिष्ट्यासिद्धौ हि सर्वाऽपि सामग्री सर्वस्यैव कार्यस्येति भावः । घटादित्वे = घटत्वादिवैशिष्ट्ये । नियन्तृत्वं = प्रयोजकत्वम् । नियता = घटीयत्वादिना विशिष्टा । तथा = घटादिकालविशेषयोगम् । परः = कारणं यदि असत् = घटत्वादिनाऽविशिष्टं वा कालानियतं = कालविशेषानवच्छिन्नं वा नियतं कुर्यात् = घटत्वादिना विशिष्टं कालविशेषावच्छिन्नं वा कुर्यात्, तदोत्पत्तीयाऽतिप्रसक्तिः, अन्यथा = पूर्वं घटत्वादिनाऽवैशिष्ट्यस्य कालविशेषानवच्छिन्नत्वस्य चाऽनभ्युपगमे

प्राचोत्तरस्य नियमे प्राच एव न तेन किम् ? ।
अनाद्यनन्तयो नैवं विनिगन्ता प्रवाहयोः ॥५॥ इति ।

अभूत्या च करणे व्याघातात् । सम्बन्धिनश्चाधारत्वात्सम्बन्धस्याधेयत्वा-
त्तस्यैव तदाधारत्वानुपपत्तेः, न हि सुशिक्षितोऽपि नटवटुः स्वस्कन्धमारुह्य नृत्यति ।

तु नियन्तृत्वासम्भवः, प्रागेव नियतत्वात् । किञ्च कारणं कार्यस्य नियामकं कार्यतावच्छेदकधर्मविशेष-विशिष्टताप्रयोजकमिति यावत्, कार्यप्राग्वर्त्ति च, एवञ्च किञ्चित्कालभेदाविशेषेऽपि दण्डादेरेव घटत्वादि-धर्मविशिष्टप्रयोजकत्वं न तु घटादेर्दण्डत्वादिवैशिष्टप्रयोजकत्वमित्यत्र न विनिगमकम्, तदाह प्राचेति । उत्तरस्य नियमे = उत्तरागमधर्मविशेषविशिष्टताप्रयोजकत्वोपगमे । तेन = उत्तरेण प्राच एव किम् नियम उपगम्यते । ननु कथमेवं, कारणस्य पूर्वत्वादेव नियामकत्वम्, कार्यस्य चोत्तरत्वादेव नियम्यत्वमत आह अनाद्यनन्तयोरिति । प्रवाहयोः = कार्यकारणप्रवाहयोः, अनादित्वं सर्वसम्मतमेव, सर्वमुक्ति-कालानभ्युपगमे चानन्तत्वमपि स्वीकार्यमेव । तथा चानाद्यनन्तत्वाविशेषे कथं पूर्वापरीभावस्य विनिगम-कत्वम् । अनन्तत्वानभ्युपगमेऽपि चरमकार्यातिरिक्तस्थले विनिगमकाभाव एवानादित्वाविशेषात् । ननु प्रवाहयोरनादित्वं न तु तयोः कार्यकारणभावः, नचैवं प्रवाहपतितयोरपि स कथम् ? प्रवाहस्यान-तिरिक्तत्वादिति वाच्यम्, प्रवाहयोस्तदभावेऽपि तत्पतितयोः सोऽनुभवबलादेवाभ्युपगन्तव्यः, एवञ्च बुद्धिवैलक्षण्यादेव प्रवाहप्रवाहिणोरपि भेदाभेद एवेति चेन्न, सामान्यधर्मावच्छिन्नयोः कार्यकारणभावोऽव-श्यापेयः, अन्यथा घटविशेषं प्रति रासभादेरन्वयासिद्धस्य निरूपणासम्भवेन कारणत्वापातात्, एवञ्च घटादिजातीयप्राक्क्षणे दण्डादिजातीयस्यैव दण्डादिजातीयप्राक्क्षणे घटादिजातीयस्यापि प्रागादे-ऽभावे सत्त्वेन न पूर्वापरीभावमात्रस्य विनिगमकत्वम्, सामानाधिकरण्यं तु दण्डघटादिजातीययोरान-दयक्रमेण, अन्यथा दण्डादिजातीयस्यापि घटादिजातीयकारणत्वं न स्यात् । न च—तयोः कार्यकारण-भावाभावे सामान्यधर्मावच्छेदेनापि तदभावः, न चात्र दण्डादिव्यक्तिं प्रति घटादिव्यक्तिः कारणमिति—वाच्यम्, व्यक्तिविशेषेऽन्वयासिद्धस्यापि कारणत्वप्रसङ्गवारणाय व्यक्त्योः कार्यकारणभावस्य सामान्य-कार्यकारणभावपरतन्त्रत्वं वक्तव्यम्, सामान्यकार्यकारणभावस्यापि विशेषकार्यकारणभावाधीनत्वो-पगमे तु द्वयोरेव द्वयी परस्पराश्रितत्वादसिद्धिरेव स्यात्, तस्मात्कथमपि सामान्यकार्यकारणभावाश्रा-

नाप्यन्यस्यासौ सम्बन्धः, त्वयैव तथानभ्युपगमात्, स्वभावादेवायमीदृश इति हि स्वभाववादस्तत्र परस्य नियमनाभावात्कथं परः सम्बन्धी सङ्गच्छेत ।

यच्च किञ्चित्सम्बन्धत्वमभिधीयते तत्समवायेऽपि स्वीकार्यम्, न च समवायाधारत्वं द्रव्यादिषट्कस्य सम्भवति, न चोपाधिभावात्स्यात्, तत्संयोगसमवायासम्भवात्, स्वभावसम्बन्धस्य च निरस्तत्वात् । न चासावभावोऽपि, प्रतिषेध्यप्रतियोगिभावभेदाभिधानप्रसङ्गात्, सप्तपदार्थापरिसमाप्तञ्च जगत्, परस्परविरोधेन तल्लक्षणव्यवस्थापनादिति । इति सम्बन्धखण्डनम् ।

आधारत्वखण्डनम् ।

यदपि नियम्याद्भिन्नं नियामकं तदपि कथं तदेव नियमयति नान्यदिति । तदाधारत्वादिति चेत्कः पुनराधारार्थः ? यत्र स्थीयते तदिति चेन्न, यत्रेति सप्तम्यर्थस्यापि विवेचनीयत्वात् । इहेति प्रत्ययविषय इति चेन्न, तत्रेति प्रत्ययविषयस्यानाधा-

---

रेति चेन्न, तदेवाधारत्वादित्यावेदित लक्षणप्रयोजनखण्डनशारदायाम् । अन्यस्य = अन्यप्रतियोगिकः, घटाभावादेर्भूतले सम्बन्धः घटाभावरूपत्वात्स्वप्रतियोगिक एव स्वीकृत इति भाव । विशिष्टप्रत्ययजनकत्वं तु न सम्बन्धत्वम्, समवायानिमसङ्गात् प्रमाणविनश्यायामपि अतीन्द्रियसंसर्गासङ्ग्रहात् । प्रत्यक्षात्मके विशिष्टप्रत्यये विशेषणादेरपि जनकत्वाच्च । विशेष्यतानिरूपितप्रकारतानिरूपितविषयत्वादिकं तु यथा न सम्बन्धत्वं तथाऽऽवेदितमधस्तात्सिद्धान्तव्याप्तिलक्षणखण्डनशारदायाम् ।

सम्बन्धत्वं भावरूपं वाऽभावरूपं वेति निरूप्याह यच्चेति । समवायाधारत्वमिति बहुव्रीहिणा समवायनिरूपिताधेयत्वपरम् । भावरूपं सम्बन्धत्वं द्रव्यादिषट्कान्तर्गतमेव स्यात्, न च समवाये द्रव्यादिषट्कान्यतमस्य वृत्तिरिति तस्य सम्बन्धत्वाभावप्रसङ्गः । ननु प्राचीनमते प्रमेयत्वादेरुपाधेर्द्रव्याद्यन्तर्गतत्वाभावेऽपि यथा समवायवृत्तित्वं तथाऽत्रापि स्यादित्यत आह नचेति । उपाधिभावात् = उपाधित्वात्सम्बन्धत्वस्याभाववृत्तित्वं स्यात् । उपाधेः सम्बन्धे एव कालिकादिना न वृत्तिमत्त्वम्, अतिप्रसक्तत्वात्, समवायस्य नित्यत्वाभ्युपगमाच्च, नापि संयोगेन समवायेन वा तयोः समवायाननुयोगिकत्वादित्याह तदिति । नापि स्वरूपसम्बन्धेनेत्याह स्वभावेति । एतेन प्रमेयत्वादेः दृष्टान्तस्यास्यसाङ्गत्यं दर्शितम् । सम्बन्धत्वं यत्राभावरूपं तदाह नचेति । किंप्रतियोगिकोऽभाव सम्बन्धत्वमित्याकाङ्क्षायां प्रतियोगिविशेषनिरूपणं विना न निस्तार इत्याह प्रतिषेध्येत्यादि । प्रतिषेध्यस्य प्रतियोगिनो भावविशेषस्याभिधानप्रसङ्गादित्यर्थः । संसर्गप्रतियोगित्वावृत्तये प्रतिषेध्यपदम्, प्रतियोगित्वं तु घुणाक्षरन्यायेन, अभावस्य निषेध्यत्वे भावरूपत्वापत्तेरेव वर्त्तमानाद्भावत्वम्, भावाभावान्यस्य प्रतियोगित्वे सम्बन्धत्वं वापि न स्यादिति विशेषपदम् । सम्बन्धत्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वमाशङ्क्याह सप्तेति । तल्लक्षणस्य = सप्तपदार्थीलक्षणस्य । अत्र यद्वक्तव्यं तत् 'सप्तपदार्थीनियमसाधनानि च कथं परिपन्थीनि न स्यु'रिति पङ्क्तिव्याख्यायां साक्षात्कारित्वखण्डनप्रकरणे प्रागुक्तम् । तथैव चोभया रीत्याऽतिरिक्तपदार्थोपगमसम्भवेऽपि तस्य प्रतीतिविशेषसाक्षिकतयैव निरूप्यत्वेनान्योन्याश्रयात् । इति खण्डनशारदायां सम्बन्धखण्डनम् ।

तदाधारत्वादिति । चतुर्थीद्वन्द्वस्य, सम्बन्धस्यैव नियामकतायाः पूर्वमाशङ्कितत्वात्, कार्यकारणयोर्नियम्यनियामकभावनिरासस्य प्रासङ्गिकत्वात् । विषयस्येति । इहेति प्रत्ययाविषयत्वेन सम्भाव्यमानस्येति शेषः । संशयेनापि स्वगामित्वादिरेव । इहेत्याकारः प्रत्ययो न विवक्षितोऽपि त्विह

त्वप्रसङ्गात्, किञ्च प्रत्ययविशेषाधिगमो विषयविशेषाधिगमाद्विषयविशेषाधिगमश्च प्रत्ययविशेषाधिगमादिति व्यक्तमन्योन्याश्रयः। समवायीति चेन्न, शशे शृङ्गाभावः कुण्डे बदरमित्याद्यव्याप्तेः। गौणस्तत्र प्रयोग इति चेत्, नैतावन्मात्रं प्रत्ययश्च भ्रान्त इत्यपि वक्तव्यमवशिष्यते भवतः। ओमिति चेत्, अथ विपरीतमेव कुतो न स्यात्। शशे विषाणं नास्तीति च यदि विषाणाभावाधिकरणत्वप्रतीतिर्भ्रान्ता, शृङ्गस्य तर्हि शशोऽधिकरणं स्यात्, भावाभावयोरन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिपर्यवसायित्वेनाभ्युपगमात्। पतनप्रतिबन्धकमधिकरणमिति चेन्न, अवयविनं गुणादिकं च प्रति तदभावात्। अव्यवहिताधःस्थितमिति चेन्न, गुणाद्यपेक्षया गुणवदादेरधःस्थितत्वे प्रमाणाभावात्, अविशेषेण चाऽवयविगुणादीनामवयवाधारत्वप्रसङ्गात्, ऊर्ध्वस्थितस्य च संयोगिनः संयोगं

शब्दार्थविषयकप्रत्यय इति यदि, तदाह किञ्चेति। समवायीति। समवायानुयोगित्वमाधारत्वम् विलक्षणं स्वरूपसम्बन्धविशेष इति नात्माश्रय इत्यभिमानः। वक्तव्यमिति। आधाराधेययोस्तदुभयवित्तिवेद्यत्वात्, शृङ्गाभावसमवायित्वस्याप्रसिद्धत्वात् कुण्डसमवायित्वस्य च बदरेऽबाधादिति भावः। विपरीतमिति। कुण्डे बदरमित्यादिप्रतीतेः प्रमात्वं घटे रूपमित्यादेश्च भ्रमत्वमिति कुतो न स्यात्। पतनेति। पतनप्रतिबन्धकत्वं तदाधारत्वमित्यर्थः। तदभावात् = तादृशाधारत्वाभावात्, अवयवावयविनो सदैव पतनादवयविपतनप्रतिबन्धकत्वस्यापेक्ष्याभावात्, गुणादेश्च पतनस्यैवाप्रसिद्धेरिति भावः। एतेन—स्वनिष्ठो यः पतनानुत्पादप्रयोजकसम्बन्धस्तद्वत्त्वं स्वाधारत्वम्, न च सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात्स्वस्मिन् स्वाधारत्वप्रसङ्गः, स्वनिष्ठत्वस्यापि निवेशनीयत्वादित्यपि—नाशङ्कनीयम्, तद्वत्त्वमिति मतुबर्थानिरुक्तेः। बदरस्य कुण्डाधारत्ववारणाय पतने स्वीयत्वस्य निवेशनीयत्वेनाप्रसिद्धपतनकगुणाद्याधारे समवायेनाधारे चाव्याप्तेश्च। यत्तु—समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वं समवायस्वरूपमेव, प्रत्यक्षासिद्धस्य समवायस्य विशिष्टबुद्ध्यनुरोध्य कल्पनीयस्याधारत्वरूपतयैव कल्पनात्, न च सम्बन्धत्वेन समवायस्य द्विष्ठत्वेन रूपादेरपि घटाद्यधिकरणत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम्, फलबलेनानुयोगितासम्बन्धेनैव समवायस्याधारव्यवहारप्रयोजकत्वोपगमात्। संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधिकरणत्वं त्वतिरिक्तमेव, संयोगस्य द्विष्ठतयैव प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, तादृशाधिकरणत्वस्य संयोगरूपत्वे बदरस्य कुण्डाधारतापत्तेरिति, तदसुन्दरम्, आधारत्वानिरुक्त्यनुयोगित्वस्याप्यनिरुक्तेः, स्वरूपसम्बन्धादेर्निरासात्। एतेन सम्बन्धविशेषानुयोगित्वमाधारत्वं न त्वनुयोगित्वमात्रम्, वृत्त्यनियामकसम्बन्धसाधारण्यात्, एवञ्च सम्बन्धविशेषो वृत्तिनियामकसम्बन्धाख्यो विवक्षित इति परास्तम्। आधारत्वस्य नैकविधत्वेऽनुगतप्रतीतिव्यवहारापलापप्रसङ्गात्, समवायसम्बन्धावच्छिन्नाधारतायाः समवायस्वरूपत्वे एकत्रावच्छेद्यावच्छेदकभावस्याप्रामाणिकत्वापत्तेश्च। अथास्त्वेवमतिरिक्तमेवाधारत्वम्, तदेव क्वचित्समवायावच्छिन्नं क्वचित्संयोगाद्यवच्छिन्नमिति चेत्तस्यापि लक्षणस्य निर्वाच्यत्वात्, प्रतीतिविषययोः परस्परायत्तनिक्षेपकत्वप्रसङ्गेन प्रतीतिविशेषसाक्षिकाखण्डोपाधित्वाभिधानेनानिस्तारात्, 'तदनित्यं वा नित्यं वा स्यात्' इत्यादिवक्ष्यमाणदूषणग्रासाच्चेति। अव्यवहितेति। तदव्यवहिताधःस्थितं तदधिकरणमित्यर्थः। घटरूपाद्यधिकरणताया भूतलादावव्यवहाराद्व्यवहितत्वमुक्तम्। परन्त्वेवमासनादिव्यवधानेऽपि पुरुषाधिकरणताया भूतले व्यवहाराद्व्याप्तिः, तादृशव्यवहारानादरेऽपि व्यवधानं द्वयोर्मध्ये पदार्थविशेषसम्बन्ध इति कथं तत्तत्पदार्थानामननुगमेन निवेशः। सम्बन्धोऽपि च तदीयो नैकः, अतएव तत्सन्निकृष्टत्वं तदव्यवहितत्वमित्यपि न युक्तम् सन्निकर्षाननुगमात्, तथाप्युपेत्यैव समवायसम्बन्धेनाधारेऽव्याप्तिमाह गुणादीति। साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह अविशेषेण चेति। अवयवाधारत्वेनेति बहुव्रीहिरेतत्। नचानवयविव्यवधानम्,

प्रति तदभावात्, सूत्रावलम्बितद्रव्यादौ च बहुलं व्यभिचारात्। यद्येकोऽधिकरणार्थो नोपपद्यते तर्ह्यनेकशब्दार्थवत्त्विन एवास्त्विति चेन्न, आश्रयासिद्ध्यादेर्भेदप्रसङ्गात्। सोऽपि स्वीकार्य इति चेन्न, असिद्ध्यादिविधापरिगणनस्य व्यवहारहेतोरन्यथाभावप्रसङ्गात्। कदाचिदाश्रयस्य समवायित्वात्कविधामावं समवायञ्च हेतुं प्रति तदसम्भवात्, एकस्य च तेषामुपसङ्ग्राहकस्य वक्तुमशक्यत्वात्।

बहव एवाश्रयशब्दार्थाः, आश्रयासिद्ध्यादयोऽपि पृथक् पृथगेव बहवः, असिद्धिभेदपरिगणनग्रन्थोऽप्यन्यथाकारं बोद्धव्यो बाधदर्शनादिति चेन्न, तथापीह कुण्डे बदरमित्यत्र क आधारार्थ इति वक्तव्यम्, न तावत्पतनप्रतिबन्धकत्वम्, सहैव कुण्डेन पतति बदरे तदभावात्। नापि संयोगित्वम्, वैपरीत्यस्यापि प्रसङ्गात्, संयोगित्वे सत्यधःस्थितत्वं तदाधिकरणार्थ इति चेन्न, तस्मिन् सत्यप्यन्यत्र चरणतलमिलितधूलीपटलादौ तदधिकरणप्रतीत्यनुपपत्त्या प्रत्युत चरणतले धूलीत्येव प्रतीत्याऽऽधारत्वप्रतीतौ व्यभिचारित्वेन प्रकृतेऽपि तथास्वीकारानुपपत्तेः। न सार्वत्रिकोऽयमाधारार्थः, किन्तु क्वाचित्को नानारूपाधारत्ववादिपक्ष इति चेन्न, भवत्वन्यत्रान्यस्याधारार्थत्वम्, तस्य त्वाधारार्थत्व नोपपद्यते, अनाधारत्वप्रतीतिविषयेऽपि गतत्वादित्युक्तेः। आधेयापेक्षया महत्परिमाणे सतीति चेन्न, करतलस्थिततूलराश्यादौ तदसम्भवात्, अन्यस्य च तत्राधारार्थस्य वक्तुमशक्यत्वात्।

अध शब्दार्थस्य च वक्तुमशक्यत्वात्। पतनाभिमुखदिगवस्थितत्वमिति चेन्न, पतनार्थस्य गमनाधिकरणाधःशब्दार्थव्यतिरेकेण निर्वक्तुमशक्यत्वात्, अत एवाधःशब्दार्थं दुर्वचत्वमधिगम्याद्वैतवादिना गुरुणा शिष्याय खण्डनमुपाचक्षाणेन भगवता

अनुभवविरोधात्, अतोऽपि गुणवदादेरधःस्थितत्वं न युक्तम्, व्यवधानस्थलीयाधेयस्य च संयोगस्थल एवानुभविकत्वात्। ननु संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाधारतैवेयं लक्ष्यताम्, तत्राह कुण्ड इति। तदभावात् = उक्ताधारत्वासम्भवात्। संयोगस्य द्विष्ठतया प्रत्यक्षसिद्धत्वेन बदरस्यापि तदाधारत्वापत्तिरिति भावः। द्रव्यादौ = द्रव्यादिकमादाय व्यभिचारात् = सूत्रेऽव्याप्तेः, तस्याधःस्थितत्वाभावात्। भिन्न इति। एकजातीयसम्बन्धस्थलेऽपीत्यर्थः। एवमाधारताच्छेदकसम्बन्धभेदेनानुयोगिप्रतियोगिभेदेन चाधारार्थभेद इति भावः। आश्रयासिद्ध्यादेरिति। आदिना साध्याभावाधिकरणवृत्तित्वसाध्याभावाधिकरणत्वादिरूपव्यभिचारबाधादेः संग्रहः। व्यवहारहेतोरिति। इदमित्थमसिद्धिपरिहर्तुम्, आश्रयासिद्ध्यादिविषयकानुगतव्यवहारमूलकस्येत्यर्थः। समवायित्वादिति पृथिवीत्वादिहेतुकस्थले। तदसम्भवात् = समवायित्वासम्भवात्।

प्रकृते बहव इति। बाधदर्शनादिति। अनुगमस्याशक्यत्वादित्यर्थः। अतएव भवद्भिरननुगमव्यवहितता। वैपरीत्येति। बदरे कुण्डमिति धीप्रसङ्गात्, संयोगानुयोगित्वस्य बदरेऽपि सत्त्वात्। तस्मिन् = संयोगित्वे सत्यधःस्थितत्वे। अन्यत्रेति प्रकृतापेक्षया। अन्यपदोपादेयमाह चरणेत्यादि। तदिति। चरणतलेत्यर्थः। महदिति। धूलीपटलस्य चरणतलापेक्षया न्यूनपरिमाणत्वम्। करतलेति। करतलेऽप्यासि तूलराश्यपेक्षया न्यूनपरिमाणत्वात्।

पतनाभिमुखेति। यस्यां दिशि पतति तद्दिगभिमुखमव स्थितत्वम्। पतनघटकत्वेन च तदुपादानम्। पतनार्थस्येति। अधोदेशसंयोगानुकूलव्यापारस्य पतनार्थत्वात्, गमनातिरिक्तोऽध शब्दार्थ एव तत्र प्रविष्ट इत्युभयत्रापि निर्वचन इत्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। गुरुणा = प्रभुणा, सम्मुखेनेति यावत्, उपाचक्षाणेनेत्यन्वयः। उपचर्ण-

पराशरेणाभिहितम्—"अधःशब्दनिगद्यं किं किञ्चोर्ध्वमभिधीयते" । पृथिव्यभिमुखी दिगधःशब्दार्थ इति चेन्न, ऊर्ध्वशब्दार्थस्यापि पृथिव्यभिमुखत्वसम्भवात् । यदपेक्षया पृथिव्यभिमुखी या दिक् तदपेक्षया साऽध इति चेन्न, यदपेक्षयेति किं यमवधीकृत्येति विवक्षितम्, उत यदीयाभिमुख्यव्यवस्थितेति, आद्ये पृथिव्यूर्ध्वस्थितं पदार्थमवधीकृत्य योऽर्वाग् दिगिति भवद्भिर्व्यवह्रियते साऽपि पृथिव्यभिमुखी भवतीति साऽप्यधः स्यात् । अत एव न द्वितीयोऽपि । यस्यां दिशि क्रियया पृथ्वी सन्निहिता भवति सा दिगध इति चेन्न, कूपादौ मध्यगतस्य तिर्यग्दोलायमानस्य क्रिया पतनं स्यात्, तद्गत्याक्रान्ता च तिर्यग्दिगधः स्यात् । पृथिवीमवधीकृत्य यं चान्यं पदार्थमवधीकृत्य यो मध्य इति देशो व्यवह्रियते स पृथिवीव्यतिरिक्ततदवध्यपेक्षयाऽध इति चेन्न, पृथिव्यामेव तद्व्यवहारापत्तेः, पृथिवीं पदार्थान्तरञ्चापेक्ष्य मध्यत्वस्य विवक्षितस्याधःशब्दार्थप्रदर्शनमन्तरेण निर्वक्तुमशक्यत्वात्, पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वं परापेक्षया चाधस्तयोर्मध्यमित्येव निरुच्यते मध्यत्वम्, अन्यथा तिर्यगतिप्रसङ्गात्, तद्यथा—पृथिव्यपेक्षया पूर्वमपरापेक्षया च पश्चिमं तयोर्मध्यमुच्यते, प्रतीपदिगवस्थितयोः परस्परापेक्षया प्रतीपदिक्सङ्करे मध्यव्यवहारात् ।

अथाप्यः कश्चिदाधारार्थोऽस्तु, प्रतीतिसिद्धत्वात्, प्रतीतेश्चैवमनन्योपपाद्यत्वात्, नैवम्, तदनित्यं वा स्यात्, नित्यं वा, नाद्यः, तदभावे आधारप्रतीत्यभावप्रसङ्गात्, गोत्वादिनित्यत्वन्यायसाम्येऽप्यस्यानित्यत्वे तेषामप्यनित्यत्वापाताच्च । नापि

पतेत्यर्थः । शिथाय = निराधाय । खण्डनमिति । खण्डयतेऽपसार्यतेऽज्ञानं येन निरूप्यमाणेनेतिव्युत्पत्त्या खण्डनं तत्त्वम्, तच्च तत्त्वोपवर्णनप्रकरणे इति पर्यवसन्नम् । अभिहितमिति । विष्णुपुराणद्वितीयांशषोडशाध्यायैकादशश्लोके इति शेषः । अत्र किंशब्द आक्षेपार्थक इति भाव । पतनं स्यादिति । उक्तक्रियाया अधोदेशसंयोगानुकूलत्वात्, भवन्मते च तिर्यग्दिशोऽधोदेशलक्षणसङ्गमात् । तदाह तद्गतीति । यो मध्यइति । पृथिव्यपेक्षया तस्योर्ध्वत्वादाह पृथिवीव्यतिरिक्तेति । तद्व्यवहारेति । पृथिव्यां मार्तण्डमण्डलाद्यपेक्षयाऽप्यधस्त्वव्यवहारो न स्यात्, पृथिव्याः पृथिवीमार्तण्डमण्डलादिमध्यदेशत्वाभावादिति भावः । इदमुपलक्षणम्, पृथिवीव्यतिरिक्तस्योपादानेन पृथिव्यपेक्षयाप्यधस्त्वव्यवहारो न स्यात्, गगनलोकाद्यपेक्षया चोर्ध्वं तदपेक्षयाऽधस्त्वव्यवहारः स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । नन्वधःशब्दस्यापि नानार्थत्वे नोक्तदोषः, यं चान्यं पदार्थमित्यत्र पदार्थे पृथिव्यपेक्षयोर्ध्वत्वस्यापि विवक्षणीयत्वादित्यतो दोषान्तरं मध्यत्वाधस्त्वयोर्ज्ञप्तौ परस्पराश्रयमाह पृथिवीमित्यादिना । अन्यथेति । मध्यत्वस्याधस्त्वाघटितत्वे इत्यर्थः ।

अनन्येति । विषयेणैव प्रतीतिरुपपाद्या नत्वन्येनेत्यर्थः । अनिर्वाच्याधारत्वविषयकत्वं तस्याः प्रतीतेरित्यभिप्रायेणाह तद्धीति । प्रतीतिसिद्धमाधारत्वमित्यर्थः । तदभावे = तन्नाशदशायाम् । प्रतीत्यभावेति । प्रतीतेर्भ्रमत्वेत्यर्थः, नचेष्टापत्तिः, बाधाभावात् सृष्टिकालपर्यन्तस्थायित्वाभ्युपगमेऽपीदानीं प्रलयकालान्तर्भावेन जायमानायामाधाराधारत्वप्रतीतेर्भ्रमत्वस्यानिष्टत्वात् । इष्टापत्तौ बाधकान्तरमाह गोत्वादीति । न्यायेनेति । सृष्टिकालेऽनवयं क्वचिद्घटको प्रतीयमानत्वाद्यथा गोत्वादेर्नित्यत्वं तथाधारत्वस्यापि तदुक्तम्, अन्यथा तु गोत्वादेरपि तादृशत्वमित्यर्थः । यदुक्तन्तु भवदाधार-

द्वितीयः, तादृशमप्यनुगतमननुगतं वा स्यात्, द्वितीयेऽनुगताधारप्रतीत्यसम्भवः सङ्केतग्रहाद्यनुपपत्तिश्च। प्रथमे सामान्यवदाश्रयापरित्यागि वा स्यात्तत्परित्यागि वा, आद्ये यदेव तदाधारतया प्रतीतं तत्तदाधेयं न स्यात्, द्वितीये च यदि नियामकमन्तरेण तत्स्वाश्रयं भजति च त्यजति च, तदा नियमानुपपत्त्या सर्वदा तद्भजनत्यजनोचितप्रत्ययव्यवहारप्रसङ्गः। अथ तस्याश्रयभजनत्यजनयो नियामकोऽस्ति तर्हि स वक्तव्यः। सोऽपि कल्पयिष्यते, अन्यथाऽऽधारप्रतीत्यनुपपत्तेरिति चेन्न, तत्परिकल्पने यदेव भजने नियामकं स एवाधारार्थोऽस्तु, कृतं पूर्वपरिकल्पितेनेति। अस्त्वेवमिति चेन्न, तस्यापि स्वाश्रयभजनत्यजननियामकस्यावश्यं वाच्यत्वे तस्यापि चैवं वैयर्थ्यमित्यधिकापरिकल्पने नियमानुपपत्तिरधिकपरिकल्पने च पूर्ववैयर्थ्यप्रसङ्ग इति दुस्तरं व्यसनमापद्येत। परस्परस्य परस्परेण नियामकत्वमिति चेत्, अन्योन्याश्रयिणौ तौ द्वावपि परस्पराकर्षकभावव्यवस्थया सुस्थीकुरु, ततो द्रक्ष्यामस्तवोत्तरम्। जात्यादयोऽपि तर्ह्येवमनुपपन्ना इति चेन्मौनमेव वक्तव्यम्, यदि कोऽपि परः शृणोति तदा महदनिष्टमस्माकं प्रकाशीकृतं स्यात्। किञ्च यत्तदाधारत्वम्, तत्साधारमनाधारं वा, अन्त्ये क्व स्वविशिष्टप्रत्ययं कुर्वीत विशेषाभावात्। आद्ये तदाधारत्वं वाच्यम्। स्वरूपमेव तस्य तादृशं येन स्वयं

स्वमनिष्टं तथापि तल्लक्षणं दुर्वचमेवेति द्रष्टव्यम्। सामान्यवदिति। यावद्व्यक्तिसत्त्वं सामान्यं तां न जहाति। यदेव = पीठादिकं तदाधारतया = आश्रयाधारतया, देवदत्ताद्याधारतयेति यावत्। तदाधेयमिति। कदाचिदितिशेषः। पीठादिवहनदशायां हि देवदत्ताधेयतैव पीठादौ। नन्वाधारत्वमाश्रयापरित्यागीत्येव ब्रूमो न तु देवदत्ताद्याधारता पीठाद्याश्रयविशेषापरित्यागीति, एकैव ह्याधारता कदाचित्केनचिन्निरूपिता कदाचिदन्येनेति चेन्न, यैव देवदत्तनिरूपिता पीठवृत्तिराधारता सैव यदि पीठनिरूपिता देवदत्तवृत्तिरपि, या च संयोगसम्बन्धावच्छिन्ना सैव यदि समवायावच्छिन्नापि तदा व्यवहारानियमप्रसङ्गात्, अन्यथा त्वननुगमात्। तत्परिकल्पने = भजनत्यजननियामकयोः परिकल्पने। पूर्वपरिकल्पितेन आधारत्वेन। ननु यन्निरूपितमाधारत्वं यत्र तस्य तत्रोत्पत्तिरेवाधारत्वभजननियामिका, तथा च पूर्वाधारत्वभजननियामक, नचात्र भजननियामकस्याधारताप्रतीत्युत्पादकत्वसम्भवोऽनीन्द्रियत्वादिति चेन्न नित्यनिरूपितैवमाधारता न स्यात्, न स्वाश्रयोत्पत्त्याश्रयस्यापत्त्यागतस्य सा, तदनुगमपक्षस्यैव चोपक्रान्तत्वात्, उत्पत्तेश्चातिरिक्तत्वे तस्या अप्युत्पत्तेरन्यापेक्षयाऽनवस्थाप्रसङ्गात्, उत्पत्तिमात्ररूपत्वे आत्माश्रयात्, द्वितीयादिक्षणेऽप्युत्पत्तिव्यवहारप्रसङ्गाच्च, अतएव तस्या न भजननियामकत्वमपि, द्वितीयादिक्षणे आधारत्वस्यानियम्यत्वप्रसङ्गात्। आधारत्वनिरूपणं विना 'तस्य तत्रोत्पत्ति' रिति वक्तुमशक्यत्वाच्च, अतएवाधेयस्यापि न भजननियामकत्वम्, आधारतासम्बन्धेनैव तस्य नियामकताया वक्तव्यत्वात्। अतएव नान्यस्यापि तदिति। तस्यापि = भजननियामकस्यापि। न च पूर्वनिर्वाहार्थमुत्तरस्य कल्पितत्वेनोपजीव्योरसारणायोग इति वाच्यम्, वैयर्थ्यप्रतीत्याऽनन्तनियामककल्पनायामयुक्तत्वग्रहेण तदनभ्युपगमस्यौचित्यात्, लाघवादेकस्य स्वपरनिर्वाहकत्वकल्पनाया एवोचितत्वात्, तथासति यद्यप्यात्माश्रयो दोषः, तथापि दोषद्वयप्रसक्तौ गुरुलाघवापेक्षया लघुदोषस्सोढव्य एवेति। परस्पराकर्षकभावेति। स्वस्वनियमभावपरस्परापेक्षित्वेनेत्यर्थः। व्यवस्था = अन्योन्योपपादनम्। तर्हीति। इत्थं नियामकान्तरापेक्षयाऽऽनवस्थादिसाम्यादिति भावः। तदाधारत्वम् = आधारत्वाधारत्वम्। येनेति। स्वाधारप्रत्ययकारीत्यन्वयः।

सत्ता स्वात्मनि सत्ताप्रत्ययकारिणी सत्तान्तरमन्तरेण यथा तथेदमपि विनैवाधारत्वान्तरं स्वाधारप्रत्ययकारीति चेन्न, भ्रान्तित्वप्रसङ्गात्, यथा विना रजतत्वं तत्प्रत्ययो भ्रान्तिस्तथैव स्यात्। उपपाद्यश्चायमर्थो भेदखण्डनप्रस्तावे इत्युपरम्यते। विनाप्याधाराधेयभावं स्वभावसम्बन्धेन नियामकत्वं भविष्यति, यथा विषयविषयिभावेनार्थज्ञानयोरिति चेन्न, स्वभावसम्बन्धस्य निरस्तत्वात्। इत्याधारत्वखण्डनम्।

विषयविषयिभावखण्डनम्।

यमुदाहरसि च विषयविषयिभावं सोऽपि निर्वक्तुं न शक्यते, तथाहि—कः पुनर्ज्ञानादेर्घटादिना विषयविषयिभावः ?। प्रकाशस्य सतस्तदीयतामात्ररूपः स्वभावविशेष

भ्रान्तित्वेति। आधारत्वाधारत्वप्रत्ययस्येत्यादिः। घटवद्भूतलमित्यतो घटाधारत्ववद्भूतलमिति प्रतीतेराधारत्वान्तरावगाहित्वेऽविशेषात्, एवञ्च सत्ता सतीत्यस्या अपि प्रतीतेः सत्तान्तरानभ्युपगमे भ्रमत्वमिष्टमेव, अन्यथा त्वनवस्थादिकमिति भावः। उपपाद्य इति। स्वात्मा स्वस्यैवाधिकरणमवधिश्चेत्यपि तर्हि न स्यात् प्रतीतिरित्यादिना सत्ताप्यमुना दूषणेनास्माभिः खण्डनीयेत्यन्तेन ग्रन्थेन स्वरूपभेदपक्षे 'भिन्न' इत्येकत्राधाराधेयभावप्रतीतेर्भ्रमत्वमुपपादयिष्यति, तद्वदत्रापीति। निरस्तत्वादिति। सम्बन्धस्य सम्बन्धिनिष्ठत्वप्रतीत्याऽभेदे तद्विरोध इति भावः। इति खण्डनशारदायामाधारत्वखण्डनम्।

कः पुनरिति। विषयविषयिभावो हि नैकः सम्बन्धः, तस्य हि नैकस्मिन्नपि सम्बन्धिनि वर्तमानत्वं प्रागेव तु द्वयोः, न चोभयसाधारणोऽखण्डोपाधिरेवासौ, विषयत्वादिनैव विशिष्टबुद्ध्युपपत्तौ तस्याप्रामाणिकत्वात्, अखण्डोपाधिमात्रनिरासाच्च। न चास्तु विषयत्वविषयित्वयोः प्रत्येकमेव सम्बन्धत्वम्, संयोगस्यैकसम्बन्धेन सम्बन्धिद्वयसम्बद्धस्यैव सम्बन्धत्वदर्शनेन तयोश्च तथात्वासम्भवेन सम्बन्धत्वानुपपत्तेः। अथाप्रयोजकमिदम्, जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गात्, सम्बन्धिद्वयसम्बद्धत्वमात्रं त्वपेक्ष्यताम्, तच्चैकेन सम्बन्धेन वा, सम्बन्धद्वयेन वेत्यन्यत्, प्रकृते च विषयत्वं स्वरूपेण विषये निरूपकतासम्बन्धेन च विषयिणि सम्बद्धमिति न काप्यनुपपत्तिरिति चेन्न, एवमपि स्वरूपसम्बन्धस्य निरूपकतासम्बन्धस्य च सम्बन्धिद्वयसम्बद्धतायाः कथमप्युपपादनासम्भवादन्यथाऽनवस्थानादिति स्वरूपे निरूपकतायाञ्च सम्बन्धत्वविलोपे विषयत्वविषयित्वयोरपि सम्बन्धिद्वयसम्बद्धत्वानुपपत्तौ सम्बन्धत्वविलोप एव। मास्तु सम्बन्धत्वम्, तौ तु स्यातामिति चेत्तर्हि ज्ञानज्ञेययोरसम्बद्धत्वमेव, अभिन्नत्वमेव वा, तथा च न किमपि सिद्ध्येत्, ज्ञानमेव वैकं तत्त्वं स्यादिति जितं शून्यवादिना विज्ञानवादिना वा। अनुभवविरोधेन तयोरवहेलने चानिर्वचनीयसम्बन्धमाश्रित्य वेदान्तिन एव विजयेरन्नित्याक्षेपः, एवं च न केवलं विषयत्वादेः सम्बन्धत्वानुपपत्तिरपि तु स्वरूपमपि तस्य दुर्निरूपमेवेति वक्तुं पक्षमुत्थापयति प्रकाशस्येति। आत्मतत्त्वविवेके विज्ञानवादनिराकरणशेषे उदयनाचार्यैरुक्तमिदं लक्षणम्। प्रकाशस्य = ज्ञानस्य। सतः = विद्यमानस्य स्वभावविशेषः तदीयतामात्ररूपः = घटादिमात्रसम्बन्धितारूपः। अत एव तत्रैवोक्तम्—"तन्मात्रीयत्वादेव च नान्यदीय" इति। विषयतायाः ज्ञानस्वभावत्वबोधनाय सत इत्यनेन ज्ञानविद्यमानतोक्ता, एवञ्च सामान्यतोविषयतायाः ज्ञानस्वभावत्वमुक्तम्, किन्त्वेवं घटज्ञानस्य पटविषयकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति घटादिविषयताया घटादिसम्बन्धितज्ज्ञानस्वभावत्वमुक्तं तदीयतेत्यादिना। अत्र रूपज्ञानाभावाभावस्य रूपज्ञानरूपत्वे रूपज्ञानस्य स्वाभावीयतया स्वाभावविषयकत्वापत्ति-

इति चेन्न, इच्छादिविषयाव्यापनात्। विषयिण इति चेन्न, तत्त्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्। किञ्च स्वभावः स्वधर्मो वा स्वात्मा वा तस्य विवक्षितः, आद्ये ज्ञानत्वादिकं वा साधारणमसौ, तत्तद्घटज्ञानादिनियतो वा कश्चित्, आद्ये साधारण्यान्न विशेषतस्तदीयतामात्ररूपत्वसम्भवः। द्वितीये तु प्रतिविषयं व्यावृत्तज्ञानधर्मस्वीकारे वचनभङ्गिभेदेन साकारतास्वीकारः। किञ्च नासौ धर्म उपधेयान्तराधीनः, विषयीभूतघटाद्यतिरिक्तोपाधिप्रतीत्यपेक्षाप्रसङ्गात्। नच घटादिरेव तथा; असम्बन्धात्, तथापि तथात्वे चातिप्रसङ्गात्। नापि जातिरूपः, क्वचिद्घटमात्रपटमात्रज्ञानगततया पृथग्व्यवस्थितयोः सत्योर्घटपटविषयैकज्ञाने सह व्यवस्थित्या जातिसङ्करप्रसङ्गात्, प्रतिविषयं ज्ञानभेदनियमे

स्वभावाभावस्यातिरिक्ततोपगमेन वारणीयेति द्रष्टव्यम्। इच्छादीति। ननु नेयमव्याप्तिः, स्वजनकज्ञानविषयत्वमेवेच्छायाः विषये सम्बन्धः, स्वप्रयोजकीभूतमिष्टसाधनत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविषयत्वमिति यावत्, तेन रजतमिष्टसाधनं घटोऽन्यथमित्यादिज्ञाना 'द्घटमिच्छामि' 'इष्टसाधनत्वमिच्छामी'त्यादिव्यवहारस्य न प्रसङ्गः। न चेच्छादेरेव सविषयकत्वमस्तु ज्ञाने स्वजन्येच्छाविषयत्वमेव सविषयकत्वव्यवहारनिमित्तमिति वाच्यम्, इच्छाद्यनुत्पत्तावपि घटमहं जानामीति ज्ञाने सविषयकत्वानुभवादिति चेन्न, इष्टसाधनतावच्छेदकाविप्रकारकज्ञाननिष्ठजनकतानिरूपिता या तत्प्रकारकेच्छादिनिष्ठजन्यता तदवच्छेदकतयेच्छादिविषयत्वसिद्धेः, अन्यथा रजतेच्छासम्बन्धस्य तज्जनकज्ञानद्वारकत्वेन तज्ज्ञानजन्यतावच्छेदकतायामात्माश्रयापत्तेः। एवञ्च स्वमते ईश्वरीयनित्येच्छाद्यानुकूल्यमपि निर्वहति। अन्यथेच्छामात्रस्थले स्वसमानाधिकरणज्ञानाधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वस्य कृतिमात्रस्थले च तादृशज्ञानवृत्तीच्छाधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वस्य विषयताव्यवहारनियामकत्वोपगमेऽसम्भवप्रसङ्गात्, क्षणाद्यनुल्लेखदशायामपि घटमिच्छामीत्यादिव्यवहारात्। प्रकाशस्येत्यस्य स्थाने विषयिण इति निवेशेनाव्याप्तिं परिहरति विषयिण इति। तत्त्वस्य = विषयित्वस्य। ननु ज्ञानीयविषयविषयिभाव एवोक्तलक्षणलक्ष्यो न त्विच्छीयोऽपीत्यस्वरसादाह किञ्चेति। तस्य = प्रकाशस्य। तत्तदिति ज्ञानान्वयि। कश्चित् = घटज्ञानत्वादिरूपः, न तु तत्तज्ज्ञानस्वरूपम्, तथा सति व्यक्तिभेदेन जाति बाधकाया एवास्वरसस्येवाग्रे सञ्जिहासयाऽसामञ्जस्यापत्तेः, एवञ्च तत्तत्पदं घटज्ञानत्वादिव्यावृत्तत्वप्रदर्शनाय। सम्भव इति। अयं घट इति ज्ञानं पटविषयकमपि स्यादिति भावः। स्वीकार इति। ननु ज्ञाने विषयमनपेक्ष्यासाधारणधर्मोपगमे स्यात्साकारवादप्रसङ्गः, "अर्थेनैव विशेषो हि" इति न्यायेन विषयप्रयोज्यस्य धर्मविशेषस्योपगमे तु कथं स इत्यस्वरसादाह किञ्चेति। उपधेयान्तरेति। विषयातिरिक्तेत्यर्थः। विषयताया विषयनिष्ठत्वेन विषयस्योपधेयत्वमुक्तधर्मस्य चोपाधित्वं शक्यं वक्तुम्, तत्तज्ज्ञानस्वरूपस्य तस्य तत्तद्विषयप्रयुक्तत्वेन तु विषयस्योपाधित्वमपि शक्यं वक्तुमित्यभिप्रायेणात्रोपधेयपदस्य घटाद्यतिरिक्तोपाध्यर्थेऽत्र चोपाधिपदस्य प्रयोग इत्यवधेयम्। तथा = तादृशधर्मप्रयोजकः। असम्बन्धादिति। घटादिज्ञानगततादृशधर्मप्रयोजकत्वं घटादौ नास्त्येवेति ज्ञानसम्बन्धनिरूपणं विना न शक्यं निरूपयितुम्, सम्बन्ध एव च निरूप्यत इति भावः। तथापि = सम्बन्धाभावेऽपि। तथात्वे = तादृशधर्मप्रयोजकत्वे। अतिप्रसङ्गात् = घटज्ञानविषयत्वस्य पटादावपि प्रसङ्गात्। जातिरूप इति। उक्तधर्म इत्यनुषज्यते। पृथग्व्यवस्थितयोः = परस्परासमानाधिकरणतापन्नयोः। सहव्यवस्थित्या = सामानाधिकरण्येन। ज्ञानयौगपद्यमते समूहालम्बनस्थले नानासामग्रीसंवलनं नैकं ज्ञानमर्जयति, तथा च सामानाधिकरण्याभावान्न सङ्कर्यं

विशिष्टज्ञानानुपपत्तेः, एवम्भूतविचित्रजात्यभ्युपगमे प्रत्येकोचितव्यवहारस्याप्यभावप्रसङ्गात्। अथ जातिसङ्करोऽपीष्यते तथापि स एव विशेषो घटज्ञानत्वादिरस्त्विति विषयासिद्धिः। अथ विषयेणापि सम्बन्धप्रतिभासात्सोऽपीष्यते; न, तस्यैव सम्बन्धस्य विचार्यमाणत्वात्। स एवासाविति चेन्न, तदैक्याज्ज्ञानार्थसाधारणविषयप्रतीत्यापत्तेः, संयोगप्रतीतिवत्। विषयित्वं तत्र, अर्थे तु विषयत्वमन्यदिति चेन्न, सैव हि ज्ञातता स्यात्, सा च निराकरिष्यते। द्वितीये च स्वात्मा घटपटव्यक्तीनामिव घटपटज्ञान-

---

मित्यत आह प्रतिविषयमिति। विशिष्टज्ञानानुपपत्तेरिति। समूहालम्बनवद्विशिष्टज्ञानस्याप्यनुपपत्तेः, तस्यापि विशेषणविशेष्यादिनानाविषयकत्वात्, तार्किकस्वीकृतनिर्विकल्पकस्याप्येवमनुपपत्तिरेव, तस्यापि नानाविषयकत्वात्, वस्तुमात्रावगाहिनिर्विकल्पकस्य तेनास्वीकारात्। यदि तु विशिष्टज्ञानादिसामग्रीविलक्षणा समूहालम्बनज्ञानसामग्रीति प्रथमाभो मा जनिष्ट नानाज्ञानं द्वितीया तु तज्जनयेदेवेत्युच्यते, तदापि घटपटाविति समूहालम्बनं विना द्वित्वप्रत्यक्षासम्भवात्तदावश्यकमेव, एवं दण्डी पुरुष इति विशिष्टज्ञानेऽपि दण्ड इति पुरुष इति ज्ञानद्वयगतजातिसामानाधिकरण्यस्य औचित्येन साङ्कर्यमिति। ननु समूहालम्बनवादी न तादृशजातिद्वयमपि तु विचित्ररूपवदृतिविलक्षणैव जातिरिति न साङ्कर्यमित्यत आह एवम्भूतेति। घटपटावित्यादिज्ञाने सति घटो मया ज्ञात इत्यादिव्यवहारो न स्यात्, घटज्ञानत्वादेरनभ्युपगमात्। सङ्करस्य जातिबाधकताऽनङ्गीकारेऽप्याह तथापीति। स घटज्ञानत्वादिरेव विशेषोऽस्त्वित्यन्वयः। विषयासिद्धिरिति। अयम्भावः—घटज्ञानत्वादेर्जातित्वं मन्यमानेनाखण्डत्वमवश्यं तस्य वक्तव्यम्, अन्यथा घटविषयकत्वज्ञानत्वप्रमोभकसंवलनाधीनत्वापत्त्या घटज्ञानत्वस्य नीलघटत्वादिवज्जातित्वं न वाऽखण्डमपि स्यात्, एवञ्चाखण्डस्य तस्य घटमहं जानामीत्यादिज्ञानवैलक्षण्यानुभवान्यथानुपपत्तिरेव साधिका स्यात्, सा च ज्ञाने वैलक्षण्यं साधयन्ती घटत्वादिकमपि तत्रैव साधयेत्, तदीयवैलक्षण्यस्य तदीयधर्मेणैवोपपत्तेरिति घटादेर्ज्ञानात्मकत्वमेव स्यादिति। सोऽपि विषयोऽस्ति। घटज्ञानत्वादिकं सखण्डमिति भावः। एवं सति घटविषयकज्ञानत्वमेव घटज्ञानयोः सम्बन्ध इत्युक्तं स्यात्, तच्चानुपपन्नम्, विषयविषयिभावस्य विषयविषयिभावेनैव प्रत्यायनानुपपत्तेरित्याह तस्यैवेति। स एव = प्रकाशस्य घट इत्यादिना निरुक्त एवासौ सम्बन्धः, तत्र स्वभावपदेन ज्ञानधर्मो विवक्षित इति पक्ष उपक्रान्त, विशिष्य तु स घटादिज्ञानधर्मात्मकः, तत्र च पदद्वयस्य विषयविषयिभावत्वेन न विवक्षाऽपि सम्बन्धत्वेनैवेति भेददोषावकाशः, न च सम्बन्धत्वमपि विशिष्टप्रतीतिप्रयोजकत्वमेवेति स एव दोषः; प्रतीतौ विशिष्टविषयकत्वं हि न विवक्षितम्, अपि तु विशिष्टसम्बन्धित्वमेव, किञ्च किञ्चिन्निष्ठविशेष्यतानिरूपितप्रकारताशालित्वं संसर्गतानिरूपकत्वं वा प्रतीतौ विशिष्टपदसमभिव्याहारेण लभ्यते इति नात्माश्रयः, विशेष्यतादेर्विषयताविशेषत्वेऽपि विषयताज्ञानाधीनज्ञानकत्वाभावादित्यभिप्रायः। यदि विषयविषयिभावो निरुक्त एक एव सम्बन्धिद्वयसाधारणस्तदा संयोगस्य सम्बन्धिद्वयगतत्वप्रतीतिवत्तस्यापि ज्ञानज्ञेयोभयगतत्वप्रतीतिः स्यात्, ज्ञानज्ञेयोभयस्यैव विषयत्वं विषयित्वञ्च स्यादिति यावदित्याह तदैक्यादिति। विषयपदं विषयत्वपरम्। विषयविषयिभावो नैक इत्यभिप्रायेणाशङ्कते विषयित्वमिति। तत्र = ज्ञाने। सा = विषयता। निराकरिष्यत इति। अमुपदं द्वितीयविषयत्वलक्षणखण्डने इति शेषः। अयम्भावः—ज्ञातता हि ज्ञानजन्यफलतया भट्टैः स्वीकृता ज्ञातो घट इति प्रतीतिसाक्षिका, प्रतीतिश्च तादृशी भेदतादात्म्यविशिष्टा, न चातीतादौ ज्ञानेन तदुत्पादनसम्भवः,

व्यक्तीनां व्यावृत्त इति तत्तद्विषयविषयिभावगोचरानुगताकारबुद्धिव्यवहारभङ्गप्रसङ्गः।

किञ्च तदीयता ज्ञानस्य स्वभाव इति वचनं विचारमर्हति तदिति तद्विषयपरामर्शः, सम्बन्धिता च छप्रत्ययस्यार्थः, तदेतदन्योन्यविशिष्टमुभयं ज्ञानस्य स्वभाव इति मुखान्तरेण विषयो विज्ञानस्य स्वभाव इत्युक्तं भवतीति साधु विज्ञानवादनिराकरणप्रकरणोपसंहरणमकारि। सम्बन्धमात्रं ज्ञानस्य स्वभावो न तु विषय इत्याशय इति चेन्न,

---

न च विषयावैलक्षण्ये ज्ञानावैलक्षण्यम्, तथातीतादौ ज्ञातो घट इत्यादिधीर्भ्रमः, बाधाग्रहात्। न च तत्र तस्या विषयतावगाहित्वम्, विषयता च न ज्ञानेनोत्पाद्यते, पूर्वं ज्ञानस्य निर्विषयकत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम्, एवं सति स्फुटत्वानुवर्तमानघटादावपि ज्ञातबुद्धेर्विषयतातिरिक्तज्ञाततावगाहित्वे मानाभाव, ज्ञातताप्रयोजकतयापि च विषयताऽवश्यं कल्पनीयैव कथमन्यथा घटज्ञानेन पटेऽपि ज्ञातता न जन्येत। यदि च ज्ञानेन फलमवश्यं कर्मण्याधेयम्, तदा वर्तमाने इवातीतादावप्यज्ञाननिवृत्तिरेव फलमस्तु, किमनुभवविरुद्धपदार्थान्तरकल्पनेन। एतेन घटादेः सूक्ष्मावस्थायां ज्ञाततोत्पत्तिः, तस्या अतीताद्यवस्थायामपि सद्भावादिति—निरस्तम्, न च येन रूपेण ज्ञातत्वानुभवस्तदतिरिक्तरूपेण सद्भाव किञ्चित्करोऽपि। हन्तैवमज्ञाननिवृत्तिरपि कथमाधीयेत? असत्त्वापादकाज्ञानविषयत्वाभावस्यातीताद्यवच्छिन्नचैतन्येऽप्यसम्भवादितिचेत्, अयमपि भवता शिरस्येव प्रहारो मत्वनिर्वाच्यवादिनाम्। एवं ह्यतीतादौ विषयताऽपि विलुप्येतैव, तस्मादनुभवो युक्तिं युक्तिश्चानुभवं न मृष्यते इत्यनिर्वचनीयतैव, अतएव ज्ञानार्थकधातुसमभिव्याहारे ज्ञानविषयत्वमेव कर्मत्वमवबुध्यते न तु ज्ञानजन्यफलाश्रयत्वमिति ज्ञाततामङ्गीकर्त्रापि नाशङ्कनीयम्। एतेन—आत्मनो नित्यत्वात्तत्रैवोपादाने तादात्म्येन ज्ञाततोत्पद्यते, विषयस्य तु तन्निरूपकत्वमेवेति—निरस्तम्, अतीतादौ निरूपकताया अप्यसम्भवात्, तस्या स्वनियामकत्वेन घटो ज्ञातताश्रय इति व्यवहारानुपपादकत्वाच्च। तस्माज्ज्ञातता तावदप्रामाणिक्येव, विषयता तु तदतिरिक्ताऽनुभवेन संस्पृष्टाऽपि दुर्निरूपैवेति भावः। एतच्च विषयित्वविषयत्वयोः पृथक्सम्बन्धत्वमभ्युपेत्योक्तम्, वस्तुतस्तु तस्याप्यसम्भव एवेति 'क' पुनः' रिति प्रतीके पूर्वमुक्तमेव। एवं विषयताया घटज्ञानस्वानिरूपत्वे तद्घटज्ञानस्यापरघटविषयकत्वव्यवहारोऽपि स्यादिति तत्तद्व्यक्तिस्वरूपत्वे वाच्ये घटत्वेन घटज्ञानत्वेन चानुगतकार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्ग इत्यपि द्रष्टव्यम्। द्वितीये इति। विषयता ज्ञानस्वरूपमिति पक्षे इत्यर्थः। अत्र ज्ञानसिद्धिरेव विषयतासिद्धिरिति यत्तु समञ्जसम्, एवमतीतादिज्ञानानन्तरं 'इदानीं स ज्ञातः' इति वर्तमानकालावच्छिन्नत्वस्य विषयतायामानुभविकं मानमपि सूपपादितं भवति, विषयताया विषयरूपत्वे तु तद्बाध स्यात्, विषयताश्रयो घट इत्याधाराधेयभावानुभवश्चोपरुध्येत, विषयताया घटस्वरूपत्वे घटे घटत्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणताया इव विषयतात्वावच्छिन्ननिरूपकतानिरूपिताधिकरणताया अप्यसम्भवात्, विषयतात्वस्यातिरिक्तस्योपगमे तु विषयतायास्तथात्वानभ्युपगमस्यानौचित्यात्, एवं घटत्वप्रकारकप्रमानिरूपितायाः पटत्वप्रकारकभ्रमनिरूपितायाश्च घटनिष्ठविषयताया एकत्वेन तादृशभ्रमस्य प्रमात्वं प्रमाया वा भ्रमत्वमपि नेत्यस्य च निस्तरः। प्रसङ्ग इति। उक्तकार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गस्याप्युपलक्षणमिदम्।

ननु तत्तज्ज्ञानस्याया अपि विषयताया घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन विषयतात्वेन चानुगमो स्यादिति, नैवं घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य विषयतात्वस्य चातिरिक्तत्वपर्यवसानेन विषयताया एवातिरिक्तत्वं युक्तो नानुमन्यत इति वाच्यम्, विषयताया अनतिरिक्तत्वेऽपि तयोरतिरिक्ततया आवश्यकत्वेन विषयतातिरिक्तताया गौरवेणानभ्युपगमादित्यदोषात् त्रि इति। तदेतदुभयं = विषयसम्बन्धिमोभयम्।

विशेषानुपादाने सम्बन्धमात्रमिदं सर्वस्यैव स्यात्, यतो न तावन्न कस्यचित्, सम्बन्धस्वरूपतात्यागप्रसङ्गात्, नापि नियतस्य, तादात्म्यापरोक्तत्वात्, नियामकासम्भवाच्च। कारणं नियामकमिति चेन्न, तेन नियामकेन किं भवति? तदीयत्वं तस्य सम्बन्धस्येति चेत्, तदेव तदीयत्वं ज्ञानस्वभावभूतसम्बन्धस्वरूपप्रविष्टमुत बहिर्भूतं धर्मान्तरम्, यदि प्रथमः, तच्छब्दार्थोऽपि तर्हि स्वरूपप्रविष्ट इति विषयज्ञानयोः स एवाभेदप्रसङ्गः। द्वितीये च तस्य धर्मान्तरस्य विषयेणाभेदः, तच्छब्दार्थस्य विषयस्य विशेषणस्य तदीयशब्दार्थे विशिष्टरूपे प्रविष्टस्य स्वीकृतधर्मान्तरस्वभावतया निरुक्तत्वात्। अस्त्वसौ धर्मो विषयाभिन्न इति चेत्, तथापि किमसौ स्वीकृतेन स्वभावसम्बन्धेन सम्बद्धो न वा, न चेत्, तद्विज्ञानं न कस्यचित्सम्बन्धि स्यात्। सम्बद्धश्चेत्, किं सम्बन्धान्तरेण आहोस्वित्स्वभावसम्बन्धेनैवासौ ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बन्धीयः, आद्ये तत्राप्येवं प्रसङ्गो यस्या भयेन स्वभावसम्बन्धः स्वीकृतः सा तदवस्थैवानवस्था। द्वितीयश्चेत्, ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बन्धीय इत्यत्र विशिष्टस्वरूपे ज्ञानरूपमपि विशेषणं प्रविष्टमिति पूर्वोक्तन्यायेनाधुनोक्तन्यायेन च ज्ञानस्यैकस्यैव द्वयमपि स्वात्मेति वाग्भङ्गिभेदमात्रेण ज्ञानगोचरयोरभेदस्वीकार इति। एतेनान्यत्रापि स्वभावसम्बन्धः प्रत्याख्यातव्यः।

तादात्म्येति। यस्य सम्बन्धस्तस्य ज्ञानेनेत्यादिः। ननु नियतस्य कस्यचित्सम्बन्धो ज्ञानस्वभाव इत्यत्र न कश्चिद्दोष, विषयः सम्बन्धे परिचायको ननु विशेषणम्, येन सोऽपि ज्ञानात्मा स्यात्, न वा सम्बन्धाव्याप्ति, परिचायकस्यापि व्यावर्तकत्वादित्यरुचेराह नियामकासम्भवाच्चेति। नियतस्य कस्यचिदित्यत्र घटज्ञानीयस्यैव कस्यचित्सम्बन्धो घटज्ञानस्वभाव इत्यर्थः प्रतीयते, न च घटे घटज्ञानीयत्वं विषयविषयिभावनिरूपणं विना शक्यं निरूपयितुम्, अन्यथा पटेऽपि घटज्ञानीयत्वं कुतो न स्यात्। यत्किञ्चित्सम्बन्धस्य पटादावपि सम्भवेन सम्बन्धमात्रस्यातिप्रसक्तत्वादिति भावः। कारणं सन्निकर्षादिः स च घटज्ञानानुकूलो घट एवेति नियामकः। नचेन्द्रियादावपि सः, अनुयोगित्वादिसम्बन्धविशेषेणैव तस्य प्रयोजकत्वात्। प्रसङ्ग इति। नन्वत्रापि तच्छब्दार्थस्य विशेषणतायां निष्प्रयोजनत्वात्परिचायकत्वमेव वाच्यमिति नायं प्रसङ्ग इति चेत्सत्यम्, तथापि घटपरिचितत्वं यथा ज्ञानात्मकसम्बन्धे तथा घटाभावादावपीति तस्यापि घटविषयकत्वव्यवहारापत्तिरिति विशिष्टसम्बन्धेनैव तस्य परिचायकत्वं वक्तव्यम्, न च तद्विषयत्वानिरुक्तौ शक्यं वक्तुमित्यात्माश्रयः। न च स्वरूपसम्बन्धेन घटस्य परिचायकत्वम्, अनवस्थाभयेनाभावसमवायादौ स्वरूपसम्बन्धस्यैवाभ्युपेतत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यात्। एतच्चोत्तरकल्पेऽपि तुल्यम्। निरुक्तत्वादिति। विशिष्टस्य धर्मान्तराभिन्नत्वोक्तौ विशेषणीभूतविषयस्यापि तथात्वस्य त्वयोक्तत्वात् विशेषणस्य विधेयान्वयित्वादिति भावः। सम्बन्धीय = सम्बन्धसम्बन्धी, सम्बन्धीति यावत्। पूर्वेत्यादि। 'अन्योन्यविशिष्टमुभय'मित्यादिना पूर्वं 'यदि प्रथम' इत्यादिना चाधुनोक्तेन न्यायेनेत्यर्थः। एवञ्चोक्तावेव द्वित्वं पर्यवस्यति, न्यायस्यैक्यात्। द्वयम् = विषयसम्बन्धद्वयम्। स्वात्मेति। ज्ञानात्मकसम्बन्धसम्बन्धो विषयस्य स्वभाव इति ज्ञानात्मकसम्बन्धोऽपि विशेषणतया तथा, परिचायकत्वे तूक्तम्। अत्र स्वभावसम्बन्धस्थलेऽभेदापादकं रीत्यन्तरमपि 'सम्बन्धान्तरस्यापि तत्स्वभावप्रवेशा'दिति प्रत्यक्षादिबाधोद्धारपङ्क्तिव्याख्यायामुक्तं द्रष्टव्यम्। एतेनेति। कपालीयत्वस्य घटसमवायस्वभावत्वे कपालस्यापि तथात्वापत्तेः, परिचायकत्वे च सम्बन्धविशेषापेक्षाया-

मनवस्थापत्तिः, क्वचित्स्वभावसम्बन्धाभ्युपगमे च तस्याविशिष्टत्वम्, स्वरूपयोरविशेषादसम्बद्धयोरपि विशिष्टप्रमाजनकत्वापत्तिरिति वाच्यत् ।

अत्रेदमवधेयम्—विषयतायां ज्ञानीयत्वव्यवहारेण ज्ञानात्मकत्वासम्भवः, स्वं न स्वीयमित्यनुभवात्, यत्तु तत्तद्व्यक्तित्वेन सम्बन्धित्वं ज्ञानत्वादिना च सम्बन्धत्वमिति धर्मभेदेन धर्मिभेदं स्वीकृत्य स्वस्यापि स्वसम्बन्धित्वमुपपाद्यमिति; तन्न, धर्मिभिन्नयोः धर्मयोर्भेदेन धर्मिभेदस्य वक्तुमशक्यत्वात्, धर्मयोर्भेदस्यापि रूपभेदेनैव वक्तव्यत्वेनानवस्थानाच्च । वाचोभङ्ग्यन्तरेण विषयताया अतिरिक्तत्वापर्यवसानाच्च । एतेन-विषयताया ज्ञानात्मकत्वे घटपटाविति समूहालम्बनस्य भ्रमत्वापत्तिः, पटविषयताया अपि स्वाश्रयाधिकरणप्रकारघटत्वावच्छिन्नत्वात्, ज्ञानस्यैकत्वादित्यपि समर्थितम्, अत एवोक्तज्ञानात्मकविषयता घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन घटमात्रवृत्तिः, पटत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन च पटमात्रवृत्तिरिति व्यवस्थया भ्रमत्वं परिहरणीयम्, नचैतत्तादृशविषयतात्वविशिष्टयोरैक्ये सम्भवतीति तयो र्द्विरवस्थावश्यकत्वे एकज्ञानात्मकतासम्भवेन ज्ञानातिरिक्तताया औचित्यावर्जितत्वात् । विषयस्वरूपा तु न विषयतेत्युक्तमेव, अतएव विषयज्ञानोभयरूपाऽपि न सा । घटनिष्ठा सैका साऽनुभूयमाना कथं द्व्यात्मिका स्यात् कथं वा घटनिष्ठा स्यात्, द्वयोरेकात्मतानापत्तेः तद्व्यवहारप्रयोजकत्वासम्भवेनैकात्मतोपगमे परस्परमप्येकत्वप्रसङ्गाच्च । एका न काचित्सा, द्वावेव तु तद्धर्माविति चेत्तयोरसम्बद्धसाधारण्येन विशिष्टबुद्धेः सुदृढत्वप्रसङ्गात् । एवमुक्तसमूहालम्बनस्य भ्रमत्वमप्यप्रतिविशिष्टमेव, न च घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वस्य घटतज्ज्ञानपर्याप्तत्वस्वीकारात्तेन रूपेण पटवृत्तित्वासम्भवान्न दोषः, घटत्वावच्छिन्नविषयतात्वविशिष्टस्य प्रत्येकमात्रविश्रान्तस्वरूपस्य चैकत्वे तथोक्तेरसम्भवादित्यालुक्तत्वात् । विषयताया अतिरिक्तत्वे त्वनवस्था, विषयताया केवलान्वयित्वाया तत्र तत्र विषयतान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वात् । एवं विषयतासु ज्ञाननिरूप्यत्वात्स्वरूपसम्बन्धत्वानामप्यतिरिक्ततयाऽनवस्था, एवं विषयतायाः प्रतियोगितारूपः सम्बन्धो ज्ञानेऽनुयोगितारूपो विषयेऽतिरिक्त एव, एवं तस्य तस्यापि सम्बन्धान्तरमित्यनवस्थेति । अत्र प्रामाणिकत्वाच्चेयमनवस्था दोषावहेति मुक्तकमा जयन्ति । तत्तु छलजातिसामान्यखण्डनादिशारदायां प्रतिविहितमेव । न च तेषां सम्बन्धानां प्रत्यक्षयोग्यताप्रयोजकरूपशून्यत्वेऽपि कदाचित्प्रत्यक्षम्, घटमहं जानामीति धीरानुभविकी नतु घटविषयतामहं जानामीत्यादिकाऽपि । किञ्चातिरिक्ताया अपि विषयताया लक्षणं वक्तव्यमेव, अन्यथा तद्विषयकप्रतीतेरपि दृढसाक्षितयाऽनादरणीयत्वात्, नच तल्लिवं वक्तुं शक्यत इत्यनिर्वचनीयत्वमेव । एतेन प्रकारतादेरप्यतिरिक्तता पराकृता । यदि तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वादिकं प्रकारत्वम्, निरुक्तं त्वेतद्वीयः सामान्यलक्षणाखण्डनशारदायामनुमानखण्डने द्रष्टव्य इत्युच्यते, तदापि भासमानत्वस्यातिरिक्तविषयताघटितत्वेन वाच्यत्वेन प्रतियोगित्वादेरपि स्वरूपसम्बन्धरूपतायाः उक्तरीत्याऽसम्भवेनातिरिक्ततायाः एव स्वीकार्यत्वेनोक्तदोषतादवस्थ्यमेव ।

यत्तु—विषयता हि विषयेषु ज्ञानतादात्म्यम् इदं रजतमित्यादिभ्रमेऽनिरस्यके इदंविषयत्वावच्छिन्न रजततादात्म्यविषयकं चिद्रूपानुभवनिष्ठं भाति रजततादात्म्यविषयताया इदंविषयतावच्छेदकत्वे रजतनिष्ठतादिदंविषयतावच्छिन्ना, तथा च विषयता यया विषयतया विशिष्टायां यस्यां विषयतायामवच्छेदिका सा विशेषणीभूता प्रकारता, विशेष्यभूता सांसर्गिकविषयता, तदवच्छेदकविषयता तु विशेष्यता, तथा च विषयतानिष्ठ विषयतावच्छेदकत्वं विशेष्यत्वम् इदं रजतमित्यादाविदंविषयताया इदंतादात्म्यापि रजतविषयतावच्छेदकत्वाभ्यासविषयानिवारणाय विषयतानिष्ठमित्युक्तम् । तादात्म्यावच्छेदकत्वं या विषयतां प्रति तादृशतादात्म्यावच्छेदकतानिरूपकविषयतात्वरूपं सांसर्गिकविषयतात्वम्, विषयतानिष्ठा तादात्म्यावच्छेदकतानिरूपकतायामवच्छेदकविषयतात्वं प्रकारतात्वम् । न च

ज्ञानीयफलाधारत्वं विषयत्वम्, तद्धरत्वं च विषयित्वमित्यपि दुष्टम्, तथाहि ज्ञानीयं फलं ज्ञातता वा व्यवहारो वा स्यात्, आद्येऽतीतानागतधीभ्रमाद्यर्थाव्याप्तिः, नच तत्रैव फलजनने किं नियामकमिति प्रयोजकमनुगतं शक्यनिर्वचनम्, तथात्वे वा तदेव विषयत्वमस्तु। व्यवहारश्च यदि कराकर्षणादिः, स न सार्वत्रिकः, नान्तरीयक

न च तत्र सूक्ष्मप्रसरणमिति वाच्यम्, प्रसरणं हि क्रियाविशेषः, स च यद्यस्ति तर्ह्यस्त्येव, यदि नास्ति तर्हि नास्त्येव, तस्य स्थौल्यसूक्ष्मत्वे तु नावबुध्यामहे इति शिष्यप्रतारणमेवेदम्।

यत्तु—ज्ञानजनकसन्निकर्षाश्रयत्वं ज्ञानविषयत्वम्, भ्रमविषयीभूतरजतादेरलीकत्वेन सन्निकर्षानाश्रयत्वेन ॥ तदाकारत्वमेव विषयत्वम्, ईश्वरज्ञाने तु विषयतान्तरमेव, न च—यत्रैकेन सन्निकर्षेण 'घटवद्भूतलम्' "भूतले घट" इति ज्ञानद्वयोत्पत्तिः, तत्र विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यप्रसङ्ग इति—वाच्यम्, घटवद्भूतलमिति ज्ञाने घटभूतलविषयतयोः भूतले घट इति ज्ञाने च भूतलघटविषयतयोः प्रकारतात्वविशेष्यतात्वाभ्यामिव विशेष्यतात्वप्रकारतात्वाभ्यां निरूप्यनिरूपकभावानभ्युपगमाद्विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थासम्भवादिति।

तन्न, आकारस्यातिरिक्तविषयत्वप्रकारतात्वादेश्च निरस्तत्वात्, अनुमित्यादिविषयेऽव्याप्तेश्च, तत्र परामर्शादिद्वारकसम्बन्धस्य साध्ये सम्भवेऽपि तस्यानुमित्यादिजनकत्वासम्भवात्, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्च, अत्र परस्य तत्र तत्र पृथक्सम्बन्धैरेव पर्यवसानेनाननुगमत्वात्तथा अन्यभावाच्च। अथास्त्वन्यत्र यथातथा, प्रत्यक्षप्रमाजनकसन्निकर्षानुयोगित्वं प्रत्यक्षप्रमाविषयत्वमिति त्वनाविलमेव, प्रत्यक्षप्रमात्वावच्छिन्नजन्यताकजनकता च विवक्षितेति नात्र घट इत्यादिज्ञानविषयत्वस्यातिव्याप्तिरिति चेन्न, प्रत्यक्षप्रमात्वस्याखण्डसमाजप्रसक्त्येन जन्यतानवच्छेदकत्वात्, संयोगस्य द्विष्ठत्वेनेन्द्रियेऽव्याप्तेश्च। द्विष्ठोऽपि न द्रव्यानुयोगिक इति स्वाधारत्वस्यानुयोगितानिरूपितमपेक्षते, न च सा सम्भवतीत्युक्तम्, अन्यथा देहोपरिवर्तमानवस्त्रादेरस्वाचप्रत्यक्षविषयत्वापत्तेरिति।

ज्ञानीयेति। ज्ञानजन्येत्यर्थः। तद्धरत्वमिति। विषयवत्त्वमित्यर्थः, विषयोऽस्यास्तीति विषयीति मत्वर्थीयप्रत्ययेन तस्य विषयतानिरूपकत्वे पर्यवसानात्। ज्ञानजन्यफलजनकत्वमित्यत्र शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुभावयति, न च फलस्वरूपाविशिष्टतादात्म्यादिरूपविशिष्टार्थमित्थमभिधानम्, अन्यथा ज्ञानजन्यमात्रामी तद्वत्प्रसङ्गादिति वाच्यम्, फलविशेषं ज्ञाततादिकं मनसि निधायैव लक्षणस्य प्रवृत्तत्वात्, तज्जनकत्वस्येच्छादावभावात्। विषयेऽपि तज्जनकत्वस्याभावेनातिव्याप्तेश्च। नापि विषयत्वनिरूपकत्वमित्यर्थः, तादृशाधारतारूपविषयत्वनिरूपकत्वस्य फले एव सत्त्वात्। नापि तन्निरूपकफलजनकत्वं विषयनिरूपकजनकत्वं वार्थः, उक्तदोषादेव। विषयपदेन ज्ञानजन्यफलाधारस्यैव विवक्षणीयत्वात्, तस्मादापातत एवेदम्। अतीतादि। अतीतानागतयोरसत्त्वेन भ्रमविषयीभूतशुक्तिरजतस्य तत्संसृष्टविशिष्टस्य चाप्यलीकत्वेन तत्र ज्ञाततायाः जननासम्भवादिति भावः। अत्र यद्वक्तव्यम्, तदनुपदं 'सा च निराकरिष्यते' इति पङ्क्तिव्याख्यानावसरे वक्ष्यामः। गूढाभिसन्धिरतीतादौ ज्ञाततोत्पत्तेर्भ्रमविषयस्य च तत्त्वान्यथाख्यातिमतानुसारेणालीकत्वस्याभ्युपगमेऽप्याह नचेति। ज्ञाताधारतावच्छेदकं नास्ति साधारणम्, आत्माश्रयात्, साध्यत्वात्, तस्य निर्वचनासम्भवात्, न च नामरूपस्यैव लक्षणम्, ज्ञानत्वे ज्ञातस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात्। एतच्च मूलग्रन्थकृतोऽपि सम्मतम्। न सार्वत्रिक इति। गगनादावभावादिति भावः। अभिलापादिरूपो व्यवहारोऽपि न सार्वत्रिकः तत्रोच्यमाना व्यवच्छेदकनिरूपणापेक्षा। यद्यपि तदाधारत्वं सङ्गतिरत्वमेव

थान्यत्रापीत्यतिव्यापकम्। यदीच्छादिः, तदाधारत्वमात्मन इति घटाद्यव्याप्तिः, तद्विषयत्वं च तद्विषयत्वमेवापेक्षते। यश्चोपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमनुते तन्मते कथं नोपेक्षां प्रेक्षामुपेक्षेत, हानादिव्यवहारज्ञानानामेव च कथं न निर्विषयत्वं प्रसज्येत। अथ सर्वत्र हानादिव्यवहारोपगमः तदा व्यवहारज्ञानयोरनुपगम एव स्यात्। एतेन तत्सम्बद्धत्वं यदुच्यते यत्प्रतिबद्धव्यवहारानुकूलत्वमावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयः, तद्वत्त्वं विषयित्वमिति, तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्तते।

"अथोच्यते य एवार्थो यस्यां संविदि भासते।
तद्वेद्यः स पृथङ्नेति वेद्यावेद्यस्य लक्षणम्" ॥

इत्येतदपि न विद्मः, यस्यां संविदीति किं संविदधिकरणम्, अथ विषयः, अथ सम्बन्धिमात्रम्, नाद्यः, घटादेरनधिकरणत्वानुपगमेनाव्यापनात्, यथा तथा निर्वचने

स्यादित्यात्माश्रयः। अतिव्यापकमिति। उक्तलक्षणमिति शेषः। कलधौतस्य करेणाकर्षणे तन्मलस्यापि नान्तरीयकतयाऽऽकर्षणं भवत्येव, न च कलधौतपरीक्षाज्ञानविषयत्वं तस्येतिभावः। इच्छादिरिति। व्यवहार इत्यनुषज्यते। ज्ञानजन्येच्छाविषयत्वोक्तौ नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति तत्राह। तद्विषयत्वमिति। इच्छाविषयत्वमित्यर्थः। तद्विषयत्वं ज्ञानविषयत्वम्, ज्ञातस्यैवेच्छाविषयत्वेनेच्छाविषयतायां ज्ञानविषयत्वस्य प्रयोजकत्वम्, न च प्रयोज्यप्रयोजकयोरैक्यमिति भावः। इच्छा यत्र नोत्पन्ना तत्राव्याप्तेरप्युपलक्षणमिदम्। एवं विषयतालक्षणे विषयताप्रवेशादात्माश्रयोऽपि, तत्परतया मूलं तु न व्याख्यातम्, तद्विषयत्वमेवेति तत्त्वदर्शयव्याप्तेः। ननु व्यवहारविशेषो न विवक्षणीयः, व्यवहारपदत्वेन व्यवहारानुगमस्य निवेशसम्भवादिति तत्राह यश्चेति। उपेक्षेति कर्तृपदम्। प्रेक्षामुपेक्षेत = स्वजनकप्रेक्षाया निर्विषयकत्वं प्रयुञ्जीत। अयम्भावः, इष्टानिष्टसाधनाविषयकवृत्तिविशेष उपेक्षेतिकेचित्, प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावरूपैव न तु व्यवहारः सेत्यपरे, तन्मते तृणादिरूपोपेक्षणीयविषयेऽव्याप्तिः, ज्ञानजन्योपेक्षासम्बन्धिनोऽपि तस्य ज्ञानजन्यव्यवहारासम्बन्धित्वादिति। जन्यतां लौकिकसाधारणीमभ्युपेत्येदमुक्तम्। उपेक्षाया व्यवहारत्वमते मार्ग दोष इत्यत आह हानादिव्यवहारेति। हानादिरूपव्यवहारेत्यर्थः। प्रसज्येत इति। हानादौ ज्ञानान्तराजननात्। व्यवहारज्ञानयोरिति। व्यवहारकाले ज्ञानान्तरस्यावश्यम्भावात्तेनापि च सविषयकत्वोपपत्त्यर्थं व्यवहारान्तरस्य जननीयत्वादिति भावः। न्यायप्रदीपिकायामुद्भाविता हानादिज्ञानस्य व्यवहारत्वपक्षेणानवस्था तु स्पष्टैव। वस्तुनस्तु वाच्यतया व्यवहारपदत्वेनानुगमो वाच्यतावच्छेदकधर्मैक्यं प्रसञ्जयति व्यवहाराधारत्वस्य तत्सम्बन्धित्वस्य वा येन केनचित्सम्बन्धेन निवेशोऽतिप्रसङ्गाद्विषयत्वसम्बन्धेन निवेशनीयत्वे आत्माश्रयश्च दुर्वार एवेति। तत्सम्बद्धत्वं = ज्ञानज्ञेयसम्बन्धः। यदुच्यते तदपि प्रागुक्त्यादिनाऽन्वयः। प्रतिबद्धः = सम्बद्धः। तद्वत्त्वं = विषयवत्त्वं विषयतानिरूपकत्वपर्यवसन्नम्। युक्तिं = खण्डनम्। प्रतिबद्धत्वस्य विषयताघटितत्वाद्व्यवहारस्य चोक्तरीत्या दुर्निरूपत्वादिति भावः।

प्राभाकरकारिकायां 'अथोच्यते' इति सिद्धान्तोपक्रमे, अत्र तु पूर्वपक्षोपक्रमे। अर्थ इति स्वरूपोत्कीर्तनमात्रम्, न तु लक्ष्यतावच्छेदकमिति। स तद्वेद्यः = स तस्यां विदि विषयः। पृथङ्नेति। न तु भासमानान्यो विषय इत्यर्थः। एतच्च 'य एव' इत्येवकारव्यावर्त्यस्फुटीकरणम्। एवञ्चावेद्यस्यापि लक्षणमुक्तम्। ज्ञानादिभ्यो न विषयः, वेद्यवेदकभावो वा न पृथगिति व्याख्यानं तु भ्रान्तिविजृम्भितम्। संविदधिकरणमिति पृथक्पदे। विषय इति संविदित्यनुषज्यते। घटे ज्ञानमित्यादौ घटे विषयत्वप्रतीतेः। तदधिकरणेति बहुव्रीहिः। यथातथानिर्वचने इति। घटादेः स्वाधीनव्यावृत्तिमत्त्वसम्बन्धेन कथञ्चिज्ज्ञाननिरूपणो-

ज्ञानीयफलाधारत्वं विषयत्वम्, तद्वत्त्वं च विषयित्वमित्यपि दुष्टम्, तथाहि ज्ञानीयं फलं ज्ञातता वा व्यवहारो वा स्यात्, आद्येऽतीतानागतधीभ्रमाद्यर्थाव्याप्तिः, नच तत्रैव फलजनने किं नियामकमिति प्रयोजकमनुगतं शक्यनिर्वचनम्, तथात्वे वा तदेव विषयत्वमस्तु। व्यवहारश्च यदि कराकर्षणादिः, स न सार्वत्रिकः, नान्तरीयक-

---

न च तत्र सूक्ष्मप्रसरणमिति वाच्यम्, प्रसरणं हि क्रियाविशेषः, स च यद्यस्ति तर्ह्यस्त्येव, यदि नास्ति तर्हि नास्त्येव, तस्य स्थौल्यसूक्ष्मत्वे तु नावबुध्यामहे इति शिष्यवञ्चनमेवेदम्।

यत्तु—ज्ञानजनकसन्निकर्षाश्रयत्वं ज्ञानविषयत्वम्, भ्रमविषयीभूतरजतादेरलीकत्वेन सन्निकर्षानाश्रयत्वेन तु तदाकारत्वमेव विषयत्वम्, ईश्वरज्ञाने तु विषयत्वान्तरमेव, न च—एकेनैव सन्निकर्षेण "घटवद्भूतलम्" "भूतले घटः" इति ज्ञानद्वयोत्पत्तिः, तत्र विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्यप्रसङ्ग इति—वाच्यम्, घटवद्भूतलमिति ज्ञाने घटभूतलविषयतयोः भूतले घट इति ज्ञाने च भूतलघटविषयतयोः प्रकारतात्वविशेष्यतात्वाभ्यामिव विशेष्यतात्वप्रकारतात्वाभ्यां निरूप्यनिरूपकभावानभ्युपगमाद्विशेषणविशेष्यभावव्यवस्थासम्भवादिति।

तन्न, आकारत्वस्यातिरिक्तविषयत्वप्रकारतायाश्च निरस्तत्वात्, अनुमित्यादिविषयेऽव्याप्तेश्च, तत्र परामर्शादिद्वारकसम्बन्धस्य साध्ये सम्भवेऽपि तस्यानुमित्यादिजनकत्वासम्भवात्, वाक्यार्थस्यापूर्वत्वाच्च, आश्रयत्वस्य तत्र तत्र पृथक्सम्बन्धैरेव पर्यवसानेनाननुगमदशायां अप्यभावाच्च। अथान्यत्रास्तु यथातथा, प्रत्यक्षप्रमाजनकसन्निकर्षानुयोगित्वं प्रत्यक्षप्रमाविषयत्वमिति स्वनावित्तमेव, प्रत्यक्षप्रमात्वावच्छिन्नजन्यताजनकता च विवक्षितेति नायं घट इत्यादिज्ञानविषयाव्याप्तिरिति चेन्न, प्रत्यक्षप्रमात्वस्यार्थसमाजग्रस्ततया जन्यतानवच्छेदकत्वात्, संयोगस्य द्विष्ठत्वेनेन्द्रियेऽतिव्याप्तेश्च। द्विष्ठोऽपि स द्रव्यानुयोगिक इति स्वाधारत्वावृत्त्यनुयोगितानिरुक्तिमपेक्षते, न च सा सम्भवतीत्युक्तम्, अन्यथा देहोपरिवर्तमानवस्त्रादेस्त्वाचप्रत्यक्षविषयत्वानापत्तेरिति।

ज्ञानीयेति। ज्ञानजन्येत्यर्थः। तद्वत्त्वमिति। विषयवत्त्वमित्यर्थः, विषयोऽस्यास्तीति विषयिपदव्युत्पत्तेरित्याशयः। तच्च विषयतानिरूपकत्वे पर्यवस्यति। ज्ञानजन्यफलजनकत्वमित्यर्थं शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शमनुधावति, न च फलस्वरूपाविविक्तत्वाद् गगनाभिलापादिरूपविषयित्वशङ्कार्थमिदमभिधानम्, अन्यथा ज्ञानत्वमात्रेणैव तदसम्भवादिति वाच्यम्, फलविशेषं ज्ञाततादिकं मनसि निधायैव तस्य वक्तव्यत्वात्, तज्जनकत्वस्य च ज्ञातत्वाभावात्। विषयेऽपि तज्जनकत्वसत्त्वेनातिव्याप्तेश्च। नापि विषयत्वनिरूपकत्वमित्यर्थः, तादृशाधारतारूपविषयत्वनिरूपकत्वस्य फले एव सत्त्वात्। नापि तन्निरूपकफलजनकत्वं विषयनिरूपकत्वं वाच्यम्, उक्तदोषादेव। विषयपदेन ज्ञानजन्यफलाधारस्यैव विवक्षणीयत्वात्, तस्मादापातत एवेदम्। अतीतादि। अतीतानागतयोरसत्त्वेन भ्रमविषयीभूतस्य रजतस्य तादृग्धर्मविशिष्टस्य चान्यातिमतेऽलीकत्वेन तत्र ज्ञाततोत्पत्त्यसम्भवादिति भावः। अत्र यद्वक्तव्यम्, तदनुपदं 'मा च निराकरिष्यते' इति पङ्क्तिशारदायामावेदितम्। सूक्ष्मातीतानागतादौ ज्ञाततोत्पत्तेर्धर्मविरहस्य च मध्यान्यथाख्यातिमतानुसारिणामस्वीकरणस्याभ्युपगमेऽप्याह नन्वेति। तत्राधारतावच्छेदकं नैवाधारत्वमेव, आत्माश्रयात्, आपत्तेः, तस्य निर्वचनासम्भवात्, न च ज्ञानजन्यफलत्वमेव लक्षणम्, तत्रापवादे ज्ञानस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात्। पुनश्च पूर्वगगनादावपि समानम्। न सार्वत्रिक इति। गगनादावव्याप्तेरिति भावः। अभिलापादिरूपो व्यवहारोऽपि न सार्वत्रिकः तदापत्ता स्वावच्छेदकनिरूपणापेक्षा। यस्तु तदाधारत्वं तद्विषयत्वमेव

श्चान्यत्रापीत्यतिव्यापकम्। यदीच्छादिः, तदाधारत्वमात्मन इति घटाद्यव्याप्तिः, तद्विषयत्वं च तद्विषयत्वमेवापेक्षते। यश्चोपेक्षां नाम व्यवहारं नानुमनुते तन्मते कथं नोपेक्षा प्रेक्षामुपेक्षेत, हानादिव्यवहारज्ञानानामेव च कथं न निर्विषयत्वं प्रसज्येत। अथ सर्वत्र हानादिव्यवहारोपगमः तदा व्यवहारज्ञानयोरनुपरम एव स्यात्। एतेन तत्सम्बद्धत्वं यदुच्यते यत्प्रतिबद्धव्यवहारानुकूलस्वभावं यद्विज्ञानं तत्तस्य विषयः, तद्वत्त्वं विषयित्वमिति, तदपि प्रागुक्तयुक्तिं नातिवर्तते।—

"अथोच्यते य एवार्थो यस्यां संविदि भासते।
तद्वेद्यः स पृथङ्नेति वेद्यावेद्यस्य लक्षणम्" ॥

इत्येतदपि न विद्मः, यस्यां संविदीति किं संविदधिकरणम्, अथ विषयः, अथ सम्बन्धिमात्रम्, नाद्यः, घटादेस्तदधिकरणत्वानुपगमेनाव्यापनात्, यथा तथा निर्वचने

स्वाविषयत्वमाश्रयः। अतिव्यापकमिति। उक्तलक्षणमिति शेषः। कलधौतस्य करेणाकर्षणे सम्मलस्यापि नान्तरीयकतयाऽऽकर्षणं भवत्येव, न च कलधौतपरीक्षाज्ञानविषयत्वं तस्येति भावः। इच्छादिरिति। व्यवहार इत्यनुषज्यते। ज्ञानजन्येच्छाविषयत्वोक्तौ नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति तत्राह। तद्विषयत्वमिति। इच्छाविषयत्वमित्यर्थः। तद्विषयत्वं ज्ञानविषयत्वम्, ज्ञातस्यैवेच्छाविषयत्वेनेच्छाविषयतायां ज्ञानविषयत्वस्य प्रयोजकत्वम्, न च प्रयोज्यप्रयोजकयोरैक्यमिति भावः। इच्छा यत्र नोत्पन्ना तत्राव्याप्तेरप्युपलक्षणमिदम्। एवं विषयतालक्षणे विषयताप्रवेशादात्माश्रयोऽपि, तत्परतया मूलं तु न व्याख्यातम्, तद्विषयत्वमेवेति तत्पदवैयर्थ्यापत्तेः। ननु व्यवहारविशेषो न विवक्षणीयः, व्यवहारपदस्वारसेन व्यवहारानुगमस्य निवेशसम्भवादिति तत्राह यश्चेति। उपेक्षेति कर्तृपदम्। प्रेक्षामुपेक्षेत = स्वजनकप्रेक्षाया निर्विषयकत्वं प्रयुञ्जीत। अयम्भावः, इष्टानिष्टसाधनाविषयकवृत्तिविशेष उपेक्षेति केचित्, प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावरूपैव न तु व्यवहारः सेत्यपरे, तन्मते तृणादिरूपोपेक्षणीयविषयेऽव्याप्तिः, ज्ञानजन्योपेक्षासम्बन्धिनोऽपि तस्य ज्ञानजन्यव्यवहारासम्बन्धित्वादिति। जन्यतां लौकिकसाधारणीमभ्युपेत्येदमुक्तम्। उपेक्षाया व्यवहारत्वमते मास्तु दोष इत्यत आह हानादिव्यवहारेति। हानादिरूपव्यवहारेत्यर्थः। प्रसज्येत इति। हानादौ ज्ञानान्तराजननात्। व्यवहारज्ञानयोरिति। व्यवहारकाले ज्ञानान्तरस्यावश्यकत्वात्तेनापि च सविषयकत्वोपपत्त्यर्थं व्यवहारान्तरस्य जननीयत्वादिति भावः। तत्त्वप्रदीपिकायामुक्तावितो हानादिज्ञानस्य व्यवहारस्वपक्षेणानवस्था तु द्रष्टव्या। वस्तुतस्तु बाध्यतया व्यवहारपदस्वारसेनानुगतो बाध्यतातदवच्छेदकयोरैक्यं प्रसञ्जयति व्यवहाराधारत्वस्य तत्सम्बन्धित्वस्य वा येन केनचित्सम्बन्धेन निवेशेऽतिप्रसङ्गाद्विषयत्वसम्बन्धेन निवेशनीयत्वे आत्माश्रयश्च दुर्वार एवेति। तत्सम्बद्धत्वं = ज्ञानज्ञेयसम्बन्धः। यदुच्यते तदपि प्रागुक्तेत्यादिनाऽन्वयः। प्रतिबद्धः = सम्बद्धः। तद्वत्त्वं = विषयवत्त्वं विषयतानिरूपकत्वपर्यवसन्नम्। युक्तिं = खण्डनम्। प्रतिबद्धत्वस्य विषयताघटितत्वाद्व्यवहारस्य चोक्तरीत्या दुर्निरूपत्वादिति भावः।

प्रभाकरकारिकायां 'अथोच्यते' इति सिद्धान्तोपक्रमे, अत्र तु पूर्वपक्षोपक्रमे। अथं इति स्वरूपोत्कीर्तनमात्रम्, न तु लक्षणान्तःपाति। तद्वेद्यः = स तत्संविद्विषयः। पृथङ्नेति। न तु भासमानान्यो विषय इत्यर्थः। एतच्च 'य एव' इत्येवकारस्यावधारणस्फुटीकरणम्। एवञ्चावेद्यस्यापि लक्षणमुक्तम्। ज्ञानादिस्तो न विषयः, वेद्यवेदकभावो वा न पृथगिति व्याख्यानं तु भ्रान्तिविजृम्भितम्। संविदधिकरणमिति पृथक्पदे। विषय इति संविदित्यनुषज्यते। घटे ज्ञानमित्यादौ घटे विषयत्वप्रतीतेः। तदधिकरणेति बहुव्रीहिः। यथातथानिर्वचने इति। घटादेः स्वाधीनव्याप्तिमत्वसम्बन्धेन कथञ्चिज्ज्ञाननिष्ठत्वो-

ज्ञानत्वाद्यतिव्याप्तेश्च । द्वितीयश्चाद्याप्यनिरूपितः कथं निरूपकः स्यात्, वैपरीत्यापाताच्च । तृतीयश्चातिव्यापकः, कारणादेरपि तत्सम्बन्धित्वात्, ज्ञानान्तरेण च भासमानत्वात् । तयैव संविदा भासमानत्वमपेक्षितमिति चेन्न, भासमानत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । यस्यां संविदि प्रकाशमानायां यः प्रकाशते स एवेति चेन्न, प्रकाशमानताया एव निरूप्यमाणत्वात् । सामान्यतो विषयत्वे सिद्धे विशेषतो विषयत्वाभिधानमिदमिति चेन्न, सर्वथा विशेषानुपपत्तिद्वारा सामान्यानुपपत्तौ तद्विषयप्रमाणस्यापि सन्दिग्धत्वात् ।

ज्ञानाकारार्पणक्षमो हेतुरेव विषय इति चेन्न, आकार एव केनार्पित इति विनिगन्तुमशक्यत्वात् । न ह्याकारस्ततो ज्ञानस्वरूपादन्य, तत्र च तथोत्पन्नानि कारणानि प्रत्येकमेव समर्थानीति कथं तेषु विशेषं विनिगमिष्यसि । यद्यपि सकलसमर्थहेत्वनुविधानमस्ति तथापि स्फुटं तावद्घटस्यानुविधानमिति तदेव तदाकारप्रयोजकमिष्यत इति चेन्न, समस्तकारणान्तरानुविधानघटानुविधानयोः प्रामाणिकत्वाविशेषेण किं स्फुटत्वास्फुटत्वाभ्यां स्यात् । स्फुटानुविधानमादायैव विषयनिरुक्तिं कुर्म इति चेन्न, सर्वहेत्वनुविधानस्य न्यायतः स्फुटत्वात् । दृश्यमानमनुविधानं यस्येति चेन्न, दत्तोत्तर-

---

पगमेऽपीत्यर्थः । उक्तसम्बन्धस्य कुत्स्यनियामकत्वात् व्यावृत्तौ स्वाधीनत्वस्य च स्वविषयकज्ञानाधीनज्ञानत्वातिरिक्तस्यासम्भवाद्व्याप्त्यादित्यभिप्रेत्य यथातथेत्युक्तम् । यथातथानिर्वचनीयज्ञानत्वेति-पाठस्तु प्रामादिक एव, ज्ञानत्वादौ निर्वचनीयत्वाभिधानस्य सन्दर्भासङ्गतत्वात् । वैपरीत्येति । ज्ञानस्य विषयत्वे घटादेर्विषयित्वं प्रसक्तमित्यर्थः । यदि तु भासते इति पदसमभिव्याहारेण निरूपितत्वमेव सप्तम्यर्थो भासधात्वर्थान्वयी, तदाऽपि प्रकृते भासधात्वर्थस्य विषयतातिरिक्तस्यासम्भवेनात्माश्रयः स्फुट एव, न्यूनत्वपरिहाराय सतिसप्तमीपक्षोऽपि यदि विकल्प्यते तदाप्ययमेव दोषः । यस्यां संविदि भासते इत्यत्र च संविदधीनव्यवहारार्ह इति विवक्षायामपि दत्तमुत्तरम् । विषयनिरूप्यं हि ज्ञानं तेन ज्ञानविच्छिन्नो विषय इति नियमाभिप्रायेणाह यस्यामिति । प्रकाशमानताया इति । सा विषयता प्रथमस्वरूपेति भावः । सिद्धे इति । प्रतीतिबलादित्यादिः । तद्विषयप्रमाणस्य = सामान्यतो विषयताविषयकप्रतीतेः प्रमाणस्य । यद्यपि घटमहं जानामीत्यादिप्रतीतौ विषयताविशेष एव स्फुरति न तु विषयतासामान्यं क्वचित्, तथाच तत्साधकाभाव एव वक्तुमुचितस्तथाप्यभ्युपेत्यैवमुक्तम् । यदि तु विषयतासामान्यलक्षणसिद्ध्यभिप्रायेण शङ्काग्रन्थः, तदाऽपि तन्निर्वचनस्यैव प्रकृतमौचित्येनाभ्युपगमवादेनैवोत्तरग्रन्थो द्रष्टव्यः ।

बाह्यार्थवादिबौद्धोक्तलक्षणमाशङ्कते ज्ञानाकारेति । हेतुरितिस्वरूपोत्कीर्तनमात्रं न तु लक्षणे निविष्टम्, ज्ञानाकारार्पकत्वदलेनैव हेतोरर्थावृत्ते प्रत्युतानुमितौ विषयस्य हेतुतया असम्भवदुक्तिकत्वेनाव्याप्तिः स्यात् । केनेति । विषयेण वा कारणान्तरेण वेत्यर्थः । ननु ज्ञानाकारमन्यसाधारणं कारणं विषय एव, तदेव च विवक्षितमित्यत आह नहीति । अन्य इति । आकारो निरूपयितुमिति शेषः । तथाच ज्ञानं मन्यसाधारणकारणत्वमक्षादेरपीत्यतिव्याप्तिः । एतेनानुमितावव्याप्तिरपि सूचिता, तदाकारस्य तदात्मनो विषयाजन्यत्वात् । तथोत्पन्नानीति । क्षणिकतया कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे एव समवधानेनोत्पन्नानीत्यर्थः । बौद्धमते सामर्थ्यमुपधायकत्वमेवाभिप्रेयते, क्षणिकेन यावत एव स्वनिष्पादनस्य स्वद्वितीयक्षणे एव निष्पाद्यत्वात्, एवञ्च सहकारिवाधोनुत्पत्त्यसम्भवात् प्रत्येकमेवेत्युक्तम् । न्यायतः = युक्तितः । तथाच युक्तिसिद्धमस्फुटं स्फुटत्वमतिप्रसक्तिमात्रदृष्टेन । दृश्यमानमिति ।

त्वात्, दृश्यमानतैव च विषयत्वानिर्वचनान्न शक्योपदर्शनेति ।

ज्ञानकर्मत्वमित्यपि न, ज्ञानेन कर्मणः सम्बन्धस्य निर्वक्तव्यत्वात्, तन्निरुक्तिभङ्गश्चेश्वराभिसन्धौ ज्ञाततावादे द्रष्टव्यः ।

विना सम्बन्धान्तरं यद्विशेषणं ज्ञानं स विषयः, तेन विना सम्बन्धान्तरं ज्ञानविशेष्यं विषयः, विशेष्यश्चेदं यद्विशिष्टनामकं तत्त्वान्तरं यद्गतं धर्मं गृह्णातीति । अत्रोच्यते – यद्गतं धर्मं गृह्णातीत्येनावन्मात्रमेव वा विवक्षितम्, गृह्णात्येवेति वा ? आद्ये दण्डस्यापि विशेष्यत्वापातः, तद्गतस्यापि सत्त्वादेर्धर्मस्य ग्रहणात् । नापरः, भवति हि व्यभिचारिणो धूमस्याविच्छिन्नमूलत्वादि विशेषणं वह्निविशिष्टं च तत्त्वान्तरम्, न च विशेष्यस्य धर्मं व्यभिचारितां गृह्णाति । अथोर्ध्वाविरतगतिविशिष्टस्याविच्छिन्नमूलता विशेषणम्, न च तथाभूतस्य व्यभिचारिता धर्म इत्युच्यते; मैवम्, प्रथमविशिष्टः किं व्यभिचारी नवा, आद्ये स एव दोषः, द्वितीये विशेषणान्तरवैयर्थ्यम्, प्रथमविशिष्टे एव च तद्दोषावसरः । अथ यद्धर्मविशिष्टस्य विशेषणं तद्धर्मं गृह्णाति न सर्वम्, न च व्यभिचारिताविशिष्टस्य तानि विशेषणानीति चेन्न, तत्किं धूममात्रं न व्यभिचारि? ततश्च व्यभिचारिताविशिष्टस्यैव तानि तथा । भवतु व्यभिचारिता तद्विशेषणम्, परं सा न विशेष्यकोटिरितिचेन्न, अद्यापि

घटमहं जानामीति प्रतीतावित्यादिः । उत्तरमेवाह दृश्यमानतेति । चो ह्यर्थे ।

ज्ञानेनेति । ज्ञानकर्मणोः सम्बन्धः क्रियाकर्मभाव एव वक्तव्यः, तत्र कर्मत्वं परसमवेतक्रियाफलशालित्वादिरूपं स्वप्रकाशवादेऽभ्यासिवेदितनिरासम्, फलं च ज्ञातता वा व्यवहारो वेति विकल्प्यानुपदीभरीत्या दूषणीयम् । यदि च विषयस्वरूपमेव कर्मत्वम्, तत्रात्माश्रय इति भावः ।

यद्विशेषण = यस्य विशेषणम् । ज्ञातो घट इति प्रतीतिमभिप्रेत्येदम् । अयं घट इति ज्ञानं समवायेनात्मनि विशेषणमित्यात्मविषयकं स्यादित्यतो विना सम्बन्धान्तरमित्युक्तम् । ननु विशेषणस्य भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वमित्यात्माश्रयः, विषयताविशेषणतयोः परस्पराश्रयश्चेत्यत आह तेनेति । ननु विशेष्यस्य भासमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वमित्यात्माश्रयादितादवस्थ्यमित्यत आह विशेष्यश्चेति । विशिष्टस्य विशेषणादिघटितमूर्तिकत्वे पुनरपि दोषतादवस्थ्यं पूर्वेभ्यस्तत्त्वान्तरमित्युक्तम् । तदिति शेषः । ग्रहणमत्रान्वयः । दण्डविशिष्टपुरुषस्य पुरुषगतपुरुषत्वादिधर्मान्वयित्वदर्शनात् । पुरुषेणेवेति । यद्यपि ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यादौ क्रियासंगतत्वेऽप्येवकारस्यायोगव्यवच्छेदकत्वेनार्थविषयत्वे ज्ञानत्वव्यापकताबोधकत्ववद्यापि यद्गतधर्मान्वयित्वे विशिष्टपदार्थत्वव्यापकत्वबोधकत्वमेव व्युत्पत्त्या लभ्यम्, तच्च यत्किंचिद्धर्मान्वयित्वेऽपि सम्भवति, एवञ्च न पूर्वकल्पाद्विशेषस्तथापीह सकलधर्मान्वयित्वे एव तात्पर्यमिति नोत्तरग्रन्थस्याप्यसङ्गतिः । आद्ये इति । पुरुषे इति शेषः । ग्रहणादिति । दण्डविशिष्टपुरुषेणेत्यादिः । व्यभिचारिणः = वह्निव्यभिचारिणः । विशिष्टस्यैव धूमस्य वह्निव्याप्यत्वात् । स एवेति । वह्निव्यभिचारितया विशेष्यधर्मत्वेन विशिष्टस्यापि तद्वत्त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । वैयर्थ्यमिति । व्यभिचारस्य प्रथमविशेषणेनैव वारणादिति भावः । ननु द्वितीयविशेषणस्य व्यभिचाराधारकत्वेऽपि वस्तुतस्तद्विशिष्टत्वं प्रथमविशिष्टस्याक्षतमेवेति विशेष्यलक्षणे न काचिदनुपपत्तिरित्यरुचेराह प्रथमविशिष्टे इति । ऊर्ध्वाविरतगतिविशिष्टस्यापि शुद्धधूमविशेष्यकत्वात्तद्गतव्यभिचारितान्वयित्वापातादिति भावः । तानि = ऊर्ध्वाविरतगत्यादीनि । तथा = विशेषणानि । विशेष्यकोटिः = विशेष्यतावच्छेदिका । शुद्धधूमत्वमेव विशेष्यतावच्छेदकमिति भावः । यद्यपि वह्निव्यभिचारिधूमः प्रमेय

विशेष्याज्ञानात्। किञ्च तद्विशेषणमिति तत्सम्बन्धिमात्रं वा विशेषणतया वा सम्बन्धि? आद्येऽतिप्रसङ्गः, द्वितीये तु तथैवान्योन्याश्रयादि। किञ्च विशेष्यत्वलक्षणो यस्तद्गतो धर्मस्तं गृह्णाति न वा, आद्येऽतिव्याप्तिः, द्वितीये गृह्णात्येवेति नियमोऽसिद्धः। किञ्च मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र भवति मत्समवायस्य ज्ञानं विशेषणं सम्बन्धान्तरमन्तरेणैव, न च विषयः। न च गुणगुण्यादिविशेषणविशेष्यभावे यः सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्युक्तया व्यवच्छेद्यतां नीतः स एवायं समवाय इति कथं न व्यवच्छेद्यतां प्रति-

इत्यादौ व्यभिचारित्वमपि विशेष्यतावच्छेदकमित्युक्तदोषतादवस्थ्यं तथापि विशिष्टं स्वविशेषणतानिरूपितयन्निष्ठविशेष्यतावच्छेदकधर्मान्वयि तत्त्वं विशेष्यत्वमिति विवक्षणीयम्। विशेष्येति। विशेष्यत्वेऽर्थः। एतावता दण्डविशिष्टपुरुषस्य केवलपुरुषगतदण्डराहित्यादिधर्माग्राहकत्वेन पुरुषस्याविशेष्यत्वप्रसङ्गोऽपि समर्थित एव, शङ्कासमाधानसाम्यात्। ननु विशिष्टं स्वीयविशेषणतानिरूपितसंसर्गतातिरिक्तयदवच्छेदकधर्मान्वयि तदेव विशेष्यत्वमित्युक्तौ नात्माश्रय इत्यत्रेत्याह किञ्चेति। विशेषणतायनिष्ठेऽदोपात्ता तद्यदि सम्बन्धिमात्रम्, तदा दण्डविशिष्टपुरुषीयविशेषणत्वस्य विशेष्यतादिना सम्बन्धिन्यपि व्यवहारप्रसङ्ग इत्याह आद्य इति। ननूक्तलक्षणे विशेषणताशब्देन विशेष्यतादिग्रहणे को दोष इति चेत्पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपितदण्डनिष्ठविशेषणतावच्छेदकधर्मान्वयित्वस्य विशिष्टेऽभावेनासम्भव एव। विशेषणतायां यावत्त्व नोपात्तं यत्किञ्चित्त्वं तु विवक्षणीयमिति नायं दोष इति चेत्तथाभिरपि सर्वामेव विशेषणतामादाय दोष उद्भाव्यतेऽपि तु पुरुषनिष्ठामेव तामिति विभावय। विशिष्य नामग्राहं विशेषणतोपादाने चोच्यतां दण्डी पुरुष इत्यत्र पुरुषो विशेष्यः, ज्ञातो घट इत्यत्र च घट इति किमिह लक्षणप्रणयनप्रयासेनेति भावः। वस्तुतस्त्वीदृशातिप्रसक्तविशेषणताया विशेष्यतानिरूपकत्वे मानाभाव एवेत्यवधेयम्। एतल्लक्षणानुगमासम्भवेऽपि शब्दानुगमसत्त्वे लक्षणप्रणयनेऽपि न क्षतिः। तथैवेति। विशेष्यत्वविशेषणत्वयोर्भासमानवैशिष्ट्यानुयोगित्वप्रतियोगित्वरूपत्वे विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे च यथा, तथैवेत्यर्थः। विशेषणताया विशेषणताघटितत्वेनात्माश्रयः, अनवस्था च, घटकीभूतविशेषणताया अपि विशेषणतया सम्बन्धिस्वरूपत्वात्। तथा भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वरूपत्वे तु विषयताविशेष्यताविशेषणताज्ञानानां परस्परायत्तत्वेन चक्रकम्, एकस्य द्वारतया विवक्षायामन्योन्याश्रयः।

ननु विशिष्टं स्वघटकाविरुद्धं यद्गतं सर्वं धर्मं गृह्णाति तद्विशेष्यमित्युक्तौ विशेषणतादिप्रवेशनिबन्धनो न दोषः व्यभिचारित्वादिकं तु विशिष्टधूमादिघटकविरुद्धमेवेति तदग्रहणेऽपि न क्षतिरिति वाच्यम्, पुरुषे दण्डस्यापि विशेष्यत्वापत्तेः, दण्डत्वस्य विशिष्टघटकस्य विशेष्यतावच्छेदकविरुद्धत्वात्, स्वघटकयत्किञ्चिदविरुद्धधर्मविवक्षणे तु व्यभिचारित्वादेरपि सर्वान्तर्गतत्वापत्तेः, तस्य धूमत्वाविरुद्धत्वात्, एवं विशेष्यत्वस्यातिप्रसङ्गमभिप्रेत्याह किञ्चेति। तद्गतो विशेष्यत्वात्मातिव्याप्ति विशिष्टे, तस्यानिरिक्तनामतेनोपक्रमात्। गृह्णात्येव = सर्वं यद्गतं धर्मं गृह्णाति। स्वघटकस्य विशेषणतादिरूपताया उक्तरीत्या अनुमताश्रयत्वेन स्वविषयकप्रतीतिविषयत्वादिरूपतोक्तौ विषयताविशेष्यत्वयोः परस्पराश्रयोऽपि द्रष्टव्यः।

ननु विशेष्यत्वं विशेषणत्वं वा स्वरूपसम्बन्धविशेष एवेति सम्बन्धान्तरमन्तरेण यद्विशेषणं ज्ञानं ज्ञानविशेष्यं वा यत्र, तदेव विषय इत्यत्र कोऽत्र दोषावकाश इत्यत आह किञ्चेति। स्वरूपसम्बन्धखण्डनग्रन्थे प्रागुक्तमनुसन्धेयम्। न च विषय इति। अभावादिज्ञाने इति शेषः। अयं घट इत्यादावपि घटघटत्वसमवायस्य कथञ्चिज्ज्ञानेऽपि मदीयत्वविशिष्टसमवायस्याभानमेव। भाव इति। अवच्छेद्यतां

पत्स्यते, यतोऽत्र तस्यैव विशेषणविशेष्यभावत्वादन्तरत्वासिद्धिरिति, तस्मात्सम्बन्धमन्तरेण ज्ञानं विशेषणं यस्येत्युक्तम्, तत्र ज्ञानं सम्बन्धमनपेक्ष्य स्वभावत एव यथाऽर्थस्य विशेषणं तथा समवायस्यापीति न कश्चिद्विशेष इति साधूक्तं मत्समवायो ज्ञानस्येत्यत्र ज्ञानविषयता समवायस्यापि स्यादिति। न च तत्र स एव समवायः सम्बन्धः, अत्रापि विशेषणविशेष्यभावस्यैव सम्बन्धत्वात्। नासौ सम्बन्धिनोऽन्यस्तादृशश्च व्यवच्छेद इति चेन्न, समवायेऽपि तुल्यत्वात्। संयोगसमवायौ व्यवच्छिद्येते इति चेन्न, ज्ञानाभावे तथापि प्रसङ्गात्। न तत्र ज्ञानं विशेषणं किन्तूपलक्षणमिति चेन्न, अतीतानागतयोरविषयत्वापत्तेः। भावे चिन्त्यमिति चेन्न, अभावस्याविषयत्वापातात्। ज्ञानादन्यज्ज्ञानीयञ्च यत्कारणादि तत्रापि प्रसङ्गादिति

भूत इति शेषः। यस्य विशेषणं ज्ञानं तस्येत्युक्तौ ज्ञानात्मनोर्गुणगुणितया समवायेन विशेषणविशेष्यभावादात्मनि घटादिज्ञानविषयत्वप्रसङ्गवारणाय सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्युक्तम्, तेन च समवायो व्यवच्छिन्नः, प्रकृते च समवाय एव ज्ञानसमवाययोर्विशेषणविशेष्यभावनियामकोऽन्यथानवस्थानादिति नातिप्रसङ्ग इत्याशयः। परिहरति यतइति। तस्यैव = समवायस्यैव। अन्तरत्वेति। सम्बन्धान्तरत्वेत्यर्थः। सम्बन्धान्तरपदेन विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तः सम्बन्ध उच्यते, समवायस्तु विशेषणविशेष्यभावरूप एव प्रकृते, तस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमादिति सम्बन्धान्तरत्वाभावेन न तद्व्यवच्छेदसम्भव इति भावः। सम्बन्धं = विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तसम्बन्धम्। ननु विशेषणविशेष्यभावातिरिक्तत्वं नोपादेयम्, सम्बन्धं विनैवेत्युक्तौ समवायात्मकस्वरूपेण विशेषणविशेष्यभावादुक्तस्थले दोषाभावादित्याशयेनाशङ्कयाह नचेति। एवं सत्यसम्भव इत्याह अत्रेति। ज्ञातो घट इत्यत्रेत्यर्थः। एवं तर्हि सम्बन्धव्यतिरिक्तसम्बन्धं विनैवेति वक्तव्यम्, तादृशसम्बन्धाभावश्च ज्ञातो घट इत्यत्राक्षत एवेत्याशङ्क्य नासाविति। तुल्यत्वादिति। मत्समवायो घटज्ञानस्येत्यत्रापि तादृशसम्बन्धाभावसद्भावादतिप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः। संयोगेति। प्रसिद्धत्वात्संयोगोपादानं ननु तदुपादाने प्रयोजनम्, संयोगेन ज्ञानस्य गुणस्य क्वापि विशेषणत्वाभावादनतिप्रसक्तेः, उक्तस्थले तु स्वरूपसम्बन्धेन समवायरूपेणैव विशेषणविशेष्यभाव इति भावः। तथापि = समवायं विनेत्युक्तावपि। ज्ञानाभावस्य ज्ञानमनुयोगितासम्बन्धेनैव विशेषणमिति तस्य घटादिज्ञानविषयत्वप्रसङ्गः। सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्युक्तावपीदं तुल्यम्, अनुयोगिताया अनतिरिक्तत्वात्। नेति। विद्यमानस्यैव विशेषणत्वादुक्तं सप्रागभावसमये च प्रतियोगिनोऽविद्यमानत्वादिति भावः। एवं सत्यपि ज्ञानस्य भेदेऽत्यन्ताभावे चाति प्रसङ्गो यद्यपि, अन्यत्र विद्यमानस्यापरत्रात्यन्ताभावात्, तथापि तत्तत्त्वे एव दोषान्तरमाह अतीतेति। विशेषणत्वमिव विशेष्यत्वमपि विद्यमानस्यैवेति भावः। भावे = विद्यमानभावे। विद्यमानविषय एव लक्ष्य इत्यतीतादावव्याप्तिर्न क्षतिकरी, ज्ञानाभावे च नातिप्रसङ्गः, यद्विशेषणमित्यनेन यस्य भावस्य विशेषणमिति विवक्षितत्वात्। नचैवं घटाभाव इत्यादिज्ञानविषयेऽभावेऽव्याप्तिः, विद्यमानस्य भावस्यैव लक्ष्यत्वात्। अभावस्येति। अतीतानागतस्याप्युपलक्षणमिदम्। पातादिति। तत्स्थलीयलक्षणान्तरस्य निर्वक्तुमशक्यत्वादिति भावः। विद्यमानभावात्मकविषयमात्रलक्षणत्वाभ्युपगमेऽप्यतिव्याप्तिरेवेत्याह ज्ञानादिति। घटादिज्ञानस्य समवायेन प्रमातर्येव विशेषणत्वेन तदन्यस्मिन् यत्र क्वापि विशेषणत्वं समवायं विनैवेति घटाद्यतिरिक्तस्यापि, तस्य घटादिज्ञानविषयत्वप्रसङ्गः, सम्बन्धान्तरमन्तरेणेत्युक्तावपि जन्यजनकभाववाच्यवाचकभावादिसम्बन्धस्य स्वरूपान्तर्भावेन व्यवच्छे

क्तं विस्तरेण । नच ज्ञानाकारतया गोचरस्य नास्त्येव ज्ञानगोचरयोर्भेद । प्रतीति विरोधात्, भेदमनिच्छता च स प्रतिषेद्धुमप्यनर्हं इति । इति विषयविषयिभावखण्डनम् ।

भेदखण्डनम् ।

वक्तव्यस्तर्हि कोऽसौ भेदो नाम ? स हि स्वरूपं वा स्यात्, इतरेतराभावो वा, धर्मान्तरं वा, नाद्यः भिन्नेऽभिन्नभ्रमानुपपत्तिप्रसङ्गात्, अन्त्यावपि धर्मिस्वरूपावगाहनात्, अन्यथा कस्यासौ सा भ्रान्तिरर्लीकेव । ननु निःसम्बन्धित्वेन व्यवस्थितेषु तद्‌द्वारप्रभृतिषु नानाधारोऽस्य पर्यायवद्‌व्यारोप्यते, येषु चारोप्यते ते भेदेनैव भान्ति

घटाभावेन चक्षुरादावुपसङ्गो निरोध एव, एवं कालिकादिसम्बन्धमादायापि घटज्ञानादेरुदासीनविषयकत्वप्रसङ्ग । एतेन कारणादीत्यादिग्रन्थव्याख्यानम् । ज्ञानादन्यादिरुक्तिस्तु 'नच ज्ञानाकारतया' इत्यादिग्रन्थावतारणद्वारा भेदखण्डनावतारणार्थैवेति । ज्ञानाकारतायामिति । घटतज्ज्ञानयोर्भेदे हि घटज्ञानं घटमेव विषयीकरोति न तु पटमित्यत्र न नियामकम्, भिन्नत्वाविशेषात्, नच विषयविषयिभाव एव नियामकः, तन्नियामकस्यैव पृष्टत्वात्, तयोरुक्तरीत्या दुर्निर्वचत्वाच्च अभेद एव परिशेषान्नियामको वक्तव्य इति ज्ञानाकारत्व ज्ञेयस्य सिद्ध्यतीति भाव । प्रतीतीति । घटस्य ज्ञानमिति धीर्न तु घटो ज्ञानमिति, आन्तरं ज्ञानं घटश्च बाह्य इति धीर्न तु विपरीतेति भाव । एतेन ज्ञानाभिन्नत्वमेव विषयत्वमित्यपि निरस्तम् । ननु श्रुतिबलाद्भेदसिद्धौ भेदश्रुत्युक्ते मायामेव यत्कमित्यत आह भेदमिति । तार्किकमतेनेदम्, तन्मते प्रमितिप्रमितस्यैवापरत्र निषेधस्य भ्रमविषयत्वस्य चाङ्गीकारात्, नच ज्ञानानां क्षणिकतया परस्परं भेदं साकारवादिनानुमन्यत एवेति ज्ञानभेदस्य ज्ञानान्तरे प्रसिद्धस्य गोचरे निषेधसम्भव इति वाच्यम्, गोचरभेदस्य क्वचिदप्रसिद्धत्वेन तन्निषेधासम्भवात्, नच ज्ञानभेदस्य गोचरे निषेधोऽर्थाद्‌गोचरभेदो ज्ञाने निषिध्यत इति वाच्यम्, गोचरभेदाप्रसिद्धावपि तन्निषेधस्यावगाहनानुपपत्ते, नच ज्ञानगोचरयोरैक्ये ज्ञानभेद एव गोचरभेद इति वाच्यम् । ऐक्यसिद्धिं विनैव वक्तुमशक्यत्वादित्यभिमान । यदि तु परेण कल्पितभेदोऽभ्युपगते तादात्म्यैव च परमार्थतो निषेध स्यात्क्रियत, प्रतीतत्वमेव निषेधप्रयोजकं न तु प्रमितत्वम्, गौरवात्, मानाभावाच्च भेदस्य मुख्या निरूपणासम्भवस्यान्यथ कल्पनायां सहकारित्वाच्च, ज्ञानस्य च स्वरूपतो नानात्वमनुभवेनौपाधिकरूपस्यैव च तदनुभवेनैकत्वम्, तत्तादात्म्यमेव च विषयत्वम्, तदप्यनिर्वचनीयमेवेत्यादिकमुच्यत, अतएव "नो नाराभेदमवभूय धियाऽस्ति वृत्तिस्तद्‌बाधके बलिनि वेदनये जयश्री" इत्युक्तमुदयनाचार्यैरात्मतत्त्वविवेके, अधिकं तन्निरासप्रकारं दर्शनसर्वस्वे आलोचयिष्याम इति तदा तार्किकैः सौगतमुद्राप्रख्यापकत्वं नामुद्रापनीयमिति । इति शारदाख्यायां विषयविषयिभावखण्डनम् ।

अयमादिवादिनोऽनात्मनोऽपि भेदनिरासे विनिश्चितात्मविवेकस्य भेदखण्डनं व्यर्थमिति प्रतिषेधसामर्थ्येन सायनाय अनन्यथोपपादनाभिप्रायेण सौगतमुद्रानैयायिकमत वक्तव्य इति । स्वरूपादेर्भेदत्वमसम्भावनायां बीजं प्रागुपवर्णितम् । धर्मान्तरं = धर्मान्तरम् । पृथक्त्वादिकं तु ज्ञानानान्ववेके वर्णितम्, मयोक्तप्रपत्तित्वेन दूषणमंशतः कथितमिति तदनुसन्धेय । निःसम्बन्धित्वेन व्यवस्थितेष्विति । एतदनादरस्थापविम्बप्रयोजककारणेषु । नानाधार इति । तदीदीनां नानात्वेन सम्बन्धपर्यायसम्भावकत्वेऽनुभवम्, अन्यथाऽन्यथात्वेनो बाधाधारनियमानुपपत्तेराधाराणां भेदात् । अवयव्यारोप्यत इत्यनेन नानात्वेनावयविभ्रमो विवक्षित इति भ्रम निराकर्तुमाह येष्विति । भेदेनैव = स्वरूपात्मकभेदवत्त्वेन,

किन्त्वनारब्धावयविषु तेष्वारब्धावयवित्वतया विभ्रम्यते । मैवम्—तेषां प्रागनुदाहरणीकृतत्वात्, अतस्मिन् स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाभासानां दृष्टान्तत्वेनेष्टत्वात्, तत्रापि धर्मान्तरारोपाभ्युपगमे तादात्म्याभावस्य संसर्गाभावप्रवेशापत्तेः । नचैवमप्येष्टव्यमेव, तथापि स्वरूपभेदग्रहे तत्राभेदस्य धर्मस्याप्यशक्यारोपत्वात् ।

नापि द्वितीयः, प्रतीतावन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । प्रतियोगिरूपत्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिरधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्च तद्ग्रहणकारणमतः क्वेतरेतराश्रय इति चेन्मैवम्, घटं हि सति कुम्भः पटो न भवतीत्यत्र यथैव तस्याभावस्य प्रतियोगितया पटो निषिध्यते तथा कुम्भोऽपीति सोऽपि कुम्भ मतया निषिद्धः प्रसज्येत । वस्तुतोऽन्योन्याभावस्य कुम्भप्रतियोगिकत्वेऽपि कुम्भस्यापटत्वनिरूपणकाले कुम्भस्य प्रतियोगिता नापेक्ष्यते किन्त्वाश्रयतैवेति कुम्भाप्रतिक्षेपः, पटस्य तु प्रतियोगितैवापेक्ष्यते न त्वाश्रयतेति कुम्भवत्पटस्यापि न संग्रहापत्तिः । यद्यप्यन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकता तथाप्यन्या कुम्भाश्रयताऽन्या च पटाश्रयता, अन्या कुम्भप्रतियोगिकताऽन्या च पटप्रतियोगिकता, तेनान्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वे चोभयाश्रितत्वे च नोभयोरपि संग्रहप्रतिक्षेपविरोधापत्तिः, नाऽपि च प्रतियोगित्वस्यानुयोगिनो भेदापजीवनेऽन्योन्याश्रयाऽनुपजीवने च स्वस्मादपि भेदग्रहापत्तिः । प्रसज्यते, यतः स्मर्यमाणस्य

तथा च तद्ग्रहसत्त्वे एकवस्तुनस्मादात्म्येन वस्तुनारोपसम्भव । तर्हि किं विवक्षितमत आह किन्त्विति । आरब्धावयवित्वतयेति । स्वरूपसम्बन्धेनावयव्यारम्भकत्वप्रकारकभ्रमे भेदग्रहो न प्रतिबन्धकोऽपि स्वभेदग्रहे एव, स चात्र नास्तीति भाव । प्रत्यभिज्ञाभास = भ्रमात्मकप्रत्यभिज्ञा, तद्विषयाणाम् । धर्मान्तर चैत्रत्वादि । पत्तेरिति । स एवायमिति प्रतीतेर्धर्मविशेषारोपरूपत्वे प्रतियोग्यभावान्वयी तुल्ययोगक्षेमाविति न्यायेन स नायमित्यत्रापि धर्मान्तरस्यैव निषेध्यत्वादभेदस्य चानिषेध्यत्वादिति भाव । अभेदस्य धर्मस्येति । चैत्र चाविरूपासाधारणधर्मस्येत्यर्थः । घटपटयोर्भेदबुद्धौ सत्यां घट पट इतिवद्घटे पटत्वमित्यस्यापि बोधस्यानुभवविरुद्धत्वादिति भाव । वस्तुतस्त्वन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदस्यानुभवसिद्धत्वेन तयोरैक्ये नेष्टापत्तिर्युक्ता, तथा च भेदग्रहेऽभेदभ्रमानुपपत्तिर्दुर्वारैव । एतच्चेदं तदा नचेति संगत्यनुपपत्तेरप्युपलक्षणम् । अत्र केचित् स्वरूपग्रहेऽपि तद्भेदस्याग्रहात् संशयविपर्ययौ समर्थयन्ते, तत्तु पूर्वं भेदखण्डनशारदया प्रतिविहितमेव । दूषणान्तराणि च तत्रैवोदीरितानि वक्ष्यन्ते च ।

प्रतीताविति । भेदप्रतीतिं विना न प्रतियोग्यनुयोगिभावप्रतीतिः, तां विना च न भेदप्रतीतिरिति भावः । कुम्भोऽपीति । वस्तुतस्त्वन्योन्याभावस्योभयप्रतियोगिकत्वादिति भाव । प्रतियोग्यनुयोगिभावग्रहापेक्षायान्तु यस्य प्रतियोगितया पूर्वं ग्रहस्तत्प्रतियोगिकत्वस्यैव तत्र परं भेदग्रह इति न स्वस्मादपि स्वभेदग्रहप्रसङ्ग इति आह वस्तुत इति । प्रतियोग्यनुयोगिभावग्रहापेक्षायामित्यादि । अपटत्वेति । पटभिन्नत्वेत्यर्थः । अपेक्ष्यते = ज्ञायते । अप्रतिक्षेप संग्रहोऽनयोः इत्यनर्थान्तरम् । आद्यन्ते यद्यपीति । पटप्रतियोगिकता भेदे कुम्भाश्रयतामपेक्ष्यैव, कुम्भप्रतियोगिकता तु तत्र पटाश्रयतामपेक्ष्यैवेत्यन्योन्याभावस्य वस्तुतस्तूभयप्रतियोगिकत्वेऽपि न स्वस्मात्स्वभेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु स्वस्मात्स्वभेदप्रसङ्गो न मया दीयतेऽपितु स्वस्मात्स्वभेदग्रहप्रसङ्ग एव, स चोक्तरीत्या प्रतियोगित्वानुयोगित्वज्ञानस्य भेदज्ञानकारणत्वोपगमे एव शक्यवारण इति तद्वरमन्योन्याश्रय इत्यत आह नापि चेति । प्रतियोगित्वस्येत्यनुयोगित्वस्याप्युपलक्षणम्, अनुयोगिन इति च प्रतियोगिनोऽपि, तथा च

प्रतियोगिताऽनुभूयमानस्य चाश्रयतेत्येतावन्मात्र एवोक्ते स्वस्मादपि भेदग्रहानापत्तिः, नचैवं स एवायमित्यत्रापि भेदग्रहप्रसङ्गः, वास्तवतत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां विशेषात्। नैवम्-तथाहि-किमधिकरणप्रतीतिरधिकरणतया प्रतीतिरुत वस्तुगत्याऽधिकरणस्य स्वरूपेण विवक्षिता आद्ये किमीयाधिकरणतया घटादेः प्रतीतिस्तस्य कारणं स्यात्? न ताव-दन्योन्याभावाधिकरणतया, दण्डाप्रतीतौ दण्डाधिकरणतया इव तदप्रतीतौ तदधिकरणतायाः प्रत्येतुं पूर्वमशक्यत्वात्, विशिष्टप्रतीतौ विशेषणस्यावश्योल्लेख्यत्वात्, विशिष्टस्य विशेषणघटितमूर्तित्वात्। नापि यस्य कस्यचिदधिकरणतया प्रतीतिस्तत्कारणम्, यत्र भिन्नेऽभेदभ्रमस्तत्र धर्मिणः सत्त्वाद्याधारतया प्रतीतावपि तदनुत्पत्तेः। न तन्मात्राच्च-दुत्पत्तिः, अपि तु प्रतियोगिस्मृतिसहितात्, सा च तदा नास्तीति तदनुत्पत्तिरिति चेन्न, प्रतियोगिस्मृतिरपि किं प्रतियोगितया स्मृतिः, उत वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेणेति विकल्प्यत्वात्, आद्ये किमन्योन्याभावप्रतियोगितया यस्य कस्यचित्प्रतियोगितया वा, नाद्यः, अन्योन्याभावाप्रतीतौ तदनुपपत्तेः पूर्ववत्। नापि द्वितीयः, तस्य वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमविषयीकृतस्य स्वदेशे स्वदेशाद्यवच्छेदेन प्रतीयमानत्वे स्वाभाव-प्रतियोगितया प्रतीतावन्योन्याभावप्रतीत्यनुत्पत्तेः। प्रतियोग्यनुभूतिः सा न स्मृतिरिति चेन्न, स्मृतित्वस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथाऽनुभूयमानयोरन्योन्याभावाप्रतीतिप्रसङ्गात्, अत्रान्तराऽलं स्मृतिकल्पनया नान्योन्याभावानामिति अनुभवबाधितया। प्रयोजकत्वेऽपि वा स्मृतित्वस्य योऽसौ तत्र नासीत्सोऽयमिति स्मर्यमाणाभावप्रतियोगित्वेऽपि वस्तुगत्या भिन्नस्याभिन्नतया भ्रमेणोल्लिख्यमानस्यान्योन्याभावप्रतीत्यनुदयात्। दोषाभावोऽपि हेतुः स भ्रमोदाहरणे नास्तीति चेन्न, पूर्वदृष्टे स्मृतिमतस्ततो वस्तुगत्याऽन्यस्यैवानन्तरं

घटपटयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावग्रहस्य तयोर्भेदग्रहोपजीव्यत्वेनेत्यर्थः पर्यवस्यति। नापत्तिरिति। घटो न पट इत्यादौ भेदग्रहप्राक्क्षणे यस्य स्मृतिस्तस्य नानुभव इति भावः। प्रसङ्ग इति। स्मर्यमाणस्यानुभूयमानत्वादिति शेषः। तत्सत्त्वेति। भेदसत्त्वेत्यर्थः। दोषसद्भावे इत्यादिरिव, अन्यथा तु धियां प्रमात्वस्यौत्सर्गिकत्वेन न भ्रमसम्भव इत्याकूतम्। स्वरूपेण = घटत्वादिना किमीयेति। किन्निरूपितेत्यर्थः। तत्कारणम् = भेदप्रतीतिकारणम्। अभेदभ्रम इत्यापत्ताविष्टत्वपरिहारार्थम्। एवं परतोऽपि। तदनुत्पत्तेः = भेदग्रहानुत्पत्तेः। तन्मात्रात् = यत्किञ्चिन्निरूपिताधिकरणतया प्रतीतिमात्रात्। तदुत्पत्तिः = भेदग्रहोत्पत्तिः। सा = प्रतियोगिस्मृतिः। तदा = अभेदभ्रमदशायाम्। तस्य = घटादेः। भिन्नस्येति। घटान्तरादित इत्यादिः। प्रतीयमानत्वे = प्रतीयमानत्वदशायाम्। स्वाभावप्रतियोगितया = वस्तुगत्या स्वप्रतियोगिको योऽन्योन्याभावस्तत्प्रतियोगितया प्रतीतौ सत्यामपि। सा = अयं घटस्तत्र नासीदित्यादि-प्रतियोगिताप्रतीतिः। स्मृतिः = प्रतियोगिस्मृतिः। प्रतियोग्यनुभवानन्तरं तत्स्मृतिकल्पनामाशङ्क्याह अत्रेति। अन्तरा = प्रतियोग्यनुभवभेदग्रहयोर्मध्ये। अननुभवविच्छेदः। बाधितयेति हेतुगर्भम्, तत्र प्रतियोगिस्मरणे इच्छादिकमिति न स्यात्। प्रौढिवादेनाह प्रयोजकत्वे इति। स्मर्यमाणाभावप्रतियोगित्वेऽपि = स्मर्यमाणस्य प्रतियोगिविशेषितस्याभावस्य प्रतियोगित्वेऽपि, यत्किञ्चिन्निरूपितप्रतियोगितया स्मर्यमाणत्वेऽपीति यावत्। दोषाभावः = प्रतिबन्धकाभावः। हेतुः = भेदग्रहे हेतुः भ्रमेति। अभेद-भ्रमेत्यर्थः। नास्तीति। अभेदभ्रमस्यैव भेदग्रहप्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति भावः। एवं सत्यभेदग्रहोत्तरं भेदग्रहो मा भूत्, अभेदग्रहोत्पत्तिक्षणे तु स स्यादेव, अभेदग्रहस्तु संशयात्मको वा निश्चयात्मको वेत्यन्यदित्याह पूर्वदृष्टे इति। प्रतियोगितया पूर्वदृष्टविषयकस्मृतिमत इत्यर्थः। तदुदयापत्तेरित्यन्वयः।

वस्तुनः पूर्वदृष्टाद्भिन्नमभिन्नं वेत्यनिरूपितस्यापि सम्भवेन तत्रेतरेतराभावबुद्ध्यापत्तेः। बुध्यत एवेति चेन्न, पश्चात्तत्संशयदर्शनात्। विशेषधीरपि तत्र हेतुरिति चेन्न, विशेषत्वस्यान्योन्याभावनिरूपणं विना दुर्निरूपत्वात्। एतेन वस्तुगत्या प्रतियोगिनः स्वरूपेण स्मृतिः सहकारिणीत्यपि व्युदस्तं वेदितव्यम्, वस्तुगत्याऽधिकरणस्य स्वरूपेण प्रतीतिः सहकारिणीत्यपि, भिन्नस्याभिन्नतया वृक्षादेः प्रतीयमानस्याऽन्योन्याभाववत्तया ग्रहणप्रसङ्गात्।

ततः = पूर्वदृष्टात्। अनिरूपितस्य = अनिश्चितस्य। तत्र = पूर्वदृष्टानन्तरदृष्टयो। बुध्यते = निश्चीयते। इतरेतराभाव इतिशेषः। पश्चात् = उक्तस्मृत्याद्यनन्तरम्। कदाचिद्भेदभ्रमदर्शनादित्यपि द्रष्टव्यम्। भेदनिश्चयोत्तरं भेदसंशयस्य तदभावनिश्चयस्य वाऽसम्भवादितिभावः। तत्र = उक्तसंशयभ्रमसामग्रीस्थलीयभेदग्रहे। तदन्यावृत्तित्वविशिष्टधर्मवत्तादर्शनं तदीयविशेषदर्शनमित्यभिप्रेत्याह विशेषत्व-स्येति। विशेषणस्यान्यत्ताभावघटितत्वेऽपि घटपटयोर्भेदाभावसंशयनिश्चययो सत्वे तद्धर्मयोर्विशेषत्व-ग्रहस्यासम्भवेन भेदनिश्चयस्य तत्र हेतुत्वेऽन्योन्याश्रयात्, तद्व्यतिरेकसंशयनिश्चययोर्यत्प्रतिबन्धकत्वं तन्निश्चयस्य तद्धेतुत्वात्। एवमादिनैव हेतुना व्यधिकरणत्वेन ज्ञातरूपाभ्यां वस्तुगत्या वा व्यधिकरणा-भ्यां रूपाभ्यां प्रतियोग्यनुयोगिग्रहस्य न भेदग्रहहेतुत्वसम्भव इत्यावेदितं प्रत्यक्षादियाथोद्धारभावदा-याम्। ननु विशेषदर्शनं न हेतुः, संशयोत्तरं विशेषदर्शनासत्त्वदशायां संशयात्मककोट्युपस्थित्यादि-रूपसंशयसामग्रीबलात्संशयस्यैवोत्पत्तेरौचित्येन निश्चितनिश्चयोत्पत्त्यापत्तेरयोगात्। विपरीतनिश्चयोत्तर-मपि तदयोग एव, तस्य दोषविशेषाजन्यविशिष्टज्ञानसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकत्वात्, एवञ्च प्रकृते संशयात्मकविपरीतग्रहसामग्र्या एव भेदनिश्चयप्रतिबन्धिकायाः सत्त्वेन न तदापत्तिः, प्राग्संशयादेः प्रतिबन्धकतायादिनाऽपि तदाद्यक्षणे आपत्तिवारणाय तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धकताया वक्तव्यत्वादिति चेन्न, संशयसामग्र्या विपरीतकोट्युपस्थितिधर्मिज्ञानविशेषादर्शनादिरूपतया तस्याः प्रतिबन्धकत्वे तदभावस्य विशेषदर्शनादिरूपस्य कारणतापर्यवसानेनोक्तदोषतादवस्थ्यात्। नचात्र वस्तुगत्या विशेषस्य दर्शनं विवक्षितं नतु विशेषत्वेनेति वाच्यम्, इदं तद्वा न वेत्यादिसंशयाद्यभावापत्तेः, इदन्त्वादेरपि वस्तु-गत्या विशेषत्वात्, नच संशयाद्यभावस्य कार्यसहवर्तित्वेन हेतुतयाऽमुग्रसंशयाद्यक्षणे न भेदनिश्चया-पत्तिसम्भव इति वाच्यम्, संशयोत्पत्तिकाले कथञ्चित्तद्विषयकाप्रामाण्यग्रहसत्त्वे निश्चयापत्तेः, अप्रा-माण्यज्ञानास्कन्दितसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वात्। किञ्च, प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यसहवर्तित्वेन हेतुतायाम्। किञ्च संशयाभावस्य कार्यसहवर्तित्वेन हेतुत्वसिद्धिं विना संशयसामग्र्याः प्रतिबन्धकताया निवारणासम्भवेन तादृशहेतुत्वसिद्धावेव संशयस्य प्रतिबन्धकत्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च तादृशहेतुत्वसिद्धि-रित्यन्योन्याश्रयात्, नच तत्सिद्धिरेव तत्सिद्धि, कारणीभूताभावप्रतियोगित्वशरीरे कार्यसहवर्तित्वस्या-प्रविष्टत्वादिति। सहकारिणीत्यपीति। व्युदस्तं वेदितव्यमित्यनुषङ्गः। एतेनेत्यनिर्दिष्टं हेतुमाह भिन्नस्येति। ग्रहणप्रसङ्गादिति। ननु "प्रतियोगिस्वरूपेणाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिः, अधिकरण-स्वभावत्वेनाऽस्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्चेतरेतराभावग्रहकारणं" मित्यनेनेदं विवक्षितम्—इतरयोरधिकरण-प्रतियोगिनोर्विरूप्येण ज्ञानं न भेदप्रत्यक्षे कारणम्, येनान्योन्याश्रयाश्रयौ स्याताम्, किन्तु भिन्नाभ्यां घटत्वपटत्वादिरूपाभ्यां प्रतियोग्यनुयोगिनोर्ज्ञानमात्रं कारणम्, तच्चोभयद्वयं ज्ञानमात्रपरम्, अधिक-रणतावच्छेदकत्वं प्रतियोगितावच्छेदकमहत्तु भेदधीप्रतिबन्धक, तेन घटो द्रव्यमितिवत् द्रव्यत्वेन प्रतियोगिग्रहादघटो न द्रव्यमिति न प्रत्ययः, इति चेत्, इदं तद्वा नवा, इदं नदेवेति संशयविपर्ययोरभावा-

नापि तृतीयः, अभावस्य निर्धर्मकतापक्षे तस्य विश्वाभिन्नत्वप्रसक्तौ विश्वस्याप्यभावरूपत्वेन निर्धर्मकतया धर्मलक्षणान्योन्याभावविरहिण ऐकरूप्यापत्तेः। अभावे धर्माभावात्स्वरूपमेव भेद इति चेन्न, योऽसौ भेदस्तस्य स्वात्मा, स किं कस्मादपि भेदः, उत निष्प्रतियोगिक एव, न तावन्निष्प्रतियोगिक एव, प्रमाणाभावेनासत्त्वप्रसङ्गात्, योऽसौ भेदव्यवहारोऽस्ति स कस्मादपि, न तु नीलव्यवहारवन्निष्प्रतियोगिकः। स च निष्प्रतियोगिको नोपपद्यते, निष्प्रतियोगिकोऽपि वा यद्ययं सप्रतियोगिकव्यवहारं करोति, तदा प्रतियोगिनियमो न स्यादिति सर्वस्मादपि भेदव्यवहारं कुर्यात्। स्वस्मात्कथं भेदः सम्भवतीतिचेत्तर्हि किं भिन्नाद्भेदः? नन्वेवमनवस्था स्यात्। नापि प्रथमः। वक्तव्यं हि तद्यस्मादसौ भेदः, न तावत्सर्वस्मात्, स्वात्मनोऽपि भेदप्रसङ्गात्, नापि घटादेः, घटादिना सह तस्यावध्यवधिमद्भावो योऽसौ स ह्यर्थान्तरं वा स्यात्, स्वरूपमेव वा, आद्ये तस्यापि भेदावधित्वेन तत्राप्येवमेवानुयोगे यद्येतदेवोत्तरमनवस्था स्यात्. अथ तत्र स्वरूपमेव, तर्हि ' प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किन्निबन्धन" इति प्रथमत एव स्वरूपं वाच्यम्, तदपि न, तथाहि यदि घटादिभिः सार्धमवध्यवधिमद्भावसम्बन्धोऽस्य स्वरूपम् प्रतियोगिना सार्धं तदभावस्यास्य निषेध्यनिषेधभावलक्षणः सम्बन्धः स्वरूपं न स्यात्, स्वरूपस्यैकत्वात्, अनयोश्च सम्बन्धयोर्भिन्नत्वात्, नहि यदेव प्रतियोगिनः सकाशाद्भिन्नत्वं तदेव तन्निषेधत्वमिति सम्भवति, ततो व्यतिरिक्तस्यानिषेध्यसाधारणत्वात्, निषेध्यनिषेधभावस्य च नियतवस्त्वपेक्षित्वादिति। एवं

पत्तेः, इदन्त्वतत्त्वयोः परस्परभिन्नत्वात्। एवमत्र घटस्तद्वटो नयेत्यादिसंशयादेरपि। एतद्घटान्तद्घटत्वादेर्भिन्नत्वात्। प्रतिबन्धकमादाय भ्रान्यवस्थानं तु निराकृतम्। अधिकं सूक्तं बाधोद्धारशारदायाम्।

तृतीयः = वैधर्म्यं भेद इतिपक्षः। निर्धर्मकतापक्षे = भेदकधर्मराहित्यपक्षे, तेन प्रमेयत्वादेः केवलान्वयितयाऽभेदकधर्मस्य तत्र सत्त्वेऽपि न क्षतिः, अन्यथा तस्यालीकत्वपक्षे एव पर्यवसानेनाभिमतभ्यासङ्गतेः। भेदकधर्मस्वरूप भावत्वस्याप्यमित्यभिमानः। धर्मलक्षणेति। वैधर्म्यरूपेत्यर्थः। तस्य = अभावस्य। व्यवहारस्य निष्प्रतियोगिकत्वाभावस्य कस्मादपि सचेति। तत्र स इत्यर्थः। सः = भेदः। कथं भेद इति। तथा च स्वस्माद्भेदव्यवहारोऽपि न शक्य आपादयितुम्, तत्र भेदघटत्वस्य प्रयोजकत्वादित्यभिमानः। अनवस्थेति। तुल्यादितेषं बाधोद्धारे। तस्य = भेदस्य। भेदीयप्रतियोग्यनुयोगिभाव एव संसर्गाभावादिप्रतियोग्यनुयोगिभावविलक्षणोऽवध्यवधिमद्भावशब्देनाभिविवक्षितः। भेदोऽवधिमान्। तत्रापीति। अवध्यवधिमद्भावस्य भेदस्य च योऽवध्यवधिमद्भावस्तस्यातिरिक्तत्वेऽनवस्था, निष्पन्नस्य भेदान्तरस्याप्यवध्यवधिमद्भावान्तरसापेक्षत्वात्। अस्य = भेदस्य। प्रतियोगिनेति। घटादिभिः पटादयस्तावत् इत्यन्यतमाभावत्वनिरूपितप्रतियोगितानयेन पटादिनेत्यर्थः। घटे तु भेदत्वनिरूपितप्रतियोगिता। साच पटादावपीत्यन्यत्। निषेधत्वं = भेदत्वं, प्रतियोग्यवधिकावधिमत्त्वमिति यावत्। अनिषेध्यसाधारणत्वादिति। अनिषेध्ये पटायन्यतमाभावे तु तन्निषेध्ये पटादावपि सत्त्वादित्यर्थः। अथवाऽनिषेध्येनापि निरूपितत्वादित्यर्थः। पटान्यतमाभावेऽन्यतमाभावत्वं पटीयमेव, भेदत्वं तु पटीयमिव घटीयमपीतिभावः। इत्युपलक्षणम्, प्रतीतिभेदस्याद् विषयवैचित्र्यस्यावश्यमेवत्वात्। एवमिति। कार्यकारणभावाधाराधेयभावादीनां प्रतीतिवैलक्षण्यानन्त्याभाववैलक्षण्यानवस्थानुपपत्ते, निरूपकविशेषनिर्वाह्यनतया तु तेषामैक्योपपादनं स्यात्, तयोरप्यभेदम् । प्रत्युत तत्सिद्ध

कार्यकारणभावादौ स्वभावसम्बन्धान्तरेऽपि वाच्यम्, ऊहनीयश्चान्यत्रापि स्वरूपभेदे दोष एषः।

किञ्च धर्मान्तरं भेद इति ब्रुवतः कोऽभिसन्धिः? किं घटत्वादय एव भेदः, उत भेदो नामान्य एवैकः कश्चिद्धर्मः? आद्ये घटत्वादीनां सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः, भेदस्य सप्रतियोगिकत्वात्, न च घटत्वादयस्तथा, पटाद्यनपेक्ष्य तेषां प्रतीतेः। यदा पटाद्यपेक्षया प्रतीयन्ते तदा भेदव्यवहारं कुर्वन्तीति चेत्, प्रतीतौ कस्य पटाद्यपेक्षेति वाच्यम्, किं घटत्वादेरुत तद्धर्मस्य कस्यचित्, आद्ये पटाद्यपेक्षामन्तरेण घटत्वप्रतीत्यनुपपत्तिप्रसङ्गः, नहि यदन्तरेण यदुत्पद्यते तत्तत्कारणकं नाम। यद्रूपाद्यपेक्षया-न्तरजातिभेदे कारणभेदस्य चरितार्थयितुमशक्यत्वात्, साक्षात्कारित्वादिना सह परापरभावानुपपत्तेः। जात्योः परस्परसङ्करमिच्छतामपि मते पञ्चम्याऽवधिभावः प्रतिपाद्यमानः केन सममन्वियात्, घटत्वस्यावधिघटितत्वे तथैव परं प्रतीयापत्तेः। तद्धर्मस्य तथात्वमिति चेन्न, तथाहि–न द्वितीयः, स एव सापेक्षप्रतिपत्तिर्भेदो ननु घटत्वादिः, घटत्वादेश्च स भेदः स्यात्तद्धर्मत्वात्, घटादेस्तु भेदपर्यनुयोगे तदभिधानमसङ्गतम्। कथं च भिन्नैरनुगतभेदव्यवहारः स्यात्, तथापि तथा

एकनिरूपितत्वरूपस्यापि नानात्वमेव स्यात्, अतएवप्रतियोग्यनुयोगिभावकार्यकारणभावादीनामतिरिक्तत्वमेव मया अनुमन्यन्ते, तथापि लक्षणपर्यनुयोगः सावकाश इत्यन्यत्। अन्यत्रेति। भावस्यानुयोगित्वस्थले इत्यर्थः, अभावे स्वरूपं भेद इति लोकावता निरस्तम्। किरनेवमूहनीय इति न यत्नु युज्यतेऽपि तु सङ्ग्रह इति। तस्मादन्यत्रेत्यस्यैव व्याख्यानं स्वरूपभेदे इति। अन्यत्वं च घटितसम्बन्धापेक्षया, तथा च घटभिन्नोऽभावो पटभिन्नः पटो घटभिन्नो मठ इत्यादिप्रतीत्या घटभेदस्यानुगतस्यैवावगाहनात्तस्यैकस्य पटमठादिनानात्मकत्वं नानासम्बन्धानामेकात्मकत्वमिव नोपपन्नमितिभावः।

अभावस्यानुयोगिन्येऽभावत्वाद्विरूपवैधर्म्यं प्रतीतिबलाच्चानीतं भन्तव्यमेवेति भोजदोष इत्यत आह किञ्चेति। पटादीनि पटादिप्रतीतिपरम्। पटाद्यपेक्षां = पटादिप्रतीतिं। ननु घटादेर्विजातीयज्ञाने एव पटादिप्रतीतेः कारणत्वमिति न व्यभिचारः, तृणादेर्विजातीयवह्निकारणत्वदर्शनादित्याशङ्क्याह यद्रूपाद्यपेक्षयेति। आदिपदं विजातीयवृश्चिकादिकं प्रति गोमयादेः कारणत्वाभिप्रायेण। भेदो विशेषः। विषयविशेषानिरूपितवैजात्यस्य घटत्वादिज्ञानेऽनुपलब्धिबाधे सत्येवाह साक्षादिति। साक्षात्त्वं विहाय वैजात्यं परोक्षभेदज्ञाने, वैजात्यं विहाय साक्षात्त्वमयं घट इत्यादिज्ञाने, उभयोः समावेशोऽयं घटो न पट इत्यादिज्ञान इति सङ्करः। तस्य जातिबाधकत्वानभ्युपगमेऽप्याह जात्योरिति। अवधिघटितत्वे = सावधिकस्वभावत्वे। परं = केवलं। तथा च घटत्वस्यावधिविषयकत्वाव्याप्यविषयिताकत्वापत्तेरित्यर्थः। तद्धर्मस्य घटत्वधर्मस्य। तथात्वम् = पटादिप्रतीत्यपेक्षप्रतीतिकत्वम्। एवं सति द्वितीयविकल्प एवापतन्-दित्यनुत्तिवैचित्र्येणाह तथाहि नेद्वितीय इति। स घटत्वादिधर्मः। घटत्वादेरिति। अनुयोगित्वं षष्ठ्यर्थः। यदि तु धर्मस्यैव वस्तुनः सापेक्षत्वेऽपि धर्मिणोऽपि सापेक्षव्यवहारसम्भवः यथा देवदत्तस्य गुर्वादिपादि, एवं घटत्वादिगतधर्मविशेषस्य सापेक्षत्वेऽपि सापेक्षव्यवहारो घटत्वाद्यात्मकभेदस्य स्यादिति कश्चिदूष्यत्वादत्राह कथमिति। घटः पटो न, मठः पटो नेत्यादिप्रतीतेः पटभेदांशेऽनुगमस्यैवानुभवादिति भावः। तथापि तथा स्वतोऽपि। भिन्नत्वेऽपि सम्यगनुगतव्यवहारोपपादकत्वोपगम इत्यर्थः।

सति वा किं न तैरेव गवादिव्यवहारोऽपि स्यात्। नापि द्वितीयः, अनभ्युपगमात्, सप्तपदार्थानामनन्तर्भावप्रसङ्गात्, स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामनुपपत्तेश्च। ईदृशाञ्चोपाध्यालीढवैचित्र्याणां जात्या समर्थने सर्वोपाध्युपधानानां जात्यैव समर्थनं स्यात्।

ननु घटत्वादय एव भेदाः, घटत्वादिज्ञानाविशेषेऽपि प्रतियोगिज्ञानसहकारिवशाद्विचित्रव्यवहारोपपत्तिरिति चेन्न, व्यवहारसत्यतार्थं वास्तवार्थगतविशेषस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वे तथैव पर्यनुयोगानुवृत्तेः, अनन्तभेदपरम्पराभ्युपगमे च क्रमज्ञेयतायां प्रतीत्यपर्यवसानात्, तद्युगपज्ज्ञेयतायामत्यन्तसदृशतया कस्यचिदन्यभेदस्यान्यदीयतयाऽपि ग्रहणसम्भवादिना सर्वत्र प्रामाण्यानाश्वासप्रसङ्गात्, सर्वप्रतीतिनियमानङ्गीकारे चाप्रतीतसत्त्वे प्रमाणाभावात्, जिज्ञासायां तस्य तस्यापि ज्ञेयत्वे तद्बुद्धीनां भेदबुद्धित्वाशदर्थेष्वनुगतत्वस्यानुपपत्त्या तेष्वेकजात्याद्यभ्युपगमे तद्भेदेऽपि तदङ्गीकारे परस्पराश्रयविभागप्रसङ्गात्। एवं सत्तादीनामानन्त्यस्वीकारे द्रष्टव्यम्। किञ्च घटत्वादे-

---

दैः = भिन्नैः पदार्थैर्व्यक्तिरूपैः। गवादिव्यवहारः = गौरित्याद्यनुगतव्यवहारः। वस्तुतस्तु भिद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्यैव वैधर्म्यं भेदस्तद्व्यवहार इति। द्वितीय = भेदो सामान्य एव कश्चिद्धर्म इति कल्प। अन्योन्याभावस्य निरस्तत्वेन तदात्मकत्वस्याप्यनुपपत्त्या सप्तपदार्थबहिर्भावेऽपसिद्धान्त इत्याह अनभ्युपगमादिति। सप्तपदार्थानामिति। सप्तपदार्थ्यामित्युचितं स्यात्। विभागस्यानादरणीयत्वेन युक्तिबलादतिरिक्तपदार्थोपगमेऽपि न क्षतिरिति मदन्तं प्रत्याह स्वात्मनीति। भेदे स्ववृत्तावात्माश्रय', भेदान्तरवृत्तावन्योन्याश्रयादिकम्, कस्यापि भेदस्यावृत्तौ तु तस्य सर्वात्मकतया भेदरहितभेदात्मकतया सर्वमप्यभिन्नं" इत्यादित्यर्थः। भेदस्य जातित्वमाशङ्क्याह ईदृशामिति। आलीढत्वमत्र प्रयुक्तत्वम्, प्रतियोग्यादिप्रतिपत्त्यधीनप्रतिपत्तिकानामिति तु भावार्थः। जात्या = जातिरूपतया। उपाध्युपधानमुपाधिघटितमूर्तिकं प्रमेयत्वादिकं सखण्डम्। अत्रापि स्वात्मनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामुक्तानुपपत्तिरस्त्येव। एवं जात्यादौ वृत्त्यनुपपत्तिरपि।

घटत्वादेर्निष्प्रतियोगिकत्वेन त्वदुक्तरीत्या वस्तुनः सप्रतियोगिकत्वं मास्तु, तथापि सप्रतियोगिकत्वेन प्रतीतिस्तु स्यात्। एवं सति सर्वदैव तथाप्रतीतिप्रसङ्गश्चोदित इति चेत्, प्रतियोगितानुयोगितावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानात्मकसहकारिसत्त्वे तथा प्रतीतिर्न तु तदसत्त्वे इत्यभ्युपगमादित्याशयेन पुनः प्रत्यवतिष्ठते नन्विति। अत्रेदं तदेवेत्याद्यभेदग्रहानुपपत्तेरस्वरसीन्या सत्ये एवाह व्यवहारेति। अवश्यमिति। अन्यथा साकारवादापत्तेः। तथाच सप्रतियोगिकं कञ्चित्पदार्थमनुपेत्य भेदप्रतीतेरुपादनासम्भव इति स उपेतव्यः, किन्तु घटादिगतस्यापि भिन्नत्वप्रतीतेर्भेदान्तरस्य तत्रोपगमे पर्यनुयोगः दुर्वारोयः। स्वपराभिप्रायज्ञत्वस्य निरसिष्यमाणत्वादितिभावः। एवं मत्यनवस्थामप्याह अनन्तेति। प्रतीत्यपर्यवसानात् = प्रतीतिपरम्परायाः अविच्छेदात्। तथा च युगपदुच्छेदोऽनुभवविरोधश्च, नहि सर्वदा भेदधीरनुभूयते इति। युगपदिति। अत्राप्यनुभवविरोधोऽस्त्येव। सम्भवादिनेत्यादिना व्यवहारसम्भवो ग्राह्यः। सर्वत्र भेदज्ञानव्यवहारेषु। प्रमाणाभावादिति। तथा च मूलपर्यन्तमैक्यप्रसङ्ग इतिभावः। ज्ञेयत्वे इति। तथा च मोक्षप्रसङ्ग इतिभावः। नुपपत्त्येति। यदि भेदा स्वरूपतोऽनुगता जातिवदिति भावः। जात्यादीत्यादिपदमुपाध्यभिप्रायेण, भेदत्वस्याभावगततया जातित्वस्याभावाऽसम्भवात्। तद्भेदेऽपि = उपाधिगतभेदेऽपि। तदङ्गीकारे = उपाध्यङ्गीकारे। भेदे भेदगं तत्र च भेदोऽन्यथा तस्य सर्वात्मकत्वप्रसङ्गादिति भाव। एवमिति। सत्ता सत्तेति

भेदत्वेऽवधिभूतपटत्वादिसापेक्षप्रतिपत्तिकतायां घटत्ववत्पटत्वस्यापि भेदरूपस्य भेदावधिप्रतिपत्तिसापेक्षतयाऽवधेश्च घटत्वादित्वेन घटत्वादिप्रतीत्यपेक्षायामन्योन्याश्रयप्रसङ्गः। भेदरूपत्वे घटत्वादेरवधिप्रतीत्यपेक्षा न तु स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ, स्वरूपमात्रेण चावधित्वं तत्कृत एवमिति चेन्न. भेदरूपता यदि तस्य स्वात्मैव तदा 'स्वरूपमात्रप्रतिपत्तौ नावध्यपेक्षेति शून्यं वचनम्। अथ धर्मान्तरं तदा स एव भेदोऽस्तु, कृतं तद्वत्तया घटत्वादे भेदरूपतेति प्रक्रियाकल्पनया। अस्तु स एव धर्मान्तरं भेद इति चेन्न, दूष्यत्वात्।

अथापि स्वरूपाद्भिन्नमिदं भेद इति कथं सङ्कल्प्यते, तद्व्यवहारस्यैकाकारस्य नानानिमित्तत्वे गोत्वाद्यनुगताकारप्रतीतेरपि कथमेकनिमित्तत्वसिद्धौ प्रमाणत्वम्, व्यभिचारात्। सामान्यविशेषैरेव परसामान्यबुद्धिव्यवहारोपपत्तौ तत्कल्पनानुपपत्तेः। किञ्च भेदे भेदान्तरमस्ति न वा, आद्येऽनवस्था, द्वितीये तदभाव एव स्यात्,

तद्धर्मिण्येव तत्प्रवेशात् । भेदस्वभावत्वात्स्वात्मन्यपि स्वयमेव तद्व्यवहारमयं करोति सत्त्वेव सद्व्यवहारमिति चेन्न, यदि 'स्वस्मादभिन्नः स्वस्य भेद' इति स्वस्मादित्यभिधेयावधिभावस्वरूप स्वयं, भेदोऽन्यस्माच्च स्वस्य, तदाऽस्य भेदस्य स्वात्मप्रतियोगिकत्वेन स्वाश्रयत्वेन चाङ्गीकारे स्वस्मादपि स्वयं भिन्नः किन्नाङ्गीक्रियते, विरोधाभावात् । स्वीक्रियेताप्येवं यदि तथा प्रतीतिर्व्यवहारो वा स्यादिति चेन्न, अस्त्यपि शब्दाभासादेस्तथा प्रतीतिराभासशब्दव्यवहारश्च । सत्यौ प्रतीतिव्यवहारौ स्वीकारकारणम्, न च तौ स्वात्मन एव स्वस्माद्भेदविषयौ स्त इति चेन्न, स्वात्मा स्वस्यैवाधिकरणमवधिश्चेत्यपि तर्हि न सत्या प्रतीतिः सम्भवति न वा व्यवहारः, तत्कथमित्यमङ्गीकुरुषे । ननु न वयं स्वात्मा स्वाधिकरणं स्वावधि चेत्यभ्युपगच्छामः, किन्तु धर्मान्तरे तत्प्रतियोगिके तदाधारे वा स्वीकृते यौ बुद्धिव्यवहारावुपपद्येते तावनवस्थाभयाद्धर्मान्तरेणैव स्वभावाद्भेदः करोतीति ब्रूम इति चेत् । तर्ह्यन्यत्र यादृशी प्रतीतिर्धर्मान्तरविषया तादृश्येवात्र धर्मान्तरं विनोत्पद्यत इति भ्रान्ता स्यात्, यस्य च स्वभावस्य बलेनेदृशी सा जायते स दोषः स्यात्, यथा सत्यरजते रजतप्रतीती रजतत्वादुत्पन्नाऽन्यत्र विना रजतत्वं जायमाना भ्रान्ता भवति, यस्य च सामर्थ्यात्सा तादृशी जायते स दोष इत्युच्यते । तत्र रजतत्वं नास्ति, अत्र तु धर्मिरूपोऽपि भेद एव सन्नवलम्बनमिति चेन्न, भिन्नप्रतीतिर्विशिष्टविषया भेदतदाश्रयोभयवस्तुविषयाऽन्यत्र यादृशी सत्याऽङ्गीकृता ततो मात्रयाऽप्यन्यूनार्थाया इह जायमानाया यदि द्वयं विषयं नाङ्गीकुरुषे तदा शक्रेणापि भ्रान्तत्वं दुर्वारम् । अथाङ्गीकुरुषे तदाऽनवस्थाप्रसङ्गः । अथ तदुभयविषयव्यतिरेकेणैवात्र सा सत्या, अन्यत्र तर्हीतोऽन्यादृशविषया मिथ्या स्यादित्यलं पल्लवेन । यत्तु सत्त्वेवेत्युक्तम्, तत्कटकगवोदाहरणमनुहरति, यतः सत्ताप्यमुना दूषणेनास्माभिः खण्डनीया ।

न दोषावहेति तु चिन्तयिष्यते । वैधर्म्यसाधारणी चेयम्, अतिरिक्तभेदस्यापि तदविनाभूतत्वात् । तद्धर्मिण्येवेति । भेदः स्वाश्रयात्मक एव स्यादित्यर्थः । भेदे यदि कस्यापि भेदो नास्ति तदा सर्वं तदात्मकतयाऽभिन्नं स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । स्वस्मादिति पञ्चम्याऽभिधेयोऽवधिभावो यस्य तत्स्वरूपोऽपि स्वयम्, अन्यस्मात्स्वस्य भेदश्च स्वयमेव यदीति सम्बन्धः । स्वात्मप्रतियोगिकत्वेनेति । अन्यान्यप्रतियोगिकः स्वनिष्ठो भेदः स्वस्मादभिन्न इत्यत्र स्वप्रतियोगिकभेदस्यान्यत्र प्रसिद्धस्य स्वस्मिन्निषेधः प्रतीयते, ननु स्वस्मिन् स्वात्मप्रतियोगिकत्वमिति चेन्न, यथाऽनवस्थाभयेन भेदे न भेदान्तरं तथा भेदादपि न भेदान्तरमिति स्वप्रतियोगिकभेदोऽन्यत्र प्रसिद्धः स्वात्मक एवेति स्वात्मप्रतियोगिकत्वेनेति सूक्तम् । विरोधाभावादिति । एकत्राधाराधेयभावप्रतियोग्यनुयोगिभावौ भेदनियतावपि स्वीकार्यौ स्वस्मात्स्वभेदेऽपि विरोधस्याभावतः स्यादित्यर्थः । व्यवहार इति । सत्य सत्कथनीयमनुवर्त्त । क्रियते । तत्पदद्वयेन भेदपरामर्शः । द्वय = भेदतदाश्रयोभयम् । अत्र = भेदो घटभिन्न, घटो भेदभिन्न इति भेदानुयोगिकभेदप्रतियोगिकभेदस्थले । अन्यत्र = घटाद्भिन्नः पट इत्यादिभिन्नानुयोगिप्रतियोगिकभेदस्थले । कटकेति । 'कटकस्तु नितम्बोऽद्रेः' 'सेनायां राजधान्यां च' इत्यभिधाना(त्) सेनायां प्रवृत्ते घोरावसंपाते प्रवेशिता गौरपि नेतस्त्राणनिमित्तं भवति प्रत्युत स्वयमप्यवविपत्तामामादयति तथा प्रकृते न्यायनाशे भेदतदाश्रयोरन्यत्वा भवति । राजधान्यां वा निवारितपशुप्रवेशप्रदेशे कथञ्चित्प्रविष्टा गौरपि नाट्यते यथा, तथा इनमात्रं निवारयतोऽनिर्वचनीयवादिन पुरतः

उदयनाचार्योक्त्यनुवादः ।

यत्पुनरभिधीयते किमेतेन भेदखण्डनवादिभिरभिहितं भवति ? किं भेदज्ञानमेव नास्ति ? सदपि वा नित्यम् ? अनित्यमपि वा निर्हेतुकम् ? सहेतुकमपि वा निर्विषयम् ? सविषयमपि वा बाध्यमानविषयम् ? तत्र प्रथमः सर्वतोविरोधादनुत्तरः। द्वितीयः सुषुप्त्यवस्थानुरोधादुपेक्षणीयः। तृतीयोऽपि विरोधादेव हेयः। चतुर्थस्तु भेदोल्लेखादेव त्याज्यः। पञ्चमस्तु चिन्त्यते, किमेतेष्वन्यतमोऽस्य विषयः, तदन्यो वा ? द्वितीये किमेताभिरधिकरणानुपपत्तिभिस्तस्य बाध्यते ? एवं हि चौरापराधेन माण्डव्यनिग्रहः स्यात्। अथान्यतमात्मा ? तत्रापि यदि धर्मान्तरमेवेति तत्त्वम्, तदाऽनवस्थाभयात्तदधिकः प्रवाहस्त्यज्यताम्, तस्य तु कस्त्यागः ? नह्यनवस्था प्रतिभासमानमर्थं निवर्तयति किं तु प्रवाहं परिहापयति गन्धे गन्धान्तरवत्। अथेतरेतराभावमेव भेदज्ञानमालम्बते, तत्रापि कात्माश्रयः ? तेन हि भेदज्ञानमेव न स्यात्, अस्ति च तत्, ततो हेत्वन्तरमाक्षिपेत्, ननु स्वात्मनि स्वयमहेतुत्वे स्वयमेव निवर्तेत। अविद्यावशादिति चेत्, किं ज्ञातः ? नह्यविद्ययैवात्माश्रयनिवृत्तिः, तथा सति घटादयोऽपि कुलालादिनिरपेक्षाः स्वयमेव भवेयुः। अथात्माश्रयदोषोपहततया तत्र तस्यैव कारणम्, अतो यतः कुतश्चिदस्य जन्म, तच्च दुर्निरूपम्, अतोऽनिर्वचनीयमुच्यत इति विचारार्थः, नास्ति तर्हि विवादः, न च तदपि दुर्निरूपम्, प्रतियोगिरूपवत्त्वेनाप्रतीतावधिकरणप्रतीतिः, अधिकरणस्वभावत्वेनास्मृतौ प्रतियोगिस्मृतिश्चेतरेतराभावग्रहणकारणमिति निरूपणात्। अथ स्वरूपमेव भेदप्रतिभासस्य विषय इति तत्त्वम्, तथापि

कथञ्चिदुदाहृता सत्ताऽपि तेन निवारयिष्यते। यथा कटके यदा शीर्णबन्धनरज्जुमादाय छिद्रवति छिद्रवद्भिरश्वैः सह, तथाऽमुना खण्डनेन छिद्रवता भेदेन सत्तापि विद्रविष्यतीत्यर्थं इत्यन्ये। नच— अन्योन्याभावो भावतदभावान्तरे स्वस्मिंश्च वर्तते, भिन्नताप्रतीतेरविशेषात् अन्योन्याश्रयचक्रकानवस्थासु त्वयापि कल्पनीयत्वेन तदपेक्षयाऽऽत्माश्रयोपगमे लाघवादिरस्माकमाशय इति—वाच्यम्, दत्तोत्तरत्वात्, एवं सति इदं यदि स्वाश्रितं स्यात्स्वभिन्नं स्याच्चेति प्रसङ्गस्याभासत्वेन क्वापि तस्य दोषत्वं न स्यादिति तदवगाहिधियो भ्रमत्वस्यावश्यकत्वादिति।

भावतत्त्वविवेके भेदखण्डनाऽभिप्रायोदयनाचार्यैरुक्तं तदनुवदति यत्पुनरिति। सर्वतोविरोधात् = अनुभूतिसुगमत्वादिविरोधात्। अनुत्तर इति। नास्योत्तरं वक्तुमुचितमित्यर्थः। अनुभूत्यादिप्रकाशस्याप्यलापे वस्तुमात्रापलापप्रसङ्गेन स्ववचनादिविरोधः कथाप्रवृत्त्याद्ययोगश्च, व्यवहारमात्रस्य भेदग्रहाधीनत्वादिति भावः। भेदज्ञानस्य नित्यत्वे तु सुषुप्तिसमये तद्व्युच्छेद इत्याह द्वितीय इति। विरोधात् = कादाचित्कत्वविरोधात्। एतेषु = स्वरूपादिषु। एताभिः = पूर्वोक्ताभिः खण्डनयुक्तिभिः। तस्य = स्वरूपाद्यन्यतमस्य। चौरेति। अचौरोऽपि चौर इति मत्वा माण्डव्यो मुनिः शूलमारोपित इति प्रसिद्धा कथा। अन्यतमात्मेति। स्वरूपादिष्वन्यतमात्माऽस्य विषय इति सम्बध्यते। धर्मान्तरं वैधर्म्यम्। इति तत्त्वम्। अयं पक्षः परमार्थतया समर्थनीयः। वैधर्म्ये वैधर्म्यान्तराभ्युपगमेऽनवस्था, अन्यथा तु मूलपर्यन्तमेकाकारक्षतिरिति दोषं परिहरति तदेति। तस्येति। प्रथमवैधर्म्यस्य घटत्वादेरित्यर्थः। नास्तीति। भेदप्रतीतिकारणं भवताऽविद्यानाम्नोच्यते अस्माभिस्तु नामान्तरेणेति भावः। स्वरूपस्य भेदत्वे घटो भिन्न इति प्रयोगो न स्यात्, भेदस्यानतिरिक्तत्वे तेन सहाधाराधेयभावस्यापि तथात्वादिति दूषणं परिहरति तथापीति। घटस्वरूपं भेद इति प्रयोगस्तु नेह भावः, स्वारसिकप्रयोगविरोधोऽत्रा-

सहप्रयोग एवानुपपन्नः परिह्रियताम्, भेदेन तु किमपराद्धम्? सोऽपि दृश्यत इति चेत्सत्यम्, नैमित्तिकस्तु स्यान्न स्वरूपतः, नहि घटमानय घटमवलोकयेत्यादौ भेदपदमपि प्रेक्षावानुपादत्ते, व्याख्यायां तु मूढप्रबोधनार्थं घटः कुम्भ इतिवत्सहप्रयोगेऽपि न दोषः। तथापि कः परमार्थः? यथायथं त्रयमपि, घटस्य हि घटाद्यात्मना प्रतीतिरपटाद्यात्मना च प्रतीतिस्ततो वैशिष्ट्यप्रतीतिश्चेत्यनुभवसिद्धम्, तत्राभावस्य प्रथममात्रम्, अभावान्तरधर्मान्तरयोरभावात्। सामान्यादिषु त्रिषु द्वयम्, धर्मान्तराभावात्, द्रव्यादिषु त्रिषु त्रयम्, त्रयस्यापि तत्र सम्भवात्। भवति हि पटोऽयम्, न घटः तन्तुमयश्चेति। गन्धोऽयम्, न रूपम्, सुरभिश्चेति। गतिरियम्, नोत्क्षेपणम्, तिर्यक्चेति। लक्षणं तु स्वरूपभेदस्य ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिः, इतरेतराभावस्य स्वप्राधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययः, वैधर्म्यस्य तु विरोधः, स चैकधर्म्यसमावेश इत्येषा दिगिति।

घटस्यैवोधितत्वात्। सोऽपि = सहप्रयोगोऽपि। नैमित्तिक इति। फलमिह निमित्तम्, वाच्यवाचकभावबोधोद्देश्यक इत्यर्थः। पटोऽयमित्यादिरेव स्वरूपभेदप्रतीतिरिति वक्ष्यति, तदनुल्लेखिप्रतीतेरितरेतराभावमात्रविषयकत्वात्, घटो भिन्नइतिशब्दस्तु नरीत्या स्वरूपभेदवादे घटो भेद इत्याकारे पर्यवस्यन् घटो भेदपदवाच्य इत्यर्थबोधोद्देश्यक एव भवतीति भावः। इदमापाततः, प्रयोक्तैव प्रष्टव्यो घटो भिन्न इति कीदृशबोधोद्देशेन शब्दः प्रयुक्त इति? भिद्यते इति भेद इतिव्युत्पत्तिविवक्षायां घटो भेद इत्येव प्रयुञ्जीत, तस्माद्घटोभिन्न इत्यन्यतिरिक्तभेदावगाहिनी मतिरिति स्वरूपभेदपक्षे सहप्रयोगानुपपत्तिरदूषणमेव, व्युत्पत्तिभेदेन घटो भेद इति सहप्रयोगोपपत्तेरतिस्फुटत्वात्, पटादेरपि भिद्यमानत्वेन घटो भ्रमयमितिवद्घटो भेद इत्यत्र पर्यायप्रयोगशङ्काया एवानुन्मेषात्। स्वरूपतः = स्वरसतः। न स्वरसत इत्यत्र हेतुमाह नहीति। घटं भेदमानयेत्यादिकं न प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः। परमार्थः = भेदपदमुख्यार्थः। स्वरूपादिनानार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्यर्थः। उत्तरयति यथायथमिति। कर्मकरणभावव्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति द्रष्टव्यम्। घटाद्यात्मना प्रतीतिरिति स्वरूपभेदे प्रमाणम्, आदिना द्रव्याद्युपादेयम्। अपटाद्यात्मनेति परस्पराभावे प्रमाणम्। ततो वैशिष्ट्यप्रतीतिः = पटादितो वैधर्म्यधीः। वैधर्म्ये प्रमाणमिदम्। प्रथममात्रम् = स्वरूपभेदमात्रम्, अनवस्थाभयादभावेऽभावान्तरस्यास्वीकार्यत्वेन तस्य स्वातिरिक्तान्योन्याभावानधिकरणत्वात्। भेदकधर्मान्तराभावस्तु तत्राभ्युपगमवादेनोक्तः, अनुयोगितावच्छेदकरूपाभावस्यावश्यकत्वात्। द्वयम् = स्वरूपभेदान्योन्याभावद्वयम्। धर्मान्तरेति। भेदकेत्यादिः। किञ्चिद्धि वस्तु स्वत एव व्यावृत्तमिति न्यायात्, अन्यथाऽनवस्थानात्, जातिव्यावर्तकत्वस्य स्वतस्त्वानुगमेऽन्योन्याश्रयात्, व्यावृत्तस्यैव व्यावर्तकत्वात्। अत्र वैधर्म्यं विना स्वरूपभेदादेरप्यवस्थानासम्भवेनानवस्थाया दुर्वारता तु चर्चयिष्यति। पटोऽयमिति भिद्यमानस्वरूपं, न घट इति भेदः, तन्तुमय इति वैधर्म्यं प्रतीयमानमित्युदाहृतम्, एवमग्रे गुणकर्मणोरपि। ताद्रूप्येणेति। तदात्मत्वेनाप्रतीयमानत्वे सति प्रतीयमानत्वं तद्भेदत्वम्, तदात्मत्वेनाप्रतीयमानत्वमेव तद्भेदत्वमिति यावत्, प्रतीयमानत्वस्य व्यवहारनिमित्तत्वेऽपि लक्षणे निवेशे प्रयोजनाभावात्, सोऽपसेतिभमण्यात्थेऽप्यभिन्न इति। वस्तुतस्तु तार्किकमतेऽन्यथाख्यातिस्वीकारेण तद्विषयीभूतभेदस्यापि प्रसिद्धत्वात् अनियोग्यनुयोगितावच्छेदकसमानविभक्तिकपदप्रतिपाद्यमानत्वमेव विवक्षितम्। प्रथमाविभक्तिसमभिव्याहृतानुयोगित्वं तु नार्थः, देवदत्तो न पचतीत्यत्राभावेऽतिव्याप्तेः। तद्सामानाधिकरण्ये. एवंत्वं तद्भावव्याप्यत्वं तद्विरोधः।

उदयनाचार्योक्तिप्रतिक्षेपः।

अत्रोच्यते, तथाहि— यत्तावत्पृष्टं किमेतेष्वन्यतमान्माऽस्य विषयस्तदन्यो वेति तन्निर्वचनवादिनि शोभते नास्मासु, प्रतिभासमानोऽयं भेदः स्वरूपादिपक्षान्तर्भावानन्तर्भावाभ्यां वा सदसत्त्वाभ्यां वाऽन्येनापि वा धर्मेण येन केनचिन्निरूप्यमाणोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा वाच्यतामेति तेन सर्वेणानिर्वचनीय इति ब्रूमः। एतच्च न केवलं भेदस्यापि तर्हि जगत एव, अनिर्वचनीयवादश्चायं यथा तथोदितं प्राक्। यदप्युक्तं 'अथान्यतमेत्यादि ग्रन्थे ग्रन्थान्तरच' दित्यन्तम्, तदपि न साधु, यया युक्त्यैव स्वीकारस्तयैव प्रवाहस्वीकारस्य दुर्वारत्वात्। तत्र यदि प्रवाहस्वीकारे तस्या असाधकत्वं स्वीक्रियते, एकस्वीकारेऽपि स्यादविशिष्टलक्षणत्वात्। अत एव प्रतिभासमानत्वादेकस्वीकार इत्यप्ययुक्तम्। एकप्रतिभासिकाया युक्तेः सर्वसाधारण्यात्, नहि प्रत्यक्षादेव जायमानः प्रतिभासः प्रमाणं नानुमानादेरित्यत्र युक्तिरभ्युपगमो वा तव, नचाऽनवस्थाप्रसञ्जिका युक्तिरनुमानादेरन्या नाम, तर्कस्यापि व्याप्तिमूलत्वम्, सर्वश्चानुमानच्छायामापद्य दूषणमपि प्रवर्तत इति भवतैव व्युत्पादनात्। अतोऽनवस्थाप्रसञ्जिकाया युक्ते र्दोषो वा

स्वरूपादीति। अनन्तर्भावपक्षेऽलीकत्वं वा वक्तव्यमनिर्वाच्यत्वं वा, गत्यन्तराभावात्। सदसत्त्वाभ्यामिति। सत्त्वेन वाच्येतासत्त्वेनं प्रतीतिविरोधविषयोऽभवेदित्यादिकमुक्तं प्राक्।" अन्येनापीति।' भेदत्वं स्वधर्मिद्वाभाववत्त्वसप्रतियोगिकत्वनिष्प्रतियोगिकत्वतादात्म्योपजीवकत्वानुपजीवकत्वभेदत्वाभेदत्वनित्यत्वानित्यत्वव्यापकत्वाव्यापकत्वादिनेत्यर्थः। आद्येऽनवस्था द्वितीये सर्वस्याभेदप्रसङ्गः, तृतीये प्रतियोगित्वादिज्ञानापेक्षायामन्योन्याश्रयादि, तुरीयेऽनुभवविरोधः, पञ्चमे "अभेदं चोपजीवन्ती धी"रित्युक्तन्यायावतारः, षष्ठे स्वरूपहानिः, सप्तमे विनयव्याविरक्तिः, अष्टमेऽप्यव्यवहार्यत्वप्रसङ्गः, नवमे तद्घटभेदस्य तद्घटोत्पत्तेः प्राक् निष्प्रतियोगिकत्वप्रसङ्गः, तदा तद्घटेऽपरेषां भेदस्यासम्भवेन तेषु तद्घटभेदस्याप्यसम्भवात्, अन्यथाऽन्योन्याभावव्यक्तेः, आश्रयनाशादनादौ चावस्थानासम्भवेन नित्यत्वासम्भवात्। तदा नित्ये आश्रयान्तरे वृत्तिरिति चेत्तर्हि कथं व्यापक? कथं तद्घटेऽपि तस्य प्रसङ्गेन शून्यं स्यात्। तद्घटेनरत्वव्यापकोऽसाविति चेत्, तद्घटेनरत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात् प्रतियोगितानुयोगितान्यतरसम्बन्धेन वस्तुत्वव्यापकत्वं तस्येत्यप्येतेन निरस्तम्, अनुयोगितासम्बन्धेन तस्य कीदृक्त्वकथन्ताया अनिवृत्तेः। दशमोऽप्येतेन परास्तः, तद्घटेन सहोत्पन्नस्य तस्य क्षणान्तरे सङ्क्रमासम्भवात्, व्यापकत्वाश्रयणे चोक्तदोषात्। एतेन व्यापकत्वाव्यापकत्वे व्याख्याते। अन्वयेन व्यतिरेकेण च = उक्तपक्षेषु कस्यापि पक्षस्य सम्बन्धितयाऽसम्बन्धितया च वाच्यतामेति = दोषं प्राप्नोति। अथवाऽन्वयो दर्शितादात्म्यं व्यतिरेकश्च तदभावः, तत्रपक्ष दर्शि तादात्म्यस्य दुर्निरूपत्वाद्दत्तपक्ष कल्पितत्वमापाति, व्यतिरेके त्वलीकत्वमेव स्यात्, जडस्य स्वप्रत्वानभ्यवादित्यव्यवहार्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः। अत्र पक्षोऽप्येनापि वा अन्वयेन व्यतिरेकेण वा येन केनचिद्धर्मेणेत्यन्वय। अपि तर्हि = अपि तु। प्राक् = अनिर्वाच्यत्वनिरूपणादौ। ययेति। भिन्नत्वव्यवहारान्यथानुपपत्तिरेव युक्तिः। तत्रेति। भिन्नत्वप्रकारकव्यवहारविषयत्वलिङ्गेन भेदे भिन्नत्वानुमानादिति भावः। प्रसञ्जिका = साधिका। ननु भेदो यदि भिन्नो न स्यात्तदा व्यवहारविषयो न स्यादिति तर्क एवात्र, स च प्रमाणभिन्नस्तमाह तर्कस्येति। अनुमानच्छायां = व्याप्तिमूलकत्वम्। दूषणं = दूषकतर्कादि। भवतैवेति। आत्मतत्त्वविवेके इति शेषः। तथा च व्याप्तिमूलकतया निर्णयवत्पर्यवसानावश्यम्भावेनानुमानमत्राप्रतिबद्ध-

वक्तव्यस्त्यक्तव्यो वा स्वपक्ष । प्रवाहस्वीकारवदेकस्वीकारे नानवस्थेति चेत्, तत्कि मनवस्थाऽभावविशिष्टायास्तस्या युक्तेः साधकत्वं मन्यसे ? एवं तर्हि द्वितीयमात्रस्वीकारेऽपि नानवस्थेति द्वितीयस्वीकारप्रसङ्ग । ओमिति चेत्परार्द्धपर्यन्तप्रवाहस्वीकारं को वारयिता ? नेतावन्मात्रेण तुष्यति भवान् परार्द्धादप्यधिकमेकादिकं किं नाभ्युपगम्यत इत्यपि भवता वक्तव्यमेव तथाच सैवानवस्थेति चेत्सत्यम्, तस्यास्तु भवास्कीदृशमभ्युपगम्यतामिति निपुणं मन्त्रयावहे । द्वयादिकं परित्यज्यतामिति चेत्, एकस्मिन्नाम कीदृशोऽनुग्रहो येनानवस्थाप्रवाहनिवेशाविशेषेऽपि द्वयादिकमुपेक्षितमेकं तु रक्षितम् । द्वितीयमादायानवस्थेति चेत्, द्वितीयेऽपि यदि भवतोऽनुग्रहः स्यात् 'तृतीयमादायानवस्थे'त्यभिधाय सोऽपि रक्षितः स्यात् । तावेतौ भवतो रागद्वेषौ निश्रेयसाय यतमानस्य मानसमास्कन्दमानौ न कल्याणोदर्कौ तर्कयामि । गन्धे गन्धान्तरप्रसञ्जिका च न युक्तिरस्ति, तदस्तित्वे वा का नो हानि, तस्या अप्यस्माभि खण्डनीयत्वात् ।

प्रसरमेवेति भाव । अनवस्थाऽभाव प्रसञ्जकतासम्ब-धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्य । शङ्कते नेतावदिति । उदर्क उत्तरकाल । कल्याणफलावितिभावार्थ । ननु सुरभि चन्दनमित्यादिव सुरभिरसुरभिर्गन्ध इति व्यवहारान्यथाऽनुपपत्तिरेव गन्ध गन्धान्तरसाधिका युक्ति, तथा चानवस्थया गन्ध गन्धान्तरस्वाश्रय न तु पृथिव्या गन्ध इत्यत आह तदस्तित्वे इति । खण्डनीयत्वादिति । प्रथमोऽपि गन्धस्त्यक्तव्यो गन्धान्तराणि योपगन्तव्यानि पक्षपातस्तु न युज्यत इति भाव । वस्तुतस्तवभ्युपगमवादोऽयम्, सौरभत्वादिरूपगन्धत्वावान्तरधर्मविषयकतयनोक्तव्यवहारोपपत्ते, सुरभि चन्दनमित्यस्य तु सौरभप्रकारकत्वमेवेत्यवधेयम् । नन्वेतावताऽनवस्था दृढीकृता, दुष्यतामेव सा, 'प्रमाणवत्त्वादायात प्रवाहु केन वार्यते' इत्यभियुक्तोक्ते, एव सति सा चापि दूषण न स्यादिति तु न वाच्यम्, तस्यमनवस्थाया दूषकत्वाभावेऽपि मानानवस्थाया सुषुप्त्याद्युच्छेदिकाया दूषकत्वावश्यकत्वात्, न च तथापि प्रागलोपादिदोषा, एकत्र धर्मिणि सजातीयानन्तधर्माभ्युपगमे हि तेषामवकाश इति घटादिप्रतियोगिकभेदवति पटादिप्रतियोगिकभेदाभ्युपगमे ते सन्तु, भेदे भेदान्तराभ्युपगमे तु ते कथम्, भिन्नधर्मिकत्वात् । न चातिरिक्तभेदपक्षे घटप्रतियोगिकभेदे घटप्रतियोगिकभेदान्तरसत्त्वे तेनापि प्रथमकार्यनिर्वाहेण प्रागलोपादिसम्भव, घटप्रतियोगिकभेदऽनुयोगिप्रतियोगिकभेदस्य तादृशदोषानाक्रान्तत्वात्, आद्यस्य पटे सत्त्वेऽपि द्वितीयस्य तत्रासत्त्वात् । वैधर्म्ये वैधर्म्यान्तराभ्युपगमेऽपि तद्दूषणकाशाच्च, अनुयोगितावच्छेदकसमानाधिकरणो हि धर्म प्रतियोग्यवृत्ति वैधर्म्यमिति घटत्व पटप्रतियोगिकभेद', तत्र च पटभिन्नत्वस्यापि सत्त्वेनोक्तदोषसत्त्वं शङ्क्येत, परन्तु घटनिष्ठ पटभेदो घटत्वे घटत्वनिष्ठस्तु स घटत्वत्वमिति घटत्वत्वेन कथ घटे भिन्नत्वव्यवहारोपपादनसम्भव, वस्तुतस्तूक्तरीत्याऽनवस्थितप्रवाहस्य यौक्तिकत्वे भवताऽपि स्वीकृते पक्षान्तरेऽपि प्रागलोपाद्यसम्भव एव, प्रामाणिके प्रतिनियमनाया अपि कथञ्चित्परिहार्यत्वादिति घट भेदो भिन्न इति व्यवहारान्यथानुपपत्त्यैव विषयह कारेण प्रथमभेदे एव स्वपरनिर्वाहकत्वकल्पकत्वेनानवस्थाया अस्वीकार्यत्वात् । अस्त्वेवमेवेति चेत्तन्वेव प्रथमोऽपि भेदो मा भूदविशेषात् । अत्रापि का क्षतिरिति चेत्स्वरूपभेद बाधकानामुक्तत्वात्, स्वपरनिर्वाहकत्व च स्वप्रतियोगिकतया स्वानुयोगिकतया च भेदव्यवहार प्रति भेदान्तर विनैव स्वस्य प्रयोजकत्व मते निरस्तमेव । तथाचैकप्रमाणेनानीतोऽप्यर्थ प्रमाणान्तरबाधितत्वाऽनिर्वाच्यतामेव पुष्णाति । नन्वेवमनादेय हावमनवस्थितप्रवाहोपगम एवोचित इति चेन्न, तत्रापि प्रमाणान्तरविरो

यदपि 'अथेतरेत्यादि निरूपणा'दित्यन्तम्, तदप्ययुक्तम्, तथाहि—इतरेतराभावज्ञानं भेदव्यवहारहेतुं मन्यते यस्तस्य पक्षो नोपपन्नः, आत्माश्रयप्रसङ्गादित्येवं ब्रुवाणस्य न किञ्चिदुद्बाधकमुक्तं स्यात्, प्रतियोगिरूपत्वेनेत्यादिसमाधानं च प्रागेव दूषितम्। 'अथ स्वरूपमेवेत्यादि न दोष' इत्यन्तं यदुक्तम्, तदप्यस्मदनुक्तदोषदूषणमित्युपेक्षितम्। यदपि 'तथापि क इत्यादि तिर्यक्त्वे'त्यन्तं, तदपि गर्तवर्तिगोधामांसविभजनन्यायमनुहरति, पक्षद्वयस्याप्युक्तयुक्त्याऽऽक्षिप्तत्वादितस्य दर्शयितुमशक्यत्वेन तद्विभागव्यवस्थितेरनवसरनिरस्तत्वात्।

यच्च स्वरूपभेदस्य लक्षणमुक्तं ताद्रूप्येणाप्रतीतौ प्रतीतिरिति, तदप्ययुक्तम्, यदेकमेव वस्तु भ्रान्त्या भिन्नमिति प्रतीयते तत्र ताद्रूप्येणैकस्यैकरूपतया प्रतीतिर्नास्ति, अस्ति च प्रतीतिः, न च स्वरूपभेद इत्यतिव्याप्तिः, ताद्रूप्येणेत्यस्य धर्मान्तररूपभेदासङ्कीर्णोदाहरणार्थत्वात्। प्रतीतिरभ्रान्ता विवक्षितेति चेन्न, स्वरूपप्रतीतेस्तत्राप्यभ्रान्तत्वात्। यच्च स्वरूपमात्रेण प्रतीयते वस्तु न ताद्रूप्येण न च नानात्मना, वस्तुगत्या चैकमेव तत्, तत्रापि स्वरूपलक्षणो भेदः स्यात्। नास्त्येवेदृशमुदाहरणम्, ताद्रूप्याताद्रूप्याभ्यामेकस्यावश्यं प्रतीतेरिति चेन्न, प्रतीतिकलहानवकाशात्, भवति हि यत्त्वया तत्र दृष्टं तत्किमेकमनेकं वा इत्यनुयुक्तो नायं विशेषो मया लक्षितो जिज्ञासितो वा, स्वरूपमात्रं तु प्रतीत्याहमुदासीनोऽभूवमित्यभिधत्त इति। ननु तदपि स्वरूपं भेद एव कस्मा-

अस्य जागरूकत्वात्, तथाहि—वैधर्म्यं वैधर्म्यान्तरमवाहस्यैन्द्रियकत्वं वाऽतीन्द्रियत्वं वा आद्ये कदाचिदपि तस्य प्रत्यक्षं जायेतैव, नचैवम्। द्वितीये तु घटत्वपटत्वयोर्भिन्नत्वेन प्रतीतयोरेव स्वाश्रयभेदप्रतीतिप्रयोजकत्वसम्भवेन तयोर्भिन्नत्वप्रतीतेश्च तद्गतभेदरूपधर्मान्तरप्रतीतिं विनाऽसम्भवेन घटो न पट इति भेदप्रतीतेः प्राक् वैधर्म्यप्रवाहविषयकानुमानादेरवश्यमपेक्षणीयतापत्तिः, न च ते तदा कस्यचिदनुभवसिद्धा इति। तस्मात्प्रमाणानां विरोधोऽनिर्वाच्यतयैव परिहरणीय इति दिक्। आत्माश्रयेति। अधिकरणप्रतियोगिनोरितरत्वेन ज्ञानस्य भेदसहकारित्वे आत्माश्रयः स्पष्टः, प्रतियोग्यनुयोगिभावसहस्य तदायत्तस्य कारणत्वे त्वन्योन्याश्रय एव परम्परया स्वस्य स्वापेक्षतासमीक्षयाऽऽत्माश्रयशब्देनोक्तः। किं वा प्रतियोग्यनुयोगिभावविषयकोऽपि घटो न पट इत्याकार एव अत इत्याशयेनेत्थमुक्तम्।

यच्चेति। यथाश्रुते ताद्रूप्यमेकरूपत्वं वाऽन्यरूपत्वं वेति विकल्प्याद्यं मत्वाह यदेकमिति। चन्द्रादिकमित्यर्थः। भिन्नं = अनेकं। ताद्रूप्येणैकस्य व्याख्यानमेकरूपतयेति। ननु ताद्रूप्यं यद्यैकरूप्यं तदा तेनाप्रतीतिलक्षणे निवेशो विफल एवेति तथा विकल्प्य निरसनमनुचितमित्यत आह ताद्रूप्येणेति। धर्मान्तरक्लृप्तोऽनिरिक्तो वैधर्म्यान्योन्याभावाभ्यां च भेदस्तद्व्यावृत्त्यर्थत्वात्, घटोऽयं न पटस्तन्तुमयत्वेऽप्यत्रानुयोगिन एकत्वेनैव प्रतीतिर्न च द्वौ चन्द्राविति द्वे नेकात्मनेति भावः। न चैवं द्वौ चन्द्राविति प्रतीतिमादायातिव्याप्तिरेव कुतो नोक्ता, अतिव्याप्त्यपेक्षया तत्सम्भवस्थादिति वाच्यम्, अयं पट इत्यादिप्रतीतिमादाय लक्षणसमन्वयात्। स्वरूपेति। द्वित्वांशे हि तत्र भ्रान्तत्वं न तु चन्द्रस्वरूपांश इति भावः। सर्वांशेऽभ्रान्तत्वविवक्षायां त्वाह यच्चेति। ताद्रूप्येण = एकत्वेन। नानात्मना = अनेकत्वेन। अताद्रूप्यमनेकत्वम्। प्रतीतीति। अनुभवे विवादायोगादित्यर्थः। अनुभवसमर्था हि परीक्षकाः प्रवर्तन्त इति भावः। भवति हीति सम्बन्धः। भवति = सम्भवे। नन्वित्यादि। द्वौ चन्द्रावित्यत्रापि प्रमाणमिदम्।

दपि, तत्कथमुक्तदोषावतार इति, मैवम्, एवं तादूप्येणाप्रतीताविति व्यर्थं स्यात्, प्रतीतिमात्रं लक्षणं वक्तव्यं यत्प्रमेयं तत्कस्मादप्यवश्यं भिन्नमिति । एकस्यैव स्वस्मादूभेदप्रसङ्गनिराकरणार्थमपि तादूप्येणाप्रतीताविस्युक्तम्, तच्च खण्डितमिति । तादूप्यमन्यरूपत्वं विवक्षितमिति चेन्न, तदा हि तदानुपस्थापितपरामर्शवदन्यत्वस्य स्वरूपभेदत्वे आत्माश्रयः, सर्वस्वरूपाणां स्वत्वात्, अन्योन्याभावत्वे चान्योन्याश्रयः, वैधर्म्ये च चक्रकम् ।

ननु प्रतीयमानत्वमेव यदि स्वरूपभेदस्तदा स्वस्मादपि स्वरूपभेदप्रसङ्ग इत्यत आह एकस्येति । अपिना पूर्वोक्तासङ्कीर्णार्थतासमुच्चयः । तच्चेति । यच्च स्वरूपमात्रेणेत्यादिनेति शेषः । तथा च तदुपादाने बहुषु स्थलेषु प्रसङ्गवारणेऽप्युक्तस्थले प्रसक्तत्वादवश्यमेव यत्किञ्चिदन्तरस्यानुसरणीयत्वे तद्व्यर्थमिति भावः । द्वितीयं विकल्पमाशङ्कते तादूप्यमन्यरूपत्वमिति । अन्यत्वमित्यर्थः । द्वित्वप्रतीतेरन्यत्वप्रतीतिनान्तरीयकत्वशङ्कायां घटप्रतिबिम्बादावदोषः । अत एवान्यरूपत्वमन्यतादात्म्यमिति न व्याख्यातम्, दीपघटादिस्थलेऽन्यतादात्म्येनाप्रतीतेः सर्वदोषतादवस्थ्यात्, अन्यतादात्म्येन प्रतीतिस्थलेऽपि स्वरूपभेदसद्भावाच्च, 'यच्च स्वरूपमात्रेणे'त्याद्युक्तस्थलेऽप्युपस्थितस्वेतरान्यत्वप्रतीतिसम्भव एव, एकत्वानेकत्वयोरेव तत्राप्रतीतत्वात्, वैधर्म्यान्योन्याभावयोः प्रतीतिस्थलेऽप्यन्यत्वप्रतीतिरेव, अन्यत्वस्य तदुभयसाधारण्यादिति तदसाङ्कर्यमिति भावः । वस्तुतस्तु स्वरूपमात्रप्रतीतिस्थलेऽपि यदीतरान्यत्वप्रतीतिरुच्यते तदाऽसम्भव एव, अन्यथा तु तत्रैव स्वस्य स्वस्मात्स्वरूपभेदप्रसङ्गो दुर्वार एवेत्यवधेयम् । द्वितीयतदेत्यस्य तच्छब्देनेत्यर्थः । तत्र घटोऽस्ति तमानयेत्यादौ घटादिशब्देन घटाद्युपस्थितावेव तच्छब्देन तत्परामर्शो दृष्ट, प्रकृते स्वान्यत्वविशिष्टस्योपस्थापकान्तराभावेन तच्छब्देनैवोपस्थाप्य तत्परामर्शनमिति तच्छब्दस्य स्वार्थबोधने स्वापेक्षित्वेनात्माश्रय इत्यर्थः । एवञ्च परामर्शवदिति सप्तमीसमर्थादिति । ननु प्रकृतपरामर्शित्वं सर्वनाम्नः, प्रकृतत्वञ्च बुद्धिस्थत्वम्, तच्च यथा कथञ्चिच्छब्दमनपेक्ष्यैव सम्भवति तथा च नायं दोष इत्याशङ्क्यान्यत्वस्य वैधर्म्यादिसाधारण्ये मानाभावेनान्यत्वं स्वरूपभेदो वाऽन्योन्याभावो वा वैधर्म्यं वा विवक्षितमिति विकल्प्य प्रत्यादिशति अन्यत्वस्येति । नन्वेकस्वरूपभेदग्रहणे स्वरूपभेदान्तरस्य प्रवेशो नात्माश्रय इत्यत आह सर्वेति । वस्तुतस्तेनैवमसम्भवोऽतिस्फुट एव, स्वरूपभेदप्रतीतौ तदप्रतीत्यसम्भवात् । अन्योन्याभावत्वे इत्यत्र वैधर्म्ये इत्यत्र चान्यत्वस्येत्यादावनुषज्यते । वैधर्म्ये = वैधर्म्यरूपत्वे अन्योन्याभावग्रहस्यानुयोगिस्वरूपात्मकभेदग्रहाधीनत्वादन्योन्याश्रयः । अनुयोगिस्वरूपञ्च वैधर्म्याश्लिष्टमेव भेदः, अन्यथा भिन्नतया प्रतीयमानस्वरूपभिद्यमानत्वाभावेन भेदद्वयोरप्यसम्भवात्, तथा च वैधर्म्यग्रहाधीनमेव स्वरूपभेदज्ञानं तदधीनमन्योन्याभावज्ञानं तदधीनं च वैधर्म्यज्ञानम्, वैधर्म्यस्य प्रतियोगिवृत्त्यन्यधर्मरूपत्वेन तदन्यावृत्तिधर्मरूपत्वेन वा भेदघटितत्वात्, अत्यन्ताभावस्य तद्घटकत्वेऽपि तस्य सम्बन्धसंसर्गाभावरूपत्वेन संसर्गाभावस्य च भेदभिन्नाभावरूपत्वेन भेदग्रहसापेक्षग्रहत्वात् । घटत्वादिधर्माणां विशिष्य निवेशे चाननुगमः । अथ तद्रूपत्वेनाप्रतीयमानत्वे सति प्रतीयमानत्वं तद्भेदत्वमिति विवक्षायां तदा प्रतियोगिन एव ग्रहणेन नोक्तदोषावकाश इति चेन्न, तद्रूपत्वं हि तदभिन्नत्वं भेदघटितमेव, अप्रतीयमानत्वमपि प्रतीयमानाभिन्नत्वं वा प्रतीयमानत्वात्यन्ताभावो वा सर्वथैव कथमोन्योन्य.। प्रतीयमानकाले स्वरूपभेदाभावस्तिष्ठ, अथाप्युक्तक्रमग्रहः । एतेन तद्रूपत्वेनाप्रतीयमानत्वमात्रमप्यपास्तम् ।

यदपीतरेतराभावस्य लक्षणम्–'अबाधितः समानाधिकरणो निषेधप्रत्यय' इति, तदप्यशोभनम्–समानाधिकरण इत्यादिभाषायाः कथमपि तात्पर्यगवेषणेऽपि समानाधिकरणे यो निषेधस्तत्प्रत्ययविषयोऽन्योन्याभाव इति तात्पर्यपर्यवसाने समानाधिकरण इति किं तुल्याश्रयः, उतैकाश्रयः, उत तादात्म्यप्रतियोगिकः, उताधिकरणीभूतपदार्थवाचिशब्दविशेषणविशेष्यभावव्यवस्थितपदाभिधेयः, उतान्यदेव, तत्र न प्रथमः, तुहिनमयूखे प्रियामुखे च न दूषणकणस्यापि सम्भव इति प्रत्ययस्यापि दर्शनात्। तत्र मुखचन्द्रयोरन्योन्याभावोऽस्तीति चेन्न, तस्य सत्त्वेऽप्युक्तप्रत्ययस्य तदविषयत्वात्। मास्तु तद्विषय, लक्षणं त्वस्यैतत्, तच्च तदविषयत्वेऽप्यदुष्टमिति चेत्, कीदृशं तर्हीदं लक्षणम्? न तावत् समानाधिकरणो यो निषेधस्तत्प्रत्ययो यस्तस्य यो विषय सोऽन्योन्याभाव इति, नापि स एवान्योन्याभाव इति, नापि यत्र समानाधिकरणो निषेधप्रत्ययस्तत्र योऽस्ति सोऽन्योन्याभाव इत्यस्तु तद्धर्मस्य सर्वस्यान्योन्याभावत्वापातात्, समानाधिकरणपदवैयर्थ्यप्रसङ्गश्च। एतेनैकमुदाहरणमादाय द्वितीयोऽपि निरस्तः। नापि तृतीय, तादात्म्यप्रतिसन्धानव्यतिरेकेण त प्रतियोगिकस्य प्रत्येतुमशक्यतया तन्निर्वचनप्रसङ्गात्, तच्चाशक्यम्, तथाहि—तदेकत्वं वा भेदाभावो वा स्वरूप त्वसम्भावितम्, तस्य भेदत्वोपगमात्, तस्मिन् दृष्टेऽपि तन्न वेति तादात्म्यसंशयानवकाशापत्तेः। आद्येऽपि सद्भावविशेषो वा धर्मान्तरं वा, नाद्यः, गुणादौ तदभावप्रसङ्गात्, प्रथमक्षणे कार्यद्रव्यस्यैकस्यापि स्वतादात्म्यप्रसङ्गात्,

वैशेषिकमतव्युत्थाने चैकत्वे तदभावप्रसङ्गात्, उपाधिभिन्नावलम्बि च तादात्म्यं कथं स्वरूपमात्रावलम्बिनैकीकर्तुं शक्यम्, विचित्रप्रतिपत्तिकत्वात्। नापि द्वितीय, तस्यापि धर्मान्तरापेक्षयाऽनवस्थानात्, अनपेक्षायां स्वातादात्म्यप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः, स हि भेदस्याभावो भवन्नप्यन्योन्याभावस्यैव स्यात्, अन्योन्याभावस्य च तत्प्रतिक्षेपात्मकत्वात् तेनाप्यन्योन्याभावप्रतिक्षेपात्मना भवितव्यम्, परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वात् निषेध्यनिषेधयोः, तथा च सत्यन्योन्याभावप्रतीतिमन्तरेण तन्निरूपणमशक्यम्, निषेध्यप्रतीतिसापेक्षत्वान्निषेधबुद्धेरित्यन्योन्याश्रय। नापि तृतीय, निर्घटं भूतलमित्यत्रापि प्रसङ्गात्। नापि पञ्चम, समानाधिकरण इति प्रतियोगिसमानाधिकरणो विवक्षित तादृशश्च निषेधोऽन्योन्याभावः, तत्प्रत्ययश्च तल्लक्षणमित्यस्याप्ययुक्तत्वात्, भावासमानाधिकरणस्यान्योन्याभावस्य कुम्भः पटश्च न भवतीत्यादेरव्यापनात्, तज्जातीयत्वमार्यं च य विशेषमन्योन्याभावगतमादाय स्यात्तदेव लक्षणीभवनसमर्थमुपजीव्यमानमस्य लक्षणस्योपन्यासं प्रत्यादिशति, न च तदपि सम्भवति, अन्योन्याभावसंसर्गाभावभेदखण्डनप्रस्तावे निरस्तत्वात्, प्रकारान्तरस्य चासम्भवात्। नच—पट पटत्व न भवतीत्ययमेवा

क्षणे च द्रव्ये गुणो नास्तीति वैशेषिकमत यद्यपि, तथाप्येक रूपमित्यबाधितप्रत्ययबलादत्यन्त सहभावा पदार्थान्तरत्वस्य निर्णीतत्वेन गुणे आद्यक्षणावच्छिन्नद्रव्ये च तस्य वैऽपि न क्षतिरिति नोक्तप्रसङ्गमित्यत आह वैशेषिकेति। वैशेषिकाभिमतस्य सद्भावस्य गुणत्वस्य स्वतोऽपीत्यर्थ। अथवा गुणस्यापि सत एकत्वस्य प्रतीतिवशाद्गुणत्वमित्यत्वम्, प्रथमक्षणे द्रव्यस्यानेकत्वप्रसङ्गाच्च द्वितीयेऽपि क्षणे एकत्वासम्भवेनैकत्वविशिष्टस्यैवोत्पत्तिरित्यभ्युपगमेन वैशेषिकमतत्यागो इत्यर्थ। तदभावेति। तादात्म्याभावेत्यर्थं। अन्यथाऽऽत्माश्रयादिति भाव। एकत्वे एकस्यान्तरमेव यदि तदा नात्माश्रय इत्याशङ्क्यानवस्थासत्त्वे एवाह उपाधिभिन्नेति। प्रतियोग्यात्मकोपाधिव्यावृत्त मात्रप्रतियोगिकत्वं तद्विशिष्टं तादात्म्यम्, कस्य क तादात्म्यमिति साकाङ्क्षत्वात्। स्वरूपमात्रावलम्बिना = निष्प्रतियोगिकेनैकत्वेन। घटो द्रव्यमित्यादौ हि तादात्म्यमवभासते, न तु घट इत्यादावपीति भाव। द्वितीय = एकत्वं धर्मान्तरमिति पक्ष। इदमुपलक्षणम्, पदार्थान्तरस्यापि लक्षणस्य निरूपणीयत्वात् प्रतीत्या च निरूपणस्यान्योन्याश्रयात्प्रकारान्तरस्य चासम्भवात्। द्वितीय = तादात्म्य भेदाभाव इति पक्ष। तादात्म्ये भेदत्वञ्च तादात्म्य प्रतिषेधमित्यन्योन्याश्रय इत्याह स हीति। तादात्म्यप्रतियोगिकत्वादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकोवाऽभावो भेद इति लक्षणे दूषणान्तराण्यपि बाधोदारेऽधस्ताद्वेदितानि। प्रसङ्गादिति। प्रतियोग्यनुयोगितावच्छेदकसमानविभक्तिकत्वप्रतिपाद्यमानत्वविवक्षायामपि यदा प्रतिपाद्यमानश्च नास्ति तदाऽव्याप्ति, यदा कदाचित्प्रतिपाद्यमानत्वविवक्षणेऽपि सकलभेदव्यक्तीनां तथाऽभिलापासम्भव एव, तथाप्रतिपाद्यमानत्वयोग्यता तु नावच्छेदक विना सुप्रतिपदा, अन्योन्याभावस्याप्युक्तप्रसङ्गदर्शनेऽप्यादिकमनुसन्धेयम्। प्रतियोगिसमानाधिकरण इति। एतल्लक्षणनिष्कारणखण्डनञ्च संसर्गाभावान्योन्याभावभेदखण्डनावसरे द्रष्टव्यम्। प्रत्यय इति। प्रतीतिरेव प्रायेणत्वस्य लक्षणमित्यादाय। भावासमानाधिकरणस्य = प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्य। ननु यत्किञ्चिदन्योन्याभावगतमनुगतमादाय तद्रूपत्वमभावविभाजकधर्मस्य अविरुद्धतया नासम्भवति इत्यत आह तज्जातीयतया इमिति तत्त्वधर्मो न कश्चिदनुगत इति भावः। असम्भवादिति। प्रतियोगितावच्छेदकभावान्येन स्वाधिकरणवृत्ति स्वप्रतियोगी यस्य तद्भिन्नोऽभावविभाजकधर्मान्यत्वरूपाभावत्व

भावो घटः पटत्वं न भवतीत्येक एव, एवं प्रतियोग्यैक्येन मयाऽनभ्युपगमादिति कश्चित्प्रतियोगिसमानदेशत्वाल्लक्षणसिद्धिरिति-वाच्यम्, तथापि प्रतियोग्यैक्येन तदत्यन्ताभावेऽव्याप्तेः, तादात्म्यवत्संयोगस्यापि द्विष्ठत्वाविशेषादतिव्याप्तेः, कालभेदेन च प्रागभावादेरपि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तेः, कालैक्येन विशेषणे च तदन्योन्यव्यतिरेकाव्याप्तेरिति ।

यदपि धर्मान्तरस्य लक्षणमवादि वैधर्म्यस्य विरोधः, स चैकधर्म्यसमावेश इति, तदप्युद्भ्रान्तमनसो भाषितम्, तथाहि—प्रमाणप्रमेययोर्भेदोऽस्ति न वा ? नचेत्, तदभिधानस्य पर्यायत्वप्रसङ्गः, किम्प्रमाणिका बुद्धिरित्युक्ते बुद्धिविषयेणोत्तरप्रसङ्गश्च । नापि प्रथमः, स हि न तावत्स्वरूपलक्षणः, तुलादिद्रव्यस्यैकस्याप्युभयभावदर्शनात्, अतएव नान्योन्याभावोऽपि, धर्मान्तरं तु तयोर्भेदः परिशिष्यते, यतोऽन्येन रूपेण तत्प्रमाणमन्येन च तदेव प्रमेयमित्युच्यते, तथा च सत्येकधर्म्यसमावेशो लक्षणमव्यापकम् ।

मन्योन्याभावत्वम्, तादृशभेदश्च संसर्गाभावत्वमित्यव्यवृत्तिगगनादिप्रतियोगिकान्योन्याभावेऽव्याप्तम्, गगनादेर्वृत्तिमत्त्वकलेऽपि संसर्गाभावत्वं भेदभिन्नाभाववत्त्वमिति रघुनाथोऽन्योन्याभावोऽभावभयश्च लक्षणान्तरं संसर्गाभावस्य प्राचीनानाकृतम् । भेदत्वमखण्डोपाधिरित्यादिकमप्यवधीरितं पुरैवेति नेहोपन्यस्यते । इत्येक एव=इत्यनेनाभिन्न एव । प्रतियोग्यैक्य' मित्याद्यैक्याप्रयोजकमित्याह तथापीति । अत्यन्ताभावेति ध्वंसादेरप्युपलक्षणम् । ननु 'घटपटयोस्तद्वदन्ययोश्च तादात्म्यं प्रतियोगि मन्तव्य' मिति चायोक्तरे प्रागुपदर्शितदिशा कुम्भः पटत्वं न भवतीत्यत्र कुम्भपटत्वयोस्तादात्म्यं प्रतियोगितत्समानाधिकरण्यत्वान्योन्याभावे इति नाव्यापकमारोप इत्यत आह तादात्म्यवदिति । संयोगस्य स्वप्रतियोगिनः संयोगसम्बन्धेन प्रतियोग्यधिकरणेऽपि सत्त्वेनाभावाभावस्य प्रतियोगिरूपतयाऽभाववत्त्वस्यापि तत्र सत्त्वेन चातिव्याप्तिरित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, घटपटादितादात्म्यस्यान्योन्याभावप्रतियोगित्वे तस्यास्तत्प्रतियोगिकतयाऽप्रामाणिकत्वापत्तिरित्यादिकं प्रागुक्तमपि द्रष्टव्यम् । यदि स्वभावत्वप्रकारकप्रतीतेः प्रमात्वोपपत्तयेऽभावाभावोऽतिरिच्यते एवेति संयोगे नातिव्याप्तिरतदाह । कालभेदेनेति । इदमुपलक्षणम्, देशात्मकावच्छेदकभेदेन संयोगाद्यत्यन्ताभावस्यापि प्रतियोगिसमानाधिकरणतयाऽतिव्याप्तेः । कालैक्येनेति देशात्मकावच्छेदकैक्यस्याप्युपलक्षणम् । तथाच प्रतियोग्यवच्छेदकदेशकालावच्छेदेन *तत्समानाधिकरणत्वविवक्षणे इत्यर्थः । तदन्योन्यव्यतिरेकेति । कालान्योन्याभावेत्यर्थः । तद्देशकाल*ऐक्येन तदवच्छेदकत्वासम्भवादेवेति भावः । देशे काले च व्याप्यवृत्तिवस्तुमात्रस्यान्योन्याभावेऽव्याप्तेरुपलक्षणमिदम् । अत्र प्रकारान्तरानुसरणं च भेदसंसर्गाभावयोर्भेदखण्डनशारदायां प्रतिपादितम् ।

सोऽयं "प्रमेया च तुला प्रामाण्यवद्" इति पारमर्षमपि परामर्शं व्यस्मार्षीदित्यास्तां विस्तरः ।

ननु भेदप्रतिपत्तेस्तावत्प्रत्यक्षफलस्यार्थेन्द्रियसन्निकर्षः कारणं वक्तव्यम्, तत्र च एवेन्द्रियसन्निकर्षस्य भेदप्रतीतिहेतोर्द्वितीयः सम्बन्धी स एव भेदोऽस्तु । न, उक्तबाधकैर्बाधितायाः प्रतीतेरर्थेन्द्रियसन्निकर्षकारणकत्वाभावादिति । इति भेदखण्डनम् ।

कारणत्वखण्डनम् ।

किञ्च तत्कारणत्वमेव ? पूर्वभावित्वमिति चेन्न, चिरातीतध्वस्तानामपि कारणत्वप्रसङ्गात् । अव्यवहितपूर्वभावित्वमिति चेन्न, व्यापारस्यैव कारणत्वप्रसङ्गात् । व्यापारेण न व्यवधानमिति चेन्न कारणकारणस्यापि कारणत्वप्रसङ्गात् । कारणस्यातद्व्यापारत्वान्नैवमिति चेन्न, विना विशेषोक्तिं तस्य दुर्विवेकत्वात् । यद्विना यद्यन्न जनयति

विरुद्धत्वमिति घटत्वपटत्वाद्यात्मक एव वैधर्म्यलक्षणो भेदः, स च विरुद्ध एवेति नासङ्गतिरिति चेत्सत्यम्, तथापि विरुद्धहेत्वाभासनिराकरणप्रकरणे कृतमेव विरोधखण्डनमिति न दोष इत्यभिप्रेत्याह आस्तां विस्तर इति ।

स एवेति । प्रत्यक्षभेदस्यैवेदं लक्षणमिति नाव्याप्तिरित्याशयः । उक्तेति । विषयस्य निरूपणासम्भवे तत्प्रतीतेर्भ्रमत्वं तावदावश्यकम्, विषयस्तु व्यावहारिको वा प्रातिभासिको वा, आद्ये तस्य ज्ञानात्पूर्वं सत्त्वेन काममस्तु तत्सन्निकर्षजत्वं प्रतीतेः, न नः किञ्चिदपचीयते, विषयस्य पारमार्थिकताया निराकरणात् । द्वितीयस्तु स्थलान्तरस्थभेदस्येह भानमिति भेदमात्रस्य खण्डने सति तेषां न्यूनाधिकभावाभावेन वक्तुमशक्यमिति भावेनैवोच्येत, तत्र च काऽलौकिकस्य लौकिकस्य वा सन्निकर्षस्य वार्ता, आद्यस्य लौकिकविषयत्वानियामकत्वात्, द्वितीयेन च विषयस्य प्रागपेक्षणीयत्वात्, तस्य च प्रागसत्त्वात्, पूर्वपूर्वभ्रमेणैवोत्तरोत्तरभ्रमस्य समर्थनीयत्वादिति भावः । इति खण्डनशारदायां भेदखण्डनम् ।

पूर्वभावित्वम् = तत्पूर्वकालावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्यम् । चिरध्वस्तस्यापि यागादेरपूर्वद्वारा कारणत्वोपगमादनन्यथेति । निर्व्यापारेत्यर्थः । व्यापारस्यैवेति । व्यापारवतोऽकारणत्वप्रसङ्गाद्व्यापारेण व्यवधानादित्यर्थः । व्यापारातिरिक्तस्याकारणत्वप्रसङ्गादिति ॥ नार्थः, तथासति कारणमात्रस्य सव्यापारतया अभिप्रेततापत्त्या व्यापारस्यैव कारणत्वं न स्यात्, तस्य सव्यापारत्वेऽनवस्थानात् । व्यापारेणेति । स्वस्वव्यापारान्यतरस्याव्यवहितपूर्वभावित्वमपेक्षितमिति ॥ तन्न, अन्यथा तदधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरणक्षणप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वादिघटिताव्यवहितपूर्वत्वस्य कथमप्यसम्भवेन व्यापाराव्यवधायकत्वोक्तेरकिञ्चित्करत्वात् । कारणकारणस्य = कुलालपित्रादेः । कुलालपितृत्वादिनेति शेषः, कुलालत्वेन तस्य कारणताया इष्टत्वात् । अतद्व्यापारत्वात् = स्वकारणाव्यापारत्वात् । विशेषोक्तिमिति । अपूर्वादेः कुलालपित्रादेश्चेत्यादिः । तस्य = व्यापारत्वस्य तदभावस्य वा । दुर्विवेकत्वादिति । जन्यत्वेन तद्व्यापारत्वस्यापूर्वादाविव कुलालेऽपि साम्यादिति भावः । यदभावप्रयुक्तं यदनुत्पादकत्वं यस्य स तत्र तद्व्यापार इत्यर्थः । तज्जन्यजनकत्वमिति मौनम्, जनकत्वस्यैव निरस्यमानत्वात् । अनुत्पादकत्वं स्वविशिष्टम् । कुलालपितुर्न कुलालाभावप्रयुक्तं घटानुत्पादकत्वमिति भावः । न तत्र तद्व्यापारत्वमत्र स तत्र तज्जन्यः सन् तद्व्यापार इति वक्तव्यम्, तद-

भूतस्य तत्रावान्तरव्यापार इति चेन्न, सहकारिणामप्यवान्तरव्यापारत्वप्रसङ्गात्। जन्यमिति चेन्न, तथापि कारणत्वाव्यवस्थितौ विशेषोक्तेरशक्तेः, कथमपि वा विशेषोक्तौ गगनादेः सर्वत्र कार्ये हेतुत्वप्रसङ्गात्। अनन्यथासिद्धपूर्वभावित्वमिति चेन्न, वक्तव्यं हि कस्मादन्येन प्रकारेण विना? का च सिद्धिः? इति। यदि कार्यादन्येन प्रकारेण न निष्पत्तिस्तदाऽसिद्धत्वम्, नहि कार्येण कारणस्योत्पादनम्। नापि कार्यादन्येन प्रकारेण न ज्ञप्तिः, प्रत्यक्षादेरपि कारणज्ञप्तेः, न खलु सर्वा कार्यलिङ्गा कारणस्य ज्ञप्तिः। नापि कारणत्वाद्व्यतिरिक्तेन प्रकारेण न निष्पत्तिर्ज्ञप्तिर्वा, आत्माश्रयात्, अन्यथाऽपि च तदुपगमात्। व्यतिरिक्तत्वमकारणत्वमिष्टमिति चेन्न, उक्तदोषानिवृत्तेः, कारणत्वात्पूर्वं श्रोत्पत्तिज्ञप्त्योरुत्तरक्षणिकत्वादिभिरभ्युपगमात्। अव्यवहितपूर्वतया कदाचित्तदपि कारणम्, एवं तत्पूर्वतरमपि, कस्याश्चिद्व्यक्तेरनेवम्भावेऽपि तज्जातीयतया तथाभावित्वमि-

---

कारिणस्तु नैकस्यापरसहकारिजन्यत्वम्, तज्जन्यजनकत्वे सति तदजन्ये एव तत्सहकारित्वव्यवहारात्। तत्र समवायस्यानन्यतया श्रोत्रव्यापारत्वं न स्यात्, इत्यत्रास्, कर्णशष्कुलीसंयोगस्य श्रोत्रमनःसंयोगस्य वा तद्व्यापारत्वादिति भावः। तथापीति। तस्य कारणत्वानिश्चये तन्निरूपितजन्यत्वस्य दुरवधारणत्वात्, तयोस्तुल्यवित्तिवेद्यत्वादिति भावः। जन्यत्व तज्जन्यत्वपदेन तद्व्यापारत्वे सति तन्निरूपितान्यथासिद्धत्वनिरूपकत्वं विवक्षितमिति नोक्तदोष इत्याशङ्क्याह कथमपीति। प्रसङ्गादिति। कार्यमात्रापेक्षयाऽव्यवहितपूर्वभावित्वादिति भावः। गगनादिकमन्यथासिद्धत्वेन वारयति अनन्यथेति। अनियतानामन्यथासिद्धत्वेनैव वारणमभिप्रेत्य नियतत्वं नोपात्तम्। पूर्वपदमव्यवहितपूर्वपरम्। अन्यदेशस्थस्य कारणतावारणाय तु कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यसामानाधिकरण्यं वक्तव्यम्। प्रत्यक्षादे = इन्द्रियादेः। कारणत्वेन रूपेण कारणस्य निष्पत्तौ नात्माश्रय इत्याशयेन ज्ञप्तावपीति। कारणत्वस्य दुर्ग्रहत्वपर्यवसानादिति भावः। वस्तुतस्तु योग्यतात्मककारणता नैतावतोक्तेति कारणत्वेन रूपेण कारणस्य सर्वत्र निष्पत्तिरसम्भवपराहतेति। न च प्रकृतकारणत्वे स्वरूपसम्बन्धादिरूपकारणत्वप्रवेशे नात्माश्रय इति वाच्यम्, तस्य निरसिष्यमाणत्वात्। ज्ञप्त्युत्पत्त्युभयपक्षेऽप्यसम्भवमाह अन्यथापीति। कारणत्वान्यवच्छेदकत्वादिरूपेणापीत्यर्थः। तदुपगमात् = कारणज्ञप्त्युत्पत्त्योरुपगमात्। कारणत्वान्याजन्यत्वकारणत्वान्याज्ञाप्यत्वस्वार्थत्वेऽप्यसम्भवः समानः। ननु विशेषणीयमन्यत्वप्रकारकत्वं तत्र मतेः कारणत्वमिति तेन रूपेण सिद्धिविरहस्यासम्भवरूपेण सिद्धेरनिषेधात्तस्य इत्याशयेनाशङ्कते व्यतिरिक्तत्वमिति। असम्भववारणेऽप्यात्माश्रयोऽस्तीत्याह उक्तेति। दूषणान्तरमाह कारणत्वादिति। योग्यतारूपं कारणत्वं न भवता निरुक्तम्, कार्याव्यवहितपूर्ववृत्तित्वं च कार्योत्पत्तौ सत्यामेव स्यात्, ज्ञानमपि च तस्य तदैव स्यात्, अपेक्षितञ्च कारणत्वस्य ज्ञानं कार्योत्पत्तेः प्राक्, तथैव कार्यार्थिनः कारणसंग्रहे प्रवृत्तिनिर्वाहात्। कारणत्वे कारणत्वान्तरघटनायामपि चेदं दूषणं तुल्यम्। यद्यपि क्षणिकवादे आद्यक्षणे फलाभावाद्द्वितीयक्षणे च फलस्य सत्त्वेऽपि विशेष्यस्याभावात्फलविशिष्टत्वं न कदापि, कथञ्चित्सम्भवेऽपि वोत्पत्तिः कारणस्योत्तकारणत्वात्पूर्वमेव, ज्ञप्तिरूपं कार्यं परं द्वितीयक्षणे, तथापि ज्ञप्त्युत्पत्तिद्वयमक्षणिकवादिमते एवोक्तकारणत्वात्पूर्वमिति भावेनाक्षणिकवादिभिरित्युक्तम्। शङ्कते अव्यवहितेति। तदपि = यस्य कारणत्वेन रूपेण ज्ञप्तिरिष्टा तत्। ननु स्यादप्येवं यदि सर्वोऽपि दण्डः कालभेदेनापि तत्तद्घटाव्यवहितपूर्ववर्तितया प्रतीत स्यात्, अन्यादृशस्यापि च दण्डस्य सम्भव एव, कारणसंग्रहार्थप्रवृत्त्यादिकं तु तत्रापीत्याशङ्क्य कार्याव्यवहितपूर्व-

यत्तितया व्यक्तिव्यभिचाराप्रयोजकत्वादिति चेन्न कार्यान्तरेऽपि गगनादेरतथाभावस्य विनिगन्तुमशक्यत्वात्। कालदेशव्यापकतयाऽन्यथासिद्धिरिथति तदिति चेन्न, तथासति शब्दादौ गगनादेरकारणत्वप्रसङ्गात्। एतेनानन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमपि निरस्तम्। गगनादेर्व्यतिरेकाभावादकारणत्वप्रसङ्गश्चाधिकः।

व्यापारवत्त्वं कारणत्वमिति चेन्न, तद्धि व्यापारसमवायित्वं वा व्यापारजनकत्वं वा, नाद्यः, यागादेरकारणत्वप्रसङ्गात्। नोत्तरः, तस्यैव निरूप्यमाणत्वात्।

च्छिन्नावच्छेदकधर्मवत्त्वविवक्षाया पादमारोपयति कस्याश्चिदिति। कार्यान्तरे = शब्दव्यतिरिक्त कार्ये। अतथाभावस्य = अकारणत्वस्य। अवश्यभाव—कारणत्वेन सिद्धिरूपामन्यथासिद्धिगर्भे ऽनन्यथासिद्धत्वं न प्रवेश्यम्, कारणविधियो विपर्ययतामवस्थानप्रसङ्गात्, एवञ्च घटाद्यव्यवहितपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य गगनेऽपि सम्भवेन कथमाति याप्तिरिति। एवं द्रव्यत्वादिकं तादृश धर्मं देनादायापि। इदमुपलक्षणम्, कारणत्वेन शब्दाभावकाले कारणत्वाभावापत्तेरिति। देशत्वकाल व्यापकत्वमेव गगनादेरन्यथासिद्धत्वमित्याह कालेति। तद् = गगनादिकम्। प्रसङ्गादिति इदमुपलक्षणम् रासभकुलालपित्रादेरनन्यथासिद्धत्वाभावेन तत्रातिप्रसक्तेरवारणात्। कार्यानौपयिकत्वं तु नान्यथासिद्धत्वम्, औपयिकत्वस्य कारणतारूपत्वेनोक्तदोषात्। अथ पञ्चविधान्यथासिद्धिशून्यत्वं विवक्षणीयमिति चेन्न तथा कारणमादायान्वयव्यतिरेकशालित्वादिघटितमयाऽऽत्माश्रयापत्ते, तत्र पृथगन्वयव्यतिरेकशालित्वादिरूपकारणत्वप्रवेशेऽपि घटादेर्द्रव्यत्वादिरूपेण कारणत्वप्रसङ्गात्, लघु व्यापकरूपेण कारणत्वसम्भवे गुरुव्यापकरूपेणान्यथासिद्धत्वमुपगम्य वह्निरहनिवेशेऽप्युत्तरसंयोगं प्रति विभागस्य कारणत्वापत्ते कचिल्लघोरप्यपरत्र गुरुत्वेन लघुत्वगुरुत्वयोरननुगमाच्च, अननुगततत्ताद्घटितया भानश्यकत्वाच्च, एतेन लघुत्वरूपावश्यकलृप्त तद्विशिष्टनियतपूर्ववर्तिन एव कार्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धमित्येकस्या एव सर्वव्यापिन्या अन्यथासिद्धेर्विरहो निवेश्य इत्यपि निरस्तम्। नैयत्यस्याप्यननुगमाच्च, घटादौ द्रव्यत्वादिरूपेण कारणताप्रसङ्गावारणाच्च। यदि च यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नस्य कारणत्वव्यवहाराभावस्तद्धर्मावच्छिन्नभेदकूटस्य तद्धर्मावच्छिन्नकारणत्वगर्भे प्रवेश आद्रियते, तदाऽसर्वज्ञाज्ञेयत्वप्रसङ्ग, अतएव नव्या नैतादृशकारणत्वं स्वीकुर्वते, नियतत्वस्यापि निवेशः नियतान्यथासिद्धानां तत्रैव वारणेऽपि समानमिदमिति भाव। एतेनेति। अनन्यथासिद्धत्वस्य दुर्निरूपत्वेनेत्यर्थः। कार्यान्वयव्यतिरेकाधिकरणकालपूर्वकालवृत्त्यनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकशालित्व मित्यर्थः। गगनादेरिति। तस्य प्रागभावव्यतिरेकाप्रसिद्धेः। यत्र गगनादिकं तत्र शब्दादिकम् इत्यन्वयस्य व्यतिरेकस्य गगनादिस्थले निवेशे च नानुगमवार्ताऽपि। आवश्यकत्वे कारणतानुगम इत्युपपादितमसत्कारणत्वप्रकरणे पुरति। एतेन कार्यान्वयव्यतिरेकप्रयोजकान्वयव्यतिरेकशालित्वं विवक्षणीयमित्यनन्यथासिद्धत्वानिवेशेऽपि न क्षति, विलक्षणप्रयोजकत्वेनैवानियमप्रसङ्गादित्यपि नाशङ्कनीयम्। विलक्षणप्रयोजकत्वस्य दुर्वचत्वाच्च। स्वरूपसम्बन्धविशेषादेर्निरस्तत्वादिति।

व्यापारवत्त्वमिति। व्यापारवत्त्वमुपरितोऽपि निर्वाच्य न तु जनकमात्रमिति नान्यथा इति भाव। व्यापारस्य व्यापाराश्रयाभावेन तत्राव्याप्तिमाशङ्क्याह तद्धीति। यागादेरिति। यागदानादिव्यापारस्यादृष्टस्यात्मसमवेतत्वात्। एवं जन्यादेः व्यापारकत्वजनकत्वाऽपि न स्यात्, तत्र समवायेन व्यापाराभावे।

नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकत्वमिति चेन्न, निवारकपदावयवस्य प्रत्ययस्य कारणत्वनिर्वचनं विनाऽनिरूप्यमाणार्थत्वात् । अन्यतरत्वस्य चैकस्य निरुक्त्यशक्तेः । यदनभ्युपगमे यस्य तत्पूर्वं सत्त्वप्रसङ्गः, तत्तस्य कारणम्, तद्भावश्च कारणत्वमिति चेन्न, भावस्य विनाशित्वानभ्युपगमे तथाप्रसङ्गेनातिव्यापकत्वात् । तत्पूर्वस्थिरत्वेन च विशेषणे सहभावनियतस्याभावेऽपि प्रसङ्ग । तथात्वोपगमे तत्सामग्र्यामपि प्रसङ्गः, तस्या अपि तथात्वोपगमे कार्यद्वयैक्यप्रसङ्ग, असाधारण्यञ्च विशेषापेक्षित्वे ।

नित्येति । नित्यासत्त्वं नामालीकत्वम्, घटादिर्यद्यनपेक्षः स्यान्नित्यः सत्त्वालीकत्वान्यतराश्रयः स्यादित्यलीकाभ्युपगन्तृपक्षे प्रसङ्गः । प्रागभावे तु न मानम् । मतान्तरे त्वेतदुत्तरकालानुत्पत्तिको घटो यद्येतदुत्तरकालानुत्पत्तिकत्वे सत्येतदव्यवहितपूर्वकालवृत्त्यनपेक्षः स्यादेतत्पूर्वकालवृत्ति स्यादिति फलतो नित्यत्वस्य प्रसङ्गः; अनित्यो घटादिर्यद्यनपेक्षः स्यात्कादाचित्को न स्यादिति च फलतोऽलीकत्वस्य । पक्षेऽनित्यत्वस्यानुपादाने स्वयमेव नित्यत्वस्यापि, किञ्चित्कालावृत्तित्वे सति किञ्चित्कालवृत्तित्वस्य कादाचित्कत्वरूपत्वात्तद्विरहस्य विशेषणाभावप्रयुक्तस्य नित्यत्वे पर्यवसानात् । प्रत्ययस्य तृचः । तस्य हि कर्तरि विधानम्, स च स्वतन्त्रः, तत्त्वं च स्वेतरकारकाप्रयोज्यत्वे सति कारकप्रयोक्तृत्वादिघटितम्, कारकत्वं च क्रियाजनकत्वम्, प्रयोक्तृत्वमपि क्रियाजनककृतिरेवेति जनकत्वनिरूपणसापेक्षमेव । वस्तुतस्तु भवतु नाम यत्किञ्चित्कर्तृत्वम्, तच्चिन्तनमिहाकाण्डताण्डवमेव, प्रसक्तिनिवारकस्य हि प्रसक्तिप्रतिबन्धकाभ्युपगमविषयत्वमत्र विवक्षितम्, तत्र प्रतिबन्धकत्वं यदि कारणीभूताभावप्रतियोगित्वरूपम्, तदा कारणत्वनिरूपणापेक्षाऽस्त्येव, यदि त्वनुत्पादप्रयोजकत्वं तदा तत्स्वरूपसम्बन्धविशेष एव, स च निरस्त एवेति । यदि तु प्रसक्तिनिवारकत्वं प्रसक्त्यभावव्याप्योऽभ्युपगमो यस्य तत्त्वं तदा नोक्तदोष इत्यत आह अन्यतरत्वस्येति । एकस्य = उभयानुगतस्य । अखण्डस्य तस्याननुभवपराहतत्वात् । नित्यसत्त्वान्यत्वे सति नित्यासत्त्वान्यत्वम् तत्तद्भेदकूटवत्त्वस्य चासर्वज्ञापरिच्छेद्यत्वात् । तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकतायाश्च तादात्म्यसम्बन्धातिरिक्ते एव वक्तव्यत्वात्, तस्य चानन्येन विशिष्य ग्रहीतुमशक्यत्वात् । अन्यतरत्वमपास्य शङ्कते यदनभ्युपगम इति । प्रसङ्ग उपचारीतैव । तत्पूर्वं तत्सत्त्वप्रसक्तिप्रयोजकानभ्युपगमकत्वं तत्कारणत्वमित्यर्थः । तत्पूर्वं तत्सत्त्वप्रसक्तिप्रयोजको यद्विशिष्टस्यानभ्युपगमस्तदेव तत्कारणत्वमिति यावत्, अपेक्षणीयत्वेन दण्डाद्यनभ्युपगमस्यैव तथा प्रसक्तिप्रयोजकत्वात् । भावस्येति । ध्वंसे व्यभिचारवारणायेदम् । एतत्कालोत्पत्तिकोऽभावो घटो यदि भावत्वे सति विनाशी न स्यादेतत्कालपूर्वकालवृत्तिरपि स्यादित्यपि प्रसङ्गसम्भवेन विनाशानभ्युपगमस्यापि तथाप्रसक्तिप्रयोजकत्वेन विनाशोऽपि घटादेः कारणं स्यादित्यर्थः । ननु यद्विशिष्टे तत्पूर्ववर्तित्वमपि विशेषणीयमिति घटापूर्ववर्तित्वेन विनाशस्यानभ्युपगममादाय नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह तत्पूर्वेति । सहभावनियतस्य = व्यापकस्य । एतदुत्तरकालानुत्पत्तिकोऽयं रसो यद्येतदुत्तरकालानुत्पत्तिकत्वे रसत्वे च सति रसप्रागभावासमवहितोत्पत्तिकः स्यादेतत्पूर्वकालवृत्ति स्यादिति यद्रसप्रागभावस्थाने रूपप्रागभावं निवेश्यापि प्रसङ्गसम्भवः, रूपस्य रसव्यापकत्वे रूपप्रागभावस्यापि रसप्रागभावव्यापकत्वात्, व्यापकासमवहितोत्पत्तिके च व्याप्यासमवहितोत्पत्तिकत्वस्यावश्यकत्वादिति रूपप्रागभावोऽपि रसे हेतुः स्यात् । इष्टापत्तौ त्वाह तथात्वोपगमे इति । तत्सामग्र्यां = व्यापकीभूतरूपसामग्र्याम् । प्रसङ्ग = रसकारणत्वप्रसङ्गः । रूपप्रागभावस्थाने रूपसामग्र्या अपि निवेशसम्भवात् । अत्रापीष्टापत्तौ त्वाह तस्या इति । कार्यद्वयेति । रूपरसयोरैक्यं स्यादभिन्नसामग्रीकत्वादित्यर्थः । ननु तादृशादृष्टे रस-

अतिव्याप्तिरविशेषे । भाविपूर्वार्थविकल्पावकाशश्च ।

नियतप्राग्भावित्वमिति चेन्न, अवश्यम्भावस्य नियमार्थत्वे गगनादेः सर्वकार्यहेतुत्वप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात्, अवयवरूपादेश्चावयविगतरसादिषु कारणत्वप्रसङ्गात्। अनौपाधिकत्वं नियमार्थ इति चेदेवं ह्यनौपाधिकः पूर्वभावो हेतुत्वमित्युक्तं भवति, तथा च पिपीलिकोत्थानादेर्वृष्ट्यादौ जनकत्वप्रसङ्गः, सहभाविसामग्र्या वा । न तत्र प्राचि पूर्वभावो नियतः किन्तु वृष्टेः परं भाव इति चेन्न, प्राग्रूपाणामेव नियतत्वात् । तानि कारणमेवेति चेन्न, निदानप्राग्रूपसाङ्कर्यप्रसङ्गात् ।

प्रागभावस्थाने रूपप्रागभावादिनिवेशेऽपि रूपप्रागभावादिसमवहितोत्पत्तिकत्वमादायैव विपर्ययपर्यवसानं स्यात्, न चैतावता रूपप्रागभावादे रसकारणत्वमायाति, अन्यथासिद्धसमवहितोत्पत्तिकत्वस्यापि दर्शनात्, रसप्रागभावादेः कारणतापर्यवसानाय स्वापादककोटौ रसप्रागभावाद्यनपेक्षोत्पत्तिकत्वमपि शक्यं घटकीकर्तुम्, रसप्रागभावस्य रसकारणतयाऽनुपस्थितौ लाघवात् । एवं च रसप्रागभावासमवहितत्वोक्तावपि न क्षतिः, रसप्रागभावसमवहितोत्पत्तिकत्वसिद्धौ लाघवप्रतिसन्धानेन रसप्रागभावस्य कारणत्वसिद्धेरित्यस्वरसादाह असाधारण्यमिति । तत्त्वादेर्विशेषापेक्षित्वे = अननुगतत्वे लक्षणस्यासाधारण्यं = क्वचित्तद्विशेषविश्रान्तत्वमिति न लक्ष्यमात्रसङ्ग्रहः, कारणताऽनुगमस्यावश्यकतया वक्तव्यत्वात् । अविशेषे = तत्त्वादेरनुगमे तु पूर्वतत्पदेन यस्य ग्रहणं तस्यैवोत्तरतत्पदेन ग्रहणमित्यत्र नियामकाभावाद्घटादिकारणत्वमपि पटादीयं स्यादित्यर्थः । अनादित्वप्रसक्तिप्रतिबन्धकाभ्युपगमविषयत्वं तु विनाशेऽतिव्याप्तिदानेन प्रतिनिहितमेव । अनादित्वञ्च प्रागभावाप्रतियोगित्वं प्रागभावत्वञ्चानादिकादाचित्काभावत्वमित्यन्योन्याश्रयश्च । प्रागभावस्य निर्वचनान्तरन्तु प्रतिविधास्यते । अनादित्वं च यद्युत्पत्तिशून्यत्वं तदोत्पत्तेः स्वसमानकालीनपदार्थप्रतियोगिकध्वंसानाधारसमयसम्बन्धरूपतयाऽननुगतत्वेन सामान्याभावनिवेशासम्भवेन स्वोत्पत्तिशून्यत्वनिवेशे व्याघातोऽन्यदीयोत्पत्तिनिवेशेऽतिप्रसङ्ग इति । भावीति । वक्ष्यमाणपूर्वपदार्थविकल्पेत्यर्थः ।

नियतेति । कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नकार्यसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्यर्थः । अवश्यम्भावस्य = व्यापकत्वस्य । तदवस्थत्वादिति । अनन्यथासिद्धत्वनिवेशस्य निरस्तत्वादिति भावः । अत एवान्यथासिद्धान्तरेऽपि दोषमाह अवयवेति । इदमुपलक्षणम्, अवयवतद्रूपादेरपि घटकारणतावच्छेदकसम्बन्धेन व्यापकतावच्छेदकतया तद्भेदेनोक्तकारणताभेदादित्यपि द्रष्टव्यम् । अनौपाधिकः पूर्वभाव इति । कार्यप्रयुक्तत्वे सति कार्यव्याप्यत्वमित्यर्थः । अत्र च व्यभिचारिष्वन्यथासिद्धेषु नातिप्रसङ्गः, गगनादेरपि स्वानुयोगिकसंयोगप्रतियोगित्वादिना कार्याभावसम्बन्धित्वसम्भवादिति भावः । अत्र समवायिकारणादेरन्यतमत्वेनापि कार्यव्याप्यत्वानुपपत्तावव्याप्तिमनभिधायापि तत्पुरस्तादुपेक्ष्याह तथा चेति । आदिना पुरोवातादिर्गृह्यते । वाकारः समुच्चये । रूपव्याप्यस्य रसस्य सामग्र्यपि रूपव्याप्या तत्प्रागवर्तिनी चेत्यतिव्याप्तिरिति । प्राचि पिपीलिकोत्थानादौ व्याप्यत्वाभावात् । वृष्टेः = वृष्ट्यादेः । परं केवलम्, अथवा तदुत्तरमित्यर्थः । भावो नियत इति सम्बध्यते । एवं सति कार्यप्राक्क्षणावच्छेदेन कार्यव्यापकत्वे एव पर्यवसानमिति गगनादावुक्ताव्याप्तेः तदवस्थत्वात् प्राग्रूपाणामिति । रोगनिदानरूपाणामित्यर्थः । प्रसङ्गादिति । तथा च शास्त्रविरोध इति भावः ।

पूर्वार्थश्च वक्तव्यः । पूर्वकालसम्बन्धित्वं पूर्वत्वमिति चेन्न, कालस्याहेतुत्वप्रसङ्गात् । तस्यापि किं पूर्वत्वमिति च विवेचनीयत्वात् । अतीतोपाध्यवच्छिन्नत्वं तस्य पूर्वत्वमिति चेन्न, अतीत इति निष्ठान्तस्य पूर्वकालवाचिनो विवेचनीयत्वात् । परत्वा-

---

पूर्वार्थ इति । पूर्वभावित्वमित्यर्थः । पूर्वत्वं = पूर्वभावित्वम् । कालस्य = महाकालस्य । तस्य कालावृत्तित्वादित्यर्थः । ननु पूर्वकालावच्छेदेन कार्यसामानाधिकरण्यवतोऽभावस्याप्रतियोगित्व-विवक्षायां नेदं दूषणमत आह तस्येति । कालस्येति । उपाधीनां न पूर्वकालादित्वमपि तु महाकाल-स्यैव तत्तदुपाध्यवच्छिन्नस्य तथात्वमित्यभिप्रायेणाह अतीतेत्यादि । विवेचनीयत्वादिति । अतीतत्वपूर्वत्वयोः परस्पराश्रय इति भावः । अतीतत्वं ध्वस्तत्वमिति चेत्तदतीतकालावच्छिन्नोत्पत्ति-कध्वंसप्रतियोगित्वं तदाऽऽत्माश्रय, यदि ध्वंसप्रतियोगित्वं तदा वर्तमानेऽपि प्रसङ्ग, तस्यापि विना-शित्वव्यवहारात् । ध्वंसत्वं प्रागभावप्रतियोग्यभावत्वं प्रागभावत्वञ्च ध्वंसप्रतियोग्यभावत्वमिति परस्पराश्रयाच्च । अनादिकादाचित्काभावत्वं यदि प्रागभावत्वं तदाऽपि सः, अनादित्वस्य प्रागभावाप्रतियोगित्व-रूपत्वात् । ध्वंसत्वस्योत्पत्तिमत्त्वे सत्यभावत्वरूपत्वेऽप्युत्पत्तेरनुपदोक्ताया स्वाधिकरणसमयध्वंसान-धारसमयसम्बन्धरूपाया सा ध्वंसघटितत्वेनान्योन्याश्रयः । एतेन प्रागभावावच्छिन्नसमयत्वं पूर्वसमय-त्वमित्यपि निरस्तम् । स्वावच्छिन्ने स्वस्यावृत्ते प्रागभावस्याकारणत्वप्रसङ्गाच्च । यदि च स्वप्रतियोगि-जनकाभावत्वं प्रागभावत्वं तदा जनकताघटितत्वेनान्योन्याश्रय । अथ गन्धानाधारसमयावृत्तिरभाव-प्रागभाव, तादृशसमयश्च सर्वमुक्तिकाल, तदग्रे च कस्यचिदनुत्पत्स्यमानत्वात्र तदा प्रागभाव, दुःख-प्रागभावघटितमुक्तिलक्षणवादिमते चनादेयमेवेति न दोष पूर्वक्षणप्रागभावावच्छिन्नसमयवृत्तित्वं जनकताघटकमिति नोक्तदोष, गन्धानाधारत्वं च निरवच्छिन्नं गन्धसामान्याभाववत्त्वमिति उत्पत्तिसमयस्य प्रागभावाधिकरणस्य जलाद्यवच्छेदेन गन्धसामान्याभाववत्त्वेऽपि न क्षतिरिति चेन्न तादृशसमया-नुपस्थितावपि कारणत्वव्यवहारात् । किञ्च तादृशसमये यदि गन्धध्वंसो गन्धानधिकरणवृत्ति ध्वंसत्वा-च्छब्दध्वंसवदित्यनुमानं मानं तदा ध्वंसत्वप्रागभावत्वयोरुक्तरीत्याऽन्योन्याश्रय । यदि तु गन्धत्वं स्वाधिकरणानधिकरणसमयवृत्ति कार्यमात्रवृत्तिजातित्वाच्छब्दत्ववदित्यनुमानम्, जातित्वघटकीभूतं नित्य-त्वञ्च कालत्वव्यापकत्वं न तु प्रागभावाप्रतियोगित्वघटितमिति न चक्रकमिति, तदा रूपत्वस्य पक्षदृष्टान्त-साधारणस्यैकस्याभावेन साध्यवैकल्यं वा बाधो वेति प्राहु, हेतुघटककार्यत्वञ्च यदि प्रागभावप्रतियोगित्वं तदा परम्परया प्रागभावत्वज्ञानस्य स्वापेक्षित्वाच्चक्रकम् । यदि तु कृतिविषयत्वं तदा विषयताया विषयभेदभिन्नत्वादेकेनानुगतेन रूपेण कार्याणामुक्तहेतौ प्रवेश इति वक्तव्यम् । एतेन स्वरूपसम्बन्धविशे-षस्तदित्यपि निराकृतम्, तस्याप्यननुगमेनोक्तदोषात् । किञ्च गन्धानाधारसमयो न महाकाल, तत्र गन्धवृत्ते, नापि खण्डकाल, तस्य जन्यत्वेन तत्सत्त्वे सर्वमुक्तिकालस्य महाप्रलयत्वव्याहतेः । एतेन महाकाले एव किञ्चिदवच्छेदेन गन्धानाधारत्वमिति नाशङ्कनीयम्, अवच्छेदकस्य जन्यस्यैव सत्त्वेनोक्तदोषात् । "ब्रह्मणो वर्षशतमायु" रित्यागम तु खण्डप्रलये एव क्रियासत्त्वे प्रमाणयन्ति तार्किका न तु महाप्रलये तत्सत्त्वे इति ।

अथ स्वप्रतियोग्यधिकरणानि यावन्त कालास्तद्वृत्तिपदार्थावधिकानि यानि सामयिकपरत्वानि तदाश्रययावद्व्यक्त्यधिकरणक्षणवृत्ति कादाचित्काभावः प्रागभाव, सामयिकत्वं दैशिकपरत्वाव्यावृत्तजातिविशेषपरिचायकम्, न तु समवसमवेतसंयोगजन्यत्वरूपम्, तेन जन्यत्वस्य

परत्वयोर्गुणयोर्मध्ये यत्परत्वं तत्पूर्वत्वमुच्यत इति चेन्न, कालादौ गुणादौ च तदनङ्गीकारात्तेषामकारणत्वप्रसङ्गात्, तस्मिन्नेव च तदभावात् साक्षात्कारिज्ञानादावपि तस्याकारणत्वप्रसङ्गात्।

सामग्र्येकदेशत्वं कारणत्वमिति चेन्न, एकदेशत्वस्यानिर्वचनीयत्वात्. अवयव-

---

प्रागभावघटितत्वेऽपि न दोषः, कादाचित्कत्वमपि न ध्वंसप्रतियोगित्वरूपं येन ध्वंसत्वप्रागभावत्वयोः परस्पराश्रयता स्यात्, अपि तु कालनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वम्। तथात्र कालत्वं यदि खण्डकालत्वं तदा जन्यत्वमेव तदिति प्रागभावघटितत्वप्रसङ्ग, महाकालत्वञ्चेत्तदोक्तकादाचित्कत्वमसम्भवप्रस्तम्, काले महत्त्वं च नित्यत्वं वा विभुत्वं वा, आद्येऽन्योन्याश्रय, नित्यत्वस्य प्रागभावाप्रतियोगित्वघटितत्वात्, तस्य कालव्यापकत्वरूपत्वे कालघटितत्वादिव्यापकत्वरूपत्वे वा कालत्वस्य निर्वाच्यत्वात्। विभुत्वं च सर्वमूर्तसंयोगित्वम्, तत्र मूर्तत्वं क्रियाकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जातिश्चेत्तदा कारणत्वमेव निरूप्यते, क्रियासमवायित्वञ्चेत्स्पन्दशून्यतादशायाममूर्तत्वापातः अनुगतावच्छेदकाभावाद्दुर्निरूपम्। अपकृष्टपरिमाणवत्त्वञ्चेत्तदा तस्य विभुपरिमाणातिरिक्तपरिमाणरूपत्वेन विभुत्वमूर्तत्वयोः परस्पराश्रय, देशावृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकीयपरिमाणरूपत्वे देशत्वस्योक्तरीत्यैव निरास इति वाच्यम्। कालत्वस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधारत्वरूपत्वात्, कालिकसम्बन्धस्य च न कालानुयोगिकत्वेन निवेशोऽपि त्विदमिदानीं न तदानीमिति धीसाक्षिकसम्बन्धविशेषत्वेन। न चैवमप्युत्पत्ते परत्वे प्रागभावज्ञानं तज्ज्ञाने च पूर्वत्वस्य प्रागभावघटितत्वेन पूर्वकालोत्पन्नत्वज्ञानात्परत्वोत्पत्तिरिति परस्पराश्रय, एवं क्षणत्वं स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारसमयत्वमिति ध्वंसत्वप्रागभावत्वयोरन्योन्याश्रय इति वाच्यम्, स्वप्रतियोग्यधिकरणकालानेक्षिकाधिककालवृत्तित्वावत्समानकालीनकादाचित्काभावस्य विवक्षितत्वात्। न चैवमपि यथा कथञ्चिदधिककालवृत्तित्वस्य स्वप्रतियोगिसमानकालोत्पन्ने चिरजीविन्यपि सत्त्वात्समानकालीनत्वस्य च प्रागभावेऽभावादसम्भवोऽव्याप्तिर्वेति वाच्यम्, स्वप्रतियोगिपूर्वकालोत्पन्नत्वे सति स्वप्रतियोग्यधिकरणकालाधिककालवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वादिति चेन्न, एवं सति पूर्वत्वे प्रागभाव प्रागभावे च पूर्वत्वं प्रविष्टमित्यन्योन्याश्रयस्यानिस्तुल्यत्वात्। स्वध्वंसकालावृत्तित्वस्य सत्यन्तस्थाने निवेशे तु ध्वंसत्वस्य प्रागभावघटितत्वेनान्योन्याश्रयात्। धीतद्विषययोः परस्पराश्रयापत्त्या धीविशेषसाक्षिकत्वेन कालिकसम्बन्धनिवेशस्यासम्भवाच्च। इत्थमेव प्रागभावत्वस्यापि धीविशेषसाक्षिकत्वखण्डोपाधितायाः असम्भवाच्च। आगमादेर्निरस्तत्वाच्च। त्वरितस्य प्रतिबन्धविश्रान्ततया एतदयमात्रस्याधारत्वस्यासम्भवाच्च। एतच्च यदा प्रागभाव एव न प्रामाणिक इति मतमनुसृत्य, अत्र घटो भविष्यतीत्यादिप्रतीतेः प्रागभावानवगाहित्वात्, अन्यथा ध्वंसोऽभाव इति घटेऽत्र घटो भविष्यतीतिप्रतीत्यापत्तेः, उत्तमपुनरुत्पादवारणस्य च स्वस्य ध्वंसात्सा प्रतिबन्धकतात्त्वनर्थकोपपत्तेः, तथा कुतश्चित्ततोगार्नाः प्रामाणिकत्वं कुतश्चात्र च तद्घटितपूर्वत्वस्य, पूर्वत्वमा च तद्घटितकारणत्वस्येति भाव। कालादाविति। मूर्तधर्मत्वात्त कालादौ गुणत्वाच्च न गुणादौ परत्वमित्यर्थः। तस्मिन् = परत्वे। साक्षात्कारिज्ञानादाविति। आदिना व्यवहारादयोऽपि,गुणादु ते इत्यपरे। ज्ञानस्य परत्वस्य ज्ञानजनकत्वासम्भवात्। एतच्चाव्यवहारत्वादानुमानगम्या इत्यत्रोऽपि न क्षतिरिति भाव।

अवयवत्वेति। अत्र सामग्र्यामिति विकल्पितस्य सामग्र्येकदेशत्वेति। सामग्र्या नियतपूर्ववर्तित्वात्तदवयवः कारणम्, नापि प्रदेशः, तावदवयवत्वावच्छेदकविशेषस्य तथात्वात्। आदिनाऽवयविनामि त्याकारादिमद। ननु तदवयवत्वं तदेकदेशत्वम्, तथात्र न तद्विषयकज्ञानजनकतावच्छेदकविषयता

[त्वप्रदेशत्वादीनां सामग्र्यामसम्भवात् । सकलकारणकलापसमवधानस्यैव च मेलकार्थत्वात्तेनैव तन्निर्वचनात् । यदनन्तरं कार्यं भवत्येव सा सामग्रीति चेन्न, विभागानन्तरं संयोगनाशस्योत्पत्तेर्विभागस्यापि सामग्रीत्वप्रसङ्गात् । पर्वकर्मणो विभागेऽन्त्यतन्तुसंयोगस्य पटे इत्यादि ।

अयत्वम्, जनकताया एव निरूप्यमाणत्वात्, अपि तु तद्विपरिताव्यापकत्रिपदितावत्त्वमत आह सकलेति । मेलकेति । सामग्रीत्यर्थः । तत्पदद्वयेन कारणत्वपरामर्शः । तथा चात्माश्रय इत्यर्थः । सामग्रीलक्षणान्तरमपि कारणत्वघटितमेव, निरस्तञ्च तत् 'प्राकारमन्तर्भाव्य सामग्री'ति पद्मिनीकारदर्शितं कारणत्वखण्डने, शून्यतोत्सर्गे चेतुपरन्यस्ते ।

अथ स्वस्वव्याप्येतरसकलसम्पत्तिकालीनो यः कार्याभावस्तद्व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं कारणत्वम्, दण्डसद्भावेऽपि चक्राद्यभावे घटाभावाद्दण्डाभावस्याव्यापकत्वापत्तिरत कालीनान्तमिति चेत् स्वस्वव्याप्येतरसकलसम्पत्तेः कदाप्यसम्भवात्, नहि घटोत्पत्तौ समस्तत्रिसमवधानम्, तदितरस्य प्रकृतकार्यकारणस्य सकलस्य विवक्षायामात्माश्रयात् । कार्यप्रागभावव्याप्यप्रागभावप्रतियोगिसकलस्य विवक्षायां तु प्रागभावत्वनिरासेन दत्तमुत्तरम् । स्वपदेनान्यथासिद्धस्यापि दण्डरूपादेर्धर्तुं शक्यत्वेनान्यथासिद्धत्वनिवेशोऽसर्वज्ञाज्ञेयत्वप्रसङ्गाच्च । तदितरेषां समवधानसम्पादनं तेषु कारणत्वग्रहाधीनं स च तेषां समवधानसम्पादनाधीन इत्यन्योन्याश्रयेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । स्वत्वाननुगमाच्च । कार्यत्वस्यापि प्रागभावत्वखण्डने निरस्तप्रायत्वात्तेन रूपेण कार्योपादानानुपपत्तेर्विशिष्योपादानेनाप्यननुगमाच्च ।

एतेन यत्र कार्याभावव्याप्यता इतराभावावच्छिन्ना तदवच्छिन्नत्वं कारणत्वम्, बीजत्वेऽङ्कुराभावव्याप्यता न बीजत्वत्वेनावच्छिन्ना, इतरसमवधाने सति बीजादङ्कुरोत्पत्तेः, किन्त्वितराभावसहकारेणैव, शिलात्वे त्वङ्कुराभावव्याप्यता शिलात्वत्वेनैवावच्छिद्यते । कार्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रकारको बीजादङ्कुर इति प्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तथा च तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावव्याप्यत्वं यत्र स्वासाधारणधर्मेतरानवच्छेद्य तदवच्छिन्नं कारणम्, दण्डरूपादौ तु नातिप्रसङ्गः, दण्डाद्घट इतिवद्दण्डरूपाद्घट इति प्रतीतिविरहेण तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्याभावस्य दण्डरूपत्वावच्छिन्नत्वं न तु तदितरावच्छिन्नत्वमित्यन्यथासिद्धत्वनिबन्धनो नो दोष इति निरस्तम् । किञ्च दण्डरूपाद्घट इति प्रतीतिस्तावदिष्टैवानुचिता, सामग्रीमिति तथा जायमानत्वात् । जायतां सा किन्तु भ्रान्तिरिति चेद्दैवं तर्हि कारणत्वाभावनिर्धारणे तादृशसम्बन्धाभावावधारणम्, तस्मिंश्च तदित्येव वक्तव्यम्, कारणत्वस्य तादृशसम्बन्धस्य वा सत्त्वे तादृशप्रतीतेः प्रमात्वस्यापि दुर्वारत्वात्, तथा चान्योन्याश्रयः । एतेन स्वाश्रयाश्रयासमवधानावच्छिन्नं कार्यानुत्पत्तिव्याप्यत्वं यस्य तदवच्छिन्नं कारणम्, तादृशव्याप्यत्वञ्चोक्तसम्बन्धविशेषप्रमादायैव बोध्यमित्यपि निरस्तम् । उत्पत्तेर्ध्वंसघटितत्वेन ध्वंसस्य च स्वघटितप्रागभावघटितत्वेनान्योन्याश्रयादिकं तून्नेयम् । कारणताया अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च, उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वात् ।

नापि स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणत्वम्, तस्य भूरिशो निरस्तत्वात्, स्वरूपमात्रप्रतीतावपि कारणत्वाकारणत्वसन्देहदर्शनात्, व्यञ्जकग्रहापेक्षणीयतायाश्च तेषां यथोपन्यासं दूषितत्वात्, अननुगतत्वेन प्रवृत्त्याद्यनौपयिकत्वप्रसङ्गाच्च । एतेन कारणतावच्छेदकरूपमेव कारणत्वम्, न चैकत्रावच्छेद्यावच्छेदकभावविरोधः, कारणतात्वेनावच्छेद्यत्वात्स्वरूपतश्च दण्डत्वादेरवच्छेदकत्वात्, कारणताव्यतिरिक्तमेवेत्यपि निरस्तम् । दण्डः कारणमिति प्रतीत्यनुपपत्तेः, अत्र कारणतायाः स्वरूपतोभानेन रूपभेदेनापरि

कार्यकारणभावो नाम सम्बन्धः कोऽपीति चेन्न, तदविशेषेण कार्यकारणसाङ्कर्यापत्तेः। कार्यकारणविशेषितत्वाङ्गीकारे तयोः पृथक् निर्वाच्यत्वापत्तेः। कारणत्वं धर्मः कोऽपीति चेन्न, तत्सद्भावे प्रमाणस्य वाच्यत्वात्। कश्चित्प्रत्यक्षः सः, कश्चिद्दृष्टानुमेय इति चेन्न, किं हि प्रति कारणत्वं प्रत्यक्षमुल्लिखेत्? न तावदनिर्लुठितकार्यम्, अप्रतीतेः, अन्वयव्यतिरेकादेर्व्यञ्जकस्य च विशेषं प्रत्येव सम्भवात्। नापि सामान्यतो घटादि प्रति, एवं विशेषतो घटाद्यनुत्पत्त्यापत्तेः। तावन्मात्राद्विशेषोत्पत्तौ विशेषेषु विनिगमना न स्यात्, प्रतिविशेषं चोत्पत्तेः प्रागवर्तमानत्वादसन्निकर्षाद्ध्यक्षविषयतानुपपत्तेः। कार्यसत्त्वकालश्च सामग्र्यभावान्न तज्जननकाल इति तदानीं तज्जननविशिष्टता कथमध्यक्षा स्यात्, प्राक्तदग्रहणेन

हारात्, दण्ड इत्येतावन्मात्रग्रहेऽपि कारणताया अव्यवहाराच्च। तत्र कारणत्वभानेऽपि कारणतात्वं न प्रतीतमिति चेत्तर्ह्येव कथन्तायां किमुत्तरम्? व्यञ्जकाग्रह इति चेदेवं तर्हि तस्यैवावश्योपस्थितिकस्य कारणतात्वमुचितं किं दण्डत्वादेरन्यथात्वकल्पनया, न च तदपि सुनिरूपमित्युक्तम्।

कार्यकारणभावोऽतिरिक्तः सम्बन्धो द्विष्ठो यदि तदाह तदविशेषेणेति। कार्यकारणयोरित्यादिः। कार्यं कारणं कारणञ्च कार्यं स्यादित्यर्थः। ननु कार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टः स कारणे एव, कारणत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वविशिष्टस्तु स कार्यं एवेति तत्तद्विशिष्टरूपेण तद्भेदान्न साङ्कर्यमत आह कार्येति। तयोः = कार्यत्वकारणत्वयोः। कारणत्वमिति। कारणत्वं पदार्थान्तरम्, तच्च कार्यतावच्छेदकभेदात्कारणतावच्छेदकभेदाच्च भिद्यते, कारणत्वत्वेनाखण्डोपाधिनानुगतं च कारणपदशक्यतावच्छेदकमिति भावः। एतेन कार्यत्वमपि व्याख्यातम्। अत्र दण्डत्वस्य शक्यमात्रेणोक्तकारणतात्वस्य वारणाय व्यञ्जकग्रहस्यापेक्षणीयत्वेनोक्तदोष इत्यादिकं स्वयमेव वक्ष्यति। दण्डो घटकारणमित्यादिशाब्दबोधे कारणत्वस्य स्वरूपतो भानेन कारणतात्वेनानुगमाभिधानस्याकिञ्चित्करत्वेन प्रतिव्यक्तिसमयग्रहानुपपत्तिः प्रवृत्त्यनुपयोगश्च, स्वरूपसतोऽनुगमकस्य समयग्रहाद्यनुपयोगात्, अन्यथा तद्भ्रमाद्यनुपपत्तेः, अखण्डोपाधित्वेनान्योन्याश्रयपराघातश्चेति दूषणानां तु सत्त्वे एवाह तत्सद्भावे इति। कश्चित् = दण्डादौ। प्रमाणत्वसिद्धेः कारणत्वसिद्ध्यधीनत्वेऽपि कारणत्वसिद्धिर्न प्रमाणत्वसिद्ध्यधीनाऽपि तु वस्तुगत्या प्रमाणाधीनेति नान्योन्याश्रयः। परार्थेऽपि परंप्रति व्याप्तिज्ञानादेरेव सम्पादनात्। प्रत्यक्षः = अन्वयव्यतिरेकदर्शनसहकृतप्रत्यक्षविषयः। कश्चित् = गगनादौ। दृष्टानुमेयः = सामान्यतोदृष्टानुमानविषयः, अनुमानविषय इति यावत्। इदमुपलक्षणम्, कश्चिदागमगम्य इत्यपि बोध्यम्, यागादौ स्वर्गादिकारणत्वस्य तथात्वात्। अनिर्लुठितकार्यम् = कार्यविशेषाविशेषितम्। व्यञ्जकस्य = कारणताग्राहकस्य। विशेषं = कार्यविशेषम्। सामान्यतो घटादि प्रति = घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति। विशेषतो घटादीति। घटादिव्यक्तिविशेषेत्यर्थः। ननु घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कारणमेव तत्तद्घटादिकं जनयति, निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायादित्यत आह तावन्मात्रादिति। घटत्वाद्यवच्छिन्नकारणादित्यर्थः। असौ घटव्यक्तिः किं दण्डव्यक्तिकारणिकेति निश्चयो न स्यात्, तथा च विशिष्य प्रवृत्तिरपि न निर्वहेदिति भावः। वस्तुतस्तु विशेषकार्यकारणभावस्याप्रामाणिकत्वे सामग्रीवैलक्षण्याभावेन तद्घटव्यक्तेरेतद्घटव्यक्तितो वैलक्षण्यं न स्यात्, प्रत्युत तयोः साङ्कर्यं स्यादित्येव तात्पर्यम्। नन्वेवमस्तु विशिष्यैव कार्यकारणभावस्य प्रत्यक्षवेद्यतेत्यत आह प्रतिविशेषमिति। कारणतायाः इति शेषः। अध्यक्षविषयतानुपपत्तेरित्यन्वयः। अवर्तमानत्वादिति। तत्तत्कार्यस्येत्यादिः। नन्वेवं कार्योत्पत्त्यनन्तरमेव कार्यकारणभावः प्रत्यक्षविषयोऽस्तु, तत्राह कार्येत्यादिना। तज्जननेति। कार्यजननेत्यर्थः। ननूत्पन्ना कार्यजननविशिष्टता मा भूत् भासतामित्यत-

च संस्कारसाचिव्यस्याप्यसम्भवात्। एवञ्च क्वचिदपि हेतुत्वे साक्षात्कारासम्भवेन किंमूलव्याप्तिग्रहात्तत्रानुमापि स्यात्, प्रतिबन्दी चानिर्वचनीयवादिनि न स्थाने। कादाचि-

---

आह प्रागिति। जननस्यातीन्द्रियत्वात्प्रागपि तस्याध्यक्षासम्भव इत्यपि द्रष्टव्यम्। व्याप्तिग्रहादिति। व्याप्तिग्रहासम्भवेनागमाप्रसरोऽपि द्रष्टव्यः। नन्वेवं कारणत्वाग्रहे परप्रतिपत्त्यार्थं वाग्व्यवहारादिकं तव व्याहतमित्यत आह प्रतिबन्दीति। मन्मते कार्यकारणभावस्यानिर्वाच्यस्याविद्यकत्वेनापर्यनुयोज्यत्वादिति भावः। ननु तं तं घटादिकं तेन तेन पुरुषेण तत्तत्कारणकलापानन्तरमुत्पादितमवलोकमानस्य विशेषधर्मावच्छेदेनान्वयव्यतिरेकग्रहाउजायमानः कार्यकारणभावग्रहो व्यभिचाराग्रहदशायां लाघवप्रतिसन्धानसहकारेण सामान्यधर्मावच्छेदेनैव कार्यकारणभावमवगाहत इत्यनुभवबलादेवास्थीयते, एवञ्च सामान्यधर्मसामानाधिकरण्येनैवान्वयव्यतिरेकग्रहस्य सामान्यव्यभिचाराग्रहसहकृतस्य सामान्यधर्मावच्छेदेन कार्यकारणभावग्राहकत्वं कथमिति नाशङ्कनीयम्, सामान्यकार्यकारणभावग्रह एव च प्रवृत्त्युपयोगी, कार्यत्वकारणत्वयोश्च नोत्पत्तिघटितत्वमेन तदध्यक्षता न स्यात्, पूर्वं योग्यानुपलब्धिकस्यापीदानीमेवोपलम्भश्च न तस्य मध्ये आविर्भावं विना निर्वहतीति नोत्पत्तिरपि दुर्ग्रहा, अत एव विशिष्य कार्यकारणभावोऽपि साङ्कर्यपरिहारफलो नाप्रामाणिकः, कार्योत्पत्त्यनन्तरमेव तद्ग्रहादिति चेदित एवास्वरसात्कारणताया प्रत्यक्षत्वपक्षे किञ्चेत्यादिना दोषान्तराणि वक्ष्यति। इदमत्रावधेयम्। विशेषकार्यकारणभावः कथञ्चिदध्यक्षेणेक्षितोऽपि सामान्यकार्यकारणभावविकलोऽन्यथासिद्धेऽपि प्रसरन् कथं वारणीय, तस्मिन् तज्जातीयव्यक्त्यन्तरे व्यभिचारस्य सामान्यकार्यकारणभावं विनाऽकिञ्चित्करत्वात्, अत एवाहुः—यत्सामान्ये यत्सामान्यस्य कारणता तद्विशेषे एव तद्विशेषस्येति। सामान्यकार्यकारणभावस्तु विशेषकार्यकारणभावायत्तः 'यद्विशेषयो' कार्यकारणभावस्तत्सामान्ययोरपी'ति न्यायात्, तथा च द्वावपि परस्पराश्रितौ कथं सिद्ध्यतः। अथ विशेषकार्यकारणभावग्रहमन्तरेणैव विशेषाणामन्वयव्यतिरेकाभ्यां सामान्यकार्यकारणभावग्रहस्तदाऽगृहीतो विशेषकार्यकारणभावो न स्यादेवेति कथं साङ्कर्यवारणम्। अथ सामान्यकार्यकारणभावस्य ग्रहे सति तदन्यथानुपपत्त्यैव विशेषकार्यकारणभावग्रहसम्भव इति नोक्तदोषो नवाऽन्योन्याश्रय इति चेत्, विशेषकार्यकारणभावस्य कदाप्यध्यक्षेणानेक्षणे तत्र मानान्तरप्रसरणस्यासम्भावनीयत्वात्। अथ यदा लाघवप्रतिसन्धानादिविरहेण सामान्यकार्यकारणभावग्रहो नावतिष्ठ तत्रैव विशेषान्वयव्यतिरेकयोर्विशेषकार्यकारणभावग्राहकत्वसम्भव इति चेदेवं तर्हि तत्रैव परस्पराश्रयो वाऽन्यथासिद्धेऽपि कारणत्वं वा प्रसज्येत। भवतु तत्र कारणत्वग्रहप्रसङ्गो न तु कारणत्वप्रसङ्गः, पश्चात्तज्जातीये व्यभिचारग्रहेण प्राक्तनकारणत्वग्रहे भ्रमत्वग्रहादिति चेदेवं तर्हि नियतान्वयव्यतिरेकयोरेव कारणताप्रयोजकत्वमित्यायातम्, नैयत्यञ्च सामान्यधर्मपुरस्कारेणेति तथैव कार्यकारणभावोऽपि भवेद्विशेषकार्यकारणभावस्तु कथमवकाशमासादयेत्, तत्तद्व्यक्तित्वेन नैयत्यस्यान्यथासिद्धसाधारण्यात्। याभ्यां सामान्याभ्यां कार्यकारणभावग्रहो विशिष्यापि तत्सामान्याक्रान्तयोरेव तद्ग्रहस्तु कथञ्चिदन्यथानुपपत्त्यैवाशङ्क्येत, परन्तु सामान्यकार्यकारणभावबोधं विना साऽपि कथम्? यदा च सत्यपि लाघवप्रतिसन्धाने चार्वाकादीनां व्यभिचारसन्देहोदयदर्शनेन तस्याकिञ्चित्करतया सामान्यकार्यकारणभाव एव विपश्चितचेतसो न सम्भवति, सम्भवन्नपि वा कस्यचित्तार्किकानुचरस्य न प्रमाभावमनुभवितुमीष्ट इत्यादिकमवादिष्मानुमानखण्डनशारदायाम्, अन्यथाख्यातिनिरासप्रातिभासिकव्यावहारिकसाधारणसामान्याघटकभावचार्वाकाम इत्यादौ सामान्यकार्यकारणभावमात्रस्य व्यभिचारितां तत्र तत्र, निरस्तञ्चाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशेन व्यभिचारवारणं परामर्शखण्डनशारदायाम्, तदा कथमप्रामाणिकसामान्यकार्यकारणभा-

रकत्वानुपपत्त्या तद्ग्रह इति चेन्न, वैयधिकरण्यात्। कथमपि सामानाधिकरण्ये तदुपपादक-स्योपपाद्यवदनुपपत्त्यविशेषादविश्रान्तिर्नानादित्वेनापि शक्योपपादना। वैयधिकरण्ये-ऽप्युपपाद्यासम्बन्धश्चेत्, अनियमः, सम्बन्धश्चेदविश्रान्तिरिति। एतेन शक्तिः कारण-त्वमित्यपि निरस्तम्।

किञ्च प्रत्यक्षप्रमितौ विषयस्यापि सन्निकर्षव्यापारकस्य कारणतया स्ववृत्त्या-पत्तेः, अन्यथाऽक्षस्यापि कारणत्वं न स्यात् अनुविधानाविशेषात्, विषयाविशेषिताक्षस-न्निकर्षस्य तथात्वेऽव्याप्तेः, क्वचित्कारणाकारणत्वविवादस्य चानुच्छेद्यत्वापत्तेः, एतेन

धाधीनस्य विशेषकार्यकारणभावस्य निश्चसनीयता, तदनधीनस्य वा कथं नान्यथासिद्धसाधारण्यसंशु-भयथा दोष इति कृतमनल्पजल्पेन। तद्ग्रहः = कारणभावग्रह। अर्थापत्त्या चाप्रसिद्धमपि सिद्ध्यतीत्य-भिमानः। वस्तुतस्त्वभावोऽप्रसिद्धोऽपि सिद्ध्येत्, भावस्तु कथम्। विवादस्ते चाभावस्याप्यप्रसिद्धस्य सिद्धौ, साध्याभावत्वेन साध्यीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण वा साध्याभावावगाहिनो व्यतिरेक-व्याप्तिग्रहस्यानुमितावर्थापत्तौ वा जनकत्वमुपगम्येतरत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिगन्धवती पृथिवीत्या-दिपरामर्शात् पृथिव्यामितरभेद इत्यादिरनुमितिरुपपाद्येत, तत्तोपगम एव तु न सङ्गच्छते, साध्याभावत्वेन साध्याभावावगाहिव्याप्तिग्रहस्यैव हेतुत्वात्, अन्यथा साध्यप्रतियोगितावच्छेदकरूपेण साध्याभावाव-गाहिवह्निमद्भूमिमानित्यन्वयपरामर्शस्यापि हेतुता स्यात्, आहुश्च बाधग्रन्थे—"पक्षे साध्यासमानाधिकरण-धर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव, न तु सत्प्रतिपक्षः, तत्र साध्याभावाभावत्वेन साध्यस्याप्रवेशेन साध्याभा-वानुमापकत्वायोगा"दिति। उपमानोपमानशारीरोपकरीयाऽप्रसिद्धसिद्धिस्तु कस्यचित्तज्जातीयस्य प्रसि-द्धावेव स्यात्, अत्र तु कारणतासामान्यसाधनार्थैव प्रयास इति। कादाचित्कत्वकारणत्वयोरुपपाद्योपपा-दकयोर्वैयधिकरण्यात्। कथमपीति। सकारणकत्वस्योपपादकत्वोक्तयेत्यर्थः। तदुपपादकस्य = कादा-चित्कत्वोपपादकस्य कारणस्य, कारणगतकादाचित्कत्वस्येति यावत्, अनुपपत्ताविस्यन्वयः। उपपाद्य-वत् = घटादिकादाचित्कत्ववत्। अविश्रान्तिः, कारणस्यापि कारणान्तरापेक्षत्वात्। नानादित्वेनेति। सामान्यतः कार्यकारणभावे एव निष्प्रतिपक्षस्य तदन्यथानुपपत्त्या प्रवाहाक्षेपासम्भवात्, अन्यथाऽन्यो-न्याश्रयात्, प्रवाहसिद्धिं विना कादाचित्कत्वस्य व्यभिचारित्वग्रहेण प्रथमतोऽपि कार्यकारणभावग्रहास-म्भवात्। तदुक्तं माध्यमिके—"नैवाग्रं नावरं यस्य तस्य मध्यं कुतो भवे"दिति। कुसुमतयां वैयधि-करण्येऽप्युपपाद्योपपादकभावमिच्छन्ति, सकारणकत्वस्य कारणपर्यवसन्नस्य कादाचित्कत्वसामानाधिक-रण्यासम्भवात्, कार्यतासम्बन्धेन तत्सम्भवस्य कार्यतायाः सम्बन्धत्वस्याप्रामाणिकत्वेन वक्तुमशक्य-त्वात्, कार्यत्वस्याप्यद्याप्यसिद्धेश्च, तत्राप्युक्ताविश्रान्तिदोष एव, दोषान्तरं त्वाह वैयधिकरण्येऽपीति। अपिना सामानाधिकरण्यसमुच्चयः। उपपाद्योपपादकयोः सम्बन्धोऽस्ति न वेति विकल्प्य द्वितीये उक्तम्-अनियम इति। अनुपपादकस्याप्याक्षेपापात, असम्बद्धत्वाविशेषात्। अविश्रान्तिरिति। असम्ब-द्धस्य सम्बन्धासम्भवात्सम्बन्धस्य च निरस्तत्वात्सम्बन्धानवस्थेत्यर्थः। एतेनेति। शक्तेरती-न्द्रियत्वेनार्थापत्त्यादिगम्यत्वस्यैव वाच्यत्वेनोक्तदोषेणेत्यर्थः।

उक्तास्वरसादाह किञ्चेति। स्ववृत्तीति। कारणताविषयकप्रत्यक्षे कारणतायाः कारणत्वादिति भावः। अन्यापत्तेरिति। घटाक्षसन्निकर्षस्य पटप्रत्यक्षेऽपि कारणतापत्तेरित्यर्थः। नानाकारणनोपगमे त्वात्माश्रयाभावेऽपि दोषान्तरमुक्तमेव। तत्राह क्वचिदिति। प्रतिबन्धकाभावादावित्यर्थः। कारणताया प्रत्यक्षत्वे तत्र विवादो न भवेत्, विशेषदर्शनात्, तथापि भवन्वा न निवर्तेत। अत्र प्रथमं विवादाभाव-मुपपादयति। एवं [illegible]। येन प्र[illegible] भा [illegible] पि दृष्टैव येन च तत्कारणता न

तस्य दृष्टेरपरेण चादृष्टेः। तल्लक्षणस्य च नियतपूर्वभावित्वादेः कथने कथितदोषापत्तेः, विना च तच्चिह्नाद्भ्रमसन्देहौ तत्र किंदर्शनादुच्छेद्यौ, अक्ष्णा हेतुत्वधर्मिणि दण्डेऽपि तद्ग्रहणाद्यदवगमोऽदृष्टसहकारी वाच्यस्तदर्थेन सिद्धेन हेतुधियोऽर्थवत्त्वे सम्भवति तदन्यार्थकल्पनागौरवं कुतो बलात्सिद्ध्येत्। तस्यान्वयानुविधानादेरनुमेयहेतुत्वे व्योमादावनुपपत्तेस्तदन्यत्वसिद्धिरिति चेन्न, अन्योन्याश्रयापत्तेः, प्रत्यक्षस्यान्यस्मिन् विषये सिद्धेऽन्यत्र दृष्टान्तेन तदनुमानं तत्सिद्धौ च प्रत्यक्षस्यान्यविषयतासिद्धिः, तस्य चानागन्तुकत्वे प्रागपि तस्मिन्स्यादस्तीतिमतिर्घटं करोतीतिप्रमापातः, आगन्तुकत्वे च तदुत्पत्तेः प्राक् कारणत्वं क्वापि न स्यात्, तथाप्यजातस्य घटाद्यपि किन्न तथा स्यात्। व्यावृत्तेषु तेष्वननुगतौ च सर्वं प्रति सर्वकारणत्वप्रसङ्गात्। प्रतिकार्यव्यक्ति तत्पृथगिति चेन्न, साधारणस्यापि तदन्तरस्य स्वरूपस्य घटादिकारणत्वात्मतयाऽनुवृत्तौ घटकारणस्यापि स्तम्भकारणत्वापत्तेः। कारणत्वमात्रेण तदनुगतं रूपं न घटकारणत्वादिनेति चेन्न, घटादिविशेषानुपहितकारणत्वमात्रस्य किं प्रतीत्य निर्देश्यस्य सद्भावे प्रमाणाभावात्, अन्यथा यदि किञ्चित्प्रति कारणे सामान्यतः कारणत्वं नाम धर्मः स्यात्, तदा तस्या एव व्यक्तेः किञ्चित्प्रत्यकारणत्वादकारणत्वमपि

दृष्टा तेन प्रतिबन्धकाभावोऽपि न दृष्ट इति कथं विवादः। ननु धर्मिप्रत्यक्षेऽपि तत्कारणता न प्रत्यक्षा भवति, व्यञ्जकसापेक्षत्वादित्यत आह तल्लक्षणस्येति। कारणताव्यञ्जकस्येत्यर्थः। तच्चिह्नात् = कारणताव्यञ्जकात्। एतेन विवादानुच्छेदोऽप्युपपादितः। व्यञ्जकमभ्युपेत्य तु तेन व्यङ्ग्यस्य कारणत्वस्यान्यथासिद्धिमाह अक्ष्णेति। तद्ग्रहणा = हेतुत्वग्रहणा। यदवगमः = यस्य व्यञ्जकस्यावगमः। अतिरिक्तहेतुत्वदर्शने इति शेषः। तदर्थेन = तेन व्यञ्जकीभूतार्थेन सिद्धेन ज्ञातेन। तस्यान्वयानुविधानादेरिति। कार्यान्वयव्यतिरेकप्रयोजकान्वयव्यतिरेकशालित्वादिरूपव्यञ्जकस्येत्यर्थः। अनुमेयहेतुत्वे इति बहुव्रीहिः। अनुमेयेति चागमगम्यस्याप्युपलक्षणम्। तदन्यत्वसिद्धिः = व्यञ्जकान्यत्वस्य कारणतायां सिद्धिः। अन्यस्मिन् = व्यञ्जकभिन्ने। एतेन व्यञ्जकाननुगमात् तेन व्यङ्ग्यस्यान्यथासिद्धिरित्येव निराकृतम्, व्यङ्ग्यमपि चेहाननुगतमेव कार्यताकारणतावच्छेदकभेदादित्युक्तमेव, अन्यथा कार्यकारणसाङ्कर्यापत्तेरिति। कारणत्वमागन्तुकं वाऽनागन्तुकं वेति विकल्प्याह तस्येति। कारणत्वस्येत्यर्थः। अनागन्तुकत्वं नित्यत्वम्। प्रागपि = सामग्रीसमवधानात्प्रागपि। करोति = दण्डो घटं करोति। तदुत्पत्तेः = कारणत्वोत्पत्तेः। क्वापि न स्यादिति। तथा च न केवलं कारणधर्मोत्पत्तिषु च किञ्चिदपि जायेत, न ह्यकारणं जनयति व्याघातात्। तथापि = आगन्तुकत्वेऽपि। ननु योग्यताया अनागन्तुकत्वं ब्रूमः, करोतीति धूपमानमेवाहेति चेन्न एवं दोषान्तरमाह व्यावृत्तेष्विति। धर्ममात्रस्य नित्यत्वासम्भवस्तु तत्र तत्रोक्तोऽनुसन्धेयोऽत्र। दर्शनसर्वस्वे चास्माभिरवाचि तेषु = दण्डादिषु। एकस्यैव कारणत्वस्य कारणमात्रे स्थितावित्यर्थः। प्रतिकार्येति। कार्यतावच्छेदकपरं कार्यपदम्। कारणतावच्छेदकस्यापि चोपलक्षणमिदम्। तत् = कारणत्वम्। स्वरूपस्येति। समयग्रहाद्यर्थमवश्योपेयस्येति शेषः। घटादिकारणत्वात्मतया = घटादिकारणत्वात्मतया। कारणत्वत्वस्य घटादिकारणत्वस्वरूपत्वे इत्यर्थः। तथासति कारणत्वस्य घटादिकारणत्वरूपतापर्यवसानेन घटकारणस्यापीत्यादिग्रन्थस्य नासङ्गतिः। कारणत्वमात्रेण = कारणत्वत्वमात्रेण। अग्रेऽपि कारणत्वपदं भावप्रधानम्। किंप्रतीति। किञ्चिन्निरूपितेत्यर्थः। यथा 'घटकारणं' 'पटकारण' मित्यादौ शुद्धं कारणत्वं न प्रतीयते तथा 'घटकारणतावान्' 'पटकारणतावा' नित्यादौ कारणतात्वमपि न शुद्धं प्रतीयते इतिभावः। सामान्यत इति कारणतात्वस्य शुद्धत्वे कारणत्वमपि तथा स्यादिति भावः।

रूपं तत्र स्यादित्यनपेक्षितविशेषकारणतया कारणत्वाव्याप्यासङ्कीर्णैकमात्रमेवोच्छिद्येत ।

किञ्च कार्यव्यक्तेः कारणमस्ति न वा ? न चेन्नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गः । अस्ति चेत्किं तत्कारणम् ? व्यक्तिविशेष इति चेन्न, पूर्वादिमाद्यस्य रासभादिसाधारण्यात् तां कार्यव्यक्तिं प्रति तस्याः किं तत्कारणत्वम् ? स्वरूपमेवेति चेन्न, तस्य व्यावृत्तत्वात्, तस्यास्तत्कारणत्वात्मत्वे चातदात्मनां तत्कारणत्वविरोधात्, तत्कारणत्वस्य च समवाय्यसमवायिनिमित्तभूतानेकव्यक्तिसाधारण्यात्, अनेकस्य चैकानुगतव्यवहारबुद्धिनिदानत्वे गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् । नियतपूर्वभावित्वमिति चेन्न, व्याप्त्यर्थस्य नियमशब्दार्थस्य सर्वत्र दुष्करत्वसम्भवात्पूर्वभावस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् । तज्जातीयं प्रति नियततज्जातीयत्वमिति चेन्न, तस्य तज्जातीयव्यक्त्यन्तरसाधारण्यात् । नियततज्जातीयत्वे सति तत्पूर्वत्वमिति चेन्न, तत्समानकालोत्पत्तिककार्यव्यक्तिगततज्जनकव्यक्तिगतसाधारण्याद्, तथाभ्युपगमे चैकसमवाय्यादिनाशे सर्वतत्कार्यनाशप्रसङ्गः । तत्कालतज्जातीयसर्वसामग्रीतः सर्वतत्कालतज्जातीयोत्पत्तौ सामग्रीभेदस्य कार्यभेदहेतुतया प्रत्येकमिलितसामग्रीत्वविकल्पेन कार्यव्यक्त्यभेदप्रतिव्यक्तिस्वरूपभेदयोरन्यतरप्रसङ्गश्च ।

तत्रेति । सामान्यत एवेति शेषः अपनेक्षितविशेषेति । निरूपकविशेषानियन्त्रितेत्यर्थः । यदि तु घटकारणतानिरूपितेऽपि शुद्धकारणतात्वस्याभावेऽपि समयप्रहायान्यथानुपपत्त्यैव तेन रूपेण कारणतानामनुगम आस्थीयते, कारणत्वाकारणत्वयोस्तु किञ्चिन्निरूपितत्वयोगेण नैकमात्रोच्छेदप्रसङ्ग, तदा पूर्वोक्तदोषेण्वेव निर्भरोद्धव्य ।।

विशेषकार्यकारणभावं निरस्य खण्डयितुमाह किञ्चेति । तस्याः = कारणत्वेनाभिमतव्यक्तेः । व्यावृत्तत्वे क्षतिमाह तस्या इति । दण्डादिव्यक्तेरित्यर्थः । तत्कारणत्वात्मत्वे = घटकारणत्वात्मत्वे । चोद्यर्थे । अतदात्मनां = दण्डादिभिन्नानां चक्रादीनाम् । ननु दण्डगतं घटकारणत्वमन्यत्, चक्रगतञ्चान्यदिति नोक्तदोषइत्यत आह तत्कारणत्वस्येति । साधारण्यादिति । अनुगतप्रतीतेरिति शेषः । स्वरूपसम्बन्धरूपतापक्षे व्यक्तिविशेषीयकारणताया अतिरिक्तपदार्थत्वपक्षे च दूषणान्तराण्यप्युत्तरत्रैव । व्यस्तम्भवादिति । ग्रहणासम्भवादित्यर्थः । कासुचिद्व्यक्तिषु तत्तद्व्यक्तित्वेन ग्रहणेऽप्यन्यथासिद्धसाधारण्यात् । तज्जातीयं प्रति = घटत्वावच्छिन्नं प्रति । नियततज्जातीयत्वं = नियतपूर्वभाविजातीयत्वम् । अनन्यथासिद्धत्वनिवेशावश्यकतया तावता नियतान्यथासिद्धे एवमपि कार्यव्यक्तिकारणव्यसङ्गमत्वे एवाह तस्येति । तज्जातीयत्वस्येत्यर्थः । तज्जातीयेति । घटादिपूर्ववर्तिव्यक्तिजातीयेत्यर्थः । व्यक्त्यन्तरं घटात्पूर्ववर्ति ग्राह्यम् । तस्य घटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वेऽपि तद्घटत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताया आश्रयत्वं नास्ति, पूर्वे ■ निवेशितुं पूर्वाऽस्तीति भाव । तत्पूर्वत्वमिति । तद्घटपूर्वत्वं नोव्यक्त्यन्तरे इत्यन्दोष । तत्समानेति । तद्घटसमानेत्यर्थः । एककालोत्पत्तिकघटव्यक्तीनां परस्परकारणकार्यत्वप्रसङ्ग । अग्रेऽपि परिहरन्नाह तथेति । आदिनाऽसमवायिकारणग्रहः । प्रत्येकेत्यादि । तावत्घटव्यक्तिकारणकूटानां मिलितानां सामग्रीत्वं प्रत्येकं वा, आद्ये कार्यव्यक्तिरप्येकैव स्यात्, द्वितीये चैकापि कार्यव्यक्तिरनेका स्यात्, नानासामग्रीकत्वादित्यर्थः । ननु तद्घटपूर्वक्षणावच्छेदेन तद्घटाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे सति तद्घटाधिकरणे तत्पूर्वक्षणावच्छेदेन वृत्तिमत्त्वं तद्घटकारणत्वं विवक्षितम्, घटान्तरकारणानां तद्घटपूर्ववृत्तित्वेऽपि तद्घटसामानाधिकरण्याभावान्न दोष इति चेन्न, येन केनापि सम्बन्धेन तद्घटसामानाधिकरण्यस्य व्यक्त्यन्तरकारणेषु सत्त्वात्, सम्बन्धविशेषनिवेशे च तद्घटकारणानामपि सर्वेषां सङ्ग्रहो न स्यात्,

समवायित्वं प्रत्यपि साधर्म्यानुविधायिनि नियमेऽत्याप्तेः, व्यावृत्तत्वे चानियमात्। नियततज्जातीयत्वे सति तत्सादेश्यमिति चेन्न, समवायिदेशापेक्षया कार्यकारणयोः सादेश्यनियमानभ्युपगमात्, संयोगिदेशापेक्षया गुणादावसम्भवात् । यथाकथञ्चित्सादेश्यमात्रस्य चातिप्रसञ्जकत्वात् ।

अदृष्टादेर्भिन्नदेशस्यापि कारणत्वोपगमे सर्वं प्रति सर्वकार्यसामग्र्याः कारणत्वापातात्, पूर्वभावनियमादेस्तुल्यत्वात् । अनुगते च रूपेऽन्वयव्यतिरेकसम्भवात्, व्यक्तिगतसामान्ययोरेव कार्यकारणत्वापत्तेः, तद्गतसामान्ययोरन्वयव्यतिरेकादिनियमो व्यक्त्योश्च कार्यकारणतेति लक्ष्यलक्षणभाववैयधिकरण्यात् । सामान्याकारेण प्रविष्टां व्यक्तिमादायान्वयव्यतिरेके विशेषस्याकारणत्वं स्यात्, सामान्याकारेण च पूर्वसतः कार्यत्वम् । द्रव्यसामग्र्या वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्र्या च पृथग्व्यक्तिजननापातः, पृथ-

अन्यान्यसम्बन्धेन सामानाधिकरण्यात् । तथा चाननुगमः, तत्र चोक्तम् । नैयायिकैरपि सम्बन्धविशेषनिवेशनार्थं तुल्य इति चेदयमपि भवन् एव शिरसि प्रहारः । शब्दानुगम एवात्र व्यवहारविषयो नत्वर्थानुगम इत्यत्र तु शपथमेव प्रमाणम्, तथात्वेऽपि वा दूषणान्तराण्युक्तान्येवेति ।

समवायिकारणत्वमपि विशिष्य निराचष्टे समवायित्वमिति । समवायिकारणत्वमित्यर्थः । तस्यापि घटके इति प्रत्यपीत्यन्तेन लभ्यते । साधर्म्यानुविधायिनि = अनुगतधर्मावच्छेदेन प्रवृत्ते नियमे, तन्तुत्वाद्यनुगतधर्मावच्छिन्नस्यैवत्वस्य समवायिकारणत्वघटकत्वे इत्यर्थः । अत्याप्तेरिति । उक्तरीत्या समानकालोत्पत्तिकपटव्यक्तीनां परस्परकारणकार्यत्वापत्तेरित्यर्थः । ततत्तन्त्वनुपातिना नैयत्यविवक्षायां तु सर्वत्र व्यक्तौ तद्ग्रहणासम्भवइत्याह व्यावृत्तत्वे इति । व्यापकतावच्छेदकस्याननुगमे इत्यर्थः। अनियमात् = सर्वत्र व्यक्तौ व्यापकताग्रहणासम्भवात् । नियतेत्यादि । तत्तदव्यवहितप्राक्क्षणावच्छेदेन तत्पटसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वे सति तत्पटसमानदेशत्वं तत्पटसमवायिकारणत्वमित्यर्थः । तत्समानदेशत्वं तत्समवायिसमवेतत्वं वा तत्संयोगिसंयुक्तत्वं वा, येन केनचित्सम्बन्धेन वा, आद्ये समवायीति । द्वितीये संयोगीति । तृतीये यथेति । अतिप्रसञ्जकत्वादिति । निमित्तकारणादिसाधारण्यात् । एतच्च द्वितीयेऽपि तुल्यम् । यद्धर्मावच्छिन्नं स्वकारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने समवायसम्बन्धेनोत्पद्यते तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति तद्धर्मावच्छिन्नं समवायिकारणमिति विवक्षितमिति चेन्न, कारणताया एवाद्याप्यनिरूपणात्, समवायस्य च सपरिकरं निरस्तत्वात्, अपृथक्सिद्धिसम्बन्धस्यापि तुल्ययोगक्षेमत्वात्, तादात्म्यस्य च भेदाभेदरूपस्य विरुद्धत्वेन भेदस्य मिथ्यात्वे परमतप्रवेशात्, अभेदस्य मिथ्यात्वे च भेदस्यापि तदुपजीवकस्य तथात्वेन कार्यकारणयोरपि तथात्वात् ।

कारणतासामान्ये दूषणमाह अदृष्टादेरिति । तुल्यत्वादिति । यद्यप्यदृष्टादेः कारणतायां मानम् न तु सर्वं प्रति सर्वकार्यसामग्र्याः कारणतायामिति वैषम्यम्, तथाप्यदृष्टादिसङ्ग्रहाय निर्वचनीयं कारणत्वं सर्वकार्यसामग्रीमपि संगृह्णाति, येन केन चित्सम्बन्धेन व्यापकताया अदृष्टादिष्वपि, सम्बन्धविशेषनिवेशे चैककार्यकारणद्वयस्यापि संग्रहो न स्यादित्युक्तत्वात् । वैयधिकरण्यादिति । ननु सामान्यधर्मावच्छेदेन व्यक्त्योरेव कार्यकारणभाव इति नायं दोष इत्यत आह सामान्याकारेणेति । विशेषस्येति । विशेषधर्मावच्छेदेनेत्यर्थः । स्यादिति । न च विशेषकार्यकारणभावबलादेव तत्सम्भवः तस्य निरस्तत्वात्, अभ्युपेत्याह सामान्याकारेण चेति । कार्यत्वमिति । स्यादित्यनुषङ्गः । पूर्वमुत्पन्नस्य तत्तदुत्पत्तेः कारणत्वं तावदस्ति नापि व्यवह्रियते केनचिद्रूपेण, घटत्वावच्छिन्नं प्रति दण्डत्वावच्छिन्नस्य कारणत्वे

णेव तासां सामग्रीत्वात्, सर्वासाञ्च व्यक्तिं प्रत्येव जनकत्वात्, द्रव्यत्वादीनामजन्यत्वात्। शिंशपासामग्र्या वृक्षसामग्रीसहिताया एव सामग्रीभावाच्च पृथक् शिंशपाव्यक्तिरिति चेन्न, वृक्षसामग्र्या शिंशपासामग्रीमतीत्यापि शालतालादेर्वृक्षस्य जननात् पृथक्तया वृक्षव्यक्तिजननापत्तेः। साऽपि शिंशपासामग्री तन्मिलिता जनिकेति व्यक्तिभेद इति चेन्न, शिंशपार्थातिरिक्तवृक्षार्थाभावापत्तेः, वृक्षशिंशपासामग्र्योरेकीभूतयोर्जननाविशेषात्, वृक्षसामग्री च वृक्षजनने एव कथं क्वचिच्छिंशपासामग्रीं क्वचित्तमालसामग्रीमपेक्षेत इति स्यात्। एकस्य वृक्षलक्षणस्य कार्यस्य सामग्रीभेदे स्वरूपभेदापातात्। अनुगतायाश्च वृक्षसामग्रीत्वे पृथग्वृक्षव्यक्तेः पृथक् शिंशपादिव्यक्तेरुत्पत्त्यापत्तेरित्यादि स्वयमूहनीयम्।

तूत्तरदण्डव्यक्तेः पूर्वघटव्यक्तिं प्रत्यपि कारणत्वं तद्व्यवहारश्च स्यातामित्यर्थः। न च कारणतावच्छेदकधर्मवत्त्वमादाय कारणतातद्व्यवहारयोरिष्टत्वमिति वाच्यम्, यस्या अवच्छेदकधर्मवत्त्वं तस्यास्तद्व्यवहारस्यापाद्यमानत्वात्, नहि स्व स्वावच्छेदकं सम्भवतीत्युक्तम्। नन्वेवं का कारणता भवताऽऽपाद्यते? या त्वया निरूप्यते इति चेत्पूर्वक्षणावच्छेदेन व्यापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वस्य मया निरूप्यमाणस्यापादने इष्टापत्तेः, तद्व्यवहारोऽपि यदि दण्डो घटकारणमित्याकार आपाद्यते, तदेष्टापत्तिरेव, यदि तूत्तरदण्डव्यक्तिः पूर्वघटव्यक्तिकारणमिति तदाऽत्र दण्डत्वावच्छिन्ने घटत्वावच्छिन्नकारणत्वाभानेन न सामान्यकार्यकारणभाववलात्तदापत्तिसम्भव, तथात्राधिकरणे भानेऽपि घटत्वदण्डत्वयोः कार्यताकारणतावच्छेदकतया भानमक्षतमेवेति वाच्यम्, पर्याप्तेरत्रदयं विवक्षणीयत्वादित्यस्वरसादाह द्रव्यसामग्र्या इति। पर्याप्तिनिरासेन पूर्वोक्तेन विह मत्यवस्थानं सुशकमित्यत्रयेमम्। उक्तसामग्रीणां द्रव्यत्वादिधर्मजनकत्वात्कथं पृथग्व्यक्तिजननमापाद्यते इति आशङ्कामपनुदन्नाह **सर्वासामिति**। तन्मिलिता = वृक्षत्वावच्छिन्नसामग्रीमिलिता। **शिंशपार्थेति**। यथा वृक्षत्वं विहाय शिंशपात्वं नास्ति तथा शिंशपात्वं विहाय वृक्षत्वमपि न स्यादित्यर्थः। तत्र हेतुमाह **वृक्षशिंशपेति**। एकीभूतयोः = मिलितयोः। ननु मिलितयोर्जनकत्व वृक्षत्वशिंशपात्वयोर्व्याप्यव्यापकभावप्रयोजकम्, निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायेनैव व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्या व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्रीमिलितयैव कार्याजनकत्वात्, व्याप्यञ्च व्यापकं विना नावतिष्ठते इत्येतावतैव व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्या अपि व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्रीमवधूय फलानुत्पादकत्वादित्याशङ्का व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्री व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्रीभेदेन भिद्यते नवा, आद्येऽपि सा व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्याभिन्नैव सती भिन्ना, आहोस्वित्तद्नात्मिका सती, अत्राद्ये आह **वृक्षसामग्रीति**। कथं स्यादित्यन्वयः। यदि शिंशपादिसामग्र्यतिरिक्ता नास्त्येव वृक्षत्वावच्छिन्नसामग्री तदा वृक्षसामग्री शिंशपादिसामग्रीमपेक्षते इति रिक्तैव वागित्यर्थः। द्वितीये **एकस्येति**। अत्र पक्षे यावत्योर्व्याप्यधर्मावच्छिन्नसामग्र्यस्तावत्य एव व्यापकधर्मावच्छिन्नसामग्र्य इति कार्यद्वैगुण्यप्रसङ्ग इति भावः। न भिद्यते इति पक्षमाक्षिपति **अनुगतायाश्चेति**। अनुगताया अभिन्नायाः। ननु व्याप्यव्यापकभावापन्नधर्मावच्छिन्नसामग्रीभेदस्यैव कार्यभेदप्रयोजकत्वं न तु सामग्रीभेदमात्रस्येत्यरुचेराह **इत्यादि स्वयमूहनीयमिति**। कारणान्येव सामग्री ततो व्यतिरिक्ता वा, नाद्यः, क्षणिकत्वाक्षणिकत्वातीन्द्रियत्वानतीन्द्रियत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासेनैकत्वस्य कथमप्यसम्भवात्। मिलितानि कारणानि सामग्रीति चेन्न, मेलकार्यस्यैव पृष्टत्वात्। न द्वितीय, कारणेभ्यो निष्कृष्य तस्या दर्शयितुमशक्यत्वात्। तत्कारणस्य च दुर्निरूपत्वात्। घटकारणेभ्य उत्पद्य सा घटं जनयतीति चेन्न, तस्या अपि घटकारणान्तर्गतत्वे स्वस्मात्स्वोत्पत्तिविरोधात्, तदनन्तर्गतत्वे 'घटं जनयती'ति प्रयोगो वस्तुशून्यत्वात्। स्वातिरिक्तेभ्यो घटकारणेभ्य उत्पद्य घटं जनयतीति चेन्न, सामग्र्युत्पादनेनैवान्यथासिद्धत्वस्य घटकारणेषु प्रसक्तः।

इति कारणत्वखण्डनम्।

वर्तमानत्वादिखण्डनम्।

नियमे च प्राक्कालतयाऽभिधीयमाने प्रागित्यस्य व्यवच्छेद्यौ वर्तमानभविष्यत्कालौ प्राक्कालस्य व्यवच्छेदको विवेचनीयः, न च तद्विवेचनं शक्यम्। वर्तमानादिबुद्धय एव स्वविषयवैचित्र्ये प्रमाणमिति चेन्न, तथाहि, वर्तमानादिबुद्धेरेव को विषयः? कालविशेष इति चेत्कालस्य विशेषः स्वाभाविक औपाधिको वा, नाद्यः, कालस्य भवद्भिरेकत्वाभ्युपगमात् य एव कालो वर्तमान इति प्रतीयते स एव पूर्वं भावीति पश्चाद्भूत इति च न प्रतीयेत। त्रिविधस्वभाव एवासाविति चेन्न, भेदप्रसङ्गात्, व्यवस्थानुपपत्तिप्रसङ्गाच्च, यदैव वर्तत इति प्रत्ययस्तदैव वृत्तो वर्तिष्यत इति प्रत्ययः स्यात्। द्वितीयश्चेत्, उपाधिरभिधीयताम्। सूर्यादिक्रियासम्बन्धभेदः स इति चेन्न भूतभविष्यतोरपि क्रियासम्बन्धप्रत्ययस्यावश्यं वक्तव्यत्वात् य एव दिवसः सूर्यगतिविशेषावच्छिन्नो वर्तते इति प्रतीतः स एव हि तदवच्छिन्नो वृत्त इत्यवगम्यते वर्त्स्यतीति च, नहि निर्विशेषस्य कालस्य तदातीतत्वं प्रतीयतेऽनागतत्वं वा किन्तूपाधिविशेषेणैवावच्छिन्नस्य, येनैवासौ पूर्वं दिनान्तरादावप्यवच्छिन्नो वर्तत इति प्रतीतस्तेनैवोपाधिना तत एव व्यवच्छिन्नो वृत्त इति वर्तिष्यत इति च कदाचिज्ज्ञायते। ननु सत्यमेतत्, परं यदा तदुपाधिसम्बन्धस्तस्य स्वरूपेणावतिष्ठमानस्तदा वर्तमानप्रत्ययो यदा स एव विनष्टो भवति तदा भूतप्रत्ययो यदानागतस्तदा भविष्यत्प्रत्यय इति, नैतद्वहित, यतश्च लटो विवक्षितोऽर्थस्तदा तज्ज्ञानस्यैव तज्ज्ञानोपायत्वमित्यात्माश्रयानवस्थयोरन्यतरप्रसङ्गः, विनष्टादिशब्दाश्चातीतादिपर्यायास्तेषां सर्वेषामेवार्थे निरूप्यमाणे तन्मध्यपतितमेकं शब्दं प्रयुज्य तूष्णीरक्तिं कुर्वाणः श्लाघनीयप्रज्ञो मातापितृमानसि।

सामग्र्यास्तेषां व्यापारत्वं स्यादिति चेन्न, तेष्वन्यतमस्य सामग्र्युपधायकत्वं मिलितानां वा तेषाम्, आद्ये घटादिध्वंसेऽपि सामग्र्या अकिञ्चित्करत्वापातः। द्वितीये घटादिकारणानामेव सामग्री तेषां सामग्रीमपेक्षत इत्यात्माश्रयः। सामग्रीद्वयाद्युपगमेऽन्योन्याश्रयादिः। सन्त्वनन्ता एव सामग्र्य इति चेन्न, तासां क्रमेणोत्पत्तिं युगपद्वा, आद्ये क्रमेणानन्तरक्षणेऽप्यनवस्थाविशेषेणासम्भवेन दण्डादीनां निरपेक्षप्रसङ्गः, द्वितीये कार्यकारणभावविरोधः, सामग्र्युत्तरमेव कार्यस्योत्पत्तेः। कथं च दण्डादीनामेव सामग्री भिन्नजातीयं सामग्र्यात्मकं घटात्मकं च कार्यमर्जयेत्। अभिव्यक्तीयत्वे च घट एव घटं जनयतीत्यापन्नम्। एतेन कारणेभ्यो भिन्नाभिन्ना सामग्रीत्यप्यपास्तम्, उक्तसर्वदोषोन्मेषात्। "यथा सतो जनि नैवमसतोऽपि जनि नैव। जन्यत्वमेव जन्यस्यानिर्वाच्यत्वसमर्पक"मिति तु सुप्रसिद्धमेव। अभिव्यक्तिपक्षे तस्याः प्राक्सत्त्वे कारकव्यापारवैयर्थ्यं तादवस्थ्येनासत्त्वोपगमापत्तेः। अभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरिति पक्षे चानन्ताभिव्यक्त्यभ्युपगमप्रसङ्गेन तासां क्रमेणाभिव्यक्तावुक्तरीत्या दोषः। घटादेः सर्वदाऽभिव्यक्तत्वप्रसङ्गश्च, अन्यथा तदभिव्यक्त्यभिव्यक्तेरसम्भवात्। युगपदभिव्यक्तौ नानासामग्र्यभिव्यङ्ग्यत्वे तासां पृथक् निरूपणीयतापत्तिः, उक्तदोषश्च, अनन्ताभिव्यक्त्यनुभवप्रसङ्गश्च, योग्यत्वात्, एकसामग्र्यभिव्यङ्ग्यत्वे चैक्यापत्तिः, तथा च कथमभिव्यक्तेरभिव्यक्तिरात्माश्रयात्, यदि च घट एवाभिव्यक्तिस्तदा ज्ञानज्ञेययोरैक्यापत्तिः। असत्त्वे च सर्वस्य सर्वत उत्पत्तिप्रसङ्गः। प्रागभाव एव नियामक इति चेन्न तस्यैव सर्वत्राप्यायत्वात्, अनादेश्च तस्य नियामकानपेक्षत्वादिति भावः। इति खण्डनशारदायां कारणत्वखण्डनम्।

व्यवस्थानुपपत्तिमेवाह यदैवेति। अत्र स्ट इति। अवनिएमान इत्यत्र। वर्तमानत्वे वर्तमानत्वान्तरोपगमेऽनवस्था।

क्रियावच्छिन्नः कालो वर्तमानः, तत्प्रागभावावच्छिन्नो भूतः, तत्प्रध्वंसावच्छिन्नो भविष्यन्निति चेन्न, अतीतानागतप्रतीतिकालेऽपि क्रियावच्छिन्नः प्रतीयत इति वर्तमानप्रत्ययप्रसङ्गस्य तदवस्थत्वात्, क्रियानवच्छिन्नस्य तत्प्रागभावप्रध्वंसाभावावच्छेदानुपपत्तेः प्रागभावस्य प्रागर्थानिरुक्तौ कथं न दुरधिगमः । प्रध्वंसस्यापि प्रागभावात्कश्च विशेषो वक्तव्यः । अभावो विनाशी प्रागभावः, उत्पत्तिमान् प्रध्वंस इत्यनयोर्विशेष इति चेन्न, को हि प्रागभावस्य विनाशो येन विनाशीत्युच्यते, यदि प्रतियोगिभूतो घटादिः, प्रध्वंसस्यापि प्रागभाववत्प्रतियोगीति सोऽपि विनाशी प्राप्तः । उत्पत्तिमांश्च प्रध्वंस इत्युत्पत्तिपदार्थो विवेचनीयः, यद्यसतः सत्त्वं तत्र सामान्यं तदाऽभावेऽसम्भव एव । अथ स्वरूपसत्त्वं तदा प्रागभावेऽपि प्रसङ्गः, तस्यापि कदाचिदसत्त्वात् । पूर्वमसतः पश्चात्सत्त्वं विवक्षितमिति चेन्न, पूर्वदानींपश्चादर्थस्यवानिरूपणात् । एतेन कारणावच्छिन्नं सत्त्वमुत्पत्तिरित्यपि निरस्तम्, पूर्वापरनिर्वचनमन्तरेण कारणार्थानिर्वचनात् ।

अस्तु तावदतीतानागतयोर्यथा तथा निरुक्तिः, यत्क्रियावच्छिन्नो यः कालः स तत्क्रियापेक्षया वर्तमानो ■ अन्यापेक्षयेति चेन्न तदपेक्षयेति कोऽर्थः ■ किं तदुपधानेन, उत तदधिकतया, उत तत्प्रतियोगिकतया, उत तेन प्रकारेणेत्येव ? नाद्यः, तदुपाध्यवच्छिन्नस्यातीतानागतप्रतिपत्तिविषयत्वमपि तस्येत्यसकृदुक्तत्वात् । नापि द्वितीयः, अस्माद्य दीर्घं इतिवदस्मादयं वर्तत इत्यवध्यपेक्षामन्तरेण प्रतीयमानत्वात्, सर्वदेव च त्रिविधान्यपेक्षयाऽऽसीदस्ति भविष्यतीति प्रत्ययाव्यवस्थाप्रसङ्गात् । अत एव न तृतीयः । नापि चतुर्थः, अतीतानागतप्रतीतिकाले क्रियावच्छेदप्रकारेण वर्तमानप्रत्ययविषयत्वप्रसङ्गात् । नासौ क्रियावच्छेदलक्षणः प्रकारोऽतीतानागतकाले वर्तत इति चेन्न वर्तमानताया अद्याप्यनिरूपणेन वर्तत इत्युक्त्या विशेषस्य दर्शयितुमशक्यत्वात् । तत्क्रियाकाले तत्क्रियावच्छिन्नः कालो वर्तमान इति चेन्न, कालस्य कालाश्रयतया निरूपणासम्भवात्कालान्तरस्यानभ्युपगमात् तस्यैव कालस्य तदाश्रयत्वे स्वस्यैवात्माश्रयत्वापत्तेः ।

स्यादेतत्—ग्राहकविज्ञानविषयो ग्राहकविज्ञानाश्रयश्च कालो वर्तमानः, वर्तमानो

तत्प्रागभावेति । क्रियाविशेषप्रागभावेत्यर्थः । क्रियानवच्छिन्नस्य = क्रियासामान्यानवच्छिन्नस्य । खण्डकालस्य हि क्रियाप्रागभावाद्यवच्छेदकत्वम्, स च क्रियाविशेषावच्छिन्न एवेति भावः । प्रागर्थेति । ■ पूर्वकालावच्छिन्नेन समानाधिकरणोऽभावः प्रागभाव इत्याशयेनेदम् । यदीति । अत्र पक्षे परस्परप्रतियोगित्वं पर्यवस्यति प्रध्वंसस्येति । स इत्यादि । ननु प्रागभावस्य स्वरूपसत्त्वेऽपि नासत्त्वमनादित्वादित्यत आह तस्येति । अत्रोत्पत्तिप्रागभावप्रध्वंसानां लक्षणान्तरनिरुक्तिभङ्गकारणं बलाण्डनशारदायां निवेदितपूर्वं इति नेह वितन्यते । असतः सत्त्वमिति लक्षणं तु ग्रन्थोपक्रमे 'असतः सम्पत्ताप्रश्न'मिति पाञ्चव्याख्यायां चर्चितम् । कारणावच्छिन्नमिति । स्वकारणकृत्स्नपरिहितोत्तरक्षणावच्छिन्नत्वं स्वस्योत्पत्तिः, प्रागभावस्य तु कारणमेवाप्रसिद्धमिति भावः ।

तत्प्रतियोगिकतयेति । तन्निरूपितं वर्तमानत्वमित्यर्थः । व्यस्तमिति । तत्क्रियाकालावच्छिन्नतत्क्रियावच्छिन्नत्वमस्ति तत्क्रियाकालावच्छिन्ने एव सम्भवतीति भावः । उपाधिभेदाधीनव्यवस्था तु 'दण्डयपि देवदत्तः कुण्डलिना स्वमाराधयत्येव' निम्नन्येन तत्त्वपदार्थखण्डने पूर्वं निराकृता ।

ग्राहकेत्यादि । स्वविषयकज्ञानाश्रयकालत्वं वर्तमानकालत्वमित्यर्थः । ननु प्रागभावप्रध्वंसयो

पाधिप्रागभावावच्छिन्नश्च पूर्वः, तत्प्रध्वंसाभावावच्छिन्नश्चानागतः, प्रागभावप्रध्वंसयोश्च स्वाभाविकमेव भेदमादाय व्यवस्था, प्राग्व्यवस्थाहेतुरभावः प्रागभाव इति स्वभावभूतस्यैव विशेषस्य कार्यमादाय लक्षणम्, अनागतव्यवस्थानिदानमभावः प्रध्वंस इति च प्रध्वंसस्येति; मैवम्, ज्ञानास्वप्रकाशतापक्षे स्वोपहितस्य स्वयं ग्रहणानुपपत्तेः कथं वर्तमानताग्रहः, ज्ञानान्तरेण च तथाग्रहे वर्तमानतावभासाङ्गीकारे तदासौ दृष्टो मयेति प्रत्ययस्य तदासौ मया दृश्यत इत्याकारतापत्तिः, अत एव स्वप्रकाशपक्षेऽप्यनिस्तारः। यावानर्थः स्वप्रकाशे वर्तमानतयोक्तस्तावत एव परेण ग्रहणे व्यभिचारात्, स्वप्रकाशतायाश्चाधिक्येऽपि विषये विशेषाभावात्। स्वरूपमेव विशेष इति चेन्न, तस्यानुगमाननुगमाभ्यामनुपपत्तेः। प्राक्प्रध्वंसाभावयोश्च स्वरूपतोऽविशेषेऽपि कतरो भूतव्यवहारस्य कतरश्चानागतव्यवहारस्योपाधिरित्यनुयुक्ते कार्यभेदजनकतया च तन्निरुक्तावुत्तरे

खण्डनं कृतमिति कथं तद्घटितनिरुक्तिर्युज्यत इत्यत आह प्रागभावेति। प्राग्व्यवस्था = पूर्वत्वव्यवहारः। यद्यपि प्रागभावावच्छिन्नकालस्य पूर्वत्वे पूर्वत्वव्यवस्थाहेतुरभावः प्रागभाव इति पूर्वत्वस्य ध्वंसावच्छिन्नकालस्यानागतत्वे चानागतत्वव्यवस्थाहेतुरभावो ध्वंस इति एवञ्च पूर्वत्वप्रागभावत्वयोर्ध्वंसत्वानागतत्वयोश्च परस्पराश्रयता दुर्वारा, तथापि नोक्तरूपाभ्यां कार्योपाधिकाभ्यां प्रागभावध्वंसयोर्लक्षणद्वये प्रवेशोऽपि तु स्वाभाविकरूपाभ्यामुक्तरूपद्वयलक्ष्यतावच्छेदकाभ्यामेव। स्वाभाविके च रूपे कथञ्चिन्निर्वक्तुमशक्ये अपि प्रतीतिबलादभ्युपेतव्ये इति भावः। ज्ञानेति। घटो वर्तत इत्यादिज्ञानं गृह्णदेव ज्ञानं तदाश्रयकालस्वरूपं वर्तमानत्वं गृह्णीयात्, तच्च स्वयमेवाऽन्यद्वा, आद्यमेकत्र विषयविषयिभावोपगमपक्षे एव युज्यते, द्वितीये तु दृष्ट इत्यस्य स्थाने दृश्यत इति प्रत्ययापत्तिः। एकत्र विषयविषयिभावोपगमपक्षेऽप्याह यावानिति। वर्तमानतया = वर्तमानपदार्थघटकतया, वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः। उक्तः = भासः। परेण = अतीतत्वादिग्राहकेण दृष्ट इत्यादिप्रत्ययेन। व्यभिचारात् = स्वविषयकज्ञानाश्रयकालत्वविषयकत्वस्य वर्तमानताविषयकत्वव्यभिचारात्। दृश्यते इत्यत्र यावज्जातं तावदेव कालान्तरे दृष्ट इत्याद्याकारेण भासते, अतएवातीतज्ञानविषयत्वरूपतया स्मृतिगोचरीभूता तन्मूलभूतानुभवेऽपि भासते स्वप्रकाशवादिमते, न तु स्मृतौ किञ्चिदधिकमिति भावः। ननु दृश्यत इत्यादिवर्तमानविषयके वर्तमानपदार्थघटकीभूते ज्ञाने विषयत्वं स्वनिरूपितं वर्तमानतादशायाम्, अतीतत्वादिदशायां तु दृष्टइत्यादिज्ञानान्तरेण निरूपितमित्यत आह स्वप्रकाशताया इति दृश्यत इत्यादिज्ञाननिष्ठविषयतायां तादृशज्ञाननिरूपितत्वस्यैवार्थः। स्वरूपमेवेति। स्वविषयकज्ञानाश्रयकाल इत्यत्र प्रविष्टं वर्तते इत्यादि ज्ञानं स्वनिरूपितविषयताश्रयीभवदेव वर्तमानताव्यवहारनिदानमिति तादृशकालत्वविषयकत्वस्य स्वघटकीभूतज्ञानविषयत्वविशिष्टस्यैव वर्तमानताविषयकत्वव्याप्यत्वं वक्तव्यमिति न व्यभिचार इति भावः। तस्य = स्वत्वस्य। अनुगमपक्षे यस्य कस्यापि घटकं स्वघटकमेवेति दृष्ट इत्यादिज्ञानस्य न वारणम्। एवं स्वविषयकज्ञानाश्रयः काल इत्यत्राप्यतीतादावतिप्रसङ्ग एव, तस्यापि ज्ञानाश्रयत्वात्, यत्किञ्चिद्विषयकस्यापि च ज्ञानस्य स्वविषयकत्वादेव, अननुगमे तु न सर्ववर्तमानकालव्यक्तिसङ्ग्रहः, अतीतादेरपि स्ववर्तमानतादशायां सङ्ग्राह्यत्वात् वर्तमानानामपि च कालानां क्षणमुहूर्ताहोरात्रयामाद्यनेकरूपत्वादिति भावः। इदमेव तत्प्रयोगकालस्तज्ज्ञानकालो वा वर्तमानकाल इत्यपि निराकार्यम्। वर्तत इत्याकारकप्रमाविषयत्वं तु न लक्षणम्, अग्नीत्यादिप्रमाविषयत्वमादाय वर्तमानत्वव्यवहाराभावप्रसङ्गात्। वर्तमानत्वविषयकप्रमापेक्षायाश्च वर्तमानत्वस्यैव तद्घटकीभूतस्य निरूपणीयत्वादिति। स्वरूपतः = अभावत्वेन कादाचित्काभावत्वेन वा। कार्यभेदेति। पूर्वत्वानागतत्वव्यवहाररूप-

पूर्वप्रत्युक्तां पूर्वतापरतानिरुक्तिं विना अन्यजनकत्वाज्ञानमिति। उपाधिभेदाच्च कालभेदे योऽप्येकतयाऽभिमतः कालः सोऽपि चन्द्रसूर्यक्रियाद्यसङ्ख्योपाधिभेदसम्भवेन नाना स्यात्, तत्रायमेवोपाधिर्नायमिति चाविनिगम्यत्वात्, प्रतिक्षणस्वभावभेदवादिपक्षे च नानात्वे पुनर्वर्तमानत्वादिव्यवहारार्थमुपाध्यनुसरणावश्यम्भावेनोक्तोपाधिदोषप्रसरस्यैवापातादिति। इति वर्तमानत्वादिखण्डनम्।

संशयखण्डनम्।

ननु तथापि तावद्विषयभेदेनावश्यं भवितव्यम्, प्रतीतिभेदस्य दुरपह्नवत्वात्, अतः सामान्यतः सिद्धौ विशेषतो विवेचनाशक्तौ भेदे संशयः पर्यास्तामिति चेन्न, संशयस्यापि निर्वक्तुमशक्यत्वात्, तथाहि–संशयस्य निश्चयात्किमुपाधिकृतो विशेषः, उत जातिकृतः? आद्ये किं विषयविशेषेणोपाधिना, उत कारणविशेषेण, उताऽन्येनैव केनचित्सम्बन्धिना कृतः, न प्रथमः, तस्यानिर्वचनात्। उभयकोटिविषयः संशय इति चेन्न, कोटिद्वयसमुच्चयनिश्चयस्यापि संशयत्वप्रसङ्गात्। प्रतीतिरेव नैवमिति चेन्न, भेदाभेदप्रतीतीनां शाब्दस्यमादिप्रतीतीनां च तादृशां सम्भवात्। समुच्चयप्रकाशे कोट्योरविरोधः प्रकाशते संशये तु विरोध इति चेन्न, पीतः शङ्ख इत्यादिषु पीतत्वशङ्खत्वादेर्भिन्नाश्रयतानियमविरोधं जानतोऽपि प्रत्ययात्। तथापि तस्यां बुद्धौ न भासते विरोध इति चेन्न, कथमेवमिति प्रकाशेऽपि तत्प्रकाशात्, तयोरेकाश्रययोर्विरोधप्रतीतेरवश्योपेयत्वात्। मिथ्याधियस्ता इति चेन्न, संशयस्यापि भवद्भिरतत्त्वबुद्धितयाऽङ्गीकारात्, तत्त्वातत्त्वबुद्ध्योश्च तद्विषयत्वे विशेषाभावात्, नहि मिथ्या रजतबुद्धी रजतबुद्धिरेव न भवति।

कार्यविशेषेत्यर्थः। अन्योन्याश्रयोऽप्युक्तरीत्याऽनुसन्धेयः, प्रतीतिमात्रेण स्वाभाविकरूपस्याश्रद्धेयत्वादिति भावः। योऽप्येति। एककालीननानोपाधीनामपि न कालभेदकत्वमपि तु भिन्नकालीनानामिति तु कालभेदानिवृत्तौ न सङ्गच्छतेऽन्योन्याश्रयादिति भावः। स्वभावभेदेति। कालस्वभावभेदेत्यर्थः। अयं पक्षः सौगतयोगदर्शनादिसम्मतः। इति खण्डनशारदायां वर्तमानत्वादिखण्डनम्।

विषयभेदेनेति। वर्तते वर्त्स्यतीत्यादिप्रतीतीनामित्यादि। भेदे = वर्तमानादिरूपविषयभेदे। वस्तुतस्त्वियं शङ्का खण्डितपदार्थमात्रमधिकृत्य कर्तुं शक्येति भेदे इत्युपलक्षणं विषयमात्रस्य। उभयेति। एकस्मिन् धर्मिणि परस्परविरुद्धोभयप्रकारकज्ञानत्वं संशयत्वम्, न त्वेकस्मिन् धर्मिणि विरोधिनानावैशिष्ट्यविषयकज्ञानत्वम्, संशयानुव्यवसायेऽतिव्याप्तेः स च विरोधिप्रकारकत्वप्रकारकोऽपि न विरोधिप्रकारकः। स्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विषयिताविशिष्टविषयिताशालिज्ञानत्वमिति यावत्, तेनैकस्य परस्परत्वयोर्नान्यावर्तकत्वाननुगमत्वे इति भावः। भेदाभेदेति। रूपघटादेरित्यादि। आहार्यसौरभ्याभिप्रायेण शाब्देति। विरोध इति। स्वनिरूपितविरोधीयसंसर्गताकत्वेति तृतीयः सम्बन्धोऽपि निवेश्य इति भावः। विरोधस्य प्रकारतया भाने पूर्वमुपस्थितिकल्पनापत्त्या संसर्गतयैव तद्भानमादियत इति ध्येयम्। भिन्नाश्रयतानियम = असामानाधिकरण्यम्। प्रत्ययादिति। लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यज्ञानं प्रत्येव विरोधिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादितिभावः। कथमेवमितिविरोधाभिनयः। तत्प्रकाशात् = पीतः शङ्ख इति प्रतीत्युदयात्। एकाश्रययोर्विरोधेनेति। एकाश्रयकत्वाभावेत्यर्थः। तद्विषयत्वे = विरोधिकोटिद्वयविषयकत्वे।

अव्यवस्थितकोटिद्वयविषयः संशय इति चेत्, केयमव्यवस्थितता ? पाक्षिकतेति चेत्, न पर्यायं पृच्छामोऽपि तु किं कोटिद्वयस्वरूपमेव, उत कोटिद्वयस्य धर्मः कश्चित्, आद्ये कोटिद्वयनिश्चयेन सहाविशेषस्तदवस्थः. द्वितीये

वस्तुतस्तु संसर्गनया विरोधमानमप्रामाणिकमेव, मूलावच्छिन्नो वृक्षः कपिसंयोगी न वेत्यादिसंशयस्यैकावच्छेदकावच्छेदेन भावाभावोभयवत्तावगाहितया विरोधविषयकत्वासम्भवात् । अथैवमेकस्मिन् धर्मिणि भावाभावोभयप्रकारकज्ञानत्वं संशयत्वमिति शङ्खः पीत इत्यादौ नातिप्रसङ्गः, तथानुगमः, समवायेन घटं संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावं च प्रकारीकुर्वति निश्चयेऽतिप्रसङ्गश्च, एवं द्रव्यत्वादिना घटं रूपान्तरेण च तदभावमवगाहमानेऽपि, एकत्वस्याप्यावश्यकत्वेनेति वाच्यम्, प्रकारताविशिष्टप्रकारताशालिज्ञानत्वस्य विवक्षितत्वात्, वैशिष्ट्यं स्वतादात्म्यस्वविशिष्टप्रकारताकाभावत्वावच्छिन्नविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारताकविशेष्यताकत्वाभ्याम्, अथ वैशिष्ट्यं स्वावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वनिरूपितानुयोगित्वसम्बन्धावच्छिन्नत्वस्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वाभ्यामिति चेन्न, स्थाणुत्वपुरुषत्वादिरूपभावद्वयकोटिकसंशयस्याप्यानुभविकत्वात्तत्राव्याप्तेः । तत्र स्थाणुत्वाद्यभावावगाहित्वमं-पीतिनियते चार्थीकप्रमाणत्वात्, दोषसंशयेनापि लक्षणासिद्धेश्च, पर्वतो वह्निमान् तदभाववांश्चेत्यादिनिश्चये तथाप्यतिव्याप्तेश्च । तथाहार्यान्यत्वं लक्षणे निवेशनीयम्, आहार्यसंशयस्यासङ्ग्रहप्रसङ्गात्, स्मृत्यन्यत्वनिरासप्रकरणेनाहार्यत्वनिवेशस्यावधीरितत्वाच्च । एतेन—

यद्यसौ केनचित्प्रमाणेन सिद्धस्तदा तस्यैव कोटिद्वयाश्रिततद्धर्मविषयस्य संशयाप्रसङ्गेन प्रमाणत्वव्याघातः, अथ कस्यचित्प्रमाणस्य नासौ विषयो नास्ति तर्हि विषयकृतो विशेषः। एतेनान्योऽपि यः कश्चिद्विषयविशेषः स्थाणुतदभावपुरुषतदभावादिरूपोऽभिधीयते सोऽपि निरस्तो वेदितव्यः। अत्यन्तासत एव तस्य प्रतिभासे जितं जिनैरसत्ख्यातिवादिभिः, क्वचित्सतश्चेत्तत्रैव प्रसङ्गः। नापि द्वितीयः, कारणविशेषो हि विशिष्य सामग्री स्यात्तदेकदेशो वा, नाद्यः तस्या अप्रत्यक्षत्वे तदुपहितस्य प्रत्यक्षतोऽवगमानुपपत्तेः। न च तस्या अनुमेयत्वम्, लिङ्गासम्भवात्। कार्यविशेष एव लिङ्गमिति चेन्न, कार्यगतस्यैव विशेषस्य चिन्त्यमानस्याद्याप्यप्राप्तेः, जातिभेदस्य दूषणीयत्वात्। नापि द्वितीयः, दृश्यस्य तदेकदेशस्य साधारणधर्मदर्शनादेर्विशेषद्वयस्मरणादेश्च साधारणधर्मविशेषद्वयज्ञानप्रत्यक्षादावपि हेतुत्वेन साधारण्यात्, अदृश्ये च तस्मिंल्लिङ्गाभावात्, तेन कार्ये विशेषजात्याधा-

---

विशेष इति। न च सन्देग्धीत्यनुव्यवसाय एवाव्यवस्थितत्वाख्यधर्मे प्रमाणम्, तस्य चाव्यवस्थितानप्रकारत्वप्रकारकतया तद्विषयत्वेऽपि तत्प्रकारकत्वाभावाच्च संशयत्वमिति वाच्यम्, अव्यवस्थितत्वं हि विरोधो वा विकल्पो वा स्यात् आद्यस्य न संशयेऽपि प्रकारतया भाननियम इत्युक्तम्, द्वितीयस्तु व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वेत्यादिनिश्चयस्यापि विषय। प्रकारान्तरञ्च दुर्वचमेव। एतेनेत्यस्यातिदेश्यमाह अत्यन्तासत इति। यद्यपि स्थाणुत्वतदभावादेः प्रत्येकं प्रमितत्वमस्ति, तथापि संसर्गस्यानङ्गीकारे व्यधिकरणप्रकारकत्वेन विपरीतज्ञानत्वस्याधस्तान्निरस्तत्वेन कोटिद्वयीयधर्मिनिष्ठसंसर्गस्यैव विषयविशेषत्वं स्यादित्यभिप्रायेणेदं द्रष्टव्यम्। पुरुषतदभावादिरूप इत्यत्र पुरुषतदभावादिना रूप्यते निरूप्यते इति व्युत्पत्तिसम्भवात्। वस्तुतस्तु स्थाणुत्वतदभावादिरन्यत्राप्रसिद्ध एव संशयगोचर, प्रसिद्धस्य तदन्यत्वादिति वदन्त प्रतीपमुक्तम्। उक्तसंसर्गस्य समुच्चयसाधारण्यसम्भवात्। अयन्तु परमार्थः—पुरुषतदभावादिरूप इत्यत्र पुरुषतदभावादिनिरूपितैकविशेष्यतारूपः, तन्निरूपितविशेष्यताद्वयनिष्ठावच्छेद्यावच्छेदकभावरूपः, तदीयप्रकारितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावरूपस्तन्निष्ठविलक्षणविषयतारूपो वा विशेष इत्यर्थः। तस्य प्रमितत्वं नवेति विकल्प्याह अत्यन्तेत्यादि। अत्रोत्तरीत्यानुव्यवसायस्य तत्तद्विशेषविषयकत्वेऽपि संशयत्वपरिहारे सूक्ष्मधीलीयसादेव द्रष्टव्येति। क्वेदिति। प्रतिभासस्तदेतिदेवः। तत्रैव = तद्ग्राहकप्रमितौ संशयत्वस्य प्रसङ्ग। तदुपहितस्येति। कारणविशेषजन्यज्ञानस्येत्यर्थः। अनुमित्यनन्तरमुपनीतभानसम्भवइत्याशङ्का निराकृतेनचेति। ननु संशयत्व जातिरेव कार्यगतो विशेष इत्यत आह जातिभेदस्येति। सन्देग्धीत्यनुव्यवसायात्पूर्वमनुमितिरदेश्येवेति अपर्थेऽनिर्णयमेवेत्यपि द्रष्टव्यम्। साधारणधर्मदर्शनादिजन्यज्ञानत्वं साधारणधर्मदर्शनादनुव्यवसायादावतिप्रसक्तमित्याह दृश्यस्येति। आदिनाऽसाधारणधर्मदर्शनं धर्मिदर्शनं विप्रतिपत्तिरूपशब्दो विशेषादर्शनञ्च गृह्यते। प्रत्यक्षादावित्यादिपदं ज्ञानत्वस्यानुपादाने साधारणधर्मदर्शनादिध्वंससङ्ग्रहाय। साधारण्यात् = अतिव्यापकत्वात्। न च—साधारणधर्मदर्शनत्वावच्छिन्नजनकताकजन्यतावच्छेदकं ज्ञानत्वं वक्तव्यम्, सामान्यतः प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य विषयत्वेन विशिष्य च तत्तद्विषयकप्रत्यक्षं प्रति तत्तद्विषयत्वेन कारणत्वात् साधारणधर्मदर्शनविषयकप्रत्यक्षं प्रति साधारणधर्मदर्शनत्वेन कारणताकल्पनाया निर्मूलत्वादतिव्याप्त्यभावात्, असाधारणधर्मदर्शनाधीनसंशयेऽव्याप्तिस्तु न, जन्यतावच्छेदकस्यापि स्वीकरणीयत्वात्, एवञ्चासाधारणधर्मदर्शनजन्यताघटितं विप्रतिपत्तिजन्यताघटितञ्च लक्षणद्वयान्तरमपि सम्भवतीति वाच्यम्, सामान्यलक्षणानिरुक्तौ विशेषलक्षणस्यासम्भवात्, जन्यतावच्छेदकं विना दुर्ग्रहत्वाच्च। अदृश्ये च तस्मिन्निति। अदृष्टादिरूपसामग्र्येकदेशे इत्यर्थः। संशयत्वजातौ लिङ्गत्वमाशङ्क्याह तेनेति।

नस्य निरस्यत्वात्, तस्या अविषयत्वेनानुव्यवसायसाक्षिककार्यगतविशेषीभवनासामर्थ्या-त्। नापि तृतीयः, तस्य दर्शयितुमशक्यत्वात्, नच द्वितीयः, धर्मिस्वरूपादेरपि तद्विषय-तया संशयितत्वप्रसङ्गात्, नचैवम्, न ह्ययं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशये सतीदमा परामृश्य-मानस्योर्ध्वत्वशालिनो धर्मिणः स्वरूपसत्त्वेऽपि स्वरूपमेव भवति नवेति तद्द्रष्टुरभिमानो व्यवहारो वा, किन्नाम? तत्र स्वरूपसत्त्वमात्रांशावलम्बिनस्तस्य ज्ञानस्य निश्चयत्वमेव। ततः किमिति चेत्, एकस्यैव ज्ञानस्य निश्चयत्वसंशयत्वजातिसङ्करः। स प्रामाण्याप्रामा-ण्यसङ्कवद्विरोत्स्यतीति चेन्न, अत एव हि तयोरपि जातित्वानङ्गीकारः, किन्नाम? तथाभूता-तथाभूतार्थतालक्षणोपाधिद्वयरूपतास्वीकार एव तयोः। यदा च संशयत्वनिश्चयत्वलक्ष-णजातिद्वयसम्भिन्नं तद्विज्ञानमास्थीयते तदा कृश्चिद्विषयमपेक्ष्य संशयत्वं कञ्चिदपेक्ष्य निश्चयत्वमित्यापेक्षिकी जातिव्यवस्थितिरित्यपूर्वः पन्थाः। ईदृशस्य पथः पान्थेनापि भवता किञ्चिन्नियामकमभिधेयं येन धर्मिणि तस्य निश्चयत्वं व्यवतिष्ठते विशेषद्वये च संशयत्वम्। विशेषदर्शनादर्शने इति चेत्, तर्हि भवति स्थाणोः स्थाणुत्वं पुरुषत्वं च पुरुषस्य विशेषः, प्रतीयते चासाविति विशेषदर्शनात्तत्रापि निश्चयप्रसङ्गः। संशयात्पूर्वं नास्ति विशेषदर्शनमिति युक्तस्तत्रापि संशय इति चेन्न, धर्मिधियः पूर्वं तर्हि कथं तद्ग-

---

ननु सन्देहीत्यनुभवसिद्धे जातितायास्तया निरस्यावेऽपि काचिदन्या जातिरतीन्द्रियकारणाधेया संशये आस्तामित्यत आह, तस्या इति। अनुव्यवसायस्य मनःमात्रत्वे मानान्तरं वाच्यम्, तच्च न शक्यं वक्तुमिति भाव। तृतीय इति। अन्येन केनचित्तूर्ध्वोऽभिधना कृतः संशयस्य विशेष इतिपक्ष इत्यर्थः। तस्येति। जिज्ञासाजनकज्ञानत्वं संशयत्वमित्ययुक्तम्, उपेक्षणीयविषयकसंशयेऽव्याप्तेः, जनकतावच्छेद-कस्य निरूपणीयतापत्तेश्च। संस्कारायोग्यज्ञानत्वमित्यपि न, संशयस्यासङ्कीर्णरूपापरिचये कं धर्मं धर्मितावच्छेदकीकृत्य संस्कारायोग्यत्वं ज्ञातव्यमिति वक्तव्यम्। द्वितीयः = जातिविशेषः संशयत्वमिति पक्षः। प्रसङ्गादिति। जातेर्व्याप्यवृत्तित्वनियमादिति भावः। निश्चयत्वेति चाक्षुषत्वादेरुपलक्षणम्। चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात्संशयस्य मानसत्वमेवेति वक्तुमशक्यम्। निश्चयत्वस्य जातित्वा-सम्भवस्तु संशयत्वेन समानयोगक्षेमः। शाब्दसंशयोपगन्तृमते तु शाब्दत्वेनापि स., रः। नन्वेकावच्छे-देन साङ्कर्यं दोषः, अत्र त्ववच्छेदकभेदेनैव संशयत्वनिश्चयत्वयोरुपगमोऽस्तु, आंशिकत्वेऽपि जातित्वसम्भवा-दित्यत आह अपूर्वेति। आपेक्षिकी = आंशिकी व्यवस्थितिः = वृत्तिः। स्थाणुत्वेऽपि संशयत्वं कोटिद्वि-षयतामात्रनिरूपकतावच्छेदकमिति तु यावोभव्यन्तरेणाव्याप्यवृत्तित्वे एव पर्यवस्यति। ननु संशयत्वं मानसत्वव्याप्यमेव, न तु चाक्षुषत्वादिसमानाधिकरणम्, चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य धर्मिग्रह-णोपक्षीणत्वात्, एवं विप्रतिपत्तिस्थलेऽपि कोटिद्वयोपस्थितौ मानस एव संशय इति न साङ्कर्यमिति वस्तुगतिः, आंशिकत्वं तु दुर्वारम्, तथापि प्रामाणिकस्य तस्य दोषत्वमप्रामाणिकम्, एवं साङ्कर्यस्यापीति निश्चयत्वमपि जातिरेवेति चेन्न, एवं सति गोत्वादिप्रसिद्धजातिवैलक्षण्याज्जातित्वं तस्य स्वरूपमन्यथा परिभाषामात्रत्वात्। तदाह अपूर्वः पन्था इति। ननु भवतु परिभाषामात्रत्वम्, का क्षतिः, उपाधि-त्वाभिधानेऽपि तथापर्यनुयोगसम्भवादित्यत आह ईदृशस्येति। धर्मिणि = धर्मिविषयकत्वावच्छेदेन। विशेषदर्शनादर्शने नियामके इति शेषः। संशयं प्रति धर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कारणत्वेन तस्मिन् सति न धर्म्यंशे संशयसम्भवोऽपि तु कोट्यंशे, तस्य धर्मिणि पूर्वमदर्शनादिति भावः। प्रसङ्ग इति। संशयद्वितीयक्षणे इत्यभिप्रायः। तमजानानः शङ्कते संशयादिति। तद्गतेति।

तद्विशेषदर्शनं स्यात्, संशयकाले चास्ति विशेषदर्शनमित्यनन्तरं तर्हि संशयाननुवृत्तिप्रसङ्गोऽपि युक्त एव । तदीयविषयाद्विशेषाद्व्यतिरिक्तस्य विशेषस्य दर्शनं विवक्षितमिति चेन्न, स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयानन्तरं दारुमयो मांसमयो वाऽयमिति संशयो नोपपद्येत, तदुभयातिरिक्तयोः स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विशेषयोः पूर्वज्ञानेनोल्लिखितत्वात् । अन्यतरविशेषदर्शनं संशयप्रतिरोधकम्, संशयेन तूभयोरुपदर्शनमतो नोक्तदोषप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि स्थाणुः पुरुषश्चेति कुतोऽपि विभ्रमे जाते दारुमयो वा मांसमयो वेति संशयप्रतिरोधो न स्यात्, पूर्वज्ञानेन विशेषद्वयोपदर्शनस्य कृतत्वात् ।

विशेषदर्शनं हि विशेषनिश्चयो विवक्षितो न तु विशेषज्ञानमात्रं येन संशयोपनीतादपि विशेषात्संशयप्रतिरोधः प्रसज्येतेति चेन्मैवम्, संशयेन यावुपदर्शितौ विशेषौ तत्र न संशयस्य निश्चयत्वमिति व्यवस्थायां सिद्धायामुपदर्शितनियामकसिद्धिर्भवति सिद्धे चास्मिन्नियामके संशयस्य विशेषद्वयं प्रति निश्चयत्वं नास्तीति सिद्धयेदित्यन्योन्याश्रयापत्तेः को वारयिता ? स्यादेतत्—संशयज्ञानस्य धर्मिविषयत्वेऽभ्युपगम्यमानेऽर्द्धवैशसमापद्यते तच्च तदनभ्युपगमे एव निवर्तते तेन धर्मिज्ञानं निश्चयात्मकमन्यदेव स्थाणुर्वा पुरुषो वेति चान्यदेव संशयज्ञानमित्यभ्युपेष्याम इति चेन्मैवम्, एकधर्मिसम्बन्धोपनयनव्यतिरेकेण स्थाणुत्वपुरुषत्वयोर्विरोध एव नास्तीति स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्येतदेव न स्यात् । नहि यस्य कस्यचित्स्थाणुत्वेन यस्य कस्यचित्पुरुषत्वं विरुध्यते, एकधर्मिसम्बन्धमनन्तर्भाव्य विरोधे जगति तयोरन्योन्यस्य व्यतिघ्नतोरसत्त्वमेव प्रसज्येत । तस्य धर्मिणो वा पुरुषत्वनिश्चयाद्यथा संशयो निवर्तते नोत्पद्यते वा, तथा स्वात्मनः पुरुषत्वनिर्णयात् संशयो निवर्तेत नोत्पद्येत वा, विशेषाभावात्, यथाऽयं द्रष्टुर्न स्वशरीरविषयः संशय-

धर्मिगतेत्यर्थः । संशयं प्रति कारणतया स्वीकृतो धर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चय एव धर्म्यंशे संशयात्मा कुतो नोत्पद्यते ततः पूर्वं विशेषादर्शनसद्भावादित्यर्थः । ननु तत्र पूर्वं विशेषादर्शनसत्त्वेऽपि न तदनी संशयो धर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यापि तद्धेतुत्वात्, तस्य च ततः पूर्वमभावादित्यतः पूर्वोक्तं स्वाभिप्रायमुद्घाटयति संशयकाले इति । तदीयेति । संशयीयेत्यर्थः ।

क इति । न च सन्देह्मि ननु निश्चिनोमीत्यनुभववशादेव कोटिद्वयांशे निश्चयत्वाभावः सिद्ध इति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम्, विषयनिरूपणं विनाऽनुभवीयप्रमात्वस्य सन्दिग्धत्वात् । तथा च विषयसत्त्वसिद्धौ तदीयप्रतीतेः प्रमात्वसिद्धिः, तत्सिद्धौ च विषयसद्भावसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयान्तरस्यापि परार्थे दुर्वारत्वात्, अत एव सन्देह्मीत्यनुभववशादेव संशयत्वजातिसिद्धिरिति प्रत्याशामात्रम् । न च सर्वजनसिद्धानुभवस्यापि प्रमात्वे विप्रतिपद्यमानस्य भवतः कथानधिकारप्रसङ्ग इति वाच्यम्, अनिर्वचनीयविषयकत्वेन व्यावहारिकप्रामाण्यापरित्यागात्, तात्त्विकत्वे एव विप्रतिपत्तेरिति भावः । जातिमात्रबाधकबाधकत्वादुदितमत्रानुसन्धेयम् । अर्द्धवैशसम् = जात्योरशिकत्वम् । अभ्युपेष्याम इति । तथा च ज्ञायमाने धर्मिणि अगृह्यमाणासंसर्गकस्वस्वविरोधिज्ञानत्वमेव संशयत्वमिति प्राभाकरमतं पर्यवसन्नमिति भावः । नासाविति । धर्मिविषयकत्वे हि तद्धर्मिकविशेषदर्शनस्य विरोधिता वक्तुं शक्यते इति भावः । ननु स्वसमवायिसमवेतत्वकालिकसम्बन्धाभ्यां कोटिद्वयप्रकारितानिरूपितविशिष्टधर्म्यनुभवस्य संशयपदार्थत्वेनातिरिक्तयोरसमज्ञानद्वयीयविशेष्यताप्रकारतयोरप्रसक्तिः बाधके इदन्त्वस्थले निरूप्यनिरूपकभावोपगमेन तद्विशेष्यकविशेषदर्शननिष्ठनिवर्त्यकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वेनोक्तानुभवस्य नानुपपत्तिः, अत एव नेदं रजतमिति ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकस्य रजतत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्य-

स्तथैव पुरोवर्तिविषयोऽपि नासौ। कथञ्चेदमर्थेन सामानाधिकरण्याभिमानो योऽयमूर्ध्वत्वधर्मा स किं स्थाणुरुत पुरुष इति। कस्माद्वा प्रत्यभिज्ञानादयोऽप्येकं ज्ञानमङ्गीकृता इत्युच्छिन्ना विशिष्टविज्ञानसङ्कथा, सञ्जातश्च गौरश्वः पुरुष इतिवद्विशकलितो विज्ञानसंसार इत्यास्तां विस्तराभिनिवेशः। नन्वस्ति तावदयं स्थाणुर्वा पुरुषो वेति परस्परविरुद्धार्थावगाही प्रत्ययः, स स्वविषयं तथाभूतमुपस्थापयिष्यति। न, उक्तबाधकैः सर्वप्रकारखण्डने परिशेषासम्भवात्। इति संशयखण्डनम्।

विरोधखण्डनम्

यच्च स्वरूपमादाय विरुद्धार्थत्वमभिधीयते, तदपि निर्वक्तुं न शक्यते, तथाहि—भावतदभावयोः को विरोधः? सहानवस्थानमिति चेन्न, देशभेदेन सहाप्यवस्थानात्। देशाभेदेनेति चेन्न, संयोगाद्यव्यापकत्वं यदभ्युपैषि, तथाप्यनुपपत्तिः, प्रकारभेदेन तथाभावस्याभ्युपगमात्। तस्य पक्षे एकेन प्रकारेणैकस्मिन् सहानवस्थानं विरोधः, संयोगाद्यव्यापकत्वानभ्युपगन्तृपक्षे च देशाभेदेन सहानवस्थानं च इति चेन्न, तद्धि तदुभयावस्थानसाहित्यनिषेधो वा तदुभयावस्थाननिषेधसाहित्यं वा स्यात्, आद्येऽप्रसिद्धप्रतियोगिकत्वम् तदुभयावस्थानसाहित्यस्य क्वचिदप्यप्रमितेः, शशविषाणनिषेधादेश्च शशके विषाण-

---

ताशालित्वबुद्धिस्वरूप प्रमपदव्यवहार्ये इव रजतमिति ज्ञाने निर्वाहः, विभिन्नज्ञानीयविषयतयो निरूप्यनिरूपकभावानङ्गीकारे तदनुपपत्तेः, नचैवं तदभाववत्विशेष्यताविरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालित्वरूपविपरीतत्ववतो ज्ञानस्य स्वीकारप्रसङ्गः, तादृशविशेष्यताविरूपकज्ञाननिरूपिततन्निष्ठप्रकारताकज्ञानखण्डने एव तात्पर्यादिति मध्यप्रभाकरसरणिमाशङ्क्याह कथमिति। नन्वविरुद्धकमोत्पन्नज्ञानद्वयेनैव तादृशाभिमानो निर्वाह्यतामित्यत आह कस्माद्वेति। ननु प्रत्यभिज्ञानस्य सत्ताविशिष्टतत्स्मरणेदन्ताविशिष्टानुभवरूपज्ञानद्वयात्मकत्वे स्थैर्योच्छेदप्रसङ्गो माभूदिति तदेकत्वमनुमन्यते, एवं साध्यपादिसिद्धये तज्ज्ञानानामपि विशिष्टज्ञानत्वमेवेति चेत्स्थैर्याद्यनुरोधे को हेतुः? अनुभव एवेति, चेदेवं तदनुभवबलादेव विपरीतज्ञानानामपि विशिष्टज्ञानत्वमनुमन्तव्यमेव, तदभ्युपगमे "साकारपातादसतो न भानात्सविद्विरोधाद्य हेत्वभावात्। धियामनात्मासमयाच्च नेष्टा यतोऽन्यथाख्यातिरतो यथार्था" इति श्लोकोक्तबाधकानामन्यत्र निराकृतत्वात्। एवञ्च सर्वज्ञानयाथार्थ्यसिद्धौ ज्ञानद्वयीयविषयतयोर्निरूप्यनिरूपकभावासिद्धिः, तत्सिद्धौ च नेदं रजतमित्यादौ प्रसिद्धभ्रमत्वानुपपत्तिरूपबाधकविधूननेन सर्वज्ञानयाथार्थ्यसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः। अधिकञ्च प्रमुषितताकस्मृतिखण्डने शारदायां दर्शनसर्वस्वेऽनिर्वाच्यवादे चोक्तमनुसन्धेयम्। इति खण्डनशारदायां संशयखण्डनम्।"

स्वरूपमादायेति। सर्वविरोधमूलभूतस्य भावाभावयोर्विरोधस्य खण्डनोपक्रमायेदम्, तयोर्हि स्वभावत एव विरोधोऽन्यत्र तु तदुपाधिक इति। सहाप्यवस्थानादिति। एककालवृत्तित्वादित्यर्थः। देशाभेदेनेति। एकदेशवृत्तित्वं विवक्षितमित्यर्थः। मूलशाखादिरूपावच्छेदकभेदेन वृक्षादिभेदाभ्युपगमे अवयवयोरेव वाधिकरणताभ्युपगमे संयोगादेर्व्याप्यवृत्तित्वमेवेति भावेन यदीति। अव्यापकत्वं = अव्याप्यवृत्तित्वं। तथापि = देशभेदविवक्षायामपि। तदेत्यादिः प्रकारोऽवच्छेदकः। तथाभावस्य = एकदेशवृत्तित्वस्य। तद्वत्ते तस्य पक्षे इति। संयोगाद्यव्याप्यवृत्तित्वमते इत्यर्थः। एतेऽपि मते सर्वत्रावच्छेदकनिवेशो विफलो व्याप्यवृत्त्योर्विरोधेऽप्याप्तेः। सः = विरोधः। तद्धि = सहानवस्थानं हि। शशके इति। यदि कदापि नास्तीति प्रती-

निषेधादिरूपत्वाङ्गीकारेण प्रसिद्धप्रतियोगिकत्वाभ्युपगमात्, यदाहैको—"वस्तुनः प्रतियोगित्वे"ति, अन्यश्च—"स्वरूपे कश्चित्किञ्चित्तादृगेव निषिध्यते" इति । द्वितीये तु तदुभयावस्थानसाहित्यस्वीकार एव स्यात्, तदुभयनिषेधयोस्तदुभयतयैवाङ्गीकारात् । परस्परप्रतिक्षेपकत्वं विरोध इति चेन्न, तद्धि परस्परप्रतिक्षेपं प्रति कारणत्वं वा तादात्म्यं वा ? न प्रथमः, प्रमाणाभावेन तथाविधतत्कार्यानङ्गीकारात् । न द्वितीयः, प्रतिक्षेपशब्दार्थस्योभयानुगतस्यानिर्वचनात् । यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रापरस्यासत्त्वं नियमेन यत् स विरोधस्तयोरिति चेन्न, सत्त्वासत्त्वयोरेकापराश्रयत्वे वैयधिकरण्यात्, सम्बन्धस्य तद्व्यतिरेकत्वे एकसत्त्वस्यैवापरासत्त्वात्मकतया स्वीकारेण यत्रैकस्य सत्त्वं तत्रैकस्य सत्त्वमिति वचनार्थप्रसङ्गेन पौनरुक्त्याद्यापातात्, यत्र घटाभाव इत्यत्र सप्तम्यर्थो यस्मा

तिष्ठतु न भवत्येवेत्येके, गत्वाधिकरणकत्वे ह्यभावस्यामाव एव तद्विषयोऽनन्यगतिकत्वादित्यपरे । एकः = उदयनाचार्यः । स्वाभावविरहात्मत्वं वस्तुन प्रतियोगितेत्यत्र वस्तुन इत्युक्त्याऽलीके प्रतियोगिता नाङ्गीकृता । अन्यश्चेति । ब्रह्मसिद्धौ तर्ककाण्डे मण्डनमिश्रश्चेत्यर्थः । आहेत्यनुषङ्गः । स्वरूपे इत्यनेनाधिकरणस्यापि वस्तुत्वं दर्शितम् । तादृगेव = स्वरूपमेव । तदुभयतयेति । घटाभावावस्थाननिषेधस्य घटरूपतया घटावस्थाननिषेधस्य च घटाभावरूपतयेत्यर्थः । ननु परस्पराभावव्याप्यत्वं सहानवस्थानम्, न च परस्परस्य दुर्वचनम्; तदभावव्याप्यत्वं तद्विरुद्धत्वम्, तच्च तदसामानाधिकरण्यपर्यवसन्नमिति न कोऽपि दोषः । प्रागभावप्रध्वंसयोः प्रतियोगिना सामानाधिकरण्यादव्याप्तिवारणाय तु स्वाधिकरणकालावृत्तित्वस्वाधिकरणदेशावृत्तित्वान्यतरसम्बन्धेन तद्विशिष्टत्वं तद्विरुद्धत्वमस्तु, अन्योन्याभावाधिकरणदेशावृत्तित्वमपि तादात्म्येन प्रतियोगिन्यक्षतम्; मैवम्, ईदृशविरोधस्य गोत्वाश्वत्वादिसाधारण्यात् भावाभावयोरेव विरोधस्य च निर्वचनासम्भवात् । तादात्म्येन वृत्तित्वाभावविवक्षायां घटे घटो नास्तीत्याद्यभावविरुद्धत्वस्य प्रतियोगिन्यनुपपत्तेश्च । एवञ्च "अथ न प्रतियोग्यनुयोगिनोस्तथात्वं विरोध" इति मयूखके भेदसंसर्गाभावयोर्भेदखण्डनसारदोषकरीतिरेवानुसर्तव्येति नानुगमवार्ताऽपि । व्यवहारः शब्दानुगममूल एव नत्वर्थानुगममूल इत्यभिप्रायेणानुगमस्य कथञ्चिदिष्टत्वेऽपि सामानाधिकरण्याभावस्यापि प्रतियोगितारूपविरोधघटितत्वेनानवस्थानं दुर्वारमेव । प्रतिक्षेपं = अभावं । तादात्म्यमिति । स्वार्थे ष्यञ्प्रत्ययाभिप्रायेणेदम् । तथाविधतत्कार्येति । परस्पराभावरूपपरस्परकार्येत्यर्थः । प्रतिक्षेपशब्देति । परस्परशब्दस्याप्युपलक्षणम् । तथा च घटाभावाभावरूपत्वञ्च दर्थस्तदा घटाभावासङ्ग्रहः, घटाभावरूपत्वञ्चेत्तदा घटासङ्ग्रह इति प्रतियोग्यभावोभयसाधारणं न निर्वचनम् । ननु किमेतावता, घटाभावाभावात्मकत्वं घटनिष्ठं घटाभावविरुद्धत्वम्, घटाभावात्मकत्वञ्च घटाभावनिष्ठं घटविरुद्धत्वमिति विशिष्य विवक्षायां दोषाभावादिति चेन्न, प्रागभावादिविरोधस्य तथात्वाभावात् । सोऽस्तु यथा तथा, प्रतियोग्यत्यन्ताभावयोर्विरोधस्तूक्तो निर्दोष इति चेन्न, घटाभाव इत्यत्र समासार्थे विरोधस्य प्रविष्टत्वेन विषयतानवस्थानप्रसङ्गात् । अधिकं सूक्ष्ममीक्षणशारदायामनुसन्धेयम् । नियमेनेत्यपरासत्त्वव्याप्यत्वलाभाय । एवञ्च सूक्ष्ममीक्षणे 'ननु परस्पराभावव्याप्यत्व'मित्यादिनाऽनुपदमस्माभिराशङ्कय निरस्ते एव पक्षे पर्यवसानम् । दूषणार्थमाह सत्त्वासत्त्वयोरिति । एकापरेति । एकस्य सत्त्वं नामैकनिष्ठा वृत्तिता, अपरस्यासत्त्वं चापरनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमिति न तत्रेति सामानाधिकरण्येनैव युज्यते इत्यर्थः । ननु सत्त्वं सम्बन्धोऽसत्त्वञ्च तदभावस्तयोश्चैकापरप्रतियोगिकयोः सामानाधिकरण्यं सामञ्जस्येन्यत आह सम्बन्धस्येति । सम्बन्धाभावस्य चेति शेषः । तद्व्यतिरेकत्वे = परस्परविरोधरूपत्वे । पौनरुक्त्यादीनि । आदिनाऽऽकाङ्क्षाभिधानं ग्राह्यम् । एतदेव प्रपञ्चयति

यस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावः, तत्र घटो नास्तीत्यस्याप्ययमर्थः–तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभाव इति । यत्र घट इत्यस्य कोऽर्थः–यस्याधेयतया सम्बन्धी घटः, तत्र घटाभावो नास्तीति कोऽर्थः –तस्याधेयतया सम्बन्धी घटाभावसम्बन्धनिषेधः, घटाभावसम्बन्धस्य घटाभावात्मकतया घटाभावसम्बन्धनिषेधस्यापि घटात्मकत्वेति, तस्मात्तस्याधेयतया सम्बन्धी घट इत्येवार्थः, अतो घटतदभावयोर्भेदं मनसिकृत्यापि न विप्रतिपत्तव्यमिति । यत्रैकस्यावस्थानं तत्रैकस्यैवेति नियमाभिप्रायेण न पौनरुक्त्यादिरिति चेन्न, नियमस्य यत्किञ्चिद्व्यवच्छेदकत्वेऽसिद्धत्वापातात्, विरोधिव्यवच्छेदकत्वस्य च विरोधानिर्वचनेऽनिर्वचनात् । अभावपक्षे भावव्यवच्छेदो भावपक्षे चाभावव्यवच्छेदो नियमार्थ इति चेन्न, एकरूपानभिधानेऽनुगतविरोधानिर्वचनात् । किञ्च भावाभावव्यवच्छेदयोरभावभावविधानातिरिक्तयोरनभ्युपगमे पुनरपि यत्र भावस्तत्र भावो यत्राभावस्तत्राभाव इत्युद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरभेदादिति पौनरुक्त्याधिकफलाभाव एव ।

स्यादेतत्— भावाभावयोः स्वरूपमेव विरोधः, नचैवं सत्यविरुद्धतापत्तिः, यथा सत्ता भावरूपैव सती स्वात्मनि सदिति मतिव्यवहारं करोति, तथा भावाभावौ विरोधात्मानावेव स्वात्मनि विरुद्धरूपं मतिव्यवहारं कुर्वाते । कस्यैतौ विरोध इति चानुयोगे स्वाश्रयस्येत्युत्तरम्, किं तत्र विरोधफलमितिप्रश्ने भेदव्यवस्थानमित्यभिधेयम्, यदाह– "अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्चे"ति । तदेतदनुपपन्नम्, एतयोर्विरोधत्वं प्रत्येकं वा स्यान्मिलितयो र्वा, नाद्यः प्रत्येकमेवाश्रयैकत्वभङ्गप्रसङ्गात् । नैकस्याभावो भेदोऽभिमतः किन्त्वन्योन्याश्रयापेक्षभेदरूपधर्मवत्त्वमिति चेन्न, तस्याभावात्, कालभेदेनैकस्य भावाभावाश्रयत्वाभ्युपगमात् । तदभेदे इति चेन्न, तदभेदस्य स्वाभावि-

---

यत्रेत्यादिना । विप्रतिपत्तव्यमिति । उक्तपौनरुक्त्यादावित्यादिः । घटतदभावयोर्भेदेऽपि परस्पराभावात्मकतयोक्तपौनरुक्त्यादेर्दुष्परिहरत्वादिति भावः । असिद्धत्वापातादिति । भूतलादौ घटाद्यतिरिक्तानामपि धर्माणां सद्भावादिति भावः । अननुगममभ्युपेत्यैवाह किञ्चेति । यदि तु घटत्वेन तदभावाभावत्वेन च भेदाभ्युपगमेनाभावाभावस्यातिरिक्तत्वाभ्युपगमेन वा पौनरुक्त्यादिकं परिह्रियते तदाप्युक्तानवस्था दुर्वारैवेति ध्येयम् ।

स्यादेतदिति । स्वरूपसम्बन्धविशेषात्मकप्रतियोग्यनुयोगिभावरूपतया प्रसिद्ध एव भावाभावयोर्विरोधोऽत्र शङ्क्यते इति द्रष्टव्यम् । ननु स्वरूपस्यैव विरोधत्वे भावाभावयोस्तदाश्रयत्वव्यवहारानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह नचेति । मतिव्यवहारं = धर्मिताव्यवहारं । कस्येति । विरोधः = वैधर्म्यं, विरोधफलमित्यग्राप्येवम् । गोत्वाश्वत्वयोर्विरुद्धरूपयोः कस्यचिद्वैधर्म्यरूपस्य भेदकस्य च दर्शनादयानुयोगद्वयं सावकाशम् । व्यवस्थानं = प्रमितिः । भेदस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमपक्षे अयमेवेत्युक्तम् । तदभ्युपगमपक्षे त्वाह भेदहेतुरिति । अतिरिक्तभेदप्रमापक इत्यर्थः, अतिरिक्तभेदप्रयोजक इति वा । विरुद्धधर्माध्यासः = वैधर्म्यसम्बन्धः, एवञ्च भावाभावयोरपि सङ्ग्रहाय विरोधरूपयोरपि तयोर्विरुद्धत्वमत्र विवक्षितम् । कारणभेदः = सामग्रीभेदः । विरोधत्वं = वैधर्म्यं स्वाश्रयभेदकत्वञ्च । अन्योन्येति । भावाभावाश्रययोः परस्परापेक्षया भेदरूपधर्मवत्त्वमित्यर्थः । तस्य = उक्तधर्मवत्त्वस्य । अभावात् = सर्वप्रसिद्धत्वात्, तदाह कालेति । तदभेदे इति । भावाभावयोरेककालावच्छिन्नयोः स्वस्वाश्रयभेदरूपं विरुद्धत्वमित्यर्थः । तदभेदस्य = कालभेदस्य । अवान्तरकालभेदेऽपि तस्यौपाधिकत्वेन स्वभावतो

कस्य विवक्षितत्वे विशेषणवैयर्थ्यात्, एकोपाध्यवच्छिन्नस्य विवक्षितत्वे कालभेदाभिमतेऽपि सम्भवात्, भिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य विवक्षितत्वेऽसम्भवात्, असहावस्थितभिन्नोपाध्यनवच्छिन्नत्वस्य चाभिमतत्वे सहावस्थैककालरूपत्वेन तत्रापि कालाभेदविकल्पानुवृत्त्यापत्तेः। मिलितत्वञ्चानयोरेकदेशत्वं वाऽभिमतमेककालत्वं वा, एकप्रकारेण वृत्तिर्वा, वृत्तिप्रकारान्यैकोपाध्यवच्छेदो वा, नाद्यः, भावात्यन्ताभावयोस्तदभावात्। न द्वितीयः, भावस्य प्रध्वंसप्रागभावाभ्यां तदनुपपत्तेः। न तृतीयः, संयोगाद्यव्याप्यवृत्तितावादिपक्षे गगनादौ संयोगभावाभावयोस्तदभावात्, अव्याप्यवृत्तिधर्मानभ्युपगन्तृपक्षे भावाभावयोर्वृत्तौ प्रका-

---

महाकालस्यैकत्वादेवावान्तरभिन्नकालावच्छिन्नभावाभावयोः स्वैकाश्रयभेदकत्वप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्यर्थः। कालभेदाभिमतेऽपीति। प्रहरमुहूर्तादिभेदेऽपि दिवसादिव्यवहारप्रयोजकैकोपाध्यवच्छिन्नत्वमादायोक्तदोषतादवस्थ्यादित्यर्थः। भिन्नेति। एकोपाध्यवच्छिन्नस्तु कालः प्रहरादिव्यवहारप्रयोजकनानोपाध्यवच्छिन्न इति नोक्तदोष इति भावः। असम्भवादिति। सर्वस्यापि स्थूलकालस्य सूक्ष्मकालव्यवहारप्रयोजकनानोपाध्यवच्छिन्नत्वात्, क्षणस्याप्यनेकसूर्यचन्द्रादिस्पन्दरूपैककालीनोपाध्यवच्छिन्नत्वादिति भावः। असहावस्थितेति। तथा चैककालीननानोपाध्यवच्छिन्नत्वमादाय नासम्भव इति भावः। कालाभेदेति। कालाभेदघटकीभूतकालाभेदस्यासहावस्थितस्यापि विकल्पत्वेऽनवस्था, अन्यथा त्वसम्भवो वैकस्यापि नानात्वप्रसङ्गो वोक्त एव। न चासहावस्थितत्वं भिन्नकालीनत्वं, प्रहरादेः स्वापेक्षया सूक्ष्मकालव्यवहारप्रयोजकोपाध्यवच्छिन्नत्वेऽपि क्षणस्यातथात्वात्, तस्यापि वस्तुगत्या स्थूलोपाध्यवच्छिन्नत्वे चैकक्षणावच्छिन्नयोर्भावाभावयोः स्वस्वाश्रयभेदकत्वोक्तौ न दोष इति वाच्यम्, अन्यान्यक्षणावच्छिन्नयोरप्येकक्षणावच्छिन्नत्वेनैकस्य नानात्वप्रसङ्गतादवस्थ्यात्, सर्वेषां क्षणानां प्रत्येकमेकत्वात्, तत्क्षणावच्छिन्नत्वोक्तौ क्षणान्तरावच्छिन्नयोरभेदकत्वप्रसङ्गात्। अथ भावाश्रयक्षणावच्छिन्नोऽभावः स्वाश्रयस्य भावाश्रयाद्भेदक इत्येवं विशिष्य वक्तव्यम्, भावश्च स्वप्रतियोगीति न भावान्तरमादायातिप्रसङ्गः। भावाश्रयत्वं च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन, ध्वंसप्रागभावसाधारण्याभावस्त्विष्ट एव, तयोः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाभावात्तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिकतया प्रतियोग्याश्रयक्षणावच्छिन्नत्वस्याभावात् एवं भेदसाधारण्याभावोऽपि, तस्य तादात्म्ये प्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गतोपगमपक्षे तेन भावसम्बन्धित्वप्रसिद्धावपि न भेदकत्वमपि तु भेदत्वमिति भेदभिन्नाभावोऽभावपदेन विवक्षणीयः। तथाऽव्याप्यवृत्तिप्रतियोगिकात्यन्ताभावस्यापि स्वाश्रयभेदकत्वप्रसङ्गः, औपाधिकभेदस्य तत्रेष्टत्वात्, यदि चोपाधिभेदं एवोपहिते उपचर्यते न त्वौपाधिकभेदोऽतिरिच्यत इति मतिस्तदाऽग्रे वृक्षे कपिसंयोगी न मूले इति प्रतीतेरग्रमूलावच्छिन्नकपिसंयोगतदभावाश्रयत्वाविषयकत्वमस्तु, अग्रमूलयोर्भेदस्य निर्बाधत्वात्, यदि च वृक्षेऽप्यधिकरणताऽनुभवसिद्धा न त्यक्तुमुचिता, तदाऽव्याप्यवृत्त्यभावस्यावच्छेदकं निवेश्य भेदकत्वं कल्प्यताम्, व्याप्यवृत्त्यभावस्योक्तरीत्या भेदकत्वोक्तिस्तु समुचितैवेति चेन्न, स्वस्वनयस्वात्यन्ताभावस्य भेदकत्वानापत्तेः, प्रतियोगित्वस्य तादात्म्ये तस्य स्वप्रतियोग्याश्रयक्षणावच्छिन्नत्वाभावादित्यादिकं द्रष्टव्यम्। मिलितयोर्विरोधित्वमिति द्वितीयपक्षं निराकरोति मिलितत्वमिति। एकप्रकारेण = एकावच्छेदेन। वृत्तिप्रकारान्येति। वृत्तौ यदवच्छेदकं तदन्येत्यर्थः। आद्येति। व्याप्यवृत्तिभावेत्यर्थः। तदभावात् = एकदेशत्वाभावात्। तदनुपपत्तेः = एककालत्वानुपपत्तेः। यदि त्वननुगमपक्षमाश्रित्यात्यन्ताभावस्थले एवेत्थं भेदकत्वं कल्प्यते, तदा भावाश्रयक्षणावच्छिन्नोऽभाव इति निरुक्तपक्ष एव पर्यवसानम्। तदभावात् = एकावच्छेदेन वृत्त्यभावात्। वस्तुतस्त्वव्याप्यवृत्त्यभावस्याभेदकतापि इष्टा इत्यत्र

न्तराभावे प्रमाणाभावात् । नापि चतुर्थः, स हि यदि निर्देष्टुं शक्यते तदापि भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्चैकदानभ्युपगमेन तद्विशेषितयोरप्येकदाऽवश्यमनभ्युपगन्तव्यतया कदा विरोधस्य तदाश्रयतेति वक्तुमशक्यत्वात् । किञ्च भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्च यदि तथाभावोऽभ्युपगम्यते तदाऽऽश्रयभेदप्रसङ्गः, अथ नाभ्युपगम्यते तदा भावप्रागभावयोर्भावप्रध्वंसयोश्चाविरोधापत्तिः । अभावान्तरेऽपि सावकाशत्वान्न परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वञ्च, परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं हि भावात्यन्ताभावयोरेव । तत्तदसत्त्वमात्रयोर्विरोधो ननु तत्तदसत्त्वविशेषयोरिति चेन्न, विशेषस्य तथाप्यविरोधात् कदापि सहावस्थिति- योग्यतापत्तेः । नियमेन तथात्वे च विरोधस्यापातात् । मात्रशब्देन च यदि विशेषशून्य- त्वमसत्त्वस्योच्यते तदा तदनभ्युपगम एव, प्रमाणाभावात्, नहि निर्विशेषासत्त्वमात्रस- द्भावे प्रमाणमभिधातुं शक्यते । अथ मात्रशब्दोपादानं सत्यपि विशेषेऽसत्त्वस्य साधार- णरूपपुरस्कारेण विरोधव्यवस्थितिप्रदर्शनार्थं तदा भावप्रध्वंसयोस्तादृगेव दोषापत्तिः, प्रध्वंसादौ विशेषे सामान्यरूपस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वाद्दार्थैव विशेषे विरोधपर्यवसा-

---

एवाश्च यद्यनुसृतिः, कालभेदेनापि व्याप्यवृत्यभावस्य निरवच्छिन्नवृत्तिकतयाऽवच्छेदकाप्रसिद्धेः । प्रका- रान्तरभावे = अवच्छेदकसद्भावे, अन्यथा निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वरूपव्याप्यवृत्तित्वानुपपत्तेः । सः = व्याप्य- वृत्त्यवच्छेदकान्य उपाधिः । चतुर्थो नेति । यद्यप्यसौ न निर्देष्टुं शक्यते, स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरण- वस्त्वन्तराणामुपाधित्वोक्तेर्निष्फलत्वात् । तदाह तदेति । तद्विशेषितयोः = तदुपाध्यवच्छिन्नयोः । विरोधस्य = वैधर्म्यस्य, तदाश्रयभेदकत्वस्येति यावत् । तदाश्रयता = प्रतियोगिप्रागभावाद्याश्रयता । विशेषणस्य भावाभावयोः स्वाश्रयवैधर्म्यमित्युक्तावोक्तौ दोषमाह किञ्चेति । तथाभावो वैधर्म्य- त्वम् । अविरोधापत्तिरिति । गोत्वसास्नादिमत्त्वयोः स्वाश्रयवैधर्म्यत्वाभावेन परस्पराविरोधस्य दर्शनादत्रापि तथा स्यादित्यर्थः । ननु सहानवस्थानलक्षणविरोधानभ्युपगमेऽपि पर- स्परविरहात्मकत्वलक्षणो विरोधः प्रागभावप्रध्वंसयोः स्वस्वप्रतियोगिनाऽस्तु, न च व्याप- कताये कथं व्याप्यम् ! व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकेषु केवलान्वयभावेषु संयो- गाभावादेषु च व्यभिचारात्सहानवस्थानस्याव्यापकत्वादित्यत आह अभावान्तरे इति । अपि- रेवार्थे, चस्त्वर्थे । तथाचाभावान्तर एवोपपत्त्या परस्परविरहात्मकत्वमपि नेत्यर्थः । तदाह परस्परप्रतिक्षेपात्मकत्वं हि भावात्यन्ताभावयोरेवेति । घटप्रागभावादिमत्ताभावस्य घटास- मवैयत्वम्, घटप्रागभावध्वंसोऽनन्तत्वाद्घटध्वंसप्रागभावश्चानादित्वाच्च जन्यसान्तघटरूपौ, भेदाभावस्य च प्रतियोगितावच्छेदकस्वरूपत्वमित्याशयः । केचित्तु—न हि घटः स्वप्रागभावमात्रं प्रतिक्षिपति, ध्वंसस्यापि प्रतिक्षेपात्, नापि ध्वंसमात्रम्, प्रागभावस्यापि प्रतिक्षेपात्, न च तत्प्रागभावो घटमात्रं प्रतिक्षिपति, तत्प्रध्वंसस्यापि प्रतिक्षेपादेवं ध्वंसेऽपीत्याह अभावान्तरेऽपीति व्याचक्षुः । तत्तदस- त्त्वमात्रयोः = घटतदभावमात्रयोः । विशेषस्य = प्रागभावादेः । प्रतियोगिनाऽविरोधात् = विरोधान- भ्युपगमात् । सहावस्थितियोग्यतापत्तेः, सहावस्थितिः कालिकी । तथात्वे = सहानवस्थितत्वे । तथा च कस्यचित्कालिक कस्यचिच्च दैशिको विरोध इति नैकोऽपि सम्भवः, अनुगमय्यानुपदं विरस्त इति द्रष्टव्यम् । पर्यवसानादिति । स्वस्वसम्बन्धविशेषात्मकप्रतियोग्यनुयोगिभावस्य नियमः परोक्तवैधर्म्यस्य नियामक इत्यः, स्वरूपसम्बन्धस्तत्रापि चोक्तमत्र समारोपणीयम् । यथा घटो भावस्यैव तस्मिन् तदात्मनि तदिति

नात्। इति विरोधखण्डनम्।

तर्कसामान्यखण्डनम्।

भावाभावयोर्विरोधानभ्युपगमे तथाप्यनिष्टापत्तिरिति चेत्, *केयमापत्तिः ? तर्कभेद इति चेत्*, *अथ कस्तर्कः ?* *अभ्युपगतव्याप्यं प्रति व्यापकप्रसञ्जनं सः*, *प्रसञ्जनं च*

अविगृह्यव्यवहारं करोतीति दृष्टान्तस्यापि भेदखण्डनेऽत्रैव परिच्छेदे प्रतिक्षिप्तत्वादिति शम्। इति खण्डनशारदायां विरोधखण्डनम्।

अनिष्टापत्ति' = सर्वविधिनिषेधादिसाङ्कर्यापत्तिः। व्यावहारिकविरोधाभ्युपगमेन समाधानं जल्पवादे च शोभनेन तु वितण्डायामित्यभिप्रेत्यापत्तिनिराकरणेनैव प्रतिवक्तुमुपक्रमते केति। तर्कभेदः = तर्कविशेषः, अप्रसङ्गात्मकानामपि तर्कतया वक्ष्यमाणत्वाद्विशेषपदम्। व्याप्याभ्युपगन्तारं प्रति व्यापकप्रसञ्जनस्याभासत्वात्प्रायन्तम्। प्रसञ्जनं ज्ञापनमात्रमतिप्रसक्तमित्यत आह प्रसञ्जनञ्चेति। ननु कस्तर्क इतिप्रश्नस्येदमनुत्तरम्, परं प्रति हि तर्क उपन्यस्यत इति तर्कोपन्यासस्यैवं लक्षणं स्यात्, न तु तर्कस्य, तर्कोपन्यासश्च परकीयतर्कस्य परयुपयोगिवाक्यप्रयोग। नचास्तु तर्कोपदर्शनस्य तर्कत्वाभिमानेनायं ग्रन्थः, 'अस्ति प्रसङ्गोऽपी'त्यग्रिमग्रन्थास्वरसात्, तेन प्रतीतिस्वरूपस्यैवाभिधानप्रतीतेः। अत एव 'व्याप्याभ्युपगमेनानिष्टस्य व्यापकस्य प्रतीतिस्तर्क' इत्युत्तरत्र प्रतीतेरेव तर्कताऽऽशङ्क्यते। अथ प्रसञ्जनं प्रसक्तिः, बोधनञ्च बोधः, 'अभ्युपगतव्याप्यं प्रती'तितु व्याप्याभ्युपगन्तुनिष्ठत्वार्थकं कथमपि व्याप्याभ्युपगमस्य कारणतया बोधे पर्यवस्यत् व्याप्याभ्युपगमजन्यो व्यापकस्वीकारार्हताबोधस्तर्क इति लक्षणोपनयने विश्राम्यतु, अनुमित्यादिस्तु व्याप्याभ्युपगमजन्योऽपि व्यापकविषयको न तु तत्स्वीकारार्हताविषयकः। ननु तर्कोऽपि कथमीदृशः, तर्कोपदर्शकवाक्यानुसारेणैव तदाकारस्य निर्णयनात्, अन्यथाऽनुमितेरपि प्रतिज्ञानुरूप्यानुपपत्तेः, पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तर्हि निर्धूमः स्यादित्यत्र च सम्भावनार्थकयदितदाभ्यां हेतुहेतुमद्भावापन्नारोपविषयताबोधेन निर्वह्नित्वारोपविषयताश्रयोऽयं पर्वतस्तदारोपविषयताप्रयोज्यनिर्धूमत्वारोपविषयताश्रय इति बोधो व्युत्पत्तिसिद्ध', आरोपश्चाहार्यभ्रम इति निर्वह्नित्वारोपस्याहार्यज्ञानस्य निर्धूमत्वारोपकारणत्वे उक्तप्रयोज्यप्रयोजकभावसम्भव, तथाच निर्धूमत्वारोप एव 'पर्वतो निर्धूमः स्या'दित्युल्लिख्यमानस्तर्कः, स च न स्वीकारार्हताविषयकः। न च पर्वतो यदि निर्वह्निः स्वीक्रियेत तदा निर्धूमोऽपि स्वीक्रियेतेत्यादिरीत्यापि तर्कोपदर्शनसम्भव इति वाच्यम्, कोटिद्वयोपस्थितौ एककोटिपरिग्रहविशेषे हि सम्भावनाशब्दितो यदुपबन्धः, नच परेण निर्वह्नित्वे स्वीकृते तदुपबन्धः समुचितः, परकीयस्वीकारानिश्चयात्, भवतु वा कथञ्चित्. तथापि पर्वतो वह्निमत्त्वेन स्वीकारार्हो धूमादित्याद्यनुमितेरपि सम्भवेन तत्रातिप्रसङ्गो दुर्वारः, निर्धूमः स्यादित्यत्र प्रसङ्गासङ्गश्च। नचैवं स्वीकारार्हताविषयकत्वोपनिश्चये वैजात्यविशेषस्य कल्पनीयत्वमस्तु, स हि आपाद्यप्रसिद्ध्यादिदोषासिद्धौ मानसत्वव्याप्य एवेति न चानुपपत्तिना सङ्कर इति वाच्यम्, एवं सति तावन्मात्रस्यैव लक्षणत्वसम्भवेन परिशिष्टवैयर्थ्यात्। यदि तु तर्कस्य विपर्ययलक्षणस्यानुमतिकत्वेन तेनैवोपपत्तिरिति तत्र जातिविशेषकल्पना नोचिता, अन्यथा घटज्ञानत्वादेरपि जातित्वापत्तेरिति मतिरनुमोद्यते तदा विपर्ययलक्षणमेव निर्व्यक्तव्यमिति चेत्. व्याप्याभ्युपगमजन्य इत्यनेनाहार्यव्याप्यवत्ताभ्रमजन्यतोक्तेः, आपादकव्याप्यवत्तानिश्चयस्य व्यापकांशेऽनाहार्यस्यापि व्याप्यरूपत्वाद्यंशे आहार्यस्य तर्ककारणत्वात्, परिशिष्टत्वेन चापादकव्यापकताभ्रमस्यानुक्तम्. व्यापकस्वीकारयोग्यतया व्यापकवत्तात्वाया लाघवात्, अन्यथा-

स्वीकाराहंताबोधनमिति चेन्न, अव्याप्तेः, अस्ति ह्यप्रसङ्गोऽपि सम्भावना नाम तर्कः तद्यथा—यदि जलं सहकारिभिः सम्पत्स्यते तदा मे तृषं शमयिष्यतीति, इष्टापादनेऽपि गतत्वाच्च। अनभ्युपगतव्यापकमित्यपीति चेन्न, तथाभूतमपि प्रत्यव्याप्याद्व्यापकप्रसञ्जनसम्भवात्। व्याप्येनेत्यपि कार्यमिति चेन्न, विकल्पासहत्वात्—किं परमार्थतो व्याप्यव्यापकभावव्यवस्थितयोः स्वरूपेणेष्टानिष्टत्वमुत व्याप्यव्यापकयोर्भावेन नत्? नाद्यः तथा

योग्यतायश्चोद्दकान्तरगवेषणीयतापत्तेः। एवञ्चानुमितेरनाहार्यतया न तत्रातिव्याप्तिशङ्काऽपि। अत्र चाहार्यज्ञानान्तरेऽतिप्रसङ्गवारणाय जन्यान्तम्। अयं न पुरुष इति निश्चयसत्त्वेऽपि शाखाग्रे करादिभ्रमादयं पुरुष इत्यनाहार्यारोपेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथममाहार्यपदम्, रजतत्वव्याप्याभाववत्ताग्रहकालीनेनाहार्येण रजतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानेन जन्ये इदं रजतमित्यनाहार्यज्ञानेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयमाहार्यपदम्। एवं च 'अस्ति ह्यप्रसङ्गोऽपि' इति ग्रन्थस्य नासङ्गतिरिति चेन्न, एवं हि 'इष्टापादनेऽपि' इत्यादिग्रन्थासङ्गतेः। तत्रारोपस्यानुपपत्त्यैवानिष्टापत्त्यनवकाशात्, आपाद्यव्यतिरेकनिश्चयस्य तर्ककारणस्य तत्राभावात्। अथेष्टाकार्यकारणभावमनतिप्रसक्त्यातिव्याप्त्यनुरूपार्थी 'अनभ्युपगतव्यापक' मित्यनेन तादृशकार्यकारणभावमभिप्रेत्यैव सोद्धृतः, ततश्च 'तथाभूत'मित्यादिग्रन्थेन पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्जलः स्यादित्यारोपे व्याप्तिभ्रमजन्येऽतिव्याप्तिरुक्ता, तदनुगत्या, निर्वह्नित्वस्यापि कस्यचिद्व्याप्यतया निर्जलत्वस्यापि च कस्यचिद्व्यापकतया यथाभूतलक्षणसमन्वयात्, 'व्याप्येने'ति ग्रन्थेन तु प्रकृताप्राद्यनिरूपितव्याप्यत्वविवक्षा कृतेति नोक्तातिव्याप्तिरित्युच्यते, तदाऽपि 'तथास्वाज्ञाने'त्यादिग्रन्थस्यासङ्गतकतापत्तिर्दुष्परिहरैव, व्याप्यत्वाज्ञानेऽव्याप्यत्वस्य च ज्ञाने कथमप्यारोपानुपपत्तेरतिव्याप्त्यनवकाशात्। एवं 'स्वयं व्याप्यतयाऽनिष्टेने'त्यादिरपि सन्दर्भोऽसङ्गतक एवात्र पक्षे इति चेन्न, तर्कोपदर्शकमेव कण्ठतो निबध्नतापि तर्कस्वरूपस्यार्थोपप्रतीतिमभिप्रेतीत्यदोषात्, एवञ्चोक्तरीत्या व्याप्यवत्तारोपजन्यो व्यापकवत्तारोपः प्रसङ्गः, व्याप्याभ्युपगन्तारं प्रति व्याप्यवत्तारोपविषयताप्रयोज्यव्यापकवत्तारोपविषयताबोधनञ्च प्रसञ्जनम्। ग्रन्थश्चोपरितनो यथासम्भवं योजयितव्यः। तर्क इति। अत एव "यदि च कृष्यादौ सति कृष्यादितोऽवश्यं फलमिति तर्कस्तत्र प्रवृत्तिस्तदा सति विघ्ने मङ्गलादवश्यं फलमिति तर्कादत्रापि प्रवृत्ति"रिति मङ्गलवादमणौ तर्कादिति यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते। सहकारिसम्पत्ति पानरूपा, कण्ठगलविवरोदरादिसम्बन्धबहुत्वमभिप्रेत्य बहुवचनम्। अत्र व्याप्यव्यापकभावसम्भवेऽपि सम्भावना नाहार्यभ्रमात्मिकेति न प्रसङ्गः, अत एव तदुपदर्शनं न प्रसञ्जनमिति भावः। केचित्तु सम्भावनायास्तर्कलक्षणाक्रान्तता मन्यन्ते प्रसङ्गस्यैव लक्ष्यत्वात्, तस्याः संशयविशेषत्वाच्च, तन्मतत्यागे स्वयं निरसनीयत्वेऽपीदानीमभ्युपेत्यैव दोषान्तरमाह इष्टापादनेऽपीति। पर्वतस्य निर्धूमत्वं मन्यमानं प्रति पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादिति प्रसञ्जनं तत्प्रसञ्जनं स्यात्, उक्तलक्षणसद्भावादित्यर्थः। 'व्यापकानभ्युपगन्तारं प्रती'त्यभ्युक्तौ नोक्तदोषो निर्धूमत्वरूपव्यापकस्य तत्राभ्युपगमादित्याह अनभ्युपगतेति। तथाभूतं = व्यापकानभ्युपगन्तारं। अपिना व्याप्याभ्युपगन्तृसमुच्चयः। हृदो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्जलः स्यादित्यपि सत्प्रसञ्जनं स्यात्, निर्वह्नित्वस्य किञ्चिन्निरूपितव्याप्तिमत्त्वेन निर्जलत्वस्य च किञ्चिन्निरूपितव्यापकताश्रयत्वेन व्याप्यवत्तारोपविषयताप्रयोज्यव्यापकवत्तारोपविषयतायास्तत्रापि बोधात्। व्याप्येनेति। तद्धर्मिणि तत्पुरुषीयाभ्युपगमविषयीभूततदीयव्याप्यवत्तारोपविषयताप्रयोज्यतत्पुरुषीयानभ्युपगमविषयीभूततद्वत्तारोपविषयताबोधनं तद्धर्मिणि तं पुरुषं प्रति प्रसञ्जनमित्यर्थः। निर्वह्नित्वं तु न निर्जलत्वव्याप्यमित्यदोषः। स्वरूपेण = वह्न्यभावत्वधूमाभावत्वादिना। इष्टत्वमभ्युपगमविषयत्वम्, अनिष्टत्वञ्च तदभाववत्त्वम्। व्याप्यव्यापकयोर्भावेन = व्याप्यत्वेन व्यापकत्वेन च। तन्निरूपितव्याप्यत्वाभ्युपगमेनैव चारितार्थ्यात्तस्मिन् व्याप्

त्वाज्ञातेन वैपरीत्येनेष्टेनापि प्रसञ्जने प्रसङ्गात्। अन्यथा परैस्तथात्वेनानङ्गीकृतेन स्वयमपि परान् प्रति तथात्वेन व्युत्पादयितुमशक्येन परमार्थतस्तथाभूतेन प्रसञ्जने जयप्रसङ्गात्। नद्वितीय, त्वयमपि तथेष्टानिष्टतायां सत्यां कृते तादृशि प्रसङ्गे "यत्रोभयो" रित्यादिना दोषेण सत्प्रसङ्गतयाऽनिष्टेऽपि गततयाऽतिव्यापकत्वात्। स्वयं व्याप्यतयाऽनिष्टेनेत्यपि विशेषणीयमिति चेन्न, त्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन त्वमात्रेष्टव्यापके विषये

कत्वाभ्युपगमः पृथङ्नादरणीय । अनिष्टत्वं तु व्यापकस्य स्वरूपेणैव वक्तुं युज्यते अन्यथा तन्निरूपितव्याप्यत्वग्रहे तत्र व्यापकत्वग्रहस्यौचित्यप्रसङ्गादसङ्गतेः। तथात्वाज्ञातेन = तदीयव्याप्यत्वेन तत्पुरुषीयाभ्युपगमाविषयीभूतेन प्रसञ्जने इत्यन्वयः । व्याप्यत्वेनाभ्युपगममात्रविवक्षायामपि न निस्तारः, उदासीननिरूपितव्याप्यत्वं प्रतीतवन्तं प्रत्यपि प्रसञ्जनस्याभासत्वात्प्रकृतापाद्यनिरूपितव्याप्यत्वप्रतीतिरेवादरणीयेति सूचयितुमाह वैपरीत्येनेष्टेनापीति। प्रकृतापाद्यनिरूपितव्याप्तिविरहवत्त्वेन प्रतीतेनेत्यर्थः । तेन प्रसञ्जनं नाम तद्व्यारोपविषयतावच्छेदकतद्व्यापकवत्तारोपविषयताबोधनम् । नहि यदि निर्वह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यादिति वाक्येनैव तत्र व्याप्तिबोधसम्भवः, तदधीनतादृशस्य व्याप्यविषयकत्वात्, व्याप्त्याकाङ्क्षा सम्पादकतदुपन्यासवाक्यं तर्ककारणव्याप्तिबोधजनकोदाहरणप्रयोजकं भवति, प्रतिवाद्यादिवाक्यस्याविश्वसनीयतायाश्च न तथात्वमपि नियतमिति भावः । आपाद्यनिरूपितव्याप्तेरापादकेऽनभ्युपगन्तारमपि प्रति वस्तुगत्या व्याप्तिमादाय प्रसञ्जनोपगमे बाधकमाह अन्यथेति। तथात्वेन = आपाद्यनिरूपितव्याप्तिमत्तया । तथाभूतेन आपाद्यव्याप्येन । यस्या व्याप्तेर्निश्चयजननाय तर्कोपन्यासः, तन्निश्चयस्य प्रागभावेऽपि आपाद्यव्याप्यत्वस्यापादके निश्चयस्तर्ककारणतया तत प्रागपेक्षणीयः, तस्य च एतत्परस्मिन्नभावे तर्कप्रयोक्त्रैव तत्र तज्जननाय यतनीयमन्यथा जयालाभादिति प्रसञ्जनास्पदं तत्सत्त्वमस्तु मा वा तल्लक्षणे तु तत्प्रवेश आवश्यक इति भावः । यदि तु वस्तुगत्याऽऽपादके आपाद्यव्याप्त्यावमेव प्रसञ्जनस्य स्वरूपके प्रयोजकम्, तदज्ञानं तु दोषः परस्य, अत एव प्रसञ्जनत्वेन समीचीनमेव कृतं परन्तु परस्तन्मूलभूतव्याप्तौ विप्रतिपन्न सन्दिग्धो मूढो वेति मध्यस्थादेस्तदा प्रत्ययः । प्रसञ्जनानन्तरं तु परेण तन्मूलभूतव्याप्तेर्विघटक प्रदर्शनीयं तत्प्रदर्शने तु प्रसञ्जयितुर्जयो भवत्येव, एवञ्च विघटकप्रदर्शनस्थले तन्निराकरणेनैव परत्र तर्कोत्पादनसम्भवेन प्रसञ्जयितुर्जयो न त्वन्यथेत्यन्यदित्युच्यते तदाऽपि परपक्षदूषणार्थं वस्तुतो विपर्ययापर्यवसायिनोऽपि प्रसञ्जनस्य सङ्ग्रहणतया यदप्यमाणव्याप्तसङ्ग्रहो दोषः, अर्थतोऽनुगमासम्भवेऽपि शब्दानुगमस्य रक्षणीयतया व्यवहारानुरोधेनोपस्थानादिति ध्येयम् । न द्वितीय इति । तद्धर्मिणि तत्पुरुषीयतदीयव्याप्यत्वप्रकारताकनिश्चयविशेष्यताश्रयधर्मवत्तारोपविषयताश्रयोऽप्यायास्तद्धर्मिणि तत्पुरुषीयनिश्चयीयविषयताना श्रयीभूततद्वत्तारोपविषयताया बोधनमिति पक्षोऽपि न युक्त इत्यर्थः । तथेत्यादि । आपाद्यव्याप्यत्वेनापादकस्येष्टतायां तद्धर्मिणश्चापाद्यवत्त्वेनानिष्टतायामित्यर्थः । यत्रेति । यत्रोभयोः समो दोषः परिहारोऽपि वा समः । नैकः पर्यनुयोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे इति प्रतिबन्धेत्यर्थः । सत्प्रसङ्गतयाऽनिष्टेऽपीति । असत्प्रसञ्जनेऽपीत्यर्थः । विजयप्रयोजकमेवासत्प्रसञ्जनं सङ्ग्राह्यं न त्वन्यदिति हृदयम् । व्याप्तिमूलकत्वविजयप्रयोजकत्वान्यतरस्यैव वा प्रसञ्जने समीचीनत्वव्यवहारप्रयोजकत्वम् । सत्ता यदि सद्व्यवहारविषयस्यात्सत्तावती स्यादित्येवेन प्रसञ्जने कृते परेणापि तथा प्रसञ्जयितुः सत्तायां सद्व्यवहारविषयतास्वीकर्तृतामालोच्य तथा प्रसञ्जने तु न व्याप्तिमूलकत्वं नाकिकमते सत्तायां व्यभिचारात्, न वा विजयप्रयोजकत्वं साम्यादिति भावः । स्वयमित्यादि । तद्धर्मिणि परकीयतन्निरूपितव्याप्यत्वप्रकारताकनिश्चयीयविशेष्यताश्रयत्वीयतन्निरूपितव्याप्यत्वप्रकारताकनिश्चयीयविशेष्यताश्रयधर्मवत्तारो-

प्रसङ्गस्याव्यापनात्। अथ स्वयमनिष्टव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेन यत्र भवति तत्रानभ्युपगतव्यापकं परं प्रति पराभ्युपगतेन व्याप्येन व्यापकप्रसञ्जनं तर्कः, एवं सति हि स्वानिष्टव्यापके स्वमिष्टव्याप्येन यत्र प्रसङ्गस्तत्र गमनादतिव्याप्तिर्या या च स्वमात्रेष्टव्यापके स्वयमपि व्याप्यतयेष्टेन प्रसङ्गस्याव्याप्तिस्ते निरस्ते भवत इति चेन्न, यदत्र सत्तयाऽपि घटोऽभविष्यत्तदाऽद्रक्ष्यदित्याद्यव्यापनात्, तत्र स्वयमनिष्टदर्शनरूपव्यापके स्वयं व्याप्यतयेष्टेनैव हि दर्शनयोग्येन घटसत्त्वेनासौ प्रसङ्गः। अथ तत्र सत्तयापि स्वयमिष्टेनेति निषेध्यकोटौ प्रवेश्य निषेधोऽभिधीयते एवं यत्र भवतीति,तदपि न,एवम्भूते एव विपर्ययापर्यवसायिनि गततयाऽतिव्यापकत्वात्। विपर्ययपर्यवसायिनेत्यपि प्रक्षेप्यमिति चेन्न, केवलपरपक्षदूषणाय परमात्राभ्युपगम्यमानव्याप्यत्वेनैवंक्षमस्य परं प्रति व्यापकप्रस-

---

विषयताप्रयोज्यायास्तद्धर्मिणि परकीयनिश्चयीयविषयतानाश्रयतद्धर्मारोपविषयताया बोधनं तद्धर्मिणि परं प्रति स्वकर्तृकप्रसञ्जनमित्यर्थः। स्वमात्रेत्यनेन परकीयनिश्चयविषयतानाश्रयत्वमापाद्यवत्ताया सूचितम्। अदृष्टाविके यदि प्रमेयं स्यात्प्रत्यक्षं स्यादिति तार्किकेण मीमांसकं प्रति प्रसञ्जनेऽव्याप्तिर्मयुज्यते, अदृष्टादौ सर्वज्ञप्रत्यक्षविषयतायास्तार्किकेष्टत्वेऽपि मीमांसकेन प्रमेयत्वे प्रत्यक्षविषयत्वव्याप्यतायाः अनभ्युपगमात् अन्यथा तस्यापि सर्वज्ञस्वीकारापत्तेः। तादृशव्याप्यत्वाभ्युपगन्तारं प्रत्यक्षत्वस्य चादृष्टादावनभ्युपगन्तारं व्यक्तिविशेषं प्रति प्रसञ्जने तु स्यात्। किन्त्वेवं व्यक्तिविशेषं प्रति देशोऽसौ यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिप्रसिद्धप्रसञ्जनोदाहरणमपि न स्यदतुसूचितम्। तत्रेति। तादृशमित्युचितम्, प्रसञ्जनमित्यन्वयः। यत्र प्रसङ्ग इति। यत्प्रसञ्जनमित्युचितम्। स्वीयापाद्यव्याप्यत्वप्रकारताकनिश्चयविशेष्यतानाश्रयत्वं नापादके विवक्षणीयमिति नोक्ताव्याप्तिः तद्धर्मिणि स्वकीयतन्निरूपितव्याप्यत्वप्रकारताकनिश्चयविशेष्यताश्रयधर्मवत्तारोपविषयताप्रयोज्यायास्तद्धर्मिणि स्वकीयनिश्चयविषयतानाश्रयतद्धर्मारोपविषयताया यद्बोधनं तदन्यत्वनिवेशात् सत्ता यदि सद्व्यवहारविषयः स्यात्सत्तावती स्यादित्यादौ नातिव्याप्तिः, तस्योक्तान्यत्वप्रतियोगित्वादिति भावः। सत्तयेति। संयोगसम्बन्धेन घटभवनाभावेदम्। स्वप्रतियोगिकाभाववत्तासम्बन्धेन घटभवनस्य दर्शनाप्रयोजकत्वलाभायितिशब्दः। वस्तुतस्तु तदुपादानमकिञ्चित्करमेव। पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यादिप्रसिद्धस्थलानामप्युपलक्षणमिदम्, तेषामपि तादृशान्यत्वप्रतियोगिरूपत्वात्। अथेति। उक्तान्यत्वप्रतियोगिकुक्षावापादकधर्मवत्तारो आहार्यत्वं न विवक्षणीयम्, सत्तायां सद्व्यवहारविषयताया निश्चयस्यानाहार्यत्वात्, प्रकृते च संयोगेन घटस्य स्वरूपेण निर्वह्निस्य ■ धर्मिण्याहार्यनिश्चयविषयत्वाच्च तदापादककप्रसञ्जनस्य प्रतियोगिकुक्षावन्तर्भावः, एवञ्च तद्धर्मिनिष्ठया स्वकीयतन्निरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नानाहार्यनिश्चयीयप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया प्रयोज्यत्वस्यैव निवेशः फलति, अनाहार्यनिश्चयीयत्वमनुपादायेच्छाप्रयोज्यत्वाभावो वा प्रकारतायां वक्तव्य इति भावः। एवम्भूते इति। पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यात्तदापाणमयत्वाभाववान् स्यादित्यादावित्यर्थः। स्वपक्षसिद्धयङ्गतया कृते इति शेषः। तेन परपक्षदूषणमात्रफलस्य विपर्ययापर्यवसायिनोऽपि सङ्ग्राह्यत्वेऽपि न क्षतिः। अत्रापादके आपाद्यव्याप्तिराहित्यात्त विपर्ययपर्यवसायित्वम्। प्रक्षेप्यमिति। तादृशान्यत्वानुयोगिदले आपादकधर्मे विपर्ययपर्यवसायित्वं विशेषणीयम्। तच्च स्वविरहव्याप्यापाद्यविरहकत्वम्। एवं सत्युक्तप्रसञ्जनस्यैव दर्शितदोषे सङ्ग्राह्यस्यासङ्ग्रह इत्याह केवलेति। दूषणाय प्रसञ्जनस्येत्यन्वयः। एवंक्षमस्य = दूषणक्षमस्य। प्रसङ्गशब्दः प्रसञ्जनपर एव

ञ्जनस्याव्यापनात्, तत्र स्वयं व्याप्त्यनभ्युपगमेन विपर्ययपर्यवसायित्वासम्भवात्। स प्रसङ्ग एव न भवति विरोधमात्रं तदिति चेन्न, अनिष्टं व्याप्त्यभ्युपगमबलेन परं प्रत्यापाद्यत इत्येवम्भूतस्यार्थस्योभयत्रापि तुल्यत्वात्। तुल्यत्वेऽपि लक्षणकरणासामर्थ्याद्यदि विपर्ययपर्यवसायिन्येव प्रसङ्गत्वं त्वया परिभाष्येत तर्हि मया परबाधमात्रे एव प्रसङ्गतया विपर्ययपर्यवसायिनि तु तत्र विरोधतया परिभाषितुं शक्यत्वात्, अन्यथा विरोधत्वमेवोभयोरपि स्यात्। प्रयत्नस्थानवैचित्र्यं चेत्तत्र विरोधाद्विशेषः सोऽत्रापि तुल्यैव। अतएव सम्भावनाऽपि तर्काङ्गमेवेति निरस्तम्। आरोपादपि व्याप्यतानिमित्तव्यापकाभ्युपगमाविशेषात्। अतएव परप्रमितेनेति विशिष्य परानिष्टापादनमात्ररूपविपर्ययापर्यवसायितर्कता निरस्येति निरस्तम् परमार्थतो व्याप्त्यभावेऽपि पराभ्युपगममादाय प्रसङ्गप्रवृत्तेरुपपत्तेः, कथं हि परेण व्याप्यतयाऽनुमतासं प्रति व्यापकानुमत्या नापतितव्यम्, नहि प्रसङ्गो वास्तवस्य व्याप्तेरालम्बते, किन्नाम ? अभ्युपगमात्रम्, अनभ्युपगतौ वस्तुगत्या स्थितेनापि तेनापादनाप्रवृत्तेः, अत एव परस्य प्रमाणेन व्याप्यानुमतिमुपादायापादनं क्रियते। वस्तुगत्या व्याप्यत्वं तथात्वेनाभ्युपगतत्वं च द्वयमपि प्रसङ्गस्याङ्गमिति चेन्न, तथात्वेनाभ्युपगमस्यावश्यं प्रसङ्गाङ्गतया मन्तव्यस्य परानपेक्षस्यैव समर्थत्वे वास्तवव्याप्तत्वस्यापि प्रवेशने प्रमाणाभावात्। तस्माद्यः प्रसङ्गः स्वपक्षसिद्ध्यङ्गं तस्य विपर्ययापर्यवसायिता दोषायैव स्यात् प्रसङ्गस्य तस्य विपर्ययपर्यवसानवाढर्थी दण्डतयोपन्यासात् सौगतानां सत्त्वक्षणिकत्वव्याप्तिसाधकविपर्ययान्यथाभावदण्डप्रसङ्गवत्,

प्रसङ्गः। विरोधमात्रं = पराभ्युपगमयोर्विरोधप्रदर्शनमात्रम्। पाषाणमयत्वस्य वह्निव्याप्यत्वाभ्युपगमो हि पाषाणमयत्ववति पर्वतादौ निर्वह्नित्वाभ्युपगमेन विरुध्यते। तुल्यत्वादिति। एतेन मूलग्रन्थैर्विरोधप्रदर्शने एव तत्र तात्पर्यमित्यपि परास्तम्, अनिष्टप्रसञ्जनेनापि विजयसम्भवेन तथातात्पर्यस्य नियन्तुमशक्यत्वात्। कण्ठतश्च प्रसञ्जनस्यैव कृतत्वात्। परबाधमात्रे = परपक्षदूषणमात्रफले विपर्ययापर्यवसायिनि। अन्यथा = आवयोः परिभाषाऽनादरे तु। तत्र = विपर्ययपर्यवसायिनि। तवासावभ्युपगमोऽनेन तवाभ्युपगमेन विरुद्ध्यते इत्यादिरीत्या विरोधप्रदर्शनम्, न त्वेकारोपविषयताप्रयोज्यापरारोपविषयताप्रदर्शनं तत्, प्रसञ्जनं तु तादृशमिति भाव । अत्रापि = विपर्ययापर्यवसायिनि परपक्षदूषणमात्रफले। तस्याप्युक्तप्रसञ्जनात्मकत्वादिति भाव। आरोपात् = यदिपदोल्लिखितसम्भावनातः। तस्या आहार्यज्ञानात्मकत्वाभावात्। निश्चयात्मकत्वं तु तस्याः सम्मनुते, अभ्युपगमो ह्यत्र निश्चय। व्याप्यतानिमित्तेति। व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकाभ्युपगमनिमित्तकेत्यर्थः। तथा च पूर्वमभ्युपेत्यवादेनैव दूषणाभ्युक्तम्, वस्तुतस्तु सम्भावनाया प्रसङ्गलक्षणस्य तदुपदर्शने च प्रसञ्जनलक्षणस्याभ्यासिरस्थ्येवेति भावः। परप्रमितेनेति। आपादकधर्मे विपर्ययपर्यवसायित्वमनिवेश्य लाघवात्प्रविष्टे व्याप्यत्वप्रकारकनिश्चये एव प्रमात्वं विवक्षणीयमिति भावः। तेन = व्याप्येन। व्याप्यानुमितिं = व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकानुमितिं। दण्डतया = विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवर्तकतया। सत्त्वेति। अर्थक्रियाकारित्वेत्यर्थः। यद्यदर्थक्रियाकारि तत्क्षणिकमित्यत्र विपक्षवृत्तित्वशङ्कायां समर्थस्य कालक्षेपायोगेन सहकार्यपेक्षायाश्च सदाहितातिशयविशिष्टस्यापूर्वत्वेन क्षणिकत्वपर्यवसायित्वेन क्रमकरणपक्षस्यानालम्बनीयत्वात् युगपत्करणपक्षे च स्वसत्त्वस्यापि करणेन स्थिरत्वासम्भवादित्याशयेन यदि क्षणिकं न स्यादर्थक्रियाकारि न स्यादिति प्रसज्यते, तदर्थक्रियाकारित्वात्क्षणिकत्वमेव पर्यवस्यतीत्युक्तप्रसङ्गो विपर्ययपर्यवसानस्यान्यथाभावे = विरो-

मितस्य तथेति चेन्न, प्रथमानुमानेऽपि गतत्वात्। अनुमाने व्याप्यस्य प्रमया तथा, न त्वभ्युपगमेनेति चेन्न, वस्तुगत्या व्याप्यस्य प्रमयाऽपि प्रतिवाद्यसिद्धस्य व्यापकानुमानासम्भवेन तत्राप्यभ्युपगमपर्यन्तं गन्तव्यत्वादेव। नन्वेवमन्यतरासिद्धं व्याप्यं प्रसाध्यानुमानव्यवस्थापनमुचितम्, तदप्रसाधनेऽन्यतरासिद्ध्या, तत्प्रसाधने परस्याभ्युपगन्तुरपसिद्धान्तात्, अपसिद्धान्तमनुद्भाव्य वादिना प्रसाधिताद्व्याप्याद्व्यापकसाधने पर्यनुयोज्योपेक्षणादिति; किं तत्र तथा न स्यात्? किमत्राप्रस्तुतया तच्चिन्तया, अन्यतरासिद्धस्य तावद्व्याप्यस्याभ्युपगमं परेणाकारयित्वैव न व्यापकसाधनमुपेयम्। तस्याप्रमा स इति चेन्न, मिथोविरुद्धादौ तर्काभासेऽपि गतत्वात्। आश्रयासिद्ध्यादिव्यतिरेके सतीति चेन्न, सन्दिग्धधूमदर्शनाद्यद्यत्र धूमस्तदाऽग्निमानिति सम्भावनायाः परमार्थतस्तथार्थावस्थानात् प्रमात्वं त्यक्तुमपारयन्त्या अव्यापनात्। तत्काले प्रमात्वेनाप्रमीयमाण इत्यपीति चेन्न, बहुशो दत्तोत्तरत्वात्, सर्वस्य चास्य पूर्वोक्तोभयानिष्टव्यापकेष्ट्या

तर्कं प्रति त्वभ्युपगमत्वघटितरूपेणेत्यभिमानेनानुमितावतिव्याप्तिं परिहरति **अनुमाने इति**। तथा = व्यापकविषयकत्वम्। प्रमयाऽपि = प्रमासत्त्वेऽपि। प्रतिवाद्यसिद्धस्य व्याप्यस्येत्यनुषज्यते। व्यापकानुमानासम्भवेन = व्यापकानुमापकत्वासम्भवेन। तत्रापीति। इदमुपलक्षणम्, अप्रमात्मकपरामर्शादपि कदाचित्प्रमानुमितिदर्शनेन प्रमात्वघटितरूपेण कारणताया वक्तुमशक्यत्वात्। एतेन स्वस्मिन् व्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकप्रतीतेः प्रमात्वे परस्मिन्नुत्पादिताऽपि सा प्रमैव स्यादिति किमभ्युपगमत्वघटितरूपेण कारणताया विनिगमकमिति नाशङ्कनीयम्। एवं = प्रतिवादिन्यभ्युपगमस्योत्पादनीयत्वे। परिहरति **किमिति**। तथा = सर्वथैव निग्रहः। किं न स्यात् अपि तु स्यादेव। तस्य = व्यापकस्य। सः = तर्कः। उक्तलक्षणे प्रतीतिस्थाने प्रमो विवक्षणीय इति प्रमानुमितिविशेषदर्शनोत्तरप्रत्यक्षयोर्नातिव्याप्तिः। **मिथोविरुद्धादाविति**। शब्दो यद्यनित्यो न स्यात्कृतको न स्यात्, शब्दो यदि नित्यो न स्यात्कृतको न स्यादित्येतौ सत्प्रतिपक्षवद्मिथोविरुद्धतया तर्काभासौ तत्रातिव्याप्तिः। एतत्फलीभूतयोरनुमित्योः परस्परपरामर्शप्रतिबन्धेनानुत्पत्तावपि तयोस्तत्त्वे न किञ्चिद्बाधकम्। विपर्ययापर्यवसायितर्कविशेषसङ्ग्रहाय वस्तुसद्व्याप्तेर्विवक्षाया असम्भवेन तदभावमभिधायात्रातिव्याप्तिवारणासम्भवात्। अग्निना काञ्चनमयः पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्याऽऽश्रयासिद्धादिपरिग्रहः। अतएवाह **आश्रयासिद्ध्यादीति**। पक्षतावच्छेदकत्वेनानभ्युपगतत्वमाश्रयासिद्धिः। आपाद्यव्याप्यत्वेनानभ्युपगतत्वं मूलशैथिल्यमिति परतो वक्ष्यति। तत्र तु नातिव्याप्तिप्रसक्तिः। इष्टापादनं तु निवेशान्तरेण पूर्वं वारितम्। मिथोविरोधविरोधव्यभिचारा अपि तर्कदोषतया वक्ष्यमाणा इह वारणीयाः। आपत्तिसाम्ये त्वतिव्याप्तिर्वक्ष्यमाणत्वादत्र तद्वारकं विशेषणीयम्। परन्तु पक्षतावच्छेदकत्वेनाभ्युपगतत्वेन धर्मिणो निवेशेनाश्रयासिद्धेस्तन्निरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकाभ्युपगमे तदन्तर्निरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकाभ्युपगमासमानकालीनत्वोक्त्या च मिथोविरोधस्य वारणेऽपि विरोधव्यभिचारयोर्वारणाय व्याप्त्यंशे प्रमात्वस्य विवक्षणीयत्वे विपर्ययापर्यवसायितर्कविशेषासङ्ग्रहः तथाप्यभ्युपेत्यैवाह **सन्दिग्धेति**। **तत्कालमिति**। प्रमात्वमविवक्षित्वा तत्काले प्रमात्वेनाप्रतीयमानप्रतीतित्वमेव विवक्षणीयमित्युक्तसम्भावनायां नाव्याप्तिरिति भावः। **बहुश इति**। सत्प्रतिपक्षखण्डने इति शेषः। तत्कालपदेन कालविशेषविवक्षायामव्याप्तिः, तर्ककालविवक्षायामात्माश्रयः, स्वाधिकरणक्षणावच्छेदेन स्वाव्यवहितोत्तरक्षणावच्छेदेन वा प्रमात्वाप्रतीतिविवक्षानुमितावपि सम्भवतीति तन्निवेशवैयर्थ्यम्, स्थूलकालविवक्षया स्वाधिकरणकालावच्छेदेनेत्युक्तौ चोक्तसम्भावनायामपि कदाचित्प्रमात्वप्रतीतिसम्भवेनाव्याप्तितादवस्थ्यम्, प्रकृतजनकानुमितावतिव्या-

प्योदाहरणे गतत्वेनातिव्यापकत्वात्, तद्व्यवच्छेदार्थमारोपितस्य व्याप्यस्याभ्युपगमेनेति करणे च सिद्धेन व्याप्येन प्रसङ्गस्याव्यापनात्, तद्यथा कार्यत्वाद्घटपटवदङ्कुरादि मीमांसकः शंसति तदानीमविशेषेण कर्तृकार्यमपि पर्यवस्येदस्य तदिति ।

अपि चात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकं व्याघातोऽनवस्था प्रतिबन्दी चेत्यापाद्यैर्भि-

---

सिध । एवं स्वेनाप्रतीयमानत्वविवक्षायां स्वयमिष्टस्यैव परानिष्टस्य प्रसङ्गेऽव्याप्तिः, तत्र स्वयं प्रमाणप्रतीतिसम्भवात्, परेणाप्रतीयमानत्वविवक्षायामप्ययं दोष एव, प्रसञ्जयितुः परत्वात् तदपेक्षया परत्वविवक्षायां च स्वार्थानुमित्युपयोगितर्कासङ्ग्रहः । अत एव स्वाभ्युपेतपराभ्युपेतकोटिनिमित्तकानिष्टप्रतिसन्धानं तर्क इत्यप्यनादेयमिति भावः । ननु प्रतीतिपदेन भ्रम एव विवक्षणीयः, सम्भावनायास्तु संशयात्मकत्वमेवेति यदुक्तं प्रत्याह सर्वस्येति । सर्वविशेषणविशिष्टस्येत्यर्थः । अस्य = प्रस्तुततर्कलक्षणस्य । पूर्वोक्तेति । 'यत्रोभयो'रित्याद्यापत्तिसाम्प्रदाये इत्यर्थः । आरोपितस्येति । व्याप्यवत्ताऽभ्युपगम आहार्यो विवक्षणीय इति भावः । एवञ्च भ्रमानुमितावपि नातिव्याप्तिः, आहार्यपरामर्शस्य तदजनकत्वात् । सिद्धेन = अनाहार्यनिश्चयविषयेण । अस्य = मीमांसकस्य । तत् = अङ्कुरादि । ननु तन्निरूपितव्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारकारोपत्वावच्छिन्नकारणताघटितं लक्षणमादर्तव्यम्, तादृशकारणताश्रयः प्रसङ्गात्मक एव, तत्र चान्वयव्यतिरेकनिश्चयस्य कारणत्वेन नेयमव्याप्तिः, स्थलाभावात्, तथाहि—तद्यदि कार्यं स्यात्सकर्तृकं स्यादिति प्रसङ्गो न नैयायिकस्यात्मनि स्यात्, तस्यान्वयव्यतिरेकनिश्चयाभावात्, नापि मीमांसकस्य, तस्य व्याप्तिनिश्चयाभावादिति चेन्न, मीमांसकेन कार्यत्वेनाङ्कुराद्युपगमे कथायां तं कार्यत्वे सकर्तृकत्वव्याप्तिमभ्युपगमय्य यदि कार्यं स्यात्सकर्तृकं स्यादिति तार्किकवाक्याधीने मीमांसकगतप्रसङ्गेऽव्याप्तेरुक्तत्वात् । अतएवाविशेषेणेत्युक्तम् ।

यदि तु व्याप्तिनिश्चये सति तादृशवाक्यप्रयोगानन्तरमपि जायमानं ज्ञानमनुमितिरेव स्यान्न तु तर्कः, पक्षे कार्यत्वलिङ्गविषयकानाहार्यनिश्चयस्यानुमितिं प्रत्येवोपयोगित्वादित्युच्यते तदाऽतिव्याप्तिं वक्तुं पीठमारचयति अपि चेति । व्याघातः प्रतिबन्दी च नव्यैस्तर्केषु न गण्येते, भ्रमसङ्गात्मकत्वात्, प्रमाणबाधितार्थप्रसङ्गस्वात्माश्रयाद्यन्यः पञ्चम उपयते, स च व्याप्तिग्राहको विषयपरिशोधकश्चेति द्विविधः, धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्याद्वह्निजन्यो न स्यादित्याद्यः, पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्याद्यस्तु द्वितीयः, वह्न्यादिरूपविषयस्य शङ्कानिवृत्तिद्वारा निश्चायकत्वेनैवास्य विषयपरिशोधकत्वमिति द्रष्टव्यम् । आपाद्यैरिति । यद्यपि घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यात्, यद्येतद्घटजन्यजन्यः स्यात्, एतद्घटभिन्नः स्यात्, यद्येतद्घटजन्यजन्यजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यादित्यात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकेष्वापाद्याभेद एव, आपाद्यान्तरञ्च न सम्भवति, अप्रसिद्धत्वात्, नचैकत्रैतद्घटभेदो द्वितीये एतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्तित्वाभावस्तृतीये तथात्वेनोपलभ्यमानत्वमापाद्यतामिति सम्भवत्यापाद्यभेद इति वाच्यम्, त्रितयस्यापि त्रिषु सम्भवेनेदृशविभागे विनिगमकाभावात् । तथाप्यात्माश्रयादेरेवापाद्यतेत्यभिमानिमतमेवात्रानूदितम् । वस्तुतस्त्वापादकभेदस्यैव तर्काणामेषां भेदकता यदुक्तमुचितम्; न च व्याघातप्रतिबन्द्योरापस्यभावेनापादकभेदस्यापि कथं तथात्वमिति वाच्यम्, तत्रापि प्रपञ्चसम्भवादिति वक्ष्यते । अस्तु वा तयोः प्रकारान्तरेणैव भेदः, आत्माश्रयादिचतुष्के त्वापादकभेदः सम्भवत्येव, लक्षणभेदस्तु वक्ष्यमाणः सर्वसाधारणः । अपेक्षा साक्षात्परम्परासाधारणीमपेक्ष्याव्यवहितेत्युक्तमन्योन्याश्रयचक्रकादिवारणाय । साक्षादपेक्षाविवक्षायां तु स्वस्य स्वापेक्षित्वमेवात्माश्रयः । एवमग्रेऽपि । ननु नैतल्लक्षणमलौकिकत्वात्, न च प्रमेयत्वादौ तत्प्रमितमिति नालीकत्वम्, तथापि व्यक्तिभेदात्, अवच्छेदकगर्भकेवलान्वयित्वस्यैव

यमाना पद्भिर्कल्प्यते, स्वरूपं चैषाम्—स्वस्याव्यवहितस्वापेक्षणमात्माश्रयः, अन्योऽन्यस्याव्यवहितान्योन्यापेक्षित्वमन्योन्याश्रयः, अन्तरितस्य तदेव द्वयमात्माश्रयोऽन्योन्याश्रयश्चक्रकम्, विरुद्धसमुच्चयो . व्याघातः, उपपाद्योप-

---

तत्रादत्तत्वात्, न घटाभावे घटो नास्तीत्यादौ सर्वं प्रमेयमिति प्रमाविषयत्वे च तत्प्रमितिः, तन्न्याये-नान्यत्रापि तस्यादोषत्वप्रसङ्गात्, प्रमाणसदसद्भावाभ्यां विशेषे चाप्रामाणिकत्वमेव दोषः स्यान्नत्वात्मा-श्रयादि', उत्पत्त्यादौ च स्वापेक्षत्वादेर्न प्रसिद्धत्वशङ्कापीति चेन्न, स्वविशेष्यकस्वापेक्षापादकप्रसङ्ग आत्माश्रय इति विवक्षायामदोषात्, घटाद्यपेक्षत्वस्य तत्कार्यादौ प्रसिद्धत्वात् । एवञ्च सत्यात्माश्रयादेः प्रसङ्गात्मकत्वमपि निर्वहति। अपेक्षा तूत्पत्तौ स्थितौ ज्ञप्तौ चेति त्रेधा । तत्राद्या-माश्रित्य घटोऽयं यद्येतद्घटजन्यः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यादिति प्रसङ्गः । द्वितीयां तु घटोऽयं यद्येतद्वृत्तिः स्यादेतद्घटभिन्नः स्यादिति, तृतीयां तु घटोऽयमितिज्ञानं यद्येतद्घटज्ञा-नजन्यं स्यादेतद्घटज्ञानभिन्नं स्यादिति । माद्योऽप्यात्माश्रयादिकं मूलकारो वक्ष्यति । अत्र सर्वत्र 'तथात्वेनोपलभ्येत' इत्यापाद्यं सम्भवति । अथवैतद्घटानधिकरणक्षणोत्तरवर्ती न स्यादिति प्रथम', एतद्घटव्याप्यो न स्यादिति द्वितीयः, एतद्घटज्ञानानधिकरणक्षणोत्तरवर्ति न स्यादिति वैतद्घटज्ञान-व्याप्यं न स्यादिति वा तृतीय इति वदन्ति । एवमन्योन्याश्रयचक्रकयोरपि त्रैविध्यमवगन्तव्यम् ।

अन्योन्यस्येति । अव्यवहितपदं चक्रकव्यावर्तनाय । अत्रापि पूर्वोक्तदोषपरिहाराय स्वविशेष्यकस्वापे-क्षापेक्षापादकप्रसङ्गोऽन्योन्याश्रय इति वक्तव्यम् । घटापेक्षापेक्षत्वस्य घटनिष्ठरूपविषयकप्रत्यक्षादौ प्रसिद्धेः । आत्माश्रयान्योन्याश्रययो र्व्यावर्तनाय अन्तरितस्येति । व्यवहितस्येत्यर्थः । तृतीयादिक मन्तर्भाव्येति यावत् । तदेव द्वयमिति । स्वापेक्षणमन्योन्यापेक्षणञ्चेत्यर्थः । एतमेव द्वयं स्वशब्देनाहा-त्माश्रयोऽन्योन्याश्रय इति । अत्राप्युक्तरीत्या स्वविशेष्यकः स्वापेक्षापेक्षापेक्षापादकप्रसङ्गश्चक्रकमिति वक्तव्यम्, अपेक्षा चात्र परम्परासाधारणी तेन चतुष्कक्षादावपि चक्रकस्य सङ्ग्रहः । यद्यपि परम्परा-साधारणापेक्षादरेऽन्योन्याश्रयचक्रकयोरपि स्वस्य स्वापेक्षणसत्त्वेनात्माश्रय एवैकस्मिन्नस्थाने गणना-र्हस्तथापि साक्षात्परम्परया चापेक्षाया विभागमूल एवायं विभागो न पर्यनुयोगमर्हति, परिभाषयापि-बहुलं तद्दर्शनात् । विरुद्धसमुच्चय इति । तदधिकरणे तद्विरुद्धधर्माभ्युपगमनिबन्धन प्रसङ्गो व्याघात इत्यर्थः, तेन न सिद्धयसिद्धिव्याघातः । घटो यदि पटत्ववान् स्याद्घटत्वाभाववान् स्यादिति प्रसङ्गः । आपादकविरुद्धरूपेण धर्मिण उपस्थितिस्तु तर्कानुगुणैव । पर्वतो निर्धूमः स्यादित्यादितर्के प्रत्यपि धूमवान् पर्वतो निर्धूमत्वव्याप्यनिर्वह्निवान् स्यादित्यादिनिश्चयस्य कारणत्वात् । एवं च व्याप्तिग्राहकविपयपरि-शोधकतर्कयोरत्रैवान्तर्भाव इति तत्त्वम् । यद्यप्यात्माश्रयादिरूपप्रसङ्गव्याप्युक्तलक्षणाक्रान्तता, तथापि वर्तिव्यत्वमप्यत्र निवेशनीयम् । उत्पत्तिस्थित्यादिनिबन्धनावान्तरविशेषद्योतनार्थैव विभागोऽयं गोबली-वर्दन्यायेन । उपपाद्येति । भेदतद्व्यवहारादावन्यत्र च कार्यकारणभावादिस्थले उपपाद्योपपादकभाव' प्रसिद्ध एव । अनवधिरिति चक्रकव्युदासाय । ननु वस्तुतो यद्युपपाद्योपपादकयोरेव प्रवाहस्तदा स प्रामाणिक एव स्यादिति न दोष, अन्यथोपपाद्योपपादकभावासङ्गतेः, प्रवाहश्च सिद्धयसिद्धिव्याहत एव, तथा प्रसङ्गात्मकोऽपि, नचाप्रामाणिकानन्त्याभ्युपगममूलः प्रसङ्गोऽनवस्थेति विवक्षणीयमिति वाच्यम्, घटत्वं यदि घटजन्यत्वव्याप्यं स्यात्कपालसमवेतत्वव्याप्यं न स्यादित्यादावापादकस्यानन्तप्रवाहनिर्वाहकत्वेन तदभ्युपगममूलत्वस्य कथञ्चित्प्रसक्तेः सम्भवेऽपि घटत्वं यदि सकलस्य घटस्य हेतौ वर्तेत घटाजन्ये न वर्तेत, ज्ञानं यदि स्वसमानकालीनस्वसमवायिसमवेतसाक्षात्कारविषयतान्याप्यजातिमत्स्यात्तदनुपदवेद्यं

पादकप्रवाहोऽनवधिरनवस्था, स्वाभ्युपगतदोषतुल्यता प्रतिबन्दी । तत्रात्माश्रय य सम्बन्धद्वारभेदादाभासत्वम् ,यथा प्रमेयत्वस्यात्मनि वृत्तौ,कचिन्नैवमपि, यथाऽनेककाल-स्थस्य घटस्य पूर्वकालवृत्त्यात्मन उत्तरकालवृत्त्यात्मानं प्रति कारणत्वे।,अन्योन्याश्रयस्य

स्यादित्यादौ फलतोऽनवधिप्रवाहस्यैवापत्तेः प्रतीत्या तदभ्युपगमस्य प्रसङ्गे मूलत्वासम्भवात्, अन्यथाऽऽपादनस्य वैफल्यात्, वस्तुगत्या च किञ्चिद्धर्मिकमानन्त्यमापादकनिर्वाहकीभवत् प्रसङ्गे मूलीभवितुमर्हत्यप्रसिद्धत्वादिति चेत्सत्यम्, क्वचित्फलतोऽप्रामाणिकप्रवाहप्रतीतिफलः क्वचिच्च तादृशप्रतीतिमूलः प्रसङ्गोऽनवस्थेति पर्यायसम्भवमेव दर्शनीयत्वात् । दोषतुल्यतेति । कथायामनुमानच्छायया दूषणप्रवृत्तेर्वादिप्रतिवादिनोः परस्परं समानोदोषप्रसङ्गः प्रतिबन्दीत्यर्थः । यथा मनुष्यत्वेन मौढ्योऽनुमापयितारं प्रति मौढ्यं यदि मनुष्यत्वव्यापकं स्यात्तर्हि भवदुक्तस्यपि स्यादिति प्रसङ्गः प्रतिबन्दीति भावः । अथ सर्वस्यापि तर्कस्यास्य किं फलमिति चेदत्र प्राञ्चः—आपादकवत्ताशङ्का तावद्द्विविधा, स्वारसिकी चाहार्या च, तत्र द्वितीया तर्केण निवर्तते, अभिप्रदर्शनेनापादकवत्ताबोधेच्छाया उच्छेदे कारणाभावेनाहार्यशङ्काया उत्पत्त्यसम्भवात् । आद्या त्वाहार्यापादकवत्ताज्ञानसम्पाद्यं न तद्बाधनिश्चयेन वाऽऽपादकव्यापकतया गृहीतस्यापाद्यस्याभाववत्तानिश्चयेन वेति तन्निरासे न तर्कोपयोग इत्याहुः । नव्यास्तु सामान्यत आपादकवत्ताबोधप्रतिबन्ध एव फलमिति वर्णयन्ति । तत्र शुद्धस्यापादकतास्थले तद्धर्मावच्छिन्नवत्ताबुद्धौ तद्धर्मावच्छिन्नापादककार्यापत्तित्वेन प्रतिबन्धकता, विशिष्टस्यापादकतास्थले तु पक्षे विशेष्यवत्ताया विशेषणवत्ताया वाऽनिश्चये उक्तरूपेणैव । अन्यथा तु विशेष्यवत्ताबुद्धौ विशेषणवत्तानिश्चयसहकृतविशिष्टापादककापत्तित्वेन विशेषणवत्ताबुद्धौ तु विशेष्यवत्तानिश्चयसहकृतविशिष्टापादककार्यापत्तित्वेनेति द्रष्टव्यम् । तत्रेति । सम्बन्धद्वारभेदात्—आधाराधेयभावादिरूपसम्बन्धे द्वारभेदात् । अयं घट इत्यादिप्रमामादाय घटादौ प्रमेयत्वव्यवहारः, प्रमेयत्वमित्यादिप्रमामादाय च प्रमेयत्वे प्रमेयत्वव्यवहार इति प्रमारूपद्वारभेदः । नन्वेवं घटइत्यादिप्रमाविषयत्वे प्रमेयत्वमित्यादिप्रमाविषयत्वं वर्तते इति व्यक्तिभेद एवेत्यात्मनि वृत्तिविरुक्तिर्न सङ्गच्छते, अथ सर्वं प्रमेयमितिप्रमाविषयत्वमात्मन्यपि वर्तत इत्यभिप्रायः, तदा तत्र प्रमाया ऐक्येन न द्वारभेदः, यदि च प्रमात्वानुगमेन तद्घटितस्य प्रमेयत्वस्य प्रमेयत्वप्रकारकत्वरूपोत्कर्षीयप्रमात्वस्यापि नानात्वमिति तद्भेद एव द्वारभेदस्तदा स्ववृत्तित्वमपि कथम् । यदि तु प्रमेयत्वमिति प्रमेयत्वप्रकारकत्वरूपं प्रमात्वमेकमेव, प्रमेयत्वेन प्रमेयत्वानामनुगमात्, प्रमेयत्वे तु प्रमात्वं परिचायकमेव, विषयतात्वमखण्डोपाधिः, सर्वं प्रमेयमिति ज्ञाने प्रमेयत्वस्य स्वरूपतो भानेऽपि विषयतात्वस्य स्वरूपसत एवानुगमकत्वं कथञ्चिदाश्रयेयम्, तदा विषयताया विषयभेदभिन्नत्वेऽपि सर्वं प्रमेयमिति प्रमाविषयत्वस्य प्रमाविषयत्वनिष्ठस्यैक्यादात्मनि वृत्तावियुक्तिसङ्गतावपि द्वारभेदो नैव सङ्गतिरेव, अथ द्वारभेदोऽवच्छेदकभेदस्तथा च सर्वत्वावच्छेदेनैव प्रमेयत्वं स्वस्मिन् वर्तते न तु स्वरूपेणेति न दोष आत्माश्रय इति चेन्न प्रमेयत्वस्यावच्छेदेनापि प्रमेयत्वस्यावृत्त्यत्वादिति चेत्सत्यम्, प्रमाणस्वात्मस्थैर्यात्माश्रयस्याभासतायां प्रयोजकताया विवक्षितत्वात् । अत एव द्वारभेदस्य तदाभासतायां व्यभिचारः 'क्वचिन्नैवमि'त्यादिना स्वयमेवोक्तः । एवञ्च सर्वं प्रमेयमिति प्रमाविषयत्वमेव केवलान्वयि । सामान्यतः प्रमेयत्वस्य केवलान्वयित्वव्यवहारस्तु प्रतियोग्यसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वनिबन्धन एवेति भावः । क्वचिन्नैवमपीति । द्वारभेदसम्भवेऽपि आत्माश्रयाभासोऽपि तु दोष एवात्माश्रयः क्वचिदित्यर्थः । पूर्वकालोत्तरकालवृत्तित्वेनात्र द्वारभेदसम्भवो दर्शितः । कारणत्वे इति । प्रमाणाभावादात्माश्रयस्याभासत्वाभाव इति शेषः । अन्योन्याश्रयस्येति । आभासत्वमित्यनुषङ्गः । संस्कार-

व्यक्तिभेदात्, यथा ज्ञानेन संस्कारस्य तेन च ज्ञानस्य जनने । चक्रकस्यापि तस्मात्, यथा बीजेनाङ्कुरस्तेन स्तम्बस्तेन बीजं जन्यत इत्यत्र । व्याघातस्योपाधिभेदात्, यथा कालभेदादिना जननाजननादौ । अनवस्थायाः, क्रियायै परम्परानन्त्यानपेक्षणात्, यथा सामग्र्या कार्यजननाय स्वसामग्र्यानन्त्यानपेक्षणे । तामेतामधोधावन्तीमनवस्थामाचक्षते; क्वचिन्नैवमपि, यथा स्वाश्रये भिन्नबुद्धिजननाय स्वगतभेदानुपजीवनादपि भेदस्यानन्त्ये प्राग्लोपादिदोषात्, तामेतामूर्ध्वं धावन्तीमनवस्थामाचक्षते । प्रतिबन्द्या विशेषात्, यथा धूमानुमानेऽप्युपाधिशङ्काप्रतिबन्द्यां तर्कानुकूल्यादिति । तदेवमापादनानि तर्काभासाः कथमुक्तलक्षणेन न सङ्गृहीताः, सत्यपि व्याप्त्यादिदोषे प्रसङ्गस्याभासत्वेन तेन तेन विशेषेण-

---

जनकीभूतज्ञानव्यक्तिभिन्ना संस्कारजन्या ज्ञानव्यक्तिरित्यर्थः । जातिभेदादिति तु चिन्त्यम्, स्मृतिजनकः संस्कारोऽनुभवजन्य एवेति नियमे मानाभावात्, यदाह "जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरः संस्कार" इति । स्मृतेरन्योन्याश्रयस्य व्यक्तिभेदमादायैव परिहरणीयत्वाच्च । चक्रकस्यापीति । आभासत्वमित्यनुषज्यते । तस्मात् = व्यक्तिभेदात् । व्याघातस्येति । आभासत्वमिति सम्बन्धः । आदिना देशभेदः । जननमुपधायकत्वम् । एकस्यैव बीजस्याङ्कुरोपधायकत्वानुपधायकत्वे व्याहते इति कालदेशभेदेन समाधेये इत्यर्थः । आदिना गमनागमनादिकं ग्राह्यम् । अनवस्थाया इति । आभासत्वमिति सम्बध्यते । क्रियायै = उत्पादनायै । कादाचित्कत्वान्यथानुपपत्त्या कार्यकारणप्रवाहस्यानवधित्वेऽपि घटः स्वोत्पत्तये स्वसामग्रीमेवापेक्षते, न तु स्वसामग्रीसामग्रीम्, अन्यथा सामग्रीधाराया एकदार्जनासम्भवेन घटानुत्पत्त्यापत्तेरिति क्षतिकरत्वादनवस्थाया अनाभासत्वमेव भवेदिति भावः । अध इति । उत्तरोत्तरकार्यापेक्षया पूर्वपूर्वसामग्र्येवाधःपदार्थतया विवक्षिता । अत्र बाधकाभावविशिष्टप्रमाणसद्भावादेवानवस्थाया आभासत्वमभिमतम्, सामग्र्यानन्त्यानपेक्षणोक्त्या बाधकाभावो ध्वनितः, अन्यथा प्रत्यक्षबाधात् । केवलं परम्परानन्त्यानपेक्षणं न आभासतायां प्रयोजकं व्यभिचारादित्याह क्वचिदिति । नैवमपि = परम्परानन्त्यानपेक्षणसत्त्वेऽपि नानवस्थाया आभासत्वम् । भेदानुपजीवनादपि = भेदानुपजीवनेऽपि भिन्नत्वव्यवहारसाध्यत्वाश्रयिभेदेऽपि भेदान्तरोपगमेऽपि भेदप्रवाहो घटो न पट इति धीजननाय नापेक्ष्यते अपि तु घटनिष्ठ एक एव भेद इत्यर्थः । प्राग्लोपादयो भेदखण्डने "प्राग्लोपविलोपाभ्यां प्रमाणापगमेऽपि च" इतिकारिकायामर्थो द्रष्टव्यः । यद्यपि भिन्नत्वबुद्धिरेवात्र प्रमाणं स्यात्तथापि योग्यानुयोगिप्रतियोगिकत्वेन कदाचित्प्रत्यक्षमपि भेदप्रवाहस्य स्यादर्थवत्त्वमिति बाधकाभावविशिष्टं न साधकम्, साधकं हि तथोपपाद्यं यथा बाधकाविशिष्टं तच्च न भवेदिति भावः । ऊर्ध्वमिति । भेदनिष्ठो भेद ऊर्ध्वतया विवक्षितो लोके प्रायः आधारापेक्षया आधेयस्योर्ध्वत्वव्यवहारदर्शनात् । प्रतिबन्द्या इति । आभासत्वमित्यनुषङ्गः । वह्निद्विष्टानीन्द्रियधर्मसमवायी जनकत्वादित्याद्युपाधिशङ्कायां यदि वह्नावनुपलभ्यमानगोचरा स्याद् वह्निमद्व्यक्षधूमे उपाधिविषयिकाऽपि स्यादिति प्रतिबन्द्या आभासत्वम्, वह्निव्याप्यकधूमेऽनुकूलतर्कसद्भावादित्यर्थः । एवं सप्रपञ्चं प्रदर्श्य तत्रैवातिव्याप्तिमाह तदेवमिति । आपादनानीति । आपत्तिरूपास्तर्काभासा इत्यर्थः । व्याप्त्यादिदोषे इति । आदिना व्यापकम्, तयोर्दोषो व्याप्त्यभावव्यापकाभावनिश्चयः । तथा च प्रमेयत्वादौ स्ववृत्तित्वसाध्यसिद्धिदशायां प्रमेयत्वं यदि स्ववृत्ति स्यात्स्वभिन्नं स्यादित्याद्यापत्तिव्याप्तिरासयः । बाधिरविशिष्टप्रयत्नाविरोधव्यवहारकारणसत्त्वात्तज्ञानोपलक्षणम् तत्राभास-

भासीभूतत्वात्। प्रसङ्गस्थाने तावतां विशेषणानामभावेनापि लक्षणं विशेषणीयमिति चेन्न, अन्योन्याश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य व्यक्तिभेदस्याभावो नानवस्थायाम्, एवमात्माश्रयाभासत्वप्रयोजकस्य द्वारभेदस्याभावो नात्माश्रयान्तरादाविति व्युत्क्रमव्यापकत्वापत्तेः। अपि चापसिद्धान्तविरोधादिष्वपि तर्कलक्षणं गच्छत्कथङ्कारं धारणीयम्, यत्रैव निग्रहे तर्का न्तराणामन्तर्भावस्तत्रैवानयोरपीति पृथग्निग्रहत्वानुपपत्तेः। इति तर्कसामान्यखण्डनम्।

त्वात्। आरोपत्वं स्वाहार्यनिश्चयत्वमभिप्रेत्येदम्। प्रसङ्गस्थाने प्रसङ्गधर्मिप्रमेयत्वादि। विशेषेण = द्वार भेदादिना। द्वारभेदादिरहितधर्मिकत्वमप्यारोपे वक्तव्यमित्याह प्रसङ्गेति। नानवस्थायामिति। तत्त्वाभासत्वप्रयोजकराहित्यविवक्षा तु सिद्धासिद्धिव्याहतिपराहतेति भावः। आत्माश्रयान्तरादौ = सद त्मा श्रयादौ। नन्वारोप आहार्यभ्रम, तत्कारणकत्वं विवक्षितम्, एवञ्च द्वारभेदादेर्भ्रमेऽभावेऽपि न क्षतिरिति उक्त रीत्या स्ववृत्तित्वादौ स्वत्व विशेषे प्रामाणिकत्वस्यैवात्माश्रयादेराभासतया बीजत्वाच्च, तथा च नातिव्याप्तिः, प्रमेयत्वादौ स्ववृत्तित्वाद्यात्मकापादकनिश्चयस्य वस्तुतः प्रमात्वात्, तदीया हार्यत्वसम्पादकस्येन बाधग्रहस्य अभावात्। अत एव तत्र व्याप्तिभङ्गोऽपि पक्षत्वेन हतुमतो विपक्षताभावे। ज्ञानं यदि स्वजन्यजन्यं स्यात् स्वभिन्नं स्यादिति तु सत्तर्क एव। ज्ञानं यदि स्वजन्यसंस्कारजन्यतावच्छेदकधर्मवत् स्यात् स्वभिन्नं स्यादिति तु स्मृतेः पक्षत्वे तस्याः स्वजन्यसंस्कारजन्यतावच्छेदकस्मृतित्वाश्रयत्वेनोक्तप्रमेयत्वपक्षकतर्कसमानयोगक्षेम एव। अनुभवस्य तु न स्वपचित्संस्कारजन्यतावच्छेदकधर्मवत्त्वम्, प्रत्यभिज्ञाया स्मृतिजन्यत्वस्यैव स्वीकारात्। एवं पूर्वोक्त तर्केऽपि पक्षे व्याप्तिभङ्गः। बीजं यदङ्कुरोत्पादकं स्यात् तदनुत्पादकं न स्यादित्यत्रापि तत्कालावच्छेदे नोत्पादकत्वे एव तत्कालावच्छेदेनानुत्पादकत्वाभावव्याप्तिरिति यथाश्रुते व्याप्ति पक्षे तत्समे वा भङ्गेव, एवं कादाचित्कत्वं यदि सकलस्य कार्यस्य कारणे वृत्तिमत्स्यात्कार्यान्तराप्रवृत्ति स्यादित्यत्र विप्रापत्तिरेव। तद्यदि हेत्वपेक्षाव्याप्तं स्यादप्रामाणिकमग्राहघटकवृत्ति स्यादित्यत्र तु व्याप्यभाव एवेति न काप्यतिव्याप्तिरिवा ह्यापीति चेन्न, केवलान्वयित्वान्यथानुपपत्त्या स्ववृत्तित्वस्य स्वभिन्नत्वव्याप्यत्वभङ्गाभ्युपगमे तादात्म्या त्वान्यथानुपपत्त्या केवलान्वयित्वभङ्ग एव कुतो नाभ्युपगम्यते, प्रमाणयोर्बलाबलानवधारणात्। एवञ्च प्रमेयत्वे स्ववृत्तित्वरूपापादकसत्ताऽपि प्रमितिरेवेत्येकशेषीकृत्य वक्तुमशक्यमेव। नन्वेवमपि स्ववृत्तित्वे स्वभिन्नत्वव्या प्तेरपि संशय एव स्यादिति नातिव्याप्तिरिति चेन्न, यस्य तादात्म्याप्तिनिश्चयो वर्तते तस्मिन्नुत्पन्ने तादृशारोपेऽतिव्याप्तिसन्देहात्। एवमन्यत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यम्। किञ्च पर्वतो यदि निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यादित्यत्रापि हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तत्वेनोक्तरीत्या पर्वतनिर्वह्नित्वयोरसम्बन्धस्य सम्भवित्वेन भ्रमजन्यत्वं दुर्निरूपमेवेति कृतं विस्तरेण। विरोधादिष्वित्यादिना प्रतिज्ञाहानिग्रहो गच्छदिति। वस्तुतस्त्वापातत इदम्—तत्र प्रसङ्गोद्भावनेऽपक्षेयसाङ्कर्येऽप्युपाध्यसाङ्कर्यमिति न्यायेन पक्षान्तरगमनस्येष्टत्वात्, अन्यथोद्भावने स्वतिव्याप्त्यनवकाशात्। यत्रैवेत्यादिकमप्यापाततः, प्रसङ्गस्य प्रमात्मकतया बुद्धिप्रभेदस्य निग्रहानन्तर्भावात्। प्रतिबन्दिव्याघातयोरप्रसङ्गात्मकत्वमतेऽप्यर्थान्तरवि रोधरूपत्वात्, यदपि—भेदव्यवहारविषयत्वाद्घटो भेदवानिति स्थापनायां भेदेऽपि भेदव्यवहारस्तेनैव भेदेन चेत्तदात्माश्रयोऽन्यथा त्वन्योन्याश्रयादिकमित्यापादने भेदाभाववति भेदे भेदव्यवहारविषयत्वं गत मिति प्रतीत्या व्याप्यत्वासिद्धौ हेत्वाभासप्रभेदनिग्रहे आत्माश्रयाद्यन्तर्भाव इति, तत्तुच्छम्, तत्र स्था पनाया व्याप्यत्वासिद्धावपि तस्या अभावरूपतया प्रमात्मकप्रसङ्गस्य तदात्मकत्वानुपपत्तेः, न च दुष्टे ऽर्थेऽभिप्रायः, आत्माश्रयादेर्हेत्ववृत्तित्वात्, तद्दोषत्वाच्च, दुर्विभागस्य तत्साङ्कर्येणैवासङ्गतत्वाच्चेति। विरोधादिष्वित्यादिपदं निरनुयोज्यानुयोगोपलक्षणमिति। इति खण्डनशारदायां तर्कसामान्यखण्डनम्।

तर्कविशेषखण्डनम् ।

आत्माश्रयादेश्च मूलव्याप्तौ प्रमाणोपगमश्चेत्तर्हि प्रामाणिकत्वान्न दोषत्वम्, नचेत्, मूलशैथिल्यमित्युभयतः पाशबन्धः कथं मोचनीयः । अथोच्यते यदेतदाश्रयत्वमाश्रयित्वं च तदुभेदे दृष्टम्, तद्यदि विवादाध्यासिते त्वयोपेयते तदा भेदः स्यादित्याकारेणापादने नोक्तदोषापत्तिरिति; मैवम्, एकत्र द्वयस्यापि दृष्टत्वात् । तदाश्रयत्वं तदाश्रितत्वञ्च मिथो भेदनियतमिति चेन्न, तन्मिथः शब्दाभ्यां स्वीकृतत्वात् । एतदाश्रयत्वादेतदाश्रितत्वाद्वा नैकत्वं स्यादित्यादिवचनभङ्ग्यापाद्यमिति चेन्मैवम् यद्येतदेतदाश्रयादि स्यात्तदेतन्न स्यादिति ह्यापाद्यम्, न चैतद्युक्तम्, धर्म्यापाद्ययोर्व्याहतत्वात् । न च वाच्यम्—आपाद्यस्य प्रमाणबाध्यताऽनुकूलैवेति व्याघातादपि सा सम्भवन्ती न दोषमावहतीति, यत आपाद्यापादकयोः सामानाधिकरण्याभावेऽतिप्रसङ्गः स्यात्, अतो विपर्ययापर्यवसायित्वमेवं स्यात्, एवं हि विपर्ययो वक्तव्यो यन्नाम भवति चैतदेतत् तस्मान्नैतदाश्रय इति, न चैतद्भवितुं शक्नोति, एतदित्युद्दिष्टे धर्मिण्येतत्त्वविधानासम्भवात् उद्देश्यविधेययोः प्रकारभेदस्याभावात् । न च प्रसङ्गमात्रमेतद् बाधार्थवत्तु कृतमस्य विपर्ययपर्यवसानेनेति युक्तम्; स्वयमपि प्रसङ्गमूलस्य व्याप्तेरिष्टतया प्रसञ्जितनिषेधे तद्व्यतिरेकप्रामाणिकत्वस्यावश्यमन्तव्यत्वस्यापत्तेः । अत एवैतदन्यत् स्यादित्यपि न शक्यप्रसञ्जनम् एतदन्यत्वस्यैतत्स्वरूपभेदमात्रार्थस्य प्रतीतिपर्यवसायितया प्रसङ्गे व्याघातादेव । विपर्ययोऽप्येतद्विशेषितान्यविशेषितान्यत्वविधायिनो विशेषणविशेष्यताप्रविष्टगात्मानमात्मनि विधीयमानं न लभते, एतदनन्यत्वस्यैतदन्यान्यत्वस्यैतत्त्वादेव, अन्यत्वावधेरात्मन उपलक्षणत्वे चान्यत्वमानमुपलक्ष्यमाणमन्यस्मादप्यन्यत्वमादाय पर्यवस्येत् ।

स्वस्य स्ववृत्तित्वादिकमेव स्वभिन्नत्वापादकमिति वदन्त प्रत्याह आत्मेति । द्वयस्येति । भिन्नरूपकभेदेनेति शेषः । तन्मिथ इति । तत्वस्यानुगमे उक्तदोषात्, मिथस्त्वस्य च दुर्वचत्वादिति भावः । तत्त्वमननुगतम्, मिथस्त्वं तु नोपादेयमित्याशयेनाह एतदिति । न दोषमिति । तथापि दोषावहत्वमस्त्येवेत्याह यत इति । अत इति । अतिप्रसङ्गभयादित्यर्थः । एवमित्यन्वयः । तयोः सामानाधिकरण्यस्यादरणीयत्वे तदभावयोरपि सामानाधिकरण्यस्यादरणीयत्वमेवेत्यर्थः । यदि तु 'अत एवैतदन्यत्स्या'दित्यग्रिमग्रन्थानुसारेण व्याघातस्य दूषणतां परित्यज्य विपर्ययपर्यवसानभङ्गाभिधानं नेष्टम्, अत्र तस्याः परित्यागेऽग्रे पुनस्तदभिधानस्य सन्दर्भविरुद्धत्वात्, तदा 'यत' इत्यादिना व्याघात एव समर्थनीयः । अत इति च पूर्वान्वयि । यतोऽतिप्रसङ्गः स्यादतो न च वाच्यमित्यन्वयः । सामानाधिकरण्यं तु प्रकृतपक्षावृत्तित्वम्, एवञ्च जलादौ घटवृत्तित्वघटभेदयोः सुप्रसिद्धत्वेऽपि न क्षतिः । न च प्रकृतपक्षे तयोरारोप एव न तु सामानाधिकरण्यम्, अन्यथा तर्कत्वमेव न स्यादिति वाच्यम्, आरोपे सत्यसत्संसर्गस्य पूर्वं निराकृतत्वेन सत्संसर्गस्यैवोपगन्तव्यतयाऽऽरोपपक्षेऽपि तत्त्वेन पक्षे आपाद्यापादकयोः सामानाधिकरण्यस्य ध्रौव्यात्, तथा च घटो न घट इत्यनिष्टप्रसक्तिर्दुर्वारैव । तर्कत्वमेव न स्यादिति तु तर्कखण्डने प्रवृत्तं प्रति न वक्तुं युज्यते इति भावः । दोषान्तरमाह विपर्ययापर्यवसायित्वमिति विपर्ययापर्यवसायित्वं चेत्यर्थः । अवश्येति । अन्यथा प्रसङ्गमूलव्याप्तिरपि न स्यादिति भावः । उपलक्षणत्वे = प्रतियोगित्वावच्छेदकत्वाविवक्षायाम्, पर्यवस्येदिति । तथा चैतदन्यत्, विरुद्धं चेत्यत्वासिद्धिर्न भावः । आत्मा =

स्वरूपत एव विलक्षणमन्यत्वविशेषमवधिरात्मोपलक्षयतीति च न घटते, यतोऽन्यत्व-मात्रमेवावधिविशेषैरुपधीयमानं तदन्यत्वप्रत्ययव्यवहारोपपादकं भवदन्यत्वव्यक्तिभेदपर्यन्तगमनं प्रमाणस्य न सहते । यदि चान्यत्वव्यक्तिभेदोऽपि स्यात्, तथापि प्रसङ्ग-मूलभूता व्याप्तिः सामान्याकारपुरस्कारित्वादेतेनैवोपधीयमानानामन्यत्वव्यक्तीनामैक्य-मादाय प्रवृत्ता तथैव प्रसङ्गे विपर्यये चोपनयन्ती स्यादेवोक्तदोषालङ्घनायेति । एवं-प्रकारता चाश्रयाश्रयिभावप्रकारान्तराश्रयेष्वप्यात्माश्रयोदाहरणेष्वतिदिश्यते ।

अन्योन्याश्रयो यथा भेदेनावगताद् भेदज्ञानापगमे, सोऽपि त्वया कथङ्कारमुपन्य-सनीयः ? न तावद्यदेतद्बोधाधीनबोधाधीनबोधं स्यात्तदा न बुध्येतेति, तथासति व्याप्त्यसिद्धेः, एतद्बोधाधीनबोधं यत् तद्बोधाधीनबोधस्य तस्यैवादृष्टचरत्वात् । कयाचन व्याप्यव्यापकभेदकल्पनया व्यभिचाराप्रतीतचरत्वयोर्वारणेऽप्यतथाभावशङ्का-

---

घटादिः । यत इति । एक एव भेदस्तत्तत्प्रतियोग्यात्मकोपाधिभेदेन विलक्षणप्रत्ययाद्युपपादको न तु भेदव्यक्तिनानात्वमिति न स्वरूपत एव विलक्षणत्वाभिधानं युज्यत इति भावः । नन्वेवं य एव घटप्रति-योगिकः स एव पटप्रतियोगिको भेद इति घटो न घट इत्याद्यपि स्यात्, घटप्रतियोगिकत्वविशिष्टभे-दस्य घटेऽभावोपगमे तु तस्य शुद्धभेदात्पार्थक्यमेवायाति, तयोरपार्थक्येऽपि विशिष्टनिरू-पिताधिकरणताया अतिरिक्तत्वे तु भेदनानात्वेन किमपराद्धम्, प्रत्युत तेन विशेषाधिकरणताया अपि नानात्वं नोपपद्यत प्रभवतीत्यस्वरसादाह यदीति । सामान्याकारपुरस्कारित्वात् = सामान्यधर्मावच्छेदे-नैव ग्रहीतुं शक्यत्वात् । एतेन = घटादिना । ऐक्यं = ऐकरूप्यं । तथैव = घटादिभेदत्वघटितरूपेणैव । उपनयन्तीति । अन्यत्वव्यक्तीनामित्यादिः । भेदव्यक्तिनानात्वपक्षेऽपि तद्व्यक्तित्वेन न भेदापादनं युज्यते सामान्यधर्मावच्छेदेनैव व्याप्यव्यापकभावग्रहात्, नापि केवलभेदत्वेन, इष्टापत्त्यादितादवस्थ्यात्, अपि तु घटादिभेदत्वेनेति व्याघातो दुर्निवारो विपर्यये चोद्देश्यविधेयभावानुपपत्तिरिति भावः । एवंप्रकारतेति । उक्तरीत्या दोषवत्त्वेत्यर्थः । प्रकारान्तरमुत्पत्तिज्ञप्तिरूपम् । न च घटत्वेन घटभेदा-भावत्वेन च भेदान्न विपर्ययपर्यवसानानिराकरणं युज्यत इति वाच्यम्, घटादौ सप्रतियोगिकत्वनिराकर-णात् । घटभेदाभावत्वातिरिक्तत्वपक्षे तु नायं दोषः, एवमापादनप्रकारान्तरमपि एवं निवेदितमिति द्रष्टव्यम् ।

भेदेनेति । भेदानुयोगितयेत्यर्थः । तथा च प्रतियोग्यनुयोगिभावज्ञाने भेदज्ञानम्, अन्यथा स्वस्मादपि स्वभेदग्रहप्रसङ्गात्, भेदज्ञाने च प्रतियोग्यनुयोगिभावज्ञानम्, अन्यथैकस्मिन्नपि प्रतियो-ग्यनुयोगिभावग्रहप्रसङ्गादित्यन्योन्याश्रयः । एतदिति । अन्यत्वं पक्षः । पूर्वत्रैतद्बोधाधीनबोधाधीन-बोधत्वमेवापादकम् । द्वितीयैतत्पदेन प्रतियोगित्वादिग्रहणे तु तद्बोधाधीनबोधत्वमप्यापादकं सम्भवति । व्याप्त्यसिद्धेरिति । आपादकाप्रसिद्धिं हेतुमाह एतद्बोधाधीनबोधमिति । अन्यत्वबोधाधीनबोधं यत्—प्रतियोगित्वमनुयोगित्वञ्च तद्बोधाधीनबोधस्य तस्य = अन्यत्वस्यादृष्टचरत्वादिति । दृष्टचरत्वे तु बोधविषयत्वाभावेन सह व्याप्तिरेवोक्तापादकस्य न स्यात् । परस्परबोधाधीनबोधत्वस्यापादकत्वाभिमाने-नेदमुक्तम् । यदि त्वन्यत्वबोधाधीनबोधाधीनबोधत्वमेवापादकम्, तस्य च नान्यत्वे एव न वा प्रतियो-गित्वादिकमादायैव प्रसिद्धिस्तन्त्रम्, अपि तु यत्र क्वापि घटभिन्नपटभूतलादौ, तत्रापि यत्र व्याप्ति-र्ग्राह्या तस्यावश्यं बोधप्रत्वाद्बोधविषयत्वाभावरूपापाद्यस्य तत्राभावेन न व्याप्तिग्रहसम्भवः । यदि त्वन्यत्वादेरेवापाद्यता विवक्षिता तदाप्याह कयाचनेति । अतथाभावेति । अप्रयोजकत्वश-

खण्डकदण्डदुर्लभत्वात् । एवमन्योन्याश्रयान्तरेऽपि । चक्रकश्च भवेऽपरमन्तर्भाव्य आत्माश्रयान्योन्याश्रयावेव विपरिणमत इति तद्दोषं नातिक्रामति । व्याघातस्तु यथा सत्त्वास्तीत्यत्र, तमपि कथं प्रयोक्ष्यसे, यदि घटोऽयं सन् स्यात्तदानीमसन्न स्यादिति, तर्ह्यसन्न स्यादित्यस्यापि सन् स्यादित्यस्मिन्नेवार्थे पर्यवसानादभेदेन व्याप्यव्यापकभावस्यैवासिद्धयापत्तिः । स्वभावविरुद्धोपजीविनी च विरुद्धान्तरे तद्व्याघातनिरासादेव निरस्तप्राये, गौर्महिषस्ततो न भवति, अगवात्मतानियता यतो महिषात्मतेति, यत्र हि तयोर्विरोधः । अनवस्था तु यथा सत्तायामपि सत्तान्तरमित्यनवधौ सत्ताप्रवाहे इष्यमाणे, तत्र कथं प्रत्यवस्थेयम्, न तावद्यदि सत्तायां सत्ता स्यात्तदा न विश्रान्तिः स्यादिति सत्तायां सत्ताऽभ्युपगमस्य विश्रान्त्यभावेन सह व्याप्तिसिद्ध्यसिद्ध्योर्दोषग्रस्तत्वात् । प्रतिबन्दी

शङ्कायास्तर्केणैव वारणीयत्वात्तन्मूलभूतव्याप्त्यादेरप्रयोजकत्वशङ्कायां तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थानात्, व्याघातेन शङ्कानिवर्तनमित्यवस्थितत्वादिति भावः । अन्योन्याश्रयान्तरे उत्पत्तिस्थित्यादिविषये । चक्रकं नातिक्रामतीत्यन्वयः । परं = तृतीयादिकं । विपरिणमत इति । चक्रकरूपेणेत्यादिः । अभेदेनेति । घटो घटं व्याप्नोतीत्यप्रतीतेर्भेदनियत एव व्याप्यव्यापकभाव इति भावः । अत एव प्रतियोगितद्व्याप्यवत्त्वसकलतदुपलम्भकालीनत्वमिति योग्यः । निरुक्तौ प्रतियोगिवत् पृथगुपात्तमुदयनाचार्यैः । यदि स्वभावाभावव्यतिरेकितामनभ्युपेत्य तदभावव्यावृत्तित्वादिरूपव्याप्यत्वमेव वा स्वसाधारणमात्रमुपयोगीत्युच्यते, तदापि व्याहन्यमानयोरपि समावेशो गौरनश्वत्वादिकत्वान्तमेव, एतच्च गौ र्वाऽश्वो वा यदि महिषत्ववान् स्याद्गोत्वाभाववान् स्यादित्यादावपि समानमित्याह स्वभावविरुद्धोपजीविनी इति । स्वभावविरुद्धौ परस्परविरहरूपौ भावाभावौ तद्विरोधाधीनविरोधके इत्यर्थः । विरुद्धान्तरे गोत्वमहिषत्वादिरूपे । द्वयोरेव परस्परविरुद्धत्वव्यवहाराद्द्विवचनम् । तद्व्याघातेति । भावाभावव्याघातेत्यर्थः । यतोऽयं गौस्ततो महिषो न भवतीति सम्बन्धः । अगवात्मतानियता = गोत्वाभावव्याप्या । महिषात्मता = महिषत्वम् । एव इति । उक्तवाक्योपदर्शितः परस्पराभावव्याप्यत्वरूप इत्यर्थः । सत्तायामिति । सत्ता यदि सत्तावती स्यादनन्तसत्ताप्रवाहान्तःपातिनी स्यादित्यर्थः । सत्तायामिति । तदतिरिक्ते उक्तापाद्यापादकयोः सामानाधिकरण्यमेव न सम्भवतीति भावः । सत्ताभ्युपगमस्य = सत्तावत्त्वस्येति यावत् । विश्रान्त्यभावेन = उक्तप्रवाहान्तःपातित्वेन । व्याप्तिसिद्ध्युक्तापादकसिद्धिसमर्थितैव, अन्यथा तु नापत्तिसम्भवोऽपि । यदि तु सत्ता यदि सद्व्यवहारविषयत्वव्यापिका स्याद् द्रव्यादिवदन्यतमत्वव्याप्या न स्यादित्याद्यापत्तिप्रकार आद्रियते, तदा पूर्वोक्त एव दोषः । वस्तुतस्तु तादृशव्याप्यत्वाभावे इष्टापत्तिशङ्काया सत्ताप्रवाहमनपाद्य न निरासः इति सिद्ध्यसिद्धिव्याघातो दुर्वार एव, एवं तत्र तत्र व्यवहारोऽपि 'एवं सत्यनवस्थाया आपत्ते'रित्याकार एव दृश्यते, स चानवस्थाया यत्किञ्चिदनिष्टप्रसङ्गात्मकत्वे न सङ्गच्छते, अत एवात्माश्रयादेरपि प्रसङ्गात्मकत्वं व्यवहारविरुद्धमेव, आत्माश्रयादेरापत्तेरिति व्यवहारस्यात्माश्रयादिपदस्य स्वस्मिन् स्वापेक्षादिपरतायामेवोपपत्तेः, अन्यथा प्रसङ्गस्य प्रसङ्गादिति व्यवहार प्रसक्त्यैव स्यात्, तस्मात्सर्वत्रैव सिद्ध्यसिद्धिव्याघातो दुर्वारः । तादृशव्यवहारस्तु स्ववृत्तित्वादिमात्रस्यान्यत्र प्रसिद्धस्यापत्तिरनवस्थाऽऽपादकत्वेनैव, तदापाद्यमेवापादकम् । न च स्ववृत्तित्वादिकमापादकं तत्प्रकारकापत्तिविशेष्यत्वं चापाद्यमिति वाच्यम्, तादृशवाक्यादिप्रमाविशेष्यत्वस्यापादकत्वे, तादृशप्रमाविशेष्यत्वापादने च प्रमाणाभावस्यैव दोषता पर्यवस्यति न त्वात्माश्रयादेः । विपर्ययपर्यवसानासम्भवश्च, स्ववृत्तित्वाभावावधारणं विना तादृशप्रमाविशेष्यत्वाभावावधारणासम्भवादन्योन्या-

च खण्डितेव ।

किञ्च प्रमेयत्वाभिधेयत्वव्यवहार्यत्वसन्निकर्षत्वस्वाभावप्रतियोगित्वादीनामात्माश्रितत्वदर्शनात् कथमात्माश्रयताखण्डिका व्याप्तिः सव्यभिचारा न स्यात् । द्वारव्यक्तिभेदस्यापि व्यभिचाराविनिर्मोकत्वात्, स्वप्रकाशत्वाद्विना स्वयमेव स्वज्ञानत्वस्य एवमभावेऽन्यमभावमस्वीकुर्वता स्वयमेव स्वाभाववत्त्वस्य, एवं तदेव ग्राह्यं ग्राहकं च ज्ञानात्मप्रतीतौ, एवं तदेव शाब्दं ज्ञप्तिकारणं च शब्दो वाचक इत्यत्र, एवं तदेव नाश्यं नाशकं च प्रध्वंसिनि,

---

श्रयात् । अनवस्थायाश्च रीतिरेषा वाङ्मुमप्यशक्यैव, सत्ता यदि सत्तावती स्यात्तदानेन प्रमीयेते या पतिमादायानवस्थाया आपत्तेरिति व्यवहारस्य चरितार्थयितुमशक्यत्वात् । खण्डितेवेति । द्वितीयपरिच्छेदे इति शेषः ।

सन्निकर्षत्वस्वेति । सन्निकर्षत्वेनात्र सन्निकर्षो निवध्यितस्तद्वत्त्वं केवलान्वयित्वेव । अभावेति । भेदत्यर्थः । ■ प्रतियोगि यस्य केवलान्वयित्वात् । आदिना भेदानुयोगित्वादिकं ग्राह्यम् । द्वारेति । यत्तु नस्तु द्वारभेदोऽपि व्यक्तिभेदे एव पर्यवस्यतीत्युक्तम् । सर्वं प्रमेयं सर्वं व्यवहार्यमित्यादौ च द्वारभेदशङ्कैव नोदेति । व्यक्तिभेदपदं त्वन्योन्याश्रयाभिप्रायेण आत्माश्रयादिदोषताव्यभिचारी अभावो यस्य तथाभावात् । व्यभिचारस्थलान्याह स्वप्रकाशेति । तार्किकनयेऽपामरज्ञानादेः स्वविषयकत्वं स्वीक्रियते । पक्षान्तस्योपगमादित्युपरितनेनान्वयः । यथा स्वस्य स्वज्ञानाधीनज्ञानकत्वे ज्ञाताया आश्रयः, तथा स्वस्य स्वज्ञानाभिन्नत्वेऽपि, अत एवाय घटो घटेदृग्ज्ञानाभिन्न स्याज्ज्ञानसामग्रीजन्य स्यादिति तदुदाहरणं दर्शितं न्यायमूत्रवृत्तौ । तथा च स्वस्य स्वविषयतया व्यभिचारप्रदर्शनस्य नासङ्गतिः । स्वाभाववत्त्वस्य = स्वात्मकाभाववत्त्वस्य अभावाधिकरणकाभावस्य प्राचनादधिकरणस्वरूपतायास्तार्किकसम्मतत्वात् । स्वाभाववत्त्वेति पाठे तु घटान्योन्याभावो न घट इति प्रतीतिविषयीभूतस्य नञोल्लिख्यमानभेदस्य प्रतियोग्यात्मकभेदस्वरूपस्वाज्ञत्वादात्माश्रयोदाहरणं बोध्यम्, अन्यत्र प्रतियोगिज्ञानस्वाभावज्ञानकारणतायाः दृष्टत्वात् । वस्तुतः विषयैक्येऽपि कार्यकारणज्ञानयोर्भेदस्योपगमेऽसङ्गतमिव स्यादिति यद्व्यतिरेकज्ञानं यत्प्रतिबन्धकं तन्निश्चयस्तद्धेतुरिति न्यायेन घटभिन्नः पट इति घटभेदवत्ताज्ञाने घटे घटभेदभेदज्ञानस्य कारणतायामगे ज्ञानान्तरकल्पनायां गौरवमतः तदेव यदि तत्कारणमुपेयते तदेदमिति ध्येयम् । ग्राहकादन्याभूतम् । अहन्त्वदार्यं स्वज्ञानार्थं समवायितया स्वात्मानमेवापेक्षते न तु घटादि, यद्यपि घटविषयकत्वे सत्यपि विषयतयाऽपेक्ष्यते, तथापि अतत्त्वतः, न तु स्वे चैतेति वैलक्षण्यमिति भावः । शाब्दीवाचक इति शब्द स्वशक्तिं वा स्वावच्छिन्नतया वाचकत्वं ज्ञापयतीति आत्माश्रयः, अत्र प्रमाणप्रमेययोर्भेदस्यादर्शनात् । प्रध्वंसिनि=स्वमात्रतः एव पदार्थानां नाश इति सुगमतनये, अन्यथा परारक्षाया कदाचित्तद्विलम्बसम्भवेन स्थिरताऽपि स्यात् । स्वस्योत्पत्ताविव स्वस्य नाशेऽपि स्वापेक्षाया आत्माश्रयतेत्यभिप्रायेणेदम् । यद्यप्येवं मतान्तरेऽपि नाशं प्रति प्रतियोगिनः कारणत्वेन मतविशेषानुधावनं विफलम्, घटादिपरतया प्रध्वंसिपदोपादानं तु नैव प्रमाणत्वेन, अत्र नाश्यतायाः अप्रसक्तेः । न च सौगतनयेऽभावस्यानतिरिक्ततया स्वध्वंसं प्रति स्वस्य कारणत्वं स्वप्रत्येव पर्यवस्यतीत्युपपत्ताव आत्माश्रयताभिप्रायेणायं ग्रन्थो योजनीयमिति वाच्यम्, तन्मतेऽभावस्यालीकत्वस्याऽलीकानलीकयोरैक्यासम्भवात् । तथापि मतान्तरे स्वस्यैतत्साहित्येनैव स्वध्वंसकारणतया कथञ्चिद्द्वारभेदं आशङ्क्येत न तु सौगतमत इत्याशयेन तन्मतानुधावनम् । स्वभावसम्बन्धे स्थितौ सत्यां आत्माश्रयः अन्यत्र सम्बन्धस्य सम्बन्धिनिष्ठतायास्तत्प्रत्यक्षजन्यप्रत्यक्षतायाश्च दर्शनात् । आदिना स्वस्वनिर्वाहकभेदसत्तादिक

एव तदेव सम्बन्धि सम्बन्धश्च स्वभावसम्बन्धोपगमे इत्यादिवहुलमुपगमाद्रात्माश्रय-तदाभासविवेकाय किं नियामकमुपेयम् । अन्योन्याश्रये चान्त्योपान्त्यशब्दयोरन्योन्यना शकतायां समव्याप्तिकयोश्चान्योन्यव्याप्यव्यापकतायामेककार्यकारित्वाच्चान्योन्यसहका रितायामेवमन्यस्मिन्नपि तत्र तत्र दर्शनात्कथं न व्याप्तिभङ्ग । कश्च विशेषो यद्व्यतिरेको विशेषणमुपादीयेत । तत्र तत्राविरोधाश्चैवमिति चेन्न, अन्यत्र तथाभावादर्शनस्य विरोधा भ्युपगममूलत्वाविशेषात् । तत्र तत्र तथात्वे प्रमाणसद्भाव एव विशेष इति चेत्तर्हि सर्वत्रानभ्युपगममूलं तथात्वे प्रमाणाभाव एवोपजीव्यो दूषणमिष्यतां कृतमन्योन्याश्रयेण व्यभिचारितदोषत्वेनेति । चक्रकेऽपि दुःखजन्मादिसूत्रोक्तादिषु व्यभिचारदर्शनाद्व्याप्ति, विशेषव्यतिरेकादर्शनन्तु शक्यत्वं च, कार्यकारणभावस्य तज्जातीयतानियतत्वेन व्यक्ति-भेदस्य चक्रकानन्तर्भूतत्वात् । व्याघातेऽप्येकस्यैव जनकत्वाजनकत्वे तथा । न च

प्यादम् । अनेकोदाहरणप्रदर्शनं मतिवैशद्याय । अन्योन्याश्रये च कथं न व्याप्तिभङ्ग इत्यन्वय । अन्त्येति । परस्परोत्पत्ताविव परस्परनाशेऽपि परस्परापेक्षाया परस्पराश्रयत्वमित्यभिप्राय । समेति । यद्यपि परस्परव्याप्यव्यापकत्वेऽपि न परस्पराश्रयता, तथापि गोत्वं विहाय सास्नादिमत्त्वस्य सास्नादिमत्त्वं विहाय च गोत्वस्यावर्तमानत्वात्तयो स्थितौ परस्पराश्रयत्वेत्यभिप्रायेणेदम् । एकेति । दण्डचक्रादीनां घटोत्पत्तौ परस्परनिरपेक्षत्वेऽपि घटोत्पत्तौ परस्परसापेक्षतेतिभाव । अन्यस्मिन्निति । बीजत्वाङ्कुरत्वा-व्यामङ्कुरत्वबीजत्वाभ्यां च कार्यकारणभावोपगमेनान्योन्याश्रय । तत्र व्यक्तिभेदेऽपि सविशेषकार्यकारण भावेऽन्योन्याश्रय निवारणेऽपि तु सामान्यकार्यकारणभावे इति भाव । ननु द्वारभेदाद्यभावेऽपि विशेषान्त रवशाद्दोषत्वाभावस्तथाप्यात्माश्रयादेर्दोषतयाऽऽशङ्क्याह कश्चेति । विशेषणमिति । आत्माश्रयादेर्दोषत्वप्रयो जकरूपे इत्यादि । तत्रतत्रेति । उक्तस्थलादिस्वर्थं । स्वस्य स्ववृत्ति त्वादौ विरोधाभावादात्माश्रयादेर्दो षतास्वर्थं । अन्यत्र = घटादौ तथाभावादर्शनस्य = स्ववृत्तित्वादर्शनस्य । तथात्वे = स्वस्य स्ववृत्तित्वादौ । अन्योन्याश्रयेणात्माश्रयस्याप्युपलक्षणम् । आपादकतयाऽऽरोपितनिबन्धो यथाऽनिष्टदर्शनेन सम्भवति तथा प्रमाणाभावदर्शनेनापि, तर्कस्य सम्पादकस्यापादकतयाऽवबोधे अप्रसत्त्वस्य सम्भवे च प्रमाणाभावोऽस्तु इति तस्यैव दोषतोद्भाव्यता योग्येत्यभिप्राय । न चैतदात्माश्रयादित्वे स्थायुत्पत्यादि नोपपद्ये-तेति तदुपपत्त्यर्थमात्माश्रयादिरिह दर्श्यते इति वाच्यम्, आत्माश्रयादिस्वरूपस्य तत्राविशेषेणोपगतस्य बाधात् । यद्यात्माश्रित इत्यत्र तिष्ठतीत्यनेनेत्यादिव्याप्ते सिद्धसिद्धिप्रसङ्गत्वात्, व्यतिरेकव्याप्तेश्चान्य स्थलेषु व्यभिचारात् । दुःखेति । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादप-वर्ग इति न्यायसूत्रम् । तत्र मिथ्याज्ञानाद्रागादिर्दोषस्तस्मात्प्रवृत्तिस्ततो जन्म, जन्मना च पुनर्मिथ्याज्ञा नमिति चक्रकम् । एवं बीजाङ्कुरत्वादिस्थलेऽपि । अव्याप्ति = चक्रकस्थलीयापाद्यापादकयोर्व्याप्ति विरह । ननु चक्रकस्य दोषताप्रयोजको व्यक्तिभेदोऽत्र नास्तीति नात्र तस्य दोषता, नहि कारणीभूतैव व्यक्तिरत्र कार्यीभूतेत्यतस्तत्र विशेषकार्यकारणभावे चक्रकस्यैव परिहारो न तु सामान्यकार्यकारणभावे इत्याह विशेषेत्यादिना । न च सामान्यकार्यकारणभावेऽपि चक्रक व्यक्तिभेदेन परिह्रियत इति वाच्यम्, दण्डघटादिस्थले व्यक्तिभेदेऽपि चक्रकसत्त्वे सामान्यकार्यकारणभावस्याप्यदर्शनेन विरोधाभ्युपग ममूलत्वादित्याशयात् । तथा = व्यभिचारदर्शनाद्व्याप्त्यभाव, एकस्यैव बीजस्याङ्कुरजनकत्वाजनकत्वयो र्विरुद्धयोरिष्टत्वात् । यदि चैककालावच्छेदेन विरुद्धयोरेकत्रोपगम एव नेष्यते स एव ह्यनिष्टप्रसङ्ग इत्यु-च्यते तदाऽऽह नचेति । आदिना प्रदेशभेदो गृह्यते, यथादौ चलनाचलनादीनां तनेष्टत्वात् । प्रभ्रतादा विगादिना प्रागभावो प्राह्यः । तथा च भिन्नकालावच्छेदेनापि विरुद्धधर्माध्यासस्य यत्तु भेदकत्वदर्श-

कालभेदादिविशेष, घटतत्प्रध्वंसादौ कालभेदेऽपि तादात्म्यव्याघातोपगमादेव । सत्प्रतिपक्षजात्योश्च को विशेषो व्याघाते येन पूर्वत्र बाध्यबाधकयोर्द्वयोरप्याभासत्वमुत्तरत्र तूत्तरस्य परं तथोपेयत इति गुरवः । यद्यपि प्रतिपक्षहेतुः साध्यान्तरसाधकत्वमस्ति तस्य जात्युत्तरवैधर्म्यं तथापि स्वहेतुरसाधकः समबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादिति रूपस्य दूषणत्वार्थमवश्यापेक्षस्य द्वाराऽऽत्मव्याघातकत्वात्साक्षाद्वाऽवश्योपस्थाप्यद्वारेण वा स्वव्याघातकतायामुपयुक्तविशेषाभावः । न च तत्रास्तामेव व्याघातः, सत्प्रतिपक्षता तु निरवद्यैवेति शक्यं वक्तुम्—यतः शब्दादेर्नित्यत्वमेकस्मादनित्यत्वं चापरस्मादनुमानात्तथा सति किं स्यात् । तयोर्विरोधग्राहिणः प्रमाणस्य बलादिति चेन्न, यथा नित्यत्वमनित्यत्वमित्युभयमास्तामित्यावदमहे तथा विरुद्धमविरुद्धं चास्तामित्यपि ब्रुवतोऽस्मान् कथं निवारयिष्यसि । स्यादप्येवं यदि सत्प्रतिपक्षत्वमेव तत्र दोषो न स्यादिति चेत्तर्हि मन्तव्यं प्रथमस्य हेतोः समानबलप्रतिपक्षप्रतिहतत्वादसाधकत्वमित्युक्तमावर्तते ।

माऽऽत्मघातकत्वाज्जात्युत्तरत्वाद्याभासस्यापि तथाभूतस्य वस्तुभेदकस्य कुतो न स्यादेव तदुपगम आश्रियते, प्रमाणसत्ताया भावाभ्यां विशेषोक्ते परिहृतत्वात् । गौरमन्य इत्यादिवच्च इव सत्प्रतिपक्षस्यापि स्वप्रयोक्त्राभ्युपगतार्थव्याघातकत्वं स्यात्, न चेष्टापत्तिः, तस्य स्वमतेन सदुत्तरत्वादिति व्याघातप्रसङ्गादाह सत्प्रतिपक्षेति । पूर्वत्र = सत्प्रतिपक्षे । आभासत्वम् = असाधकत्वम् । उत्तरत्र = जातौ । परमित्यनेन स्थापनाव्यावृत्तिः । तथा = आभासत्वम् । साध्यान्तरसाधकं = विपरीतकोटिनिरूपितव्याप्तिं पुरस्कृत्य प्रवृत्तः । जात्युत्तरं तु व्याप्तिमनपेक्ष्य साधर्म्यमात्रेण प्रवर्तते । दूषणत्वार्थं = असाधकतासाधनार्थम् । तदनुपन्यासेऽपि विरोधिपरामर्शद्वय सत्त्वदशायां निरुक्तार्थग्राहकत्वेन लिङ्गेन तयोरेकतरस्येनाप्रामाण्यग्रहस्यावश्यकत्वात्, गृहीताप्रामाण्य कत्वाभ्युपगतव्याप्तिपक्षधर्मताप्रत्यवविरहं विना न सम्भवतीति भवत्येव परम्परया प्रयुज्यमानप्रतिहेतो स्वप्रयोक्त्रभ्युपगतार्थविरहबोधकत्वम् । यत्तु जातौ साधर्म्यमात्रं बलं तच्च स्थापनाजात्यो समानमेवेति जातिवाधाय, समीकरणाभिसन्धिनैव जात्युत्थानात्, सत्प्रतिपक्षे तु नैवम्, नहि तत्रोत्थापयिता स्थापको वा द्वयोः समबलत्वं मन्यते किन्तु स्वानुमानस्य बलवत्त्वमिति, तदतितुच्छम्, द्वयोर्हेत्वो समबलत्वप्रतिसन्धानं विना सत्प्रतिपक्षत्वानुपपत्तेः, अन्यथाऽधिकबलवत्ताप्रयोजकस्यैव तत्रोद्भावनापत्तेः । अवश्यापेक्षस्येति । भेदोपचारेण षष्ठी । उपयुक्तेति । जात्युत्तरत्वपरिहरणसमर्थेत्यर्थः । तत्र = सत्प्रतिपक्षे । निरवद्यैवेति वक्तुः समबलप्रतिहेतुप्रतिहतत्वमिष्टं न वा, द्वितीये आह यत इति । बलादिति । न स्यादित्यनुषज्यते । कथमिति । प्रकृतहेत्वोरेवाविरोधे प्रमाणं वसम्भवादिति भावः । आयमाशङ्क्य स्यादपीति । एवोऽप्यर्थे । आवर्ततेइति । सदुत्तरत्वेनाभिमतस्यापि सत्प्रतिपक्षस्य स्वव्याघातकत्वेन जात्युत्तरत्वापत्तिरित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम्—जातौ स्फुटं व्याप्तिभङ्गप्रतीत्याऽसदुत्तरत्व व्यवहारो दूषणासमर्थत्वात्, तत्र स्थापनाया दोषस्य स्फुटावभासे तत्स्वीकारोद्भावनौचित्यात्, तदनवभास दशायामेव जातिप्रयोगात् । सत्प्रतिपक्षस्थलेऽपि यद्यपि स्थापनायां दोषानवभासस्तुल्यः, अन्यथा सदोषस्य निर्दोषसाम्येन प्रत्यवस्थानानौचित्यात्, तथापि न प्रतिहेतावपि विशिष्य व्याप्त्यादिभङ्गनिश्चयः, यस्य त्वस्ति तन्निश्चयस्तदपेक्षया न सत्प्रतिपक्षताऽस्तीति द्वयोरपि हेत्वोः परस्परदूषणसमर्थत्वेन न जातित्वम्, स्वव्यवस्थाभिमतसाध्यकानुमितेरप्यनुत्पादकत्वमिति स्वन्दत । एतेन सत्प्रतिपक्षे बाध्यबाधकयोर्द्वयोरप्याभासत्वं जातौ तूत्तरस्यैवेत्यत्र विनिगमकं स्फुटमेवेत्युक्तम् । एतेनैवाभिप्रायेण गुरव इत्युक्तम्

अनवस्थायां च यस्यां यस्यां सत्तायामपरापरसत्ता यायात् तस्यास्तस्याः प्रमाणेन सिद्धौ नानवस्था दोषः स्यात्, असिद्धौ चाश्रयासिद्धविषयमापादनमिति । यदि चात्माश्रयादिषु सर्वत्र विशेषोऽयमभिधीयते प्रमाणसिद्धत्वात्तत्र तथोपेयते इति तर्ह्यापादनस्थाने तथाभ्युपगमाय प्रमाणं नास्तीत्युक्तं भवति तथा च तत्र प्रमाणप्रश्नस्यावसरो न प्रसङ्गस्येति । इति तर्कविशेषखण्डनम् ।

अप्रसङ्गात्मकतर्कनिरूपणम् ।

अपरेऽपि विषयभेदात्तर्कभेदा आत्माश्रयादिवन्मन्तुमुचिताः । तद्यथा—अविनिगमः, उत्सर्गः, कल्पनागौरवलाघवे वानौचित्यं चेति । विकल्पेनान्वयावगमयोग्येऽनेकस्मिन्नभ्युपगते तदेकदेशान्वयनियमनिर्द्धारणाशक्यत्वमविनिगमः, सत्प्रतिपक्षहेत्वोरिव निर्द्धारयितुमशक्ययोरन्वययोः परस्परप्रतिक्षेपे एव पर्यवसानात् । अन्यतरमादायापि प्रकृतस्योपपत्तिसम्भवेनाविनिगमस्य दोषत्वमेवानुपपन्नं केवलं पुंसस्तत्र यदि संशयः

ऽत्वरसमदर्शनं कृतमिति । अनवस्थायाञ्चेति । अनुपपत्तिरिति शेषः । यस्यामित्यादिकमापाततः, द्वितीयतृतीयादिसत्ताया विशिष्य पक्षतामनादृत्य सत्तात्वेनैव पक्षताया उपगमे क्षत्यभावात् । तस्मात्पूर्वोक्तमेवानवस्थायां दूषणं सारमिति । तत्र = प्रमेयत्वादौ । तथा = स्ववृत्तित्वादिकम् । आपादनस्थाने = घटादौ । तथा चेत्यादि । पूर्वमात्माश्रयान्योन्याश्रयमात्रमधिकृत्योक्तप्रायमपीदमिदानीं तर्कान्तरसाधारण्येनोक्तमिति । इति खण्डनशारदायां तर्कविशेषखण्डनम् ।

परोक्ततर्कविभागे न्यूनतां तर्कसामान्यलक्षणस्याव्याप्तिञ्च पिशुनयन्नेवाप्रसङ्गात्मकतर्कनिरूपणमारभते अपरे इति । विषयभेदादिति । उदाहरणभेदाल्लक्षणभेदाच्चेत्यर्थः । फलं तु प्रमाणानुग्रहप्रसङ्गात्मकतर्कैः समान एव । आपादकतत्त्वबोधप्रतिबन्धवस्तु नैतैरनापत्तिरूपं शक्यं कर्तुम् । उचिता इति । तर्कत्वञ्च प्रमाणेतिकर्तव्यतारूपं, स च प्रसङ्गात्मको वाऽप्रसङ्गात्मको वेत्यत्र नाग्रहः, अप्रसङ्गात्मकस्यापि प्रमाणसहकारित्वसम्भवात् । इयांस्तु विशेषो यदस्य प्रतिसन्धीयमानस्य प्रमाणसहकारित्वम्, प्रसङ्गात्मकस्य तु स्वरूपसत एवेति । तर्कत्वव्यवहारश्चोभयसाधारण एव । आपत्तित्वमेव तर्कत्वमिति त्वसङ्गतमेव, आपादयामीत्यनुभवात्तर्कयामीत्यनुभवस्य सम्भावनादिस्थलेऽपि जायमानस्य विपर्ययविषयस्य दुरपह्नवत्वात् । वस्तुतस्त्वात्माश्रयादेरपि न व्यवहारमनुरुध्य प्रसङ्गात्मकत्वोपगम इत्यावेदितमनुपदमेव । कथञ्चित्प्रसङ्गश्च स नाम न सम्भवति, गुरुसमानाधिकरणलघुधर्मलघुसमानाधिकरणगुरुत्वादेरपि शक्यतावच्छेदकत्वतदभावादिव्याप्यत्वात् । एवं सति बाधितार्थप्रसङ्गेऽन्तर्भाव इति त्वात्माश्रयादावपि तुल्यम् । पूर्वोक्तरीत्या कथञ्चिद्विभागसमर्थनमपि तुल्यमिति । विकल्पेनेत्यादिना तुल्यबलत्वं दर्शितम् । अभ्युपगते = प्रसक्ते । तदेकदेशान्वयेति । अनेकैकदेश एकस्तस्य सिषाधयिषितरूपेणान्वयेत्यर्थः । एवञ्च प्रकृतोद्देश्यविधेयान्यतरान्वयितया तुल्यबलानेकप्रसक्तौ तादृशान्वयितया तदेकदेशनिर्द्धारणासम्भवोऽविनिगमः । कारणत्वस्य पदार्थान्तरत्वे कार्यत्वस्य तन्निरूपकतारूपत्वं स्यात्, कार्यत्वस्य पदार्थान्तरत्वे च कारणत्वस्य तथात्वं स्यादिति पदार्थान्तरत्वान्वयितया तयोः प्रसक्तौ तदन्यतरस्य तथात्वनिर्द्धारणासम्भवेन द्वयोरेव तथात्वमनुमन्यते बाधकाभावात्, यत्र तु बाधकमापतति, यथाऽनेकभेदोपगमे विशिष्य निर्वाह्यनिर्वाहकभावस्य दुरवधारणत्वेन तेषां सर्वेषां परस्परमेव निर्वाह्यनिर्वाहकभावेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्ग इति तत्र सर्वथैव प्रकृतोद्देश्यविधेयान्यतरान्वयिना नानुमन्यन्

स्यात् स च किन्न स्यादिति चेन्न, भावानवबोधात्, प्रमाणासम्भवेन क्वचिदपि विशेषः कथमभ्युपगन्तुं शक्यो यमादाय वस्तुगत्याऽप्येकस्यान्वयः स्यात्। नन्वेवं प्रमाणाभाव एव दोषः स्याद्याविनिगम इति चेन्न, तस्याविनिगमोन्नेयत्वेनाविनिगमस्यैव प्रथमोपन्यस्योपन्यासौचित्यात्। नन्वेवमनुमाने व्यक्त्यविनिगमो दोषः स्यादिति चेन्न, तत्रानेकव्यक्तीनामभ्युपगमसिद्धयभावात्सामान्योपसंहारस्यैकामेव व्यक्तिमाक्षेप्तुं सामर्थ्यात्, अविनिगमस्य चानेकाभ्युपगमे सत्युपस्थानादिति।

बाहुल्यात्दृष्टमपेक्ष्य बाहुल्यदृष्टतयाऽदुर्बलस्योपगमार्हतोत्सर्गः तद्यथा—स्वस्थस्य जाग्रतो ज्ञाने प्रामाण्याप्रामाण्यनिर्द्धारकप्रमाणानुपनिपाताविशेषेऽपि विना बाधमप्रामाण्यमभ्युपगच्छन्तं प्रति स्यात्, न तु प्रामाण्यम्, यं तर्कमेतमालम्ब्याहुः—तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता। अर्थान्यथात्वहेतुत्थदोषज्ञानादपोद्यते इति। दृष्टन्योदाहरणञ्चैतदीश्वराभिसन्धो वेदप्रामाण्ये तथा यथा न सौगतोऽपि विप्रतिपत्तुमर्हति। ननु बलवदेककोटिक संशय एवोत्सर्गस्तत्कथं तर्कः स्यादिति चेन्न, उत्सर्गस्य सम्भावनायाः स्वार्थस्थित्यनुकूलतयाऽवलम्ब्यत्वात्, संशयस्य त्वनेवम्भावात्, उत्सर्गस्यैककोटिनिष्ठत्वात् संशयस्य कोटिद्वयावगाहित्वात्। एतेन

इति। अन्यतरमादायापि = अन्यतरमन्वयीकृत्यापि। प्रकृतस्य = उद्देश्यस्य विधेयस्य वा। स च किन्न स्यादिति। भवतु संशयः किमेतावतेति भावः। तस्येति। यद्यप्येकतरस्य साहशान्वयितायां प्रमाणाभावप्रयुक्तमेव प्रसक्तानां तुल्यबलत्वम्, तथा च प्रमाणाभाव एवोपजीव्यः, अविनिगमनोद्भावनेऽपि तत्र कीतरत्याकाङ्क्षायां प्रमाणाभावस्योपन्यसनीयत्वात् तथाप्यविनिगमोद्भावने प्रमाणाभावस्य स्फुटप्रतिपत्तिकतया न कीतरत्याकाङ्क्षा दृश्यते चाविनिगमोद्भावनेनैव वादिनिवृत्तिरिति तस्य पृथग्दोषत्वम्। केचित्—एकतरपक्षपातिप्रमाणाभावमेवाविनिगममाहुः। व्यक्तिस्तार्णपार्णादिः। अभ्युपगमसिद्धयभावात् = प्रसक्त्यभावादिति यावत्। सामान्योपसंहारस्य = सामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिग्रहस्य। अनेकाभ्युपगमे = अनेकप्रसक्तौ। एतावता व्याजेन प्रसक्त्यन्तस्य व्यावृत्तिर्दर्शिता।

उपगमार्हतेति। इयञ्च भूयोदर्शनरूपा वा भूयःसाहचर्यरूपा वेत्येतावन्मात्रमुत्सर्गस्वरूपम्। एतदेव दर्शयितुं बाहुल्यादृष्टमित्यादिकमुक्तम्। स्वस्थस्येति निर्दुष्टाक्षत्वलाभाय। जाग्रत इति स्वप्नव्यावृत्तये। तदा निर्द्रेय दोष इति तु नादृतम्, मनसस्तदा प्रवृत्तस्य निद्राराहित्यात्, इन्द्रियान्तरस्य चाप्रवृत्तेः। स्यात् = प्रतिकूला स्यात्। उत्सर्गं इत्यादिः, ज्ञानानां प्रायो याथार्थ्यस्यैव दर्शनादिति भावः। न तु प्रामाण्यमिति। अभ्युपगच्छन्तं प्रतीत्यादिकमनुवर्तते। आहुर्भट्टपादाः। बुद्धेः = इदं रजतमित्यादिबुद्धेः। अर्थान्यथात्वं विषयाभावस्तस्य ज्ञानात्, इन्द्रियादिनिष्ठदोषज्ञानाद्वाऽपोद्यते। "ममाप्यौत्सर्गिकं धियो सत्यत्वं बाधकेनापनीयते" इति प्रत्यक्षमणावप्युक्तम्। ननु सौगतैर्ज्ञानामप्रामाण्यमेवौत्सर्गिकं स्वीक्रियत इति तान्प्रति नैतदुदाहरणसम्भव इत्यत आह दृष्टन्येति। वेदप्रामाण्ये = तत्प्रकरणे। शब्दानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं त्यजन्तं प्रति प्रतिकूल उत्सर्गः, गौरित्ययमाहेत्यादाविनिपदसमभिव्याहारे एव तदपवादात्। एवं धीमतां चाञ्चल्यं दाक्षिणात्यानां श्यामवर्णत्वं काश्मीरदेशोद्भवानां गौरत्वमौत्सर्गिकमित्यादिलौकिकोदाहरणमपि द्रष्टव्यम्। उत्सर्गस्यावलम्ब्यत्वादित्यन्वयः। सम्भावनायाः = बलवदेककोटिकसंशयस्य। स्वार्थस्थितीति। एककोट्युत्कटत्वस्थितीत्यर्थः। अनेवम्भावात् = तथाविधैककोट्युत्कटत्वाभावात्। तथा-

संशयस्यैरेका बलवती या कोटिः सैवोत्सर्ग इति निरस्तम् । निर्णयोऽपि संशयस्यैव वस्तुनियतकारणजत्वरूपबलवती कोटिः स्यात् । स्यादप्येवं यद्युत्सर्गवन्निर्णयेऽपि संशयस्यानुस्फूर्तिः स्यादिति चेन्न, उत्सर्गोदाहरणे उत्सर्गमाद्रियमाणैः संशयोच्छेदानुमतेरेव, बाधाभावं सहकारिणमपेक्ष्योत्सर्गेणार्थैक्यभाव एव प्रमाणीभवनात् । तस्माद्यथाऽनवस्थाद्यो बाधाद्दूषणत्वं त्यजन्तस्तदभावे दूषणानि भवन्ति तथोत्सर्गोऽपि तथैवेति ।

सुगमासुगमयोरसुगमदुर्बलत्वं कल्पनागौरवम् । दृष्टजातीयमपेक्ष्यादृष्टजातीयं दुःखेन प्रमीयते स्वल्पमपेक्ष्य च बह्वित्यखिलजनानुभवसिद्धमेतत् । दर्शितं च त्रिविच्येदमीश्वराभिसन्धौ, यथा नैयायिकादिकं प्रति क्षित्यादिषु प्रतिकार्यं कर्तॄणां भिन्नानामभ्युपगमापादके, सौगतं प्रति प्रत्येकं कारणानां समर्थानामनेकसमानदेशकालानामनेकनीलादिव्यक्त्युत्पादापादके चेति दूषणानुकूलमिदम् । तद्व्यतिरेकेण कल्पनालाघवं साधनानुकूलम् ।

प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमसमाधेयजातीयमनौचित्यं वैयात्यनामकम्, तस्य भेदाः

व्योपजीव्योपजीवकयोर्भेद आवश्यक इति भावः । भेदकान्तरमाह उत्सर्गस्येति । अस्य धर्मविशेषरूपत्वे एककोटिनिष्ठत्वमेककोटिविषयकत्वम्, साहचर्यविशेषरूपत्वे स्वैककोटिसम्बन्धित्वम् । संशयस्यैवेति । उत्कटकोटिविषयकत्वावच्छेदेन संशयस्यैवोत्सर्गत्वमिति भावः । दूषणान्तरमाह निर्णय इति । स्थलविशेषे संशयोत्तरभावित्वेनाभिमतो निर्णय इत्यर्थः । तत्र ज्ञानान्तरकल्पनायां गौरवात्संशयस्यैव तत्कोटिविषयकत्वावच्छेदेन निर्णयत्वमस्तु या कोटिर्निर्णयविषयत्वेनाभिमतेति भावः । दोषस्य प्राचीनाख्यथाख्यातिमतेऽसमानप्रयोजकत्वादन्यथाभाननियतं कारणदोषातिरिक्तं कारणं तज्जत्वरूपबलवत्त्वं तदवच्छिन्नवृत्तिकत्वं तदवच्छेदकत्वं वा कोटौ विषयिताविशेषे, तदवच्छिन्नत्वविशिष्टसंशयो निर्णयः स्यादित्यक्षरार्थः । निर्णये = निर्णयदशायाम् । उत्सर्गोदाहरणे संशयोच्छेदानुमतेरेवेत्यन्वयः । उत्सर्गं = उत्सर्गस्य तर्कनां । अर्थैक्यभाव एव प्रमाणीभवनात् = एककोटिकप्रमाजनने एव सहकारिताऽऽसादनात् । तथैव = अपवादाभावे दूषणमेव ।

सुगमेति । यत्रोपस्थितिकृतं शरीरकृतं सम्बन्धकृतं वा लाघवं स सुगमः, तदन्योऽसुगमः । तस्य दुर्बलत्वं च प्रमाणापरिच्छेद्यत्वम्, लघ्वर्थपरिच्छेदकताया एव प्रमाणेषु स्वभावसिद्धत्वात् । 'इदमस्माल्लघु' 'इदमस्माद्गुरु' इति प्रतीतिसाक्षिकस्वरूपसम्बन्धविशेषौ लाघवगौरवे इति युक्ता निर्वचनसरणिः । स्वविषयकप्रहरत्वव्यापकव्यापकत्वेत्यादिकं तु गौरवनिर्वचनमवच्छेदकत्वनिरुक्तिकोऽपरेषु प्रसिद्धमिति तत एवानुसन्धेयम् । अभ्युपगमापादके = अभ्युपगमाशङ्कायामिति यावत् । गौरवं प्रतिबन्धकमितिशेषः । एकेनैवेश्वरेण निर्वाहसम्भवादिति भावः । उदाहरणान्तरमाह सौगतमिति । क्षणभङ्गमते सहकारिवाधोयुगपत्सम्भवेन सामर्थ्यस्य च फलोपधायकतायामेव पर्यवसन्नत्वेन बहूनां घटकारणानामनेकदेशकालानां समानदेशकालानां वा प्रत्येकमनेकघटोत्पादकत्वं कुतो नेत्याशङ्कायां गौरवं प्रतिबन्धकम् । इदं = गौरवम् । तद्व्यतिरेकेण = गौरवविपरीतमिति यावत् । ईश्वरैक्यसिद्ध्यादिकमेवोदाहरणम् ।

प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमिति । अत्र प्रामाणिकव्यवहारयोग्यत्वाभावविवक्षायामुत्तरदलवैयर्थ्यमिति प्रामाणिकव्यवहारविषयत्वाभाव एव विवक्षणीयः, स च वक्त्रभावप्रयुक्तो वा सत्यपि वक्तरि तदज्ञानप्रयुक्तो वा सम्भवन्नतिप्रसक्त इत्यतोऽसमाधेयजातीयमिति । समाधानायोग्यमित्यर्थः ।

प्रश्नवैयात्यादयः । प्रश्नविषयमप्रमिण्वतां प्रष्टरि प्रश्नानौचित्यं प्रश्नवैयात्यम्, यथाऽवस्तुनि विधिनिषेधयोः किमिच्छसीति पृच्छति प्रामाण्यव्यवहारिणं सौगते । अत एवाप्रश्नानौचित्यापरनामकं वैयात्यं परस्य दोषं मनसि कृत्वैके ब्रुवते-'अत्र सहृदयानां मूकतैवोचिते'ति । अपरे च 'नह्यप्रतीते देवदत्तादौ स किं गौरः कृष्णो वेति वैयात्यं विना प्रश्नः स्या'दिति । यदि चेदमनौचित्यं नाम दोषो नाभ्युपेयते तदानीमर्थान्तरेण प्रकृतमर्थं निरस्यार्थान्तरस्यार्थान्तरेण परिहारात्तत्परम्परामालम्बितुकामः केन दोषेणार्थान्तरपरिहाराभासत्ववादिनि अर्थान्तरेणैव तत्परिहरणमनुचितमित्यतोऽन्येन जीयेत, अर्थान्तरनिग्रहतायां विप्रतिपन्नोऽपि प्रश्नपरम्परामालम्ब्य स्वभङ्गभयात्कथावसानमनभिलषन् कथं जयेत् । न चानवस्थया जयतीति वाच्यम्, यावदुत्तरमर्थान्तरेण परिहरणे प्रश्नान्तरेण वा द्वयोरप्यनवस्थासाम्यात् ।

नन्वेतावन्मात्रमस्तु लक्षणं किं व्यर्थम् । तथ शब्दो नित्यः श्रुतिस्वादित्यादावतिव्याप्तिस्तत्र स्वरूपासिद्धेरसमाधेयत्वात्, प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वोक्तौ तु तस्याः प्रामाणिकव्यवहार्यतया न दोष इति वाच्यम्, एवं सत्यसमाधेयत्वस्य प्रामाणिकत्वपर्यवसायितयाऽप्रामाणिकार्थाभिधानेऽनौचित्यस्य दोषत्वानापत्तेः । न चास्त्वेतावदेव लक्षणम्, प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वकथनं तु स्वरूपोत्कीर्तनमात्रमिति वक्तव्यम्, समाधानायोग्यत्वस्य निरर्थकत्वापत्तेः । यत्तु वक्तव्याभिधानमिति सामान्यलक्षणमिति, तदसत्, अभिधेयेऽप्यनौचित्यव्यवहारदर्शनात्, उक्तवोग्यत्वावच्छेदकजातीनां विनाऽनिस्ताराच्च, अन्यथा यथाकथञ्चिदुत्तरयोग्यत्वमादाय प्राश्निकादिकर्तृकमुद्भावनादौ कथायामर्थान्तरस्यार्थान्तरेण परिहरणादौ चाव्याप्तेः । एतेनासमाधेयजातीयमिति यथाकथञ्चित्प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वस्य प्रामाणिकव्यवहारयोग्यत्वाभावरूपतायां तात्पर्यग्राहकमेवेति तदेव लक्षणमित्यपि नाशङ्कनीयम्, योग्यतावच्छेदकस्य दुर्निरूपत्वात्, क्वचिदुचितेऽप्यपरस्यानौचित्यस्य क्वचिदनुचितेऽप्यपरस्यौचित्यस्य दर्शनाच्चेति चेत्सत्यम्, यत्र यस्य प्रामाणिकानामनुचितमिदमितिव्यवहारविषयत्वं तत्र तस्यानौचित्यमित्यत्रैव तात्पर्यात् । प्रश्नवैयात्यादयइत्यादिनोक्तवैयात्यं जातिदेशकालवर्णाश्रमादिर्यत्लोकशास्त्रानुमतमुचितद्रव्यगुणादि तद्भेदनत्र गृह्यते । अप्रमिण्वतां = अस्वीकुर्वन्तः प्रति । प्रमाणव्यवहारिणे नैयायिकं प्रति पृच्छति सौगते प्रश्नवैयात्यमित्यन्वयः । तार्किकेण प्रमितस्यैव व्यवहार्यतायाः उपगमेन तं प्रत्यलीकविषयकप्रश्नः प्रष्टुर्वैयात्यमावहति । अर्थान्तरेण=अप्रकृतार्थाभिधानेन निरासपरिहारपदार्थोऽत्रावहेलनमात्रम्, न त्वभावप्रतिपादनं पर्यन्तम् । अर्थान्तरस्य = निग्रहतया परोक्तविकार्थान्तरस्य । अर्थान्तरेणेति । पुनरप्रकृतार्थलक्षणप्रश्नादिनेत्यर्थः । परिहारात् = परिहारं कृत्वा पुनः परेणार्थान्तरे उद्भाविते अर्थान्तरपरम्परामालम्बितुकाम इत्यतोऽन्येन केन दोषेण जीयेतेति सम्बन्धः । इतिपदपरामृष्टमनौचित्यमाहार्थान्तरपरिहारेत्यादि । अर्थान्तरेण परिहारस्याभासत्वं स्वीकुर्वति, अर्थान्तरस्य निग्रहस्थानतां स्वीकुर्वन्तं प्रतीति यावत् । तत्परिहरणम् = अर्थान्तरपरिहरणम् । यद्यपि प्रथमार्थान्तरेणैव कथापर्यवसाने द्वितीयार्थान्तरस्य नावसरस्तथापि परोक्तेऽर्थान्तरे उद्भावितेऽप्यविरमत्तनौचित्येन पराजयः, तदुद्भावनेऽपि तस्मिन् यत्किञ्चिद्वदति तु मूकतैवालम्बनीयेतिभावः । ननु यः स्वयमर्थान्तरस्य निग्रहस्थानतामनुमन्यते स उत्तरीत्यानौचित्येन परं जयेत्, तदन्यस्य त्वनौचित्यदोषत्वास्वीकारः किम्फल इत्यत आह अर्थान्तरनिग्रहतायामिति । अथवाऽर्थान्तरस्य निग्रहतायां विप्रतिपन्नं प्रति 'अर्थान्तरस्यार्थान्तरेण परिहरणमनुचित' मित्युद्भावनमपि न सम्भवतीत्याशङ्क्य तादृशपुरुषेणाप्यनौचित्यं मन्तव्यमेव, अन्यथाऽसावपि प्रश्नपरम्परामाश्रयन्तं परं जेतुं न शक्नुयादित्युक्तं तेनैव 'नित' स्यादित्यभिप्रायेत्-

दोषं व्यक्तिविवेकेऽमुं कविलोकविलोचने ।
काव्यमीमांसिषु प्राप्तमहिमा महिमाऽऽद्रत ॥

ननु कथमत्र प्रामाणिकाव्यवहार्यत्वमिति पृष्टेन यदि मूकत्वमालम्ब्य तथात्वं वादिनि न व्युत्पाद्यते तदानीमप्रतिभाऽऽपत्तेत्, अथ तथात्वं व्युत्पाद्यते प्रश्नार्थादेः प्रमाणाविषयत्वमुपन्यस्य, तदाऽत्यन्तासद्व्यवहार्यता स्वीकृतैव स्यादिति चेदत्र ब्रुवते—मूकतैवात्र विजयायेति । न चाप्रतिभैवं प्रसज्येत, उत्तरस्याप्रतिपत्तिरुत्तरार्हस्येति तल्लक्षणात् । यदि चायं नियमो वादिनेष्यते यदप्रमान्यैव तेन व्यवहर्तव्यमनुवादादन्यत्रेति तदा मध्यस्थोद्भाव्यत्वमस्य दोषस्योपन्यस्यताम्, मध्यस्थेन ह्यपभ्रंशभाषयापि वादिप्रबोधनं क्रियते तथा यद्यप्रमाणमवलम्ब्यापि क्रियते तदा को दोषस्तस्य स्यात्तत्र विषये तथैव तेन वादिबोधनस्य शक्यत्वात् । तस्मान्मध्यस्थं प्रत्यनुत्तरदाने स्वदोषपरिहाराय प्रतिवादिना वैयात्यलक्षणदर्शनं कार्यम्, मध्यस्थं प्रति तस्याप्रमाणेनापि प्रतिबोधने निर्दोषत्वात् ।

ननु वादिभ्यामेव वा वादिनि मध्यस्थेन वा तं प्रति वादिना वाऽत्यन्तासद्विषयव्यवहारोपगमे कथं नासत्ख्यातिः स्वीकृता स्यात् ? किन्न स्यात् । विशिष्टरूपे सम्बन्धांशे चासत्ख्यातेरन्यथाख्यातिवादिभिरप्यभ्युपगमात् । ननु वन्ध्यासुताच्छशविषाणं भिन्नमित्यादिषु व्यवहरतः कथं विशेष्ये विशेषणेऽपि नासत्ख्यातिरुपगन्तव्येति चेन्न, असत्ख्यात्यनभ्युपगमस्य सत्ख्यातिरन्यथाख्यातिनियमोपगमविश्रान्तत्वात्, असदपि सदुपश्लिष्टमेव प्रतिभासते न तु केवलमसत् कयापि ख्यात्या समुल्लिख्यत इत्यन्यथाख्यातिवादिभिरिष्यमाणत्वात् । वन्ध्यासुताच्छशविषाणं भिन्नमिति प्रतीतावपि भिन्नमित्ययमंशः सामान्यतोऽन्यत्र दृष्ट एव प्रतीयते, केवलं भेदस्य सदाश्रयः प्रतियोगि चेति यत्तत्त्वतस्तदसदाश्रयः प्रतियोगि च तदयेत्यन्यथाकृत्वा प्रतीयत इत्यन्यथाख्यातिरेवोपगता

युक्तम् । विप्रतिपन्नोऽपि कथं जयेदित्यन्वयः । व्यक्तिविवेके इति । व्यक्तिविवेकनामके ध्वनिविवेकाभिधनिबन्धे इत्यर्थः । महिमाऽऽद्रत = महिमा नाम कविराद्रतवान् । यदाहुः—"अभीष्टिवारते नाम्ना प्रसभद्रस्य कारणम् । प्रसिद्धोचित्यवन्धस्तु रसस्योपनिषत्परे"ति ॥

उत्तरार्हस्येति । प्रकृते मोत्तरार्हत्वमिति भावः । तदेति । मध्यस्थेनैवानौचित्यमुद्भावनीयमिति भावः । मध्यस्थं प्रति वैयात्यलक्षणदर्शनं कार्यमित्यन्वयः । अनुत्तरदाने इत्यादि । वादिनं प्रत्यनुत्तरदाननिबन्धनस्य स्वदोषस्य परिहारायेत्यर्थः । मध्यस्थेन सह वादिनाऽपि शक्यमप्रमाणेन व्यवहर्तुमिति भावः । वादिभ्यामिति । परस्परमितिशेषः । विशिष्टरूपे इति । इदमनुयोगित्वासत्तादात्म्यविशिष्टत्वे इत्यर्थः । विशेषणस्यासत्त्वे तद्विशिष्टस्याप्यसत्त्वात् । यद्यप्यन्यथाख्यातिवादिभिः प्राचीनैः संसर्गस्यैवासत्त्वमुक्तम्, तथापि सम्भवाभिप्रायेण विशिष्टस्यासत्त्वमिह निगदितम् । विश्रान्तत्वादिति । सद्विषयकत्वं ज्ञानत्वव्यापकमिति भावः । तदन्यथाकृत्या प्रतीयते इत्यन्वयः । तस्य = भेदस्य । यद्यपि वन्ध्यासुतशशविषाणयोरप्रसिद्धयो भानं नान्यथाख्यातिवादिसम्मतम्, वन्ध्यादौ सुतादेरन्वयदर्शनात्किञ्च भानोपगमात्, तथाप्येवं वन्ध्यासुताच्छशविषाणं भिन्नमितिनिर्धारितव्यविना स्यात्, तत्रान्वयमात्रस्यानुयोगित्वेन प्रतियोगित्वेन चाभानादित्यनुभवाननुगमाच्चेत्यथवा संसर्गस्यैव मद्गुरुत्वमपर्यान्तदवयवाप्रसिद्धमवसो भानं मन्तुमुचितमिति भावः । मर्वतमित्यादेः परिहारमाह यतः इति । विकल्पो निर्विषयक एव शब्दमात्रविषयको वेति मतं तु गौरवादेयम्, उपहासादिदर्शनस्याप्यनुपपत्तेः ।

भवति ; यथा तु विशिष्टमत्यन्तासदेव तथाश्रयप्रतियोगिनी अत्यन्तासती एव किन्न प्रतिभासेते तावतापि यथोक्तान्यथाख्यात्यनुल्लङ्घनादेव । न चैवमसत्ख्यातिवादिनाऽपि शक्यं वक्तुं केवलं सदेव प्रकाशते इत्यस्मात्पक्षाद्विपरीतं विशिष्टं सम्बन्धश्च क्वचिद्विशेषणादप्यत्यन्तासद्भ्रान्त्योल्लिख्यत इत्येवंरूपा तावदसत्ख्यातिः परेणोपगतैव यदि तु सदपि प्रकाशते किञ्चित्, तर्हि किं नासत्प्रकाशत इति; यतः परेण विकल्पः सर्वथा वस्त्वनुल्लेखी केवलमलीकमुल्लिखन्नसत्ख्यात्यात्मा स्वीक्रियते यदि तु यथोक्तमेव परोऽप्यभ्युपगच्छति तदानीमनुमानप्रमाणादिवदस्याप्यविप्रतिपत्तिरेवेति । ननु सर्वथैवासत्ख्यातिरपि भवताऽनुमन्तव्यैव, तथाहि—वन्ध्यासुतशशविषाणे कूर्मरोमैवेति शब्दतः शब्दादर्थं प्रतिपादयताम्, किं सद्वस्तुमात्रमपि समुल्लेख्यं तत्प्रतीतेरिति चेन्न, तथापि तादात्म्यस्य सामान्यतोऽन्यत्र प्रतीतस्यैवासदुपहितस्य स्फुरणोपगमात्, प्रकारभेदवैशिष्ट्येन भिन्नयोरेकार्थं हि तादात्म्यं तच्चान्यत्रास्त्येव । तर्कसंशयाभ्यामप्रमाभ्यां जननेऽपि तत्तत्प्रमावत् मध्यस्थायाप्रमया तथा प्रज्ञानौचित्यादिप्रमोत्पादनाविरोधः, बाधवद्भ्रमविषयास्तथाभावेऽपि भ्रमस्याप्रमात्वपारमार्थिकतावत्प्रज्ञाविषयासत्यत्वेऽपि प्रज्ञानौचित्यसत्यतोपपत्तिरेव । एतेन भ्रान्तिजाया धियः प्रमात्वं तथाप्यदृष्टचरमित्यपि परास्तप्रायमिति । एवमन्यत्राप्येवंविधोदाहरणे वाच्यम् । न च कश्चिदुक्तप्रकारमन्यथाख्यातिसमाधानं नानुमन्तुं शक्नोति, अन्यथा कथमसत्ख्यातिवादिनो मतमपि जानीयात्, अज्ञात्वा च परमतवैचित्र्यं कथं वादे प्रवर्तेत । एते सर्वेऽपि तर्काः प्रमाणविरोधे वा प्रमाणाभावे वा निष्पीडिताः प्रविशन्तो न बाधासिद्धिरूपां भिद्यन्ते पूर्वैरपि लोकसिद्धत्वाद्युपबृहिताः

नवीनान्यथाख्यातिनये तु संसर्गस्याप्यन्यत्र सत्त्वेन ज्ञानमात्रस्य सन्मात्रविषयकत्वम् । भ्रमत्वं तु व्यधिकरणप्रकारकत्वेनेति द्रष्टव्यम् । एतन्मतासाङ्कर्यं यत्र हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्षेपप्रसङ्गो तत्र तत्र विवेचितम् । सदसदुपरागासम्भवेन प्राचीनान्यथाख्यातिरप्ययुक्तेव । तस्माद्भ्रमस्थलेऽनिर्वचनीयख्यातिः प्रकृतपक्षे च विकल्पाख्यवृत्तिरिति मतमेव यौक्तिकम् । प्रकारभेदेत्यादि । रूपभेदेन भेदाभेदयोस्तादात्म्यत्वाभिप्रायेणेदम् । प्रज्ञाविषयस्यासत्त्वे तदुपरक्तप्रज्ञगतानौचित्यविषयकप्रहस्यापि भ्रमजन्यतयाऽसद्विषयकतया च भ्रमत्वेनानौचित्यमप्रमितं तत्कथं दोषतामास्कन्देदित्याशङ्क्याह तर्कसंशयाभ्यामिति । तर्कसंशययोरप्रमात्वेऽपि तदधीनव्याप्तिमहानुमित्योस्तद्विषयकानुव्यवसाययोश्च प्रमात्वं सम्प्रतिपन्नमेवेति न भ्रान्तिजन्यत्वेन व्यवसायादिलक्षणप्रत्यासत्त्याऽसद्विषयकत्वेन वा भ्रमत्वं मन्तव्यम्, विशेषणस्यापि भ्रान्तिजन्यदर्शनेन भ्रान्तभ्रान्तिज्ञसाङ्कर्यवारणाय स्वातन्त्र्येणासद्ग्राहकत्वस्यैव भ्रमत्वप्रयोजकतायाः वक्तव्यत्वात् । एवं भ्रमात्मकपरामर्शादिजन्यानुमित्यादेः प्रमात्वं प्रसिद्धमेवेति । भ्रमीयविषयतथात्वे हेतुगर्भं बाधवदिति भ्रमस्य विशेषणम् । प्रतियोगिज्ञानविधया भ्रमजन्यत्वेऽपि बाधस्य प्रमात्वमित्यभिप्रायेणोदाहरणान्तरं वा । तथापि = अन्यथाख्यात्युक्तरीत्या व्यवहारोपपादनेऽपि । एवंविधेति । "अस्य क्षोणिपतेः परार्द्धपरया लक्षीकृताः सङ्ख्यया । प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्तयः" इत्यादाविव्यर्थः । एते = अविनिगमादयः । सर्वेऽपि तर्का निष्पीडिता इत्यन्वयः । विचारिताः सन्त इत्यर्थः । प्रमाणविरोधो बाधः, प्रमाणाभावश्चासिद्धिरित्यभिप्रायः । अधिकं हेत्वाभासखण्डने स्फुटम् । वस्तुतस्त्वविनिगमादिस्थले बाधासिद्ध्योर्यथासम्भवं सत्त्वेऽपि तद्रूप्यमविनिगमादेरसम्भवदुक्तिक्रमेण । रूपभेदोपवर्णनात् । अविनिगमनानौचित्ययोः प्रामाणिकत्वाभावरूपतायाः कैश्चिदुपगमेऽपि तदन्येषां

केवलमस्माभिरेव तर्कपदव्यामभिषिक्तास्ततो न प्रबन्धेन निरस्यन्ते "विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रत"मिति । इत्यप्रसङ्गात्मकतर्कनिरूपणम् ।

तर्काभासनिरूपणम् ।

ये च परैस्तर्कदोषाः षट् स्वीक्रियन्ते—आश्रयासिद्धिरनुकूलत्वं मूलशैथिल्यमिष्टापादनं विपर्ययापर्यवसानं मिथोविरोधश्चेति; सोऽयं तर्कस्य दोषविभागो नोपपद्यते व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रतीतिमपेक्ष्य यथानुमानं जायते तथैव तर्कोऽपि, इयान् परमनयो विशेषः—यदनुमानं तयोः प्रमित्या जायते, तर्कस्तथाभूताभ्यामपि ताभ्यां पराभ्युपगममात्रसिद्धाभ्यां भवति, तेन विमृश्यमाणस्तर्कः पराभ्युपगममात्रप्रसादसिद्धपरिकरो नाश्रयसिद्धिमपि तावन्मात्रयोरनुरोद्धुमधिकरोति, ततः प्रमित्यभ्युपगम

तथात्वानुपगमादिति ध्येयम् । प्रबन्धेनेति । विशिष्येत्यर्थः । विषयान्तरखण्डनानां विहापि योजनसम्भवेन खण्डनं कृतप्रायमित्याशयः । इतिखण्डनशारदायामप्रसङ्गात्मकतर्कनिरूपणम् ।

आश्रयासिद्धिरिति । 'तत्रानुकूलत्वमिथोविरोधौ द्वौ मूलशैथिल्यमनल्पमीयम् । विपर्ययापर्यवसानमिष्टप्रसञ्जनं द्वे इति तर्कदोषाः" इति केषाञ्चित्सङ्ग्रहश्लोके त्वाश्रयासिद्धिर्न गणिताऽनुमानसाधारण्याभिप्रायेण । अनुकूलत्वमिति । विपर्यये सिद्धसाधनमित्यर्थः । यथा हिमं यदि दाहकतेजोविशिष्टं न स्यात्तृणादिविकारकारि न स्यादित्यत्र भवति च तृणादिविकारकारि तस्माद्दाहकतेजोविशिष्टमिति विपर्यये, यदाहुः—"नहि शैलोक्यपरिपाकहेतोः सावित्रस्य रश्मेस्तुहिनादपगमः क्षमते" इति । मूलशैथिल्यमिति । पर्वतो यदि निर्धूमः स्यान्निर्वह्निः स्यादित्यादिस्थले आपादके आपाद्यनिरूपितव्याप्यत्वासिद्धिरित्यर्थः । अत्र विपर्ययेऽपि व्याप्यत्वासिद्धिरेव । तादृशव्याप्तिनिश्चयापादकाभ्युपगमयोरन्यतरव्यतिरेक इत्यपि केचित् । इष्टापादनमिति । आपाद्यधर्मिकत्वं विपर्यये स्वरूपासिद्धिर्वेत्यर्थः यथा मिथ्यात्वं यदि दृश्यत्वव्यापकं स्यात्तीर्थंताकादिवृत्ति स्यादित्यादौ । विपर्ययापर्यवसानमिति । आपादकवद्धर्मिकत्वम्, अतएव विपर्यये बाध इति केचित् । वस्तुतस्त्वापाद्याभाववद्धर्मिकापादकाभावसाध्यकानुमित्यनौपयिकत्वमित्यर्थः । तच्च मूलशैथिल्यादिप्रयुक्तं वा विपर्यये बाधप्रयुक्तं वेत्यन्यत् । एवं च मूलशैथिल्यादिस्थलेऽपि तर्के बहुलं विपर्ययापर्यवसानादिरस्यपहारस्य नामहानिः । अस्य चासङ्कीर्णोदाहरणदौर्लभ्यमेव । मिथोविरोध इति । परस्परविरुद्धापादकत्वमित्यर्थः । यथा वायुर्यदि बहिरिन्द्रियविषयः स्याद्रूपिद्रव्यं न स्यात्, वायुर्यदि प्रत्यक्षो न स्यात्प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयो न स्यादित्यनयोः । अधिकमत्र सर्वत्र हेत्वाभासेष्वेवानुसन्धानार्हमिति नेहाऽऽयस्यते । अनुमानमिति । प्रमानुमितिपरमिदम्, धूमोपलम्भे धूमत्वप्रमाधीना वस्तुतो वह्निमद्विशेष्यकाऽप्यनुमितिः पर्वतावृत्तिवह्निप्रकारिकैवेतिमतानुसारेण चेदम् । अभ्युपगमाभ्यामिति । परमतानुगमसमर्थस्य विपर्ययपर्यवसायिनोऽपि तर्कस्य संभावनामभिप्रेत्य व्याप्तेरपि सर्वत्र वास्तवत्वं नाद्रियते । आपादकस्य पक्षधर्मताज्ञानं यद्यपि सर्वत्राहार्यमेवोचितम्, तथापि शिरआदिकं यदि कार्यं स्यात्सकर्तृकं स्यादित्यत्रापि पूर्वोक्तस्य तर्कत्वाभिप्रायेणापवादः । वस्तुतस्तु व्याप्त्यंशे द्वयोरप्यनाहार्यनिश्चयजन्यत्वम्, पक्षधर्मतांशे तर्कस्याहार्यनिश्चयजन्यत्वमनुमितेरनाहार्यनिश्चयजन्यत्वमेव, विपर्ययापर्यवसायितर्कविशेषस्य स्वरूपविशेषे पूर्वोक्तरीत्या संभाव्यते तु कस्यचित्तर्कस्य प्रमजनमूलकस्य व्याप्त्यंशेऽप्याहार्यनिश्चयजन्यत्वमित्येव युक्तमुचितम् । परिकरो व्याप्त्यादि । तावन्मात्रयोरिति । कश्चिद्व्युत्पन्नः

सिद्धिकृतवैचित्र्याश्रयाद्भेदादन्यो यावान् यथाच हेत्वाभासविभागस्तद्वदेव तर्काभासविभागोऽपि न्याय्यः। तस्मादाश्रयासिद्धिमूलशैथिल्येष्टापादनान्यसिद्धिरेकैव दोषोऽनुमानवत्, तत्राप्रमितत्वावलम्बिनीह त्वनभ्युपगमावलम्बिनीति विशेषः। मिथोविरोधश्च सत्प्रतिपक्षतैव। विपर्ययापर्यवसानं तु दोष एवापादनस्य न भवति यत्राम विपर्ययापर्यवसानादापादनमाश्मसाधनानुकूलं न भवति तदन्यदेव किमपि। बाधविरुद्धत्वव्यभिचारास्त्वनुमानवत्तर्केऽपि दोषाः पृथग्वाच्याः। बाध उत्सर्गसम्भावनादेरन्यत्रानुकूलस्तर्कस्य। सप्तममपि दोषं तर्कस्यापत्तिसाम्यं नामोपगच्छामः, स चोभाभ्यामभ्युपगतस्य पोनानभ्युपगतव्यापकेन प्रागेव दर्शित इत्यास्तां विस्तर इति। इति तर्काभासनिरूपणम्।

खण्डनरीत्युपदेशः।

एवंप्रकाराणि तत्लक्षणेषु खण्डनान्यूहनीयानि। तदेतासु खण्डनयुक्तिषु कामपि स्थानान्तरस्थां केनापि प्रकारान्तरेणानीय तत्सदृशीमन्यां वा स्वयमूहित्वा परैर्विविच्यमानानि पदार्थान्तराण्यपि बुद्धिमता बाधनीयानि। अथ चास्माभिर्दूषयितुं शङ्कितेभ्यः परपक्षप्रकारेभ्यो यदि प्रकारान्तरं कोऽपि स्वयमूहति, उक्तानाञ्च बाधकानां मध्ये कस्यचिदन्यथा समाधानमभिदध्यात्, तत्र खण्डनवादिनः प्रस्तुता प्रतिक्रिया न स्फुरेत् तदा परेण प्रयुज्यमाने वाक्ये यद्दूपदात्मके कस्यचित्पदस्यार्थं खण्डयितुं खण्डनान्तरमवतारणीयम्, एवं तत्रापि परेण प्रकाशोपणे पुनस्तथैव शाखान्तरेषु संक्रमणीयमितिप्रकारेण खण्डनमये चक्रे सम्यगवधेयम्। न च शाखान्तरसङ्क्रान्तावर्थान्तरं पतेत्, अप्रकृतत्वाभावात्। न चैकनिर्णयात्प्रभेदान्यसङ्क्रान्तावनौचित्यं स्यात्, शङ्कोऽनिवृत्तः फलकथादिर्वादो परेणोक्ते प्रत्तत्वादाव विप्रतिपत्त्यवस्थापत्तेरन्यतरासिद्धयाद्युद्भे-

पक्षस्य पक्षतावच्छेदकाभाववत्त्वेऽपि परेण तस्य पक्षतावच्छेदकवत्त्वेनोपगमे सत्पक्षकस्तर्कः प्रवर्तते इति भावः। प्रमित्यभ्युपगमेत्यादि। प्रमितिनिरूपाऽभ्युपगमरूपा च या सिद्धिस्तत्कृतवैचित्र्यमलकादित्यर्थः। मूलशैथिल्येति। मूलशैथिल्यं व्याप्यत्वासिद्धिः, इष्टापत्तौ च विपर्यये स्वरूपासिद्धिः। यदि व्याप्यत्वाभाववत्त्वेन निश्चितत्वेऽनिश्चयन एव तर्कस्थले पक्षत्वाव्यवहारस्तदा विपर्ययपर्यन्ततानुधावनं विफलम्, इष्टापत्तिरापादनधर्मिकत्वेन तत्रोक्तापादनाविरहस्य स्फुटत्वात्। सिद्धसाधनद्वारिकाऽऽश्रयासिद्धिरेवेष्टापादनमित्यपि कश्चित्। तत्र = अनुमाने। इह = तर्के। किमपीति। अत्राधिकं मूलकृतैव प्रागुक्तम्। उत्सर्गसम्भावनादेरन्यत्र तर्कस्यानुकूल इत्यन्वयः। अन्यत्र तर्कस्य = अन्यस्थलीयतर्कस्य, अन्यस्य तर्कस्येति तु फलितार्थः। प्रसङ्गात्मतर्कव्याप्यव्यतिरेकनिश्चयस्य बाधात्मकस्य कारणत्वादिति भावः। भेदो यदि भेदव्यवहारविषयः स्याद्भेदवान् स्यादित्यादावापत्तिसाम्यं दोष इत्याह सप्तममिति। प्रागेवेति। "यत्नेऽपि" इत्यादिना तर्कखण्डनोपक्रमे इत्यर्थः। इति खण्डनशारदायां तर्काभासनिरूपणम्।

ऊहनीयानीति। अनुदाहृतमप्यूह्यमानमेतदर्थमितिसमिति भावः। अत एव "एषति वा एतद् योऽक्षरं वेदनद्गतो" इति श्रुतिः। अप्रकृतत्वाभावादिति। पदार्थखण्डनस्य वाक्यार्थखण्डनोपयोगित्वादिति भावः। शङ्कोऽनिवृत्त इति। अनिवृत्तनिर्णयस्यारम्भो न तु कृतनिर्णयस्येति कृतकृत्ये निर्णीयमानस्यानौचित्यं

दापानात् । येन हि तन्निर्वाहते तदनिर्वचनीयतयापि निर्वाह्यानिर्वचनीयतयैवेति । तस्मात्

तत्तुल्योहस्तदीयश्च विषयान्तरयोजनम् ।
शृङ्खला तस्य शेषे च त्रिधाऽत्र मतिसत्क्रिया ॥ इति खण्डनरीत्युपदेशः ।
ग्रन्थग्रन्थिरिह क्वचित्क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया ।
प्राज्ञम्मन्यमना हठेन पठिती मास्मिन् खलः खेलतु ॥
श्रद्धाराद्धगुरुश्लथीकृतदृढग्रन्थिः समासादय
त्वेतत्तर्करसोर्मिमज्जनसुखेष्वासञ्जनं सज्जनः ॥
ताम्बूलद्वयमासनञ्च लभते यः कान्यकुब्जेश्वराद्-
यः साक्षात्कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवम् ।

स्यात्, तथाच वादिप्रतिवादिनोरन्यतरं प्रत्यसिद्धेरुद्भावनं तत्परिहरणं चोच्छिन्नं स्यात् । नन्वेवम् प्रकृतोपयोगात्, कृतकत्वसिद्धिं विनाऽनित्यत्वसिद्ध्यसम्भवात् । प्रकृतोपयोगश्चायं प्रकृतेऽपि समान इत्याशयेनेति । वाक्यगतपदार्थेनेत्यर्थः । तदिति वाक्योक्तार्थपरामर्शः । तदनिर्वचनीयतया = पदार्थानिर्वचनीयतया । निर्वाह्यानिर्वचनीयतयैव = निर्वाह्यस्य वाक्यार्थस्यानिर्वचनीयतयैवेति प्रकृतवाक्यार्थखण्डने पदार्थखण्डनस्य नानुपयोग इति भावः । तत्तुल्येति । उक्तखण्डनतुल्यस्य खण्डनान्तरस्योहनम्, उक्तस्य खण्डनस्य च विषयान्तरे सञ्चारणम् । एतत्खण्डनद्वयस्य परेण परिहरणे च शृङ्खला = वाक्यघटकपदार्थखण्डनात्मकशाखान्तरसङ्क्रमणमिति त्रिधा अत्र = खण्डने मतिसत्क्रिया = बुद्धिमतां प्रवृत्तिरित्यर्थः । इतिखण्डनशारदायां खण्डनरीत्युपदेशः ।

कृतसाक्षात्कारस्यापि ग्रन्थरचनादिसम्भवः ।

ग्रन्थस्य ग्रन्थित्वं दुर्बोधत्वम् । समाधिषु = अनात्माकारवृत्तिराहित्यदशासु । साक्षात्कुरुत इति । ब्रह्मसाक्षात्कारवतो ग्रन्थनिर्माणमेव न सम्भवतीति वदन्तस्तु ब्रह्मसाक्षात्कारं रोगविशेषमिव मन्यमाना अननुभूतात्मतत्त्वा एवेत्युपेक्षणीयाः । ब्रह्मसाक्षात्कारानन्तरं सर्वदा समाधिरथोऽन्योऽपि वा समाधिदशाया मा नाम निभ्रान्तसीतिनिबन्धात्, समाधिविच्छेदे तु निबन्धादेव, कथमन्यथा देवतागुर्वाराधनादिकमपि जीवन्मुक्तानां सङ्गच्छेत, आहार्यभेदज्ञानेन समाधानं तु समानम् । परिपक्वनिदिध्यासनस्य व्यवहारदशायामनात्मधी आहार्यत्वात् तस्याहार्यस्य समूहालम्बनस्य सम्भवाच्च । चतुर्थाश्रमिण एव श्रवणाद्यधिकारसद्भावे कथं गृहस्थस्य ब्रह्मसाक्षात्कारसम्भव इत्यपि नाशङ्कनीयम्, श्रवणादिसम्पादनविरोधिनस्तस्य कल्पपर्यवसायितविरोधित्वश्च प्रचुरप्रवृत्तिविशेषस्याचरणेनैव श्रवणाद्युपपत्तौ विक्षेपशीलत्वागादिघटिताश्रमविशेषस्य तदर्थमपेक्षाया अभावात् । अत एव जन्मान्तरीयाश्रमविशेषकल्पनापि न सोढव्या । अकल्प्यो हि देवताप्रसादस्यैव आनित्य गुरोर्वा प्रसादोऽभ्युदयश्चेति न श्रवणादेरप्यपेक्षापेक्षा, व्यभिचारस्यान्वयव्यतिरेकनियमेनैव वारणसम्भवात्, अत एव "नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वा" मिति श्रुतिः स्वरसतः सङ्गच्छते । "श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः" इति श्रुतेः प्रत्यक्षदर्शनाच्च, श्रवणादेरपि देवताप्रसादं विनाऽकिञ्चित्करत्वाच्च, अत एवोक्तम् 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासने'ति । एवञ्च कस्यचिद्ब्रह्मण्यादिकमनाश्रयतोऽपि देवतादिप्रसादात्मसाक्षात्कारस्य किमिति न भवेत् । यदाहुः—"चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धाः शिष्या गुरुर्युवा ।

गुरोस्तु मौनं व्याख्यानं शिष्यास्तुच्छिन्नसंशयाः" इति "उत्तमानां तु विज्ञानं गुरुशास्त्रानपेक्षणम्" इति। "सर्वशास्त्रार्थवेत्तृत्वमकस्माच्चास्य जायते" इति च। अकस्मात् = श्रवणादिनैरपेक्ष्येण। अस्य = विशिष्य शक्तिपातेन देवतानुगृहीतस्य। स च गृहस्थो वा तदन्यो वेति न नियन्त्रणा। एतावता च चतुर्थाश्रमस्य वैफल्यमापतितमिति न भ्रमितव्यम्, तदीयसाफल्यस्य विशिष्य निवृत्तिप्रियैरेवानुभवनीयत्वात्, शिखोपवीतादिसद्भावनान्तरीयकप्रवृत्ति स्वाभीष्टसिद्धौ प्रतिबन्धिकामाकलय्य तथा खिद्यमानमानसस्य जिज्ञासोः साधनपरिपाकार्थत्वाच्चतुर्थाश्रमस्य, साक्षात्कृततत्त्वस्य तु चिराय समाधिलाभार्थत्वादिति निष्पक्षपातः पन्थाः। अविद्यातत्प्रयुक्तदृश्याश्रयकालपूर्वत्वाभावनियमस्तु न तत्त्वज्ञानमात्रेऽपि तु चरमे एवेति नैवमपि साक्षात्कारानन्तरं निबन्धप्रणयनादिव्यवहारासङ्गतिर्दर्शनीया। यत्तु—अन्यथाऽदृष्टत्वादेतादृशनियमोऽप्रामाणिकः, नच शुक्त्यादिज्ञानस्थले तादृशनियमो दृष्ट इति वाच्यम्, शुक्त्यादिविषयकरौप्यचरमज्ञानस्यापि शुक्तिविषयकाज्ञानादिपूर्वत्वेन व्यभिचारात्। ज्ञाने साक्षात्कारत्वनिवेशे च प्राथमिकस्यापि शुक्त्यादिसाक्षात्कारस्य तादृशपूर्वत्वाभाववत्त्वेन व्यभिचाराप्रसक्त्या चरमत्वविशेषणवैयर्थ्यापत्तिरित्याशङ्क्य यो यद्विषयकसाक्षात्कारः स तद्विषयकाज्ञानतत्प्रयुक्तपूर्वत्वाभाववान् यथ शुक्तिसाक्षात्कार इति सामान्यव्याप्तिरभिमता, चरमेत्यस्य ज्ञाने साक्षात्कारत्वलाभार्थत्वादिति चन्द्रिकाया विट्ठलेशीयव्याख्यायामुक्तम्, तदत्तीव तुच्छम्, एवं सति ब्रह्मसाक्षात्कारस्य विदेहकैवल्याव्यवहितप्राक्क्षणे एवोत्पत्त्यावेन श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणविद्वदनुभवादिसिद्धाया जीवन्मुक्तेर्विलोपप्रसङ्गात्। तस्माज्जीवन्मुक्तिकालिकतत्त्वज्ञाने व्यभिचारवारणायैव चरमत्वं विवक्षणीयम्, तच्च विदेहमुक्त्यव्यवहितप्राक्क्षणस्थस्यैवेति तस्य साक्षात्कारत्वनैयत्येन ज्ञानत्वेनैवोपादानमाहतं भवतु साक्षात्कारत्वेन गौरवात्। एवञ्च व्याप्तिरन्वयतो वा व्यतिरेकतो वा "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्त" इत्यादिश्रुतिमूलैवेति नान्यथाऽदृष्टत्वेन दुष्यति। एतच्च प्रतिकूलतर्कनिराकरणप्रकरणे "प्रमायाः स्वसमानविषयकाज्ञानाधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमवच्चरमस्य तत्त्वज्ञानोत्तरमनःपरिणामस्य स्वपरिणाम्यज्ञानतत्प्रयुक्तदृश्याधिकरणकालपूर्वत्वाभावनियमस्यास्माभिः स्वीकार" इति यद्वा चन्द्रिकाकारेणैव ध्वनितम्। अतएव तेन या या स्वजन्यपटुतमसंस्कारसहिताऽप्रामाण्यज्ञानादिशून्यसाक्षात्कारप्रमा सा स्वसमानविषयकाज्ञानतत्संस्कारक्षणावृत्तिरित्यत्र सहितान्तोपादानस्य जीवन्मुक्तनिष्ठब्रह्मप्रमायां व्यभिचारवारणं फलं दर्शितम्, जीवन्मुक्तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारानभ्युपगमे तदसङ्गतेः।

चरमज्ञाने दृश्यकालपूर्वत्वाभावनियमनिरासः।

अथैवं "विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" इत्यादिश्रुत्या विद्योत्तरं दृश्यसामान्योच्छेदस्य बोधनबलेनैव पूर्वोक्तनियमो भवद्भिराद्रियते इत्यायातम्, परन्तूच्छेदस्य ध्वंसरूपस्यानभ्युपगमेन दृश्यसद्भाव इदानीमिव विदेहमुक्तावपि दुर्वार इति कथमुक्तनियमोपपत्तिः, तर्कशून्यत्वात्। प्रतियोगिसमानाधिकरणस्य प्रपञ्चात्यन्ताभावस्येदानीमपि मिथ्यात्ववादिभिरङ्गीकार्यत्वेन तत्र विदेहमुक्तौ प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्योपपाद्यत्वात्। यत्तु—घटादीनां तत्तत्कालविशिष्टं कपालादिकमेव नाश इति प्रभाकरमते मुद्गरपातादेर्घटादिविरोधित्वमिव तत्त्वज्ञानस्य दृश्यविरोधित्वं स्यात्, मुद्गरपातादेर्घटादिविरोधित्वाभावे तदुत्तरं घटाद्युपलब्ध्यापत्तिवद्ब्रह्मज्ञानोत्तरं प्रपञ्चोपलब्ध्यापत्तेस्तुल्यत्वादिति; तदसत्, अतिरिक्तनाशानभ्युपगमे कालगतविशेषानिरूपणात्, विदेहमुक्तेर्दृश्याध्यंसेर्दुर्निरूप्यत्वात्, अस्यैव च विचार्यमाणत्वात्। यत्तु घटनाशे घटः क गत इति पर्यनुयोगवारणाय नाशजनकसामग्रीमध्यगतस्य प्रतियोगिमध्यान्यपूर्व-

वाभावनियमो यथाऽन्यैर्निरुच्यते, तथा विदेहमुक्तौ दृश्यस्य नाशाभावेऽपि तत्र गच्छतीतिपर्यनुयोगवारणाय पूर्वोक्तनियम एवास्माभिरपि कल्प्यते, एवञ्च चरमवृत्तेर्द्वैतविरोधित्वेन तदुत्तरं न किञ्चिज्जायते, तस्या अग्रकालस्यैवाभावेन न तत्र तस्या वा दृश्यान्तरस्य वाऽनुवृत्त्यापादनसम्भवइति वृत्तेरपि नाशानभ्युपगमेऽपि न काचित्क्षतिरिति, तदप्येतेन निरस्तम्, ध्वंसस्य प्रतियोगिसमानकालीनतायाः प्रत्यक्षसिद्धतया तत्र पर्यनुयोगानवकाशात्, वृत्त्यादिध्वंसानभ्युपगमे तु तादृशनियमकल्पनायाः एवोद्देश्यासामर्थ्यात् ।

ध्वंसस्यात्मरूपत्वानुपपत्तिः ।

पञ्चमप्रकारतापक्षे च पर्यवसानम् ।

यदि तु नाशः स्वीक्रियते स च जन्योऽपि ब्रह्मात्मक एव, यो यद्व्यामिश्रिततयैव भासते स तदात्मक एवेति व्याप्तेरुपपादनीयत्वात्, अतएव जन्यत्वाजन्यत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासस्य भेदकत्वमपि नायाति, तस्यापि चिद्व्यामिश्रस्यैव भानात्तदात्मकत्वात्, अतएव निरोधस्यापि तदात्मकत्वम्, चिद्व्यामिश्रिततयाऽभासमानस्य त्वलीकत्वमेवेत्युच्यते, तदा अदृश्य कस्यचिदसम्भवेनेदानीन्तनेऽपि बोधे न दृश्याश्रयकालपूर्वत्वमित्युक्तनियमोऽप्यावर्तक एव स्यात्, कौमारिलवैताद्वैतवादिमतञ्चैवमापतेत् । अथाद्वैतश्रुत्यन्यथानुपपत्त्यैव दृश्यध्वंसस्याभ्युपेतस्यापि चरमवृत्त्युपलक्षितात्मरूपत्वम्, तदापीदानीं दृश्यध्वंसव्यवहारवारणाय चरमवृत्त्युपलक्षितत्वस्य चरमवृत्त्युत्तरत्वव्याप्यतया एव वक्तव्यत्वेनोत्तरत्वस्य च ध्वंसघटितत्वेनोक्तनियमो बाधित एव, चरमवृत्तिध्वंसस्य दृश्यस्य सद्भावात्, तथापि ब्रह्मरूपतामुपगम्याद्वैतसमर्थने त्विदानीमपि चरमवृत्त्युत्तरत्वापत्ति । एतेन यादृशवृत्त्युत्तरं न कार्यान्तरोत्पत्तिस्तन्नाशोऽधिकरणस्वरूप एव, अतिघानाशस्तु वृत्तिरूप', आत्मरूपत्वेऽसाम्प्रतापत्तेरिति परास्तम्, तादृशवृत्तिनाशस्याधिकरणस्वरूपत्वे इदानीमपि तद्व्यवहारप्रसङ्गात्, तादृशवृत्त्युत्तरत्वोपलक्षिताधिकरणस्वरूपत्वे चोत्तरत्वोपपत्तयेऽतिरिक्तध्वंसस्याभ्युपेयत्वात् । एतेन संयोगनाशो न विभागान्य., गौरवात्, नाप्यधिकरणस्वरूप', तदुद्देशेन क्रियायाः प्रवृत्त्या तस्य क्रियासाध्यत्वापत्त्यकरत्वात्, विभक्ताकारप्रतीतेरधिकरणातिरिक्तविभागविषयत्वाच्च, किन्तु विभागस्वरूप , स च यद्युत्तरसंयोगनाश्यस्तदा तदतिरिक्तस्य विभागनाशस्य स्वीकारे गौरवम्, अथोत्तरसंयोग एव तन्नाश , तथापि यादृशविभागावच्छेदेनावच्छेदेन पुनर्नोत्तरसंयोगस्तादृशविभाग एव स्वावच्छेदनावच्छिन्नसंयोगनाश , तस्य च सत्यभावत्वेन सद्भावत्याप्तिवर्तमानः स्वाश्रयपरमाणवादिस्वरूप इति दृष्टान्तासाङ्गत्यमपि दर्शितम् । तस्माद्भावाद्वैतपक्ष एव युज्यते, लोके 'अत्र कियन्ति वस्तूनि वर्तन्ते' इति प्रश्नेऽभावानामनन्तानां सत्त्वेऽपि भावानामेव गणनयोत्तरदानाच्चाद्वयेऽपि भावानामेव निषेधसम्भवात्, यदि तु दृश्यध्वंसस्य सत्यत्वोपगमे एव भावाद्वैतं स्यात्, मिथ्यात्वोपगमे तु तस्याद्वैतावाधकत्वेन सर्वाद्वैतमेव, तदापि पूर्वोक्तनियमासाङ्गत्यमेव, चरमसाक्षात्कारस्यापि ध्वंसात्मकदृश्याश्रयकालपूर्वत्वादिति चेत्सत्यमेतत्, न च ध्वंसस्य ध्वंसाभ्युपगमेऽनवस्था; तस्याविनाशित्वोपगमेऽपि मिथ्यात्वस्यैवोपगम्यत्वेन क्षयमभावात्, न चानीत्यदानमिनिश्रुतिविरोध , अध्यस्तालीकस्यैवाभावानितित्वस्य विनाशित्वाद्भावस्य प्रतिपादनात् । पञ्चमप्रकारतापक्ष एवेह पुरस्कर्तव्य । तेनानाशाभावे मिथ्याभूतस्य दृश्यविषयत्वाभावे

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यस्योक्तयः,
श्रीश्रीहर्षकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियम् ॥

इति श्रीश्रीहर्षकविताार्किकचक्रवर्तिविरचितेऽनिर्वचनीयतासर्वस्वे खण्डनखण्डखाद्ये तुरीयः सङ्कीर्णपरिच्छेदः । शुभमस्तु ।

अभ्युदीयादिति । आशिषीदं 'इट किट कटी' स्यत्र प्रश्लिष्टस्य धातो रूपम्, न त्वेतेः, 'एते लिङी' ति ह्रस्वापत्तेरिति शिवम् ।

विघुतघनवहनेत्री पूरितानन्दसिन्धोः
सततमुदितसंविज्ज्योत्स्नसारा विशोका ।
कलितसकललोकाऽऽलोकदा लोकवन्द्या
तिरयतु तरलाशाः शारदा मन्त्रमूर्तिः ॥
ग्रन्थं पुरातनमिमं दृढदोषजाल-
ग्रस्तं विलोक्य रचिता यतिना श्रमेण ।
वाग्देवताचरणपद्मपद्मानसानां
वाणी चिराय विदुषां मुदमादधातु ॥
शारदां शरणीकृत्य तीर्णोऽयं शारदार्णवः ।
प्रतिबिम्बं प्रपन्नानां तेन तुष्यतु शारदा ॥

इति श्रीशङ्करचैतन्यभारतीयतेः कृतौ खण्डनशारदायां सङ्कीर्णस्तुरीयः परिच्छेदः ।

समाप्तश्चायं ग्रन्थः । शुभं भूयात् ।

ॐ तत्सत् । सद्गुरुभ्यो नमः ।

श्री शारदार्पणमस्तु ॥

